

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA

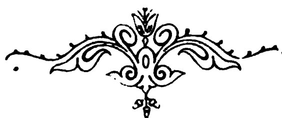
EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

A M. TUD. AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

HEINRICH GUSZTÁV ÉS P. THEWREWK EMIL.

HETEDIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1883.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbizásából és támogatásával jelen ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Az „Egyet. Phil. Közlöny“ dolgozótársai

1883-ban.

Ábel Jenő
Angyal Dávid
Balogh Ármin
Bánóczi József
Bartos Fülöp
Beliczay Jónás
Binder Jenő
Boros Gábor
Burány Gergely
Csengeri János
Erdélyi Károly
Goldziher Ignácz
Grubiczy László
Gyomlay Gyula
Háhn Adolf
Halász Ignácz
Heinrich Alajos
Heinrich Gusztáv
Himpfner Béla
Hellebrant Árpád
Kardos Albert
Kassai Gusztáv
Kont Ignácz
Krausz Jakab
Kúnos Ignácz
Latkóczy Mihály
Malmosi Károly
G. Mihältz Ödön
Nagy Sándor
Pacher J. D.
Patrubány Lukács
Pecz Gedeon
Pecz Vilmos
Pirchala Imre
Pozder Károly
Radó Antal
Reményi Ede ifj.
Samu Ferencz
Schuber Mátyás
Spitkó Lajos
Szász Károly
Szilasi Móricz
Szinnyei József ifj.
Thewrewk Emil
Túry József
Váli Béla
Veress Ignácz
Wlislocki Henrik

TARTALOM.

I. Értekezések.

II. Hazai irodalom.*

III. Külföldi irodalom.**

* A csillaggal (*) jegyzett munkák philologiai programmértekezések.
** A kereszttel (†) jegyzett munkák a könyvészeti rovatban vannak röviden ismertetve.

IV. Fordítások.

V. Philologiai társaság.

VI. Vegyesek.

A XVI. SZÁZAD MAGYAR LYRAI KÖLTÉSZETE.[1])

I. A lyra általában.

A XVI. század, mint egész Európában, úgy nálunk is a reformatio százada. A vallás uralkodik e korszakon; a vallásos érzés ad színt a politikai, társadalmi és családi életnek; összeforr vele a hazaszeretet s beleolvad a férj és nő közti hitvesi érzelem. Ezért van, hogy e kor költészetében a vallásos elem oly tetemes helyet foglal; ezért, hogy lyránk legnagyobb részében vallásos, egyházi költészet, mely magába olvasztja a hazafiúi érzéseket s a mely elnyomja a világi, kiváltképen a szerelmi lant húrjait.

E század lyrája azonban nemcsak vallásos, de egyszersmind protestans. Az új evangelium új életre és csatára hívó harsonája a különben is kifáradt katholikus múzsát hallgatásra bírja. A régi legendákat kiszorítják az ó-testamentomból vett bibliai elbeszélések; a katholikus latin hymnusokat protestansok és magyarok váltják fel. Katholikus magyar költészetet ez egész században alig is találunk. Egy nehány énekeskönyv őrzi emlékeit; a gyulafehérvári Batthányi-hymnarium s két sárospataki codex. De nézetünk szerint — s ezt igyekszünk alább valószínűvé tenni — ezen egyező tartalmú énekeskönyvek nem katholikus eredetűek, hanem legnagyobb részökben a reformatio magyar költői termékeiből csak később szerkesztett gyűjtemények.

Azonban a protestansok sem vonhatták ki magokat a katholikus költészet hatása alól; a mennyit adtak a katholikusoknak kölcsön magyar műveikből, annyit vettek is előbb át a római egyház latin breviariumából. A középkori keresztény lyra mélyebb gyökeret vert már a népek szivében, a századas és ezredéves hymnusokban sokkal több költészet, az őszinte vallásosságnak nagyobb

[1]) A budapesti egyetem bölcsészeti karától jutalmazott pályamunka.

ereje, a magasra kifejlett egyházi zenében több szépség és mélyebb áhítat rejlett, mint hogy a reformatio e költészettel és zenével csak úgy könnyedén szakíthatott volna; nem tehette azt, annál kevésbbé, mivel kezdetben a régi és új vallás között a különbség távolról sem volt oly éles, mint a milyenné az később fejlődött. A két felekezetnek nemcsak alapja egy: az isteni kijelentés, de főbb dogmáik is azonosak; a mai hitelvi eltérések az időben nem voltak oly szembeszökők.

A szertartás és istentisztelet pedig a rohamos fejlődés daczára jó időn át a reformatus templomokban is majdnem a régi marad, csak *nyelve változik meg.* S ebben látjuk a magyar reformatiónak irodalomtörténeti nagy fontosságát. A mit az új vallás a latin költészetből átvesz, azt magyarrá teszi s így szülőanyjává lesz a tulajdonképeni magyar költészetnek.

Az egyházi költészet azonban, — bár katholikus eredetű — szellemében a protestantismusnak hódol, úgy hogy a lyra alapjában megváltozik. A reformator-fordítók és magyar énekszerzők mellőzik a breviariumi hymnusok közül azokat, melyek szűz Mária tiszteletére írvák; az új vallás ugyanis teljesen elveti a Mária-cultust, mely a római egyházban oly előkelő helyet foglalt el s melyből a középkori vallásos költészet legszebb gyöngyei fakadtak; szintúgy ellensége a szentek tiszteletének is.

Eltünnek tehát a szentekhez írott költemények, el a Krisztusról, tanítványairól és a vértanúkról támadt költői mondák; sőt Krisztushoz magához sem emelkednek többé oly vallásos rajongással, szenvedélyes hódolattal telt, magasan szárnyaló énekek, mint a minők szent Bernát fenséges hymnusai. A protestans dicséretek nem borúlnak le a boldogságos szűz előtt, nem esdenek a szentekhez, Jézushoz is ritkábban fordúlnak, hanem az istent keresik föl dicsőítésökkel, neki hálálnak a jótettekért, tőle várnak segedelmet az életben és üdvösséget a halál után.

A középkor mysticus világnézletében isten személye oly magas, oly megközelíthetetlen eszmény, hogy a hivő léleknek nincs bátorsága hozzá fölemelkedni; a legnagyobb önsanyargatás, a testnek teljes megtörése mellett is oly bűnösnek érzi magát, hogy attól tart, hogy a legfőbb lény szentségét egyenesen hozzá intézett imádsága megsértheti. Közvetitőre van tehát szüksége s így az üdvözítőhöz fordúl, kihez, mint isten-emberhez, közelebb vél állani, ki lentjárva a földön, jobban ismeri az ember gyarlóságát,

ki hamarébb meghallja segítségkiáltását és könnyebben indúl könyörületre; még nagyobb a bizodalma a boldogságos szűzhöz, isten szeplőtlen anyjához, mert ez valóságos földi lény, azon vérből és azon testből, mint ő; s mert a női, az anyai szívben végtelen szeretet és irgalom lakozik, úgy hogy a legnagyobb bűnöst is pártfogásába veszi és könyörög érette istennél.

A protestantismus nem keres pártfogót és nem fogad el közbenjárót; közvetetlenűl istenhez fordúl. Ez a felfogás a mennyire emeli a hivő öntudatát, oly nehéz kötelességet is ró reá. Nem külsőségekben nyilvánuló tiszteletet, de erős, mély vallásosságot és bizonyos erkölcsi szigorúságot követel, mely a vallást és követőinek lelkületét komorrá teszi.

De a hymnusoknak nemcsak szelleme vesz más irányt, hanem tartalmukat is változás éri. Az epicus és dogmai elemek, melyek a régi katholikus hymnusokban is megvoltak, de a lyrában felolvadva, a magyar fordításokban hova-tovább nagyobb térre terjeszkednek, az eredeti protestans termékekben pedig majdem kizárólagos uralomra jutva, a lyrán is erőt vesznek. Az új vallás énekeiben nem találkozunk többé a középkori kereszténység ama tiszta fohászával, mely a földi dolgokkal mit sem törődő hivő ajakáról száll istenhez; nincs meg bennök az a mély áhítat, mely minden e világit megvet s csak mennyei dolgokra tör, nincs meg a martyroknak az a vallásos rajongása, mely a földi szenvedésekért a túlvilági üdvösségben keres vigaszt; a protestans költészetet, bár mély hit és istenhez való rendíthetetlen bizodalom nyilatkozik benne, valami józanság jellemzi, mely sokkal inkább tanít és elmélkedik, mint hogy a rajongás útján járna vagy hogy a tiszta lyra magas szárnyalását követné.

De hogy a XVI. század egyházi énekeiben, kivált az eredetiekben, az epica, dogma, sőt még a polémia is annyira előnyomul, az nemcsak a kor mindennemű költészetének erkölcsi, tanító irányából, nemcsak a reformatus énekszerzők csekély költői tehetségéből magyarázható, hanem okát egy sajátos tüneményben is, mely az újonnan alakult vallás költészetében szokott megjelenni, kell keresnünk. A protestantismus ekkor küzd a megszületés nehézségeivel; mint új vallás új szellemet és a régitől eltérő hitelveket hirdet; ezek védelmére fegyvert ragad ellenségei ellen és az irodalomnak minden eszközével harczol egyrészt, hogy a katholikus támadást visszaverje, másrészt hogy a régi szellem és régi

hitelvek várának megvívása után a magáét a népek ezrei között megépítse. A protestans vallás ecclesia militans, nem csak a csaták, de az irodalom és költészet mezején is. Minden alakúló felekezet küzdelmeinek ez a képe: rombolja a régit, építi az újat; minden új vallásnak első költészete harczias és tanító. A kereszténység legelső énekei, ha reánk maradnak, bizonynyal nem csekély nyomait őriznék a pogány-zsidó szellem és Krisztus tanai közti küzdelemnek, mely több századon át folyt az irodalomban és költészetben, majd ezredévig is a véres csatatereken. A reformatio terjedése idején is ezért növekszik a régi hymnusok magyar fordításában a dogmai és polemicus elem, az eredeti dicséreteknek ezért válik főczéljává a tanítás és a harcz. Az egyházi költészetnek e jellemvonása ismétlődik az unitarius vallás és szombatos felekezet létrejöttekor, valamint a XVII. század nagy antireformatiójában.

A középkori hymnusok a catholicismus általános uralmának korából származván, többé nem támadnak és nem védekeznek, a hitelvek századok folytán meggyökereztek a szívekben s nem kell azokat vallásos énekekben hirdetni; a római egyház hatalma tetőpontján áll és így nincsen veszedelmes ellensége, melynek tanai ellen a költészetben is síkra kellene szállania; őszinte kegyelet és mély áhitat nyer e hymnusokban kifejezést s valami békés szellem leng át rajtuk; a pogánynak, zsidónak és eretneknek nem megsemmisítését, csak a világosság utjára térítését óhajtják és könyörgik az istentől.

Ellenben a XVI. század lyrájában szemben áll a protestantismus a catholicismussal; ezt hevesen megtámadja, a gúny és satyra fegyvereivel ostromolja, a maga léte jogát pedig a tudomány és vallásos meggyőződés érveivel igyekszik megbizonyítani; az őszinte kegyeletet és áhitatot felekezeti korlátoltság és egyoldalú buzgóság váltja fel; a békés szellemet polemia és gyűlölő fanatismus szorítja ki, mely nem azért esd istenhez, hogy végtelen irgalmával vallása ellenségeit is hozza az igaz útra, hanem arra kéri, hogy a vaspőrölylyel törje őket össze.

A felekezeti korlátoltság és gyülölő fanatismus főtáplálékát az ó-testamentomból nyeri, melynek hatása erősen megérzik nemcsak a lyrán, de a kor költészetének egyéb nemein is.

Istennek választott népe és népének költészete XVI. századi irodalmunk, általában a reformatio történetében nagy szerepet

játszik. A protestans vallás elvetvén a szentek, martyrok és más közbenjárók tiszteletét és a traditiók hitelét, egyedül az isteni kijelentésen alapúl s főkép az ó-szövetség az, mely a reformatorokat, bár evangeliumi tanokat hirdetnek, vonzza, magával ragadja. Ennek oka abban rejlhetik, hogy az új vallás apostolait nagyon is elragadta a hév; mentől élesebb ellentétben akarnak állani a római egyházzal és így a catholicismussal szemben, mely az *ó-törvényt* majdnem mellőzé, talán kelleténél is erősebben kiemelik a szentírásnak első részét; ennek tekintélye és tisztelete az újabb meg újabb protestans felekezeteknél csak növekszik, míg a reformatió legszélső hajtásában, a szombatosságban kizárólagos uralomra jut.

A protestans költők tárgyért és ihletért majd minden esetben az ó-testamentomhoz fordúlnak, mely valóban egyes részeiben a költészet örök remekeit bírja fölmutatni, más részeiben pedig a költői feldolgozásra kiapadhatatlan forrásúl szolgál. Az új szövetségben sem kevés a költői; a legendák is telvék költészettel, de ezekből nem merít a protestans énekes, mert tart tőle, hogy ilyen tárgyú műveivel feltámasztja szűz Mária és a szentek cultusát.

Ezért, hogy a bibliai epikai költészet egyedül az ó-szövetségből vesz tárgyat, míg az evangeliumnak egy részét sem dolgozza föl, Jézus élete eseményeiből, csodatételeiből egyetlen egyet sem énekel meg. Ezért van, hogy a protestans isteni tisztelet szent Dávid zsoltárait hova-tovább jobban megkedveli; a zsoltár a régi hymnussal versenyre kél s azt mind kisebb térre szorítja; szelleme uralkodóvá lesz az eredeti lyra legtöbb alkotásán. Az eredeti magyar énekekben a dogmai irány miatt kevés a költészet, az epicus és polemicus elemek elnyomják a hála és tisztelet, a könyörgés és imádás hangjait. Az erős hitű protestans mindezt a zsoltárokban találta fel és ezért éneklé oly buzgósággal és bensőséggel a biblia szent dalnokának hymnusait, melyek nemcsak igazán vallásos kebel, de nagy költői tehetség szülöttei.

A protestantismus e szerint nagyon elterjeszti a bibliát, kivált az ó-testamentomot, melyből számtalan kép és hasonlat jő át és olvad be a magyar költészetbe. Általában a XVI. század magyarja szeretett maga és a zsidó nép közt hasonlóságot keresni. Isten választott népének nevezi magát és történetét párhuzamba állítja a zsidó nemzet viszontagságos életével. A protestans költőt a zsidó nép örökös bajai, az istentől rája bocsátott csapások

emlékeztetik a maga és hazája szenvedéseire; Senacherib, Antiochus és a rómaiak zsarnoksága eszébe juttatja a törökök és németek pusztító kegyetlenségét; istennek méltó büntetését látja ebben mind a két nemzeten; intő példáúl hozza fel kortársainak, hogy térjenek az igaz útra (t. i. az új vallásra); egyszersmind vigaszt merít a közös szenvedésből és reményt táplál a jövőre, mert azt hiszi, hogy az isten, a mint a bűnbe esett zsidókkal újra meg újra éreztette kegyelmét, úgy a magyarok elől sem rejté el örökre irgalmas arczát.

Ugyancsak Mózes könyveiből s főleg Dávid zsoltáraiból terjed el az erős, bosszuálló isten eszméje és férkőzik be félelme a protestansok szívébe. Ez a felfogás és az egyedűl üdvözítő hit dogmája teszi oly komorrá a vallástól magára hagyott, közbenjárót nem ismerő hívek lelkét s a protestans költészetet; e kettő fejleszté ki azt a majdnem kétségbeesésig menő töredelmet és örökké vívódó bűntudatot, mely a zsoltárokból nyerte első táplálékát s mely az utolsó itéletet hirdető nagy számú költeményeknek oly jellemző vonása. «Valóban Izráelnek bosszúló, hadakozó istene, egyrészt a nemzetet bűneiért ostorozva, másrészt a török és német ellenség ellen hatalmas karját koronkint föl-fölemelve, nagyon jól beleillett e romlott korszakba és szomorú időbe.»

E szomorú, zord században nem maradhatott néma a hazafias költészet sem. A honfiui érzés különben is uralkodó hangulat a magyar lyrában a legrégibb emlékektől fogva napjainkig, a műköltők fenséges ódáin kezdve a nép egyszerű, de mély érzelmű daláig. A zsidó költészetből a vallási buzgóság, a troubadourok ajkáról a szerelem hangja hangzik leginkább felénk; a magyar költők a hazaszeretetet zengik legerősebben és legállandóbban. Lyránk e természete a magyarnak ezredéves történetéből egész természetesen foly. Már mint kis nemzetben, melynek a nagy világon e hazán kívül nincsen helye, erősebben kellett kifejlődnie a honszerelem érzésének, a hazai földhöz való rendíthetetlen ragaszkodásnak; hiszen a haza földjének minden helyét egy dicső csata vagy országos csapás emléke tette kegyelet tárgyává, s minden rögét kiomlott honfivér szentelte meg. Az örökös harcz bel- és külellenség ellen, a hazának századokon át veszélyben forgó élete mély nyomokat vésett a szívekbe s erős emlékeket hagyott hátra az egész magyar s így a XVI. századi költészetben is.

Természetes, hogy a hitéletnek oly kiváló korában, mint a

XVI. század, a hazafias lyra a vallásos költészettől nem válhatik el. A hazafiság eszméje már a középkorban is a vallással járt együtt, a catholicismussal és a királyság eszméjével forrt egybe. A hit és hon szerelme a reformatió korában is összeolvad, a hazafi és vallásos érzések e század lyrájában is együttesen nyilatkoznak.

A hazafiság eszméje azonban teljesen megváltozik. A hazafi költészetet többé nem a catholicismus és királyság eszméje vezérli, hanem a protestantismus és az ó-testamentom szelleme lengi át.

A mint az ország két részre, a nemzet két pártra és felekezetre szakad, úgy megbomlik a hazafiérzés előbbi egysége is. Egyenlő hévvel szeretik ugyan a hazát mind a katholikusok, mind a reformatusok; sorsát szívén viseli úgy a török, mint a német párt; az ország romlása, a nemzet pusztulása, mint igaz magyarokat, egyenlően bántja mind a két fél híveit, de egyoldalú felekezeti felfogással mindenik párt kétségbe vonja ellenfele igaz hazafivoltát; sőt vádakat szórnak egymás fejére és az országra szállott csapásokat isten méltó büntetésének tartva, egymást okolják isten haragjának fölkeltéseért.

A katholikusok felfogása szerint a nemzet azért bűnhődik, mert elhagyta az ősöktől reámaradt régi hitet; ellenben a protestansok hite szerint az isten ostora azért sújtja a magyar népet, mivel a régi tévelygésből nem tért meg a megtisztúlt vallás igaz útjára.

E vádaskodás, mely élénken emlékeztet bennünket ama szemrehányásokra, melyekkel Róma hanyatlása korában a régi pogányok és új keresztények illették egymást, a XVI. század költészetében kivált protestans részről foly nagy tűzzel és kitartással. Az új vallás hívei erősebb hitök- és szigorúbb erkölcseiknél fogva magokat jobbaknak tartván, mentől inkább gyarapodtak számban és hatalomban, azt hiszik, hogy annál jogosabb támadásuk a régi egyház ellen. S valóban e kor lyrája csakis a protestans fölfogást tükrözi, csak a katholikus vallás ellen fölvetett vádakat hangozza vissza. A mindinkább kisebb térre szorított katholikusok némán tűrik a vádakat s költészetük a támadás ellen nem védekezik: csak a katholikus nagy visszahatás korában, ama messzeterjedő szellemi mozgalom idején, mely honunkban majdnem vetekedik a reformatióval, a Pázmányok és Zrínyiek korában gondol a katho-

likus író és költő arra, hogy e vádakat megczáfolja, sőt hogy azokat éppen a protestánsok fejére zúdítsa vissza.

A XVI. század hazafias lyrája tehát merőben protestans s mint ilyen főkép az ó-testamentomból táplálkozik. A hazafi érzések köre nálunk felette szűk; mély fájdalom és keserű panasz: ezek töltik be állandóan. S a magyar énekes e két érzelemnek igaz hangját, őszinte kifejezését megtalálta a zsidó költészetben, melyhez ennélfogva nemcsak a vallásos tisztelet, hanem a hazafiúi érzés és a költői szépség gyönyöre is kötötte. A protestans költő a próféták és a zsoltárok vádjait szórja ellenfelére. Mózes átkait dörgi a hitetlenek ellen és Jeremiás siralmaiban sírja el fájdalmát és önti ki keserűséggel csordultig megtelt szíve panaszát.

Az így egybeolvadt vallásos hazafiérzés teszi alapját és ad színt a feddő és vitázó költeményeknek is, a XVI. század e sajátos termékeinek, melyek kivétel nélkül reformatus énekszerzők művei. Ezekben a protestantismus a tudomány, satira és gúny számtalan fegyverével ostromolja a katholikus egyházat, ostorozza a bűnöket, nyilainak özönét ontja a katholikus papságra és kivált a romlott, kegyetlen és garázda főurakra (fejedelmekre). A feddés és vitázás hangja komor és keserű; e sötét korszakban a pap-költő ajkán nem lebeg csipkedő tréfa, nem könnyed gúny, de szenvedélye és igaz meggyőződése az utolsó itélet méltóságos hirdetésében vagy erős satirában nyilvánúl.

Így terjeszti el a protestantismus a maga komorabb isteni félelmével és szigorúbb erkölcsiségével azt a ködös, borus hangulatot, mely az egyházi költészet minden nemében megjelen és a melyet az országot ért veszedelmek, a nemzetre szállott súlyos csapások folyvást táplálnak. E ridegebb isteni félelem azonban nem marad a protestans felekezetnek egyedüli birtoka, nem a vallásos lyrának kizárólagos sajátja, hanem komorrá teszi az összes jobb hazafiak lelkét, és bánatossá a költészet minden fajának hangulatát.

A vallásos fájdalom és hazafibánat sötét korszaka természetes, hogy nem kedvez a világi lyrának. Nem hangzanak derűsebb, jókedvvel és örömmel teli dalok, nem röpkednek könnyed szerelmi költemények, *virágénekek*. Egyház és tudomány harczol ez utóbbiak ellen a puritán vallásos túlerkölcsösségének és az elfogúlt irástudó gőgös megvetésének irtó fegyvereivel. Ki lantján mégis szerelmet zeng, az magára zúditja az egyházi és tudós világ

gyűlöletét és támadását. A hosszú század folyamán nem is szólal meg a szerelmi dal másnak ajakáról, mint Dévényi Mehmednek és Balassa Bálintnak.

Amaz hitehagyott keresztény, kinek lelke nem a protestans vallás komor hangulatával, nem a hazafinak bánatos érzelmeivel van telve, de szerelem ég szívében, melynek a keleti költészet hatása alatt könnyed (és nem minden érték nélkül való) dalban ad kifejezést. Emezt, bár maga is hajlik a vallási mysticismus felé és lelkülete a lehető legsötétebb, e korban páratlan műveltsége (nem tudománya), kiváló költői tehetsége és erős szerelmi szenvedélye megmentik az általános elfogúltságtól, mely a szerelmi lyra iránt kortársain annyira erőt vesz; s bár később, a mardosó bűntudatnak egy szerencsétlen pillanatában, tűzbe is dobja virágénekeit, ezek nem enyésznek el, mert a hamvból századok multával csodás phönixként feltámadván, egy új jelessel gazdagítják a magyar lantos költők sorát.

E nehány lapon vázoltuk a XVI. század lyrájának általános s felette hézagos képét; talán sikerül a homályosabb körvonalokat, az elmosódottabb vonásokat a következő lapokon a lantos költészetnek részletes tárgyalása közben világosabban és határozottabban szembetüntetnünk.

II. Egyházi lyra. Hymnusok, ünnepi dicséretek.

A magyar reformatiónak leghódítóbb fegyverei közé tartozott: istennek nemzeti nyelven való dicsőítése, a magyar egyházi éneklés. Az új vallás tanaival egy időben megzendűlnek az isteni tiszteleteken a magyar énekek; az első reformatorok nemcsak hittérítők, de ének- és zeneszerzők is, sőt némelyiknek, mint Sztárainak, legfőbb hatása zenei képzettségében és éneklő tehetségében állott. Első szükségletöket a katholikus énekes könyvből fedezték; Székely és Kálmáncsai, Batizi és Sztárai [1]) a latin

[1]) Benczédi Székely Istvánnak, a ki különben a zsoltároknak is első prot. forditója, művo: „*A keresztény ekklézsiának régi Deák Hymnusainak magyarázatja.* Krakkó, 1538.» elveszett; hasonlóképen Kálmáncsai Sánta Mártonnak „*Reggeli énekek a Psalmusokkal egyetemben*“ czimű munkája is csak névről ismeretes. Batizi Andrásnak és Sztárai Mihálynak hymnus- és zsoltárfordításait, valamint eredeti énekeit elszórva, a különböző protes-

breviáriumból fordítják vagy dolgozzák át a magyar hymnusokat, mellőzve a szűz Mária tiszteletére vonatkozókat és kihagyva vagy módositva mindazt, a mi hitelveikkel ellentétben állott.

A latin hymnarium jó része és éppen szebb darabjai már a XV. században magyarra fordíttattak; de hogy e magyar hymnusokat a latin isteni tiszteleten énekelték-e, arra nincs bizonyítékunk: valószínű, hogy csak házi ájtatosságra szolgáltak.

A XVI. századbeli katholikus egyházról azt állítja Toldy [1]), hogy régi énekkészletével és azt tartalmazó irott könyvekkel élt. «Ismerek — úgymond — három katholikus karkönyvet, úgymint a Batthányi-félét a gyulafejérvári s két mást a sárospataki könyvtárban, melyek kétségkívül ez időből valók, de szövegök részben kétségkívül nagy régiségre, tehát a megelőző időszakra (XV. század) mutat, s bajjal meghatározható, járult-e hozzá e században valami egészen új s kitől, mikor s mi, miután sem a különben is csonka codexek, sem az egyes énekek évjegyet nem viselnek. Mindazáltal a hitújítási törekvések által támasztott katholikus visszahatás nehezen hagyta revisio nélkül az átöröklött énekkészletet, mely az alap világos régisége mellett részben a csinosító s megújító kéz nyomait ismerhetőleg magán viseli.»

Fölmerül tehát a kérdés, hogy a katholikus énekkészletből mi a régi, mi az új; továbbá, hogy a reformatusok a maguk első énekeit ezen magyar katholikus hymnariumból vették-e vagy pedig az eredeti latinból fordították?

Az említett kézirati karkönyveket magunk is átvizsgálván, úgy találtuk, hogy azok tartalma, — nem tekintve csonkább vagy teljesebb voltukat, — egyező; mindenik ünnepi és köznapi hymnusokat, invocatiókat, versiculusokat, antiphonákat, responsoriumokat, prózákat, lamentatiókat, passiókat és végül prózában fordított zsoltárokat foglal magában.

S jobbára ugyanez a tartalma a protestans nagy-dobszai énekeskönyvnek [2]), valamint azon szintén protestans karkönyv

tans énekgyüjtemények őrizték meg. Batizi azonban ujabb kiadást is ért; a *Regi Magyar Költő Tárának* második kötete (55—127 lp.) magában foglalja összes epicus és lyrai költeményeit.

[1]) Toldy Ferencz *A magyar költészet története.* Pest. 1854. I. kötet 197—198. lp.

[2]) E codexet, mely a nagydobszai ref. hitközség tulajdona, részletesen ismertette Kálmán Farkas ref. lelkész a „*Protestans Egyházi és Iskolai*

első felének, melyet Bartalus István kecskeméti codexnek [1]), nevez, sőt a keserűi Dayka és Gelei Katona-féle Öreg Graduálnak [2]) is.

E korban ugyanis a két egyház istentisztelete távolról sem állott oly messze egymástól, mint napjainkban; főkülönbséget ez időben a nemzeti nyelv képezett. A protestans egyházi éneklés azonban nemcsak tömeges volt, mint ma, de divatozott a váltó és magán éneklés is; továbbá nemcsak hymnusokra, isteni dicséretekre és zsoltárokra szorítkozott, de kiterjedt a katholikus istentiszteletnek antiphonáira, responsoriumaira, passióira és más szertartásos énekeire [3]). Kitetszik ez ama kézirati protestans énekgyűjteményekből, ki főkép az Öreg Graduálból, melyben, bár oly nyakas kálvinista szerkesztette, mint Gelei Katona, ott foglalnak helyet az említett ritualis énekek, sőt a katholikus jellemű Canticum Zachariæ és Canticum Mariæ is.

S ha most e katholikus hymnusokat, a codexek e legértékesebb darabjait vizsgáljuk, Toldy nézete mellett nem maradhatunk meg. E katholikus énekek ugyan talán egytől-egyig mind a latin breviáriumból kerültek, de sem nyelvök, sem verselésök nem azt bizonyítja, hogy az előző időszakból származó énekkészlettel van dolgunk; sőt ellenkezőleg e fordítások váltig különböznek ama hymnusoktól, a melyeket a Peer-, a Döbrentey- s más codexek őrzöttek meg s melyek a Régi Magyar Költők Tára első kötetében [4])

---

lap"-nak (szerk Ballagi Mór) 1878. évi folyamában, a «Régiségek» rovatában: „*A nagydobszai énekeskönyvről.*" A régibb protestáns egyházi költészet és ének-ügy ez avatott ismerője szerint a kéziratban három századot lehet megkülönböztetni, a XVI., XVII. és XVIII-ik századot. A legrégibb évszám benne 1545. Ez énekeskönyv, mint neméhen első, mindenesetre megérdemelné irodalomtörténetiróink bővebb figyelmét és tanulmányát.

[1]) Bartalus István: „*A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI és XVII. században.*" Értekezések a magy. tud. Akadémia nyelv- s szépirodalmi osztályából. I. köt. 1867—69. A szintén érdekes codexet az Akadémia kézirattára őrzi.

[2]) Öreg Gradual. Keserüi Dajka J. és Gelei Katona István. I. Rákóczy György támogatásával megjelent legnagyobb protestáns énekgyüjtemény. Kolozsvár. 1636.

[3]) E ritualis énekek természetéről többet Bartalus elébb idézett értekezésében.

[4]) *Régi M. Költők Tára.* A m. tud. Akademia megbizásából kiadja Szilády Áron. I. köt. Budapest 1877.

E kötet tartalma középkori magyar költői maradványok.

láttak napvilágot. A két század hymnusai közt oly nagy az eltérés, hogy a közösséget meg kell tagadnunk; úgy, hogy a XVI. századiakon nem annyira a csinosító vagy megujító kéz nyomai látszanak, mint inkább egy önálló fordítóé, ki ismerhette ugyan a régibb fordításokat, de azokból keveset vett át.

Hogy Toldy mennyire tévedett állításában, kitünik abból, hogy e hymnusok legtöbbje majdnem szórul-szóra megtalálható a protestans énekeskönyvekben [1]). A jelen század elejéig használt protestans hymnusokat pedig senki sem fogja a Peer- és Czechcodexbeli első magyar énekkísérletektől származtatni vagy azok javított és nyelvileg megújított másainak tartani.

Ime a kérdés másik oldala: protestansok eszközlötték-é e XVI. századi fordítást vagy katholikusok; a protestansok tartották-é meg különszakadásuk idején a katholikusok magyar hymnusait vagy a katholikus egyház vette-é át az új vallás nemzeti énekeit akkor, midőn a reformatió hatása alatt kénytelen volt ellenfele fegyvereihez nyúlni s híveinek kicsinyre olvadt táborát így biztosítani s majd gyarapítani.

E kérdésre határozott feleletet adni csak úgy volna lehetséges, ha a katholikus karkönyvek keletkezése idejét pontosan ismernők; így csupán föltevéssel élhetünk. Toldy [2]) 1541. év utánra teszi korukat és mi bizvást állíthatjuk, hogy a XVI. század második felénél nem régiebbek; a nagydobszai protestans énekes-

---

[1]) A már emlitett Székely István és Kálmáncsai Márton-féle énekgyüjteményeken kivűl e kor nevezetesebb énekeskönyvei a következők: 1. Huszár Gál énekeskönyve. Valószinüleg Debreczenben nyomattatott 1564—1576 között. Egyetlen csonka példány az Akadémiában. 2. Bornemisza Péter: *Énekek három rendben* stb. Detrekő. 1582. 3. Gönczi Kovács György: Énekes könyv. Debreczen. 1592. Számos későbbi kiadás. 4. A bártfai énekes könyv. 1593. 5. Beyte István énekes könyve csak Szenczi Molnár emlékezéséből ismeretes. 6. Ujfalvi Imre: „*Halot temetéskorra valo Énekek.*“ Debreczenben. Nyomtatta Lipsiai Pál. 1602. 7. Az unitariusok számára készült Dávid Ferencz és Heltai Gáspárnak énekes könyve. «Isteni ditséretek. Imadsagos és uigasztalo Enekek.» Nyomatott Heltai Gaspar Mühelyében. Évjegy nélkül. Valószinüleg 1575. és 79 között. Ezeken kivül egy-két névtelen nyomtatott s számos kézirati gyüjtemény.

[2]) A magyar költészet története. I. köt. 198. lp. Ujabban az országos könyvészeti kiállitás Kalauzában Volf György több fontos okból a XVI. század végére teszi a Battyhányi-Hymnarium korát, melynél a két pataki codex sem lesz feljebb való.

könyvet semmi esetre sem előzték meg. Ha most figyelembe veszszük, hogy e kath. magyar hymnusoknak az előző századbeliekhez semmi közük, hogy a reformatio előtt magyar egyházi énekekről nincs tudomásunk: ellenben ha meggondoljuk, hogy az első reformatoroknak főgondjuk magyar egyházi énekek szerzése volt, s ha tudjuk, hogy Székely I. már 1538-ban kiadta: «A keresztény Ekklézsiának régi deák Hymnusainak magyarázatját», azaz a magyar hymnusokat s hogy a nagy-dobszai codex 1545-ben már létezett: ha mindezt tekintetbe veszszük, talán nem tetszik felette merésznek, ha minden felekezeti elfogultság nélkül azt mondjuk, hogy a XVI. századbeli magyar hymnusok szerzői protestans költők és fordítók, s hogy a katholikus énekgyűjtemények e prot. fordításokból csak akkor keletkeztek, midőn a római egyház önfentartása érdekében kénytelen volt a reformatiót e térre követni.

De ezen szorosan irodalomtörténeti kérdés bővebb fejtegetése messze elvezetne. Annyi tény, hogy e hymnusok, akár protestans, akár katholikus fordítók által, a latin breviariumból kerültek hozzánk, a hol majdnem mindnek megtalálhatni eredetijét. Meg kell jegyeznünk, hogy a protestansok és unitariusok a hymnusokon éppen a latinból vett egyházi énekeket értették, míg ugyan olyan tartalmú, azon alkalomra írt, de újabb keltű költeményeket dicséreteknek neveztek. Azt is tudnunk kell, hogy némely latin hymnusnak magyarban több fordítása vagy átdolgozása is támadt. (A «*Veni sancte spiritus*»-nak három mását énekelték az első reformatusok). Álljanak itt azok, melyek egész bizonyossággal breviariumi eredetűek: Veni sancte spiritus, Veni redemptor gentium, A solis ortus cardine, Vexilla regis, Verbum superne prodiens, Conditor alme siderum, Corde natus ex parentis, Deus creator omnium, Christe qui lux es et dies, Audi benigne conditor, Pange linqua gloriosi, Aurora lucis, Vita sanctorum, Regina cœli lætare, Magnificat anima mea dominum, Festum nunc celebre, Jesu nostra redemptio, Te deum laudamus, Lucis creator, Gloria in excelsis deo, Hymnum dicamus domino, Patris sapientia, Jam lucis orto sidere, Natus est nobis rex gloriæ, Commendatio amoris dei erga nos, Chorus novæ Jerusal., Humiliavit me, Canticum Zachariæ, Canticum Simeonis, Cur mundus militat, Veni creator spiritus, De patre verbum, Ave maris stella, stbi.

E hymnusok — mint már mondtuk, alkalmi énekek; adventre, karácsonyra, vízkeresztre, nagyböjtre, a nagy hétre, húsvétra,

urfelmenetele napjára, pünköstre és szent-háromság napjára szólanak. Külön rendet tesznek a hetedszakai közönséges hymnusok a hét minden köznapjára és vasárnapra; végül itt foglalnak helyet az úrvacsora felvételekor mondandó énekek és a «Te deum laudamus.»

A hymnusokat, mint költői műveket megítélni, a szépet, a magasztost belőlök kiemelni, túlhaladja a mi gyenge erőnket. Ez énekek a középkori kereszténység latin lyrájának legszebb termékei közé tartoznak. Szerzőik szent atyák, nagynevű püspökök, kik költői tehetséggel voltak megáldva s a kik a classicus latin és hellén irodalmat is ismerhették. Soraikban ott találjuk szent Ágostont, Athanasiust, Honorius Fortunatust és kivált Ambrosiust, kinek a legtöbbet és legszebbeket szokták tulajdonítani, bárha teljes bizonyossággal csak négy hymnus származtatható tőle.

Ihletet e költők a megváltás nagy művéből vesznek. Zengik Mária szeplőtelen fogantatását, boldog születését, Herodes kegyetlenségét, a napkeleti királyok hódolatát, az üdvözitő kínszenvedését, dicső feltámadását, mennybementét és végül a szent lélek leszálltát. Az irgalmas isten magasztalása, a megváltó Krisztus dicsőítése, a vigasztaló szent-lélek dicsérete, a katholikusoknál ezen kívül hódolat a boldogságos szűznek: ezek az uralkodó hangok a hymnusokban, melyeket Bodnár Zsigmond így jellemez:[1])

«Igazán vallásos kebel szüleményei lévén, a legnagyobb indifferentismus korában is tiszteletre s áhitatra buzdítják az oly ember szívét, kinek szüksége van az istenre. Míg a XVI. század eredeti alkotásaiban az ellentét és polemia, a felekezeti súrlódás és korlátoltság, az egyoldalú buzgóság és gyűlölő fanatismus hangjaival találkozunk, éppen úgy mint a zsidó költészetben: a középkor szent énekei az őszinte kegyelet és áhítat termékei».

Igaz, hogy e hymnusok sem mentek némi dogmai és történeti elemtől s igaz, hogy a magyar fordítás a tiszta lyra rovására ez elemeket csak szaporítja, hogy az eredetinek magas röptét nem bírja mindig követni, mindazáltal a XVI. századbeli énekeskönyveknek legszebb darabjait teszik s velök csak a szombatos felekezet hymnusai versenyezhetnek, de ezek annál sikeresebben, mivel

---

[1]) Bodnár Zsigmond: *A XVI. század egyházi lyrája.* Abafi L. Figyelő. V. köt. 17—23 lp. 1878.

— mint később látni fogjuk — eredeti magyar termékek és nem fordítások.

Eddig a katholikus és protestans énekgyüjtemények egyeznek; a hymnusok közösek az összes felekezetekkel. A protestans költők azonban nem elégedtek meg ennyi ünnepi énekkel és az első reformatorok vetélkedve siettek újabb meg újabb alkalmi énekeket szerezni és több németet átültetni. Számos pap és tanító vett részt e munkában és számuk [1]) az újabb kutatásokkal csak nőni fog. Nagyobb költői egyéniség azonban egy sem emelkedik ki közülök; nem azért, mivel «az egyenlő műveltségi fok — a mint Toldy [2]) véli — egyformává tette volna a költészetet», hanem mert valódi költői tehetséggel egy énekszerző sem volt megáldva s mert a protestansok nagyon hajoltak a dogma, polemia és didaxis felé, mire különben, mint ujonnan alakúlt felekezetnek nem csekély szükségök is volt. A dogma és történeti részek, melyek a régi hymnusokban oly harmonicusan olvadnak bele a lyrába, itt mind több tért foglalnak el, ugy hogy sok ének nem egyéb, mint a hitelveknek vagy bibliai részeknek versbefoglalása.

Az énekek külső alakját is változás éri; a rímelés tökéletesbűl; a rhythmus magyarosabbá válik, de míg a régi hymnusok jobbára rövid nyolczasokban írvák, az újabb énekek, melyeket a protestansok az előbbiektől megkülönböztetésül *dicséretek*nek neveznek, meghonosítják a hosszabb, 12, 13, 15 és még több szótagú sorokat, a mi — Toldy szerint — a német költészet hatására mutat, bár Luther, Hans Sachs és mások énekei inkább a rövid sorokat kedvelik.

A hosszú sorok négyes strophákba fogva, tág kapút nyitnak a bőbeszédűségnek, a mi a protestans predicatióknak és vallásos költeményeknek máig ismert gyengesége. A régi hymnusoknak

---

[1]) Egyedül a protestáns énekszerzők száma 50—60-ra rug. Közülök nevezetesebbek: Batizi András, Dévai Biró Mátyás, Huszár Gál, Szkhárosi Horvát András, Mehics Juhász Péter, Szegedi Kis István, Radvány Balázs, Szegedi Gergely, Szegedi Lőrincz, Szkaricza Máté, Sztárai Mihály, Tordai Benedek, Temesvári István (István deák), Hartyáni Imre, Dávid Ferencz, Ládoni Sára stb. A német énekszerzők közűl Luther, Hans Sachs, Weisz (Musculus) Mihály, protestáns költők szerepelnek a gyüjteményekben egy-két dicsérettel.

[2]) Toldy F. *A magy. költ. története.* I. köt. 206 lp.

megbővített magyar fordításai ritkán rúgnak tiz strophára, az újabb dicséretek néha a húszat, harminczat is meghaladják. Hogy a dicséretek ennyire megnyúlnak, ennek főoka mindenesetre a költői ízlés és műveltség hiányában, a tanító és vitázó irányban keresendő, de többször egészen külső okokra vihető vissza. A templomi éneklés a reformatusoknál megváltozván, a magán és váltó (antiphonalis) éneklés helyébe a tömeges lép; az egyházba lassan gyülekező hívek ájtatosságát csak hosszabb énekek elégítik ki. A szerző néha csak azért szaporítja a versszakokat, hogy azok fejeiben nevét vagy valamely kedvelt mondatát foglalhassa be.

A hosszadalmasság alól dicséretes kivételt tesznek az unitáriusok. Még a rövidebb hymnusokon is meglátszik egy Dávid Ferencznek [1]) csíszoló keze; nemcsak a hitelveivel ellentétest mellőzi, de minden feleslegest is igyekszik elhagyni. A protestansoktól átvett hosszú· dicséreteknek néha felét is elmetszi, úgy hogy V. Nagy János [2]) méltán dicséri az unitarius énekeskönyv szerkesztőinek, Dávid Ferencznek és Heltai Gáspárnak ízlését és választékosságát. Eredetit e nemben az unitáriusok keveset hoztak létre, inkább a zsoltárfordításokban térnek el jobban a protestansoktól. Eredeti költeményeik az alkalmi énekek (dicséretek) jelesebbjei közé tartoznak. Rövidebbek lévén, a dogma nem vesz annyira erőt az érzelmek szabad ömlésén. Az a vasárnapi ének,[3]) melyet Nagy János közöl, a vallásos lyra gyöngyei közé sorozható s már külalakjával is igen közeledik a régi hymnusokhoz; ez azonban nem áll magára, hozzája hasonlót többet is említhetnénk, mert e gyüjtemény felvette mindazt, mit e kor jót termett.

Általában kicsinylőleg a protestans alkalmi énekköltészetről sem szabad ítélnünk. A művészi alkotás kerekdedségét a legtöbb nélkülözi ugyan, a költői szép nem annyira egészben, mint egyes

---

[1]) A közhit ugyanis őt tartja az unitárius énekes könyv rendezőjének és kiadójának.

[2]) Várfalvi Nagy János: *Az unitariusok énekes könyveiről.* Keresztény Magvető. (Szerk. Ferencz József és Kovácsi Antal) VI. köt. 93—126 lp. Kolozsvár. 1871. A szerző tüzetesen ismerteti az unitáriusok összes énekes könyveit, a XVI. század közepétől a legujabb időkig; mind a nyomtatásban megjelenteket, mind a kéziratiakat. Könyvészre és irodalomtörténetiróra nézve egyaránt becses közlemény.

[3]) V. Nagy I. az emlitett helyen még több szép éneket és énekrészletet közöl.

reszekben nyilvánúl, de tagadhatatlan, hogy az érzés melege, a lyrai forma, jó magyar rhythmus nem egynek ad absolut értéket. Luther húsvéti és pünkösti dicsérete («Az istennek szent angyala» és «Jövel szent lélek úristen») s egy nehány más bátran sorakozik a régi hymnusok mellé.

»Közvetlen mély hit, — mond Toldy [1]) — erős meggyőződés, bensőséges odaadás jellemzik ez egyházi költészetet, s ha a tartalom egyszerű beszédben szólalt meg, mely valamint egyfelül a mindennapitól, úgy másfelül a költői s kivált világias ékességtől vagy épen dagálytól távol maradt: úgy rendeltetésének teljesen megfelelt. A gyenge külalak által kevesebbet szenvedett, mint oly költői divatnyelv által fogott volna, milyen a legújabb istenes énekekben a vallásosságot minden nyomon megczáfolja. S így a kor vallásos fogékonyságával találkozván, nem tévesztette hatását, buzgóbb érzéseket gerjesztett, mint kifejezni bírt s ekkép nagyszerű tényezője lett azon lelkületnek, mely e században ismét a vallás belsősége felé fordúlt, értelme és kedélye minden erejével.»

KARDOS ALBERT.

PETRARCÁBÓL.

Ha addig eltart kínos életem
A bú s a gyötrő szenvedés daczára,
Míg majdan aggkorodnak végszakába'
Szemed már gyönge lesz és fénytelen;

Arany hajadból szín-ezüst leszen,
S majd rózsabimbót nem tűzöl ruhádra;
Halvány lesz arczod, melynek szemsugára
Félénk panaszt kelt szívem mélyiben.

Majd akkor Ámor bátorságot ad,
S majd elbeszélem, mennyi hosszú évet
Órát és perczet töltek búban érted . . .

S habár az ég ellenzi vágyamat:
Mégis — tudom — majd nemsokára lészen
Késő sohajtásidból enyhűlésem!

RADÓ A.

[1]) *A magy. költ. története.* I. köt. 203.

A GÖRÖG ELEGIA AZ ALEXANDRIN KORIG.

I.

A hellén hőskor letűnt, a görög államok gyermekévei lejártak. A 750-ik évvel Kr. e. új öltő derült fel úgy a szellemi, mint az anyagi világban egyiránt. A nyugodt, zavartalan állapotnak vége van, új politikai élet veszi kezdetét, új intézmények állanak elő, hogy a rendet, az emberi szabadságot biztositsák. Lábra kap a kereskedelem, s ez által tágabb látkör nyílik a szem előtt, a tevékenységre több, nagyobb tér mutatkozik. Az egyes nincs már végkép az államba olvadva; hanem szabad, egyéni akaratát igyekszik érvényesíteni, önállóan gondolkozik és tesz.

Nem lehet most is csak a múlt feledhetetlen képeinél maradni, ott a jelen, mely hatalmas kézzel tetterőre késztve, mindenkit egyformán a működés ezernyi változatai közé ragad. A küzdelmeknek egész hosszú sora támad egyszerre föl; a szomszéd államok gyakori szorongatásai, a fenyegető veszélyek felforgatják a régit, hogy a romokon új épülhessen föl. Szaporodik az ismeret, tágúl a reflexio köre. A sziv, a kedély, a lélek, az emberi méltóság mind hatalmasabb, érthetőbb és el nem némitható hangon követelik jogaikat. Új mozgalom kap erőre a társadalmi életben is, — a szabad gondolkozás az, mi a nép életében egészen új korszakot jelez. Míg eddigelé az egyes a szigorú erkölcsi világban, egy elzárt eszme körében látta magát, most már az élet sokoldalú elemeinek összekapcsolása folytán az ember egyedi élete gazdagságának és jogosúltságának öntudatára ébredt. Nem elégedett meg avval, a mit a közszellem teremtett — lényének, az ő különváltságában is az általános képévé kelle válnia, érezte mindenik, hogy szabad tagja, mellőzhetetlen tényezője az egésznek.

Mi sem természetesebb, mint hogy az élet mindenféle ágaiban előállott ama változás a görög költészetre is lényeges befolyással volt. Az epos, mely a királyok s egyes hősök dicső tetteit zengi, nem elégíthette már ki a kedélyeket. Mikor valamely államban az egész nemzetről lehet szó csupán, mikor a regék, mondák honából vett szebbnél szebb, elragadó tetteknek kell lelkesítniök, felmagasztalniok a szellemet, mikor a lenyűgözött szabadság még öntudatára sem ébredt annak, hogy fejét fölemelje, mikor az «én» teljességgel beléolvad, elvész a nemzet nagy testében, mikor az egyes, az őt

környező társadalmat sem, annál kevésbbé veheti saját életét figyelembe: akkor születik, akkor él, akkor hat, akkor csaknem kizárólagos költészetnem az epos, melyben a költő lelkesült pillantásaival csupán a leforgott eseményeket veszi figyelembe. De mikor a kényszerítő körülmények következtében, az alapjukban átidomúlt viszonyok között, a külső harczok mellett a szívekben is harcz keletkezik, mikor a nemzettest egyes tagjainak kell mozgásba jönniök, mikor az egyesnek öntudata, jólléte növekedik, mikor akarva nem akarva reflektálnia kell az egyénnek az őt körülvevő világ tüneményeire, mikor úgyszólván bizonyos meghasonlás vagy legalább is viszály szülemlik egyfelől az egyed, másfelől az állam s társadalom között és végre mikor eme viszály megszüntetése nélkülözhetetlenné, elkerülhetetlenné válik az által, hogy az egyén folyton erősebben hangoztatja önméltóságának, önbecsérzetének szavait: akkor az epos nem lehet már többé a jelen költészete, mert e költészetnemnek épen alkotó eleme, hogy ama két tényező egymással harmóniában ne legyen, akkor szükség van egy oly költészetnemre, melyben a lélek minden érzelmeit, bánatát, gyönyörét, gyűlöletét, szerelmét, örömét, keserűségét mind-mind kilehelje, — egy szóval: hogy alanyiságának adhasson kifejezést — — — s e költészetnem: a lantos költészet, melynek a görög irodalomban első alakulata volt: *az elegia*, melyen, mint közegen át a nép szükségeit, érdekeit kinyilváníthatta.[1]) Eddigelé, mint már említém, csak egy költészetnem létezett: az epos. Voltak ugyan bizonyára istenek tiszteleténél alkalmazott más nemű, valószínűleg lyrai termékek is, de ezekről nem tudunk. Milyen volt a görög költészet legkorábban, arról ma már nem beszélhetünk, mi csak azt vehetjük figyelembe, a mi az irodalmi hagyományban fenn maradt, s ott az epos az első, mely után az elegia következik.

Az elegia az a költészetnem, melyben a költőnek nem kell a festmény hátteréül szolgálnia, nem kell rejtve maradnia a múltból vett tárgyak mögött, hanem a festmény előterébe lép kívánságaival, akaratával, eszméivel, gondolataival; a külvilág hat reá s ő e hatást a saját lelkéből származott érzelmekkel egyezteti össze. Az elegia tárgya már nem az egész államélet, nem az azt mozgató katasztrófák, hanem a közvetlen közelből, a szűkebb körű, a társadalmi és

[1]) L. Ulrici, Gesch. d. hellen. Lyrik cz. művének különböző helyeit.

magán életből vett viszonyok. «Az elegia» mondja Colridge, «a költészet azon alakja, mely az elmélkedő lélek természetéből folyik. Tárgya bárminő lehet, csak vonatkozásban álljon magával a költővel.» (L. Jebb-Fináczy, Görög irodalomt. 46 lap.) S a görög elegia, mint alább látni fogjuk, számos változataiban is igazat ad e tekintetben.

A görög elegia nevét s természetét is valószínűleg a kis-ázsiai Károk s Lydek hasonnevű fuvolakíséretes dalaitól vette, melyeket eme népek panaszaik, keserveik kifejezésére használtak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a görög elegia korántsem maradt a kis-ázsiai határok között, hanem kitágítva annak ugyancsak szűk korlátait, körébe vonta a kor s környezet minden árnyalatait, eredményeit.[1]) Hogy a görög elegia nem görög földön született, arra bizonyít az elegiának az a tulajdona is, hogy fuvola kíséret mellett adták elő ebéd vagy lakomák alkalmával s mint ilyen a barátságos együttlétnek lényeges részét tette. A fuvolát s általában a fúvó hangszereket pedig, mint az összes hagyomány bizonyítja, mind ázsiai szomszédjaiktól kölcsönözték a görögök, maguk csak a húros hangszereket találván fel.

Az elegia külalakja, versmértéke, mint más tulajdonai is — mint alább látni fogjuk — az eposéból lettek. A hatméretű vers az, mely az elegiában alkalmazást nyert olyképen, hogy az első sor mindig eme hatméretű vers volt, a második pedig az ugyanabból rövidült ötméretű. Kisfaludynk Mohácsából álljon itt például e két sor:

Hősvértől pirosult gyásztér sóhajtva köszöntlek:
Nemzeti nagylétünk gyásztemetője Mohács!

Az első sor neve hexameter, a másodiké pentameter s e kettő ily összekapcsolt alakjának neve: distikhon. Az első sorban meg van a nyugodt, méltóságos menet, melynek a második sorban megfelel, mondhatnám ellentéteül szolgál a gondolat s érzelem mozgékonysága; az elsőben emelkedik, a másodikban alászáll a gondolat. A kettő alkot aztán egy ütemes egészet, egy elegiai párverset. Az első sorban mintegy magasan felszállong a gondolat, a másodikban megpihen, mint Kazinczy mondja:

[1]) Az *elegeion* szó tisztán az alakra vonatkozik s a distikhont jelöli, *elegeia* = ama versmértékben irott költemény, *elegos* pedig általában = panaszdal. L. *Caesar*: De carminis Graec. elegiaci origine et notione 19. köv.

S a mint zengve röpül (Amor nyila) az Olympusig, hexameter lesz,
S a mint zengve leszáll, óh csuda: pentameter.[1])

Valamint általában a görög költészetnek, épp úgy a görög elegiának is legelső, őskori példányairól nincs tudomásunk s mint az epikus költészetben Homeros úgy jelenik meg, mint egy phainomen, melynek — legalább a fenn levő adatokat illetőleg — előzője nincs, úgy az elegia is ránk maradt legkorábbi alakjában, mint már teljesen kifejlett, megcsontosodott költemény jelenik meg.

Anynyi azonban biztos, határozott tényként állítható, hogy a görög nép *ion* törzse volt az, mely azt megteremté, az a törzs, melynek egész története a folytonos újítás, a mozgékony, változó, újító, javító, fölforgató szellemnek hű tűköre. «Valamint általában a hellének története, úgy az irodalom s művészetben mutatkozó szellemi életük is az aigei tenger keleti partján vette kezdetét, a hol Ionia fiai még történelem előtti időkben városokat, köztársaságokat alapítottak, melyek a helyzet és népfaj szerencsés körűlményeinél fogva csakhamar a művelődés s gazdagság magas polczára jutottak. Miletos, Smyrna, Kolophon, a közel fekvő Khios s Samos szigetekkel, számos gyarmat a középtenger minden részén, — tanúskodnak az ionok nagy tehetségeiről s szerencsés fejlődéséről. Ők nem adtak nagy politikusoknak életet, mint a dórok, sem nagy gondolkozóknak s bölcsészeknek, mint az attikaiak, de igenis költőknek és művészeknek, kik nemcsak nemzetök más törzsei, hanem még késő évszázak számára is magas példányok gyanánt tündökölni voltak hivatva. Az ion törzs az, melynek a hellén élet s lényeg ama naiv eredetiség s mesterkéletlen tárgyilagosság kecsét köszöni, mely Homeros költeményein örök vonzalmú varázsként elömlik. Emez a természet által oly dúsan megajándékozott nép ugyanazon nemes naivság bélyegét ráruházta mythosára, plastikai műalkotásaira, sőt nyelvere is, — mely emelkedett és festői hangja, szóalkotásainak gazdagsága s bő nyelvkincse által szintoly kitünő, mint a mily folyékony a nyelv szelleme által, mely a beszéd formáihoz oly kecsesen hozzá símul.[2]) Az ion néptörzs gyors felfogási ereje, izgékonysága, ingerlékenysége és mély érzelmessége által minden külső

---

[1]) L. *Müller-Donaldson-Récsy:* A régi görög irodalom tört. I. 121—146. l. *Caesar*: e. m. 73. köv. l.

[2]) L. *Bernhardy*, Gr. Literat. I. 109. — *Weber*, Die eleg. Dichter d. Hellenen. 409—441. l.

hatás iránt fogékony vala s a többi hellén néptörzseket még földjének szerencsés fekvésénél fogva is a szellemi előhaladottságban s eként a költészetben is jóval megelőzte. A költészetben megteremtette azokat a költészetfajokat, melyek épen amaz említett tulajdonoknak, szellemök ama sajátlagosságának, a külvilághoz való viszonyuknak leginkább megfelelnek, ugy mindenekelőtt az epost s azután az elegiát.

Az élet még elég ingert nyújtott, hogy az emberek szeressék. A dísz, a fény, a magán élet pompája, a bor, a táncz, lakoma, szép asszony, édes semmit tevés, a kellemes életbe mélyedés s végre maguk a társadalmi viszonyok is elég bőséges anyagot szolgáltattak emez új költői műfaj megszületésére.[1])

A legelső görög költő, kitől elegia maradt fenn: *Kallinos*, ki Ephesosban, Kis-ázsia Lydia nevű tartományának tekintélyes városában született. Kora 750 körül Kr. e., abba az időbe esik, mikor Ardys lyd király idejében a *Kimmerek*, egy észak-európai büszke néptörzs, Kis-ázsiába törtek, Sardes városát meghóditották s lerombolták a szintén lyd várost Magnesiát.[2]) Bárbár kegyetlenségüknek ezer elszomorító nyomát hagyták maguk után, útjokban pusztítva, rombolva, kíméletlenűl mindent vad természetüknek megfelelőleg.

Kallinos akkor lépett fel a költészet terén, mikor látta a fenyegető ellenséget, a látnok előre érezte szülővárosának pusztulását, s lelkének egész erőteljével intézte szavait honfitársaihoz, kik elpuhultan a kényelemtől, petyhüdt izmokkal, tétlenűl, összedugott kézzel nézték a közeledő ellen sorait, melyek csordaszámra lepték el a környéket. Szíve keserűséggel telik el, látva a gyáva sarjadékot, szemrehányólag és bátorítva szól, igazi hőshez illő áthatottsággal a veszély pillanatában:

Meddig hevertek még ott tétlenűl?
Ifjak! harczra mikor lelkesültök?
Nem szégyenlitek a szomszédoktól,
Hogy tompultan, vesztegelve ültök?
Mintha béke volna körültetek,
Holott háború dulja földetek — — — —
— — — — — — — — — — — —

[1]) L. Hertzberg Begriff d. a. Elegie 253. lap. — L. még: *Welcker* Rhein. Mus. IV. 3. 424. köv.

[2]) V. ö. *Caesar* e. m. 59 köv. l.

A hős, hogyha érzi végóráját,
Félhalva is kidobja lándzsáját.
Hon-, magzat-, hitvesért oly dicsteli
Ha ellennel a férfi szembeszáll,
Úgyis míg a Moirák éltét nyujtják,
Úgyis csak akkor éri a halál.
Törjön mindenki hát csak előre,
A gerelyt magasra emelve fel,
Legyünk elsők a csata zajában,
S a pajzs alatt dobogjon hős kebel!
Mert nem illő futni a haláltól
Férfinak, isteni sarj volna bár,
Sokszor kikerűli lándzsák élét
S biztos lakában éri a halál.
Ez nem kedves, nem tisztelt a népnél;
Az bút, gyászt kelt nagy s kicsiny szivélen,
A vitézt egész haza becsűli,
Ha meghal, áldott lesz emlékében.
Míg él, félistenként tisztelik őt,
Mint védfalra tekint reá a szem,
Mert ezernek értékes művénél
Becsesb, mit ő egyedűl teszen.

És a költő szava viszhangra lel, fegyverre kél hona, ifjú, öreg egyaránt átérzi a hazafiság szenvedélyét. A költemény második része, melyben a költő, mindenkitől jól ismert, harczra gerjesztő jeleneteket fest, — hol a dicső vitézzel szembe állítja a dicstelenűl elhaló gyávát, — eme második rész eléggé mutatja, hogy a bár elpuhúlt ionok ereiben mégis csak hős vér csörgedezett, mely ha kelleténél lassabban folyt, csak azért történt, mivel nem volt, ki mozgásba hozza, új életre keltse. S ez sikerűlt a költőnek. «Szállt az ének szájról szájra,» s harczba rohant apraja-nagyja. A költeménynek utolsó fele mutatja egyszersmind azt is, hogy itt ugyanazon tárgyilagos alappal találkozunk, mint azt a hőskölteménynél tapasztaljuk. Már az is epikus eredetre vall, hogy a mű nem szorítkozik, mint általában a később kori elegiák, valamely gondolat kifejezésénél egyetlen distikhonra, nem állapodik meg minden pentameter végén, hanem a gondolat az egyik párversből átnyúlik a másikba is. Ez az elegiában majdnem a gyarlóságnak egy neme, ámde a költő kezdeményező volt, — követőinél már mindinkább gyérül e gondolat-átnyújtás. Azonban már itt látszik a különbség az epos és

elegia között. A hősköltemény háborúja, mint az életnek önálló eleme jelenik meg, s nagy isteni hősök tetteinek kifejtéseül szolgál; ezzel ellentétben az elegia háborúja viszonyba van hozva az egyes személyiségével, mint egy esetleg fenyegető baj, melynek elhárítására szükség, hogy föllegyenek híva a lélek legbensőbb erői, úgymint a haza-, hitves-, gyermekek iránti szeretet, a kedv a férfias gerelyharczra, a vágy a dicsőség és tisztelet után s a félelem a gyalázattól, s épen ez az oka annak, hogy a költőnek saját egyéniségéhez kell kapcsolnia a szemlélődést a mulandóság s az emberi élet szükségképeni eltünése felett. Míg tehát egyfelől a költői nézletnek tárgya az epikai külsőségben, tárgyilagosságban és történeti valóságban áll, addig másfelől minduntalan átragyog ezen a lyrai gondolatok, érzések s érzelmek sugara.[1])

Kallinos minden szava a szabadságvágyat, a törhetetlen bátorságot, s a győzelem-adta dicsőséget zengi. Kallinos bár az epikus költészet határait érintve, megteremté az elegiát, helyet biztosítva annak a költészet végtelen birodalmában, megszabva annak külés belalakját, s egyszersmind annak a *harczias-politikai* jelleget kölcsönözte. Mint fejlődött tovább az elegiának ez irányban mívelése, mint érte el virágzása tetőpontját a fa, melynek magvát Kallinos vetette el, látni fogjuk alább.[2])

Kallinos nyomdokain haladt s majdnem a tökély fokáig vitte az elegiát *Arkhilokhos.* A márványáról híres kyklad szigeten Paroson született 780 körül Kr. e. — E kyklad szigeteket ionok lakták s mintegy az összetartó kapcsot tevék az anyaország s a kisázsiai hellén gyarmatok között. Költőnk előkelő, nemes családból származott. Atyja Telesikles, Demeter istennő papja volt, anyja Enpio azonban, mint a költő maga is említi, rabnő volt. Nagyon természetes, hogy az ellentét, mely szülőinek rangja közt volt, meglátszott a költő működésén, az a sok boszszúság, mit ama körülmény miatt szenvedett, kedélyére az ingerlékenység s elkeseredésének azt a bélyegét nyomta, melylyel ő a világot, az életet tekinté. Meglátszott ez az ellentétek s végletek harczán, mely a költőnek egész életét átlengé.

[1]) L. *Ulrici*, Gr. Dichtk. II. 267.
[2]) L. *Franke*: Callinus. Altona & Lips. 1876. — *Bach.* a Zimmermann Schulzeitung-jában II. 1829. 133. köv

Növeltetéséről, gyermekéveiről, ifju koráról mit se tudunk. Mikor megjelenik előttünk, akkor már azok közt van, kiket a nyomor, melylyel hazájukban küzködtek, Thasos szigetére vitt, hol a sok gyarmatos gazdagságot, boldogságot, aranyhegyeket vélt találhatni. Ám a remény ez egyszer ugyancsak megcsalta őket. Az aranybányák helyett míveletlen földekre találtak s elég erejük nem volt, hogy kitartással, szorgalommal, elszántsággal keressék meg az óhajtott boldogságot. Ekkor aztán egy új vágy támadt szíveikben: oda a szárazföldre menni Kis-ázsia partjaira. E partvidékek elfoglalásáért kitört a harcz közöttük s a szomszédos thrákok között, s e harczban maga a költő is részt vett, ki épen férfi korában volt s a gerelyharczban úgy látszik nem maradt utolsónak. Mint a költő maga mondja egyik kis költemény-töredékében:

Gerelybe van begyúrva kenyerem,
És abba van ismari [1]) borom,
Ezt úgy iszom és amazt úgy eszem,
Hogy a gerelyre támaszkodom.

A gerely hát neki mindene. De e mellett a kard-harczot is fontosnak, s a harcz sikerére nézve döntőnek mondja:

Nem soká lesznek az íjak kifeszítve,
Soká a sürű gerely se kereszteződik, —
Ha a síkon egyszer a harcz hévvel kitör:
A kard fájdalmat-hozó munkája kezdődik.
Euboiának [2]) hős urai a harczban,
Démonok, a vitéz lándzsahősök — — —

E költemény, mint láthatni, bevégzetlen; mint volt befejezve, azt ugyan nem tudjuk, de az egész valószínűleg dicsénekből, vagy valamely politikai-harczias elegiából maradt fenn.

Hanem a költő világért sem csak a harczban találja örömét, sőt a művészetek, kiváltkép a költészet neki éltet-adó, fenntartó eleme:

---

[1]) *Ismari.* Ismaros, thrák város a hasonnevű hegy közelében, erős piros boráról volt hires. Mai neve: *Ismahan.*

[2]) *Euboia urai* alatt az *Abantok* értendők, kik a szigetnek legkorábbi lakói voltak s az iónok oda telepedése után tovább is ott tartózkodtak. Harczi bátorságuk, különösen a közel harcz tekintetében emlékezetes maradt.

Bár Enyalios istent [1])
Én mindenha kész-jó kedvvel szolgálom,
Ámde a Muzsáknak kedves
Ajándékiban [2]) is kedvem találom.

A hadélet Arkhilokhos idejében számtalan hajózással s gyakori szárazra kikötéssel volt összekapcsolva. E tény kiviláglik a költőnek következő töredékéből, melyben az ion szellem, a háború véres munkája mellett is megtartá élénk, üde, mondhatnám tán könnyelmű jellemét; még a háború öldöklései, zaja közben is élvezetre gondol:

Föl gyorsan! siess keresztűl
A gyors hajó födélzetén,
Kifödve a korsót, ür'tsd,
Cseppet se hagyva fenekén.

Igyad a bíbor piros bort,
Hiszen ily semmit-tevéssel
Csak nem lehet kiállanunk
Az őrséget egész éjjel.

A régiek költőnknek egy tettét sohase bocsáthatták meg, azt t. i. hogy pajzsát egy ízben a harczi tűzben talán menekűlés közben elhullatta, elvesztette. A görög az ilyet mindig nagy gyávaságnak tekinté. A költő maga meglehetős hidegvérűséggel, meg nem zavarható könynyelműséggel adja elő ezt az eseményt s minden harczi bátorsága mellett is nagyon érthetővé teszi, hogy inkább szerette életét, mint pajzsát.

Pajzsom', melyet nem akarva [3])
Ott hagyék a sűrűségben,

---

[1]) *Enyalios.* Mellékneve Aresnek, (római Mars) a háboruk istenének. Annyit jelent, mint: öldöklő, gyilkoló.

A költő itt azt mondja, hogy szívesen megy harczba bármikor, de azért a művészetekkel s így költészettel is örömest foglalkozik.

[2]) A «Muzsák kedves ajándékiban» kifejezés úgy értelmezendő mint a Muzsák által képviselt művészetekben jártasság, melylyel azok ajándékozzák meg az embereket.

[3]) *nem akarva,* mert kényszerítő körülmények miatt veszté el pajzsát, nem pedig ő maga dobta el. — Ez az eset megtörtént még egy görög költővel, *Alkaiossal*, és egy rómaival, *Horatius*-sal is.

Most tán valami saisi [1])
Tartja kérkedve kezében.

Hanem magam szerencsésen
Kikerültem halálomat,
Manó vigye régi pajzsom!
Szerzek újat, ismét olyat.

Könynyelműségeért azonban keményen meglakolt. Mikor ugyanis a költő Spártába ment, gyávaságáert azonnal kiútasították a városból. S e tény bizony akárhogy magyarázzuk is, azt mutatja, hogy a költő nem volt a bátorság mintaképe.

Mint a fölsorolt töredékekből látható, a költő töredékeinek egy része, mint a Kallinoséi, harczias tartalmúak voltak: kitűnők e nemben, de Arkhilokhos hírnevét nem annyira ezeknek, mint inkább a csípős gúnynak, a satirikus hangnak, a lyrai költészet iamb nemének vagyis a gúnyos tartalmú költeményeknek köszönhette, melyeknek tárgyalása nem ide tartozik.

A költő életviszonyaiból tudjuk, hogy miután elhagyta Thasos szigetét, ez időtől fogva egy pillanatnyi nyugta se volt, bolygott ide-oda, ösztönszerűleg járt szerteszét, keresve a nyugalmat, a megelégedést. Elégedetlen volt önmagával, elégedetlen a társadalommal, a világgal; ingerlékeny természete, elkeseredett lelke folyton tovább űzte, útjában száz számra teremtve ellenségeit, gyűlölőit. A költő elkeseredettsége közmondásossá vált s a rege azt beszéli, hogy egy bizonyos Lykambest, ki lányát Neobulet neki igérte nőűl, mikor az megmásította szavát, a költő öldöklő gúnyjával halálra kínzott s mindkettőt, apát és leányt a haragos iamb költészet mérgesen metsző ironiájával a kétségbeesésig, öngyilkosságig vitt. Rege ez bár, de eléggé mutatja, mint hathatott a jól alkalmazott satira az ion pezsgő életre. Lesz talán alkalmam más ízben Arkhilokhos ez irányú működéséről is szólani.

Élte végső részét, úgy látszik, ismét Parosban, szülőhelyén

[1]) *saisi.* A Saisiak egy néptörzs volt *Abderából*, egy thrák városból, mely a déli thrák parton, *Thasos* szigettel szemben feküdt. Megkülönböztetendők az Egyiptomban lakott hasonnevű néptől.

Egy oly harczról van itt szó, melyet az Abantok által segített Thasos sziget lakói a szomszéd thrák saisiakkal víttak.

töltötte. Valószínűleg e korban írta egyik elegiáját, mely vígasztaló dal Perikleshez.[1])

Mindketten drága rokonokat vesztettek, más polgártársaikkal együtt. A költő itt különösen sógorát siratja, ki, mint a többiek, szintén a tengerben lelte halálát. — A költemény eként van:

Akár egyes, akár egy egész polgárzat
Ha sokjajú búját siratja, Perikles,
Fájdalmas szívével örömre, gyönyörre
Fényes lakomára hangolt vaj' melyik lesz ?

Ilyeket[2]) ragadott el a zúgó tenger
Hulláma mi tőlünk : drága kedvesinket,
A kiket gyászolunk, kikért a fájdalom
S kínzó bánat súlya nyomja szíveinket.

Hanem az istenek, óh kedves barátom,
Nyújtanak orvosszert, türelmet is adnak
A bánat terhének elhordozására,
Egyszer emennek is, másszor meg amannak.

Most épen minket ért a szerencsétlenség,
A véres, a mély seb felett mi kesergünk,
Majd mást ér a bánat, — de ne legyen soha
Gyönge női szívünk, legyen erős lelkünk.

Im itt egy példa a modern elegia nemére, a búdalra,[3]) melynek költői becset főleg az ád, hogy a keserv kinyilatkoztatása, a gyász szavai elhangzanak ugyan, de aztán a költemény végén helyre van állítva a harmónia a viaskodó két elem : a gyászba borúlt lélek s a kérlelhetetlen sors között. A költő itt rokonszenvével igazán belé mélyed szeretett barátja fájdalmába, s ezt a saját szívében keletkezettel egybe olvasztja.

Arkhilokhos további működéséről az elegia terén nincsen tu-

---

[1]) *Perikles*. Egy barátja, tán rokona a költőnek. Össze nem zavarandó a későbbi Perikles-sel. Arról,

[2]) *ilyeket*, azaz olyanokat, kikért gyászt kell ölteni, honfitársakat, drága rokont, kik méltók, hogy szívből megsirassuk.

[3]) Erre nézve l. *Bach :* De lugubri Graecorum elegia cz. értekezését.

domásunk. A költő Parosba visszatérte után csakhamar egy a Naxos sziget ellen folytatott háborúban elveszté életét.

Arkhilokhost a görögök egyhangúlag Homeros mellé helyezték s e hely bizonyára a legszebb, működési sikerének jutalmáúl kétségkívűl a legbecsesebb volt. Sajnos, hogy a fennmaradt csekély számú töredék nem tehet bizonyságot ez egybehangzó ítéletről. A költő legfőbb érdeme volt bizonynyal a maró gúny, mely az iamb költészet tulajdona. Arkhilokhos az iamb költészettel, mint hatalmas fegyverrel megtámadott minden hézagost, hiányost, gyöngét és gonoszt az emberi élet mindenféle viszonyai között, az érzelemnek s gondolatnak oly energiájával s erejével, a külalak oly tökélyével, bevégzettségével és kellemével, hogy épen ezek által érte el hírének tetőpontját.

Nagy jelentőségű volt kiváló teremtő ereje, mely az eposban ős idők óta uralkodó nézeteket s nézleteket alapjokban lerombolva, a jelent ragadta meg, ennek s a költői alanynak jogait érvényesítve. — Írt továbbá trokhaikos méretű dalokat is, melyekben a gondolat gyors szárnyakon száll fel az emelkedettség, magasztosság fokáig; mély érzelem, szemlélődés az élet mélységes mélyéről szakítva ki, váltakoznak a hatalmas képekkel, csodálatos, szellemes nyilatkozatokkal. — Mint már érintém, e tekintetekben való méltatása Arkhilokhosnak nem tartozik e fejtegetéseim körébe, s épen azért az elegia terén szerzett érdemeiről szólok még pár rövid szót.

A költő elegiáiban az ion élettel bizonyos tekintetben úgyszólván szakítva, mérsékelt hanggal jelenik meg, szív s kedély megkövetelik jogaikat s meg is nyerik azokat, midőn a költő egyfelől a fájdalomnak s részvétnek, másfelől a vidám, mivel se törődő, élvezni vágyó és az életet lehetőleg felhasználni igyekvő szeszélyes kedélynek ad kifejezést. A csekély töredékek is teljes világításba helyezik az ion költő gondolkozásmódját, a költő egyéniségét, mely minden árnyalataiban szabadon, tartózkodás nélkűl nyilvánúl. A nyelv nála mesterkéletlen, egyszerű, mint a közönséges életé. Nem használ díszítő jelzőket, nem keresi a választékos kifejezéseket s e tekintetben ez is egyik újítási érdeme, hogy eltérve az epikus irály szenvedélyességétől, a mindennapi élet józan hangját ültette át a költészetbe, az irály szelleme, egyedisége, különlegessége s eredetisége által emelve fel aztán a költészetet a lapos próza fölé.

Az a sok újítás (iamb-, trokhaikos-költészet, új zenealakok,

különböző verssorok versszakokká egyesítése s ezeknek zárlattal ellátása), mit a hagyomány tőle származottnak mond, kétségtelenül elég indokúl szolgálhatott arra nézve, hogy Arkhilokhos nevét az ó-kor mindenha egyiránt tisztelő kegyelettel, bámúlattal említse. Olyan ő, mint egy óriás, ki egyik lábával a szellem-szabadságnak csúcsán, másikkal a földi érzelmesség iszapjában áll. Minden során átcsillámlik az ion nemzetiség kinyomata, a kor erényeivel, hibáival, mint mindezek megszemélyesítője, mint egy tökéletesen bevégzett egyedi jellem. S bár megvannak benne az ion természet árnyoldalai is: mélység-hiány a kedélyben, gyarlóság, az érzelgősségig menő vágy az élvhajhászatban, — mindezek mellett azonban a szellem gazdagsága, a gondolatok szabadsága, melyek az emberi élet szűk körén felűl emelkednek, az eszmék geniális röpte, (a letipró gúny, a találó élcz, a művészi külalak) a valódi költői értéket okvetlenűl biztosították számára. És hogy mindezen erények daczára is oly kevés töredék maradt fenn eme lángelmétől, annak oka leginkább abban keresendő, hogy a későbbi kor elvesztette érzéket, értelmét az ion szenvedélyesség s demokratikus szabadosság iránt, s az erkölcs-szilárd ember nem birta többé belétalálni magát abba a körbe, melyben Arkhilokhos mozgott.

Arkhilokhos költészetének néhány vonása: a tréfa, élcz, humor, sajátságai voltak a következő költőnek, kinek neve: *Asios*. Samos szigetén született. Kora az adatok hiánya miatt csak aként határozható meg, hogy Arkhilokhossal körülbelől egy időben élt, vagy elébb, vagy utóbb nehány tízzel. Következő töredékünk van tőle:

Sánta lábbal, bélyegezve mint egy országos csavargó,
Ránczos arczczal jött Melesnek[1]) nászára a vén sültnyaló,
Hívatlanúl csak betoppant a nyomorult leves-sovár,
S a teremben a sáros hős megáll és a lakzira vár.

Mint a tartalomból kiviláglik, a költő egy elődit gúnyol ki itt, a ki ama bizonyos Melesnek lakodalmára ment a nélkűl, hogy oda

[1]) *Meles*, a költő ismerőse, kinek nászán, úgy látszik részt vett a költő s a költeményben rajzolt nyali-falival ugyanott találkozott. Az említett Melesről semmi közelebbi tudósításunk nincsen.

híva lett volna. E pár sorban ügyesen jellemzi a béna, öreg koldús forma «Schmarotzer»-t, ki neszét véve a lakzinak, nyomorú testéhez képest gyorsan oda siet, hogy részesüljön a sok jóból, — és mint a költeményből látszik, elég korán érkezett, mert a lakomának reá nézve legfontosabb része: az eszem-iszom még nem kezdődött el. S habár e csekély töredék is bizonyságot tesz arról, hogy a költő elegiáihoz a társadalmi életből vette tárgyát s hogy nem kevés elmeéllel, találó élczczel dicsekedhetett, mindazáltal nem méltattam volna említésre e négy sort, ha nem volna fontos az elegia történetére anynyiban, hogy e költészetnemnek egy új alakjával ismertetett meg, a *humoros elegiával.* A két előző költő elegiáinak tartalma, mint láttuk, politikai-harczias, míg Asios a humoristikus elegiát teremtette meg. Fájdalom, e nehány soron kívül semmi tudomásunk sincs a költő elegiai működéséről, s így érdemei, vagy hibái igazában távolról sem érinthetők. A költő műveinek elveszését annyival inkább fájlalnunk kell, mert ha fenn volnának, az elegiának említett irányáról némi, eshetőleg teljes fogalmunk lehetne.

Athenai kis-ázsiai gyarmataival folytonosan szakadatlan összeköttetesben állott s így nem csoda, hogy az ionok által elért eredmények csakhamar átszivárogtak Athenai-ba, az anyaországba. Így történt az elegiával is. Alig emelte fel szavát Arkhilokhos, elhangzott az messze a görög állam minden részébe az aigei tenger körül s természetszerűleg leghamarább az ion államokba jutott el. S ama jelesek között, kik az elegia-költészetnek Attikában új pályát nyitottak s mintegy már előre jelezték azt a magaslatot, melyre az eljutandó volt, ha ott egyszer gyökeret bír verni, e jelesek közt kezdeményező és irányadó volt *Tyrtaios,* Arkhimbrotos fia, ki az ion törzsből származott s az adatok majd athenai-inak, majd miletosinak, majd meg aphidnai-inak mondják.

Életéről egyetlen adaton kívül mit se tudunk s ez egyetlen is a mondaszerűség színét hordja magán. E szerint a delphii jósda a spártaiaknak, midőn azok a messenaiiak ellen harczoltak, (e háború a történelemben úgynevezett második messenai-i háború 685—668 között) azt tanácsolta, hogy az athenaiiaktól kérjenek segélyt s ez esetben biztosan győzni fognak. A kérésre az athenai-iak Tyrtaiost, a sánta iskolamestert küldték oda, kinek lelkesítő dalai oly óriási hatást tettek, hogy a spartaiak győzelmesen tértek vissza a csatából. — E monda teljességgel valószínűtlen s mint Bernhardy helyesen jegyzi meg, (Gr. Lit. II. a. 431) semmisem hangzik mese-

szerűbben, mint az a jóhiszemű előadás, hogy a spártaiak az ő zárt államukba egy teljesen idegent fogadtak volna be s még hozzá ezt az ismeretlent politikai teljhatalommal egy nehéz háború vezetésével bízták volna meg. Azonban mint minden monda, úgy ez is rejt magában igazat, csakhogy az jelképesen van előadva.

Tyrtaios költeményei Spartaból Athenai-ban, innen bizonynyal rövid időn egész Hellasban elterjedtek, s mint harczdalok, mint harczi erényekre lelkesítők nagy tekintélyben állottak.

A régiek különben három osztályba sorozták összes műveit. Az elsőt tevék az «*Eunomia*» (törvényszerűség) czím alá sorozottak, melyek politikai tartalmúak voltak s a spartaiakat a törvények tiszteletben tartására, az állami rend iránt engedelmességre intették. E költeményeit akkor költé Tyrtaios, mikor a messenai-iak a háborúk viharai miatt földjeiket míveletlenűl hagyták s a spartaiak aztán, kiknek itt birtokuk volt, kárpótlásúl új földfelosztást követeltek. Emez az ó korban nagy hírnek örvendett költeményfüzér tehát a belső zavarok által gerjesztett tűz csillapítására volt szánva. Fájdalom, az egész műből alig maradt pár töredékünk s ezek épen mert hitvány romok, távolról se mutatják azt a kiváló fontosságot, becset, melyet az ókor nekik tulajdonított.

Második osztályba tartoznak az «Indulók», melyeket a spartaiak akkor énekeltek, mikor csatába indúltak. Ezek sokkal hevesebb természetűek voltak, mint az említettek, rohamosabbak úgy gondolat, mint érzelem tekintetében. Ezek kezességűl szolgálnak arra, hogy mennyire bizalmas lábon állott a költő a népélettel, melynek épen legmélyéről ragadta ki az eszmét, hogy ismét vissza ültesse abba. Ránk következő egyetlen költemény maradt e fajból:

Föl Spartának férfiai,
Nemes atyák magzatjai!
Pajzsotokat jól tartsátok,
Bátran forgatva dárdátok,
Éltetek ne kiméljétek!
Nem szokás ez itt, de vétek.

Tyrtaiosnak először említett művéről, az «Eunomia»-ról, nem igen beszélhetünk, az «Indulók» nem tartoznak ide s ennél fogva Tyrtaios műveinek harmadik osztályára, ránk nézve rendkívül becses elegiáira térünk. Az említett két költeményfajnál szerencsésebb s

mondhatni az összes elegiai termékeket egybe véve, a legkedvezőbb helyzetben vagyunk Tyrtaios költeményeinek eme harmadik osztályával, az *«Intelmek»*-kel, melyekből három teljesen ép, egész darab jutott el hozzánk. Harczdalok ezek, melyek csüggedetlen kitartásra, hadi vitézségre intenek. Az egyik e csoportba tartozó elegia im ez:

Szép a honért küzdő férfinak halála,
Kit ez az elsők közt harczolva talála.
De mindenek felett fájdalmas koldulni,
Ha ki veszte várost és kövér mezőt,
Kicsinyekkel s öreg szülőkkel bolygani,
S ha még ifju hitves is követi őt.
Gyülölik, a kikhez esedezve fordúl
Nehéz szükségében és nyomorában,
Elrútítja nemét, szidja szép alakját,
Szégyen és gyalázat [1]) vannak nyomában.
A ki emígy bolyong, ki se gondol azzal,
Nem lel irgalmat, nem mély tiszteletet,
Küzdjünk hát e honért és gyermekeinkért,
Nem kímélve többé már az életet.
Küzdjetek ti ifjak együtt, egymás mellett,
Ne féljetek s rútúl meg ne fussatok,
Sőt legyen lelketek bátor, erős, edzett,
És az élethez ne ragaszkodjatok.
Az aggokat pedig, kiknek nincs gyors lábok,
— Megfutva a harczból — nehogy ott hagyjátok.
Rút, ha ifjak előtt elesett agg fekszik,
— Ki mindig ott küzdött az első sorba', —
Fehér hajfürtökkel, hófehér szakállal,
Kilehelve bátor lelkét a porba.
Ám ifjúhoz illik minden, míg a dicső
Ifjúság virága ékesíti őt,
Míg él, vagy ha harczban elől küzdve hull el,
Tisztelt a férfiak s kedves nők előtt. —

Ime találkozunk végre egy költeménynyel, mely már nem töredék, hanem teljes egész. A költemény középpontját az ifjakhoz inté-

---

[1]) *szégyen és gyalázat.* A görög törvénykezés *atimiával* (becstelenség vádjával) sujtotta azokat, kik magukat a csatában gyáván viselték. Az ilyenek polgárjogukat teljesen elvesztették.

zett ama felhívás teszi, hogy védelmezzék hazájokat. Erre nézve aztán következő motívumokat hozza fel a költő: a hazáért meghalni szép dolog; a hontalan sorsa iszonyatos; gyalázatos, ha az ifjak megszaladnak s az öregeket ott hagyják az ellenség martalócz kezeiben; a derék vitéz vagy életben marad s magasztalva lesz, vagy dicső, hős-halállal múlik ki s emléke így is fenn marad.

A második nagy költemény következő:

Legyetek Herakles legyőzhetlen sarja,
Zevs még jó hozzátok, föl bátran csatára,
Meg ne rémítsen a sok ellen, a férfi
Törjön az ellenség legelső sorára;
Legyen a lét gyülölt, szeretett a halál
Fekete szelleme, mint a nap sugára.
Könyhozó Aresnek rettentő munkáját:
A vad harcz dühét már jól megismerétek,
Voltatok üldözők, voltatok futók is,
Ifjak, már mindkettőt túlságig vittétek.
Az egyik rész bátran az első sorra ront,
És vitézül ököl-harczra menni is mer,
Kevesen esnek el, de népet mentenek,
— A ki gyáván megfut az erényt nem ismer.
Ugyan ki tudná a sok bajt felszámlálni,
A sok gyalázatot, mit szenved, ki gyáva!?
Borzasztó, ha hátban éri azt ki megfut,
Az ellen fegyvere, véres harcz zajába',
Rút a holttest, a mely ott fekszik a porban,
Ha nyakszirten[1]) éré az ellen dárdája.
Álljon meg mindenki vasszilárd lábakkal,
Mérges fogaival rágva ajakait,
Széles pajzs öblével borítsa be mellét,
Födje bé lábszárát, czombját és vállait.
Jobb kézzel forgassa hatalmas lándzsáját,
Lobogjon borzasztón a forgója fején;
Lőtávolon belől, iszonyút mívelve,
Tanuljon megállni mindenki a helyén.
Menjen kardjával az ellen közelébe,
Vagy mártsa gerelyét az ellen szívébe. — —

---

[1]) *nyakszirten.* E kifejezés szintén a gyávaságra czéloz, hol t. i. az ellenség csak nyakát látja a megfutamodónak.

Forgót a forgóhoz, lábszárhoz a lábszárt,
Lábot lábhoz téve, pajzsot pajzshoz nyomva,
S a mellet a mellhez, küzdjön a férfival,
Kardmarkolatot vagy hoszszú gerelyt fogva.
Ti helóták [1]) pedig pajzsaitok alól
Az ellenségre nagy köveket szórjatok,
Sima lándzsátokat vessétek reájok
S a panoplítákhoz [2]) jó közel álljatok.

Ebben a költő a vitéz küzdelemre int, elmondja: mikép kell viselnie magát a bátor harczfinak s végül inti a nehéz és könynyű fegyverzetűeket, hogy miként harczoljanak.

Végül itt van a harmadik nagy elegia:

Meg se említeném, szóra se méltatnám
Ki csak birkózni tud, vagy kinek gyors lába,
Legyen bár oly erős, nagy, mint a Kyklopsok,
Bár a thrák Boreast legyőzze futtába';
Legyen bár oly gazdag, mint Kinyras[3]) s Midas,
Termete Tithonosénál ékesebb,
Lehet királyibb, mint Tantalosfi Pelops,
S Adrastos [4]) nyelvénél szava édesebb;
Híre van, de nincs harczi bátorsága
— Férfi csak ezzel lesz harczban derék ember —
Ha nem elég merész az ellenre törni,
Ha véres halállal szembeszállni nem mer.
Ez az erény, melynél szebb győzelmi díja
A harczban kitünő férfiunak nincsen,

---

[1]) *helóták.* Ezek hadi foglyok voltak, kiket aztán a spártai nemesség rabszolgákká téve, azokkal műveltette a földet. Háboruk alkalmával uraik fegyverhordozói voltak, majd meg parittyát, pajzsot s rövid lándzsát hordva: a *könynyű fegyverzetüek* osztályát alkották. Számuk az állam virágkorában 250 ezer körül volt. E túlságos felszaporodás miatt a nemesség az úgynevezett titkos háborukat (krypteia) hozta divatba, mi annyit tett, mint különösen éji orvtámadások által lehetőleg apasztani a helóták számát. A hanyatlás korában sokan nyertek személy-szabadságot.

[2]) *panopliták*, a teljes fegyverzetüek, kiknek fegyverhordozói voltak a helóták.

[3]) *Kinyras*, Kyprosnak királya, kit az égiektől adott vagyon, földi áldás képviselőjének tartottak.

[4]) *Adrastos*, Argos királya (Peloponnesos Argolis tartományában) a thebai-i háboru kitünő hőse. Őt is, mint Nestort, vonzó megnyerő, szép beszédeért dicsőítette a monda.

Ezért úgy a népnek, mint az egész honnak
Az a legbecsesebb, a legdrágább kincse:
Ki mindig elől küzd, futásra nem gondol,
Koczkáztatja éltét, halállal szembe néz,
Kik mellette állnak, azokat búzdítja — — —
Csak az ilyen férfi lehet derék vitéz.
Gyorsan megszalasztja az ellen sorait,
S bátran feltartja a harcz zúgó habjait;
Ha maga az első küzdők közt esik el,
Fölemeli népét, atyját és városát,
Átfurt pajzsa s melle, lyukgatott pánczélja
Mutatják elölről[1]) véres csaták nyomát.
Megsiratja öreg meg ifju egyaránt,
Az egész város mély, gyászos keservre kél,
Sirját feldíszítik, gyermekit tisztelik
S minden sarjadékát, — neve örökre él.
Annak dicsősége nem veszhet el soha,
Sőt halhatatlanúl él tovább sírjában,
A kit az iszonyú Ares pusztított el
Honért s gyermekekért vívott hős tusában.
Ám ha kikerüli a halál szellemét
S visszatér a harczból hírrel, győzelmesen,
Tiszteli ifju, agg s míg Hadesbe jutna,
Még nagyon sok napját tölti el édesen.
Ha megöregedik, kitüntetik otthon,
Jogában nem sértik, dicsőségébe' sem,
Ha gyűlésbe megyen, vénebb, ifjabb, kortárs
Mind helyet ád neki tiszteletteljesen.
Küzdjünk az erény e legfelső fokáig
Lankadatlan szívvel életünk fogytáig.

E költeményben tehát azt mondja a költő, hogy legyen bár valaki kitűnő birkozó és futó, ez még nem sokat ér, ha nem egyszersmind derék harczos is, csak a vitéznek lesz hírneve örök, csak ez részesül tiszteletben mindenkor.[2])

Im ez az a három költemény, mely elég tiszta képet nyújt Tyrtaios költészetének jelleméről. Mintha csak Kallinost látnók felújulni benne, csakhogy tisztúltabb, tökélyesebb alakban. Bámú-

---

[1]) *elölről*, azaz nem mint a gyáva, kit hátban ér a fegyver, hanem szembe mer szállni az ellenséggel.

[2]) L. Buchholtz, Anthologie I. 10 köv.

latos ügyességgel tudta egyesítni a tárgyilagost az alanyival, a külvilágot az ez által okozott benyomással s ennélfogva a lyrának szenvedélyes hangját mindig kikerülé. Kallinost látjuk feléledni benne, ugyanaz a gondolat-menet és emelkedettség, ugyanaz a lelkesültség, az érzelmeknek, eszméknek ugyanazon színezete, egyazon tartalom, sőt csaknem ugyanegy forma fordulatok a nyelvben s kifejezésben. Tyrtaiosban az ion mozgékonyság és dór erély jól megférközött s ezáltal elegiái nyertek életerőben, frisseségben. Nála minden gondolat abban öszpontosúl, hogy a hazáért meghalni szép, dicső dolog, s ezzel szemben az élet kellemei, a legbiztatóbb vérmes reménykedések, a még oly gyönyörűnek igérkező jövő is, szóval minden egyéb figyelemre se méltó. És mintegy háttérűl ijesztő alakban ott áll a szégyen, a gyalázat, mely a gyávát éri s ez azért van oda festve, hogy ugyanazon egy eszme, mely nála sokszorosan változtatva, idomítva és változatosan színezve van, annál világosabban tűnjék ki. A mi pedig Tyrtaiost Kallinostól ténylegesen megkülönbözteti, az a közvetlenség az érzelemben, a megragadólag kifejezett való, a megkapó igazság, az érzések telje, gazdagsága s a nyelv hajlékonyabb, tisztúltabb alakja.

Mindhárom költeménye egy közös thema körűl forog, harczi dicsőség, bátorság mindeniknek tárgya, és mégis mind háromnak, mint láttuk, meg van egyedi becse, megkülönböztető jellege az által hogy mindenikben új meg új konkrét esettel találkozunk. Tyrtaiosnál végre a lelkesűltség lángja hevesebb mint Kallinosnál, az előadás szélesebb alapokra van fektetve.

Költőnk művei már feltüntetik a haladást, mely az elegia terén észlelhető, feltüntetik abban a körűlményben, hogy a költő nem elégszik meg tisztán a külvilág tárgyaival, háborúval s a külső államélettel, hanem a nagy lélek egész hatalmával átfonja a külvilágot, átidomítja azt saját eszméi, érzelmei, gondolatai szerint; a személyes érdek mindinkább előtérbe lép, a lyrai bennsőség, az egyedi, az alanyi mind világosabbá válik, — egy szóval az elegia mindinkább tágítja korlátait. És Tyrtaios költeményei nagy befolyást gyakoroltak a spartai szokásokra, erkölcsökre egyiránt. Nagy tiszteletben részesűltek s azokat, mint az ifjúság képzésének, növelésének lényeges tényezőit tekintették. Lakomák után, ha már egyszer áldoztak az isteneknek, az ő dalait szokták énekelni.

Dr. Boros Gábor.

VARIAE LECTIONES.

IX. A Rieseféle Anthologia Latina 393 számú költeménye így szól:

Almo Theon Thyrsis orti sub colle Pelori
Semine disparili Laurente Lacone Sabino:
Vite Sabine, Lacon sulco, sue cognite Laurens!
Thyrsis oves, vitulos Theon egerat; Almo capellas,
Almo puer pubesque Theon et Thyrsis ephebus;
Canna Almo, Thyrsis stipula, Theon ore *melodes.*
Nais amat Thyrsin, Glauce Almona, Nisa Theonem;
Nisa rosas, Glauce violas dat, lilia Nais.

Riese ezt négy kéziratból ismeri: *VDCL*-ből. *V* = Vossian. Q. 86. sæc. IX. *D* = Bruxell. 10859. s. IX. *C* = Parisin. 8069. s. X—XI. *L* = Vossian. 135. «valde vetusta scriptura», mint Lucianus Mueller mondja, a kitől Riese e codex olvasásait kapta. Lásd Anth. fasc. II. p. LXIV. *D* Lœwe, Prodr. 102. szerint «sæc. IX, ut catalogi scriptori, IX/X ut Usenero scriptus» *C*. Omont tudósitása szerint a XI. századból való. (Költeményünk «fol. 121vo col. 1 et 2.» áll. *L* a magam meggyőződése szerint X—XI. századbeli költeményünket nem «p. 127.» mint LMueller mondja, hanem fol. 65vo col. 1. találjuk. Én még egy ötödik codexnek az olvasásait is birom t. i. *P*-ét (Parisin. 13026. s. IX. fol. 84vo col. 2.), úgy hogy ezennel teljesebb apparatust adhatok, főleg mert *L*-et magam is egybe vetettem, *C*-t pedig Omont volt szíves számomra újra collationálni, a kinek a *P*-ből való collatiót is köszönöm.

A teljesebb apparatus ez:

Inscr. om. libri. Citerii Sidonii Syracusani *Scaliger*. 1. Almo: lmo (*non* imo) *om. litt. initiali, C.* Theon: Thean (o *supra* a *man. 2.*) *P.* Teon *C.* theo *V.* Thyrsis: tyrsis *L.* (h *suprascr. inter t et y man. 2.*) P. lyrsis *(ita ut* l *etiam* t *esse possit) C.* orti: orci *P.* ortis *L.* ortei *V.* colle: collo *P.* monte *Scaliger.* Pelori: polori *C.* 2. Sabino: sabina *PVD.* sabine *LC.* 3. Sabine: sabinæ. *P.* sabina *VD.* sulco sue cognite: suæ *P.* cognito *P.* cognita *VC.* sue'lsuæ cognita *D.* sulcosaconita *L.* 4.5. *inverso ordine CLD.* 5. Theon et Thyrsis ephebus: Teon et *(non* teoy. k) Tersis *(*e *in* y *corr. man. 2.)* efebus *C.* at *pro* et *Scal.* ephebus *om. P.* 6. melodes:

sic C. melodus *P. D (V?)* melodis *V?* meloďuſ *L.* 7. 8. *inverso ordine CLD.* 7 amat: ama *VPL.* (amathyrsin, *P.* amatyrsin *in* amat tyrsin *corr. L.*). Almona: almon *VLD* (almonen natheon) P. Nisa: enna *VP.* Theonem: teones *C.* theon *P.* 8. Nisa: Nisit *C.* Nasa *D,* rosas: rodas *(d in s corr man 2) C.* dat: at *C.* olet *Hagenus (cf. Anth. Lat. fasc. II. p. LXV*: Nisa rosas, Megale violas olet et thyma Suauis). Nais: Natis (*vult* Nais) *ex* Nati *corr. man. 2. C.*

A 6 vbeli melodes szót, mely csak a legfiatalabb codexben fordul elő, nem tartom helyesnek. Az öt codex, amint a 4. 5. és 7. 8. v. sorrendje világosan mutatja, két ágra szakad. Az egyik VP, a másik CLD. Mind a két ág melodus-t mutatja az archetypus lectiójának. Ez áll PD-ben, ez lappang az L-beli meloďuſ és a V-beli melodis alatt is (ha esetleg ez és nem melodus állana a codexben). us-t ligaturával így szokás írni: *ŋ*, amit nagy könnyen iſ-nek lehet olvasni. Ennélfogva *melodes* helyett *melodus* irandó.[1])

Budapest 1882. nov. 21.

P. Thewrewk Emil.

MAGYARBÓL ÁTVETT CZIGÁNY SZAVAKRÓL.

Az erdélyi czigányok, kikre jelen czikkemben kizárólagos tekintettel vagyok, *két törzsre* vagyis *rendre* oszlanak; az *elsőt* képezik a *vándor-* vagy *sátoros-czigányok,* kik magokat *Cortorár*-oknak nevezik; a *másodikat* a városokban és falvakban lakó czigányok, kik a Cortoráróktól némi kaszt-féle megvetéssel lenézetvén, *Gletecsóre*-knek azaz nyelv-csóréknak, nyelvszegényeknek hivatnak. S van is némi igazság a dologban, mert a városban vagy falun lakó czigány nyelve nagyban eltér a Cortorár-étól nem ugyan a nyelv szerkezetére, szervezetére nézve, hanem inkább a szókincsre, a szóbőségre nézve. A *Cortorár* megélhet magafajta embereivel való közlekedésben kevés — tán csak néhány százra menő — szóval, míg a *Gletecsóre* előtt, majdnem minden nap más nemzetbeli emberekkel való érintkezésénél, új meg új fogalmak támadnak, melyek kifejezésére anyanyelvében szót nem talál. Mi

[1]) Baehrens is így. Kiadásáról, mely csak most correctura közben jutott kezemhez, máskor.

tevő legyen tehát? Könnyen segít a baján. Az idegen nemzet szavát, mely ép a kérdéses fogalmat kifejezi, átkölcsönzi, ellátván azt czigány raggal.

Nincs talán széles e világon egy nép sem, mely annyi idegen szavat vett volna be szókincsébe, mint ép a czigány. A mely nép közt megtelepedett, annak nyelvéből száz meg száz szavat átvett. Nem csoda tehát, ha pl. az orosz czigány nagy nehezen érti a magyar czigányt; nem is említem a spanyol czigányt, ki végkép felhagyott a czigány ragozással, s saját, eredeti czigány szavait is spanyol raggal ellátja.

Kérdés, hogy a magyarból kölcsönzött szavakat minő raggal látja el a czigány? Ezen kérdés eldöntése, bevallom, a czigány nyelvészet terén évek óta tett fáradságos tanulmányaim közt a legnehezebb és talán — a legsikertelenebb is volt *egy* irányban, mely ezzel szorosan összefügg, és melyről később akarok szólani.

A magyarból átvett *főnevek* czigányraggal való ellátására vonatkozólag következő *három* szabályt lehet felállítani:

I. az *-o, -ő, -u,* és *-i* végzetű magyar főnevek a czigányban mint *hímneműek -vá, -vos*[1]), mint *nőneműek* pedig *-ve, -vis* ragot kapnak; pl. *pilángóvá* — pillangó, *rigóvos* — rigó, *levegőve* — levegő, *borñuvos* — bornyu, *laibivis* — laibi.

Én részemről azt hiszem, hogy a valódi rag csakis az *-á, -e, -os, -is,* és hogy a *-v-* két magánhangzó összeütközésének meggátlása, az euphonia végett van felvéve.

II. Az *-a, -e* végzetű magyar főnevek rendesen változatlanul maradnak és mindig *nőneműek;* pl. *cése* — csésze, *párná* — párna, *bundá* — bunda; változatlanúl maradnak annyiban, a mennyiben az *a* a czigányban mindenkor hosszú *(á),* tehát ez esetben is *á*-vá változik. — Néha az *-a, -e* raghoz még egy *-s* járul, mely esetben az *-a* is *-e*-vé változik és az *-es* végzetű szó a czigányban csakis többesben használtatik, pl. *ceresñes* — cseresznye, *pityokes* — pityoka.

III. A *mássalhangzóra* végző magyar főnevek mint *hímneműek -os,* mint *nőneműek -is* ragot nyernek a czigányban, pl. *hidos* — híd, *délos* — dél, *bogáris* — bogár. — Az *-osz, -esz, -isz, -ász* ragu magyar főnevek a czigányban mint hímneműek *-a,* mint nőne-

---

[1]) s = magy. sz., sh = s, c = cs, ñ = ny.

műek *-e* ragot vesznek fel, pl. *ábrosá* — abrosz, *vádásá* — vadász, *lovásá* — lovász.

Megjegyzendő még, hogy a magánhangzóval kezdő magyar főnevek a czigányban gyakran első betűkép egy *y*-t kapnak pl. *yüvege* — üveg, *yibrike* — ibrik, *yárpá* — árpa.

A mi a magyarból átvett *mellékneveket* illeti, úgy ezekről következőt mondhatni:

I. Ha a magyar melléknév *magánhangzóra* végződik, úgy ezen magánhangzó a czigányban *-o* (hímnem), *-e* (nőnem) lesz, pl. *shánto* (*ráklo*) — sánta (fiú), *shánte* (*ráklyi*) — sánta (leány).

II. Ha a magyar melléknév ellenben *mássalhangzóra* végződik, úgy a czigányban ez elesik, és az őt megelőző magánhangzó *-o* (hímnem), *-e* (nőnem) lesz, pl. *hásno*, *hásne* — hasznos.

Igehatározók, kötőszók, indulatszók a czigányban változatlanúl maradnak, pl. *igen*, *shohá*, *bizoñ*, *ákkor*, *még* stb.

A magyarból átvett igékre vonatkozólag lehetetlen csak megközelítőleg is szabályt mondani. Ép az igét önkényt, minden öntudatlanúl működő szabály nélkűl ragozzák: — mindenki kényekedve szerint a 4 igecsoport valamelyikének ragjával látja el a magyar igét.

Emlitettem volt, hogy talán ép idevágó kutatásaim a legsikertelenebbek közé tartoznak, — legalább eddigelé. Oka ennek a következő. A czigányban két nem létezik: hím- és nőnem, a magyar a főnévre vonatkozólag nemet nem ismer.

Most már minő szabály után jár el a czigány, midőn egy a magyarból átvett szavat hímneműnek ragozza és mindig hímneműnek is mondja? Én különböző vidékeken különböző czigányoknál kisérletet tettem egyes, a magyarból átvett szavakkal, hogy valjon a mi a nemet illeti, nem jőnek-e ellentmondásba egymással: bizony nem: a mit az egyik hímneműnek mondott, a másik is úgy használta. Ily alakban, ily irányban működik talán az, a mit egy német nyelvész «Sprachseele»-nek nevezett!

Brassó, 1882. november 14. Dr. WLISLOCKI HENRIK.

A KELETI TANULMÁNYOK TÖRTENETÉHEZ HAZÁNKBAN A XVII. SZÁZADBAN.

E folyóirat 1880-iki kötetében (113—119 ll.) «*Adalékok a keleti tanulmányok magyar bibliographiájához a XVIII. században*» czímű értekezésemben kimutattam, mennyi része volt magyar tudósoknak a sémi nyelvtudomány történetében korszakot alkotó *Schultens*-féle iskola törekvéseiben és munkálkodásában. A *Schultens*eket megelőző időket tekintve a tágasabb értelemben vett keleti nyelvtanulmányokról még nem igen lehet szólni; ezek még *teljesen* és kizárólag a theologián függtek, és leginkább csak a héberre, legfeljebb még az aramæus nyelvekre terjedtek ki. E téren pedig a XVII. század munkája a bibliai szöveg kritikájának kezdeményezése volt, mely aprólékos kérdésekből indulván ki, megvetette a *bibliai irodalomtörténet* alapját, melynek eszméjét legelőször a bölcsész *Spinoza* hangoztatta Hollandban. (1670.) Hollandnak egyáltalán nagy része volt a szövegkritikai tanulmányokban és ama tudományos harczokban, melyeket a szabadabb gondolkozásnak egyrészről és a külső traditiók mellett kardoskodók másrészről víttak ama termékeny korszakban. A hollandi tudósokat ha nem is kivétel nélkül, de mégis legnagyobbrészt a szabad gondolkozásnak táborában, vagy legalább is a közvetítők soraiban találjuk. *Leusden János*, a héber nyelv tanára Utrechtben (megh. 1699-ben), azok közé tartozott, kiknek nem igen volt ínyére a hagyomány bilincseit lerázó kritika, mely hogy mily hatalmas volt az ő idejében, e szavaiból is kitünik: «Nam acria sunt Criticorum hujus ætatis ingenia *et Aristarchis et Momis hoc saeculum abundat* : quod unus approbat alter idem improbat et vice versa.» Mint a nagy *Buxtorf* tanítványa, a héber szöveg integritását és a hangzó-jelek régiségét védelmezte. Egy rakás könyvet írt leginkább héber és szyr dolgokról. Leghíresebb munkái a «*Philologus Hebraeus*» és a *Philologus Hebraeus mixtus*», melyek mindegyike több (az előbbi *öt*, az utóbbi *négy*) kiadást ért; e könyvek az akkor napirenden levő kritikai és régiségtani kérdéseket tárgyalják számos dissertátiókban, melyek ugyan mai nap már csak irodalomtörténeti szempontból érdekelnek.

De hiszen itten nem is e kérdésekről akarunk szólni, hanem *Leusdent* mint számos magyar hebraista tanárát akarjuk bemu-

tatni. Az adat, melyet e részben találtam, a bevezetőleg említett czikkem kiegészítéseképen, úgy gondolom, némi érdekkel bírhat. Leusden többek között tanulóinak használatára írt egy kézi könyvet e czím alatt: *Compendium biblicum* etc. E könyv 1685-ben már harmadik kiadásban jelent meg (Leidenben, Luchtmansnál). Feladata, a héber szentírás szavait magyarázni, még pedig nem szótári rendben, hanem úgy, a mint minden szó a bibliában legelőször előfordul. Úgy van beosztva, hogy — mint a szerző az előszóban megigéri — az egész bibliai nyelvanyagot a tanuló 72 nap alatt könnyű szerrel elsajátíthassa. «Hoc ausim dicere; cui Compendio evolvendo antea Domini Studiosi tres quatuorve menses impendebant, illud jam facilius et commodius spatio duorum mensium evolvi poterit. Placuit igitur in gratiam DD. Studiosorum et *ex petitione multorum,* **praecipue Dominorum Hungarorum,** *hanc tertiam editionem faciliorem et auctiorem in lucem emittere.*» Tehát különösen a magyar diákok indították Leusdent a *Compendium* e harmadik kiadásának szerkesztésére. Hogy mily tiszteletben állottak nála magyar tanítványai, kitűnik abból a körülményből is, hogy a könyv *Apafi Mihály* erdélyi fejedelemnek van dedicálva, kinek segélyezésével számos erdélyi fiu járt Utrechtre a református theologia és a bibliai nyelvek tanulmányozása végett. Az olvasó tán szívesen veszi, ha e most már nem könnyen hozzáférhető dedicátióból ide iktatom azt a helyet, mely különösen tartozik tárgyunkra:

«Experti hoc sumus, Deo dante, in hac etiam nostra Aca«demia; ad quam plurimi ex Regnis et Provinciis quantumvis «remotis commeare sunt soliti: *nominatim a vestra, Celsissime «Princeps, Transylvania et partibus Hungariae;* ut S. Theologiæ «et Philosophiæ, *Linguarumque ad illam necessariarum,* aliarum«que pro re nata Facultatum, cognitione imbuerentur. Dum vero «juxta Reverendos et Clarissimos Collegas meos, mea qualicunque «opera in partibus mihi demandatis utebantur multi Vestrates, «magno sæpe gaudio illos audivi prædicantes Illustrissimi Celsitu«dinis tuæ zelum et constantiam in Religione Reformata vere «Christiana asserenda et defendenda (etiam dum longe alia, per «novellas, mendaci fama, spargebantur ab iis, qui ista cupiebant «magnopere). Inde enim factum ut ab Illustrissima Celsitudine «tua *et Mœcenatibus aliis* huc illi Iuvenes tanto numero SS. Stu«diorum promovendorum ergo mitterentur provide *et sustentantur*

«*magnifice:* eo per Dei Opt. Max. gratiam succeso, ut valde multi «felicium suorum in studiis profectuum convenienti testimonio «instructi, nonnulli etiam Doctorali honore et privilegiis suo me«rito aucti, redierint in Patriam; atque in ecclesiis Veritatem illam «sedulo suis auditoribus inculcent, vel etiam Scholis Theologiam «Orthodoxam et adminicula ejus necessaria, Philosophiam, *Lin«guamqua adeo Graecam et Hebraeam doceant strenue.*»

Igy az utrechti tanár az erdélyi fejedelemről. Úgy gondolom, e hely nem csak a nyelvtanulmány történetére nézve hazánkban, hanem a külföldi iskolázás történetére nézve is érdekes és fontos. Már most csak az a kérdés: bírunk-e nevekkel, olyanokkal, melyek a XVII. század hollandi iskolájának hatását a magyar tudományosságra ép úgy demonstrálnák, miképen a következő században a *Tsepregh*i-ek, *Huszti*-ak és *Verestói*-ak és mások munkái a *Schultens*-féle iskola hatását állítják elönkbe? Megvallom, én nem bírok e kérdésre megbízható felelettel szolgálni. Az erdélyi irodalom ismerőitől várhatjuk, hogy az irodalomtörténet ez elhanyagolt fejezetére nézve felvilágosítást nyújtsanak.

1882. november hóban. GOLDZIHER IGNÁCZ.

ADATOK ARANY JÁNOS TANÁRSÁGA IDEJÉBŐL.

Ime, egynéhány vonás a nagy költő szellemi képéhez, élete azon szakából, midőn magyar és latin irodalom tanára volt a nagykőrösi lyceumban. E boldog korszakról anekdotikus meg átalános jellemzést elég bőven kaptunk; de tanári működésére vonatkozó *positiv acta*, mely az életirónak megbecsülhetlen, eddig csak kevés jutott nyilvánosság elé. Pedig ez életnek minden szaka megérdemli, hogy az utókorra mentül hívebben és teljesebben átörökítsük, mert a nagy ember életében szintannyi a kincsérő tanulság mint műveiben. Arany nem csupán ezekben alkotta meg a szépnek új és örökkön élő formáit: a mit átélt, az a szép élet, az is java munkái közé tartozik, az is szép alkotás, mely bizonyára fölér igen sok műremekkel. Élete java részt irodalmi élet, mely külső situatiókban szegény, s nem szövődik át rajta oly események tarka fonala, minőkben az ujságolvasó közönség gyönyörködik; de annál gazdagabb és jelentősebb adatokat rejt a nagy lélek mélye, s szellemének, művészi és

erkölcsi egyediségének fejlődése. Az ő életében egész más neműek az «események».

Arany, mint tudjuk, 1851-től 1860-ig tanított Nagykőrösön, s ez idő alatt nem csak az irodalom terén, de kitünő munkásságot fejtett ki az iskolában is. Sokan emlegették, mily buzgó, mily lelküsmeretes tanár volt; de e szó semmit sem mond, mióta oly olcsón adják az efféle dicséretet. Arany, a jó tanár példaképe — ő egészen máskép bánt a dicsérettel. Ő nem adta olcsón a magáét soha; de mindenkinek része volt nagy lelke jóságában, mindenkinek útat jelölt, és mindenkit, a kiben csak a tehetség felcsillant, újabb és újabb futásra ösztönze, ha a pályán elbukott is. Mily jóságos figyelem a zsenge kisérletek iránt! mennyi gyöngédség és tapintat a megrovásban! s a dicséretben mily józan mérséklet! végre, mily luminosus egyszerűség, mily velős rövidség összes megjegyzéseiben, melyeket néhol a humor játszi fénye derít. A fiatal óriások dagályával, szóvirágaival, Jókait utánzó style coupé-jával szemben, egyszerű, erélyes, kifejező nyelvet kiván, és figyelmöket mindig kiválóan a belső formára, a jellemrajz és cselekvény kérdéseire tereli, ámbár nem hagyja szó nélkül az apróbb nyelvtani és stilistikai botlásokat, sőt a hibás orthographiát és interpunctiót sem. Minden sorában a bon sens-t szólaltatja meg, meg az ok- és czélszerűség szempontjaiból tekinti a műalkotást, s mely lépten-nyomon arra a kérdésre fakad: *miért*. Ez a bon sens áthatja Aranynak egész valóját, s verseiben a fönség szinére emelkedik.

A nagy költő tanári működését fényesen illustrálják az alább közölt biráló észrevételek, melyekben Arany egy VIII. osztálybeli növendék kisérleteit méltatja. A két birálat közűl az első egy novelláról szól, melynek Salamon magyar király a hőse, ki, a szerző felfogása szerint, Vid által öletik meg, midőn már lemondva a koronáról s a világtól elvonúlva, remete-életet él. — A másik egy vigjáték birálata, melyben a komikus situatiók két össze nem illő házaspár, — fiatal nő, öreg férj, s viszont: öreg nő, fiatal férj — szökési kisérleteiből támadnak.

Mind a kettőt híven, az eredeti kéziratból közöljük, mely *Hoffer Endre* szegedi főreáliskolai igazgató úrnak, a nagy költő egykori tanártársának tulajdona. Az első birálatot ugyan ő, Aranynak körösi éveit rajzolván, felolvasta azon a kegyeletes ünnepélyen, melylyel a főreáliskola november 19-én Arany emlékének áldozott.

Szeged, 1882 deczember 4. HÁHN ADOLF.

I.

Ha, mint fogalmazási gyakorlatot, veszem tekintetbe, teljesen méltánylom a kifejlett, sőt virágos (néhol nagyon is virágos) sztilt, hol többé nem az a kérdés, mint némellyeknél az osztályban, nem maradt-e el a *verbum regens?* van-e *subjectum?* stb. Ezen már túl van, ékesen is tud írni; bár, mint föllebb említém, szóvirágait bővebben hinti, mint kellene; no de hiszen érettebb évei majd megtanítják, meddig van a kellő határ. Nem mellőzhetem el még is, hogy újolag ne figyelmeztessem, hogy e *szaggatott irály*, e *style coupé* csak egy faja a prózai előadásnak, s így, ha folyvást csak ezt miveli, csupán egyoldalulag fejtette ki prózáját. Apró vétségeket itt-amott megjelöltem; két szót találtam, nem helyes értelemben használva: *otthoniasság (a mezőn!)* és *zamatos* fűvek. *Otthoniasság* társadalmi szó, a vendég érezheti, viselheti magát társaságban *otthoniasan:* de *erdőn*, *pusztán* otthoniasságról beszélni furcsa. *Zamat* = aroma, *zamatos* = aromás; az az *illat*, mi némelly gyümölcsből vagy borból *evés* vagy *ivás* alkalmával üt meg; a *fű* zamatosságát tehát csak az mondhatná, ki *megevés* közben ollyannak találta. Ennyit, fogalmazási tekintetben.

Ha veszem, mint *novellát* (minek hibátlanságát sem éveitől sem eddigi tanulmányától egyátalában nem követelem) irányadóúl inkább, mint megrovásképen, szükségesnek látok egy pár megjegyzést. Cselekvényt, jellemet *indokolni* kell. *Vid* nincsen indokolva. Miért öli meg jóltevőjét, Salamont? Mert ő *ördög*. De a művészet az *embert* se mint *angyalt* se mint *ördögöt* nem rajzolhatja. Gonosz tettét nem lehet csupán ez által indokolni. A világ költészetében legnagyobb két gonosztevő, *Jago* és III. *Richard* Shakespearenél, nem csupán azért követnek el alávaló és szörnyű vétkeket, mert bennök az ördögi természet, hanem, mert erre ingereltettek. Az első, Othello általi mellőztetéseért áll boszút, a másik gyűlöli az egész világot, mert az őt, *idomtalan külseje* miatt lenézi. Megvan bennök a gonosz hajlam, de tettök indokoltatik. Ez indokolás regényben, novellában szinte szükséges, mellőzhetlen. Nem elég hogy Vid ördög: az a kérdés, *miért ördög?* miért áll boszút? — mi *czélja* vele? Kell *oká*nak lenni, vagy a *multban*, vagy a jövőben.

Vid feltámadása ellen nem szólok, bár Turóczy váltig mondja: «sed et ipsum (Vid) sepelire fecit (Ladislaus).» De óvatosan éljen

a feltámasztással, miután azt már az *Erbia*-féle regények is elkoptatták. Az illyenről mondja Csokonai:

«Ötször vették egymás nyakát,
Ötször mondtak jó éjtszakát
Mindketten az életnek.»

Mi a darab oeconomiáját illeti: *sok* benne a természetföstés, mi a cselekvény folyamát lassuvá teszi, s a gyakori előfordulás miatt unalmassá is válhatik. A vihar festése tulzott, könnyebben kiteper a szél egy *lombos* tölgyet, mint egy nyilat a sebből. Pedig nem az a szép, a mi tulság.

L.

17/II 1853 A.

NB. Ha Videt, mint *valósággal őrültet* akarta feltűntetni, akkor beszéde, tettei nagyon is következetesek; emlékezete nagyon is hű.

II.

Tehát vígjáték, és pedig ollyan, melly helyzeteken (situatio) alapúl, egészen franczia modorban. Párisból megszöknek, Lyonban kiki feltalálja, a mit — nem keresett. A situatiókat, fonák helyzeteket, minden vígjáték szokta, kisebb nagyobb mértékben, használni: de épen azért mert illy közönséges dolog, az effélében lehető legnagyobb *változatosság* kivántatik, s egy kis *valószínüség* sem árt. A mellett a *jellemfestésre* is szükség ügyelni, s *élczes* előadás nélkűl a beszéd nem eleven. Jelen dolgozatot, mint első próbát, mindenesetre méltánylanom kell: a helyzetet meglehetősen kigondolta, a nyelv, ha nem párizsi és saloni is, de hibátlan s *itt ez a fő czél*. Hiányzik az, a mit tiszta comicumnak neveznek, de azt nem is kezdő műben kell keresnünk, hiányzik még sok egyéb: olvasás, szorgalmas tanulmányozás által mind megszerezhető.

Tegye el három évre, akkor olvassa fel újra, örömmel fogja tapasztalni, mennyit haladt e 3 év alatt a fejlődésben. Ezt többi műveire is ajánlom; mert mindnyájan olly ifjonti kisérletek, mellyek *megérdemlik*, hogy később is visszaemlékezzék reájok, s összehásonlítást tegyen mostani, s netalán akkori dolgozatai között.

julius 12. 1853.

HAZAI IRODALOM.

A magyarok eredete, ethnologiai tanulmány, irta *Vámbéry Ármin*. Jelszó: «*Audiatur et altera pars.*» Budapest, a magyar tudományos akadémia könyvkiadó-hivatala. (Az akadémia épületében.) 1882. 8. rét, VIII és 705 lap; ára 5 frt.

I.

E czímmel jelent meg nagynevű orientalistánk legújabb munkája. Az a munka, mely hivatva van a czímében kimondott nagyfontosságú és eddig még kellően meg nem oldott ethnographiai és nyelvtudományi kérdés fejtegetésében korszakot alkotni; attól a szerzőtől, kire a politikai és tudományos irodalom terén nemcsak hazánkban, hanem az egész hozzáértő Európa előtt szerzett érdemei miatt a legnagyobb bizalommal tekinthetünk. Ily férfiu van hivatva döntő szót mondani ott, hol nyelvünknek és rokonainak viszonyáról van szó. Oly tudományos apparatus, oly részrehajlatlanság gerjeszt tiszteletet és nyeri meg az olvasó rokonszenvét, a milyen ebben a könyvben található. Vámbéry nem «mélyed a kérdésbe» a szónak ama fatalis értelmében, mely a tormába esett féreg állapotára emlékeztet; ő a legmagasabb pontot foglalja el azon a nagy területen, melyet ural-altáji philologiának neveznek, és korlátlanul uralkodik a bőséges és igen nagy részben tőle magától összegyűjtött és hozzáférhetővé tett anyag felett. Nagy és bizonyára a tudományra szerfölött gyümölcsöző vitát fog ez a könyv nemcsak minálunk, hanem a külföldön is támasztani; hanem remélem, olyan fegyverrel, a milyennel a Pesti Napló 1882. szept. 23-iki (262.) számában Munkácsi Bernát ment neki — a falnak, olyannal a tudományos világban senki sem fog e könyv ellen hadakozni. Két tárczahasábot írt tele Munkácsi valamivel, a mit ő maga a végén «tréfa beszéd»-nek nevez; és ezt jól teszi, mert bizony isten senki sem jönne rá, ha meg nem mondaná, hogy abban tréfa, elmésség akar lenni, olyan komolyan lehet végig olvasni. Az egyetlen hely, a melynek egyet mosolyoghat az ember, az «öreg Orczy» két verssora. De mihelyt komoly akar lenni Munkácsi, rögtön sikerül neki olyat mondani, hogy az ember legalább szánakozó mosolylyal tekint könyvismertetésére. Ott van például a megjegyzése, hogy Vámbéry még a perzsa eredetű *hezare* szóval is azt akarja bizonyítani, hogy a magyar nyelv török eredetű. Hol akarja Vámbéry ezt bizonyítani? Az *ezer* szóról a 357. és 408. lapon beszél, és mind a két helyen azt mondja egész világosan és a gyöngébbeknek is érthetően, hogy ez a szó a perzsából került a magyarba. Hogy van tehát, hogy Munkácsi még sem értette meg? Ha már most Munkácsi e ráfogása mellé állítjuk czikkének utolsó bekezdését, a hol azt írja, hogy, «Mi *gondos tanulmánynyal* olvastuk át munkáját»: akkor bosszan-

kodunk is ekkora — izé — merészségen, de nevetünk is ilyen alapos felsülésen, mely Munkácsinak épen elég «ujig». Arra a csekélységre, hogy csak *hezar* van Vámbérynél írva, nem akarok tekinteni; Munkácsi bizonyosan ép oly gondos tanulmánynyal nézte át a perzsa szótárt, mint Vámbéry könyvét. Ez idáig azonban még csak hagyján; fog még Munkácsi ezentúl is ekkora bakokat lőni; de a mit Vámbéry tudományos készültségéről és lelkiismeretességéről mond, az felpezsdíti az ember vérét. Méltán felindulhat az ember, ha látja, hogy egy férfiuról, kit Európa egyik szélétől a másikig, Angliától Oroszországig, bámulnak, ki «gondolt merészet és nagyot és rátette életét», a tudományért, a *magyar nyelvtudományért* olyant hajtva végre, a miről Munkácsi nem is tudta, hogy olyan van; egy férfiúról, ki a török philologiának biztos alapot teremtett, mikor a csagatáj nyelvtanulmányokat írta, a Kudatku-Biliket kiadta, és a török-tatár nyelvek etymologiai szótárát összeállította, a mi mindmegannyi «monumentum ære perennius»; egy ily férfiúról mer a tudományos írásmód tisztességét nem egészen ismerő hányavetiség nagy könnyedén ítéletet, és pedig kárhoztatót, mondani, bőven használva a többes számot és így még másokat is, kik pedig tudom meg nem érdemlik, belekeverve saját alaposságának gyanújába. Ismétlem, nagy és eredményekben gazdag vitát fog ez a könyv előidézni, de abban csak a komoly és higgadt tudományos világ vehet részt; örülök, hogy Munkácsi is ez első czikke után egészen más fegyverrel támadja meg «A magyarok eredete» czímű czikksorozatában (Magyar Nyelvőr XI. 498. s köv. l.) e könyvet. Itt tisztelettel említhetni Hunfalvy Pál czikkét is: Anthropologia, ethnographia, tekintettel Vámbéry legújabb művére (Nemzet, 1882. évf. 59. és 61. sz.).

E közlöny t. olvasóitól bocsánatot kérek, hogy a helyett, hogy Vámbéry művét ismertetném, becsmérlőjének juttatom'e közlöny lapjait. Tudom, hogy fölösleges munkát végeztem; a Vámbéry tudományos működésének fontosságában kételkedőt csupán a török-tatár philologia alapvető, örökbecsű műveihez kell utasítani, ama szavakkal, melyek a londoni sz. Pál-templom művészének, Wren Kristófnak ugyane templomban levő sírját díszítik: «Si quaeris monumentum, circumspice.» Hozzá fogok tehát és írok Vámbéry nagy művéről, nem kimerítően, csupán röviden ismertetve, hogy az olvasó, a ki nem élvezheti vagy nem taglalhatja (mert mind a kettőt lehet) e könyvet, szintén lássa, hogy milyen meggyőződést fejez ki benne a szerző. Elfogulva szólok e műhöz, mert eszembe jut a nagy római historikus szava: «Succumbam oneri neque aggrediar narrare, quæ edissertando minora vero faciam.»

A munka első része az ó-kor állítólagos törökjeiről, a *skythákról* és *sakákról* szól. E népek eredetének és egész mivoltának kutatását azért vette föl Vámbéry fejtegetéseibe, mert olyan tudósok, mint Ham-

mer, Niebuhr, Šafařik, Hansen és Neumann török-tatár népeknek állítják. Vámbéry rendre megvizsgálja azokat a bizonyítékokat, melyek a skythák török-tatár és iráni, germán vagy szláv eredete mellett szólnak és annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy az Istros, Tyras, Gerrhos, Hypanis, Borysthenés és a Maiótis mellett lakó és *földműveléssel foglalkozó* törzsek valószínűleg *árja* népek voltak, még kóborló törzsbeli rokonaik már valami más népséggel voltak összekeveredve és végre hogy a Hérodotos által ismert Skythiának azon részén, mely a Maiótistól éjszakkeletre a Volgáig terjed, *ural-altáji* származású népek, valószínűleg török nomádok kóboroltak. Azután a sakákról, azaz a Perzsiától keletre és éjszakkeletre lakó népről szól. Nevezetes, hogy a jakutok, kik régen éjszak felé szorultak és török nemzetiségöket igen tisztán megóvták, magokat *szakha*-knak nevezik. De sem ennek, sem más nyelvtüneménynek, melyet pedig kellő etymologizálás mellett már több tudós pro és contra szüksége szerint felhasznált, nem akar Vámbéry túlságos fontosságot tulajdonítani; ő a nyelven kívűl még egy hatalmas tényezőt ismer el: az illető népek külsejét, arcza kifejezését, ruházatát, szóval *ethnographikus* bizonyítékot. A görög-baktriai korszakból fennmaradt érmeken a saka fejedelem arcza és ruházata szakasztott olyan, mint valami mai kirgizé; tehát nem is lehetett árja, hanem török-tatár. E bizonyítékot nem szabad kicsinyelnünk, Vámbéry okoskodását gyengéllenünk; az assyr emlékek mindig határozottan mutatják a sémi typust alakjaikon; az ægyptusi kőfaragó vésője és festő ecsetje éles különbséget tett ægyptusi és zsidó ember typusa közt; a Naks-i-Rusztem nevű sziklán levő faragványok I. Sâpûr (240—273 Kr. u.) arczvonásait tisztán iráninaknak tüntetik fel, Valerianuséit pedig valódi rómaiaknak.

A mit azonban a skythákról és sakákról csak sejtelemszerűen, hypothesis alakjában lehet állítani, azt a *húnokról* és *avarokról* több bizonyossággal mondhatni. E népekről Vámbéry a görög íróknál található elszórt megjegyzések alapján, melyek mind olyan dolgokat, sajátságokat, szokásokat vagy szókat foglalnak magokban vagy írnak le, melyek még ma is változatlanúl megvannak Közép-Ázsia török nomádjainál, azt következteti, hogy e húnok és avarok töröknyelvű és a sámán-hitet, az ázsiai puszták e sajátságos vallását követő népek voltak. Azután az avar és hún személyneveket magyarázza sorban, előre bocsátva néhány megjegyzést, mely e neveknek a görög íróknál előforduló átírásáról szól. Ezen átírásnak szertelen, szabálytalan volta nagyon megnehezíti a nevek megfejtését. Itt megtudjuk, hogy *Attila* vagy helyesebben *Etel*, a német *Etzel*, annyi mint hatalmas, nagy folyam; *Ellák* helyesen *Ilik*, *Illik*, azaz herczeg, legelső; κάμος a török-tatár *kumusz*, *kimisz*, az ismert, kanczatejből készült ital stb.

Majd a *bolgárokra* tér át Vámbéry, erre a szerencsétlen népre,

melyet épen háromféléből összekevert gyülevésznek tart egy-két tudós, t. i. törökből, szlávból és finnből. Maga Vámbéry is azt tartja e népről, hogy keverék, de ily nehezen megoldható vagy talán épen megfejthetetlen kérdéssel szemben óvatosan azt a véleményét nyilvánítja, hogy e nép egyik része a Kr. u. való VI. században éjszakra szorult és ott vegyűlés folytán a mostani *csuvas* népet alkotta; a másik rész délen szlávok közé jutván elszlávosodott. A bolgár szó- és névjegyzékben a nép nevét is megmagyarázza; szerinte *bulgar* a török *bulgamak* ige aoristusa és a. m. zendülő, zavargó, lázadó. Ezt a nevet a nép valószínűleg akkor kapta, mikor a nagy török népcsalád kötelékéből kiszakadt, és jóllehet szemrehányást foglalt magában e név, mégis magáénak fogadta, és ismertté tette. Ilyen észjárás képezheti még más török törzsek nevének alapját is; pl. a *kabar* név a török *kabarmak*, felkeverni, felemelkedni, igével függ össze; ebből lett a kezdő torokhang elvesztével, a mi a törökben gyakran előfordul, *abar* v. *avar*, az avarok neve; ilyen *kazar* és *kazak*, az előbbi a *kaz* igetőnek aoristusa, az utóbbi igeneve, mind a kettő a. m. bolyongó, kószáló. Mind e szó eszünkbe juttatja a következő magyar alakokat: *kavar*, *kever*, *habar;* és e neveket: *Kozár*, *kozák*.

Ez után a *kazarok*-ról beszél Vámbéry. Ezeknél a görög. szláv, arab, perzsa, örmény, sőt héber történetírókra is szorul a kutató. E népnek alkotmánya és vallási tolerantiája megérdemli a figyelmet. Volt két uralkodójok, kiknek jogait már nem képes a történelem pontosan meghatározni. Előkelőik, sőt talán többségök is a zsidók vallására tért. A különböző íróknál előforduló kazar nevek magyarázása fejezi be Vámbéry könyvében az ezen érdekes népről szóló fejezetet.

A *besenyők* török eredetét már több megbizható forrás bizonysága alapján lehet vitatni. A besenyő oly török nép, mely nyelvre nézve legközelebb állt a kúnokhoz. A besenyő szó- és névjegyzékben a többi érdekes fejtegetés közt a mondai *Thonuzoba* neve is igen találóan van megfejtve. E név a török *toñuz aba*, azaz vadkan-apa. A vadkan, mint a bátorság, rettenetesség mintaképe a keleten, de még a classicus költőknél is, nagy szerepet játszott. A Sâhnâmeh-ban *Guráz* vagy *Gurázeh*, a vadkan, nagy hős; zászlaján vadkan van czímerűl.[1]) Az Ilias-

[1] Lásd ezt: Firdusii liber regum qui inscribitur Schahname, ed. Vullers, I. köt. 399. l. 311. vers; 400. l. 325. v.; 423. l. 1. jegyz. 12. v.; II, 776. l. 176. v. 787. l. 344. v. 801. l. 540. v. Vámbéry, Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes, 135. 200. l. Ilias 5, 782—3. 12, 146. 17, 20—22. Egyet. Phil. Közl. III, 512. l. — Rudra, a vihar szelleme, a Rigvedában vörös vadkannak van nevezve, Duncker M. Az ókor története, ford. Jónás, III, 308. V. ö. IV, 376. l.

ban Ἰδομενεὺς μὲν ἐνὶ προμάχοις, συῒ εἴκελος ἀλκήν (4. 253.); a latinban is előkelő név a Verres. Ugyanitt ír Vámbéry a kúnokról is, méltányolva a Kuun Géza gróftól kiadott kún codexet.

Igy végig menvén a magyarokat megelőzött török-tatár népeken, végre a *magyarokról* beszél, elmondva és kritikailag méltatva mindazt, a mit arab és byzanczi kútfők és hazai krónikáink rólok feljegyeztek. Itt is találhatni számtalan érdekes szófejtést; igy az *Árpád* névét, mely a. m. jós, pap; *Gylas*-ét, mely a sereg összegyűjtőjét (gyűl, gyűjt) jelentette, stb. Krónikáink közül különösen a névtelen jegyzőt és Kézait méltatja kiváló figyelmére. Mindegyikben török-tatár eredetű neveket és szókat lehet találni, de finn-ugor eredetűt nem. Részletes kutatásának eredményét abba foglalja össze Vámbéry, *hogy a magyarok mai hazájokba való telepedésökkor állami, társadalmi és vallási élet dolgában túlnyomóan török nemzet szellemét árulták el, hogy ez leginkább nyelvökben jutott kifejezésre és hogy mindebből feltehető, hogy a nép intéző és művelő része szellemi és physikai tekintetben török származású volt.* Végre szerfölött érdekes úton magyarázza meg az olvasó szeme láttára, hogy a *magyar* név szintén török-tatár eredetű, és eredetibb alakjában *majar*, mely a török *baj*, *bej*, hatalmas, fejdelem, szó változata levén, nemzetünk neve a. m. *uralkodó*, *hatalmas*.

Ezután áttér Vámbéry könyvének második főrészére, melyben a nyelvet használja mint bizonyító eszközt. Minden előtt azt vizsgálja, hogy mennyire megbízható a nyelv mint arra szolgáló eszköz, hogy szerinte népeket rokonság viszonyába hozzunk vagy egymáshoz idegeneknek tartsunk. Hunfalvy ellenében, a ki a nyelvet legfőbb, legbiztosabb osztályozó eszköznek tekinti, Peschel és Agassiz nyilatkozatait hozza fel Vámbéry. Különösen ez utóbbi tudós okoskodása nagyon eredeti; azt tartja, hogy valamint a medvék mormogása Kamcsatkában és a Szunda-szigeteken egészen egy, és e medvék mégis más-más fajtájúak, ép úgy emberek is beszélhetnek nagy darab földön egy nyelvet és még sem kell egy fajhoz tartozniok. Rawlinson és Oppert is úgy nyilatkozik, hogy a nyelv a népek osztályozásában csak *egy* tényező. Ebből és a még következő vizsgálódásokból kiderűl, hogy a magyar nyelv, mely csak kicsi részben finn-ugor jellemű, nem bizonyíthatja még eléggé a magyar nép finn-ugor eredetét. Áttérve a hangtanra kiemeli Vámbéry, hogy *a magyar hangtan a finn-ugorhoz közelebb áll, mint a török tatárhoz;* különösen a jésített hangok alig vannak meg a törökben, épen úgy a következő hangok mint szókezdők ritkák: *f*, *v*, *n*, *r*, *l*. E két utóbbi kölönben a magyarban is ritka szó elején. De viszont fontos hangtani tünemények, a hangzók illeszkedése (Vocalharmonie) és két mássalhangzónak szó elején elő nem fordulása a magyart tetemesen közelebb helyezik a török nyelvekhez, mint a finn-ugor család-

hoz. Felemlíthető még a magyar és török nyelvek azon sajátsága, hogy mélyhangú tőszótagoknak magashangú párjok van, pl. *csal — csel, kavar — kever;* ez szintén nincs a finn-ugorban ily teljességgel kifejezve. A grammatika pontjait is sorra veszi Vámbéry és igen sok nagyfontosságú tüneményt könnyű szerrel fejt meg a török-tatár nyelvek grammatikájával, holott a magyarhoz leginkább hasonlító vogulból vett megfelelő példák akárhányszor elmaradnak a magyartól. A számnév ellenben meglepően hasonló a finn-ugor számnévhez; mindamellett a *két* és *kettő* közt levő különbséget a keleti törökség teljesen kifejtette, és a hetes számrendszer a csagatájban is kimutatható. Feltünőbb a magyar és török rokonsága a névmások, birtokragok, névutók és az igeképzés több fejezetében; az ige alanyi és tárgyi ragozása ellenben alig van meg halvány körvonalokban a török nyelvek terén.

A magyar szótár bizonyító erejét vizsgálva Vámbéry birálat alá veszi Budenz nagyérdemű munkáját, a *magyar-ugor összehasonlító szótárt.* Vámbéry a számokat beszélteti. Budenz könyvében 996 finn-ugor-magyar szóegyezést talál; Vámbéry ezeket *négy osztályba* sorozza: 1. vannak olyan tövek, melyek a finn-ugor és török-tatár nyelvek területén egyaránt feltalálhatók és melyek sem hangtani, sem fogalmi tekintetben egyik nyelvcsaládhoz sem állanak közelebb, mint a másikhoz. Ilyent talál Vámbéry 217-et. 2. Van olyan szó-egyezés, mely különös finn-ugor hangtani viszony következtében kiválóan csak a finn-ugor nyelvek területén található fel; ilyent 211-et talált. 3) Olyan szóegyezés, mely csak a magyar és török-tatár nyelvek közt állhat meg, ellenben a finn-ugor nyelvekben erőszakolt, nehézkes; ilyen akadt 210. 4. Olyan csoportok, melyeknek magyar tövéhez ugyan nem állíthatni rokon török-tatár szótövet, de melyeknek finn-ugor megfelelője teljesen elhibázott; ilyent 29-et talált Vámbéry. Tehát Budenz könyvének ²/₃ része megvizsgáltatván az derül ki, hogy csupán a 2. osztály 211 szó-egyezése bizonyít elmélete mellett; 239, a 3. és 4. osztály, határozottan, és az 1. osztály 217 száma legalább nagyrészt szintén ellene bizonyít. De még ha az 1. osztály pontjait teljesen semlegeseknek tekintjük is, a magyar-ugor szó-egyezések száma és bizonyító ereje nagyban csökken.

Egy új pontban arról szól Vámbéry, hogy mily módon akarják a finn-ugor elmélet hívei a töméntelen török-tatár elemet a magyarban megmagyarázni. Itt alkalma nyílik a *csuvas* nyelvről hosszabban értekezni; több, az árja nyelvek, különösen a perzsa területén, de a magyarban is feltalálható sajátsága igen nevezetes. A hosszabb okoskodás eredménye az, hogy *a magyar nyelv anyagának egy része az ugor csoport oly nyelvéhez tartozik, mely e nyelvek birodalmának legdélibb határán, még pedig a testvérnyelvek létrejötte előtt élt, de most már pontosan meg nem határozható; anyagának egy másik része pedig a keleti törökségből való, a mi*

abból látszik, hogy az illető szókat sokkal ősibb török alakjokban mutatja, mint az ujabb török nyelvek.

A mű harmadik része a művelődés mozzanatait foglalja magában. A magyar nép műveltségének, erkölcsi, vallási, társadalmi, családi és physikai életének fogalmait és ezek neveit, úgy a mint a nép Európában való első fellépése alkalmával bírta és azóta is nyelvében használja, tekinti e szakaszban a szerző. E szakaszban, mely talán a kitünően írt könyvnek legszebb, a nagy közönségre nézve mindenesetre legérdekesebb része, először az *állatok* neveiről beszél a szerző. Csattanós, találó okoskodással világossá teszi, hogy mivel a magyarban a török nyelvekkel megegyezők mind azoknak az állatoknak a nevei, mely állatok a primitiv ember gazdaságához tartoznak, és mivel ez állatok mind olyanok, melyeknek geographiai elterjedtsége oly szélességi fokok közé esik, melyek közt mindig török-tatár nomádok laktak: ennélfogva a magyar is e nomádok közől szakadt ki és onnan hozta magával nyelvében e törökre emlékeztető szókat. A második pontban a *növényországról* ír a szerző. Ez a végtelen ázsiai pusztákon, a hol a nomád török faj minden időben bolyongott, nagyon szegény, de nehány meglepő tényt mégis nyujt. A *fű* a nomád mindene, ebből él állatja; e magyar szó tövét a török *büj*, *püj*, nőni, tőszótagban találhatjuk meg, tehát a fű κατ' ἐξοχήν az, a mi nő. A *fa* meg nagyon-nagyon ritka az ázsiai pusztán, de még a mi magyarországi pusztáinkon is; nincs is a magyar-töröknek eredeti szava a fára, hanem a finn-ugor *pu* szót vette erre kölcsön. Megtudjuk még azt is e pontból, hogy a régi magyar egyáltalán nem tanulta e honban való lete'epedése után szlávoktól a földművelést, hanem mint más török-tatár nép Ázsiában manap is, *félig nomád, félig földművelő* volt. Ismerte a búzát (tör. *búdaj*, *bugdaj*), árpát (*arpa*), darát (*tari*), borsót (*burcsak*); tudott borra és serre szert tenni (*bor*, *sira*, *sera*); volt takácsa, szűcse (*tokucsi*, *szaucsi*, *szeücsi*); termesztett kendert és értett a tilolásához (*kender*, *tila*). Ruháit Ázsiából hozta; oda való a ködmön, kaczagány, köpönyeg, zubbony, dolmány, saru, csizma (*ketmen*, *kudsagan*, *kepeng*, *zübün*, *dolaman*, *saruk*, *csezme*). Ez összehasonlításokat a házi eszközök, ékszerek, fegyverek neveivel még tetemesen lehetne szaporítani; de már csak a *jóbágy*, *jobbágy* szó érdekes sorsát akarom ide iktatni. Ez tiszta török szó: *jou*, *jau* a. m. háború és *bag*, *beg*, *baj*, *bej*, mint mindenki tudja, a. m. fő, fejdelem, a magyar *fej*. *Joubagi* tehát annyi mint a szintén ősmagyar hadnagy. És mi lett idő haladtával e szóból? Akár az angol *knight* és német *Knecht* sorsát látná az ember. Másrészről ismét nagyon nevezetes, hogy a háló nevét a finn-ugor halászoktól vette a magyar (oszt. *χolip*, vog. *külup*).

Az ember testének egyes részeit már inkább nevezték el a régi magyarok finn-ugor nyelvekből kölcsönzött szókkal. 32 testrész nevét

hasonlítja össze Vámbéry a rokon nyelvek megfelelő szavaival, és ebből 16 a török-tatár nyelvek felé hajol, néhány se ide se oda, és csak a kisebbség mutat a finn-ugor nyelvekkel rokonságot.

A világ és mindennapi élet tüneményeinek nevei szintén sok érdekes anyagot szolgáltatnak összehasonlításra. Már az ős magyarnak is két szava volt a cælum megjelölésére: *ég*, azaz világos tér, világító test (v. ö. az *ég* igét) és *menny*, a földfeletti, a túlvilág (v. ö. a jakut *möngge*, cælum, altitudo, supra, és az általános török *möng*, *meng*, örökkévalóság szót). Azért van az imádságban: «Mi atyánk, ki vagy *mennyekben*» és viszont azért mondjuk: *égi* háború. Szerfölött érdekes az is, hogy a magyar ép úgy, mint a török, szava járásában megőrizte mind e mai napig azt a nomád élet természetéből folyó tényt, hogy *a nomád az éjszakával kezdi számitani a napokat, mert a hűvös éj rá és foglalkozására nézve jobb, mint a forró nap: sőt az éj holdjával kötötte össze az esztendő számitását is.* Íme itt van a magyar *éjjel-nappal*, a török *gedse-gündüz*, az újperzsa *seb u rüz* vagy *sebánrüz*, — de már a pehleviben *jôm u sap* (az első szó a napot jelentő sémi szó) — a görög νύκτες καί ἡμέραι, νύκτας τε καὶ ἦμαρ és νυχθήμερον; az hogy ἤματα καὶ νύκτας nagyon ritka Homérosnál (Il. 23, 186. Od. 10, 142., de már máskép Od. 9, 74.). A régi zsidók szintén éjszakával kezdték a napot számítani: «És lőn este és reggel, egy nap» (1 Mose 1, 5.). A római katholikus egyház ünnepeit is egyik estétől a másikig számítja. Az arab mai nap is éjszakával számít; a régi perzsáknál és ægyptusiaknál szintén megvolt e szokás; a görög, gall és germán napnyugtától napnyugtáig számított.[1]) Itt egészen soron kívül, csak úgy mellesleg, mivel holdról és csillagról van szó, megjegyzem, hogy a perzsa *bánu*, hölgy, épen úgy tartozik a régi *bá* (görög φα) tündökölni, ragyogni tövéhez, mint a hogy a magyar *hold*, *hó*, *hugy* (csillag) és *hölgy* szó mind egy tőből hajtott. *Bánu*, az óbaktriaiban még annyit tesz, mint sugár. Mennyi gyengédség a nő megnevezésében!

A kereskedés úgy látszik a perzsa néphez vitte közelebb a régi magyarokat. Ilyen közelebbi viszonynak köszönhető több perzsa szó a magyarban; pl. *vásár* (perzsául *bázár*), *kincs*, (régiesen *kéncs*, *gencs*, «Drága gencse népünknek»; perzsául *gencs*), *száz* és *ezer* (*szad*, *hezâr*). Az ősi magyar műveltség nagyobb fokára érdekes világot vet az, hogy az írást, vésést és képfestést (feliratokban, emlékeken, *kurgányokon*)

---

[1]) Lásd különösen Dr. *Goldziher* I. szellemes könyvét, Mythology among the Hebrews, a 61. s köv. l. Aztán a köv. műveket: Hermann, Lehrbuch der griechischen Antiquitäten (Heidelberg 1852.) III, 17. pont; Seiler, Vollständiges griechisch-deutsches Wörterbuch über die Gedichte des Homeros u. der Homeriden (Leipzig, 1872.) 284, 434. l. Plat. Tim. p. 283 F. Hesiod. Erga 412. v. S. Paul. ad Corinth. 2, 11, 35.

ismerték; ott van *ir* és *ir* (kenőcs), *betű*, *fest*, *ró*, *szin* (törökül *jîr*, *sür*, *betik*, *pecs*, *ur*, *szin*; a *ró* megvan a finn-ugorban is: *ru*).

A régi magyarok vallásáról is figyelemre méltó dolgokat jegyezhetni fel. A legfőbb lényt jelentő szót, *istent*, Vámbéry perzsa eredetünek tartja; a perzsában *jezdán*, *izdán* a. m. isten. Abban azonban nem érthetek a tudós szerzővel egyet, hogy ez az újperzsa szó a többesszám ragjával van ellátva. Az óbaktriai *yazata* alakot *ana* képzővel látták el és így használták az újabb perzsában. A régi *ukkon* szót, melyről Hunfalvy Pál egész értekezést írt,[1]) Vámbéry inkább a török *okan*, *ogan*, mindentudó, isten, szóval azonosítja, bár lehetségesnek tartja, hogy e szó a magyarba a latin *usucapionis*-ból került. A *bálvány* szó megint a perzsából származott a magyarba: *pehlivân*, *pahlivân*, hős, athléta, szent. Itt megint nem osztozhatom Vámbéry nézetében, hogy ez a szó a perzsában többesszámú; ebből lett: *pehlev* és *bân*, a határ őre. A *b* ép úgy lett *v*-vé, mint ebben; *kârvân*, a karaván, mely szó ebből lett: *kâr-bân* és a. m. a kereskedelem őre. Eredeti magyar szó a mythologia egy másik alakjának a neve: *bábu*. Ez a török *baba*, atya, atyácska. Abból a korból való, mikor a magyar és a török még egymástól el nem vált, az *óriás* szó. A törökben *uri-as*, *ori-acsa* a. m. nagyatya.

Tökéletesen igaza van Vámbérynek, midőn azt írja, hogy a természet tüneményei, de kiválóan a fény, tűz tünetei az ősi ember lelkére roppant nagy hatással voltak; Firdûszî, mikor a világ teremtéséről szól, a következő rendet tartja meg: »Isten a semmiből teremtette a létezőt, hogy hatalma kitünjék. És tőle lett a négy elem anyaga; ezeket fáradság nélkül és nagyhamar hozta létre. *Az első a tűz*, a mely föl lángolt tündökölve . . .» (Vullers I, 3. l. 37—39. v. és Mohl, Le livre des rois publié par Mme Mohl, I, 4. l.) Ez úgy látszik még a régi perzsa tűztiszteletnek egy nyoma.

De már azt nem tartom lehetségesnek, hogy a régi magyarok azt a szokást, hogy halottjaikat megégették, a pârszî cultusból vették át. Mióta perzsa van, Zoroaster vagy akárki vallása, szóval Avesztâ és Kelet-India árjáitól különvált nép és annak külön és az indiaival anynyi pontban ellenkező iráni vallása: azóta a halott elégetése a legnagyobb szentségtörésnek tartatott volna. Vendîdâd 1, 48. 6, 6, szerint nagy és semmi módon jóvá nem tehető bűnt követ el az, a ki a hullát vízbe veti, elégeti vagy eltemeti. Minden a holtak vagy élők elégetésére vonatkozó szó a régi classicus íróknál, melyet perzsákra fognak, pl.

[1]) Ukkonpohár, a régi magyar jogi szokásnak egy töredéke. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, 8. köt. 6. szám. 1879.)

hogy Kyros Kroisost máglyára ítélte, nem igaz. Legfőlebb úgy lehetett a hullát a földbe ásni, ha előbb viaszszal bevonták; így mondják el ugyanis régi classicus írók (Strab. XV, 3. Herod. 1, 140.) de hát «fides penes auctores.» Az igazi módja az volt, hogy a hullát kitették a szabad ég alá, a 11 láb magas kerek fallal bekerített térre, melynek neve *dakhma* volt. Firdûszînál e szó már sírbolt értelmében fordul elő, pl. Vullers I, 128. l. 1140—3. v. Mohl I, 163. l. A köznép perzsául *zindán-i bád*-nak, a szél tömlöczének is nevezi ez épületeket. Justi a Handbuch der Zendsprache czímű művében (a 145. lapon) nem származtatja még az óbkt. *dakhma* szót; de már egy újabb művében (Geschichte des alten Persiens, az Oncken-féle Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen cz. vállalat 1. szakaszának 4. kötetében a 88. lapon) azt írja, hogy e szó töve az óbkt. *daz*, megégetni, és ebből azt következteti, hogy a régi iráni temetkezés a megégetés volt. Ezt nem tartom helyesnek; a régi perzsák ismert ellenszenvökkel minden az indiai rokonokra emlékeztető intézmény iránt a hullaégetésre vonatkozó szót elvitték ugyan magokkal iráni hazájokba, de máskép takarítván el halottjaikat más dologra is alkalmazták e szót. A vallásba vágó szokást megváltoztatták, de az ősi szót megtartották, mint pl. ebben is: *daêva*, *dív*, mely ugyan az a szó, mint az indiai *déva*, de nem istent, hanem ördögöt jelentett a régi perzsáknál. Az indiai temetkezési szokást tehát megváltoztatták, de a temetés indiai nevét megtartották másra alkalmazva. Az, hogy a perzsa mai nap is *szüchteh peder* (kinek az atyját megégették) szóval fejez ki nagy szidalmat, vagy hogy Firdûszî arra, a ki 'Alî ellensége, ezt mondja: «Csak az, a kinek apja nincs, lehet ellensége és isten tűzben fogja az ilyennek testét megégetni» (Vullers I, 7. l. 120. v. Mohl I, 9. l.): ép oly kevéssé bizonyít a perzsa temetkezése mellett, mint a mily kevéssé lehetne a magyar *terengette* szóval azt bizonyítani, hogy a keresztény magyar még hisz a *tereng*-ben, az altájiak e régi pokoli szellemében. Az ilyen név, szó csak azt bizonyítja, hogy a nyelv tovább él a szokásoknál, a vallásnál, sőt akárhányszor a népnél, a mely beszélte. Hasonló tüneményt, hogy vallás változtával a régi hit szent tárgyait jelentő szó gonoszat jelentett, épen a magyarból hoz fel Vámbéry. Ott van *kontár*; tudjuk, hogy e szó ma mily kevéssé hízelgő, pedig a magyarok régi vallásában *kanta* annyit tett, mint jós, bűbájos. V. ö. ezeket: török-tatár *kam*, pap, jós, *kamta*, jósoltatni, bűvös mondással gyógyíttatni. Mindent összefoglalva tehát azt lehetne mondani, hogy a magyar vagy inkább az egységes török-tatár nép a régi árjáktól vette a halottégetés szokását; de azt semmi esetre sem mondhatni, hogy valamely nép a perzsáktól tanulta meg holtjait elégetni.

Különben magától Vámbérytől elismert és bebizonyított tény, hogy a magyarok a perzsákkal a Szászánidák korában és az után követ-

kező időben egész vándorlásukig érintkeztek; ezt bizonyítja mindannak a perzsa szónak az alakja, a mely a magyar nyelvbe került.

Külön fejezetet szán Vámbéry a magyarban levő *szláv, perzsa és finn-ugor* szóknak. Ebben az egész nyelvtudományra nézve igen fontos elvet mond ki, mikor *a kölcsön vett szók és idegen szók közt találó különbséget tesz. Az előbbieken ugyanis oly szókat ért, melyek a nép minden osztályába hatottak és a nemzeti szók kincsében már polgárjogot nyertek, a kölcsönvevő nyelvbe illő hangtani alakot vettek föl*, pl. ablak, abrak, asztal, bajnok, beszéd stb.; *idegen szóknak pedig az olyanokat tartja, melyek vagy mint műkifejezések egyesek vagy az irodalmi nyelv birtokába kerültek, vagy tisztán helyi természetűek, nyelvjárásba vagy inkább tájszólásba tartoznak, és a nemzeti nyelv közös birtokának nem tekinthetők*, pl. abanajcz, angor, beláka, bervény, gornyik, harák stb. Ez igaz elvet alkalmazva *Miklošich* könyve (Die slavischen Elemente im Magyarischen) tetemes módosulásokat szenved; Vámbéry a *Miklošich*tól felvett 956 csoportnak legfölebb *egy harmadára* lehet mondani, hogy a szlávból kölcsönzött magyar. *Miklošich* könyvével különben most foglalkozik a Magyar Nyelvőr XI. (1882.) kötete, megkezdve a 68. lapon a munka magyar fordításának közlését és észrevételeket igérve *Szarvas Gábor* tollából.

A németből kölcsönzött szók természetesen csak a magyaroknak Pannoniában való megtelepülése után kerülhettek nyelvünkbe. A perzsa szókról már előbb szóltam. Vámbéry összehasonlítja azoknak alakjával, melyek a magyarral rokon *cseremisz* nyelvbe kerültek. Ilyent *Budenz* Vocabularium čeremissicum-ában tizenhármat talált; de nehány elkerülte figyelmét. Igy a cser. *pakcsá*, kert, mely az újperzsa *bághcseh*, kertecske; továbbá *ambar*, istálló, mely az újp, *anbár*, rakodó, tárház, *hambár*, az újp. *anbásten*, *anbárden*, összehozni, felhalmozni, igéből. Az óbaktriaiban a következő elemekből áll: *ham-bar*. Ez utóbbi szóra különben alig lesz az ember figyelmes, mert Budenz arab eredetűnek tartotta és olyannak jelelte meg.

Befejező megjegyzésében a szerző Kunik, Howorth, Castrén és Sommier nézetéről beszél, kik mindnyájan török-tatár népnek tartották a magyarokat. Aztán az ellenkező nézetet is taglalva azon kérdésre felel, hogy *a magyar nyelv mikor vette magába a benne levő finn-ugor elemeket. Ez azon minden okoskodáson kivül álló távoli korban történt, mikor a finn-ugor törzsnek egymástól elválva és messze elszórva élő ágai még egy testben egyesülve voltak*. Ugyanott még behatóan ír Vámbéry a húnok és magyarok rokonságáról, melyet hihetőnek tart; a magyarok vándorlásáról, számáról, Pannonia állapotáról a IX. században, és helyesen figyelmeztet bennünket arra a tüneményre, hogy *egyedül a magyar az a nép, mely mindamellett, hogy a neki alávetett népek mellett kisebbségben volt és ezen felül idegen műveltséget elfogadott, nemzeti individualitását sér-*

tetlenül fenntarthatta. Vámbéry a magyar nép képződésének két korszakát különbözteti meg; *az első az volt, melyben a török-tatár eredetű magyar finn-ugor néppel érintkezett és összekeveredett: a második az, mely a IX. és XI. század közt eltelt és melyben a magyarság új honába folyton kisebb-nagyobb csapatokban beözönlő rokon török népekkel (kabar, kún, kazar, besenyő néppel) összevegyűlt, egybeolvadt.*

Majd a magyarok útra kelésének idejét, Pannoniában való felléptét, európai rablóhadjáratait, szenvedett vereségeit, lassú letelepülését, megkeresztelkedését kutatja Vámbéry, — mind megannyi érdekes és nevezetes történelmi tényt. Végül lelkes szavakban beszél a magyarok nemzeti nemtőjéről, arról a szent erőről, mely segítette őket, hogy nemzeti individualitásukat mindig sértetlenül megtarthatták; aztán ihletett pillantást vet a jövőbe, mikor az államfönntartás nehéz feladatáról és a keleten nemzetünkre váró missióról ír. És itt érezzük, hogy a történelem lapjain másnak érthetetlen sorokat is el tudja olvasni Vámbéry; itt látjuk, hogy a szónak igazi értelmében vett politikus bánik a tollal.

Ez a mű vége; ez után következnek a mellékletek, oly apparatussal kidolgozott kis művek, melyek bátran könyv számba is megjárnák. Az *1. melléklet* a könyv legelejére vonatkozik és egész ethnographiai kisérlet a török-tatár népről. A törökség éjszakira és délire osztható fel. A legéjszakibb nép a *jakut*, azon kívül van a szibériai tatárság számtalan népe. A délieket a Páristól számított keleti hosszúság 46. foka két nagy csoportra osztja: délkeleti és délnyugati törökökre. Az előbbiek közé tartoznak *a keleti turkesztániak, kirgizek, turkománok, kara-kalpakok, özbégek, kipcsakok, kuramák, szártok* (iráni bennszülöttekkel kevert törökök) és *baskirok.* A délnyugatiak pontosabban határozhatók meg, mert Oroszország, Perzsia és Törökország területén laknak. Ide valók *a kazáni tatárok, kerecsenek* (keresztény tatárok), *mestserjákek, nogai és krimi tatarok, csuvasok, kumükök, a Kaukázuson túli törökök, az iráni törökök és oszmánok.* Mind e népeknek és törzseknek statistikáját is összeállította Vámbéry.

A *2. melléklet* talán a legérdekesebb. Julián szerzetesnek sokat taglalt, magyarázott nagymagyarországi útjáról van ebben szó. Vámbéry magát az elbeszélést minden ízében megvizsgálja és a benne előforduló földrajzi és tárgyi visszásságokból kiindulva azt állítja, hogy *a Julián utjáról szóló tudósítás koholt, magyar krónikák, továbbá Plan Carpin és Rubruquis utazók (a XIII. századból) adatai nyomán szerkesztett silány compilatio, melynek szerzője valószínűleg valamely túlságosan hazafias magyar hittérítő volt.*

A *3. melléklet* nyelvtudománynyal foglalkozik. Ebben van Budenz könyvének jó része a már említett négy categoriába beosztva. Ez ter-

mészetesen a legterjedelmesebb melléklet. Hosszabb pontban szól Vámbéry az *ember* szóról, melynek eredetét még egy fejtegetés sem tudta eddigelé kideríteni; meg az *isten* szóról, melynek már egész kis irodalma van, melyről azonban minden fejtegető azt tartja, hogy már helyesen megfejtette.[1])

A *4. melléklet*ben néhány észrevételt tesz Vámbéry Budenz azon birálatára, melyet ez utóbbi Vámbérynek a Nyelvtudományi Közlemények 8. kötetében megjelent magyar-török szóegyeztetéseire írt. Ez a melléklet tárgyias ellenbirálatnak mintája lehet.

Az *5. mellékletben Miklošich* idézett munkájáról mond Vámbéry részletes ítéletet. 54 *Miklošich*tól szlávnak tartott szóról kimutatja, hogy török-tatár vagy perzsa és onnan került a magyarba.

A *6. melléklet* magyar, török és finn-ugor műveltségi szók összehasonlító jegyzéke. 261 magyar szót jegyez fel Vámbéry és ebből 18 van olyan, melynek csak a finn-ugor nyelvek terén van elfogadható rokona, 29 pedig olyan, melynek rokona a török-tatárban és finn-ugorban egyaránt van; természetesen az egyiket ide, a másikat oda kell sorolnunk a hangtan és szófejtés döntő szabályai szerint. Marad tehát a 261-ből *214 olyan magyar szó, mely legnagyobb részben az ősrégi műveltség világában már ismert fogalmat jelöl és mely a magyarban és török-tatárban ugyanegy tőből fakadt.*

Ime ez igen rövid, épen nem tökéletes kivonat Vámbéry nagy és eredményekben gazdag munkájából. Mindamellett azt hiszem, hogy az olvasó a munkában kifejtett meggyőződésnek hű képét láthatja ismertetésemben. Hiszem, hogy a munka mint emberi mű nem hiba nélkül való; egy-két olyan helyet, melyről azt gondolom, hogy a benne kifejezett nézet nem helyes, iparkodtam is megigazítani. Lehet, hogy e kísérletemben magam is tévedtem. Végül pedig mindarra, a mit e kitünő könyvről írtam, azt mondom, a mit Bandini egykor írt: »Atque hæc quidem breviter notanda visa sunt, ut si viri ceteroquin summi aliquando peccaverunt, nobis etiam, qui ab iis longe absumus, si quid in tanta rerum mole diligentiam nostram effugerit, venia concedatur.«[2])

Dr. Pozder Károly.

---

[1]) V. ö. a következőt: Hunfalvy Pál, A kún- vagy Petrarka-codex és a kúnok (Értekezések stb. 1881.) 43. l. Vámbéry, Die primitive Cultur 45. 243. l. Egyet. Philol. Közl. III, 514—5. l.

[2]) A. M. Bandini, Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae Mediceae Laurentianae, Florentiae 1764—93. vol. II. pag. 658.

II.[1]

«Audiatur et altera pars.» Ezt a jeligét viseli homlokán az a nagy «ethnologiai tanulmány», mellyel Vámbéry Ármin hadat üzent az ugor-magyar nyelvhasonlításnak. Az egész napi sajtó rendkívüli kitüntetéssel fogadta a könyvet, a min legkevésbbé sem csodálkozhatunk, mert hiszen a benne tárgyalt kérdés a legnépszerűbbek egyike, s e kérdésnek a szerző igen népszerű megoldását adja. Előszavában tiltakozik ugyan az ellen, mintha a nemzeti hiúságot akarná e munkájával legyezgetni: «A tárgyalt anyag felfogásában és megítélésében — úgymond — sok elő-

---

[1]) 1. *A hangok jelölese.* A finn szavak írásában a mostan dívó finn irodalmi írásmódot tartottam meg, mely szerint *y* = *ü* s a hosszú vocalisok kettős betűvel iratnak *(aa, ee, ii,* stb.) az *i* végű diphthongusok meg *i*-vel *(ai, ei, oi* stb.) A többiekben: *ạ* = magyar *a* | *ä* = nyilt *e* | *ì* = mélyhangú *i* | *ₒ* = egyelőre meg nem határozható mélyhangú vocalis | *ₑ*=ugyanilyen magashangú vocalis | *χ* = német *ch* | *γ* = a *χ*-nak megfelelő lágy gutturalis spirans | *ñ* = gutturalis nasalis (mint az *ng* a ném. *singen* szóban) | *ś* = magy. *s* | *s* = m. *sz* | *ź* = *zs* | *ć* = *cs* | *ʒ́* = *dzs* | *c* = *cz* | *ʒ* = *dz* | τ és (δ lapp szókban) = angol *th*-féle kemény és lágy dentalis spirans | *d′, t′, ś, ź, ć, ʒ́, ń, ŕ, l′* = *gy, ty, szj, zj, czj, dzj, ny, rj, ly* | (-) jegy áll a ragok és képzők előtt, valamint az igetövek végén | < jegy jelenti azt, hogy a rag vagy képző vocalisában még a szótönek végvocalisa is benne foglaltatik. — 2. *Rövidítések : a)* nyelvek és dialektusok elnevezései: *m., magy.* = magyar | *mord.* = mordvin; *mordM.* = moksa-mordvin; *mordE.* = erza-mordvin | *cser.* = cseremisz; *cserS.* = erdei cseremisz; *cserM.* = hegyi cseremisz | *lp.* = lapp; *lpS.* = svéd-lapp; *lpF.* = finnmarki lapp; *lpE.* = Enare-lapp; *lpR.* = orosz-lapp | *oszt.* = osztják; *osztIrt.* = Irtis-melléki osztják; *osztS.* = szurguti oszt. dial.; *osztB.* = éjszaki osztják | *vog.* = vogul; *vogB.* = éjszaki vogul; *vogK.* = kondai vogul; *vogL.* = Loszva-melléki vogul; *vogP.* = Pelim-melléki vogul | *votj.* = votják | *zürj.* = zürjén; *zürjIzsm.* = izsmai zürj. dial.; *zürjP.* = permi zürjén || *tör.* = török | *csag., čag.* = csagataj (keleti török) | *oszm.* = oszmanli (oszmán török) | *tat.* = tatár | *kaz.* = kazáni tatár | *ujg.* = ujgur | *kojb.-kar.* = kojbal-karagasz | *csuv.* = csuvas | *alt.* = altaji | *jak.* = jakut || *szam.* = szamojéd || *mong.* = mongol; *b)* idézett munkák: *MUgSz.* = Budenz: Magyar-ugor összehasonlító szótár. Budapest, 1873—1881. | *St.* = Vámbéry: Csagataische Sprachstudien. Leipzig, 1867. | *KB.* = Vámbéry: Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik. Innsbruck, 1870. | *Szóegy.* = Vámbéry: Magyar és török-tatár szóegyezések. (Nyelvtudományi közlemények, VIII. köt.) | *Etym.* = Vámbéry: A török-tatár nyelvek etymologiai szótára (Nyelvtudományi Közlemények, XIII. köt.) | *Ab.* = Abuska. Csagataj-török szógyűjtemény. Pest, 1862. | *Z.* = Zenker: Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch. Leipzig, 1867. | *Bud.* = Budagov: Сравнительный словарь турецко-татарскихъ нарѣчій. С.-Петербургъ, 1869. | *NyK.* = Nyelvtudományi Közlemények.

dömtől eltérve, meglehet, hogy a tudvalevőleg sikamlós talajon gyakran hibáztam és tévedtem, de ez mindig és mindenütt azon szorosan tudományos meggyőződés volt, melyet követtem, nem pedig azon kicsinyes és gyerekes nemzeti hiúság, a mellyel Magyarországon hajdan a soha pontosan meg nem határozott ázsiai rokonságot a finn-ugornál többre becsülték. Azt mondom: hajdan, mert ma már az utóbb említett rokonságról való nézet van elterjedve igen nagy mértékben, mert valóban különös ízlés kell ahhoz, hogy inkább szeressük a nomád és a kultúrától még távollevő török-tatárokhoz, mint a mívelt, a természettől gazdagon megadományozott és nemes finn népekhez számíttatást!» — De mind hiába! Halmozza el bár Vámbéry az ugor népeket még szebb jelzőkkel, és mondja a török-tatár népeket a kultúrától még oly távollevőknek, — azért a nemzeti hiúság az utóbbiakban mégis mindig csak a nemes, harczias fajt fogja látni, az ugor népek pedig mindig oly elcsenevészett, szánandó teremtményei lesznek az istennek, a milyeneknek száz év óta képzeltük őket. A hiúságnak édes testvérje a képzelődés, mely nem akar tudni a valóságról; azért a nemzeti hiúság előtt soha semmit sem fognak nyomni a latban a tudománynak hideg adatai, ha csak véletlenűl össze nem esnek a képzelődés teremtette adatokkal. Vámbéry könyve sem azért tetszett a nagy közönségnek, mert tudományos alapokon tárgyalja a magyarok eredetének kérdését, hanem azért, mert e kérdésnek oly megfejtését adja, mely a nemzeti hiúságnak jól esik.

Ez egy. A másik az, hogy Vámbéry könyve oly ügyesen van írva, hogy a laikus embert tökéletesen meggyőzi. Oly szemmel láthatólag és kézzelfoghatólag van benne föltüntetve a magyar nyelvnek török volta, hogy az olvasónak szeme-szája eláll, és elméjükben megfogyatkozottaknak kénytelen tartani azokat az elvakúlt tudósokat, kik három egész évtized óta át meg átkutatták a magyar nyelvnek minden zege-zugát, tanúlták a török nyelveket is, és az utóbbiaknak ékesen szóló tanúsága daczára is konokúl ragaszkodtak abbeli nézetükhöz, hogy a mi nyelvünk nem török, hanem ugor.

Hogyan lehetséges ez? Vámbéry megmagyarázza. Az ugor nyelvészek — úgymond, — nem ismerték kellőleg a török nyelveket. Ez megmagyarázná a dolgot, csakhogy e vád nem illeti meg az ugor nyelvészeket. Csak lapozzuk végig a *Magyar Nyelvészet*-et és a *Nyelvtudományi Közlemények*-et, úgy könnyen meggyőződhetünk róla, hogy nálunk eleget foglalkoztak a török nyelvekkel, s e téren a legalaposabb dolgozatokat éppen Budenz, a par excellence ugor-nyelvész tette közzé. Az ő tekintélyét és jártasságát e téren elismerte Vámbéry is, — nem szóval ugyan, hanem tettel, midőn régebbi szóegyeztetéseinek azon részét, melyet Budenz kárhoztatott volt, az előttünk fekvő munkában részint elhagyta, részint másokkal helyettesítette. Vámbéry német munkái, a

Csagataische Sprachstudien és az *Uigurische Sprachmonumente*, melyekben a törökségnek legkevésbbé ismert részeit tárta föl a nyelvész-közönség előtt, közkézen forognak; az általa idézett turkologiai munkák mind megvannak nyilvános könyvtárainkban s legnagyobb részük minden ugor-nyelvész magán-könyvtárában is. Az ugor-magyar nyelvrokonság híveinek tévedését tehát nem menthetné az, hogy a török nyelveket nem ismerték kellőleg; ha pedig ismerték, és mégis tévedtek: annál rosszabb rájuk nézve!

De hát tévedtek-e csakugyan? Éppen ezen kérdés szellőztetését tűztem ki czélomúl jelen értekezésemben. Mi ugor-nyelvészek tiszteljük ugyan Vámbéryt, mint a keleti viszonyok alapos ismerőjét, de az ő puszta tekintélye még nem elégséges arra, hogy rögtön letétesse velünk a fegyvert. Lássuk először, mily argumentumokkal támogatja állításait, és azután rajtunk lesz a sor mondani: «Audiatur et altera pars!»

2.

Vámbéry a magyarok eredetének kérdését tárgyalván, két fő-tanúnak vallomásait hallgatja meg; ezek: a történelem és a nyelv. Én azomban ezúttal külön választom a nyelvet a néptől, és a munkának csak nyelvészeti részéről akarok szólni; a történelmi részhez szóljanak hozzá a historikusok.

Hogy a nyelvnek s a népnek e különválasztása jogosúlt, azt nem szükség bizonyítgatnom, mert most már általánosan elfogadott nézet, hogy a nyelv-azonosság nem tételezi föl okvetetlenűl a faj azonosságát. «A fajok s a nyelvek osztályozásának — mondja Müller Miksa, — egymástól egészen függetlennek kellene lenni. Népfajok megváltoztathatják nyelvüket, s a történelemben több példát találunk arra, hogy egyik faj elfogadta egy másik faj nyelvét. Beszéllhet tehát egy faj külömböző nyelveken, és beszéllhetnek egy nyelven külömböző fajok; úgy hogy semmi esetre sem sikerűlhet a fajok s a nyelvek osztályozását összhangzásba hozni.» (*M. M. felolv. a nyelvtudományról* 315. l.)

Mindazáltal a történelmi részt sem hagyhatom egészen szó nélkűl, mert ebben is van egy fontos momentum, melyet a nyelvésznek figyelembe kell vennie. Vámbéry ugyanis az arab és görög, valamint a hazai történet-írók nyilatkozatain kívűl, melyeket a magyarok török eredetének bizonyítására fölhoz, nagy súlyt fektet a történeti kútforrásokban előforduló személy- és méltóságnevekre, melyek közűl — úgymond — «a legtöbbnél a fölteendő eltorzulás daczára mind a török nyelvjelleg, mind pedig a szó jelentménye csalhatatlanúl nyilatkozik». Az előbbi fejezetekben már fejtegette a hunn, avar, bolgár, khazar és besenyő személyneveket, melyekben szintén török alapszavakat vélt

fölismerhetni. A magyar személy- és méltóságnevek lajstroma — szerinte — «annál becsesebbnek látszik, minthogy az egyes nemzetségi és személynevek kritikai nyomozása alapján ama meggyőződésre jutottunk, hogy itt az értelmezési kisérletnél a török-tatár nyelvanyag már nem mindig elegendő, mennyiben oly hangtani sajátságokra akadunk, melyek egy a rokon ural-altaji körben képződött keverék-nyelvre engednek következtetni, oly keverék-nyelvre, melyben egyrészről a még kiválólag túlnyomó török, másrészről pedig a természetesen még igen csekély mérvben nyilvánuló idegen, hihetőleg finn-ugor jelleg, már alig vonható kétségbe».

Vámbéry nagy fába vágta a fejszéjét. Tulajdonneveket magyarázni nagyon bajos és veszedelmes dolog, s e kísérlet már sok komoly tudóst ragadtatott a legképtelenebb és legnevetségesebb állításokra; e részben elegendő a Horvát István-féle iskola híveinek név-fejtegetéseire hivatkoznom. A tulajdonnevek oly szirtek és zátonyok a nyelvkincsben, melyeket az óvatos nyelvtudós rendesen vigyázva kerűl, hogy fönn ne akadjon, vagy hajótörést ne szenvedjen rajtuk. A tulajdonnevek elemzésénél, ha már okvetetlenűl bele akarunk bocsátkozni, a lehető legnagyobb óvatossággal és körűltekintéssel kell eljárnunk, külömben a legnagyobb tévedéseknek tehetjük ki magunkat.

Az oly tulajdonnevek, melyek mint köznevek is előfordúlnak a nyelvben, nem okoznak a magyarázónak semmi nehézséget; csakhogy a legtöbb tulajdonnév nem ilyen. Vannak személy- és helynevek, melyeknél bajos elhatározni, hogy eredetiek-e, vagy kölcsönzöttek. Maga a név hangzása még nem elégséges e kérdés eldöntésére, mert akárhány példa van rá, teszem azt, a mi nyelvünkben, hogy valamely idegen név oly tősgyökeres magyar alakot öltött, hogy az idegen eredetre magában a névben semmi sem mutat. De még az sem elegendő a név eredeti voltának, pl. magyarságának megállapítására, ha egy-két szótagja alakra nézve összeesik valamely magyar szó alakjával, s így némi értelemmel látszik bírni. Ez lehet esetleges találkozás, vagy nép-etymologia szüleménye is. A nép nem szíveli az idegen nevet, kivált ha oly hang-elemek vannak benne, melyeknek kiejtéséhez organuma nincs szokva. Változtat tehát rajta, s ez alkalommal legtöbbnyire oly alakot ad neki, melyhez valami jelentést fűzhet. Igy lesz a *Lichtenstein*-ből *Lik István*, *Hofstetter*-ből *Kos Péter*, *Karpeles*-ből *Karperec*, stb. Végre a nevek legnagyobb része teljesen híjával van minden jelentésnek. Kétségtelen ugyan, hogy valamikor ezeknek is megvolt a maguk jelentése, de a nevek az idők folyamában addig-addig koptak és változtak, mig a jelentés kiveszett belőlük, helyesebben mondva: feledésbe merűlt, s nem maradt egyéb, mint az üres hang-alak. A név-magyarázók ez üres hang-alakba kapaszkodnak, s ha csak valamennyire hasonlít is egyik vagy másik meglevő

szóhoz, rögtön készek ennek az értelmét beleerőszakolni az illető névbe, s így teremnek a furcsábbnál-furcsább névmagyarázatok. De van-e ezekből valami haszna a tudománynak? Nincs. Ezeket a komoly tudomány szempontjából nem tekinthetjük egyebeknek, mint etymologiai játékoknak, melyek lehetnek igen szellemesek, de komolyan nem vehetők számba.

Szükségesnek láttam ezeket előre bocsátani, mielőtt Vámbéry név-magyarázatainak taglalásába bocsátkoznám. A Vámbéry-fejtegette neveknél azomban még egyre kell tekintettel lennünk, t. i. arra, hogy kik tartották fönn e régi neveket az utókor számára. E tekintetben természetesen legtöbb hitelt érdemelnek az egykorú byzanci írók, első sorban Constantinus Porphyrogenitus, kiről tudjuk, hogy személyesen érintkezett néhány magyarral, s igy az ő ajkukról hallhatta a magyar neveket. Azomban előtte is, mint a többi byzanci írók előtt, e nevek idegenek voltak. Fülük nem volt hozzászokva ily barbár hangzású nevekhez; az idegen nyelvhangok kiejtése nehezükre esett, leírni pedig még kevésbbé tudták híven, mert a görög nyelv nem rendelkezett az idegen hangoknak megfelelő irásjegyekkel. Az utóbbi okból kétségtelen, hogy a hazai latin krónikák is csak többé-kevésbbé eltorzított alakban tartották fönn a magyar neveket.

A magyar nyelv ugyancsak gazdag nyelvhangokban, és mégis hányféleképpen ejtik és írják nálunk az idegen, pl. angol vagy orosz neveket! Arról nem is szólok, hogy az idegenek ajkán mennyire eltorzúlnak a mi neveink. Hát a régi görög írók mily torz-alakban tarthatták fönn az utókor számára a mi őseink barbár hangzású neveit! Lehet-e ezekből biztos következtetéseket vonni?

Vámbéry bizonyára mind ismerte e nehézségeket, és még sem riadt vissza az eltorzított nevek magyarázásától. Hogy törekvését mennyire koronázta siker, azt mindjárt meglátjuk. Vegyük elő most néhány név-magyarázatát.

1) Σαλμουτζής «az első ismeretes magyar vezér neve». Ebben Vámbéry a török *salmači* szót véli fölismerhetni, melynek jelentése: «hurokvető». || Kérdezhetnők ugyan, hogy a *salmači*-ból miért lett a görögben Σαλμουτζής (*u*-val), és mért nem Σαλματζής (*a*-val), holott a görögöknek az *a* hangra van jegyük. De erre, tudom, mindjárt készen áll a felelet, hogy «el van torzítva». Persze úgy vagyunk a szegény görög írókkal, mint a hazug emberrel, kinek igazmondását sem hiszszük el; tapasztaltuk, hogy eltorzították a neveket, mert kénytelenek voltak vele, s igy akkor sem hiszünk nekik, mikor talán nem is torzították. Ez kiváltképpen kényelmes dolog oly esetekben, mikor holmi aprócseprő hangváltoztatásokra van szükségünk, hogy a szóra rásüthessük a török bélyeget. De tegyük föl, hogy az első vezérnek neve csakugyan

salmači azaz «hurokvető» volt. Mégis kissé különösnek tűnik föl, hogy ily névvel tisztelték meg a mi őseink fővezérüket. Hát még ha egy lépéssel tovább megyünk, és közelebbről vesszük szemügyre e nevet. A *salmači* szó *-či* képzővel van alkotva a *salma* szóból; a *-či* képző «vmivel foglalkozó»-t jelent, a *salma* pedig annyi mint «kötél, hurok»; e szerint a *salmači* nem csak «hurokvető», hanem általában «kötéllel foglalkozó», így pl. magyarázhatnók akár «kötélverő»-nek, akár «hóhér»-nak, mert mind a kettő kötéllel foglalkozik; ezenkívül a *salma* szó a kazáni tatárságban annyi mint: «metélt v. szaggatott tészta», s akár ebből is származtathatnók az első vezér nevét!

2) Ἀρπαδῆς = jós, pap; mert *arpajdï* = «jósolt, álmokat fejtett.» || Ezen magyarázat ellen két kifogás tehető: először, a történelemben tudtommal sehol sincs említés téve arról, hogy Árpád vezér álmokat fejtett volna; másodszor nehézséget okoz a szó alakja. Különös ugyanis a præteritum-alak («jósolt, álmokat fejtett») névként használva. Ezenkívűl az ige nem is *arpa-*, hanem *arbui-* «wahrsagen»; a čag. dialektusban van ugyan egy *arba-* ige, de ennek jelentése Vámbéry St. szerint: «mährchen erzählen», tehát nem «jósolni, álmokat fejteni». Részemről, ha az Ἀρπαδῆς nevet éppenséggel ki akarnám magyarázni a törökből, inkább az *arpaǯï* szóval egyeztetném, melynek jelentése: «eine art wahrsager, die sich zu ihrer kunst der gerste bedienen». A jelentés nem igen alkalmas ugyan, de édes-testvérje a Vámbéry-adta «álomjós» magyarázatnak.

3) Κουρτό-γερματου = tör. *kurt germeti* «a farkas nem nyomúlt be». || Ezt a magyarázatot, úgy látszik, Vámbéry sem tartja komolyan számba vehetőnek, mert hajlandó elfogadni Szabó Károlynak azon föltevését, hogy a fönnebbi név = *kürt-gyarmat*.

4) Λιούντις vagy = perzsa *levent* «önkénytes, harczos, kalandor», vagy = *lunt*, *luj*, «szörnyeteg, krokodil, vagy egy tatár-cyclus szerinti év neve.» || A *levent* szót, minthogy úgy sem török, hanem perzsa eredetű, félre hagyom. Az állítólagos *lunt* «régi törzset» legjobb igyekezetem daczára sem tudtam megtalálni semmiféle szótárban; a *luj* így van fordítva Vámbéry St.-ban: «krokodil (mongolischen ursprunges); dient zur bezeichnung eines der 12 jahre im tatarischen cyclus»; a «szörnyeteg» jelentés tehát újabb hozzátétel; Zenkernél: *lu* das krokodil; krokodiljahr, das 12-te im alt-türk. cyklus; ez a szó a St.-ben is, meg Z.-nél is mongol eredetűnek van jelezve, tehát a Λιούντις név török voltának bizonyításánál szintén nem jöhet számba; egyébiránt bajos is volna kimagyarázni, hogy a *lu* v. *luj* alakból hogy keletkezhetett a Λιούντις név.

5) Καρχας = *kharakhao* a régi törökben, most: *kharakaul* «felügyelő, őr», a *khar-* «látni, tekinteni, nézni» alapszóból. || A *khara-*

khao, *kharakaul* alakot nem sikerült fölfödöznöm a szótárakban; az alapszó, melyből ez alakok állítólag képződtek, szintén nem *khar-*, hanem *khara-* (*kara-*), legalább ily alakban van meg Vámbéry St.-ben a «hinsehen, blicken, schauen» jelentésű ige, melyet ugyanabban a munkájában más helyütt «sehen, beaufsichtigen» szavakkal fordít. Ugyancsak a St.-ből tanúljuk, hogy a čag. nyelvben van egy *-ul*, *-aul* képző, mely «hivatalt jelez», s a fölhozott példák közt ott látható: «*karaul* wächter (von *karamak* sehen)». Ugyanez még többször is előfordúl az idézett műben, és hol «wache», hol «seher, wächter»-nek van fordítva. Tehát nem lehet kétség a felől, hogy ez az a szó, melynek értelmét Vámbéry itt a *karakaul* szónak tulajdonítja. Hogy ide mi úton-módon jutott a *ka* szótag, mint egy «deus ex machina», azt most ne bolygassuk; lesz még elég alkalmunk látni, hogy Vámbéry könyve hemzseg az ily szükségben segítő «deus ex machina»-któl; konstatáljuk egyszerűen csak azt, hogy a *karakaul* fictiv alak *karaul* helyett, az utóbbi pedig nem egyeztethető a Καρχας névvel. A čag.-ban van ugyan egy ige, melyből a *karakaul* szó képezhető volna; ez *karak-* «ausrauben, plündern, beschädigen», s így a *karakaul* oly embert jelentene, kinek hivatala a rablás, fosztogatás; ily magyarázatot azomban nem szabad adnunk a Καρχας-nak, ki Constantinus Porphyrogenitus szerint bíró-féle ember volt. (Ha valakinek kedve kerekednék a rómaiak török származását vitatni, az igen jól fölhasználhatná a *karakaul* szót *Caracalla* császár nevének magyarázására.) — Megjegyzem még azt is, hogy a *kar-* ige nem is speciálisan török, mert megvan a mongolban is: *χar-*, *χara-* nézni, szemlélni.

6) Ταρκατζου- = *tarkači* «szétszóró, szétkergető». || A čag.-ban van ugyan egy *tarka*-ige, melyet Vámbéry így értelmez: «aus einander stöbern, zerstreuen»; Zenkernél azomban ezt találtam: *targa-* sich zerstreuen, zerstreut oder in unordnung sein | *targaǯi* schaar auswanderer, — melyek kétségessé teszik, hogy a *tarka-* ige Vámbérynál helyesen van-e transitivnek véve.

7) Ἰελεχ = *jelek*, *jele* «a nyil felső végén levő toll, sörény, kócsag, vagy a fejedelem fövege» || Z.-nél: *jele*, *jeli* mähne | *jelek* die federbekleidung des pfeiles. — A *jelek* szónak más jelentése is van, u. m. «ein langes unterkleid der frauen mit ærmeln»; a čag.-ban: «ein frauenrock» (St.); a kazáni tatárságban *jelek* = csontvelő.

8) Ἰουτοτζας = *jutači* «a megsemmisítő», nom. agentis a *jut-* «megsemmisíteni, elrontani» igéből || A KB.-ben Vámbéry így fordítja a *jut-* igét: «ertragen, erdulden, zu sich nehmen, verzehren, verbrauchen, verstecken; jelent még «verschwenden»-t is, — de ez mind más, mint «megsemmisíteni, elrontani.»

9) Ζαλτας = arab *sultan* «uralkodó, parancsnok». || Ez tehát nem török név.

10) 'Εζέλεχ-re nézve megjegyzi: «E szó pontosabb magyarázásába mi sem bocsátkozhatunk, és csak föltevéskép ajánlanók az *eszelik* vagy *eszlik* olvasásmódot, mely szó «jóillatút» és «eszest» is jelenthet» || Ez lehetséges, mert a čag.-ban van egy *es* «verstand» szó, melyből *eslik* képezhető; azomban épp ily joggal egyeztethető e név a kaz. *ezlek* «út» szóval, vagy a čag. *özlik*-vel, mely az *öz* «kern, innere substanz, mark, kraft» szóból képezhető.

11) Ταξίς = *tekis*, *takis* személynév || A meglehetős alaki eltérésnél fogva kissé merész egyeztetés.

12) Τερματζους = *termači*, *tarmači* v. *tarmašči* «az erőlködő, a fölhevülő» || Az első (*termači*) a törökben szigorúan keresztülvitt hangzó-illeszkedési törvénynél fogva lehetetlen alak; a másik kettőnek sem ez alakját, sem alapszavát nem sikerült megtalálnom; a KB.-ben van ugyan egy «sich zusammennehmen, sich anstrengen, seine kräfte vereinigen» jelentésű ige, de ez *teren*-nek hangzik, s ebből nem lehetett *termači*, *tarmači* v. *tarmašči*. Némileg közel áll a Vámbéry fölhozta *tarmaš*- igéhez a čag- *tirmaš*-, de ennek jelentése: «klettern»; a *tirmašči* tehát «kúszó, mászó» volna.

13) *Emesu* = tör.-tat. *emeke* nagyanya; *emeči* (*ana*) szoptató (anya); mong. *eme* asszony; magy. *emse* || A fölhozott mongol alak mutatja már, hogy e szó a török nyelveknek nem kizárólagos tulajdona; megvan az ugor nyelvekben is: finn. *emä*, *emisä*, *emikse* (nom. *emis*) | észt *emase*, *ematse*, *emis* stb.

14) *Cundu* = *kündü* tisztelt, becsült || Ez a szó sem kizárólagosan török; v. ö. mong. *χündetäi* tisztelt, becsült; *χündele*- tisztelni, becsülni.

15) *Vajk* = ó-tör. *bajïk* gazdag, hatalmas, dicső || A *baj* szó az egész törökség-szerte «gazdag»-ot stb. jelent ugyan, de a *bajïk* egészen más. Ezt maga Vámbéry így értelmezi a KB.-ben: «nieder, gemein, nichtswürdig, eitel, vergänglich». Igy csak nem hítták *Vajk*-ot!

16) *Bua* «szójárási eltérésben *buga*» = bika, szarvas || Ha egyáltalában van e szónál «szójárási eltérés», akkor mindenesetre a *bua*, és nem a *buga* a dialektikus alak (v. ö. čag. *buka*, *buga*, oszm. *buga*); a teljesebb és eredetibb *k*-s alak ment át a szláv nyelvekbe is: ószl. *bykъ* bolg. *bik*, szerb *bika*, *bik* szlov. *bika*, *bik*, orosz быкъ, rut. *bika*, horv. *bika*; és ezek útján származott el hozzánk is a *bika* szó. A *bua* alaknak tehát sehol semmi nyoma. Ily esetekben nagyon helyén volna, ha a szerző nem csak odavetve mondaná: «szójárási eltérésben», hanem pontosan meghatározná, hogy az ily ritkább alak hol fordúl elő.

17) *Bucna*: «helyesebben *Bucra*» = hímteve || Hogy mért helyesebb a *Bucra* alak, arról a szerző nem ad számot, s így ezt nem tekinthetjük egyébnek, mint teljesen önkényes változtatásnak. Ha az etymologizálásnál ily önkényes és indokolatlan változtatásokat

engedünk meg magunknak, akkor egész fejtegetésünk nem lesz egyéb játéknál.

18) *Chaba* = *čapak* «valaki, ki berohanást intéz, harczos»; nomen agentis a *čap-*, *čab-* (berohanni, megtámadni) törzstagból, az ó-török alaktan szerint képezve, mely különösen az ujgur nyelvemlékekben találkozik és a keleti török nyelvben *čapau*, *čapaul* alatt ismeretes. — Igy Vámbéry || A St.-ben így találjuk értelmezve a *čap-* igét: «wettrennen, überfallen, anfallen, hauen, schlagen, tödten»; ez legalább féligmeddig egyezik a fönnebb adott értelmezéssel. Másként vagyunk a *čapak* szóval; ez nem fordúl elő, de képezhető, csakhogy a *-k* nem nom. agentis, hanem nom. actionis-képző, s így a szó nem «berohanó»-t, hanem «berohanás»-t jelent; v. ö. KB. 39. l.: *barïk* der gang | *kelik* die ankunft | *bitik* die schrift | *bilik* die wissenschaft; hanem: *barïklï* der gehende | *kelikli* der kommende, stb., s igy «berohanó» v. «a ki berohanást intéz», *čapaklï* volna, ez pedig aligha rövidűlhetett *Csabá*-vá. A fönnebb fölhozott *čapau* (correcte: *čapao*) és *čapaul* čag. alakok jelentése Vámbéry St. szerint szintén nem nom. ag., hanem nom. actionis-féle, t. i. «der einfall, raubzug, die plünderung».

De nem folytatom tovább. T. olvasóim e néhány példából is láthatják, hogy a régi magyar neveknek a török nyelvből való kimagyarázása bizony nagy nehézséggel jár, s e kisérletnél Vámbéry is kénytelen a legtöbb esetben, nemcsak erőlködni, hanem erőszakoskodni is. Ily eljárás mellett természetesen az eredmény is nagyon kétes értékű. Vámbéry mindazáltal bebizonyítottnak tartja e nevek török voltát, és következtetést von belőlük. «Ha már most — úgymond — azon kérdést vetjük föl, hogy miben áll a fönnemlített tulajdonnevek történeti becse, s mely eredményre vezet e nyelvanyag kritikai megvilágítása, erre csak azt felelhetjük, hogy valamint a húnok, bolgárok, khazarok és besenyők nemzetiségére vonatkozó eddigi kutatásainkban a bár silány nyelvemlékek egyedüli megbízható támpontúl szolgáltak, ugyanez állítható a Biborbanszületett törökjeire vonatkozólag. Bármennyit vitatkozzunk a törökök és magyarok azonosságáról, annyi minden kétségen felül áll, hogy azon személy- és méltóságnevek nomenclaturája, melyekkel Konstantin császár a Τοῦρκοι-t, azaz a magyarokat jelöli, határozottan török jellegű, s hogy tehát e személy- és méltóságnevek hordozói csak oly nemzetnek lehettek tagjai, mely ha nem is mennyiségileg, de a mérvadó uralkodó szellemet tekintve, még amaz időben, azaz a X. században is a törökség bélyegét hordotta magán.» — Egy szóval: a magyarok törökök voltak.

Már most föltéve, de — legalább Vámbéry fejtegetései alapján — egyelőre meg nem engedve, hogy a régi magyar személynevek csakugyan török eredetűek, — lássuk, mit lehet ebből következtetni. Azt-e,

hogy a magyarok törökök voltak? — Korántsem. Ez kissé merész logikai ugrás volna. A nevek török voltából legfeljebb az következhetnék, hogy ezen nevek viselői voltak törökök; de még ez a következtetés sem szükségképpeni. Ha a nyelvből nem lehet határozottan következtetni a fajra, úgy még kevésbbé lehet a névről. Jól tudom, hogy erre azt az ellenvetést lehet tenni, hogy ez igenis áll egyes nevekre nézve, de nem azon esetben, mikor oly nagyszámú nevekkel van dolgunk, mint itt. Annyi bizonyos, hogy a neveknek e tekintélyes száma nyom valamit a latban; de ez nem akasztha'ja meg okoskodásunkat, mint mindjárt látni fogjuk. Kik voltak ugyanis e nevek viselői? Csupa főúr és főméltóság, tehát — hogy Vámbéry szavaival éljek, — a «nép intéző és művelő része». Ez fontos körülmény, melyet a nevekből való következtetésnél semmi szín alatt sem szabad szem elől téveszteni. A dolog természetéből folyik, hogy a népnek ez az «intéző és művelő része» volt leginkább és legközvetlenebbűl kitéve az idegen kultúrhatásnak. Ez a kultúrhatás pedig csak a török népek részéről jöhetett, mert a magyar nép ősi székhelyein ezekkel állt legszorosabb és legtartósabb érintkezésben. Mi természetesebb már most, mint az, hogy e kultúr-hatás kiterjedt a nevekre is, legalább a nép «intéző és művelő» részének neveire? Ily analog kulturhatást találhatunk máshol is; így pl., hogy messze ne menjünk, a mi éjszaki nyelvrokonainknál, a finneknél. A finnek huzamosabb ideig a svéd kultúra befolyása alatt álltak, s ezen befolyás alatt a nép «intéző és művelő része» svéd neveket vett föl, és visel legnagyobb részt ma is. Igaz, hogy itt e kultúr-hatás tovább is terjedt, mert a művelt osztály a svéd nyelvet is elfogadta, de ugyanezt bátran föltételezhetjük a régi magyarok műveltebb osztályáról is, a nélkül hogy föl kellene tennünk, hogy maga a nép, tehát a nagy többség, elfogadta volna az idegen nyelvet egészében, valamint a finn «nép» sem cserélte föl nyelvét a svéddel. Egy szóval, én a régi magyarok török neveit, ha ugyan igazán azok, csak a török kultúra behatásának, azaz kölcsönvételeknek tekintem, mely behatás e tekintetben a népnek csak igen-igen csekély részére, az «intéző és művelő» elemre terjedt ki, magát a népet azomban egészében érintetlenűl hagyta.

3.

Ezen kis nem-nyelvészeti kitérés után áttérek a munka azon részére, melyet tüzetesebb megbeszéllés tárgyáúl választottam, s a melynek czíme Vámbéry könyvében: «A nyelv tanúsága».

Ennek első fejezetében a szerző általánosan szól a nyelvről mint osztályozási eszközről. Idézi először Hunfalvy Pálnak egy mondását *Magyarország ethnographiá*-jából, mely szerint «a nyelv egyszersmind a

nemzet hovátartozását, rokonságát, tehát más nemzetek közti helyét mutatja meg csalhatatlanúl.» Ez ellen fölhozza Peschel azon nyilatkozatát, hogy a nyelv nem fogadható el az osztályozás eszközéűl. Hivatkozik Agassizra is, azután így folytatja: «Valóban el kell ismernünk, hogy a mennyire terjed ide vonatkozó tapasztalatunk négy világrészben levő népterületeken, a meglevő példákból mindinkább meg kell győződnünk arról, hogy gyakran mily csalfa természetű és mennyire nem biztos a nyelvhasonlóság a népek eredetének kérdésében.» — Ebben teljesen egyetértek Vámbéryval. — «Azt hiszem, — folytatja alább, — nem nehéz meggyőződni arról, hogy sokkal nagyobb az olyan kultúr-népek száma, melyek történeti fejlődésök folyamában nyelvöket vagy egészen megváltoztatták, vagy idegen szókincscsel gazdagították, mint az olyanok száma, melyek históriai bizonyossággal kimutatható régi nemzeti nyelvök használatához hívek maradtak.» — Ezt a kérdést most nem akarom vitatni, csak azt jegyzem meg, hogy a nyelvnek teljes megváltoztatása, és a nyelvnek idegen szókincscsel való gazdagítása nagyon külömböző dolgok, melyeket nem szabad így egy kalap alá fogni, mint Vámbéry teszi. Oly nyelv, mely idegen szavakat ne vett volna föl magába, azt hiszem, alig van a föld kerekségén, míg ellenben azon népek számát, melyek nyelvüket egészen megváltoztatták, azaz mással cserélték föl, nem lehet éppen nagyra szabni. Mind ebből Vámbéry a következő eredményt vonja le: «Ha tehát ... nem vagyunk feljogosítva valamely nép mai nyelvének tanúságából annak őskora avagy nemzeti eredetére következtetni, ... a mai magyar nyelv csak kis részben finnugor jellemében nem találunk kielégítő bizonyítékot e népnek finn-ugor nemzetiségű eredetére nézve.» Azután határozottan kimondja, hogy a magyarokat eredetükre nézve nem tekinti finn-ugor népnek. «Mi — úgymond, — a mai magyar nyelvben távolról sem ismerjük el azt a szorosnak nevezett finn-ugor jellemet, melyet annak a philologusok több mint egy század óta tulajdonítanak, a mennyiben e kérdés beható vizsgálata után az e téren működött elődeink ítéletétől meglehetősen eltérő eredményhez jutottunk .... A tudomány eddigelé a magyarok nyelvét az ural-altáji nyelvek finn-ugor, azaz éjszak-nyugoti csoportjához sorozta, ellentétéűl a török-tatár, vagyis a délnyugoti csoportnak .... Mindenek előtt azt kérdezzük, — hogy mi alapon nyugszik ez az osztályozás? hogy e nézet valóban olyan tudományos nyilvánvalóság kifolyása, melyet ma már többé nem szabad volna s nem lehetne megingatni és így megdönthetetlen igazságnak kellene tartani? Azt hisszük hogy erre határozott nemmel felelhetünk ...»

Ime tehát ki van mondva a szó, a had-üzenet, s az ellenfél mindjárt meg is kezdi a csatározást. Lássuk már most, mennyire hordanak az ő ágyúi, és mennyi kárt tesznek a mi táborunkban.

1) Először, úgymond a szerző, — «a török-tatár és finn-ugor nyelvek organicus mivoltának egyenlőtlensége az, a mi a rendszeres összehasonlítást egy harmadik tárggyal jelentékenyen megnehezíti, sőt sok esetben kétségessé teszi.» Szerinte ugyanis, míg a török-tatár nyelvcsoportnak egymástól legtávolabb álló tagjai is a közösségnek erősen kidomborodott vonásai által tünnek ki, addig «a finn-ugor ágnak nyelvei távolról sincsenek határozott egység által megjelölve». A szerzőnek e nyilatkozata arról tanúskodik, hogy nem foglalkozott az ugor nyelvek összehasonlító grammatikájával, mert külömben lehetetlen lett volna félreismernie a határozott egységet, mely mind az éjszaki, mind a déli ugor csoport szóképzésében és szóragozásában uralkodik. Sajnálom, hogy példákat nem hozhatok föl; de egyes példák itt nem nyomnának semmit a latban, ha pedig a szerző állításának teljes alaptalanságát be akarnám bizonyítani, kénytelen volnék ide írni az egész ugor összehasonlító alaktant; az pedig nagyon is terjedelmessé tenné dolgozatomat.

Éjszaki és déli ugor csoportról szóltam. Erről a felosztásról a szerzőnek, úgy látszik, nincsen tudomása, vagy legalább nem akarja tekintetbe venni, a mi megint csak azt bizonyítja, hogy az újabb kutatásokat, melyek e téren történtek, figyelmen kívűl hagyta. Ő még a régi fölosztás alapján áll, és finneket meg ugorokat külömböztet meg. Az előbbiekhez sorolja a szuómiakat, észteket, karjalánokat (= karjalaiakat, vagy ha már idegenes alakkal akarunk élni: karélokat), vepszeket és líveket; — a vótokat kifeledte e csoportból. Ezeket szerinte nagy hangtani, grammatikai és szótári külömbség választja el egymástól; a mi megint tévedés, mert ezek oly közel álló dialektusok, hogy a ki a szuómi nyelvet érti, nagyon könnyen eligazodhatik a többiekben is. Ezt — ha szabad ily argumentummal élnem, — magam is bizonyíthatom, mert Finnországban jártomban beszélltem egy észt emberrel, ő észtűl, én meg finnűl, és jóformán megértettük egymást.

Az ugorokhoz Vámbéry szerint a következők tartoznak: a zürjének, votjákok, osztjákok, cseremiszek, mordvinok és vogulok. A lapp nyelvet teljesen kihagyta, pedig bármi nézeten legyen is, vagy az egyik, vagy a másik csoporthoz kellett volna sorolnia, mert ennek «finn-ugor» voltát csak nem vonhatja kétségbe.

Az ugor nyelvek ezen felosztása egészen új, és egészen eltérő az eddigiektől, t. i. Castrén, Müller Miksa, Müller Frigyes, Peschel, Ahlqvist, Donner, Hunfalvy és Budenz felosztásától. Azért méltán elvárhattuk volna a szerzőtől, hogy némi okát adja, de ezt elmulasztotta, vagy nem látta szükségesnek. (Itt tartom helyénvalónak megjegyezni, hogy nálunk a «finn-ugor» helyett már inkább az egyszerű «ugor» nevezet dívik, s azért ezentúl én is csak ezt fogom használni

dolgozatomban, értvén az «ugor» nyelvek alatt az összes «finn-ugor» nyelveket. Az idézetekben természetesen megtartom a «finn-ugor» elnevezést).

Vámbéry továbbá az ugor nyelveknek általa vitatott külömbözőségében látja rejleni főokát annak, hogy «a magyar nyelv finn-ugor jellemének leghevesebb védelmezői még nem adhattak határozott ítéletet a magyar nyelvnek az ugor család egyes tagjaihoz való szorosabb csatlakozását illetőleg; mert míg a szókincs és alaktan egyes részei közeli rokonokúl mutatkoznak a vogulhoz és osztjákhoz, addig a benső rokonság más oldalú fokozatát a legészakabbra lakó lappok nyelvével, alig lehet tagadnunk.» — De azt sem lehet tagadnunk, hogy itt a szerző logikája kissé sántikál. Mert hiszen ha az ugor nyelvek «távolról sincsenek határozott egység által megjelölve», mint fönnebb állította, akkor minden egyes nyelvnek oly speciális és prægnans jellemvonásokkal kell bírnia, melyek nemcsak hogy meg nem nehezítik, hanem ellenkezőleg éppen megkönnyítik a magyar nyelv legközelebbi rokonának kijelölését. Hiszen mindenki tudja, hogy sokkal könnyebb az osztályozás, ha az osztályozandó egyedek külömbözők, mint ha nagyon hasonlók. Vegyünk egy példát. A feladat legyen: meghatározni, hogy pl. *a* nyelv a *b* és *c* nyelvek közűl melyikhez áll közelebb. Ha *b* és *c* külömbözők, vagy mint Vámbéry mondaná: «nincsenek határozott egység által megjelölve», akkor nem lesz nehéz a választás, hogy az *a* melyikhez áll közelebb, azaz melyiknek jellemző vonásaiból foglal magában többet; ha ellenben *b* és *c* hasonlók azaz több közös jellemvonással bírnak, mindenesetre nehezebb lesz meghatározni, mint az előbbi esetben, hogy *a* melyikhez csatlakozik inkább. Vámbérynak ezen állítása tehát ellenmondásban áll fönnebbi állításával, sőt maga-magával is.

Az is kitünik ezen állításából, a mit már fönnebb is hangoztattam, hogy az újabb munkálatok eredményeit, melyek az ugor összehasonlító nyelvészet terén fölmerűltek, nem méltatta kellő figyelemre. Idézi ugyan Budenz és Donner idevágó dolgozatait az ugor nyelvek elágazásáról, de ezekből, úgy látszik, csak annyit tanúlt meg, hogy az elágazás, vagy más szóval a kölcsönös rokonság fokozatának kérdése még nincs véglegesen eldöntve. Vámbéry, mint az idézett helyből kitűnik, a vogul-osztják nyelvet tekinti az ugorságon belűl a magyar nyelv legközelebbi rokonának. Ez Hunfalvy nézete, mely lehet helyes, de mindenesetre még bebizonyításra vár, mert a zürjén-votják nyelv majdnem éppoly közel, ha ugyan nem közelebb áll a magyarhoz. Azért Budenz (*Über die verzweigung der ugrischen sprachen* 38. l.) a kettő közé állította nyelvünket, mert míg e nyelvek terén tüzetesebb kutatások nem történnek, addig e kérdést nem is lehet végleg eltönteni. Egyelőre meg kell elégednünk azzal, hogy a magyar nyelv *két* legközelebbi roko-

nát ismerjük; s már ez is czáfolatáúl szolgálhat Vámbéry állításának, mely szerint az ugor nyelvrokonság védői «még nem adhattak határozott ítéletet a magyar nyelvnek az ugor család egyes tagjaihoz való szorosabb csatlakozását illetőleg.»

A mi Vámbérynak azon további nyilatkozatát illeti, hogy «a benső rokonság más oldalú fokozatát a legészakabbra lakó lappok nyelvével, alig lehet tagadnunk», — megvallom, hogy ez kissé homályos előttem. Megelőzőleg arról beszéllt, hogy a magyar s a vogul-osztják szókincs és alaktan egyes részei közeli rokonságban állanak egymással; ezek után mi lehet «a benső rokonságnak» az a «más oldalú fokozata» a magyar s a lapp nyelv közt? Talán bizony valami speciális mondattani egyezés? Nem akarom hinni, hogy a szerző ilyes valamire czélzott volna, mert tudtommal a magyar és lapp mondattanban valami különös egyezéseket mindeddig nem találtak a nyelvészek, s a mondattant külömben sem szokás a nyelvrokonság kritériumáúl tekinteni. Hajlandóbb vagyok azt hinni, hogy az a mystikus mondás prózai nyelven csak annyit tesz, hogy a magyar nemcsak a vogul-osztjákkal, hanem a lappal is közeli rokonságban áll, csakhogy — talán ezt jelenti a «más oldalú fokozat», — mégsem oly közeli rokonságban, mint az előbbivel. Ha Vámbéry megengedi, hogy így kommentáljam mondását, akkor teljesen egyetértek vele; de akkor aztán nem is szolgálhat argumentumúl arra, a mire ő fölhozta.

2) «Másodszor — igy folytatja ellenvetéseit a szerző — a magyar nyelvnek az ugor csoportba sorozását már azért is megtámadhatónak tartjuk, mert ilyen eljárásnál a két összehasonlítandó fő csoport lényege nem volt és nem is lehetett méltatva olyan mértékben, a minőben e kérdés fontossága követelné.» Az ugor nyelveket, szerinte, már meglehetősen ismerjük, azomban a törökség terén van még nehány dialektus, melyeknek alaktana és szókincse rejtve van a tudós-világ előtt; s míg ezek nem lesznek ismeretesek: «semmi esetre sem vagyunk följogosítva, hogy végleges ítéletet mondjunk, olyan ítéletet, a melynek csak az egész anyag áttekintésén lehet és kell alapúlnia.»

Ha a szerző csakugyan komolyan meg van róla győződve, hogy a meglevő adatok még nem elegendők arra, hogy e kérdésben akárki is végleges ítéletet mondjon, — méltán kérdezhetjük tőle: miért tartja mégis ő magát följogosítottnak az ítélet-hozatalra? Miért nem teszi le a tollat e nyilatkozata után, s miért nem lát hozzá azon török dialektusok tanúlmányozásához, melyeknek ismerete okvetetlenűl szükséges a kérdés megoldásához? Azzal, hogy ezt nem teszi, maga kényszeríti az olvasót azon föltevésre, hogy a) vagy hiányos és hibás az egész munka, minthogy a szerző számos lényeges adatot mellőzött, illetőleg nem ismert, és ugyanez oknál fogva nem lehet helyes a hiányos adatok-

ból levont vég-következtetés sem, melyet ezenkívül könnyelműnek is kell bélyegeznünk, mert a szerzőnek volt tudomása az előtte ismeretlen lényeges adatok létezéséről, és mégsem járt utánuk, hanem nélkülük mondta ki az ítéletet; — vagy b) azt kell következtetnünk, hogy a szerző amaz eddig ismeretlen adatokat maga sem tartja oly lényegeseknek, hogy figyelembe vételük nélkűl ne lehetne a kérdést eldönteni. Tertium non datur.

Nem hiszem, hogy a szerző a két föltevés elsejét választaná, mert azzal maga mondaná ki munkájára a legszigorúbb itéletet; ha pedig a második föltevést fogadja el, akkor elismeri azt, hogy a meglevő adatok alapján is lehet már végleges ítéletet mondani, s igy egész ellenvetése elesik.

3) A szerző mentegeti magát, hogy «azon sok szirtre és gázlóra való tekintettel, melyek az ural-altáji nyelvek vizeit jellemzik — az eddigelé napfényre hozott eredményeket» nem tekinti még «sziklához hasonló megdönthetetlen principiumoknak». — Teljesen igaza van; de úgy hiszem, senki sem tekinti ezen eredményeket megdönthetetleneknek, és bizonyára legkevésbbé azok, kik ez eredményeket létrehozták. Azért senki sem fogja kétségbe vonni Vámbérynak abbeli jogát, hogy az eddigi eredményeket birálat alá vehesse, és esetleg meg is dönthesse.

4.

Ezen bevezető rész után Vámbéry az ugor-magyar-török hangtan egybevetéséhez fog.

Hogy a munka további taglalását ne kelljen minduntalan holmi apróbb tévedések és u. n. «schnitzer» ek konstatálgatásával félbeszakítanom, mindjárt előre bocsátom, hogy a szerző nincs tisztában a nyelvtudományi terminologiával. Igy pl. a nyelvrokonságot számtalanszor az *analogia* szóval jelzi, melyet pedig tudvalevőleg egészen más értelemben szokás használni. A *č*, *ž* és *ǯ* hangok szerinte *diphthongusok* (504. l., a német kiadásban 467. l.); a képzőket és ragokat *particulák*-nak nevezi (226, 235, 263, 265 stb. l.); *causativ* vagy *factitiv* ige helyett *transitiv*-ot mond (237.); s hogy e kifejezések nem tekinthetők sajtó- v. tollhibáknak, arról meggyőződhetünk Vámbéry más munkáiból is, melyekben e szavak szintén hibásan vannak használva. (V. ö. *partikeln* = képzők: *Csag. Sprachstud.* 21. l.; *transitiv* e h. *causativ*: *Uig. Sprachmon.* 36. l.) Igaz ugyan, hogy «verba valent usu», de mégis kivánatos, hogy az egyszer megállapított és általános használatnak örvendő műszavakat ne alkalmazzuk más fogalmak megjelölésére, mint a melyek számára le vannak foglalva, külömben bábeli zavart idézünk elő a tudományban.

A hangtanra áttérve, Vámbéry elismeri, hogy «a magyar nyelv

hangjainak viszonya néhány pontban a finn-ugor nyelvekéhez közeledik, míg a török, a mi a hangtani külömbséget illeti, mindkettőtől bizonyos mértékben elkülönített állást foglal el». Mindenekelőtt meg kell jegyeznem, hogy a tudományos kérdések tárgyalásánál rendszerint nem látjuk szívesen az ilyen, Vámbéry által nagyon kedvelt és fölötte gyakran alkalmazott «néhány pontban», «bizonyos mértékben»-féle kényelmes határozatlanságú kitételeket, melyek oly elasztikusak, hogy minden beléjük fér. A szerző idézett nyilatkozata után elismeri, hogy a magyar nyelvben van néhány hang, számszerint kilencz, melyek a török nyelvekben vagy egyáltalában nem fordúlnak elő, vagy csak egy-két dialektusra szorítkoznak, mig ellemben az ugor nyelvekben általánosan használatosak.

Ezen fontos és tagadhatatlan tényt azomban rögtön ellensúlyozni is iparkodik egy másikkal, — «mely által — úgymond, — a mi erre (t. i. az említett speciális ugor-magyar hangsajátságra) vonatkozó fölvételünk jelentékenyen módosúl, sőt bizonyos mértékben megingattatik». Ez a «bizonyos mértékben megingató» hangsajátság az önhangzó-illeszkedés, mely «a magyar és török-tatár nyelvekben következetesen keresztűl van vive, míg a finn-ugor csoport nyelveiben nem található föl ily mértékben.»

Az önhangzó-illeszkedés közös jellemző sajátsága az összes altáji nyelveknek s így a speciális török-magyar rokonság bizonyítására nem alkalmas. Vámbéry azon állítását, hogy az ugor nyelvekben nem található föl «oly mértékben», mint a török-tatár nyelvekben, úgy kell érteni, hogy az önhangzó-illeszkedés az ugor nyelvek egy részében már elenyészett, vagy romló-félben van. Igy pl. a finnben, hol külömben éppoly következetességgel van megtartva, mint a magyarban, már kezd mégis itt-ott romlani, a mennyiben *e*, *i* után mélyhang is állhat a szó végén, mint: *teko*, a magashangú *teke-* tőből; és *nütty* mellett van *nüttu* is. De ilyen átcsapásokat a mélyhangúságba találunk dialectice a magyarban is, pl. *mihást* = mihelyest; *egyábkor* = egyébkor (Ormányság). Az észtben is kezd terjedni a mélyhang, különösen a szó végén, úgy szintén a mordvinban is. A cseremiszben és a magyarban a hangzó-illeszkedés meglehetős jól van conserválva; az éjszaki ugor ágban azomban jobbadán elenyészett. Ennyiben tehát igaza van a szerzőnek. De hogy az utóbbi nyelvekben is megvolt az önhangzó-illeszkedés, arra határozottan lehet következtetni bizonyos consonans-sajátságokból. Igy pl. ki lehet mutatni, hogy az osztják nyelvben mindazon mélyhangok, melyek a szókezdő *k*-t követik, hajdan magashangok voltak, mert a szókezdő gutturalis explosiva csak magashangú szavakban maradt meg, a mélyhangúak elején ellenben χ-vá fejlődött.

Vámbéry állításának élét már azon egyetlen tény is elveszi, hogy

a finnben az önhangzók illeszkedésének törvénye szakasztott olyan, mint a magyarban. A szerző azt mondja ugyan: «mi nem foghatjuk föl, hogy Donner O. hogyan állíthatja azt, hogy az önhangzó-illeszkedés a finnben, karjalaiban és a dorpáti vagy viró-észtben következetesen keresztűl van vive». — Sejtem, hogy ezt Vámbéry mért nem foghatja föl. Egyszerűen azért, mert nem látszik tudni, hogy az *e* (= *e*˙) és *i* a finnben is úgynevezett «közös» hangok, melyek mind a magas, mind a mély hangokkal összeférnek, mint a magyar nyelvben is számtalan példa bizonyítja. A finnben is csak ezek fordúlnak elő mélyhangú szavakban; más magas-hangok, mint *ä*, *ö*, *y*, sohasem. Ha a finnek *e*˙-vel jelölnék a «közép *e*-t», és *ĭ* vel a mélyhangú *i*-t, Vámbéry bizonyára nem állította volna, hogy a finnben «alig lehet észrevenni» az önhangzó-illeszkedést. De Donnernek a karjalaira és dorpáti észtre vonatkozó állítása is helyes; erre nézve hivatkozhatom Genetz-re (*Venäjän Karjalan kielestä* 166. l.) és Wiedemann-ra (*Gramm. d. esthnischen Sprache* 126. l).

Helyre kell még igazítanom egy kis hibát, mely a Vámbéry fölhozta vogul példába csúszott be; ott ugyanis *täl'atit* áll e h.: *täl'äht*, a mely szóban tehát nincsen eltérés a hangzó-illeszkedés törvényétől. (Ugyanez a hiba megvan a német kiadásban is).

A másik jelenség, melyet Vámbéry a fönnebbi ugor-magyar hangsajátság ellensulyozására fölhoz, az, hogy némely ugor nyelvekben két mássalhangzó is állhat a szó elején, mely jelenség a magyarban s a török-tatár nyelvekben «hallatlan, sőt egyáltalában lehetetlen». Fölhoz néhány példát a mordvin nyelvből. Az igaz, hogy a mordvin nyelv megtűri a szó elején a kettős, sőt hármas mássalhangzó-csoportokat is, de ez a jelenség nem eredeti, hanem aránylag újabb korban keletkezett; oka a hangsúly, mely esetleg a második szótagra esvén, az első szótag rövid vocalisának kiszorulását idézte elő. Igazolja ezen föltevést az, hogy sok esetben megvan még a teljesebb szóalak is, és ez csak egy mássalhangzón kezdődik, pl. *kšte-* mellett *kište-* | *sta-* mellett *susta-* stb. (V. ö. Budenz: *Mordvin nyelvt.* 16. l.) Szakasztott mása van meg ezen jelenségnek a kazáni tatárok nyelvében, melyben a hangsúly mindig az utolsó szótagra esik, s így a nyomatéktalan kezdő szótag rövid önhangzója könnyen kiszorúlhat, pl. *prän* : *peŕän* | *bräü* : *beräü* | *knigä* : *kenägä* | *tlä-* : *telä-* | *klä-* : *kelä-* | *pŕak* : *piŕak* | *šna* : *išna*. Tanúskodik erről Bálint Gábor, ki néhány hónapot töltött Kazán városában, a tatár nyelvet tanúlva. (V. ö. *Kazáni tatár nyelvtan* 10. l.) E jelenség tehát se nem «hallatlan», se nem «lehetetlen» a török-tatár nyelvekben, mint Vámbéry hiszi.

Fölemlíti továbbá a szerző, hogy szó végén két mássalhangzót jobban megtűr ugyan a magyar, mint a török nyelv, de három vagy

négy consonans összetalálkozása (mint a vogulban vagy mordvinban), a magyar és a török nyelvben a lehetetlenségek közé tartozik. Ebben teljesen igaza van Vámbérynek, de ez a nyelvsajátság még sem szolgálhat bizonyítékáúl a közelebbi török-magyar nyelvrokonságnak; mert nem tanúskodik egyébről, mint pusztán csak arról, hogy a kiejtésbeli kényelemszeretet — mely minden hangváltozásnak főfactora, — nincs meg minden népnél egyenlő mértékben. S egy futólagos tekintet bármely nyelv történetére meggyőzhet midenkit arról, hogy e kiejtésbeli kényelemszeretet igényei is csak idővel érvényesűlnek és fokozódnak. Bizonyítják ezt a mi régi nyelvemlékeink, melyekből kitűnik, hogy ősapáink korántsem riadtak vissza oly consonans-csoportok kiejtésétől, a milyeneket a mi kényelemszerető organumunk meg nem tűr; ilyenek pl. a szó végén: *úromk*, *hotolm*, *tilurt*, *kezdetr*, *országl*, *jogl*, *forbatl* stb.; szóközépen: *helhezje*, *ilezje*, *kinzotvjátúl*, *uromkyuz*, *szidalmság*, *fejedelmkednek*, *titkját* stb. A Vámbéry-fölhozta mordvin és vogul consonans-torlatok csak azt bizonyítják, hogy a vogulok és mordvinok kiejtésbeli kényelemszeretete még nem emelkedett oly fokra mint a mienk vagy a törököké. Külömben ha az efélét a közelebbi nyelvrokonság elleni bizonyítéknak tekinti Vámbéry, akkor a finn és mordvin nyelv közeli rokonságát is tagadnia kell (melyet pedig eddig még senki sem vont kétségbe), mert a finn nem csak a mordvin nyelvben előfordúló mássalhangzó-torlódásoktól irtózik, hanem annyira megy a kényelemszeretetben, hogy dialectice pl. *kolme*, *selkä* helyett *kolome*, *selekä*-t ejt, pedig az *lm* és *lk* már csak elég könnyű ejtésű consonans-kapcsolatok!

Hivatkozik még a szerző a magyar és török hangrendszer azon sajátságára, hogy «az alhangú tőszótagok hajlandók felhangúakra változni ... s ez olyan sajátság, mely a finn-ugor nyelvekben nincs oly teljesen kifejezve.» — Ez t. i. az u. n. «hangrendi párhuzam», melyről Lugossy József 1858-ban egy kis füzetet adott ki. Vámbéry azonban rosszúl határozza meg, azt mondván, hogy «az alhangú tőszótagok hajlandók felhangúakra változni,» — mert *a)* itt nem csak tőszótagok, hanem egész szavak forognak szóban; *b)* nem lehet oly általánosságban kimondani, hogy éppen a mélyhangúak hajlandók magas hangúakra változni, mert a fölhozható példák egy részében a mélyhangú, más részében a magashangú alak bizonyúl eredetinek, soknál pedig éppenséggel nem lehet eldönteni, melyik volt meg előbb. E kérdést nyelvészeink még nem tették behatóbb tanulmány tárgyává, s így ítéletet mondani még korai dolog. Vámbéry példáira vonatkozólag is van néhány szavam. Csak mellesleg említem, hogy a török *alma*: *elma* nem idevaló példa, lévén mind a két szó mélyhangú; de kifogás alá esik a *sarkant: serkent* is, mert *sarkant* ige nem létezik, még az akadémia nagy szótárában sincs meg; Vámbéry ezt a *sarkantyú* szóból vonta el, melyet

az akad. nagyszótár szerzői hajlandók voltak a *serkentő* szó mélyhangú párjának tartani. Ez az állítólagos »hangrendi párhuzam« Lugossynál is megvan. Nyilvánvaló dolog azonban, hogy a *sarkantyú* és a *serkentő* szavaknak semmi közük sincs egymáshoz; a *sarkantyú* alapszava kétségtelenűl a *sark*, mint a latin *calcar*-é a *calx*; a *serkent-* igéből pedig egy *ser-* alapszó válik ki, mely megvan a *serény* és *serűl-* szavakban is; és végre megjegyzendő még az is, hogy a *serkent-* igének »excitare« jelentése, melynél fogva a *sarkantyút* vele összefüggésbe hozták, csak másodlagos, az eredetibb »expergefacere« (v. ö. *fölserkenni* expergisci) jelentés mellett. A szerző tehát nem egészen jól választotta példáit; de ez nem sokat változtat a dolgon, mert azért tudvalevő tény marad az, hogy nyelvünkben van u. n. »hangrendi párhuzam,« — oly sajátság, mely Vámbéry szerint az ugor nyelvekben »nincs oly teljesen kifejezve«. Ez utóbbi megint azon kényelmes és elasztikus kifejezések közé tartozik, melyekről fönnebb már elmondtam véleményemet. »Nincs oly teljesen kifejezve« — legfeljebb azt jelentheti, hogy nincs rá annyi példa, mint a magyarban, vagy a törökben. De honnan tudja ezt a szerző? Talán megolvasta, hányat tud minden egyes nyelv fölmutatni? Alig hihetem, mert akkor tudnia kellene, hogy pl. a finn nyelv magunkként ugyancsak bőviben van az ilyeneknek, mint: *hapsi-* : *häpsi-* | *kahara* : *kähärä* | *kuhja* : *kyhjä* | *parsku-* : *pärsky-* | *romu* : *römy* | *sarana* : *säränä*, stb. Elmondhatjuk bátran, hogy e sajátság a finnben legalább is »oly teljesen van kifejezve,« mint a magyarban; s ezt már csak azért sem lehet a közelebbi török-magyar nyelvrokonság mellett tanúképpen szerepeltetni, mert közös sajátsága az összes altáji nyelveknek és úgyszólván természetes folyománya a hangzóilleszkedésnek.

Több hangtani sajátságot nem hoz föl a szerző, s a fölhozottak alapján kimondja, hogy »a hangtani viszonyra nézve a magyar nyelvet éppen oly kevéssé lehet a finn-ugor, mint a török-tatár nyelvcsoportba sorozni,« — »és mivel a magyar hangrendszer az ural-altáji faj két különböző csoportját képviseli, azért tartjuk mi — úgymond — a magyar nyelvet mind a két csoporthoz tartozónak, következőleg vegyes nyelvnek.«

Összegezzük már most mi is az eddig tárgyaltakat, és vegyük fontolóra, hogy helyes-e a szerző következtetése azok után, a miket ellene fölhoztam. A Vámbérynál fölemlített hangtani momentumok a következők: 1) oly hangok megvolta az ugor nyelvekben és a magyarban, melyek a török-tatárban nem használatosak; 2) az önhangzóilleszkedés; 3) két-mássalhangzós szókezdet; 4) mássalhangzók torlódása a szó végén az ugor nyelvekben; 5) a »hangrendi párhuzam«.

Először is az a kérdés vethető föl, hogy elégséges-e öt hangtani sajátság valamely nyelv hová-tartozásának eldöntésére. Másodszor:

oly jelentékenyek-e ezek mind, hogy ily kérdésben döntő szavazatot adhatnak? Én részemről mind a két kérdésre határozott nem-mel felelek. De úgy kell vennünk a dolgokat, a mint vannak. Vámbéry ezen öt pont alapján mondja ki az ítéletet, tehát elégedjünk meg mi is az öt szavazattal. A szavazás eredménye pedig a következő: 1) az első sajátság, vagyis oly hangok megvolta az ugor nyelvekben és a magyarban, melyek a török-tatárban nem használatosak, határozottan a magyar nyelv ugorsága mellett és töröksége ellen bizonyít; 2) az önhangzó-illeszkedés közös sajátsága az összes altáji nyelveknek, tehát e kérdésben teljesen semleges, azaz sem az ugorság, sem a törökség mellett nem bizonyíthat; 3) a két-mássalhangzós szókezdet előfordúl némely ugor és némely török nyelvben, de a magyarban nem; ez tehát szintén nem bizonyíthat sem az egyik sem a másik mellett; 4) mássalhangzók torlódása a szó végén előfordúl az ugor nyelvek némelyikében és a régi magyar nyelvben, — a törökben nem, tehát ez (ha egyáltalában bizonyít valamit), az ugorság mellett s a törökség ellen bizonyít; 5) a «hangrendi párhuzam» megvan az egész altáji nyelvcsoportban, tehát nem bizonyít sem az ugorság, sem a törökség mellett.

Vagyis summa summarum: a Vámbéry-fölhozta öt hangtani sajátság közűl kettő (1. és 4.) a magyar nyelv ugorsága mellett bizonyít, a többi három (2. 3. 5.) pedig a magyar nyelv hová-tartozásának kérdésében teljesen semlegesnek tekintendő. Tehát a vég-eredmény az, hogy a magyar nyelv állítólagos «vegyes», azaz «török-ugor» voltának bizonyítására nem maradt egy árva argumentum sem.

(Vége következik.)

Dr. SZINNYEI JÓZSEF.

Szemelvények a görög lantos költészet munkáiból. Bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta dr. *Boros Gábor.* Az elegia-epigramma- és lantosköltészet. Budapest. Franklin-társulat. 1882. A jeles írók iskolai tárának XIX. füzete. 8-r. Ára 40 kr.

Tantervünk és a hozzávaló Utasítások az olyan intézetek hetedik osztálya számára, hol a görög nyelv tanítását a homerosi nyelvjárással kezdik, görög lyrikusokból való szemelvényeket is előírnak. Nem tudom, vannak-e hazánkban ilyen intézetek, és ha vannak, meghaladja-e számuk a kettőt-hármat; de nem is tartom szükségesnek, hogy utána járjak a dolognak, mely Boros ezen legújabb kiadásának megbírálására nézve úgy sem bír valami nagy jelentőséggel. Nem ugyan annyiban, hogy nem volna érdemes esetleg felemlíteni, hogy nincs iskola, melyben az Utasítások alapján készűlt ezen tankönyvet használni lehetne, hanem azért, mert a görög lyrikusokat nézetem szerint kivétel nélkül minden gymnasiumban kellene olvastatni, még az olyanokban is, hol nem mindjárt az első órákban Homerost adják a tanuló kezébe.

Legtöbb gymnasiumunkban a görög költők közül csak Homerost olvassák, a tragikusokat még a magyar vagy német poetikai és irodalomtörténeti tanításból tanúlják némileg ismerni, a lyrai költészetről azonban alig hallanak valamit, pedig Boros helyes megjegyzése szerint »csak ez adhatja meg a tanulónak a felvilágosítást a görög nép igazi, benső életéről, érzelem-világáról, mivel ebben nyilatkozik igazán, leplezetlenül a nép gondolkozásmódja, érzülete«. Ezenkívül Boros az előszóban hivatkozik még középiskoláink jelenlegi tárgybeosztására, mely szerint nálunk az ókori görög költői irodalom ismerete voltaképen két részre osztható, úgy mint az époszéra és a drámáéra, míg a kettőt összekötő láncz, a lyrai költészet teljesen hiányzik; de már föntebb említettük, hogy vajmi kevés gymnasiumban olvassák a tragikusokat, a mint hogy az utasítások is csak azon gymnásiumoknak ajánlják, hogy olvassák — *ha lehet* — Sophokles valamely darabját, melyekben Homerossal kezdik a görög nyelv tanítását. Ennek daczára azonban, ismétlem, köszönettel tartozunk Boros úrnak, hogy tankönyvirodalmunknak egy felette érezhető hézagát betöltötte.

A jelen első füzet az elegia- epigramm-, és iambos-költőket foglalja magában ; a melikus és chorikus költőket, valamint a bukolikusokat alkalmasint egy második füzet fogja hozni. Az elsőben ott látjuk az elegikusok körül Kallinost, Archilochost, Asiost, Tyrtaiost, Mimnermost, Solont, Xenophanest, Theognist (kitől ugyancsak kár volt nem többet mint 140 sort szemelvényül felvenni), Simonidest, Iont, Kratest (p. 5—64), az iambosköltők közül Archilochost, Amorgosi Simonidest és Solont (p. 78—91); végre külömböző, részben későkori szerzőktől 25 epigrammot is olvasunk (p. 66—78). Minden egyes szakaszt rövid, de csinos és hibátlan irodalomtörténeti bevezetés (az elegiáról, az epigrammról, az iambosköltészetről) előz meg s nem kevésbbé elismerésre méltó, hogy az egyes költők jellemzése, valamint a költői mutatványok tárgyát és gondolatmenetét taglaló jegyzetek majdnem minden esetben kifogástalanok. Nem nyilatkozhatunk oly elismerőleg a szövegről és az egyes versekre vonatkozó kisebb jegyzeteknek egynémely pontjáról. A szöveg ellen — a számtalan sajtóhibától eltekintek — az a kifogásom, hogy meglehetősen hibás, mint az a Bergk-féle negyedik kiadással eszközölt összehasonlításból számos passusra nézve kitűnt, a jegyzetek ellen pedig az, hogy mythologiai és nyelvtani dolgokban aránytalanúl sok fölöslegest tartalmaznak. A hetedik osztálybeli tanulónak felesleges elmondani, hogy ki volt Zeus, Herakles, Ares, Hermes stb. s még Cox-Komáromi mythologiájára is utalni őt; valamint fölösleges az olyan tanulónak, kiről Boros is fölteszi, hogy olvasta Homerost, megmondani, hogy κονίῃσι s κακοῖσι κονίαις s κακοῖς helyett, σοφίης σοφίας helyett áll s több efféle.

P. 12 Archilochos 3-ik számú töredékének magyarázatánál jó lett volna azon lehetőségre utalni, hogy az Abantes mint a költő

pártjának szövetségesei vannak dicsőítve. Ugyanott nincs megmagyarázva a δαίμονες alak (talán = δαήμονες) és hibásan van μῶλον Ἄρης úgy magyarázva («Ares munkája»), mintha Ἄρης genetivus volna; az eredetibb ἔσσεται alakot sem szabad az attikai ἔσεται-val szemben csak úgy «ion alaknak kettőzött σ-al» nevezni. — P. 13 nr. 5 «A saisiak egy néptörzs voltak Abderából. Megkülönböztetendők az Egyptomban élt hasonnevű néptörzstől.» Helyesebben: A thrákiai Σάϊοι Abdera környékéről valók, kiket nem szabad összetéveszteni Egyptom Sais nevű városának lakóival, a Saitai-val. — P. 16 Samosi Asios epigrammját illetőleg Welckernek és Bergknek magyarázatát, ha már el nem fogadta a szerző, legalább felemlíthette volna. — P. 17 v. 5 az α rövid voltára kellett volna figyelmeztetni δημότας-ban. — P. 19 Tyrtaios első számú töredékének némelyek által interpolátiónak tekintett két utolsó sorát Boros kihagyta; aligha helyesen. U. o. nem tudom nem tollhiba lappang-e a következő furcsa jegyzetben: «κεν eposi simuló szócska, *magán*hangzók előtt κε.» — P. 20 «χρόα származik χροῦς-tól». Talán χρώς-tól? — P. 23 v. 14 «τρεσσάντων spartai kifejezés az elillanókra (τρέχω)». Buchholznál, honnan e jegyzet vétetett, nincs meg a τρέχω szó; nincs is szükség rá, mert legfeljebb arra vezetheti a tanulót, hogy τρεσσάντων-t τρέχω aoristosának tartsa. — U. o. v. 20 «δουρὸς epikus alak az attikai δόρυ helyett;» helyesebben δόρατος helyett. — P. 26 μάλιον *ritkább* s ősi alakja μᾶλλον-nak»; μάλιον csak itt fordul elő. — U. o. v. 26 «ἀρίσημοι főnévi érvényre jutott adiectivum» helytelen magyarázat; Tyrtaios idézett helyén ἀρίσημοι-hoz εἰσίν egészítendő ki. — P. 34 nr. 3 «ἴομεν figyelemre méltó a coniunctivus rövidített [?] módjelzővel.» — P. 41 v. 21 «Homer. κᾱλά, ionoknál [attikaiaknál?] καλά; eleg.: κᾰλά». — P. 55 nr. 7 végéről négy sor hiányzik; u. o. nr. 8-ban a két utolsó sor nem oda való. — P. 58 a 11-ik számú költeményt közvetlenül a 2-ik számú után kellett volna tenni, melyhez nagyon hasonló tartalommal bír. — P. 62 nincs feltüntetve, hogy az 1-ső számú költemény elejéről valami hiányzik. — P. 69 nr. 7 «πόρε, πορίζω melyik alakja?» Felelet rá: semmilyen, hanem egy πορ gyök aoristosa. — U. o. nem ártott volna idézni Hesiodosnak azon versét, melyre czéloz az epigramm szerzője; nem minden tanulónak és tanárnak van Hesiodosa. — P. 70 nr. 9 «παταγεῦσαν πατάσσω-tól». Nem, hanem παταγέω-tól. — P. 72 Homerosnak Μαιονίδης nevét nem állítólagos atyjától, Μαίων-tól, hanem hibásan a Μαιονία tartománynévtől származtatja Boros. — P. 74 nem áll, hogy χευαμένη χευωμένη [?] helyett *dór* alak. — P. 83 Bergk másképen és helyesebben rendezte el az egyes töredékeket. — P. 84 nr. 8 ki volt az a Κηρυκίδης, kit a költő említ? — U. o. meg kellett volna mondani, hogy «amorgosi Simonides» Samosban született, máskülönben amorgosi születésűnek gondolhatná a tanuló. — P. 89 adiectivum indeclinabilenek mondja Boros a χωρίς szót; de hogyan egyezik ezen különben

is hibás magyarázattal Boros fordítása: «χωρίς = különbözőkép»? Ez már adverbium, nem «adiectivum indeclinabile.»

Végre még csak azon kijelentéssel tartozom, hogy Boros könyvét, melyről az olvasó láthatta, hogy ugyancsak kevés hibával bír, méltán ajánlhatom tanártársaink figyelmébe.

Dr. Ábel Jenő.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

A legrégibb német Tristan-eposz.

Midőn néhány évvel ezelőtt [1]) a Tristan-monda német feldolgozásait tárgyaltam, csak igen röviden emlékezhettem meg a monda legrégibb német költői feldolgozásáról, Eilhart nagy fontosságú eposzáról, és a XV. századi roppant elterjedt Tristan-regényről, mely mondatörténeti szempontból főleg azért olyan nagy jelentőségű, mivel épen Eilhartnak csak igen töredékesen reánk maradt művén alapszik. Nem tárgyalhattam e munkát bővebben, mert Eilhart költeménye nem volt még teljesen kiadva, a prózai regény pedig hozzáférhetetlen volt. Azóta mind a két mű a tudomány igényeinek megfelelő kiadásokban jelent meg:

Eilhart von Oberge. Herausgegeben von Franz Lichtenstein. Strassburg, 1878. CCV. és 475. l.[2]) — és

Tristrant und Isalde. Prosaroman des fünfzehnten Jahrhunderts. Herausgegeben von Fridrich Pfaff. Tübingen, 1881. 237. lap. — Ez utóbbihoz:

Zur Kritik des Prosaromans von Tristrant und Isalde von Franz Lichtenstein. Breslau, 1877. 36. l.

E kiadások alapján lehetséges a Tristan-monda legrégibb költői és prózai német feldolgozásainak tárgyalása is.

A legrégibb német Tristan-eposz szerzője, kit Büsching és von der Hagen századunk elején még franczia költőnek tartottak, saját költeményében *von Hôbergin her Eilhart* néven szól önmagáról. Neve a legkülönbözőbb és legfurcsább alakokban (Eilhart, Filhart, Dilhart,

---

[1]) *A Tristan-monda Németországban.* Négy czikk. Budapesti Szemle 1876—1877, 24—27. sz. — V. ö. *Egyetemes Phil. Közlöny*, I, 1877, 442. l. *Legújabb Tristan-irodalom* cz. czikkemet is.

[2]) L. erről különösen *Bartsch Károly* kitünő, de csak a kérdés szövegkritikai oldalát, ezt azonban önállóan fejtegető bírálatát a Pfeiffer-féle *Germániá*ban, XXIII. köt., 1878, 345—361. l.

Seghart, Ebhart, Enthart, — von Oberge, Oberet, Obret, Oberc, Baubemberg, Hobergin) fordul elő a különböző, részben igen romlott kéziratokban. A név valódi alakját ama nyolcz oklevél mutatja, melyekben a költő 1189 és 1207 közt mint Oroszlán Henrik vazallusa előfordul: *Eilhardus de Oberge*. Hogy a költő és a hatalmas szász herczeg e lovagja csakugyan egyazon egyéniség, azon a legújabb kutatások alapján nem kételkedhetni többé; Tristan-eposza nyelvének számos alnémet eleme szintén bizonyítja Eilhart szász származását; a neve elé tett *her* pedig a kor szokása szerint, a költő nemességét igazolja.

Eposza kétségtelenűl a XII. század hetvenes éveiben készűlt, hiszen Heinrich von Veldeke, kinek munkásságát elég pontosan határozhatjuk meg, már ismerte és épen Eilhart *Tristant*-jának befolyása alatt dolgozta saját *Eneit*jét.[1])

E *Tristrant und Isalde* igen rongált állapotban jutott reánk. A költemény eredeti alakjából csak két XII. századi kéziratban, egy magdeburgi- és egy regensburgiban, maradtak fön összefüggéstelen töredékek, melyek felnémet nyelven vannak ugyan írva, de elég észrevehetőleg mutatják a költemény eredeti alnémet nyelvezetét. E töredékek — számszerint kilencz — mindössze körülbelül 611 verset tartalmaznak. E kéziratokon kívül az eposz csak későbbi, modernizált kéziratokban van meg, melyek részben szintén igen töredékesek, de mégis 9524 verset tartottak fönn. Ezek a heidelbergi, drezdai és berlini kéziratok, mind a három a XV. századból. Eilhart művének forrásai közé sorozandó némileg a Tristrantról szóló népkönyv is (l. alább), mely nem a Gottfried eposzán, hanem e XII. századi elődjének költeményén alapszik.

Hogy Eilhart e művét egy franczia forrás alapján írta,[2]) azt már

---

[1]) E véleményt már Lachmann fejtegette. Legújabban Behaghel (Veldeke-kiadásában, Heilbronn, 1882.) az ellenkező viszonyt, t. i. Eilhart függését Veldekétől bizonyítgatta, de nem döntő érvekkel. L. e *Közlönyt*, VI, 466. l.

[2]) Ő maga írott forrást említ, p. 28 (mai nyelven):

denn es ist mein Wille,
dass ich euch ohn' alle Falschheit,
hier künde die rechte Wahrheit,
wie ich das in dem Buche fand.

Forrását különben feltünő ritkán idézi, voltaképen még csak egyszer, a hol csodálkozik, hogy Tristant és Isalde erdei bolyongásuk idejében éhen nem haltak:

das hat mich Wunder gar genug, —
jedoch so saget uns das Buch
und auch die Leute für wahr.

Szintén igen feltünő, hogy forrása mellett itt az élő hagyományra is hivatkozik. Ezt különben több izben teszi.

a német költészet középkori fejlődése alapján is fel kellene téteneznünk. Bizonyítják ezt az éposz számos franczia szava és fordulata is. E franczia elem később, a XII. században, nem szolgálhatna biztos bizonyítékúl azon kérdés eldöntésénél, valjon franczia forrásból merített-e valamely költő vagy sem? mert később a franczia idegen szavak és fordulatok oly közönséges és mindennapi elemét képezték a német nyelvnek, hogy oly költők műveiben is fölleljük, kik semmi esetre sem dolgoztak franczia művek alapján, kik francziáúl nem is tudtak. De a XII. században, midőn Eilhart írt, ez idegen elemek még nem hatalmasodtak el a nyelvben, úgy hogy a költő, kinek művében azok gyakoriak, csak franczia forrásból vehette át.

Eilhart maga egy könyvre hivatkozik, melyben Tristrant történetét olvasta: azonkívül ismételve apellál olvasóira, kik a történetet ismerik. Nem valószínűtlen, hogy a Tristan-monda már Eilhart előtt is fel volt dolgozva német versekben; az pedig épen kétségtelen, hogy a monda Németországban, még pedig különböző alakban, el volt terjedve.[1]) A forrás, vagy források, melyeket Eilhart használt, nem maradtak reánk. Némely pontokban feltünően hasonlít az ő elbeszélése Berox, másokban Thomas (csak csekélyebb töredékekben fönmaradt) franczia Tristan-költeményeihez; egyes vonások a franczia prózai elbeszélésre vezetnek vissza. De e feldolgozások egyike sem olyan, hogy egyedűl vagy egyenesen Eilhart forrását képezhette volna. E különböző költemények összehasonlítása azon következtetésre vezet, hogy vagy elveszett ama forrás, melyet a német költő használt, vagy Eilhart elég önállóan dolgozta föl többféle forrásait. Az első eset már azért sem valószínű, mert Eilhart egyes részletekben igen hasonlít Berox és Thomas franczia költeményeihez, és különben sem tudunk régebbi vagy korabeli franczia Tristan-eposzokról, melyek elvesztek volna. Így tehát csak az utóbbi vélemény marad hátra, melyet Eilhart művének egész jelleme, elbeszélésének modora és compositiója is valószínűnek tüntetnek föl, hogy t. i. forrásával vagy forrásaival szemben nem a fordítónak, hanem az átdolgozónak állását foglalta el.

Eilhart ez önállósága azonban alig terjedt ki a cselekvény *anyagára* is. Sőt valószínű, hogy e tekintetben híven követte valamely forrását, mely főleg indokolás tekintetében igen fogyatékos lehetett. Csak néhány példát idézek. Midőn Marke egy vadásztól megtudja, hogy

---

[1]) Költeménye végén Eilhart maga így nyilatkozik:
nun sagt vielleicht ein andrer Mann,
es sei anders hierum gekommen (máskép történt a dolog);
das haben wir alle wohl vernommen,
dass man das ungleich (sokfélekép) *saget.*

Tristan és Isolde az erdőben folytatják szerelmi viszonyukat, a király megtiltja neki, hogy erről másnak is szóljon. Miért teszi ezt? «Ezen méltán csodálkozhattok» mondja a költő, «de én nem tudom okát adni». Világos, hogy Marke parancsának oka — a király t. i. előbb személyesen akar meggyőződni a dologról — Eilhart forrásában hiányzott. Hasonlóan a költemény végén, hol a második Isolde férje vesztét okozza, mivel Tristan szereti Marke nejét, kit magához hivat. Eilhart nem érti, hogy Tristan neje ezt honnan tudja? Ha Thomas volna a német költő forrása, nem nyilatkozhatnék ily naivul, mert a franczia trouvère szerint Isolde hallgatódzik, midőn Tristan szerelmének történetét sógorának elmeséli, és így tud meg mindent s azért oly féltékeny, hogy szenvedélyének feláldozza a hőst. — A hol Eilhart Tristan ellenségeiről szól, majd ötre, majd hétre teszi azok számát, a mi szintén arra enged következtetést, hogy több forrásból merített. Midőn Tristan Irhonba megy, hogy mérges sebét a királynéval meggyógyíttassa, Eilhart szerint hárfát visz magával s költőnek adja ki magát, — de azután sem a hárfát, sem a hős költő jellegét nem aknázza ki a német szerző, ki utóbb valószínűen a monda oly alakjából merített, melyben Tristan kereskedőnek adja ki magát, kinek természetesen a hárfával semmi dolga. Ide tartozik egyes motivumok ismétlése, még pedig teljesen indokolatlan, zavaró ismétlése is, így pl. midőn Tristan Marke udvaránál előbb mint bélpoklos, aztán mint zarándok, továbbá mint vándordalnok, végre mint bolond jelenik meg stb.

Mind ezekből bátran következtethetni, hogy Eilhart nem követett pontosan vagy épen szolgaian *egy* forrást; hanem hogy a mondának legalább az indokolásban és az epizódokban egymástól eltérő több feldolgozását ismerte és használta, melyeket — æsthetikai szempontból nem a legjobb sikerrel — kiaknázott, illetőleg egy egészszé feldolgozni iparkodott. Művében a cselekvény egysége, kerekdedsége, a motivátio szilárdsága és világossága azért igen kifogásos.

Költeményének egyes részletei, még pedig olyanok, melyek a költő tulajdonának tekintendők, kiválóan sikerültek. Így pl. a Karahes kapúi előtt vivott csata, melynek leírását Eilhart művében a régibb nemzeti költészet erőteljes szelleme lengi át. Másutt is nagy kedvvel emel ki és fest harczias jeleneteket, kölcsönzi a háború és vitézi élet köréből képeit és hasonlatait, a mint ezen vonásokat a lovagi szellem virágzása előtt létrejött más epikus művekben (pl. az Anno-, Konrad-, Sándordalban) is, melyekre a népeposz még befolyást gyakorolt, találjuk. A költő e népiesebb irányából magyarázható az is, hogy Eilhart kedveli és felveszi, vagy legalább megtartja a tárgyához szőtt népmesei elemeket, melyeket a későbbi művelt lovagi költők mint túlságosan naivokat mellőztek. De azért a legrégibb német Tristan-eposz is már a

lovagi költészet terméke — hiszen francia költeményeken alapszik, melyek a lovagi szellem főforrásai; — csakhogy ez idegen szellem Eilhartnál még nem némította el teljesen a régi hősköltészetben gyökerező nemzeti, népies szellemet. Eilhart műve e szempontból is nagy jelentőségű, mert egy régi és egy új költészet mesgyéjén áll; tárgyánál és forrásainál fogva a XIII. század uralkodó irányát indítja meg, a költő egyéniségénél és műveltségénél fogva pedig kapcsolatban van a XI. század nemzeti epikus költészetével.'

A középkor nagy költői közé azonban nem sorolható Eilhart, ki egy oldalról mégis túlságosan függ forrásaitól, más oldalról pedig nem tudja elbeszélését sem egy mélyebb eszme keretévé tenni, sem általában tárgyát magasabb művészi szempontokból megalakítani. Reflexiókban nem szegény, csakhogy e reflexiói sohasem vonatkoznak a nagy szerelmi tragédia mélyebb erkölcsi tartalmára. Kora szempontjából azonban kimagasló alak, már csak azért is, mivel a lovagi költészetnek és lovagi szellemnek Németországba átvitele és meghonosítása első sorban az ő műve. A Tristan-monda körében pedig épen nagy jelentőségű Eilhart műve, mely a nagyon kedvelt és számos változatban igen elterjedt elbeszélésnek egyik legrégibb alakját őrizte meg. A költő történeti nagy szerepét legjobban azonban azon roppant hatás bizonyítja, melyet művével, nyelvével és ízlésével a XII. és részben még a XIII. századnak nálánál részben hatalmasabb tehetségeire gyakorolt, ha az utókor e hatást nem vezette is ő reá vissza, hanem lehíresebb tanítványának, Heinrich von Veldekének nevéhez fűzte, ki az epikus költészetet főleg alaki szempontból hathatósan fejlesztette.

Hogy Gottfried von Strassburg, a monda legkitünőbb költői feldolgozója, Eilhart művét ismerte, az magától értetődik. Itt-ott egyes vonásokat, kifejezéseket, sőt egész rimpárokat át is vett előzőjétől, de Gottfried sohasem idézi a régibb mestert, hanem csak polemizál ellene, a nélkül, hogy megnevezné, mert a hol Gottfried a mondának helytelen vagy hamis hagyományára czéloz és azt visszautasítja — mit világosan legalább is ötször tesz, — a megtámadott fél alatt mindig Eilhart értendő.

A mondai hagyományt, a mint azt Eilhart művében találjuk,[1]) nem akarom ezuttal bővebben tárgyalni, mivel ez csak az által válik érdekessé, ha Gottfried tárgyalásával összevetjük, mit legközelebb más helyen megtenni szándékozom. —

Eilhart műve igen töredékes. Szerencsére a XV. századi prózaregény — a hol és a mennyire az összehasonlítás lehetséges, — oly

[1]) V. ö. *F. Compart*, *Die Sagenüberlieferungen in den Tristanepen Eilharts von Oberge und Gottfrieds von Strassburg.* Güstrow, 1876.

pontosan írja át a régi eposzt prózába, hogy e műből nemcsak a monda tartalmát teljesen, a legkisebb részletekben is megismerjük, hanem hogy ez a XV. századi próza még az Eilhart rongált szövegének helyreállítására és javítására is igen alkalmas anyagot szolgáltat, mit főleg Bartsch Károly (idézett bírálatában) számos érdekes példával kimutat.

A Tristan-regény a XV. és még a XVI. századnak legkedveltebb és legolvasottabb művei közé tartozik. Legrégibb kiadása: Augsburg, 1484, de ez jelenleg lappang; utána: Augsburg, 1498; a legutolsó: Nürnberg, 1664. Érdekes e prózai regényt Eilhart költeményével összevetni. A regény szerzője pontosan követi az eposzt, sokszor mondatról mondatra, szóról szóra, csak a szórendet a közönségesebb beszéd gyakorlata szerint átidomítva, a számos franczia szót és szólamot németekkel helyettesítve és itt-ott a XIV. és XV. század szellemi irányának megfelelő egy morális reflexiót közbe szőve. Kétséget sem szenved, hogy Eilhart rongált és ennek következtében helylyel-közzel érthetetlen szövegének javítására e próza igen felhasználható, még pedig jóval nagyobb mértékben, mint azt Lichtenstein a maga kiadásában tette.

Feltünő, hogy a Tristan-regény kiadásai a XVII. század közepe táján megszünnek, és hogy a regényből, illetőleg a Tristan-eposzok valamelyikéből nem lett népkönyv, azaz: a cselekvény rövidebb, csak az anyag nélkülözhetetlen elemeire szorítkozó kivonatos elbeszélés. A tárgy maga igen népszerű és ismeretes volt; számos a hősre vagy kedvesére, vagy történetök egyes epizódjára vonatkozó czélzás a XVII. és a későbbi századokban; de a monda feldolgozásai és a Tristan-művek kiadásai — ha Hans Sachsnak 1553-ban, szintén a próza-regény alapján készűlt Tristan-drámáját nem tekintjük — a XVII. században megszüntek és csak a múlt században indúltak meg újra, de most azután meglepő gazdagsággal és sokféleséggel.

Heinrich G.

Goethes Reineke Fuchs nach dem ersten Druck vom Jahre 1794, mit Proben der älteren Tierepen herausgegeben und erläutert von *Alexander Bieling*. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1882. 226 lap.

A költészet nem énekli meg csupán az ember tetteit és érzéseit, hanem, mint a legigazságosabb művészet, befogadta birodalmába az embernél alacsonyabb lényeket, az állatokat is. A költői termékek nem csekély és nem is legértéktelenebb része ebből a forrásból, az állatok életéből, merítette tárgyát. És tagadhatatlan, hogy az emberi szellem ebben a világban, mely már évezredek előtt nyílt meg a figyelmes szem előtt, az állatoknak látszólag prózai életében is költőiséget talál. Emez alkotások szeretetreméltó frissességében, bájos naivságában az emberiség egyik leggeniálisabb szelleme, Goethe is, saját vallomása szerint,

szórakozást és üdülést talált. Azt már eleve is elgondolhatjuk, hogy ezen költői forrás eredetét nem kereshetjük a mi korunkhoz hasonló időkben, hanem hogy az akkor fakadt ki, mikor az ember még sokkal közelebb, bensőbb, mondhatjuk bizalmasabb viszonyban állott az állatvilággal. A mai kor embere teljes tudatában van annak, mily áthidalhatatlan űr választja el az állattól és a modern ízlés több gyönyört talál a növényvilág és a szervetlen természet képeiben, mint az állatvilág szemléléseében, — Vischer szerint azért, mert az előbbiekbe belefektethet valamit a saját subjectivitásából, míg az állatokat, melyeknek már megvan a maguk határozott egyénisége, objective kell tekintenie, úgy, a hogy vannak. Egészen máskép állott a dolog az őskorban. Akkor még sokkal közvetetlenebb volt az érintkezés ember és állat között; az ember naiv érdeklődéssel kísérte az állatok sürgését-forgását, megfigyelte erejük nyilvánulásait, ügyességüket és cseleiket s meglepetéssel fedezett fel bennük oly sajátságokat, melyekről eladdig azt tartotta, hogy az ő kizárólagos tulajdona. De nemcsak hogy az állatokban ily szorosabban emberi vonásokat fedezett fel; hanem magának az embernek érzelmei s indulatai is még fékezetlenebbül törtek ki; még egész őszintén nyilatkoztak oly tulajdonságai, melyeket a kultura haladásával minél jobban belsejébe rejteni igyekszik és melyek viszont inkább állatias vonásoknak mondhatók. Ezek a közös tulajdonságok, az emberi vonások az állatban és az állati vonások az emberben aztán kiváltak és ezek lettek az úgyn. állatmonda főelemeivé, a benne elbeszélt cselekvések rugóivá. A hasonlóságok e képét az őskor emberei még teljesebbé tették, képzeletük emberi intézményeket és szokásokat vitt be az állatvilágba, sőt lakóinak még emberi nyelvet is tulajdonítottak és emberek neveit ruházták rájok (így pl. Grimm azt tartja, hogy a Reinhart név is eredetileg személynév volt), és tudjuk, hogy az embereknek állatokká való változása az ó-kori költőknél épen nem ritka dolog. Helyesen jegyzi meg tehát Grimm Jakab,[1]) hogy az állatmondában két fömomentumot kell megkülönböztetnünk, az *emberi* és az *állati* elemet, és hogy ez a két lényeges vonás különösen akkor jut érvényre, mikor a képzőművészet dolgozza fel az állatmondát, de meg kell lennie helyes egyensúlyban a költői feldolgozásban is.

Minthogy valószínű, hogy az őskorban minden nép fiai ily közel viszonyban állottak az állatokhoz, feltehetjük, hogy minden népnél képződött állatmonda is, és hogy ez aztán, mint minden monda, szájról szájra vándorolva, a hagyomány útján tovább fejlődött. De azért nem

---

[1]) *Reinhart Fuchs* von Jacob Grimm. Berlin 1834. I. fej.: wesen der thierfabel.

mondhatjuk, hogy minden népnél megtaláljuk e monda irodalmi művelését is, ellenkezőleg, meglehetősen kevés az, a mit e tekintetben felemlíthetünk.

Az ó-kori népek közt a legrégibb állatmondai maradványokat az *ind* népnél találjuk. Már ezeknél akadunk az oroszlán betegségéről szóló mesére, mely csaknem minden későbbi feldolgozásban előfordul. [1]) Az oroszlán veszélyesen megbetegedett és az állatok mindnyájan tudakozódnak hogylétéről, csak a róka hiányzik körükből. Ezt a körülményt felhasználja a farkas, hogy gyanusítsa régi ellenségének érzületét a király előtt. A farkas beszéde közben belép a róka s azzal menti elkésését, hogy az orvosoknál járt tanácsot kérni, és ezek azt ajánlották a királynak, nyúzassa le a farkas bőrét és takarózzék be abba. A király úgy is tesz és felgyógyúl. E történetet később még bővítették, okát adták a király betegségének, később okadatolták a róka elkésését stb.

Az ó-kor egyéb népeinél az állatmonda nagyon csekély helyet foglal el a költészetben; legfeljebb felemlíthetjük a *békák és egerek harczáról* szóló ismeretes görög költeményt; de minthogy költőjének főczélja az Iliász parodizálása volt, nem is támaszkodott mondai hagyományra és a leírt háborúban is az állatokat csupán csak névleg szerepelteti, különben egészen emberi küzdelem képét rajzolja.

A mi az ó-korban virágzó *állatmesét* illeti, melynek példáit már az ind Hitopadesában találjuk és melyet különösen Aesopus fejlesztett ki, ez lényegesen különbözik az állatmondától. Az *állatmese* az illető eseményt czélzatosan beszéli el, hogy t. i. valami tanulságot vonjon le belőle, és az állatok csak mintegy a jellemrajz rövidítése czéljából szerepelnek benne, mert mindegyiköknek a nép felfogásában határozott jelleme lévén, nem szükséges őket bőven jellemezni. Az *állatmonda* ellenben az állatvilágot csak magában és magáért rajzolja minden mellékczél nélkül, és ha később ebbe is belevegyültek moralizáló, sőt szatirikus elemek, ezek mindig idegenszerű járulékok maradtak és a történet végére biggyesztett ezen glosszák sohasem gyakorolhattak az olvasóra kellemes költői benyomást.

Az ó-kori irodalomban tehát édes kevés az, a mit az állatmonda körébe tartozónak mondhatunk. Az állatmonda irodalmilag és költőileg tulajdonképen csak egy népnél fejlődött ki teljesebben, melynél talán a külső viszonyok is kedvezőbbek voltak erre, s mely már magában véve is több hajlandósággal és tehetséggel bír a részletekbe mélyedő szemlé-

---

[1]) Erről értekezik *O. Keller*, Jahrbuch für klass. Phil. 1862. Suppl Bd. IV. 309. l. — l. még *Bieling* kiadása 198. l. (a X. én. 265 verséhez írt jegyz.)

lődésre, a *germán* fajnál. A ránk jutott feldolgozások mind erre a germán forrásra vezetnek vissza. Német eredetét, melyet még a franczia kutatók is elismernek, már a monda két fő hősének nevei[1]) is bizonyítják, melyek a latin és franczia átdolgozásokban is megtartják eredeti német alakjukat, sőt az egyik mint *renard* a franczia nyelvből teljesen kiszorította a róka eredeti franczia nevét (az ó-francziában goupil, golpil vagy wolpil). Németországban különösen a flandriai tartomány volt az, a melyben az állatmonda nevezetes fejlődésnek indúlt. Itt a monda szálai valóságos állateposzszá szövődtek össze, melynek középpontja a róka és farkas közti ellenségeskedés. Ez éposz leginkább a középkorban virágzott.

A mondának első irodalmi feldolgozásai *papok* és *szerzetesek* tollából eredtek. Ezek már nemcsak a nép száján élő mondából merítenek, hanem felhasználják az ú. n. physiologusok elbeszéléseit is, kik természetrajzi könyveikben a legcsodásabb történeteket mesélték az egyes állatokról.[2])

Az első és legrégibb költemény, mely az állatmondából veszi tárgyát, az *Ecbasis captivi cuiusdam per tropologiam.*[3]) A művet, mely körülbelül 940-ből való, a St. Evre-i (Toul mellett) benczés kolostor egyik tagja írta latin rímes hexameterekben. A szerző leírja a maga élete viszontagságait — meglehetős szerény hasonlattal — egy borjú képében, mely kiszabadúlt az istállóból. Az elbeszélésbe bele van szőve az oroszlán betegségéről szóló történet, melyet fönt említettünk. Ebben a költeményben az állatok királya már az oroszlán, míg régebben, a mint az egész hitelesen kimutattatott, a medvét tartották a négylábúak fejedelmének.

A XII. század első feléből való az *Isengrimus* cz. latin költemény,[4]) melynek szerzője egy déiflandriai pap. Ez az állatmonda két kalandját tartalmazza, az egyik az oroszlán megbetegedéséről és felépüléséről, a másik Bertiliana zerge zarándoklásáról szól. A két mese az által van egymással összekapcsolva, hogy a másodikat, az oroszlánt gyógyító róka beszéli el oly czélból, hogy bebizonyítsa a farkas álnokságát.

---

[1]) *Reinhart*, ragïno-hart = der ratreiche; *Isegrim* vagy *Isengrim* = eisenhelm, eisenmaske.

[2]) Egy ilyen physiologus leírását (a rókáról) közli *Bieling* kiadása 183. lapján (VII. én. 86. verséhez írt jegyz.), egy másikét (a párduczról) a 195. lapon (X. én. 66. v. jegyz.).

[3]) Kiadták *Grimm* és *Schmeller*. Lat. Gedichte des X. u. XI. Jahrh. Göttingen 1838., és újabban *Voigt :* Ecbasis captivi, das älteste Tierepos Strassburg 1875.

[4]) Kiadta *Grimm*, Reinhart Fuchs; 1—14. l.

Már sokkal több, szám szerint 12 kalandot beszél el a *Reinardus vulpes*, [1]) melyet a Gentből való Nisardus mester írt 1148 és 1160 között.

A mondának első *német* feldolgozása a *Reinhart:* [2]) szerzője a sváb vagy elzászi származásu Heinrich der Glichesâre. Az eredetiből, melynek tulajdonképeni czíme «Isengrines nôt» volt, csak töredékek maradtak ránk, teljesebben fentartotta egy későbbi átdolgozása, [3]) mely körülbelül 50 évvel később készült. Heinrich franczia minta után dolgozott, forrása ama számos, ugyn. branche-ok, melyeket a *Roman de Renart* [4]) névvel szokás összefoglalni. Ennek részei éjszaki Francziaországban keletkeztek, nagyrészt német befolyás alatt. Költőik közül csak egynek, kettőnek ismerjük a nevét. A monda ezen «ágai», melyek nem képeznek összefüggő egészet, majdnem mind a 13. században hajtottak ki.

Ugyanabban a században keletkezett az állatmondának egy igen fontos feldolgozása, mely a későbbiekre nézve alapvető volt, a *Reinaert de vos*, egy németalföldi, Willem [5]) nevű költőnek műve. Lehet, hogy szerzője ugyanaz a Willelmus clericus, a kinek neve egy 1296-iki okiratban előfordúl. A munka terjedelmére és tartalmára nézve megfelel Goethe Reinekéje első hat énekének. Élénk előadásával és elmés ítéletével felülmúlja valamennyi elődét. Ez a feldolgozás nagyon elterjedt és több utánzásra is talált. Így 1270 és 1280 között lefordította latinra egy Balduin nevű szerzetes; a 14. században pedig *Reinaerts historie* [6]) czím alatt egy flamand átdolgozás látott napvilágot. Ezen átdolgozás szerzőjének nevéről és életéről semmit sem tudunk. Ez a munka nem elégszik meg a Willem művében feldolgozott anyaggal, hanem tovább folytatja az elbeszélést és ezzel a mű terjedelmét megkétszerezi. A folytatás (melynek Goethe művében a VII—XII. ének felel meg) szintén franczia forrás alapján készült. A kapcsolat a két rész között nagyon gyenge és ügyetlen kézre vall. Míg Willem avval végzi, hogy Braun, a medve és

---

[1]) Reinardus Vulpes, ed. et adn. ill. *F. J. Mone.* Stuttgart 1832.

[2]) *Grimm*, Sendschreiben an K. Lachmann. Leipzig 1840.

[3]) *Grimm*, Reinhart Fuchs, 25—114. l. — Egy kalocsai kézirat után először kiadták Mayláth és Köffinger Pesten 1818.

[4]) Roman de Renart par *Méon.* 4 vol. Paris 1826. 27 branche-ot tartalmaz.

[5]) Így nevezi magát mindjárt a költemény elején: «Willem die Madoc maecte», azaz Willem, a ki megírta a «Madok»-ot. Grimm és utána a német irodalomtörténetek nagy része, félreértve e sort, Willem de Matocnak nevezték a költőt.

[6]) Mind a két Reinaertet kiadta *Martin:* Examen critique des manuscrits du roman de Renart. Bázel, 1872.

Isegrim, a farkas megnyugszanak a király ítéletében és így az állatok gyűlésének vége szakad, addig ebben az átdolgozásban meghosszabbítják a gyűlést és az állatok együtt maradnak. De az új, második részben újból gyűlésre hívják őket, a gyűlés ismét pünkösd napjára esik és az ünnep leírása egyáltalában ugyanaz, mint az első rész kezdetén. Az egész második rész tulajdonképen csak bágyadtabb és részben módosított ismétlése az első részben elmondottaknak. A régibb Reinaert főbb mozzanatai mind előfordúlnak újra a folytatásban; az állatok pünkösdi gyűlése, melyről csak a róka maradt el, az állatok panaszai a róka gaztetteiről, a borz látogatása Reinekénél, az utóbbinak utazása az udvarhoz, gyónása, megjelenése az udvarnál, hazug védekezése, kincseinek leírása, melylyel elámítja a királyt és arra bírja, hogy szabadon bocsátja őt, és végre boszúja a farkason, — mindez tartalmát teszi az első résznek, meg a második résznek is.[1]) Lényegesebb eltérést csak az utolsó részletben, a megboszúlás módjában találunk, a mennyiben a második részben a két ellenfél párbajt vív és ebben a róka legyőzi a farkast. A folytatás írója sokkal terjengősebben beszéli el a dolgokat, közbesző apróbb elbeszéléseket, főleg pedig æsopusi meséket. Tudákosan elbeszéli a Páris ítéletéről szóló mondát (Goethenél IX. 81—109), leírja a párduczot (G. X. 65—78), elmondja Krompardes király lovának történetét (G. X. 124) stb.

Ámbár tehát e második rész egészen önkényesen van hozzátoldva a régi Reinaerthez és bár ez által az egész mű egysége sokat szenvedett, a későbbi feldolgozók mégis mind átvették a folytatást is. Igaz, hogy igyekeztek a kapcsolat ügyetlenségét elsímítani és egyéb hibákat is jóvá tenni, de azért az egész mű e hiányát nem feledteti el még Goethe műve sem.

A Reinaerts historie-nek 1479-ben megjelent egy prózai átírása, és 1481-ben Caxton lefordította angolra.

1486-ban egy új Reinaert jelent meg, melynek szerzője *Hendrik van Alkmaar*,[2]) ki valószínűleg nevelője volt a lotharingiai herczeg gyermekeinek. Művéből, melyet a löweni egyetem 1550-iki index librorum

[1]) Az első és második rész eme viszonyáról többször szól Bieling is kiadásának bevezetésében és a szöveghez írt jegyzetekben. Goethenél az említett hasonló részletek így felelnek meg egymásnak az első (I—VI. ének) és második (VII—XII. én.) részben: állatgyűlés I. és VII. én.; a borz látogatása a rókánál III. és VII. én.; Reineke utazása III. és VIII.; gyónása III. és VIII.; megjelenése az udvarnál IV. és IX.; védekezése, kincseinek leírása IV. és X:, felszabadúlása V. és X.; boszúja VI. és XII. ének.

[2]) L. *F. Prien:* Zur Vorgeschichte des Reinke Vos. Paul u. Braune, Beiträge zur Gesch. d. d. Spr. u. Litt. 1880. Bd. VIII. Heft 1.

prohibitorumában is említve találunk, csak 7 levél maradt reánk. Ez a munka szolgált alapjáúl egy későbbi feldolgozásnak, melynek első kiadása 1498-ban jelent meg Lübeckben *Reinke de Vos*[1]) czímmel. Szerzőjének régebben Baumann Miklóst, vagy Barkhusen Hermant tartották; de e két nézetet megczáfolták, úgy hogy egyelőre ismeretlennek kell őt tartanunk. Bár nagyobbrészt említett forrását követte, még sincs hijával az eredeti önálló vonásoknak. Az állatmondának szélesebb körökben való elterjedése nagyrészt ennek a munkának köszönhető. 1545-ben lefordították felnémetre, 1567-ben latinra, 1650-ben átdolgozta a «Fruchtbringende Gesellschaft» egy tagja; 1711-ben újból kiadta Hackmann helmstedti tanár. A múlt század közepe táján (1752) prózában lefordította felnémetre Gottsched, a híres lipcsei professor és e fordítás felhasználásával írta meg *Goethe* az ő *Reineke Fuchs*-át, melyet ő maga «zwischen Übersetzung und Umarbeitung schwebende Behandlung»-nak nevez. A költemény hexameterekben van írva és első kiadása 1794-ben jelent meg. Szorosan ezen editio princeps után adta ki e művet legujabban Bieling Sándor. Goethe műve nem talált oly kedvező fogadásra, a milyent költője várt, sőt az 1803-ban megjelent Soltau-féle fordítást sokan fölébe helyezték Goethe költeményének. A nézetek máig sem tisztúltak teljesen, de azért bátran állíthatjuk, hogy Goethe műve minden tekintetben első helyet foglal el az állatmonda feldolgozásai között. Az ő átdolgozása leginkább is volt képes megkedveltetni a modern olvasóval a költészet eme gyöngyét. Természetesen nem szabad szemet húnynunk a mű hibái előtt sem, a milyen pl. a cselekvény egységének hiánya vagy az, hogy sok helyütt félre van értve az eredeti szöveg; de ezek a hibák tulajdonképen nem is Goethe rovására esnek, minthogy az elsőt, mint említettük, a 15. századtól kezdve minden feldolgozásban találjuk és Goethe akarva, nem akarva elődeitől vette át, a másikért pedig Gottsched fordítását kell okolnunk, mely után Goethe is indúlt. A hol észrevette a félreértéseket, ott helyre is igazította azokat.

A mi már most az említett *Bieling-féle kiadást* illeti, ez három részre oszlik; ezek: egy igen jó és terjedelmes bevezetés, maga a költemény szövege és magyarázó jegyzetek. A *bevezetésben*, leginkább Grimm után indúlva, előadja az állatmonda keletkezését és felsorolja annak feldolgozásait. Függelékűl adja még az állatok elnevezésének jegyzékét is, az egyes nevek etymologiájával. A *szöveget* a Goethe-féle első kiadás után adja, nem változtatva még az eredeti helyesíráson és pontozáson sem. Nem lehet helyeselnünk, hogy e kiadással nem vetette egybe a

[1]) Kiadások: *Lübben:* Reinke de Vos nach der ältesten Ausgabe (a glosszával). Oldenburg 1867. és *Schröder:* Reinke de Vos. (Deutsche Dichtungen des Mittelalters II. Bd.) Leipzig 1872.

későbbi kiadásokat; e tekintetben azzal a kétes mentséggel elégíti ki az olvasót: «Dass Goethe in den späteren Ausgaben seiner Werke noch viel geändert habe, ist unwahrscheinlich;» és elegendőnek tartja még csak az 1830-iki kiadás variánsait felsorolni. A munka harmadik része mely *a magyarázó jegyzeteket* tartalmazza, nagyon lelkiismeretesen van dolgozva. A jegyzetek különféle vonatkozásúak; nagy számmal vannak a tárgyi jegyzetek, melyek különösen az egyes helyek megértésére szükséges kultúrtörténeti magyarázatokat tartalmazzák; továbbá nyelvi magyarázatok, parallelák a régibb feldolgozásokból, különösen a Reinke de Vos-ból és végre megjelöli azon helyeket, melyeken eltérés van az eredetitől, a mennyiben vagy félreértés forog fen (pl. II. 67. 97. 276. 277. III. 189. 246. 247. 286. 356 stb.), vagy a költő hozzátett valamit (I. 21. 134. 135. 184. II. 29. 225 stb.), vagy javított (I. 154. III. 202 stb), és megjegyzi a régi források azon helyeit is, melyeket Goethe elhagyott. Ezek főleg szatirikus és moralizáló tartalmúak; így pl. teljesen elhagyta a glosszát is, mely az alnémet Reinke de Vos-ban minden fejezet végéhez van csatolva.

A kiadó függelékképen a régibb feldolgozásokból (névszerint Heinrich der Glichesâre Reinhart-jából, a franczia Renartból, Willem költeményéből, Balduin latin fordításából, a Reinaerts historie-ből, a Reinke de Vosból, az 1650-iki feln. fordításból és Goltsched prózai fordításából) hosszabb mutatványokat közöl, melyek mind a Goethe-féle IV. éneknek felelnek meg. Az olvasó így némileg fogalmat alkothat magának az egyes művekről, melyekből a részletek ki vannak szakítva és összehasonlítva ez utóbbiakat, képét nyeri a feldolgozások rokonságának és annak, miképp fejlődött az állatmonda évszázadok folyamán.

Bieling kiadásának főérdeme az anyag pontos összeállításában és érdekes csoportosításában áll. Új tudományos eredményeket nem hozott napfényre, de alapos készűltségről tanúskodó művével igen hasznavehető kézikönyvet nyújtott, melyet olvasóinknak is figyelmükbe ajánlunk.

PETZ GEDEON.

Deux comédies parallèles de Diphile. Par *G. Studemund.* Gand. 1882.

Studemund ezen előadása, a melyet az idei philol. nagygyűlésen Carlsruhében tartott, először franczia nyelven jelent meg, mint a Revue de l'instruction publique külön lenyomata. Czélja kimutatni azt, hogy az úgynevezett új komédia korszakában, midőn százakra menő darabokat írt egy-egy szerző, bizonyára sok darab csak egynek variatiója, átdolgozása és más más viszonyokra való alkalmazása volt. Tény az, hogy e komédiák közt sok nagyon hasonlított egymáshoz, mert lehetetlen feltennünk, hogy ezer meg ezer darab, mely majdnem egy minta

szerint készült, mind külön tárgyú lett volna. Ily inventiora lehetetlen szert tenni. Plautus és Terentius utánzatai e tekintetben nem igazítanak útba, mert itt a különféle tárgy és mese csak csekély töredékét látjuk, mégis, ha mind a plautusi darab ránk maradt volna, ez átdolgozást és a motivumok ismétlését tisztán láthatnók. Egy esetre nézve Studemund ezt kimutatja, s tegyük hozzá, sikerült módon. Tudjuk, hogy gyakori az új komédiában a sok situatio, a mely egy hajótörés és kalózok általi elrablás folytán származik; a darab azután egy anagnorisis által, melyet egy gyűrű vagy más amulet (crepundia) elősegít, végződik. Plautus Rudens-e is ilyen komédia. Egy halász hálójában egy kis szekrényt fogott, amely ura leányának ékszereit tartalmazza. Ezt a leányt azonban elrabolták, eladták, de egy vihar a partra vetette őt; a rabszolga kereskedő szintén oda vetődött, a leányt erőszakkal el akarja vinni, de ekkor a kihalászott ékszer folytán felismerik, hogy kinek leánya, s a boldog apa, a ki a parton lakik, kedvesének adja nőül, a ki utána indúlt. A darab egyes részleteinek ismeretét feltételezve, csak annyit jegyzünk még meg, hogy Plautus a darabot Diphilus után dolgozta s hogy az eredetitől nem tért el lényeges dologban. Diphilus darabjának czímét nem ismerjük. Volt Plautusnak egy más darabja is, a Vidularia, a melyből csak töredékek maradtak fenn, de melyek után a darab menetét összeállíthatjuk. Ez a darab feltűnő hasonlatosságot mutat a Rudens-sel. Már a czím is mutatja, hogy oly bonyolulatok és situatiok fordúltak benne elő, mint a Rudens-ben, mert ezt is bátran elnevezhetnők Vidularianak, sőt jobban, mert a «Kötél,» melylyel Trachalion Gripust visszatartja, hogy el ne fusson, csak mellékes körűlmény; s ebből következtethetjük, hogy Plautus a Vidularia-t és Cistellaria-t már megírta volt, midőn a Rudens-be kezdett. (L. Teuffel, Studien p. 276.) Studemund Commentatio de Vidularia Plautina (Greifswald 1870.) cz. alatt adta ki e komédia töredékeit, melyeket főleg a nevezetes Milanoi palimpsest őrzött meg számunkra. Ezeket valamint a grammatikusok néhány idézetét összevetve azt találjuk, hogy Vidularia is a tengerparton játszik, s valószínűleg szintén egy Venus templom mellett. Szintúgy megtaláljuk benne az öreg Dinias lakását a templom mellett, valamint a halászét is. Nicodemus szintén egy hajótörésből menekűl meg, de elvesztette a kis szekrényt, a mely a gyűrűt tartalmazta, s amelynek ugyanoly szerep jutott, mint Palæstra crepundia-jának. A tárgy ez: Nicodemus a hajótörés után Gorgo halásznál talál szállást; minthogy nincs semmije, mint földműves bérbe áll Diniashoz, a ki atyja. Gorgon halász is egy kis ládát fog, bizonyára Nicodemusét. Cacistus szolga látva a szekrényt, melyet a halász a parton hagyott, míg tán a templomban Venusnak megköszöni a jó fogást, el akarja lopni; de a halász tetten éri. Épúgy mint a Rudens-ben Trachalion Gripust. E jelenet utolsó sorai az Ambro-

sianusban megvannak. Míg Gorgon a szekrényt biztos helyre teszi, Dinias és Nicodemus fellépnek; Dinias egy mina ezüstöt ad Nicodemusnak, kit nagyon sajnál, hogy a legszükségesebbel elláthassa magát. A dialogus elején, mely a palimpsestben szintén bent van, Diniasnak feltűnik fiának hangja, úgy mint Rudensben Palæstra tekintete Demonesben leányának emlékét idézi fel. A szekrényt Diniashoz adják, hogy ő itéljen, úgy mint a Rudensben. Amint felnyitják, Nicodemus gyűrűjét megtalálják, amelynek folytán az anagnorisis megtörténik.

A tárgy tehát annyira hasonló, hogy e két darabot méltán parallelnek mondhatjuk; egymást kiegészíti annyiban, hogy az egyikben a leányt, a másikban a fiút ismerik fel. — Most következik Studemund következtetése: E két darab nagy hasonlatossága okvetetlenűl a mellett bizonyít, hogy Plautus azokat egy írótól vette át; de Rudensben Diphilust nevezi a szerzőnek, tehát a másikat is Diphilus írta, aki különben sem restelte ugyanazt a tárgyat többször variálva színre hozni. Ezt egy felfedezés feltünő módon támogatja. Studemund az említett milanói palimpsestet, amelynek 17. fasciculusa s ebben a 244. lap itt tekintetbe jő, bővebben leírja, hogy a füzethez mellékelt lithographált lapot megérthessék. Ezt itt mellőzhetjük, mert ránk nézve csak az eredmény fontos. A lap photographiája különben Zangemeister és Wattenbach: Exempla codicum latinorum litteris maiusculis scriptorum (Heidelberg 1878, 6. tábla) cz. művében is megvan. E lapon 19 sor állt, a melyek közt a 2—17 tizenhat senariusban egy plautusi komédiának prologusát tartalmazta. Az első sor üres, valószínűleg piros tentával Prologus-t szándékoztak oda írni, a mint azt a többi megmaradt darab prologusánál látjuk, a hol vagy e szó áll, vagy pedig a sor üres. A 18. sorban volt annak neve, a ki a darabot kezdte, a mely a 19. sorral ugyancsak kezdődik. Nemcsak a «vos» a 13. és 17. sorban mutatja, hogy e 16 sor a prologust tartalmazta, hanem a 11. sor is, amely így hangzik: Credo argumentum velle vos [cogn]os[cer]e; a 12. sor pedig, melyet Studemund így reconstruál: Intellegetis potius quid agant, arra mutat, hogy a prologus nem mondotta el az egész argumentumot, hanem a cselekvényre utalt. Ha a Pseudolus prologusától, melyből két sor maradt fenn, eltekintünk, akkor mind a plautusi prologus, melyeket sem egy istenség sem a darab egyik személye nem mond, három osztályra oszlanak: 1. Casina és Poenulus prologusa; a hol az argumentumon kívül a görög eredetinek, az írónak és a latin darabnak neve megneveztetik; 2. csak az argumentum van meg (Captivi, Menæchmi, Truculentus); 3. csak a név van említve a prologusban, az argumentum pedig hiányzik (Asinaria). Az a prologus tehát, a mely e lapon állt, olyan volt mint az Asinaria 15 soros prologusa. A 7. sor kezdete (SC EDI) nem mutat latin szóra, hanem mintegy önkényt a görög σχεδία-ra, azaz egy kis hamarjában

készített csónakra, ellentétben egy tökéletes hajóval.[1]) Ha most tekintetbe veszszük, hogy mikép idézik a prologusban a görög eredetinek nevét (Casina 30 v. Poenulus 53 v. Mercator 5 v. Miles gloriosus II. 1. a mely szín a prologus helyét pótolja és végűl — habár interpolálva — Trinummus 18. v. akkor a 7. és 8. sort így reconstruálhatjuk:

Schedia hæc vocata est a Græco comœdia.
Poeta hanc noster fecit Vidulariam.

Igaz, hogy több betűt kell hozzágondolnunk, mint a palimpsest nyújt. Elég az hozzá, hogy a görög eredetinek czíme Schedia volt; a költő neve nincs említve, de ugyanezt a Miles-nél és tán a Poenulus prologusában is találjuk. A Σχεδία mint komédia czímét csakis egy költőnek tulajdonítják s ez *Diphilus*. Az Etymol. Magnum egy verset idéz is belőle. (L. Meineke: Fragm. comic. græcorum I. p. 456. IV. p. 410. V. p. 308.) Kitűnik tehát ebből, hogy Diphilus úgy a Rudens, mint a Vidularia eredetijének szerzője, s hogy e két darab analysise a költő műhelyébe vezet be. Inventiója nem lehetett nagy, de bizonyára sokan az új komédia költői közt gyakorolták ezt az eljárást, s csak így magyarázható meg a roppant sok termék, melyet e korszak előhozott.

Páris. KONT IGNÁCZ.

PETRARCÁBÓL.

II.

Én láttam égi angyalt idelenn,
S bájt, melynek párja nincs e nagy világba'...
Oly jól esik, s úgy fáj gondolni rája —
Hogy álom volt csak, mindig azt hiszem!

És láttam könnyet azon a szemen,
A melyre irígy ő, az ég királya,
S hallék sohajt, mitől a víz elálla,
S a lusta hegy megindúlt csöndesen.

Gyászos panasz-szó ajkain ha támadt,
Szerelem, ész, erény, jóság, búbánat —
Mind földöntúli lágy zenébe olvadt;

Figyelt az ég is, és a néma légben
Seholse moczczant még egy kis levél sem —
Az ég s a szellő elbűvölve voltak. R. A.

---

[1]) Festus, pag. 334 M.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1. **Hajdu Nep. János**: A magyar nyelvjárások nyelvészeti jelentősége. Keszthelyi kath. kisgymnasium értesítője. 1881—82.

Iskolai programmba értekezést írni hálátlan munka. Mert nincs, a ki elolvassa, mivelhogy az egyátalán nem is divatos dolog. Tartalmazhat az a halva született értekezés bárminő ritka és értékes fölfedezést, szerzőjén kívül nem vesz róla senki tudomást, mert a programmok a papirkosárba vagy az iskolai könyvtárak valamelyik jól elrejtett zugába szoktak vándorolni.

No de az is igaz, hogy kevesen is vannak, a kik méltatlan bánásmódról panaszkodhatnának. Kevesen, a kik a tudomány nevében megkövetelhetnék, hogy hamarosan összehevenyészett soraikat figyelemre is méltassák. Ezt ki kell jelentenünk, azért is mert igaz, meg azért, hogy kitünjék, hogy nem csupán az olvasók indolentiájában gyökerezik a baj oka. Mert már megszoktuk, hogy silányságokat tálalnak fel a programmokban, és így hát minek is töltenők a drága időt hiábavaló fecsérelgetéssel. Vagy tán nincs mindegyikünknek elég baja, hogy még kedvtelésből is haragra ingereljük magunkat holmi gyönge férczelményeken?

Csakhogy az a nevez tes, hogy minmagunk vagyunk az olvasó meg az író közönség is. Ismerve pedig a viszonyokat, ha ránk kerül valamelyikünkre a divat kedvéért mulhatatlanul szükséges programm-értekezés megirásának a sora, a könnyű terhet nagy könnyelmüen rázzuk le vállunkról. Már minek is vesződnénk, és kinek? A papirkosárnak? És mi a tanulság az egészből? Az, hogy az illető értekezések silánysága, meg keserves sorsuk között kölcsönös okozati összefüggés van. Az egyik nem sokat vesződik vele, mert tudja, hogy nem olvassák; a másik meg nem olvassa, mert tudja, hogy a magáé is haszontalan.

Ennek ellenében mi meg akarjuk mutatni, hogy igenis olvassuk őket. Ki akarjuk válogatni a javát, nemcsak azért, hogy kijavítsuk esetleg a hibákat, h nem hogy a mennyire tőlünk telik. figyelmet is keltsünk irántuk. Ha ez sikerülne, a jelen. helyzet megjavulna, mert kiki iparkodnék, tudva, hogy munkáját elismerés, de meg gáncs is érheti.

Tehát térjünk át a czímbeli értekezésre. H. úr ki akarja tüntetni, minő jelentőségük van a nyelvjárásoknak a nyelvészetben. Legkivált a hangtani változásokat veszi tekintetbe. Felsorolja a magánhangzók különféle változatait az egyes nyelvjárásokban, beszél a mássalhangzók assimilatiója és dissimilatiójáról, a pótló nyujtásról, a metathesisről. Helyesen kiemeli, hogy a népnyelv igen gyakran régibb alakulatot tüntet föl, mint az irodalmi, hogy ez az utóbbi megcsontosodik, míg amaz folyton változik. De mi azt hisszük, hogy az irodalmi és a népnyelv közt való külömbséget

tévesen fogja föl. A 22. l. ezt mondja: «De eltér mégis a közmagyar beszéd az irodalmitól, a mennyiben nem ügyel arra, mint emez, hogy minden szó micsoda részekből van összetéve, minő szótól származik és hogyan van ragozva, pl. azt mondjuk: *üttyük*, de írjük: *ütjük*; továbbá ha lágy hang kerül kemény elé, lágyan írjuk, ámbár keményen ejtjük; tehát azt mondjuk: *fokta*, de így írjuk: *fogta;* ha kemény hang kerül lágy elé, keményen írjuk, ámbár lágyan ejtjük: *ragd a sarogba*; írjuk: *rakd a sarokba.*» Ámde nem az *írásban* van a külömbség, hanem a *kiejtésben*. Már pedig téved akkor is H. úr, mikor a 28. l. azt mondja: «az irodalmi nyelv az egyes hangokat, saját eredetiségükben, mivoltukban *ejti ki.*» Az nem áll; mert akárhogy írjuk is ezt: *ütjük*, mégis csak úgy mondjuk: *üttyük*; valamint ezt: *tanítson*, így: *taníccson;* ezt: *mondjuk*, így: *mongyuk* stb. Azt már ki lehetett volna emelnie, hogy az assimilatió sincs meg mindig oly teljesen az irodalmi nyelvben, mint a népében. Például *művelt* magyar nyelven nem beszélünk így: *úm megverte*; *úf fölvitte* stb. Az is igaz, hogy irodalmi nyelven beszélve, iparkodunk etymologice is beszélni, csakhogy ezt a törekvésünket a physiologiai hangtörvények nagyon szűk korlátok közé szorítják. Erőködhetik akár a legnagyobb etymologus is, mégse tudja ezt kiejteni: *vágta*, hanem így kell mondani: *vákta*, hacsak nem akarja a szót tagolva kimondani. Viszont a mennyire lehet megmaradunk — no hogy is mondjam — mi mellett. Azt akarom mondani, hogy nem mondjuk: *étörné*, *házbú* stb., de azt meg nem mondhatom, hogy az általunk használt alakok: *eltörné*, *házból* az etymologiának megfelelők, mert még csak a régibb nyelvben is így hangzottak: *elé törnéje*, *házbalól*. Aztán meg például a népies: *sokszer*, eredetibb a *sokszor*-nál. De meg azt se mondhatom, hogy az irodalmi nyelv alakjai teljesebbek, mert például: *szebbebb*, *megintelen* teljesebb, mint az irodalmi.

Nem is ily módon kell a kérdésre megfelelni. Csak ennyit lehet mondani: *Az irodalmi nyelv egy nyelvjárásnak a maitól elütő régibb állapota, a mely megcsontosodott ép azért, mert irodalmilag használták*. Úgy aztán helyes az is, a mit H. úr a 23. l. mond: «A népnyelvet tehát haladás, az irodalmi nyelvet megállapodottság jellemzi határozottságánál fogva».

Joggal kérdezheti tőlem valaki, hogy hát mond e még valami nevezeteset H. úr, mert ha csak ennyi a tartalma értekezésének, akkor a kitűzött kérdésre való feleletében a legeslegelején megállapodott. Mert az igaz, hogy szólnunk kell az irodalmi meg a népnyelv közt való külömbségről, ha a nyelvjárások jelentőségét akarjuk fejtegetni a nyelvészetben, de az is igaz, hogy akármi bőven tesszük is ezt, mégis csak megindítottuk, de meg nem fejtettük még a kérdést. És H. úr nem is fejtette meg. Csak ennyit mond a 23. l.: «(A tájnyelvek) fő kútforrását képezik azon adatoknak, melyek a nyelvtudomány végső eszméjének megvalósulásához, az

ős nyelvalkotó szellem megértéséhez vezetnek.» Úgy hát ebben áll a tájnyelvek jelentősége, hogy utopikus eszmék megvalósítására vezessenek. Oly kérdések megfejtésére, a melyek ugyan mindig foglalkoztatják majd az emberi elmét, de soha megfejthetők nem lesznek, — mert nem lehet inductive hozzájuk férnünk. Hát akkor a physika arra való, hogy a meglevő világ keletkezését, és nem arra, hogy a meglevő világ alakulatát kutassa? És a nyelvtudománynak nem az a czélja, hogy a meglévő nyelv alakulatát, történetét és törvényeit kutassa, hanem «végső eszméje az ős nyelvalkotó szellem megértése?» H. úr szavai kissé homályosak, és én tán félreértem őket, de másként nem érthetem mondását, mint hogy azt hiszi, hogy a nyelvtudomány végső czélja a nyelvek keletkezését földeríteni. No ez nem az; és nem akarok rá több szót vesztegetni. Mert vagy hallgatnom kell erről a dologról, vagy ha szólok, bőven és hosszasan kellene róla szólanom. Erre most nincs időm, sem alkalmatosságom. De hogy még egyszer ismételjem, a népnyelv adatai fontosak a nyelv történetének a megértésére, és az lett volna a feladata H. úrnak, hogy kimutassa, miképpen használhatók föl ezen adatok a kitűzött czél elérésére. Ha megmutatta volna ép az ilyen népnyelvi adatok alapján, minő körforgáson mennek át a nyelvek, hogy ugyanaz agglutinálóból flexionáló, és ebből ismét agglutináló lesz, és hogy halad ezen az uton (tán) mindegyik előre a természet kényszerűségétől üzetve, — akkor jeles munkát végezett volna.

Ámde ilyen nagy munkát tőle várnunk, igazságtalanság volna, minthogy emez általános kérdésekről általában kissé zavaros fogalmai vannak. Így kezdi pl. értekezését: «*. . a mint a külömböző népek külömböző szellemi egyediségekkel teremtvék, úgy nyelvöknek is szükségképen különbözőnek kell lenni. A külömböző gondolatok, érzelmek, eszmék, vágyak külömböző nyelveket hoznak létre.»* No már akkor nem volna többféle nyelv, ha ez igaz volna. Mert alapjában és lényegében az ember mindenütt ugyanaz. Ugyanazok és egyneműek a gondolatai, de legkivált az érzelmei és vágyai. Csak különféleképpen *nyilatkoznak* mindezek.

Ez a mondása is nagyon nagyon homályos: «Minthogy a nyelv természetes, és szükségképi kinyomata a nép szellemének, azért a *népnyelv tüzetes és pontos tanulmányozása a nép szellemi életének ismertetésére vezet.»*

Ez igaz is, nem is. Mert például a nyelv alaktanából senki se tanulhatja meg az illető nép «szellemi életét», a syntaxisból inkább, de különösen és kivált a jelentéstanból, — de akkor is csak *gondolkozása módját,* mert a szellemi életét csakis culturája foka határozhatja meg.

De hát minek is bolygatom ezt, mikor H. úrnak talán szándéka se volt ily nagy kérdésbe vágni a fejszéjét. Talán már haragszik is rám, hogy oly dolgot akarok rá tukmálni, a minő neki esze

ágában se volt. Azt szívesen meghiszem magam is; de hát akkor minek adta azt a nagyhangú czímet értekezésének? Nincs-e jogunk megkövetelni, hogy a czímbeli kérdést oldja meg; vagy mi több, nem venné-e akárki is rossz néven, ha másnemű dolgot olvasnánk ki iratából, mint a mit a czíme ígér?

H. úr hasznos munkát végzett, az tagadhatatlan, és én azt igen szívesen elismerem. De van-e munkájának tudományos értéke? Ezt tagadom. Vagy tán nem is kell, hogy legyen? Igen: de hát akkor minő legyen a programm-értekezés? Én a magam részéről legjobb szeretném, ha pædagogiai, nevezetesen didaktikai dolgokkal foglalkoznék, mert ennek a művelése a mi legkiváló feladatunk. De azt is szívesen megengedem, hogy más szakba vágjon, mert nekünk a tudományokat is művelnünk kell; csakhogy akkor aztán valóban becses és tudományos értékű is legyen a dolgozat. Ne üres æsthetizálás, a mire oly nagy hajlam mutatkozik, vagy gyenge compilatió, hiábavaló munka. Mikor még nálunk annyi sok érdemes munkát lehetne végezni, még a vidék hiányos segédeszközeivel is. Itt van például H. úr is. Ő valóban képzett nyelvész. Mért nem dolgoz fel inkább egy codexet nyelvi vagy helyesírási szempontból? Különösen helyesírásiból, minthogy e tekintetben valóban a sötétben tapogatódzunk, akár a világtalan. Ő maga hivatkozik rá egy helyt értekezésében, hogy a régi iratokban a mai *cs, s, zs, sz, z, c*-nek van írva, és azt hiszi, hogy úgy is ejtettek. Lehetséges; csakhogy én neki ugyanazon a codexben (talán nem éppen a veszprémiben) mutathatok akárhány szót, a mely majd *cs (č)*-vel, majd meg *cz*-vel van írva. Ortographiai ingadozás-e ez, vagy mélyebb ok rejlik-e alatta: tessék megfejteni. Vagy csináljon indexet valamelyik codexhez; még az akadémia is szívesen fogadja. Tanúlja a rokon nyelveket? Csináljon grammatikát, szótárt, és több efélét. Ezer meg ezer ilyen hasznos és valóban becses munkája akadhat, a melyhez nem kell nagy könyvtár, sem valami roppant sok segédeszköz.

Egy másik kollega meg hosszasan æsthetizál Vörösmarty: *Szép Ilonkája* fölött. Istenem, már hányszor megtették! De minden induktiv alap nélkűl, üres theoremák fonalán. Ha akarom vemhes, ha akarom szőrös. Nekem tetszik, tehát jó; nekem nem, tehát rossz. És így tovább.

Hát ez a kérdés? Individualis kritika az æsthetika vagy az irodalomtörténet czélja? Tessék inkább elővenni a *Zalán futását*, vesse össze *Homérosszal*, *Vergiliusszal*, *Tassoval* és egyéb nagy eposíróval, a kiket Vörösmarty tanulmányozott, és mutassa ki lépésről lépésre, mennyiben hatottak ezek rája, mit vett át tőlük, és a mit átvett, hogyan dolgozta föl. Akkor aztán belehatolhat a költő tanulmányaiba, rekonstruálhatja munkássága menetét, beleélheti magát gondolkodása módjába, ellenőrizheti költői teremtő erejét. Megmondhatja biztosan, mi rajta eredeti, és

mi idegen czafrang, és mondhat ítéletet is, a melyet tények támogatnak!

Hát mondjuk is meg csak, nem-e jellemző! Hányszor tárgyalták már a *Zalán futását*, és még nincs egy kiadása se, a hol a verssorok meg volnának számlálva. Nem tudjuk, hány sor mindössze, és hány egy-egy ének magában. Önök ki fognak nevetni, hogy ily csekélységbe kapaszkodom. De hát mondják meg, hogy idézhetnek belőle, vagy hogy vethetnek össze egy helyt a másikkal, hogy utalhatnak bizonyos jellemző példára? Noha én még azt is érdemesnek tartanám megtudni, valjon van-e symmetria az egyes énekek közt, és ha nincs, lehet-e annak valami okát találni.

Félbeszakítom soraimat. Csak azt akartam kiemelni, hogy programm-értekezéseink silánysága főleg abban leledzik, hogy néhány sorban mindannyian egetverő nagy kérdéseket kívánnak megoldani. Olyanokat, a melyekhez idő, pénz és rengeteg nagy tudomány kell, vagy olyan általános dolgokat, a melyekről hosszasan el lehet ugyan beszélni, de a melyek azután inkább csak stilus-gyakorlatok.

Elégednénk meg inkább kisebb problémákkal, olyanokkal, a melyek erőnkhöz mértek, és amelyeket alaposan meg is fejthetünk. Mert jól mondja Seneca «Aptari onus viribus decet, nec plus occupari, quam cui sufficere possimus»

Szilasi Móricz.

PETRARCÁBÓL.

III.

Vihart feledve, téli éjjelen
Két szirt között hajóz a lenge csónak,
A melyen Ámor ül kormányozónak,
Az én kegyetlen szárnyas ellenem.

Sok tarka képzet evez énvelem,
De vész- s vihartól soha meg nem óvnak!
A vágy s a sóhaj, szellős hajómnak,
Vitorla-vásznát rontják szüntelen.

A köny esője, s köde búbánatnak
Kuszált és hajh! már szakadó kötélit
Már régen széjjel is szaggatta félig . . .

Vezérlő csillagim még rejtve vannak,
A vad habok az észt is elnyelék, — —
Vaj' kis hajóm a révbe ér-e még?!

R. A.

A PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KÖZGYÜLÉSE

1882. decz. 3.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt Társaság! Aug. 8-án mult 8 éve, hogy a budapesti philologiai társaságot megállapitottuk. Azóta tudományos viszonyaink meglehetősen változtak, sőt örömmel mondhatjuk, tetemesen javultak.

Azelőtt még csak egy két emberünk foglalkodott szakszerűleg a philologiával: a gymn. tanárok nagy többsége csak egyszerű nyelvtanításnak és fordításnak vette; a nagy közönség alig méltatta figyelemre, német szomszédaink pedig azt mondták, hogy Magyarország philologia dolgában merő sivatag. Ma azonban már meglehetős számú munkásai vannak a hazai philologiának, már egy egész kis irodalmat bírunk felmutatni; a közönség hovátovább több figyelemben részesít minket s a külföld is tudomást vesz rólunk: közli munkálataink eredményét, s a mi helyes bennök, mindjárt fel is használja.

Mert a hazában van a szakférfiakat egyesítő társaságunk, a Magy. Tud. Akadémiától 1000 frt támogatásra méltatott Közlönyünk, külföldön pedig oly barátokat szereztünk magunknak, a kik szükség esetében tanácsukkal is szolgálhatnak.

Ha Ritschl, századunk legnagyobb philologusa még élne, ama szavaira, melyeket 1876. jun. 24. írt levelében hozzám intézett:

Das Interesse an den Culturbestrebungen Ihres schönen Vaterlandes ist ein so allgemeines und berechtigtes, dass jeder, der in irgendwelche nähere Beziehung zu ihnen gesetzt wird, von dem Gefühl hoher Befriedigung durchdrungen sein muss, und die lebhaftesten Wünsche für den fortschreitenden geistigen Aufschwung hegen wird, — e szavaira, mondom, ma már nem csak törekvéseink bizongatásával, hanem némi örvendetes eredménynek a felmutatásával is felelhetnénk.

De minek köszönjük ezt a sikert, melylyel nemcsak a class. philologia, hanem a modern, nevezetesen a magyar és német philologia terén is dicsekedhetünk? Semmi másnak, mint a philologiai módszernek, melynek meghonosítására társaságunk megalakult.

Hogy mi különbség van a régi és az uj iskola eljárása közt, azt már mult évi beszédemben fejtegettem. (Phil. közl. V. 800—1.) Ma a mi eljárásunkat csak igazolni akarom, és pedig azért, mert társaságunk nemcsak a szakembernek, hanem a mívelt közönségnek a támogatását is óhajtja. Illő tehát hogy a mívelt közönségnek tudtára adjuk, mi a mi törekvésünk, hogy ez a törekvés nemcsak jogos, hanem szükséges is.

Hála az égnek, mai nap már nem vagyunk kénytelenek a philologiát védelmünk alá fogni, százszor elmondták már, s be is bizonyították, hogy a philologia a materalismus közepett is mily fontos tudomány, a melynek elhanyagolása az emberiség szellemi életének sülyedésével járna.

A ki a philologiai tudományt nem becsüli, az számot sem tarthat arra, hogy a nemzet mivelt férfiai közé sorozzuk.

Mindamellett a philologiában is találnak gáncsolni valót, még pedig nem csak a laikus, hanem a szakember is.

A laikus a gyönge tanulók számára készült, Freund-féle præparatiókat többre becsüli mint valamely classicusnak szigorú apparatus criticussal ellátott kiadását. Amazt kényelmesen megérti s minden szavát elhiszi; az tehát neki jó munka. Emezzel azt sem tudja, mit csináljon; természete tehát, hogy megmosolyogja s betűvadászatnak gúnyolja.

Szeretett tagtársunk, Greguss Ágost, kit súlyos betegsége miatt körünkben nem üdvözolhetünk, de kinek egészsége jobbra fordultát velem együtt az egész társaság a leghőbben óhajtja, a *Lakatosok* czímű költeményében igen elmésen ostorozza azokat, a kik

Betűt, tagot, szót, mondást jól megrónak ;
De lelkibe nem hatnak az írónak.

Hasonló panaszokat hallani külföldön, még pedig kitünő szakférfiaktól.

Valamint a laikus, úgy az említett szaktudósok is a kritikára panaszkodnak.

Hadd világosítsuk fel az egyiket, hadd igazoljuk a másikat.

A laikus felvilágositására alkalmasabb módot nem találok, mint ha Berzsenyi verseinek a kiadásait mutatom neki. Az I. és II. kiadás Helmeczytől való, se teljes, se correct, se a szerző szövegéhez mindenben elég hű nem volt. Maga Berzsenyi mondja, hogy *Bohógyi balgatagsága engem korántsem sért annyira, mint*

Helmeczynek viszketeges dühe, mely szerint az ő nevetséges szavaival verseimet ismét bepiszkolta». A Helmeczy-féléket követte Döbrentei két kiadása, «mely előzőinek hibái és hiányai mellett még önkénytes változtatásokkal is megszeplősítve ... közbotrány tárgya lett. S ezt nyomatta le, helyenként találomra visszaigazítva, s hibásan ... mint 5. kiadást M(agyar) M(ihály) pesti könyvárus». Toldy volt az első, a ki Berzsenyi verseit hibátlanul, a szerzőhez híven adta. Íme egy szöveg története a könyvnyomtatás idejében egy félszázad leforgása alatt! Hát még az írás korszakában ezer s annál is több év leforgása alatt mennyi hiba, mennyi változtatás esett a régi classicusok szövegén! A renaissance korában rendszerint nagyon fiatal kéziratokból adták ki a classicusokat. A legjobb kútfőkön alapuló kiadások csak most készülnek. Ha Toldy eljárását helyeseljük, akkor a philologusét is helyeselni kell.

A ki a kritikai kiadásokat nem bántja, legalább egyes csekély dologba szeret belekötni. Így különösen a *Vergilius* név boszantja. Azt a tiszta lelkü költőt csak nem nevezték el *a devergendo! Virgilius*-nak hitták a virgine, virginitate. Pedig hát a legrégibb kéziratok, nevezetesen a Mediceus csak Vergiliusnak nevezi költőnket, a régi görögök kivétel nélkül Βεργίλιος v. Οὐεργίλιος-nak írják. A Virgilius-féle alaknak legrégibb példája csak az V. századból való. Csak a IX. században kezdik ez utóbbit pártolni, főleg miután phantastikusan *virgo*-tól vagy *virga*-tól származtatták. Egészen divatossá a XIV. és XV. században vált; de Angelus Politianus már akkor bebizonyította helytelenségét. (Teuffel R. L. §. 224, 2.)

Erre azt felelik nekem, hogy hát Horatius nem valami *Vergiliust* énekelt meg, hanem *Virgiliust*. Horatius csak tudta, hogy hitták a barátját. Persze hogy tudta; de nekünk is tudnunk kell, hogy a Horatius-féle szöveget számtalanszor másolták, azért nem csoda, hogy a *Virgilius* alak legtöbb kéziratban találkozik; de hogy az archetypusban itt is *Vergilius* volt, azt a Vat. Reg. Succ. 1703. Porphyrio s egyéb indiciumokból következtethetjük. *Vergilius* egy népies kiejtésü forma s az ép úgy válhatik tulajdonnévvé, mint teszem *Virgilius*. Szakasztott ily különbség van Veresmarty és Vörösmarty közt. Senki sem merné ezt a kettőt fölcserélni. Ennélfogva a philologus sem tesz helytelenséget, a mikor latinul írva nem *Virgilius*-nak, hanem *Vergilius*-nak nevezi Aeneis költőjét. V. ö. Heller Epil. zu Horaz. Od. I 3, 6.)

Petőfinek, Gyulai Pálnak, Pápai Páriznak s még többnek a nevét rendszerint rosszul írják. A ki a hibát helyreigazítja, azt senki sem fogja gáncsolni. Ennélfogva a philologus sem érdemli a gúnymosolyt, mikor a hamisított írásmód helyett a hiteleset követi.

Ha valaki *Epistolát* ír, s *Epistulának* czímezi, nevetésre ad okot. A nevetés helyén van, ha a levél tartalma silány; de hogy ha annyira becses, hogy külföldön is teljes elismerésben részesül, nagyon helytelen azon fennakadni, hogy az író kitünő munkájában nem a későbbi latinság orthographiáját, hanem a feliratok és régi codexek hiteles írásmódját követi. (Brambach, Hülfsb. f. lat. Rechtschreibung, *epistula* alatt.)

Mikor a philol. társaságot megalapítottuk, azt tanácsolták nekünk, hagyjuk a szigorú philologiát a németeknek, elég ha mi magyarok csak fordítással foglalkodunk.

E tanácsot természetesen el nem fogadhattuk, mert nem képzelhetünk jóra való nemzetet, melynek nem volna joga mindennemű tudományhoz s nem volna szüksége a philologiára is. Fordítás még nem philologia. A class. philologia pedig nemcsak a class. ókornak örökbecsű műveivel ismertet meg minket, hanem egyenesen töle tanuljuk meg azt a módszert, hogy kell a magunk nyelvét és irodalmát tudományos kutatás tárgyává tenni.

Ha hazánkban a philol. módszert meg nem honosítjuk, a philologiát magát sem honosítjuk meg. A mi a kritikát illeti, a nélkül el nem lehetünk. Nem értem én azt, hogy a tanár conjectura*gyártással* foglalkodjék. Ments isten! Épen ez az, a mi ellen külföldön is kikelnek; de igen is azt akarom, hogy a tanár a szigorú módszerrel készült munkák resultátumait megtudja becsülni, a mi csak úgy lehetséges, ha annak a kritikai számvetésnek az egész módját érti és maga is tudja végrehajtani.

Kritikai képzettség nélkül még hibátlan fordítást sem lehet igen nyujtani. Az alapos apparatus criticussal ellátott kiadások nemcsak annak valók, a ki szövegkritikával foglalkozik, hanem mindannak, a ki a szövegnek akármi czélra hasznát akarja venni. Különösen jó, ha a fordító a variánsokat és emendatiókat ismeri. Hadd bizonyítsam ezt egy szembeszökő példával.

Aristophanes Lovagjainak 176—7. verse Arany János fordításában *eredetileg* így szólt:

Vesd Káriára most a jobb szemed,
A másikat meg Chalkedon felé.

A felszólítottt személy erre ezt kérdi :

S boldog leszek, ha a szemem kifordul?»

Mind a felszólítás, mind a kérdés semmi hatást sem tesz az olvasóra, mert nem is igen érthető.

Nem értjük, miért van a jobb és a bal szem feltünőleg különkülön kiemelve, s miért mondja a megszólított, hogy a szeme kifordulna, ha Kariára és Chalkedonra nézne, mikor ezek nem épen olyan nagy távolságban vannak egymástól.

A fordítás nyomtatása közben a csak Palmer conjecturáján alapuló *Chalkedon* helyébe a hagyományozottt *Karchedon*-t iktattuk s íme a párbeszéd Athen politikai aspiratióinak rendkívül komikus ábrázolása. Athen szeretné a Közep-tengert Káriától egész Karthagóig. Ha a felszólított az egyik szemével keletre, másikával nyugatra nézne, akkor csakugyan kifordulna a szeme. Hasonló komikus felszólítás van a Madarak 179—181. versben is:

PEISTHETAIROS.

Nézz csak le.

BANKA.

Nézek.

PEISTHETAIROS.

Most nézz fölfele.

BANKA.

Nézek.

PEISTHETAIROS.

Tekergesd a nyakad.

BANKA.

Manóba!
Mi hasznom, ha kitekerem?

Mindebből látni való, hogy mennyit nem nyer a költemény néha csak egyetlen egy hibás szónak a helyreállításával, s milyen hasznos munkát végez az, a ki az évszázadokon keresztül hovátovább több romlást kapott szöveget a leghitelesebb kútfők alapján helyreigazítja.

Hogy tehát a szövegkritikának rendkívül fontos szerepe van, azt úgy hiszem az elmondottak után senki sem vonhatja többé kétségbe.

És mindamellett még szakemberek is akadnak, a kik a kritikai irány ellen kikelnek. De mi ellen is szólnak voltaképen ezek a panaszok? Nagyot hibáznánk, ha azt felelnők rá, hogy a philologiai kritika, a philologiai módszer ellen. E nélkül tudományunk nem is volna tökéletes tudomány. Nem azt, hanem a kritikai mániát ostorozzák, azokat a szárazlelkü philologusokat, a kik a régi világ szellemi kincseit a sok betűtől meg sem látják. Ha így értjük a panaszt, akkor én is hozzá csatlakozom, sőt én még tovább megyek. Én még az *alapos* æsthetikai és szöveg-kritika ellen is tiltakozom, mihelyt az nem a maga helyén és a maga idején történik, értem azt az esetet, mikor a gymnasiumi tanár, a helyett hogy a classicus mű szépségével ismertetné meg a tanulóit, figyelmüket a műnek netaláni fogyatkozásaira fordítja: mert ez a tanítás czélját egészen tönkre teszi.

Az iskola embere soha se felejtse Winckelmannak eme pædagogiailag fontos szavait: *Suche nicht die Mängel und Unvollkommenheiten in Werken der Kunst zu entdecken, bevor du das Schöne erkennen und finden gelernt.* (Eiselein kiad. VI. 302. l.)

Amíg tehát a tanuló Homért és Vergiliust csodálni meg nem tanulta, addig kritikáról ne is szóljunk neki.

A classicusok örök becsét pedig csak az a tanár fogja tanulóival megértetni, aki magát a remekművet kellő élvezésére képesítette. A kizárólagos kritikai irány arra nem elégséges.

De hadd szóljunk egy pár szót azokról is, akik nem mint gymnasiumi tanárok, hanem mint tudósok csak is az æsthetika terén mozognak s a philologiai kritikáról tudni sem akarnak.

Vegyük csak elő Horatiust s nézzük, mivé lettek költeményei az aesthetikai okoskodás alapján. Ahelyett hogy azok az æsthetizálók eszükbe vették volna, hogy Horatius mint egyáltalában egy költő se minden tekintetben hibátlan, mindenütt, a hol ízlésük szerint hiba volt, ott idegen toldást láttak s amit a lelkiismeretes szövegkritikus soha sem merne tenni, mert az összes classicusok közül épen Horatius szövege az, amely aránylag legmegbízhatóbb állapotban jutott az utókorra, a költemények nagy részét csonkították s össze-vissza keverték.

Aesthetikus soha sem jutott volna odáig, hogy a Homérféle kérdést úgy fölvesse, amint azt a philologia tette. Goethe maga eleinte ujjongva fogadta a Wolfféle theoriát, s Herman és Dorotheájában ily lelkes szókra fakadt:

Megszabadulva Homér nevitől ama férfiu által,
Most már megjelenünk mink is a pálya terén.
Mert ki viaskodnek istennel s azzal az egygyel?
Ám Homeridának lenni magába' dicső.»

később azonban ugyanaz a Goethe megint elfordult Wolfnak alkalmatlan hypothesiseitől, s jobb szerette Homért «egésznek gondolni s örvendve egésznek érzeni».

Valaki ezt ellenünk fordíthatná s még azt vethetné szemünkre, hogy hiszen a Homérféle kérdés örökké kérdés marad, és sok philologus maga is már beleunt e kérdésnek örökös tárgyalásába. Ez mind igaz; de az is elvitázhatatlan tény, hogy ezen a legszigorúbb philologiai módszeren alapuló hypothesis soha eléggé nem becsülhető hasznot hajtott. Csak azóta van fogalmunk a népeposról, csak azóta gyűjtjük az emberiségnek e megbecsülhetetlen kincseit, csak azóta látjuk, milyen különbség van a naiv és a műköltészet között, s mennyit tanulhat ez utóbbi az előbbitől stb.

Ha az æsthetikusok ezt fontolóra veszik, készörömest fogják elismerni, hogy a philologiához mint egészhez semmi gáncs[1] se fér, csak is az egyoldalúság ellen lehet kifogást tenni.

De annyira ne vigyük a dolgot, hogy a tudomány nagy respublicájában minden embertől mindent követeljünk. A philologiának annyi ága van, hogy egy emberélet nem is elégséges arra, hogy magunkat mindegyikében otthonossá qualifikáljuk. Azután a hajlam, a tehetség is különböző. Az egyik kitünő szöveg-kiadást nyújt, a másik e kitünő szövegnek classicus fordítását adja, a harmadik, negyedik stb. más-más módon használja föl a szövegben foglalt kincseket.

Ahhoz a mit a kritikai irányról általában mondottunk, még egy különös megjegyzést kell tennünk. Nálunk magyaroknál senkinek sincs oka a kritika ellen panaszkodni, alig vagyunk egy páran, akik ezt az irányt is követjük. Nálunk olyanféle elfajulásról, mint ezt külföldön tapasztalni, szó sincsen. Viszketeges conjiciálás nálunk ismeretlen. Ha mi a class. szövegen változtatunk, azt lelkiismeretes kézirat-tanulmányok alapján teszszük. Sőt az exclusiv kritikai működést sem vethetik szemünkre. Ha valaki végig néz mind ama philol. dolgozatok sorozatán, amelyeket a philol. társaság ülésein és Közlönyében vagy egyebütt közzétettünk, arról győződik meg, hogy az exclusivitást még a legvadabb ellenfél

sem volna képes ránk fogni. Hol van csak egy is közöttünk, aki a szövegkritika mellett vagy fordítással, vagy reálék magyarázatával, vagy történeti kutatásokkal is nem foglalkodnék!

Söt épen azt tapasztalhatni, hogy nagyon sok fordítás készül, míg ellenben kritikai grammatikai foglalkozás, mely rendkívül nagy haszonnal jár a *magyar nyelvtudományra nézve is*, nálunk vajmi ritkaság. Látni való tehát, hogy hazánkban a philologiai kritika terjedését nem gátolni, hanem előmozdítani kell. Hivatkozhatunk oly eredményre, mely a philol. kritika meghonosítását fényesen igazolja.

Azelőtt nálunk a Corvina- és egyéb codexekkel még bánni se tudtak. Megmérték a nagyságukat, csodálták a kötésüket, fotografiroztatták a czímlapjaikat s az initiálékat, s gyönyörködtek benne, ha minél régibb évszámot lehetett rájuk tukmálni. Hogy van-e a kéziratnak tudományos becse, azzal nem törődtek, de nem is volt ember, aki azt meg bírta volna ítélni.

Ma már a mi codexeink nemcsak külsőleg bibliographiailag vannak ismertetve, hanem, *ami a fő*, kritikai értékük is meghatározva.

Ha külföldi tudós valami idevágó kérdéssel hozzánk fordul, nem kell többé szégyenkeznünk, hogy magunk sem tudjuk mink van, már képesek vagyunk kellő felvilágosítással szolgálni.

Az elmondott érvek után azt hiszem, senki sem fogja többé a philologiai kritikát kicsinyelni, sőt mindegyik velem együtt azt óhajtani, hogy alapos voltában mentül inkább terjedjen.

Mielőtt beszédemet befejezném, hadd legyen szabad a philologiai társaság tagjainak különös figyelmébe ajánlani azokat az objectumokat, melyeknek tudományos feldolgozása eddigelé még meg nem történt, s egyenesen minket magyarokat illet.

A sokféle teendő közül csak ezt a párt említem.

A class. philologus ha teszem iskolai commentárt ír, mulhatatlan kötelességének tartsa, hogy az idegen nyelv és irodalmi mű fejtegetésénél a magyar nyelvre és magyar irodalomra is tekintettel legyen. A német philologus a németre, a franczia a francziára, az angol az angolra reflektál: ugyanazt kell tennünk nekünk is. Ahol grammatikai analogia van a magyarban, ott ne a német grammatikus szempontjából fejtegessük a dolgot, hanem utaljunk a magyarra. Természetes, hogy ezt csak olyan tanár teheti, aki a magyar nyelvnek az életét is folyton szemmel

tartja. Ez pedig nagyon szükséges, s a tudományra nagyon hasznos is.

Az úgynevezett junggrammatische Schule legfogékonyabb hivői Délnémetországban és az osztrák-magyar birodalomban találtatnak. *Vielleicht*, mondja Ziemer a *Junggrammatische Streifzüge* 10. lapján, *hängt dieses Talent der oest.-ung. Philologen damit zusammen, dass sie in ihrer vielsprachigen Monarchie auf das Leben der Sprache achten, ihre Bildung und ihr Wachsthum ... erforschen* stb. Tökéletesen igaz.

A magyar philologus e téren igen sokat tehet. Ha teszem a magyarral egyező görög és latin meg német elnevezésekre és kifejezésekre, az analog grammatikai tüneményekre ügyel és öszszegyűjti, minek nemcsak az iskolai magyarázat alkalmával nagy hasznát veszi, hanem a jelentéstan számára is becses anyagot szolgáltat.

Keresnünk kell továbbá a latin iskolának és irodalomnak a mi irodalmunkra való hatását és pedig nemcsak az újabb úgy nevezett classicus műköltészetünkre való befolyást, hanem a régi irodalmunkra valót is, ahol nem a classicus, hanem a későbbi latinság írói voltak azok, akik valamint Európaszerte, úgy nálunk is culturalis hatást gyakoroltak.

Érdemes munka továbbá a magyarországi latinságnak tudományos feldolgozása: kiderítése annak, miben eredeti, miben közös a többi európai egyházi, hivatalos és tudományos latinsággal. Ennek az objectumnak a megvizsgálásánál ki fog derülni, hogy mennyi szó és kitétel lett popularissá nálunk, amely voltakép nem egyéb mint a latin hivatalos vagy egyházi kifejezésnek szó-szerinti fordítása. Az efféle a nyelv életének kellő megértésére nézve rendkívül fontos. Ilyenféle kutatás nemcsak a magyar nyelvészetnek, az általános nyelvtudománynak is nagy szolgálatot tesz.

Végre még egy térre akarok utalni, amelyen igen sok tenni való akad, t. i. a magyarországi latin irodalomra. A mig ez alaposan fel nincs dolgozva, országunknak, a hol a latin nyelv oly soká uralkodott, szellemi életének *teljes* képét soha sem vázolhatjuk. Irodalmi történetünk megalapítójának sokkal sürgősebb és fontosabb dolga volt, hogysem ennek a munkakörnek is eleget tehetett volna. A még meg nem oldott feladat reánk és utódainkra vár.

Ezen specialis teendőink után még egy dolgot kell szóba hoznom, t. i. a népszerűsités kérdését.

Hogy valami külföldi növény nálunk meghonosodjék, arra nem elegséges a jól elkészített talaj, hanem az is okvetetlen szükséges, hogy éghajlatunk a növény tenyészthetésére alkalmas legyen. A mely növény csak üvegházainkban élhet meg, arról soha sem mondhatjuk, hogy meghonosodott: ha van is gyümölcse, az legföljebb egyes ember ínyének szolgál; de a nemzetnek soha sem fogja táplálékát képezni. Így vagyunk a tudománynyal is. A népszerűsítésnek igen fontos szerepe van. A népszerűség mintegy az a temperatura, mely a tudomány felvirágzásához megkívántatik. A tudomány csak népszerű voltánál fogva várhatja a kellő támogatást. Olyan országgyűlés, mely általértette, hogy a classicus ókor a tudományra, bölcsészetre és művészetre mily termékenyitő befolyást gyakorol, soha sem fogna arra szavazni, hogy a philologia ne képezze lelkét a gymnasiumi oktatásnak. Szükséges tehát, hogy a tudomány arról is gondoskodjék, hogy legyenek emberei, akik eredményeit a tudósok műhelyéből a művelt közönség közé is szállítsák. De a tudós maga is törekedjék úgy írni, hogy munkájának necsak a tartalma, hanem jó érthető stilusa is vonzza az olvasót.

Az elmondottakat szíves figyelmükbe ajánlván, a budapesti philologiai társaság ez évi közgyülését ezennel megnyitottnak nyilvánitom.

Budapesten, 1882. decz. 3. PONORI THEWREWK EMIL.

II. Titkári jelentés.

Mélyen tisztelt közgyülés! Alapszabályaink értelmében az első titkár a rendes közgyűlésen jelentést tesz a társaság évi működéséről. Ezen kötelességnek kívánok eleget tenni, midőn újra felidézem a tagtársak emlékezetébe társasági életünk mindazon mozzanatait, melyeknek az elmult év folyamában vagy maguk tanui voltak, vagy a melyekről az Egyetemes Philologiai Közlöny útján értesültek. És reménylem, hogy némi megelégedéssel fogják ezen recapituláló jelentést tudomásul venni, legalább a mennyiben bizonyságot tesz arról, hogy feladatunknak évről évre jobban megfelelünk. Mikor ezelőtt több mint nyolcz évvel hazánk legjelesebb philologusai a Budapesti Philologiai Társaságot megalapították, nem lebegett szemük előtt semmi chimærikus ábránd, de még szerény czéljokhoz sem merték reményleni, hogy aránylag rövid idő

alatt oly közel jutnak. Pedig már mikor ezelőtt két évvel társaságunkat új alapon újjá szerveztük, láttuk, hogy társaságunk eddigi czélirányos működése meghozta a maga gyümölcsét, kellőleg előkészítette a talajt, hogy az eddigieknél jobb eszközökkel fényesebb eredményt érjünk el. Czélunk ugyanaz maradt. A Budapesti Philologiai Társaság most is csak érintkező központja akar lenni a magyar állam területén lakó philologusoknak (tagjainak száma 138, 27-tel több mint a mult évben); most is csak azon van, hogy az ókori s modern nyelvek s irodalmak terén a szigorú philologiai módszert, mennyire tőle kitelik, ismertesse és terjeszsze; csak az eszközök módosultak, melyekkel, hogy mennyire feleltünk meg a hozzánk kötött várakozásoknak, arról társaságunk ezidei működése tanuskodjék. Társaságunknak ugyanis több rendbeli czéljainak elérésére ez idő szerint két eszköze van: havi felolvasó ülései, milyeneket az elmult társasági évben hetet tartottunk, és két év óta külön folyóirata, az Egyetemes Philologiai Közlöny. Az előbbiekben inkább arra fektetünk súlyt, hogy a mívelt nagy közönséggel a philologiát, első sorban a classica philologiát megkedveltessük, mely tekintetben annál biztosabban számíthattunk sikerre, minél inkább gyarapodott azon fiatalabb philologusaink száma, kik a régibbekkel vállvetve legfőbb igyekezetüket arra fordítják, hogy minden tudománynak nélkülözhetetlen alapját, az igazán mívelt közönségnek érdeklődését és pártfogását, a mi működésünk számára is kivívják. Még ezen felolvasó üléseinél is hathatósabb eszközre egy jeles szakfolyóiratban, az Egyetemes Philologiai Közlönyben tett szert társaságunk, egy oly eszközre, melyben a mellett, hogy a felolvasó üléseken előterjesztett inkább közérdekű értekezések is közöltetnek, úgy szakszerű értekezések, mint alapos bírálatok által a szigorú philologiai módszer ismertetésére és terjesztésére vagyunk első sorban tekintettel.

Hivatkozhatom az imént elmondottak jellemzésére következő felolvasásainkra: Fordításokat, melyekkel legközvetlenebbül lehet az idegen olvasó közönségre hatni, Anakreonból Gergely Károly, Theokritosból György Lajos, Propertiusból és Tibullusból dr. Csengeri János, az albán és új görög népköltészet köréből dr. Erődi Béla, az újabb olasz lyra termékeiből Radó Antal mutatott be a társaságnak. Az eddigi tudományos kutatások eredményeit szépen összefoglaló vagy legújabb irodalmi műveket terjedelmesen ismertető értekezések Boros Gábortól: «Sappho,» Fináczy Ernőtől: «Sappho és Phaon,» Krausz Jakabtól: «Euripides élete és művei,» Kont Ignácztól: «Euripides Rhesosa» és «A Christus szenvedéseit tárgyaló görög Tragœdia,» Csengeri Jánostól: «A görög rhetorika ókori irodalma,» Somogyi Ignácztól: «Strabó élete és működése,» Wertner Mórtól: «Aesculap és utódai» és «Az ókori könyvtárakról.» Fináczy Ernőtől: «Római nőköltők» és Király Páltól: «Goethe és Diderot.» A dolog természetéből folyik, hogy tekintettel felol-

vasó üléseink czéljára ezen inkább népszerűsítő felolvasásokkal szemben kisebb azon felolvasásaink száma, melyek beható önálló kutatás eredményeit nyújtják és hogy ezeknek tárgya is nem anynyira a classica philologia köréből van véve, mint inkább a magyar irodalom köréből, melyről feltehető, hogy még egyes félreeső részleteivel is inkább képes a hallgatónak figyelmét lekötni.

Ilyen értekezések Pecz Vilmostól: «Az új grammatikai irány s a psychologiai momentum a mondatban», Pozder Károlytól: «A madár árja mondákban,» Kardos Alberttől: «A XV. század magyar lyrai költészete,» Heinrich Gusztávtól: «Elfrida» és «Ráskai Vitez Franciscojához,» végre Volf Györgytől: «Hogy hítták az Argyrus királyfi szerzőjét.»

Az itt említett fordítások és értekezések kettő-háromnak kivételével mind megjelentek az Egyetemes Philologiai Közlönyben is. Tévedne azonban, ki azt hinné, hogy általuk már ki van merítve vagy akár csak főbb vonásaiban feltűntetve e folyóiratunk tartalma. Vannak abban még felolvasó üléseinken elő nem terjesztett fordításokon kívül értekezések a gót nyelvre és irodalomra vonatkozólag Heinrich Gusztávtól, az ó-franczia nyelvtan köréből Székely Salamontól és Herzl Mórtól, az eszt népdalokról Versényi Györgytől; — Dugonics Tárháziját Háhn Adolf tette közzé, ugyanannak Bátori Máriájáról Heinrich Gusztáv, Simai Kristóf Igazházijáról Erdélyi Károly értekezett, — Szűcs Lajos Szenczi Molnár Albert költészetét, Váli Béla Görgei Albert Argyrusát, Krajcsovics Soma középkori költőink verselését, Veress Ignácz igeműszavainkat ismertette, Beliczay Jónás Pannonia epigraphikus emlékeihez szólott hozzá, Fröhlich Róbert Aquincum történetére vonatkozólag közölt egy eddig figyelemre nem méltatott adatot, Bászel Aurél Platon és Aristoteles philosophiájáról, Kassai Gusztáv Tacitus philosophiájáról értekeztek, Ponori Thewrewk Emil ókori szövegek több romlott helyét javította, stb. stb. Nem lehet szándékom e helyen tagtársaink figyelmét a közlönyünkben megjelent jeles értekezések mindegyikére újból felhívni vagy azon jótékony hatást feltüntetni, melyet a Közlönyben hazai és külföldi philologiai munkákról közzétett beható és alapos bírálatok philologiai irodalmunk tovább fejlesztésére kell hogy gyakoroljanak; csak azon értekezéseket említettem, melyek kiválóan alkalmasak arra, hogy Közlönyünk sokoldalúságát illustrálják, de úgy hiszem, ezen szemelvény is elegendő azon meggyőződésem indokolására, hogy e Közlöny nemcsak egyike a legterjedelmesebb hazai folyoiratoknak — 1882-iki évfolyama is az igért 40 ív helyett 57 ívből áll — hanem egyszersmind a legjobban szerkesztett és legtartalmasabb folyóirataink közé méltán sorozható.

Sajnos, hogy társaságunknak egy másik még csak készülő félben levő publicátiójáról nem nyilatkozhatunk ily kedvezöen. Értem a philologiai Encyclopædiát, mely már hova-tova nyolcz

esztendeje, hogy foglalkoztatja társaságunk intéző köreit. Korán felismerték, hogy jó volna gymnasiumi és egyetemi ifjúságunknak egy oly segédkönyvet adni kezébe, mely hivatva volna nemcsak a classikusok olvasásánál felmerülő számos nehézségek egy részét megfejteni, hanem egyáltalában az ókor vajmi ritkán kellőleg méltatott reális oldalának ismeretébe is bevezetni; egy jónevű kiadóval folytatott tárgyalások kedvező menete e terv valósítását is biztosítani látszott, s a műnek jó két harmadrésze kéziratban már elkészült volt, midőn egyszerre — méltóztatik még emlékezni — ez ügyben váratlan fordulat állott be: a mű kiadására vonatkozó tárgyalások megszakadtak. Azóta alig volt a társaságnak választmányi ülése, melyen az Encyclopædia ügye elő ne fordult volna. A mult közgyűlés is foglalkozott e kérdéssel, s az ő meghagyásából folyamodtunk a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz, méltóztatnék kiadványunkat magas szellemi és anyagi pártfogásában részesíteni; de itt is csak annyiban értünk czélt, hogy ő Nagyméltósága kiadványunk erkölcsi támogatását megigérni kegyeskedett.

Reméljük azonban, hogy bár eddigi iparkodásunk csak részben sikerült, a jövőben több szerencsénk lesz. A miniszter úr kegyes igérete biztosít bennünket az iránt, hogy a könyv elterjedése nem fog egyedül tanulóink és tanáraink áldozatkészségétől függni, és hogy iskolai könyvtáraink és jó tanulók jutalmazására igazgatóságaink is készséggel meg fogják szerezni az olyan könyvet, mely több tekintetből hézagpótlónak igérkezik philologiai tankönyv-irodalmunkban.

Ennek reményében vagyunk oly bátrak a mélyen tisztelt közgyűlést újból szíves elnézésre és türelemre kérni, s erősen hiszszük, hogy jövőre már az Encyclopædia ügyében is azt fogjuk jelenthetni, hogy Társaságunknak e tekintetben is sikerült czélját megközelíteni, s alapos philologiai ismereteket ott terjeszteni, a hol arra legnagyobb szükség van, de a hol az legtöbb haszonnal is jár.

Dr. Ábel Jenő.

III. Jegyzőkönyv a közgyűlésről.

Elnök: Dr. Ponori Thewrewk Emil.

Jegyző: Dr. Ábel Jenő.

1. A mult ülés jegyzőkönyvének hitelesítése után *Elnök* melegen üdvözli a megjelent tagokat s felolvassa «Teendőink a classica philologia terén» czímű elnöki megnyitóját.

2. Erre a társaság első titkára előterjeszti jelentését a társaság mult évi működéséről, valamint a kimutatást, melyet a választmány által a közgyűlés utólagos jóváhagyásának reményében kiküldött pénztárvizsgáló bizottság (dr. Ábel Jenő, Bermüller Ferencz és

dr. Pecz Vilmos) a társaság pénztári állásáról bemutatott. Az utóbbiból kitünik, hogy a társaság kiadásai 1882-ben 1978 frt 17 krt, bevételei 2103 frt 85 krt tesznek ki. A 125 frt 68 kr. maradék a társaságnak 1880-ik és 1881-iki deficitjének (összesen 1032 frt 50 kr.) fedezésére fog fordíttatni; az ezután még fennmaradó deficit, 906 frt 82 kr. a hátralékos tagdíjakból és a társaságnak 1883-ik évi jövedelmeiből könnyű szerrel fedezhető.

3. Ezen jelentés kapcsán a pénztárvizsgáló-bizottság a következő két indítványt tette.

a) Tekintettel arra, hogy az Egyetemes Philologiai Közlönyben megjelent dolgozatok rendszeres díjazása el nem odázható többé, tekintettel arra, hogy a társaságnak folyton növekedő jövedelme, különösen a M. T. Akadémia nagylelkű segélyezésével együtt nem csak a jelenlegi deficit fedezését, hanem a rendes költségek fedezését lehetővé teszi, de tekintettel arra is, hogy a társaság, főleg míg deficitje van, nem gondolhat arra, hogy a Közlöny dolgozó társait teljes érdemök szerint díjazhassa — határozza el a közgyülés, hogy Közlönyünk az 1883-ik évben dolgozó társainak munkálatait ivenként tizenhat forinttal díjazza.

b) Nyilváníttassék a hivatalából lelépő pénztárnoknak, dr. Heinrich Gusztáv úrnak, önzéstelen fáradozásáért a társaság köszönete és adassék meg neki eddigi müködéseért a hivatalos felmentés.

A közgyülés mindkét indítványt egyhangulag elfogadta.

4. A napirend következő pontját a választások képezték. Az elnökön, alelnökön és választmányon kivül ez alkalommal másodtitkárt és pénztárnokot is kellett választani, minthogy a társaságnak eddigi buzgó másodtitkára dr. Keleti Vincze a beszterczebányai főgymnasiumhoz neveztetett ki rendes tanárrá, dr. Heinrich Gusztáv pedig a pénztárnoki állásról leköszönt.

A szavazatszedő bizottság tagjai Tiber Ágoston, dr. Váli Béla és Schill Salamon voltak. A választások eredménye a következő: Szavazott mindössze 18 (később 17) tag. *Elnökké* egyhangulag dr. Ponori Thewrewk Emil, *alelnökké* dr. Beöthy Zsolt, *másodtitkárrá* 17 szavazattal dr. Pecz Vilmos, pénztárnokká egyhangulag Knoll Károly választattak meg.

Fővárosi választmányi tagok lettek: dr. Bászel Aurél 17, Bermüller Ferencz 16, Heinrich Gusztáv 17, Hofer Károly 17, dr. Kassai Gusztáv 17, Király Pál 15, Köpesdi Sándor 15, Malmosi Károly 17, Maywald József 13, Pirchala Imre 17, dr. Simonyi Zsigmond 16 és dr. Torma Károly 17 szavazattal. Szavazatot kaptak még: Schill Salamon 3, Bartal Antal és dr. Bánóczy József 2, Mihály József, Riedl Frigyes és dr. Fröhlich Róbert 1-1 szavazatot.

Vidéki választmányi tagok lettek: dr. Csengeri János 17, Hehelein Károly 17, dr. Hóman Ottó 17, dr. Keleti Vincze 17, dr. Lipp Vilmos 17, Nátafalussy Kornél 17, dr. Ortvay Tivadar 16,

Petrovich Ferencz 17, dr. Pozder Károly 17, dr. Ring Mihály 17, dr. Szamosi János 17 és Veres Ignácz 17 szavazattal.

5. A választmány ajánlatára dr. Vámbéry Ármin a társaság tiszteletbeli tagjának egyhangulag választatik.

6. Következett az alapszabályok módosítása. A közgyülés a kisebb, stylaris, módosítások megtételével a választmányt bizván meg, elhatározza

a) dr. Ponori Thewrewk Emil inditványára, hogy a közgyülés határozatképességéhez a Budapesten lakó tagtársak száma egy harmadrészének megjelenése kivántatik meg.

b) Tiber Ágosti ndítványára, hogy a társaság közgyülése a karácsonyi szünidők alatt tartassék meg, mikor a vidéki tagtársaknak s módjukban van megjelenni.

c) Malmosi Károly inditványára, hogy a társaság rendkívüli tagjai csak egyetemi hallgatók lehetnek, kik három forintot fizetnek tagdij fejében.

Más tárgy nem lévén, elnök a közgyülést feloszlatja.

PETRARCÁBÓL.

IV.

Czélként kitett a szerelem nyílaknak,
Hóként a napnak, viaszként a tűznek,
Légként a szélnek! — Százszor szólíthatlak,
S te rajtam mégse, mégse könyörűlsz meg!

A vészhozó nyílak szemedbűl érnek;
Hely és idő nincs, a hol nem találnak!
Nálad van — óh! csak játéknak ne véljed! —
A nap, a tűz s a lég is — mind tenálad!

Nyíl az a gondolat, mit keltsz szívemben,
Orczád a nap, tűz az a vágy, mit szítasz!
A szerelem így tör felém szünetlen:
Vakít, elolvaszt — s egyre, egyre íjaz!

És ajkadon, mely illatot lehellő,
Melytől magam meg nem lehetne védnem,
Dalodban és szavadban van a szellő —
A szellő, melytül szerte foszlik éltem!

RADÓ A.

VEGYESEK.

— **Dr. Pecz Vilmosnak** Euripides tropusairól szóló értekezésére vonatkozólag, tekintettel az e Közlönyben közzétett birálatra, Dr. Ábel Jenőtől esetleg felmerülhető és tényleg fel is merült kételyek eloszlatása czéljából, annak kinyilvánítására kérettünk fel, hogy ő a Pecz értekezésének második részében (p. 10—82) foglalt példagyűjteményt — a mint az a birálatból is kivehető — nagyon hasznos munkának tartja, mely még azon esetben sem veszít értékéből, ha a belőle levont következtetések mind hibásak volnának is.

— **A hún mondához** nem érdektelen kis adalékot találtam a *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* (Hannover, 1882) VII. kötetében, melyben (p. 174) az Oettingen-Wallerstein herczeg maihingeni könyvtárának egy XV. századi, St.-Mangból származó szironykéziratát ismerteti (Jaffé feljegyzései alapján) Wattenbach Vilmos. E kézirat függelékét egy krónika teszi, mely a világ teremtésével kezdi és utóbb a császárok és pápák történetét jegyzi fel. A 19. lapon Marcianus császárnál a következő feljegyzés olvasható:

«*Marcianus. Hujus tempore Attila rex Hunorum civitatem Agrippam (!) id est Coloniam et Parisios ac multas alias in Alemania destruxit. Et post in Pannonia reversus ibique temulentus de nocte suffocatus est, et per suos in scrinio argenteo et deaurato positus et dimersus. Post cujus Athile mortem in Eczelburck fuit bellum Krimheldinum, omnium preteritorum bellorum maximum.*»

Ez a *bellum Krimheldinum* párja a Kézaiból (c. IV.) ismeretes *prelium Crumhelt.*

H. G.

— **Sz. István és Gizela egy ajándéka.** Ugyanezen folyóirat 218—224. lapjain a metzi St.-Arnulf-apátságnak nehány eddig figyelembe nem vett kézirati műve van ismertetve, melyek annál fontosabbak, mert ez apátságnak roppant gazdag könyvtára 1792-ben, igen csekély kivételekkel, tönkrement. Egy múlt századi kéziratból, mely azonban régi feljegyzéseken alapszik: «*Antiquitatum Arnulfinarum libri tres, opera et studio P. Petri Baillet, monachi ordinis S. Benedicti, congregationis sanctorum Vitonis et Hydulphi, 1730*» a következő feljegyzést idéz a közlő p. 220:

«*Asservatur modo in basilica Arnulfina pretiosa casula, missa quondam ad Joannem papam XIX a S. Stephano Hungarorum rege et Gisela, ejus conjuge, ex dono, ut creditur, Leonis papae IX; in pallii posteriori parte haec verba aureis litteris textili opere adscripta sunt: S. Ungrorum R.*

et Gisela, dilecta sibi conjux, mittunt haec munera domno apostolico Johanni.«

Egy másik kéziratban, mely a XVII. század második feléből való: *Histoire de l'abbaye Royalle de St.-Arnould de la ville de Metz, par Dom. Pierre Descrochets* a magyar királyi pár ez ajándékáról a következőt olvashatni:

»*On voyait encor dans le thresor de l'abbaye un manteau en forme de chappe, tissu de soye et sursumé de perles, que Gisela . . . avait envoyé . . . Il est gardé reveremment avec le manteau precieux et imperial de Charlemagne tout chargé d' aigles . . . et avoit autrefois cette coustume de se servir de ces manteaux comme de chasubles en la grande messe les jours des festes des saincts Leon et Charlemagne.*» H. G.

— **Pindaros** eddig fel nem használt kéziratairól Ábel Jenő a «Wiener Studien» legújabban megjelent füzetében «Zur Handschriftenkunde des Pindar» czím alatt terjedelmes értekezést tett közzé (p. 224—262). A Pindar-scholionok új kiadásával levén elfoglalva külföldön tett utazásai alkalmával kiterjesztette figyelmét Pindarosnak és a scholionok valamenyi kéziratára és úgy találta, hogy az eddig legteljesebbnek ismert Pindaros-kiadásban is, a Tycho Mommsenében (1864 és 1866) számos kézirat nincsen felhasználva, daczára annak, hogy a kiadónak legfőbb iparkodása épen az apparatus criticusnak lehetőleg teljes beszerzésére irányult. Mommsen mindössze száznégy kéziratot használt fel, tíz más kézirat létezéséről volt ugyan tudomása, de közelebbről nem ismerte. Ábel először is ezen tíz kézirat közűl kilenczről ad kimerítő tudósítást, azután azokat ismerteti, melyek az eddigi kiadók előtt még csak névszerint sem voltak ismeretesek, számra nézve huszonötöt, kivált olasz- és angolországi könyvtárakból. Ezen kéziratok egytől-egyig mind a byzantin grammatikusok által interpolálva vannak, s így a szöveg helyreállítására nem alkalmatosak, de azért a Pindaros szövegének történetéről gyakran szerfelett becses felvilágosítást adnak: hogy csak egyet említsünk, belőlök tanuljuk ismerni a Thomas Magister recensióját a III. és IV-ik pythiai ódában és a Triclinius-féle recensiót Pyth. IV. 58-tól 296-ig.

Azután kimutatja Ábel, hogy kivált Bergknek a kéziratoknak Mommsen által eszközölt osztályozása ellen felhozott kifogásai teljesen alaptalanok, és hogy Mommsen csak annyiban tévedett, még pedig gyakran tévedett, hogy sok oly kéziratot mondott még fennlevő kéziratok másolatainak, melyek csak ugyanazon forrásból eredtek mint azok. Ennek következtében számos kézirat, melyeket Mommsen a kisebb kiadásban és Bergk a negyedik kiadásban mint egészen értéktelen «apographonokat» az apparatus criticusból kivetettek, visszajutottak az őket

megillető helyre. Végül kimutatja Ábel a legtekintélyesebb újabb Pindar-kiadókkal szemben, hogy sem valamennyi kéziratot nem lehet a szöveg javítására felhasználni, mint azt Bergk hitte, sem nem szabad az Ambrosianus A-n és a Vaticanus B-n kívül majdnem valamennyi többi kéziratot haszontalannak nyilvánítani, mint azt M. Schmidt tette. Ezen tekintetben is Tycho Mommsen találta el az igazat, midőn azt vallotta, hogy Nem. V-től kezdve BD (a Vat. B és a Med. B), az Olympiában ABC (egy Parisi-nus) D, a Pythiában és az első négy Nemeai ódában BCD az egyedűl mérvadó kéziratok; míg azon olvasásokról, melyek a többi kéziratok valamelyikében találtatnak, Ábel kimutatja, hogy csak a másolóknak többé-kevésbbé szerencsés conjecturái.

Ábelnek ezen értekezése következtében a jövő Pindaros-kiadásoknak apparatus criticusa a legfőbb tekintetekben is lényegesen kell hogy eltérjen az eddigitől.

— **A Monumenta Ecclesiæ Strigoniensis** czímű okmánygyűjteménynek nem rég hosszú szünet után második kötete is megjelent, melyben Knauz Nándor az esztergomi érseki székre vonatkozó 927 részben kiadatlan okmányt közöl az 1273. és 1321. közti időből. Nem lehet szándékunk e helyen bár csak néhány szóval is feltüntetni, mennyit nyer hazai történetírásunk e monumentalis publicatióból; csak arra akarunk utalni, hogy hazánk mívelődési történetének búvárai is sokat tanulhatnak belőle. Igy pl. p. 71 megtudjuk, hogy a László prépost végrendeletében említett könyv, mely Fejér kiadásában eléggé mysticusan *Eremitarum*-nak van írva, nem egyéb közönséges *Breviarium*-nál. — «Egyetemeink a középkorban» czímű értekezésemben (p. 8) hogy kimutassam, miszerint IV. László uralkodásának későbbi éveiben kicsapongásai daczára is érdeklődött culturalis intézmények iránt, Schier (Mem. Provin. Hung. August. p. 100), Fehér (Cod. Dipl. V., III. p. 77) és Bohus nyomán (A szellemi műveltség állapota Magyarországon az Árpádok korszakában p. 12 és 18) azon körűlményre hivatkoztam, hogy IV. László még 1281-ben az ágostai szerzetesek esztergomi tanodájának ajándékozta az ottani örmények telkét «ut studium theologicum ibi alatur,» mely adományt 1292-ben III. Endre megerősített. Knauz publicatiójából megtudjuk azonban, hogy IV. László csak azért adta oda a kérdéses telket «ut in ipso loco claustrum construerent et monasterium edificarent, in quo iugiter divine laudis organa decantarent,» s hogy csak III. Endre kapcsolta ezen adomány megerősítéséhez azon föltételt, «*ut Studium Theologiae et aliarum arctium ibidem cumaliis ministeriis (?) Studiorum valeat, nostro mediante officio, aptissime collocari et iugiter exerceri.*»

Á. J.

— **Dugonics Tárházijához.** A Dugonics-féle kéziratok sűrű erdejében csak a minap akadtam egy latin vígjátékra, midőn e czikkem már kikerűlt volt a sajtó alól. E vígjáték *Opimius* czímű s lényegében megegyez *Gyöngyösivel*, az 1770-ben kelt első átdolgozással. Az *Opimius* elejére és végére iktatott jegyzésekből világos, hogy Dugonics az *Analectáiban* említett Gottsched-féle komédián, melyet váczi tanítványaival 1770-ben előadatott, nem *Gyöngyösit*, a magyar vígjátékot, hanem *Opimiust*, a latint érti. Ezt bizonyítja már maga az is, hogy Dugonics, az előadásról szólván, nem teszi oda hogy *magyarra* fordította a Gottsched-féle darabot, illetve hogy *magyar* vígjáték kerűlt színre, pedig ezt följegyezni nem mulasztja el soha. Valószínű, hogy Migazzi bibornok kedvéért tartottak latin előadást, s valószínű az is, hogy eredetileg magyarul akartak játszani. A *Gyöngyösi* czímű átdolgozást 1770. ápril 8-án fejezte be Dugonics; a latin átdolgozás csak két héttel utóbb, ápril 24-én késztült el és az ifjusági majális alkalmával, május 28-án kerűlt előadásra, a bibornok-érsek, az összes papság és nagy számú polgár jelenlétében. Az előadás délután öt órától hétig tartott. — A személyek sora a latin vígjátékban a következő:

Opimius, senex, cuius divitias tres homines sibi expetunt.
Vigilantius, Opimii fidelis et gratus libertus.
Martius, centurio
Litteratus, academicus } hi tres Opimii divitias venantur.
Civicus, homo urbanus
Stellio, poëta, Litterati amicus.
Davus, Litterati servus.
Praecurius, Martii centurionis præcipuus servus.
Sirus, Martii centurionis non pridem conductus servus.
Thraso, parasitus, Civici amicissimus.
Caupo.

Scene figitur Vacii. H. A.[1])

— **Irene történetének**[2]) legrégibb német feldolgozását a következő munkában találtam meg: *Glücks und Liebeskampf. Ganz klägliche Tragödi in fünff Liebeshistorien eingetheilt. Durch Aeschacium Maiorem. Leipzig, 1615.* E munka (melyet Gottsched a múlt században, kétségtelenűl czímétől félrevezettetve, színműnek tartott és a német szín-

---

[1]) Alkalmilag megemlítjük, hogy Dugonics *Tárházi*ja, Háhn Adolf érdekes és tanulságos értekezésével, gyönyörű kiállításban jelent meg, az Eggenberger-féle könyvkereskedésben. Ára 80 kr.

[2]) L. *Kisfaludy Károly «Irene»-jének tárgyáról* cz. czikkemet a *Budapesti Szemle* 58. számában.

művek közt sorolt fel), öt novellát tartalmaz, a szerző szerint csupa «oly történeteket, melyek nem régen a saját korában megtörténtek és előbb olasz, utóbb franczia nyelven feljegyeztettek, sőt részben a franczia király ő felségének ajánltattak». A munka tehát francziából van fordítva, de franczia forrása is egy olasz eredetinek fordítása. A második novella: *Mahomet und Hyrenea*. Már a leány nevének az alakja is bizonyítja a franczia forrást. H. G.

— **Berzsenyi német tanulmányaihoz.** Talán nem lesz érdektelen a következő képnek föltünő előkerűltét följegyeznünk:

Berzsenyi «B. Wesselényi Miklós képe»
1814. (Döbr. kiad. 44. l.)

Mint az egekbe merült Aetnának alja virányos
S a tetején örökös tűzörvény, s aetheri fagy küzd,
Arczaidat derülő tavaszod szép hajnala festi,
Jég födi homlokodat, s láng csap ki komoly szemeidből!

Kaspar Ziegler (Kurtz, Gesch. der deutschen Litteratur II. p. 289.) következő költeménye szakasztott így:

Ein alter Greisz an eine Junge.

Ach Celia, verachte keinen Alten
Sie sind noch zu behalten
Aurora ware jung
Und liebte doch so einen alten Freier
Ich binn dem Ätna gleich
Von aussen weiss, im Herzen lauter Feuer!

Berzsenyi könyvtáráról alig van pontos és kimerítő tudomásunk, de könnyen föltehető, hogy az, a ki Matthissont és másokat oly jól ismert, innen meríthette a föntebbi szép képet. *L. M.*

— **Enea Silvio de' Piccolominiről,** mint humanistáról, a Budapesti Szemle Pór Antaltól öt füzeten át terjedelmes tanulmányt közölt (nr. 67—71), melynek az Aeneas Sylvius előtti humanismust tárgyaló «bevezetése» több mint kilenczven oldalra terjedő kivonat Voigt két kötetes nagy művéből: «Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus», még pedig oly kivonat, melyben alig tíz sor a Pór sajátja; a többi szószerinti fordítás — a forrás idézése nélkül. Több bajt okozhatott a tanulmánynak magát Aeneas Sylviust és korát tárgyaló főrésze (43 oldal), a mennyiben Voigt idézett művében csak aránylag röviden tárgyalja Aeneast, mint a kiről «Enea Silvio de' Piccolomini» czímű három kötetes művében eléggé terjedelmesen értekezett. A nehéz feladat: ezen két műből az Enea Silvióról mint humanistáról szóló fejtegetéseket úgy összeilleszteni, hogy

a szóról-szóra való fordítás jellegét lehetőleg híven megőrizze, Pórnak fényesen sikerült, csak azt szerettük volna, hogy legalább a szerkesztő, ha már nem a szerző, egy rövidke jegyzetben azt is megmondotta volna, honnan van véve az érdekes tanulmány kilenczvenkilencz századrésze. A Budapesti Szemle egyik vagy másik olvasója ez esetben talán hasznosabb dologra fordította volna idejét, mint e «tanulmány» olvasására.

Tagtárs.

— **Goethe és Schiller egy sajátságos tévedését tárgyalja** Landau Márk az *Allgemeine Zeitung*nak 1882. nov. 24-én kelt mellékletében. Midőn Schiller *Die Horen* czímű folyóiratát megindítá, 1794. október 28. arra kéri Goethét, hogy igérete szerint Boccaccióból a «becsületes procurator történetét» dolgozza át. Ugyanezen történetet említi Schiller 1795. márczius 20-án kelt levelében, melyben Goethének különös érdeműl tudja be, hogy az, a cselekvény befejezését illetőleg Boccacciótól eltért. Kétségtelen, hogy a két nagy költő az idézett történet alatt a Goethe-féle *Unterhaltungen deutscher Ausgewanderter* czímű novellagyűjtemény ötödik darabját, a lelkész elbeszélését érti. Goethe maga, 1795. márcz. 11-én kelt levelében e novellát Boccaccio elbeszélésének, saját művét pedig ez elbeszélés «átdolgozásának» mondja. Landau már most kimutatja, hogy 1-ször Boccaccionál nincs novella, mely a Goethe-féle elbeszélés alapját képezhette volna, és 2-szor, hogy a Goethe elbeszélése Antoine de la Sale (*Cent nouvelles nouvelles*, Paris, 1486.) egy novellájának igen kitünő, de mégis nagyon hű *fordítása*. — Különben megjegyzem, a miről Landau úgy látszik nem tud, hogy a Goethe és De la Sale novelláinak feltünő egyezésére már Bülow Eduárd is utalt. — Érdekesek Landau további fejtegetései is, melyekben e novella főelemeit a Hét mester történetében, régi franczia fabliauxban, indus, persza és török mesegyűjteményekben felmutatja. *H. G.*

— **Bürger és Pozsony.** Bürger Gottfried Ágostnak, a múlt századbeli jeles német költőnek, 1785-ben és 1786-ban terve vagy kilátása volt, Magyarországba jönni, és Pozsonyban tanári állást nyerhetni. Leveleiben három ízben történik említés ez ügyről. Először 1786. január 30-án kelt levelében említi, hogy jó barátjai nem tudnak megbékülni ama tervével, hogy Magyarországba akar menni. Másodszor 1786. augusztus 17-én írja, hogy itt az ideje, hogy elhatározza magát, de még mindig nem képes arra. «A 600 frtnyi fizetés nem valami nagy dolog. Igaz, hogy Pozsonyban, mint mondják, sokkal olcsóbb az élet, s azon kívül jó kilátásokkal biztatnak, hogy t. i. többre is vihetném s javíthatnék helyzetemen. De érdemes 600 frtért hazáját, barátait, rokonait, sőt még gyermekeit is elhagyni? Mert ezeket, legalább egyelőre, még sem vihetném magammal. És bizhatni-e a bizonytalan jövőben?

A mint most vagyok, anyagilag már is jobban állok. Sőt van kilátásom kellemes útazásra is, pl. Angliába stb. . . . Nővéreim kézzel-lábbal ellenzik Magyarországba való útamat. Mit tegyek? Mert most igaz, hogy 600 frtnál több jövedelmem van, de ez bizonytalan állapot, míg ama 600 frt biztos. Mit tegyek?» — Végre 1787. május 14-én kelt levele szerint, igen bánja, hogy egy évvel előbb el nem ment Magyarországba, mert Hannoverában nem fogja soha semmire vinni. Azért, írja, kérte meg «néhány külföldi barátját», hogy járjanak el az ő ügyében.

A levélből nem tünik ki, vajjon ez utolsó megjegyzés magyarországi barátokra s így újra a pozsonyi tanszékre vonatkozik-e. Többet nem tudni ez ügyről. Ajánljuk e nem érdektelen kis momentumot egy nagy költő életéből pozsonyi barátaink figyelmébe, kik talán az evangelikus lyceumnak (mert csak erről lehet szó) kézirattárában felvilágosító adatokat és okleveleket találhatnának. *H. G.*

— **De re nummaria Romanorum.** *Ad summos in philosophia honores ab amplissimo philosophorum ordine Budapestinensi rite impetrandos scripsit Franciscus Bleszkány Budapestinensis. Budapestini, Apud Josephum Kertészium. 1882.* Ezen czím alatt a múlt hónapban, meglehetősen középkorias latinsággal írva, egy doctori dissertatio jelent meg (8. r. 66 l.), mely hét fejezetben a római pénzügy történetét adja elő a legrégibb időktől a Kr. u. negyedik századig. Eckhel, Mommsen, Graesse, Cohen, Raoul-Rochette, Hultsch és Thewrewk Emil munkái szorgalmasan fel vannak ugyan használva, de újat az értekezés nem tartalmaz. Legfölebb azon szerencsés és practicus ötletet lehetne újnak nevezni, hogy az utolsó két lapon három táblázatban a legkülönfélébb római pénzértékek «osztrák-magyar» értékre át vannak számítva, és hogy egy «Conspectus Chronologicus»-ban Róma pénzügyének egész története össze van foglalva harmadfél oldalon.

— **Wieland Hermann-ja.** Wielandnak egy eddig nyomtatásban meg nem jelent költeményét adta ki Muncker Ferencz: *Hermann von C. M. Wieland, Heilbronn. 1882.* — Wieland e négy énekes eposzát 1751. auguszt. 4. mint tübingai jogász (18 éves volt) küldte meg Bodmernek, az akkor nagy tekintélyű zürichi írónak, ki nagy tetszéssel fogadta. De a költő jól ismerte műve gyengéjét; már október 29-én írja Bodmernek, hogy az eposz cselekvénye nem kerek és hogy Hermann sokkal tragikusabb alak, semhogy epikus hősnek való volna. A mű Klopstock *Messiás*ának (1748) hatása alatt készült és nagyon elárulja e hatást, bár Wieland már ez ifjúkori, néhány hét alatt összeírt műben is nagyobb epikus tehetségnek mutatkozik, mint a nagy lyrikus Klopstock volt.

Eddig azt hitték, hogy Wieland azért írta *Hermann*ját, hogy Schönaich Ottónak, a Gottsched-féle iskola egyik főemberének 1751-ben

megjelent eposzát: *Hermann oder das befreite Deutschland* kitünőbb munkával kiszorítsa. Ma már kétségtelen, hogy Wieland éposza már Bodmer kezében volt, midőn a Schönaichnak teljesen eltévesztett, költőietlen rímelése megjelent.

Wieland Tacitust nevezi főforrásának, melyből állítólag éposza két főmotivumát (Hermann megszökteti későbbi nejét Tuszneldát, és Varus meggyalázza Melo germán fejedelem leányát) vette. Ez tévedés. Tacitus Varus e tettéről nem tud. Ezt a római írók közűl csak Florus említi, kit költőnk alig olvasott. Wieland főforrása Lohenstein roppant terjedelmes regénye: *Grossmüthiger Feldherr Arminius oder Hermann, nebst seiner durchlauchtigsten Thusnelda* (1689 és 1731), melyben Melo leánya, Walpurgis, Varus aljas szenvedélye elől a halálba menekűl, mi a németeket lázadásra bírja. Wieland nemcsak a cselekvény főtényét, hanem a motivumok nagy részét is Lohensteinből veszi, sőt a szereplők neveit is, csak a szerencsétlen leány neve Hulda. De azért Wieland nem szolgai utánzó; nála a cselekvény egységesebb és kerekebb, az indokok találóbbak, a színezés sötétebb és meghatóbb. Hulda Varus bujaságának áldozatává lesz, a mi helyesebb, mert sokkal nagyobbnak tünteti fel a római hadvezér bűnét.

Klopstock és Lohenstein mellett főleg Vergilius *Aeneise*, melyet gyermekkora óta bámúlt, volt nagy hatással reá.

Wieland gyorsan vetette művét a papirosra, nem csoda, hogy nem volt megelégedve vele. Folyton azon tervvel járt, hogy nagyobb eposzszá átdolgozza. Midőn 1755-ben *Ankündigung einer Dunciade für die Deutschen* czímű polemikus művét (Gottsched ellen) kiadta, ennek függelékében (*Der verbesserte Hermann*) szigorú bírálat alá veszi Schönaichnak hőskölteményét és kifejti, hogy ő maga milyen Hermann-époszt szándékozik írni. E terv sokkal nagyobb szabású és jelesebb, mint négy év előtt elkészült *Hermann*jáé, de csak terv maradt, és *Hermann* maga soha sem jelent meg; Wieland munkái csak azon töredékeket közölhették, melyek a Schönaich ellen intézett szatirába beleszőve voltak. Első kiadása a szerzőnek eredeti kéziratából, mely Bodmer hagyatékából a zürichi városi könyvtár birtokában van, csak most lép nyilvánosságra, 130 évvel, miután Wieland azt irta! *Hermann* nem tartozik Wieland kiváló dolgozatai közé; irodalomtörténeti szempontból azonban igen érdekes mű, mely a közzétételt mindenképen megérdemelte.

Alkalmilag figyelmeztetek J. E. Riffert érdekes tanulmányára: *Die Hermannsschlacht in der deutschen Literatur*, mely a Herrig-féle *Archiv für das Studium der neueren Sprachen* 63-ik kötetében (1880) megjelent. V. ö. W. Creizenach czikkét: *Armin in Poesie und Literaturgeschichte* is a *Preussische Jahrbücher* XXXVI. kötetében. H. G.

— **Egy új latin szótár** első két füzete jelent meg nem rég a Franklin-társulat kiadásában: «A latin nyelv szótára a kútfőkből, a legjobb és legújabb szótárirodalomra támaszkodva, összeállította Dr. Finály Henrik. Budapest, 1882.» Tulajdonképen második kiadása ez a Finály-Régenyi-féle ismeretes kolosvári szótárnak (1858.), mely egyike újabb szótárirodalmunk sokat használt kútforrásainak. De hogy nem második kiadásnak mondja a szerző, magyarázatát abban leli, hogy az 1858-iki zsebszótár terjedelmes kézi szótárrá nőtte ki magát, mely az ókori latinság egész nyelvkincsét felöleli, a mint az ókori latin irodalomban egészen a 6-ik század végeig és az eddig felfedezett és közzé tett összes feliratokban fenn van tartva. E tekintetben a szótár teljesebb akar lenni, mint akár a Klotz, akár a Georges legújabb kiadású nagy kézi szótárai, sőt túltesz a Forcellini-féle nagy szótár Schneebergi és Corradini-féle paduai kiadásain, még a de-Wit-féle kiadás egyes hézagait is pótolja. Igy mondja a kiadó tájékoztatója. Minthogy a műnek még csak két füzete van előttünk, nem mondhatunk itéletet belső értéke felett; a Georges szótárával azonban egy pár helyen összehasonlítottuk, s úgy találtuk, hogy bár több szó hiányzik benne, mely Georgesnél megvan, nagyjában mégis teljesebb és különben is latin-magyar szótáraink között kétségkívül első helyen áll.

— **Tagdíjfizetések**. Utolsó kimutatásunk óta a tagdijat megfizették:

pro 1882: Lehr Albert, Budapest. — Kosztka Győző, Kassa. — Maywald József, Budapest. — Mátray Aurél, Székesfehérvár. — Paulik József, Pozsony. — Szunter Nándor, Arad. — Tíber Ágost, Budapest. — Zichy Antal, Budapest.

pro 1883: Dr. Barbarits L. R., Székesfehérvár. — Dr. Boros Gábor, Nagy-Szeben. — Janny László, Kolozsvár. — Káposztássy Jusztinián, Eger. — Madarász Gusztáv, Nagy-Kálló. — Dr. Pecz Vilmos, Budapest. — Dr. Pozder Károly, Losoncz. — Szabó István, Kazar. — Dr. Wargha Samu, Esztergom.

Az oklevél díját: Paulik József, Pozsony.

Előfizettek: Dr. Haynald Lajos, Kalocsa. — Fehértemplomi áll. főgymnasium. — Rozsnyói kath. gymnasium. — Békési reálgymnasium. — Kassai kir. főreáliskola. — Zirczi apátság könyvtára. — Sárospataki ref. főiskola. — Pfeifer F. 3 példányra. — Pannonhalmi könyvtár. — Trencséni kath. főgymnasium. — Dévai áll. főreáliskola. — Losonczi kir. főgymnasium. — Berger S. könyvárus. — Kassai kath. főgymnasium. — Egri kath. főgymnasium. — Szombathelyi kath. főgymnasium. — Soproni ev. lyceum.

KÖNYVÉSZET.

Összeállítja Hellebrant Árpád.

Bartalus I. Újabb adalékok a magyar zene történelméhez. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. X. köt. 11. sz.) Budapest, 1882. Akademia. (8. r. 61 l.) 40 kr.
Bánóczi J. A magyar romanticismus. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. X. köt. 12. sz.) Budapest, 1882. Akademia. (8. r. 20 l.) 10 kr.
Finály H. dr. A latin nyelv szótára, a kútfőkből a legjobb és legújabb szótárirodalomra támaszkodva összeállította. II. füzet: Archous—catena. Budapest, 1883. Franklin-Társ. (k. 4. r. 161—320 hasáb) 80 kr.
Hoffmann M. A német nyelvtan főbb szabályai, különös tekintettel a helyes írásra. Iskolai és magánhasználatra. Ismétlő és segédkönyvül. Nagy-Kanizsa, 1883. Fischel. (k. 8. r. 108 l.)
Moller E. Összegyűjtött tanulmányok. Sopron, 1882. Litfass Károly (8. r. 200 l.) 1 frt 20 kr.
Népköltési gyűjtemény, Magyar. Új folyam. A Kisfaludy-társaság megbízásából szerkesztik és kiadják Arany L. és Gyulai P. III. kötet. Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek és Sebesi Jób székelyföldi gyüjtése. Budapest, 1882. Athenæum. (K. 8-r. XXIV, 459 l.) 3 frt.
Névy L. A magyar nemzeti irodalom történetének vázlata. Iskolai használatra. Harmadik átdolgozott kiadás. Budapest, 1882. Eggenberger. (8. r.) 1 frt.
Olcsó könyvtár. Szerk. Gyulai P. Budapest, 1882. Franklin-Társulat. (16. r.)
147. sz. Gozlán L. Három ara egy koronára. Beszély. Francziából ford. Sz. E. (59 l.) 20 kr.
148. sz. Suonio. A hold regéi. Finnből ford. Vikár B. (54 l.) 20 kr.
149. sz. Orosz beszélyek. Irták Puskin S., Gogoly M., Krylov J., Dosztajevszky F. és Turgenyev. Oroszból ford. Csopey L. (447 l.) 80 kr.
150. sz. Fáy András. Érzelgés és világ folyása. Beszély levelekben. 3. kiad. (127 l.) 30 kr.
151. sz. Lever K. Viharban. Regény. Angolból ford. György A. (308 l.) 60 kr.
152. sz. Legouvé E. Beatrix vagy a színműveszet istennője. Színmű, 5 felv. Ford. Feleky J. (188 l.) 40 kr.
153 Csiky G. Az első és a második. Elbeszélés. (156 l.) 30 kr.
Torkos L. Magyar nyelvtan. Középiskolák számára. 6-ik jav. kiadás. Budapest, 1883. Aigner. (8-r. 150 l.) 90 kr.
Trefort Á. Kisebb dolgozatok az irodalom, közgazdaság és politika köréből. Budapest, 1882. Akademia. (8. r. XXII, 360 l.)
Vámbéry Á. A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány. Budapest, 1882. Akadémia. (8-r. X, 708 l.) 5 frt.

ETHNOLOGIÁNK MÓDSZEREI.

Azon problemának, mely bennünket valamennyi tudományos kutatás között legközvetlenebbűl érdekel, megoldása immár előttünk van, még pedig kétféleképpen. Ismeretes, hogy a magyar nemzet eredetére vonatkozólag két theoria van felállítva; nevezzük az egyiket — a régibbet — *ugor-magyar* (röviden a finn-ugor-magyar helyett), a másikat *török-magyar* theoriának. Ama szerint a magyar nemzet az ural-altai népfaj finn-ugor néptörzsének egyik tagja, vagyis nemzete, mely a finn-ugor népek területének déli és délkeleti csúcsán a törökök közvetlen szomszédságában lakott s az ezekkel való hosszas és benső érintkezés következtében, a török befolyás prægnans nyomait viseli magán; — míg a másik elmélet a magyarokat a török néptörzs egyik ágának (nemzet) tartja, mely a török-tatár népelem északi és északkeleti határain, az ott lakó finn-ugor népekkel való érintkezés következtében, ezek befolyásának mélyre ható nyomait tünteti föl. — Hogyha más tudományos kérdésnek két- vagy háromféleképpen történt eldöntése iránt közönyösek lennénk is; azt hiszem, hogy eredetünk meghatározásánál a több oldalú magyarázatokkal szemben nem viselhetjük magunkat passive, hanem arra törekszünk, hogy valamelyik megoldás igazsága felől meggyőződjünk. S minthogy a többféle megoldás közűl csak egyik valamelyik lehet az igaz a principium exclusi tertii alapján, ennél fogva egyszersmind magától tolakodik fel az a kérdés, hogy miként lehetett ilyen eltérő eredményre jutni? Azt hiszem, hogy e kérdésre csak úgy felelhetünk meg, ha az illető kutatókat az elméletük felállításának munkájában lepjük meg, ha ellessük tőlük azon eljárást, melylyel tudományos buvárlataikban haladtak, vagyis ha megvizsgáljuk *módszereiket*. A módszerben rejlik minden tudományos tétel, theoria és rendszer sine qua non-ja; ha a módszer helyes, az illető problema vagy tudományág természetének megfelelő, akkor az eredmény is helyes, a theoria, vagy a rendszer

igaz. Ellenben a helytelen módszerrel felállított theoria igazsága már előbb meghalt, mintsem született volna, a mire a tudományok fejlődésében s általában a philosophia történetében számtalan példáink vannak.

A mondottak alapján tehát az ugor-magyar és török-magyar theoria módszereit akarjuk megvizsgálni és röviden előadni. Ha sikerül megismertetnünk az olvasót e két módszer mivoltával és meggyőznünk az egyiknek helyességéről, másiknak helytelenségéről: akkor egészen tisztába jön azzal, hogy mit tartson a magyar nemzet eredetéről.

Előbb azonban lássuk átalában a módszereket, vagyis a kutató, gondolkodó elme irányait, azon alapformulákat, a melyek szerint a megismerést végezi a szellem.

Ismeretes, hogy megkülönböztetjük egy részt az *objectiv* és *subjectiv*, másrészt a *deductiv* és *inductiv* módszereket. Amazok közül az elsőt nevezzük a *positivismus* (nem Comte rendszerét értem), emezt a *metaphysika* módszerének. Lássuk, hogy miben állanak ezek.

Az *objectiv módszer* szerinti kutatás mozzanatai (mert a positivismus az igazságot a tárgyak viszonyában keresi, fogalmait a valósággal létezők szerint képezi): 1. a megfigyelés, 2. hozzávetés (conjectura) és 3. igazolás. Az objectivista nyomozása tehát úgy történik, hogy a tárgyakat vagy tényeket észleli, tudalmába mintegy átveszi; a szemlélt tárgyak szerint képezi gondolatait, az észlelt tényeknek megfelelőleg alkotja fogalmait, vagyis mintegy a dolgok mozgásához, a tünemények rendjéhez alkalmazza gondolatának mozgását, képzeteinek rendét. De nem általánosságban mozog, hanem részletezi az ismeret anyagát, az egésznek minden részletét külön megfigyeli és csak ezen alapon tesz conjecturát az egészre —, és más hasonló dolgokra vonatkozó igazságot illetőleg. Azonban következtetéseit pontosan igazolja, úgy, hogy újra szembe állítja a tényekkel; valamely igazság kimutatásánál a magyarázat minden egyes mozzanatát, minden külön pontját igazolja előbb s csak úgy halad tovább, ki nem hagyva egy lánczszemet sem. A megismerés *formalis* elemeit megkülönbözteti *materialis* elemeitől; amazokat a subjectumból, emezeket az objectumból veszi; vagyis a dolgokat az elmétől függetlenül adottaknak tekinti; azoknak csak megismerésére, magyarázására vállalkozik; az elme és a dolgok közt nem lát oki és okozati viszonyt.

Egészen ellenkezőleg jár el a *subjectiv módszer,* mely az igazságot a képzetek viszonyában keresi, fogalmai szerint alkotja a dolgokat. A kutatási folyamat ennél is megfigyelésből indul ki s erről halad a conjecturához, következtetéshez. Csakhogy e megfigyelés *elégtelen ;* helyét a *következtetés* foglalja el, úgy, hogy bizonyos részleges megfigyelésből lekövetkezteti az egészet, sőt más tényeket is. A helyett, hogy a megfigyelést egész terjedelmében folytatná, syllogismussal hypothesiseket állít fel, melyeket *nem igazol,* hanem tény számba vesz. Mivel tehát itt a megfigyelés helyét a következtetés foglalja el, az ismereti anyagot is a subjectumból veszi; a tényeket *megteremti,* a helyett, hogy csak magyarázná; az elme és a dolgok között oki és okozati viszonyt állít. Az ismeret formalis elemeit materialis elemekké változtatja; vagyis saját fogalmai szerint alkotja a tényeket, gondolatainak mozgásához alkalmazza a tünemények rendjét. E módszer azon alapra épül, hogy az ész, mely független a tapasztalattól, absolut és bizonyosságában elhatározó voltú; következtetéseit önmaga igazolja. Tehát a tapasztalatból merített ismeret semmit sem ér; a mit gondolunk, az igaz, mert az ész jót áll érette. De quis custodiet ipsos custodes? Lewes azt mondja a subjectivistáról, hogy ha ez állításának bizonyítékáúl azt feleli: «hogy az ész biztosítja őt, miszerint így kell lenni az eset benső kényszerűségénél fogva, ő az ész adataiból logikailag hozta le ezen következtetéseket — mi bizonyára vegy azt hinnők, hogy meg akar bennünket csalni, vagy pedig, hogy végkép megbolondult. Ezen fájdalmas benyomást nem szüntetné meg az sem, ha úgy folytatná, hogy neki soha esze ágában sem volt az olyan csalékony okokra bízni magát, minőket a megfigyelés és kisérlet adhat».[1]) Ha az ész csakugyan olyan természetű, a minőnek a metaphysikus állítja, honnan van az, hogy valami dolgot Péter így, Pál amúgy és János ismét másképpen gondol? Miért nem gondol egyenlően minden ember mindent? Miért van annyi philosophiai rendszer? miért annyi tudományos vita? annyi különböző theoria?

Az *inductio* a valóságból és szemléletből indul ki; az érzékek nyújtotta tényeken alapúl; az egyedekről az egyetemeshez emelkedik. Ennél mindig *első a tény ;* az igazság érvényét az összegyűjtött adatok szerint méri és lassankint, az egyes eseteknek minél tágabb térről összehozása szerint, állapítja meg itéleteinek általá-

---

[1]) Lewes, A philosophia története, ford. Bánóczi, 59. l.

nosságát. Tehát nem egyéb, mint az általános elvnek az alkalmazás egyes eseteiből való elvonása; s mivel itt a kiinduló pont a tény s csak ezután következik az eszme és gondolat; ezért sokkal biztosabb, mint a deductio; mert a mit az esetek pontos felszámlálásával megállapít, az rendíthetetlen álláspont. Ez úton jutunk a természet-törvényekhez, a történelmi s politikai vezérelvekhez, az összehasonlító nyelvészet igazságaihoz; szóval ez a módszere az összehasonlító tudományoknak.

A *deductio* idealis irányt követ. Nem a szemléletből indul ki, nem a tényeken alapúl, hanem a gondolatból, a közvetlen ismert általános igazságból, ú. n. evidens tételből, vagy principiumból vezeti le valaminek igazságát. Itt tehát a gondolat, az elv az első s csak ez után következnek a tények és a valóság; amabból kiokoskodja, mintegy megteremti emezt; az egyetemesről száll le az egyedekhez. Az észlelést, megfigyelést itt a következtetés foglalja el; mintegy a subjectum által meghatározza a külvilágot. Tehát, jegyezzük meg, csak akkor helyes a deductio, ha valóban evidens tételből, principiumból indul ki; de még így is legfölebb imponál nagyszerűsége, szellemessége által, de meggyőzni nem képes. — Az inductio természetesebb, mert mindig ismeretesről halad ismeretlenre; míg a deductionál előbb bizonyos salto mortale segélyével felugrunk a legmagasabb elvekhez, aztán innét lefelé bukdácsolunk ismeretlenről ismeretlenre, míg a végső eredményben az egyedűl ismereteshez érkezünk.

Már most tehát a magyar nemzet eredetének s rokonságának kérdésénél létrejött ellenkező eredmények e két-két módszer alkalmazásán alapulnak. Értsük meg jól a tényállást. Az a kérdés, hogy a magyar nemzet — tehát mint ismereti tárgy, az elmétől függetlenűl már valami valóságban létező objectum — honnét vette eredetét, mely közös néptörzsből származott s mely rokon elemekkel volt együtt legtovább? E problema megoldására az ugor-magyar theoria a *subjectiv deductiót,* a török-magyar theoria pedig az *objectiv inductiót* alkalmazta. Ismervén már e módszerek mivoltát, látjuk, hogy az ugor-magyar theoria az ész adataiból fejté meg a feladatot, gondolatból magyarázta meg a valóságot, egy tételből (mely azonban nem principium, nem közvetlen igazság) csinálta meg a tényeket. Vagyis e módszer *subjectiv,* mert: 1. az ismereti anyagot a subjectumból, az észből veszi, 2. a megfigyelés helyett következtet, 3. a hypothesiseket, tény számba vevén, nem igazolja

(mert szerinte az ész önmagát igazolja); *deductiv*, mert: 1. általános tételből (nem principium!) indul ki, az egészből származtatja le a részeket, 2. csak ezen elfogadott egész által elfoglalt téren mozog, nem terjeszkedik ki minél szélesebbre. — A török-magyar theoria ellenben a valóság adataiból, az objectumból oldja meg a kérdést; a tények magyarázata által jut gondolatokhoz; a tárgyak megismeréséből csinálja meg tételét, nem megfordítva. Egy nemzet származásáról lévén szó, a rokonoknak gyanított népek egész mivoltában nyilvánuló tények összehasonlításából, nem elvont elmélkedésből oldja meg a kérdést. Vagyis e módszer *objectiv*, mert: 1. az ismereti anyagot az észen, a subjectumon kívül találja, nem az észt magyarázza, hanem a tényeket; 2. az okoskodás helyett a megfigyelést, észlelést alkalmazza; 3. következtetéseinek minden pontját igazolja s így halad tovább; — *inductiv*, mert a minél inkább analysalt s minél terjedelmesebb térről tényeket kutat, hasonlít; ezekre építi tételeit.

Általánosságban tehát az objectiv inductio, vagyis a török-magyar theoria tényeket vizsgál, hogy igazságot találjon; a subjectiv deductio, vagyis az ugor-magyar theoria már eleve birja az igazságot (úgy hiszi) s most már tényekre szeretne bukkanni; emez a bizonyítandót már bebizonyítottnak veszi, amaz a munkát az elején kezdi, emez a hátulján.

Most lássuk részletesebben e két módszert, az ugor-magyar theoriának adván az elsőséget, a régiség iránti tiszteletből.

Az ugor-magyar theoria egy elméleti általános tételen alapszik, ezen, hogy «a magyar nép: finn-ugor». T. i. egész nemzetiségére nézve (nyelv, ősvallás, a legtágabb értelemben vett társadalmi élet) finn-ugor, vagyis egy ugor nemzet, a finn-ugor néptörzs egyik tagja. Hogy quo jure állíthatta fel és vehette principiumnak e tételt, valóban nem találhatjuk meg realis alapját; már pedig mégis csak kellett valami okának, valami motivumnak lenni, mely által erre jogosítva érezte magát. Őszintén megvalljuk, hogy elégséges okot, beszámítható alapot nem találunk; mert hiszen ilyennek csak nem vehetjük a tulajdonképpeni motivumot, t. i. *tisztán az ész önkényét, a gondolkodásban az ú. n. subjectiv áramlat activitasát*, mely annyi kárára volt úgy a philosophia, mint az egyes tudományok fejlődésének s melynek alapúl becsempészését már többször észrevették és kimutatták. Már pedig az ugor-magyar theoria tulajdonképpeni alapja az, a mi a metaphysikaé, hogy az

ész tudja mit csinál, helyesen tesz úgy, a hogy tesz, igazolja saját magát; ha az ész azt mondja: a magyar nép finn-ugor, akkor a magyar nép finn-ugor.

Mindenképen szeretnék valami számbavehetőbb, legalább realis alapot találni e theoriának; de az is, a mivel támogatására lennénk, éppen oly hiábavaló segédeszköz. Talán azt lehetne alapnak venni, hogy régebben csakugyan találtak bizonyos fokú megegyezést a magyar és ugor *nyelvek* közt és inductive ki is mutattak ilyen jelentékeny mennyiségű közösséget; ennél fogva ezen elégtelen inductiót általánosították, bizonyos megegyező részekből az egésznek azonosságát következtették; a mihez hozzájárult az a téves felfogás is, hogy nyelv és nemzetiség vagy inkább eredet fedezik egymást, és így: a magyar finn-ugor nemzetiségű. — Ez az alap azonban szintén olyan ingatag, tarthatatlan, mint az előbbi; mert itt is tulajdonkép ama subjectiv áramlat káros befolyása az elhatározó; azt a kis alapot, mely legalább mégis *realis*, elhagyja és nehány tényből kigondolja, megteremti a többi tényeket. Az a bizonyos fokú egyezés a magyar és ugor *nyelvek* között realis alapra támaszkodik; de annak alapja, hogy az egész magyar nyelv (az idegen elemeken kívül), sőt a magyar nép általában, finn-ugor eredetű, ennek alapja tisztán az önkény, az, hogy az illető tudósok *úgy gondolják*, mert nincs benne logikai ellenmondás. De hiszen abban sincs logikai ellenmondás, hogy a magyar nemzet zulu, és még sem hisszük el.

Egy szóval tehát van egy bizonyos alap, melyre az ugor-magyar theoria helyezkedik, vagy inkább van egy általános tétel, melyből deductio útján leszármaztatják a theoriát. Azonban ez a tétel nem axioma, nem általános igazság, már pedig a deductio csak akkor helyes, ha ilyen principiumból indúl ki. Mindamellett a finn-ugor theoria a tételét mintegy a-priori-nak veszi; de ugyan lehet-e a priori az, hogy: «a magyar nép finn-ugor» ? ugyan kivel született ez az igazság ? Mi azt hisszük, hogy egy olyan tétel, mely valamely nép eredetét vagy rokonságát fejezi ki, csak a-posteriori. Most azonban vonatkozzunk el azon alaptétel belső értékétől s arra fordítsuk figyelmünket, hogy miként épül fel subj. és deductiv módszerrel a theoria.

Eltekintve itt a realis alapon létrehozott helyes eredménytől, az ezen kívül (még tetemesen nagyobb téren) alkalmazott módszert vegyük szemügyre.

Az ugor-magyar theoria eljárása, módszere tehát az, hogy «a magyar nép finn-ugor» alaptételből deductive megcsinálja azon tényeket, melyek a közös eredetet és rokonságot képezik. Az eljárás formulája a syllogismus, melynek főtételét ez az alaptétel képezi s a melyből tehát az következik, hogy *«a magyar nyelv finn-ugor»*, a miből ismét az következik, hogy a magyarnak csak dialecticus eltérése van az ugor nyelvektől és így a szók, alakok bármily eltérők, a jelentések bármily elütők, a kapcsolat, a fejlődési haladás szükségképpen kimutatható. Így a nyelvre vonatkozólag a hangváltozásokat, a fogalmi fejlődést, módosulásokat e syllogismus alkalmazásával magyarázza meg.

Vizsgáljuk meg a hangváltozásra vonatkozó törvényeket.[1])

Minthogy a magyar nyelv: ugor, a *bizni* pedig magyar szó, tehát a «bizni» egyszersmind ugor; vagyis *bizni* = ugor *maksî*, *maksa, makse* (adni, fizetni).[2]) Az igető tulajdonkép *bi-* és *ma-;* a *biz* régebben $b_{o}jz$, illetőleg $b_{o}jzo$, a mi tökéletesen az, a mi az ugor *maksî-;* mert az ug. *m* a magyarban *b*-re, a *k* pedig *j*-re, az *s* meg *z*-re változott. Hogy a *biz* csakugyan $b_{o}jzo$ volt, a syllogismusból, illetőleg az ug. *maksî*-ból következik, tehát quod erat demonstrandum.

Erő = ug. *ńogre, kjäura, järkeä*[3]) (erő, erős, vastag). Ezen ugor szók úgy egyeznek egymás közt, hogy az *ń* az *ng* helyett, ez pedig a *g* helyett áll, mely *kj*-vé, majd *j*-vé gyengült s az alaptétel értelmében, a syllogismus szerint, a magyarban már el is veszett. Továbbá az ugor *o, äu, ä* lett a magyarban *e;* a *gr, rk* lett *r*, az *e, ä, eä* pedig *ő;* és így az *erő* a $g_{\ddot{\imath}}ng_{\ddot{\imath}}r_{\ddot{\imath}}$ — $g_{\ddot{\imath}}gr_{\ddot{\imath}}$, vagy $ń_{\ddot{\imath}}ng_{\ddot{\imath}}r_{\ddot{\imath}}$ — $ń_{\ddot{\imath}}ngr_{\ddot{\imath}}$ alapalakból származott. Q. e. d.

Beteg = ug. *viś* (beteg lenni), *vit* (szenvedni), *vika* (vitium physicum et morale), *viko-* (vitum sentire).[4]) Az igetőhöz csak *be-* tartozik, de régebben volt még egy *j* is, tehát $b_{\ddot{\imath}}j$, mert az ugor *vik* tőnek meg kell felelnie, még pedig úgy, hogy az ug. *k* a *g*-n át *j*-vé

[1]) Bizonyos finn-ugor és török hangok jelölése így történt: *s* = magy. sz; *ś* = s, *ć* = cs, *ź* = zs, *ǯ* = ds, *ń* = ny, *χ* = ch, γ = lágy g (gh), *ñ* = ng, *d'* = gy, *t'* = ty, *ś* = szj; $_{o}$ = bizonytalan alhangú vocalis; $_{\ddot{\imath}}$ = ilyen felhangú vocalis.

[2]) Budenz, «Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár» 457. l.

[3]) Budenz, MUg. Ö. Sz. 796. l.

[4]) U. o. 454. l.

lett a magyarban. E *b₃j* tőhez aztán, ugy mint az ugorban *vi*-hez *ś*, *śk* frequentativ, úgy emehhez *t* momentan képző járult: *b₃j-t*, melyből a *j* eleste után: *bet* s *beteg* állott elő. Mindez következik az alaptételből, tehát q. e. d.

Id, üd, egy (ezekben: id-nap — ünnep, üdvös, egyház) = ug. *čavdes* (ganz, heil).[1] A magyar szóból a *č* elesett, az *a* pedig *i*, *ü* lett, a *vd* = *d*, az *es* meg semmi. Tehát q. e. d.

Idő = ug. *entäp, ēndep* (öv).[2] Az alaptétel értelmében kell, hogy ug. *en* = magy. *i*, ug. *t*, *d* = magy. *d*, ug. *äp*, *ep* = magy. *eve*; tehát *idő* régen: *ideve*, vagy inkább *endeve*. Q. e. d. (Bizony sajátságos endeve-k jártak, mikor még így beszéltünk!)

Nyargal Molnár Albertnél *jargal* = ug. *karkaja, kurguž, korgoš*.[3]) Hogy ezek egyezhessenek, úgy csinálta ki az ugyar-magyar theoria, hogy az ugor alapalak *qarga*, illetőleg $g_{\circ}rg_{\circ}$ volt, mely, hogy ez említett ugor szók létrejöhessenek, $k_{\circ}rg_{\circ}$ — *karga* lett, a magyar szó kedviért pedig $\acute{n}_{\circ}rg_{\circ}$; amazokhoz aztán *ž*, *š*, emehhez pedig *l* frequ. képző járult. Q. e. d.

Fű = ug. *pälve, päula* (hótól mentt hely, hótól szabad pázsit).[4] Ámbár ezek nem egyeznek, de nem marad egyéb hátra, mint az, hogy a magy. *fű* régen *fül*, illetőleg *füle*, vagy ha akarom *fülve* volt, ez aztán már, ha átesünk a *p-f* és *ä-ü* cserén, könnyen egyezhetik az ugor szókkal. Q. e. d.

Stb. stb. ad infinitum. Az általános tétel meg van s rendületlenűl áll, mint a Sion hegye és ebből deductive le lehet származtatni az egyes nyelvbeli tényeket, a legrészletesebb hangváltozásokat. Az nem baj, ha első tekintetre nem egyeznek is a magyar és ugor szók, a tudományos ész kitalálja, hogyan kell nekik régibb alakot csinálni, mely aztán egyeztethető legyen. E theoria az észből veszi a hasonlítandó tárgyat, a minek létezését igazolni fölösleges, mert az ész önmagát igazolja. Így az általánosból lekövetkezteti a részleteket; de mi úgy veszszük észre, hogy:

Qui variare cupit rem prodigialiter unam,
Delphinum silvis adpingit et fluctibus aprum.

---

[1]) MUg. ÖSz. 807. l.
[2]) U. o. 808. l.
[3]) U. o. 408. l.
[4]) Id. h. 545. l.

Szintígy következteti az alaptételből a fogalmak módosulását, fejlődését a magyar és ugor nyelvek között.

A magy. *nyáj* szónak fogalmi rokonai a *hús*-t jelentő ugor *ńogo, ńqul, jaj* szavak.[1]) A fogalmi összeköttetést ki lehet magyarázni, mert ha nem lehetne, hogyan volna akkor a magyar: ugor nyelv s mi haszna volna különben az alaptételnek? T. i. a *hús* fogalma *testté* változott, ez pedig átment az *anyagtömeg* fogalmába, a mi aztán a *vastagság* fogalmára módosúlt, tovább a *teljesség sokaság*, — *nyáj* fogalom származott le. Q. e. d.

A *reg, reggel* fogalomnak megfelel az ugorban a *sötétség, köd, homály*[2]); mert *fölvehetjük* (ha muss sein, vagy akarjuk), hogy a *reg* eleinte azt jelenté, hogy szürkület, sötétség, tehát így egyenlő az osztják *riñim*-mel. Q. e. d.

Az *út* tulajdonképpeni jelentése *szél, ventus;*[3]) mert eleinte az *út* = Reise, Fahrt, a mely fogalom a *haladó mozgásból* lett, ez pedig az *erős haladás*, rohanás, továbbá *légáramlás* fogalmának származéka, és így változott az ugor *szél* fogalom a magy.-ban *úttá*, a mit az is bizonyít (!), hogy *fölvehetünk* egy magy. *úto-* (vehi, proficisci) igetőt, melynek ragozása lenne: útok, útasz, útik? (Vagy talán nem ik-es?)

Az *iktatni* (régen: joktatni) fogalom a «*fluere, currere*» alapfogalom újabb módosulata.[4]) Ugyanis az ezt jelentő ugor *jog* = m. *jok, joχ* = folyni; ha ehhez momentán *t* járul, így is csak azt jelenti: folyni. E fogalom így változik: könnyen folyni, akadálytalanúl haladni, gyorsan mozogni, azután: járni, menni, elmenni valahova, eljutni; most már a *jok-t*-hoz járúl factitiv képző *t* s így *jokt-at* = pervenire facere, mittere s végre: mintegy közbeszúrni, közbeszőni, beléállítani, vagyis iktatni. Mert csak ilyen okoskodás mellett lehet ug. szavakkal egyeztetni s ha tényleg nem is volt meg e fogalmi processus, az alaptételből deductive következik. Q. e. d.

A *dagadni* fogalom tulajdonképpen annyi, mint *nyomulni, benyomakodni*, vagy *bedugni*.[5]) Kétségtelen, mert van az észtben

---

[1]) MUg. ÖSz. 402. l.
[2]) Id. h. 649. l.
[3]) Id. h. 869. l.
[4]) Id. h. 156. l.
[5]) Id. h. 261. l.

egy *tungi* szó «nyomulni, benyomakodni» s a mordvinban *tongîndî* «dugni» jelentéssel. Q. e. d.

Az *érett, ért* (pro, propter) névutó fogalma is az *oldal, határ, vidék* fogalomból keletkezett,[1]) mert vannak az ugorságban ilyen jelentésű szók s így azt kellett jelentenie: mellett, oldalánál, irányában, vidékén, úton stb., míg végre a mostani jelentéshez jutott.

A *bűn* az ug. *adni, eladni* fogalomból fejlődött.[2]) «A magyar nyelv finn-ugor» alaptételből következik, hogy az ug. *mī, miji, myö* (adni, eladni) szóknak legyen analogonja a magyarban. De minthogy nincs, önként következik az észből, hogy a magyarban is van egy *mij* igető, melyhez *n* moment. képző járult s e *mij-n-ni*, vagy *müj-n-ni* azt jelenté: adni, eladni; e szóban az ug. *m* a magyarban *b*-vé lett, a *j* pedig kiesett s igy lőn *bünni* = adni, fizetni jelentéssel, mely azonban ma már nincs meg, csak causativuma *büntetni*, vagyis: eszközölni, hogy valaki bűn-t kövessen el, azaz adjon, fizessen. Így igazítja helyre a nyelvtudomány a társadalmi és ethikai vastag tévedéseket! A törvényszéknek többé nem szabad elitélni a *bűnös*-t, mert hiszen ez nem lopott vagy gyilkolt, hanem inkább fizetett az illetőknek!

«Elég .... a példa fáj». Így megy ad extrema.

Tudjuk, hogy a subjectiv módszer, vagyis a metaphysikus az ismereti anyagot a subjectumból veszi, a helyett, hogy a tényeket figyelné meg s ezeket a saját teremtményeit, hypothesiseit, nem igazolva, tényeknek veszi. Látjuk, hogy ugyanígy jár el az ugor-magyar theoria. A hasonlítandó szót maga csinálja, pl. az időnek *endeve* alakot ad (a mit azonban nem tapasztalat, vagy megfigyelés adott, mert ez nem tény, sohase létezett) s ezt egyezteti *endep*-pel. A *fü*-nek megcsinálja a *fül,* illetőleg *fülve* alakot, de nem tudja igazolni, hogy ez tényleg így volt. Azt mondja, hogy *reg* azt jelentette sötétség, de miért nem bizonyítja be, hogy tényleg azt jelentette?

De ez még nem minden; ennek az eljárási iránynak folytatása, culminatiója is van. A következő mutatványokból még inkább kitűnik, hogy nem létező szó hasonlíttatik nemlétezőhöz, s tulajdonképen ezt a részt nem lehet ugor s magyar nyelvhasonlításnak nevezni, mert nem olyan szókat hasonlít, melyek a magyarban és ugorban

---

[1]) MUg. ÖSz. 794. l.

[2]) U. o. 476. l.

meg vannak, vagy meg voltak, hanem a melyek csak ki vannak gondolva. Itt már tehát nem ugor s magy. szókkal van dolgunk. Lássunk nehány példát ezen ismeretlen nyelvekből.

A *szejme* szó (valamelyik nyelven azt jelenti splendor, splendidum) analogonjai a *töngdi* (fehér, halvány), *tägedä* (signum) *tägejä* (Spitze, Oberfläche) stb. Magyarra forditva a *szejme* = *szin*, ugorra fordítva emezek: votj. *tödi*, finn *tähte*, osztj. *taj*, *tej* lesznek.[1])

A *tanga* szó a *tenge*-nek csak alhangú változata. Mindkettő (állítólag) ug. alapszó; amabból származik a magy. *tangamal*, emebből az ugor *taka*, *taga* (posticus) és magy. *teg*-(nap). Látni való, hogy az ugor-magyar théoria ismeretlenről halad ismeretlenre; a *tanga*-t egyezteti a *tenge*-vel, midőn egyikről sem lehet tudni, hogy mi az? hogy létező-e? A mit nem ismerünk, azt nem lehet olyan valamihez hasonlítani, a mit szintén nem ismerünk. — E theoria szerint azonban a magy. *tanga-ma-l* = távol.[2])

Minthogy a magy. *gyúlad*, *gyújt* és *nap* nem egyezik az ugor *tori*, *tuliś*, *toja* (tavasz), *šokšo* (meleg) stb. szavakkal: ennél fogva úgy csinálja meg az ugor-magyar theoria, hogy a *nap* régebben *nob*, még előbb *dob* (d_ob) t_ob és t_ov volt; a *gyúl*, *gyújt* gyöke gedig *gyop*, előbb *d'ov*, *dov*, *tob* és t_ov s természetesen az ug. szóké is t_ov, így már aztán egyezik mind a három.[3]) Az elmélet szép, csak az a hibája, hogy nem igaz, hogy lehetetlen bebizonyitani.

A magy. *nagy* szónak látszólag semmi köze az ug. *mod*, *modes* (Oberer, vornehm) és *modde* (multus) szókhoz, de azonnal egyezőknek találjuk, ha a magyarnak csinálunk egy n_ond_o (nando?) alakot, mely már megfelelhet az ug. m_ond_o-nak, s melyből a nád$_o$ —nad$_o$—nad—nad'—nagy processuson levezethető.[4])

A magy. *-nak*, *-nek* genitivusi ragot úgy lehet egyeztetni a lapp *ńeika* (recte ad, gegen, zu), ug. *ner*, *nir nenä* (orr, előrész) szókkal, hogy a *nak*, *nek* régen *ńärk* volt, illetőleg a n_ir_i tőből származott. — Tehát e sajátságos subjectivismus kigondol a birtokot jelentő particulának «orr» jelentést és *noro* alakot, a mit aztán minden fennakadás nélkül lehet egyeztetni a másik csinált s szintén «orr» jelentésű n_ir_i-vel.[5])

---

1) MUg. ÖSz. 298. l.
2) U. o. 191. l.
3) U. o. 187. l.
4) U. o. 389. l.
5) MUg. ÖSz. 396. l.

Tehát nemcsak a költészetben, hanem a nyelvhasonlításban is érvényesíthetők Vojtina szavai öcscséhez:

«Te mindig olyan szót válassz, vagy csinálj,
A mit ne értsen János, vagy Mihály.
Legjobb ha tenmagad sem érted azt,
Igy legalább soha fel nem akadsz.»

Az ilyen módszerrel, mikor a kutató saját kénye-kedve szerint bánik a tárgygyal; mikor tulajdonképpen azt fejtegeti, a mit maga csinál; mikor nem szabja magát meglevőkhez, realisakhoz; nincs olyan képtelenség a világon, a mit ilyen módszerrel be nem lehetne bizonyítani. Az ilyen módszerrel össze lehet hasonlítani a magyart az azték vagy eszkimo nyelvvel és lehet a magyar nemzetet Amerikából vagy Grönlandból származtatni. Ezzel bebizonyítható, hogy pl. a magyar *hajó* fogalmi s hangtani tekintetben az azték *tatli* (atya) származéka; mert az azték *t* a magyarban *h*-vá, a másik esetben *j*-vé lett, az *l* kiesvén, a végső *i* és *ó* közt nem forog fenn nehézség. A fogalmi összeköttetés pedig ilyen forma: az atya, mint a család fentartója, szokott halászni hajóval, ez volt rendes foglalkozásának eszköze, vagy inkább járműve s a reális együttlét képzettársulásra vezetett, az *atya* és *hajó* fogalom mintegy összeforrott, úgy, hogy a mi a régi aztékban *atya* volt, a magyarban ma már *hajó*. Ez a származtatás éppen úgy megállja helyét, mint pl. a *szin, fű, bűn* stb. stb. magyarázata.

Az ugor-magyar theoria alaptétele következtében tehát a magyar nyelv ugor dialectus, és mint ilyennek semmi köze egyéb nyelvhez, nincs a törökhez sem, noha ebben — a többek közt — vannak olyan jelentékeny számú szók, melyek éppen oly közel állanak a magyarhoz, mint az illető finn-ugor szavak, úgy, hogy az egyezést mindkét részre lehet vitatni. Azonban az ilyeneket az ugor-magyar theoria non ens-nek tartja; ezeknek, ha még annyira egyezők is, semmi közük a magyarhoz, mert ha a magyar nyelv finn-ugor, akkor finn-ugor s nem más! Egy kis illustratio nem árt meg.

A magyar *akadni* analogonjai az ugor *takistu, tägep, tagarla* stb., de az képtelenség, hogy a török *takmak, takïnmak, tokunmak* szavak számba jöhessenek; ezeknek nincs joguk hasonlóknak lenni. Anathema esto!

Az *arasz*-nak megfelelhet a vogul *tąrąs*, de a török *karïs*

nem. — Kétségtelen, hogy a *cselekedni* = ugor *hääli*, tehát a tör. *ćalkamak* hiába van a világon!

A *csukni* szónak édes testvérei az ug. *tukki*, *tupki*, hogyan lehetne hát egyezőnek találni a tör. *tukmak*, *tuktamak* szavakat?

Az alaptétel értelmében az *emni*, *emse* csak az ugor *ime*, *em*, *nimal*, *emä*, *eń* szókkal egyezhetik, de a török *emmek*, *ene*-vel nem; mert az nincs az alaptételben, hogy a magyar nyelv török volna.

Ki hinne el olyan zöldet, hogy az *erdő*-t lehetne hasonlitani a tör. *or*, *orman* szókhoz, mikor az ugor *arî*, *ārat* a megfelelője?!

Az *ész* szó szintén ugor eredetünk mellett tanúskodik; mert egyezik vele az ug. *os*, *es*, *oš*; de hogy a törökben *es*, *is*, *us* van, az mit sem bizonyít.

Szintén az ugorság felé gravitál a *gyomor* szó is; mert analogonja az ug. *ńumîr*, *ńamr*, mely mellett természetesen semmi a tör. *jumru*.

A *habot* éppen ily kevéssé szabad egyeztetni a tör. *kum*, *kompai* szókkal, mert ugor eredetű, a mit bizonyítanak a *kump*, *χump* szavak.

Mindez azonban nagyon természetes az ugor-magyar theoria szempontjából; mert az a tétel, hogy a magyar nyelv: finn-ugor, a-priori bizonyos és így deductióval szükségképpen le lehetne vezetni, vagy inkább következtetni az egyes eseteket; az alaptétel pedig már magában véve kizárja azt, hogy török analogiák létezhessenek. Ennél fogva szintén semmit sem ér az, ha bizonyos török szók nagyobb és közelebbi rokonságot mutatnak, mint az ugor analogonok. A mire nézve épületes tanulságot meríthetünk a következőkből.

A magy. *bog* ugor szó; testvérei *bugîl*, *pung*, *puka*, *panga* stb.; bár a törökben is vannak ilyen hasonlíthatatlan szavak: *bag*, *bogun*, *bugul*, *bogla*, stb.

A *boszú*, *boszankodni*-val egyezik az ug. *puoše*, *puošak*; míg a tör. *bošuk*, *boši*, *bosanmak* nem jöhet tekintetbe.

A *dugni* ugor eredete mellett szólnak: ug. *tongî*, *tunke*; mert a tör. *tikmek*, *dikmek* csak véletlen találkozás.

Az *egész*-nek olyan analogonjai mellett, minők az ug. *šenk*, *senhl*, — lenézi az ember a tör. *egis ögüš* szókat.

Az *ék* világosan mutatja, hogy = ug. *jānk*, *lunk*, *liχ*; téves volna tehát holmi török *ek*, *ik* szóra gondolni.

A *gyök*-nek ugor *juure, jekur* analogonjai mellett vétek volna a gyaur török *kök* szót egyezőbbnek tartani.

A *szép* fogalma ugor-magyar közös cultura fejleménye, mert imhol az ug. *čabbe* és *hyvä;* míg a török máshol tanult æsthetikát az ő *söb, süb* szavaival.

Az *ángy* (dialectice *gyángyi)* szó is mutatja, hogy a családi élet első stadiumában ugorok közt éltünk, mert e szavunkat az ugor *aňe* mellől hoztuk, és így figyelmet sem érdemel a török *jengi, engi.*

Ahhoz pedig már vakság kell, hogy valaki a *bűz* testvérének ne az ug. *mätä* szót tartsa, hanem a tör. *pis*-t.

Éppen azért egyeznek a finn-ugor szók a magyarral, mert kevésbbé egyeznek, mint a török analogiák; mert az összhasonlító nyelvészet (subjectiv módszeren alapuló) elvei szerint a hasonló szavakat nem szabad hasonlítani; hogy valami rokon legyen, arra a legfőbb kellék, hogy minél távolabb álljon. Ilyen felfogás mellett csakugyan jogosult, hogy a magy. *id*-del nem egyezhetik a tör. *id, it,* mert ezek (hangra s fogalomra nézve) egészen azonosok, hanem a lapp *čavdes;* ép oly kevéssé hasonlítható a *szin*-hez a teljesen megfelelő tör. *sin,* mert az ugor *töde, tähte* stb. eltérései mutatják éppen az azonosságot. V. ö. a *hajó* és azték *tatli* viszonyát.

Még két jellemző sajátságára mutatunk e nyelvészeti módszernek. Már tudjuk, hogy a deductioval mindent ki lehet magyarázni s hogy az alaptétel szerint a magyar nyelvet egyáltalában nem lehet a törökhez hasonlítani; a magyar és török közt olyan viszonyt, mely származási közösségre mutatna, a-priori nem szabad megengedni; tehát e kettő között nem lehet hangtani vagy fogalmi rokonságot keresni, ez csak az ugor nyelvek privilegiuma. Pl. a magy. *hat* számnév nem egyeztethető a tör. *alti*-val, mert a magy. szóban nincs *l,* e kettő tehát nem lehet azonos. Igen, de a čuvaš *otmîl*-ban (hatvan) sincs *l* s ez mégis ugyanaz, a mi a köz török *altmiš.* — A *homlok* nem lehet rokona a tör. *kamak* szónak, mert emebben nincs *l;* de a *hom(lok)* = ug. *kulm, χulum*-mal, pedig a *hom-* előrészben nincs *l,* vagy *lu!* — Az *orr* egyáltalában nem egyezik a tör. *borun*-nal, mert emez consonanson kezdődik és a végén *un* képző is van. Azonban megfelel az ug. *turpa, tîrva, türvö, sirpi* szavaknak, pedig ezek is consonanson kezdődnek és képzővel végződnek! Az megengedhető, hogy a magy. szóból elesett az ugor

kezdő consonans és a képző, de az nem, hogy éppen így eleshetett a török *b* és *un* is. Óh, mennyi philosophia! — Az *ég* fogalma nem jelentheti, alapjában véve azt, hogy «világító test, világos tér» (tör. tang, tangri), hanem azt, hogy «*szag, illat, pára*» (ug. henke, hing stb.).[1])

Végűl nagyon jellemzi e módszer deductiv voltát s azt az álláspontot, hogy minél szűkebb körben (finn-ugorság) igyekszik mozogni, hogy az alaptételre s deductióra a tények sokasága zavarólag ne hasson; mondjuk, nagyon jellemzi ezt amaz eljárás, melylyel helytelennek s meg nem engedhetőnek nyilvánítja még azon esetet is, ha a magyar és török között éppen az a viszony áll fenn bizonyos hangtani dologban és fogalmi rokonságban, a mi a magyar és ugor között; vagyis ha egy és ugyanazon szó a törökben van meg, az nem egyezhetik a magyarral, hanem ha az ugorban megvan, ez már tökéletesen megfelelhet. A *tegnap*-beli *teg* alapszó egyeztetését a tör. *tön. tün, düñ*-vel helytelennek tartották (talán azért, hogy a *g* nem váltakozhatik *n*, *ñ*-vel), de a *zürjénbe átment török tön* (mert az ide vonható ug. *taka*, *taga*, *taannoin* szavak nem egyeznek vele), mivel ugor eredetűnek tartják, megengedi a *teg*-vel való egybevetést; most már válhatik az *n g*-vé! — Szintén ez az eset fordul elő a *dij* szónál, melynek a tör. *dij, dej, (dejmek)* szavakkal egyeztetését nem fogadták el; de minthogy a mordvin *toj* szót (mely szintén törökből kölcsönzött) ugor eredetűnek veszik, ilyen alapon már azonosítják a magy. *dij*-jal!

Így az ugor-magyar theoria bizonyítja (?!), hogy a magyar nyelv (a benne levő idegen elemeken, kölcsönzött szókon kívül) ugor dialectus. Ismerjük már azt a módszert, melylyel ilyen eleve fölvett tételeket be lehet bizonyítani, a melyhez első kellék az, hogy a valóságot, a tényeket ignoráljuk és saját képzeletünk szerint bánjunk el gondolatainkkal. Ha az ugor-magyar theoria a nyelvre vonatkozólag mellőzte az életet, a valóságot, még inkább látjuk ezt annak bizonyításában, hogy a magyar nép nem csupán nyelvére, hanem egész nemzetiségére nézve finn-ugor, vagyis, hogy finn-ugor eredetű. Lássuk, hogy honnan veszi az erre vonatkozó bizonyítékokat? Akár azon tényt, hogy a magyar nyelv bizonyos része (1/3) rokonságot mutat az ugor nyelvekkel, vitték át az egész nyelvre, söt a nemzetiségre, származásra; akár azt a tételt állítot-

---

[1]) MUg. ÖSz. 165. l.

ták föl eleve, hogy a «magyar nép finn-ugor»: mindkét esetben tisztán, önkényen alapszik theoriájok. Mert bizonyos fokú nyelvi rokonságból még semmi egyéb nem következik, mint bizonyos fokú nyelvi rokonság. Legyen pl. két tárgy, egyik összetett, még pedig 12—20—40 elemekből, a másik pedig egyszerű s 12 elemből; ha e két tárgyat összehasonlítjuk, csak azon eredményre jutunk, hogy egy részben, t. i. a 12 elemben, egyenlők; de ebből nem következik, hogy ez utóbbi amannak 72 elemével is egyenlő. De az ugor-magyar theoria ilyen mathematikai pontossággal járt el a magyar nemzet eredetének meghatározásában; kimondta, hogy mivel kétszer kettő egyenlő négygyel, tehát huszonnégygyel is egyenlő!

Az eredet meghatározásában úgy bánik el az ugor-magyar theoria az illető népekkel, mintha ezek abstractumok, valami gondolatok volnának s nem valóban-létezők, bizonyos feltételekhez kötöttek s bizonyos okoknak okozatai. A helyett, hogy az illető népek életét, mivoltát megvizsgálná, tehát a megfigyelést alkalmazná és inductive összegyüjtené azon tényezőket, a mik e népeket azzá teszik, a mik: a helyett az általános tételből lekövetkezteti, hogy a magyar nép: ugor, mert az benne van a föltételben. Esze ágában sincs, — hogy ilyen csalékony bizonyítékoknak higyjen, melyek a valóságban nyilatkoznak; — hogy a történelem (historikusok, geographusok, utazók) tanúskodására és a természet törvényeire támaszkodjék. Hiszen ha ezt tenné, ezzel megdöntené az alaptételt, tönkre tenné deductiója érvényességét. Tehát csupán csak arra szorítkozik, hogy kimondja a magyar nép ugor eredetét, illetőleg következteti a föltételből, vagy a subjectumból. De ha a «magyar nép finn-ugor» tételt a valóságra alkalmazzuk, ha szembe állítjuk vele az ősvallás és a legszélesebb értelemben vett társadalmi élet tényeit: akkor megszűnik érvényessége; mert hiszen az a nagyszerű elmélet nem arra való, hogy a durva valóság biráskodjék érteke fölött. Ez tudományos elmélet, ezt az ész igazolja, s ha a durva valóság nem alkalmazkodik hozzá, az nem ejt rajta csorbát, a realitás van elhibázva. Hiszen mi köze a tudománynak az élethez, a valósághoz?!

Szóval, a magyar nép: finn-ugor, s ha a magyarok ősvallása, primitiv életmódja, foglalkozása, harczmodora, (mert a magyar harczolni is szokott), alkotmánya, egész primitiv culturája, történeti szerepe, vagyis ön érvényesíthetése a történelemben stb. nem

egyezik a finn-ugor népekével, ám lássa! erről a theoria nem tehet. Ez megenged csodákat, áthágja a természet törvényeit, homlokegyenest ezek ellen működik. Szerinte a magyar nép éppen olyan körülmények között jött létre, ugyanolyan okok okozata, mint az ugorok; minden tulajdonságai egyenlők azokéval; egész mivoltja finn-ugor. E theoria szerint a magyar nép — mely, közben legyen mondva, a történelmi tudás óta kiválólag harcziasnak állíttatik; mely Franczia- és Spanyolországig dúlva-pusztítva egy századig rettegésben tartotta Európát; mely a keresztes hadjáratokig nem tudott lemondani féktelen nomád életéről; mely Nagy Lajos és Mátyás alatt oly óriási birodalmat alkotott; mely megvédte Európát s a keresztyénséget a törökség és iszlam uralmától; mely a vele szövetséges nemzet lételét is biztosította, akarom mondani, fentartotta stb. — mondjuk: ez a magyar ugyanaz, a mi a csendesen halászgató s vadászgató vogul, osztják, votják, lapp stb.! ugyanazon természeti okok ugyanazon okozata, szóval egész mivoltja teljesen azonos az említett népekével. Az ugor-magyar theoria értelmében bármily nép — függetlenül az őt alakító természeti viszonyoktól s általában a népek fejlődésének föltételeitől — mindenféle módon érvényesítheti magát a történetben, társadalomban. Nagy Sándor az eszkimókkal is megalapíthatta volna óriási birodalmát s Hannibál bizonyosan meggyőzte volna Rómát, ha szamojédekből állott volna hadserege! De már ennek hallatára »Romani tollent equites peditesque cachinnum«.

Legvilágosabban fejezik ki az ugor-magyar theoria e pontját a következő sorok: »1864-ben a »Vogul föld és népc« cz. munkámban igyekvém a magyar nemzet külső viszonyait és történeti fejlődését rajzolni. Alig lőn hatása . . . . Hátha még azon nyelvtanulmány holmi »csiri-biri« népecskékkel foglalkozik s nem világbiró Attilával és Csengiszkánnal! Hogy ezek seregeit talán épen ama csiribiri népecskék tehették, eszébe nem jut a balvéleménynek«.[1])

Risum teneatis! — Attila és Dsingiz seregét *népek* tették ugyan, de nem *csiribirik!* Tehát az ugor-magyar theoria hívei meg vannak győződve, hogy azon történelmi szerepnek, melyet a magyar vitt Európában, éppen úgy megfeleltek volna a jámbor életű votjákok, osztjákok vagy lappok! Mi ellenben azt hiszszük,

[1]) Hunfalvy P. A Kún- vagy Petrarca-Codex, 32. l.

hogy állhatott volna I. Napoleon az ugor nép élére, — rénszarvasoknál egyebet nem fogott volna.

Tehát az ugor-magyar theoria azt, hogy a magyar nép finn-ugor nemzetiségű, nem bizonyítja, talán nem is akarja, tényekkel. — Azt, hogy az ugorban is meg van az alliteratio és parallelismus a költészetben, a közös eredet bizonyítékáúl hozza fel; mert ezeket nem vettük sem a szlávoktól, sem a németektől (dicséretes dolog, hogy a baszkoknál, vagy zuluknál nem kutatja), tehát ugor eredetű.[1]) Az elmélet szépen hangzik, de a tények megczáfolják; mert mind az alliteratio, mind a parallelismus sokkal tökéletesebben megvan a törökségben, s így ennek megvolta az ugorban is, nem tanuskodhatik ugor eredetünk mellett.

Látható, hogy az ugor-magyar theoria, subjectiv és deductiv voltához híven, nem azt teszi, hogy a nép mivoltából megmagyarázná eredetét, hanem mintegy *megteremti* magát a nemzetet nyelvével, hitével s társadalmával együtt. Nem fél-e, hogy úgy lakol meg mint Sisyphus, a miért az istenség dolgába avatkozik?

A mit pedig a magyar nyelvből még ilyen módszerrel sem lehet ugor eredetűnek tartani, az idegen, kölcsönzött elem; a mi nagyon természetesen következik az alaptételből. Mivel tagadhatatlan, hogy vannak török elemek nyelvünkben, kimondja e theoria, hogy ezeket kölcsönöztük a törökségből; még pedig egyrészt a čuvašból, vagy čuvašos kabarból, másrészt a besenyő-kúnból. A čuvašból vettük azon szavakat, melyekben *r* felel meg a törökség *z* hangjának, mert ezek a čuvašban is ilyen alakúak. Ezek a következők: iker, ökör, tőr, tar, borjú, térd, karó, gyűrű, ír stb. A tarló és körtve szókat a besenyőből, a többieket a kúnból vettük.[2]) — Jegyezzük meg jól e kölcsönzési theoremát. A magyarban levő török elemeket (már t. i. a mennyit ilyenekűl elismer e theoria, körűlbelől 160 szó!) a čuvašból és a besenyő-kúnból vettük, így hangzik a tétel, mely azon alapszik, hogy nehány a magyarban meglevő török eredetű szó az *r* hangra nézve egyezik a čuvašsal s azon, hogy a besenyők és kúnok a magyarságba olvadtak; különben az alaptételből van deducálva.

[1]) Hunf. Magyarorsz. Ethnogr. 256. l.

[2]) Hunf. P. A Petrarca-Cod.

Azonban — mondja az ugor-magyar theoria — sokkal nagyobb hatása volt a szláv nyelvnek a magyarra; mert lám ebből 956 szót vettünk át. Tudja, hogy e szókat nem lehet ugor eredetűnek tartani, tehát *mind* elfogadja szláv eredetűnek. De milyen alapon történik ez? Mert hallotta, hogy ezek mind szláv eredetűek, utánna mondja, hogy azok. E könnyen hivőségnek egyik, mellékesebb oka az, hogy e 956 szót Miklosich jelölte ki a szlávból kölcsönzöttekűl. «Miklosich kitűnő szláv nyelvtudós, állításaiban bízni lehet. Van ugyan a felhozott 956 szláv szó között olyan is, melyet az irodalmi nyelv nem ismer, de ő mindig urát adja».[1]) Elismerjük, hogy Miklosich kitűnő *szláv* nyelvtudós, de ebből helyes logikával lehetetlenség azt következtetni, hogy egyszersmind török-tatár és mongol nyelvtudós is. S éppen ezért, mert nem ural-altaji nyelvtudós is egyszersmind, nem tudja, hogy mi van meg és mi nincs a törökségben vagy mongolságban; és így történt, hogy számtalan eredeti török vagy mongol szót — melynek tehát a szlávságban nincs gyöke, vagy több származéka s így nem is tudta urát adni — szláv szónak bélyegzett és kölcsönöztette velünk. — De e hiszékenységöknek fő oka másban rejlik. Ha nem volna az ugor-magyar theoria szilárdságának ártalmára a nagy számú török szókincs; ha alaptétele megengedné, hogy a 160 elismert szón kívül e 956-nak is mintegy $^{2}/_{8}$ részét, sőt a valósággal török eredetű magyar szókincset mind concedálja a magyar nyelvnek: mindjárt nem volna Miklosich olyan «kitűnő szláv nyelvtudós» s mindjárt nem lehetne állításaiban olyan nagyon bízni! De így e szláv szavak árnyékában szépen meghúzódik az ugor-magy. theoria s nem kell neki elismernie a magyarban *tényleg meglevő valamennyi török elemet.* Ezért fogadta oly készségesen a mentő eszközt, melyet Miklosich nyujtott, a ki megcsinálta azt a mulatságot magának és finnistáinknak, hogy sok szláv szót teremtett és reánk tukmálta a szláv «műveltséget» a «műveltségi szókkal», mit emezek mohón kaptak. Iliacos intra muros peccatur et extra. — Az ilyen eljárás megjárja időtöltésnek, de nem komoly, tudományos működésnek. Mert hiszen olyat csak nem lehet tudományosan vitatni, hogy pl. a bika, kender, szán, bot, csinál stb. stb. szavakért a mongol a Góbi sivatagról, vagy a kirgiz Délszibiriából, vagy a

[1]) Hunfalvy P. Magyarorsz. Ethnogr. 271. l. jegyzet.

keletturkesztáni a khinai Tatárországból a szlovénekhez, vagy horvátokhoz vándorolt volna! Bizony még megérjük, hogy e kölcsönzési theoria valamelyik híve azt bizonyítja be derekas tanulmányban, hogy a mongol betörés motivuma semmi egyéb nem volt, mint az, hogy innét szláv szavakat vihessenek Közép- és Kelet-Ázsiába!

Föntebb azt állítottuk, hogy az ugor-magyar theoria működésének alapja az ész önkénye, a gondolkodásban a subjectiv áramlat activitása, vagyis a kutatók teljesen saját tetszésök, kényök-kedvök szerint bánnak el a tárgygyal. Semmi sem bizonyítja ezt jobban, mint az az eljárás, hogy a mint egy újat gondol, a mint kedve változik, ismét mást állít, ismét másképpen ír, a hogy éppen a szél fúj. Így aztán nemcsak egyféleképp, hanem akárhányféleképpen be tudja bizonyítani a legnagyobb képtelenséget is; valamely dolgot nemcsak egy, egészen különböző dologgal tud egyeztetni, hanem annyival, a hánynyal éppen kedve tartja; szerinte ma ezzel azonos, holnap amazzal, holnapután egy harmadikkal stb. Különben hát: varietas delectat. Ezért történik az, hogy a subjectiv módszer, vagy az ug.-magy. theoria elvei szerint az ember mást állítson, más nézetben legyen a könyv végén, mint az elején (MUg. ÖSz. IX. l.); mert az érdeklődő olvasó bizony megunná, ha olyan vaskos könyvben, mint a MUg. ÖSz., mindig egy húr pengettetnék, mind végig ugyanazon nézettel találkoznék; szükséges a hangot felváltani, ugyanazon dolgot más színben tüntetni fel. Hiszen abban áll a bűvész ügyessége, hogy a mit előbb ilyennek mutatott, most meg már nem olyan; előbb még szép tündérnek láttunk egy alakot s ime a másik pillanatban már rút szörnyeteg.

Ilyen finom változékonysággal dicsekedhetik az ugor-magyar theoria is; a mi nagyon természetes tulajdonsága, mert nem realékkal bánik, nem a földön jár, tárgyai nem a tények, világa nem a valóság. Így kitalálta a theoria, hogy a lapp *čokka* (ülni) = magy. *csökken* szóval. Igen ám, de 1867 óta (Nyelvtud. Közl. VI—VII. k.) nagyot fordult a világ 1873-ig, mert ekkora már a lapp *čokka* oda érlelődött, hogy a magy. *guggol* társává lett a MUg. ÖSz. elején, de a közepén már utol érte a gyászos degradatió és így lőn ismét a csökken édes testvérévé. Kissé enyhébb sorsa volt a *haj, héj* szónak, mely 1867 egyenlő volt a finn *kete*, mordv. *ked* (bőr, héj) szókkal, 1873 pedig a *sau, soχ, sog* analogonokra bukkant s ezen történetével bebizonyítá, hogy az ugyanazon magy. *h* előbb gutturalisból (k), későbben már spiránsból (s), a magy. *j* előbb dentalis-

ból (t, d), újabban már gutturalisból (g, χ) fejlődött. — A m·gy. *nyáj*nak, a Nyelvtud. Közl. VI—VII. kötete korában, a lp. *nauka* (kisebb nyáj) volt congruense, mert akkor még csakugyan nyájat jelentett, de ma már, alapjában véve *hús* értelme következtében, a *ńogo, ńaul, jaj* szókkal szövetkezett. — Nem csak azt lehetett bebizonyitani, hogy a *nyak* = lp. *nekke, niekke* (nyak), hanem azt is, hogy a *ńov, ńogom* (futni, moveri) szókkal éppen úgy megegyezik. — Azt hitte volna az ember, hogy *dagad* csak a lp. *čakke*, zürj. *doj* (daganat) szókkal egyezik, pedig, ha akarjuk, a *tonȝe* és *tongindi* éppen olyan szépen összefér vele. A könyv közepén (MUg. ÖSz.) a zürj. *vom* (száj) = m. *vég* szóval, de mire a végire érünk, akkorra már az *ajtó*-val egyezhetik! stb. stb.

De nemcsak a nyelv, hanem a nemzetiség dolgában is úgy jár el az ugor-magyar theoria, a hogyan akar, a mint neki tetszik. Ha az ember úgy akarja, nem engedi meg 1866-ban, hogy a paloczok elmagyarosodtak, csak 10 évvel később ad reá engedelmet; 1866. még olyan világ volt, hogy a XI. s XII. századbeli ethnographiai viszonyok is olyanok voltak, mint akkor (t. i. 1866-ban), de már 1876-ig hét századot haladott a világ (Hunf. P. A kún- v. Petr.-Cod. 32. l.). 1876. még a kozárok, besenyők: ugorok voltak, de már 1881-ben egészen eltörökösödtek,[1]) stb. stb.

Látva, — hogy a subjectiv módszerrel mindent mindenféleképpen lehet bebizonyítani (?!), — hogy egyik képtelenséget épen oly jogosan támogatjuk, mint a másikat: lehet-e kivánni bárkitől is, hogy az ugor-magyar theoria állításainak hitelt adjon? Valaki meg akarja tudni pl. azt, hogy a magy. *ép* szónak mi felel meg a rokon nyelvekben. Olvassa a MUg. ÖSz. 61. l., hogy a finn *umpe*, lp. *obba* az analogonjai és megnyugszik. Ámde a 790. laphoz jutván, azt látja bizonyítgatva, hogy a finn *ilpo*, vog. *älpi* s osztj. *el* az analogonjai. Vagy pedig a kozárok s besenyők nemzetiségéről akarván meggyőződni, olvassa a Magyarország Ethnographiájában, hogy ugorok voltak; nem sokára kezébe kerül az ugyanazon könyv tudós szerzőjének egy értekezése, melyben az azt bizonyítja, hogy a kozárok és besenyők: törökök voltak. Difficile satiram non scribere. Ki tudja azt, hogy az illető könyvek második kiadásában (az

[1]) Hunf. P. Magyarorsz. Ethnogr. 394. s 405. l. és Petr.-Cod. 39. s 40. lap.

isten segítse rá őket) mivel lesz egyenlő az *ép* szó és miféle nemzet lesz a kozár és besenyő? Ki biztosít arról, hogy az a tudós, a ki pl. a *köldök* és *bölcs* szónak ugor congruenseit a MUg. ÖSz.-ban kimutatta (!?), egy másik művében fenn fogja tartani egyrészt a *kiele, käl, kīl* (Zunge, Sprache), másrészt a *mielise, mēlese* szókkal való egyeztetést? S általában meggyőződhetünk-e arról, hogy a most vallott bizonyos nézetet csak egy-két évig is fentartja-e e theoria; a tudni vágyó emberi szellemet örökös bizonytalanságban tartja; most ehhez tereli a szellemet mint igazsághoz, majd ismét egészen máshoz. Ez a valódi metempsychosis, nem az, a melyet a régiek hittek.

Ezzel befej ztük az ugor-magyar theoria módszerének megismertetését. Míg ezen átértünk, volt elég alkalmunk puszta okoskodással létrehozott eredmények megismerésére; jártunk szédületes magasságban, ismeretlen régiókban; körülöttünk minden olyan légies, olyan ingó volt, hogy nem érezhettük magunkat szilárd talajon; szellemi bukfenczet hánytunk. Annál jobban esik most, ha biztos alapot érezhetünk lábaink alatt, ha nem találkozunk többé természetfölötti lényekkel, hanem valóságokkal, tárgyakkal, ismerős tényekkel; hogy valamit megértsünk, nem kell csigázni eszünket, csak megfigyelnünk a tényeket, hogy, úgy szólván, ököllel is felfogjuk azt, a mit előbb a legmerészebb phantasiaval alig birtunk követni, — megérteni pedig sehogysem sikerült. Ha figyelmesen átvizsgáljuk az *objectiv inductio* eljárását, arról *a csalhatatlan igazságról fogunk meggyőződni, hogy a legszellemesebb okoskodás, a leggenialisabb magyarázat — a tényekkel szemben semmivé lesz. Az egyszerű tény a legcomplicaltabb elméletet tönkre teszi.* Be fogjuk látni, hogy az igazság úgy fogható fel, ha gondolataink mozgását a tárgyak mozgásához alkalmazzuk s nem megfordítva.

A *török-magyar theoria* — mint már említettük s nem lehet eléggé kiemelnünk — a valóságon, a tényeken épül fel, még pedig úgy, hogy minél több tényben tapasztalja ugyanazon igazságot, annál szélesebbre terjeszti ki ennek körét. Nem általánosságban beszél az egészről, hanem részekre osztja s ezeket külön megvizsgálván, igy mondja ki az egészre vonatkozó itéletét. A magyar nemzet eredetét akarván megfejteni, magából a nyelvhasonlóságból nem csinál eredetbeli azonosságot, hanem számon kéri az eredeti primitiv vallás, a legszélesebb értelemben vett társadalmi élet, a kezdetleges, a fejlődés stadiumában levő cultura stb. tényleges

adatait és az egykorú historikusok, geographusok és utazók tanúskodását. A török-magyar theoria szerint a nyelvbeli s eredetbeli azonosság nem congruensek; a közös nyelv csak a közös nyelvűséget mutatja, de nem a származási közösséget is; mert pl. a német nyelvet elfogadó szlávság (Poroszországban) ezzel nem szűnt meg szláv eredetűnek lenni. E theoria azt a tudományt, mely valamely nép eredetét igyekszik megfejteni, összehasonlító tudománynak tartja s ehhez képest *objectiv inductio* a módszere. Az összehasonlítandó dolgokat *nem kitalálja* (mint az ugor-magyar theoria), hanem csak *felkutatja*, vagyis nem következteti, hanem megfigyeli; a megfigyeltekből következtet valami igazságra (nem pedig más megfigyelendőkre), de ezt mindjárt igazolja.

A török-magyar theoria kutatni akarván a magyar nép eredetét, a történelem tanúskodása által fölmentettnek érzi magát azon, csaknem lehetetlen munka alól, hogy e nemzetet sorban minden más néppel összehasonlítgasson. Az egykorú írók (arab, persa, byzanti historikusok, geographusok, utazók) a magyarokat vagy egyenesen törököknek nevezik, vagy a török népek egyik tagjának állítják s e tanúskodás nem csupán arra szolgál jogczíműl, hogy a magyar nép eredetét lehet keresni a törökök között, hanem egyszersmind török eredetünk bizonyságának egyik momentumát képezi. Ez a tanúskodás pedig tény, a valóságnak egyik adata s ezért a török-magyar theoria elfogadja bizonyítéknak, mert nem úgy következtette, hogy lehetnének olyan könyvek, melyek ezt meg ezt állítják, hanem vannak is. Ha pedig e tanúskodás hamis volna, az nem a török-magyar theoria hibája, hanem a tudósitások rossz szándéka; a mit azonban maga az összehasonlítás tisztába hoz.

Most lássuk a török-magyar theoria bizonyításának második mozzanatát, vagyis módszerének alkalmazását a nyelvre nézve.

Legelőbb is megfigyeli a magyar és török nyelvek hangrendszerét általában, összehasonlítja e kettőt; s miután látja, — hogy mindkét nyelvben az önhangzó-illeszkedés (vocalharmonia) teljes érvényben van; — hogy szókezdőűl és szóvégzőűl nem szerepelhet két, vagy több consonans (mint az ugorságban, mordvinban 4—5 is); — s hogy bizonyos szók megvannak al- és fel-hangúlag mind a két nyelvben (pl. kavics — kövecs, dagad — deged, kavar — kever, omol — ömöl, karom — köröm, csúcs — csűcs, óta — öte, táméntalan — töméntelen, csalfa — cselfe, továbbá: bakiʒi

— bekči (őr), kovannak — kevennek (dicsekedni, örülni), karamak — körmek (nézni), al — el (kéz), aš — eš (társ), ana — ene (anya) stb. stb.): e tényekből azt következteti, hogy a nyelv e részében rokonság van, mely következtetését még inkább igazolja a hangtani viszonynak részletes megvizsgálásával.

A hangtant vevén megfigyelés alá, a már első pillanatra rokon, vagy azonos hangzású és rokon, vagy azonos jelentésű szavakat a magyarban s törökben, szembe állítja, összehasonlítja, és ha bizonyos magy. és török hangok közt (melyek a szóban ugyanazon helyet foglalják el) sok esetben mindig ugyanazon viszonyt fedezi föl, akkor az illető hangokra nézve rokonsági, váltakozási viszonyt állít fel (hypothetice), melynek igazolásáúl nem elég az, hogy az illető hangviszony a magyar és török közt sok esetben megvan, hanem az is megkivántatik, hogy ugyanezen viszony magok az egyes török dialectusokban s magában a magyarban is fennálljon. Vagyis a hangtani törvények igazságát az adja meg, ha a magyar nyelv e tekintetben úgy viszonylik a törökhez, mint a török dialectusok egymáshoz és mint a magyar önmagához. — Itt természetesen nem terjeszkedhetünk ki minden egyes hangra (mert czélunk nem a török-magyar rokonság vitatása, hanem e vitatás módszerének megismertetése), csak ezen eljárás illustrálását, a hangtani törvények elvonásának szemléltetését adhatjuk röviden, mindig csak nehány példát említve.

A török-magyar theoria összehasonlít pl. ilyen szavakat: *b*eng, *b*önge, — *m*eng, *m*ásik — *b*ašak stb. s midőn a *b* és *m* közt sokszor tapasztalja e kölcsönös megfelelést, azt a hypothesist állítja fel, hogy a magy. *b* kezdőhangnak a törökben megfelel *m* s megfordítva. E hypothesist igazolja az egyes tör. dialectusok viszonya e hangokra vonatkozólag, pl. čag. *m*en — osm. *b*en (én), čag. *m*uz — osm. *b*uz (jég), čag. *m*eng — osm. *b*eng (bogyó); s igazolja maga a magyar nyelv, ilyen szavaival: *b*atyú — *m*otyó, *m*ozog — *b*ozog, *b*ekeg — *m*ekeg (*p*art — *m*art) stb. Máskor azonban a magyar *b*-nek tör. *b* felel meg: *b*ölcs — *b*iliči, *b*ocsát — *b*ošat stb. — Megfigyeli tovább a *k* és *h* viszonyát; így: *h*ajol — *k*ajîl, *h*ajó — *k*ajîk, *h*át — *k*at stb., mely sokszor előforduló váltakozást igazolják az egyes tör. dialectusok egymás közt, pl. *k*öl — *h*öl (tó), *k*angi — *h*angi (mely), *k*anî — *h*anî (hol); magy. *k*avar — *h*abar stb. — Előfordulnak a magy. és tör. között: *t*űz — *k*üz, (turkmán), *t*öb — *k*öb, *t*emet — *k*ömmek; a tör. dialectusokban is: *t*îrmak — *k*îrmak

(törni), *k*elebir — *t*olobur (talabér).[1]) Mely analogiák a magyar és török k — h és t — k hangok rokonsága mellett bizonyítanak.

Lássuk még egyéb hangokra vonatkozólag is e módszer alkalmazását. *T*öpöröd — *č*oporuš, *t*örpe — *č*örpe stb.; magában a törökségben is: *t*ükün — *č*ügür (tüske), *t*ük — *č*ük (fenék). *Sz*él —*j*el, *j*og — *s*ag (dexter); törökben: *j*el — *s*il, *s*alkîn (szél) stb. *Sz*egény — *č*ikaj, *sz*ög — *č*ügi, *sz*ügy — *č*öge: törökben: *s*üč — *č*üč (édes), *s*ökül — *č*ikaj (szegény), *s*öl — *č*öl (puszta). *Cs*apás — *s*apîš, *cs*ont — *s*öngek, *s*ők stb. törökben: *č*apîšmak — *s*avašmak (verekedni), *č*ajkamak — *s*ajkamak (hintálózni). — *Cs*illag — *j*illag, mint tör. *č*ili — *j*ilu (meleg), *č*agîlan — *j*akuk (ragyogó). — *F*ürt — *b*ürt, *f*úlni — *b*oulmak, *f*őzni — *b*üzmek, *f*uró — *b*uru, *f*újni — *p*ulamak; mint tör. *b*ütmek = *f*ütmek (bizni), *p*ul — *f*ul (pikkely); magy. *b*odros — *f*odros, *f*akad — *p*ukkad stb. *B*üz — *p*is, *b*úb — *p*üpük stb. mint törökben: *b*olmak — *p*olmak (lenni), *b*armak — *p*armak (menni); magyarban ká*p*oszta — ká*b*oszta stb. — *V*an — *b*ar stb. mint tör. *b*ar — *v*ar (van), *b*ermek — *v*ermek (adni); magy. *B*álint — *V*álint stb. — *Gy*ékén — *j*eken, *gy*áva — *j*aba, *gy*alog — *j*ajak, *gy*enge — *j*engi; mint magában a magyarban *j*ere — *gy*ere, *gy*ünni, *j*önni stb.

Vegyük szemügyre a török-magyar theoria módszerét a közép- és véghangokra vonatkozólag is. Egyezőknek tartja az ilyeneket: bor*s* — bor*č*, bor*s*ó — bor*č*ak, or*s*ó — or*č*ak, böl*cs*ő — bel*š*ik, bo*cs*át — bo*š*at; mert az egyes török dialectusokban is megvan e viszony, pl. u*č*mak — u*š*mak (repül), i*č* — i*š* (bel), sőt a magy. tájnyelvekben is, mint be*cs*telen — be*s*telen, talpa*s* — talpa*cs* stb. Bú*z*a — bú*d*aj, bi*z*ni — pü*d*ür; mert a törökben is: a*d*am — a*z*am (ember), ka*z*ak — ka*d*ak (szeg), ka*z*mak — ka*d*mak (ásni) és magyarban: bü*z* — bü*d*ös, i*z* — i*d*es, é*d*es, vi*z* — vi*d*es stb. Bo*r*jú — bo*z*agu, ka*r*ó — ka*z*îk, tér*d* — te*z*, gyű*r*ű — jü*z*ük; mert törökben is: te*r*i — te*z* (gyors), kö*r*mek — kö*z* (szem), to*r* — to*z* (por). — Ta*g*ad — ta*ng*mak, dö*ng*et — dö*g*mek; mert magyarban is: hajlo*ng* — hajlo*g*, léze*ng* — léze*g*, bolo*ng* — bolyo*g* stb. Sze*m*ölcs — si*v*ilč, mint a magyarban bá*m*úl — bá*v*ul stb. Továbbá: sz*ó*rni — s*ou*rmak, gy*ú*rni — j*ou*rmak, f*ú*lni — b*ou*lmak, cs*ó*ka — č*au*ka; mert törökben is: s*ou*k — s*ū*k (hideg), s*ou*p — s*ū*p (dugva),

---

[1]) Magy. *k*öpni — *t*öpni, *t*öpörödni — *k*öpörödni stb.

*o*ul — ūl, ōl (gyermek) és a magyarban: l*aó* — l*ó*, sz*aó* — sz*ó*, j*uo* — j*ó* stb. — Borsó —bor*čak*, orsó — or*čak*, erő — er*ik*, apró — opur*ak*; a török *ak*, *ik* és magy. *ó*, *ő* azonosságának, illetőleg az *ag*, *av*, *au*, és *ó*. *ú* processuson át kopásának bizonyítékai a törökben: *tag* — *tū* (hegy, közbeneső *tau)*, *og*ul — *ūl* (*ou*l gyermek), č*ak*irmak — č*av*, č*au* (kiáltás), s*og*uk — s*ou*k — sōk (hideg), ul*ak* — ul*au* — l*au* (ló), boš*ak* — boš*av* (bocsánat), sat*ik* — sat*ov* (eladás), buz*ik* — buz*ov* (romlás) stb.; a magyarban az imént említett sz*aó* — sz*ó*, l*aó* — l*ó*, f*eő* — f*ő* stb. és az tény, hogy az egyes számú 3. személy birtokragjának fölvételekor az eredeti végképző első tagja helyre áll: bors*a*-ja, ors*a*-ja, er*e*je, apr*a*ja stb. Végül szintén igazolja maga a magyar hangtan az ilyen hasonlításokat: *i*ktat — *jo*kta, *i*rgalmaz — *ja*rgila;[1]) mert magyarban is: *i*ktat — *jo*ktat, *i*rgalmaz — *jo*rgalmaz, *i*har — *ju*har; mert törökben is: *i*šim — *ja*šim (villám), *i*rgamak — *ja*rmak (hasitani), stb.

Látjuk tehát, hogy a török-magyar theoria a nyelvbeli tényeket összehasonlítja, az így nyert hypothesist kellőleg igazolja és így állítja fel a hangtani törvényeket a magyar és török nyelv közt. De tételeit csak azon térre terjeszti ki, a meddig inductiója terjed, a hangviszonyok egyezéséből csak a hangviszonyok egyezését ismeri fel, egyéb tényre nem következtet, hanem ezeket is külön megvizsgálja.

Így inductive összehasonlítja a magyar és török grammaticai alakokat, melyek hangtanilag és functiójukat tekintve azonosak. Látja pl. hogy a birtokot jelölő alak, vagyis a genitivus a magyarban *nak*, *nek* (ered. nek), a törökben *nink*, *ning* (a hangbeli egyezésre v. ö. magy. i*n*kább — i*k*ább stb.); — hogy az allativus a magyarban -*a*, -*e*, -*va*, *ve*, pl. al-*á*, föl-*é*, ho-*va*, együ-*vé*; a tör.-ben *a*, *e*, *ja*, *je*, *ga*, *ge*: al-*a*, el-*e* (alá, elé), üstün*e* (fölé), alt*iga* (al*ája*) stb. Az inductiv összehasonlításban ilyen megegyezéseket talál az alaktanra nézve: hát*ra* — tör. kat*ra*, ar*ra* — tör. a*ri*, er*re* — tör. bi*re* stb. Hogy*an* — kaj*un*, szép*en* — tör. söb*ün*, egész*en* — tör. büt*ün*; továbbá négy-*en* — tört-*ün*, het-*en* — jeti-*n*, kett-*en* — iki*n*; nyár-*on* — jaz-*in*, tél-*en* — kiš-*in*, késő*n* — keči*n*, akkor-*on* — okor-*un* stb. s ezekből azt következteti, hogy azon magyar forma, mely a mód, idő és számhatározást fejezi ki, ugyanaz mint a tö-

[1]) V. ö. még *i*rha — *ja*rgak, *i*rni — *ja*zmak (a z—r csere föntebb).

rökben. Észleli továbbá az ilyeneket: kenyere-*t* — ötpök-*ti*, csizmá*t* — ödük-*tü*, feje*t* — paš-*ti*, orosz*t* — urus *ti*; aztán: i*tt*, o*tt*, ala*tt*, közö*tt*, Győrö*tt*, népiesen: itten*d*, ottan*d*, amottan*d*, sőt itten*de*, ottan*da*; s törökben on*da* (ott), üs*t* (fennt), as*t* (alant), kapu*da* (kapuban), kök*te* (égben), kuš*ta* (madáron); továbbá: on-*nan*, in-*nen*, hazúl*nan*, fölül-*nen*, túl-*nan*, emin*nen* s törökben an-*nan* (onnan), mîn-*nan* (innen), atam-*nan* (atyámtól), öjeñ*nen* (házadtól) stb. s e megfigyelt tényekből megalapítja az accusativus, locativus és ablativus azonosságát a magyar és török nyelvekben. A megfigyelést, a tények összegyűjtését folytatja tovább az alaktanban s a tényleg létezőknek és tényleg egyezőknek azonosságát mondja ki, nem következtet a nem levőkre. Pl. eny*im* — men*im*, an*nak* . . . — a*ning* . . ., sereg-*em* — čerig-*im*, sereg-*e* — čerig-*i*, tevé*je* — teve-*si*, tala-*ta* — talaj-*ja*, ämii-*te* — emlő-*je* (v. ö. t—j vált. a törökben!). Továbbá: jár*tam* — jor*tu-m*, kavar*tuk* — kabar*tuk*, kavar*t* — kabar*ti*, vél*te* — bil*te*, ás-*ta* — kas-*ta*, jár-*j-ál* — jor-*g-il*, csavar-*j-ál* — čevir-*g-il*, tanul-*j* — tani-*j*, akar-*j-uk* — bagar-*ji-ik*, kel-*j-en* — kil-*s-en*, véssen (vés-j-en) — bis-*t-in*, vél-*j-en* — bil-*tin* stb. Észleli továbbá bizonyos név- és igeképzők egyezését, mint: kev*er*, csav*ar*, tak*ar*, csik*ar*, kot*or* s törökben kob-*ar*, čev*ir*, čîk*ar*, jap-*ar* stb. Vez*et* — böz*üt*, bék*it* — bek*it* stb. Bosz*an*kod, dag*an*at; tör. kov*an* (fölemelkedni), gör*ün* (látszani). Hit*el*, hivat*al*, eled*el*, véd*el*em, it*al*, törökben: kor*al* (fegyverzet), kab*al* (ostrom), kür*el* (kör), teng*il* (tengely) stb. Tudó*s*, ismerő*s*, szorgalma*s*, java*s*, török: tani*š*, bele*š* (tudós), tiri*š* (szorgalmas), java*š* (félénk) stb. Haj*ol*, ny*íl*, vén*ül*, tág*ul* (passivo-refl. mert causativuma nyitni, vénitni, tágitni), törökben ač*il* (nyílni), kaj*il* (hajol), kar*il* (vénül) stb. Á*cs*, szű*cs*, taká*cs*, kiván*csi*, kap*zsi*, szató*cs*, törökben: aa*či*, seüt*či*, toku*či*, satî*či*, ekmek*či* (pék), kapu*či* (kapus), bek*či* (őr) stb. stb. (Lásd bővebben «A magyarok eredete» 236—239. l.).

A török-magyar theoria, mint látjuk, minden megegyezésről tapasztalás, észlelés által győződik meg; nem úgy tesz (mint az ugor-magyar theoria), hogy nehány megegyezésből következteti, kierőszakolja a többit is; az összehasonlítandó anyagot adva találja a nyelvekben, nem kiokoskodja; való dolgokat hasonlít való dolgokhoz s midőn az egyező tényeket kimutatta, kimondja a magyar és török nyelvek rokonságát, közös eredetét. Nem eleve fölvett tételből deducálja a tényeket; nem mondja, hogy, ha a magyarban így volna s a törökben is így volna, akkor e kettő egy

volna; hanem megmutatja, hogy tényleg így van. Nem teszi föl, hogy valamely magyar szó régen ilyen vagy olyan alakú s jelentésű volt, tehát így egyezhetik valamely török szóval, hanem a mostani, vagy tényleg fönmaradt alakot és jelentést egyezteti.

A fogalmi rokonságra vonatkozólag, e theoria olyan fogalmi fejlődést vagy módosulást enged meg a magyar és török közt, a minőt a hangtani szabályok és a nyelvalkotó szellem törvényei megengednek és ezen alapon a magyarban már eléggé nem érzett alapjelentést kideríti a török nyelvből, azonban a netalán véletlen hangtalálkozás kedviért nem bocsátkozik merész, phantasticus magyarázatba.

A *dagadni, daganat* fogalom alapértelmét megfejtik a következő török szavak: *dagdai* (emelkedni, duzzadni), *dogmak* (fölkelni), *togu* (napkelte), *dag* (hegy, emelkedés) stb., melyek szerint tehát a «dagadni» tulajdonképpen az «emelkedés, magasbodás» fogalmat fejezi ki (míg az ugor szók szerint: bedugni, benyomulni!).

Az *agg* szó (agg ember) a tör. *ag, ak* (fehér, ősz), *aga* (idős, tiszteletre méltó, elöljáró; v. ö. *ak-sakal)* stb. szerint az «ősz, megőszült» fogalmat képviseli; míg az ugorság szerint «erős, hatalmas» az alapértelme.

Az *iktatni* (joktatni) fogalom értelmét felvilágosítja a török *jokta-, juktamak* (ráragadni, hozzáfüződni, melléje kerülni), *joktïr-* (hozzátenni, mellé adni, odaragasztani), míg az ugor-magyar theoria szerint: küldeni, meneszteni!

Az *út* alapfogalma kiderül ilyen jelentésekből: *ötmek* (elmenni, elhaladni), *ötek* (átutazó utas), *vit* (áthatolni), *ütte* (keresztül megy), *üt* (hasadék, torkolat); melyek szerint az *út*-ban a «menés haladás,» vagyis inkább a «menő hely, melyen haladnak» fogalom rejlik és nem a «szél, légáramlat», mint az ugor-magyar theoria kieszeli.

A *köszönni* tulajdonkép azt jelenti, hogy kívánni, óhajtani, mint a tör. *köse-* (köszönni, kívánni), *kösüš* (kívánás, köszöntés) mutatja; míg az ugoroknál a «parancsolni, nyomatékosan követelni» jelenti a köszönést.

A *keresni* fogalom analogonjai a tör. *karamak* (nézni, keresni), *karašmak* (körülnéz, körültekint), *'aramak* (keresni,) *kora-* (keres, néz); az alapértelem tehát: szemmel kutatni, hogy hol van; nem pedig «kérni kérdezni,» mint az ugor-magyar theoria szerint

a-priori kellene lenni. A török és magyar ember a szemével szokott valamit keresni, nem a szájával!

Az *érett, értt* névutó bizonyára azt a fogalmat jelöli, hogy valami helyett, valaminek helyében (hazáért halni meg, pénzért dolgozni, 10 forintért adta oda), tör. *jerde, jeride* (helyében).

Az *eskü* alapjelentése: ivás, t. i. vérivás, vagy áldás-, áldomás-ivás. E fogalmat a törökben összetett kifejezés képviseli, t. i. *and ičkü* (magy. eskü fogalommal). A magyar szó tehát etymon szerint csak ezt jelenti: ivás, ital; éppen ezért az ugor-magyar theoria azt mondja, hogy ennek nincs joga ugyanazt kifejezni, a mit az eskü, esküvés alatt értünk. «A török *ičmek* ige tehát magában véve csak «inni» jelent és *iċki* ital, ivás. Vámbéry azonban a szók külsejébe kapaszkodván, az iċki szót állhatatosan a magy. esküvel azonosítja, mintha valaha eskü a magyar nyelvben ivást jelentett volna.»[1]) Bizony azt jelentett. Tudvalevő dolog, hogy az *eskü* jelentette cselekedet, vagyis az ünnepélyes fogadalom úgy a magyaroknál, mint a töröknél a vér közös megivásában állott, a mely szertartás neve: áldás ivás and ičkü, magy. eskü, Az esküvés elnevezése tehát összetett kifejezés (valaminek ivása: and ičkü) melyből a magyarban a jelző már elmaradt, a jelző értelme beolvadván a jelzett něv jelentésébe, a mire a magyar jelentéstanban számtalan példát találunk. T. i. egyik jelentéstani mozzanat az, hogy valamely dolgot faji s nemi fogalom megnevezésével jelölünk meg, aztán idő multával a fajt jelölő szó elmarad, mert jelentése a nemi fogaloméba olvadt, illetőleg a nemi fogalom fejezi ki most már a fajt. A föntebb idézett sorok értelmében az *állat, jószág, kötény* stb. szavaknak nincs joguk a mai jelentésükhez. Mert *állat* kezdetben azt jelenté, hogy lény, létező, minden, a mi fönáll s ma mégis «animal, Thier» jelentésű. Régen a «lelkes állat» jelenté az animal fogalmát; később a jelző, vagyis a faj-fogalom elmaradt s ma már az «állat» maga jelenti azt, hogy lelkes állat. — A «barom, Vieh» fogalmat a «lábas jószág» fejezte ki s fejezi ki ma is etymologice s mégis ma a «jószág» = lábas jószág, pedig «jószág» tulajdonkép az embernek összes, általában vett java. — Épen így a *kötő, kötény* etymon szerint mindent jelent, a mit az ember magára, vagy maga körül köt és a «Schürze» fogalmát tulajdonkép az «előkötő, elökö-

[1]) Hunfalvy Pál «Nemzet» hirlap 1882. évf. 62. szám.

tény» fejezi ki (s csakugyan a palóczoknál: előkötő, székelyeknél előruha, Ormánságban eróruha), de ma már a jelző, a faji fogalom elhagyása után is, maga a kötény = előkötény. — Éppen ez a jelentéstani módosulás van meg az *and ičkü* és *eskü* között is; s hogy ma már nem iszunk vért az esküvésnél, az az eskü szó és fogalom belső értékének nincs kárára. Tehát mégis van joga az eskünek ivást, prægnanter áldás-ivást jelenteni, ha az ugor-magyar theoria izlésének nem tetszik is!

A török-magyar theoria eljárása tehát — objectiv és inductiv voltának megfelelőleg — abban áll, hogy a valóságból, vagyis a török és magyar nép nyelvéből tényeket állít szembe egymással s midőn így a valóság adataival bebizonyítja, hogy a magyar nyelv ²/₃ része azonos a törökkel, áttér azon többi tényezők megvizsgálására, melyek a nemzetet képezik.

A török-magyar theoria a magyarnak nemzetiségében nyilvánuló minden egyes mozzanatot, a közös eredetet képező minden tényezőt összehasonlít egy részt a török-tatár, más részt a finn-ugor népeknek illető tulajdonságaival. *Néppsychologiai összehasonlítást* csinál e népek között, vagyis megvizsgálja a lélek három, t. *ismerő, érző s akaró* tehetségének nyilvánulását e népekben; megfigyeli, hogy az *ismerő lélek,* vagy szellem hogyan fejezi ki magát a kül- és belvilág felfogásában, vagyis az ész járásban, gondolkozásmódban a nyelv megalkotásában; — s az *érző lélek* hogyan nyilatkozik a vallásban, erkölcsiségben, költészetben; az *akaró lélek* milyennek tűnik elő bizonyos társadalmi szokások, intézmények, álladalom, életmód, foglalkozás stb. létre hozásában s a nép micsoda önérvényesítésének szolgál motivumúl a társadalomban, a történelemben, vagyis mi módon képes alapúl, vagy okúl lenni annak, hogy az illető nép ilyen vagy olyan módon teszi önmagát az emberiség körén belül. S mindezeknek megfigyelésével, az illető nép eredetét azon néppel ítéli közösnek, melylyel mindezen mozzanatokban, néppsychológiai nyilvánulatokban megegyezik.

Ilyen eljárással a török-magyar theoria tényekkel, a valóságban meglevő adatokkal bebizonyíthatván, hogy a magyar nemzet, az ős eredeti vallás, primitiv életmód, foglalkozás, a test fenntartására s védésére szolgáló eszközök, család, harczmód, alkotmány, társadalmi intézmények, szokások, erkölcs, történelmi szerep, vagyis önérvényesítés stb. tekintetében, vagyis a lélek egész mivoltára a

török népekkel egyező, mondhatni azonos: e tényekből arra az igazságra jut, hogy tehát a magyar nép török-tatár eredetű.

Arra nézve, hogy joga van a nyelv, ősvallás, társadalmi élet azonossága alapján az eredet azonosságát hinni és tanítani: a természet és ész legfőbb törvényeire támaszkodik.

A *nyelv, őshit, társadalmi élet* együtt véve képezik valamely nemzet *mivoltját*. A nemzet pedig nem absolut valami, a mi semmivel a világon nem állana viszonyban; hanem igenis bizonyos *okozat*, a mely bizonyos meghatározó tényektől, létrehozó *okoktól* függ. Tehát nem absolut, hanem főltételes. A meghatározó föltételek, a létrehozó okok: a *leszármazás* és a *természet hatása*; vagyis a nemzetben, mint tartalom, az ősöktől öröklött és a folyton környező természettől kapott tulajdonságok vannak. Tehát a nemzet, mint okozat, csak olyan lehet, a minőt az okok képesek létre hozni. Az *öröklékenység* törvényénél fogva az elődökben meglevő tulajdonságok átszármaznak az utódokra, még pedig — a józan ész szerint — csak olyan tulajdonságok származnak át, a mik az elődökben megvoltak, mivelhogy ex nihilo nihil fit. Másrészt megingathatlanúl áll az a természeti törvény, hogy *natura sibi ipsi constans*, vagyis a természet csak a saját minőségének, lényegének megfelelő módon hathat, önmagához valót hozhat létre, önmagával öszhangzásban, egységben van, tehát működése, alakító befolyása olyan, a minő és nem olyan, a milyen nem. Tehát sem az öröklékenység, sem a természeti hatás önmagával nem jő ellenkezésbe; és így valamely nemzet, midőn fejlődik, csak oly tulajdonságokat örököl, melyek az elődökben megvoltak és olyan külső hatásokat vesz föl, melyek a természetben megvannak, nem más nemüeket. Vagyis a nemzet, mint okozat, öszhangzásban áll az örökléssel és a természeti hatással, mint okokkal; a nemzet olyan mivoltú, a milyen mivoltú az öröklés és a természeti hatás; a nemzet úgy érvényesíti önmagát, a hogyan az öröklésnek és a természeti hatásnak megfelel; mert legfőbb természeti törvény a lex unitatis, mely szerint; «datum est in natura harmonia absoluta;» a természet egységben van önmagával, a természetben minden az, a mi; a mit a legfőbb ész-törvény is megerősít, t. i. a principium identitatis: minden dolog az, a mi.

Ezek alapján már a magyar nemzet nem lehet finn-ugor eredetű; mert a történelmi tudás óta ismeretes mivoltját nem örökölhette azon finn-ugor népektől, melyekben ez nincs és nem is

volt meg, nem vehette olyan természeti viszonyokból, melyek között nem élt. Világosabban szólva: finn-ugor ősöktől jámbor életű, halászgató, vadászgató, mindig patriarchalis életű s a népáramlat elől félre húzódó népecskék származhatnak, de nem barom-tenyésztő, földmívelő, féktelen kóbor nomád, harczias, örökké nyugtalan, más népeket folyton zaklató, fosztogató népek. Ha finn-ugor lett volna a magyar, nem jött volna nyugotra, hatalmas elemek közé, hanem megmaradt volna finnistáinknak «Tangat» folyója mellett, vagy ha már szorították, felhúzódott volna Novaja Zemlja vidékére és szánkázott volna rén-szarvasokkal, mint állított testvérei! Ellenben a magyar nép mivoltából kitűnik, hogy a mit örökölt, azt török ősöktől örökölte, mert azokban az megvan és megvolt, és olyan természeti hatásokat vett föl, melyek a törökség által lakott földön s éghajlat alatt nyilvánulnak. Valamint igaz az a mathematikában, hogy a 10-ből el lehet venni 6-ot, mert meg van benne, de a 4-ből nem lehet, mert nincs benne: éppen oly igaz az ethnologiában, hogy a magyar nemzet örökölhette azon tulajdonságokat és fölvehette azon természeti hatásokat, melyek a török ősökben s ezek eredeti hazájában megvoltak, de nem örökölhette s nem vehette föl azon tulajdonságokat s természeti befolyást, melyek a finn-ugorokban s hazájukban nem voltak meg. Mindezt igen könnyen meg lehet érteni, csak azt az egyet nem lehet, hogy némelyek ezt nem tudják megérteni.

Az ugor-magyar theoria vádolja a magyar nemzetet, hogy tetszenek neki világhódító ősök, harczias testvérek, míg jámbor ugor ősöket nem akar elismerni. — Nem gondolja meg e theoria, hogy mily helytelen úton jár, mily természetellenességre törekszik, míg a nép eltalálja az igazat. A nép ösztöne nagyon jól érzi a saját mivoltját s nem csoda, ha a saját valójának teljes tudatában, tiltakozik azon erőszak ellen, hogy tulajdonképpeni lényegétől megfosztva, mássá tegyék, mint a mi. Nem tudja-e ez a theoria, hogy a közmondásokban életphilosophia, sőt igen sokszor elméleti tudományos tétel van kifejezve, melyekre a nép, a saját, közvetlen s a valóságon alapuló tapasztalata által jutott. Egy ilyen magyar közmondás: faj fajra üt, mely már igen régen meglehet a magyar nép tudatában s melyet bizonyára nem Darwin theoriájából és a positiv tudományok jelen állapotából tanult meg, hanem tapasztalta, hogy a tulajdonságok átöröklődnek, hogy hasonló okok hasonló okozatokat hoznak létre és egyéb örök törvényeket, melyek úgy

a magy., mint a török nyelvben több közmondásban kifejezésre jutottak.[1]) Vox populi vox Dei. Az ugor-magyar theoria tehát olyan népet akar tévútra vezetni, a mely már réges-régen tudja s élénken érzi azon örök érvényű igazságokat, melyeket ő, halva született módszerével, soha sem fog megtalálni. A magyar nép sohasem fogja elhinni, hogy Árpád nem egy honalkotó, par excellence harczias nép fejedelme volt, hanem csak egy fókahalászatra indult ember csapat vezetője!

Végre lássunk még egy esetet, melyből a török-magyar theoria objectivitása igen világosan kitűnik; mely megmutatja, hogy e theoria a tényeken alapúl, a valósághoz szabja magát; nem abstract valami, hanem az életből van véve s az életre, a történelemre alkalmazva.

Az ugor-magyar theoria a magyarban levő török elemeket kölcsönzésnek állítja, mint már említettük, a mi nagyon természetesen következik a tételből, hogy «a magyar nyelv finn-ugor.» S csakis ebből következik, mert *tényleg nem lehet bebizonyítani*. Felületesen hozzáveti argumentum-képpen, hogy néhány magyar szó (t. i. török eredetű) az *r* hangra nézve megegyezik a čuvašsal, tehát egy rész ebből való; a kúnok s besenyők beolvadtak a magyarságba, tehát a másik rész ezek nyelvéből való.

A török-magyar theoria azonban megkérdi a valóságot, nem elvontan okoskodik; megvizsgálja, hogy kölcsönözhettük-e a török nyelvkincset a čuvašból s besenyő-kúnból s egyáltalában kölcsönözhettük-e? És a valóságból kiderülnek a következő tények: 1) a *z*

[1]) V. ö. még a következő közmondásokat: Nem messze esik az alma fájától. Olcsó húsnak hig a leve. A ki ebbel lakik, ebbé kell lennie. Gonosz fában ringatták. Bizonyos jellemű emberről mondja a nép: «apja, vagy öreg apja, vagy egész nemzetsége is ilyen volt.» Törökben: Vetetlen gabona nem terem (ex nihilo nihil). A kutya nem hagyja el kutyaságát. Ha az apa hiányzik, a fiú nem ér semmit; ha az anya hiányzik, a leány nem ér semmit. Ha valami a jó mellett van, ráragad a jó; ha valami a rossz mellett van, ráragad a rossz, stb. Ezen s több ilyen nagyon jól tudott és átérzett igazságok alapján nem hiszi a nép, hogy valami dolog az, a mi nem. A költő már a mult század végén énekelte, hogy: «Csak sast nemzenek a sasok s nem szül gyáva nyulat Nubia párducza», s az ugor-magyar theoria még ma sem tudja, vagy inkább nem akarja elhinni, mert, szerinte, ez poesis. Igen, de e poesisben több igazság van, mint az ő tudományában, a melylyel bizony nem fogja azt megczáfolni soha. Több világosságot!

és *r* csere nem egyetlen hangtani mozzanat a čuvaš és a többi törökség közt; 2) e hangváltakozás a čuvašban nincs keresztűl vive teljesen, vagyis a török *z* igen sokszor megmaradt (igy pl. tü*z*mek = tű*r*ni, tini*z* = tenger); 3) e hangváltakozás nemcsak a čuvaš és a többi törökség, — hanem az egyes török dialectusok között is egészen közönséges (lásd erre vonatk. «A magyarok eredete» 260. l. s ezen kívül v. ö. hogy az altaiban a többes második személy ragjában *r* van a többi törökség *z*-je helyett: beringi*z* — alt. päriγä*r* (adjatok), bičikingi*z* — alt. pičiγiγä*r* (leveletek) stb.); 4) sok magyar szóban *z* van ott, a hol a čuvašban *r* áll, tehát ezeket nem vehettük čuvašból; 5) mindezen és még több szavak is a mongolban is *r*-sek, nemcsak a čuvašban, pl. ükü*r* (ökör), dü*r*ü (gyűrű), bü*r*ü bi*r*o (borjú), ike*r*e (iker), toi*r*k (térd), tő*r* (tőr), ta*r*aχoi (tar) šava*r* (sár) stb.; 6) e nyelvbeli tényeken kívül a történelem is azt bizonyítja, hogy mikor a magyarok čuvaš szókat vehettek volna fel, a čuvaš nyelv még nem is létezett; mert a magyarok már a 800-as évek elején a Dunához közel valának, a čuvaš nyelv pedig csak a IX—XIII. századokban jött létre.[1]) Tehát az ugor-magyar theoria módszerével azt is be lehet bizonyítani, hogy olyan nyelvből is kölcsönzött a magyar, a mely nem is létezett! Valóban derék módszer; a mit ez mível, már nem is tudomány, hanem *bűvészet.*

Más részről, maga a józan ész ellent mond annak, hogy a magyarok a nomád élettel csak Magyarországban ismerkedtek meg; hogy állattenyésztésről, növénytermelésről, az élet fenntartására és védésére szolgáló eszközökről, családi életről stb. fogalmuk sem volt 1239. esztendeig. Mert az ugor magyar theoria szerint az *ökröt, borjút* és saját *térdöket* csak Atelkuzuban ismerték meg a magyarok; *atyja, anyja, karja, szakála, talpa* stb. nem volt a magyarnak Ázsiában (hiszen ezek afféle luxustárgyak a primitiv Keleten) s keleti Enrópában; mindezekhez csak a tatárjárás után jutott (a kúnok se-

---

[1]) Ez t. i. nem úgy értendő, hogy a čuvašok elődei a IX. század előtt nem tudtak beszélni; hanem úgy, hogy a mosteni čuvaš nyelv a IX. század előtt olyan tör. dialectus volt, mint a többi, csak tájnyelvi eltérései voltak a törökség zömétől s nem volt egy olyan *külön nyelv*, melylyé az ugor hangrendszer kiforgató hatása tette, a *z—r csere* — a finnisták e sine qua non-ja a magyarban levő tör. elemek kérdésében — nem különözte el a többi török dialectusoktól.

gélyével); a kost, kendert, almát, ünőt, sátort, sereget, tevét, baltát, betűt, bicsakot, borsot stb. a kúnok ismertették meg vele. Míg nomád volt a magyar, nem volt *sátora*, ézt csak akkor ismerte meg, mikor már szilárd épületekben lakott; már írni tudott és feliratos pénzei voltak, de a *betűkre* a később jövő kúnok tanították meg; Ázsiában, hol a *teve* él, nem ismerte ezen állatot, csak Magyarországban ismerkedett meg vele, mikor már nem is látta; az itt lakó szlávoktól vette a gazdálkodásra való fogalmakat és tárgyakat, de az árpa, búza, bors, borsó, bor, sör, alma, körte, csónak, balta, bicsak, kazán, hám, csupor, teknő, ocsú stb. megismeréseért megvárta a kúnokat, — csak azért, hogy a későbbi finn-ugor nyelvészek majdan török kölcsönszókról is írhassanak. De a legkegyetlenebb tréfát abban követte el a magyarság, hogy a *bocsátani*, *gyümölcs* és *menny* szókat is a kúnoktól vette (1239 után), de már a Halotti Beszédben (1224 előtt) mégis használta![1]) Azonban ilyen tények nem ijesztik meg az ugor-magyar theoriát; az alaptétel áll és igaz, — a valóság csak kontár munka!

A józan ész és a tények tehát a török-magyar theoria részén állanak, mégpedig nemcsak e részben, hanem általában a kölcsönzésre vonatkozólag. Ha megfigyeljük, hogy mit kölcsönöz egyik nép a másiktól, meddig terjed a kölcsönzés és milyen viszonyban áll ennélfogva a két igy érintkező nyelv, azt fogjuk látni, hogy a magyarban levő török nyelvkincs nem lehet kölcsönzött; mert egyik nép a másiktól kölcsönöz neveket nominativusban, vagy adverbialis alakban s igéket tőalakjokban, vagyis szókat minden vonatkozás nélkül más szavakra, azaz syntacticai viszonyítás nélkül. Kölcsönöz fogalmakat önmagokban véve, magokra viszonyítva, nem pedig más fogalmakkal többféle módon is viszonyban állva. Kölcsönöz nyelvi *egyedeket*, de nem *egész társaságot*, vagyis mondatokat; kölcsönöz vonatkozás nélküli neveket, igéket, de nem egész *ragozáson s hajlításon* keresztűl viszonyítva. S ha kölcsönöz ilyen egyedeket, ezeket a saját nyelv szelleme syntaxisa szerint használja, képezi, viszonyítja. Ezt tanuljuk abból, ha megvizsgáljuk egyrészt a magyar nyelvben levő szláv, német, latin, román, másrészt a török elemeket. Az ugor-magyar theoria szerint 956 szláv szó van a magyarban (s az eredeti ugor elem körűlbelől szintén ennyi), míg török szó csak 160; tehát tetemesen nagyobb a szláv hatás, sőt

[1]) V. ö. Hunf. P. A kún, vagy Petrarca-Codex 40— 42. l.

11*

talán — ilyen értelemben — még a német, vagy román is, mint sem a török hatás. Mindamellett igen furcsa eredményre jutunk.

Kölcsönöztük ugyan a szlávoktól pl. a *rabot* szót, de nem mondjuk accusativusban: rabot*u*, hanem rabot*ot*, instrumentalisa nem rabot*oju*, hanem rabot*tal* s egészen magyarosan (illetőleg törökösen) ragozzuk. Kölcsönöztük a *dolog* szót, de igét mi csináltunk belőle: *dol(o)gozni* s nem mondjuk: gyela*ju*, hanem dolgo*zom*, nem mondjuk: gyela*jete*, hanem: dolgoz*tok*, nem: mü gyela*ji*, hanem: dolgoz*tunk*, nem: gyela*jte*, hanem: dolgoz*zatok!* Nem igy mondjuk *stoll brata*, hanem: a barát asztala, stb. Kölcsönöztük a *lámpa* szót németből, de nem mondjuk, hogy (die) Lamp*en*, hanem lámpá*k*, nem: (des) Graf*en*, hanem: gróf*é;* kölcsönöztük a *kosten*-ből magyarosan formált *kóstálni* igét s mégsem mondjuk: mit kost*et*, hanem: mit kost*ál*, nem: (es) koste*te*, hanem: kóstál*t*, nem es wird kosten, hanem: kóstálni fog, stb. — Kölcsönöztük a latinból a *pastor* (pásztor) szót, de a többes számát nem pastor*es*-nek mondjuk, hanem pásztor*ok*-nak, nem mondjuk: pastori*bus*, hanem: pásztorok*nak;* nem úgy beszél a magyar, hogy: penna rector*is*, hanem: a rektor penná*ja*, stb.

Azonban egészen másképpen áll a dolog a magyarban levő török elmekkel. Nem csak azt mondjuk, hogy *kos* (tör. koč), hanem azt is, hogy kos*nak* (pl. háta, tör. kočnïng katï), kos*t* (koč*tï*); nemcsak nominativusban mondjuk *az* (HB. oz, tör. os, oš), [1]) hanem an*nak* (vmije) (anïng), az*t*, oz*t* (ostï), on*nan* (onnan, annan) stb. Nemcsak *szép* (söb) van, hanem szép-*en* (söbün), nemcsak *hét, hetü* (jeti), hanem het*en* (jetin) is. Nemcsak *maga* (maka), hanem: maga*m* (maka*m*), magam*nak* (magamnïng), magama*t* (makam*tï*). Nemcsak *hát* van a magyarban, hanem: hát*a* (kat*ï*, kat-*a*). Nemcsak azt mondjuk: *nyes* (ješ), hanem: nyesem (jesim), nyesi (ješe), nyessük (ješik), nyestem (ještim), nyestük (ještük). Nemcsak *kel* (kel), hanem keljél (kelgil), keljen (kilsen). Nem csupán *vezet* (bözüt) van, hanem vezetgél (bözütgele), vezetgéltem (bözütgeletim), vezetgélvén (bözütgeleben) stb. Tehát a török eredetű szót ragozzuk, a fogalmat vonatkoztatjuk más fogalmakra *egészen magyarosan.* Sőt több szót hozhatunk syntacticai viszonyba, több fogalmat

---

[1]) Lásd a *kirgizek* nyelvét és a *Mirağname* új kiadását (Paris) Pavet de Courteille-től.

többféleképpen vonatkoztathatunk egymásra a magyar nyelvszellem, a magyar észjárás, a magyar szólás szerint, pl. a szép bicsaknak keresése (söb bičaknïnk karašïši), a kar töve (kar töbe), heten voltunk (jetin bolduk), hetvenen mentünk (jetbenin mentik), nénémet keresem (nenemti karašïm). — Még tovább menve, egész mondatokat képezhetünk török eredetű magyar szavakkal magyarúl. Pl. sok barmot hajtottam tarlóra (šok barumtï ajtatïm tarlara). Bátor seregnek értéke a hős vezérnek nagy érdeme (Batur čerikning ertüki koč vezirning naj ertemi). Köszöntém pajtásomat, ki nénémmel volt, akkor ő kérdezte: volt-e nagy örömöm a sok szép gyümőcsben, melyet a szatócs adott (Kösetim bejtašimti, kim nenemile boldi, o kor o kördüöti, boldimi naj irimim čok söb jümöšde, neni satiči adati?). Ilyen tényeket látva, szinte kétség fogja el az embert, hogy vajjon azon nyelveket tartsa-e rokonoknak, közös eredetűeknek, a melyeken beszélő egyének megérthetik egymást, vagy pedig meghajoljon a subjectiv nyelvtudomány ama szent és csalhatatlan dogmája előtt, hogy a mi kézzel fogható rokonságot mutat, azt nem egyeztetheti a tudomány! A mi szerény nézetünk szerint a göcseji dialectus azonos eredetű a székelylyel, mert a göcseji megérti a székely embert; de a göcseji nyelvjárás rokonságát — a kurddal, vagy lithvánnal, nem merném vitatni, pedig a göcseji nem érti meg a kurdot, vagy lithvánt.

Végűl igen sok magyar szót csak a török nyelvekből lehet megfejteni. Igy pl. az *-ig, dig* ragot (eredeti alakja ezekben: ed-*dig*, ad-*dig*, med-*dig*, stb.), melylyel azonos az uig. *teg, tek,* čag. *teg, tig,* osm. *degin, dejin,* melyek azon gyökből valók, a melyből a tekmek, tegizmek, dejmek (megérinteni, elérni, hozzáérni) stb. ige s igy alapfogalma: a hozzáérés, megérintés, két test érintkezése (az ajtó-ig ment, eddig jutott stb.). A *-val, vel* rag eredete s alapjelentése kiderűl a török *ile, bile, bilen* névutóból, mely a «kötni, egyesíteni, összehozni, társítni» jelentésű gyökből származik stb.

Mindezeket miért nem csináljuk a szláv, német, latin s román nyelvek szerint, hiszen az ezekből kölcsönzött szók — az ugor-magyar theoria szerint — tetemesen felül múlják a török kölcsönzést? hiszen ezen árja nyelveknek a magyarra történt hatása mellett eltörpül az a — finnistáink által nagy kegyelmesen megengedett — (160 szóból álló) török befolyás? Miért nem declinálunk

hát németűl, miért nem conjugálunk szlávul, miért nincs latin syntaxisunk? s miért nem alkotunk román mondatokat?

Tehát az a körülmény, hogy a magyar nyelvkincset tevő túlnyomó török elemet a magyar nyelvszellem szerint használjuk, hogy a magyar névragozás, igehajlitás és syntaxis éppen az, a mi a törökben; vagyis az, hogy a magyar beszéd, a magyar észjárás, gondolkodás- és kifejezés-mód tulajdonkép az, a mi a török; ez a tény azt mutatja, hogy a törökség nem idegen elem a nyelvben, nem külső máz a magyar szellemen, hanem a nyelvben az alapot, magvat képező, a szellemben a megnyilatkozó ős eredeti tulajdonság.

Midőn e két módszer mivoltát jól meghányva vetve lelki szemeim elé állítottam, úgy rémlett előttem, hogy olvastam egyszer a következő esetet. Két tudóst nagyon csiklándozott egy bizonyos folyam eredetének fölfedezhetése, mely folyamról azon utazók, a kik régente ennek felső folyásánál jártak, azt irták, hogy keletről ered. Az egyik tudós beült szobájába s elkezdett okoskodni: Minthogy e folyó, a mennyire ismeretes, délnek tart s minthogy egy mellékfolyó északról ömlik bele, kétségtelen, hogy maga e folyó is északról ered; mert az lehetetlen, hogy egész hosszában ne északról délfelé folylyék. Miért? Azért, mert csak; azért, mert a mennyire én ismerem, észak déli irányban folyik maga is, egy mellékfolyója is; s azért, mert én úgy gondolom, nekem olyan fogalmam van róla, hogy lehetetlenség keletről erednie. — A másik tudós nem okoskodott, hanem közvetlenűl akarván meggyőződni a tényállásról, a régibb utazók útmutatása után elment a folyó eredetéig, melynek irányát csakugyan olyannak találta s rajzolta le, mely keletről folyva, egy ponton délre fordul. A másik tudós nem tudta elhinni e tényleges valóságot, mert ő *nem igy gondolja ezt.* Erre amaz, a tények embere, azt mondta neki: te, hiszen a Maros is keletről ered s a Volgába északról ömlik a Káma s azért a Volga még sem a Kámával párhuzamos észak-déli irányból ered. De amaz ekkor is csak azt állította, hogy az absurdum. — Morál: a subjectivistát, a metaphysikust lehetetlenség capacitálni.

Ezzel befejeztük immár ethnologiánk módszereinek megvizsgálását, melyek értékének megitéléséhez nem szükséges valami nagyon tudományosan kimüvelt elme, csak természetes józan ész; ez megmondja, hogy melyik a helyes. Mi, a philosophia és az egyes tudományok történetén okulva, azt mondjuk, hogy a deduc-

tionak helye van ott, a hol evidens tételből, vagyis közvetlen igazságból indul ki; azonban a *subjectiv módszernek* az emberi gondolkodásban nincs helye; minden egyes embert olyan eredményre vezet, a minőt az akar (mint ezt az ugor-magyar theoria a legfényesebben bebizonyította); legfölebb időtöltésre való, nem a tudomány mivelésére; csak polemizálni lehet vele, de meggyőzni és meggyőződni nem.

S mindamellett látjuk, hogy a magyar ethnologiában két módszer: a subjectiv deductio és objectiv inductio van alkalmazva: ez a két irány áll harczban egymással, mint hajdan Carthago és Róma; amaz is, emez is győzni akar; én pedig azt képzelem, hogy az öreg Cato vagyok, ki a római senatusban azzal végezem beszédemet: Censeo Carthaginem esse delendam.

TÚRY JÓZSEF.

A XVI. SZÁZAD MAGYAR LYRAI KÖLTÉSZETE.

III. Zsoltárok és zsoltárforditások.

A XVI. századbeli énekszerzőknek a latin hymnarium mellett másik főforrásuk az ó-testamentom. A zsoltárokat és jeremiási lamentatiokat a katholikusok is ismerik és isteni tiszteletökön ezek régóta divatoznak. A fenmaradt katholikus karkönyvek legalább e mellett tanúskodnak; mert zsoltárokat a gyulafejérvári és sárospataki u. n. hymnariumok is foglalnak magukban. A protestansok pedig, mint a hymnus-forditás és átdolgozás terén, itt is követték Luther példáját s az első reformatorok éppen oly buzgalommal késziték a zsoltárok paraphrasisait, mint az ünnepi dicséreteket.

Benczédi Székely István [1]) magyar zsoltárai már 1548-ban jelennek meg, egyházi éneklésre ázánva ugyan, de csak prózában. Benczédi az eredetit (a Vulgata szövegét) híven forditja versről-versre; nyelve erőteljes, zengzetes és éneklésre nem alkalmatlan; valószinű, hogy az ő zsoltárait tartalmazza a nagydobszai énekeskönyv; a codex ismertetője, Kálmán Farkas, az ebben levőket

---

[1]) Benczédi Székely István: *Soltar konu Szekel Estuantul magiar nielure fordittatot.* Krakkó. 1548.

tartja a legrégibb forditásoknak. A katholikus hymnáriumokbeli zsoltárok szintén prózák és különös, hogy ezek a Székely-félékkel sokkal inkább egyeznek, mint sem az egyezést csupán a közös eredetiből magyarázhatnók; nemcsak kifejezések, de néha egész versek szórul-szóra azonosak; annyi tagadhatatlan, hogy e két forditás sokkal több lényeges jegyben találkozik, mint akár egyik, akár másik a Károli-biblia szövegével.

Ha következetesek akarunk maradni magunkhoz, itt ismét azt kell állitanunk, hogy a református zsoltárok az eredetiek. A katholikus egyház-történelemben nyomát sem találjuk a reformatio korát megelőző magyar zsoltároknak, nem is őriztek meg kodexeink egyet sem s arról az egyetlen zsoltárról, mely a Régi Magyar Költők Tárában [1]) a középkori költészet maradványai közt foglal helyet, maga Szilády azt tartja, hogy a XVI. századnál korábbi időbe nem tehető; Székely pedig a latinból ültette át zsoltárait. *Valamint a hymnusok, ugy a zsoltárok is, mint magyar nyelvü egyházi énekek, protestans termékek; tehát nem a reformatusok vették át a magyar hymnusokat és zsoltárokat a katholikus egyháztól, hanem a dolog éppen ellenkezőleg történt.*

A ki következtetésünket kissé merésznek tartja, vegye figyelembe, hogy a hitujitástól meglepett katholikusok kénytelenek voltak háttérbe vonúlni. Legjobb erőik hagyták oda és csatlakoztak az irányhoz. A tudományosabb, míveltebb, felvilágosodottabb emberek ha nyiltan nem is tettek vallást a pápistaság, mint tévelygés, és a protestans, mint igaz hit mellett, — a mi különben sem ment oly hamar és oly könnyen, — irodalmi működésökben a reformatio szellemétől vezéreltettek; e kor férfiait nem is kinyilvánított vallástételök, mint inkább irodalmi, általában szellemi munkásságuk szerint számithatjuk egyik vagy másik felekezethez. A mely magyar író e század első felében bibliát fordít, magyar egyházi énekeket szerez, zsoltárokat dolgoz át, azt eleve is a reformatio híveihez sorozhatjuk. A katholikusok az irodalom és nemzeti nyelv fegyvereivel való harczra csak a tridenti zsinat után gondolnak. Oláh Miklós, esztergomi érsek, ekkor állítja fel az első katholikus nyomdát s hívja be a jezsuitákat.

[1]) Szilády A. *Régi M. Költők Tára* I. köt. 221. lap. Qui habitat in adjutorio. «*Az ki veti segedelmét.*» A XC. zsoltár forditása.

A század végével a katholikusok oly irodalmi tevékenységet fejtenek ki, hogy a protestansokkal nemcsak megbirják a versenyt, de később le is győzik őket. S ime a katholikus irodalom fénykorában, Pázmány, Káldi és Zrinyi virágzása idején s még később szerkeztett katholikus énekeskönyvek, mint a Náráyé, Kájonié, Illyésé, a Cantus catholici, [1]) nem átallják nagyszámu XVI. századbeli protestáns dicsérettel és zsoltárral gyarapitani tartalmukat; felveszik magokba Sztárainak legtöbb darabját, Balassának egyik legszebb istenes énekét (LI. zsoltár), sőt elég különös Luther hires költeményét is: «*Erős várunk nékünk az Isten*». Mennyivel inkább megtörténhetett mindez a XVI. században!

De a kérdést [2]) tovább nem vitatva, áttérhetünk a zsoltárok verses forditásaira, mint a melyek a prózaiaknál bennünket sokkal közelebb érdekelnek.

Valamint az ünnepi dicséretek nem egy ember munkája, úgy a zsoltárok átültetését is többeknek köszönhetjük. A magyar zsoltárok nem tervszerüen, nem egyöntetüen készülnek; az egyes énekszerzők néha egymásról mit sem tudva, egymástól messze föld és hosszu idő által elválasztva, szólaltatják meg nemzeti nyelvünkön a biblia dalnokát. Innen van, hogy egy zsoltárnak 45 forditását is találjuk, mig a zsoltárok más részét, majd felét a hivek csak a később létrejött Bogáti- és kivált Szenczi Molnár-féle teljes psalteriumokból ismerhették meg.

A kornak majd minden jelesebb embere lelkesül az ókori

---

[1]) E katholikus énekes könyvek mind a XVII. század folyamán jelentek meg.

[2]) Ezen irodalomtörténeti fontossággal biró kérdést, több anyagot gyüjtve, valamint a kézirati és nyomtatott énekgyüjtemények bővebb tanulmányozása és szigorúabb összehasonlítása után, óhajtanók tér és alkalom adtával tüzetesebben kifejteni, annyival inkább, mivel a XVI. és XVII. századbeli egyházi költészet eredete fölött már megindult az irodalmi harcz Bogisich Mihály fővárosi kath. káplán (jelenleg plebános) és Kálmán Farkas ref. lelkész között. A vita felekezeti elfogultsággal, sőt szenvedélyességgel folyt a «Prot. Egyházi és Iskolai Lap»-ban, mi által mindkét fél több hamis állitásra ragadtatta magát. Igy Bogisich majd minden alap nélkül e két századnak egész egyházi költészetét — brevi manu — a protestansoktól elragadja s minden érdemet a katholikusoknak tulajdonít; sőt az előbbieket még *nem hazafiassággal* is vádolja mind a költészet, mind a nemzeti zene terén. Ily szellemben irvák több akademiai értekezése (*Magyar egyházi énekek* 1881 és *Cantionale et pass.* 1882.) és felolvasása.

költészet ez örök remekein s igyekszik ki többet, ki kevesebbet magyar nyelvre áttenni. A fordítók között buzgó reformatorok és tehetségesebb költők ismert nevei váltakoznak egész ismeretlenekével. A szatmári Batizi és a tolnai Sztárai, a tanító Szegedi és a tanítvány Skaricza, a főur Balassa és inasa Hartányi, két egy testvér, Dóczi Susánna és Ilona, majd Bogáti és végül Szenczi Molnár egy századon át fordítják a szent költeményeket. Müveik csodás gyorsasággal terjednek és csakhamar helyet foglalnak az összes felekezetek gyüjteményeiben, a protestansoktól átmennek az unitáriusokhoz, és a katholikusoknak éppen úgy ájtatosságul szolgálnak, mint a szombatosoknak.

De nincs mit csodálnunk, hogy e kor annyira kedvelte a zsoltárokat s oly annyira magáévá tette, hogy eredeti alkotásaiban is ezek szelleme és a belőlük vett eszmék uralkodnak. Az új felekezetek önálló magyar énekeiben, egész természetszerüleg, nagyon előtérbe nyomult az epicus, a dogmai és polemiai elem, mi miatt a legerősebb vallásos érzelmek sem juthattak teljes kifejezésre. Az ünnepi dicséretek között — mint már láttuk — ritka az, melyben a hála és tisztelet, a szeretet és hódolat érzése zavartalanúl, tiszta lyrai formában jelennék meg. A zsoltárok ellenben őszinte szivből fakadnak és igaz vallásos érzelmeket zengenek, képes, költői, de mesterkéletlen nyelven, a dogma és epika minden zavaró hatása nélkül. A XVI. század magyarja nemcsak mint buzgó protestáns, de mint nemzete sorsát szivén viselő hazafi is énekelhette e hymnusokat; bennök nemcsak a legfőbb lény tiszteletét, dicsőítését fejezhette ki, verseikben nemcsak a megalázódás, a bűntudat, a legmélyebb bűnbánat hangjaira akadt, de ott találta a legkeserűbb panaszt, mi fájdalom és veszedelem sujtotta szivből csak fakadhat, ott találta a zsidóknak erős, bosszuálló istenét, a ki az utjáról letért népre csapás után csapást mér, de a ki végtelen irgalmában még sem hagyja választottait a pogányoktól megsemmisíttetni. Az előbbi érzelmek bármely időben is viszhangra találhatnak a hívők lelkében, de az utóbbiak csak a XVI. századi magyar szive hurjait hozták igazán rezgésbe.

«A soltárkönyv — ugymond Gelei Katona [1]) — olylyan, mint egy gazdagon minden orvosságokkal poltzonként megrakatott

[1]) Az Öreg Gradualhoz írt előszóban.

patika, ugy mint mellyben mindenféle lelki háboruk, próbák, kisértetek és casusok ellen kész orvosságok, vigasztalások, intések és tanitások jelen vannak, mellyekből mind az bódog és kedves s mind penig az bódogtalan és kedvetlen, ellenkező állapatokban mint s hogy kellessék kinek-kinek akarmi rendbeli embernek is magát viselni, megtanulhatja. Innen adta Naziansenus imez dicséretes encomiumokat hozzája: Psalmi juventutem delectant, senectutem elevant, militum clypeus, triumphantium corona, *lugentium et tristantium consolatio.*»

S a magyar protestáns főleg ez utóbbiért fordult e korban oly odaadással szent Dávid zsoltáraihoz. A bűnbánatnak és hazafi fájdalomnak a vigaszra különösen szüksége volt. Valóban a reformatus énekeskönyvekben foglalt körülbelől száz zsoltár-paraphrasis közül, a melyeket a prózai és Szenczi Molnár-féle zsoltároktól való megkülönböztetés okáért, mint az ujabb keltü ünnepi énekeket, szintén isteni dicséreteknek neveztek, a legtöbben ama két érzelem hangja jő fülünkbe; a Toldytól önállónak nevezett lyra képviselőinek, Palatichnak, Vajdakamarási Lőrincznek [1]) és Balassa Bálintnak ajakán ugyanez érzelmek zengenek, valamint azon névteleken is, kiknek költeményeit a Csoma-, Lugossy- és Decsi-codexek [2]) megőrzék.

A magyar zsoltárok nem hű másai az eredetieknek. A fordítók inkább csak kifejezést, eszmét és hangulatot vesznek át a szent költeményekből s általában oly szabadon bánnak el velök, hogy egyazon zsoltár több magyar fordítása legfölebb hangulatban egyezik. Némelyiknek megismerésére nagyon szükséges az

[1]) Palatich György: Igen szep enek es kenierges, melliet egi iambor Uitez ember zerzett rabsagaban. Kinek nevet megtalalod az uersfeiekben 1570. Ez a különkiadásnak a czíme; számos énekeskönyvben megtalálható, Palatich György uramnak csonkatoronyi éneke czímmel. Vajdakamarási Lőrincz pedig Erdély veszedelmét siratja 1592-ben.

[2]) Mindhárom codex az Akademia kézirattárában. Énekgyüjtemények ezek, néha igen tarka tartalommal; legnagyobb részüket azonban vallásos költemények töltik be. Jelentőségük abban áll, hogy számos ki nem adott vagy nyomtatásban elveszett költői művet őriztek meg. A Csoma-codex tartotta fenn a Szilágyi és Hajmási históriáját. Ennek és a Decsy-codex-nek, rövid ismertetését lásd Thaly Kálmán: Vitézi énekek. Pest. 1864. I. köt. Előszóban és a jegyzetekben.

a zsoltár első vagy utolsó versszakában foglalt utalás a zsoltár sorrendjére, mint:

«Szent Dávid próféta éneklő könyvének
Huszonharmad részében»[1])

Vagy:

«Mint irva van Soltár könyvnek tizenhatod részében».[2])

Gelei Katona [3]) is emliti, hogy az ő előtte való gradualék zsoltárai, «nem *literaliter*, hanem *periphrastice*, azaz bővebbedkén körüljáró beszéddel vannak fordítva».

Hogy mily különböző tartalmu, terjedelmű és értékű költemények származtak egyazon eredetiből, elég felhoznom a XLVI-ik zsoltárt, melyből egyrészt a «Mikor Sénakhérib a Jeruzsalemet megszállotta vala» kezdetű hosszu, különösebben ki nem emelkedő dicséret készült, másrészt pedig Luther, a maga leghíresebb költeményét, a reformatus egyházi énekek egyik remekét alkotta, mely az «Erős várunk nekünk az isten» kezdetű dicséretben a magyar protestansokat is századokon át lelkesíté.

Hogy az énekszerzők nem kötötték magukat a bibliai szöveghez, eljárásukat természetesnek kell találnunk. E korban különben sem készül mai értelem szerinti fordítás; a zsoltárok pedig csak is úgy hathatták meg igazán a protestansok vallásos lelkületét s szólhattak valóban a magyarnak szivéhez, ha a forditó nem ragaszkodik mereven az eredetihez, hanem ha a kereszténység, kivált a protestantismus szellemét önti el müvén, ha a csak zsidót érdeklő epicus elemeket mellőzve, magyar vonatkozásokkal tölti be; ha a bűnbánat szavait nem a Dávid, de a maga nevében hangoztatja, ha a Saultól üldözött szent költőnek panaszát, keserves kifakadását kiveszi szájából és a töröktől, némettől pusztított nép ajakára adja. S e kor legtöbb énekszerzője úgy is cselekszik.

A zsoltárok számos helyét Krisztusra és a megváltás nagy

---

[1]) és [2]) Mindkét idézet egy XVII. századi protestans énekeskönyvből, mely 1648-ban Debreczenben Margittai Jánosnál nyomatott. Ez énekeskönyvek különben berendezésre és a költemények számozására nézve többnyire egyeznek a XVI. századtól a mult század végeig. Az énekeskönyv e kiadására többször fogunk hivatkozni. Az első idézet Sztárainak egy dicséretéből való (83. dicséret), a másik egy ismeretlen fordítóéból (81. dicséret.)

[3]) Öreg Gradual. Előszó.

művére vonatkoztatják és a magyar énekekbe nem egy protestans dogmát visznek be. Már Luther sem a zsidók nevében könyörög, hanem az igaz keresztények szabadításáért esd, midőn ezt zengi:

«Oh Ur Isten! tekints hozzánk,
Magas mennyből nézz mi reánk
És könyörülj te népeden
Nyomorult keresztyéniden». (XII. zsoltár). [1])

Sztárai Mihály szintén kortársaihoz szól a XV. zsoltár kezdetén;

«Sokan vagynak most olyatén emberek,
Kik azt vélik, hogy ők jó keresztények,
Noha feslett és nem jámbor életek,
Sőt mindenben Krisztussal ellenkeznek. [2])

Általában igen sok zsoltár végződik a szent-háromsághoz intézett gloriával.

«Sok hálát adunk — ugymond Sztárai — [3]) mi Istenünknek,
És mi teremtőnknek, te szent fiadnak,
És vigasztaló szent lélek istennek.» —

Ugyancsak Sztárai már dogmát is hangoztat, azt a hitelvet, a mely oly komorrá teszi a protestans vallást, de a mely oly jól illett e sötét, zord időbe, melynek majdnem minden költői termékéből kihangzik, t. i. hogy nem a cselekedet, de a hit üdvözít, hogy a magunk érdeme mit sem ér, mert a megváltást egyedül Krisztus vére omlása szerzé meg. Ezért halljuk Sztáraitól is, hogy:

«Sok emberek vagynak e széles világon
    Kik tévelygésben vannak,
Az Uristen előtt az ő érdemekben
    Igazúlni akarnak,

---

[1]) A XII. zsoltárnak ezen paraphrasisa ismeretlen szerzőtől ered. Hogy Luthernek német átdolgozása után indult, bizonyságul elég lesz ennek csak két első sorát idéznem:

Ach Gott von himmel, sich darein
Und lasz dich des erbarmen.

Az énekeskönyvekben e zsoltárfordítás a 79-ik dicséret helyét foglalja el. Sztárainak pedig ugyanezen zsoltárból készült éneke (Szabadits és tarts meg, uram isten!) a 78-ik helyen áll.

[2]) Az énekeskönyvben 80. isteni dicséret.

[3]) A LXXIV. zsoltár átdolgozása. Énekeskönyvben 126. dicséret.

Mert az idvességről és az bódogságról
Ingyen semmit sem tudnak,
Evangyéliomnak azért helyt nem adnak
Sőt ellene állanak». (XXXII zsoltár) [1])

A dogma, a polemia viszketege még itt sem hagyja nyugodni a theologus költőt; az erős protestans hálaadása közben sem feledi elleneit és szent Dávid tekintélyével akarja a tévelygőket a maga vallásának egyedül igaz útjára tériteni, intvén őket:

«Tanulják meg azért Dávid Prófétából
Mint megigazuljanak» .. (Sztárai u. o.)

Érdekes, hogy Illyés István, az 1639-ik évi «Soltári Énekek» kiadója, a XVI. századbeli reformatus zsoltároknak merész plagisatora és katholikus szellemben való elferditője, Sztárai e zsoltárának első sorait mint változtatja meg s mint veti vissza a protestansok fejére:

«Sok emberek vagynak ez árnyékvilágban,
Kik tévelygésben vannak,
Semmit érdeminknek Krisztus érdemiből
Ők nem tulajdonitnak,
Jó cselekedetből semmi igazulást
Ismérni nem akarnak, stb.»
«Dávid prófétából bizonyságot hogy már
Eléhozni akarnak,
Noha semmit itten oly érdemek ellen
Soha nem találhatnak .... stb.»

A protestánsoknak e dogmájával nagyon egyezett számos oly zsoltár, melyekben a buzgó költő oly jellemzőn, oly erősen fejezi ki vallásos meggyőzödését, hogy egyedül az ur az ő reménysége, az ő oltalma, kővára és kőszála, bástyája és tornya. Ezért ragadta meg Luthert a XLVI. zsoltár [2]) és ösztönzé hatalmas éneke megirására, ezért kedvelték a magyar protestánsok is a XXXI. zsoltárt [3]) (Benned biztam Uram, soha ne gyaláztassam) és a

[1]) Énekeskönyvben 93. ist. dicséret.

[2]) Luther: «Ein feste Burg ist unser Gott
ein gute wehr und waffen stb.

[3]) Szerzője: Thordai Benedek. A versfőkből «Bnedictus Thordensis verti» olvasható ki. A forditás latinból készült; mely így kezdődik: In te domine speravi, non confundar in aeternum. A régi énekeskönyvben 90.

XCI-iket [1]) (Te benned biztunk eleitől fogván), ezért hangoztatja e hitet annyi énekszerző nemcsak zsoltárokban, hanem másnemű költeményekben is.

De általában, hogy az istenbe vetett bizodalom ily erősen és hatalmasan nyilatkozik, nemcsak a fentebbi dogmából, hanem a protestantismus egész szelleméből foly.

A protestans vallás megszüntette a szentek tiszteletét, a szűz Mária cultusát is elveté; magához Krisztushoz sem száll fel többé oly rajongó tisztelet, oly fenséges hódolat, mint szent Bernát hymnusaiban; a szent-lelket pedig főkép csak pünköst ünnepén hivják segítségül a hivek; de mint hajdan a zsidók, majdnem egyedül az urhoz fordulnak. Ez a mily egyszerűvé tette a vallást és a mily jótékonyan hatott az igaz benső vallásosság kifejlésére, oly komorrá tette a protestansok lelkületét, tudván, hogy a boldogságos szűznek, szenteknek, martyroknak pártfogásában nincs mit bizniok, hanem csupán az ur irgalmától kell lelkök üdvösségét reményleniök.

E mély vallásosság, a hit ez erkölcsi szigora fejti meg ama «*kétségbeeséssel határos töredelmet, bűntudatot*», mely a kornak egyik legjellemzőbb vonása. E töredelmesség és bűntudat a zsoltárokban éppen úgy táplálékra talált, mint az istenben való bizodalom. A protestans vallás nem fogadja el a gyónást; a papnak közbenjárását vagy bűnfeloldó hatalmát még kevésbe ismeri el, mint a szentekét; igy a hivőt magára hagyja akár jó, akár rossz lelkiismeretével; a hivő bűne bocsánatát csak istentől kéri és csak tőle várja. Innen, hogy a protestans költők oly annyira kedvellik Dávid azon zsoltárát, melyben a szerelmétől bűnbe csábitott király oly töredelmesen vallja meg bűnét és oly megalázódással könyörög bocsánatért. Az LI. zsoltárt öt énekesnek ajakáról halljuk.

«Végtelen irgalmú,
Oh te nagy hatalmú
Isten légy már kegyelmes — kiált fel a bűnbánó Balassa [2]) —

dicséret; a *Régi Magy. költők Tárában* (II. köt. 246—48 lap) is megjelent, hol Szilády hibásan mondja XXX. zsoltárnak.

[1]) Szenczi Molnár Albert forditása.

[2]) *Gyarmathi Balassa Bálint költeményei.* A m. történelmi társulat megbizásából Szilády Áron. Budapest. 1879. A Balassa költeményeiből való idézeteinket mindig e kiadás fogja szolgáltatni. Ez 51. zsoltár a radványi

Mosd el rólam immár,
Kit lelkem alig vár
Mosd el bűnöm rutságát.»

E töredelmet hangoztatja vissza Balassának kedvelt inasa (iródeákja, titkára?), Hartányi Imre. [1])

«Atya Uristen könyörülj rajtam a te nagy jó voltodért,
Sok bűneimet bocsásd meg nékem nagy irgalmasságodért . . .»
(Mert) «Rut vagyok sok bűneimmel mind e világ előtt;
De meg ennél is rútabb vagyok istenséged előtt»

S még költőiebben hangzik a bűntudat e vallomása a Csoma-codexnek egy ismeretlen szerzőtől eredt költeményében, melyen nagyon látszik az LI. zsoltár [2]) hatása.

«Siralmas beszédem, hallgasd meg Istenem
Könyörülj én rajtam!
Sok undok bűnömet bocsásd meg énnekem,
Légy kegyelmes nekem!

Ne nézd undokságom, számtalan sok bűnöm,
Kegyelmes Istenem!
De nekem kegyelem, légyen engedelem,
Légy kegyelmes nékem!

Mint Magdalénának megbocsátád bűnét,
Számtalan sok vétkét:
Ugy nekem bűnösnek bűnömet bocsásd meg,
Légy kegyelmes nekem!» stb.

De nemcsak a vallásos érzületnek nyujt táplálékot a psalte-

---

codexben a LXXXIX. számmal van jelölve; alatta e megjegyzés: Ezt a psalmust a Beza verseiből fordította, csak halála előtt való betegségében. Sziládynál 142—145 sz.

[1]) Hartyáni (Hartányi vagy Harsányi) Imre, egyike azon nagyszámú prot. énekszerzőknek, kiknek csak nevét ismerjük, azt is rendszerint a versfőkből. Balassa végrendeletében emlékszik meg róla, midőn ezt írja: «*az zabola lovamat és az pej paripámat . . . . egy ezüstös csákánynyal egyetemben, ki merő ezüst aranyozott és szablyával együtt hagyom az én inasomnak Hartyáni Imrének.*» Szilády (Balassa B. költ. Bevezetés XLVIII. lp.) Ugyane Hartyánit tartja a radványi-codex leirójának.

[2]) Lásd: Thaly K. *Vitézi énekek és elegyes dakok.*

rium, hanem a hazafiasnak is. E század költője, a mint sehol sem tud kivetkőzni papvoltából, a hazafit sem tagadja meg soha; a mint a dogmákat belevitte, a hová csak lehetett, úgy helyt enged a költészetben ha nem is a politikának, de a politikai közérzületnek.

A magyar zsoltároknak több mint fele olyannak fordítása, melynek felibe a Károlyi-féle biblia ezt irja: «*Dávid könyörgése a megszabadításért*» vagy «*Könyörög az Isten népe a szabadításért.*» S ezekben az énekszerző gyakran elfeledi, hogy Dávid szavait fordítja, hogy tulajdonkép a zsidók panaszait zengi, hanem a maga és házája nevében szólal meg. Hangja ilyenkor felmelegűl és szivből szivbe hat a keserv, midőn panaszolja:

«Árvákul eladád népedet,
Várasrul várasra viszik őket,
Ifjakot, szűzeket, gyermekeket
Öszvekötözve hajtják el őket.

Határos szomszédink szidalmaznak,
Nevetnek, tapsolnak, csúfolnak,
Fejeket csóválják, orrolnak,
Beszidbe költünk mindazoknak.» (Batizi. XLIV zsolt.)[1])

S miután a költő a csapások, veszedelmek, mind megannyi megérdemlett büntetések hosszú szerét-számát elsorolta, a szabaduláson soha kétségbe nem eső hívek így kiáltnak fel véle:

«Támadj fel, Uristen, már mellettünk!
Mi nagy ügyeinkben légy velünk,
Színyedet ne rejts el előlünk,
Győzedelmet adj már minekünk

A szegény foglyokat fogságból
Hozd ki Mahumet országából.» (Batizi u. o.) [2])

Általában mint a lyra többi neme, a hazafias is Jeremiás siralmai mellett főkép a zsoltárokból táplálkozik, melyekből számtalan eszmét, képet, hasonlatot vesz át és ezekkel majd minden versszakot betölt.

---

[1]) és [2]) Batizinak ezen zsoltári éneke csak Bornemisza P. (CXVII. l.) és Gönczi György (68. l.) gyüjteményében található; ujabban a *Régi Magy. Költők Tárában* látott napvilágot, II. köt. 71. lp. A régi énekes könyvek-

A magyar zsoltárok szerzői között nagy tehetséget, ki mintegy uralkodnék kora költőin, éppen úgy nem találunk, mint az ünnepi dicséretek készítői sorában, legfeljebb Sztárait és a század második feléből Balassát emelhetjük ki.

Ez utóbbi csak öt zsoltárt dolgozott át (XXVII, XLII, LI, LIV és CXLVIII számuakat [1]), Beza és Marot szellemében, ismerve és követve ezek fordítását. Mint más lyrai költeményeivel, úgy ezekkel is messze kimagaslik a többiek közül s vele csak Bogáti Fazakas és Szenczi Molnár mérhető össze. Zsoltárai, melyeket lyrai forma, kitünő verselés, költői képekben és bibliai kifejezésekben gazdag nyelv jellemeznek, nem kevéssé járultak hozzá, hogy istenes énekei annyi kiadást érjenek, mint egy magyar poétának műve sem. Az LI. zsoltár határozottan felülmúlja Molnárét s nagy költö legyen, ki, akár ma is, szebben leforditja. Csak sajnálnunk lehet, hogy a protestans énekeskönyvekbe nem vétetett föl; egyedül a «*Cantus Catholici*»-ban talált helyet. A reformatus énekeskönyv legutóbbi szerkesztésénél sem méltatták figyelemre s valószinű, hogy a most folyó énekjavító munkálat közben sem veszik tekintetbe, mert korunk egyházi énekköltői nem igen fordulnak a XVI. század termékei felé: legfeljebb Szenczi Molnárt tartják szemök előtt. A megújitott nyelvvel, pompával és némi mesterkéltséggel akarnak hatni ott, a hol a régiek egyszerü szavakkal, de mély vallásossággal, igaz érzelmekkel inditák meg a hivők szivét.

Sztárairól azért kell különösebben megemlékeznünk, mivel a zsoltárok átültetésében a legtöbb fordítással ő vett részt, a mint az kitűnik ama 16 zsoltárból, melyeknek versfejei *Sztárai, Starinus*

---

ből bizonyára e zsoltárnak egy másik fordítása szorította ki, melynek szerzője Németi Ferencz, 1560—65-ben tokaji kapitány.

[1]) Balassa még több zsoltárt is szándékozott átdolgozni, vagy talán át is dolgozott. Tudjuk ezt a radványi codexből, melynek leírója egy helytt (99. l.) ilyen megjegyzést tesz: «*Még vadnak ennehány istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magatul is szerzett, ki mindenestül is tiz; azok más könyvben vadnak. Nem is adja azokat ki meddig több psalmust nem fordit meg azokhoz.*» Az itt felsorolt 5 zsoltár Szilády kiadásában a következő lapokon található meg. XXVII. zsoltár 99. lp., ez Buchananus latin fordítása után (Deus in tenebris quum mihi praeluceat) készült; a XLII. zsolt. a 131. lapon, az LI. zsolt. a 142. lapon, ezt némelyek szerint Nyéki Vörös M. fordította; az LIV. zsolt. a 122. és végül a CXLVIII. zsolt. a 123. lapon.

vagy *Michael* [1]) nevet rejtenek magukban. Egyszersmind őt tartjuk e téren elsőnek; az ő fordításai szolgálhattak buzdító és utánzandó példákul a kortársaknak. Erre mutat a zsoltár-átdolgozások azon formája, melyet nála találunk először s a melyet a többi énekszerzők olyannyira követnek, hogy másnemű költeményeikben is használják. Értem itt Sztárainak azon sajátságát, hogy epicusszerű elemekkel terheli a zsoltárok elejét és végét. Az első egy-két strophában ugyanis elmondja azt a körülményt, állapotot vagy alkalmat, mely a zsoltárköltőt éneklésre birta, a végső versszakban pedig többnyire a zsoltár számrendét vagy a fordítás készültének esztendejét adja tudtunkra. A compositiónak e módja uralkodóvá válik a század költészetében. A Szkhárosi Horvát-féle feddő és polemicus költemények közül többnek, még sokkal inkább a jerémiádoknak formája mind erre emlékeztet; sőt a lyraibb menetű ének, a szerelmi dal sem bir tőle szabadulni; Balassa nem egy dalát zökkenti ki könnyed menetéből és nem egyszer zavarja meg a lyrai hangot, midőn költeménye elejébe-utójába epicus vagy leíró elemeket vegyít. De e formát legtúlságosabb kifejlődésében Bogátinak zsoltárfordításaiban találjuk.

Bogáti Fazakas Miklós a XVI. századnak egyik legszorgalmasabb irodalmi munkása és egyik legjelesebb költője, kit csupán zsoltáraiból itélve, mindjárt Balassa után tehetünk. Leghiresebb műve psalteriuma, melyet Lugossy József [2]) az akademiai Jancsó-

---

[1]) E nevek a következő zsoltár-paraphrasisok neveiből olvashatók ki: 1. X. zsoltár, régi énekeskönyvben 75. dicséret. Michael Starinus fecit. 2. XII. zsolt. 78. dicséret. Starai Mihály. 3. XV. zsolt. 80. dicséret. Starianusié. 4. XXIII. zsolt. 83. dicséret. Starai Mihál. 5. XXVI. zsolt. 85. dicséret. Michael fecit. 6. XXVIII. zsolt. 87. dicséret. Michaelé. 7. XXIX. zsolt. 88. dicséret. Starai Mihál. 8.) XXXII. zsolt. 93. dicséret. Starinus dedi. 9.) XXXIV. zsolt. 94. dicséret. Michael Starinus faciebat. 10.) XXXVI. zsolt. 96. dicséret. Starinus faciebat. 11.) XXXVII. zsolt. 97. dicséret. Michael Starinus contra magnum orabat. 12.) LXIV. zsolt. 118. dicséret. Michael Starinus. 13.) LXV. zsolt. 119. dicséret. Starinus fecit. 14. LXXIV. zsolt. 126. dicséret. Starinus. 15. XCII. zsolt. 135. dicséret. Michael Starinus. 16. XCIV. zsolt. 136. dicséret. Michael Starinus contra impios.

[2]) Lugossy József. *Egy szombatos énekeskönyvről.* Új Magyar Múzeum. 1850—51. évf. C—CXXXVII. l. A régi magyar nyelvnek és irodalomnak kiváló ismeretén alapuló értekezés ez, mely, bár sok részben már felül van mulva, számos tévedése pedig megigazítva, ma is elolvasásra méltó.

codex ismertetésében annyi dicsérettel halmoz el s melyről Toldy[1]) is úgy nyilatkozik, hogy e kor költészetéhez képest érezhető emelkedést mutat «s mind melegségre s költői kifejezésre, mind az érzések nemességére, úgy a nyelv és versalak tisztaságára nézve mindent meghalad, mit egyházi (egyházi czélra készült) költészetünk azon időben előállitott».

Azonban a zsoltárok és magának Bogátinak személye körül több rendbeli tévedésbe esett irodalomtörténetünk, melyeket csak a legújabb időben oszlatott el Jakab Eleknek [2]) egy szorgalmas kutatáson alapuló értekezése.

Lugossy ugyanis a szombatos Jancsó-codex első felének szerzőjét nem ösmeri, de mint a másik felének, úgy ennek is szerzőjéül Péchy Simont, [3]) e tudós erdélyi államférfiút, Báthorinak és Bethlennek hires cancellárját vallja s a remek fordítástól elragadtatva, nem győzi elléggé tömjénezni a vélt szerzőt, az ujonnan fölfedezett költőt. E tévedést, melyért a csak egy forrásból merítő Lugossyt nem igen lehet megróvnunk, már 1854-ben, «Költészet történeté»-ben helyreigazítá Toldy, [4]) midőn Krizának vele közlött adataiból meggyőződött, hogy a Jancsó-codex első része nem egyéb, mint a kolozsvári könyvtárakban több példányban reánk maradt Bogáti-féle psalterium, melyről a könyvészek azt vélték, hogy nyomtatásban is megjelent, holott csak kéziratokban terjedt el úgy az unitáriusok, mint a szombatosok között s legfeljebb 20 vagy 25 darab látott napvilágot az unitárius énekeskönyvnek második, a XVI. század elejéről való kiadásában.

Azonban maga Toldy [5]) is hibába esik, midőn e magyar

---

[1]) Toldy F.: *A magy. költ. története.* I. köt. 206. l.

[2]) Jakab Elek: *Bogáti Fazakas Miklós, XVI. századi magyar theologus és költő.* Keresztény Magvető. Kolozsvár. 1881. XV. folyam. 1. l. Jakab Elek, a XVI. és XVII. századnak számos ritka, (több unicum) kéziratát átkutatva, e helytt Lugossynak és Toldynak több rendbeli tévedését mutatja ki és igazítja helyre, Bogáti Fazakasnak életét, irodalmi működését, továbbá a szombatos és unitárius egyházi költészetnek egymáshoz való viszonyát is tisztába hozza.

[3]) E nagy tudósnak és hires államférfiúnak életéről bővebben olvashatni: *Kemény János önéletirásában ; Kőváry Lászlótól,* Keresztény Magvető 1871. 34 l., Lugossy említett értekezésében.

[4]) *A magy. költ. története.* I. köt. 103.

[5]) U. o.

zsoltárok szerzőjét Bogáti Fazakas Miklóst ifjabbnak és szombatosnak mondja. Jakab Elek főkép ez utóbbi ellen érvel s valóban sikerül bebizonyítania, hogy Bogáti a zsoltárokat mint unitárius s nem mint szombatos szerezte; ellenkező esetben, hogy volna megfejthető az, hogy az unitáriusok több költeményét rendes énekgyüjteményükbe fölvették s hogy később is róla nagy tisztelettel, zsoltárairól nagy dicsérettel emlékeznek. Jakab Elek értekezéséből az is kitűnik, hogy a zsoltárköltő Bogáti egy ama Bogáti Fazakas Miklóssal, ki Mátyás históriáját folytatta és befejezte, a ki «A nagy Castriot Györgynek . . . vitézi dolgainak historiáját» irta meg és számos más költői és theologiai művet szerzett. Hogy a zsoltárfordító neve elé az «ifjabbik» jelző került, az nem egyéb irodalomtörténeti mythosnál, melynek hogy mi alapja sincs, kitetszik abból, hogy a zsoltárfordítás még 1586-ban készült és nem 1604, 1605 vagy 1608-ban, a mint azt a később keletkezett külömböző psalterium-másolatok hibásan mondják; egy ifjabb Bogátiról [1]) egyébként mit sem tud sem az egyház-, sem az irodalomtörténet.

De ha mindezt Jakab Elek meg nem is bizonyítja, magukból a zsoltárokból nyilvánvaló, hogy azok nem szombatos ember szerzeményei; szombatos szellemet ugyanis, a mit Toldy lát bennök, egyetlen egy sorból sem olvashatnánk ki. S hogy a szombatosok mégis annyira kedvelték e zsoltárfordítást, hogy náluk jobban elterjedt, mint magánál az unitárius felekezetnél, annak oka átdolgozása módjában rejlik.

Bogáti bár az alakra és kifejezésekre nézve éppen annyi szabadságot enged meg magának, mint Sztárai Mihály és a többi protestans énekszerző, ezek példájától eltérőleg nem önt

---

[1]) Toldy s mások tévedése Bogáti zsoltárainak egy kézirati másolatából ered, mely az unitariusok kolozsvári collegiumának birtoka s melynek ez a czime: *Psalterium. Magiar Soltar kit az üdeokbeli historiak ertelme zerint küleomb-küleomb magiar ekes notakra az Isten Gyülekezetinek jauara Forditot Bogati Fazakas (fia) Miklós.* E «fia» szó kis betükkel van betoldva a Fazakas és Miklós nevek közé. Erről a többi kézirat, sem a korábbiak, sem a későbbiek mitsem tudnak. Ezt a «fia» betoldást Bogátinak latinosított neve okozhatta; ugyanis Pelidesnek nevezte magát; egyik kézirat (Erdélyi Muzeumban) szerint: Psalterium Dauidis. Authore Nicolao Peljdis Bogathio. E patronymicus Pelidest fordíthatták Fazakas fiának, majd ifjabb Fazakasnak.

fordításába sem keresztény, sem specialis magyar szellemet; zsoltáraiban nem vitat dogmát és nem hangoztat hazafi érzelmeket. A szombatosok tehát bizvást énekelhették Bogáti Fazakas műveit, mert ezek semmi olyast, mi ó-testamentomon alapuló vallásukat botránkoztatná, magukban nem foglaltak.

Bogáti psalteriuma a zsoltárok első teljes magyar fordítása, t. i. kötött beszédben. Nem akarunk tulzásba és ismétlésekbe esni, de ki kell mondanunk újra, hogy e zsoltárfordítás a XVI. századi lyra legbecsesebb termékei közé tartozik. Tartalom és alak, de kiváltkép a dictio ereje és szépsége, a verselés magyarossága, rhytmusos volta ha nem is helyezik egy polczra, de közel emelik Balassának és Szenczi Molnárnak hasonnemű műveihez.

Sokba telnék mindezt idézetekkel megbizonyítanunk, megtevé azt annak helyén Lugossy. Olvassuk el ezeket vagy tekintsünk általában akármelyik kéziratba, mely Bogáti zsoltárait megőrzé, meg fogunk győződni, hogy e fordító költői tehetség is.

Bogáti, mint már emlitettük, nagyban különbözik a protestans énekszerzőktől, hogy költeményeiben nem dogmatizál és nem tart erkölcsi tanítást. Ez mindenesetre kiemeli kortársai közűl, de ezeknek egy nagy bűnétől a bőbeszédüségtől ő sem ment; zsoltárai talán a leghosszabbak. Itt marad el igen messze Szenczi Molnár Alberttől, kinél pedig gyakran jobban és magyarosabban versel. A verselésben csak Balassa Bálint mulja fölül. A hosszabb sorokat ugyan még nem szakítja rímek által rövidebbekre (bár elvétve erre is találkozik nála példa), de az erős, szabályos rhytmus által ugyis részekre válnak. A régi és a népköltészet tanusága szerint azonban a magyar verselésben mindig többre kell becsülnünk a jó rhytmust rím nélkül, mint a csengő-pengő rímeket amannak hijával. Bogáti a hosszabb sorok közűl kiváltkép kedveli a 16 és 19 szótagot; amaz «Szilágyi és Hajmási historiájá»-ból ismeretes, ez a Balassa-strophának szolgált alapjául; e sorokból rendesen három-három alkot nála egy versszakot. Használja a rövidebbeket is, mint a 12 és 10 szótagút, de főleg a tizenegyest és nyolczast.

A fordítás módjában — mondhatnók a compositióban a Sztárai híve; mindkettőnél ugyanazon epicus elemek zavarják meg a hála és tisztelet, a bűnbánat és panasz hangjait a zsoltárok elején és végén.

Bogáti Fazakas, mint jeles theologus és exegeticus pontosan és egész tudományossággal adja elő azt a körülményt, mely a

zsoltárköltőnek az éneklésre alkalmúl szolgál, mint a XXXIV. zsoltárban olvassuk:

«Jámbor vitéz Dávid Saul ellőt hog futna [1])
Az zomszed kiraljhoz egikor zolgalni alla
De ott megismerek es beadak, kj uolna,
David iyettében teue magat bolonddá.

Orra zaja levet zakalara boczata
Falra kap mjnt bolond kapun ajtón irkala
Ezt kiral hog' lata, el-kitaszigaltata,
Ket kiraltol ig ment, kiért Istent ig' alda...»

A költemény utolsó stróphája pedig:

Ezt nagy eőrömeben ifju Dauid enekle,
Az isten dolgarol, maga feleől beszéllé,
Jamborsagban bizni tanéta, myndent inte,
Harmincz négy rezében soltárnak jelente.»

A tudós fordító az eredeti költőket sem téveszti össze, mint Sztárai és többen; jól tudja, hogy melyik ének Dávidé, Asafé, a Khore fiaié vagy másé; az utolsó versszak rendszerint a szerző megnevezésére van szánva, mint például a XC. zsoltárban:

«Ez keönieörgest az pusztan
Zent Moises monda,
Hol az versenjes sidokat
Az Ur sujtola,
Sok fele czapasival
Az feöldre ronta,

[1]) Ezen és a Bogátira vonatkozó többi idézeteinket a Jancsó-codexből vettük, melyet az Akademia kézirattára őriz s a melynek bővebb ismertetése Lugossy és Jakab Elek említett értekezéseiben megolvasható. A codex zsoltárokat, énekeket és tanvitató verseket őrzött meg. Áll összesen 161 levélből, nem egész állapotban; híja van elől is, közben is, vége pedig a legfontosabb tanoknál szakad meg. Két külön részre oszlik, melyeknek elseje 106 levelen Dávid zsoltárait tartalmazzák Bogáti fordításában. A leirást végezte «*Nagy Solymoson nyomorgó Gábor deák az ő jóakaró és bizodalmas urának Kis-Solymoson lakozandó Mátéfi Pálnak házánál*». A második rész 55 levelen a szombatosok hymnusait s végül néhány polemicus és dogmaticus verset foglal magában. Czíme: «*Az istentől rendeltetett szent igaz innepeknek megszentelésére csináltatott énekek az igaz valláson való tudós és istenfélő férfiaktól. Irattatott Kis-Solymoson 1615, elkezdvén 25-die May Váradi János által*». E rész leirásában azonban még többen vettek részt.

Fegiverrel. tüzzel, fergekkel
Sok ezert elfogiata.»

Gyakran a költő állapotát festi, mielőtt tulajdonképeni érzelmeit zengené, mint azt a kiválóan szép XLV. zsoltárban látjuk:

«Hevolt lelkem, zívem busult,
Jo bezédre geried, indul,
Zivemtűl nyelvem mjnt uidúl,
En yró kezem nieluem után indúl.

Az zű keduet nyelvem mongja,
Nyeluem zavat kezem iria,
Kiraliom eöreömet hallia,
Ekes enekkel meniegzeőét álgyja.»

Ugyane zsoltárt igy végzi:

«Lewy fiaj kantorok,
Ezt eneklek musikasok
Salamon kiralt igy aldak,
Hogi ægyptusi kyrály leányát hozák.»

A versfők nem nevét, hanem szent mondatokat, a tartalomra vonatkozó jegyzéseket foglalnak magukban, a milyenek a korábbi reformatus és unitarius énekekben sem szokatlanok, később pedig a szombatos költeményekben is divatoztak. E hosszabb vagy rövidebb versfői mondatok Bogátinak héberben való jártasságára mutatnak, minthogy rendszerint e nyelvből fordítvák. Ilyenek: Boczasd buneómet Ur isten; Ereös a mi Isteneönc, no diczirieók; Esetem eoreoljk. Segeli Ur; Isten ueleonk; Idnepet zentely; Eghezseghre tert, stb.

IV. A szombatosok énekköltészete.

E kor költészetének vizsgálata közben egy kisded felekezet hívja magára figyelmünket, mely Erdély bérczei közt támadva, sajátságos szüleménye a magyar reformationak s melynek egyházi énekei magasztos erkölcsi elveikkel, ábrándos világnézletökkel, borongó bánatukkal, rajongó vallásos érzelmeikkel s nem csekély alaki és tartalmi szépségeikkel mintegy betetőzik XVI. századbeli egyházi lyránkat.

Kik voltak e szombatosok, [1]) a kik vallásos életüket, hosszas üldöztetésüket s még tovább tartó szenvedésöket oly költői énekekben örökítették meg? A Dávid Ferencz-féle Krisztus-tagadásnak következménye-é a század ez ábrándos sectája, vagy pedig az Oroszországban rég időtől fogva élt szombatosok tanai szivárogtak valamikép hazánkba: a kérdés teljesen még nincs eldöntve. Az utóbbi föltevést azonban egyetlen történeti bizonyiték sem támogatja s hozzája fordulnunk talán nincs is szükség. Részünkről szivesebben maradunk ama vélemény mellett, mely háromszázados hagyományon alapúl és a melyet a szenvedélyes Katonától a higgadt Lugossy Józsefig annyi író elfogadott; megmaradunk annál is inkább, mivel látjuk, hogy Dávid-szellemű papok voltak a szombatosság első terjesztői s unitárius főurak első pártfogói; hívei is leginkább unitariusok közűl kerültek ki és ezek között lappangottak hosszú időkig.

Azt az ellenvetést, melylyel az újabb föltevés felállítói a régi hagyományt megtámadják t. i. hogy a deismus felé törő Dávid Ferencznek elveiből nem fejlődhetett ki az orthodox zsidósághoz hajló szombatosság, nem tartjuk legyőzhetetlennek, mivel éppen ellenkezőleg, mi azt véljük, hogy Dávid Krisztus-tagadásától csak egy lépésnyire volt a judaismus. Mert ha — Dávid Ferencz szerint Krisztus nem isten, nem is isten fia, akkor tanai sem megdönthetetlenek, s bár isteni kijelentéseknek tekinthetők, felmerűlhet a kérdés, nem kell-é alább állaniok a korábbi, a Mózes-féle kijelentett tanoknál? A kérdésre sokan igennel feleltek s imé létre jött a szombatosság. Az új vallásnak akadtak aztán dogmaticusai, kiknek hitelvei — szerte szórva ugyan — e költeményekben reánk is maradtak.

---

[1]) A szombatosok felekezetével és költészetével Lugossy Józsefen és Jakab Eleken kívűl többen foglalkoztak: Geleji Katona István: *Titkok titka* Gyulafejérvár. 1645. Előljáróbeszéd; Kőváry László: *A szombatosok Erdélyben.* Keresztény Magvető. 1867. IV. folyam. 244 lp.; Kriza János: *Egy szombatos énekeskönyv ismertetése.* Uj Magy. Muzeum. 1851—2 évf. II. köt. 160 lp.; Gróf Kuun Géza: Keresztény Magvető. 1879. XIII. évf.; Löw Lipót: *A szombatos felekezet szertartáskönyvéről.* Zsidó évkönyv. (Szerk. Kiss József) 1875. 99 lp. A nem rég elhunyt Dux Adolf is élte utolsó napjaiban a szombatosok ujabb énekköltészetével foglalkozott, különösen annak a héber költészethez való viszonyát igyekezvén felderiteni, de a halál bevégzetlenűl hagyatta vele munkáját.

E zsidózó felekezetet tehát a magyar reformatio szelleme szülte; az a szellem, mely éppen ugy megtámadta a lutheranusok stabilismusát, mint kevéssel előbb a katholikusokét; az a szellem, mely csakhamar a Calvin confessiójára pártoltatta a magyarokat, majd Socinus és Dávid Ferencz hitelveinek szerzett híveket, mig végre tulmenve a határon, végletbe, mondhatnók a fejlődés ellentétébe csapott s létre hozta a zsidózást. De a sectában oly magasztos erkölcstan, oly tiszta világnézlet, istennek oly nemes felfogása nyilvánul, hogy a calvinistáknak és unitariusoknak nincs mért szégyenkezzenek s nincs mért a rokonságot megtagadják. De bizonyuljon bár bé, hogy a szombatos elvek nem Magyarhonban termettek, a vitás kérdés ilyetén eldőlte kevés befolyással lehet azon magyar énekek felfogására, jellemzésére, melyek ez üldözött felekezet leghívebb és legbecsesebb emlékeit teszik, s igy bennünket közelebbről nem is érdekel.

Az akadémiai Jancsó-codexben és több kolozsvári kéziratban fenmaradt szombatos egyházi költemények tulajdonkép hymnusok, ünnepi dicséretek, [1]) melyekhez egy nehány erkölcsi és dogmai tanokat tartalmazó, néha polemicus vers csatlakozik. (Hogy Bogáti Fazakas Miklósnak szintén e codexben foglalt zsoltárfordításai miért nem vonhatók ide, arról már megemlékeztünk. Bogátit tehát a szombatosokhoz nem számítva, összes vallásos énekeik nem igen rugnak többre száznál s ezek legnagyobb részét ünnepi hymnusok teszik.)

De nem a keresztény ünnepek megszentelésére irattak e dicséretek, hanem a zsidó szent napok tiszteletére. A szombatosok

[1]) A szombatos költészet maradványait a következő kéziratok őrzik: A már többször fölhozott Jancsó-codex az akademia kézirattárában. Az unitáriusok kolozsvári collegiumának két codexe. Egyiket Kriza ismertette (Uj M. Muzeum 1851—52. II. köt. 160) s ennek czíme: *Szombatosok Énekes Könyve. Collegii Unitarii Claudiopol. Anno 1766.* Ez évben került ugyanis a kézirat az unitarius könyvtár birtokába; iratása különben a Jancsó-codexével egy időben és azonos helyen történt, a XVII. század elején a kis-solymosi Mátéfiak birtokán. A másik codexet Jakab Elek ismerteti (Ker. Magvető. 1881. XV. évf.) Ugyanaz a kézirat, mely első részében Bogátinak egész czimében bemutatott psalteriumát tartalmazza. A szombatosok ujabb énekei az Akadémiának két e századból való kéziratában találhatók, melyeket a Történelmi társulat egyik 1874. évi ülésén Deák Farkas mutatott be. Lásd: Századok. 1874. Értesítő.

ugyanis teljesen vissza mentek az ó-szövetségre; azt tartják isten igaz kijelentésének; annak törvényeihez, rendeleteihez ragaszkodnak, majdnem betűhöz híven; az új-szövetségnek még nevét is kárhoztatják, mert a törvény örök és változhatatlan; isten nem alkuszik kétszer az ő népével.

A keresztény séggel csak az kapcsolja még őket össze és a zsidóktól az választja el, hogy Krisztust Messiásnak elismerik, de nem mint isten fiát, nem mint a szent-háromságnak, melyet egyáltalán tagadnak és gúnyolnak, egyik tagját, hanem mint bölcs tanítót, mint Mózeshez hasonló prophetát, ki csak magyarázója isten régi kötésének. Hivatása ugyan az emberi nem megváltása, örök boldogság teremtése lett volna, de ezt végbe nem vihette, mivel a zsidók, az üdvösségre kiszemelt nép, benne hinni nem akartak és így az isteni nagy kegyelmet eljátszották. Krisztus tehát bizonytalan időre mennybe ment, honnan majd az utolsó, *a nagy szombaton* ismét leszáll, hogy küldetését immár megteljesítse, hogy a szenteket és jámborokat ezer évig tartó boldogságra (chiliasmus)[1] vezérelje, a hitetleneket és hozzá nem térőket pedig végtelen kínra, örök pokolra kárhoztassa; s ez időt nevezi a szombatos tulajdonképen újszövetségnek.

«Peter apostol ezt megmutatia naǵ uilagosan
Zúkseg egekben Christusnak lenni, mjg ideye elieó,
Hogi mindeneket eö meguiczon, heljere alasson
Akkoron birya a Dauid zekit a Jacob hazaban
Es uralkodik mjnden hinekkel az uizeöuetsegben
Lelekbeól állo naǵ duczeöseges meniei orzagban.»
(76-ik ének).[2])

Ellenben:

«Romlas zal akoron idegen nepekre
Kjk kegietlen zübeol teortek hyveire.» (19-ik ének.)

A szombatosok tehát az új szövetséget evangeliumnak nem tekintvén, belőle csak azt fogadják el, mi Mózes törvényeivel megegyezik s így természetes, hogy azon ünnepeket ülik meg,

---

[1]) Mind a nagy vagy végső szombat (Sabbath hagodal), mind a chiliasmus a zsidó talmudból átvett vallási fogalmak.

[2]) Ez idézetek mind a Jancsó-codex második részéből vévék. A számok az énekek sorrendjét jelölik, minthogy a kézirat lapszámmal nincs ellátva.

melyeket az ó-testamentom a zsidóknak meghagy; az újakat ellenben, melyek a régieket vagy egészen kiszorították, vagy természetökben megváltoztatták, emberi szerzésnek, pápai találmánynak, olasz csalárdságnak tartják. Ezeket minden igazhívő vesse el és szentelje csak azokat, melyeket a most is szent nép, az istentől kiválasztott zsidó nép ünnepel.

Szombat lőn tehát az ur napja és nem vasárnap; szombat tiszteletére zeng a hymnusok jó része; szombattól nyeri nevét maga a felekezet is. Hátra veti a Victor pápától szerzett húsvétot, de szenteli az urnak pesah nagy ünnepét, mert ennek *tartásából jő áldomás az urtól;* nem Krisztus feltámadásának emlékét ünnepli, hanem a zsidó nemzetnek Egyptomból szabadultát. Nem ismer pünköstöt, nem is hivja és várja ezen a szent-lelket, hanem a törvény kiadásáért ad hálát az «*eötvenedik nap*»-on a Sinai hegyen megjelent istennek.

A mint nem várja Krisztus kínszenvedéséből és feltámadásából bünei bocsánatját, úgy nincsen az üdvözítő születésének emlékére szentelt karácsonyja, sem nagy, sem kicsiny, ellenben föleleveníti a zsidók új esztendejét, és sátoros vagy «*szedeó-vedeo*» ünnepét.

Holdujságkor is hála száll az egek felé, de a hivők kijelentik, hogy távol a bálványimádástól, egyedül az istennek,

«...... nem a holdnak ynnepelunk,
Züuel, zoual nieluünkel cöt dicziriük.»

Csak egy ünnepnek nem találjuk nyomát, a zsidók legkomorabb, de legnagyobb ünnepének. S ez az engesztelés szent napja (hosszú nap). [1])

---

[1]) A szombatosok ez ünnepeket mind a zsidó vallásból vették által, s ha nem is ennek minden apró szertartásával, de minden esetre annak a szellemében ünnepelték is meg. Az ünnepek magyarázatában, dogmai felfogásában és erkölcsi jelentőségében tökéletesen egyeznek a zsidókkal. Az ünnepek eredeti héber nevét vagy megtartják, vagy magyarra fordítják vagy az ünnep természetéből vett új névvel cserélik föl. Énekeik is az ünnepek szerint rendezvék. Így a Krizától bemutatott codexben, melylyel majdnem teljes azonos szerkezetű a Jancsó-codex, szombatra való ének van 36, újhold (héb. rosch khodes) napjára 4, pesahra (héberül is pesah) 11, az ötvenedik napra (schevuoth, πεντεκόστη) 7, új esztendőre (rosch haschana) 3, úr sátorosára (sukoth) 5.

Mint e kor alkalmi énekeiből egyáltalán, úgy a szombatosok hymnusaiból sem hiányoznak a dogmák, a történeti és polemicus részletek, melyek itt éppen ugy megakadályozzák az énekek szabad, lyrai röptét, éppen úgy megzavarják a vallásos érzések tiszta ömlését, mint egyéb felekezetek egyházi költészetében; sőt szombatosinknál e zavaró körülményeknek még inkább előtérbe kelle nyomulniok.

Az ujonnan alakuló felekezet, mely majdnem teljesen szakít a keresztény hitelvekkel, mely annyi más vallás gunyját és gyülöletét vonja magára, mely annyi üldözést és nyomást szenved, mivel hogy hirdetni meri, hogy egyedül ama megalázott, világgá szélesztett zsidó nép szent, csak ennek törvénye igaz és üdvözítő, ez a felekezet kénytelen előbb létrejöttét igazolni, kénytelen előbb a világot léte jogosultságáról meggyőzni, kénytelen előbb tanainak helyes és igaz voltát megbizonyítani, hogy a hivekkel korábbi vallásukat, szerinte tévelygésöket megtagadtassa s a semmi világi jóval nem kecsegtető, sőt ellenkezőleg, szenvedéssel járó hitelveket elfogadtassa.

Innen a dicséretek egyforma szerkezete. Kevés kivétellel mindnek első stropháit az ünnep keletkeztének története, helyességének igazolása, az ellen-vélemények czáfolása tölti be; s az éneknek csak második, rendesen rövidebb felében hallszik a háladás, a könyörgés, csak itt szólal meg az igazi költészet; mig az első rész csak tanít, okoskodik, int.

Az első részben megtudjuk, hogy az urnak igaz napja szombat és nem a *helyébe csak minap költ* vasárnap, Sylvester pápa találmánya: hogy a szombat isten kötésének záloga, a teremtés pecséte, hogy e szent nyugvó napot

«Zent teöruiny keonjuiben giakor helien Isten
  Kivanja, paranczollia,
Hoǵ eö nagi dolganak emlekezetere
  Eö nepe ..... tartsa.» (2-ik ének.)

Az első strophák adják tudtokra a híveknek, hogy *minden teremtött állat* dicséri az urat, az ég, föld, csillagok, de nagyságát és dicsőségét mi sem magasztalja annyira, mint az utját örökké megtartó hold, mely

« ..... nagi peldaya mindennek
Mert pontiat is nekj adot tiztynek
Teliesiti, tanuság embereknek.» (34-ik ének.)

Ezért *«vallj és üllj ujságot»*, [1]) mert

«Diczíretes az zent nap, kj uyhold innepe,
Mely hold zolgal uilagnak uilagot terieztue,
Forgasaual ualtozva, üdőt hasitia hetre
Holnapi rendekre,
Napoknak ualtozasat agia zem eleyben
Üdeökort mutat meniben.» (33-ik ének).

Ugyancsak ezen első versszakokból érti meg a jámbor szombatos gyülekezet, mért ünnepli a pesah nagy ünnepét és nem a husvétot, olaszok szerzését, miért szenteli istennek nisan hó 15—22 napjait, miért tartja a pogácsás hetet; [2]) mert kell, hogy

«Emlekezzunk a nagi Isten dolgarol
Aegyptombol sidoknak kihozasarol
Ez zent napon czuda nag hatalmarol,»

kell, hogy:

«Enekeliunk hozank is jo voltarol.» (43. ének.)

El is beszéli a szerző az *aegiptombeli szabaditás egész históriáját;* egyik dicséretben egyik, másikban másik részletet emelve ki inkább és értetvén meg jobban a hivekkel.

A hymnusok első fele azt is tanítja még, hogy megszentelendő az a nap, mely *sivan hó hatodik napja* és

«Zam rendi zerint evtuenedik [3])
Kovaztalan innep utan ualo nap.» (52-ik ének.)
«Jacob maguanak rendelt teoruinj kyadasat
Emlekezetes innepűl» (49-ik ének) kell tartani, mivel

---

[1]) A zsidók ma is vallják és ülik a holdújságot (rosch khodes, hófő), az ezredévek előtti természeti vallásnak, a hold istenül imádásának ezen utolsó maradványát; minden hónapban könyörgéssel tisztelik meg az újholdat.

[2]) Ez *pesah* ünnepe, a zsidók husvétje; pogácsás hét neve a kovásztalan kenyértől (pászka, a dunántúli népnél: laska) ered, melylyel egy egész hétig kell a zsidóknak élniök; az Egyptomból való szabadulás örömére van szentelve.

[3]) Az *«eötvenedik nap»* ünnepje a zsidók pünköstje; pesahtól ötven napra, a keresztény pünköst tájába esik. Zsengés-ünnepnek, törvénykiadásnapjának is nevezik a szombatosok, mivel a zsidók e napon nyerték a tiz parancsolatot s mivel e napon mutatták be istennek az első áldozatot azon év termésének zsengéiből.

«Kettős ez nap innepe, mert ugi nez sengere,
Mjnt teoruinykiadasnak eó emlitesere». (53 ik ének.)

E hymnusok még arra is intik a híveket, hogy őszszel nyolcz napon át levélszin alatt lakva, nagy ünnepen adjanak hálát istennek, miért hogy

«Az zent nemzet eleyuel
Zent Ur ez nagi jot teötte,
Hogj negiuen eztendeig
Satorokban eörzeötte.» (57. ének) s hogy
«.... mennyei atiank, nezeónk haznat ez eztendeöben
Jeouedelmunket attad kezunkben
Rezesse teottel zent kegielmedben.»

Ez az oka az *ur sátorosa, takarodás, összegyüjtés* és *szedés-vedés*, ünnepének. [1])

S végül okadatolják e költemények kis és nagy karácsony elhagyását, ez emberi szerzéseknek hátravetését, mert

«Uj eztendeot nagi Urnak kj zentel igazan
Tisri honak [2]) teoruin zerint tartja elseö napian
Hatra uetuen küs karaczonit, mert papa talalmanj.»
(55. ének.)

Esik pedig Tisri hó elseje az őszi éjnap-egyenlőség körül, hol előtte, hol utána; s mért hogy épen Tisri hó elseje az ünnep, annak oka,

«Ez nagi uilag teremtese mert ez ideökor leöt
Teremteotöl mjnden alat eletet akkor veött.» (56. ének.)

Nem csoda tehát, hogy midőn ennyi uj ünnepet, szokást, szertartást kell meghonositani, annyi régi hagyomány emlékét kell megszakitani, a hívőkkel annyi idegen hitelvet kell elfogadtatni, hogy ily körülmények között a költészetben csak a tiszta lyra, a vallásos

---

[1]) E négy nevezet a zsidó *sukoth*-nak (sátoros-ünnep) felel meg. Az elnevezések maguk megmagyarázzák az ünnep okát és természetét. A szedés-vedés, szedő-vedő (v. ö. szedte-vette), a szedni és venni igék összetétele, aratást, gyüjtést jelent.

[2]) A zsidóknak kétféle évszámításuk s kettős évkezdetük van. Hitök szerint az isten a világot őszszel teremté; ezért az esztendő kezdete Tisri hó elseje; gyakoribb azonban az a számítás, mely Nisan hóval kezdi az éveket. E hóban szabadultak ugyanis meg az egyptomi szolgaságból; az új élet tehát új esztendőnek is lőn kiinduló pontjává.

érzelmek szabad nyilatkozata szenved. A hymnus-szerző a tanítástól alig ér rá a könyörgésre, a czáfolástól a hálaadásra. De a jámbor énekes erről sem feledkezik meg; a költemények második részében szabad folyást enged érzelmeinek. Sőt vannak költemények, bizonyára a későbbi időből, melyekben a tanító és elbeszélő elem alig szerepel, melyek a mily ritka kivételek, éppen oly becses gyöngyei nemcsak a szombatos hymnariumnak, de a kor egész költészetének. Hisszük is, hogy utóbb, ha a felekezet megszilárdulva s a fenyegető veszedelmektől menekülve, dogmai tanításra és önmagának igazolására nem kényszerül, lyrája magasb irányt vesz s a tiszta lyrai költemények rövid időn kiszoritják a dogmai tartalmuakat.

Az igazhivő szombatos tehát a hymnusok másik felében hangos szóval ad hálát istennek a *vött jótétekért*, kivált azért, hogy *kimenté a tévelygés sarából* és *megtisztítá a pogányság seprejétől*; rátéríté az igaz utra és közlé vele azon javakat, melyek tulajdonkép a zsidó nép jutalmazására voltak szánva; buzgón könyörög az urnak, hogy ne nézze bűneit, rut fogyatkozásait, hanem *építse*, nemesbítse őt folyvást s adjon neki *elégséget* (képességet) a jobbulásra, hogy megérje a végső szombatot, hogy Jézus Krisztus országlását a többi szentek sorában ő is élvezhesse.

E rajongó vallásosság, ez ábrándos vágy bus hangja uralkodik az összes énekeken és teszi azokat valódi lyrai költeményekké.

Az üldözött vallásban mindig van valami részvétköltő, a vallásos rajongásban valami megható. Valóban az a nemes lemondás testi örömről, világi haszonról, az a magasztos lelki nyugalom, mely a gúnyt és üldözést zugolódás nélkül tűri, az a folytonos törekvés tökéletesbülésre, az a rendíthetetlen erős hit, mely csapások, vészek közepett sem esik kétségbe, de bízik istenéhez, reményli Messiását, várja a szabadulás, az örök boldogság napját; mindez érzelmek a mi szivünk hurjait is rezgésbe hozzák, ha a szombatos elveket nem is követjük, de sőt kárhoztatjuk.

S ez érzelmek párosulnak a legtisztább erkölcsi elvekkel; Lugossy szerint, a *Krisztus fenséges tanai által megihletett zsidó erkölcsi elvekkel.* «Istenről, tökélyeiről, munkáiról s imádásáról», ugymond Lugossy «e felekezet a legméltóbb, igazabb s tisztább fogalmakkal birt s midőn a főlény dicsőségét, fenséges voltát énekli, midőn teremtményeinek irántai viszonyát, imádási kötelességét, ragaszkodását, fiui bizodalmát festi, kifejezéseinek oly keleties

pompájában áradoz, melyhez hasonlót csak a bibliai hagiographok legszebb darabjai mutathatnak föl.» [1])

Valóban különös hogy bár vallásuknak alapja az ószövetség, bár annak majd minden rendeletét megtartják, az isten felfogásában mennyire eltérnek az isten választott népétől. Istenök nem a zsidók erős, bosszuálló istene, ki az atyáknak bűneit meglátogatja a fiakban negyediziglen, hanem a kereszténység szerető, végtelen irgalmú, kegyelmezni mindig kész atyja, ki nem akarja a bűnökért az emberiség romlását, sőt ellenkezőleg mind több s több népet, igy őket is, Japhetnek pogány maradékit, — [2]) térit az igaz törvény utára, a bűnösökön nem áll rögtön bosszút, de *térő napot* enged nekik s

«Ereos kezet kariat latogatas napian
Czak avval uiselteti», (61. ének)

ki a végső időkig meg nem javult, de hitetlenűl

«..... kegjetlen zübeöl teort hjueire.»

S ez irgalmas istenhez csak akkor tartják magukat méltóknak, ha jámborok, szelidek, ha megtisztulnak a kevélység, a *negédség seprejétől*. A legnemesebb érzelmeket táplálják felebarátaik iránt, sőt még az oktalan állatok iránt is; hiszen a szombatot egyért azért is ünneplik, hogy legyen a barmoknak is nyugvó napjok. Általában azt vélik, hogy ünnepet valójában csak *szegényeknek jóltartásával* ülhetnek s úgy, ha *kezüket az nap alamizsnára nyitják*, ha

«.... hideg telre kelue ruhatalan rongios
Nem latatik keözottunk.» (61. ének.)

S mily nagy a különbség a protestans és a százszor több üldözést és nyomást szenvedett szombatos között. Amaz engesztelhetetlen gyűlölettel keblében, imádkozik istenéhez, hogy ellenségeit *vaspőrölylyel törje össze*, rontsa szét, mint cserépedényt; addig a jámbor szombatos kínjai közepett Krisztusilag arra int:

---

[1]) Lugossy J. *Új M. Muzeum* 1850—51. II. k.

[2]) E felfogással, mely szerint a magyar nép isten előtt nem oly kedves, mint a zsidó, már egy unitárius énekben (Unitarius énekeskönyv II. kiad. 689 lp. Petki János műve) találkozunk; ez a zsidókat *isteni kézzel plántált szőlőgyümölcsnek*, bennünket pedig *csak vadfa oltott ágának* mond.

«Könjeöreogiunk .... tizta buzgo zubeöl
Azokert kjk uldeoznek.»

Magasztos hit és erkölcsi elvek, rajongó vallásosság és kivált tulvilági ábrándos vágy; ezek nyilvánulnak a szombatos hymnusokban. Nyilvánulnak páratlan melegséggel, közvetetlen bensőséggel s oly külalakban, minőben e századból csak Bogáti zsoltárai és Balassa dalai jelentkeznek.

E hymnusoknak van még egy jellemző vonásuk, mely szintén hozzájárul becsök emeléséhez. Ez a szombatos énekek eredeti magyar volta. A többi felekezetek szorosan egyházi lyrájuk főrészét, az ünnepi dícséreteknek éppen javát idegenből fordították vagy dolgozták át; s ebben egyeznek a katholikusok a protestansokkal. Hymnariumjok jobbára latin fordítás, zsoltáraik pedig héberből ültetvék át. A szombatos hymnusok magyar költők eredeti művei, kik motivumokat vettek ugyan a bibliából s más felekezetek egyházi költészetéből, sőt egy pár református és unitárius szép éneket majdnem változtatás nélkűl használtak, de egészben véve önálló eszmékkel s formával lépnek föl.

S kik lehettek ez énekek szerzői? A versfők kevés felvilágosítással szolgálnak; név összesen csak 5—6 ének versfejeiben rejlik; egynéhányé szent mondatokat vagy az ének tartalmára vonatkozó jegyzést foglal magában, mint Bogátinál is láttuk, (ualj es illj ujságot; ha eottel, halali; ur satorossara ualo (t. i. ének), zombati ének, senges innepre stb.); de a legtöbbé értelmetlen.

Az előforduló nevek Péchy Simon (34. és 47. énekben) *Pankotai Tamás,* (36) *Bökényi János* (57. és 68. ének) *Alvinczi Énok* (64 ének) a Jancsó-codexben és *Thót Demeter* az unitárius collegiumnak egy, az előbbi kézirattal majdnem egyező codexében. De hogy a többi énekek közűl melyiket s hányat szerzett e költők egyike vagy másika, azt a mai adatok szerint meghatározni felette bajos, talán lehetetlen dolog.

Lugossy hajlandó majd az egész codexet a Péchy rovására irni, de bizonyítékai nem elég erősek, hogy megállanák a szigorubb kritikát. A zsoltárok fordításának dicsőségétől Péchy már elesett; így Lugossy leghatalmasabb bizonyító fegyverének éle is igen megtompúlt. Mert íme látjuk, hogy a zsidó nyelvben Bogáti Fazakas is csak oly jártas, mint Péchy Simon; általában e kor theologus költői nemcsak latinúl tudtak, de jól értették a görög és héber nyelvet is és a bibliát rendszerint az eredeti nyelvekből fordítot-

ták. Az az érv is elesik, melyet Lugossy az erdélyi cancellárnak *tudományokban s egyéb arsokban* jeles voltára alapit, mert tagadhatatlan, hogy Bogátinak sem verselése, sem dictiója nem áll alább a szombatos énekekénél. Az egyező nyelvre pedig csak ugy általánosságban hivatkozni nagyon könnyű dolog, de a közösség elfogadására meggyőző momentumokat kimutatni sok nehézséggel jár s ez, azt hiszem, Lugossynak sem sikerült volna.

De úgy vagyunk az irodalomban, mint a történelemben. A népmonda, a krónikás és a kritikára kevés sulyt fektető historicus szeret egy jelesebb történeti személyt magasra kiemelni, annak tulajdonít országok megalapítását, annak nevéhez fűz századokra szóló munka végbevitelét. A római nép mondája szerint Romulus egymaga alapitá Rómát és alkotá meg államformáját; a magyar krónikások, sőt ujabb történetírók is az egész magyar alkotmányt szent Istvántól származtatják, holott hosszú idő kellett annak kifejlesztésére.

Igy az irodalomtörténetben is. A homályos ókorból hány költeményt hoztak Homeros nevével kapcsolatba; a sötét középkorban hány egyházi éneket tulajdonítottak Ambrosius püspöknek! Ime nálunk is a XVI. századnak számos kisebb rangú költője közzül kiváló lyrikusnak, Balassának hírét Szilády[1]) ugyancsak siet egy nagyobb elbeszélő költemény szerzésével öregbíteni, midőn könnyen megtámadható okokból őt vallja *Eurialus és Lucretia szép históriája* irójának; Beöthy[2]) és Thaly[3]) szintén hajlandók költeményeinek számát egy-egy Balassa-szellemű verssel megszaporítani.

---

[1]) Szilády Aron Balassának általa eszközölt kiadásában már fel is veszi a költemények sorába Eurialus és Lucretia históriáját, melynek eddigelé sem Toldy, sem mások szerzőt nem tudtak találni. E szerelmi történet Aeneas Sylvius Piccolomininek (II. Pius pápának) «*De duobus amantibus*» czimű novellaszerű elbeszélése után készült Patakon 1577-ben; először 1592-ben jelent meg; Szabó Károly szerint egy korábbi kiadása is van, de évjegy nélkül. Szilády szerint a költemény «nyelve, valamint a versalakra vonatkoztatható körülmények Balassát vallják a pataki névtelen szerzőnek.» E nézetét hosszabb fejtegetésben igyekszik elfogadtatni, de fölhozott okai közül egy sem megczáfolhatatlan; alkalom adtával szándékunk is Szilády érvelésére megtenni ellenészrevételeinket.

[2]) Beöthy Zsolt: *A magy. nemzeti irodalom története.* II. kiadás I. kötet.

[3]) Thaly Kálmán: *Vitézi énekek.* II. köt.

Lugossy is ez irányban ragadtatva, szórta oly hamar és oly teli marokkal a költői dicsőséget Péchy Simonnak, a szombatos énekszerzők közül egyedül ismeretes névnek, a gazdag főurnak és nagynevű államférfiúnak. De a hírnév koszorújának felétől már Jakab Elek megfosztá, midőn kimutatá, hogy a zsoltároknak nem ő, de Bogáti a fordítója; a mi pedig hymnusszerzői dicsőségét illeti, az sem terjeszthető ki mindazon énekekre, melyek nevet nem őriztek meg, mint azt Lugossy akarja tenni.

Az a két hymnus ugyanis, mely Péchynek nevét fentartá, nem nyujt elég alapot Lugossy nézetének elfogadására. Egyik, a 34-ik számú, melyet a kolozsvári unitarius collegium codexébe sajátkezüleg irott be, nem nagyon költői, mert a dogmai és tudományos elemek erőt vesznek a lyrán. Ebből azt vélhetnők, hogy a tudományos színezetű hymnusok az ő termékei; azonban Pankotaynak ugyanazon ünnepre írt költeménye dogmai és tudományos voltával Péchyénél nem áll hátrább. Második költeménye (47-ik ének) ellenben a legszebb hymnusok közé tartozik mind tartalmánál, mind alakjánál fogva, de viszont nem szerez-é Bökényi két hasonló szépségű hymnust, mint Péchynek utóbb említett költeménye? Továbbá nem tiltakoznak-é Lugossy véleménye ellen a másolónak e szavai: «Az istenteol rendeltetet zent igaz innepeknek megzentelesere csináltatot énekek az igaz ualason ualo tudos es istenfeleo *ferfiaktol*». Azután tudnunk kell, hogy a szombatos felekezet Péchy fellépte előtt jött létre s első énekeinek e korból kell származniok.

Azonban legyen bárki ez énekeskönyv szerzője, a hymnusok becsét és értékét az nem változtatja; a szombatos énekek mindazáltal e század lyrájának kiválóbb termékei; az egyházi czélra szolgáló költészet pedig bennök tetőzik.

Végül még egy vád alól kell a szombatosokat felmentenünk vagy legalább a vád súlyát csökkentenünk. Azt vélték ugyanis, hogy azon érzelemnek, mely e kor annyi költőjének szolgált ihletül, mely annyira összeforrt a vallásos lyrával, hogy annak jellemző vonásává lőn, t. i. a honszerelemnek tüze hymnusaikban sehol sem lobog fel.[1]) Lugossy maga is menteni igyekszik őket, midőn a dolognak ilyen magyarázatját adja: «Az ő szemeik inkább egy

[1]) Lugossy J. *Uj M. Muzeum.* 1850—51. II. köt.

képzetes haza felé, a szentek laka, Jeruzsálem felé vagynak irányozva s a Messiás utáni esengés feledteti velök a földi hazának emberien édes kötelékeit; mi is természetes kifolyása szintúgy tanaiknak, nevezetesen évezredelmi reményeiknek, mint azon szomorú nyomatásnak, melyet a türelmetlenség s üldözés lelkétől ki kellett állaniok?»

De a szombatos felekezetnek e mentegetésre nincs szüksége. Mert igaz ugyan, hogy a Jancsó-codexbeli énekekben alig találunk egyebet általános czélzásoknál, mint

«..... adj békeseget
Orzagunkban egiesseget;»

hallunk ugyan bennök is segedelem kérést a pogányok e llen, de ezeken nem törököket kell értenünk, hanem a többi, szombatosságra még nem tért felekezeteket, [melyeket orthodox-zsidó felfogással pogányoknak nevez, hogy külömbséget tegyen közte és Istennek választott népe között]; de tudjuk, hogy az akadémiai énekeskönyv csonka és így lehetséges, hogy belőle épen a hazafias költemények vesztek el. Föltevésünk nem alaptalan, mert íme az unitarius főiskola teljesebb kéziratában már több oly énekre akadunk, mely igaz hazafi-érzelmeket hangoztat vissza, sőt végül ott olvashatjuk — majdnem szórul-szóra — azt a hatalmas, hazafi-panaszszal tölt jeremiadot, mely «Emlékezzél, mi történék, Uram, mi rajtunk» kezdettel már Hoffgréf György és Bornemissza Péter gyűjteményeiben napvilágot látott s onnan a protestansok és unitáriusok énekeskönyveibe áment.

(Vége következik.)

KARDOS ALBERT.

GYMNASIUMI CLASSICUSOK.

VII. Sallustius.

Szövegkiadások. A magyarban újabb időben két kiadás létezik. Az egyik a *Hindy*-é szótárral együtt (Pest, Lampel), a másik *Bartal Antal*-tól és *Malmosi Károly*-tól való (Budapest, Eggenberger, 1880). B. és M. Catilinának és Jugurthának szövegét, egyes itt-ott előforduló eltéréseket leszámítva, Dietsch utolsó kiadása szerint adják a tartalomra nézve tájékoztató marginalis jegyzetekkel és egy kilencz lapra terjedő bevezetéssel, melyben szerzők különösen Merivale munkáját (C. Sall. Crispi Cat. et Jug. for use in schools. London, 1878) használták fel. A bevezetés négy fejezetből áll, és szól Sall. életviszonyáról, jelleméről, irói működéséről és egyes müveiről tüzetesen. Azután következik a Sallustiusnál előforduló elavult szók jegyzéke. — A német kiadások közül leghasználtabbak a *Dietsch*-é (Teubner), *Jordan*-é (Weidmann), kinek 1876-ban megjelent szövegkiadása korszakot alkotó a sallustiusi irodalomban, és *Gerlach*-é (Tauchnitz, háromféle alakban). Ugyancsak *Dietsch*-től jelent meg Teubnernél Sallustius kritikai szövegkiadása.

Magyarázatos kiadások. A régibb *Kazinczy*-féle magyarázatokon kivül jegyzetes kiadásaink vannak *Holub*-tól (Pest, Lampel), ki német források után dolgozta föl Catilinát és Jugurthát, továbbá *Jánosi Boldizsár*-tól, ki ezen év folyamában kimerítő és alapos jegyzeteket adott ki Sall. Catilinájához és Jugurthájához (Budapest, Eggenberger, 1882), melyek a Bartal-Malmosi-féle szövegkiadásnak kiegészítő részét képezik. Függelékül e jegyzetekhez Catilinának a sallustiusi szöveg alapján összeállitott életrajza, és a Catilinában és Jugurthában előforduló tulajdonnevek sorozata van csatolva. — A németeknél nem találkozunk Sallustius nak annyi jegyzetes kiadásával mint más classicusoknál. Összes müveit (a fragmentumokkal együtt *Jakobs-Wirz* magyarázták (Weidmann). Bevezetésük szól Sall. életéről, müveiről, jelleméről, történetirói becséről és nyelvének sajátságairól. A könyv végén kiadásuk szövege össze van hasonlítva Jordan és Dietsch szövegeivel. Ezen kívül megemlítendő még két munka: Catilinának *Dietsch* által eszközölt kitünő jegyzetes kiadása (Teubner, mely azonban jelenleg elfogyott, és *Gehlen* Jugurthája (Regensburg, Manz). Gehlen bevezetésében a bellum Jugurthinum irányát és szerkezetét fejtegeti bőven, mert azt hiszi, hogy Sallustiust inkább tartalma mint nyelvezete teszi nehézzé; épen azért jegyzeteiben sem fordít annyi gondot nyelvi nehézségek magyarázására mint inkább a tárgyi dolgok megvilágítására. Csak tanár kezébe való *Dietsch*-nek következő, még az ötvenes években megjelent, igen bő

és jeles latin jegyzetes kiadása: C. Sall. Crispi Cat. et Jug. Aliorum suisque notis illustravit. — Vol. I. Cat. Vol. II. Jug. Lipsiæ, Teubner.

Segédmunkák.

Szótárak. A magyarban csak egy van, *Hindy*-től (lásd a szövegkiadásokról szóló részt). — A németben legjobb az *Eichert*-től való (Hannover, Hahn). Egy másik szótár a *Crusius*-é (Hannover).

Egyéb segédmunkák. A Sallustiussal foglalkodó, egyes kérdéseket vitató munkák meglehetős számuak. Többen dolgozták fel nyelvészeti és irodalomtörténeti szempontból, mint azt a következő pár könyvnek jegyzékéből is láthatjuk: *Briegleb.* Dissertatio de brevitate Sallustiana. 4. Coburg. 1774.[1] *Baumeister.* De græcismis scriptorum romanorum speciatim Sallusti. 4. Lips. 1741. *Mollmann.* Quatenus Sallustius se ad exemplum græcorum comformaverit. Königsberg. 28 oldal. 4. Programm. *Braun.* Die Historiographie des Sallustius im Vergleiche mit der des Thucydides. Ohrdruf. Programm. 1877. 10 lap. 4. *Briegleb.* De ingenio philosophico Sallusti historici. Coburg. 1779. *Roos.* Ueber den moralischen Charakter des Sallust. 8. Giessen, Krieger, 1790. *Szenczy Imre.* Sallustius Crispus erkölcsi tekintetben. Tudománytár, 1838. *Duebs.* De Catilinæ Sallustiani fortibus ac fide. Berne, Huber. 47 p. 8. 1873. *Nisard.* L' historien Salluste et les dernières convulsions de la république romaine. Leçon d'ouverture du cours d' éloquence latine. Décembre 1878. Instruction publique. Paris, Lahure, 39 p.

Fordítások. Régibb jobb forditóinkon *Szent-Györgyi Gellért*-en és *Kazinczy*-n kívül még a következők magyarították Sallustiust ujabb időben: *Alaghy Dezső.* C. Sallustius Crispus munkái. Budapest, 1876. *Vajdafy József.* Jugurtha 1—84 fejezet. Lampel. *Sárváry Béla.* Jugurtha 85-től végig. Catilina. Lampel.

DR. PECZ VILMOS.

---

[1]) *Östling,* De elocutione. C. Sall. Upsula 1863. *Gust. Brünnert.* De Sallustio imitatore Catonis Sisennae aliorumque veterum historicorum Romanorum. Jena. 1873. 49 lap. *Aug. Anschütz.* Selecta capita de syntaxi Sallustiana. Halis. 1873. 42 lap. Ezt a munkát kiegészíti a következő: *Hellwig.* Zur Syntax des Sallust. (I. rész.) Ratzeburg. Programm. 1877. 37 lap.

HAZAI IRODALOM.

A magyarok eredete, ethnologiai tanulmány, irta *Vámbéry Ármin*. Jelszó: «*Audiatur et altera pars*». Budapest, a magyar tudományos akadémia könyvkiadó-hivatala. (Az akadémia épületében.) 1882. 8-rét, VIII és 705 lap; ára 5 frt.

5. (Vége.)

Következik a grammatikai viszony tárgyalása, melyet a szerző azon kijelentéssel kezd meg, hogy «a magyar alaktannak a finn-ugor csoport minden egyes nyelveivel való összehasonlítása itt lehetetlen, az illető szaktudósok eddig nem is kisérlették meg, következőleg tőlünk nem is várható; azért a párhuzamra vonatkozólag egyelőre leginkább a vogulhoz alkalmazkodtunk . . .»

A szerző valószínűleg nem gondolta meg, hogy e kijelentéssel már maga eleve kimondotta a rosszaló ítéletet a következendő grammatikai összehasonlításokra. Ő több ízben vádolja munkájában az ugor nyelvészet művelőit egyoldalúsággal, mivel — szerinte — nem voltak tekintettel az egész törökségre, hanem csak egy részére, különösen az oszmanlira: és íme most ő maga is hasonló egyoldalúság hibájába esik. Mert nem a legnagyobb egyoldalúság és igazságtalanság-e az, hogy Vámbéry a grammatikai viszony tárgyalásánál török részről minden egyes nyelvre tekintettel van, míg ellenben ugor részről egyes-egyedűl a vogul nyelvre szorítkozik, még annak is csak egyik dialektusára, a kondaira, sőt ennek is csupán azon grammatikai alakjaira, melyeket Hunfalvy Pál a Popov-féle evangéliumfordításból állított össze!

A nyelvrokonság legfőbb kritériuma a grammatika, tehát éppen ezen rész tárgyalásánál a legnagyobb pontosságot és lelkiismeretességet várhatnók el a szerzőtől. De lehet-e ily eljárást pontosnak és lelkiismeretesnek nevezni? Föl lehet-e tenni ily eljárásról, hogy valóban megbízható adatokkal fog hozzájárúlni az ugor-magyar-török nyelvviszony kérdésének megoldásához? Semmi esetre sem! — És mivel indokolja Vámbéry ezen eljárását? Azzal, hogy az ugor nyelvek alaktanukra nézve nem képeznek határozott egységet, s ennélfogva «a magyar alaktannak a finn-ugor csoport minden egyes nyelveivel való összehasonlítása itt lehetetlen.» Ez nem áll, valamint nem áll az sem, hogy «az illető szaktudósok eddig nem is kisérlették meg,» — mert Budenz körülbelűl tíz álló esztendeje tanítja immáron az ugor nyelvek összehasonlító alaktanát a budapesti k. m. tudomány-egyetemen! De ha nem így állna is a dolog: nem kötelessége lett volna-e Vámbérynak átkutatni az összes ugor nyelvek alaktanát, és összeírni belőlük mind azt, a mi összefüggésben látszik lenni a magyar alaktannal, s csak ezen

lelkiismeretes munka bevégezte után fogni hozzá az ugor-magyar-török alaktan egybevetéséhez? Ily eljárás mellett lehetett volna reméllni, hogy a kérdést tisztába hozza; az általa követett eljárás mellett azonban eleve is meg lehetünk győződve arról, hogy az eredmény nem lesz, mert nem lehet helyes,

Ezek után úgyszólván fölösleges is az alaktani rész taglalása. Nehogy azonban valaki engem is igazságtalansággal vádolhasson, mégis sorba fogom szedni Vámbéry párhuzamait.

1) Legelőször is föltünik neki a dualis a vogul nyelvben, — «egészen eltérőleg a magyar és török nyelvektől, melyekben csak singularis és pluralis van». — Ha Vámbéry nem szorítkozik egyedűl a kondai vogul dialektusra, hanem áttekinti az egész ugorságot, úgy bizonyára észreveszi, hogy a dualis nemcsak a vogulban van meg, hanem megvan ezenkívűl a lapp, osztják, zürjén és mordvin nyelvben is. A finn, cseremisz és votják nyelvben nincs nyoma. Mit következtet már most ebből a nyelvész? Azt-e, hogy ez utóbbiak, minthogy híjával vannak a dualisnak, nem tartoznak az ugor nyelvek sorába? Ezt bajos volna föltenni, mert pl. a finn igen közel áll a mordvinhoz, a votjákot meg éppen csak dialektikus külömbség választja el a zürjéntől, úgy hogy ezeknek egy forrásból eredése minden kétségen fölül áll. Éppen azért sokkal észszerűbben azt lehet, sőt kell következtetni, hogy a dualis megvolt azokban a nyelvekben is, de idő folytán kiveszett. Tehát abból, hogy a magyar nyelvben nincs dualis (nem is tekintve arra, hogy némi nyomait sejthetjük), korántsem lehet azt a következtetést vonni, hogy a magyar nyelv nem tagja az ugor nyelvcsaládnak; valamint abból, hogy némely indogermán nyelvben van dualis, a németben meg nincs, nem lehet azt következtetni, hogy a nemet nem indogermán nyelv.

2) A többes-számnak *-t*, *-et*-vel való képzésére nézve a vogul — így vélekedik Vámbéry — «bizonyos mértékben» (!) közeledik a magyar pluralisi *-k*-hoz, — «de még inkább a mongol-mandsuhoz,» mely a többes számot szintén *-t*-vel képezi. — Avagy is (ezt olvashatjuk itt a sorok közt): ha már töröknek nem bizonyíthatjuk a pluralis képzőjét, bizonyítsuk legalább mongol-mandsunak! — Mellesleg mondva: a *-t* (*-d*) pluralis-képző a vogulon kívűl megvan az osztjákban, finnben, mordvinban, továbbá prædicativ igealakokon és személyragokon a cseremiszben is. Azt szintén figyelmen kívűl hagyta Vámbéry, hogy néhány ugor nyelvben van *-k* pluralis-képző is, nevezetesen a lpF.-ban, személyragokon a mordvinban és (dial.) a finnben, valamint (*-χ*-vá gyengűlve) az osztS.-ban; pedig ezek már nemcsak «bizonyos mértékben» közelednek a m. *-k*-hoz, hanem teljesen congruálnak vele.

3) «A magyar ragozás . . . jobban hajlik a török, mint a vogul

felé». Nevezetesen: a) «m. *-nek* = vog. *-ag* = tör. *-ning*». — Ezen egybevetés ellen először is az a kifogásom van, hogy a m. *-nek* és a vog. *-ag* csakis jelentésileg találkoznak, s úgy sem mindig. Alakilag a vog. *-ag* nem a *-nek*-vel, hanem a m. <*á*, <*é* lativ raggal tartozik egybe, mely szintén előfordúl *-g*-vel megtoldva, mint pl. ezekben: *többég*, *kicsinyég*, *kicsidég*, *kevesség*; *hanyotág* = «hanyatt» (Székl.: Kriza); v. ö. vogK. *lilenag* elővé | *čakenag* sóssá | *χurum χotelag* három napig, stb. — A mi a *-nek* = tör. *ning* egyezést illeti, Vámbéry nem akarja elfogadni Budenz magyarázatát a *-nek*-ről (MUgSz. 396.), és úgy látszik, nem is a lativ jelentést tartja eredetibbnek, hanem a genitivusit, azaz birtokos-jelzőt, mert a tör. *-ning*-vel együtt az ó-török *neng*, *nenk* «tulajdon, birtok» (KB.: «etwas, sache, ding, vermögen, hab und gut, reichthum») szóval azonosítja. De ezt nem fogadhatjuk el, mert a *-nek* és a tör. *neng* azonosítása ellen jelentésbeli és alaki nehézségek küzdenek. Bebizonyított tény ugyanis, hogy a *-nek* rag eredeti jelentése lativ (pl. neki megy mindennek); ebből fejlődött a specialis dativusi jelentés (pl. enni ad a szegénynek). Így nyilatkozik róla Imre Sándor is (NyK. II, 322.): «Ama számos esetek közűl, melyekben a *-nek* rag használtatik, legszámosabb az *irány* kijelelésének esete» (= lativus) . . . «Átmenet van erről igen természetesen az *adási* jelentményre» (= dativus). Az utóbbiból fejlődött a harmadik, a látszólagos birtokos-jelölő (= genitivus) jelentés (pl. seregeknek ura). «Látszólagos»-nak mondtam azért, mert az ily kifejezésben az igazi birtokosjelölő a személyrag, s a *-nek* pleonastikus, azért a legtöbb esetben el is hagyható, helyesebben: a legtöbb birtokviszony jelölésénél nem is fordúl elő. Egy szóval: a *-nek* nem genitivus-rag. — A mi az alakot illeti, a *-nek* ragnak eredetibb hosszú-hangzós alakja (személyragozva: *nékem*, régente: *nékem*) kedvezni látszik azon föltevésnek, hogy a *-nek* (*-nék*) eredetibb *neng*-ből keletkezett: a nasalis kiesésével és helyébe lépett pótló hangzónyújtással. Tapasztaljuk ugyanis, hogy az ugor nyelvek *ng*-jének a magyarban *g* felel meg, s a nasalis kiesése néha a megelőző vocalis megnyúlását idézi elő. Csak az a bökkenő, hogy a török nyelvekkel szemben a magyar nem gyakorolja e hangváltoztatást, mert pl. az oszm. *tingil* (*dingil*), csag. *töngül* szót *tengely* alakban, a *tengiz* (*teñgiz*, *teñiz*, *deñiz*, *tiñiz*) szót pedig *tenger* alakban, tehát az eredeti *ng* megtartásával vettük át; s ha még föl is akarnók tenni, hogy e szónál kivételesen eltűnt a nasalis, akkor sem lett volna belőle *-nek*, hanem legföllebb a *-neg* (*-nég*), ennek pedig semmi nyoma sincs, még a személyragozott alakokban sem, melyek pedig rendesen megőrizték az eredetibb és teljesebb alakot (v. ö. *-hoz* és *hozzá-m*; *-be* és *belé-m*). És éppen a személyragozott alakból tünik ki az, hogy a *-nek* (*-nék*) is eredb. *-néké*-ből rövidült; v. ö. *nekie*, *nekije*, e. h. *neké-je*, éppúgy mint *fölibe*, *hegyibe*, *elibe*, *közibe* e. h. *fölébe*,

hegyébe, elébe, közébe. — Tehát a m. *-nek* semmiféle összeköttetésben sem áll a tör. *neng, -ning*-vel. — b) A m. *-vá, -vé* = tör. *-ga, -gä* (uig. *-ka, -kä*; kaz. *-ka, -kä*; *-ga, -gä*; *-γa, -γä* «-nak, -nek») és m. *-t* = tör. *-nĭ, -ni* (kaz. *-nĭ, -ne* v. *-nö*) ragok egyeztetésének lehetetlensége oly szembetünő, hogy bizonyítgatnom is fölösleges. (A m. accusativusi *-t*-re nézve v. ö. Budenz: *Ugrische Sprachstudien* II, 66.) Csak azt csodálom hogy a szerző föl nem hozta a čagataj nyelv azon sajátságát, hogy benne az acc. *-ni*-je megelőző *s* után *-ti*-re változik, a mi, legalább látszólag, víz lehetett volna az ő malmára.

4) A számnevekre nézve elismerni, hogy a «magyar nyelv tőszámnevei szembetűnő hasonlóságot mutatnak a voguléival, sőt majdnem azonosak, a mi mindenesetre nagyon fontos bizonyítékúl szolgál a magyar nyelvnek az ugor csoport egy bizonyos töredékéhez (? !) való rokonságára; noha itt a török-tatár ág némely tagjaival való érintkezést sem lehet figyelem nélkűl hagynunk.» — Nevezetesen a m. *-hat* szót egyezteti a tör. *altĭ*-val. Ez az egyeztetés előfordúl már Révainál is (*Gramm.* 268.), ki a hasonlat szembetünőbbé tételére a török számnévnek *halti* alakot tulajdonít, mely azonban fictiv; Hunfalvy Pál szintén egyeztette a *hat*-ot az *alti*-val (*Budapesti Szemle* XIX, 13). Azonban nem kell felednünk, hogy a m. *hat*-nak megfelelő szavak az ugor nyelvekben gutturalis explosivával kezdődnek, ennek pedig a török szó elején semmi nyoma sincs, tehát nem is egyeztethető a magyarral. — Azután *hét* = tör. *jedi* Vámbéry szerint. Ez az egyeztetés szintén megvan Révainál (*Gramm.* 269.), továbbá Budenznél (*M. Nyelvészet* IV, 411.) és Hunfalvynál (*B. Szemle* XIX, 13.) Helyességéről vagy helytelenségéről még nem lehet ítéletet mondani; mert a kezdő *h*-nak a megfelelő ugor rokonságban dentalis spirans, illetőleg még eredetibb dentalis explosiva (*t, d*) felel meg; lehetséges ugyan, hogy a török szónak kezdő *j*-je szintén eredetibb dentalis explosivából fejlődött, de ez még nincs kimutatva. — A mi a m. *-van, -ven*, vog. *-men, -pen* és tör. *on* (= tíz) szavaknak egyeztetését illeti, ezt szintén megtaláljuk már Révainál (*Gramm.* 272.) és Hunfalvynál (*B. Szemle* XIX, 16).

5) Sokkal feltünőbb, Vámbéry szerint, a m. és tör. névmások egyezése. Mielőtt ezeknek taglalásába bocsátkoznám, általános tájékoztatásúl ide iktatom Budenznek megjegyzését, melyet egy alkalommal (Anderson: *Studien zur vergleichung der ugro-finnischen und indogermanischen sprachen* czímű munkájának birálatában: NyK. XV, 309) a névnévmásokra tett. Ez így hangzik: «Számba kell vennünk, hogy névmástők rendesen egytagú, egyetlenegy jellemző consonanssal való szócskák (ilyenek jelesen az ugor meg az indogermán névmástők is), s tekintve, milyen kevés a lényegesen külömböző nyelvhangok száma s milyen nagy az átmenetek tapasztalható lehetősége, csakugyan

meg kell engednünk, sőt eleve is bizonyosnak tartanunk, hogy nem rokon nyelvek névmástői is csupa vakesetbeli találkozásnál fogva nyertek egyező alakot.» S ezt azután igen ékes példákkal illusztrálja. — Ha tehát ily találkozás előfordúl oly nyelvek névmásainál is, melyek a legtávolabbi rokonságban sem állanak egymással, mennyivel inkább lehetséges ez oly nyelvekben, melyek egy-ugyanazon nyelvtörzshöz tartoznak, mint a magyar és török az ural-altájihoz, s így bizonyos fokú rokonságban állanak egymással. Sőt ellenkezőleg: éppen azt kellene különösnek tartanunk, ha ily egyezést nem tudnának fölmutatni. De nemcsak speciálisan a magyar, hanem általában az ugor névmások egyeznek a török-tatár nyelvek névmásaival, sőt ha tovább megyünk, látjuk, hogy ezen egyezés kiterjed az összes ural-altáji nyelvekre, s így oly korba vihető vissza, mikor az elágazás még nem történt meg. Ha tehát azt a kérdést akarjuk eldönteni, hogy a magyar nyelv névmásai mely nyelvcsoport névmásaihoz állanak közelebb, igen tüzetes speciális kritériumokra van szükségünk. Ilyeneket azonban Vámbéry nem is keres; ő csak egyszerűen egymás mellé állítja a személyes névmásokat. Lássuk már most: csakugyan közelebb állanak-e a m. névmások a törökökhöz, mint az ugorokhoz? — a) *én*: tör. *men*. A vog. *äm* látszólag jobban megfelel a m. *én*-nek, mint a tör. *men*; de ez csak esetleges találkozás, mire nézve v. ö. MUgSz. 625. A m. *én* a rokon nyelvek, s a többes számi alak (*mi*) tanúsága szerint elvesztette kezdő *m*-jét, mert hajdanában *mén*-nek kellett hangzania, s ez az alak teljesen egybeesik a tör. *men*-vel; másrészt azonban az ugor nyelvekben is vannak hasonló megfelelői, mint: cser. *meń* | zürj. *me*: acc. *menö* | osztj. *ma*: dat. *menem*; — b) *te*, *ten*: tör. *sen*. A *ten* alak, melyet a szerző csak a tör. *sen* kedvéért hozott föl, elhagyandó, mert ez csak összerántása a *tennen* alaknak, tehát nem = *te*. A török *sen*-nél közelebb állanak a m. *te*-hez az ugor nyelvekben: cser. *teń* és zürj. *te*; — c) *ő*: tör. *o*. Az *ő* névmásnak összevonatlan alakja *öve* (v. ö. *övé*, *öveje*); a régi nyelvben még gyakran *hű* (=* *hüve*) alakban fordúl elő; a tör. *o*-nak meg teljesebb alakja *ol* | kaz. *ul* | csuv. *vil*, *vul*, s ez már jóval távolabb áll a m. *öve*, *hüve* alaktól, mint a Vámbérynál fölhozott *o* és *ő* egymástól. Megjegyzem még, hogy a *vil*, *vul* (*ul*, *ol*, *o*) tulajdonképpen nem is személyes, hanem mutató-névmás; — d) *mi*: tör. *miz*; közelebb áll az ugorság részéről: zürj. *mi* | votj. *mi* | lpF. *mi*; — e) *ti* (a *tin* elhagyandó ugyanazon okból, mint a *ten*): tör. *siz*; közelebb állnak: zürj. *ti* | votj. *ti* | lpF. *di*; — f) *ők*: tör. *olar*; l. *ő*; — g) *magam*: tör. *makam* (alt. *maka* «maga, egyedűl».) Ez a meglehetősen tetszetős egybevetés egy kis tévedésen, bár megbocsátható tévedésen alapszik. Budagov ugyanis török-tatár-orosz szótárában így fordítja az alt. *maka* szót: одни только (безъ примѣси другихъ предметовъ),

одинъ, единственный, azaz: «egyedűl csak (más tárgyak hozzáadása nélkül), egyedűlvaló, egyetlen»: *maka kadîttar* однѣ только женщиный: «egyedűl csak az asszonyok» (és nem, ahogy Vámbéry a 617. lapon fordítja: «magok az asszonyok».) A *maka* szónak tehát igazi jelentése: «egyedűlvaló, egyetlen»; a *maga* szóé pedig: «ipse,' selbst», s a tévedés onnan eredt, hogy Vámbéry a *maga* szónak másodlagos jelentését (pl. az efflékben: *maga van, magában van*) vette főjelentésnek. — A vog. *amk* «magam» alakilag nem tartozik össze a *magam* szóval, mert nem egyéb, mint az 1. szem. névmás (*am*) nyomatékosító *-k*-val ellátva; a *maga* etymonjára nézve v. ö. MUgSz. 596.; — h) *ki*: tör. *kim, ki*; éppoly megfelelők: lpE. *ki* | mord. *ki* | cserM. *kü* | votj. *kin*; — i) *mi*: tör. *ni, ne*; közelebb állnak: finn *mi* | lp. *mi* stb. (minden ugor nyelvben kezdő *m* consonanssal); — j) *ez*: tör. *iš-bu, bu* | *az*: tör. *os, oš-ol, ol*; Vámbéry megjegyzi, hogy «*oš, eš, os* = ez, önállóan csak a kirgizben fordúl elő, a többi dialectusokban *bu* vagy *ol* elébe tétetik nyomatékosság kedvéért». Itt is tévedés van a dologban; éppoly tévedés, mintha azt állítanám, hogy az *emez, amaz* szavakban az *em* = ez, *am* = az. A török *iš-bu* és *oš-ol* éppoly alakok, mint a m. *em-ez* és *am-az*; t. i. *bu* = ez, *ol* = az, és az *iš, oš* nem egyéb puszta nyomatékosító előtételnél. Azért megengedem, hogy a kirgizek önállóan is használják, de nem «még ma is» (mint Vámbéry mondja az 589. lapon), hanem «ma már,» — azaz, a kirgiz nyelvben e nyomatékosító előtétel mellől elkopott a tulajdonképpeni mutató névmás, s a nyomatékosító átvette ennek a szerepét is; ilyen szerepcsere éppen nem példátlan dolog a nyelvek történetében.

6) «A birtokragok rokonsága — folytatja a szerző — prægnanter sem az egyik, sem a másik nyelvcsoportnak nem tulajdonítható.» — De nem közelebb áll-e pl. a m. 2. szem. *-d*-jéhez a cseremisz *-d* | mord. *-t* | lpS. *-t* | lpF. *-d* | votj. *-d* | zürj. *-d*, — mint a török *-ing*? vagy nem közelebb áll-e a tb. 1. szem. *nk*-jához a mordM. *-nk*, mint a tör. *-imiz*?

7) A névutókra nézve Vámbéry szerint a magyar közelebb áll a törökhöz, mint a vogulhoz; pl. *alá, alatt*: tör. *alt*: vog. *jole*. — Az *al* alapszó megvan az egész ugorságban, tehát speciálisabb török-magyar rokonság bizonyítására nem hozható föl; a mi pedig azt illeti, hogy a tör. szó alakra nézve közelebb áll a m.-hoz, mint a vogul, arra nézve megjegyzem: a) hogy az ugor nyelvek némelyike is éppily szoros, sőt még szorosabb egyezést tüntet föl, pl. a finn *ala* | észt *ala* | mord. *ala, al* | mordE. *alo*; b) hogy a vog. *jole* és az ugor *ₐlₐ* (magy. *al*) nem azonegy szó; a vog. *jol* (quod infra est, quod subest, inferius) a finn *jalka* láb | lapp. *juolke, juolge* láb | mord. *jalga, jalgo* gyalog | cser. *jol* láb tanúsága szerint eredetileg szintén «láb»-at jelentett, s ebből fejlődött (igen könnyen érthetőleg) az «al, alsó, lent való» jelentés; a vog. *jol* szó-

nak magyar megfelelőjét a *gyalog*-beli *gyal*-ban találjuk föl, nem pedig az *al*-ban || *elé*, *előtt* : tör. *eli*, *eldi* : vog. *ele*. — Az *el* alapszó megvolta mind a török, mind az ugor nyelvekben, ősrokonságra mutat; nem speciális tör.-magy. rokonságra. De egyelőre még az ősrokonságot is csak föltételesen fogadhatjuk itt el, mert az *el* szónak *l*-es alakja az ugorságon belűl csak azon nyelvekben fordúl elő, melyeknek egyik jellemző sajátsága a szóközépi *d*-nek *l* re változtatása. Ezek: a magyar. zürjén-votják és vogul-osztják; a többiek ellenben még az eredetibb *d*-s alakot tüntetik föl. Azért e kérdés mindaddig függőben marad, míg ki nem lesz derítve (a török nyelvek összehasonlító hangtanának megállapítása által), hogy az *el* szó *l*-je eredeti-e, vagy másból (és miből) fejlődött || *-hoz*, *-hez* : tör. *kaš*, *kat* : vog. *poχne*. — A *-hoz* rag kétség kívűl csak kopott alakja a *hozzá*-nak, mely még elő is fordúl személyragozva: *hozzá-m*, *hozzá-d*, *hozzá-ja* stb.; a régi nyelvben a *hozzá* még *hozjá*-nak hangzott, miről a nyelvemlékek tanúskodnak; ennek a *hozjá*-nak pedig ízről ízre megfelel az osztB. *χoźa* zu, an (къ, ко, у, при). A vog. *poχne* egészen más tőből való. Általában feledni látszik Vámbéry azt, hogy ily párhuzamok vonásánál nem szabad ellenbizonyítékúl fölhozni oly szavakat, melyek csak jelentésileg egyeznek meg a tárgyalt szóval, de más alapszóból vannak képezve, mert ezek semmit sem nyomnak a latban. Jól tudja mindenki, hogy a nyelvnek sokszor megmagyarázhatatlan szeszélyei vannak. Hány eset van pl. arra, hogy a nyelv kölcsönvesz egy idegen szót, holott az illető fogalom jelölésére van jó szava; s ezt elejti, vagy csak megszorított jelentésben használja, az idegen szó pedig átveszi az eredetinek előbbi szerepét. Igen prægnans példa erre a finn *pii* szó, mely az összes rokon nyelvek tanúsága szerint eredetileg általában «dens»-t «fog»-at jelentett, mostan pedig már csak: «dens occæ, pectinis (rechen-, kammzahn, stift); — és miért? Mert a nyelvnek tetszett kölcsönvenni a *hammas* «fog» szót a litván nyelvből (hol *žambas*-nak hangzik), s ez félreszorította az eredeti *pii* szót. Már most: ha valaki a finn és magyar nyelvben előforduló eltéréseket akarná elszámlálni, nem nagyot botlanék-e, ha közéjük sorozná a *fog* : *hammas* szavakat? — Másrészt még gyakoribb az a jelenség, hogy a nyelv valamely fogalom jelölésére nem abból az alapszóból képez magának szót, mellyel az összes rokon nyelvek élnek, hanem egy más alkalmas alapszót szemel ki e czélra. Ilyen esettel volt fönnebb dolgunk az *al* alapszó tárgyalásánál. Az «al, alsó, lent való» stb. fogalom kifejezésére az összes ugor nyelvek az $_{a}l_{a}$ alapszóval élnek; egyes-egyedűl a vogul mellőzte ezt, s ugyanazon fogalmak jelölésére a *jol* «láb» szóval és származékaival él. Hogy itt elhanyagolás történt, azaz hogy a vogul nyelvben is megvolt az $_{a}l_{a}$ szó, de kiesett a használatból: arról tanúskodnak először az összes rokon nyelvek, — mert azt csak nem tehetjük föl, hogy egy szó,

mely megvan az egész ugorságban, éppen csak az egyetlen vogulban ne lett volna meg; és tanúskodik különösen az osztják nyelv (a vogul testvérje), melyben az *ol* szó még megvan *vol* alakban és «grund, fundament» jelentéssel; de már a «lentvalóság» stb. fogalmának jelölésére ez a nyelv is a «láb» szót használja. Ezért hangsúlyoztam azt, hogy ily párhuzamoknál, milyen a Vámbéryé, nem szabad pusztán a jelentés után indúlni, hanem arra is kell tekinteni, hogy a párhuzamba állított egy-jelentésű szavak összefüggenek-e alakilag is, mert csak akkor kerülhet a sor annak eldöntésére, hogy a kettő közűl melyik áll közelebb a harmadikhoz. — De ennyi, úgy hiszem, elég is lesz mutatványúl a névutók tárgyalásából. Csak még azt akarom megjegyezni, hogy egyáltalában nem tudom fölfogni: miért nevezi Vámbéry a *-hoz*, *-vel*, *-től*, *-ig*, *-ért* ragokat, s a *far*, *tő*, *fél*, *köz* szavakat névutóknak.

8) «A magyar infinitivusi végzet *-ni* sokkal közelebb áll a török *-mak*, *-mek*, *-ma*, *-me*, mint a vogul *-chv* infinitivusi képzőhöz.» — Mi tűrés-tagadás, biz' a vog. *-χv* semmikép sem hasonlít a *-ni*-hez; de hát a csuvas *-as*, *-es* sem igen hasonlít a tör *-mak*, *-mek*-hez, pedig a csuvas és a török ugyancsak testvérnyelvek! Hanem annál jobban hasonlít a m. *-ni*-hez a zürj. és votj. *-nî* «infinitivus»-képző, pl. *tödnî*, *todnî* = m. *tudni*.

9) «A transitiv (sic!) ige a magyarban és törökben egy *t* betű (sic!) hozzáadása által képeztetik.» Correcte: «causativ ige» — «*-t* képző.» A török nyelvekben csakugyan van egy *-t* caus. igeképző; de causativ *t*-je van kivétel nélkűl valamennyi ugor nyelvnek is, a mit Vámbéry egészen elfelejtett megemlíteni. Sőt mi több, a m. *-tat* (momentan+causativ) igeképzőnek is megtaláljuk párját az ugor nyelvekben, nevezetesen a finnben *-tatta*, s a lappban *-tatte* alakban (pl. finn *nostatta-* : *nouse-*; lp. *viesotatte-* : *vieso-*).

10) «A passiv-reflexiv *-l*-nek, mely a finnben Budenz szerint egészen ismeretlen, a magyarban és törökben jelentékeny szerepe van.» — A példákból tudjuk meg, hogy ez az u. n. «passiv-reflexiv» (?) *-l* nem egyéb, mint az ismeretes denominativ igeképző; hogy ez mért «passiv-reflexiv», annak egyes-egyedűl Vámbéry a megmondhatója, mert pl. a *szól*, *körmöl*, *karol* szavakban — ember legyen, a ki valami passivitást v. reflexivitást tud fölfödözni. A példák közé megint becsúszott egy kis tollhiba, t. i. az, hogy Vámbéry a *tîrmala-* igét a *tiri-mak* igéből képezettnek mondja, holott ez teljes lehetetlenség; bizonyára lapsus calami folytán került ide a *tirîmak*, a kaz. *tîrma* szó helyett, mert ennek származéka a *tîrmala-* «boronálni» ige. — Az *-l* denominativ igeképző megvan a vogulban és osztjákbon is *-l* alakban; a finnben, mordvinban, cseremiszben és lapp-ban pedig (melyek a szóközépi *d*-t nem változtatják *l*-re) *-d* alakban. — Hogy Budenz hol és mikor mondta, hogy ez a

«passiv-reflexiv» képző «a finnben egészen ismeretlen», azt nem tudom, és Vámbéry sem említi; de annyi bizonyos, hogy nagyon régen mondhatta, ha ugyan nincs tévedés a dologban, mert 1871-ben (*Denominativ igék az ugor nyelvekben:* Nyk. X, 1.) már egyeztette a finn *-d* képzőt a m. *-l*-vel.

11) «A frequentativumot a magyar nyelv *kal* — *gal*, *kel* — *gel*, a keleti török pedig *gala* — *gele* szótaggal képezi.» — Először is megjegyzem, hogy *-kal*, *kel* frequ. képző nem létezik a magyarban, hanem van *-kol*, *-köl*, *-kėl* és *-kál*, *-kél*; a *-gal*, *-gel* előfordúl ugyan, de nagyon ritka (Simonyi Zs.: *A m. gyakorító és mozzanatos igék képzése*, NyK. XVI. 257. csak öt példát hoz föl, s azok közűl is egy kétes); jobb lett volna a gyakoribb *-gál*, *-gél* képzőt fölhozni, hiszen ez is eléggé hasonlít a török képzőhöz. Más kérdés már most az, hogy a csag. *-gala*, *-kele* (St.) és a kaz. *-kala*, *-kälä*, *-γala*, *-gälä* frequ. képzők azonosak-e a m. *-gál*, *-gél*, *-kál*, *-kél* képzőkkel. Tudnunk kell, hogy a kaz. *-γala*, *-gälä* nem külön képző, hanem csak lágyúlt alakja az eredetibb *-kala*, *-kälä*-nek; mert a tatár nyelv hangtani törvényeinél fogva *k* kezdőhangú képzők és ragok csak kemény utóhangú szóhoz járúlhatnak, ellenben lágy mássalhangzón vagy önhangzón végződő szavakhoz járúlván, a képző v. rag *k*-ja γ vagy *g*-vé lágyúl. A m. *-gál*, *-gél* és *-kál*, *-kél* két külömböző képző; amannak kezdő *g*-jében a frequ. *-g* (ered. *-ng*) képzőt, az utóbbinak *k*-jában pedig a mom. *-k*-t ismerhetjük föl. Itt tehát voltaképpen csak a kaz. *-kala*, *-kälä* s a m. *-kál*, *-kél* egybevetéséről lehet szó, s e czélból be kellene bizonyítani, hogy ezen m. és tör. képzőbokrok azonos képzőelemekből vannak összetéve. Ezt azonban a szerző nem mutatta ki.

12) «A reciprocitást mindkét nyelvben az *š* és *z* hangok fejezik ki.» — A török nyelvekben csakugyan *-š*, *-iš*, *-eš*, *-oš*, *-öš* képzővel alakúlnak a reciprocitást kifejező igék, pl. kaz. *očra-š-* találkozni: *očra-* találni | *söj-öš-* szerelmi viszonyban lenni (t. i. egymással): *söj-* szeretni | *suγ-iš-* egymást ütni: *suk-* ütni. A m. *-z* képző ellenben soha sem fejez ki reciprocitást, noha erre mint frequ. képző alkalmas volna. A mi alakját illeti, az ugor nyelvek tanúsága szerint eredeti *-sk*-ból fejlődött.

13) «A határozott és határozatlan alak használatát az ugorban, név szerint a vogulban, következetesen kifejtve találjuk,» — «a török nyelvekben, különösen az oszmanliban csak halvány nyomait ismerhetjük föl.» Tehát a tárgyas ragozást elismeri Vámbéry olyan sajátságnak, mely a magyar nyelv ugorsága mellett bizonyít a törökséggel szemben.

14) «Az igehajlításnál . . . míg a többes számú első személy ragja a vogulban *-ov*-nak hangzik, a magyarban mindig, a törökben, különösen az altaiban, nagyon gyakran *k*-val képeztetik.» Ez egészen új és meglepő fölfedezés. Eddig úgy tudtuk, hogy a többes számi 1. szem.

ragja *-nk*, most azonban Vámbéry megtanított arra, hogy az voltaképpen csak *-k*: állun*k*, megyün*k*, fekszün*k* stb. (a szerző példái). De hát hogy magyarázza meg Vámbéry azt, hogy a plur. 1. szem. *-k*-ja megvan a második és a harmadik személyben is? És minek tartja az igető és a *-k* között levő *-n*-t? Bizonyára «kötő-mássalhangzó»-nak, ad normam: «kötő-hangzó». — De tartsa bár Vámbéry az *n*-t akárminek, annyi mégis bizonyos marad, hogy a többes-számi 1. személyt nem maga a *-k*, hanem az *-nk* jelöli, melynek teljesebb alakja a régi nyelvemlékek tanúsága szerint *-muk*, *-mük* volt (v. ö. HB. *vogymuk*, *vimádjomuk*). Az *nk*-hoz igen közel áll a mordE. *-nok*, *-nek*; a régi *-muk*, *-mük*-höz pedig a lpF. *-mek*.

15) «A magyar és török igehajlítás feltünő egyezésének bizonyítékáúl kiemeljük még, hogy a præteriumot a magyar és török nyelv *t*-vel . . . képezi:» pl. m. *vol-t-am*, *vol-t-unk*: tör. *bol-d-um*, *bol-d-uk*. — Mindenesetre nagyon szembeszökő hasonlatosság, s így nem csodálhatjuk, hogy már Révai is észrevette (*Gramm.* 676.); Hunfalvy Pál szintén említi (*Bud. Szemle* XIX, 63.) — Azonban a látszat sokszor csal. Figyelembe kell vennünk itt, a) hogy a magyar præteritum *-t* képzőjének van teljesebb *-tt* alakja is: *hallottam*, *mondottam*, *szólottam*, *fürdöttem* stb., mely eredetibbnek bizonyúl az egyszerű *-t*-nél; b) ez a teljesebb alak sohasem járúl a mássalhangzó-végű csonka tőhöz közvetlenűl, hanem mindig egy zárt *o*, *ö*, *e* (de nem *a*, *e*) közvetitésével; míg ellenben a török præteritum *-t* (*d*) je mindig csak ezen alakban fordúl elő, és mindig közvetlenűl járúl a mássalhangzó-végű igetövekhez is. Tehát, a præteritum-alakokból elhagyván az igetövet és a személyragot, præteritum-jelölőnek marad a m.-ban: < *otta* (< *ötte*, *ėtte*) és a törökben: $-t_o$, $-t_i$ v. $-d_o$, $-d_i$, azaz *-t* (*-d*) és egy változó vocalis; s ezek már korántsem tüntetik föl a magyar és török præteritumképzést oly egyezőnek, mint a Vámbéry részéről igen ügyesen választott *voltam*: *boldum* példa. De még egy külömbséget födözhetünk itt föl, t. i. azt, hogy c) a törökben a *t* (*d*) után mozgó v. változó (tehát nem állandó s így nem is jellemző) vocalis áll; a magyarban pedig az egyes sz. 3. szem. és a többes sz. 1. szem. kivételével *a* (ill. *á*) vagy magashangúaknál *e* (ill. *é*) áll: *mondott-a-m*, *-tt-ál*, *-tt-at-ok*, *-tt-a-(na)k*; | *fürdött-e-m*, *-tt-é-l*, *-tt-e-tėk*, *-tt-e-(ne)k*; míg ellenben más igeragozási alakoknál ugyanazon személyragok előtt *o*, *ö*, *ė* (vagy semmi vocalis) szokott állani: *vágy-o-m*, *vágy-o-l*, *vágy-tok*, *vágy-nak* | *ėsz-ė-m*, *ėsz-ė-l*, *ėsz-tėk*, *ėsz-nek* | *fürd-ö-m*, *fürd-ö-l*, *fürd-ö-tök*, *füröd-nek*. A præt. *-tt*-je után következő hangzóknak ezen mineműségéből, különösen a 2. szem. hosszú *á*, *é*-jéből azt kell következtetnünk, hogy ezek nem közönséges kötőhangzók, hanem jelentenek is valamit. Hogy mit jelentenek, és általában hogyan elemezhető a magyar és a török præteritum, annak kifejtése nem tar-

tozik értekezésem tárgyához; itt csak annyit akartam kimutatni, hogy bármennyire szembeszökő legyen is a hasonlatosság a *voltam* és *boldum* alakok közt: a két nyelv præteritumának képzésében mégis jelentékeny különbségek észlelhetők,

16) «A m. gerundium: *-ván, -vén* a csag. *-ban, -ben*-nel egyezik.» — A St.-ben ezen gerundiumot így találjuk: *barïb, barub* v. *barïban, baruban* gehend ‖ kaz. *torïb* v. *torob* állván | *dib* mondván | *söjeb* szeretvén ‖ oszm. *sevüp* szeretvén, miután szeretek, szeretsz, szeretni fog. Tehát a tör «gerundium»-képző: *-b, -p, -ban, -bän.* A m. -ban pedig *-ván, -vén, -va, -ve* és dialectice: *-val, -vel.* Ezek tehát nem egyeztethetők.

17) A m. <*ó*, <*ő* «participium» (nom. agentis) képzőnek régibb és teljesebb alakja az ujg. *ak, -uk, -ük*-ben ismerhető fel; így: m. *jár-ó*: ujg. *jor-ïk* (járó) | m. *kel-ő*: ujg. *kel-ik.* — Csakugyan tapasztaljuk, hogy a török-magyar szavak közt vannak olyanok, melyek a tör. *-k*-s szóvég ellenében *ó, ő* (*ú, ű*)-t mutatnak föl, pl. *borsó*: csag. *burčak* | *gyűrű*: oszm. *jüzük* | *tanú*: csag. ujg. *tanuk* stb. Tehát a fennebbi egyeztetés hangalakilag nem ütközném nehézségbe; de lássuk most a jelentést, s e végből üssük föl Vámbéry régibb munkáit. A KB.-ben ezeket találjuk: *barïk* der gang (tehát: jár*ás*, és nem: jár*ó*) | *kelik* die ankunft (megérke*zés*, és nem: kel*ő*) | *bitik* die schrift (ir*ás*) | *bilik* die wissenschaft (tud*ás*, tudo*mány*, és nem: tud*ó*) ‖ St.: *jorïk* schritt, gang, lauf, richtung, beschaffenheit, lebenswandel (tehát nem: jár*ó*) ‖ Szóegy.: *jorïk* járás; a jelen munka 528. lapján: uig. *jorïk* «menés.» — Ezekből kiviláglik, hogy a tör. *-k* nom. verb. képző jelentésére nézve nem a m. < *ó*, < *ő*-nek, hanem az < *ás*, <*és*-nek felel meg. Még ez sem volna nagy baj, mert a «nomen agentis» és a «nomen actionis v. acti» féle jelentések nem éppen incompatibilisek. De nem szabad felednünk azt, hogy a m. < *ó*, < *ő* alakilag is csak látszólagos megfelelője lehet a tör. *-k*-nak, mert az ugor nyelvek s a régi m. nyelv tanúsága szerint eredetibb alakja < *ovo*, < *övö* volt, melynek *v*-je még eredetibb *-b*-re mutat vissza. (V. ö. vog. -osztj. *-p* | finn. *-va, -vä; -pa, -pä*; < *u*, < *ü*; < *o*, < *ö* | mord. *-f, -v* | lapp < *o* | votj. < *o*, stb. — és HB. *volov* = való | *járov* = járó).

18) A m. < *at*, < *et* képzőt Vámbéry a tör. < *it, öt, ut, üt* képzővel egyezteti. pl. *járat, menet*: tör. *kečit* átmenet, *ögüt* tanács. — A külső hasonlatosság mindenesetre szembeszökő; de a régi nyelvemlékek arról tanúskodnak, hogy a *-t* (< *at*, < *et*) nom. act. képzőnek régibb és teljesebb alakja *-tv* volt. V. ö. HB.: *kinzotvjátúl, intetvinek, ildetvitűl*; továbbá máig is megvan a *hites, hitös* szó eredetibb *hitves* alakja. És valamint a *hitös (hütös)*-beli *ö* hang nyilván a *v* elolvadása által keletkezett: úgy ugyanerre látszik mutatni az Érdy-codexben előforduló *csodálatus, választatus* (ma *-tos*) szavaknak végső szótagbéli *u*-ja. Ezen *v*-nek a török képzőben semmi nyomát sem találjuk; pedig hogy jelentős elem,

arról rögtön meggyőződhetünk, ha a *-tv* képzőt egybevetjük más *t*-n kezdődő nom. verb. képzőkkel. Nevezetesen: *-tal, -tel*: *hiva-tal, jöve-tel* (de v. ö.: *fon-al (ál), köt-el (él)* | *-ték*: *ér-ték, mér-ték* (de v. ö.: *kever-ék, marad-ék*) | *-tó, -tő* (dial.): *áll-tó, ül-tő* (de v. ö.: *áll-ó, ül-ő*). — Ezekből mindenki láthatja, hogy ugyanazon képzők *-t* nélkül is képeznek nomen verbálékat, a miből azt következtethetjük, hogy bennük nem a *-t* a voltaképpeni nomen verb. képző, hanem az, a mi utána következik. Ennélfogva föltehetjük, hogy *-tv*-ben is a *-v* a nom. verb. képző. (V. ö. a finnben: *-tu, -ty* v. *-ttu, -tty*: *tehty, nähty, sanottu, annettu*, — melyekben a tulajdonképpeni nom. verb. képző az < *u*, < *y*.)

19) Közös török-magyar képzőnek tekinti továbbá Vámbéry az *-m* (< *am*, < *em*) nom. verb. képzőt; pl. *foly-am, kell-em*: tör. *tut-am* (fogás) *jar-im* (fél), *öl-üm* (halál). Nem akarok most Vámbéry példáinak bírálatába bocsátkozni, hanem egyenesen a fődologra térek. Annyi tény, hogy a török nyelvekben van egy, a magyarnak megfelelő nom. verb. képző *-m*, de ugyanez megvan kivétel nélkül valamennyi ugor nyelvben is: finn *-ma, -mä* | mord. *-m* (*-ma, -mä*); mordE. *-mo, -me* | cser..*-mo, -me, -m* | zürj. -votj. *-m* (< *öm*, < *em*) | vog. *-m* | oszt. *-m* | lapp *-m, -me*. Ez tehát csak a török-ugor, és nem a speciálisabb török-magyar rokonság mellett bizonyít.

20) Közös török-magyar képző továbbá a szerző szerint: *aš, eš*: *jár-ás. ír-ás*: tör. *jor-iš* (futás), *gel-iš* jövés. — Csakhogy a tör. képző csak *-š*, mert a megelőző rövid hangzó nem tartozik a képzőhöz; a m. képző pedig < *ás, és*, mindig hosszú *á, é*-vel, ugyanazzal, mely az < *ánk, énk* | < *ány, ény* | < *ály, ély* | < *ékony*, (dial. < *ákony*) *ékény* | < *ák, ék* képzőkben is szerepel, sőt rövidülten magában is előfordúl, mint pl. ezekben: *húza-vona* (acc. *-át*) | *kósza* | *csisza-kő* | *szüle* (plur. *-ék*.) — Ezekből kitetszik, hogy itt a voltaképpi nom. verb. képző az < *á, é*, melynek megfelelőjét megtaláljuk minden ugor nyelvben; de ezt a tör. *-š*-vel semmi szín alatt sem szabad egybevetni.

21) Közös végre a *-mány, -mény, -mán, -mén* (?) képző is, pl. *ered-mény, süte-mény*: tör. *alak-man* (lovasság, rabló-csapat), *kara-man* népesedés). — Vámbéry feledni látszik, hogy a m. *-mány, -mény* nom. verbale-, tehát deverbalis képző, a tör. *-man, -men* pedig denominativ (collectiv; v. ö. Vámbéry: St. »*man, men* bedeutet ... ein sammelwort» 27. l.), tehát a kettőnek semmi köze sincs egymáshoz.

Végre, hogy ne csupán gáncsoskodjam, hanem egyszer már helyeselhessek is valamit, ide iktatom a szerzőnek azon szavait, melyekkel a grammatikai tárgyalást befejezi. »Teljesen meg vagyunk győződve arról, — úgymond, — hogy az összehasonlítandó nyelvek alaktanára vonatkozó e futólagos észrevételek által érvényes eredmény nem érhető el.» — Ebben tökéletes igaza van Vámbérynak.

6.

A szókincscsel foglalkozó fejezetet ezen szavakkal kezdi a szerző: «Eltérőleg a nyelvhasonlóság eddig említett két tényezőjétől, a magyar nyelv szókincse annál szilárdabb támaszpontúl kinálkozik az előttünk levő ethnologiai problema megoldására, minthogy a meglevő anyag a hangtani törvények szerint könnyen két külömböző részre választható, olyan részekre, melyek közűl az egyik épen a teljesen kifejezett finn-ugor jelleg következtében a mondott nyelvcsoportba, a másik ellenben a török-tatár eredet félreismerhetetlen nyománál fogva csak a török-tatár nyelvekhez sorozható.» Ezen kijelentés után kikel a «finn-ugor theoria követői» ellen, kik «előítélet által vezettettek félre,» a török-tatár szókincset nem vették kellőleg tekintetbe, s «egyáltalában megfoghatatlan makacssággal a tények teljes méltatását eddig kerülték,» és «e kérdés lényegének megitélésében hamarkodók voltak,» végre «az összehasonlító nyelvtudományt kedvencz theoriájoknak mintegy erőszakos emeltyűjévé tették.» Tehát: elvakúltság, egyoldalúság, hanyagság, makacsság, jóra való restség, elhamarkodás és erőszakosság, — ezek az ugor nyelvészeknek «hét főbűnei.» A fő-főbűnös pedig mind ezekben Budenz, kinek legnagyobb bűnténye a *Magyar-ugor összehasonlító szótár*, azért kizárólag ezzel foglalkozik Vámbéry a szókincset tárgyaló fejezetben. Az ő «szerény és igénytelen véleménye szerint» Budenz szó-egyezései a következő négy kategóriára oszthatók:

1) «Olyan szóegyezések, melyek mind a finn-ugor, mind a török-tatár nyelvekben az összes ural-altáji nyelvkincsben levő közösségi szellemnél fogva helyeselhetők, vagyis olyan szavak, melyekben a hangtani vagy fogalmi tekintetben közelebbi vagy távolabbi rokonsági fok meghatározása nem könnyű dolog, de a hol mind a két rész felé hajló rokonság tényét alig lehet kétségbe vonni.»

2) «Olyan szóegyezések, melyek speciális finn-ugor hangtani viszony következtében a török nyelvekben nem találhatók, vagy — ha megvannak is a törökben — a finn-ugor rokonság erősebb és prægnansabb jelei miatt azonnal föltűnnek.»

3) «Olyan szó-egyeztetések, melyek épen úgy a hangtani, mint a fogalmi viszony kellő méltatása mellett a finn-ugorban részint nehézkeseknek, részint erőszakoltaknak és helyteleneknek mutatkoznak, ellenben a török-tatárban sokkal jobban kielégítik a részrehajlatlan itélőt.»

4) «Olyan szóegyezések, melyek sem a Budenz által fölhozott finn-ugor példákban, sem a török tatár nyelvek terén analogiák által nem igazolhatók és a melyeket legtöbb esetben — a legszelidebb kifejezéssel akarunk élni — csak fölhevűlt etymologiai phantasia productumaiúl (sit venia verbo!) kell tekintenünk.»

Vámbéry kemény vádakkal illeti Budenzet. Elmondja, hogy «szóegyeztetéseiben nagyot és sokat hibázott;» — «az árja nyelvhasonlóság szerencsétlen vezérfonalába erősen megkapaszkodva, a fogalmi és hangtani viszonyok elferdítése által néha etymologiai monstrumokat teremtett;» egyeztetéseinek egy részénél (III. kategória) «sokkal inkább egy, elhamarkodva fölállított principium iránti elfogúltság, mint a meglevő tények teljes méltatására alapított erős meggyőződés működött közre;» ezek (és a IV. kateg.) «részint a legmerészebb és ingadozó hypothesisek által támogatott combinatiókon alapúlnak, részint pedig — ugyanis a mi a fogalmi rokonságot illeti — erőszakoltak és kényszerítettek» ; — ismét némelyek «olyan monstrumok a nyelvhasonlítás terén, melyeket csak a priori megalkotott nézet kedvéért lehetett fölállítani, és a melyek nem csupán a nyelvhasonlóság törvényeinek, hanem magának a logikai gondolkodásmódnak is ellent mondanak;» — «e csalhatatlan jelei az etymologicai erőszakoskodásnak az említett két szóegyeztetési kategoriában csaknem mindenütt mutatkoznak.»

Budenz eddig sem szorúlt, s ezentúl sem fog szorúlni védőre; helyt áll ő magáért. Azért nem is akarok reflektálni Vámbérynak fönnebbi vádjai közűl azokra, melyek csak vélemény-külömbségen alapúlnak. Budenz maga is elismerte előszavában, hogy itt-ott «kőbe vágta a fejszéjét,» tehát méltatlanúl vádolja őt szerzőnk «philologusi önhittség»-gel, és azzal, hogy theoriáit «szikla-szilárdságúaknak hiszi.» Persze az már más kérdés, hogy annyiszor vágta e Budenz kőbe a fejszéjét, mint Vámbéry állítja. — De van mégis szerzőnk vádjai közt kettő, melyeket én sem állhatok meg szó nélkül. Az egyik az, mely szerint Vámbéry «egy elhamarkodva fölállított principium iránti elfogúltság»-gal vádolja Budenzet, és kétségbe vonja, hogy az illető esetekben nála «a meglevő tények teljes méltatására alapított erős meggyőződés működött közre.» Inkább e vádat lehet elhamarkodottnak mondani, mert a ki csak fölületesen ismeri is Budenz működését, nevezetesen azon dolgozatokat, melyeket fiatalabb korában a *Magyar Nyelvészet*-ben és a *Nyelvtudományi Közlemények*-ben közölt, láthatja, mily komoly és szigorú iskolán ment Budenz keresztül, tüzetesen áttanulva az altáji nyelvcsaládnak mind török, mind ugor ágát, mielőtt állítólagos «elhamarkodott principium»-át (a magyar nyelvnek ugorságára vonatkozólag) fölállította. Ezeket ismerve, fölötte sértőnek és teljesen alaptalannak kell mondanom Vámbérynak azon gyanúsító nyilatkozatát, melylyel az «erős meggyőződést» Budenznél kétségbe vonja. — De még sértőbb a másik vád, t. i. «a fogalmi és hangtani viszonyok elferdítése.» Budenz tévedhetett, a mint hogy minden ember, minden tudós számtalanszor téved: de tévedéseiben sem szabad jóhiszeműségét kétségbe vonni. Ő mindig nyilt kártyákkal játszott, és mindig urát adta a kimondott szónak, mindig meg-

nevezte a forrást, melyből merített. A ki nem hisz neki, utána nézhet. És nézzen bárki utána Budenz minden legapróbb adatának az illető forrásokban: a tények elferdítésének soha mákszemnyi nyomát sem fogja találni. Ezért tűzbe merem tenni a kezemet.

De már abbahagyom ezt a «fogadatlan prókátorkodást,» és a dologra térek.

«A magyar szókincsnek — ezt állítja Vámbéry — körülbelűl kétharmada szoros összeköttetésben áll a török szókincscsel, s csak ennek segélyével lehet azt etymologice elemezni és fölvilágosítani; és e szerint félreismerhetetlenűl azt bizonyítja, hogy a magyar szókincs közelebbi és nagyobb rokonságban van a török-tatár, mint a finn-ugor szókincscsel.» Ezen állítás bizonyítékáúl szerzőnk egy meglehetős terjedelmes ugor-magyar-török összehasonlító szótárt csatolt munkájához (III. melléklet). Eleinte az volt a szándékom, hogy ezen szó-egyeztetéseket sorba fogom rostálni, de munka közben meggyőződtem róla, hogy ez az eljárás terjedelmesebbé tenné bírálatomat Vámbéry könyvénél. Csekélylem is az erőmet ily nagy munkához, melyet bizonyára avatottabb kezek fognak végezni. De meg fölösleges is volna e dolgozatban minden egyes szó-egyeztetés aprólékos bírálata, mert én nem akarok elérni egyebet, mint azt, hogy az olvasó megismerje Vámbérynak nyelvhasonlító eljárását. Ezt pedig elérhetem néhány mutatványnyal is, melyeket még csak válogatnom sem kell; mert az «ex ungue leonem» közmondás sehol sincs annyira helyén, mint itt: azaz Vámbérynak minden egyes szó-egyeztetése magán hordja azon jellemző tulajdonságokat, melyek az egész hasonlító szótáron keresztül vonulnak.

Lássunk már most néhányat.[1])

1) *ád-*, *ad-*, *od-*: čag. *ada-* adni, ajándékozni, igérni | *adag*, *adak* adomány, ajándék, rész, évszak és sziget | oszm. *öde-* fizetni || St. *ada-* geloben, weihen, schenken; *adak* gelübde, gabe, geschenk | Z. *adak* gelübde, versprechen. Az *ada-* igéről már Vámbéry *Szóegyezései*-nek bírálatában kimutatta Budenz, hogy igazi jelentése csak «geloben;» e mellett esetleg lehet «ajándékozni,» de nem egyenesen «adni»; hibás az *adak* szó fordítása is, mire nézve v. ö. NyK. X, 93. Látnivaló, hogy az *ad-* és *ada-* nem egy, mert «igérni» és «adni» egészen más.

2) *acsarog-*: kaz. *aču* harag | čag. *ačig* harag, haragudni; *ačukla-*, *ažikla-* haragudni || kaz. nem *aču*, hanem *ačiu* harag; nem sajtóhiba, mert megvan a német kiadásban is. | Ab. *ažig*, *ažik* keserű; fájdalom, bú, sóhaj | St. *ačik* hungrig, ausgehungert; offen; *ažik*, *ažig* sauer, bitter, schmerzhaft; aufgebracht; zorn | Etym. *ažik* savanyú, fájdal-

---

[1]) Saját észrevételeimet || jegygyel választottam el a szerző egybevetéseitől; a (?) jegy azt jelenti, hogy az előtte álló alakot sehol sem találtam.

mas, haragos; *ağïk-*, *ačïk-* fájni, sajnálni (tkp. keserűn, kellemetlennek lenni) | St. *ağïkla-* schmerz empfinden, bedauern; hanem: *ağïklan-* (és nem *-la*) zürnen, in zorn gerathen; *ačukla-* (?) — Itt látjuk, *a)* hogy a szerző az alakok némelyikét hibásan vagy módosítva közli; *b)* hogy a jelentéseknél is módosításokat enged meg magának; nevezetesen egészen mellőzi az eredeti, főjelentéseket, és a másodlagos jelentéseket teszi helyükbe, sőt egészen meg is másítja a szó jelentését. Két oly hiba melylyel — fájdalom! — még igen sokszor fogunk találkozni.

3) *akad-*: tör.-tat. *tak-* akaszt, hozzáilleszt; *takïn-* fönnakadni; *tokun-* megtaszítani, összeütni || oszm. *tak-* «attacher, arborer, pendre;» a m. *akad-* tkp. «hängen bleiben, stecken bleiben,» s a «hängen» jelentés csak a causativ alakon fejlődött (NyK. X, 94) | *tokun* már csak jelentésénél fogva sem vonható ide. Azt meg igazolni kellett volna, hogy a szókezdő *t* elenyészhetik-e a török nyelvekben, úgy mint pl. az ugorságban.

4) *al*: l. fönnebb a névutók közt.

5) *által*: čag. *öte* óta, túl, azután; *öt-* átmenni; *ötrü* átalellenben, szemközt || Az *öte* a 236. lapon «túl, múlva» jelentéssel, mint a m. *óta öte* szó megfelelője szerepel, s még egy ízben lesz alkalmunk vele találkozhatni | St. *öt-* vorbei gehen, vorüber gehen, durchdringen, durchkommen, vergehen, lossagen; *ötrü* gegen, gegenüber. — Ezen egyezést még csak látszólagosnak sem lehet mondani.

6) *anya*: tör.-tat. *ana*, *ene*, anya || Helyes; de megvan az ugorságban is: votj. *anaj* | osztlrt. *aňa*, *aňe* | vog. *āngu* | mordE. *aňa* stb. (anya). Egyike azon szavaknak, melyek az ugor s a török nyelvekben közösek, tehát e két nyelvcsalád ősrokonsága mellett tanúskodnak.

7) *ángy*: tör.-tat. *enge*, *jenge* az idősebbik fivér neje, sógornő || Sokkal közelebb áll a m. *ángy*-hoz a vog. *aňe* ángy.

8) *asz-*, *asszú*: tör.-tat. *issi*, *issik* forró, meleg; *issit-* melegíteni; *issin-* megmelegedni || Az *izzó* czikkben újra találkozunk az *issi* szóval, mely azóta, úgy látszik, még «melegebb» lett, mert itt már «hő, izzó» a jelentése. Tekintetbe véve a nagy jelentésbeli külömbséget, mely az *aszni* = «száradni» és az *issi* «forró, meleg» közt van, ezen egybevetést nem lehet helyeselni. — L. alább: *izzó*.

9) *atya*: tör.-tat. *ata* | alt. *ača* | koib.-kar. *ata*, *ada* atya || Helyes; de megvan az ugorságban is: osztlrt. *at'a* vater | votj. *ataj* vater, stiefvater | észt *att'* vater | mord. *at'a* alter mann, greis; männchen (von tieren) | cser. *ači* (*at'i*, *at'a*) pater; cserM. *at'a*, *at'ä* pater, stb. A szóközépi consonans jésítése közelebb csatolja a m. *atya* szót az ugor szavakhoz. Külömben erre nézve is ugyanaz áll, a mit az *anya* szóról mondtam.

10) *bégy*, *bögy*: kirg. *bagïr* has | čag. *bagïr* a madár melle || A *bégy*

alakot eleinte egyszerű sajtóhibának tartottam, de azután meggyőződtem róla, hogy a német kiadásban is *bégy* van, a mi szeget ütött a fejembe. Utána jártam, és rájöttem a nyitjára. Az egész egy kis gondatlanságból eredt lapsus calami. Budenz szótárában ugyanis *bėgy* van, de az *e* fölötti pont megcsorbúlt, és majdnem ékezetnek látszik. Ezért írt Vámbéry *bégy*-et, noha meg vagyok róla győződve, hogy teljes világéletében *bėgy*-nek ejtette és hallotta ejteni e szót. Csekélység, de jellemző. — A *bagïr* szó jelentése: St. «leber» (és nem: «a madár melle») Budagovnál (kire Vámbéry hivatkozik): печень, печенка, сердце; бокъ; кирг. также брюхо; azaz: «máj, májacska, szív; oldal;» a kirgizben «has is.» A főjelentés tehát Budagovnál is «máj.»

11) *bír-*: tör.-tat. *bar-* bírni, birtokolni; *barïm* birtok | kirg. *barum* marha, birtok | čag *bajrï* öreg, ősök; gazdag, birtokos || Nagyon csodálom, hogy Vámbéry ily tévedésbe eshetett. Ha szertenézünk a török nyelvek terén, mindjárt szemünkbe ötlik, hogy a *bar* szó nem az, a minek ő tartja, vagy legalább fordítja. Vegyünk csak elő néhány példát a kazáni tatárságból: *küzeñ bar-mï* van-e szemed? *anïn akčasï bar'je* neki pénze volt; *nejem bar* mim van? *anïn akčasï bar, akïlï juk* neki pénze van, (de) esze nincs (szóról szóra: övé pénze van, esze nincs). Mindezekből kiviláglik, hogy a *bar* szónak jelentése: «van»; s a birtoklást ezzel úgy fejezik ki a tatárban, hogy a birtok-szó harmadik személyű birtokragot kap («pénze»), a birtokost pedig genitivusba teszik. *Anïn akčasï bar* = «neki pénze van,» vagy rossz magyarsággal: «ő pénzt (v. pénzzel) *bír*»; ennélfogva (így okoskodhatott Vámbéry) *bar* = *bír*, annyi mint ha azt mondaná: *van* = *bír*. Pedig a St.-ben még így írta: *bar* «es ist, es gibt, es existirt»! — De még ha a *bar* annyit tenne is, mint «habere,» akkor sem volna egyeztethető a m. *bír*-szóval, melynek eredeti jelentése: «stark sein, kraft haben zu etwas, vermögen, aushalten, tragen können, bezwingen, beherrschen» — és csak ebből fejlődve: «besitzen.» (A *bír-* igének használatáról igen szépen értekezik Lehr Albert a *Toldi*-hoz írt kitünő kommentár 162—164. lapjain.)

12) *búj-*, *búv-*: čag. *buk-* elrejtőzni, lesben állni; *bugčï* a ki elbúvik, leselkedő || Ismét egy kis opportunus jelentés-módosítás; St. *buk-* auflauern, im hinterhalte stehen, still beobachten (tehát nem «elrejtőzni») | v. ö. még St. *buktu* der hinterhalt, die lauer | *buktur-* im hinterhalte aufstellen, auf die lauer stellen | *bugčï* (?), de jelentése az előbbiek szerint nem lehet: «a ki elbúvik,» hanem csak «leselkedő, lesben álló.» — Jelentés-módosítással kierőszakolt helytelen egyeztetés.

13) *bő*, *bőv*: tör.-tat. *bol* tág, bőséges, jó hosszú; *bolluk* gazdagság, bőség | čag. *baj* gazdag || Z. *bol* weit (z. b. ein kleid, faltig), breit, geräumig, reichlich, viel, im überfluss. — Jelentésre nézve még csak

össze volna egyeztethető a *bő*, *bőv (bőve)* szóval; de ezen egyeztetésnek útjában áll a *bol* szó alakja, különösen mélyhangúsága | *baj* sem alakilag, sem jelentésre nézve nem tartozik ide, mert ennek eredeti jelentése: «gazdag,» míg ellenben *bő*, *bőv*-nek alapjelentése: «amplus (tágas, terjedelmes, nagy: *bő ruha)*, azaz eredetileg csak térbeli terjedelemre vonatkozott, s ebből fejlődött a «nagy mennyiségű» (pl. *bőviben* lenni vminek: etwas in fülle haben) jelentés.

14) *bűz*, *büdös:* čag. *pis* büdös, piszkos; *pis koku* rossz (büdös) szag || Itt tévedés van a dologban, melyet Budenz már egyszer kimutatott (NyK. X, 115); t. i. *pis koku* = rossz szag; *pis* = «mauvais, sale,» tehát nem «büdös,» hanem «rossz, piszkos.»

15) *cselekéd-:* tör.-tat. *čalka-* mozdúlni, mozogni, sietni || Z. *čalka-* rühren, schütteln, hin und her werfen (insbes. von flüssigkeiten), spülen, ausspülen | Etym. *čalka-* hintálni; alább: *čalka-*, *čalkala-* rázni, hintálni, lóbálni. Nem tudom, hol vette Vámbéry a «mozdúlni, mozogni, sietni» jelentést; — mondanom sem kell ezek után, hogy az egyeztetés nem állhat meg.

16) *csépp*, *csöpp:* tör.-tat. *čöb*, *čöp* apró darabokká vagdalt vagy tördelt test | čag. *čöprek* kis darab || Bizonyára furcsának tartja mindenki ezen egyeztetést, daczára a nagy alaki hasonlóságnak. Hogy lehet a «gutta» jelentésű *csépp*, *csöpp* szót olyannal egybevetni, melynek értelme: «apró darabokká vagdalt vagy tördelt test,» «kis darab?» Vámbéry szerint lehet, mert «*csöpp* a magyarban — úgymond — nemcsak ‚gutta', hanem ‚kicsiny, kevés' értelemben is használtatik.V. ö. egy csöpp ember.» Ez valóságos igaz; de tudnia kellett volna a szerzőnek, hogy szóegyeztetésnél a szavakat soha sem szabad átvitt értelmükben venni, hanem ellenkezőleg mindig legeredetibb értelmüket kell felkutatni. Vagy talán úgy vélekedik a szerző, hogy a *csépp* szónak eredeti jelentése «kicsiny, kevés» volt, s ebből fejlődött a «gutta» jelentés? Ezt mégsem tételezem fel róla. — Külömben a tör.-tat. *čöb*, *čöp* szó nem is azt jelenti, a mit Vámbéry reáfogott. V. ö. Z. *čob*, *čöp* holz, holzstück, balken, stock, stäbchen, zauberstab, stiel oder stengel; halm; splitter, spänchen; auskehricht, unrath | kaz. *čüb* szemét | St. *čöb* ruthe, kleiner stock, holzstückchen, holz | *čöprek* (?) | Ékes példája annak, hogy Vámbéry kezei közt mily könnyen módosúlnak a jelentések! Ezek után természetesen szóba sem jöhet a fennebbi szavak egyeztetése.

17) *csillag*, *csillog:* kirg. *ǯilla-* ragyogni, fényleni; *ǯolduz* csillag; *ǯili-* melegíteni; *ǯilit-* megmelegíteni | ujg. *julak* fáklya | čag. *jillak* fénylő | oszm. *jildirim* villám; *čil* ragyogó, fényes (*čil akče* új, azaz fényes ezüst) || Etym. kirg. *čili* meleg; *ǯililik* forróság; *ǯili-* melegíteni | KB. *julak* mager, dünn; hanem: *jola* fackel, licht, helle. (Kiírás közben bizonyára néhány sorral lejjebb csúszott a szerző újja, s így került a

«fackel» stb. jelentés elé a *julak* (mager, dünn) szó e h. *jola*) | St. *jüllak* nincs | Z. *čil-* hautflecken, sommersprossen, ausschlag; 2) gesprenkelt, sommersprossig, blatternarbig, mit ausschlag behaftet, rothhaarig. blank, flunkernd (von neu geprägtem gelde). — Alakra nézve legközelebb állanak a magyarhoz a *žil*, *čil*-félék, de ezek váltakoznak *jil*, sőt *il*-féle alakokkal; v. ö. čag. *žili*, *čili*, *jili*, *ili*, *ilik* stb. Már most az a kérdés, melyik alak az eredeti: a *ž (č) — j* — vagy önhangzó-kezdetű-e? Bizonyára a *j* kezdetű, melyből a másik kettő fejlődhetett, míg viszont nem. A *j*-nek *ž*, *č*-vé fejlődésére szó kezdetén elég példa van az angol, franczia és olasz nyelvben; a szókezdő *j*-nek összeolvadására a következő vocalissal, a magyar nyelvben is találhatunk példákat. A mi speciálisan a török nyelveket illeti, v. ö. e hangváltozásra nézve St. 8. l. és Bálint: *Kazáni tatárság* III, 16. — A mi nyelvünk ellenben egyetlen egy esetben sem fejlesztette a szókezdő *j*-t *č*, *ž* v. *ž*-vé, tehát a fönnebbi török és m. szavak egybetartozása nem fogadható el.

18) *csipő:* tör.-tat. *sap* több tárgynak alsó, vastag része; így pl. a növény tőkocsánya, a fegyver fogantyúja, stb. || Z. *sab*, *sap* stiel, stengel, handhabe, griff (an einem werkzeuge, einer waffe, u. dgl.), die gebogene handhabe, kurbe oder kurbel (z. b. einer kaffeemühle, drehorgel u. dgl.); strohhalm | kaz. *sab* nyél, szár. — Nem tudom fölfogni, hogy ezeknek mi közük lehet a «coxa, hüfte» jelentésű *csipő* szóhoz.

19) *csomó:* tör.-tat. *čuma* dögvar, pestis | čag. *čom* egyesített, tömött, mind; *čumak* buzogány, gömb; *com-*, *cum-* leguggolni, fürödni || Z. *čuma* die pest (Hindoglu) | St. *čom* ein haufe; jedes compacte zeug; 2) alle, insgesammt, sämmtliche | Z. *čomak* keule von holz oder eisen, eiserner stab; grosser küchenlöffel oder schöpflöffel | *com-*, *cum-* (?) bizonyára sajtóhiba *čom-*, *čum-* helyett; az utóbbi Z.-nél «versinken, untersinken.» — Látni való, hogy Vámbérynál sok minden megfér egy kalap alatt. A «pestis» = «csomó;» bizonyára azért, mert a pestisben szenvedőnek testén csomószerű kiütések támadnak. (Önkénytelenűl is eszembe jut Botkin sz.-pétervári orvos-tanár, ki néhány évvel ezelőtt Prokowjew syphilitikus «csomóival,» melyeket «pestisnek» deklarált, világhírre tett szert. Alkalmasint a török-tatár népektől tanúlta az orvostudományt). A «buzogány» is = «csomó,» mert bunkós a vége; a vas-botnak nem bunkós ugyan a vége (elég hiba!), de azért mégis = «csomó;» a «főző- és merőkanál» szintén «csomó;» a leguggoló is «csomó» és végre «csomó» az is, a ki «fürdik.» Mind ezeket szerzőnk egy csomóba köti; ez azonban csak olyan gordiusi csomó, melyet egy tollvonással ketté lehet vágni, mert oldozgatására nem érdemes az időt vesztegetni.

20) *csuk:* čag. *tik-*, *tuk-* bedugni, bezárni; *tokta-* feltartóztatni, akadályozni; *tok* tele, jóllakott || St. *tïk-* (és nem *tik-*) stopfen, zu-

stopfen ; *tuk-* (?) | Etym. *tokta-* csöndre bírni, csöndesíteni, csillapítani, megállapodni (inne halten), föltartóztatni ; *tok* tele, jóllakott, csöndes, nyugodt, higgadt. — A *tok* szónál valószínűleg a «gyomor-csuk» (v. ö. anatomia) lebegett Vámbéry szemei előtt ; a «gyomor-csuk» természetesen «becsukja» a gyomrot, mikor az ember «tele» van, azaz «jóllakott,» azért *tok* = *csuk-* ; alkalmasint idetartozik a «*csuklás*» is, mely szintén a gyomor teliségétől származik. Lám, mire nem jó a nyelvészet ! — (V. ö. a *csuk-* szónak Vámbéry által is elismert ugor rokonságát.)

21) *dér*, *dermed-* : čag. *kìrau* dér, fagy ; *kìr* ősz, szürke || Tehát a szókezdő *k* váltakozhatik *d*-vel is ! Ez mindeddig teljesen ismeretlen phonetikai jelenség volt !

22) *elő* : l. fönnebb a névutók közt.

23) *em-*, *emse*, *eme* : tör.-tat. *em-*, *im-* szopni ; *emzik* szopó ; *emčik* csecsbimbó, mell ; *ene* anya || St. *emčik* helyett *emǯek* | Etym. *emčik* emlő, csöcs, nők melle ; *emzik* csecs bimbója. — A tör. *em-* «szopni» alapszó kétségtelenűl egybetartozik a m. *em*-vel, de megvan az ugor nyelvek legtöbbjében is. V. ö. *anya*, *atya*.

24) *epe* : čag. *öpke* harag, epe (képleges értelemben) ; *öt* epe || Megint átvitt értelem ! — St. *öpke* lunge ; zorn, grimm, muth (az eredeti jelentés csak «lunge, tüdő»). Ez esetben pláne mind a magyar, mind a török szó átvitt értelemben van véve | *öt* galle — alakilag nem egyező az *epe* szóval.

25) *év* : tör.-tat. *il*, *jìl* év || Össze nem egyeztethető alaki eltérés.

26) *facsar-* : tör.-tat. *bas-* nyomni, melyből egy ma nem használt *basar-* causativum fogadható el || A tatárban csakugyan van egy *-tìr*, *-ter* (*-dìr*, *-der*) causativ képző, mely *č*, *š*, *t* végű tövekhez járúlva a kezdő dentalist elveszti, pl. *kič-* átmenni : *kičer-* bocsátani | *kajt-* visszatérni : *kajtar-* visszatéríteni. — Tehát a *basar-* «nyomatni» volna, s e szerint nem egyeztethető a *facsar*-ral.

27) *fejér* : čag. *bor* fehérség, kréta || St. *bor* kreide | kaz. *ak* fehér : *ak bur* kréta. Tehát *bor* nem «fehérség ;» de meg alakilag sem egyeztethetők a czímbeli szavak.

28) *fej*, *fő* : oszm. *bej*. herceg, fejedelem, ezredes | alt. *pij* főnök | tör.-tat. *baj*, *bej* fej. (De ezen jelentésben csak *bej-taš* = «főtárs, társ» összetételben fordúl elő. V. ö. az ezzel azonos magy. *pajtás* szót.) || A tör. *bej* szó csakugyan nagyon hasonlít a m. *fej*-hez, és már Hunfalvy is egyeztette a kettőt (*M. Nyelvészet* IV, 443.) A szavak jelentése is kedvez e fölvételnek, mert mind a tör., mind a m. szó használatos «főember, fejedelem» értelemben is ; csak az a kérdés, hogy egyező alapjelentésből fejlődött-e mind a két szón ez az értelem. A m. *fej* szónak alapjelentése tudvalevőleg «caput» ; a tör. *bej* azomban nem egyéb, mint a *baj* szónak magashangú párja, s ez törökségszerte «gazdag» jelentésben

használatos, és ebből fejlődött az «előkelő, úr, főember, fejedelem» jelentés. Ez is igazolja fennebbi észrevételemet, hogy átvitt értelemre nem szabad szóegyezést alapítani; mert mint itt is láttuk, teljesen egyező másod- vagy harmadrendű jelentések a legkülömbözőbb alapjelentésekből is fejlődhetnek. De van Vámbérynak még egy argumentuma a *bej*-nek «caput» jelentésére, s ez a *bej-taš* «főtárs» szó. A «főtárs» jelentés igazolására a 335. lapon fölhozza a *kafa-dar* koponya-társ, *arka-daš* hát-társ, *kojun-daš* kebeltárs, *karin-daš* has-társ (= testvér) szavakat, melyek az utolsó kivételével mind «barát»-ot jelentenek; és hozzáteszi, hogy a *bejtaš*-t a mai oszmánban «hibásan» *begtaš*-nak ejtik. De miért volna e kiejtés hibás? Én nem tartom hibásnak, hanem ellenkezőleg ebben látom a *bejtaš* szónak eredetibb alakját, mely a még eredetibb *beñtaš*-ból való. Z. *beñtaš* ähnlich, gleich (z. b. an rang); v. ö. még *beñzer* ähnlich, gleichend; *beñziš* ähnlichkeit! *beñze-* gleichen, ähnlich sein). Szerintem ez a tör. *beñtaš* (= hasonló, egyenlő, egyenlőrangú) szó tekintendő a m. *pajtás* eredetijének; a *beñtaš*-ból először *begtaš*, azután *bejtaš (bajtaš)* lett, s ezt az alakot vette nyelvünk a déli szláv nyelvek közvetítésével kölcsön a törökből. E szerint tehát *bejtaš* nem «fő-társ,» és így *bej* sem «fő, fej.»

29) *feküsz-, feksz-*: alt. *pök-* lehajolni, meghajtani magát; *pükte-* meghajlítani, lefektetni ‖ Alt. *pük-* (nem *pök-*) oroszúl: «сгибать» azaz «krumm biegen, zusammenlegen, einlegen, biegen» | *pükte-* свернуть, сложить, согнуть = zusammenrollen, zusammenwickeln; zusammenlegen, zusammenfalten stb. — de nem «lefektetni.» — V. ö. Z. *bök-*, *bög-* krümmen, biegen, falten, flechten, drehen, knüpfen, binden | St. *böge*, *böke* bug, knitter; *bük-lüm* locke, ein gewundenes, geflochtenes zeug; *bökür* der buckel, höcker, krümmung; meerbusen; *bökür-* sich hocken, beugen | Etym. čag. *bök-*, *bük-* görbíteni, fordítani (umlegen), hajlítani, fonni, kötni (flechten) | kaz. *bök-* görbíteni, meg- v. összehajtani (a szélét); *bököräj-* görbedni; *bököre*, *bökörö* görbe, horgas, púpos stb. E néhány példából is kiviláglik, hogy a tör.-tat. *bök- (pök-)* tkp. transitiv ige, és alapjelentése: «görbíteni, hajlítani.»

30) *férj*: oszm. *erkek* férfi, hím | tör.-tat. *er* férfi, him ‖ Nem tehető föl, hogy az *f* a m. szó elején csak holmi «járulék-mássalhangzó» volna, azaz, hogy minden igaz ok nélkül került volna oda; tehát azt kellene (ezen egyeztetés folytán) föltennünk, hogy a török szavak vesztették el kezdő *f*-jüket. Ámde annak a törökségben semmi nyoma sincs, hogy e szavak valaha *f-* (vagy akár *p*, *b*, *v*)-vel kezdődtek volna; ennélfogva az egyeztetés hibás.

31) *forog-*: tör.-tat. *bor-*, *bur-* fordítani, keringeni; kaz. *bor-* fordítani, csavarni stb. ‖ St. *bur-* wenden, umkehren, drehen, umwenden; schrauben | kaz. *bor-* fordítani, forgatni, csavarni. | (A Vámbéry fölhozta

többi török szavakra most nem akarok reflektálni.) Nagyon valószínűnek tartható, hogy a tör. *bor-* s a m. *for-* alapszavak egyezők; igaz ugyan, hogy más alakok tanúsága szerint a tör. *bor-* egy eredetibb $b_{a}g_{a}r_{a}$- összevont alakjának tekintendő (v. ö. NyK. XVI, 465), de ezt, valamint a rövidült $b_{a}r$-, $p_{a}r$- ($b_{i}r$-, $p_{i}r$-) alakot megtaláljuk a legtöbb ugor nyelvben is (v. ö. MUgSz. 532. l.), a mi ismét az ugor-török ősrokonság mellett tanúskodik. (V. ö. még mong. *borū* ferde, visszás, helytelen | *borūlă-* elfordúlni, ferdűlni.)

32) *fő-, főz-*: tör.-tat. *püš-*, *piš-* főzni, sütni, főni, megérni | jak. *bus* megfőtt; *busar-* főzni | kirg. *püs-* főni, sűlni, megérni || Csak látszólagoz egyezés, mert a m. szóban a *-z* képző (v. ö. *fő-, föl-*), míg ellenben a tör. szavak *š*, *s*-je az alapszóhoz tartozik.

33) *füst*: oszm. *pus* száraz köd, füst | alt. *ĭš* füst; *ĭsta-* füstöl || Z. *pus* nebel, trübes Wetter; (in übergetragener bedeutung): trüber sinn, traurigkeit; trübe, betrübt; — tehát nem egyenesen «füst,» de azért egybetartozhatik a *füst* szóval. V. ö. ennek ugor rokonságát: MUgSz. 551., mely éppoly közel áll. — Az alt. alakok idetartozósága kétes.

34) *gyakor*: čag. *sokur* vak, sürű, tömött | oszm. *sagïr* süket (a szóképzés törvénye szerint hasonlólag a tömöttség és bezártság motivumain alapúlva) || St. *sokur* blind, einäugig, karg | Ab. *sokur* sovár, fukar, éhszemű | Z. *sagïr* taub. — Mi közük van a «vak» és «süket» jelentésű szavaknak a «creber, densus, frequens» jelentésű *gyakor* szóhoz? Vámbéry szerint a török szavakban a «tömöttség» és «bezártság» fogalma rejlik. Ezt legfeljebb úgy lehet értelmezni, hogy a kinek fülében a fülzsír «megsűrűsödött,» az nem hall, tehát «süket;» igen, de hátha a süketség a dobhártya megrepedésének következménye? Éppily joggal lehetne a *sagïr* «süket» szót a m. *sok*-val egyeztetni, mert a ki «süket,» arról azt mondják, hogy «nagyot hall;» már pedig «nagy» és «sok» rokon fogalmak. — Külömben a *gyakor* szóban nem is a «tömöttség» és «bezártság» fogalma rejlik, hanem eredeti jelentése «frequens,» azaz «häufig;» a «densus» jelentés ebből fejlődött (v. ö. *gyakran* és *sűrűn*). Az alapfogalom tehát, mely benne rejlik, a «sokaság.»

35) *gyomor*: tör.-tat. *jumru* kerek, kerekíteni || Z. *jumru* rund hervorstehend, abgerundet, kugelförmig, geschwollen, dick, gewölbt; wulst, geschwulst, beule, buckel, kropf | kaz. *jomor, jomoro* gömbölyű; *jomruk* ököl; *jomorka* tojás, here | St. *jümri* rund, kugelförmig; *jomruk* die faust, ein geschwür; *jomurtka* das ei. (Kár volt Vámbérynak az idéztem kaz. és čag. alakokat föl nem hozni.) Elfogadható föltevés, hogy a «gyomor» gömbölyű alakjáról van elnevezve; a *gyomor* és *jumru* szavakat már Budenz is egyeztette (*M. Nyelvészet* IV, 408). — V. ö. az ugorságban: osztB. *ńumïr* rund | vogP. *ńamr* ovum. (Ugor-török ősrokonság.)

36) *gyűlöl-:* čag. *jau* ellenség; *jaula-* ellenkedni | kirg. *jeü* ellenség; *jeüle-* ellenségeskedni || St. *jagi* feindselig, der feind, im kriegszustande; *jao* feind, feindselig (im kriege); *jauš* feindselig, zänkisch | kaz. *jau* ellenség. — Az «ellenséges» és a «gyűlölni» fogalom csak össze volna egyeztethető, de az alakok nem. A tör. *jaula-*, *jeüle-* szóban az *-l* képző, a m. szóban ellenben (v. ö. az ugor rokonságot: MUgSz. 169) az alapszóhoz tartozónak mutatkozik.

37) *háború:* čag. *kaburtï* csődülés, zaj; *kabaruk* csődülés, áradás; *kabar-* tódúlni, áradni || Ennél a szónál az a kis baj esett meg Vámbéryn, hogy kétszer tárgyalta; a mi magában véve még nem volna éppen baj, ha a vele egybevetett török szavakat a 604. lapon nem interpretálta volna kissé eltérőleg, nevezetesen: *kabartï* (sic!) fölemelkedés, fölszállás, zaj, zendűlés; *kabaruk* a mi fölemelkedik; *kabar-* feldagadni, fölemelkedni. Ezenkívűl a *kabar-* szó még kétszer előfordúl: először a 160. lapon azon értelmezéssel, hogy «oly embert jelent, a ki föllázad, pártot üt;» másodszor a *habar-* czikkben ezen értelmezéssel: «felbuzogni, felduzzadni, fölemelkedni, felzavarodni.» — Tanúlság: «oportet esse memorem» — ha az ember ilyen nagy könyvet ír. Nézzünk már most körűl másutt is. — St. *kabordï* auflauf, revolution, lärm; *kabur-* lärmen, toben, wühlen, streiten; *kabar-* (?) | Ab. *kabar-* (?) | kaz. *kabar-* fölpuffadni, földagadni | *kabarïu* kelés, daganat, pattanás | Etym. — čag. *kabar-* megvastagodni, megdagadni; *kabur-* föltúrni, fölzavarni; *kaburtï* csődülés, lárma; *kaburuk* fölfuvalkodott, fölfújt | Z. *kabar* blase; rindsblase für unkundige schwimmer; wasserblase, geschwulst; *kabartma*, *kabarma* eigentl. anschwellung, bausch, kugelform; getriebene arbeit, relief; *kabartmalï* angeschwollen, bauschig, kugelförmig; *kabarǯïk* geschwulst, blase, bläschen; *kabarak* geschwulst, anschwellung, pustel; *kabar-* schwellen, anschwellen (z. b. ein fluss, die see), dick werden, sich heben (z. b. der teig durch hefen), zu berge stehen oder sich sträuben (das haar aus furcht u. s. w.); auch bildl. gross werden, an bedeutung gewinnen, an ausdehnung zunehmen (z. b. ein aufstand, u. dgl.) — Mit tanúlunk már most ezekből? Azt, hogy e meglehetősen eltérő jelentésű, de mindenesetre egybe tartozó szavakban egy közös alapfogalom rejlik, melyből külömböző származékokon külömböző jelentések fejlődtek. Világosan fölismerszik, hogy ez az alapfogalom a «dagadtság, duzzadtság,» melyből igen természetesen fejlődött az «auflauf» (csődület, azaz mintegy — sit venia verbo! — «nép-dagadás») jelentés, ebből meg szintén igen könnyen érthetőleg: «revolution, lärm.» Ime, mily szépen megfér ugyanazon alapszónak külömböző származékain egymás mellett a «daganat, hólyag» s a «lázadás, fölkelés» jelentés! — Már most az a kérdés, hogy a m. *háború* szónak «turba, motus, bellum, tumultus» jelentése ugyanazon alapfogalomból fejlő-

dött-e, mint a vele egyeztetett török szóknak rokon jelentése. A *háború* nyilván a *hábor-* igének nomen verbale-ja, mely igének más származékai: *háborit-*, *háborgat-* turbare, conturbare = zavarni | *háborod-* conturbari = zavarodni; *meg-h.* = megzavarodni (v. ö. *megháborodott*, *elme-háborodott* = elméjében megzavarodott); s kétségkívűl ide tartozik a *hóbortos* «rappelköpfig, rappelig» szó is. Ezekből az tűnik ki, hogy a *hábor-* szóban a «zavar» alapfogalma rejlik, és ebből fejlődött a *háború* szónak ismert jelentése (v. ö. még: *elme-háború* perturbatio mentis). Látjuk tehát, hogy bármennyire hasonlítanak is a Vámbéry fölhozta török szavak a m. *hábor-* (*háború-*) szóhoz (mind alakilag, mind jelentésre nézve), — ez mégis csak esetleges találkozás, mert amazoknak jelentése a «dagadtság, duzzadtság» fogalmából, a m. szóé pedig a «zavar» fogalmából fejlődött, ezeket az alapfogalmakat pedig semmikép sem lehet összeegyeztetni. De még az alaki egyezés is csak látszólagos, mert a m. *háború* szónak kezdő *h*-ja a Vámbéry által is elismert ugor rokonság tanúsága szerint nem gutturalis (*k*), hanem dentalis (*s*) eredetű.

38) *had:* tör.-tat. *kat* hozzáilleszteni, sor, sorrend, egyesíteni || Z. *kat-* zufügen, einfügen, beigeben, beifügen, etwas anbringen, zuschliessen (geld zu einem fond), einzahlen, einmengen, mischen, paaren; als begleitung geben, begleiten lassen; vor sich treiben, antreiben; *kat* falte, fach, lage, schicht, stockwerk, seite, theil, grad; mal, das einmalige. — Mi közük van ezeknek a «familie, geschlecht, sippschaft» jelentésű *had* szóhoz? Vámbéry arra hivatkozik, hogy «ha Budenz úr a zürj. *-köd* (-val, -vel) ragot itt tekintetbe vette. akkor ezeket sem szabad figyelmen kívül hagynunk.» Csakhogy Budenz nagyon szépen igazolta a *-köd* rag idesorozását (v. ö. MUgSz. 66. l.), míg ellenben Vámbéry csak minden alapot nélkülöző «vélekedésével» támogatja állítását. «Egyébiránt — mondja — úgy véljük, hogy a *had*-nak alapjelentése: «hadosztály,» illetőleg egy hadseregnek sora, rendje; innen a «család, nemzetség» gyakorlati jelentése, innen a *hadnagy* czím is = egy hadosztály ezredese, egy kerület főnöke, mint az *Akadémiai Szótár* szerzői helyesen gyanítják. A szónak ilyen fölfogása mellett kell a *had*-at a tör. *kat*-tal (sor, szakasz) egyeztetni.» (Tehát itt már «szakasz» lett belőle!) Ime egy újdonatúj módja a bizonyításnak: Vámbéry azt v é l i, a mit az *Akad. Szótár* szerzői g y a n í t a n a k, ennélfogva az ő «felfogása mellett» k e l l egyeztetni a török szót a magyarral! (Szerencse, hogy csak k e l l, és nem m u s z á j!) — Nem akarom a szerzőt más «vélekedésre» bírni, csak még azt jegyzem meg, hogy a *kat* szónak interpretálását kissé különösnek tartom. Nem azért, hogy a jelentést kissé módosítva adja, mert hiszen e szabadalommal élni szokott mindannyiszor, valahányszor szükségét látja; hanem azért, mert a *kat*, az ő értelmezése szerint valóságos hermaphrodita szónak tűnik föl előt-

tem. Ige is, névszó is. Hiszen vannak némely nyelvekben szavak, melyek mind a két szerepre alkalmasak, de azt még sem értem, hogy az a szó, mely mint nomen «sor, sorrend»-et jelent, mint ige hogyan jelentheti azt, hogy «hozzáilleszteni, egyesíteni.» Együgyű vélekedésem arra megy ki, hogy a szerző itten két oly szót olvasztott egybe, melyeknek semmi egyéb közük nincsen egymáshoz, hanemha az, hogy puszta véletlenségből mind a kettő *kat*-nak hangzik.

39) *hág-:* kirg. *kang-*, *kangïr-* ide s tova hágni, kóborolni || «Hágni» (steigen) és «kóborolni» nem egy; még csak «hágni» és «ide s tova hágni» (?!) sem, mely utóbbi pedig nyilván csak a magyar szó kedvéért van idetéve.

40) *hagy:* čag. *koj-* hagyni, fedve (sajtóhiba e h. fekve) hagyni | oszm. *koj-* letenni, fektetni | ujg. *kot-* fekve hagyni, ereszteni, elbocsátani || St. *koj-* lassen, liegen lassen, bleiben lassen | KB. *kot-* setzen, stellen, liegen lassen, befreien, loslassen. — Az első kérdés, mely itt fölmerűl, az, hogy a tör. *koj-* és *kot-* alakok egyezők-e. Vámbéry e kérdés tárgyalását, úgy látszik, nem tartotta szükségesnek; azért elvégzem helyette én. Tapasztaljuk, hogy a keleti és az oszmán török nyelv bizonyos számú szavak közepén és végén oly *j*-t tüntet föl, mely a jakut nyelv tanúsága szerint eredeti *t*- (ill. *d*)-ből fejlődött *d'* (*gy*) közvetítése által, pl. *ajak* láb : jak. *ataχ* | *bïjïk* bajusz : jak. *bïtïk* | *kuju* kút: kojb. *kutuk*, tat. *kuduk* | *kujruk* fark: jak. *kuturuk* stb. És hogy ez a *j* csakugyan eredetibb *t*-ből fejlődött, mutatja az, hogy más dialektusokban ezen *j* helyén *z*, *s*-t találunk, mely szintén csak eredetibb *t* hangból keletkezettnek tartható, pl. kojb. *azak:* jak. *ataχ* | kojb. *kuzuruk:* jak. *kuturuk* stb. Ez kétségtelenné teszi a *t*-nek eredetibb voltát, s így nem lehet több kétségünk a felől sem, hogy a *koj-* ered. *kot*-ból fejlődött. — Véleményem szerint a m. *hagy-* szónak a tör. *kot-* (*koj-*) szóval való egyeztetése elfogadható; annál is inkább, minthogy az ugor nyelvek egyhangú tanúsága szerint a m. *hagy-* egy $k_{\text{o}}d_{\text{o}}$- alap-alakból fejlődött (v. ö. MUgSz. 67.); tehát ez a szó szintén a török-ugor ősrokonság bizonyítékai közé sorozandó.

41) *háj*, *héj:* tör.-tat. *kïj* szél (margo), part | alt. *kuju* határ, part, szél || A *háj* és *héj* tudvalevőleg egészen külömböző dolgok, mire nézve elég, úgy hiszem, a disznó-*háj*-ra és a dió-*héj*-ra hivatkoznom. Hogy kerűlhetnek tehát ezek itt össze? Nagyon egyszerűen! Budenz szótárában is együtt vannak a 128. lapon; igaz ugyan, hogy ott az acc. alak nem *hájat*, hanem *hajat*, és a *haj* alak még kétszer előfordúl ugyanazon czikkben. Nem kell tehát valami nagy éleselműség és beható szövegkritika ahhoz, hogy az ember a Budenznél található *háj* alakot egyszerű sajtóhibának tartsa *haj* helyett (v. ö. *dió-haj* és *dió-héj*, de nem *dió-háj !*) Nagyon csodálom, hogy ez elkerűlte Vámbéry figyelmét. De hátha nála

is csak sajtóhibából áll *háj?* Ezt annál inkább föltehetnők, mert a német kiadásban már *haj*-at találunk; csakhogy egy erős bizonyíték szól ezen föltevés ellen, t. i. e szavak értelmezése, melyet Vámbéry így ad: «cortex, crusta, fett, schmer.» Már pedig «cortex, crusta» = *héj*; «fett, schmer» pedig = *háj*. Ez bizonyítja, hogy a szerző csakugyan *háj*-at írt és értett, mert Budenznél az idézett helyen csak «cortex, crusta» van, tehát Vámbérynak a «fett, schmer» jelentést a 70. lapról kellett vennie, a hol az igazi *häj* szó van tárgyalva. No de sebaj! Dormitat interdum Homerus. Nem is ez a legnagyobb baj, hanem az, hogy a török szavak jelentése sehogy sem fér össze a «cortex, crusta» jelentéssel, minélfogva az egybevetés nem helyeselhető.

42) *haj* (crinis): tör.-tat. *kil* haj || A m. szó kezdő *h*-ja a Vámbéry által is elismert ugor rokonság tanúbizonysága szerint dentalis eredetű (*s*), tehát az egyeztetés helytelen.

43) *hal-*: tör.-tat. *öl-* meghalni || Consonans-kezdetű, m. szó vocalis-kezdetű tör. szóval egybe állítva; tehát vagy azt kell föltenni, hogy a tör. szó ejtette el a kezdő consonanst, vagy pedig, hogy ez minden ok nélkül járúlt a m. szó elé. A tör. nyelvekben semmi nyoma sincs a kezdő consonans hajdani megvoltának; a m. szó *h*-ját pedig szintén nem szabad puszta hehezetnek tekinteni, mert ez a HB. tanúsága szerint *χ* volt hajdanában (HB. *χoltát*), az ugor nyelvek pedig még eredetibb *k* ról tesznek tanúságot (v. ö. MUgSz. 78). A szamojéd nyelvben szintén *k*-val kezdődik e szó: *kujä-* halni. Az egyeztetés tehát hibás.

44) *halk*; čag. *aluk* szomorú, komor || Az alakra nézve v. ö. az előbbi czikket és a dentalissal (*s*, *č*) kezdődő ugor szavakat (MUgSz. 130); a jelentés szintén eltérő.

45) *hall-*: tör.-tat. *kul-ak* fül | ujg. *kul-kak* fül, következőleg: halló || Eredetibb és teljesebb alaknak mutatkozik a *kulkak*; v. ö. csuv. *holγa*, jak. *kulgāχ*. Kérdés azomban, hogy ez csakugyan nomen verbaleja-e («halló») egy «hallani» jelentésű *kul-* igének. Ilyen igének legkisebb nyomát sem találjuk az egész törökségben, és Böhtlingk is a jakut nyelvről írt igen alapos és terjedelmes tanúlmányában (*Ueber die Sprache der Jakuten* I, 236) a *kulgāχ* szót a «für mich nicht zerlegbare stämme» közt hozza föl.

46) *hely*: oszm. *il*, *el* hely, ország, tartomány: *Rum-ili* a görögök országa, Rumélia | kirg. *il* telep, falu || Budagovnál (kire Vámbéry hivatkozik): народъ, племя, общество людей, люди, жители, обитатели; s hozzáteszi: въ кир. каз. и ад. значить также деревня, село, аулъ, azaz: «nép, néptörzs, emberek társasága, emberek, lakosok, lakók; a kirgizben, kazániban és azerbaiǯaniban jelent még falut is.» — Ebből láthatjuk, hogy az *il* szó egyenesen «hely»-et egyáltalában nem jelent; hanem eredeti jelentése: «emberek társasága v. öszves-

sége» (nép, néptörzs), s innen aztán magára az «ország»-ra (vagy dial. «falu»-ra) is átvitetett (*Rum-ili* eredetileg «Rum népe,» s csak azután «Rum országa»). A m. szó jelentése: «locus; ort, platz, stelle.» — Az alakok szintén nem egyezők; v. ö. fönnebb a *hal-* czikket.

47) *hó:* tör.-tat. *kar* hó | čag. *kaj* hózivatar || A m. szónak teljesebb alakja *hava* (acc. *hava*-t), tehát itt *v : r* hangváltozást kellene föltételeznünk, erre pedig még eddig nem tudunk példát sem az ugor, sem a török nyelvekben. — A *kaj* nem is egyenesen «hózivatar,» hanem általában «unwetter,» s csak aztán «regen mit schnee, schneegestöber» (Z.)

48) *homlok:* kojb.-kar. *kamak* homlok | azerb. *kabak* előrész || Hogyan került e szerint az *l* a m. szóba? Talán bizony «járulék-mássalhangzó?»

49) *hosszú*, *hoszjú:* tör.-tat. *uzun*, *usun* hosszú; *uzak*, *usak* messze || V. ö. a *hal-* czikket; továbbá *hosszú* régebben *hoszjú* (a tör. szavakban nincs nyoma a *j*-nek).

50) *húgy:* tör.-tat. *süd-ük*, *sid-ik* húgy || Nem *süd-ük*, *sid-ik*, hanem *sü-dük*, *si-dik*; a *-dük*, *-dik* képző, míg a m.-ban a *gy* az alapszóhoz tartozik. Ezenkívűl a m. szó kezdő *h*-ja az ugor nyelvek tanúsága szerint eredetibb *k*-ból való.

51) *húny-*, *kúm-:* čag. *kam-* bekötni, becsukni || St. *kam-* nincs; csak *kamaš-* binden, verschliessen, bezaubern.

52) *húz:* čag. *oz-*, *uz-* hosszabbítani, nyújtani; előremenni; *uzun* hosszú || St. *oz-* anwachsen, zuvorkommen, übertreffen, einholen. Ez semminemű fogalmi rokonságban nem áll a «húzással.» Külömben az alak sem felel meg a m. szó alakjának; v. ö. a *hal-* czikket.

53) *ip*: ujg. *übej*, *übeke* ip | čag. *öbeke* nagyapa || *übej*, *übeke* (?) | čag. *öbeke* nem «ip».

54) *izzó*: čag. *is* égés; *isig* meleg | oszm. *issi* hő, izzó; *issit-* melegíteni || V. ö. vog. *is-*: *isim* heiss; *isil-* warm, heiss werden stb. Tehát ugor-török ősrokonság mellett bizonyító szavak.

55) *jár-*: ujg. *jori-* menni, járni, bolyongani; *jorik* menés | oszm. *jüri-* menni, járni. || Megvan az ugorságban is, v. ö. MUgSz. 140.; tehát közös ugor-török szó.

56) *kap-*: tör.-tat. *kap-* megfogni, rajta csípni, fogni. || Megvan az ugorságban is, v. ö. MUgSz. 4.; tehát szintén közös ugor-török szó.

57) *kell-*: čag. *-ku*, *-kü* particula, mellyel a «kellés, szükségesség» fejeztetik ki, de önállólag nem fordúl elő || —!

58) *kéreg*: tör.-tatár *kir-ag* küloldal, külső, szél || St. *kirag* grenze, rand, ufer, aussenseite; míg ellenben a m. szó jelentése: «cortex». Tehát a jelentések egészen eltérők.

59) *kő:* tör.-tat. *kaja* szikla, kő || Vámbéry megjegyzi: «A régi

magyar nyelvemlékekben a *kő* «szikla» jelentésben fordúl elő.» Ugyan hol? — A *kő* szó magashangú és teljesebb alakja *köve*, ennélfogva nem tartozhatik egybe a mélyhangú és különben is eltérő alakú *kaja* szóval. V. ö. finn *kive* | osztB. *kevi*: osztIrt. *keu* | vog. *keu* | votj. *kө* | mord. *kev*, *käv* | cser. *kü*, cserM. *kü*, *kü* stb.

60) *köröm*: tör.-tat. *tirnak* köröm || A *tirnak* (*tirnag*) szónak van ugyan *tirmak* mellékalakja is (Z.), mely már közelebb áll a m. szóhoz; de az egyeztetés csak akkor volna elfogadható, ha Vámbéry biztos példákkal tudná igazolni a szókezdő *t*: *k* hangváltoztatást, mely az ugor nyelvekben csak nagy ritkán fordúl elő. Míg ez az első akadály nincsen elhárítva, addig ezen egyeztetés többi akadályairól nem szükség szólnom.

61) *lak-*: čag. *lak*, *lag* hely, lakhely; *lakla-* lakni, letelepedni | tör.-tat. *lakum* vájt út, akna || Budagovnál (kire Vámbéry hivatkozik): *lag* (лагъ) мѣсто (hely); *lagla-* (лагламакъ) занять мѣсто, помѣститься (helyet elfoglalni, helyeztetni, alkalmaztatni). Vámbéry tehát nem közölte a jelentéseket egész híven. — Hogy a *lakum* «vájt út, akna» semminemű összefüggésben nem állhat a «habitare» jelentésű m. szóval, azt nem szükséges bizonyítanom.

62) *láng*: tör.-tat. *jan-*, *jañ-* égni, fellobbanni | oszm. *jangin* tűzvész | kirg. *ǯangak* tüzes || Alapos bizonyítékok nélkűl nem fogadható el a m. és tör. szókezdő *l*:*j* megfelelése. A m. *láng* szónak az ugorságban szintén *l* kezdetű szavak felelnek meg.

63) *lap*: tör.-tat. *japalak* flach (miért németűl?); *japrak*, *japurak* falevél, lomb. || Z. *japalak* rund, kugelförmig. — Ha m. *lap* «fläche, platte» és tör. *japalak* «rund, kugelförmig» azonosak, akkor föl van találva — ha nem is a kör négyszögesítése, de legalább a gömb laposítása!

64) *láp*: čag. *lapa* pép; mocsár || St. *lapa* brei, schlamm. — «Schlamm» nem «mocsár», — *láp* pedig se nem «schlamm», se nem «mocsár», hanem «lache, überschwemmungsterrain».

65) *lassú*: čag. *jašun* titkos, elrejtett, lassú; *jašur-* eldugni, vmit eltitkolni || «*Titkos* és *lassú* (mondja Vámbéry) sok nyelvben azonos fogalmak». — Nevezetesen? — A jelentésre nézve v. ö. St. *jašun-* sich verbergen; *jašur-* verbergen, verhehlen, heimlich halten; *jašurun* geheim, verborgen. Az alakra nézve l. a *láng* czikket.

65) *legény*: tör.-tat. *jengi* fiatal, új; stb. || V. ö. a *láng* czikket.

66) *ló*: kirg. *lau*, *lav* váltott lovak, előfogat; *lauǯi* elólovas, csatlós || «A *ló* jelentése (mondja szerzőnk) itt tágabb értelemben veendő, valamint a kezdő vocalissal ellátott *ulav*, *ulak* = lovagló állat, ló is.» A 287. lapon pedig: «*ulau*, miből a kirgiz *lau* származott, szószerint járómű, vivő eszköz, locomobil (v. ö. *ula-* kocsit hajtani, nyargalni;

ulakman lovasság), egyúttal teherhordó állat is és következőleg nemcsak szorosan véve a lovat jelenti, hanem más teherhordó és megülhető állatot is, tudniillik a szamarat, melyre Közép-Ázsiában ezt a nevet mint megtisztelő czímet adják, az azerbaiǯaniban pedig egyenesen e néven hívják». — Z. *ulak* «eilbote, eilschiff, courierschiff; alább: «eilbote, pferd, schiffchen, postschiffchen». Ebből eléggé kitűnik (a mit külömben Vámbéry sem tagad), hogy az *ulau* (*ulak*) szó nem jelent egyenesen «lovat», hanem általában valami «vehiculum»-ot; e szerint tehát a m. *ló* szóval csak akkor volna jelentésileg egyeztethető, ha erre is rá lehetne bizonyítani, hogy eredetileg általában csak «járóművet» jelentett, s ebből fejlődött később a szorosbított «equus» jelentés. Már pedig ennek semmi nyomára sem akadunk, ha véges-végig olvassuk is az összes magyar nyelvemlékeket, mert a *ló* bizony mindig csak «ló» volt, a miről külömben az ugor nyelvek is tanúskodnak; v. ö. vog. *lū* pferd | osztB. *lovi* pferd stb. — A mi az alakot illeti, az szintén nem egyező. Tudjuk ugyanis, hogy a török nyelvek szó elején csak kivételesen és csak egyes dialektusokban tűrik az *l* hangot, úgyannyira, hogy ha *l* kezdetű idegen szót vesznek kölcsön, vocalist tesznek elébe; azon török szavakról pedig, melyek most *l*-vel kezdődnek, majdnem kivétel nélkűl be lehet bizonyítani, hogy az *l* csak a hangsúlytalan kezdő-vocalis elenyészése által kerűlt a szó elejére. Ugyanez áll a *lau* szóra nézve is, melynél tehát az *ulau* alakot eredetibbnek kell tartani. Vámbéry is elismeri ezt, mondván: «*ulau*, miből a kirgiz *lau* származott», de az idecsatolt jegyzetben rögtön ellenmond magának, hívatkozván arra, hogy az «*l*-n, és *r*-n kezdődő török szók elejére hangzó járúl,» és utal a 228. (corr. 225.) lapra, elfeledvén, hogy ott ezt csak az idegenből kölcsönvett szavakra mondta. De bármikép vélekedjék is Vámbéry, az a fönnebb mondottak után kétségtelen tény marad, hogy a *lau* alak eredetibb *ulau*-ból való, és nem megfordítva; ellenben a *ló* szóra még Vámbéry sem meri ráfogni, hogy valamikor *uló*-nak hangzott volna, s így az egyeztetés alaki szempontból is elhibázott.

67) *makacs*: kirg. *muk* fösvény, kíváncsi | alt. *mukan* a ki búslakodik || Össze nem egyeztethető jelentések.

68) *mar-*: alt. *mura-* fogyni, gyöngűlni || Teljesen eltérő jelentések.

69) *márt-*: čag. *mal-* mártani, bemeríteni | kaz. *man-* mártani || Az alakok nem egyeztethetők.

70) *más*: tör.-tat. *baška*, *paška* más, idegen | ujg. *bas* más; *basakï* idegen, máskép | kirg. *baska* külömböző || Az ugor nyelvekben a *más* szónak egytől-egyig *m* kezdetű szavak felelnek meg; ezenkívűl ezeknek tanúsága szerint a *más*-ban levő *s* képző, míg a tör.-ben az alapszóhoz tartozik.

71) *menűl-*, *menyűl-*: tör.-tat. *mög-*, *möng-* meghajtani, hajlítani; *mögrü* meghajlított, görbe || Össze nem egyeztethető alakok.

72) *menny*: ujg. *möng*, *meng* örökkévalóság, a földfeletti; és vallásos értelemben: ég, innét: *mengki ata* mennyei atya, isten | jak. *mängge* halhatatlan, örök; *mängge tanara* égi isten, megkülömböztetésűl a földalatti istentől || Vámbéry maga alatt vágja a fát, maga mondván ki, hogy a fölhozta szavak csak átvitt értelemben jelentenek «eget». Hiszen ilyen alapon azt is állíthatná valaki, hogy a *mind* (hajdan *mend*) szó azonos a *menny* szóval, mert «a mindenható» = isten, azaz «mennyei atya.» — V. ö. még a török szavak jelentésére nézve: mong. *möṅgö* «örök».

73) *néz-*: mong. *nidon* szem; *nidü-* nézni, szemlélni || Saul az apostolok között! — Íme megint egy új vívmánya a török-magyar nyelvhasonlításnak! Tehát már nemcsak a magyar, hanem a mongol nyelv is török?

74) *nő*, *né*: tör.-tat. *nene* anya | alt. *naj*, *nai* társ; *najïlaž-* társúlni | koib.-kar. *naid'e* barát || «Nő» és «társ, barát»! Mert hát tudvalevő dolog, hogy a törökök nemes felfogása a két nem közti viszonyról mindenha oda nyilatkozott, hogy a *nő* világért sem rabszolgálója, hanem «társa, barátja» a férfinak. Innen van a soknejűség is, mert hiszen ki *né* iparkodnék mentűl több «társra, barátra» szert tenni? (V. ö. a *nő*, né megfelelőit az ugor nyelvekben: MUgSz. 401; és a szamojédban: jur. *ńe*, *nie* | tavgi *né* | jeniszei *né*).

75) *nő-*: čag. *öṅ-*, *ön-* nőni; *öngen* magas, felnőtt; *en* szélesség, vastagság || A m. szó teljesebb alakja *növö-*; s ha még föl akarjuk is tenni, hogy ez egy még eredetibb **enövö-* v. *önövö-* alakból keletkezett a kezdő vocalis elkopásával (mint Budenz is fölteszi MUgSz. 783. néhány példa alapján, v. ö. *napa*: finn *anoppi*; *vándék*: *ivándék*, *ajándék*; *jedni*: *ijedni*): még akkor is kétes marad a tör. *ön-* s a föltételezett* *önövö-* egybetartozása.

76) *nyal-*: tör.-tat. *jala-* nyalni || Z. *jala-* lecken. — V. ö. az ugorságban *n*, *ń*-en kezdődő alakokat: MUgSz. 407. l.

77) *nyárs*: tör.-tat. *jara-* megsebesíteni; *jarïčï* megsebesítő || Z. *jara* wunde; *jarala-* verwunden; *jar-* spalten, zerspalten, zerstücken, zerschneiden, zersägen, zerreissen (z. b. ein kleid), u. s. w.; furchen, durchbrechen, durchbohren (z. b. vom vogel der das ei aufpickt, damit das junge heraus kann), zum durchbruch kommen (von den zähnen); hervorbrechen, hervorkommen, zum vorschein kommen, aufblühen, ausschlagen (von blumen, blättern); verwunden, beissen, stechen (von insekten, u. s. w.); ellenben *jara-* egészen más: «tüchtig, tauglich, zuträglich sein, taugen; genügen; *jarïčï* csak egy *jarï-* igének lehet származéka, ez pedig Z.-nél (hivatkozással éppen Vámbéryra): radiren,

auskratzen. — Vámbéry, úgy látszik, úgy fogja föl a *nyárs*-ot, mint fegyvert, azért veti össze «megsebesíteni» jelentésű szavakkal. Nincs tagadás benne, hogy a *nyárs* szükség esetén igen alkalmas fegyverűl szolgálhat, melylyel hatalmas sebet lehet ütni, valamint a találékony magyar baka viszont akárhányszor kinevezi nyársnak a maga bayonetteját, szalonnát pirítván rajta. Mindazáltal azt gyanítom, hogy a *nyárs* eredetileg csak békés culinaris czélokra használt hegyes végű fa-ág volt, s innen van neve is. V. ö. a «spiess, bratspiess» jelentésre nézve gör. δόρυ «speer, spiess», tulajdonképpen csak «fa» (= δρυ-ς szláv *drevo*); — azért a *nyárs*-nak «megsebesítő»-féle etymonját nem tartom elfogadhatónak, már csak azért sem, mert a Vámbéry-fölhozta török szavaknak e jelentése nem bizonyúlt hitelesnek.

78) *nyer-*: čag. *jeng-* legyőzni || Tehát a tör. *ng*-nek a magyarban *r* is felelhet meg!

79) *nyers*: tör.-tat. *jar* meztelen, szegény; *jarlî* szegény, nyomorúlt | oszm. *jarasa* denevér || A *nyers* szó jelentése tudvalévőleg «crudus, roh». A következtetést a t. olvasóra bízom.

80) *nyugod-*: kaz. *joko* alvás; *jokla-* aludni; *joklat-* elaltatni || «Annak daczára — mondja Vámbéry, — hogy a szemre nézve tetszetős rokonság van a tör.-tat. *jok-*, *juk-* és a magy. *nyug-* között, én az egész párhuzamot hibásnak tartom, mivel a *nyug*-ban a «letevés, sülyedés» alapfogalmát, a tör.-tat. *jik-* gyököt látom.» — Ha a szerző maga is hibásnak tartja a fönnebbi egyeztetést, ego non contradico. (V. ö. az *n* *ń*-en kezdődő megfelelő ugor szavakat: MUgSz. 422.)

81) *nyúz-*: tör.-tat. *jüz-* nyúzni, a felső takarót lehúzni || Az ugorságban megfelelő *ń*-es alakok (v. ö. MUgSz. 427).

82) *nyű-*, *nyő-* conterere, abwetzen, abtragen (nem «sich abwetzen», mint Vámbéry hibásan írja): tör.-tat. *jol*, *jul* gyalúlni, simítani || Sem alak, sem jelentés szempontjából nem helyeselhető egyeztetés.

83) *ó*, *avúl-*: tör.-tat. *oval-* széttörni | kirg. *ovak* széttörött | čag. *obra* összedőlni, leomlani, elromlani || «Minthogy a magy. *ó* csak tárgyak régiségére, nem pedig személyekére vonatkozik, azért azt hiszem, hogy ennek alapjelentésében az «elhasználni, megromlani, elveszni» fogalmat lehet fölfedezni.» (Vámbéry.) — Még mindig a fölfedezések korát éljük! Eddig abban a téves hitben leledzettünk, hogy az *ó* = «vetus, priscus»; s úgy látszik, a régiek is e balvéleményt táplálták, az *új* ellentétének tekintvén az *ó*-t, mint pl. Zvonarics: «mind *avat* s mind *újat* tud előhozni», vagy Pesti Gábor: «*ujakat* és *avakat*». Most már tudjuk, hogy az *ó*-ban az «elhasználni, megromlani, elveszni» alapfogalom rejlik. Azért mondjuk pl. *ó-bor*, értvén alatta tudvalevőleg «megromlott» bort.

84) *odu*: alt. *odu* szoba, lakás, fészer; *odula-* szállást találni | ujg.

otu- kivájni ; *otuk* lyuk | čag. *uj-*, *oj-* kivájni, ásni ; *ojuk* lyuk ; *uja* fészek | oszm. *oda* szoba || KB. *otu-* v. *otî-* schlafen, schlummern ; *otuk* bitte, gesuch ; 2) wachsam, wach, schlaflos | Etym. : alt. *odu* istálló, szállás ; čag. *oj-* ásni, kiásni, vésni, mélyíteni ; *ojuk* lyuk, gödör, mélyedés ; jak. *uja* fészek ; oszm. *oda* szoba | Z. *oda* zimmer ; *oj-* schnitzeln, stechen, aushauen, ausmeiseln (in holz, stein, u. s. w.) ; ausschneiden (z. b. eine wunde) ; auszacken (stoffe, stickereien u. s. w.) ; ausgraben, aushöhlen, ausstechen (z. b. die augen). — A *j*-vel való alakok nem jöhetnek itt tekintetbe, mert ezeknek *j*-jéről nem lehet föltételezni, hogy eredetibb *d*-ből fejlődött (v. ö. čag. *uja* : a jakutban is *uja* ; *oj-* : jak. *oju* vésés, díszítés), s így nem is tartozhatnak egybe a fölhozott *d*-s alakokkal (v. ö. a *d*, *t* : *j* változásra nézve a *hagy-* czikket), ha még a jelentések össze volnának is egyeztethetők. Az ujg. *otu-*, *otuk*, mint láttuk, hitelesség dolgában nem állanak fölül minden kétségen, s így csak az alt. *odu* és oszm. *oda* szó volna a m. szóval egyeztetendő, de ezeknek meg «szoba, istálló» jelentése nem igen fér meg az *odu* «caverna ; höhlung, loch» jelentésével. — Külömben a tör. *oda* szó mégis megvan nyelvünkben *hodály* v. *hodáj* alakban ; *hodály* «hely a hol a juhok tanyázni szoktak, kül. juh-akol» ; *hodáj* «alsó épület, kül. gazdasági v. cselédház». Ez a törökből a déli szláv nyelvek közvetitése útján jutott a rumunyba, s onnan hozzánk. (V. ö. rum. *odáje*, vulg. *hodáje* zimmer, stube, kammer ; — NyK. XII, 101.)

85) *okád-* : čag. *ok* dobás, lövés ; *okla-* dobni | kaz. *okšî-* okádni, köpni || St. *ok* a fönnebbi jelentéssel nincs ; csak *okla-* werfen, schleudern | kaz. *okša-* (nem *okšî-*) okádni (v. ö. finn *oksenta-*, stb. *oks*$_8$- alapszóra mutató alakokat, MUgSz. 834.) | Csodálom, hogy Vámbéry a čag.-ból nem inkább az *oka-* «übelkeit haben, sich erbrechen» (St.) szót hozta föl. (L. a megfelelő ugor rokonságot, MUgSz. 834.)

86) *oldal* : tör.-tat. *jandak*, *jandaj* (oldalához) mellé álló || Z. *jon*, *jön* seite, seitenansicht. — Vámbéry, csak azért, hogy a *jan (jon, jön)* szóval egyeztethesse, képzővel alakúlt szónak tartja az *oldal*-t, melynek alapszava *ol*. De miféle képző lehet ez a *-dal ?* Talán bizony az ismeretes *-dal*, *-del* frequentativ-k épző, melyről mind e mai napig azt tudtuk, hogy csak igéhez járúl, s most íme kisül, hogy névszó-tőhöz is csatlakozhatik ? (V. ö. *vag-dal*, *szab-dal*, és — *ol-dal* !) — Kár volt e szót az első kategóriába sorozni, s így ugor rokonságát is elismerni, mert ez Vámbéry ellen bizonyít, arról tanúskodván, hogy az *oldal* (legalább egyelőre) nem tekinthető képzővel alakúlt szónak. (V. ö. a megfelelő vog. és oszt. szavakat : MUgSz. 837.)

87) *orr :* tör.-tat. *burun* orr ; hegyfok | čag. *burut* orrmány ; bajusz || St. *burut* csak «schnurbart» és nem «orrmány.» — A *burun* szerint azt kellene föltételeznünk, hogy az *orr* hajdanában *borr*-nak hang-

zott, az *rr* pedig *r₀n* v. *rn*-ből assimilálódott. Csakhogy arra nincs eddig egyetlenegy biztos példánk, hogy a m. nyelv szókezdő *b*-t elejtett volna; s ha még föl akarnók is tételezni, hogy ez a *b* először *v*-vé vált, s csak úgy tűnt el, még akkor is útjában áll ez egyeztetésnek az *rn*, mely sohasem hasonúl nyelvünkben *rr*-vé.

88) *öcs*: čag. *ači, eči* idősebb fivér || Vagyis: öcs = bátya.

89) *rak-*: oszm. *barak-* hagyni, ereszteni; *brakinti* vmi félretett, ott hagyott || A m. *rak-* annyi mint «ponere, struere.» Az ugorságban *r* kezdetű szavak felelnek meg neki, még pedig a finnben *rakenta-*, azaz *rake-nda-*, mely *-nd* képzős frequentativum, s így ízről-ízre megegyez a m. *rakod-* (*rakodo-*) szóval (finn *nd* mindig = m. *-d*).

90) *renyhe*: kirg. *iren-* rest, lomha lenni; *irenǯ* lomha || Az *iren*-beli *i*-t Vámbéry «segítő kezdőhangnak» tekinti, természetesen csak az egyeztetés kedvéért, De miért tekintsük annak, mikor az ugorságban tiszta *r* kezdetű szavak állanak a m. szóval szemben, tehát semmi sem mutat arra, hogy valaha vocalissal kezdődött volna. (V. ö. MUgSz. 655.)

91) *ró (rovo-)*: tör.-tat. *or-, ur-* szúrni, vágni, metszeni; *oram, uram* utcza | kirg. *or, ur* árok, csatorna || Nyilvánvaló dolog, hogy a m. ige a tör. *or-, ur*-ból a «segítő kezdőhangnak» elkopása által keletkezett, s így hajdanában bizonyára *r*-nak hangzott, míg hozzá nem csatolták az *-ovo* képzőt (?). Ugyan hogy ejthették ki őseink ezt az *r-* igét? — V. ö. a *ró- (rovo-)* igének szintén *r*-en kezdődő másait az ugor nyelvekben: cser. *ru-,ro-* stb. (MUgSz. 664.)

92) *sejt-*: oszm. *sez-* sejteni, megérezni, sejdíteni || Tehát az oszm. *z*-nek megfelelhet a m.-ban *j* is. Ezzel is többet tudunk.

93) *szurok*· kirg. *surïk* czinóber || Mert tudnivaló dolog, hogy a kirgizeknél a czinóber fekete. (V. ö. Vámbéry *Kirgiz ásványtan*-ában a «czinóber» czikket.)

94) *talp*: čag. *jalp-ak* lapos; *taban* talp, alsórész || Vagyis a szókezdő *j*-nek a m.-ban *t* is felelhet meg; továbbá szóközépi *b*-nek *lp!* — És merje még mondani valaki, hogy nincs új a nap alatt!

95) *tapogat-*: čag. *tap-* találni, elérni, megnyerni || Ab *tap-* találni | St. *tap-* finden, auffinden, treffen. — Budenz a m. *tapogat-* ige alapszavát egyebek közt a finn *tapaa-* alapszavával veti egybe; ennek az igének főjelentése: «nach etwas fassen, packen», mely nagyon közel áll a *tapogat-* «palpare, attrectare, contectare» jelentéséhez; de van a f. *tapaa*-nak még másodlagos «finden, treffen» jelentése is, és ez csábította Vámbéryt arra, hogy a hasonló jelentésű tör. *tap-* igét itt fölhozza, nem vévén figyelembe, hogy a *tapogat-* alapszavának értelme nem lehet «finden, auffinden, treffen.» Így tehát ez az egyezés csak esetleges alaki találkozáson alapúl.

96) *tart-*: čag. *tart-* tartani, megtartani; (másodlagos jelentésé-

ben): húzni, vonni, vezetni, kalauzolni, kéznél fogni | kaz. *tartum* hajlam, vonzalom || St. *tart-* ziehen; ein geschenk machen (von seite eines niedern an seinen vorgesetzten); dauern, währen. — Vámbéry a «dauern, währen» jelentést tartja eredetibbnek, s a «ziehen»-t másodlagosnak. A logika és a tapasztalás azt mondja, hogy a konkrét jelentés mindig az első, s ebből fejlődik az absztrakt; azért ha logice és elfogulatlanúl gondolkozunk, lehetetlen a «dauern, währen» absztrakt jelentést eredetibbnek tartanunk a konkrét «ziehen» jelentésnél. Ezt igazolják a következők is: St. *tartiš-* zerren, umherziehen, hin- und herreissen; *tartin-* sich zurückziehen, sich enthalten | Ab. *tartar* húz, von, pl. kardot, íjat húzni, meghúzni; meginni (azaz mintegy kihúzni, egészen kiinni); *tartangiz* húzzatok; *tartardin* húzástól, húzás miatt; *tartgan* húzó; (az ő) húzta valami; *tartimadi* nem húzaték, azaz: azon időig nem mene (nem tarta addig); *tartima* ne húzz; *tartti* húza; egy ideig tarta; *tartigan* húzni, azaz: egyenlíteni (Budenz helyreig.: húzó v. a ki húzott) | kaz. *tart-* húzni, vonni; elbírni; nyomni: *tartiš* általános görcs; *tartiš-* huzalkodni, vitatkozni, perelni; *tartil-* húzódni, vonódni; *tartma* fiók, schublade (mondhatni inkább: «ziehlade»). — Ezek napnál világosabban mutatják, hogy a tör.-tat. *tart-* szónak alapjelentése: «húzni, ziehen,» s csak ebből fejlődött a «valameddig tartani (dauern, währen)» jelentés. Ellenben a m. *tart-* alapjelentése: «halten, tenere, sustinere, servare», pl. kezében tartani, magasra tartani, visszatartani stb.; — minthogy pedig «ziehen» és «halten» nagyon is külömböző dolgok, a m. és tör. *tart-* igéket az alaki egyezés daczára sem tekinthetjük azonosoknak. Vámbéryt a teljes alaki egyenlőség, és az vezette tévútra, hogy mind a két ige jelent átvitt értelemben «dauern, währen»-t is, és ő ezen — teljesen külömböző alapjelentésekből fejlődött — másodlagos jelentéseket tekintette eredetieknek. — V. ö. a megfelelő ugor rokonságot: MUgSz. 184., melyből az is kitűnik, hogy a *tart-* egy **tar-* alapigéből *-t* képzővel alakúlt, míg ellenben a tör. *tart-* végső *t*-je az alapszóhoz tartozik.

97) *ún-*, *undok*. *undor*: čag. *undor* undok, undorító || St. nem *undor*, hanem *ondur* frevelhaft, hässlich. — Az *undok* és *undorod-* nyilván az *ún-* alapszóból képződtek, míg a čag. *ondur* képzett volta nincs kimutatva.

98) *utó*: čag. *öte* túl, óta, elmúlt, mögött | kirg. *ötej* után, elmúlt, óta || Az *öte* szóval most már harmadszor van szerencsénk e munkában találkozhatni; egyeztetve volt az *óta*, *által* szavakkal, s most az *utó*-val van szembeállítva. Érdekesnek tartom összeállítani, hogy Vámbéry különféle műveiben (és az előttem fekvőnek külömböző helyein) hányféleképpen értelmezte az *öte* szót. Nevezetesen: St. (1867) «vergangen, unlängst, nach, seit» | Szóegy. (1870) «múlva, ólta»; továbbá: «túlsó,

szemközt levő» | Etym. (1877) «óta, elmúlt»; továbbá: «szemközt, átellenben, túl, múlt, elmúlt» | a jelen munka 236. lapján: «túl, múlva» | 507. l.: «óta, túl, azután» | 553. l.: «túl, óta, elmúlt, mögött.» — Nem valóságos Proteus-e ez a szó? És ha fölütjük az illető helyeket, mindjárt megtudjuk ezen értelemmódosulásoknak egyszerű okát. A török szavak t. i. oly udvariasak, hogy nem ragaszkodnak konokúl ahhoz a jelentéshez, melyet a nyelv zsarnoksága rájuk erőszakolt, hanem mindig azon czélt tartják szemük előtt, melyet a szerző el akar velük érni, és mindig oly jelentéssel lépnek föl, a milyenre az illető esetben szüksége van neki; sőt, ismervén bizonyára a «kleider machen leute» közmondást, sokszor az alkalomhoz szabják külső mezüket is.

99) *ük*: čag. *eke-če* idősebb nővér; *eke* idősebb fivér || Mellesleg megjegyezve, hogy az «idősebb nővért» magyarúl «néné»-nek, az «idősebb fivért» pedig «bátyá»-nak hívjuk, — továbbá, hogy a «néne» a St. és Ab.-ban *ekeǯi* (nem *ekeče*) alakban fordúl elő, azon való csodálkozásomnak akarok kifejezést adni, hogy ezeket a szavakat hogyan lehetett egymással egybevetni. Az *ük* a. m. «avia (öreg-asszony v. öreg-anya, mütterchen)», s azt még csak érteném, hogy ezzel azonos a čag. «néne»- jelentésű szó; de azt már véges elmém sehogysem képes felfogni, hogy az *ük* és a «bátya» minő fogalmi rokonságban állhatnak egymással!

100) Végre álljon itt még néhány összeböngészett kalász. *Bagoly* =*baglya*. «A m. *bagoly* szó nem annyira magára a madárra, mint inkább ennek kerek alakjára vonatkozik» 562. l.) | A *hold* szóban az *l* hangtoldás, mert az eredetibb alak: *hód* (641.) | *Böjt* kölcsönvétel a németből: *beth*, ill. *beth-tag* (641.) | *bűn* = latin *poena* (642.) | *Büszke* a *bíz-* és *hetyke* a *hit* szónak származéka (642.) | *Fal* = ném. *wall* (643.) | *Ház* a legrégibb nyelvemlékekben *hoz*-nak hangzik (644.) — (A Halotti Beszédben, melyet eddig legrégibb nyelvemlékünknek tartottunk, ezeket olvassuk: «es odutta vola neki paradisumut *hazóá*.» Vámbéry tehát a «legrégibb nyelvemlékek»-en bizonyára olyanokat ért, melyek a HB. előtt keltek, s melyekről csakis néki van tudomása. Kérve kérjük a tudós szerzőt, hogy ezeket mentül előbb tegye közzé a *Nyelvemléktár*ban.) | *Lomb* = ném. *laub* (644.) | «Én az *ér* (ader) fogalma alatt nem annyira gyökérféle hosszúkás testet szeretnék érteni, mint Budenz fölveszi, hanem h o s s z á b a n f u t ó t é r b e l i s é g e t, ü r t» (599.) | Lapp *vuovde* = ném. *wald* (648.) — (Persze a szegény lappok sohasem láttak erdőt, helyesebben: oly gyenge elmebeli tehetséggel voltak megáldva [v. megverve] a természettől, hogy «nem látták a fától az erdőt», míg a németek meg nem mutatták nekik. Mert hát az tudvalévő históriai tény, hogy a lappok és a németek hajdanában [anno dazumal] közvetlen érintkezésben voltak egymással, és hogy a lappok is hatottak

a németekre, azt bizonyítja több szó a német nyelvben, mint: *lapp* [lankadt], *lappalie*, *lappen* [czafat, czondra, rongy stb., mert a lappokat megszokták «rongy embereknek» nevezni], *läpperei*, *läppern*, *läppisch*, *lappicht*, *lappig* stb.)

De már elég! olvasóim türelme már fogytán lehet, azért nem is folytatom tovább. A fölhozott száz példából elég világosan kitűnik, hogy Vámbéry szóegyeztető eljárásának két sarkalatos hibája van, úgymint: a módszertelenség és a megbízhatatlanság. Kemény vádak, jól tudom; de nem könnyelműen, hanem nyomós bizonyítékok alapján és komoly megfontolás után mondom ki ezeket.

1) A módszertelenség. — Mielőtt valaki szóegyeztetésekbe fog, okvetetlenűl tisztában kell lennie az egyeztetendő nyelvek hangtani törvényeivel, különösen azzal, hogy az egyik nyelv hangjainak a másikban milyenek felelnek meg. Ezt, legalább nagyjában tudnia kell, mert a hangok kölcsönös megfelelése az egyedűli vezérfonal, melynek segélyével a hasonlító nyelvész biztosan haladhat. Ez az ábécéje, az egyszeregyje az összehasonlító nyelvtudománynak, s e nélkűl a hasonlítgatás nem egyéb sötétben tapogatódzásnál. Így tapogatództak nyelvészeink a legújabb korig; találtak ugyan hébe-korba valami jót is, mert hiszen «vak tyúk is talál szemet», de ez csak puszta esetlegesség volt. És így van Vámbéry is. Ő sem a török, sem az ugor nyelvek hangtanát nem ismeri kellőleg, és sejtelme sincs arról, hogy mely hangmegfelelések lehetségesek, melyek lehetetlenek. Nála a tör. *b*-nek megfelelhet a magyarban: *ml (kabak: homlok)*; *mb (tob: domb)*; *ld (göbek: köldök)* és *k: (siba: sik)* | *g*-nek *n*, *ny (mög: menűl, menyűl)*; *ll (tüg: toll)* | *j*-nek *ll (tuj: toll)* | *k*-nak *ny (bok: bonyolod-)* | *l*-nek *t (tal-: tát-)* | *m*-nek *ml (kamak: homlok)* | *n*-nek *v (jönü-: jöv-)*; *r (man-: márt)* | *ng*-nek *r (jeng-: nyer-)* | *r*-nek *v (kar: hav)* | *š*-nek *gy (üš: ügy)* | *t*-nek *lt (öte: által)*; *v (jut-: nyuvad)* | *v*-nek *mb (davul: domb)*; *r (sev-: szeret-)* | *z*-nek *j (sez-: sejt-)* | *ž*-nek *d (üžür: idő)* — és így tovább in infinitum. A vocalisokról nem is szólok. — Ismeretes Voltaire-nak az a mondása, hogy a nyelvészet oly tudomány, melyben a consonansok nagyon keveset, a vocalisok meg éppen semmit sem nyomnak a latban. Ha Voltaire most föltámadna, mennyire megörülne Vámbéry munkájának!

2) A megbízhatlanság. — Vámbéry ugyanis, mint láttuk, a) a szavak hangalakján gyakran holmi apró változtatásokat enged meg magának; b) a szavak jelentéseivel meg éppen könnyen bánik, mert sokszor esetleges mellékjelentésüket fő- azaz eredeti jelentés gyanánt állítja oda, sőt attól sem riad vissza, hogy teljesen hamis, meg nem levő jelentést tulajdonít nekik. Ezen csűrés csavarás határozottan elítélendő, mert ellenkezik a tudomány moráljával. A tudósnak jogában áll a szónak ismeretes jelentése alapján azon véleményét nyilvánítani,

hogy ezen jelentés talán ebből vagy amabból az eredeti alapjelentésből fejlődött; de elhallgatni az igazi jelentést, és egyszerűen helyettesíteni a véleménye vagy tetszése szerint föltételezendővel: oly eljárás, melyet közönségesen igen kemény szóval szokás megnevezni. Én nem akarom e kemény szót kimondani, mert hajlandó vagyok azt hinni, hogy Vámbéry nem tudta, mit cselekszik, midőn így járt el, és nem tudta, hogy így eljárnia komoly tudósnak nem szabad.

Ez az eljárás mindenesetre igen kényelmes, mert ha az összehasonlító nyelvész szükség esetén módosítja a szavak alakját, és elcsűricsavarja jelentésüket, s ezenkívűl még a hangváltozások törvényeit is teljesen figyelmen kívűl hagyja: akkor nincs a világnak az a két nyelve, melyeknek rokonságát ki ne tudná mutatni.

7.

Végre elérkeztünk az utolsó fejezethez, mely «a magyar-török nyelvviszonyról általában» szól.

«Ezek után, — úgymond a szerző, — nem lehet figyelmen kívűl hagynunk, hogy a finn-ugor theoria követői a török-tatár elem meglétét a magyar nyelvben egyáltalában nem vonják kétségbe. Azt is megengedik, hogy a török nyelv a magyarra jelentékeny befolyást gyakorolt; — csakhogy először: ők e befolyást a magyar alaktanban nem akarják elismerni; másodszor: a magyarban létező török szókincset részint csak olyan kölcsönszókúl tekintik, melyek a hosszasabb együttélés és ilyen esetekben elmaradhatatlan művelődési hatás következtében a törökből a magyarba átvétettek, részint pedig ősrokonnak, vagyis olyan nyelvanyagnak tartják, mely még azon időből ered, melyben az emberi nem ural-altáji faja még együtt élt, s melyben — a ma ismert fő-családok — a mongol-mandsu, török-tatár és finn-ugor népek még nem voltak elkülönítve.»

Jól mondja Vámbéry, hogy az ugor-nyelvészek a török-tatár elem megvoltát a magyar nyelvben nem tagadják. Nem is tagadták soha. Ebben tehát egy véleményen van a két párt; csak a provenientia kérdésében térünk el tőle nagyon. Mi t. i. kétféle török szavakat külömböztetünk meg a magyar nyelvben: 1) olyanokat, melyek megvannak mind az öt altaji nyelvcsoportban: az ugor, szamojéd, török, mongol és tunguz-mandzsuban; ezek tehát az altaji nyelvek közös szókincséhez tartoznak, és a grammatikai közösségekkel egyetemben arra mutatnak, hogy ez az öt főcsoport egy közös alapnyelvből ágazott el. Ebből megint az következik, hogy e szavak a közös alapnyelvből kerűltek az ugor alapnyelvbe, s ebből az egyes ugor nyelvekbe, köztük a magyarba; másrészt meg elszármaztak az ős-altaji nyelvből a török

alapnyelvbe, s ebből megint a mostan élő egyes török nyelvekbe. Természetes, hogy ezek a szavak azon kérdés tárgyalásánál, hogy a magyar nyelv az ugor vagy a török nyelvekhez áll-e közelebb, nem jöhetnek számba, mert ezek mint az összes altaji nyelvek tulajdonai, csak a «proximum genus», de nem az «ultima differentia» jelölésére szolgálhatnak; 2) olyanokat, melyek későbben kerültek hozzánk, t. i. akkor, mikor az elágazás már nemcsak az altáji, hanem a török és ugor nyelvcsoporton belül is megtörtént, s így a magyar nyelv már mint kész, külön nyelv állt a szintén önálló török nyelvekkel szemben. Azon szavak, melyek az elágazás utáni időben jutottak nyelvünkbe, természetesen csak kölcsönvételek lehetnek. Hogy mely szavakat kell az ősrokonság csoportjába soroznunk, és melyeket kölcsönvételeknek tekintenünk, arra vannak biztos kritériumaink. Annyi szintén bizonyos, hogy az utóbbiak nem egyszerre, nem egy és ugyanazon török nyelvből kerültek hozzánk, hanem hogy nyelvünk külömböző török nyelvek behatásának volt kitéve, kivált a legrégibb korban. Ebben a korban azonban csak egy nyelvre tudunk határozottan rámutatni, mely szavakat adott nekünk kölcsön, s ez a csuvas, vagy mondhatjuk: ó-csuvas. Később a hazánkban megtelepedett kún és bessenyő népektől is vettünk kölcsön szavakat; és végre legujabban az oszmanliból, leginkább a déli szláv nyelvek közvetítése útján.

Vámbéry egészen másképp igyekszik megmagyarázni a magyar nyelvben található török szavak ideszármazását. Ő, mint tudjuk, vegyülék-nyelvnek tekinti a magyart. Hivatkozik fönnebbi hang- és alaktani fejtegetéseire, melyeket nagy szerényen (és helyesen) «fölületes és nem eléggé szakértő fejtegetéseknek» nevez. Ezekre már megtettem észrevételeimet, azért tovább mehetek. Következik egy vád, mely — bocsánat ezen illetlenségemért! — mosolyt csal ajkaimra. Szóról szóra ideírom, nehogy önkéntelenűl is hozzátegyek, vagy elvegyek belőle valamit. «... A mennyiben a finn-ugor nyelvtudósok, a finn-ugor nyelvek egységes voltának absolut hiánya miatt, a bizonyító anyagot az említett nyelvterűlet széltében-hosszában gyűjtötték össze, vagyis: egyik formához az osztjákoknál, voguloknál és mordvinoknál, — másikhoz a finneknél és zürjéneknél, — harmadikhoz ismét a lappoknál találtak analogiákat: ennyiben, alapjában véve, azon föltevésnek adtak helyet, hogy a magyar nyelv azon ős időből ered, melyben a finnek elválása az ugoroktól, sőt az egyes nyelvdialektusokra oszlása még nem történt meg. Ilyen módon tehát a magyar nyelvet, úgyszólván, az egész finn-ugor csoport törzs- és anyanyelvének kellene tartanunk ...» stb. — Valóban: difficile est satiram non scribere! Soha egyetlen ugor nyelvésznek sem jutott eszébe a magyar nyelvet tartani az összes ugor nyelvek közös forrásának, s Vámbéry agyában is csak

azért szülemlett meg e gondolat, mert a nyelvhasonlítás elveivel és lényegével nincsen tisztában. Ha a magyar nyelvet vizsgáljuk, igaz, találunk benne alakokat, melyeknek megmagyarázása czéljából hol az egyik, hol a másik ugor nyelvhez kell fordúlnunk. De miért? Egyszerűen csak azért, mert a rokon nyelvek különválásának és külön fejlődésének legtermészetesebb következménye az, hogy egyes alakok az egyikben vagy a másikban kivesznek, és újak fejlődnek helyettük. Azért van az, hogy a magyar nyelvnek nem minden alakját találjuk meg minden rokon nyelvben, hanem néha éppen csak egyetlen egyben, sőt néha egyben sem. Ez a legtermészetesebb dolog a világon, s ezért még nem kell a magyar nyelvet az ugor nyelvek ős-anyjának tartanunk.

A mi a török kölcsönszavakat illeti, Vámbéry nem tartja elegendőknek azon bizonyítékokat, melyeknek alapján Budenz egy részükről kimondta, hogy az ó-csuvas nyelvből kerültek hozzánk. Két fontos hangtani momentum vezette Budenzet e föltevésre, t. i. 1) a csuvas nyelvnek az a sajátsága, hogy a köztörök *z* ellenében *r*-t tüntet föl. A magyar nyelvben magában nincs *z* : *r* hangváltozás, tehát bizonyosra foghatjuk, hogy azon török szavak, melyek a köz-törökségben *z*-vel, nálunk pedig *r*-vel vannak, már ezen *r*-es alakjukban kerültek hozzánk, még pedig azon török nyelvből, mely ezen *z* : *r* változást legnagyobb terjedelemben hajtotta végre, t. i. a csuvasból; 2) a másik hangtani kritérium az, hogy a csuvas a köz-török szóvégi gutturalist *(k)* sok esetben elejtette, s így a szó vocalis-végűvé lett. A magyar nyelvben semmi nyomát sem találjuk ily gutturalis-eltüntető hajlamnak, és mégis úgy tapasztaljuk, hogy a török kölcsönszók egy része a köz-török *k*-s szóvég ellenében *ó ő (ú ű)*-t mutat föl. a miből megint a fönnebbi következtetést lehet vonni. (V. ö. NyK. X, 132.)

Vámbéry szerint e kritériumok nem állják ki a tűzpróbát. Először, mert «a hangtani külömbség a csuvas és török közt nem csak az *r* és *z* hangoknál, hanem sok más esetben is előfordúl.» Budenzet a saját fegyvereivel akarja megverni, azért azon értekezésből meríti adatait, melyet Budenz *Némely látszólagos képtelenségek a csuvas-török hangviszonyokban* czím alatt a NyK. III. kötetében (234. l.) tett közzé. Kissé furcsának találom, hogy Vámbéry, a turkolog, ki annyiszor vádolta az ugor nyelvészeket azzal, hogy nem ismerik eléggé a török nyelveket, — most éppen Budenztől, a κατ' ἐξοχήν ugornyelvésztől tanúlja a csuvas hangtant! Még pedig a következőket tanúlja az említett dolgozatból: 1) hogy a török kezdő *j*-nek a csuvasban *ś* felel meg. || Ez helyes; v. ö. NyK. III. 244; — 2) a kezdő *k*-nak csuv. *j* felel meg. || Ez általánosságban nem áll, mert v. ö. pl. *kökiis* : csuv. *kukkur* | *köprü* : csuv. *küber* | *kül* : csuv. *kül* | *kert-* : *kard-* stb.; l. alább az 5. pontot; —

3) a török *a* gyakran *o*, *u*-vá lesz a csuvasban || Igaz, de azért abból, hogy vmely *a*-val való tör.-magyar kölcsönszó a csuvasban *o*, *u*-val, a köz-törökben meg *a*-val van, még nem következik, hogy nem a csuvasból vettük kölcsön; mert a hangemelkedés törvényénél fogva az *o*, *u*-val való csuvas alak ma már *a*-val lehet nyelvünkben; v. ö. HB. *χomuv*, ma: *hamu; nopun*, ma: *napon* stb. — 4) a török *g* a csuvasban mindig *v*-re változik || Nem áll; a szókezdő *g*-nek a csuvasban nem *v*, hanem mint a jakutban, legtöbbnyire *k* felel meg, pl. *göz:* csuv. *koš* | *göl:* csuv. *kül* | *gömüš:* csuv. *kümül* | *gör-:* csuv. *kor-* | *gel-:* csuv. *kil-* | *gir-:* csuv. *kir-* stb.; — hanem igenis, a köz-török szóközépi és szóvégi γ-nek megfelel a csuvasban *v*, pl. *oγul*; csuv. *uvel* | tat. *taγ:* csuv. *tuv* | *aγïr*: csuv. *juver*, stb.; — 5) a török *k* mindig *h*-ra változik. || — Ez a szabály mindenképpen hibás; mert a szóközépi és szóvégi *k* nem, csak a szókezdő *k* gyöngűl *h*-vá sok esetben, de az sem «mindig»; hiszen Vámbéry fönnebb (2. pont) maga is mondta, hogy *j* felel meg neki; mélyhangú szavakban a csuvas a kezdő *k*-t *χ*-vá szokta gyengíteni, ellenben a magashangúakét meghagyja *k*-nak, mint fönnebb is láttuk; — 6) a szóvégi *j*-nek mindig *t* felel meg a csuvasban. || Budenznél: «Az oszmanli és keleti töröknek van egy bizonyos számú szóban, szó közepén és végén, olyan *j*-je, mely, még a testvér jakut nyelv tanúsága szerint, eredeti *t* hangból keletkezett;» — 7) vocalissal kezdődő sok török szó elébe csuvasban *v* járul. || Igaz, hogy a csuvas sok vocaliskezdet ellenében *v*-s szókezdetet tüntet föl, de ez megint nem bizonyít a csuvasból történt kölcsönzés ellen, mert a magyarban meg vannak rá biztos példák, hogy a szókezdő *v* elesett; v. ö. HB. *vimagguc*, *vize*, ma: *imádjuk*, *ize*; mordv. *vetä*: m. *öt* stb.

Ezen hangváltozási (v. hangmegfelelési) szabályokat Vámbéry a Budenz czikkében egymással szembe állított köz-török és csuvas szavakból vonta el, még pedig, mint láttuk, nagyobbrészt hibásan.

«Ha tehát — így folytatja, — a hangváltozás ezen és sok egyéb szabálya a csuvas dialektust elkülöníti a többi török-tatár nyelvjárásoktól: lehet-e az *r* és *z* közötti viszonyt egyetlen csuvas hangsajátságúl tekinteni és szabad e a magyarban levő török szókincsnek — ez egyetlen hasonló jelenség alapján, hogy a magyar nyelv is a nála nem idegen finn-ugor hangrendszernél fogva éppen ilyen előszeretettel *r*-rel cseréli föl a *z* t — szabad-e csuvas eredetet tulajdonítani?» Felelet: 1) a *z*: *r* változást soha senki sem tekintette «egyetlen csuvas hangsajátságnak»; 2) ezen egyetlen hangtani momentum is elégséges arra, mint fönnebb kifejtettem, hogy a magyar nyelvben található törökség egy részét csuvas eredetűnek bizonyítsa, mert: 3) teljesen légből kapott Vámbérynak azon állítása, hogy a magyar nyelv «előszeretettel *r*-rel cseréli föl a *z*-t,» még pedig «a nála nem idegen finn-ugor hangrendszernél

fogva»! Hiszen sem a magyarban, sem egyetlen ugor nyelvben nyoma sincs a *z* : *r* hangcserének, s bizonyára nagy zavarba jönne Vámbéry is, ha példákat követelnénk tőle. Ennél fogva hiába küzd azon theoria ellen, hogy ezen *r*-es török szavakat készen kaptuk a csuvasból.

Többi argumentumai sem erősebbek ennél. Mert, hogy a *j* kezdetű török szavak a magyarban nem *ś* előhanggal vannak, mint a csuvasban, az nem bizonyít a csuvas kölcsönzés ellen, hanem csak arra mutat, hogy a kölcsönzés korában a szókezdő *j*-nek *ś*-re változása a csuvasban még nem kezdődött meg, vagy nem volt általános. Az szintén nem bizonyít semmit, hogy a *z* : *r* változás a csuvasban nincs egész szigorúan keresztűl vive, mert egyes kivételek nem dönthetik meg a szabályt. Vámbéry itt egyebek közt a m. *tenger* szóra hivatkozik, melynek török alakjai: oszm. *deñiz*, csag. *teñgiz, teñiz, tiäiz*, és a csuvasban: *tiniś* (tehát nem *r*-es alak.) Ha Vámbéry ki tudná mutatni, hogy a *teñgiz* szónak valamelyik török nyelvben előfordúl *r*-es alakja, akkor elhihetnők, hogy nem a csuvasból, hanem abból a másik török nyelvből kaptuk; így azomban a *tenger* a mai csuvas *tiniś* alakkal szemben csak azt bizonyítja, hogy az ó-csuvasban ezen szónak okvetetlenűl *r*-es alakban kellett meglennie, mert máskülömben a magyarban sem volna *r*-es alakja. A csuv. *tiniś* véleményem szerint dialektikus alaknak tekintendő, mely idő folytán kiszorította a rendes hangváltozással alakúlt *dengir* (*tengir*) v. *dingir* (*tingir*) szót (mert ilyen ó-csuvas alakot tételez föl a m. *tenger*; v. ö. m. *tengely* : oszm. *dingil*). Végre az, hogy a *z* : *r* változás más török nyelvekben sem «egészen idegen», szintén nem bizonyít semmit a csuvasból való kölcsönzés ellen, mert oly nagy terjedelemben egy török nyelv sem hajtotta végre e hangváltozást, mint a csuvas; már pedig a valószínűség a mellett szól, hogy ezen *r*-es szavakat onnan vettük, a hol tömegesen vannak meg, nem pedig oly nyelvekből (talán az egyiket innen, a másikat onnan), melyekben erre a hangváltozásra csak egyes szórványos példák vannak.

Már most lássuk az ősrokonságot. Az erről alkotott nézetet Vámbéry «szelid kifejezéssel» «a legmerészebb phantasia szüleményének» mondja. «Ha mi az ősrokonság fölvételét — úgymond — egyes gyökökre vagy gyökszókra kiterjesztjük, az nagyon természetes eljárás, mert az ural-altáji nyelvek egységes jelleménél fogva a gyökök s néha a tőszótagok közössége is önként érthető. De ha a rokonság fogalmát képzők alapján létrejött szavakra, tehát olyan beszédrészekre terjesztjük ki, melyek csak speciális alaktan törvényei szerint állottak elő: ez esetben egészen máskép alakúl a rokonsági viszony, mert ezzel már túlléptünk azon időponton, melyben a mai ural-altáji faj főbb népei még egy testet képezve, egy közös nyelvet beszéltek.» — Ebben tökéletes igaza van Vámbérynak; de most jön a bökkenő. «Ha Budenznek a

Magyar-török szóegyezéseimről írt jelentésében ős-rokonok gyanánt felhozott példákat közelebbről megvizsgáljuk: ki fog tűnni, hogy azok már a törökségnek szemmel látható és félreismerhetetlen bélyegét viselik magokon és így a nyelvek elkülönűlése utáni időből erednek, következőleg az «ősrokon» jelzőt nem igen érdemlik meg.» — Vagyis: hiába hivatkoznak az ugor nyelvészek arra, hogy a m. nyelvben levő török szavak egy része csak az ugor-török ős-rokonságban leli magyarázatát, mert e magyar és török szavaknak nemcsak alapszavai azonosak, hanem képzett alakjaik is, s a mi fő: ez utóbbiak a speciális török szóképzés szabályai szerint alakúltak. Fönnebb láttuk már, hogy a szóképzés-tan egyike Vámbéry Achilles-sarkainak, azért itt sem várhatunk tőle alapos fejtegetéseket. A Budenznél (NyK. X, 67.) ős-rokonnak elismert 122 szó közűl csak tizenegyet vesz tárgyalás alá; íme néhány példa: 1) «*ártani:* uig. *arta-*. ősrokon csak az *ár* tőszótag lehet (a mely mellék-alakja a primitiv *kār*-nak); de az *arta-* szó már török képzés, ennélfogva ez alakban már nem mondhatjuk ősrokonnak». || Először: mi bizonyítja azt, hogy az *arta-* képzővel alakúlt szó? Másodszor: hogy lehet az *ár-* ige mellék-alakja a *kār* névszónak? Míg e két kérdésemre kielégítő feleletet nem kapok, addig nem tartom szükségesnek a fönnebb mondottak czáfolatába bocsátkozni. (V. ö. MUgSz. 754. és Miklosich: *Die slav. Elem. im Magy.* 406. sz.) — 2) «*agg* (greis): abstract fogalma a concrét török *ak* (fehér, ősz) szónak, melynek régibb alakjai, t. i. *aj* (világos, tiszta), *ač*, *aj* (nyitni) stb., e tőszótagnak ős-alakját csak sejteni, de meghatározni nem engedik.» || Hol van itt «a törökségnek szemmel látható és félreismerhetetlen bélyege» ? Én nemcsak szemmel, hanem pápaszemmel sem látom. — 3) «*ázni* (nass werden) mellék-alakja az eredeti tör. *jaš*, *jas* (nedves) szónak és ősrokon gyanánt csak a tör. *iz*, *is* (nedves), magy. *víz*, vog. *vit* (víz), *vitin* (vizes) tekinthető.» || Itt sem vagyok képes fölfödözni azt a bizonyos «félreismerhetetlen bélyeget». — 4) «*bosszú* (groll), *bosszankodni* (sich ärgern). A *bosz*, tör. *boš*, *bos* tőszótagnak eredeti és concrét jelentése: főzni, forrni, buzogni, melyből az abstract: haragudni, bosszankodni stb. származott; minél(fogva?) ez szintén speciális török, nem pedig ural-altáji.» || Kénytelen vagyok a «repetitio» figuráját használni, és újra kérdezni: hol van itt az a szemmel látható török bélyeg? — 5) «*emő* (säugend) a török *emük* (szopó, *em* = szopni tőből) szóval azonos az *ük* particula végző gutturalisának szabályos elhagyása után; tehát ez is határozottan török, és nem ural-altáji.» || Fönnebb (V, 17.) már kimutattam, hogy a tör. *-ük* nem azonos a m. <*ó*, *ő*-vel, tehát *emő* sem lehet = *emük*. (V. ö. VI, 23.) — 6) «*gyerek* (kind), tör. *jauruk* = a madarak, vagy az emberek kicsinyje, fia. E török szó eredeti jelentése: közelálló, rokon (ebből, hogy *jakuk*, *javuk*, *jauk*, illetőleg: *javur*, *jaur* = közeledni), tehát fogalmilag éppen úgy, mint hangtanilag

speciális török képződés, nem annyira ural-altáji eredetű.» || Hát a «gyer*m*ek» alak?

De ne tovább! Ilyen bizonyítékokkal nem lehet meglevő elméleteket megdönteni, sem újakat alapítani.

Mindazáltal Vámbéry bátran halad tovább a maga útján a «kitűzött» czél felé. Csak még egy rövid állomást tart. «Azt hisszük, — úgymond, — hogy .... a magyar nyelv kettős vagy vegyüléki jellemét annyiban kétségtelenné tettük, hogy e kérdés fő-lényege fölött nem lehet polemizálni.» Még csak az a kérdés merűlhet föl, hogy «általában a nyelvtörténetben fordúl-e elő és hol, analog eset a kettős-nyelvűségre? s továbbá: hogyan viszonylik e jelenség az összehasonlító nyelvtudományban «uralkodó principiumokúl» ismert theoriákhoz». Jól tudja, hogy az eddigi theoriák szerint: «ha a szókincs még annyira vegyűlt is, de az alaktannak mindig határozott egységes nyelvjellem bélyegét kell viselnie,» de ha már egyszer kitűzte a forradalom zászlaját, és sok egyéb «uralkodó principiumok» ellen győzedelmesen (?) harczolt, mért hagyná megdöntetlenűl ezt az egyet? Nem is hagyja. Hajlandó föltenni, «hogy a mostan magyarnak ismert nyelv-conglomerat keletkezésével olyan kivétel állt elő, mely a sok tekintetben megbízhatatlan nyelvbúvárlat theóriáiba nem könnyen illeszkedik.» Közbevetőleg legyen mondva: a bizonyítási eljárásnál a «kivételeket» nem jó szemmel szoktuk nézni, mert azok rendesen ultimum refugiumai a sarokba szorított bizonyítónak vagy czáfolónak. Vámbéry is érzi, hogy nagyon merész dolgot állítana, ha elfogadva a vegyüléknyelvek lehetetlenségére vonatkozó állítást, egyetlen kivételűl tűntetné föl a magyar nyelvet: azért tagadja az egész theória helyességét, és több példára is hivatkozik. Fölhozza először a máltai nyelvet, «melyre sémi eredete daczára a görög és olasz annyira hatott, hogy grammatikáját sem őrizhette meg épen, s. a szókincs is könnyen érthető módon, a legbámulatosabb vegyületet képviseli». Másodszor a Koli és Palas kerületekben található dardui nyelvet, «mely részint az afgán és török, részint pedig a tibeti és burmai nyelveknek vegyüléke,» — «szóval egy körülmény, melyet sok más nyelvnél is (?) észlelhetünk». Sajnálom, hogy e két nyelvet nem ismerem; Vámbéry sem tartotta szükségesnek állítását legalább néhány példával illusztrálni, ennélfogva, úgy hiszem, eddigi tapasztalataim után megengedhető azon föltevésem, hogy a szerző e nyelvek vegyülék jellemére nézve talán tévedett; ha meggyőz az ellenkezőről, kész vagyok szavaimat visszavonni, de így e két bizonyítékot nem tartom elfogadhatónak. Szerencsére fölhoz még egy «vegyülék-nyelvet», melyet már nem környez oly mystikus homály, mint az előbbi kettőt; ez a cseremisz, — «mely alaktanának és szókincsének vegyüléki jellemére nézve a magyarhoz föltünőleg hasonlít, s ezért különösen megérdemli figyelmünket». Tekintsünk már most

mi is körűl egy kicsit a cseremiszben, és lássuk: miben áll «vegyülék-jelleme», mely annyira zavarba hozta állítólag a nyelvtudósokat, hogy nem tudták: az ugor, vagy a török-tatár nyelvek közé sorolják-e.

Annyi áll, hogy a cseremiszben van jó csomó arab, perzsa, tatár és csuvas eredetű kölcsönszó; de a kölcsönszavak, mint tudjuk, még nem teszik a nyelvet «vegyüléknyelv»-vé oly értelemben, mint Vámbéry használja e kifejezést. Ez ismeretes dolog, tehát nem szükséges bizonyítgatnom. De Vámbéry szerint a cseremisz nyelv alaktana is vegyűlt. Ez annyiban áll, hogy a cseremiszben van kilencz idegen szóképző, melyeket az olvasó felsorolva talál a NyK. III, 421—425. lapjain. Hogyan kerűltek ezek a cseremisz nyelvbe? Egyszerűen úgy, hogy a cseremiszek kölcsönvettek egy csomó szót, melyek e képzőkkel vannak alkotva, és kölcsönvévén ezen képzett szavak alapszavait is, kiérezték e képzők értékét, s alkalmazni kezdték eredeti cseremisz szavakon is; éppen úgy, mint mi is kölcsön vettünk *-nok*, *-nök*, *-ár*, *-ér* képzős szavakat, s aztán magyar szavakhoz is ragasztottuk ezen idegen képzőket. Valamint a magyart nem teszik ezek vegyülék-nyelvvé, úgy a cseremiszt sem szabad annak tartanunk, annál is kevésbbé, mert e néhány kölcsönvett képzőt kivéve, alaktanában semmi nyoma sincs idegen elemek belevegyűlésének. A cseremisz név- és igeragozás tisztán ugor; nem is lehet más, — mert szavakat és velük együtt szóképzőket lehet ugyan kölcsön venni, de arra nincs eset, hogy valamely nyelv casus- vagy személyragot vett volna kölcsön. Míg Vámbéry erre nem tud példákat felmutatni, addig a vegyülék-nyelveket továbbra is a lehetetlenségek közé fogjuk sorozni.

Tehát a magyar sem lehet vegyülék-nyelv. Ezzel be is fejezhetném dolgozatomat, de ha már eddig eljutottam, nem akarom mellőzni a még hátralevő részt sem. Úgyis csak a végkövetkeztetés van hátra.

«A magyar nyelvből — mondja a szerző, — egy, valamint qualitativ, éppen úgy quantitativ tekintetben, csak nehezen meghatárolható rész tartozik ... az ugor csoporthoz, még pedig e csoport olyan részéhez, mely az ugor nyelvterület legdélibb határán, még pedig a testvérnyelvek létrejövetele előtt élt.» — «A magyarban levő török elemek inkább a keleti török felé hajlanak és ennek segélyével sokkal könnyebben megmagyarázhatók és analyzálhatók, mint a nyugoti törökkel, a melynek befolyása aránylag újabbnak nevezhető s a melyet minden valószínűség szerint a nyugotra vonúlt magyaroknak a hozzájok csatlakozott khazarok, kabarok, besenyők és kúnokkal való összevegyülésének lehet tulajdonítani.» — «A magyar nyelvben levő török elem ... részint már nagyon régen elmúlt őskorból ered, vagyis őstulajdonnak tekintendő, részint pedig a történelmi érintkezés későbbi korából maradt fönn.» — Tehát: a magyar nyelv «vegyüléki jelleme miatt éppen úgy sorozható a finn-ugor, mint a török-tatár nyelvcsoportba.»

Őszintén megvallom, én e nyilatkozatokat nem értem teljesen. De ha nem csalódom, a szerző körülbelül ezt akarja mondani: a magyar nyelv török-ugor nyelvkeverék, melynek alapját («őstulajdon») a török képezi. E nyelvkeverék úgy jött létre, hogy a keleti törökség (mert a nyugotinak «befolyása aránylag újabbnak nevezhető»), összeelegyedett az ugor (értsd: speciális ugor, nem pedig «finn-ugor») alapnyelvvel (mert csak ezt érthetjük azon nyelv alatt, mely «a testvérnyelvek létrejövetele előtt élt».) Vagyis a magyar nyelv akkor keletkezett, mikor a «finn ugor» csoport már elvált finnre és ugorra, a török pedig keletire és nyugotira. Az ilyenformán előállt magyar nyelv «a történelmi érintkezés későbbi korában» a nyugoti törökségből is vett föl (= kölcsönzött) török elemeket.

Az eddigiek után tudjuk, hogy ez a végkövetkeztetés nem lehet helyes, mert az előzmények sem voltak helyesek. De ezen helytelen előzményeken kívül még három tény küzd a Vámbéry-féle vegyülék-theoria ellen, nevezetesen:

1) az u. n. «finn-ugor» nyelveknek «finn» és «ugor» csoportra osztása már túlhaladott álláspont, mert az újabb kutatások kiderítették, hogy a «finn-ugor» alapnyelv elágazása másképpen történt. Az újabb kutatások az u. n. «ugor» csoportból kiszakították a mordvin és cseremisz nyelvet, és a másik csoportból helyükbe tették a lappot. Tehát azon «ugor» csoport, melynek alap-nyelve Vámbéry szerint a törökkel vegyült volna, soha sem létezett mint egységes egész, ennélfogva nem is vegyülhetett mint ilyen a törökkel;

2) nemcsak az u. n. «ugor» csoport, hanem az u. n. «finn» csoport nyelveiben is (melyek Vámbéry theóriája szerint nem vegyültek a törökkel), vagyis az egész «finn-ugorságban» találunk a törökséggel közös elemeket, tehát ezeknek meg kellett lenniük a «finn-ugor» (szerintünk egyszerűen: ugor) alapnyelvben is. Minthogy pedig ezek oly természetűek, hogy kölcsönvételeknek nem tekinthetők, annálfogva nem magyarázhatók meg másként, mint azzal, hogy az ugor és a török alapnyelv ősrokonok voltak, azaz egy közös alapnyelvből ágaztak el; — mivel pedig

3) nemcsak az ugor és török csoportban, hanem a többi altáji nyelvcsoportokban is találunk ily közös jellemvonásokat, milyeneket így együtt más nyelvek nem mutatnak föl: annálfogva okvetetlenül föl kell tennünk, hogy az altáji nyelvek mind egy közös alapnyelvből ágaztak el, s ez az ős-altáji nyelv.

Vámbéry a török-magyar ősrokonság fölvételét «a legmerészebb phantasia szüleményének» mondja (262. l.), s az ural-altáji ősnyelv fölvételéről úgy nyilatkozik, hogy ezt «még nagyon koránvalónak s még sokáig a legmerészebb hypothesisnek kell tartanunk» (264). Mindazáltal elismeri «az összes ural altáji nyelvkincsben levő közösségi szellem»-et (243), beszéll a «rokon ural-altáji kör»-ről (151), sőt egy «közös ural-

altáji gyök»-öt is említ (601). Szóval: *tényleg elismeri az ural-altáji nyelvek rokonságát.* Minthogy pedig a nyelvtudomány mai állása szerint «rokonság csak oly nyelvek viszonyát jelöli, melyek mint osztatlan egészek egy közös és azonos alapnyelvből kiindúlva, szakadatlan nyelvtörténeti fejlődés által bizonyos fokú önálló megkülömböztetett jellemet öltöttek, vagyis jobban mondva, olyan nyelvek, melyekké csak egy közös osztatlan alapnyelv fejlődhetett, maga-maganak csak többszörös változatait hagyván hátra» (Budenz: Nyk. X, 68): ennélfogva Vámbéry *egyszersmind elismeri fönnebb idézett nyilalkozataiban az ural-altáji alapnyelv fölvételének jogosúltságát is.* Ezzel pedig egyszersmind kimondja azt is, hogy *az ő theóriája teljesen fölösleges és szükségtelen,* mert az ural-altáji alapnyelvből, illetőleg ennek elágazásából sokkal egyszerűbben és természetesebben lehet megfejteni a törökkel közös elemek megvoltát a magyar nyelvben.

Száz szónak is egy a vége: *Vámbéry meg sem tudta ingatni azt a szilárd alapokra rakott épületet, melyet meg akart dönteni.*

Dr. Szinnyei József.

Az ókori község. Tanulmány a görög és római vallásról, jogról és intézményekről. Irta *Fustel de Coulanges*, az Institut tagja, az Ecole norm. sup. igazgatója. Fordította *Bartal Antal.* Budapest, a m. tud. akadémia könyvkiadó hivatala. 1883. 8-r. XXII. és 609 lap.

Fustel de Coulangesnak a franczia akadémiától koszoruzott műve *La Cité antique* már régen magára vonta Bartal A. figyelmét és a *Philologiai Közlöny* régi folyamaiban (1871—72.) közölt volt már belőle mutatványokat; azóta a mű már 9-ik franczia kiadást ért lényeges átdolgozással és bővítésekkel és méltó feltünést keltett úgy a francziáknál mint a németeknél is. Nem «Régiségtan» ez, hanem franczia szellemességgel és elegantiával, német alapossággal, antik méltósággal könnyed elbeszélés alakjában írt tanulmány az államok és szellemek fejlődéséről, a vallásról s vele szoros összefüggésben az emberek gondolkodásmódjának, intézményeiknek, állami magán jogaiknak átalakulásáról. Első kiadásaiban a szerző csak gyéren hivatkozik forrásokra, azonban az utolsókban minél több tekintélyes bizonyítékot idéz jegyzet alakjában és így műve valóságos forrástanulmánynyá is lett. Különben nem a bizonyítások győznek meg bennünket és annál kevésbbé szerez meglepetéseket a szerző elmélkedése eredményeivel, hanem az elbeszélés szoros összefüggése, az okok és okozatok teljes felsorolása, a tényekből önként folyó következtetések visznek magukkal bennünket és nem is engednek időt a kételkedésre.

A mű öt könyvre van felosztva, melyek — úgy mondhatnók — az eszmék fejlődésének egy-egy korszakát tárgyalják és közben az egyes fejezetek is az előzmények rövid recapitulatiójá-

val teljes kis egészet adnak úgy azonban, hogy egymásból folynak, egymáson alapulnak.

Róma és Görögország legrégibb patriarchalis állapota, főképen vallása, az alap, melyre a két nép uralmának fejlődését alapítja; — a kereszténység az utolsó isteni eszme, mely az ókort zárja, miután az embereket teljesen egyenlőkké és igazán szabadokká tette. A két népet mindenütt együtt tárgyalja az iró; kimutatja, hogy ősi vallásuk (és a hinduké is) egyenlő, tehát a belőle folyó politika szelleme is csak egy lehet, és az ember szellemi fejlődésének alapján egy eredményre juthatnak. A görög és római természet kétségtelen különbözősége egészen mellékes marad, csak abban mutatkozik mégis, hogy egy-egy változás korábban vagy későbben, más események utján, másnemű küzdelmek által, más módon áll be.

A *Bevezetésben* a szerző kitűzi a kérdéseket, melyekkel foglalkoznia kell és az irányt, melyet követni akar. Mindenek előtt figyelmeztet, hogy az ókori népek intézményeit tévesen fogjuk fel, ha mai fogalmaink, életünk és a mai történet alapján akarjuk megítélni. Ezzel a szerző teljesen objektiv és elszigetelt álláspontra helyezkedik. Idegeneknek tekinti az ókori népeket, hogy elfogulatlanul itélhessen fölöttük. Lehetetlenségnek tünteti fel azt a laikus felfogást, hogy az ókori intézmények a modern népeknél folytatódnak vagy megújulnak, mert az értelmiség változtával az intézményeknek is változniok kellett, sőt bizonyos forradalmak következtében teljesen átalakultak, úgy mint a társadalmak is egészen új alakot öltöttek. De épen ez okból még a régi népek intézményei sem érthetők meg a történeti, mint ő mondja, a virágzás-korszakabeli állapotokból, ha nem veszszük figyelembe, hogy addiglan hogyan jutottak; azért mindenek előtt az őskor eszmevilágából, a népek keletkezésének állapotaiból kell a vizsgálódásban kiindulni és erre nézve a class. népeket illetőleg a történeti korban már részben érthetetlen legendákat, a nyelv régi gyökereinek jelentését, a későbbi hitnek már meg nem felelő, de egy régi kor emlékeiként fenmaradt szertartásokat kell figyelembe venni.

Általában véve a *vallást* tekinti a szerző *minden* emberi intézmény forrásának és szabályának. A vallásból vezeti le az emberek első társadalmi alakulását, a családot, és vele minden magánjogot, ép úgy mint a kormányzás elveit és a nyilvános törvényeket is. Azért az I-könyvben az ős vallást tárgyalja, a mely t. i. a halottak és a tűzhely cultusa volt. A halál titka keltette fel a túlvilág és az istenség fogalmát. Kezdetben a halált csak az élet átváltozásának és a földben az emberek közt való folytatásának tekintették. De épen ez kötelességet rótt az élőkre, hogy a halottat eltemessék és pedig a szent szertartások mellett és azután is folyton táplálják. Eleinte tehát a halál utáni büntetésre vagy jutalomra nem gondoltak; a Tartarus és Elysium későbbi fogal-

mak. De ha a halott nem rézesült tiszteletben, ő lett az élők zaklatójává, míg tisztelve őrködő szellemmé, istenné lett. A halott ős isten, temploma a sír, emléke pedig a házi tűzhelyhez volt csatolva, a mely körül a meghalt előd élt volt s a melyet az utódnak elhagynia nem volt szabad. (Manes, Penates, Lar.) A tűzhely oltár volt, melyen a ház istensége a tűz alakjában folyton jelen van, azért semmi tisztátlanságnak nem szabad körülötte sem lenni, sem történni; lángjainál imádkoztak, neki áldoztak, mert «örökkévaló, örök szép, gazdag, táplál» és «védelmez». A tűz kialvása azt jelenti, hogy az isten megszünt lenni. Az első törvény tehát a tisztaság, erkölcsösség, az első kötelesség a halotti szertartások végzése es a tűzhely tüzének táplálása. Ez a házi vallás rendelete. E körül szervezkedik a családi élet, mert a halottak cultusát csak a legközelebbi rokon, az első szülött fiu végezheti; a halottak cultusánál és a tűzhely körül csak családtag lehet jelen, az idegent a tűzhely körül vont kerítés is távol tartja. Két család közt semmi vallási közösség nincs, minden családnak külön papja a *pater*, és ő a kormányzó is. Mind e jog és hatalom fiuról-fiura szállt; születésével nyeri a jogot, hogy elődjei cultusát végezze, áldozzon, abban a biztos tudatban, hogy halála után ő is hasonló tiszteletben részesűl.

A II. könyvben már a szerző következtetéseket von le a későbbi korra is az ősi vallásból. A családról szól, melynek kizárólagos tulajdona a saját tűzhelye és őseinek sírja. Kimutatja, hogy nem a nemzés, sem a szeretet nem alapelve a *családnak*, hanem a vallás közössége. Annál kevésbbé lehet az atya hatalma, az erő, a jog forrása. A pater azért feje a családnak, mert ő lett a cultus örököse; a többi tagot a cultus közössége köti hozzá. A nő, mikor házasságra lép, elhagyja saját ősei cultusát, férje vallásába vétetik fel; azért kell őt szent szertartásokkal beavatni s azért lesz az elválás majdnem lehetetlenné. Az élet egyik fő feladata: a családnak és így a cultusnak férfi ágon való folytatása, és azért a nőtlenség istentelenség. De csak fiu tarthatja fenn a család és a vallás folytonosságát; fiu gyermek nélkül a házasság úgy szólván érvénytelen, mert nem tesz eleget a házi cultusnak; azért csak a fiut avatják fel szertartásokkal és ha nem születik adoptálni kell. Az adoptált csak az új családhoz tartozik, két családhoz, két valláshoz senkisem tartozhatik; a családból való kilépés *(emancipatio)* a vallás elhagyása, és vele az örökösödési jog is megszünik.

Ezek szerint a rokonság is a vallás közössége és pedig csakis a fi-ágon való rokonság *(agnatio)* érvényes.

A vallás adja a családnak a jogokat is; belőle ered a birtokjog, mert az elmozdíthatatlan tűzhely és sir örökké a család tulajdonává és eloszthatatlanná teszi azt a darab földet. a melyen állnak, és sérthetetlenné, szentté teszi annak határait. Nem a munka, hanem a vallás adja a birtokot nem egyeseknek, hanem az egész csa-

ládnak, a melynek feje, főpapja és törvényhozója a *pater*, kire *örökösödési jogon* szállt át a cultus és a földbirtok is. Végrendelet erre szükségtelen, a fiu *heres ipso iure, necessarius*. Ez adja meg a pater hatalmát neje és az egész család felett. A *»pater»* szó nem is a nemzőt, *genitor*, jelenti, hanem a cultusban és birtokban való hatalmat, tekintélyt. Neki teljes hatalma van; de nem önkényes, mert a vallás korlátolja, a mely erkölcsösséget, castitást, egymás iránt való tiszteletet követel és ragaszkodást a tűzhelyhez, mely a családnak első *hazája*.

Ezután a *gens* tervezetére tér át a szerző; kimutatja, hogy a *gens* a közös származás és közös vallás szerint való testület (*gens*, γένος, *genus*, *gignere* v. ö. ὁμογάλακτες; ellenben familia = οἶκος = birtok: mező, ház, pénz, rabszolga). A gens az egész nagy család, esetleg több ággal, mely egy ős tiszteletét folytatja és megtartja a családi szervezetet, mert saját cultusa, közös sírja, saját főnöke van; idegent ez sem fogadhat magába; a cseléd azonban hozzátartozik, mert beavatják a cultusba és épen ezáltal köttetik a családhoz és veszti el szabadságát még az esetre is, ha felszabadúl (*cliens*).

A III. könyv a községi állam megalakulásáról szól. Egy-egy hatalmasabbnak látszó istenség imádására több család egyesül és megalakul a *phratria, curia*, több curia egyesülése a *tribus*; az egyes családok megtartják cultusokat, de egy közös cultus körül is csoportosulnak. E nagyobb társadalomban, mely csak a vallási fogalmak növekvésével létesülhetett, szintén a család szervezetét, a családból nagyobb körre átvitt jogokat és kötelességeket tartják meg. E cultusok *mellett* egy külön vallás fejlődött a természet jelenségeinek hatása alatt, és épen e hatás különfélesége szerint ugyanazt a jelenséget más-más szempontból tekintve másként is nevezték (Heraklés, Phoibos, Apollo, Hyperion stb), így ezek az istenségek is kezdetben a házi istenségek jellegével birtak, csak egyes kis csoportok istenségei voltak. Innen eredtek a helyi cultusok. Azonban e cultusok alkalmasabbak voltak az emberi egyesülés fejlesztésére, mert az emberek végre is belátták, hogy a különböző név egy istenséget jelöl; erkölcstanuk is általánosabb, mert pl. Jupiter az idegen tiszteletét, a vendégszeretetet parancsolja, azért mellettük a házi istenségek tisztelete gyengülni kezd. A tribusok is egyesülnek egy cultusban és megalakul az a municipalis állam, melynek megvan a közös tűzhelye, a családi, gensbeli stb. tűzhely mellett és a családok főnökei fölött kimagaslik egy közös kormány. Így egyesültek pl. Attika népei Athené tiszteletére.

Ily nagyobb társadalmak közös tűzhelye a városban van, melyet ép oly szent határ vesz körül, mint a család tűzhelyét, a házat vagy földbirtokot, és a melyhez épúgy ragaszkodnak az egyesek mint a családhoz. A várost szent szertartással alapitják, az alapitó pap és fejedelem is, mint a családban a pater, mert ő telepíti oda az isteneket, ő a cultus feje, közös atya s holta után közös

ős. (A honalapitás az Aeneis tárgya; Aeneas nem hős, hanem pap, ki nem vitézséggel akar hont alapítani, hanem az istenek útmutatása szerint.) — A község istenei a legfőbb hatalom, mert ők őrzik a várost és csak saját városukat. Eléjük sem járulhat idegen, mert annak más istensége van, még ha ugyanoly névvel tisztelik is. (Más volt pl. Sparta Athenéje mint Athenæé.) Ha a várost ostromolják, mindenek előtt az isteneket kell védeni és az ellenség azokat iparkodik megnyerni vagy meghóditani. Természetes, hogy csak a családok fejei tagjai az államnak; ők vesznek részt a közös étkezésben és az igazgatásban, de felettük áll a közös vallás és annak papjai.

Az államvallás főpapja a király; és e papi jellege miatt avatják fel a királyt vallási szertartásokkal. A vallás adja meg neki politikai tekintélyét, mert ő az istenek és emberek közvetítője. Az első király és főpap az alapító; azután pedig mindkét méltóság örökösödés útján száll át utódjára. (A választás már későbbi fogalmak eredménye.) A király név maga is szent, és a köztársaság idejében is az marad; a későbbi uralkodókat, kiknek csak politikai méltóságuk volt, nem merik királyoknak nevezni, csak tyrannusnak.

A királyság megszüntével a tisztviselő is pap és politikai hatalom együtt. mert minden tisztviselő végez szertartást is (οἱ ἐν τέλει). Az istenek akarata jeleli ki őket méltóságukra a sorsolásban. A választást is mindig auspicium előzi meg és a gyülés csak azokra szavazhat, kiknek az auspiciumok kedvezők voltak. — A törvény a vallás része; azért mikor már leirták, a szertartás-könyvekbe foglalták be, és nem ismerheti a törvényt, ki a vallásban nem jártas. Solon, Lykurgos rendezhették e törvényt, de nem ők csinálták, a vallás rendelte, az istenek adták. A mint a vallás csak egy civitasé, úgy a törvény és jog is csak *civile, csak* a polgárnak szólt; polgár pedig az, ki részes az állam cultusában, más mindenki *idegen*. A vétkest megfosztják polgári minőségétől, kizárják a vallásból, nincs hazája, mert a haza az ősök földje, melyet a vallás szentté tett, melynek középpontja a prytaneum. A számüzött hazájával együtt *mindentől* meg volt fosztva, ki volt átkozva, elvették tőle tűzhelye *tüzét* és a tisztító áldozat *vizét*, megszünt atya lenni, nem volt többé férj sem. (Regulus!)

Két várost a vallás különbözősége választott el egymástól s így természetesen törvényeik is különbözők voltak. Innen van és nem a föld természeti viszonyaitól a görög városok elszigeteltsége. A hódításnak nem az a czélja, hogy egy népet alkosson, hanem hogy földjeiket elfoglalja, őket kiirtsa. Kormányt nem is adhatott nekik, hisz a vallással ellenkezik, hogy idegen vallásu ember kormányozzon. Csak a hitbeli meggyőződések változtával lehetett nagy államot alakitani. Gyarmatot is csak azok alapithatnak, kik anyavárosuktól vallást, isteneket, szent tüzet kapnak. A vallás mindenben! Isten mindenütt és pedig könnyen haragra gerjedő

isten! Az ember *minden* tettét a vallás szabályozza; alája volt rendelve az embernek nem csak lelke, hanem teste is; személyes szabadság lehetetlen, legfölebb abban, hogy részt vesz az állam ügyeiben, a mi föltétlen kötelessége is volt.

A IV. könyv az átalakulásokról, a forradalmakról szól, melyeket az emberi szellem fejlődésével a hit változása idézett elő; de előidézte a rangkülönbség is, mely már a család szervezetében megvolt, azáltal t. i., hogy a paternek legfőbb hatalmat adott hozzátartozói fölött. Az elsőszülöttnek kiváltsága alárendeltté tette az ifjabbakat és azok családait, és még ezeknél is alárendeltebbek voltak a szolgák. Ez osztálykülönbség az államban is megmaradt. A senatus tagjai a gensek fejei; a pater a közvetítő mindenütt, a többiek csak hozzá, sőt alája tartoznak, csak általa tagjai a társadalomnak.

Voltak azonban a társadalmon egészen kívül álló elemek is, kiknek t. i. családi vallásuk nem volt. Így a plebs nem tartozik a populushoz, mert nincsenek őseik, nincs családi tűzhelyük, nincs közös vallásuk; azért nincs szent házasságuk, birtokjoguk sem; nem lehettek sem tisztviselők, sem katonák. De az első változást nem ezek idézik elő, hanem a szent családok, az aristokratia, a kiknek fejei fölött a király uralkodott. A királyok iparkodnak az aristokratia ellenőrzésétől menekülni s e czélból sokszor a plebshez csatlakoztak az aristokratia ellenében (Servius); a plebset emelni, a genseket gyengíteni akarják. A patresek nem engedték, hogy a király hatalma nagy legyen; tisztelték mint a cultus fejét, de érezték, hogy ők maguk saját gensükben erősebbek mint a király; azért csakis a politikai hatalomtól fosztják meg mindenütt, a vallási királyt meghagyják. Így kerekedett felül az aristokratia Spartában, Athenæben és Rómában is; mindenütt egy aristokratikus gyülekezet (senatus) volt a király mellett, és az fosztja meg a királyt hatalmától.

Azonban a királyság bukása a társadalom szervezetét nem változtatta meg, hanem az aristokratia uralma hordta magában a az igazi változás csiráit. Mikor a gens kormányformája egyesült az állammal, két ellentétes elem egyesült, egyiknek el kellett nyomnia a másikat; csak elszigeteltségében állhatott fenn a családfő tekintélye; az államban velük szemben az alsóbb osztály nagy népességénél fogva is nyom valamit és azok mellett a családfők is versenyeznek a népszerűségért. Ily körülmények közt a régi családi szervezetnek és vele együtt némely jognak (az oszthatatlanságnak, elsőszülöttség kiváltságának, örökösödési jognak) gyengülnie kellett vagy elhanyagolták; az ifjabb ágak különválnak, külön tűzhelyt alapítva, függetlenekké lesznek; a gens elveszti egységét.

De még türhetetlenebb a cliensek állapota, kik mindinkább terhesebbnek érzik a patronustól való teljes függésüket és elválhatatlanságukat. A hit látókörének nagyobbodásával uruk hatalma

jogtalannak kezd látszani s maga az úr is kételkedni kezd, enged. Lassankint a házon kívül külön földdarabokat jelölnek ki a cliensek számára, hogy látszólag szabadon míveljék; de még uruknak dolgoztak; később csak haszonbért fizettek, tulajdonjoguk nincs még. Athenæben Solon elégíti ki némileg őket az adósság eltörlésére vonatkozó intézkedéseivel; ez az adósság nem lehet más, mint a szolga földhaszonbére. Sőt Solon többet tett: megadta nekik a földbirtokjogot, elvette a földet a vallástól és a munkának adta oda. Rómában a rabszolgából szabados lesz. Jogainak változása úgy halad mint Attikában, csakhogy lassabban. Igen fontos volt Servius Tull. intézkedése, mely szerint a cliens többé nem a patronus csapatjához tartozott, hanem vagyona szerint nyer helyet a felosztásban, a hadseregben és a szavazásnál. De most már a cliens egészen független akart lenni, elvált a genstől és a plebs-szel egyesült.

Így csak két hatalmas testület: a patriciusok és a plebs állott szemben, nyilt harczot víva a vallásban és politikai jogokban való közösségért. Amott a vallás varázsereje, itt a nagy szám! és emez győz, a monarchiához folyamodva az aristokratia ellenébe: akár a még uralkodó királyokat támogatja, akár új alakban csak politikai hatalommal iparkodik azt visszaállítani (tyrannis) — nem hajlamból, hanem csak mint a boszú eszközét. De más körülmények is emelik a plebset. A VI. században megindul az ipar és kereskedés; forgalomba jő a pénz, mely nincs alávetve a vallásszabta birtokjognak; megszerezheti a plebs is munkájával. Pénzaristokratia fejlődik a plebs közt és a tömeg szívesen csatlakozik saját osztálybelijéhez. Így a pénz lesz az államszervezkedés egyik elve. — Másrészt a hadviselés változtával a gyalogság is fontossá lesz a nemes lovasság mellett; a plebs erőt érez magában, önérzete követeli, hogy vallást is szerezzen: templomokat emel magának (Varro L. L. 6, 13. Dion. 4, 5.) és kivívja azt is, hogy az államba felvegyék; összevegyülnek a nemesekkel: a plebs a helyzet ura.

Így festi Fustel e változások történetét Athenæben is, hol Solon adta meg a plebsnek az első politikai jogokat; Peisistratos a demokratikus tyrannis typusa; Klistenes 10 tribusába fölvette az egész népet egyenlően, nem eupatrida ős, hanem eponymos héros cultusával. — Ugyanily változások voltak Rómában is, a hol a plebsre és idegenekre a háborúkban nagy szükség levén, korán igen nagy fontosságot nyertek. Servius Tullius fölveszi őket a nép közé és a hadseregbe, jogokat és vallást ád nekik, a tribus vallását. Igaz, hogy a nemesség megboszulta magát vallási meggyőződésből és pillanatra visszaállította lényegükben a régi állapotokat. Azonban a plebset mégis rendezett társasággá kellett tenni; azért adósság által mint nexusokat akarták a gensekhez csatolni. De a plebs nem akart cliensi köteléket. Kivonul R-ból, hisz idegen várost hágy el; azonban a R. jövő nagyságára gondoló belátóbb patriciusok

némi áldozatok árán is visszahívják. A plebs még nem gondol jogegyenlőségre; külön törvényt kiván; csak később kivánja, hogy a patr. államba vegyék föl. A néptribunusságot állítják fel. A tribunus hatalmát nem a vallás adta; nem is végez ő szertartásokat; azért legalább személyét tették szentté és többi közt kimondták, hogy «senkinek sem szabad a tribunus ellen tenni». E hatalom által szerezték meg a tribunusok maguknak és a plebsnek politikai jogaikat, úgy, hogy azután valóban két nép állott egymással szemben. De egyesítette őket a háború s ott érintkezve különösen a plebeius gazdagok érvényt szereztek eszméiknek és első együttes politikai szereplésök az volt, mikor a hadsereget megszavaztatták. A decemvirek törvényeit már a plebs elé is terjesztik, az új decemvirek közt már 3 plebeius törvényhozó is van; lassanként nagy küzdelemmel eljutnak a consulságra is, sőt főpapságra is, és így teljesen egyenlő jogúak lettek.

Így változván a társadalmi forma, meg kellett változnia a jognak is, mely amavval járt. Most már nem az istenek szólnak a törvényben, hanem a populus intézkedik; már most a kormányzás elvévé az egész állam érdeke *(res publica)* lett és ez az emberek és korszakok szerint változhatott. A közös érdekről a szavazás adott számot, tehát a szavazás lett az intézmények forrása. A kormány első feladata nem a vallás, hanem az igazgatás.

Azonban a demokratia még nem jutott uralomra, még csak a gazdagság bizonyos foka adott jogot és hatalmat; a gazdagság aristokratiája volt az uralkodó; de ez az irány érdemet szerzett abban, hogy a munkásságnak tiszteletet adott; másrészt meg fölkeltette a még egészen alant álló proletarius önérzetét és vágyát, hogy polgárrá lehessen. Ez a kormányforma, a szavazás, a népgyülés mind lassanként fölemelte a proletáriust is a nép közé. Itt kezdődik az igazi demokratia, mely mindenkit egyenlővé tett a a jogban, de egyenlő kötelességeket is szabott. Főkövetelménye a törvény tisztelete es az államéletben való részvétel: az emberek önmagukat kormányozták.

Azonban épen ez a jogegyenlőség érezhetőbbé tette a gazdag és a szegény közt való külömbséget és demoralizálta az alsóbb osztályokat; megingatta a demokratiát. Polgári jogaikkal akartak pénzt szerezni az emberek: eladták szavazatukat; minden közköltséget a gazdagokra róttak; gyakoriakká tették a vagyon-elkobzást stb. Nincs többé demokratikus kormány, hanem csak hatalomra törő pártok; a rend felbomlott: a gazdag aristokratia a szabadságért harczolt, ellenben a demokratiának nevezett szegények látva ismételt vereségüket, a tyrannisért küzdöttek; a küzdelemben majd a gazdagok kerekednek felül és a demokratia kegyetlen oligarchiává fajul, majd a szegények és akkor zsarnoksággá lesz.

Végre az V. könyv a municipalis kormányforma eltünésének okait sorolja elő. Két okra viszi az iró vissza, t. i. a hitbeli meggyő-

ződések átalakulására és a római hódításra; ez képezi a Kr. e. öt század történetét. A vallási nézetek változását legjobban kifejezik a költők új hymnusai az ég és föld nagy isteneiről és a nagy szenthelyek (Delphoi, Delos), melyek magukhoz vonzva a népeket, elfelejtették a helyi cultusokat. A változásokra nagy befolyással volt a philosophia, mert érintve a meggyőződéseket, megingatta a kormányzás alapját is. Uj, széles körű jogokat hirdetett, vallás helyett lelkiismeretre, szokás helyett okoskodásra és igazságra hivatkozott; azután új állameszméket, új elveket teremtett. Zeno már minden embert polgártársnak tekint, tehát túllépi a társadalom szűk határait. A polgári erény fölé emelkedik az *emberi;* az emberek nagyobb eszmék, nagyobb társadalmak s az egység után törekednek. — Ugyanily irányban haladnak az események is, mint legjobban mutatja a római hódítás, melylyel a többi községi államok fölé emelkedik. Segítette Romát az, hogy népe vegyes faj: albai, trójai, pallantiumi, görög, sabinus, etruscus stb. és így vallási összeköttetésben volt minden néppel; és államvallásában is összevegyültek a különféle cultusok. Róma politikájának egyik eszköze, hogy a népeket azzal kapcsolja magához, hogy elfogadja istenségüket és a maga elnöksége alatt rendez ünnepeket; a másik a sok gyarmatosítás. A gyarmatok is összeköttetésben maradtak anyavárosukkal. De az emberek már nem a vallást, hanem az intézményeket tisztelték és a hol azokat meggyőződésüknek megfelelőbb alakban találták, oda vonzódtak. Róma mindig az aristokratiat támogatta és intézményei is arra vallottak, még a demokratia győzelmekor is; azért sokan csatlakoztak hozzá és a aristokratia nyitja meg Romának az utat Görögországban is csupa pártérdekből a demokratia ellen.

A hódításokkal nem a *civitas r.* növekedett, hanem csak az *imperium r.*; a legyőzöttek nem egyesülnek R-val, hanem meghódolnak *(dediticii)* vagy szövetségesekké lesznek *(socii).* De a meghódoltak lemondanak vallásukról, kormányukról, mindenükről. A socii is elismerik a *maiestatem populi r.* és ez által függő viszonyba jutnak; utasításaikat R-tól kapják stb. Róma idegeneknek hagyta őket, nem adja át saját intézményeit és igy hatalma korlátlan maradt; az imperiummal elküldött kormányzó korlátlan úr és törvényhozó *(edictum);* ellene csak valamely patronus által kérhettek igazságot; földjük nem az övék, csak *pro suo.* Tehát teljesen R-tól fügtek; bár még nem voltak «római polgárok». Ez volt most a népek vágyainak netovábbja és Róma elég ügyesen csak lassankint adja meg a polgárjogot; nem a hódítás folytán, hanem az eszmék átalakulása után.

Már a Kr. e. 5. század óta a vallás nem volt oly szűkkeblű, hogy egy család vagy városra szorítkozott volna; a jog és politika sem volt már oly szoros összeköttetésben a vallással, sőt kezdték a vallást egészen elhanyagolni. A *kereszténység* öntött újra a keb-

lekbe hitet és pedig egészen új hitet és eszméket. A ker. isten az emberi természet és világ fölött áll, egyedüli és mindenkié, mindenek fölött uralkodó; előtte nincs többé idegen, kit gyülölni kellene. A vallást a kormánytól különválasztotta. «Add meg a császárnak a mi a császáré és a mi az istené az istennek.» A politika ez által sokkal szabadabb lett, az egyeseknek pedig csak a kereszténység adta meg a személyes szabadságot.

Ime megkísérlettem vázlatban ismertetni Fustel gondolatmenetét. Természetesen csak a főbb pontokra szorítkozhattam; terjedelmes indokolásáról az állapotok illustrálásáról nem adhattam képet, sem pedig mesteri jelemzéseiről. Csak azt bátorkodom még megjegyezni, hogy itt-ott hirtelen viszi át az olvasót a változások sorrendjén a nélkül, hogy állítása teljes világot nyerne. Igy pl. némi hézag érezhető, mikor a családi vallás mellett a természet vallásának feltünéséről szól és még inkább, hogy az uralkodóvá lesz; nem elég világos a végrendelkezési jog fejlődése; és úgy érezzük mintha a római hóditásnak a többi részszel való összevetése némi önkényt mutatna. De mindamellett rendkívül szép, érdekes és tanulságos műnek kell mondanunk, melynek fénypontja, véleményem szerint, a forradalmakról szóló könyv. Bartal is mindent elkövetett, hogy fordítását a magyar olvasó igazán élvezhesse. Az illustratióul felhozott példákat a magyar történelemből vette, az idézeteknél pedig a legjobb magyar fordításokra hivatkozik.

MALMOSI KÁROLY.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Geschichte der Einwirkungen der deutschen Litteratur auf die Litteraturen der übrigen europäischen Kulturvölker der Neuzeit. Von Dr. *F. H. Otto Weddigen.* — Leipzig, Otto Wigand, 1882.

Szép tárgy, mely kellően feldolgozva, érdekes észleleteke-nyújthat a jelen század irodalmi áramlatairól. Csakhogy a német tek között jelenleg domináló nemzeti hangúlatot tekintve, elgondolhatni, mily könnyen válhatik belőle egy minden hiányt és árnyoldalt kifeledő panegyricum. Jelen mű *jórészt* szenved e hiányban. Nemzeti óhajok és sóhajok vannak benne kifejezve, melyek bármely fűzfapoétának is diszére válnának. Németország missiója, minden nemzetnek a műveltségben példányképűl szolgálni: örökös refrainje. E mellett a szerző, mint szerző is felette önérzetes. Meg van győződve arról, hogy műve szilárd és biztos alapon nyugszik, úgy hogy egy újabb kiadásnál csak itt-ott lesz szükség javító kézre; s azon felül, övé a kezdeményezés dicsősége. A tudós doctornak e meggyőződése azonban távol lesz minden

gondolkodó s csak kevéssé is tájékozott olvasótól. Csak a kisebb szláv és a magyar irodalomról szóló fejezeteket kell elolvasni. Átalában, a szerző mintha attól félt volna, hogy valaki megfosztja a kezdeményezés dicsőségétől, hamarosan összeszedett sok könyvészeti adatot, azokat pêle-mêle összeállította, és — ki van mutatva a német irodalom világraszóló hatása. A valódi hatásról, úgylátszik, nincsen tiszta fogalma; angolra pl. nagyon sok német mű van leforditva, s mégis, a németek nem egyszer vallották meg magok, hogy a német műveknek Angolországban kevés a kelendőségök.

Bajos e művet ismertetni, kúszáltsága miatt. Könyvekre oszlik, s minden könyv egy-egy fajról szól. Még Bulgáriának is jut egy fejezet, német fejedelme révén. — Csak egyes megjegyzésekre szorítkozom.

Az első fejezet az angol irodalomról szól, s türhető. Csakhogy sajátságos ellenkép hozzá az «Atlantic Montic» egy czikke, melynek irója a német irodalomnak az angolra való hatását illetőleg csak azt constatálhatja, hogy Walter Scott s nehány kortársa némely művökhöz német forrásokból vették a tárgyat. Weddigen természetesen túlbecsüli a hatást, de könyvének e részéből mindenesetre kitűnik, hogy *egyes* nagy angolok hódoltak a német szellemnek. E fejezet is kúszált. Még ilyen is találtatik benne: Amerikában a német nyelv a műveltek nyelve s a német elemnek Amerikában a lehető legjelentékenyebb jövője van. Hiszik — a legvérmesebb németek.

A németalföldi irodalomnál Joost van den Vondel német eredetét constatálva, kimondja, hogy a német szellem volt hatással e nagy iróra, de hogy viszont ez mennyire hatott a német Gryphiusra (Greif), arról egy szót sem szól. A Vleeschouwer Faust-forditását kétszer is említi. A dán irodalomnál többi között kifeledi Bording-ot, ki Opitz iskolája után képezte magát. Mindezekkel nagyon kurtán bánik, pedig Brandes nyomán meglehetősen írhatott volna különösen a dán irodalomról. Még kurtábban bánik a norvég és svéd irodalommal; az általánosan tudvalevő dolgokat fölereszti frázisokkal, de hogy pl. Columbus és Lasse Johanson német minták után és németül is irtak Krisztina alatt, arról szót sem ejt.

A franczia irodalom ismét bővebben van tárgyalva. Említhette volna buzgalmában Montesquieu-t is, «qui a en d'admirables instincts sur la barbarie germanique». Gessnerrel kurtán végez, s kifelejti Floriant, ki azt írta a német irónak: «csodálatom az ön művei iránt birt arra, hogy én is szerkeszszek egy pásztori költeményt». Kár volt előhozakodnia azzal, hogy Schiller, Wieland és Klopstock franczia polgár czímet nyertek a franczia köztársaságtól, mert ezt isten- és nemzettagadó német illuminatusok eszközölték ki. Napoleon a Goethe Wertherét hétszer olvasta; sat. — A helyett pedig, hogy vérmes reményeket köt a jövő franczia-német

jobb viszony iránt, jobban teszi vala, ha bevallja, hogy a francziák között még manap is uralkodnak legnagyobbrészt azok a régi «előítéletek», melyek sokszor nagyon alaposak: «pas d'argent, pas d'Allemand», a miből kiindulva III. Napoleon tudvalevőleg jó hasznukat vette a német professoroknak; a németek gondolkodása lassú és homályos; erkölcsi és vallási tanítmányainkban a németek vagy szárazok vagy mystikusok; szellemök speculativ és azért theoriáik a gyakorlati életre nem alkalmazhatók sat. Magáról a német irodalomról is igen sok, épen nem elismerő nézet van elterjedve.

Az olasz irodalomnál természetesen bőven tárgyalja a Manzoni viszonyát Goethéhez. Bertola apátról, Gessner lelkes barátjáról, mit sem tud stb. Aztán következik egy csomó könyvészeti adat, s végre kimondja a szerző, hogy Olaszország csak a német barátság révén lehet nagygyá.

Még sokkal hiányosabbak adatai a spanyol irodalomról; csak az utóbbi évekről vannak meglehetős adatai. De van aztán ilyen is: «Krause philosophiája a spanyol nyelvet két szóval gazdagítá: crausista és crausismo.» Természetesen Spanyolországot is csak a német szellem ragadhatja ki azon bilincsekből, melyeket a franczia szellem vetett rá. — Arról például, hogy 1841-ben Madridban egy társulat keletkezett, mely feladatává tette, a német nyelvet és irodalmat Spanyolországban terjeszteni és ez által az alá sülyedt tudományokat fölsegíteni, s hogy maga a kormány jelelt ki e társulat számára helyiséget — mitsem tud. — Még hiányosabbak adatai a portugall és brazil, aztán a román és rhät irodalomról is.

Kurtán végez Csehországgal is, melyre az utóbbi kihágások miatt nagyon mérges. Következik Bulgária, melytől sokat remél, aztán Szerbia, aztán a szlovén irodalom, melyekről úgy látszik, csak sejtelmei vannak, de azért német hatásról beszél. Lengyelországról ismét bővebben tárgyal, de sok hiánynyal. Goethe Miczkievicznek azon tollat adta, melylyel a Faust második részét írta. Dziady helyett Dzcady-t ir, s kétszer említi, mert valószínűleg nem tudja, hogy a «Totenfeier» a Dziadynak német fordítása. Hogy Jan Kaminski Schillerféle drámákat fordított, Dyonizy pedig Schiller és Goethe-féléket; hogy Goluchovszky Schelling tanítványa és németül is írt; hogy Mecherzynsky megirta «a német nyelv történetét Lengyelországban» (Krakó, 1844), sat., ezekről mit sem tud. — Oroszországról is néha furcsán beszél. Így pl. mindjárt az elején azt írja, hogy a déloroszországi irodalom észrevehető nyomait tünteti elé a német hatásnak, aztán az «észrevehető» szót a törlendők közé sorozza; ő mégis észre akarta venni a hatást. — Turgenjev német ideák által befolyásoltatott; de feledi megjegyezni, hogy ennek az írónak mennyi nevetséges alakja német. Végre egy nagyképű citatum a panslavismusról.

Következik a magyar irodalom. Itt már aztán csakugyan eszébe jut az embernek, a mit *Leopardi* mondott:

«Pur manifesto si conosce in tutto,
Che di seme tedesco il mondo è frutto.»

Kevés jó adat van e könyvben, mely két levélre terjed, és ez jó reszben Scherrnek egyetemes irodalomtörténetéből van kiirva, a ferdeségek még jobban elferdítve. Vannak olyan adatai, melyekről nem tudhatni, honnan vette; pl. hogy Petőfi Schillerféle költeményeket fordított, hogy van egy Kazinczky és egy von Kazinczky (mindkettő Franz) nevű irónk és egy Szásy nevű műfordítonk, sat. — Fogalma sincs arról, mint hatott a német irodalom a magyarra.

Az újgörög irodalom is felette hiányosan van tárgyalva. Igy pl. nem tudja, hogy Kalinurgos 1842 a Lessing Náthánját «A bölcs zsidó» czím alatt lefordította új-görögre, hogy aztán a színmű Konstantinápolyban török-görög közönség előtt nagy tetszéssel adatott; aztán egy citatumból azt olvassa ki, hogy «a német nép minden más nép előtt van erőben és bölcseségben,» mi esze ágában sem volt annak a jó görögnek, a kiből vette az idézetet.

A szerző tehát nagyon csalódott, midőn megelégedéssel tette le a tollat s azt hitte, hogy csak itt-ott lesz szükséges művében a javitó kéz. Gyökeres rendezés, a Németországból kiindúlt irodalmi áramlatok előtűntetése, az izetlen nemzetieskedések elhagyása után lehet csak élvezetes és jó mű belőle. Hozzá több súlyt kell fektetnie az *eszmék* hatására és nem megoldottnak tekinteni feladatát, ha egy csomó fordítást felsorolt.

Tata. ERDÉLYI KÁROLY.

Das Oberammergauer Passionsspiel in seiner ältesten Gestalt zum ersten male herausgegeben von *August Hartmann.* Leipzig. 1880.

E könyv figyelemre méltó adalék a dráma történetéhez, szükebb értelemben a német egyházi és népies dráma történetéhez; azután elsőrangu munka abban a nem kis irodalomban, mely az utolsó évtizedekben a hires oberammergaui passziójátékra vonatkozólag keletkezett. Így kettős érdeke van és érdemes vele megismerkednünk.

Sokan és különböző álláspontokon vették szemügyre az oberammergaui passziójátékot; megvizsgálták erkölcsi, mivelődéstörténeti jelentőségét, szövegét és szinpadját jelen alakjában és korszakonkénti átalakulásaiban. Csak Devrient, L. Clarus, A. Holland, Lampert és Dubbers műveire utalok. De a legfontosabb kérdések egyikét csak a jelen munka fejti meg; ez t. i. kideríti a legrégibb oberammergaui passziószöveg forrásait és igazi mivoltát. A bevezetésben megemlíti a szerző, hogy ama község 1634-ben az akkor dühöngő dögvész alkalmával fogadást tett, hogy azontúl minden tizedik évben elő fogja adni a

passziót; így adja ezt a helybeli hagyomány és egy későbbi krónika. E fogadást ritka kivétellel meg is tartották e mai napig. De azóta nagyon megváltozott a dráma szövege, szinpadja és előadása módja.

A legrégibb szöveg 1662-ből való, t. i. akkor irták, de maga kétség kívül régibb; ezt előbb is gyanították már, de csak munkánk szerzője vezeti vissza XVI. és XV. századbeli forrásaihoz. Ebben van érdeme. — A könyv négy részre oszlik. Az első közli a *szt.-ulrichi passziójátékot* egész terjedelmében, azután jegyzetek következnek, melyek szerint ez a fontos egyházi dráma eddig teljesen ismeretlen volt; csak egy pár helyen volt említve a kézirat czíme, különben az irodalomtörténetek nem tudtak létezéséről; szövegéből egy sor sem látott napvilágot. A kézirat a játék előadásának helyéről és idejéről nem ad felvilágosítást; az első levél hiányzik, talán ez tartalmazta az ide vágó adatokat. Kétségkívül a XV. századból való; megvan a müncheni kir. udvari és állami könyvtárban; a táblán Szt. Ulrich és Afra könyvtári jegye van, ott volt letéve a kolostor beszüntetése előtt, innen a neve. Igen valószínű, hogy Ágostában előadták. A nyelv ágostai-sváb jelleget mutat.

A második rész közli *Wild Sebestyén* passziójátékát, szintén teljesen. Legrégibb egy 1566. évi nyomtatványa, Ágostából; ez gyűjtemény, melyben a passzión kívül Wildnek egyéb drámái és históriái is megvannak; azután van még egy müncheni meg egy cellei kiadás. A szerző pontoson adja a kiadások leirását, czímlapjait, lelhelyét, idejét; szól Wild személyéről, bebizonyítja Gottsched és Tittmann gyanítását: hogy az ágostai mesterdalnok-iskolához tartozott, e czélból idézve egy kor- és költőtársának dalát. Egy egész sereg adatot állít össze Wildre vonatkozóan, melyeknek eredménye: hogy Wild ágostai mesterdalnok volt, költő, még pedig «Cron» (t. i. egy «ton»-ját megkoszorúzták), szabó, majd iskolamester a XVI. század közepén; írt drámákat, mesterdalokat, históriákat, krónikát; tekintélyes állást foglalt el társai közt, passziójának nyomait feltalálni messze földön Tirolban és majdnem Berlinig, még pedig sok idő mulva is.

A harmadik rész tárgyalja az 1662. évből való oberammergaui passziószöveget. — Ennél régibb nem maradt ránk, kiadva eddig nem volt, létezéséről és sajátságairól is keveset tudtak még oly időben is, mikor az e passziójátékról szóló munkák már nagyon fölszaporodtak. Erre nézve sok tévedés, sok alaptalan gyanítás volt eddig; munkánk szerzője kiemeli ezeket. Az oberammergauiak féltik játékkönyveiket (Spielbücher), nem igen adják idegenek kezébe, de Hartmannak mégis sikerült megkapni tüzetes tanulmányozásra a legrégibb ott levő 1662. évi szöveget, azonkívül hozzáfért még valamennyi magán- és közbirtokban levő kézirathoz. Ezek alapján azon eredményre jutott, hogy maga a szöveg — nyelve, stilusa és tartalma szerint régibb, mint az

1662-ben kelt kézirat, sőt mint a községnek 1634-ben tett fogadása. Összehasonlításból kiderűl az az eddigelé ismeretlen tény, hogy az 1662. évi oberammergaui passziószövegnek majdnem fele Wildnek a XVI. századból való passziójátékán alapul, másik fele pedig még régibb költeményen, mely már egy XV. századbeli kéziratban van meg: a szt.-ulrichi és afrai játékon. — A szerző nem közli az egész 1662-iki szöveget, hanem csak mutatványt ad, melyet elégségesnek tart eme viszony feltüntetésére. És csakugyan meggyőződünk ebből is, hogy contaminatióval van dolgunk; majd ebből, majd abból van véve egy-egy jelenet, sokszor szóról-szóra, másszor lényegtelen bővítésekkel és megszorításokkal; azonkívül csak kevés járult hozzá más honnan. — Hogy a minden valószínűséggel Ágostában honos szt.-ulrichi játék Oberammergauban is helyet talált, nem nehéz megmagyarázni. Ágosta volt és most is annak a püspökségnek középpontja, melyben Oberammergau fekszik; továbbá Ágostának legfontosabb kereskedelmi útja Olaszország felé, a «Rottstrasse», e helységen vezet keresztül. — De kétséges, vajjon közvetlenűl történt-e a darab átvitele vagy kerülő uton. Azt sem tudjuk, vajjon a Wild-féle passzió beillesztése már előbb vagy csak Oberammergauban történt-e; csak az bizonyos, hogy 1662-ben már végre volt hajtva.

Már régebben megjegyezték, hogy többnemű változások daczára az 1730. évi szövegben az 1662. évi még mindig feltünően áttetszik. Könyvünkben erre is vannak példák.

Rosner Ferdinánd, Ettal kolostori szerzetes, 1740—1750-ben passziót írt; ez voltaképen csak átdolgozása az 1662. évi Oberammergaui passziónak; a lényegben megegyezik vele; ez is elkerűlt Oberammergauba és befolyt a régi szöveg átalakulására.

Láttuk, hogy a Szt.-Ulrich- és Afra- meg a Wild-féle passzió még sokáig tovább éltek az oberammergauiban, de másokban is; kérdés mennyiben alapulnak ezek régibb német színműveken? — Nagyjában tekintve, mindakettőt önálló költeménynek lehet mondanunk; de nem hiányzanak egyes helyek, melyek régebbi hagyományokkal összefüggést mutatnak. Különösen a Mária-jelenetekben (szt.-ulrichi játéknál) a régi «Marienklagen» tünnek fel, de a lyrai forma helyébe a drámai lépett és haladó cselekvény. — Annak fejtegetésébe, hogy mily viszonyban áll a szt.-ulrichi játék a régi latin passzió és feltámadási drámákhoz és ismét ezek az ő alapjukhoz (szt. irási helyek, egyházi ágendák, hymnusok, apokryph evangeliomok) — nem bocsátkozik a szerző, de ráutal még G. Milchsack kiadására: «Charsamstags- u. Oster-Rituale der Augsburger Diöcese.»

A könyv IV. része Aelbl János passziójával foglalkozik; ezt rendesen weilheimi passziójátéknak hivják. — 1660, illetőleg 1615-ből

való. — Sokan ezt tartották a legrégibb oberammergaui passzió-szöveg alapjának; de Prechtl kimutatta e tévedést, mely abból eredt, hogy a weilheimi passzióból 14 levelet beleragasztottak az oberammergauiba; azon kívül apró kölcsönvételeket tettek belőle, de későbben. — A szerző tovább még tüzetesen foglalkozik e passzióval, csak saját érdekességénél fogva, és összehasonlítja négy régebbi passzióval. — Ennyi a könyv tartalma. Nem rendszeres, szépen kikerekített munka, hanem többféle szöveg közlése, jegyzetekkel és sok adattal kisérve, és ezekből vont következtetések. De a jegyzetek nagy részben érdekesek, az adatok többnyire újak és megbízhatók, a következtetés meggyőző; az egésznek eredménye figyelemre méltó irodalomtörténeti felfedezés.

Az 1662. évi passzió-szöveg legalább szellemi alapjában még a jelen időben is érvényben van az erősen viruló oberammergaui játékban. Két körűlménynél fogva állhatta ki a századoknak annyi viharát. Egyik a község tartós kegyelete, melylyel az elődök hagyományához ragaszkodott; másik, hogy magában a helységben és a közel Ettalban mindig akadt egy-egy tehetséges ember, ki az örökölt alapon tovább építve, a játéknak változott igényeknek is megfelelő alakot teremtett. De meg a község is szüntelen azon volt, hogy előadásait tőle kitelhető módon tökéletesítse és hogy egy falu szerény eszközeivel a magasztos tárgyat méltóan állítsa mindinkább szaporodó néző közönsége elé. Az a szöveg, melyet az utolsó évtizedekben előadtak, 1811-ből való, Weiss Othmar, odavaló lelkész készítette; ez egészen átdolgozta az akkori szöveget, mely nagyon el volt romolva, telestele volt allegóriákkal és egyéb tekintetekben sem felelt meg a népszinmű követelményeinek: de Weiss átdolgozásában a népiesnek utolsó elemei is eltüntek, egészen modern drámát akart csinálni. Már maga a szándék helytelen, nem is sikerült kivitele sem. — Érdekes volna az összes oberammergaui passzió-szövegeket időrendben egymás mellé állítani; az összehasonlításból azután látnók, mint fejlődött az ízlés, miként változott a felfogás és a czél, miként alakult át a nyelv, mikép és honnan járultak hozzá új elemek, minő tényezők szerepelnek egyazon tárgy tetemes módosulásaiban. Hogy az oberammergaui passziójáték kezdetében és alapjában népszinmű, azon Hartmann munkája után nem lehet többé kételkednünk. — A Wild-féle és szt. ulrichi passziók népies drámák; a nyelvezet és szerkezet egyszerüsége, a naiv felfogás és az a körülmény, hogy kizárólag és szerte szélylyel a nép adta elő, világosan mutatják. Különösen a szt.-ulrichi passzió azon népmisteriumok közé tartozik, melyek a XIV. és XV. században egész mívelt földrészünkön annyira virultak. Már akkor külön voltak válva az egyháztól, hol előbb az isteni tiszteletnek kiegészítő részét tették. Egyik részük sok komikus és világi elem felvételével egészen új irányba indult és gyakran

tápláló anyja, az egyház és papság ellen, fordította vastag humorát; másik részük megtartotta eredeti komoly vallásos jellegét, de tetemesen bővült; ezek tovább is a papság vezetése vagy legalább pártfogása alatt állottak, de polgárok, tanulók adták elő, nagy ünnepek alkalmával, szabad ég alatt, rögtönzött szinpadon vagy középületekben, néha még a templomba is visszaengedték. Tárgyuk rendesen Krisztus kinszenvedése és feltámadása volt; de később nem elégedtek meg ennyivel; tárgyalták Krisztus egész életét és igen sok jelenetet szőttek bele az ótestamentomból. — Így valóságos szörnyeteg-passziók létesültek; különösen az angol szinészek, kik akkor tájban leghíresebbek voltak e nemben, szerettek ilyeneket előadni; egy ilyen passzió előadása napokat és több száz személyt vett igénybe. Nem drámai cselekvény volt itt a főczél, hanem az epikus bibliai történetek szemléltetése; a vallási képzeteket akarták megvilágítani és megerősíteni. Hogy a nép szerette és az oberammergaui játékban most is szereti, azon nem csodálkozhatunk; belső szükségletét elégíti ki vele. — Mert az oberammergaui passziójáték, ez az egyetlen jeles utódja amaz akkor oly virágzó passzióknak, megtartotta eredeti jellegének leglényegesebb vonásait. Tárgya ennek is Krisztus kinszenvedése és föltámadása; ebbe is bele vannak szőve, bár mérsékelten, egyes jelenetek az ótestamentomból, de mégis némi különbséggel; míg ugyanis a régi passzióknál ezek valóságos drámai epizódok, magukban befejezett egészek voltak és a drámai cselekvény menetét sokszor megszakították, addig itt csak symbolikus előjáró képekkel van dolgunk, melyek valami belső vonatkozásban állanak a tulajdonképeni passzió illető mozzanataival; néma jelenetek ezek, melyeken a nézőnek a fenséges tragoedia egyes jelenetei által mélyen megindított lelke időről-időre szivesen megpihen. Passziójátékunk abban is megegyezik őseivel, hogy minden a szinpadon történik, semmisem mögötte. — Maga a szinház és a szinpad is érdekes; szabad ég alatt van, nagy deszkabódéhoz hasonlít. — Egy tudós azt jegyezte meg, hogy az oberammergaui szinház megismerése után sokkal tisztábban tudta magának a görög szinházat képzelni. Közvetlenűl a nézők előtt van a zenekar helye; azután következik egy 80 láb széles és 20 láb mély elő szinpad, melyen a kar foglal helyet, és melyen a sok személyü jelenetek is játszanak; leghátúl van a tulajdonképeni szinpad. Itt megtaláljuk a régi német szinpad sajátságos hármas felosztását, azzal a különbséggel, hogy, míg előbb a három osztály: pokol, föld és menyország emeletekben egymás fölé volt rakva, melyek közt hátul alkalmazott lajtorják eszközölték a közlekedést, addig most az osztályok egymás mellé vannak elhelyezve.

A szinészek egyszerü falusi emberek. Azt mondják, hogy valóságos szinművészek tanítják és gyakorolják be őket, mire Bartsch azt

jegyzi meg, hogy, ha ugy van, akkor a tanítványok messze túlhaladják mestereiket, mert nem tudna szinpadot, melyen ilynemű előadást hasonló tökélylyel lehetne keresztűlvinni. Mindenesetre nagy része van a feltünő sikerben annak a meleg érdeklődésnek, melyet e község lakói kora gyermekségüktől fogva a passzió (mint ők mondják «der Passion») iránt táplálnak, és annak a kegyeletes szeretetnek, melylyel tárgyukat felkarolják. Főleg azokban az említett néma jelenetekben meglepő a plasztikai alakítás művészi tökélye. E jelenség megmagyarázására nem alaptalanúl hangsulyozzák, hogy az oberammergauiak híres faképfaragók s így különösen kifejlődhetett bennük a plastikai érzék; azután ők évek alatt annyira beleélik magukat szerepükbe, hogy szinte második természetükké válik, hogy még a mindennapi életben is meg lehet különböztetni a Krisztust, Pilátust, sat. — Állandó typusuk van minden egyes szerepre. Alakításaiknál leginkább Dürer festményei szolgálnak mintákul. A beszédben egyszerűek és természetesek, nem erőlködnek többet adni mint a mennyi természetükből kitelik; belsejük egy részét adják szini előadásukban, és ennyiben ez a passziójáték népszinmű és népi előadás a legszebb értelemben; a nép szelleméből és tehetségéből nőtte ki magát, bár a jelen szöveg épen nem népies és még hozzá gyarló is. Könnyen elgondolhatni, hogy ez a sajátságos jelenség az illető népre csak jótékony hatást tehet, ugy vallásosság és erkölcsösség, mint értelmi mívelődés tekintetében.

Visszatekintve a felsorolt adatokra, tényekre, nem csodálkozhatunk többé azon a roppant érdeklődésen, melyet az oberammergaui passziójáték iránt Németországban, de ennek határain túl is találunk. A hosszú és gondos készülődések befejeztével mindenünnen összetódul a néző közönség; tömegesen eljön a bajor és tiroli földmívelő nép, zarándokolásnak veszi a hosszú útat; merev áhitatossággal hallgatja végig a megrázó drámát, nem egyszer zokogásba tör ki egyik-másik buzgó vallású és érzékeny kedélyű nő; nagy számmal vannak ott tudósok és műkedvelők, tanúlságot és gyönyörködést keresve egy régen elmúlt korszak sajátságos maradványában és egy régi előadás jelességében; végre megjelennek kiváncsi utazók, hogy végig nézve e híres jelenséget, azon boldogító tudattal távozhassanak, — hogy ők ezt is látták!

SCHUBER MÁTYÁS.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

2. Dr. Georg Keintzel, Der Heliand im Verhältniss zu seinen Quellen (Ev. alreálgymnasium, Szász-Régen).

Igen derék, sok tekintetben mintaszerű értekezés. *Windisch E.* (Der Heliand und seine Quellen, Leipzig 1868), *Grein K. V. M.* (Die Quellen des Heliand, Kassel 1869) és *Sievers Ed.* (Zeitschrift für deutsches Alterthum, XIX, 1875) kutatásai és tanulmányai óta a híres IX. századi ószász éposz forrásait ismerjük. A *Heliand* költője felhasználta az úgynevezett Pseudo-Tatianust,[1]) Hrabanus Máté-kommentárját, Beda Márk- és Lukács-kommentárjait és Alcuin kommentárját János evangyéliomához. E forrásokat már most Keintzel pontosan, mondatról mondatra és versről versre veti egybe a költeménynyel magával, hogy mindenütt a költő viszonyát forrásához, illetőleg a költőnek kisebb-nagyobb önállóságát kimutassa. Ezt teljes pontossággal és helyes módszerrel teszi, úgy hogy dolgozata tudományos értékűnek tekintendő. Kár, hogy dolgozata végén az egyes, elszórt megjegyzéseket és tapasztalatokat kerek jellemzéssé nem foglalta össze.

Alkalmilag megemlítem, hogy a *Heliand* épen most új kiadásban jelent meg *Behaghel Otto*tól (Halle 1882, ára 2 mk. 40), csinos kiállításban, jó bevezetéssel és szótárral. Egyszersmind röviden összefoglalom a *Heliand* ismertetésére szolgáló adatokat.

A *Heliand* három kéziratban maradt reánk: 1. *C*, Codex Cottonianus, a British Muzeumban Londonban; a legteljesebb kézirat; — 2. *M*, Cod. Monacensis, Münchenben, előbb Bambergben, töredékes (a költeménynek vagy egy hatodrésze hiányzik belőle); — 3. *P*, egy prágai töredék, mely vagy ötven versre terjed. — E kéziratok közől *M* a legjobb, nyelve is a legtisztább (ó-alnémet vagy ószász), míg *C* nyelve az alnémet és frank dialectusok határán áll. *C* és *M* különben egy közös forrásból származnak.

A költeményt eddigelé kiadták: *Schmeller András* (München 1830), a kitől az eposz czíme *(Heliand*, felnémet *Heiland*, Megváltó) is származik, mert a keziratokban nincs a költeménynek czíme, csak az egyik codexben van e felirat: *Incipit quatuor evangelium;* továbbá: *Köne J. R.* (Münster 1855); *Heyne Moricz* (Pa-

---

[1]) Ezen u. n. Tatianus latin eredetije Fuldában van, kiadta *E. Ranke*, Codex Fuldensis, Marburg, 1868 és *Sievers E.*, Tatian lateinisch und deutsch, Paderborn, 1872. — E kéziratot Viktor, Capua püspöke, fedezte fel a VI. században s ő tulajdonította Tatianusnak. Újabbak (Schmeller s Wackernagel) Ammonius művének tekintik. Valószínűen sem Tatianusnak, sem Ammoniusnak, kiknek görög eredeti műveik elvesztek, nincsen közük e latin Codexhez.

derborn 1866 és 1873); *Rückert Henrik* (Lipcse 1876), kezdőknek szánt magyarázatokkal; *Sievers Ede* (Halle 1878) a teljes tudományos aparatussal, és *Behaghel Otto* (Halle 1882). — Németre fordították: *Köne J. R.* (kiadásában), *Kannegiesser C. L.* (Berlin 1847), *Grein K. V. M.* (2. kiad. Cassel 1869), *Rapp Gy.* (Stuttgart 1856) és *Simrock K.* (3. kiad. Berlin 1882).

A *Heliand* költője a próz i *Praefatio in librum antiquum lingua Saxonica conscriptum* és a verses *Versus de poeta et interprete huius codicis* szerint, melyeket Flacius Mátyás († 1575) a XVI. század közepén (1562) közöl, — egészen tudatlan paraszt volt, kinek a Megváltó személyesen meghagyta, hogy e művet kidolgozza, — de a költő ez eposzát egyszersmind, ugyanazon *praefatio* szerint, Jámbor Lajos király († 840) kivánságára írta. Az előszó első állítása természetesen csak monda, még pedig ugyanaz a monda, melyet a hagyomány Caedmon angolszász költőről mesél.[1]) A *Heliand* költője ellenkezően tanult pap volt, ki korának egyházi irodalmát jól ismerte és az evangyéliomokat a hozzájok tartozó legkiválóbb kommentárokkal ügyesen felhasználta. A költemény semmi esetre nem keletkezett 820 és 821 előtt, mert Hrabanus Maurus ezen évben irta Máté-kommentárját, melyet a költő ismert, — de nem is sokkal későbben, minden esetre még a IX. század első felében.

Az említett præfatiókat *Schulte J. V.* (Über Ursprung und Alter des Heliand, Glogau 1873) Flacius Mátyás koholmányainak tartja. E nézet azonban alig alapos. A præfatiók alkalmasint a X—XI. századból valók, de különböző és ellentetes darabokból eszközlött tákolmányok, melyek egyáltalában nem érdemelnek hitelt. Így pl. egy helyütt azt mondja a prózai előszó Lajos királyról: *praecepit cuidam viro de gente Saxonum, qui apud suos non ignobilis vates habebatur, ut vetus (!) ac novum Testamentum in germanicam linguam poetice transferre studeret, quatenus non solum literatis, verum etiam illiteratis sacra divi novum praeceptorum lectio panderetur . . . Igitur a mundi creatione initium capiens . . . ad finem totius veteris ac novi Testamenti . . . perduxit.* E szerint tehát a szerző jeles költő volt, ki nemcsak az új, hanem az ó-testamentomot is feldolgozta ószász költeménynyé. De alább ugyanaz az előszó: *ferunt eundem vatem dum adhuc artis huius* (poeseos) *penitus esset ignarus, in somnis esse admonitum* stb. És ez utóbbi elbeszélést a *Versus de poeta* még jobban kiczifrázza és hexameterbe szedi. Valószínű, hogy a verses előszó egyáltalában nem vonatkozik a *Heliandra*, a prózai *praefatio*ba pedig, mely talán eredeti részleteket tartalmaz, utólag egészen idegen adatok csúsztattak be. Mai alakjukban egyiknek sincs értéke.

[1]) L. *Baedae Historia Ecclesiastica gentis anglorum ed. Alfr. Holder* Freiburg, 1882, lib. IV. cap. 24 (208. l.)

A költeményt régebben kétségtelenül túlbecsülték, mert rendszerint csak az Otfried-féle *Krist*tel hasonlították össze, melynél csakugyan mindenképen jelesebb. De tagadhatatlan, hogy a költőben kevés az eredetiség és nem nagy az epikus ereje. Persze a tárgy maga sem igen szerencsés, a költő azért nem is valódi eposzszá, hanem inkább epikus tankölteménynyé dolgozta azt fel. A Heliand azonban minden esetre a középkor legértékesebb emlékei közé tartozik, s igen érdekes még azon szempontból is, hogy a költő folyton ingadozik germán-pogány és keresztény felfogás és világnézet, képek és fogalmak közt, és hogy tárgyát feltünően, néha igen szerencsésen localizálja. Krisztus nála germán fejedelem, tanítványai vazallusai, a zsidó ország és nép egészen a szász tartomány és nép képében tűnik fel stb.[1])

Végül még megemlítem, hogy a *Heliand* költőjének legújabban még egy másik munkát is tulajdonítottak. Az angolszász *Genesis*ben van ugyanis egy epizód (235—851. v.), mely a gonosz angyalok bukását tárgyalja és semmi esetre nem származhatik az egész mű szerzőjétől. Ez epizódról vitatja *Sievers Ede* (Der Heliand und die angelsächsische Genesis, Halle 1875), hogy az az ószászból volna átirva és ószász eredetijében a Heliand költőjének műve. E feltevés, ha alaposnak bizonyúlna, helyesnek tüntetné fel a *praefatio* fent érintett azon állítását, hogy a szerző az ó- és az újtestamentomot költői alakban feldolgozta.

HEINRICH G.

3. Lessing és Laokoon-ja. Irta *Szabó Nándor.* (Székelyudvarhelyi főgymnasium.)

Lessing *Laokoon-ja* az igazán bölcseleti eszmekifejtésnek s előadásnak még eddig el nem ért mintaképe s az ujabb szépészetnek forrása. Hosszu idők multak el azóta, hogy megjelent; nagy harczokat vívtak miatta s azok a szépészeti alaptörvények, melyeket fölállított, a harczból nagy részt épségben s győzedelmesen kerültek elő s csak néhánya csonkult meg. Igaznak kell elismernünk Herder mondását, hogy e művön három múzsa, a bölcselet, költészet s szépművészet múzsája dolgozgatott, s épen azért méltán megérdemli e munka és szerzője, hogy módjával már a középiskolai ifjuság érettebb részét megismertessük. Ezt vallja czéljának az előttem fekvő értekezés, melynek ismertetésében mindig azt tartom szem előtt, hogy «gymnasiumi magyarázat»-nak van szánva.

Az értekezés négy részre oszlik.

Az első rész magában foglalja Lessing életének s munkássá-

[1]) A költemény e jellemző oldalát főleg *Vilmar* tárgyalta igen jelesen: *Deutsche Alterthümer im Heliand*, Marburg, 1845, 2. kiad. 1862.

gának rajzát. Ezen utóbbi elég hűségesen tünteti elénk az angol polgári drámának a német szinpadra átültetőjét, az «első» német nemzeti vígjátéknak s szomorújátéknak iróját s az újabb drámai külalak szerzőjét. Lessing egy jellemvonását azonban érintetlenűl hagyja a szerző s azt tartom, ez a jellemvonás lényeges költői munkássága megitélésénél. Lessingben a hidegen számító értelem uralkodik; költői munkái is jobbára ennek és nem a teremtő képzeletnek szülöttei; azért nagy ritkán akadunk bennök hibára, de nagy ritkán is akadunk arra a szellemre, mely az igazi költészetnek minden szaván elömlik, arra a csodálatos s alig kifejezhető szinezetre, mely igazán költői érzületből fakadt művön elárad, arra az elragadó hévre, melylyel még kisebb költőknél is találkozunk. Azért szerzőnek azon nézetét, hogy Lessing őszinte vallomása, melylyel a költői czímet magától megtagadta, csupa szerénység, nem egészen pontos vizsgálaton alapuló nézetnek kell tartanom; még különösebbnek tetszik azon állítás, hogy «nehéz eldönteni, ha valljon mint költő, avagy mint műitész és æsthetikus-e nagyobb». A prózai munkákról szóló részben helyesen itéli meg mint meseirót, epigrammairót, kritikust s æsthetikust. E rész végén jellemzi még nyelvezetét is Vilmar szavaival, melyeknek fordítása azonban nem mondható mintaszerűnek.

A második rész a görög szobrászot történetét mondja el.

A harmadik a Lessing előtti kornak a művészetek, különösen a költészet s festészet viszonyára vonatkozó nézeteit ismerteti. E rész különben majdnem szóról-szóra való ismétlése annak, mit Blünner «Laokoon»-ja második kiadásának bevezetésében mond e tárgyról.

A negyedik rész elmondja a Laokoon tartalmát fejezetenkint; azután józan mérséklettel szemeli ki a tanítványok fölfogó erejéhez mérten a Laokoon lényegét s nagyjában ragaszkodva Lessing gondolat-menetéhez, meghatározza a művészetek első s egyetlen czélját, megállapítja a képzőművészetek s a költészet határait s hosszadalmasabban időz a költői leirásnál s az erre vonatkozó szabályokat néhány példával is megvilágosítja. Végül összefoglalja a Laokoon tartalmát két pontba.

Az értekezés irálya egyszerű, itt-ott tán túlságosan egyszerű, pl. Lessing az első, ki kizárólag pennája után élt.

Újat nem találunk ezen munkában; a mit mond, a tárgy megértetésére alkalmatos s a kitüzött czélnak megfelelő, azért a középiskolai ifjuságnak érettebb része haszonnal olvashatja.

Még egy megjegyzést. A szerző azon nézeten van, hogy azon miniszteri rendelet, mely az iskolai értesítvényhez tudományos értekezést követel, a vidéki tanárságtól lehetetlen s kárba veszett munkát kíván. Lehetetlent, mert a vidéki tanárságnak nincs módjában tudományos értekezést irni, hiszen nincsen vidéki városokban az ily munkához okvetetlenűl szükséges irodalmi apparatus.

S ha ennek daczára mégis találkozunk az értesítvényekben értekezésekkel, melyeket erőnek erejével tudományosaknak keresztelnek el, azoknak nem látja hasznát sem tudomány, sem szülő, sem tanár, sem tanítvány. A tudomány nem, mert az ilyen értekezés nem igaz lélekkel szolgál neki, nem olyan munkának gyümölcse, mely a tudomány igaz szeretetéből ered; a szülő nem, mert az, ha egyáltalán olvas, könnyebben emészthetőt keres, s talál; a tanár nem, mert azt, mit az értekezés ad, rendesen jobb s helyesebb alakban megtalálja más helyt; a tanuló nem, mert a legegyszerűbb tudományos értekezés is fölülmulja a tanulók értelmi fejlettségét. Szerző tehát azt tartaná helyes eljárásnak, ha a vidéki tanár tudományos értekezés irása helyett tárgyának egyik-másik részét tanítványainak fölfogásához mérve bővebben kidolgozná; ennek legalább hasznát vehetné a növendék.

A fölhozott okok között a legnyomósabb bizonyára az első, a könyvtárra, az irodalmi apparatusra vonatkozó. Ezen pedig jó részben segíthet részint a tanárság, részint a könyvtár állományának gyarapítására befolyó tényezők buzgósága; a tanárság buzgósága emelheti az értekezések becsét is. S mivel az iskolai értesítvény értekezésének ideálja a tudományos dolgozat, mert ez felel meg legjobban az ujabb tanárképzés természetének, mert ez nyilvános bizonyítéka a tanárság tudományos értékének, tudományos haladásának, azért az ajánlott gyökeres változtatást nem tartanám elfogadhatónak [1].)

Győr. PACHER J. D.

[1]) Szabó N. tanár úr gondolata épen nem rossz, de t. dolgozótársunknak igaza van, ha nem pártolja e felfogás kizárólagosságát. A vidéki tanár is irhat tudományos értékü, jeles dolgozatot, csekély tudományos készlettel, — csak jól válogassa meg tárgyát. De tanáraink épen ezen tekintetben sokszor igen szerencsétlenek. Alkalmilag bővebben tárgyaljuk e kérdést és szolgálunk positiv tanácscsal is. *Szerk.*

VEGYESEK.

— **Tacitus Annaleseinek** Mediceus primus néven ismert főcodexét f. é. június havában a florenczi Laurentianában tüzetesen átnéztem, hogy az Annales czímkérdésében némi pótlékkal járúlhassak a Petrovich úr és köztem váltott vitairatokhoz. Emlékeztem ugyanis arra, hogy Petrovich «Tacitus legnagyobb művének czíme»-féle értekezésében (p. 8) többek közt azt mondja, hogy «egy másik levélben megírtam Anziani úrnak [a Laurenziana főkönyvtárnokának], . . . azt szeretném tudni, hogy a margótól mennyire esnek e szavak [Ab excessu divi Aug. az első könyv élén] s igaz-e, hogy kelleténél nagyobb az üres tér e szavak fölött, a mi arra mutat, hogy a tulajdonképeni czím hiányzik? E második levelemre Anziani úr nem válaszolt.» Most már én felelhetek Anziani helyett. A szöveg első sora, mely a czímet is tartalmazza (Ab excessu divi aug. urbem Romam a principio re) és a margó közt nem kelleténél nagyobb az üres tér, hanem csak annyi, mint a mennyi minden más oldalon az első sor és a margó közt szokott lenni, mindazonáltal e szabad tér elég nagy volt arra, hogy a másoló a szokottnál nagyobb és díszesebb betűkkel oda írja a czímnek még hiányzó szavait *P. Corneli* (a *Taciti* szó a codex inscriptióiban és subscriptióiban mindenütt hiányzik). Hogy pedig a másoló az «Ab excessu divi Augusti» szavakat tényleg a czímhez tartozóknak nézte, annak bizonyítására ismét csak azon körülményre hivatkozhatom, hogy (mivel most személyesen meggyőződtem) a negyedik könyv élén az Ab excessu divi Augusti szavak nem későbbi kéztől, nem is fekete tintával és ugyanoly betűkkel mint a szöveg, hanem az első kéztől vörös tintával unciális betűkkel, tehát úgy vannak írva, mint a hogy codexünk másolója a czímeket szokta írni. Dr. Ábel Jenő.

— **Augustinus Moravus** humanistának, kinek életrajzát «Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság» czímű értekezésemben megírtam (p. 21—32), egy eddig a bibliographiában ismeretlen művét fedeztem fel a mult nyáron a bolognai egyetem könyvtárában. Hat levélből álló astrologiai értekezés, melynek czíme: «Augustinus Moravus Olomucensis Reverendissimo Domino Domino Bohuslav de Hassenstein Designato Episcopo Olomucensi S. D. D. Judicium anno Domino 1494.» Az ajánló-levél így szól;

«Miraberis, scio, Reverendissime præsul, quod quum mulla unquam, quod sciam, consuetudo inter nos intercesserit (mégis neki ajánlja a könyvet) . . . Et ego s. sacratissimo nuper Canonicorum tuorom Collegio ascriptus, præsulem hunc meum absque piaculo quodam

pretercam. Et qui Reverendissimum Johannem Vratislaensem Antistitem Dialogo quodam nostro donar:m. Te qui pari litterarum splendore corusca laborem meorem commun:one exortem faciam.» A mű végén következő levél olvasható: «Augustinus Moravus Olomucensis Antonio Lauro Patavo Juris consulto ac Imperiali comiti Palatino Dignissimo, Celestisque Sophye Cultori Sublimi S. P. D. Constitueram equidem, Anthoni Laure, posteaquam, sicuti in proverbio est, satis a me philosophatum sit, Astrologicis omissis mansuetioribus me Musis restituere idque oneris quod aliquamdiu perpessus sum in Nicolaum Basileum Tergestinum iuvenem nos morum solum probitate conspicuum verum syderalis huius scientie apprime etiam eruditum reiicere, ut qui preceptionibus nostris enutritus esset, ingenii sui periculum munere istoc publico efficeret. Verum proximis diebus Venetiis quum essem pro communi utilitate tantum mecum egisti Prognosticum meum ut ederem, ut tibi quem Genitoris loco habeo, difficile fuerit reluctari. Id igitur, quoniam ita colebas, qualecumque est accipe, atque pro ea qua es eruditione ab imperitorum etiam morsibus tuere. Vale. Ex Gymnasio Patavino. Calendis Januariis 1494.»

E «felfedezés» tehát eléggé érdekes. Megismerkedünk általa Augustinus Olomucensisnak egy eddig ismeretlen astrologiai munkájával, egy paduai barátjával és növendékével, megtudjuk, hogy az 1493-ik év vége felé Velenczében is járt, és, a mi a fődolog, hogy már 1493-ban lett olmüczi kanonokká, a minek következtében szétoszlik azon kételyek egy része, melyeket az Augustinus életrajzához csatolt tizedik jegyzetemben érintettem. Ugyanott a 6-ik jegyzetben valószínűvé tettem, hogy Augustinus 1493-ban vagy 1494-ben lett doctorrá; most látjuk, hogy az 1494-ik év első napján még nem írja magát doctornak, bizonyosnak tarthatjuk tehát, hogy csak az 1494-ik év folyamában nyerte el a doctori czímet.

Végűl felemlítem még, hogy az Antonius Laurushoz intézett levelet a nyomtatványban egy «ad populum tetrasticon» felírású tetrastichon, kétségkívül Augustinus műve, előzi meg, mi által egygyel szaporodik Augustinus reánk maradt költeményeinek szerfelett kis száma (l. említett értekezésemet p. 30., 31.).

Dr. Ábel Jenő.

— **Magyarország régi vízrajzáról** a magyar tud. Akadémia történelmi bizottsága egy 63 ívre terjedő két kötetű művet adott ki *Ortvay Tivadartól.* Az összegyűjtött és feldolgozott anyag a XIII. század végeig vagyis az Árpád-korszak befejeztéig terjed. Ez anyag a régi görög és latin történeti és földrajzi irókból és hazai diplomatarainkból van merítve. A mű czélja: constatálható régi vizeinket feltüntetni s

azokat mai topographiánk szerint meghatározni, avagy azóta történt eltünésüket jelezni. E mű első sorban topographiai, melynek legközelebbi czélja az elkészítendő hazai történeti Atlasz anyagát előkészíteni. Adja az egyes folyó- és állóvizek történetét, tisztázza az azok körül irodalmunkban támadt anachronismusokat s végűl az anyag összeségéből átalános következtetéseket von le. Eltekintve e mű régészeti és történeti tartalmától, számos oly vizsgálatot is tartalmaz, mely *a philologiát legközelebbről érinti.* Ilyen az etymologia és a nomenclatura. Tudvalevő, hogy *Hunfalvy Pál* nem rég e közlöny hasábjain a régi folyónevekről egy igen tartalmas jeles értekezést bocsátott közre. Már Ethnographiájában is kiváló súlyt fektetett e tárgyra. Ortvay műve Hunfalvy adatait jelentékeny mérvben kiegészíti s mondhatni ki is meríti gazdag diplomatariumunkat. Etymologiája azon határokon belűl mozog, melyeket a józan kritika kijelöl. Hunfalvy iskolájához tartozik s óva tartózkodott a szófejtésnek ama modorától, melylyel Horvát István, később Jerney János s legutóbb Fogarassy János sok tekintetben az ügynek többet ártottak, semmint használtak. Egyik-másik tekintetben azonban Hunfalvy Páltól is eltér itéletében. Az etymologia szempontjából tehát ajánljuk e művet philologusaink figyelmébe, még inkább azonban a nomenclatura szempontjából. Újabb időkben Hunfalvyn kívül főleg *Pesty Frigyes* és *Majláth Béla* irányozták akadémiai értekezéseikkel a tudományos közfigyelmet a régi nomenclatura nagy jelentőségére. Ez az anyag, amennyiben hydrographiai individualitásokra vonatkozik, Ortvay művében teljesen össze van gyűjtve. Itt a legeredetibb magyar elnevezésekkel találkozunk a XI—XIII. századokból, melyekkel kétségkívül számolniok kell mind azoknak, kik *nyelvünknek a szláv nyelvhez való viszonyát* kutatják. Érdekesek és tanulságosak e nevek merően ethnographiai szempontból is, mert világos útmutatásul szolgálnak a régi néprajzi elemek földirati kiterjeszkedése kérdésében. Az tagadhatatlan tény, hogy a continuitás épen folyóvizeinknél a legfelöttlőbb, a kelta neveket megtarták a rómaiak, a népvándorlási rajok s nagy részben maguk a magyarok is. Ez az oka azon sajátszerű jelenségnek, hogy a manapság tisztán magyar nemzetiségi elem által occupált területen is számos szlávhangzású víznévvel találkozunk, de a melyből nem azt kell következtetni, hogy a magyar nyelv ily helyen tért veszített egy nagyobb olvasztó erővel biró idegen népfajjal szemben. E neveket a honfoglaló ősök a terület régibb birtokosaitól örökölték s nem változtatták meg mindig a nemzeti idiom elnevezéseivel. Erdélyre nézve igaz nem igen sok víznek okiratos nyomát találta szerzőnk, de a mit a hajdankorból talált, kétségtelenné teszi, hogy már *e víznevek nomenclaturája alapján sem gondolhatni itt autochthon oláhságra.* A nevek

itt is inkább szlávhangzásúak s azon thrák-geta népcsalád öröksége, mely Erdély bérczei közt a római invázió előtt képviselve volt.

Csak nehány pontját emeltük ki a nagy szorgalommal és szakértelemmel irt fontos munkának, mely nemcsak a történetirónak és geographusnak, hanem a philologusok és nyelvészek figyelmére is kiválóan érdemes. S.

— **Karl von Burgund,** az öreg Bodmernek egy czíméről is alig ismeretes szomorújátéka, megjelent új kiadásban (Heilbronn 1883, *Deutsche Literaturdenkmale des XVIII. Jahrhunderts, IX.*). A darab, mely 1771-ben jelent meg egy svájczi folyóiratban s eddig a legnagyobb ritkaságok közé tartozott, sem irodalomtörténeti sem æsthetikai értékkel nem bir. Bodmernek elég helyes nézetei voltak ugyan a drámáról — némely megjegyzése csak Lessing által nyert érvényt —, de alkotó erő tekintetében egészen tehetetlen volt, s úgy e darabja sem érdemelne figyelmet, *ha nem követné Bodmer e művében egészen azt az eljárást, melyet Dugonicsunk követett saját drámai munkáiban.* A mint ugyanis kimutattam, hogy Dugonics *Kún László*ja és *Bátori Máriá*ja majdnem szóról szóra pontos és csak a hely és kor szinét módosító fordításai a Bertuch *Elfride*jének is Soden *Ines de Castro*jának, úgy a Bodmer *Karl von Burgund*ja majdnem szó szerint való fordítása az Aeschylus *Perzsái*nak, csakhogy a görög-perzsa háború helyébe a svájczi-burgund háború lépett. Bodmernál *Xerxes*ből Burgundi Károly, — *Darius* szelleméből Jóságos Fülöp szelleme, — *Atossából,* Xerxes nejéből, Mária, Károly leánya lett, — a *perzsa követ* Bodmernél Chaligni, Károly herczeg egy vezére, — a *kar* szavait felosztva találjuk Imbercut, Hugonet és Ravestein burgundi aggastyánok közt. A szinhely: egy terem a herczegi palotában Brüsselben. — A fordítás prózai és természetesen csak igen kis részben az eredetinek méltó mása. A szerző e darabjával hazaszeretetre akarta lelkesíteni az olvasót — Bodmer maga sem várta, hogy színművét valaha előadják, a mi nem is történt soha — és politikai eszméket kivánt terjeszteni. Czélja tehát hasonló a Dugonicséhoz, eljárása pedig ugyanaz. H. G.

— **A népkönyv Eulenspiegelről** népszerű új kiadásban jelent meg, mint a lipcsei *Universal-Bibliothek* 1687. és 1688. füzete: *Das Volksbuch von Till Eulenspiegel. Nach der ältesten Ausgabe von 1519 erneuert von Karl Pannier.* Leipzig (1883). — A népszerű népkönyv első ismeretes kiadása 1519-ben jelent meg Strassburgban. E kiadásból, melynek egyetlen fennmaradt példánya a gothai herczegi könyvtár birtokában van, adta ki tudományos készlettel népkönyvünket Lappenberg 1854-ben, ki e munkát, egy korabeli bizonytalan adatra támaszkodva, Mur-

ner Tamásnak, a híres reformatio-ellenes szatirikusnak (szül. 1475. Strassburgban) tulajdonította. Lappenberg e véleményét a tudomány nem tette magáévá, annál kevésbbé, mert kétséget sem szenved, hogy a népkönyvnek egy kiadása már a XV. században jelent meg (valószínűleg 1483-ban). — Pannier az 1519-iki kiadást modernizált nyelven, de különben elég híven adta ki; csak két fejezetet mellőzött, melyeket nagyon is piszkosoknak tartott. A népkönyv 1520 és 1532 közt bővített kiadásban jelent meg; Pannier e kiadásokból kilencz kalandot, melyek az első kiadásban hiányzanak, függelékképen csatolt kiadásához.

Eulenspiegel valószínűen történeti egyéniség; a hagyomány szerint 1350-ben halt meg Möllnben, Braunschweig közelében, hol sírkövét még ma is mutatják. Bolyongó bohócz volt, ki tréfáiból megélt. Idővel mindenféle bohós tréfát kapcsoltak nevéhez, mint ez, a megfelelő körben, Fausttal, Münchhausennel, Don Juannal stb. is történt. Eredetieknek tekintendők az Eulenspiegel életére, nevelésére, aggkorára és halálára vonatkozó elbeszélések és mind azon történetek, melyekben a hős a különböző kézműveseket kitréfálja és bolondokká teszi, tehát az 1—10, 18—21, 39—62, 74, 90—96. számúak. E kalandok összesége képezi az eredeti Eulenspiegelt, ki tehát kóbor kézművesnek tűnik fel. A többi történetek idegen (és kimutatható) forrásokból származnak. Jellemző, hogy a szerelem nem játszik szerepet ezen népkönyvben. A hős valóságos világtypus lett, akár Faust vagy Don Juan. Még a francziának is van egy közhasználatú szava, mely ő reá vezet vissza: *espièglerie.*

A népkönyv roppant elterjedéséről nyerhetünk fogalmat, ha meggondoljuk, hogy csak a XVI. századból 17 felnémet, egy verses német, egy alsó-rajnai szójárásban irott, négy holland, hét franczia, három latin s egy-egy angol, dán és lengyel feldolgozása ismeretes. A következő századokban sem veszített sokat népszerűségéből, bár később élczeit és tréfáit túlságosan piszkosoknak tartották.

LES RUINES DE LA TAVERNE DE BRUYÈRE.

(Petőfi S., A csárda romjai.)

Toi plaine infinie de la belle basse Hongrie,
Tu es de mon ame le séjour favori.
Ce Nord courbé avec ses montagnes et vallées
C'est un vaste livre, qu'on doit feuilleter,
Mais toi mon Sud avec tes plaines découvertes,
Tu es une lettre déplié, une lettre ouverte,
Que d'un coup d'oeil je puis parcourir;
Et ces sont des idées sublimes, que j'y peux lire.
Que je le regrette, qu'il ne m'est permis guère,
De passer toute ma vie dans ces bruyères!
C'est là, que je voudrais vivre au milieu de la plaine,
Comme vit dans l'Arabie le libre Bedouin.
Plaine chérie, tu es l'image de la liberté,
Liberté, tu es de mon ame la divinité!
Liberté, ma déesse, je ne tiens à la vie,
Que pour qu'un jour je te la sacrifie,
Et à ma tombe, si je puis mourir pour toi,
Je bennirai ma vie, maudite autrefois.
Mais quoi?... tombe... mort... ou donc me suis j'égaré!
C'est parceque devant moi une ruine apparait.
Pas les ruines d'un chateau, mais celles d'une taverne.
Mais est ce que le temps implacable discerne
Tel et tel batiment? qu'il trouve dans son cours,
Il marche dessus sans pitié et sans recours.
Et ou le temps met son pied, s'écroule sous ses pas
Ce qui est de pierre ou de fer, ce qui est haut, ce qui est bas.
Comment cette taverne fut elle bâtie de pierre?
Puisque tout à l'entour pas de trace d'une carrière.
Là existait jadis une ville ou un village,
Avant que notre pays gémit sous le turc esclavage.
(Pauvre Hongrie, ma pauvre patrie bien aimé
Que de différents fers t'ont déjà enchainé!)
Par l'Ottoman fut detruite la ville soumise,
Pas une pierre ne restait à sa place hors l'église.
L'église seule resta debout, — quoique aussi blessé —
Pour qu'il y aie, qui déplore le ravage passé.
Et en deuil vit des maintes siècles cette héroïne,
Jusqu' à ce que de chagrin elle tomba en ruine.

Et pour profiter de ses débris pierreux,
On en bâtit une taverne en ce lieu.
D'un temple de Dieu une taverne? et qu'est ce que cela fait?
Y fut l'ame et ici fut le corps soulagé.
Et est ce que tout deux ne font pas égale partie de notre être
L'ame et le corps, ils sont également nos maitres.
D'un temple de Dieu une taverne? et qu'est ce que cela fait?
Çà et là peut être la vertu préservé;
Et j'ai vu aux tavernes des coeurs plus pures et plus doux,
Que ceux, que l'autel voit se mettre à genoux.
Hélas taverne en ruines, jadis tu voyais
Des passants dans tes murs, en repos s'egayer!
Sois donc resuscité par ma fantaisie,
Que je vois un à un tes hôtes réunis:
Ici un ouvrier avec son noueux baton,
Là dans leurs fourrures graisseuees quelques pauvres garçons[1])
Ici un juif à longue barbe en vitrier vòyageur,
Là un colpolteur slave et d'autres pareils buveurs.
Et que fait la belle tavernière en ce moment?
Elle s'embrasse avec un jovial étudiant,
A qui le vin a troublé un peu la tête gaie,
Mais plus encore son coeur la belle jeune marié.
Et ou est le vieux mari pour souffrir cette chose?
En dormant au pied de la meule, il se repose.
Alors au pied de la meule, maintenant dans la tombe,
Et la belle jeune marié git aussi profonde,
Et le jovial étudiant, et tous ceux qu'y buvérent,
Il y a déjà longtemps, qu'ils tombaient en poussière.
La taverne vieillie s'approche aussi au trépas,
Le vent lui abattit le chapeau, le toit ...

---

[1]) C'est une spécialité des bruyères hongroises. On appelle «pauvres garçons» ces paysans vagabonds sans abri, qui profitant de la grande étendue des plaines, ou ils peuvent se retirer et se cacher, et ou il est difficile à les rattraper, — vivent de ce que le moment leur offre. Pour la plupart ils mendient humblement, et se contentent d'un petit pourboire; mais le vol de bétail est leur métier ordinaire et ils possédent toutes les qualités des brigands. Quand on les demande: Qui êtes vous? — faute d'un métier honnête ils aiment à repondre: «un pauvre garçon». Ainsi eux même sont les auteurs de cette denomination. Heureusement dans nos jours cette race est devenue assez rare.

Ainsi se tienne-t-elle nu-tête maintenant,
Comme si elle parlait à son maitre le temps,
Et le priait humblement d'un peu la ménager;
Mais toutes cettes prières suppliantes restent sans effet.
Elle chancele, c'est à peine, qu'on peut reconnaître,
Quelle était la porte, et quelle était la fenètre,
La cheminée debout et vers le ciel s'élevant
Est comme le dernier espoir d'un mourant.
Sa cave s'écroula, de même le puits à coté,
D'ou la bascule à tirer l'eau, fut enlevé.
Seulement le pilier et l'héron [1]) sont conservés,
Un aigle morne est assis au sommet du dernier.
La plus haute place dans la plaine c'est le bout du héron,
C'est pour cela que l'aigle en prit possession.
Assis en haut, ses yeux hagards fixés dans le vide,
C'est peut-être sur la vanité du monde qu'il médite.
Sur lui brule le soleil, du ciel l'adolescent,
Il brule, parceque l'amour enflamme tous ses sens;
Son amante, qui langoureusement le contemple dans l'air,
C'est la belle Fée Morgana, la fille des bruyères.[2])

Ford. dr. GRUBICY LÁSZLÓ.

PETRARCÁBÓL.

Se harczra kelni nem tudok
Se békét nem találok;
Remélek, félek, jég vagyok,
S emésztenek a lángok;
Túlrepülök a kék egen
S a sárba visszaszállok —
Nincs semmim, s általölelem
A kerek nagyvilágot.

A börtön zára nem nyilik,
Pedig becsukva sincsen!
Nem mond övének — ah pedig
Nem tépi szét bilincsem!
Nem öl meg Ámor s meg se ment;
Hogy éljek, nem akarja —
S nyílát, a mely szívembe ment
Nem húzza már ki karja!

Látok, pedig már vak vagyok!
Elnémulék s kiáltok!
Elveszni, halni akarok,
S mégis segélyt kívánok!
Táplál a bú, a fájdalom,
És könnyezek nevetve,
Magamat s éltem' átkozom,
S halál se kell helyette —

S hogy ekkora a bánatom,
Mind Laura, Laura tette!

RADÓ A.

---

[1]) Balancier d'un puits à bras.
[2]) Vagy: Sur lui brule le soleil, le fils du céleste éther,
Il brule, parceque l'amour enflamme tout son être;
Son amante, qui langoureusement le contemple dans l'air,
C'est la belle Fée Morgana, la fille des bruyères.

A latin nyelvet kezelő tanár uraknak szíves tudomásul.

Mult évi május havában következő czimű iskolai könyv jelent meg: *Latin Stilusgyakorlatok* a gymnasiumok középosztályai, különösen az V-ik osztály számára, szerkesztették *Cserny Károly* és *Dávid István* pozsonyi főgymn. tanárok, Pozsony 1882, kiadja Stampfel Károly. Ára fűzve 1 frt 15 kr.

Alulirottak e művükhöz szándékosan nem irtak előszót, mivel azt az ilynemű könyvekben fölöslegesnek tartják. Miután azonban a munkát szakférfiak az Egyetemes Philologiai Közlöny 1882. 7. és a M. Tanügy 1883. 1. és 2. füzetében kedvező módon megbirálták és iskolai használatra ajánlották, czélszerűnek látjuk t. tanártársaikat közelebbi tájékozhatás végett s tekintettel az idézett birálatokban tett nemely megjegyzésre, a következőkre figyelmeztetni.

A szerzőket a fordításra szánt és megfelelő gyakorlókönyveknek elvitázhatatlan haszna, azoknak könnyen fölfogható okokból időnként szükségesnek mutatkozó változtatása és sokoldalu kivánságok inditották a mű megirására. E mellett szem előtt tartották a gymnasium közép, a IV. és V., de különösen az utóbbi osztály tanulóinak ismeretkörét, kiket a legjobb német kutforrások s leginkább maguk a latin auctorok nyomán a föladatok helyes latin fordítására s a nyelvtani szabályok kellő begyakorlására kivántak vezetni. — A kisebb-nagyobb, könnyebb-nehezebb és több évre elegendő számu gyakorlatok összefüggők s nagyrészt a rendes olvasmányhoz vannak alkalmazva; azonkivül kellő helyen állanak az illető irók, t. i. Phædrus, Nepos, Cæsar, Ovidius és Livius életrajzai. — A könyv, melyben egyes nyelvtani §§-ok idézve nincsenek, bármely latin nyelvtan mellett használható; az utbaigazitó jegyzetekben, melyek a tanulók gondosabb előkészülése érdekében a mű végén foglalnak helyet, megvannak a szükséges rövid nyelvtani megjegyzések is; bővebb grammatikai magyarázat czélszerűtlennek látszott. Az olvasmánynyal kapcsolatban lévő föladatoknál a tanuló pontosan idézve találja azon helyeket, a melyekhez a fordításnál alkalmazkodnia kell, a többi, különösen a szintén kivánatos vegyes gyakorlatok nagy részére nézve itt közöljük a tanár urak számára a latin, sok helyütt szabadabban fölhasznált, kutforrásokat:

35. Justin. 44, 4, 14. *36*. részben Liv. 2, 33, 35, 39, 40. *38*. Eutrop. 3, 8 és 9. *39*. Liv. 24, 10. *40*. Cic. Tusc. 5, 32. *41*. Lív. 9, 3; Aur. Vict. de vir. illustr. 30. *43*. Plin. H. N. 36, 16. *44*. Liv. 23, 11—13. *45*. Justin. 15, 4, 12. *46*. Quint. 2, 16. *48*. Cic. de off. 3, 11, 49. *49*. Aur. Vict. de vir. illustr. 35; Val. Max. 6, 4, 4. *50*. Justin. 44, 2. *61*. Cic. Div. 1, 27, 57. *66—67*. Nep. Milt 4. 5. és

Justin. 2, 9. *78.* Cic. Tusc. 1, 47. *90.* Justin. 2, 6, 16. *91.* Justin. 2, 7. *92—93* részben Justin. 2, 10 és 11. részben Nep. Them. 3, 4. *94.* Aur. Vict. de vir. illustr. 7, 9; Liv. 1, 45. *95.* Sall. Cat. 9. 6. 7. *96.* Cic. Epist. ad Fam. 14, 8. *97.* Aur. Vict. de vir illustr. 75. *98.* Cic. N. d. 2, 2 és 5, 6. *99.* Just. 6, 8. *100.* Eutrop. 2, 11—13. *101.* Flor. prosem. *102.* Muret. Epist. 1, 64. *103.* Plin. H. N. 35, 10, 65. *104.* Ovid. Metam. 6, 5. *105.* Muret. Epist. 1, 62. *180.* Cic. de off. 1, 25. *181.* Quint. 10, 1, 19; Senec. Ep. 45. *183.* Vell. 2, 42. *184.* Muret. Epist. 1, 63. *185.* Eutrop. 7, 19. *187.* Muret. Epist. 1, 60. *188.* részben Senec. de mor. *189.* Aur. Vict. de vir. illustr. 57.; Gell. 4, 18. *190.* Muret. Epist. 1, 59. *191.* Cic. Ep. ad Fam. 14, 5. *194.* Aur. Vict. de vir. illustr. 67. *196.* Curt. 7. (5.), 4, 32—40. *197.* részben Cic. Divin. 1, 49. *198.* Curt. 10. (8.), 14—18.

A szerzőket azon eljárásra, hogy az új és, mint remélik, szintén csak ideiglenes tantervben a magánolvasmányra ajánlott s így egészen ki nem zárt Corn. Nepos és Cæsar műveihez is alkalmaztak gyakorlatokat, saját meggyőződésükön kívül azon tény is indította, hogy Nepost és Cæsart a holmi összetákolt, izetlen, és részben latintalan olvasókönyvek helyett a gymnasiumi évi értesítők tanusága szerint sok intézetben olvassák és bizonyára ezentúl is olvasni fogják.

A készülőben lévő s még a folyó iskolai évben megjelenő, különösen a VI. osztálynak szánt kötetben csekélyebb számú vegyes gyakorlatok mellett kiváló gond lesz fordítva olyan föladatokra, melyek a rendes olvasmányra, tehát Sallustius műveire, Cicero nehány beszédjére és részben Vergiliusra vonatkoznak.

Pozsony, 1883. január havában.

Cserny Károly és *Dávid István*,
pozsonyi főgymn. tanárok.

— **Sajtóhibák az I. füzetben:**

A 38. lap 18. sor alul századbeli költeményünket helyett olvasd *századbeli. Költeményünket*

A 105.	lap	19.	sor alul	természete	helyett	*természetes*
A 106.	«	8.	« «	Succ.	«	*Suec.*
A 109.	«	18.	« «	remekművet	«	*remekművek*
A 110.	«	1.	« «	legvadabb	«	*legvakabb*
A 113.	«	14.	« felül	bölcsészetre	«	*költészetre.*

KÖNYVÉSZET.

Összeállítja Hellebrant Árpád.

HAZAI IRODALOM.

Classicusok (latin és görög) fordítása és magyarázata. Pozsony, Stampfel, 1882 (16. r.). Egy füzet ára 30 kr.

7. füz. Cicero Catilina ellen tartott vádbeszédei. Ford. és magy. Dávid J. II. füz.
8. füz. Szemelvények Herodotos műveiből. Dávid J.-nak kiadása szerint. II. füz.
9. füz. Livius XXI. Ford. és magy. Dávid J.
10. füz. Cicero A. Licinius Archias mellett tartott védő beszéde. Ford. és magy. Dávid J.
11. füz. Sallustius. Jugurtha. Ford. és magy. Krajnyák. II. füz.

Dugonics András. Tárházi. Vig szabású játék öt szakaszban. Az eredeti kéziratból kiadta és bevezetéssel ellátta Háhn A. Budapest, 1882. Eggenberger. (N 8r. 71 l.) 80 kr.

Ferenczy Z. Észrevételek a magyar irodalomról. Kolozsvár, 1882. Demjén. (8r. 80 l.) 50 kr.

Gyulai Pál. Katona József és Bánk bánja. Budapest, 1883. Franklin t. (K. 8r. VII, 309 l. és 1 arczkép) 2 frt.

Kisfaludy-Társaság évlapjai. Uj folyam. XVII. köt. 1881—82. Budapest, 1883. Franklin t. (N. 8r. IV, 447 l.) 3 frt.

Magyar könyvészet. 1881. Jegyzéke az 1881. évben megjelent új, vagy ujolag kiadott magyar könyveknek és térképeknek, az alakok, lapszámok, megjelenési helyek, kiadók és árak fölemlítésével és tudományos szakmutatóval. — Összeállította Makáry Gerő. VI-ik évfolyam. Függelékül: a magyar hírlapok és folyóiratok 1882-ben. Budapest, 1882. (8r. XXI, 100 l.) 1 frt.

Névy L. A magyar nemzeti irodalom történetének vázlata. Iskolai használatra. 3-ik átdolgozott kiadás. Budapest, 1882. (N. 8r. III, 124. l. és 1 melléklet.) 1 frt. 20 kr.

Olcsó könyvtár. Szerk, Gyulai Pál. Budapest 1883. Franklin társ. (16r.) 154. sz. Malot H., Pompon. Regény. Francziából fordította Sz. E. (444 l.) 80 kr. 155. — Berczik Á. Az igmándi kispap. Népszínmű 3 felv. (160. l.) 30 kr.

Schenkl görög elemi olvasókönyve Curtius nyelvtanához, a 10-dik eredeti kiadás nyomán átvizsgált 7. javított kiadás. Budapest, 1883. Kilián. (8. r. 231 l.)

Schultz Ferdinand kisebb latin nyelvtana. Ford. Kiss. L. 8. jav. kiad. Budapest, 1883. Kilian. (8. r. 286 l.)

Schultz F. Gyakorló könyv kisebb latin nyelvtanához. Ford. Kiss L. 8. jav. kiad. Budapest, 1883. Kilian. (8. r. 239 l.)

Szamosi J. Görög nyelvtan gymnasiumok számára. II. rész. Mondattan. Budapest, 1883. Zilahy. (8. r. XI, 151 l.) 1 frt.

Szénásy S. latin olvasókönyve. A gym. I. és II. oszt. számára. 5-ik jav. kiadás. Átdolg. Elischer József. Budapest, 1883. Lampel R. (N. 8r. VIII, 186 l.) 90 kr.

Szinnyei J. Dr. A magyar nyelv rokonai. A nagy közönség számára. Budapest, 1883. Franklin t. (8r. 48 l.) 30 kr.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Bahder, Karl von, Die deutsche Philologie im Grundriss. Paderborn, 1883, XVI. és 456 lap. Ára 6 mk.

Hoffmann von Fallersleben adott ki 1836-ban ily czímü jeles könyvet. De akkor a német philologia csak kezdő szak volt; ma óriási terjedelmű virágzó tudomány. Bahder könyve igen használható, alapos bibliographia, mely a folyóiratokban s lapokban megjelent czikkekre is kiterjed, *de a középkori irók kiadásait s a reájok vonatkozó irodalmat mellőzi.* Főbb fejezetei: *Begriff und Geschichte der deutschen Philologie. Hilfsmittel* (kéziratok, könyvészet, források). *Sprache* (ez a legterjedelmesebb és legjobban kidolgozott rész). *Literaturgeschichte* (a metrikával együtt). *Volkskunde.* (Hit és szokás. Mondák s regék. Népdalok. Közmondások.) *Alterthümer* (Mívelődéstörténet. Művészet. Jog és alkotmány).

A hiányzó részt (az irókat, kiadásokat, s a mindkettőre vonatkozó irodalmat illetőleg) jól pótolhatja: *Bibliotheca Germanica ed. C. H. Hermann.* (Halle, 1878, 341 lap), mely az 1830 és 1875 közt megjelent műveket elég teljesen felsorolja s jól csoportosítja.

Bartsch Karl, Gesammelte Vorträge und Aufsätze. Freiburg, 1883, 404 l. Ára 8 mk.

Tartalom : Aus der Kinderzeit (Ifjukori emlékek. Bartsch 1832-ben született, Sprottauban, Sziléziában). Die dichterische Gestaltung der Nibelungensage. Wolframs von Eschenbach Parzival. Tristan und Isolde. Die Treue in deutscher Sage und Poesie. Das Fürstenideal des deutschen Mittelalters im Spiegel deutscher Dichtung. Die Formen des geselligen Lebens im Mittelalter. Die romanischen und deutschen Tanzlieder. Guillem von Berguedan. Das altfranzösische Volkslied im 12. und 13. Jahrhundert. Italienisches Frauenleben im Zeitalter Dantes.

Bartsch a német romanisták és germanisták egyik legkitünőbbike; roppant sokoldalú, bámulatos szorgalmú, a középkori irodalom minden korát és ágát alapos kutatásaival felvilágosító iró. Ez teszi kisebb dolgozatait tudományos értéküekké; szép és kellemes előadásánál fogva a laikus is élvezettel olvashatja azokat.

Curtius Ernst, Alterthum und Gegenwart. Gesammelte Reden und Vorträge. 2. Bd. Berlin, 1882. Hertz. (VII. 347 l. N. 8-r.) Ára 4 mk.

Huszonegy jelesebbnél jelesebb, szellemes közlemény, többnyire a berlini egyetem és akadémia ünnepélyein tartott beszédek, melyek benső értékre nézve talán még fölötte állanak azon értekezéseknek, melyek az *Alterthum und Gegenwart* első kötetében vannak összegyüjtve és melyeket annak idején ismertettünk is. A gyűjtemény tartalma: K. A. Müller, Chr. M. Brandes, Boeckh, Joh. Brandes, Leake Schottmüller jellemzései, értekezések Olympiáról, a modern nemzetek versenygéséről az ókor földjének ujra fölfedezésében, a Hellenek és Israel népe, Athen égaljáról és talajáról, A kereszténységről a görögöknél, A görögök

theogoniájáról történeti szempontból, Ephesosról, A porosz állam fejlődése az ókori történet analogiája szerint stb.

Draeger A., Historische Syntax der lateinischen Sprache. II. Bd. 2. Aufl. Leipzig, 1881.

Az egyetlen munka, mely a latin nyelv történeti mondattanát adja, s mint ilyen nélkülözhetetlen, daczára annak, hogy még a második kiadása is (az első 1874—76-ban jelent meg) épen nem mondható hibátlannak, minek oka persze nagyrészt abban rejlik, hogy a szerző nem fért hozzá azon számos idevágó ujabb monographiához, melyek aligha jelenhettek volna meg, ha Draeger műve nem adta volna meg az alapot, melyen tovább lehetett és kellett építeni.

Engel Ed., Geschichte der französischen Literatur von ihren Anfängen bis auf die neueste Zeit. Leipzig, Friedrich, 1882. 544 l.

A nagy közönségnek szánt, csak az irodalom kiválóbb alakjait behatóbban tárgyaló, igen friss stilusban írt, merész itéletekben gazdag, de mindamellett elolvasásra méltó könyv. A szerző jól ismeri az irodalmat, rokonszenvez a franczia nemzettel, nagyon elismeri iróinak fényes jelességeit. Inkább az előadás hibája, hogy a könyv a felületesség hatását teszi. Szerző nagyon szeret itélni és itéletei sokszor roppant alanyiak. Leggyengébb a középkori irodalom tárgyalása; látszik, hogy a szerző itt csak kis részben a forrásokból merít. De a kiválóbb monographiákat ügyesen felhasználta. Annál csodálatosabb, hogy Chretien de Troyest, a legnagyobb trouvért, ki a német irodalomra oly roppant befolyást gyakorolt, teljesen kifelejtette! Jó a XVII. századot tárgyaló fejezet, bár Boileaut túlzó szigorral sújtja. Legjobban van a XVIII. század tárgyalva. Legkevésbbé sikerült a jelen századdal foglalkozó rész, melyben a szerző nem tudta a roppant anyagot sem kellőleg csoportosítani, sem helyesen jellemezni. — Az egész munka főhibája, hogy a szerző az anyag megválogatásában igen önkényesen jár el; hallgatással melléz irókat, kik bővebb tárgyalást igényelnek, s bőven szól másokról, kiket egy pár szóval elintézhetett volna. Egy helyütt idézi a legjobb kiadásokat, életrajzokat stb., másutt, hol sokkal inkább keresné az ember az ily tájékoztató megjegyzéseket, egy szót sem szól. Látszik, hogy a munka nagyon gyorsan készült; ez a sietség a stiluson is tapasztalható, mely mégis túlságosan «fess». — A könyv azonban mind eme hiány mellett érdekes és tanulságos áttekintése a franczia irodalomnak.

UJ FOLYAM 1882.

A KISFALUDY-TÁRSASÁG

PÁRTOLÓI KÖNYVTÁRA

KISFALUDY-TÁRSASÁG Pártolói Könyvtárának kiadója, a Franklin-Társulat, teljesen szétküldvén a vállalat múlt évi folyamát, nemcsak eleget tett kötelességének, hanem igéreténél jóval többet is adott. Az évfolyam négy kötete: BÁNÓCZI JÓZSEFtől *Kisfaludy Károly életrajzának első fele*, CSATÓ PÁL *Szépirodalmi munkái*, GYULAI PÁLtól *Katona József és Bánkbánja*, s GYŐRY VILMOStól *a Svéd anthologia* az igért nyolcvan helyett közel száz ivet tesznek s három, művészi kivitelű arcképpel jelentek meg.

A vállalatot tetemes áldozatokkal folytatja úgy a Kisfaludy-Társaság, mint kiadója. Tudjuk, hogy ez áldozatok a legnemesebb ügy, a magyar nemzeti mivelődés ügyének érdekében hozatnak. Tudjuk azt is, milyen kötelességet ró e részben Társaságunkra a nemzet részvéte és folytonos támogatása, melyben részesül. A Pártolói Könyvtár fenntartásával, a rá fordított áldozatokkal is e kötelességünknek kivánunk eleget tenni: *a közizlés fejlesztése, a nemzeti szellem ápolása s a magyar nyelv mivelése* terén. E szempont vezette a Kisfaludy-Társaságot vállalata megalapitásakor, ez vezeti fenntartásában és szerkesztésében. Belőle merítjük a bizalmat, melylyel a magyar közönséghez, a nemesebb olvasmányok minden barátjához, azt a kérést intézzük, hogy vállalatunk új folyamait terjeszteni sziveskedjék.

A Pártolói Könyvtár fényes kiállitással és olcsó áron a hazai és külföldi irodalom válogatott termékeit nyujtja. Vezeti a Kisfaludy-Társaság könyvkiadó bizottsága, kiadja a Franklin-Társulat. Tartalmaz

három-negyedrészben verses munkákat és regényeket, egy-negyedrészben széptani és irodalomtörténeti dolgozatokat. Évenkint 80—90 ívnyi terjedelemben 4—5 díszesen kiállított kötetet ad, melyet pártolóink, kiknek aláirása csak egy-egy évre kötelező, fűzve 6, díszkötésben pedig 8 frtért szerezhetnek meg. Az 1882. évi folyam a következő munkákból fog állani, melyek folyó évi május haváig mindenesetre szétküldetnek:

BÁNÓCZI JÓZSEF: *Kisfaludy Károly élete és munkái.* II. és befejező kötet.
MOORE TAMÁS: *Lalla Roukh.* Keleti rege, ford. LEHR ZSIGMOND.
A Kisfaludy-Társaságnál dicséretet aratott műfordítás.
PÁLFFY ALBERT: *Esztike kisasszony professzora.* Regény, két kötetben.

Ezek után egész bizalommal fordulunk a közönséghez azzal a kéréssel, hogy minél nagyobb számmal lépjen a Kisfaludy-Társaság pártolói sorába. Az alulirott bizottság igyekszik vállalatában a lehető legjobb olvasmányokat adni, a Franklin-Társulat neve pedig biztosítékot nyújt a pontos és lelkiismeretes szállítás mellett még arra, hogy kiadványaink díszesség tekintetében is haladást fognak jelezni a magyar könyvpiacon.

Az aláirások egyenesen a Franklin-Társulat kiadóhivatalába (Budapest, IV. ker. egyetem-utca 4. sz.) küldendők.

Gyüjtők tíz aláiró után tiszteletpéldányban részesülnek.

A Kisfaludy-Társaság alapítói a szállítási költséget magok viselik s ha példányaikat kötve óhajtják, a kötés díját (2 frt) szintén a Franklin-Társulat kiadóhivatalába sziveskedjenek beküldeni.

Budapesten, 1883. február 15.

A KISFALUDY-TÁRSASÁG KÖNYVKIADÓ BIZOTTSÁGA:

Mailáth György, elnök.

Arany László
Beöthy Zsolt
Csiky Gergely
Gyulai Pál
Károlyi Tibor gróf
Kemény János báró
Lipthay Béla báró
Szász Károly
Szécsen Antal gróf
Szontagh Pál
Vadnai Károly
Wahrmann Mór
Zichy Antal.

A Franklin-Társulat magyar irod. intézetnek Budapesten.

Alulirt belép a

KISFALUDY-TÁRSASÁG

MAGYAR SZÉPIRODALMI INTÉZET PÁRTOLÓ TAGJAI SORÁBA.

A pártolói könyvtár négy díszes kötetből álló 1-ső folyamát: kötve — füzve kivánja; az aláirási dijat: füzött példányért 6 frtot, kötött példányért 8 frtot — teljesen befizeti;

az aláirási dijnak felét: füzött példányért 3 frtot, kötött példányért 4 frtot — fizeti be; a 2-ik részletet a 2-ik kötet vétele után fogja fizetni;

a teljes aláirási dijat: füzött példányért 6 frtot, kötött példányért 8 frtot — az 1-ső kötet elküldése alkalmával kivánja postai utánvétellel felvétetni;

az aláirási dij első felét: füzött példányért 3 frtot, kötött példányért 4 frtot — az 1-ső kötet elküldése alkalmával, a második részletet a 3-ik kötet beküldése alkalmával kivánja postai utánvétellel felvétetni.

Hely .... *Név* ....

A kiadóhivatal szives gyüjtőknek tiz pártolói illetményre egy diszkötésü tiszteletpéldánynyal szolgál.

A t. cz. pártoló tagok kéretnek ezen szelvények pontos kitöltésére, aláhuzván a kijelölt feltételek közül azokat, a melyek mellett a pártolói illetmények elküldését kivánják.

SOPHOKLES ÉLETE.

Mig az epikus költő a rajta kivűl és távol eső dolgokat nyugodt szemlélettel alakítja egészszé; mig a lyrikus saját lelkének érzelemvilágát és a természet szépségeit törekszik ugy előállítani, hogy bennünk is hasonló érzelmeket keltsen: addig a drámaköltő a művészet fenséges hatalmával belenyúl az emberi akarat és szabad cselekedetek mélyébe és azt szemünk előtt viszi czélja felé, a melyet vagy elér, vagy pedig beleütközik az örök szükségesség korlátaiba és vagy engedni lesz kénytelen nyomasztó kényszerének, vagy pedig a fellázított természet összezuzza az ellene szegülni merészkedőt. De midőn ezt teszi a dráma, nem nélkülözheti a másik két elemet; a honnan magyarázhatjuk azt is, hogy az epikus és lyrai költészet már magas fejlettségi fokon volt, midőn még a dráma csak kezdetének korszakát élte. Hogy a dráma, a melynek — mint ilyennek — nyomait az ókor egyéb népeinél hiába keresnénk, egyedül a görögöknél s itt is csak Athenben jutott érettségre, annak okát a dráma jelzett mivoltában találjuk; ugyanis e műfaj csak is a görög nép vallási szertartásaiból és ünnepeiből volt fejleszthető, mert ezek már magukban igen sok drámai elemet tartalmaztak. A görögöknek nem tetszett az helytelen merészségnek, hogy isteneiket, a kik közöttük jártak, templomaikban székeltek, ünnepeikben részt vettek, cselekvényeikben emberi személyek által ábrázolták.[1]) Igy személyesítették Apollót a sárkányharczban, Zeus és Here nászát a Samos szigeten; az eleusisi mysteriumok sem voltak egyebek, mint hogy a papok és papnők Demeter és Persephone történetét nézőjáték gyanánt előadták. De különösen Dionysos tiszteleténél fordúlnak elé ilyen

[1]) E tekintetben némikép megegyeznek velök a középkori moralitások és mysteriumok is.

előadások: az anthesteriákon a második archon neje rejtvényes szertartások közt jegyeztetett el Dionysos mátkájáúl, s ezen ünnepélyes meneten magát az istent egy kiválasztott szép férfiú helyettesíté.[1]) Hasonlókép jelképes cselekményekben ábrázolták az edonok királyának, a bősz Lykurgosnak, szomorú kimenetelű sorsát is; ez ellene szegűl a Dionysos-cultus behozatalának és korbácscsal (βουπλῆγι) kergeti el az istent és kisérőit (ἐνθεοὺς γυναῖκας)[2]).

És csakugyan a dráma első csiráit a Dionysos tiszteletére rendezett ünnepekben és jelmezes menetekben találjuk; ugyanis ezeken az őt környező satyrok képében a kar az ő szenvedéseit és örömeit éneklé meg. Hogy ezen énekek tragœdiának (τράγος-ᾠδή) neveztettek, az vagy abból magyarázható, hogy a magát Dionysos kiséretének tekintő kar a satyrok szerepére jutott, a melyeknek alakjuk némileg hasonlított a kecskéhez; vagy pedig — és ez valóbbszinű — mivel ilyen alkalmakkor Dionysosnak a szőlőt pusztító kecskebakot szoktak áldozni.[3]) Az igy előadott lyrai-epikus dalok a dithyrambos[4]) egyik faját képezték s bennök különösen az emberi kedélyhangulat szélsőségei, a kitörő öröm és mély fájdalom, nyertek kifejezést. Azért kétféle dithyrambost különböztethetünk meg: az egyik víg, a másik komoly tartalmú volt; azt a tavasz kezdetén, ezt pedig a közelítő tél idején énekelték, midőn t. i. a természet jelenségei azt mutatják vala nekik, hogy az isten megöletett, vagy legalább halálához közel van.

Ez utóbbiból fejlődött lassankint a tragœdia; azonban a

[1]) V. ö. Müller-Donaldson: A régi gör. irod. története. Ford. Récsi Emil. I. k. Pest, 1861. 329. s köv. lap.

[2]) Sophokles Antigone 955. s köv. Kissé más alakban adja elő Homeros Ilias VI. 130—140; a Lykurgost ért büntetésre vonatkozólag l. Hyginus Fab. 132 és 242.

[3]) Ugyanis Dionysos a többi között a bor és szőlőmívelés istene is volt; innen εὐστάφυλος, vagy mint Aelianosnál (V. H. 3, 41.) σταφυλίτης neve is előfordul. Mivel ezen isten ily szoros viszonyban volt a dráma eredetével, a drámai költőket és művészeket különösen Διονύσου τεχνῖται-nak neveztték. V. ö. L. Preller Griech. Mythologie. Berl. 1860. I. k. 554. s köv. l.

[4]) Ezeknek állítólag Arion (620 körül Kr. e.) adott először művészies alakot s darabjait karok által adatta elő; azért mondja Herodotos I. 23.: καὶ διθύραμβον πρῶτον ἀνθρώπων τῶν ἡμεῖς ἴδμεν ποιήσαντά τε καὶ διδάξαντα ἐν Κορίνθῳ. Suidas pedig így szól róla: Λέγεται καὶ τραγικοῦ τρόμον εὑρέτης γένεσθαι.

fejlődés phasisaira részletesen kiterjeszkedni jelen tanulmány feladatának határain kivül esvén, csak azon költőket fogjuk chronologiai sorrendben felemlíteni, a kiknek nevéhez füződik a tragœdiának ugy belső, mint külső története Sophoklesig.[1])

A tragœdia első mivelője — a kit e névvel jogosan illethetünk — Thespis volt; nála már nemcsak kar, hanem egy szinész (ὑποκρίτης) is szerepel, azért őt tartják a «szinészet ősapjá»-nak; Kr. e. 536 táján lépett először föl Athenben. Utána rövid időközökben igy következnek a drámairók: Choerilos, 524-ben, Phrynichos, 512-ben, Pratinas, 500-ik év táján, ez utolsó honositotta meg a satyrdrámát az atheni színpadon.

Mindezek fölött azonban messze kimagaslik a tragœdia «első nagymesterének», Aeschylosnak, óriási alakja; élt 525—456-ig[2]). Habár első versenye alkalmával, midőn a 25 éves ifju Pratinasszal állt szemben, a győzelmet kivivnia nem sikerült, mindazáltal határozottan ő birta az elsőséget Sophokles első felléptéig. Ettől kezdve pedig mintegy 13 évig a két nagy tragikus minden irigykedéstől ment barátságos egyetértésben osztotta meg egymással a dicsőséget; míg nem Aeschylos halála után Sophokles majdnem teljesen egyedül állott senkitől meg nem közelítve a tragikai művészet legmagasabb fokán. Végre ezen 14 évig tartó periodus után a nála ifjabb, de szintén fényes tehetségű Euripidesnek is helyet engedett eddig korlátlanul élvezett drámai egyeduralmában.

Ezen előzmények után átterhetünk tulajdonképeni feladatunk, Sophokles életének, tárgyalására, mindenekelőtt azonban érintenünk kell az eredeti forrásokat, a melyekből azt meríthetjük. Sophoklesnek két életrajza maradt ránk a régi korból: az egyik Suidas Lexikonában, a másikat pedig egy névtelen scholiasta irta bevezetéskép Sophokles tragœdiáihoz; ebben ő idézi Aristoxenos, Heraclides, Istros és Satyros akkor még hihetőleg meglevő ide vágó munkáit. Mellesleg említést tesznek Sophoklesről a következő régi irók: Aristophanes és scholiastája, Plato, Aristoteles, Diodoros, Pausanias, Athenæos, Eusebios, Diogenes Laertius, Philostratos,

---

[1]) V. ö. Welcker Nachtrag zu der Schrift über die Aesch. Trilogie. 1826. 227. s köv. l.

[2]) Életét és műveit l. dr. Télfy Iván Aeschylos czimü munkájában; megj. Budapest, 1876. Az akademia kiadványa.

Stobæos, Plutarchos, Pollux, Strabo, Aristides, Cicero, Valerius Maximus, idősebb Plinius. Sok becses adalék lehetett a chiosi Jon irataiban, minthogy ő Sophokles kortársa és barátja volt; azonban az ő feljegyzései az Athenæosnál fentartott néhány adoma kivételével elvesztek. Ide számíthatjuk még a párosi márványkrónikát, vagy máskép Arundell-márványokat; e görög feliratok valamint egyéb híres férfiak, ugy költőnk életére vonatkozólag is hiteles chronologiai adatokat tartalmaznak.

Sophokles az általánosan elfogadott nézet szerint a 71-ik Olympias 2-ik évében vagyis Kr. e. 495-ben született; Kolisch ez ellenében magából a Βίος Σοφοκλέους-ból, honnan ez adatot merítették, bebizonyitani igyekszik, hogy születési éve 2 évvel előbbre, tehát a 70. Ol. 4-ik évére, teendő.[1]) A névtelen életíró még a következőt is állítja: ἦν δ' Αἰσχύλου μὲν νεώτερος ἔτη δεκάεπτα, Εὐριπίδου δὲ παλαιότερος εἰκοσιτέσσαρα; azonban ezt semmiféle hiteles adattal össze nem lehet egyeztetni, még akkor sem, ha — mint Lessing teszi, a számokat megfordítjuk. Legfellebb ez esetben az, hogy Euripides 17 évvel volt fiatalabb, némileg alapulhat a hagyományos mondán, mely a salamisi ütközet napján oly érdekesen hozza össze a három nagy tragikust.

Szülőföldje, forrásaink általános megegyezése szerint, Κολωνὸς ἵππιος, Athen egyik községe volt.[2]) Költő még alig dicsőítette meg szebben a földet, melyen először látta meg a napvilágot: egyik legszebb tragœdiájának (Oedipus Kolonosban) szinhelyéül

---

[1]) Alexander Kolisch. De Sophoclis anno natali et fatali. Inaug. Diss v. Halle. 1878.; ő a Βίος ezen adatát: πρὸ τῶν Πελοποννησιακῶν ἔτεσιν ζ' így változtatja meg: πρ. τῶν Πελ. ἔτει ζ'. V. ö. C. Bursian Jahresbericht. Berlin, 1880. 13. Band. 23. s köv. l.

[2]) Suidas: Σοφοκλῆς, Σοφίλον, Κολωνῆθεν 'Αθηναῖος. A névtelen életíró: 'Εγένετο οὖν Σοφοκλῆς τὸ γένος 'Αθηναῖος, δήμου Κολωνῆθεν. Aristid. schol. p. 485: Σοφοκλῆς ἐκ Κολωνοῦ, ὁ ποιητής. Cicero de fin. V. 1, 3.: convertebat ad sese Colonus, ille locus, cuius incola Sophocles. Egyedül Istros van más véleményen, szerinte Sophokles phliusi volt; azonban róla már az őt idéző életíró így szól: 'Απιστέον δὲ καὶ τῷ Ἴστρῳ φάσκοντι αὐτὸν οὐκ 'Αθηναῖον, ἀλλὰ Φλιάσιον εἶναι, πλὴν γὰρ Ἴστρου παρ' οὐδένι ἐστιν εὑρεῖν. Lessing, Leben des Sophokles (Sämmtl. Werke. Wien, 1802. 20. k.) 25-ik lapon ide vonatkozólag így szól: «Strabo azt mondja, a régi Phlius a Koelossa-hegy mellett volt. E körülmény azt a gondolatot kelti bennem, nem mondott-e Istros Κολωνῆθεν helyett *Κολωσσῆθεν*-t?»

ezt tette, és ott alkalma nyílik aztán, hogy a hely szépségeit ama híres kardalban oly remekül megénekelje. Ugyanott azt is megmagyarázza, miért nevezték szülőföldjét ἵππιος-nak; Poseidon és Athene egy alkalommal versenyezvén egymással, melyik tudja nagyobb jótéteményben részesíteni az emberiséget; ez az Akropolison tisztelt sz. olajfával, az pedig a lóval ajándékozta meg Athen, különösen pedig e Kolonos lakósait [1]).

Atyja, Sophillos,[2]) Aristoxenos szerint τέκτων ἢ χαλκεύς — ács, vagy kovács, — Istros szerint pedig μαχαιροποιὸς τὴν ἐργασίαν — fegyvergyártó volt; azonban ezeket már a biographus megczáfolja és egy középutat mond, mely szerint az úgy mint Isokrates és Demosthenes atyja rabszolgákat tartott a fegyvergyártásra. Plinius azt mondja róla [3]) principe loco genitus, Lessing ebből kiindulva azt állítja, hogy nem foglalkozhatott semmiféle üzlettel; mert Plutarchos Isokrates életiratában annak atyját τῶν μετρίων πολιτῶν közől valónak mondja, pedig ez fegyvergyáros volt. Szerinte tehát Sophillos a város azon előkelő nemesei közé tartozott, a kik saját vagyonuk jövedelméből éltek, vagy az ötszázmérősök (πενταχοσιομέδιμνοι), vagy legalább a lovagok közé. Istros és Aristoxenos állítása és általán Sophillos kézmüves voltának eredete valószínűleg abból magyarázandó ki, hogy a Κολωνὸς ἵππιος-on kívül volt még bent a városban is egy Κολωνός, a mely ἀγοραῖος-nak neveztetett, a hol azok, a kik bérért szoktak dolgozni (οἱ μισθωτοί) rendesen összegyűltek; innen a kézmüveseket általában Κολωνίται-nak nevezték, Sophillos pedig szintén Κολωνίτης volt [4]).

Bárminő volt azonban atyjának polgári állása, az bizonyos, hogy jómódú és tehetős ember volt, a ki fiának gondos nevelést adhatott. Ezen korban az athéniek nevelése még megtartotta régi szigorúságát; minden polgárnak, a ki a művelt névre igényt akart

---

[1]) Azért mondja Sophokles:

Ἵπποισιν τὸν ἀλεστῆρα χαλινὸν
Πρώταισι ταῖσδε κτίσας ἀγυιαῖς. Oedipus Kolonosban. 714—715.

[2]) Nem pedig Sophilos; mert azt egy részről az analogia (Μέγιλλος, Κύριλλος stb.) másrészről bizonyítékok támogatják: v. ö. Lobeck Pathol. prol. p. 118, Marm, Parium Corp. Inscr. II. 297. l.

[3]) Historia Nat. 37. 11. 1.

[4]) V. ö. G. E. Lessing id. m. 27. s köv. lapj.

tartani, a nevelés hármas folyamán át kelle mennie, ez pedig a γραμματική, μουσική és γυμναστική volt.

Mindezekben az ifju Sophokles szép előhaladást tett, a mint azt határozottan állíthatjuk bizonyítékaink alapján. Hogy a grammatikában mely alatt a régiek nem csupán a nyelvtant, hanem a költészetet, szónoklatot, történelmet, bölcseletet, szóval valamennyi akkori tudományt értettek, — mily eredménynyel tanúlt, bizonyítja Cicero is, a ki őt «doctissimum hominem» nevezi.[1]) Istros pedig a Βίος idézetében így szól: Διεπονήθη ἐν παισὶ καὶ περὶ παλαῖστραν καὶ μουςικὴν, ἐξ ὧν ἀμφοτέρων ἐστεφανώθη, a mi vagy az iskolai gyermekversenyeken, vagy pedig a Panathenæákon történhetett. A zenei művészetben Athen ezen korbeli legünnepeltebb mestere, Lampros, volt oktatója [2]), a ki nemcsak nagy zeneművész és a görög zenének tudományos rendszerbe állítója volt, hanem még a költészetben is oly hirre emelkedett, hogy Plutarchos egyik zenei értekezésében darabjait Pindaroséi mellé helyezi. Ez vezette bele Sophoklest a régi komoly zenébe, a melyhez később is hű maradt és a mely darabjainak lyrai részében oly fenségesen visszatükröződik mindenütt.

Életének ezen szakáról csak igen hézagos tudósításaink vannak, a mi annál föltünőbb, minthogy úgy a hagyomány, mint ennek nyomán életírói későbbi korának egyes mozzanatait oly csodás mondákkal ékesítették föl.

Ifjúságának egyik fénypontját képezte a 75. Ol. 1-ső éve (480. Kr. e.), a mely hazájára is oly dicsőséget hozott. A salamisi híres tengeri ütközetben, mivel még nem érte el a katonáskodás idejét, nem vett részt, hanem a nők, gyermekek és öregek közt valószínűleg Troezen városában tartózkodott a harcz lefolyása alatt. Midőn aztán Themistokles ügyes csele következtében a görög hadsereg fényes diadalt aratott, az ennek örömére rendezett trophæumon a győzelmi pæant éneklő gyermekek karának vezetőjévé (ἐξάρχων) a szép testalkatu ifju Sophoklest választották ki, és ő ez alkalommal csinos tánczával s ügyes czithera-játékával bájolta el a nézőket.[3])

---

[1]) De divin. 1, 25, 54.

[2]) Athenaeos Lib. I. p. 20. E.: Σοφοκλῆς πρὸς τῷ καλὸς γεγενῆσθαι τὴν ὥραν ἦν καὶ ὀρχηστικὴν δεδιδαγμένος καὶ μουσικὴν ἔτι παῖς ὢν παρὰ Λάμπρῳ. V. ö. Athen. L. II. p. 44., hol Lampros személyiségét írja le.

[3]) A névtelen életíró: Μετὰ τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν Ἀθηναίων περὶ

A kor, mely Sophokles tehetségeit megérlelé, oly idő volt, a minő csak ritkán és rövid időre szokott föltünni az emberiség történetében. A régi darabosságot az uj finomság és magasabb szellemi élvezetek váltották fel; a harczias erények a társadalmi erényekkel a legszebb harmóniában egyesülve a tudományoknak és művészeteknek oly lendületet adtak, minőt hasztalan keresnénk másutt. A nép annak tudatában, hogy ő mint Görögország első nemzete, egyszersmind a földnek legkitünőbb népe is, ámbár törvényei eddig sem valának tulszigoruak, még is levetett magaról több oly bilincset, melyek az államhatalom részéről, a nélkül hogy belőle valami különös haszna lett volna, a polgárokra sulyosodtak.[1])

Athen most a dicsőség legmagasabb fokán, egész Göröghon élén áll, ő lett az ἔρεισμα Ἑλλάδοπ. Eleven szabadság, erkölcsi és müveltségi egyenlőség uralkodik a gyorsan emelkedő államban, de a melyben az egyediség a legszabadabban érvényesülhet; a tudás és akarat, az alaki és anyagi müveltség tökéletes egysége ékesiti plasztikus alakját, mely örökre világitó tornya marad a késő idők szellemének. A müvészet és tudomány sehol sem szövődött még annyira az élet minden körülményeibe a nyilvános helyektől kezdve egész a családi szentélyig — mint Athenben, a fény ezen városában, a görög élet eme mintaképében és középpontjában. A művészetben megjelenitett istenségek az ifjuságot tiszteletre, jó és nagy elhatározásokra buzdíták, s igy a művészet a hazai vallás és erény lángját folyton élesztgeté. A szerénység, szemérem és erkölcsösség példáit nem táblákra, hanem az élet példái által az ifjuság szivébe vésték.

Ilyen korban tölté Sophokles ifjuságát; a nagyok dicsőségét és jeles tetteit szemlélve hasonlókra buzdult ő is fel és nagy szorgalommal képezte magát jövendő életpályájára.

A névtelen életiró szerint a tragœdiában Aeschylos volt tanítója: παρ' Αἰσχύλῳ δὲ τὴν τραγῳδίαν ἔμαθε καὶ πολλὰ ἐκαινούργησεν ἐν τοῖς ἀγῶσι. Lessing[2]) azonban ezt lehetetlennek tartja, hogy azon

---

τρόπαιον ὄντων μετὰ λύρας γυμνὸς (azaz könnyü chitonban) ἀληλιμμένος τοῖς παιανίζουσι τῶν ἐπινικίων ἐξῆρχεν. V. ö. Paus. I. 36.; Plutarch. Arist. 19.; Athen. I. p. 20.

[1]) V. ö. Westermann Pauly Real-Encycl. VI. 1. 1303. l.

[2]) Lessing id. művc 51. s köv. l. Dr. Otto Ribbeck Sophokles und seine Tragödien. 1873. Berlin, p. 4. Schneidewin-Nauck Sophokles. Berlin,

időben, midőn még oly kevés jó darab volt és a művészet szabályai nem voltak megállapitva, Sophoklest taníthatta volna Aeschylos, a kinek művészeti tehetsége nem volt egyéb, mint Bakchosnak természet fölötti ajándéka, a mint azt Aeschylos maga beszéli el Pausaniasnál: Ἔφη δ' Αἰσχύλος μειράκιον ὂν καθεύδετε ἐν ἄγρῳ φυλάσσων σταφυλὰς, καί οἱ Διόνυσον ἐπίσταντα κελεῦσαι τραγωδίαν ποιεῖν· ὡς δ' ἦν ἡμέρα, πείθεσθαι γὰρ ἐθελεῖν, ῥᾶστα ἤδε πειρώμενος ποιεῖν. (L. I. 21. 2.). Habár nem szabad szóról-szóra érteni az itt elmondott csodás esetet, annyi még is bizonyos belőle, hogy ő nem tanulta a művészetet, hanem merész szelleme a benne rejlő isteni ihletés szárnyain emelkedett a magaslatra, melyen előtte még nem járt senki. Azért mondotta neki Sophokles: εἰ καὶ τὰ δέοντα ποιεῖς, ἀλλ' οὐκ εἰδώς γε,[1]) a mely szavak azonban nem azt jelentik, mintha Aeschylos részegen irta volna darabjait, hanem, hogy ő a művészet szabályai szerint költött ugyan, de azokat nem ismerte.[2])

Részünkről az egész dolgot, valamint a névtelen életirónak idézett szavait ugy fogjuk fel, hogy Sophokles azon utra lépett, a melyet a nagy Aeschylosnak ragyogó phantasiája és nagyszerű alkotásai jelöltek ki számára; azokon tanulmányozta ő a drámai művészetnek ugy belső tökélyeit, mint a külsőre, a kar berendezésére s általán az előadásra vonatkozó kellékeket. «Nem csekély szerencsè volt rá nézve, mondja Bernhardy[3]), hogy Aeschylosban oly előde volt, akinek lángesze az ő utait is egyengeté és tökéletes technikája részére a leghathatósabb eszközöket nyujtotta; a ki ily kitünő nyomokba léphetett, annak nem kellett annyira feltalálónak lennie, mint inkább a szigoru és szerves rendszerhez kellett alkalmazkodnia.»

Sophokles 28 éves korában lépett először föl nyilvános ver-

1865. Allgemeine Einleitung p. 4. azt állítják, hogy «ép úgy mint Pindaros, a ki az öregebb Simonides tanítványa volt, Lasos, Apollodoros és Agathokles iskolájában tanult, Sophokles is a tragoedia nehéz művészetének elsajátítására a nagy mester, Aeschylos iskolájába járt».

[1]) Athen. X. 33. 428; v. ö. Stobaeos Florileg XVIII. 33. Brumoy Théatre des Grecs T. I. p. 175.

[2]) V. ö. Dr. Télfy id. m. 8. és köv. l. Solger: Uebersetz. Berl. 1808. Vorrede p. XIV.

[3]) Grundriss der griechisch. Literatur II. 290. l. V. ö. F. G. Welcker Die Aeschylische Trilogie. Darmstadt, 1824. 156. l. Adolf Schöll Sophokles, sein Leben und Wirken. Frankf. 1842. 27. és köv. l.

senyen a 77-ik olympias 4-ik évében, vagyis 469-ben Kr. e. Apsephion archon eponymos idejében; ellenfele Aeschylos volt. A költők elkészitett darabjaikkal a három erre rendelt ünnepen (nagy és kis Dionysiák és a Lenæa) egymással versenyre keltek a győzelemért. Most a nagy Dionysia-ünnepen, miután már két nap elmult különféle tragœdiák előadásában, a harmadik nap reggelén a más városokból is összegyülekezett közönséget Aeschylosnak pompás és fönséges darabjai gyönyörködtették; ezt még eddig nem ismert költőnek, Sophoklesnek, első kisérlete követte. És ez utóbbi oly tetszést idézett elő, hogy a győzelmekhez szokott Aeschylos diadala nagyon is kétségessé vált; a közönség kiváló érdeklődéssel várta a pályabirák itéletét; ez azonban most egészen rendkivüli módon történt. Plutarchos Kimon életrajzában igy beszéli el az esetet: Πρώτην διδασκαλίαν τοῦ Σοφοκλέους ἔτι νέου καθέντος Ἀψεφίων ὁ ἄρχων φιλονεικίας οὔσης καὶ παρατάξεως τῶν θεατῶν κριτὰς μὲν οὐκ ἐκλήρωσε τοῦ ἀγῶνος· ὡς δε Κίμων μετὰ τῶν συστρατήγων παρελθὼν εἰς θέατρον ἐποιήσατο τῷ θεῷ τὰς νενομισμένας σπονδάς, οὐκ ἀφῆκεν αὐτοὺς ἐπελθεῖν, ἀλλ᾽ ὁρκώσας ἠνάγκασε καθίσαι καὶ κρῖναι δέκα ὄντας, ἀπὸ φυλῆς μιᾶς ἕκαστον. (8. fej.)

A szenvedélyek és a pártoskodás a legnagyobb mérvet öltöttek; Sophokles törzsrokonai, az ægeusi phylebeliek, természetesen a legközelebbről valának érdekelve, mert nemcsak a költőre, hanem az egész törzsre is nagy dicsőség háramlik, ha az ifju lesz a győztes; de másrészről Aeschylosnak is voltak hatalmas pártolói. A dolgok ilyetén állása mellett az archon nem mert az itélethozatal közönséges módjához fordulni és habozik, mi tevő legyen. — Egy véletlen körülmény azonban segitségére jön; Kimon, a nagy hirű vezér, épen ekkor tért vissza egy szerencsés hadi vállalatból s a szinházban a szokásos hálaáldozatot mutatta be az isteneknek vezértársaival együtt. Ennek végeztével el akartak távozni, azonban az archon őket kérte fel pályabirákul, mivel hogy ők távol levén egyik félnek sem voltak előleges pártfogói. Letették az esküt és a győzelmet Sophoklesnek itélték oda; a nép pedig, a mely a lovagias Kimont szerette, megnyugodott az itéletben és lelkesedéssel koszoruzta meg az ifju költőt; és a győzelem emlékére a réz tripusba ezt vésték: «Az ægeusi phyle győzött a tragœdia-versenyen, a kolonosi Sophokles volt a darab szerzője, Apsephion pedig archon.»[1])

[1]) V. ö. Dr. O. Ribbeck i. m. 5. l.

Minthogy a pályabirók (κριταί) száma itt tiz volt, ezután ezen szám lett törvényessé[1]); mig az előtt rendesen csak ötöt szoktak kisorsolni a nagy tanácsban titkos szavazás utján megválasztottak közül. — Plutarchos idézett elbeszélése ellen azon nehézséget teszik, hogy az ezen évbeli archon neve nem Apsephion — vagy más olvasat szerint — Aphepsion, — hanem Phædon volt; ez utóbbi Diodorosnál és halikarnassi Dénesnél fordul elő, mig Diogenes Lært. művében (II. 5. 23.) és az Arundell-márványokon az Aphepsion név szerepel. Ezen eltéréseket Palmerius a következő módon egyezteti össze: «Én hajlandó vagyok azon véleményre, hogy mindkettő igaz és hogy ugyanazon évben volt Aphepsion is Phædon is archon eponymos, ugy t. i. hogy az egyik időközben elhalván, a másik helyettesité őt hivatalában.»[2]). E coniectura-t valószinűvé teszi az is, hogy maga Plutarchos is fölcseréli a neveket; igy Theseus életrajzában Phædonnak nevezi az ezen évbeli archont.

Azonban határozottan téves Plutarchosnak azon állitása, hogy Kimon ekkor Theseus csontjaival tért vissza a Skyros elleni háboruból; ugyanis ekkor még folytatni kellett a háborut és csak megerősités szerzése végett hajózott Kimon a Piræusba, de a városba nem ment be, legalább ugy nem, mint Plut. mondja, valamennyi vezérével s egész ünnepélyességgel. Az ujabb kutatások nyomán bizonyos, hogy az Eurymedon partjainál vivott (77. ol. 3-ik évében) kettős győzelem volt az, a mely után Kimon a diadalnak megünneplése végett Athénbe visszatért.[3])

A darab, melylyel Sophokles ezen első pályakoszorut elnyerte, elveszett; azonban most Lessing idevágó vizsgálódásai után tudjuk,

---

[1]) Solger Vorrede p. XCVII.; Sauppe: Ueber die Wahl der Richter in den musisch. Wettkämpfen an den Dionysien (Berichte über die Verhandl. d. k. sächs. Gesellschaft der Wissensch. zu Leipzig vom 17. Febr. 1855.)

[2]) Exercitationes pag. 482. V. ö. Lessing id. m. 67. és köv. l. Egészen különös Petit Samu megjegyzése. Miscellaneorum lib. III. c. 18.; szerinte az archon neve Demotion és az Aphepsion nevet csak valamely későbbi másoló vitte bele Plutarchos szövegébe, a hol eredetileg ἀνέψιος volt; azért választotta tehát az archon eponymos az itélethozatalnak e rendkivüli módját, hogy mint Sophokles rokona ne látszassék valamit annak érdekében tenni.

[3]) Krüger Hist.-philol. Forschungen 1. 40. és 49. s köv. l.

hogy az a Triptolemos nevű tragœdia volt.[1]) Ebben Sophokles az áldást és civilisatiót dicsőíti, a mely közvetve Athén által származott az egész földre. Tárgya a következő volt: Demeter az ifju Triptolemost megtanítja a földmivelésre és szárnyas kigyóktól vont kocsiján elküldi a föld minden népéhez, hogy az attikai műveltséget, a gabona termelésének módját és a szelidebb erkölcsöket terjeszsze a messze lakó barbárok közt; az elmegy, bejárja Kisázsiát, Itáliát s sok más országot, mindenütt ünnepeket alapit az istennő tiszteletére. Végre győzelmesen visszatér Attikába; Kepheus meg akarja őt gyilkolni, azonban Demeter közbejöttével neki engedi át az uralmat, ő pedig atyja, Eleusinos, nevéről Eleusist alapitja.[2]) Sophokles részére tehát egyrészről a hazafiui büszkeség nyomhatta le a győzelem mérlegét; az athéniek már ekkor számtalan vidékeken megfordultak hadjárataikban, talán épen azon helyekre emlékeztetté e darab a pályabirákúl felkért hadvezéreket, melyeken ők dicsőségesen táborozának.

Nem tudni határozottan, de valószínű, hogy valamint Aeschylos, ugy Sophokles is az eleusisi mysteriumok beavatottjai közé tartozott; mert nemcsak ezen, hanem egyéb tragœdiájának több helyén lelkesülten énekli meg e mysteriumokat s ünnepeit.[3])

Aeschylos az őt ért vereség miatti haragjában, igy beszéli el Plutarchos, (Kimon élete 8. fej.) elhagyta hazáját és Siciliába vándorolt ki; ez azonban már azért sem hihető, minthogy a következő évben hozta szinpadra Oedipodia czimű trilogiáját, a melylyel győzött is.[4]) Theophrastos szerint pedig azt mondotta Aeschylos ekkor, hogy ő darabját az időnek áldozza.

---

[1]) Id. m. 97. s köv. l. Ő Plinius ezen szavaiból indul ki: «Ezek voltak a vélemények N. Sándor uralkodása alatt, midőn Görögország leghíresebb és az egész földön leghatalmasabb volt, annyira, hogy halála előtt körülbelül 145 esztendővel a költő Sophokles Triptolemos tragoediájában az italiai gabonát mindenek felett dicsérte.» Hist. Nat. XVIII. 7, 12. Nagy Sándor a 114 Olympiasban, vagyis 323-ban halt meg.

[2]) Tartalmát előadja: Georg Thudichum. Sophokles; übersetzt. Darmstadt, 1855.

[3]) P. o. Oedipus Kolonosban 681, s köv. v., 1048. s köv. v., Antigone 1119. s köv. v.

[4]) Egyébiránt helyesen jegyzi meg Welcker, Die Aeschylische Trilogie 518. l.: «Egy atheni polgárnak, marathoni győztesnek öreg napjaiban

Sophokles most már szerzett tekintélyével fölléphetett az uj irányban, a melyet az Aeschylos által megteremtett alapból kiindulva, ugy a belső szerkezetben, mint a külső alakban és előadásban érvényre juttatni törekedett.

Suidasnál egy névtelen grammatikus ezt mondja Sophoklesről: Ἦρξε τοῦ δρᾶμα πρὸς δρᾶμα ἀγωνίζεσθαι, ἀλλὰ μὴ τετραλογίαν.[1]) E szavak értelmét igen különbözően fogták fel. Lessing és Hermann szerint[2]) Sophokles egy drámát állitott egy ellenében; ha ez igaz volna, igy czáfolja őket Welcker, akkor Aeschylosnak is egy drámát kellett volna Sophokles ellenében állitani, de ez esetben mikép mondhatta a grammatikus, hogy e szokást Sophokles kezdette? Welcker[3]) a maga nézetét következőkép fejti ki. A tetralogia elnevezés alatt oly három tragœdiát és az ezekhez utójáték gyanánt csatolt egy satyrdrámát kell értenünk, a melyeknek egy és ugyanazon mythosra vonatkozó tárgyuk volt: Sophokles azonban a trilogiai kapcsot feloldotta, vagy legalább annyira meglazitotta, hogy mindegyik tragœdia külön is befejezett egészet képez. Ő is három drámával — illetőleg 4-gyel — lépett fel, csakhogy ezek nem nevezhetők trilogiának, legalább azon értelemben nem, a mint itt a grammatikus a τετραλογία szót használja. Azonban Aeschylos az ő szokását ezután sem adta föl, nála még később is egybefüggő egészet képez a trilogia, mint azt ugy az ő, mint fia és unokája darabjaiból láthatjuk; ezért a versenyen, a melynek lefolyását imént rajzoltuk, nemcsak két mű, hanem kétféle műfaj állott szemben egymással, — és a győzelem az ifju költő által képviselt uj irányé lőn.

Némelyek szerint ezen ujitásai közt kiváló helyet foglal el a

---

bizonyára több okra lett volna szüksége arra, hogy hazáját elhagyja, mint az, hogy egy Dionysos ünnepen nem koszoruzták meg.» Azonkivül dr. Télfy id. m. 17. lapján határozottan kimutatja, hogy Plutarch állítása téves, különösen chronologiai okból.

[3]) Dindorf Comm. de vita Syphoclis p. XXXV. a grammatikus szavait Thespisre vagy Choerilosra vonatkoztatja és így egészíti ki: πρὸς Θέσπιν καὶ Χοίριλον ἀγωνιζόμενος καὶ πρῶτος ἦρξε κτλ.; vagy pedig egy régibb más tragikusra, ezeknek kortársára. V. ö. Schneidewin Allgem. Einl. 23. l.

[1]) Az első id. m. 122. l.; ez pedig De tetralogia p. 3. V. ö. Witzschel Pauly Pical-Encycl. 6. köt. 2. 1732. l.

[2]) Aeschylische Triologie 509. s köv. l. V. ö. Nachtrag etc. művének 16. és köv. lapjait, a hol nézetét Hermann recensiója ellen ismét más szempontokból világítja meg.

harmadik szinész — τριταγωνιστής — föllëptetése; ugyanis Aristoteles[1]) igy szól: Τὸ τῶν ὑποκριτῶν πλῆθος ἐξ ἑνὸς εἰς δύο πρῶτος Αἰσχύλος ἤγαγε, καὶ τὰ τοῦ χοροῦ ἠλάττωσε, καὶ τὸν λόγον πρωταγωνιστὴν παρασκεύασεν· τρεῖς δὲ καὶ σκηνογραφίαν Σοφοκλῆς. Azonban a Vita Aeschyli azt állitja, hogy már, Aeschylos háromra szaporitotta a szinészek számát; hasonlóképen nyilatkozik Themistios is[2]): Θέσπις δὲ πρόλογον τε καὶ ῥῆσιν ἐξεῦρεν· Αἰσχύλος δὲ τρίτον ὑποκριτὴν καὶ ὀκρίβαντας. Lessing[3]) azt hiszi, hogy azért tartották Sophoklest a τριταγωνιστής feltalálójának, mivel ő mindegyik darabjában három szinészt alkalmazott, mig Aeschylos ezt csak ritkán tette. Schöll szerint pedig Aeschylosnak csak azon darabjaiban szerepel a harmadik szinész, a melyek Sophokles fellépése után kerültek színre[4]). Welcker állitása szerint pedig már előbb is alkalmazta azt Aeschylos, csakhogy néma szerepekben.[5]) Mi azonban e vitás kérdésben veterán hazai tudósunk, Dr. Télfy Ivánnak, nézetét fogadjuk el, a ki ugyanis Aeschylos tragœdiáinak tárgyalásában nyomról nyomra bebizonyitja, hogy azokban szükségkép kelle szerepelni a a harmadik szinésznek, sőt ha a karvezető különálló szerepét tekintjük, még a negyedik szereplő személy szükségét sem tagadhatjuk.[6])

Hasonló nézeteltérések uralkodnak arra nézve is, vajjon mennyiben helyes a névtelen scholiasta azon állitása, hogy a karszemélyzet számát Sophokles emelte tizenkettőről tizenötre?[7]) O. Müller szerint ugyan az Eumenidákban csak tizenkét személy képezi a kart, valamint egyéb drámáiban is; [8]) azonban való-

---

[1]) Költészett. IV. 17. V. ö. Diogenes Laert. III. 56. Τὸν δὲ τρίτον Σοφοκλῆς, καὶ συνεπλήρωσε τὴν τραγῳδίαν.

[2]) Egyik beszédjében: ὑπὲρ τοῦ λέγειν, ἢ πῶς τῷ φιλοσόφῳ λεκτέον; Ed. Harduin. p. 316.

[3]) Id. m. 121. és köv. l. V. ö. Daciernek Aristoteles Költészettana IV. fejezetéhez írt jegyzetét.

[4]) Id. m. 57. l.

[5]) Aeschylische Trilog. 514. és köv. l.

[6]) Id. művének 12, 29, 43—45, 57—58, 63—64, 72—73, 79—80, 83-ik lapjain.

[7]) V. ö. Dr. O. Ribbeck id. m. 11. és köv. l.

[8]) Eumenidákhoz írt magyarázatok 76-ik lapján így szól: «Gerade die Stelle, die für fünfzehn Choreuten beweisen soll, liefert einen unumstösslichen Beweis für die Zwölfzahl».

szinű, hogy Aeschylos e tekintetben is megelőzte Sophokles újításait.[1])

Minthogy a görögöknél az előadás a darab lényeges kellékéhez tartozott; azért a költőknek jártasoknak kelle lenniök a szinpad berendezésében és leleményeseknek a szinpadi diszletek alkalmazásában. Már Aeschylos sokat tett e tekintetben, az ő fellengző képzelete kifogyhatatlan volt a szinpadi látványosságok létre hozásában: szárnyas griffek, repülő alakok, megjelenő szellemek, dörgés és villámlás, pompás királyi diadalmenetek gyönyörködtették a nézőknek szemeit és értelmét egyaránt. Azonban Jon[2]) Aeschylosnak a σκηνόποια-ban kifejtett művészetét πικρός-nak mondja: valóban elképzelhető, mily borzasztó hatást idézhetett elő, midőn az Eumenidák (v. is 'Ερινύες) eleven kigyó-hajjal jelennek meg a szinpadon. E vad nagyszerüséget Sophokles egész jelleme- és műveinek megfelelőleg szeliditette; ugyanis az ő drámáiban a személyek inkább husból és vérből való alakok; nála a «vérboszúló Furiák» «ökörszarvú Jó» és a «vad Kassandra» nem töltik el rémképekkel a nézőket.

Különösen a szinpad hátulsó- és oldalrészeinek diszitése volt az ő számára fentartva: gyönyörü vidékek, elragadó tájak, büszke királyi paloták és művészies festmények ékesíték a szinpadot; és erre Sophokles kora két legkitünőbb festőjének — Polygnotos-s Agatarchosnak — ecsetét vette igénybe.[3])

Satyros szerint ő alkalmazta először a görbe botot (καμπύλη βακτηρία); Istros azonkivül azt is állítja a névtelen életiró idézetében, hogy a szinészek által viselt fehér kothornos is Sophokles találmánya.[4])

A drámairók rendesen maguk is felléptek darabjaiknak — legalább első — előadásán; e szokást azonban ő gyenge hangja miatt nem követhette: καταλύσας τὴν ὑπόκρισιν τοῦ ποιητοῦ διὰ τὴν ἰδίαν ἰσχνοφωνίαν· πάλαι γὰρ καὶ ὁ ποιητὴς ὑπεκρίνετο — mondja a

[1]) V. ö. Dr. Télfy I. id. m. 99. és köv. lapjait, és az ott idézett eredeti forrásokat.

[2]) Plutarchosnál Mor. pag. 79. B.

[3]) V. ö. Dr. Otto Ribbeck i. m. 11. s köv. l. — Euripides azonban már nem törődött sokat a szinpad diszítményeivel, és személyei is «rongymezben jelennek meg ott».

[4]) E kérdésre vonatkozólag v. ö. dr. Télfy Iv. id. m. 12. lap.

névtelen életíró. Még is két izben fellépett: Θάμυρις czimű darabjában az általa oly ügyesen kezelt czitherán játszott nagy tetszéssel a hasonló nevű — Thamyris — dalnok szerepében, a ki a muzsákat vakmerően versenyre hivja fel, de legyőzetvén, büntetésül szeme világát elveszti.[1]) A Πλύντριαι (vagy Ναυσικάα) czímü satyrjátékban pedig a «fehérkaru és sugártermetü» Nausikaának szerepét adta s a mosás bevégzése után vigan mulatozó leányok közt ez alkalommal mint ügyes labdajátékos tűnt ki.[2])

Épen ezen őt a fellépésben gátló körülmény miatt volt különösen neki szüksége jeles szinészekre,[3]) akikre mindenkor számithatott darabjai előadásánál; s ezért állítólag egy szinésztársaságot is alapitott.[4]) Mert habár a szinészek nagyobb részt államfizetést huztak, még is voltak némelyek, a kik különösen egy költő körül csoportosultak és csak annak darabjaiban léptek fel, mint Kleandros és Mynniskos Aeschyloséiben. Sophoklesnek is volt néhány különösen kedvelt szinésze: Klidemides, a kiről Kallistratos azt mondja, hogy valóságos fia volt Sophoklesnek[5]); Tlepolemos[6]) és Kallippides; végre Polos, erről Gelliusnál[7]) a következőket olvassuk: «Is Polus unice amatum filium morte amisit. Eum luctum cum satis visus est eluxisse, rediit ad quæstum artis. In eo tempore Athenis Electram Sophoclis acturus gestare urnam quasi cum Orestis ossibus debebat. Ita compositum fabulae argumentum est,

---

[1]) A névtelen életíró így szól: Φασὶ δ' ὅτι καὶ κιθάραν ἀναλαβὼν ἐν μόνῳ τῷ Θαμύριδί ποτε ἐκιθάρισεν, ὅθεν καὶ ἐν τῇ ποικίλῃ στοᾷ (Polygnotos festő által) μετὰ κιθάρας γεγράφθαι. V. ö. Athen. I. 20. Pausanias X. 30.; Plinius Hist. Nat. VII. 57. Az idézett szavakból egyébiránt az tünik ki, hogy nem játszotta végig Thamyris egész szerepét, hanem csak czitherázott, a mi a darabban többször fordult elő. V. ö. Lessing id. m. 102. l.

[2]) Athen id. h. ἄκρως δὲ ἐσφαίρισεν, ὅτε τὴν Ναυσικάαν καθῆκεν.

[3]) Ilyen pedig nem sok volt, mert a szinészeknek a drámai művészetben való jártasságon kívül még rendkívüli természeti tehetséggel kellett birniok; hogy a szenvedélyek hullámzását kifejezhessék, erős és ügyes test, valamint kellemesen csengő hang kivántatott.

[4]) Dr. O. Ribbeck id. m. 5. l.; Schöll id. m. 86. l.; Schulz De vita Soph. 115. l.

[5]) V. ö. Aristoph. Békák 791. v. és Apolloniusnak a Békák 803-hoz irt scholionját.

[6]) Aristoph. Felhők 1269-ik verslıez a scholiasta: ἄλλοι δὲ τραγικὸν ὑποκριτὴν εἶναι τὸν Τληπόλεμον συνέχως ὑποκρινόμενον Σοφοκλεῖ.

[7]) Noct. Attic. L. VII. 3.; V. ö. Gyrald. Dial. VI. p. m. 692.

ut veluti fratris reliquias ferens Electra comploret, commisereaturque interitum eius, qui per vim exstinctus existimatur. Igitur Polus lugubri habitu Electræ indutus ossa atque urnam a sepulcro tulit filii et quasi Oresti amplexus opplevit omnia non simulacris neque imitamentis, sed luctu atque lamentis veris et spirantibus. Itaque cum agi fabula videretur, dolor actus est.» S igy elképzelhető, hogy az érzelmek mily megrenditő közvetetlenségével mondhatta ő a szívrázó panaszt, mely Dr. Télfy forditásában így hangzik:

«Óh a legkedvesebb halandó fönmaradt
Emléke! Vérem hamva! Mily reménytelen
Fogadlak; máskép mint midőn elküldtelek!
Most semmi vagy, s ezt tartom a kezemben én!»[1])

Ezen körben élt és munkálkodott Sophokles a költészet terén, a melynek majdnem egész idejét szentelte és művei oly nagy dicsőséget szereztek neki, hogy rövid idő mulva nemcsak Göröghonban, hanem a külföldön is ismeretessé lőn. A minek következtében több uralkodó — névszerint Archelaos makedoniai király és a siciliai tyrannosok vetélkedve törekedtek a legfényesebb ajánlatokkal őt is, mint nagy hirű kortársait — Aeschylost és Euripidest — udvarukba csábitani; azonban Sophokles mindenkor visszautasitá azokat, híven kimondott elvéhez:

Ὅστις γὰρ ὡς τύραννον ἐμπορεύεται
Κείνου ἐστὶ δοῦλος, κἂν ἐλεύθερος μόλῃ.[2])

Hazájához oly rendületlenül ragaszkodott, hogy azt soha máskép, mint annak szolgálatában el nem hagyta és egész költői tevékenysége hazája nagyságának és dicsőségének emelésére irányult. És ezt becsülték is benne honfitársai, mert senki sem élvezte dicsőségét oly háboritlanul, és senki sem nyert annyi pályadijt, mint ő; koszoruinak száma Suidas szerint 24, Diodoros szerint pedig 18 vala, a névtelen életiró pedig igy szól róla: Huszszor nyerte el az első dijat, igen gyakran a másodikat (δευτερεῖα), a harmadikat (τρίτα) soha; — mert a mely darab már harmadiknak volt itélve, azt elbukottnak tekintették.

Sőt az athéniek annyira tisztelték benne a nagy költőt, hogy

[1]) Electra 1126—1130. v.

[2]) Nauck. Sophoclis incertarum fabularum fragmenta p. 253. n. 788.

midőn az első jutalommal megkoszoruzott Antigone czímű tragœdiáját előadatta, őt hadvezérnek — στρατηγός — választották a samosi hadjáratban, a melyet a névtelen életíró Anæa elleni háborunak nevez (ἐν τῷ πρὸς 'Αναίαν πολέμῳ). Ez elnevezés onnan származhatik, hogy a samosi aristokraták az athéniektől elűzetve, Anæából perzsa segítséggel tértek vissza[1]), és Melissos, a samosiak vezére, meg is verte ekkor az athéniek seregét, a melynek fővezére, Perikles, ez idő alatt Athénben volt. Azonban alig tért vissza Perikles az ujonnan választott strategosokkal, a samosiak fölött határozott győzelmet aratott s magát Samost is 9 hónapig megszállva tartá. Ebben a második samosi háboruban vezérkedett Sophokles Perikles oldalán; a háboru pedig a 85-ik Olympias 1-ső évére esik, a midőn Morychides[2]) volt az archon; s a mint Seidler[3]) állítja, az Antigonet is ugyanazon évben adták elő. Seidler Boeckh és Musgravius ellenében így okoskodik: »Immo magis consentaneum est Sophoclem, quum recenti adhuc floreret laude, isto honore ornatum esse, quam anno post, quum, ut fit, populi studium deferbuisset.« Igy tehát nem is azért választották meg hadvezérnek, mintha az Antigonében kifejezett némely eszmékből következtetve, tán nagy vezéri tehetséget sejtettek volna benne, hanem az elismerésnek ezen adójával akarták a kedvelt költőt megtisztelni; mi részben azt is szem előtt kell tartani, hogy a strategosok nemcsak a hadi, hanem egyéb közigazgatási ügyekre és más államokkal való tárgyalásokra is felhasználtattak. Sophokles inkább mint ügyes, finom diplomata tett szolgálatokat e háboruban hazájának, különösen pedig a szövetséges chiosiak- s lemnosiakkal folytatott legjobb eredményü alkudozásokat.

Midőn ily czélból Chiosban tartózkodék, megismerkedett szellemes ifju barátjával, Ionnal, a ki költőnk szeretetre méltó nyájasságát és vidám humorát érdekes anekdotákban ecsetelte. Igy az Athenæosnál[4]) található közlemény igen szépen tünteti fel, mily

---

[1]) Scholiasta Aristid. p. 225. C. v. ö. Müller-Donaldson Görög irod. tört. I. k. 390. l.

[2]) Aristophanes scholiastája a Darázsok 283-ik sorához csatolt jegyzetében valószínüleg iráshibából Δοριχίδης-t mond.

[3]) Dissertat. A Seidler de tempore, quo acta est haec fab. p. XXIII. Erfurdt kiad. I. k.

[4]) XIII. pag. 603 E—604 D. v. ö. Plutarchos Perikl. életr. 8.; Cic. De off. I. 40. Val. Max. 4, 3 ext. 1.

kedves volt Sophokles a mulatságban és jóbaráti körben. Midőn egy alkalommal lakománál ültek, egy csinos fiu borral telt serleggel kinálá őt s a bor felszinén uszó kis forgácsot nem tudta hamar eltávolítani, így szólt hozzá: fujj rá erősebben; és a fiu közelebb hozá fejét a serleghez, mire a költő hirtelen átkarolván őt, megcsókolta. A jelenlevők mosolyogtak az ügyesen kivitt cselen, ő pediglen így szólt: a hadászatban gyakorlom magamat, mert hát Perikles azt mondja rólam, hogy értek ugyan a költészethez, de a hadvezérkedéshez nem. Ion kedélyes elbeszélését így fejezi be: τοιαῦτα πολλὰ δεξιῶς ἔλεγέ τε καὶ ἔπρησσε, ὅτε πίνοι ἢ παίζοι. τὰ μέντοι πολιτικὰ οὔτε σοφὸς οὔτε ῥεκτήριος ἦν, ἀλλ' ὡς ἄν τις εἷς τῶν χρηστῶν Ἀθηναίων.

Plutarchos idézett helyén pedig azt mondja neki Perikles: οὐ μόνον τὰς χεῖρας, ὦ Σοφόκλεις, δεῖ καθαρὰς ἔχειν τὸν στρατηγὸν, ἀλλὰ καὶ τὰς ὄψεις. Habár ezen és hasonló mondásokkal mintegy megpirította őt Perikles, köztük baráti jó viszony volt mindvégig, és Sophokles még öreg napjaiban is kedélyesen mesélget fiainak, miként hallgatta az «olymposi Perikles» dörgését. Barátságukat épen nem zavarták politikai nézeteltérések; mert Sophoklestől ilyen tendentiák távol állanak; ő tisztán a költészetnek él s ha művészetébe belevegyül is egy-két ártatlan szó, a melyek kora viszonyainak bélyegét hordják magukon, ő e tekintetben is lényegesen különbözik Aeschylostól és Euripidestől, a kik tragœdiáikban sokszor politikai czélokért küzdöttek. Méltán mondja tehát dr. Télfy: «Politikai nézeteiben valódi költőhöz méltólag egy párthoz sem szegődött, hanem az uralkodó pártokon kívül, vagy fölül állt. Ő nem alacsonyítja le a költészetet a politika szolgálójáúl s még kevésbbé az uralkodó hatalom hízelgőjéűl. Sőt nem rettegett korának zabolátlan demokratiáját a törvény iránti engedelmességre inteni.» [1])

Ugyanezen hadjárat alkalmával ismerkedett meg a történelem atyjával, Herodotos-szal, a ki ez időtájban Samosban tartózkodék és közöttük szoros barátság szövődött. [2]) Sophokles barátjá-

---

[1]) Családi Lapok 1856. I. félév 558-ik lap. V. ö. Schöll Adolf id. m. 97. és köv. lapj., a hol megczáfolja azon nézetet, mintha e szavak: πόλις γὰρ οὐκ ἔσθ' ἥτις ἀνδρός ἐσθ' ἑνός. (Antig. 737.) Periklesre vonatkoznának.

[2]) Mások szerint azonban nem itt, hanem már előbb Herodotosnak Athenban való tartózkodása alatt kötöttek barátságot, mielőtt a görögök

nak tiszteletére egy ódát is írt, mint azt a Plutarchosnál [1]) található töredék mutatja:

> Ὠιδὴν Ἡροδότῳ τεῦξεν Σοφοκρῆς ἐτέων ὤν
> πέντ' ἐπὶ πετήκοντα.

A köztük levő barátságos viszonyt mutatják ama vonatkozások is, a melyek költőnk tragœdiáiban a történetíró műveire előfordúlnak. Így midőn költőnk az Oed. Kol. 337—341. sorokban így szól:

> «Oh mily hiven követi e testvéri pár
> Egyptom népe jellemét s szokásait.
> A rokka mellett ülnek ott a férfiak
> Ki nem mozdulva házukból, míg nejeik
> Kinn járnak és az élet gondját viselik.»

Ezen ismeretét alig meríthette máshonnan, mint barátja művéből, a hol a II. k. 35-ik fejezetben a nevezett népről ezeket olvassuk: A nők forognak a nyilvános téreken, vesznek és eladnak, a férfiak pedig otthon ülnek és szőnek. Hasonló módon utal Herodotosra (I. 32.) a Trach. nők elején és az Oedip. kir. 1528—1530. sorában kifejezett λόγος ἀρχαῖος; vagy Klytæmnestra álma (Electra 417-ik s.) Herodotosnál I. 108; ilyen még Oenom. fragm. 429. Herod. 4; 64. stb. [2]). Mindazáltal ezek még nem jogosíthatnak föl ama föltevésre, hogy a költő utánozta volna a történetírót.

Költőnkkel még egyszer találkozunk mint hadvezérrel; Plutarchos [3]) írja, hogy egy hadi tanácskozásban Nikias Sophoklest, mint a strategosok legidősbjét, szólítja föl először véleményadásra; de ez Nikias kitünő hadi tudományára és okos belátására czélozva,

---

Thurium gyarmatosítását megkezdték; mert oda tudvalevőleg Herodotos is elköltözött. V. ö. Grundriss der Griech. Litter. Bernhardy[3] 2. II. 315. l. Müller-Donaldson Gör. irod. tört. I. 390. l. Schöll. Philol. X. 25. s köv. l.

[1]) Mor. pag. 785. B.

[2]) Valószínüleg ezen többszörös megegyezés bátoríthatta föl valamelyik interpolatort, hogy a Herodotosnál (III. 119.) elbeszélt esetet belevigye az Antigone tragoediába (905—912. s.); — némelyek szerint e betoldás Jophon nevü fiától származik, a ki atyja halála után e darabot némi változtatással ujra előadatta. V. ö. Aristoteles Rhet. III. 16. p. 1417. a 32. Schneidewin Ant. erklärt 115. l. Schönborn Progr. Bresl. 1827.

[3]) Nikias életében 15-ik fej.

szerényen így válaszol: «Én vagyok ugyan a legrégibb (παλαιότατος), de te vagy a legöregebb (πρεσβύτατος)». Aristoteles [1]) még egy helyet említ, a hol Sophokles vezérkedett volna; azonban kétséges, hogy ott csakugyan költőnkről van-e szó. Hasonlókép tévedésen alapszik Justinus tudósítása, a ki így szól: «Igitur Athenienses adversus tantam tempestatem belli duos duces deligunt, Periclem, spectatæ virtutis virum, et Sophoclem, scriptorem tragœdiarum, qui diviso exercitu et Spartanorum agros vastarunt et multas Achaiæ civitates Atheniensium imperio adiecerunt». [2]) Az epitomator Justinus itt nagyon összetéveszti az időt, mert Perikles hadjárata a spártaiak ellen jóval előbb történt, mint a samosi; ez esetben pedig fönnebb idézett forrásainknak kellett volna valamit említeni arról, hogy Sophokles már előbb is volt hadvezér. [3])

Néhány évvel később Sophokles a Ἑλληνοταμίας [4]) tisztét viselte, vagyis egyike vala a szövetségi kincstár kezelőinek. Úgy látszik, ezen állásával van összefüggésben azon elbeszélés, melyet a Βίος annak bizonyítására közöl, hogy a jámbor Sophokles θεοφιλὴς ὡς οὐκ ἄλλος volt. Ugyanis egykor Herakles szentélyéből egy koszorút elloptak (Cicero szerint: pateram auream); Herakles álmában megjelent a költőnek és megmutatta neki a helyet, hol az el vala rejtve, erre Sophokles följelentette a dolgot az areopagosnál, s elrendeltetvén a vizsgálat, a mondott helyen csakugyan meg is találták az elorzott tárgyat; Sophokles a jutalmúl nyert talentumon egy templomot építtetett, a mely ez esetről Ἡρακλῆς Μηνυτῆς (Hercules Index) nevet nyert. [5])

Hogy költőnk az isteneknek különös kegyében állott, kitünik Apolloniusnak Domitianus császárhoz intézett védő beszédéből, hol a többi közt ezeket mondja: «Ἐννόησας δὲ Σοφοκλέα τὸν Ἀθηναῖον, ὃς λέγεται καὶ ἀνέμους θέλξαι τῆς ὥρας ὑπερπνεύσαντας». [6]) Azonban a keresztény író itt korántsem tulajdonít csodákat a

---

[1]) Arist. Rhet. III. 18. p. 1419. a 26.

[2]) III. 6, 12, 13. V. ö. Strabo XIV. p. 446. Aristophanes scholiastája a Béke 696-ik sorához.

[3]) Lessing id. m. 136. l. V. ö. Schneidewin Allgem. Einl. 10. s köv. l.

[4]) Boeckh Staatsch. 2, 456. 462. 581. Az idevonatkozó feliratokat közli Télfy Corpus Juris Attici 270—273. számok alatt; v. ö. 1293. sz. valamint u. mű Comment. pag. 458—459.

[5]) Lásd még Cicero 1, 25, 54.

[6]) Philostratos de vita Apollonii VIII. p. 158. 27.

pogány költőnek; hanem valószínűleg ama pæanokra utal, a melyeket Sophokles vészes ragály, vagy inség és háború idején Apollóhoz intézett. Ugyanis Eustathios[1]) szerint: «Ἐστὶ δὲ Παιὼν ὕμνος τις εἰς Ἀπόλλωνα, οὐ μόνον ἐπὶ παύσει λοιμοῦ, ὡς ἄρτι ᾀδόμενος, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ παύσει πολέμου — — πολλάκις δὲ καὶ προσδοκωμένου τινὸς δεινοῦ ᾀδόμενος».

Ily pæandalt írt ő Asklepios tiszteletére is, a melyet a nép még a késő utókorban is énekelt nyomasztó körülményei között[2]); s hihetőleg erre vonatkozik azon kép is, a melyet ifjabb Philostratos leír; azon t. i. Sophokles és Asklepios alakja látható, velök szemben áll Melpomene, kezében méhkast tartva, a melyből méhek röpülnek elő és Sophoklesnek szájára mézet hordanak; ez azonban szemeit szerényen lesüti: «Ἀσκληπιὸς δὲ, οἶμαι, οὗτος ἐγγὺς παῖανα που παρεγγυῶν φράφειν καὶ κλυτόμητις οὐκ ἀπαξιῶν παρὰ σοῦ ἀκοῦσαι, βλέμμα τε αὐτοῦ πρὸς σὲ φαιδρότητι μεμιγμένον τὰς παρὰ μικρὸν ὕστερον ἐπιξενώσεις αἰνίττεται». [3]) Innen az általánosan elterjedt hagyomány szerint Asklepiosnak kegyeltje volt, s az őt többször meg is látogatta[4]), egészséggel és hosszú élettel ajándékozta meg; a mit egészen természetesnek találunk, ha meggondoljuk, hogy késő öregségeig is folytonosan örvendhetett szellemi és testi ereje épségének.[5])

Sőt a névtelen életíró szerint Asklepios és Alkon papja is volt: ἔσχε δὲ καὶ τὴν τοῦ Ἄλκωνος ἱερωσύνην, ὃς ἥρως ἦν μετὰ Ἀσκληπιοῦ παρὰ Χείρωνι τραφείς;[6]) a mi nem épen valószínűtlen állítás, minthogy drámáinak több helye a papi dolgok alapos ismerőjére vall.

---

[1]) In L. I. Iliadis v. 473.

[2]) Philostr. de vita Apoll. III. p. 50. 27. Lessing id. m. 144—146. és 150. l.

[3]) Philost. imag. 13, V. ö. Schneidewin Allgem. Einleitung 10—11. l.

[4]) Plutarchos Num. 4: Σοφοκλεῖ καὶ ζῶντι τὸν Ἀσκληπιὸν ἐπιξενωθῆναι λόγος ἐστὶ πολλὰ μεχρὶ δεῦρο διασῳζὼν τεκμήρια.

[5]) Ad summam senectutem tragoedias fecit — mondja Cicero de senect. 7, 22.

[6]) Alkon, vagy mint Meineke írja, Alon, mint híres nyíllövő volt ismeretes, de egyuttal azon herosok közé tartozott, a kiket ἀλεξίκακοι név alatt tiszteltek és különösen járványos, ragályos betegségek idején fordultak hozzá segítségért. V. ö. Meineke Comm. II. pag. 683.; C. Paucker De Sophocle medici herois sacerdote Dorpat 1850.

Sophokles egész életében igen jellemes és kedélyes férfiúnak mutatta magát, a mi nem kevésbbé, mint költői hírneve, polgártársai becsülését és szeretetét szerezte meg neki. Habár megtörtént az is, hogy az ellenséges indulatú archon eponymos megtagadta tőle a kart, minek következtében nem vihette darabját a versenyre; máskor pedig olyan által győzetett meg, a ki csak igen másodrangú költő volt. Így tudjuk, hogy Oedip. kir. czímű kitűnő tragœdiája nem nyert jutalmat, hanem Philokles, Aeschylos egyik unokája, koszorúztatott meg azon verseny alkalmával; a mi fölött való boszankodásukat alig tudják elfojtani azon régi írók, a kik erről tudósítanak bennünket s Philoklesre azt fogták rá, hogy nagybátyjától fönmaradt tragœdiával versenyzett. Egyéb ellenfelei a drámai küzdelmekben ezek voltak: Bion és Euphorion — Aeschylos fiai —, Aristeas — Pratinas fia —, Morsinos, Melanthios és Xenokles. [1])

A tragœdiai triumviratus másik két tagja iránt Sophokles a következő magatartást tanúsította. Aeschylos-szal való viszonya mindvégig barátságos volt; ő nagy elődje iránt mindig tisztelettel adózott, az pedig elismerte az ifjú költő kiváló tehetségeit, és a Sophokles által úgy a tragœdia szerkezetében, mint a külső előadásban tett tökéletesítéseket és újításokat készségesen elfogadta és darabjaiban alkalmazta is. [2]) Egymás iránt való barátságos érzületüket igen szépen jellemzi Aristophanes a Békák-ban; míg Aeschylos és Euripides egymásnak gyöngéit kíméletlen szemrehányással illetik, addig Sophokles-szel szemben a legnagyobb előzékenységet tanúsítja Aeschylos, trónusát át akarja neki engedni, a mit azonban az nem fogad el.

«. . . . . Ἔκυσε μεν Αἰσχύλον
Ὅτε δὲ κατῆλθε κἀνέβαλε τὴν δεξίαν
Κἀκεῖνος ὑπεχώρησεν αὐτῷ θρονοῦ».

Arany fordításában e hely így hangzik:

«. . . . . . . midőn lejött
Megcsókolá s ölelte Aeschylost
És ez fölállott a székről neki». (746—748.)

---

[1]) V. ö. Westermann Pauli Real-Encycl. VI. 1. 1298. l. Aristophanes Thesmophoriar. 147—160. v., a hol Xenoklest és Philoklest nem igen szép világításban tünteti fel különösen jellemüket illetőleg.

[2]) V. ö. Schöll A. id. m. 56. s köv. l.

Ugyancsak ezen vígjáték vet némi világot azon viszonyra, a mely Sophokles és Euripides között létezett: ebből látjuk, hogy vele már nem állott oly jó lábon; Aeschylosnak készségesen átengedi az elsőséget, de Euripidesnek nem; ugyanis azt mondja róla Aeakos Xanthias azon kérdésére, hogy hát Sophokles nem vesz részt a Dionysos által rendezendő alvilági tragœdia-versenyen?

Másod-vivó lesz: és ha Aeschylos győz,
Veszteg marad; ha nem, megküzd, igéri,
Euripidessel a művészetért». (750—752.)

Már irányuk sem egyezhetett; az inkább eszményies Sophokles természetszerűleg idegenkedett az anyagias fölfogású Euripidestől. A köztük levő különbséget legtalálóbban fejezi ki maga Sophokles: «Én úgy állítom elé az embereket, a minőknek lenniök kell (οἵους δεῖ ποιεῖν); Euripides pedig olyanoknak rajzolja őket, a minők (οἷοι εἰσιν)». Darabjaikban néha egymást kölcsönösen vagdalják; mindegyik ad a kar szájába a másik ellen irányuló gáncsot, [1]) a mit Sophoklesnél ugyan — tekintve békés természetét — lehet csodálni, de Euripidesnél nem igen, mert Aristophanes szerint az ő nyelvétől őrizkedni kellett. [2]) Többször küzdöttek egymással tragœdiáikkal; egy eset ismeretes, a midőn mindkettőjüket egy harmadik, Euphorion győzte le a 87-ik ol. 1-ső évében.

Clemens Alexandrinus [3]) bebizonyítani igyekezvén, hogy a nevezetesebb görög írók egymástól is mennyit plagiáltak, fölhozza Sophoklest s Euripidest is, és róluk is azt állítja, hogy egyik a másiknak gondolatait fölhasználta. Már maga a vád is igen szelíd alakban van előadva; azonban teljesen elenyészik az, ha a bizonyítékokat tekintjük, a melyekkel Clemens Alex. állításait támogatja. Ő például a következőket idézi: «Euripides Oresteseben így szól:

Ὦ φίλον ὕπνου θέλγητρον, ἐπίκουρος νόσου.

Sophokles pedig az Eriphyleben:

Ἄπελθ' ἐκείνης ὕπνου ἰητρὸν νόσου.

---

[1]) Miként ezt a komikusok parabasisaiban látjuk. Igy Polluxnál (L. IV. C. 26.) a következőket olvassuk: Καὶ Σοφοκλῆς δὲ αὐτῷ ἐκτῆς πρὸς ἐκεῖνον (Εὐριπίδην) ἁμιλλης ποιεῖ σπανιάκις, ὥσπερ ἐν Ιππονοῷ.

[2]) V. ö. Aristophanes Εἰρὴνη υ. 145—147.

[3]) Stromata L. VI. Hasonlókép ír egy bizonyos alexandriai Philostratos περὶ τοῦ Σοφοκλέους κλοπῆς.

Mindkettőben az a gondolat van, hogy az álom jótékony orvos a legtöbb bajban: oly általános igazságok tehát, a melyekre mindegyik magától is könnyen rájöhetett. [1])

Mindazáltal Euripides irányában is szép tanújelét adta Sophokles nemesen érző lelkületének; mert midőn az meghalt, és halálának híre épen a színi játékok idején érkezett Athenbe, ő maga gyászruhában jelent meg és a színészek fejéről levette a koszorút, a melylyel egyébkor ékesítve valának. [2]) Ámbár ezt Fritzsche [3]) chronologiai nehézség miatt tagadja és azt állítja, hogy Aeschylos halálának hírére tette azt Sophokles, ugyanis akkor az egész atheni nép gyászba öltözködött. [4])

Költőnkről Aristophanes a Békák 82-ik sorában így szól:

Εὔκολος μὲν ἐνθάδ', εὔκολος δ'ἐκεῖ.

Méltán csodálkozhatunk tehát a rajzon, melylyel ő a Békében ismét előnkbe állítja Sophoklest: elnevezi γέρων καὶ σαπρός-nak, φιλοκερδής-nek, a ki κέρδους ἕκατι κἂν ἐπὶ ῥιπὸς πλέοι.

Aranynál:

«Sophoklesből Simonides leve.
— — — — Bár vén és rohadt;
Egy szál gazon tengerre szállna pénzért». (665—667.)

Oka talán az volt, hogy költőnk öregségében a színészek iránt nem volt valami bőkezű, vagy mint a scholiasta megjegyzi, ő is, miként a «gabnakufár»-nak csúfolt Simonides, tragœdiáit pénzért írta: ὅτι ἐπὶ μισθῷ ἔγραφε τὰ μέλη. Egyébiránt ilyesmiféléről vádolták némelyek őt már hadvezérségi idejéről, hogy pénzt zsarolt volna, a miért Xenophanes zsugorinak is nevezi.

Azonban Florens Christianus a Béké-hez írt jegyzeteiben így védelmezi Sophoklest: «De Sophoclis avaritia non adeo res certa, cum postulatus olim a suis fuerit male administratæ rei familiaris. Tamen ferunt ex prætura, quam cum imperio in Samo gessit, grandem eum pecuniam conflasse. Unde Xenophanes vocavit eum κόμβικα. Est autem κίμβιξ ὁ λίαν μικρολόγος περὶ τὰ χρήματα.... Miror autem Aristophanis inconstantiam, qui maximum et pru-

[1]) V. ö. Lessing id. m. 156. l.
[2]) Plut. Pomp. 78. V. ö. Vita Euripidis.
[3]) Hermann Opuscula V. p. 203.
[4]) V. ö. Dr. Télfy Iván Aeschylos 18. l.

dentissimum poetam et theatri scenici principem ita perstringat at vellicet, quem opere maximo laudavit in Nebulis. Sane temperare sibi debuit ab hac scabie, præsertim cum tantus olim fuerit ei honos habitus vel ab hostibus, ut cum bello Siculo multi captivi essent Athenienses, plerisque tamen parsum fuerit propter communicatas ipsis Sophocleas fabulas. Sed prisca comœdia Satyra fuit tota; et, quod diximus antea, κακῶς λέγειν 'Αττικόν ἐστι μελί. Nec amicis quidem percebant comici.»

A lelkesült védelmet egészen aláírjuk; mert meg vagyunk győződve, hogy ilyen dolgok Sophokles becsületes jelleméhez nem férhettek; azonban Florens Chr. idézett szavait minden megjegyzés nélkül nem hagyhatjuk. Először nem áll az, hogy Aristophanes a Felhők-ben valami rendkívüli módon dícsérte volna költőnket: ugyanis abban tudvalevőleg Sokratest gúnyolja Aristophanes; Sophoklesre legföllebb a 258-ik s. vonatkozhatik, a hol az Oed. Kol.-ból idéz. Másodszor pedig nem Sophokles, hanem Euripides művei voltak azok, a melyek hazájoknak és az elfogott athénieknek ily kitünő szolgálatokat tettek Szicziliában.

Sophoklesnek családi viszonyairól kevés bizonyosat tudunk; neje az athéni származású Nikostrate volt, a kivel négy gyermeket nemzett: Iophont, Leosthenest, Stephanost, és Meneklidest. Ezek közől Iophon mint tragikus költő atyja nyomdokait követte és szép hírnevet is szerzett magának e téren; azonban azzal gyanúsitották őt, hogy atyja tragœdiáit sajátjai gyanánt adta ki, azért mondatja a vele ellenséges lábon álló Aristophanes a Békák-ban Dionysos-szal:

> Οὔ, πρίν γ' ἂν Ἰοφῶντ', ἀπολαβὼν αὐτὸν μόνον,
> ἄνευ Σοφοκλέους ὅτι ποιεῖ κωδωνίσῃ

melyet Arany János így fordít:

> Nem, míg Iophont, — hogy mit csinál magára,
> Sophokles nélkül — meg nem kongatom. (78—79.)

Suidas a következő drámákat tulajdonítja Iophonnak: 'Αχιλλεύς, Τήλεφος, Ἀκταίων, Ἰλίου Πέρσις, Δεξάμενος, Βάκχαι, Πενθεύς. Clemens Alex. [1]) még említi egy Αὔλωδοι czímű satyrdrámáját is; azonkivűl Suidas ezen szavaiból: καὶ ἄλλα τινα τοῦ πατρὸς Σοφοκλέους azt

[1]) L. I. p. 205. edit. Dan. Heinsii L. B. 1616.

következtethetjük, hogy atyja halála után annak több drámáját ő vitte színre.

Törvényes nején kivül a sikyoni Theorisszal is voltak szerelmi kalandjai, attól egy Ariston nevű fia származott, a kinek fia ifjabb Sophokles [1]) szintén írt tragædiákat és állítólag nagyatyja halála után az Oed. Kolonosban czímüt nem sokára előadatta; ezen körülmény mutatja, hogy nincs igaza Athenæosnak, midőn azt állítja, hogy Soplokles öreg korában (γέρων ὤν) szerette meg Theorist.[2]) A komikusok és utánuk némely ilyesmiken kapó írók aztán Athenæos állításából kiindúlva ráfogták Sophoklesre, mintha tragœdiáiban kedvését Theorist istennő gyanánt dicsőítené. Athenæos beszéli, hogy ἐπὶ δυσμαῖς τοῦ βίου ismét egy Archippe nevű hetæra iránt gyult szerelemre és vagyonát erre akarta hagyni. Azonban habár ifjuságában mint költő ő is talán kissé érzékeny volt a szépség iránt, öreg korában ilyenekkel nem tette magát nevetségessé; mint az kitünik azon nyilatkozatából, a melyet először Platon és utána több író közöl.[3]) Ugyanis kérdeztetvén valakitől, mikép érzi magát szerelem dolgában, élvezi-e még annak gyönyöreit, igy válaszolt: oly örömest váltam meg tőle, mintha őrült és vad gazdától szabadultam volna meg. [4]) Az említett pletykákat megczáfolja költőnknek élete, a mely tiszta és ment volt az aljasság minden szenyjétől; csak egy tekintetet kell vetnünk tragœdiáira és azonnal meggyőződünk, hogy oly magasztos gondolatokat, oly nemes életelveket csak az hirdethet másoknak, a ki az erény és becsületesség ösvényéről soha egy hajszálnyira sem tért el. [5])

Sophokles végső éveit egy reá nézve igen kellemetlen eset szomorította meg. Ki ne ismerné a Cicero által oly naiv kellemmel előadott elbeszélést, mely szerint az agg költőt saját fiai bevádol-

---

[1]) Clem. Alex. Λογ. Προτρεπτ. p. m. 14. említi Σοφοκλῆς νεώτερος-t.

[2]) Athenaeos XIII. p. 592. A.

[3]) Platon Rep. I. p. 329. B. Pseudo-Aeschynes Epist. 5. Theon Rhet. 1. p. 158. f. Plut. Mor. p. 1094. E. Clemens Alex. Paed. II. p. 227. Stóbaeos Flor. 6. 1. Cicero Cato maior 14, 17. Valerius Max. 4, 3 ext. 2. Ammianus Marc. 25. 4, 2.

[4]) V. ö. Dr. Télfy Iván Csal. Lapok. 1856. I. 558. l.

[5]) V. ö. Schöll A. id. m. 367. s köv. l. Bernhardy Grundriss der Griech. Liter.[3] 2. II. 313. s köv. l. Collins V. Sophokles. Ford. Kont I. Olcsó könyvt. 126. sz. 11. l.

ták, hogy öregsége és az ezzel összekapcsolt elmegyöngesége miatt rosszul kezeli vagyonát; azonban a birák fölmentő itélete fényes elégtételt szerzett a παρανοίας δίκη elé hurczolt Sophoklesnek.

Ezen csinos anekdotára vonatkozólag egész irodalmat találunk a régibb és ujabb kritikusoknál; az egyik mellette, a másik ellene hordja fel érveit. Schneidewin az egész dolgott elveti és apodictice kimondja, hogy ámbár ide vonatkozólag «viel unnütze Untersuchungen»-t hoztak létre, az anekdota egyedül a komikusok által költött tréfás elmésségek közé tartozik. [1])

Ugy hiszszük azonban, hogy mig egy részről a költő életének teljes képéhez szükséges részlet az, másrészt az annyi különféle kritikai vizsgálódáson átszürt érdekes eset tárgyalása e helyen még is számíthat némi jogosultságra. Annyival is inkább, minthogy az ezen kérdésben conservativ irányt követők között nem egy philologiai tekintély nevével találkozunk; például csak néhányat említünk; Boeckh,[2]) Bergk, ez utóbbi igy nyilatkozik: «Sane ex biographi narratione conicias comicum aliquem poetam hoc Sophoclis iudicium in scena spectandum exhibuisse: *verum talia non solent comici poetae fingere* (quod esset inficetum parumque urbanum), sed ea, quæ acciderunt aliquando, exornant lepide et exaggerant: itaque si hæc res comœdiæ argumentum præbuit, id ipsum indicio est, *tale quid revera accidisse.*» [3]) Elismeri, habár nem minden föntartás nélkül, a történelmi alapot Bernhardy is, a ki igy szól: «.......... igy tehát még is megmarad az esemény historiai magva, melyet nyomós ok nélkül föladnunk nem szabad».[4])

Nézzük tehát az ide vonatkozó forrásokat; s itt első helyen a Βίος Σοφοκλέους-t kell említenünk, a mely így adja elő: «Φέρεται δὲ καὶ παρὰ πολλοῖς ἡ πρὸς τὸν υἱὸν Ἰοφῶντα γενομένη αὐτῷ δίκη ποτέ. ἔχων γὰρ ἐκ μὲν Νικοστράτης Ἰοφῶντα, ἐκ δὲ Θεωρίδος Σικυωνίας Ἀρίστωνα, τὸν ἐκ τούτου γενόμενον παῖδα Σοφοκλέα τοὔνομα πλέον ἔστεργεν. καί ποτε ἐν δράματι εἰσήγαγε τὸν Ἰοφῶντα αὐτῷ φθονοῦντα καὶ πρὸς τοὺς

---

1) Schneidewin. V. Aufl. 1865. Allg. Einleitung 13. l.
2) Rhein. Mus. Erste Jahrgang 1827. 50. l.
3) Comm. de vita Sophoclis p. XVII.
4) Bernh. Grundriss d. Griech. Literatur.[3] 2. II. 317. l. V. ö. Welcker Griechische Tragöd. 263. s köv. lapj. és Kleine Schrift. I. 105. s köv. l.

φράτορας ἐγκαλοῦντα τῷ πατρὶ ὡς ὑπὸ γήρως παραφρονοῦντι· οἱ δὲ τῷ Ἰοφῶντι ἐπετίμησαν. Σάτυρος δέ φησιν αὐτὸν εἰπεῖν· εἰ μὲν εἰμι Σοφοκλῆς, οὐ παραφρονῶ, εἰ δὲ παραφρονῶ, οὐκ εἰμὶ Σοφοκλῆς', καὶ τότε τὸν Οἰδίποδα παραναγνῶναι». Cicerónál pedig így találjuk De senect. 7, 22: Sophocles ad summam senectutem tragœdas fecit: quod propter studium cum rem neglegere familiarem videretur, a filiis in iudicium vocatus est, ut, quemadmodum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum quasi desipientem a re familiari removerent undices: tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat et proxime scripserat, Oedipum Coloneum, recitasse iudicibus quæsisseque, num illud carmen desipientis videretur, quo recitato sententiis iudicum est liberatus. Plutarchos Mor. p. 785. A: «Σοποκλῆς λέγεται μὲν ὑπὸ τῶν υἱῶν παρανοίας δίκην φεύγων ἀναγνῶναι τὴν ἐν Οἰδίποδι τῷ ἐπὶ Κολωνοῦ πάροδον, ἣ ἐσπν ἀρχή' εὐίππου ξένε', θαυμαστοῦ δὲ τοῦ μέλους φανέντος ὥςπερ ἐκ θεάτρου τοῦ δικαστηρίου προπεμφθῆναι μετὰ κρότου καί βοῆς τῶν παρόντων». Apuleius apol. 37.: «Sophocles poeta, Euripidiæ mulus et superstes (vixit enim ad extremam senectam), cum igitur accusaretur a filio suomet dementiæ, quasi iam per ætatem desiperet, protulisse dicitur Coloneum suam, peregregiam tragœdiarum, quam forte tum in eo tempore conscribebat, eam iudicibus legisse nec quicquam amplius pro defensione sua addidisse nisi ut audacter dementiæ condemnarent, si carmina sonis displicerent. ibi ego comperior omnis iudices tanto poetæ adsurrexisse, miris laudibus eum tulisse ob argumenti sollertiam et cothurnum facundiæ, nec ita multum abfuisse, quin accusatorem potius dementiæ condemnarent.» Pseudo-Lukianos Macrob. 24.: «Σοφοκλῆς ὁ τραγῳδοποιὸς — ὑπὸ Ἰοφῶντος τοῦ υἱέος ἐπὶ τέλει τοῦ βίου παρανοίας κρινόμενος ἀνέγνω τοῖς δικασταῖς Οἰδίπουν τὸν ἐπὶ Κολωνοῦ, ἐπιδεικνύμενος διὰ τοῦ δράματος ὅπως τὸν νοῦν ὑγιαίνει, ὡς τοὺς δικαστὰς τὸν μὲν ὑπερ θαυμάσαι καταψηφίσασθαι δὲ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ μανίαν.»

Az előttünk álló forrásanyagból, melyet egész terjedelmében az áttekinthetés végett közöltünk, kitünik, hogy lényeges eltérés az egyes irók közt alig észlelhető, mindegyik mutatja, hogy a közös forrástól egyikök sem független. Iophont, mint vádlót, határozottan csak Bios és Ps.-Lukianos említi, mig a többiek általában fiait; hogy az egész ugy a phratorok előtt folyt le, azt csak a Bios maga mondja, a többiek már egész törvénykezési eljárásról szól-

nak; Cicero: «in iudicium vocatus est»; Phut.: «παρανοίας δίκη»; Apul.: «accusaretur» és «iudicibus»; Ps.-Lukian, «ἀνέγνω τοῖς δικασταῖς». Érdekes továbbá a paraphrasis, melylyel Apuleius a felolvasás eredményét kiczifrázza. Azonban ezen eltéréseket igen könnyen megmagyarázhatjuk azon körülményből, melyet a Bios is említ: φέρεται δὲ καὶ παρὰ πολλοῖς: ezek talán mások elbeszélése után hallomásból közölték és jegyezték föl az esetet és bizony az utólsó részletekig nem igen vizsgálgatták kritikus módra azt. Mert habár Jakob [1]) őket, mint «non contemnendæ auctoritatis scriptores» ajánlja, és Hermann [2]) is azt mondja róluk: «auctores locupletissimi»: még is e tekintetben legalább Schöll A.[3]) következő véleményét kell rájok alkalmaznunk: «Arról ismertesek e szerzők, hogy elbeszéléseikben, a melyeket rendesen élénken színeznek ki és tulajdonképen csak az olvasók mulattatására hoznak föl, a kritikai pontosságra nem igen törekedtek».

De különben is a Bios esik legközelebb korra nézve mind az elbeszélt esethez, mind pedig a komikusokhoz, a kiktől azt merítette. Schneidewin szerint a «Gewährsmann des Witzwortes» nem más mint Istros„ minthogy a Bios az ő csattanós szavaival fejezi be elbeszélését; már pedig «a peripatetikus Satyros irodalomtörténeti és életrajzi irataiban mindenünnen öszeszedte az anekdotákat a nélkül azonban, hogy a szigorú történeti hűségre figyelt volna».[4]) Ezt is megengedjük,; azonban mi nem állapodhatunk meg Istrosnál; mert — a mint a Bios szavaiból kitűnik — mindkettejök előtt még más források is voltak.

Sokáig vita tárgyát képezte, hogy a Biosnak ezen a hagyományozott szövegben kétségtelenűl hézagos szavai: καί ποτε ἐν δράματι εἰσήγαγε τὸν Ἰοφῶντα αὐτῷ φθονοῦντα καὶ πρὸς τοὺς φράτορας ἐγκαλοῦντα τῷ πατρὶ ὡς ὑπὸ γήρως παραφρονοῦντι», miképen igazítandók ki. Némelyek itt a mondat alanyául Σοφοκλῆς-t akarták tenni; a mi által némileg igazolva lett volna az is, hogy az Oedip. Kol. 1192-ik sorában a költő saját gyermekeire, nevezetesen pedig Iophonra tesz vonatkozást. [5]) Mások azonban, különösen Näke

---

[1]) Sophocles Questiones p. 349.

[2]) Ind. Lect. hib. Marb. 1836. p. VI.

[3]) Soph. Leben u. Wirken. 345. A. 145.

[4]) Schneidewin Allgem. Einl. 14. l.

[5]) V. ö. Welcker, i, m. 264. l. Bernhardy, i. m. 317. l. Schöll i. m. 30, 386, 389. lapjai.

begyőző argumentumaira támaszkodva, azt állitották, hogy itt világosan egy komikusról van szó, a ki az atya és fiu közti viszálykodást egyik komœdiájában a színpadra vitte. Bake egész általánosságban csak ezt mondja: «... maiori autem iure, suspicari possumus totam illam (sc. actionem) e fabula scenica ortam esse.» [1]) Näke, valamint tőle függetlenül Schöll [2]) Λεύκων-nal egészitették ki; mig Meier [3]) Πλάτων komikust vitte bele a szövegbe. Azonban legtöbb helyesléssel találkozott Hermann, a ki igy igazitotta ki a szöveget: «Scilicet Vitæ locus non integer est: qui est ita scribendus: καί ποτε · · · ἐν Δράμασι εἰσήγαγε τὸν Ἰοφῶντα, et reliqua. Aristophanes hoc fecerat in fabula, cui nomen erat Δράματα, in qua phratorum partes fuisse ex scholiasta ad Ran. 810. constat». [4]) Minthogy pedig Aristophanes két olyan czímű vigjátékot irt, a melyben a Δράματα előfordúl, t. i. Δράματα ἢ Κένταυρος és Δράματα ἢ Νίοβος, a kettő közül valamelyikben van szó a kérdéses esetről.

Bármelyik volt is azonban a három nevezett közül, az bizonyos, hogy egyik komikus és pedig a legnagyobb valószínüséggel Aristophanes ez esetet a színpadon valósággal előadatta. E nézetet a legtöbben elfogadták ugyan, de tovább nem kutatva egyszerűen a komœdiában előforduló élczek közé sorozták az egész Iophon-processust, a mint közönségesen nevezni szokták.

Itt azonban egy fontos kérdésre kell megfelelnünk; t. i. mily fokban tekinthetjük a komœdiát történelmi forrásnak? — Ha többet nem, de annyit bizonyosan állithatunk, hogy legalább is egy pár történelmi vonás mindig van a komikusok által emlitett tényekben is. Az ugyanis megtörténhetik, hogy — a mint Bergk idézett szavai mondják — «ea, quæ acciderunt aliquando, exornant lepide et exaggerant,» de hogy az egész dolgot a levegőből kapják, azt még sem tarthatjuk lehetségesnek. Ha szabad magunkat képletesen kifejezni, azt mondhatjuk, hogy a komikus kezei közt a tény valódisága a falba vert szeg, a melyre az ő saját alanyiságának szinezetével fölékesített képet fölakasztja; ha nincs

---

[1]) Bibl. crit nov. a. 1825. I. 9.

[2]) Id. m. 381. v. ö. Bernhardy i. h.

[3]) Allg. Liter. Zeit. 1826. Nr. 23.

[4]) Oed. Col.[2] praef, XI.; v. ö. Leutsch Philologus. XXXV. p. 254.

a szeg a falban, a képet sem akaszthatja föl. Már most ha ezeket a mi esetünkre alkalmazzuk, be fogjuk látni, hogy Sophoklesnek Iophon által történt vádoltatása, felmentetése egy komikusnak, különösen egy Aristophanesnek kezein átmenve sok humorisztikus és a hallgatóság tetszésére számitó elemet vehetett ugyan fel; mindazáltal nem lehet az teljesen költői agy-szülemény, a melynek egyáltalán semmi valósággal megtörtént eset sem szolgált volna alapul.

Igaz ugyan, hogy a komœdiában nem minden élcznek van meg a komoly része, a realis alapja; de nem szabad felednünk, hogy itt nem egyetlen tréfás ötletről, vagy szójátékról, hanem egy a színpadon valósággal előadott komikus situatioról, a mely huzamos ideig a közönség figyelmét lebilincselte, van szó. Vegyük még hozzá azt is, hogy Aristophanes kortársa volt Iophonnak, sőt némikép Sophoklesnek is, s igy az athéniek előtt önmagát tette volna nevetségessé, ha olyan költött dolgot tüntet fel valónak, a melyet a még élő s szóban forgó személy könnyen megczáfolhatott. «A régi komikusok pedig, mondja Welcker [1]), lehettek talán rágalmazók, torzsalkodók, de együgyüek bizonnyára nem voltak. Hol maradt tehát az ok, melynek alapján Sophoklest, a kinek nemes alakját csak ritkán merik érinteni a komikusok, ily ellenmondásokkal telt helyzetben hozzák a színpadra?»

Kellett bizonnyára egy concret esetnek lennie, a melyre a komikus — föltevésünk szerint Aristophanes — az ő előadását alapíthatta. Aristophanes ellenséges viszonyban volt Iophonnal, azért ennek boszantására és nevetségessé tételére ezen esetet használta föl, a melyről tudomása lehetett neki, minthogy vígjátékaiból következtetve Sophokles családi viszonyaival ismerős volt. És ezt annál inkább megtette, mivel az atyára nézve, a kit tisztelt, dicsőség, a fiura pedig bizonyos foku megszégyenülés származott abból.

Hogy azonban tulajdonképen miben állott a dolog, arra, mint láttuk, idézett forrásaink fölvilágosítást nem adnak: Lessing az általunk is említett Athenæos-féle pletykákra gondol — azonban alaptalanul; Hense Ottó [2]), a ki legujabban foglalkozott e kérdés

---

[1]) Klein. Schrift. I. 108.

[2]) Ily czímü művében: Studien zu Sophokles. Leipzig, 1880. a biographiai rész 289—310. lapig terjed e czímmel: Der Process des Iophon.

történelmi alapjának kutatásával, egészen önállólag a homályba burkolt esetet földeriteni magának a Biosnak szavai nyomán. [1])

Ő kiindulási pontját a 297-ik lapon igy jelzi: «In dem Erwähnen der Phratoren ... treten die Wurzeln zu Tage, mit welchen der wuchernde Trieb der komischen Erfindung noch in dem Boden der Wirklichket haftet». Ugyanis a δίκη παμανοίας nem tartozott a phratorok elé, hanem az archon itélőszékéhez; de minthogy itt valósággal phratorok szerepelnek, azt kell föltennünk, hogy a Bios ezen szava ἐγκαλοῦντα nem bevádolást jelent itt, hanem csak annyit, hogy a legközelebbi rokonok gyülekezetében Iophon bizonyos köztük fenforgó egyenetlenség miatt atyjának szemrehányást tett. Mert azon alaposan lehet kételkedni, hogy a különben oly derék jellemü Iophon atyja ellen a nyilvános törvényszék előtt emelt volna vádat, ezt még akkor is alig lehetne föltenni, ha a mint Welcker mondja: «a leggyalázatosabb szenvedély tüzelte volna is őt». Minthogy azonban egyetlen fenmaradt forrásunk sem származik azon időből, a midőn az eset történt, könnyen megeshetett, hogy a komœdiában előforduló phratorcollegium helyébe birókat (δικασταί és iudices) csusztattak és a pusztán családi tanács kebelében történt szemrehányás már δίκη παρανοίας lett; s igy adták a többiek is azt tovább csekély változtatással.

Az atya és fiu közt fenforgó egyenetlenségre pedig financziális körülmények szolgáltattak okot. Sophokles t. i. az életének vége felé készitett Oedipus Kolonosban czimű drámáját színpadra akarta vinni; ez azonban sajátságos szerkezeténél fogva nagy költségekkel járó változtatást igényelt az előadásban [2]); a költsé-

[1]) V. ö. Meier. Allg. Litt.-Zeit. 1826. Nr. 23. 199. l. de gentilitate Attica.

[2]) Eme változtatások közül különösen kettő érdemel figyelmet: először e darab, minthogy benne egyszerre négy beszélő személy szerepel, okvetetlenül szükségessé tevé a negyedik szinész felléptetését, a melyet alig lehet az ugynevezett παρασκήνιον igénybe vételével pótolni, mint azt W. Teuffel teszi Rhein. Mus. N. F. IX. 137. V. ö. F. Ascherson Philol. XII. 750. Schneidewin Enil. zu Oedip. auf. Kol. 30. l. Másrészről pedig a kar nehéz szerepét kell e darabban tekintetbe vennünk, különösen pedig 117—235 terjedő soros (κομματικός) parodosnak szövevényes beosztása képezett itt eddig elő nem forduló nehézséget, úgy hogy a kart egészen új szerepre kellett betanitani, s ez alatt természetesen magának Sophoklesnek kellett tartani és dijjazni azt. V. ö. Schneid. id. h. 10. l.

gek fedezését pedig Sophokles a siciliai vereségek után beállott mostoha körülmények miatt sem az államtól, sem pedig egyes choregosoktól nem várhatta; s így saját vagyonára lett utalva, azt kelle e darab előadatására forditani; ebben pedig fia Iophon veszélyeztetve látta nemcsak atyai, hanem anyai vagyonát is. Azért atyját a család kebeléből választott birók — a phratorok elé — állítja s ott felelősségre vonja vagyonának könnyelmű eltékozlása miatt, vagyis inkább a darabnak ilyetén — neki esztelennek látszó berendezéséért.

És az atya mivel igazolja magát? Talán pompás védőbeszédet mond, nagy hangon kezdi magasztalni a költészet hatalmát, vagy az ő hazafias törekvéseit? Nem, ő semmi ilyes «humbugot» nem tesz; hanem egyszerűen föltárja előttük a dolog valódi tényállását: fölolvassa elöttük a darabot, hogy ők maguk lássák és itéljék meg; méltó-e az a rá forditandó költségekre? Minthogy pedig minden műveltebb athéni polgár a szindarab dramaturgiai lényegével, különösen pedig a kar és a szinészek szerepkörével nagyon is ismerős volt, bizonyára elégséges lehetett annak egyszerű felolvasása, hogy az egész mű benső szerkezetébe beható pillantást vethessenek s azt teljesen felfogják. Ha már most tekintetbe veszszük azt is, hogy az egész φυλή-nek dicsőségére vált az, ha valaki kebeléből lett győztes a drámai versenyen, megmagyarázhatjuk azt a kitörő lelkesedést, a melyről forrásaink szólnak.

Ily formán igyekszik Hense a dolgot a maga realis alapjára visszavezetni, s nem tagadható, hogy érvelése, melylyel a korviszonyokat és a dráma szerkezete által igényelt külső és belső változtatásokat fejtegeti, alapos: mindazáltal befejezésül ő is a szives olvasó itéletére bízza a dolog eldöntését. «Möge inzwischen wenigstens in dem sogenannten Processe des Iophon das letzte Wort gesprochen werden, wir wagen kaum zu hoffen — gesprochen sein. Grammatici certant et adhuc — sub iudice lis est.»

Ha nem is osztozunk azon lesujtó itéletben, a melyet Wecklein [1]) Hense fölött mondott; de többre nem érezhetjük magunkat feljogosítva, mint a mit Sedlmayer a «Studien zu Sophokles»-t ismertetvén, a mű ezen részére vonatkozólag állít. «Mi sem látha-

---

[1] Philologischer Anzeiger VIII, 292. l.

tunk abban egyebet hypothesisnél, a mely azonban valószinűség nélkül épen nem szűkölködik». [1])

A különféle mondákban, a melyek mind a három tragikus halálát igen csodás színben adják elő, Sophokles életének végéről is igen különböző tudósításokat találunk. A Bios azt mondja Istros és kysikosi Neanthes után, hogy a Choa ünnep alkalmával Kallippides nevű kedvelt szinésze jött hozzá és egy szőlőfürtöt hozott neki, a melynek evése közben egy éretlen szőlőszem (ῥὰξ ἔτι ὀμφακίζουσα) a már igen öreg Sophoklest megfojtotta. Azonban ennek alapját már Lessing ifjabb Simonidesnek ezen epigrammájában keresi: [2])

Ἐσβέσθης, γηραιὲ Σοφόκλεες, ἄνθος ἀοιδῶν
Οἰνωπὸν Βάκχου βότρυν ἐρεπτόμενος.

Simonides arra czéloz valószínüleg e szavaival, hogy Sophokles az Oedipus Kol. dolgozása közben halt el; mivel pedig a πολυώνυμος Dionyos — mint már említettük — a szőlő istene is volt, ő az istennek szentelt művet értette «Bakchos szőlőfürtje» alatt; az említett későbbi irók pedig az ő rejtvényes szavait sajátképeni értelemben vették. Satyros [3]) szerint pedig az Antigone fölolvasása közben érte őt a halál. A harmadik monda [4]) pedig ugy adja elő, hogy egyik darabjának a drámai versenyen nyert győzelme fölött való öröm okozta volna halálát. Mindezek azonban épen annyi hitelt érdemlő legendák csak, mint az, hogy Aeschylos fejére a légben repülő sas teknősbékát ejtett, s hogy Euripidest a makedoni ebek szakgatták szét.

Annyi bizonyos, hogy nem valamely erőszakos halállal mult ki, mint azt a komikus költő Phrynichos Μοῦσαι czímű darabjából következtethetjük, minthogy ez csak néhány hónappal később került szinre költőnk halála után; abban pedig ezt olvassuk:

Καλῶς δ' ἐτελεύτης' οὐδὲν ὑπομείνας κακόν.

---

[1]) Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1881. X. H. 747. l.

[2]) Anth. Pal. 7, 20.; v. ö. Lessing Zerstr. Anmerk. üb. d. Epigr. 67. l.

[3]) Τὴν Ἀντιγόνην ἀναγιγνώσκοντα καὶ ἐμπεσόντα περὶ τὰ τέλη νοήματι μακρῷ ἄγαν ἀποτείναντα τὴν φωνὴν σὺν τῇ φωνῇ καὶ τὴν ψυχὴν ἀφεῖναι.

[4]) Diod. Sic. XIII. 103.: Ὅτι μετὰ τὴν τοῦ δράματος ἀνάγνωσιν, ὅτε νικῶν ἐκηρύχθη, χαρᾷ νικηθεὶς ἐξέλιπεν. Valerius Max. IX. 12. ext. 5.: Ancipiti sententiarum eventu diu sollicitus, aliquando tamen una sententia victor causam mortis gaudium habuit.

Tehát a hosszú, 90 éves koráig tartó életben eltöltött becsületes és eredményben dus tevékenységét az εὐθανασία áldása tetézte.

Halálának évét közönségesen a 93. olymp. 2-ik évére teszik [1]) azon okból, mert már a következő év januarius havában azaz a Lenæa-ünnepen adták elő Aristophanesnek Békák czímű vígjátékát, a melyben már Sophoklesről, mint a Hades lakójáról tétetik említés.

Költőnk sírjához is ily ékesen szőtt monda füződik. A Bios szerint Dekeleia felől, a merre Kolonos és a költő családi sírboltja feküdt, a spartaiak ostromolták a várost akkor, midőn Sophokles meghalt; Dionysos a sereg vezérének álmában megjelenik és fölszólítja őt, hogy engedje meg kedveltjének ünnepies eltemettetését; s midőn az nem hajt a kérésre semmit, ismételten megjelenik az isten. Eközben a menekülőktől értesülvén a városban történtekről, most már hajlandó lesz a parancs teljesitésére, és követet küld Athénbe ily izenettel: «Mivel tudja, hogy nekik egy igen kedves emberük halt meg, a kit az istenek kiválóképen kegyeltek, azért fegyverszünetet ad, hogy azt ünnepiesen eltemethessék». [2]) A mire egyébiránt más ok is ösztönözhette a vezért; ugyanis a spártaiak az Arginon foknál szenvedett vereség után hajlandók voltak a Kleophon által megzavart békealkudozás fonalát ismét fölvenni s azt véglegesen is megkötni; s erre most jó alkalom kinálkozott.

Igy aztán eltemették őt a lovas Kolonosban levő családi sírboltba, mely mintegy 11 stadiumnyira volt Athéntől a Dekeleia felé vivő uton. Sírja fölött némelyek szerint egy Σειρήν, mások szerint pedig egy Κηληδὼν χαλκῆ állott e fölirással — a mely állítólag Iophontól származik:

Κρύπτω τῷδε τάφῳ Σοφοκλῆ πρωτεῖα λαβόντα
Τῇ τραγικῇ τέχνῃ, σχῆμα τὸ σεμνότατον.

[1]) Igy határozzák meg halálának idejét: Müller (Irod. tört. I. 404. l. jegyz.) Schöll. Schneidewin (Allg. Einl. 18. l.); Ritschl Opusc. philol. I pag. 427. Kolisch azonban idézett művében «a régi hiteles kutfők» állítását fogadja el, mely szerint Soph. a 93. ol. 3-ik évében halt meg.

[2]) Evvel egészen megegyezőleg adja elő a dolgot Plinius Hist. Nat. 7. 30.; csakhogy mindketten a vezért hibásan Lysandernek nevezik, pedig az ezen időben nem itt vezérkedett, hanem a peloponnésosi hajóhad élén állt. Pausanias is elmondja az esetet, I. 21, 1., de a vezért nem nevezi meg.

Dioskoridesnek egyik, dialogus módra szerkeztett, epigrammájából következtetve, Sophokles sírján Dionysos szobra állt kezében női maszkot tartva; ugyanis az epigrammában a vándor azt kérdezi Dionysostól, hogy a költő melyik darabjára vonatkozik azon álarcz; az pedig igy felel: ha ugy akarod Antigonera, vagy ha jobban tetszik, Elektrára, mert mindkettő a legmagasztosabb művészeti termék. [1])

Iophon azonkívül a síremlékre vésetė atyjának Oedipus Kolon. czímű tragœdiáját; Valerius Maximus (8, 7 ext. 12.) ezeket irja: «Sophocles sub ipsum transitum ad mortem Oedipum Coloneum scripsit, qua sola fabula omnium eiusdem studii poetarum præripere gloriam potuit; idque ignotum esse posteris filius Iophon noluit sepulcro patris, quæ retulli, insculpendo». Schneidewin [2]) e szavakra támaszkodva, veti el az egész Iophon-processust; azt mondja ugyanis, hogy Iophon bizonnyára óvakodott volna atyja mesterműveül épen ezen tragœdiát, a mely neki a phratorok részéről oly szégyenitő megfeddést okozott, az emlékkőbe vésetni. Ezen okoskodásra mi dr. Télfy következő szavaival felelünk: «Hát a bűnbánatot egészen kifeledjük az emberi szívből? Nem bánhatta-e meg Iophon atyja elleni vádját?» [3]) Sőt épen azért, mivel ezen darab okozta a köztük fenforgott egyenetlenséget, mintegy annak jóvátételére és atyja szellemének megengesztelésére, evvel akarta emlékét megdicsőiteni.

Sophoklesnek emlékét honfitársai évenkinti áldozattal ünnepelték meg, mint Istros a névtelen életiró idézetében mondja: Ἀθηναίους διὰ τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἀρετὴν καὶ ψήφισμα πεποιηκέναι κατ' ἔτος αὐτῷ θύειν. És mivel életében oly szoros összeköttetésben volt Asklepios-szal, Dexion (Δεξίως ἀπὸ τῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ δεξιώσεως) nevet nyert a félistenek között, a kiknek sorába őt is fölvették, miként Archilochost, Aeschylost és egyéb jeles férfiakat. [4]) Mint-

---

[1]) V. ö. Solger Vorrede p. CXI. E. v. Leutsch Philologus I. 128. s köv. l. Schneid. Allg. Einl. 19. l.

[2]) Allg. Einleit. 19. l.

[3]) Családi Lapok. 1857. I. félév 48. l.

[4]) V. ö. Cic. Nat. Deor. 2, 24. Nitzsch. De apotheosis apud Graecos vulgatae caussis Egyetemi értesítő. Kiel, 1840. 10. és köv. l. Feldbausch: Ueber die Vergötterung der Menschen bei den Griechen und Römern bis auf die Zeit des Augustus. 224. l. (Harmadik függelék Horatius leveleihez.)

egy negyven évvel halála után a nemes államférfiú Lykurgos, a ki a méltóságos és komoly muzsának nagy kedvelője volt és szónoklatát gyakran a tragikusokból vett idézetekkel szokta ékesiteni, a következő inditványt tette: χαλκᾶς εἰκόνας ἀναθεῖναι τῶν ποιητῶν, Αἰσχύλου Σοφοκλέους, Ευριπίδου, καὶ τὰς τραγῳδίας αὐτῶν ἐν κοινῷ γραψαμένους φυλάττειν καὶ τὸν τῆς πόλεως γραμματέα παραγιγνώσκειν τοῖς ὑποκρινομένοις. 1)

Az inditvány el is fogadtatott, és Sophokles szobra a szinházban állíttatott föl)[2]; e szobor — vagy a mint Welcker hiszi, ennek másolata csak néhány évtized előtt került elő a terracinai ásatások alkalmával, és XVI. Gergely pápa azt a laterani museumban helyezte el, és jelenleg is ott van. Welcker Alte Denkmäler [3]) czimű munkájában ennek nyomán szépen rajzolja költőnk arczkifejezését.

Sophokles emlékét már a régibb költők számtalan dicsőitő epigrammákban tartották fönn; ilyenek voltak: az ifjabb Simonides, a ki Dionysos-szal mondatja el a költő magasztalását a kérdező utasnak, Statyllius Flaccus, kysikosi Krykios; a thebai Simmiastól kettőt találunk följegyezve, melyek közől az egyik igy hangzik:

«Kuszszál föl halkan Sophokles hantjára borostyán
S zöldellő lombod' szórjad a sirja fölé.
Rózsabokor nyiljék koszoru módjára körötte,
Dús szőlőhajtás hintse be nedvvel a sirt.
Ékes, bölcs szavakat mondott ő mézes ajakkal
A Chariszok s Muzsák ihlete támogatá».

De sem e dicséretek, sem pedig a szobrok, a melyeket neki állitottak, hanem művei voltak a valódi «monumentum ære perennius»; mert azok előtt az idő romboló vasfoga valósággal meghátrálni kényszerült; ma is két évezred után is még mindig gyönyörrel és magasztos lelki élvezettel olvassuk azokat.

Sophokles részt vett ugyan — mint láttuk — a nyilvános élet mozgalmaiban, de azokban ő nem találta föl életének föladatát; a nyilvános élet őt, mint minden tüzes és enthusiasta szellemet,

---

[1]) Plutarch X. Lykurgos, p. 841. F. V. ö. Meier de vita Lycurgi p. XXXVI.

[2]) V. ö. Pausanias I, 21, 1. Athenaeos I. p. 19. E.

[3]) I. pag. 479. V. ö. Griechische Tragödien 1055. s köv. l.

elbágyasztotta; s akkor szellemi felüdülést Kolonos csendes és kedves ligeteinek árnyában keresett, ott aztán kényére követhette geniusának szabad röptét és áldozhatott a muzsák szentelt oltárán.

Azért nem is csodálhatjuk nagy költői termékenységét; ugyanis a névtelen életíró Aristophanes után 130-ra teszi darabjainak számát,[1] Suidas pedig 123-ra; ezek közül azonban csak hét maradt fönn teljesen, ezek ily időrendben következnek egymás után: Antigone (Ἀντιγόνη), Elektra (Ἠλέκτρα), Trachisi nők (Τραχινίαι), Oedipus király (Οἰδίπους τύραννος), Aias (Αἴας), Philoktetes (Φιλοκτήτης), Oedipus Kolonosban (Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ). Már Welcker[2] 86 elveszett tragœdiának és 18 satyrdrámának czímét sorolja föl. Nauck[3] pedig 108 drámáját említi költőnknek s ezekből 658 fragmentumot közöl; a 659—1009. azon töredékeket számlálja, el, a melyekről meg nem állapitható melyik tragœdiából valók, csakhogy szófüzés, stylus mind határozottan Sophoklesre vallanak, azonkívül ugyanezt bizonyitják a külső argumentumok, azaz egyes irók és a scholiasták bizonyságai is; végre az 1010—1022. számok alatt a «fragmenta dubia et spuria» vannak megemlítve, mert amint Collins mondja: «Az alexandriai korban különösen a zsidó bölcsészek sok falsifikatumot toldottak a töredékek közé, különösen olyanokat, melyek az egyistenség- és a tulvilági életre vonatkoznak, hogy igy a zsidó vallás tekintélyét e nagy géniusok mondásaival emeljék».[4]

E nagy számu fragmentumok közt vannak azonban olyanok is, a melyek csak néhány, vagy egyetlen szót tartalmaznak;[5] de a melyek részint Sophokles nyelvi sajátosságának megismerésére becses anyagot szolgáltatnak a nyelvbuvárnak, részint pedig a költő sokoldaluságát és a nagy terjedelmű mondakört mutatják,

---

[1]) Ἔχει δὲ δράματα, ὥς φησιν Ἀριστοφάνης, ρλ· τούτων δὲ νενόθευται ιζ. Ugy ezt, mint Suidas számait Bergk és Boeckh különfélekép variálták.

[2]) Griechische Trag. 90. s köv. l.

[3]) Tragicorum Graecorum fragmenta. Lipsiae, 1856.

[4]) Collins V. Sophokles. Ford. Kont Ig. Bpest. Olcsó Könyvt. 126. sz. 19-ik l.

[5]) P. o. az Ixinból csúpán ez egy szó: δίψιον maradt fönn egy scholiasta idézetében Ap. Rhet. 4, 14.; vagy a Siyphos-ból egyedül Hesychiosnál találjuk e két szót: Χαρίτων τριζύγων; Priamos-ból pedig Pollux és Arist. scholiastája a Darázsok 289. sorához 4 szótöredéket mentettek meg számunkra.

melyet darabjaiban feldolgozott. Ha az ismeretes nevü drámákat a mythosi anyag szerint osztályozzuk, a trójai mondakörre s annak kiágazásaira 40 darab esik, a thebaira 6, míg a Trach. nők cz. az Οἰχαλίας ἅλωσις eposra vihető vissza. Az eposi cycluson kívül eső mondakörök közül kiváló előszeretettel foglalkozott az attikaival, ide tartoznák: Tereus, Prokris, Kreusa, Aegeus, Phædra v. Theseus; azonkívül az ős-mythosból Attikára ennek még Oreithyia és Triptolemos, valamint a salamisi herosok: Aias, Teukros és Eurysakes.

Azonban mivé válnak e mondák Sophokles kezei közt! Bármily csodálatosak és természet fölöttiek legyenek azok eredeti alakjukban, oly természetes és egyszerű lefolyást ad ő azoknak, hogy csak hinnünk és vele együtt éreznünk lehet. Ő leszállította a tragœdia muzsáját arról az emberi képzeletet is ugy szólván felülhaladó magaslatról — a melyen Aeschylos tragœdiái állanak — a tiszta emberi cselekvés körébe; ő nála a mythos nem egyedül erkölcsi és vallási ideák megtestesítésére szolgál, hanem a cselekvő személyeknek következetesen kifejtett lélektani motiválása a főszempont, mely drámáinak szerkezetében mindenütt előtérbe lép: és ehhez képest alakitja most már a meglevő mondát is, a minek következtében az ismeretes eseménynek szemlélése mindig uj és uj gyönyörrel tölti el a néző és hallgató közönséget.

Aristoteles azt mondja, hogy egy ioniai költő (valószínüleg Ion) igy nyilatkozik Sophoklesről: μόνον Σοφοκλέα τυγχάνειν Ὁμήρου μαθητήν, mások tragikus Homerosnak, vagy Ὁμηρικώτατος-nak mondják őt. [1]) Miben hasonlított tehát annyira Homeroshoz?

Az epos és a dráma sok közös tulajdonsággal birtak, a mire nagy befolyással lehetett a hármas egység szigoru követelménye; mert e miatt sokat csak elbeszélni lehetett a színpadon — s igy az eposi elemnek később is jelentékeny szerepe lett a tragœdiában; ezért tárgyalja majdnem egészen párhuzamban az epos és dráma szabályait Aristoteles is. Tévednénk azonban, ha azt hinnők, hogy csupán csak az a körülmény inditotta őket az említett elne-

[1]) Suidas s. v. Πολέμων: ἔλεγεν οὖν Ὅμηρον μὲν Σοφοκλέα ἐπικόν. Σοφοκλέα δὲ Ὅμηρον τραγικόν. A Bios pedig: τὸ πᾶν μὲν οὖν Ὁμηρικῶς ὠνόμαζε, τούς τε γὰς μύθους φέρει κατ' ἴχνος τοῦ ποιητοῦ καὶ τὴν Ὀδύσσειαν δ'ἐν πολλοῖς δράμασιν ἀπογράφεται. V. ö. Athenaeos VIII. p. 277. E. Max Lechner De Sophocle poeta Ὁμηρικωτάτῳ. Erlangen, 1859.

vezésekre, mivel Sophokles azt a magaslatot érte el a tragœdiában, a melyet Homeros az eposban; volt valami, a miben valósággal tanitványa s pedig leghívebb tanitványa volt Sophokles Homerosnak, a miben csakugyan κατ' ἴχνος τοῦ ποιητοῦ (sc. Ὁμήρου) járt. A homerosi ἐνάργεια, mely szerint a személyek jellemzése nem hosszadalmas leirások, hanem maguknak a személyeknek cselekvése által történik mintegy észrevétlenül rövid, finom, de világos és érthető vonásokban: ez ékesíti Sophokles jellemeit. «Személyei oly tökéletes képrajzok — mondja dr. Télfy Iván —, hogy minden vonásukból kiviláglik az őket éltető szellem, és Sophokles kezében a tragikai költészet az emberi lélek ösztönei, szenvedésai, törekvései és tusáinak valóságos tükre.» [1]) Nem az euripidesi sophistika az, melylyel Sophokles jellemei oly ékesen szólók és meggyőzők minden kevés beszédüségük mellett is, hogy önkénytelenül annak részére állunk, a ki legutoljára szólott; hanem Homeros hősalakjait szemléljük bennök, a kik mindent belső meggyőződésük és az isteni törvények szerint cselekesznek. E hősök jelleme szilárd és hajthatatlan, semmi szenvedés, semmi veszély, vagy akadály el nem tántorithatja őket egy hajszálnyira sem kitűzött czéljuktól; hanem saját erejök tudatában ellenállhatatlanul törnek a felé; habár a küzdelemben előre láthatólag elbuknak is.

Sophokles jellemalkotásában oly mozzanatra találunk, a melyet sem Aeschylosnál, sem pedig Euripidesnél fel nem lelhetünk; ő ugyanis mély emberismerettel és finom költői tapintattal több drámájának főhőseül nőket választott, és pedig szerencsésen. Mert az erkölcsi és érzelmi világhoz a nők sokkal közelebb állanak, mint a férfiak; a belső harczok, az indulatok és szenvedélyek, melyek a felhevült állapotban rendesen a tettek irányzói, bennök sokkal inkább alakot öltenek; s azért drámai jellemek alkotására a nő igen alkalmas. Aeschylos a nőket csak figyelmére is alig méltatta; Euripides drámáiban ugyan nagyobb tért engedett nekik, de inkább csak rut oldalukról mutatta be őket: Sophokles Antigoneja, vagy Elektrája pedig e nem tiszteletére késztet bennünket. A hatalmas érzet, mely Elektra egész valóját eltölti, az atya iránti tisztelet és gyermeki kegyelet, a melyet a halott iránt is hiven megőriz, a gyenge nőt a legmagasabb szenvedélyig fokozott hajt-

---

[1]) Csal. Lapok. I. félév, 558. l.

hatatlan jellemmé teszi. Mily fönséges Antigone önfeláldozása testvéréért, a kinek meggyaláztatását elviselni nem birja, hanem inkább maga is a biztos halálba rohan. Valóban a Sophoklesi tragœdiák tökéletessége: a helyes szerkezetet, a jellemek, szorgalom és gondos simítás eredményei.

Sophokles az élet ideáljának megvalósítását tűzte ki drámáinak feladatául; hősei míg egyrészről oly sajátos egyedi vonásokkal birnak, a melyek csak is bennök találhatók, más részről pedig az emberiség általános eseményének képviselői.[1])

Sophokles a tragikai cselekvényt művészi kézzel késziti elő különféle peripetiák és az eseményből előre érezhető következmények által. Ha a derült időben hirtelen czikázó villám és eget rázkodtató robajjal lecsapó dörgés kedélyünket jobban megrenditi is, azonban a lassankint képződő óriási felhőtömegek rémes alakjai, a minden oldalról sötétülő látóhatár, a megsűrüsödött tikkasztó lég, melyek a közelgő vihar előjelei, a lélekbe mélyebben benyomulnak és maradandóbb hatást keltenek. És ezen utóbbi hű képe Sophokles drámai alkotásainak; a jellemeket, körülményeket, cselekményeket oly művészies csomóba bonyolitja — mi közben a fenséges és megragadó jelenetek egész során át vezeti a szemlélőt — hogy a katasztrófa kikerülhetetlenné válik s épen ez által nagyszerüvé. Nézzük p. o. az Oedipus királyban mint működnek össze Oedipus gőgje, a melytől elvakítva már legközelebbi rokona s az agg jós részéről is trónja elleni áskálódást lát, a szerfölötti vágy hogy a születése titkát fedő homályos fátyolt föllebbenthesse, a pásztor kicsikart vallomása, a korinthusi hírnök leleplezése a nagy katasztrófa előidézésére, mely a hatalmas királyt porrá zuzza és a szerencsétlenség legmélyebb örvényébe taszitja.

Továbbá mily nagyon felkelti csodálásunkat Sophokles a situatiók mesteri rendezésében, a mi által a cselekmény kifejlesztését eszközli, a hatalmas ellentétek ügyes csoportositásában, a melyek a cselekvény hatását erősítik, — oly körülmények összehozásában, a melyek a végkifejtés iránt a nézők figyelmét folytonosan feszült és nem lankadó érdekeltségben tartják. És a hatás fokozására nem ritkán a személyeknek eredeti természetével s körül-

[1]) V. ö. Schöll. id. m. 74. s köv. l. Westermann Pauly Real-Encyclopaedia. VI. 1. 1305. és köv. l. Schneidewin Allg. Einl. 26. s köv. l.

ményeivel ellenkező helyzetet alkot, a melyből származik aztán a küzdelem.

Igy az agg és gyönge Oedipus szemeitől megfosztottan, nyomasztó szükségben bolyong, hű leányától vezetve, hogy valahol pihenést és nyugalmat nyerjen. Elektrának együtt kell élnie atyja nyomorult gyilkosaival, a kiket ő a legmélyebben gyülöl, ki van téve a gunynak és nélkülözésnek, és a szenvedélyek óriási harczát vivja keblében, midőn érezni kénytelen tehetetlen gyengeségét azok ellenében, a kiknek kezében van a hatalom még ő fölötte is. A megragadó ellentétek hathatós példáját látjuk Philoktetesben: az erős hős elhagyva mindenkitől a puszta szigeten testi fájdalmainak sulya alatt meggörnyed és jajgat, mint a gyermek; mily iszonyú érzelmek dulhatnak Philoktetes kebelében, midőn csak nyöszörögve vonszolhatja testét és sebének bűze még a véletlenül a lakatlan szigetre tévedteket is elriasztja tőle! Itt különösen «a testi szenvedések, melyeket Sophokles oly híven ecsetel, épen a nagyszerű ellentét által hatnak reánk; mert az ember panaszkodik csak e tragœdiában, de a hős cselekszik». [2])

Miként a cselekvés a valódi élet magasztos képét állítja elénk Sophokles drámáiban; ugy a nyelvezet is a kifejezések élethű igazságával e követelménynek a legszebben megfelel. A tragœdia nyelvezete mindenesetre az élet nyelvezete, a mennyiben t. i. maga a tragœdia is az életnek képe: a mily viszonyban áll tehát a művészi igazság a tapasztalati igazsághoz, oly viszonyban kell állani a tragœdiai élet nyelvének a köznapi élet nyelvéhez; abból kell kiindulnia, de nem szabad abba beleveszni. S igy van ez Sophoklesnél: az ő kifejezése mindig életerős, belső méltósággal teljes, mérsékelt és magasztosan egyszerü. Aeschylos nemcsak dialogusaiban a phantasia legmerészebb képeit használja és hasonlataiba olvasztja azokat bele; hanem a közönséges beszédbe és egyszerű leirásba is ily képeket vegyit, ugy hogy óriási nagyszerűségét követni alig birjuk. [1]) Euripidesnek nyelvezete pedig

---

[1]) V. ö. Lessing Laokoon v. a festész és költész határairól. Ford. Braun Zs. Budapest, 1877. 68—78. l., valamint Trach. nők. 1088—1089. s.

[2]) Ide vonatkozik Plutarchosnak (Mor. p. 79. B.) ezen jegyzete; ὁ Σοφοκλῆς ἔλεγε, τὸν Αἰσχύλον διαπεπαιχώς ὄγκον, εἶτα τὸ πικρὸν καὶ κατάτεχνον τῆς αὐτοῦ κατασκευῆς, τρίτον ἤδη τὸ τῆς λέξεως μεταβάλλειν εἶδος, ὅπερ ἠθικωτατον καὶ βέλτιστον. Az itt említett gúnyolást valószínüleg csak Ion tulajdonítja So-

egészen a közönséges élet szavakban dús és terjengős beszéde; a költői kifejezések virágait érezhetőleg csak is külső diszül használja. E kettő között szerencsés középutat tart Sophokles. Az ő nyelvezete mindig választékos, rövid és gyakran épen egyszerűsége által fönséges; képei mindig a tiszta valóságból kölcsönzöttek, kellő mértéket tart azokban, csak ott halmozódnak össze, hol a szenvedélyek lángolnak föl: az ő tökélye nem egyes kimagasló szépségek elragadó hatásában nyilatkozik, hanem a szinekben gazdag különféleségek művészies összhangjában, a mely az ő nyelvezetét, ugy mint egész költészetét a legnagyobb mértékben átlengi. Sophokles kiválóan képviseli a görög nyelvnek amaz egyedül sajátos zengzetességét, a mely Horatiust e szavakra fakasztá: Grais dedit ore rotundo Musa loqui.[1]) Nem volt költő az ó-korban, a ki oly műgonddal, oly művészi öntudattal használta volna fel a görög nyelv dús kincstárát, mint ő, s mindent a maga helyén alkalmazva és a helyes mértéket megtartva, ugy hogy az *εὐκαιρία* — melylyel a Bios őt jellemzi — a legnemesebb értelemben illeti meg Sophoklest.

Kiváló figyelmet érdemelnek párbeszédei, a szenvedélyek és indulatok — a tragœdiának emez alapelemei — különösen itt tűnnek fel a maguk valóságában; a természetesség a legszebben egyesül a művészi alkotással. Szép példa erre Aiasban a szenvedélyes Teukros és Menelaos hosszú perlekedése (1046—1162); ezek valódi görög éles elmüséggel mintegy szóharczot vívnak egymással. Mily óvatossággal szólítja meg atyját, Kreont, a jegyesét megmenteni akaró Hæmon, hogy jobb gondolatokra bírja őt: eleinte a legnagyobb tisztelettel és higgadtan szól, de később mindig hevesebb és hevesebb lesz a szóvita, az ezelőtt oly szelid ifju ingerülten gunyolja atyját; és végre a midőn az érzelmek

phoklesnek; mert ennek szelid és kellemes bája ellentétben áll Aeschylos «grandiloquentia»-jával. V. ö. Lessing id. m, 34. s köv. l. Welcker Aesch. Trilog. 525. l. Schultz De vita Sophoclis p. 136. Bernhardy azonban azt hiszi, hogy itt Sophoklest Euripides-szel cserélte föl Plutarchos s így az egészet Aristoph. Békák 1010—1011-ik verseire kell visszavezetni. Grundr. d. Griech. Literat.[3] II. 2. 425. l.

[1]) De arte poetica v. 323—324. V. ö. Solger Vorrede p. XXXV. ss. T. W. Schmidt De ubertate orationis Sophocleae. Pars I. II. Magdeburg, 1855. Neu-Strelitz, 1862.

a legmagasabb fokra csigáztattak, haraggal és boszúérzettel válnak szét (Antig. 630—765).

Valamint az egész drámai cselekvés, ugy különösen e párbeszédek uj élénkséget nyernek a harmadik szinész közbelépése által: a különféle hatások közül, a melyeket épen ő idéz elő, csak néhányat akarunk említeni. A tritagonista a két egymás ellen küzdő szereplő közé lép és fokozza a helyzet érdekességét (Elektr. 673—803); közvetiti a cselekményt, midőn a rokon érzelmű szerepbe biztatólag hat (El. 1326—1384); vagy egyenesen elhatározásra birja a feleket (Philokt. 573—627); békitőleg lép közbe (Oedip. kir. 637), vagy ellentörekvésével az egyetértést megzavarja. (Philokt. 974—1290).[1]) A komikusok Μέλιττα-nak nevezik költönket[2]) Suidas szerint: διὰ τὸ ἡδὺ, a Bios azonban más okot említ «mivel, ugymond, a méh módjára a szépségeket mindenünnen igen jól tudta összehordani és a körülményekhez képest alakjainak, általán költészetének kiszinezésére fölhasználni. Dio Chrys[3]), a ki Sophoklesnek ἡδονὴν θαυμαστὴν καὶ μεγαλοπρέπειαν tulajdonit, egyik utánzójáról a következő verset közli:

Ὁ δ' αὖ Σοφοκλέους τοῦ μέλιτι κεχρισμένου
Ὥσπερ καδίσκου περιέλειχε τὸ στόμα.

Általában Sophokles költészetének alapjellege a kellem és kedvesség; épen azért Phrynichos Arab.[4]) igen helyesen ily nevekkel különbözteti meg a három nagy tragikust egymástól: Αἰσχύλος ὁ μεγαλοφωνότατος, Σοφοκλῆς ὁ γλύκυς, Εὐριπίδης ὁ πανσόφος. A γλυκύτης, melyet benne a régiek annyira magasztaltak, leginkább a kardalokban s néha az ἀπὸ σκηνῆς-féle énekekben szemlélhető. Aristophanes[5]) a béke áldásai közé sorozza, hogy már szabadon élvezheti a békés foglalkozásaihoz ujra visszatérő nép Σοφοκλέους μέλη.

---

[1]) Schöll id. m. 65. l. Westermann Pauly Real-Enc. VI. 1. 1307. l Schlegel Ueber d. dram. Dialog. Kritisch. Schr. I. 12. Göthe Gespräche mit Eckermann 3. 128. és 130,

[2]) Schol. Oed. Col. 17.: Ὥστε μέλισσαν αὐτὸν ἐκάλεσαν οἱ κωμικοί. V. ö. Schol. Aius 1109. Schol. Aristoph. Vesp. 462. Hermesianax Athenaeosnál XIII. p. 589. C.

[3]) 52, 17.

[4]) Σοφιστικὴ Παρασκευή. L. VI. p, 324,

[5]) L. Béke 531. v.

Egyik scholiasta [1]) ezt mondja: Σοφοκλέους ἴδιον καὶ χαρακτεριστικὸν τὸ γλαφυρὸν καὶ μελῳδικόν. A lyrai részletekben nemcsak a természet bájait énekli meg oly lágyan csengő hangokon; hanem a karnak az események és a cselekvés fölé emelkedő reflexiói valóságos bölcselmi ódákká lesznek. [2])

Meg kell még e helyen említenünk költőnknek az egykoru drámaírók — különösen Choerilos — ellen intézett Περὶ χοροῦ czímű drámaturgiai értekezését,[3]) a melyben azt, amit gyakorlatilag a kar és lyrai elem helyes alkalmazására nézve követett, elméletileg is kifejtette.

Sophoklest a régiek egyhangú ítélete a tragikus művészet fejedelmévé tette; Homerost ὁ ποιητής, Pindarost ὁ λυρικός, Aristophanest ὁ κωμικός és Sophoklest κατ' ἐξοχήν a ὁ τραγικός névvel illetik. Cicero, a ki a görög irodalmat alaposan ismerte, Sophoklest mesternek mondja a maga nemében [4]); Ovidius [5]), Vergilius [6]) és mások a legszebb dicséretekkel halmozzák el. [7]) Drámáinak fejtegetésével és méltatásával már az ókorban sokat foglalkoztak; ugy az élet különféle viszonyaira alkalmazható jeles mondataiból, mint költői szépségeiből egész anthologiát lehetne összeállitani.

Lessing említi a számos közmondásokat, a melyekre Sophokles művei szolgáltattak okot; [8]) ilyen az «Equus Sophocleus» is, a melyet Philostratos és Cælius Rhodoginus különböző módon magyaráznak, legvalóbbszinü azonban, hogy e szép hasonlatban, a melyet Orestes a hű pædogogos-ról mond, birja alapját:

---

[1]) Az Oedip. Kol, az említett εὐίππου ξένε kezdetű parodoshoz írt scholionban.

[2]) V. ö. E. Müller über die Sophokleische Naturanschauung. Liegnitz. 1842.

[3]) Suidas s. v. Σοφοκλῆς.

[4]) Orat. 1. 4. v. ö. De div. 1, 24, 54.

[5]) Amor. 1. 15, 15.: Nulla Sophocleo veniet iactura cothurno.

[6]) En erit, ut liceat totum mihi ferre per orbem
Sola Sophocle tua carmina digna cothurno. (Eclog. VIII. 9—10. v.)

[7]) Épen azért igen elszigetelten áll néhány kritikus állítása, a kik ἀνωμαλίαν vetnek költőnk szemére. V. ö. Longinus De subl. 33, Dionysios Vet. scriptor. censura 2, 11: ὁ μέν (Σοφοκλῆς) ποιητικός ἐστιν ἐν τοῖς ὄνομασι καὶ πολλάκις ἐκ πολλοῦ τοῦ μεγέθους εἰς διάκενον κόμπον ἐκπίπτων οἷον εἰς ἰδιωτικὴν καντάπασι ταπεινότητα κατέρχεται.

[8]) Leben des Sophokles 160. s köv, l.

Mint a nemes mén, bárha agg kor nyomja is
Nem veszti bátorságát a veszély között,
Hanem fülét hegyezve vár rá, ugy te is. (El. 25—27.)

Ily hasonlatokban, képekben, a nemzeti játékoknak magasztos rajzaiban, Sophokles művei gazdagok; ezek összbenyomása alatt mondhatta dr. Télfy költőnket oly szépen jellemző szavait: «Darabjai olvasásánál ugy érezzük magunkat, mintha Attikának tiszta legében lehellnénk s felhőtlen ege alatt járdalnánk. Alakjaiból édes zene látszik ömledezni s a lélek gyönyörködik bennök mint a belvederei Apollo szemléletében». [1])

Pannonhalma. SAMU FERENCZ.

A GÖRÖG ELEGIA AZ ALEXANDRIN KORIG.

II.

Az elegiák Kr. e. körülbelől 650-ig általában harczias színezetüek voltak, ez a szellem lengte át valamennyit. — Ez idő után azonban az ionok, miután a lydek járma alatt görnyedve, azoktól a legfelsőbb foku élvvágyat elsajátították, ekkor, mondom, a szívek nem lelkesültek nagyszerű tettekért, a hanem szűkebb élet körében kerestek s találtak szórakozást, örömöket. Természetesen az elegiának, mely a jelen költészeté, alkalmazkodnia kellett a kor szelleméhez, minélfogva el kellett dobnia a fegyvert, hogy a vídámság, a kedvteli élet kifejezőjévé váljék. Ez iránynak volt képviselője *Mimnermos*. Hogy hol született Mimnermos, azt ma már nem lehet biztosan meghatározni. Az adatok majd Kolophont,[2]) majd Smyrnat,[3]) majd meg mást említnek szülővárosaként. Minden bizonynyal ion eredetü volt, s költői pályafutása a hét bölcs ideje körül, tehát Kr. e. 625 körül esik és így Solonnak, az

---

[1]) Családi Lapok 1856, I. 558. l.

[2]) Tengeri hatalomról és lovasságról híres város, Kis-Ázsiában, Samos szigetétől északra.

[3]) *Smyrna*, egyike a leghíresebb, legvirágzóbb városoknak Kis-Ázsiában Lydia nevü tartomány nyugati részén a tenger mellett. A görögök egyik törzse, az aiolok alapították. Mai neve: *Ismir*.

ismert államférfinak, idősebb kortársa volt. Életkörülményeiről igen igen keveset tudunk.[1])

Valószínűleg előkelő családból származott s szülői a gyermek neveltetésére mindent elkövettek, úgy hogy már ifju korában, mint képzett, mívelt férfiu jelenik meg. Mívelt lelke, emelkedett szelleme által magához tudta édesgetni magát a nagy államférfiút, Solont is, ki utazása közben ismerkedett meg vele. Ez ismeretség csakhamar a legőszintébb, legbizalmasabb barátsággá vált. Miként élt a költő, arról ugyan semmi bizonyságunk nincsen, de körülbelől hozzá vethetünk a dologhoz, ha figyelembe veszszük, hogy mindazok, kik az ó-korban róla említést tesznek, őt mint a szerelem, a vidám társadalmi élet részesét festik. Sokat forgott a társadalmi körökben s finom műveltsége és a köznapin felül emelkedő szelleme által bizonyára lelkes irányadója volt a körnek, melyben megjelent.

Ifju kora épen abba az időbe esik, mikor hazája Halyattes lyd király által elveszté függetlenségét, el szabadságát, és politikai önállóságát. Enynyi veszteségért hol lehetett volna kárpótlást, némi vigaszt találni egy különben alapjábam élvvágyó népnek, mint a fényben, a pompában, az örömök, — gyönyörökben, vígságban, élvezetekben. A közszellemnek magával kellett ragadnia a költőt is s ő az élet édessé tevésére anynyival hajlandóbb, készebb lehetett, mert arranézve még ifju kora is erős rugóként működött.

Mikor már túl volt férfi kora delén s mintegy háta mögött látta az ifju kort, melyett úgy szeretett, melyet úgy felhasznált, megdöbbenéssel gondolt arra, hogy a szép napoknak vége, a kifogyhatatlan mulatságoknak hoszszu évadja lejárt, az örömöket, miket az ifju kor nyujtott többé visszahozni, megujítni lehetetlen. Egész lelkében megrendült e gondolatra s inkább óhajtott meghalni, semmint egy gyötrelmes, hoszszú öregséget kelljen átélnie, ezért mondja:

Bár betegség nélkül, gyötrő gondoktól menten,
Érne el a halál hatvanadik évemben.

Erre Solon, a komoly, tetterős férfiu azt felelte:

---

[1]) L. *Schoenemann:* De vita et carm. Mimnermi értekezését s még részletesebben: *Marx:* Comment. de Mimn. poeta elegiaco.

Jól teszed, ha követőm vagy s kitörlöd mit mondál,
Hogy szebbet jobbat mondok én ne neheztelj értte,
Változz meg te édes szavú s énekelj eképen:
Bár a halál nyolczvanadik esztendőmben érne.

E pár sor némi világot vet a két költő közt fennálló barátságra, de egyszersmind egymástól elütő természetökre is. Solon az élet változatos eseményeiben egy az igazságos istenek által létesített rendet lát, s épen ezért az istenek hatalmában teljes megnyugvásért kedélye sokkal derültebb, életnézetei már alapjukban sokkal vidámabbak, mint Mimnermoséi; bátran szembe megy az öregséggel, mitől Mimnermos rettegve fél.

A tárgy, melyet Mimnermos, úgy látszik, legtöbb elegiájában felhasznált, épen az ifjuság egyik legfőbb gyönyöre: a szerelem. S ez természetes is. A szerelmi költészetnek soha kedvezőbb talaja nincsen, bensőbbé, igazibbá sohase fejlődhetik, mint épen a politikai csendélet alatt. Szinte örvendenünk lehet és kell is ama körülménynek, hogy Mimnermos épen abban a korban élt s nagyratörő szellemét nem foglalta el más egyéb, mint a magánéletre oly szükséges s ennek közép és tetőpontját tevő eszményi érzelem: a szerelem. Ezt vitte ő be költeményeibe, ekint az elegiát egy új vonással gazdagitván, annak új látkört kölcsönözve, midőn megteremtette, ha szabad úgy mondanunk: a *társadalmi elegiát* s e faj legkitünőbb képviselője lett. Hogy milyen volt ő e tekintetben, arra nézve alig kell egyébre gondolnunk, mint arra, hogy az ifju ion ingerlékenysége, az élvezetek egész hoszszu sorában letelt élete az érzelmeknek valóságos lángtengerévé vált.

Utóbb aztán, mikor már test és lélek elveszték rugékonyságukat, természetszerűleg borult el kedélye az emberi élet rövidsége, az ifjuság mulékonysága felett. S e kedély-átalakuláshoz járult még egy másik körülmény is. Egész lelkével szerelmes volt egy Nanno nevű fuvolásnőbe, de mert már túl volt az üde fiatalságon, mert a hölgynek ifju lelkében nem érinthette úgy az érzelem húrjait, hogy azok viszhangot adjanak az ő érzelmeire, szerelme viszonzatlan maradt. Szerencsétlen szerelmének egész kétségbeesésével jajdul föl s ad kifejezést szomoruságának, bánatának és mindezekért az öregséget okolja:

Ha az arany Kypris [1]) tőlünk már messze van,
Mit is ér az élet, mi örömünk lehet?
Óh haljak meg inkább azon pillanatban,
A hogy szívemben ő nem kelt már érdeket!

Ha titkos szerelem édes, szelid élve,
Ölelés, bűvös csók boldogságot nem ad, — — —
— Ifjuság virága gyorsan elröpülsz te,
S nélküled a kebel kopár puszta marad.

Mert majd elközeleg a komor öregség,
Rúttá, nyomorulttá tesz, ha szép s jó valál,
Lelked gyötri folyton a gond s keserűség,
Unott lesz az élet, óhajtott a halál.

A gyermekek előtt gyülölt leszesz akkor,
Megvet a nő s reád nézni alig átall,
Kerül, ki szeretett addig — — — lám ama kor
Ily nyomasztóvá lett egy istenség által.

Röviden szólva hát Mimnermos itt azt mondja, hogy a szerelem és pedig látnivaló, a viszonzott szerelem nélkül örömtelen az élet s mert az öreg korban erről szó sem lehet, azért ez egy nyomasztó, nagy teher.

Tovább menőleg így énekel:

Mint a fán a levél, melyet a napsugár
Által a viruló kikelet fakaszt,
Úgy éltünk virága percz után oda már,
Arasznyi ideig élvezzük csak azt.

Egy isten se tanít meg jóra se roszra, [2]) — —
A Kérek [3]) közelgnek rémes-komoran,

---

[1]) *arany Kypris.* — Kypris, a szerelem, a szellem, szépség istennőjének, Aphroditének mellékneve, melyet *Kypros* szigetétől kapott, hol a habból született istennő először szállott ki szárazra. «*Arany*» mellékneve kinézésére vonatkozik, s e melléknevet a költők használták mindarra, a mi felülmúlhatatlan tökélyes és értékes volt; így mondták pl. arany kedves, arany mell, arany száj, a. szem stb.

[2]) Azaz az ifjuság él egyik napról a másikra, öntudatlanúl átéli a jót úgy mint a roszszat, — mély hatással egyik sincs reá, s ez szerencséje az ifjuságnak, ebben rejlik boldogsága.

[3]) *Kérek*, a különböző iszonyt gerjesztő halálnemek személyesítői, ellentétben *Thanatos*-sal, azaz a csendes kimulással.

Egyik a nyomasztó öregséget hozza,
Másik' kezében az élet vége van.

A mily gyorsan a nap szétszórja sugárit,
Az ifjuság ép oly gyorsan tova száll, —
S ha már nem szedheted életed virágit,
Az életnél, akkor, becsesb a halál.

Mert ezer baj ér: a nyomor sujtja ezt itt,
Másnak gyermeke nincs, ki véde marad,
Azt betegség gyötri, ez családját veszti, —
Nincs ember, kit Zeus meg nem látogat.

Fájdalmas panaszaiban kifogyhatatlan, hiszen ha látjuk, hogy azt a legdrágább kincsünket ragadja el a végzet, melyhez félő odaadással ragaszkodtunk minden pillanatban, viszsza tudjuk-e fojtani gyarló emberi szívünknek fölhangzó keserveit?! Mimnermos minden gondolata ama középpont: az ifjuság, illetve szerelem körül csoportosult, nem csoda, hogy annak multán az élvvágyó ión az öregségtől megretten. Ez az az állandó thema, mely Mimnermos szívét egészen betölti, s mely azt a gyötrő keserűség, a kínzó bánat epesztő fájdalmával nyomja. Ezért mondja tovább:

Hogyha látom az életnek viruló szép korát,
Verejték tör ki testemen és remegés fut át.

Tovább kellene hogy tartson éltünkben e szakasz,
Ámde mint tünékeny álom, csak oly rövidke az;

S annak múltán azonnal ott függ már fejed felett,
Az öregség, az idétlen, a gyülölt, megvetett;

A férfi rút lesz általa, hogy fel sem ismered,
Szemed világát veszti el és meggyöngűl eszed.

Vagy egy másik költeményében:

Hogyha nagyon szép is volt valaki egykor,
Ám ha az ifjuság egyszer tova száll,
A barát nem kedves a barátja előtt,
Az atyát gyermeke se tiszteli már.

Imhol egy a keserű bánat végtelen oczeánjába merült szív kínos jajgatásai. Szerelme pokoli szenvedély, a végetlen szerelem gyilkos lázában mint vulkán tör ki a szilajságig hévvel dobogó

szív vészharangjainak rettentő zúgása. A rajongó vágy minden pillanatban felüti fejét s érzelgős vágyakozásában a költő egy tovatünt rövid de szép álom: az ifjuság után eped. Mélység, igazság, valódiság lengi át szerelmét; neki nem elég, nem is élvezet, ha csókolhatja kedvesének ajakait, de úgy hogyha őt magát nem bírja maga iránt szenvedélyig ragadni. Ifjusága oda, — még az a vigasztalása se lehet meg, hogy az imádott szívét meghódíthatja s így az ifjuság elvesztéseért némi kárpótlást szerezhet. Ott áll előtte a komor valóság, az eszményi világgal tökéletesen ellenkező világ, egy kétségbeejtő, sivár látvány, egy rémalak, mely körül nem bír egyebet észrevenni, mint bajt, nyomort, szenvedést, ott áll előtte a megtestesült öregség. Megborzad e kisértettől s e borzadály nem pillanatnyi, hanem áthatja egész lelkét, szabadulni attól talán még álmában se tud, annak lidércznyomása alatt sajog szíve, egész valója. Ettől menekülni nem bír, egyedül szívével legalább bizonyosan nem. Eszét hívja hát segélyűl, hogy uralkodjék a tehetetlenné vált szíven, a harcz kitör a szív és ész között s ez utóbbinak sikerül legalább rövidke időre diadalra jutni. Költőnk az erkölcsi világ felé fordúl tekintetével, ennek fénylő régióiban keres, ha találna egy üdítő oázt s az ész mutat is ilyet. Ha már az élet oly anynyira tele van ezernyi aggálylyal, gonddal, búval, — ha az ember legszebb, szerinte egyedül szép kora oly futékony, olyan tünékeny; úgy nem lehet más feladatunk — fűzhette tovább gondolatait a költő, — mint lehető leginkább arra igyekezni, hogy életünk minden perczét, a míg s a menynyire csak lehet, felhasználjuk, értékesítsük, vegyük ki részünket az élvezetekből, a gyönyörökből. E gondolkozásnak eredményeként álljon itt e töredék:

Rosz tettel ne sérts idegent, ne sértsd tiéidet,
De méltányosság hassa át mindenha tettidet,
Gyönyörködtesd tenszívedet, — gonosz lelkű akad,
Ki jót mond felőled, kevés, több a ki roszszakat. —

Körülbelől anynyit fejez itt ki a költő, hogy az ember törekedjék az életet minél kellemesebben tölteni el, mikép jut azonban e kellemekhez, azt ne igen fontolgassa s ne adjon arra, hogy a közvélemény mit beszél. Ez az a megállapodási pont, melynek árnya alatt a költő nyugalmat, üdülést keres. A bánatos kebel önmagához szól leginkább, midőn a keserv elfeledésére s az örö-

mök élvezésére serkent. Mintha csak az ujkori elegia hangjait hallanók, melyben a bánat-sujtott lélek nem a környezetből, hanem saját magából igyekszik vígaszt meríteni.

Ezen kívül Mimnermosnak nehány elegiájában találunk epikus vonásokat is, a menynyiben az epos körébe tartozó tárgyakat, mythikus és heroikus mondákat, majd meg történelmi eseményt is dolgoz fel. Íme pár töredék:

Heliosnak [1]) nagy munkáját
Minden nap meg kell tennie,
Nem lehet se lovainak
Se néki szünetelnie,
Nyugalma nincs, hogyha egyszer
Az Okeanosból kikel
A korai rózsaujjú
Eos, [2]) és száll az égre fel.
Szárnyas öblös járműve van,
Melylyel a habon átevez,
A Hephaistos kezeinek
Értékes aranyműve ez.
A Hesperidák kertjéből
Ez viszi a víz tetején
Az alvót, míg meg nem áll az
Aithiopoknak mezején; [3])
Ott pihen a fogat, mig a
Regg-szülte Eos megjelen;
Ekkor Hyperion fia
Más szekeren [4]) tovább megyen.

E költeményben a költő gyengéd lelke sajnálatot fejez ki a felett, hogy Heliosnak menynyi fáradalmat kell kiállania azért,

---

[1]) Helios a személyesitett nap, a napisten. Hyperion és Theia fia, ki keleten az Okeanos világfolyamból kikel s áthaladva az égen két- vagy négylovú fogatával, estve nyugaton ismét az Okeanosba merül alá. — Utóbb hozzá tevék, hogy alámerülte után felszálltáig, szóval az éj alatt egy Hephaistos által készített csónakban, — költőnk szerint aranyágyban pihen.

[2]) A hajnal rózsaujju istennője, ki rendszerint a nap kocsija előtt jár.

[3]) Az Aithiopok (sötét színű emberek) Homeros szerint (Od. 1, 23 k.) két részre vannak oszolva, egyik keleten a másik nyugaton lakik, de mindkettő a földnek épen legszélén, — amazok afrikaiak, ezek meg ázsiaiak. — Az istenek nagyon szerettek náluk mulatni.

[4]) Az az a rendes nappali kocsin.

hogy a földet bevilágítsa. — Megjegyzem itt, hogy Homeros még nem ismeri a Mimnermos által kezelt mythosnak azt a részét, hogy a nap isten minden nap nyugatról keletre is megyen.

Ide tartozik még következő töredék is:

Jason [1]) az aranygyapjat
Sohse hozta el Aiaból, [2])
Viszsza se tért soha többé
Gyötrelmes, kínos útjából;
Kevély Pelias munkáját
Soha el nem végezhette,
Okeanos [3]) szép folyamát
Ő soha el nem érhette.

— — — — —

Aietesnek városába
A hol a gyors Heliosnak
— A nap istennek sugári
Arany ágyban lenyugosznak,
— Hova az isteni hős indula,
A partján Okeanosnak — — —

Sajnos, hogy e néhány sorból nem lehet kiokosodni a tekintetben, hogy mily módon használta fel a költő a mythost s miképp idomította azt önálló felfogással saját czéljaihoz. E részben épúgy nem mondhatunk határozott véleményt, mint a következő történelmi tárgyú elegiai töredékről:

[1]) Jason, Aieson király fia, a még kiskorú gyermek helyett bátyja, Pelias uralkodott. Mikor a gyermek fölserdült, visszakérte az uralmat, de az ármányos bátya csak úgy volt hajlandó erre, ha az ifjú elhozza Kolkhisból az arany gyapjut. Jason el is indult 50 kitünő hőssel az *Argo* által készített hajón (innen az Argonauták = Argo hajósai név) s számos küzdelem után el is hozta azt Aietes király leányával *Medeiával* együtt.

Azonban Mimnermos e regének más változatát követte, miről azonban a töredék teljességgel föl nem világosít.

[2]) Tartomány a Középtenger mellett, közönségesen Kolkhisnak egy része.

[3]) E név említése némi világot vet a Mimnermos által feldolgozott mondára, a mennyiben e szerint Aietes király az ismert földnek épen legszélén lakott Kolkhis tartománynak Aia városában, — hova azonban Jason el sem juthatott, nemhogy visszahozhatta volna a sárkányőrizte kincset.— Így idomítják a költők saját czéljaikra a regéket.

Elhagyva Neleus városát [1]) a nagyot,
Vonzó Ázsiánál ért hajónk szárazot,
Merész ellenségként tovább menve, nyomba
Kevélykedve értünk kedves Kolophonba,
Bevettük — elhagyva a folyót: a Halest — [2])
Az aiol Smyrnát is, — isten akará ezt.

Mimnermosnak végre még egy érdeméről kell említést tennem, hogy t. i. kitünő fuvolás volt, fútta «a fügefa nótáját» vagyis egy sajátságos ión dallamot, melyet akkor énekeltek, mikor a városból, szokás szerint, kikergették az elátkozottakat, hogy ekép a város megszabaduljon minden bajtól, rosztól.

Mindent összevéve elmondhatjuk, hogy Mimnermos az elegia költészetben valóságos korszakot alkotó jelenség, mert azt egy nagy lépéssel vitte előbbre.

A külvilág jelenségeit figyelemmel kíséri, ezek hatnak reá, de mert azokat saját énjének tulajdonaivá teszi, mintegy magába olvasztja, ezáltal minden egyedisége daczára is költészete általános érvényű tárgyilagosságot nyert. Ő volt azonban az első, ki az általánosnak igáját bizonyos tekintetben lerázva magáról, az egyén individualis jogosultságát érezve, az elegiát az egyediség határai közé ékelte, mindazáltal megtartva még a régi panaszos, kesergő hangot. — Költeményeiben a nyelv mindenütt tiszta, kellemes, kifejezéseiben gyöngéd s az alakot kitünő ügyességgel kezdi.

Mimnermos az elégiaköltészetnek új pályát nyitott, közelebb víve azt rendeltetéséhez. Maguk a tárgyak, melyeket feldolgoz, magától a tartalom megnyerőségétől és az előadás fényétől, zománczától úgyszólván bűbájos színezetet nyernek. Hogy dalai mindanynyian homlokukon hordják ama bizonyos bánatos kedély kifejezését, annak oka nem csupán ama körülményben rejlik, hogy hazája idegen járom alatt nyögött, mi ugyan az ión gyöngéd lélekre kétségkívül kellemetlenül hatott, hanem saját életének viszontagságaiban, növeltetésében művészi kiképeztetésében is. De végre is, bármint van a dolog, tény, hogy Mimnermos elegiáinak úgy alakját mint tartalmát teljes és tökéletes bevégzettségben hagyta utódaira. Utána már az elegia-költők mindinkább eltértek az

[1]) E város a *Poseidon* tengeristen fia által alapított Pylos, délnyugatra Messenaitól épen a tengerparton.

[2]) Egy kicsinyke, jéghideg folyócska Kolophon közelében.

epikus színezettől, a tárgy náluk szintén mindinkább távozott a hősköltészetétől; a költők mindinkább egyedi, személyes viszonyokhoz fordultak, ezáltal az elegiáknak kiváló élénkséget, mozgékonyságot kölcsönözve.

Sajnálatos, hogy Mimnermostól oly kevés töredékünk van, minélfogva csupán általánosságban ítélhetünk róla, pedig az elegia már általa oly fokig jutott, melyen alig különbözik a modern elegiától, a menynyiben mindkettőnek egy czélja van; mindkettőnek közös jellemvonása az, hogy a költő fájdalmának ad kifejezést, ámde a bánattól levert szív mégis tud találni egy révpartot, hova elmenekülhet a meglevő vagy csak bekövetkező csapás elől. Az újkori elegiának az az általános vonása mi a múlandóság felett töprenkedő lélek érzelmes merengésében áll, e jellemvonás, mondom, megvan már Mimnermos költeményeiben. Ő az elegiának valódi, megillető helyet biztosított a lyrai költemények óriási birodalmában.

És most ismét meg kell vállnunk Iónia legétől, át kell mennünk az anyaországba, Hellasba, hogy megismerkedjünk Mimnermos nagy kortársával, az ő barátjával az ő merő ellentétével: *Solonnal.* A bajok, melyekben Athenai Mimnermos korában szenvedett, könynyen felismerhetők, de nehezen voltak orvosolhatók. Az összes jogokat, a fennálló hatalmi viszonyokat kellett tekintetbe venni annak, ki az állam megbomlott épületét ha nem is teljesen, legalább valamenynyire ki akarta javítgatni. És akadt egy férfiu, ki vállalkozott az ember feletti munkára. E férfiu Solon volt. Czélja elérésére nem gondolhatott valamely eszményi, viszonytalan becsű közigazgatásra, — az említett körülményekből folyólag neki olyat kellett teremtenie, a mi a viszonyokhoz képest lehetséges vala és a melynek tökéletesedhetése a jövőben ne legyen kizárva. A hatalmat nem vehette el a nemesektől, de a polgároknak is kellett abból bizonyos részt adni vagy legalább is reményt nyujtani, hogy joguk legyen abból később részesedni. S ezt elérte a nagy államférfi azáltal, hogy a jogokat és kötelességeket a jövedelemhez és pedig a biztos, ingatlan vagyonhoz viszonyította, ezekre alapította. Éles látásával gondoskodott arról, hogy legyenek választottak, kik a bekövetkezendő czélszerű és szükséges újításokat végre is hajtsák. — Az államéletben tett eme reform nyilván magával vonta a társadalmi s magán életi viszonyok átalakulását.

Solon miután új törvényeket adott, tíz évre eltávozott Athenai-ból, hogy az alatt a törvények keresztül menjenek a nehéz tűzpróbán. Mikor azonban viszszatért, minden megváltozott volt; törvényei nem sokáig maradtak életben, a hatalmas családok, a vagyonosabbak az egyeduralomra törekedtek s azt el is érték.[1])

A történelem feladata már az események részletezése, s azok felett hozott ítéletek kimondása; a mit röviden érintének, csak a kor ismereséért tettük s hogy annál jobban megérthessük Solon költészetének mivoltát, mely államférfiui működésével öszsze volt forrva.

Solon királyi családból származott s élete a 7-ik évszáz eleje és a 6-ik évszáz középső fele közé esik, tehát 630—559 Kr. e. Valószínűleg már ifju korában foglalkozott költészettel s Homeros és Hesiodos, a két legősibb eposköltő, kedvencz olvasmányai voltak. E kori költői működéséről nincs semminemű fogantyúnk, ha csak nem veszszük ide oly költeményeit, melyekben szerelem, öröm, bor stb. vannak érintve, pl:

Kypria sarjának és Dionysosnak
És a Musáknak szép művei engemet
Most fogva tartanak, — ama művek, melyek
Vidámmá, kedvessé teszik az életet.

Költőileg s politikailag egyiránt jelentős szerepet Solon csak a *salamisi ügyben* kezdett játszani. Salamis sziget felett hoszszas ideig viszongásban állottak egymással Athenai és Megara városok. Már több kisérlet hiábavalónak bizonyult arra nézve, hogy az athenai-iak a szigetet visszafoglalják a megaraiaktól s a miatt az elkeseredés oly fokra hágott, hogy az athenai-iak halálbüntetés terhe alatt megtiltották, mikép valaki háborut merészeljen éleszteni. Solonban felébredt a tett-vágy, érezte, hogy ő van hivatva a dolgok élére állani s a mi felette különös egy jelenség, első fellépésével egy törvényt játszott ki, azt a törvényt, melyet épen az imént említénk. — Őrültnek tétetve magát, hirnöknek öltözve megjelent a piacztéren s elszavalta ott ama 100 versből álló nagyszerű elegiát, mely a szigetről «*Salamis*» nevet kapott. Fájdalom e nagy költeményből csupán pár sorunk van. Íme:

[1]) L. Falke, Hellas u. Rom. 20. köv. l.

Salamisból ide [1]) mint követ jövék,
Beszéd helyett ékes költeményt hozék.

E pár sorból látjuk, hogy Solon e költeményben úgy szerepelt, mint a kit Athenaiból Salamisba küldöttek s onnan aztán mint hirnök jött viszsza, minél fogva az előadás sokkal szabadabb lehetett, annak színezete sokkal elevenebb, megnyerőbb lőn.

E költeményből maradt fenn még e pár részlet is:

Hont cserélve inkább phlegandrosi [2]) lennék,
Avagy sikínosi [3]) athenai-i helyett,
Mert könynyen mondhatnák majdan az emberek:
Attikaiból im salamishagyó lett.

S mikor a költeményt valószínűleg következő két sorban végezte:

Menjünk Salamisba s hajókra sietve,
Küzdjünk, a nagy szégyent végre megszüntetve, —

akkor a növekvő lelkesedés tetőpontra jutott s ellenállhatatlanúl hadjáratra inditotta a népet.

Solon e nagy költeményében, mint az említett pár sorból következtethetni, két ellentétes érzelemnek küzdelme volt kifejezve. Egyfelől a dicső múltra való viszszaemlékezés, mely a lelket fölemeli, — másfelől a szerencsétlen jelen szégyene, gyalázata, mely a lélekre csak leverő hatással lehetett. E két szemben álló érzelem küzd egymással, egyszer egyik, másszor másik kerekedik felül, míg nem végre is kiegyenlítését a kettőnek, kielégítését a léleknek, a Skylla és Kharybdis közül való szabadulást, csak a férfiui akarat, erős elhatározás adhat s mint az utolsó sorokból gondolható, adott is.

Bár ama csekélyke részletek távolról sem adnak felvilágo-

---

[1]) t. i. Athenaiba.

[2]) Phlegandros vagy Pholegandros egy csekély, említésre alig méltó sziget az aigei tengeren Krétától északra.

[3]) Jelentéktelen szigetecske az aigei tengeren Krétához közel.

Az egész költemény értelme ez: ha egy athenaii e szigetek valamelyikére menne, legott gunyolnák, hogy ím ez ember az attikai népből való, Salamist elhagyta; ha velem történnék, bizony inkább szeretném ha nem athenaii hanem phlegandrosi vagy sikinosi lennék, egy szóval akármelyik kis szigetről való, — így szívesebben eltűrhetném a gúnyt, a megvetést.

sítást arról a kiváló költői erőről, mely Solon e művét áthatotta, de maga a hatás — a történelemből ismert tény — elég kezesség arra nézve. A hatás valósággal nagy vala; Solon vezetése alatt egy új hadmenetet indítottak a sziget meghódítására, mi be is következett, — ennélfogva mint *Hertzberg* mondja: «ward der jubelnde Beifall der Bürger und die Eroberung der Insel der wahre Schluss der Elegie Salamis».

Ez eseményben le volt téve Solon eléhaladásának, folytonos emelkedésének, alapköve. Eszélyességét, ha még nem is bölcsességét, el kellett ismernie minden józanúl gondolkozónak; éles esze s költői lelkülete tagadhatatlanúl egyszerre fölragyogott, magához hódítá a népet. Ez mutatta meg az ösvényt, melyen utóbb őt a törvényadó nagyfontosságú szerepére méltatták.

Hihetőleg e korban irta következő elegiáját:

A mi városunk nem veszhet el sohasem,
A boldog istenek s Zevs ezt így végezék,
A hatalmas atya nagylelkű gyermeke:
Pallas tartja rajta mindig védő kezét.
Bár a kincsre vágyó esztelen nemesek
Örvénybe szeretnék vinni városokat,
S álnok vezetői a népnek hasonlag,
Kikre az önhittség hoz bajt, nyomort sokat.
Vídám lakomákat csendben ünnepelni,
Nem értenek ők, sem határt vetni vágynak,
Nem tisztelik, mi szent, nem mi közös vagyon,
Jogtalanúl szerzett gazdagságra vágynak.
Rabol ez itt, az ott, semmit se kímélnek,
Szent alapjait se félik már Dikének; [1])
Ő hallgat, bár ismert előtte múlt, jelen,
S boszúért a kellő időben megjelen.
Az ily városoknak veszte múlhatatlan.
Ki nem kerülik a nehéz szolgaságot,
S ez szúnyadó tüzet és belharczot ébreszt,
S elragadja soktól a szép ifjuságot.
És forrón szeretett városunk majd gyorsan
Gonosz cselszövények örvényébe rohan.

---

[1]) A jog, igazság, törvények védistennője; szigorú, kérlelhetetlen büntetője, megtorlója minden jogtalanságnak.

Míg a népet ily sok baj kínozza, addig
Sok szegény idegen hon földére kerül,
Méltatlan lánczokra verve és eladva
A szolgaság jármát hordozni kényszerül.
Mindenki házába így eljut a közbaj,
Ajtó, kapu nem gát a nyomor utában,
A legmagasb falon áttör, áthat mindent,
Rejtőzzék valaki bár lakja zugában.
Lelkem készt engem, hogy megtanítsam Áthént:
Miként legtöbb közbajt gonosz önkény szerez,
Ám a törvényesség rendet és közjót szül,
S bilincset épen a jogtalanokra tesz.
Kisimit durvát, óv túlságtól, dölyföt tör,
Elöli csírában a romlás rügyeit,
Helyrehoz elcsavart jogot, gőgöt aláz,
És megszünteti a viszálynak magvait, —
Haragos czivódást elfojt s mi rosz vala,
Az mind jó, szép, igaz s nemes lesz általa.

Ebben az elegiában a néppárt túlbizakodottsága s a köznép nyomora felett panaszol s inti az athenaiiakat, hogy államukat ne döntsék a végromlás veszélyébe.

Különben az egész költemény három részre osztható. Az első részben a nemesek bírvágya s ezzel együtt a népvezérek káros működése van tárgyalva, kik maguknak is romlást hozandanak. A második rész a két párt magatartásából származó rosz következményeket sorolja fel, — míg a végső rész a törvényesség, jogosság, méltányosság jó következményeit, szép eredményeit említi meg.[1])

Mint már említők, Solon új törvényeket adott. E törvényadásban az volt feladata, hogy a hallatlan nyomást, melyet a gazdagok a nép tömegére gyakoroltak, czélszerű, egyik pártfelet se sértő, sőt mindkettőt kielégítő módon szüntesse meg vagy legalább szelidítse, a mennyire lehet. A feladat nehéz volt. Egy felkorbácsolt tengert kellett lecsillapitani; nem plátói államot kellett alkotnia, nem lehetett a képzelem segélyére támaszkodni, hanem alkalmazkodnia kellett a jelen viszonyaihoz, s ezekből kellett elvonni a helyest, a jogost, a szükségest. S Solon feladatát

---

[1]) L. Stoll. Anthologie I., — mely műve legyen itt még az utalás a később mondandókra nézve is.

mégis megoldotta. A mi egész törvényadásának általános, közös jellemvonása, az abban áll, hogy kiválóan a nép érdekeit vette figyelembe, tekintetét különösen ez osztály növelésére, művészi kiképeztetésére fordítá: az egyesnek jogot igyekezett biztosítni. Ő maga mondja egyik töredékében, hogy utoljára maga a nép is belé szokott ama régi állapotba, «nem találhatni a világon, a nap alatt oly népet, mely ennyire beleszeretett volna a szolgaságba». Ezt a szomorú állapotot szüntette meg ő, midőn új életet öntött a népbe:

Mert a népnek adtam akkora hatalmat,
A minő méltányos, menynyi néki elég,
Jogaiban én őt meg nem csonkitottam
S a régihez újat én nem mellékelék.
Vigyáztam, hogy a ki hatalmas, vagyonos,
Régi jogaiban azt is meg ne sértsem,
— — Védő pajzszsal álltam én, hogy egymás felett
Előnyöket nyerni egyik se kisértsen.

Solon, miután törvényeket adott, — mint már érintém, útazni ment Egyptomba, Lydiába s ezeken kívül meglátogatott néhány szigetet. Ez időre esik Mimnermossal való ismeretsége, melyről föllebb szólottam. A mondottakhoz itt még hozzá teszem, hogy ugyancsak Mimnermoshoz intézvék e szavak is:

Mindig többet többet tanulva öregszem.

Solonban megvolt az önbecsérzetnek őt megillető, méltányos foka, ezért mondhatta szintén Mimnermoshoz: «halálom ne legyen könynytelen, bár ez által barátimnak fájdalmat, keservet okoznék». Míg Mimnermos, a kéjelemhez szokott ión irtózik csak a gondolattól is, hogy valaha öreg legyen, addig Solon azt óhajtja, hogy tisztes öregségben, mikor az erényt sokáig gyakorolta már lelkiismeretesen, ekkor érje a halál; midőn egy tettekben gazdag múlt után nyugodtan, önvád nélkül, elégedetten tekinthet viszsza az eredményekre, melyeket elért.

Solon tíz évig volt távol hazájától. Mikor visszatért, Peisistratos állott a hatalom élén. Solon e férfi bírvágyát, hirszomját, nagyravágyó törekvéseit veszélyeseknek találván az államra: nyiltan föllépett ellene s intette, figyelmeztette a népet a hazug politikára. De hasztalan munka volt. Peisistratos kényúr lőn, a teljes hatalom kezébe jutott. És csudálatos! Solon mégse veszté

el minden reményét, még mindig lehetőnek tartja a változást, csak nem szünt meg inteni a népet:

Ha nyomort szenvedtek önhibátok miatt,
Ezért isteninket ne hibáztassátok,
A rút szolgaságot magatok szerzétek,
Az eszközt kezükbe [1]) épen ti adtátok.
Egyenként, mint rókák, ravaszúl müködtök,
Ám öszszesen mindent bárgyú észszel tesztek, [2])
A hizelgő férfi szavát nézitek csak,
Ámde tetteire sohse figyelmeztek. —

Egy államférfiunak működése azonban a világtörténelemnek tán épen korszakalkotó eseménye lehet, mindazáltal hiányzik róla az a varázs, mely a költészetnek, a költőinek nélkülözhetetlen föltétele. Solonnak említett művei is lehetnek nevezetesek s bizonynyal azok is voltak az államéletre nézve; elönkbe állíthatják a honáért, a hon érdekeiért mindenha lelkesedő honpolgárt, ki azokért, ha kell, akár életét is áldozni kész, de semmi szín alatt se nagyon fontosak a költészetre nézve. Túlzás nélkül mondhatni ki, hogy Solonnak imént érintett költeményei, melyek az ő államférfiui tevékenységéhez a legszorosabban fűződnek, említésre méltók ugyan a végre, hogy Solont mint államférfit ítéljük meg, de az elegia-költészet haladására befolyással nem voltak s érdeme e részben csak anynyi, hogy az elegia pályáján megmaradt s nem engedte viszszaesni azt.

Máskép van a dolog azon költeményeivel, melyeket Athenaiba viszszatérte után jóval irt. Ezek már költőiek, ezek méltán igényt tarthatnak a költészet elnevezésre.

Útazása közben szerzett soknemű ismerete, az emberek tanulmányozása, a nagy mennyiségű tapasztalat s a tiszta önismeret, a különben is gondolkozni szerető főnek új, kifogyhatatlan tápot nyujtottak a költészet tekintetében. E részben Solon a bölcsészeti szemlélődésnek gyakorlati alkalmazását tűzte ki czélúl. Előtte most

---

[1]) T. i. a kényuraknak a ti esztelenségtek adta kezökbe az eszközt, hogy titeket szolgaságra vessenek.

[2]) Érdekes lesz az összehasonlítás kedvéért ide igtatnom *Schiller* következő párversét:

Jeder, nimmt man ihn einzeln für sich, scheint klug und vernünftig,
Nimmt man in corpore sie, gleich wird ein Dummkopf daraus.

minden létező, minden anyag élőnek tünt fel, előtte a tárgyak, a fogalmak, mint pl. a hit, a vallás, a művészet, a tudomány, mindanynyian mint érző, gondolkozó, cselekvő lények jelentek meg. A külvilág s a saját bennső életének mozzanatai felett hozott ítélet lánczolatos öszszefüggésbe hozta azokat s költőivé tette azáltal, hogy nemcsak mint a rideg értelem művei, hanem mint a szívhez szóló képzelem által beragyogott elemek hatottak. A költői gondolatok mintegy érzékelhetőkké válnak, a hideg ész eszméi jótékony melegtől áthatva, besugározva állanak elő. Solonnak eme költeményei nem vonatkoznak már közetlenül az államra, hanem az önállóan gondolkodó ember öntudatát, az egyedi szellem emanczipácziójának egy nemét mutatják.

E költemények sorozatába jő mindenek előtt a Muzsákhoz intézett szép ima, a tőről metszett hellén emberi boldogságtan, egy kiszakitott lap az erkölcstan könyvéből, egy jól felhasznált emberöltő alatt szerzett tapasztalatok, talpra esett életnézetek gyűjteménye. — Íme a költemény:

Olympi Zevs s Mnemosyne[1]) dícső gyermekei:
Muzsák, hallgassátok meg könyörgésemet!
Óh adjatok áldást nekem a halhatlanoktól,
S emberek részéről mindig jó hírnevet;
Kedves legyek a barátnak, az ellennek gyülölt,
Azok szeressenek, ezek meg féljenek,
Legyen vagyonom, de csupán joggal szerezzem azt
— — A boszú napjai majd eljövendenek.
A gazdagság, vagyon, miket az istenek adnak
Az embernek mind állandó kincsei maradnak,
De mit nagyravágyás szerez, nem válik diszére,
Roszra viszi s önkénytelen árnyat von lelkére.
Az ily gazdagság bárkire vészt hoz nagyon hamar,
Kezdete a bajnak, gonoszságnak csekély,
De, mint szikra, gyorsan éle l és végre iszonyú,
Sokáig fenn nem áll semmi, hogyha kevély.
Zevs mindent czélhoz vezet: mint a tavaszi szél
Elüzi hirtelen a felhőt az égről,
A zord tenger hullámait háborgásba hozza,
S elsöpri az áldást a munkás földéről, —
Feljut az istenek magas lakáig az égbe,
S az ég kék derüje föltetszik ím legott,

[1]) *Mnemosyne*, Zeus neje, az emlékezet istennője, Róm. *Moneta.*

A napnak tüze fölragyog a kövér mezőken,
Hol a pusztulásnak nyoma se maradott:
Ilyen Zevs boszúja is, nem mint az emberé,
Mely gyorsan mindenre egyiránt nehezűl, — —
Soká nem maradhat rejtve az istentelenség,
Bizony elébb utóbb a rosz csak kiderűl.
Az egyik korábban lakol, más később, — némelyek
Bárha a büntetést sohase szenvedék,
Ez nem marad el, az atyák bünéért meglakol,
Az ártatlan gyermek, a jövő nemzedék.
Mi halandók ápoljuk a jót úgy mint a roszszat,
Mindennek legbecsesb a dicsőség fénye,
Hogyha szerencsétlenség ér, akkor jajveszéklünk,
Addig uralg rajtunk éltünk vak reménye.
Kit a nehéz szenvedések fájdalmi kínoznak,
Annak fővágya, hogy legyen egészséges,
A ki gyáva, az szeretne vitéznek látszani,
Ki rút, azt hiszi, hogy alakja szép, ékes.
A ki vagyontalan, kit a szegénység nyom,
Arra tör, hogy legyen övé minden vagyon.
Mindenki küzd. Tengerre száll ez itt, és hajóján
Kincsét haza vinni vágyik epekedve,
Vad szélvészek viharában elszántan evezget,
Még drága életét is koczkára vetve.
Ez sokfájú földjét szeli, szántva évről évre,
Nem törődik, csupán a görbe ekével,
Más Athene vagy Hephaistos művészetéhez ért, [1])
S mire szüksége van, megszerzi kezével.
Amaz a Muzsáknak müvészetit tudja,
S nyitva áll előtte a bölcsesség útja.
Azt jóssá tevé Apollon, [2]) a meszszelövő úr,
S ez előre tudja ha vész fenyegeti,

---

[1]) Athene és Hephaistos a kézművek istenségei, a kézműves tőlük kapja arravalóságát, ügyességét, gyakorlottságát, épen mint a hogy a költő a Muzsáktól a lelkesültséget, a szép gondolatokat, a mély érzelmeket, a föllengző eszméket. Hasonlókép az orvos Paiontól, a jósok meg Apollontól kapják rátermettségüket, tudományukat.

[2]) Phoibos Apollon a napisten, a zene és költészet, a jövendölés és a tudományos gyógyászat istene. Ő egyszersmind a romlást hozó isten, ki boszúlni és büntetni tud, betegséget küld s rögtön halált hozhat. Oly hatalmas, hogy maguk az olymposi istenek megreszketnek, ha felhúzott íjával közöttük megjelen.

Mert megáldák az istenek; — de a kiszabott bajt
Madár [1]) vagy áldozat el még sem üzheti.
Némelyek Paion [2]) művéhez tudnak: jó orvosok,
Ámde biztos czélhoz ezek se vezetnek,
Halk jajokból nagy fájdalmak sokszor állnak elő,
Hol már nincs hatásuk szelid gyógyszereknek,
Sokszor meg nehéz betegek felgyógyulására
Érintésük elég az orvos kezeknek.
A sorstól jő a rosz, a jó, s el nem kerülheted
Az eredményt, mely az égiektől jött le,
Ki se tudja müve végét, melynek kezdetén van,
Minden dolog bajjal vagyon öszszekötve.
Néha az, a ki igyekszik jót s jól tenni mindig,
Előre nem látott nagy veszélybe rohan,
Másnak — ki egész éltében tán csak roszszat teve,
Müvén az égiek ezer áldása van.
A gazdagság bármekkora, sohasem elég nagy;
Kinek mi közülünk a legtöbb van ebből,
Az még többre vágyik s vágya kielégithetlen,
Hasznunk bizony mástól nincs, csak istenektől,
A gazdagság vészt hoz reánk, Zevs meglakoltat,
S a pénz elvándorol amahhoz emettől.

Ennek az egész nagy költeménynek tartalma az, hogy a jogtalanság sohase szül jót. S ennek az általános tartalomnak részleteiként vannak felhozva: hogy az igazságos úton szerzett vagyon áldást hoz szerzőjére; a jogtalanul szerzett birtok ellenben csak bajt, nyomorúságot. Az emberek Átéval, a vétkek megboszulójával nem gondolva, ki pedig a csak távol jövőben létező, ártatlan nemzedéken is felveszi büntetését, — a halandók kergetik a szerencsét mit sem érő reménykedéseik között. Az embernek nincs más vagyona, mint az erény, az istenek áldásának kérése s az a tudat, hogy Zeus az igazságosnak boldogságot, a gonosznak ellenben romlást okoz.

Ez időtájt írhatta következő töredékeit is, melyekben a barátság, szerelem, gazdagság, élet stb. vannak érintve. Pl.:

[1]) T. i. az, ki a madarak ilyen-olyan röptéből jósol.
[2]) Az istenek orvosa, kit később Apolonnal azonosítottak.

Ki se lehet boldog itt az ég alatt;
Mind szenvednek, kikre süt a tiszta nap.

Tehát nincsen a világon igazán boldog ember, még a földi értelemben vett boldogság se zavartalan, mert a külső körülmények felett uralkodni nem mindig áll az ember hatalmában.

Egy másik töredékében így szól:

Bizony vagyonosnak, gazdagnak mondjuk azt,
Kinek ezüstből és aranyból van bőven,
Lovai is vannak, öszvérei szintén,
És gyönyörködhetik áldásos mezőben;
S az is *az*, kinek csak a szükséges van meg,
Ezzel megelégszik, több nem is kellene,
Van neje s gyermeke (ha ezt is eléré)
S ehez járúl még az ifjuság kelleme.
— — Ilyen a földi kincs! Mert senki magával
Kincsét a Hadesbe bizony nem viheti,
Magát a haláltól, nehéz betegségtől,
Sem az öregségtől meg sohse mentheti.

E költemény frappánsan tünteti fel azt az általános görög felfogást, hogy a dolgokat úgy kell venni, a mint vannak, belé kell nyugodni a kérlelhetetlen sors végzésébe; a boldogság pedig nem a vagyontól van feltételezve, ellenkezőleg vagyonos igazán csak az, a ki ki tudja elégítni szükségeit, mert igényei nincsenek magasra csigázva, kinek egyszerű, családi köre megadja a földön elérhető legfőbb boldogságot.

A közölt mutatványok alapján, úgy vélem, világos, hogy a mily nemes, emberies szellem hatotta át a törvényadót, ugyanaz tükröződik viszsza költeményein is. Valódi athenai-i ő, magas műveltséggel, tisztult érzelmekkel, melyek a haza boldogságát czélozzák.

A mint láttuk, az ión elegia fejlődésével előbb Hellas politikai s szellemi fejlődését vonta maga után, körébe, aztán a lyrai elemek fokozatosan nagyobb mérvű felölelése által elfordult a háborukban, harczokban nyilvánuló külső tevékenységtől s a bennső államéletben kereste és kapta meg tárgyát. Solon által az életbölcsészeti tanok hirdetése, az életre szükséges intelmek, tanítmányok, a nemesítő, javító útbaigazítások, vezérelvek következtében az elegia az *oktató* színezetet vette föl. Nagy veszte-

ség, hogy épen e fajta műveiből olyan kevés példányunk maradott fenn.

Solon költészete minden ízében a véleményezés álláspontján áll, tanít, oktat minden sorában s ama melegség és üdeség által, mely, önszívéből fakadva, költeményeit, mint derűs napfény lengi át, a valódi költői értékre e tekintetben méltán igényt tarthat. Nála az elegia tárgya a történelmi jelen. Költőileg pedig az oktató elegia azáltal lett jogosult, hogy nem leledzett száraz elvontságok hínárjában, hanem mert az abban foglalt oktatói elem egy hosszú, küzdésteli élet eredménye.

Most végül hadd vessünk egy futó pillantást a különbségre, melyben Tyrtaios és Solon elegiai állanak. Tyrtaios dalaiban, a katonának született spártai, mint egy katekhismosban mindazokat a tanításokat és rendeleteket öszszefoglalja, melyek a férfit derék polgárrá, kivált derék harczossá tehetik. Mert ha a kívülről jövő ellenség ellen biztosítva van a város, akkor annak belsejében is kevésbbé állhat elő baj. — Az athenai-iaknál megfordítva volt a dolog. Kívülről nem fenyegetett ellenség, de benn forrongás dühöngött, tehát a belső államéletet kellett átalakítani. Míg hát Tyrtaios nem ismer magasabb erényt, mint a vitézséget, addig Solon nem talál fontosabbat, mint festeni a nyervágy szomorú következményeit, inteni az önkénytől, óvni az elnyomatástól.[1] — Ez röviden a különbség a két költő között s e különbséget a néptörzs, a kor, a különböző viszonyok, állapotok létesítették, melyeknél fogva különböző helyeken, különböző feladatok, más és más intézkedések, törvények álltak elő a fejlődés mindennemű ágazataiban.

Most egy bölcsészről kell szólnunk, ki csekély számú elegiai töredékei daczára is megérdemli, hogy legalább pár rövid sorban mint költővel foglalkozzunk vele. Ez *Xenophanes*, ki 615-ben született Kolophonban, s így virágkora 580—540 közé esik. Szülővárosából azonban, tán a szabad szellem által felidézett ellenszenv miatt, csakhamar távozni kényszerült. Átment elébb Göröghonba, sokat bolyongott szerteszét s miután Alsó Italiában Elaia városban bölcsészeti iskolát alapitott s ott számos hallgatója volt, nagyon öreg korában, a hagyomány szerint 92-dik évében halt meg.

---

[1]) L. *Hartung:* Die griech. Eleg. I. 7. köv.

Bölcsészeti érdemeinek méltatása nem tartozván ide, csupán anynyit említek meg, hogy ő s iskolája a világot nem mint valamely folytonos változásban levő anyagot tekintették, hanem mint egységet, mint egy oly lényt, mely örök változhatatlan, s melyet csak elménkkel foghatunk fel. A görög néphit s a sok-istenhivés ellen küzdött. Ő volt az első, ki azt tanította, hogy: «csak egy isten van, kit a halandókhoz sem alakra se gondolatra nézve hasonlítni nem lehet, csupa fül, csupa szem, csupa ész, gondolkozó, uralkodó mindenek felett, legfőbb, ki mindig ugyanegy állapotban marad, sohase változik, se kezdete se vége nincs». Xenophanes tehát az istenség eszméjét az egység és örökkévalóság méltó jelzőivel ruházta föl. S e gondolkozásmód kifolyása az a tanítmány is, hogy egyedül az intelligentia realis birtok. — Különösen Homeros és Hesiodos ellen kelt ki, kiket, miután ők az isteneket emberi alakkal, természettel, tulajdonokkal ruházták fel, erkölcsrontóknak tartott. Nem lehetetlen, hogy e tanok hírdetése volt oka hazájából elűzetésének. Xenophanes oly bölcselő, ki erkölcstanát a gyakorlatból vett tapasztalatok nyomán építi fel. Xenophanes be tudott pillantani az isteni dolgok természetébe, ez pedig csak nagy, mély szívű ember tulajdona.

Bölcsészeti rendszerét a «*Természetről*» czímű eposban írta le s e művén kívül gúnydalokat, paródiákat is írt. Minket most elegiái érdekelnek, melyekben mindenütt észrevehető bizonyos bölcsészeti színezet. Ámbár erkölcsi tanítmányokat fon be a költői lepelbe, azért vele született ion természetét nem tagadhatta meg. Az élvezetvágy meg volt benne is épp úgy, mint honfitársaiban, de aztán megvan benne a mérséklet is, melylyel a kicsapó tüzet féken bírja tartani.

Egyik művében előttünk áll egy lakoma leírása, a mint ő azt szereti s rendezni óhajtja:

Tiszta már a padló, tiszta a kéz s pohár,
Koszorú díszeleg mindenkinek fején,
Illatos kenőcs van töltve a csészébe,
Vidámsággal teli a vegyítő-edény[1])

[1]) A bort a görögök ős idők óta hideg vagy langyos vízzel vegyítve itták; bárbár dolognak tarták a bort tisztán inni. A vegyítés a kétfülű, nagy, hasas vegyítő edényben történt s az arány, — melylyel a két folyadékot

Aztán más bor is van, az íze mézédes,
Zamatja kitünő, ittassá nem tészen,
Középen a tömény szent illatot bocsát,
Hideg, tiszta, édes víz is van ott készen.
Ott a barnás kenyér; a megrakott asztal
Majd hogy le nem roskad a méz-, sajt terhétől,
Középen az oltár koszorukkal rakva,
Fölhangzik a lak a kedvnek örömétől.
Legelébb istent kell dicsőítni dalban
— Erkölcsös embernek — és jámbor beszédben,
Áldozva és szívből fogadalmat téve,
Hogy mindig csak jogost teszen életében.
Innod anynyit szabad, hogy vezető nélkül
Haza mehess, ha csak nem vagy felette vén, —
Dicsérd a férfit, ki ivás közben nemes,
Beszéde tárgya a szép múlt és az erény; —
De nem a Gigasok' s Titanoknak harcza,
Sem a Kentavroké, vagy más hős küzdelem,
Ősregék ezek mind, mikben mi nemes sincs,
— — Ámde mindig jó s szép az istenfélelem.[1])

---

vegyíték — Hesiodos szerint (Op. 594) ez: $^3/_4$ víz, $^1/_4$ bor, mi azonban csak az erős borokra állott; — rendes vegyítési arány ellenben ez: 2 : 5 vagy 2 : 3 —

[1]) Xenophanes emez egész költeményének jobb megértésére nézve álljon itt egy rövid megjegyzés a görög *symposionról.* — Mikor már az evésnek vége volt, következett a tulajdonképpi ivás, a symposion, mit jobb magyar szó hiányában *duskának* nevezhetnénk. A symposion czélja nem csupán a bor élvezete volt, hanem — legalább a műveltebbek köreiben — szellemi mulatság is, melyet a bor mellett folytatott vidám beszélgetés s a lant mellett énekelt bordalokkal (skolion) élénkítettek. Maga az ének lényeges szerepet játszott s az illető dalokat vagy egész karok adták elő, melyet a vendégek alkottak össze, vagy mint kördalt egyesek rendre egymás után. A duska kezdetén a vendégek koszorukkal ékesítették magokat; áldozattal, imával, vallásos énekkel nyitották meg azt. Azután kezdődött a voltaképi ivás. Körbe járt a pohár balról jobbra s minden egy italt előzött meg vagy követett. Nem ritkán abban lelték a dicsőséget, hogy ki tud nagyobb s több poharat üríteni ki, józannak maradva.

Természetes, hogy e szabályszerű ivások a kedélyek fölélénkülése folytán lassanként renden kívüliek lettek s ivott kiki tetszés szerint. Mulatságul szolgáltak különböző társas játékok; talányok megfejtése, szójátékok, a tréfa ezer meg ezer neme stb. — Az egész lakomának vezetése egy választás vagy sorshúzás által kijelölt elnökre volt bízva, a ki gondoskodott a borok kellő arányú vegyítéséről, a mulatságokról s a vendégek

E költeményből világos az erkölcsi irányzat, mely oda igyekszik hatni, azt ajánlja, hogy a lakomán ne a Gigasok s Titanok harcza, tehát ne a durva, szellemtelen küzdés legyen a beszéd tárgya, hanem az erkölcsre hatékony tettek, az erény. A lakoma zaja, vidámsága közben aztán tartsa meg az ember a tisztesség korlátait beszédben és tettekben egyiránt.

Egy másik költeményében mintha csak Solont hallanók. Ekép szól:

Nyerjen bár valaki sebes futásban győzelmet,
Avagy ötös viadalban Zeus szent berkében,
Olympiában Pisánál, [1]) — avagy ökölharczban,
Vagy tudjon megállni helyén a birok hevében,
Vagy az ököl-birok harczban, — a mint azt nevezik,
S bámulják bár a polgárok dicső, szép hírnevét,
Legyen a megtisztelő hely övé a versenyben,
S kapja bár a népnek közös kincséből kenyerét, —
Az állam ez ajándokát, [2]) mely becses emléke,
S nyerje bár lovak által el mind e dicsőséget:

---

illendő ellátásáról. De mindez elővigyázat daczára sem lehetett a felhevült kedélyeket mindig féken tartani, s költőnk elegiájában az illem korlátairól igyekszik gondoskodni. Az egyszerű, komoly férfiuhoz illő, de azért kedélyes lakomának adja rajzát, mintegy óhajtását fejezve ki, hogy ekép tartsák a duskát.

[1]) Pisa Peloponnesos egyik tartományának Pisatisnak tán főhelye. Közelében van Olympia tartománya. Itt tartották a Zeusnak szentelt olympiai játékokat; itt volt az ugyancsak neki szentelt berek, Altis, Alpheios folyam, Zeus nagy oltára s Göröghon legelső szobrásza *Pheidias* által készített arany, elefántcsont szobra. Volt itt sok templom, kápolna, oltár s istenek szobrai. E sok épületnek s térnek, nem pedig valamely városnak volt neve: Olympia.

E helyütt tartották az olympiai versenyeket. A verseny kétféle volt: 1. *gyalog* és 2. *szekér* verseny. Az első következőkből állott: *futás, ugrás, ökölharcz, diskos* (kerek érczlap) *dobás, birkozás*. Későbbi korban a versenyeknek még egy iszonyatos neme járult a fölebbiekhez, az úgynevezett: *ököl-birok harcz*, melyben tehát a fölebbi kettő volt egyesítve. Még később a *kettős futás* is az említettekhez járult, melyben t. i. valamely kijelölt czélig s onnan vissza kellett futni. A másik verseny-nem a szekérrel való, mely abból állott, hogy itt 1, 2, 3, 6, lovas szekérrel felállított oszlopok ügyes kikerülése mellett kellett elsiklani a kitűzött czélig.

[2]) Nagy dicsőség volt, ha valaki egyes győzelmet nyert is, ha ki 2—3-ban is diadalmas volt, emberre nézve legnagyobb szerencsének tar-

Nem érdemesebb, mint én, mert férfi — s lóerőnél,
Jobbnak és dicsőbbnek tartom én a bölcsességet.
Bizony nagyon helytelen és oktalan itélet:
Elébb tenni bölcsességnél minden testi erőt,
Tünjék ki bár a férfiu birok- s ököl-harczban,
Avagy ötös versenyekben az egész nép előtt, —
Vagy futásban, bár ezt — mivel a verseny mutatja,
Ki a férfi? — az erőnél becsüld mindig előbb;
Mindezzel nem lesz nagyobb az állam boldogsága,
A városnak is mindez csak kis örömet szerez,
Ha ki Pisa partjainál győz is a versenyben,
Azért az állam kincstárát nem gazdagítja ez. —

A költő e művében óv a testi erőnek túlbecsülésétől, megrója azt a régi öszszgörög felfogást, mely szerint valamely erő-versenyben győzőt többre becsülnek a bölcsesség és eszélyesség minden derék harczosánál, mint a hogy ma nap mondanók: a szellem az, a mi megelevenít, ennek művei állandó, igazi becsüek, ezek méltók a magasztalásra.

Egy harmadik költeményében a kolophoniak dőzsölő életét támadja meg: «Ők a lydektől eltanulták a haszontalan, féktelen erkölcsöket, mikor még kényúri járom nyomása alól szabadon, menten éltek valódi bársony köpenyekben mentek a piaczra, számuk mind együtt ezernél nem volt kevesebb, pompás hajókkal kevélykedve, szobrokhoz hasonlóan, művészi olajtól csepegtek.»[1])

Xenophanes felhozott pár műve mutatja, hogy ő nem született költő, a költészet és pedig a költői forma nála csak eszköz, hogy abban elburkoljon életigazságokat, intelmeket, tanítmányokat. Sem a verselés, sem a költői dikczió, sem maga az egész mű színezete nem emelkedik ugyan a kitünőségnek kevesek által elérhető fokáig; de miután költészetének fő jellemvonása épen abban áll, hogy a közönségesen dívó költészet mindennapisága ellen kel ki, tehát *ujítni* akar, s e harczban néha valódi érzelem —

tották s a ki minden versenyben győztes maradt, azt emberen felüli, isteni lénynek tekintették. Sőt nemcsak az illető győző maga, hanem családja, szülői, rokonai, városa, szülőhelye mind kiváló tiszteletben részesültek. A győztes maga nagy pénzjutalmat is kapott s az államnak abban a kegyében részesült, hogy az államférfiak közös étkezéshelyén, a *prytaneionban* étkezett.

[1]) L. Osann, Beiträge z. gr. u. r. Literaturg. I.

melègség és mindig szellemi felvilágosultság mutatkozik: ennélfogva Xenophanes, egy bölcselkedő költő, ki épen a bölcsészet segélyével igyekszik javítni, elég érdekes egy alak; nem elvesztegetett idő az, mit a vele foglalkozásra fordítunk.

Érdeme a független, önálló gondolkodás, mely őt korának közönséges életnézeti fölé emelte. Az igazságot kereste mindenha s a komoly buzgalom által elért bölcsészeti eredményeket megértetni mindenkivel, kicsitől nagyig, szembeszállni évszázas eszmékkel, véleményekkel, — mindez oly feladat, mely méltó arra, hogy az utókor legalább egy pillanatra ne feledje el Xenophanest.

Kr. e. 600 körül Megaraban [a korinthosi Isthmos és Attika közt fekvő városban] Theogenes tartotta kezében a fő hatalmat. Theogenes a népbarát álarcza alatt a dór nemesség ellen foglalt állást. Hanem ez uralma nem sokáig tartott. A nemesség mégis csak hatalomra vergődött s Megara ez időtől kezdve a folytonos küzdelmek, szenvedélyes pártharczok szinterévé lőn. — A nemességet elüzte a nép s aztán ennek uralma vette kezdetét. A nép a gazdagok vagyonát kiosztotta a tömeg között s oly hatalomra tett szert, hogy a nemességnek minden törekvése daczára is csak később sikerült némi jogegyenlőséget hozni létre.

E politikai viharokba, körülbelől 540—500 Kr. e. esik élete egy elegia-költőnek, kinek neve: *Theognis*. Törzsökös nemes családból származott s a polgárháboruk zavara miatt ő is egyike volt azoknak a politikai menekülteknek, kik kényszerültek elhagyni hazájukat. — Elveszté vagyonát, földönfutóvá lett. Szívesen eltürte volna még tán e csapást is, csak ne lettek volna a kormány élén a «parasztok». Igen, a földművelők kezében volt a hatalom pálczája, midőn a költő egyik barátjához, Kyrnoshoz, ekép szól: «a város még mindig a város, de a nép egészen más; azok, kik előbb nem is tudtak törvényről, jogról; kik vállaikat kecskék kopott bőrével takarák s mint az erdők félénk szarvasai távol maradtak a kapuktól, — — most ők az előkelők; míg ellenben a kik előbb nemesek voltak, azokat most közönségeseknek hívják. A jobbak csalják egymást, a csaló undorral röhög, nemcsak nemes, sőt közönséges értelmük sincsen. Mondd: ugyan ki tudja elviselni ezt?» — E nehány sor teljes magyarázatot ad Theognis állapotáról, kézzel foghatóvá teszi az ő kényszerhelyzetét, mely hazája elhagyására ösztönözte.

Hona szerencsétlen körülményei miatt feljajdúl a költő jobb érzete, erőteljes hanggal kiált föl, keserű szemrehányással, — említett barátjához intézve szavait:

Csak remény, a nemes van még az emberek között,
A többi isten Olympra mind viszsza költözött;
E földön *Hűséget* s *Eszélyt*, *Szemérmet* se látom,
A *Kharisokat*[1]) se, mind-mind el tüntek, barátom!
Az eskü nem szent, nem igaz, elveszté hitelét,
Nem féli az ember többé halhatlan istenét.
Kihalt, — hire hamva sincsen itt jámbor embernek,
Törvényest, méltányost, jogost itt már nem ismernek.

És végűl odateszi a jó akaró figyelmeztetést:

Ám a mig élsz, mig láthatod a ragyogó napfényt,
Imádd az isteneket és tiszteld mindig *Erényt*.
Fohászkodj hozzájok s égess jó kövér csontokat,[2])
Reménynek hozz elébb s utóbb is áldozatokat.
Vigyázz a gonoszokra, kik hamis szót emelnek,
S az örök istenek közül egyet se tisztelnek;
Mindég idegen birtokra, a máséra vágynak:
A gonosz tett követője szégyenteli vágynak.

A költő önmagához is szól e végsorokban, megtört lelkének csupán egyetlen vigasza maradt, a remény, egy jobb jövő reménye, mit nemes lemondással, önmegadással vár.

Addig pedig, míg e szebb s jobb kor bekövetkezhetik, hadd legyen legalább távol a viszályok, küzdelmek, a nyomor színhelyétől. Sokat, sokat bujdosott, bejárta Euboiát, Spartát, mígnem a siciliai Megarában új hazát talált s polgárjogot is nyert. A művelt lelkű férfiut kétségtelenűl mindenütt szívest-örömest fogadták, tanulhatott, okulhatott mindenki tőle s a kik nem gondolkoztak ilyen komolyan, legalább is élvezhették társaságát. — De a hon-

[1]) A Kharisok (rómaiaknál *Gratiak*), névszerint *Euphrosyne*, a háládatosság jelképe, *Aglaia*, a részvét, szívesség, előzékenységé; *Thalia* az elfogulatlanság, szendeség, szerénység és nyájasságé. Mindhárman a szerelem istennőjének Aphroditenak szolgálnak s a társadalmi élet vidámmá, kedvessé tételére rendelvék.

[2]) Azaz a levágott állatnak legjobb, legkövérebb részeit kell megáldozni.

vágy elnémíthatatlan érzelme felébredt lelkében, hazáját, mely anynyi nyomoruság, nélkülözés kútfeje volt, mégis csak forrón szerette, nem csak boldogságot, de még megelégedést se lelhetett sehol. Ő maga mondja:

Ámde nem éreztem magamat boldognak egészen:
Nem pótolta nekem semmi a drága hazát.

Utóbb, nem tudni mikor, ismét viszszatért hazájába, talán mert a honvágy gyötrelmeit nem birta tovább kiállani, talán mert szebb, jobb állapotot remélt találni. Hanem szíve csak fájdalommal tölt el. Vagyona elkobozva; hajléka nem volt, hol anynyi fáradalom után megpihenjen, a békéről még álmodni is merészség lett volna, a lázadás újult erővel tört ki, mit ő a költők által sokszor használt viharnak s szélvésznek eresztett hajó képében következőleg ír le egyik barátjához Simonideshez (kiről alább szólandunk) intézett elegiájában:

Volnának csak kincseim, Simonides, mint rég,
A nemesek körében anynyit nem szenvednék.
Reám nézve sok minden érdektelenné lett,
A nyomor a pénz iránt érzéketlenné tett.
Jól tudom, miért juták — bevonva vitorlát —
A nyílt, nagy tengerre ki, a sötét éjen át.
Szivatytyuzni nem tudnak, az ár mindkét szélen
Betör, sohase leszünk túl e nagy veszélyen!
A kormányost a rúdtól a nép már letette,
Ki hajónkat biztosan és bölcsen vezette.
Oda van a fegyelem, rabolnak, koboznak,
Ám a prédán jogosan csak nem osztakoznak;
Most a jó nemeseket a roszszak vezetik,
— Bizony félek, hajónkat a habok elnyelik —
Talányszerűn jóslom én ezt a nemeseknek,
Miből, ha okosak, a roszak is érthetnek.

E költeményt hát Theognis épen a forrongó lázadás közepette írta, mikor Megara városa oly örvény szélén állott, melyről a költő megjósolhatta a város bukását. És valóban a kereskedelmileg oly virágzó, számos gyarmatot alapító, gazdag város utóbb anynyira lehanyatlott, hogy egész Görögország előtt gúny s megvetés tárgya lett.

Theognis állása, mint pártembernek, kitünik minden sza-

vából; szenvedélyességében anynyira engedte ragadtatni magát, hogy nála az érzelmileg nemes elválaszthatatlan a születésileg nemestől, ez utóbbi amannak nélkülözhetetlen, kizárólagos feltétele. Nála a *jó* és *rosz* körülbelől anynyit tesz, mint *nemes* és *közember*. — — Menynyire haladt korunk e tekintetben?!

Theognis költeményeiben mindenütt az aristokrata nyilatkozik teljes erejében; a neve alatt fenn maradt gyűjtemény az aristokrata nevelés kézi könyvét teszi; mint *Bernhardy* mondja (Gr. Literat. II. a. 460), a gyűjtemény «als ein politisches Lehrbuch des jüngeren Adelgeschlechts betrachtet werden können». Theognis számtalan helyen valóságos gyülölettel szól az új uralkodó elemről. Igazi aristokrata, úgy hogy a személyes erény, a derékség előtte csak az illető állásnak körében létezik. Innen amaz elnevezések: *jó* és *rosz*, melyeknek erkölcsi értelmük Theognisnál, valahányszor pártokról beszél, mindig tekinteten kívül áll. A nép emelkedése felháborítja lelkét: «taposs láboddal a semmirevaló népre s szurd hegyes tövissel, a sulyos jármot tedd erősen nyaka köré!» — mondja elkapattan.

Épen emez említett tulajdonából folyik, hogy költeményeit a nemességhez intézi, melynek egyik képviselője *Kyrnos*, Polypais fia, egy nemes ifju, a költőnek egyik fiatal barátja, kit Theognis jó polgárnak óhajtott képezni vagy legalább is el akarta hinteni benne azokat a magvakat, melyek később a jók, t. i. a nemesek erényeinek terebélyes fájává nőjenek.

E körülmény kitünik abból a költeményéből, mely valószínűleg versgyűjteményének végén állott [1]) s mely következő:

Szárnyat adtam neked, melylyel átröpülhetsz
Szárazon s tükörén a nagy tengereknek,
Ott leszesz mindig a vidám lakomákon,
Ott lebegsz ajakin minden embereknek.
Fuvolák hanginál kedves ifjak majdan
Téged énekelnek édes bájos dalban; —
S ha egykor Hadesnek sok-könyjű lakába.
Föld sötét ölébe kell jutni te néked:
Neved azért fenn áll a halál után is.
E földön örökké élni fog emléked.

---

[1]) L. Munk, Gesch. d. gr. Literat. I. 69.

Úgy e költemény mint sok más Theognis művei között, kivált az *erkölcsi tanitmányokat* tartalmazók nagy részben Kyrnoshoz intézvék. E tárgytól minduntalan viszszatér ahhoz, mely őt keserűséggel tölti. Sehogyse tud megbarátkozni azzal az eszmével, hogy ő nemes létére elveszté mindenét; szerepléstől, befolyástól el van zárva a gonoszok által. Kimondhatatlan fájdalmat okoz neki az, hogy a nemes születésűt vagyis derék embert most nem becsülik többre, mint a gazdagságot; mindenki csak a gazdagságról álmodozik, mindenki csak arra tör, mert ez most a legszentebb czél, a legfőbb erény.

Elkeseredésének ekép ad kifejezést:

A nagy tömeg szerint egy erény van csupán :
A gazdagság, — egyéb haszonra nem segít; —
Legyen rhadamanthi igazság szívedben,
Vagy múld felül bár a Sisyphos műveit;

— — — — — — — — — —

Bárha, mikor hazudsz, oly meggyőzőn tennéd,
Mintha valóságot, nem költeményt szólnál,
Vagy ha ajakidnak édes beszédében
Isteni Nestorhoz tán hasonló volnál;
Légy bár sebesebb, mint a fürge Harpyák, [1])
S Boreas sarjánál gyorsabb repülésben, —
Mégis mindenütt csak ez egy hangot hallod :
A földi hatalmat pénz tartja kezében. —

«Theognis morálja tulajdonkép az eszközt adja meg: mikép lehet az emberekkel jó egyetértésben élni, lehetőleg megmenteni az állást s idő múltán minél jobbat kapni.» A pénzvágy ellen kikel, de a pénzszerzést illő határok között ő maga is oly szükségletnek tartja, mely nélkűl még a nemes ember se bir tenni, haladni, emelkedni; ezért inti Kyrnost: «Keresd a szárazon, a tenger végetlen határin egyiránt, óh Kyrnos, hogy mikép szabadulthatsz meg a szegénységtől.» Mert «jobb a nyomorgó embernek meghalni, mintsem élni a nyomasztó szegénységtől kínoztatva». — Theognis gyűlöli a szegénységet, mint valami nagy terhet s ezért fordul merész kérdéssel magához Zeushoz, s a többi istenekhez, kik a jogost és jogtalant, a nemest és közembert egyiránt megáldják boldogsággal, kik büntetlenül hagyják a gonoszt:

[1]) Az irtóztató rútság eszményképei, az alvilág lakói.

Bámullak Zevs, ki uralkodsz egész világ felett,
Tiéd a legfőbb hatalom s legmélyebb tisztelet, —
Te ismered a szíveket, olvassz a homlokon,
Király vagy te s trónod felül áll minden trónokon.
Mint türi szíved mégis el, hogy gonosz emberek,
A jókkal és igazakkal egy sorban legyenek ?
Vagy nincsen-e szövétnekünk, egy isten adta jel
Mely útunkat megmutatja, — a hol haladni kell ?
Lám egyformán megáldottak és boldogok leszünk,
Akár jogost és igazat, akár roszszat teszünk ;
S maradjon bár távol a szív minden gonoszságtól,
Néha mégis lenyomva lesz baj — s nyomorúságtól ;
Hogyha a derék férfi küzd nyomorral : képtelen
Kikerűlni a bűnöket, ott áll segélytelen. —

Theognis elegiái legnagyobb részének tárgya az emberi élet szemlélődése, abban a jó s rosz oldalok kiemelése, feltüntetése. Költeményei erkölcsösségre, humánus gondolkozásmódra, nemes érzületre tanítanak, tehát oly erényeket hirdetnek, melyek ma nap, keresztényi előhaladottságunkban is ép oly szükségesek, nélkülözhetetlenek, ha valaki meg akar felelni emberi hivatásának. — Ámde kötelességünk megemlítni, hogy Theognisnál tökéletes jellemszilárdságról nehezen beszélhetünk. Hogy ez állítás nem légből kapott, arra nézve szolgálok egy pár példával. Egy helyen következőleg inti Kyrnost: «Kyrnos, barátod előtt mutasd magad sokféle változott alakban és a hogy mindenki érez, ahhoz alkalmazd tenkedélyed is ; mutasd magad a sokat nyelt polyphoz hasonlónak, mely a sziklához kapaszkodva jelenik meg, — — — aztán változtasd meg gyorsan a színt, mert a szilárdságnál az okos változékonyság bizonyára jobb» ; — vagy mint egy másik helyen mondja : «Igaz barátságot soha semmiféle körülmények között ne köss senkivel itt a város népei között. Ajakiddal jelenj úgy meg mindenki előtt, mint szíves barát, de komolyan, híven, becsülettel ne kösd magad senkihez — — —», — röviden szólva tehát Theognis azt ajánlja : külsőleg legyünk nyiltak, őszinték, de ne szívben, lélekben is. Igaz ugyan, hogy Theognist aristokrata dühe s korlátolt rövid látása sokszor képtelenségekre ragadja, de félreismerhetetlen az a gondolkozásmód, az az eljárás, melyet jó magyarsággal színeskedésnek, köpenyforgatásnak nevezünk. — Ez az igazság, ezt elhallgatnom irodalomtörténelmi vétek lett

volna, mert az ítéletnek e téren se szabad elvakíttatni engedni magát, még ha bámulja is azt, a miről szól. Csodálnunk kell Theognis aranymondásait, de elfogulatlanúl kell csodálnunk.

Theognis eddig említett elegiái körülbelől ugyanazt a jelleget viselik magukon, mint a Solonéi s a miben elődjét felül múlja, az a gondolatok gazdagsága s a még inkább kirívó tanítói, oktatói színezet. S költészetének épen ez az oktatói erős oldala tette műveit oly használatosakká, hogy az iskolákban elegiáinak s epigrammjainak gyűjteményét mint kézi könyvet használták.

Theognis költészetének azonban egy másik ágával is meg kell ismerkednünk, mely ión könynyelmű vagy legalább is könynyed természetéből magyarázható. Ime egy példa:

Ha bort iszom, elfelejtem
Lélekölő szegénységem,
Ivás közben ez a gonosz
Ellenség rám mi bút se hoz.
Csak egy van, mi bút hoz nékem,
Hogy az ifjuság tünékeny,
S ennek múltán nagy hirtelen
A vénség mellettünk terem.

A költő, ki az életet magasabb szempontból is tudta tekinteni, a vidám, derült, kedélyes élettől se volt idegen s miután kincseit elvesztette, annál inkább vissza kívánta azt. Az élet úgyis ügygyel-bajjal tele, hogy az embernek szinte kötelessége az élvezetekből is leszakítani minden órának virágát; le, különösen addig, míg az ifjuság szép kora tart. Ennek múlékonysága költőnkre is rosz hatással van s ez az egyetlen, mi a vagyon-vesztett költőnek legalább emlékekben némi gyönyört nyújt. De bánatot okoz az a tudat, hogy az ifjuság hirtelen eltünik s aztán bekövetkezik az öregség, a ködös, borongós napok. Mindazáltal, ha Theognist Mimnermossal öszszehasonlítjuk, tagadhatatlan az a különbség, hogy míg Mimnermos félve retteg az öregségtől, addig Theognis, bár némi fájdalmas emlékekkel, de mégis nyugodt elszántsággal néz annak elébe, neki megvannak czéljai öregségében is, meg akarja valósítni azokat a tapasztalatokat, melyeket addig gyűjtött, érvényesíteni akarja a jót, mit elméletben megtanult, használni, tenni kiván. Ezért mondja:

Kypros lánya enyhitsd búmat,
Üzd el tőlem a gondokat,
Mik feleméstik szívemet,
Add viszsza örömeimet.
Epesztő bánat ne érjen,
Szívemben vidámság éljen,
S ha eltünt már ifju korom
Tegyek komolyan akkoron.

Költőnk szerelem dolgában se maradt hátra, hiszen a politikai viszályok, a nyomor, gazdagság között is megmarad az emberi érző szív, mely megköveteli jogait. Közös emberi természet ez s a szerelem istennője szolgája által gondoskodik, hogy senki se maradjon ki a listából, mint költőnk dalolja:

Ifjan, szépen száll fel Eros,
Ha a kikelet fölvirúl,
S ezer virág mosolyg felénk
Mezőkről s a fák ágirúl.

Majd elhagyja a szép Kypros-
Sziget gyönyörű partjait,
S az emberek közé jöve,
Egyiránt hinti magjait.

Az említett körülményre mutat még következő töredéke is, melyben egy vetélytársról szól, ki azonban meszsze mögötte marad, meszsze különösen abban a tekintetben, hogy bár a lány szülői e vetélytárs pártján vannak, ámde a lány a költőért eped; eleinte ugyan roszúl esik, hogy valaki más udvarol kedvesének, de mikor meggyőződik a leány igazi vonzalmáról, akkor a pillanatra fölzavart szív megnyugvást talál:

Nem iszom több bort, mert a lány mellett egy ifju van,
Egy más, a ki roszabb, mint én, gyávább, mint jó magam,—

Jeges vízzel köszöntenek fel szülői engem,
A szép leány rám néz — — — merít és sóhajt mellettem,

Aztán csókok közt átfonom karommal derekán,
Ő csak hallgat és egy sóhaj lebben el ajakán. — —

Theognis szereti a vidámságot, a jó kedélyt, szívesen vesz részt a lakomán s bizony teljességgel nincs ínye ellen a bor-szür-

csölgetés; szereti a dalt, a zenét, mik oly jótékonyan hatnak a kebelre:

Hevesebben dobog szívem, ha a fölhangzó fuvola
Vágyat ébresztő dallama édesen fülembe hat,
Örömest iszom s dalolok, fuvolák zenéje mellett,
Örömest tartom kezemben olvadékony lantomat. —

És most még egyszer viszszatekintve a mondottakra, ismételhetjük, hogy Theognis bár az elegiát egyetlen lépéssel se vitte előbbre, ám tőle a hanyatlás is nagyon meszsze van. Minden bizonynyal megvan az az érdeme, hogy az elődei által vert úton ügyesen meg tudott állani. Anynyi kétségtelen igazság, hogy felhasználta az eszközöket, melyeket az addigi elegia-költészet teremtett; értékesítette a tapasztalokat, melyeket küzdelmes élete adott. Úgy áll ő előttünk, mint minden szépnek lelkes barátja s lehetőleg művelője.

A politika egyfelől, az erkölcstan másfelől az a két végpont, melyeknek horizonja között mozog s ha még e kettőhez veszszük a kor s egyedi életből vett tárgyakat, körülbelől öszszefoglaltuk Theognis költészetének fő jellemvonásait. Költeménye nagy részét bizonyos bánatos kedélyállapot lengi át, mit épen életének viszontagságaiból érthetni meg, sőt azt vélem, tisztelettel kell meghajlanunk az erős akarat, eszélyesség előtt, mely Theognisnál azt eszközölte, hogy minden vesztesége daczára is elég bölcsességgel birt felülemelkedni a köznapi kétségbeesés fölébe, eléggé megedzé lelkét, hogy még a szerencsétlenség közepette is mulatni vágyott, szeretett. S még egyszer útalva Theognisnak említett pár ferde gondolkozásmódjára, hadd menjünk tovább [1]).

Ugyancsak Theognis korában élt még két nevezetesebb költő: *Phokylides* és *Euenos;* de ezek nem mutatnak anynyi önállóságot, hogy megérdemeljék a velök való foglalkozást. Tartalom úgy mint kifejezés tekintetében egyiránt Theognishoz csatlakoznak, az elegia haladására pedig semmi befolyással se voltak. Épen azért mellőzzük őket; megismerkedünk egy nagy lantos költővel, ki az elegiában is mester volt. E férfiu *Simonides.* A myrtói tengeren levő szigetek egyikének *Keos*nak Julis nevű városában született 559 körül Kr. e. Születésileg ión volt. Kora a

---

[1]) Theognisról részletesen *Hartung*, Die gr. Elegiker I. 12—27. l.

hellén történelem legfontosabb szakába esik. Hazáját korán elhagyva vándor életet élt, hol egyik hol másik kényúr udvarában töltve napjait. — Harmincz éves korában az athéni kényúr Hipparkhos udvarában tartózkodott, ki, minthogy a művészeteknek s különösen a költészetnek lelkes Mæcenasa volt, számos jótéteménynyel, kegygyel halmozta el a kitünő költőt. E kényúr megöletése (514) után sok ideig bolyongott szerteszét Göröghon különböző helyein. A mindenkitől jól ismert, nevezetes marathoni csata (490 Kr. e.) győzelmet hozott költőnknek is. E csata után u. i. nehány évvel később az athenai-iak a dicső hősök neveit meg akarták örökíteni. A Marathon mezején elesettekre elegiát kellett írni. A szomorújátékíró Aiskhylos és Simonides versenyre keltek egymással. Az elsőnek túlkomoly és méltóságteli költészete nem volt eléggé alkalmas, nem volt eléggé hatásos. Simonidesnek magasztos irálya, gyöngéd és okvetetlenül rokonszenvet keltő költészete, az utánozhatatlan báj elragadta a nagy tragikus elől a pálmát. S ezzel meg volt alapítva Simonides hírneve. Ez időtől fogva ez új napfényből akart részesülni mindenki. Keresték barátságát, bámulták költészetét s ha gyászdalt kellett írni különböző alkalmakra, Simonidest keresték föl, a ki aztán megfelelt a várakozásnak mindig s munkáiért szép tiszteletdíjakat kapott.

Simonides a persa háborúk korában érte el hírének tetőpontját (500—461 Kr. e.). — Életének utolsó részét Siciliában töltötte Hieron syrakusai-i kényúr udvarában, hol kora legkitünőbb költői, mint Pindaros, Aiskhylos, Bakkhylides, Epikharmos, Xenophanes stb. mind szíves fogadtatásra találtak. Költőnk itt is megkülönböztetett tiszteletben részesült, nagy tekintély volt az udvari körökben; maga a kényúr vele a legszorosabb, legőszintébb, barátságos viszonyban állott. 90 éves korában halt meg ugyanott Kr. e. 469-dik évben.

Simonides egyike volt Göröghon legkitünőbb lantos költőinek. Az a sokoldalúság és ügyesség, melyekkel a legkülönbözőbb személyiségekkel bánni tudott, melyekkel azokat mindig meg tudta nyerni, az a könynyűség és feltaláló erő, melyekkel ő a legváltozatosabb viszonyokhoz (kényuralom, népuralom, nemesek uralma) alkalmazkodni tudott, s a mint ezeket saját hasznára tudta fordítni, — mondom ugyanezzel a sokoldalúsággal és ügyességgel átbarangolta a hellén lyra sokszerű ágait s a régiek tanusága sze-

rint mindenikben egyiránt mester volt[1]). A mi minket közelebbről érdekel, elegiáiban általán a megragadó közvetlenséget, természetességet, a hangulat gyöngédségét s kiválóan azt a jellemvonást magasztalták benne, hogy igazán a szívhez tudott szólani. — Ő volt megteremtője az elegia egyik műfajának: a *gyászdalszerű elegiának.* A hagyomány Simonidest nemcsak e költészetnem feltalálójának, hanem legkitünőbb képviselőjének is tartotta. Fájdalom, e nemű költeményei ma már csak töredékek, melyek nem kelthetnek kellő, megillető méltánylatot a költő iránt. Van azonban egy nagyobbacska elegia, melynek főtárgya a mulandóság; e felett kesereg, e miatt panaszol s méltó, hogy a magyar közönség legalább gyönge fordításban megismerje, vagy ha már ismeri, emlékezetében felújítsa. Eme mimnermosi fajdalmas hanggal írott költemény a következő:

Semmi vagyon itt e földön örökre fenn nem áll,
Nincs igazabb a khiosi férfi[2]) szavainál:
«*A mily gyorsan elhervadnak virágok s levelek,*
Oly kevés ideig élnek a gyarló emberek.»
Sokan hallották, de kevés vette ezt lelkébe,
A remény csak mégis megvan vén s ifju szivébe'.
Az ifju lélek, míg ragyog üde szépségében,
Sok haszontalanra gondol könynyelműségében;
Nem eszmél az öregségre, nem a halálra sem,
Betegség nem aggasztja, míg él egészségesen; —
Ifju, gyermeteg kedélyek meg sem emlékeznek:
Mily rövid tartama van az ifjuság- s életnek.
Vésd szívedbe hát a szókat és okulj ezekből,
S a míg élsz, vedd ki részed a nemes örömekből!

Lám itt ismét a modern elegia hangjával találkozunk, mely a búba merült szívnek, a költemény utolsó felében, végsoraiban kielégítést, megnyugvást nyujt.

Simonidesnek különben sokszoros érdemeiről beszélni, arról,

---

[1]) L. Ulrici e. m. 512. lap.

[2]) T. i. Homeros, az utólérhetlen eposköltő, kinek születése felett 7 város vetélkedett, mindenik magának vítatva a dicsőséget, mint a párvers mondja:

Hét város vitatá, hogy övé bölcsője Homérnak:
Smyrna, Rhodos, Kolophon, Salamis, Khios, Argos, Athenai.

hogy pl. milyen volt az epigrammában vagy a dics-énekekben, milyen a hymnusokban, dithyrambokban, — mindez nagyon meszsze esik feladatunk keretétől. Sajnálatos, hogy épen elegiáiról mondhatunk legkevesebbet. Mindazáltal a legáltalánosabb vonásokkal Simonides elegiai működésére nézve tisztában volnánk. Az ő korában, midőn a lantos költészet már kiváló lendületnek örvendett mindenféle irányban: az állemélet maga is oly sokoldalúvá vált, hogy az elegia nem birta átkarolni azt, nem tudott a felett teljhatalmúlag uralkodni. Épen ezért úgyszólván viszszavonult s most már kizárólag a magán élet, a vidám társaság korlátai közé szorult. Az elegiának csupán egyetlen ágát türte még meg a nyilvános élet, az úgynevezett *gyász-elegiát.*

A legkitünőbb költők foglalkoznak most is elegiák írásával, ámde e költőknek, hogy úgy mondjam, nem volt fő feladatuk, nem volt tulajdonképi szakmájuk az elegiaköltészet.

Igy volt a dolog Simonidesünkkel is. Ő a költészet más fajaiban működött valódi odaadással, az elegia írást csak mellékesnek tekintvén, más lantos költészeti ágakban képezte magát.

Mindazáltal, mint már említők, mester volt a gyász-elegiában is; mester volt kiválókép abban, hogy a lélek legmélyéről támadó fájdalmat, keserűséget a kedves halott felett oly természetes hűséggel, oly bensőséggel tudta kifejezni, hogy még a legidegenebb, legközönyösebb szív is átérezte a fájdalmat, bánatot.

Elégedjünk most meg Simonidesre nézve, egy nemzetnek évszázadokon uralkodott, általános, öszszhangzó itéletével, mely őt a görög lyrikusok legkitünőbbje, Pindaros mellé sorozta és a gyász-elegia legelső korifeusaként tisztelte.

A nagy fontosságú persa háborúk (500—461 Kr. e.) végüket érték. A hatalom és döntő határozat a teljes jogú polgárok kezébe ment át. Minden erő, minden tehetség szabad fejlődésnek indult, a közművelődés bámulatos gyorsasággal haladt előre.

Athenai a műveltség Mekkája lett. Államférfiak és hadvezérek, költők és tudósok, szobrászok és festők, építészek, bölcsészek s történetírók egyformán oda zarándokoltak. A persa háborúk égő zsarátnokai közül egy csodás város keletkezik; egymás után szülemlenek azok a műemlékek s műremekek, melyek mindenha, örök időkre utánzandó példányokúl szolgálhatnak [1]).

---

[1]) L. Falke e. m. 28 l.

A népuralom lerombolta a politikai határköveket, igénybe vett minden erőt, pályát nyitott minden tehetségnek, — a haladás minden irányban óriási léptekkel ment előre. A népuralom zászlójára tüzte az *«excelsior»* jelszót, — áthatott mindent, — a szellem szabadon lélekzett föl, a lélek egy érintésre megelevenült. Felderült Athenai fénykora, az a kor (Kr. e. 461—431), melyre büszkén tekintett a görög mindenha, s melyet legfőbb tényezőjéről *Perikles korának* nevezett a hálás nemzedék.

E dicső korban virágzott *Ion*, Orthomenes fia, 452—449 között. — Kis-Ázsia nyugati partjaitól nem messze fekvő szìgetről, Khiosból származott s fiatalon került Athenaiba. Kora legkitünőbb személyeivel, egy Aiskhylossal, egy Sophoklessel állott barátságos lábon.

Mint ión születésű, rendkívül mozgékony lélekkel megáldva, a kor törekvéseiben lényeges részt vett. Csaknem egyetemes műveltséggel dicsekedhetett s a mi első e nemben egész Hellasban: prózaíró és költő volt egy személyben. Irt történelmi művet, népszerű bölcsészetet, — ezeken kívül elegia-, dráma-, epigramma- stb. költő volt és mindenikben jeles. De a mily gyors volt fejlődése, oly rövid volt élete, — talán a szakadatlan, a kitartó munka felemészték erejét, gyönge testalkata nem birta ki a szellem rugékonyságát, — 423-ban már letünt az élet színpadáról, — csak emlékét hagyva fenn egy mindig ifju, mindig tevékeny léleknek, — mint Aristophanes, a vígjátékíró mondja:

Ion, Khiosból, a ki irta nem rég
Itt lenn a «Hajnalcsillagot» ; miért is
A mint fölért, hajnalcsillag leve.
[Arany. Arist. fordítása. Béke 777 köv.]

Más nemű művei nem tartozván ide, csupán elegiáiról mondunk el anynyit, hogy azokban a társaság, szerelem, a bor, a vidám kedv örömeit énekli meg. A két nagyobb töredék, mely fenn van, következő, — egyik:

Borivóknak nagy barátja, Dionysos király!
Ki mindig vidámság s öröm eszközlője valál!
Fejedelmi lakomákon, hellén gyüléseken,
Mióta szőlőfürtőt ád a föld a hegyeken;
Egy csoport víg gyermek termett elő s pajzánkodik,
S riadó zaj közt egyiken a másik átbukik, —

A mint egyszer a lármának vége s már csend leve,
Fölbugyog a nektár, a föld e menynyei leve.
Vidám, jó kedvet varázsol a bor az isteni,
S a jóllét boldog érzetét fel birja költeni;
Ő szülője az örömnek, a táncz- s vidámságnak.
— Mind e jókat ő, a király, adta a világnak,
Azért légy üdvöz általam Dionysos atyám,
Ki szereted a koszorút, örülsz a lakomán!
Add te kellem kedvelője, hogy mindig jót tegyek
Öröm s pajzánság közt élve, mindig vidám legyek.

E költemény eléggé bizonyítja, hogy valódi született költővel van dolgunk. — Ion e művében a bor istenének Dionysosnak áldásait festi. Dionysos által lett a vidámság az emberi társadalom közkincsévé, ő szeliditette meg a durva szokásokat, erkölcsöket, ő hozta öszsze az embereket társaságba, öszszejövetelekre, övé az érdem egy része a költészet, a művészet alapkövének letevésében. — Nagyszerű e költeményben a lelkesültség vidám, elragadó lengülete. A költemény dithyrambikus ujjongása folyton emelkedőben van, meglepőleg emelkedik a szeszélyes hang s a költemény végén tetőpontra ér, de úgy, hogy az olvasó teljes kielégítést talál a végben.

Hasonló szellem, a bor és szerelemtől ittasult kedély világa árad el a második költeményen:

Légy üdvöz dicső királyunk, megmentőnk és atyánk!
Korsóinkba ím szolgáink legott bort töltsenek,
Ezüstös kancsóinkba is vegyítsenek abból,
Khrysos,[1]) kezeid legelébb a földre öntsenek.
Legelőbb Zevsnek áldozzunk. Heraklesnek aztán,
Majd Perseus sarjainak, Prokles-[2]) s Alkmenének,[3])
Igyunk, tréfáljunk, tánczra mind a kinek kedve van,
Mulatozzunk, — egész éjjel hangozzék az ének.

Mintha csak Anakreon valamelyik bordalát hallanók. «Igyunk, mulassunk» ez a költemény alaphangja. Ion a *sympotikai*, a lakomák élénkítésére szolgáló elegia mestere volt. Érdemei

[1]) Egy szolga neve, ki a lakománál a bort tölti.
[2]) *Prokles*, Heraklesnek ivadéka.
[3]) *Alkmene*, Herakles anyja.

daczára aligha nem hibaként róhatjuk fel a különben genialis költőnek, hogy az elegia határait úgyszólván eltörölte, az ő elegiája már-már a dithyramb-költészetbe csapott át.

Az anyagválasztásban s feldolgozásban Ionnal körülbelől egy körben mozgott *Dionysios* 400 körül Kr. e. — «Ércz» melléknevét az érczpénznek Athenaiba vitele következtében kapta. Gyengébb költő volt, mint a milyen államférfi. Költészetében a politika háttérbe szorúl s ép úgy mint Ionnak, bor, szerelem, dal, vidámság az ő állandó tárgyai. A mit megróttak benne, az a merész hasonlat, a keresettség a képekben, metaphorákban. Ilyenek, hogy pl. asztaltársait Dionysos evezőlegényeinek, Dionysost magát a poharak evezőjének stb. mondja. Képzelme túlcsapongó, mintegy hajhászsza az új meg új hasonlatokat, képeket, nála már a költészet nem teremtve, hanem csinálva van.

Költeményei különben úgy látszik egy Theodoros nevű barátjához intézvék, ki maga is foglalkozott költészettel, —

Theodoros, fogadd ím ez éneket,
Melyet kóstolóúl nyujtok én neked ; —
Bár lenne számodra abban élvezet,
Kit szint' a Kharisok hatalma vezet,
Foglald költeménybe majd feleleted,
Igy a lakomának díszét emeled.

Meg kell jegyeznünk, hogy e költészeti irány igen fontos reánk nézve, mert abban leljük fel az elegiának későbbi, a szó teljes értelmében: *készítés-módját,* azt a műgondot, mely a költészetnek jó formán csak külalakjával foglalkozott [1]). Ez az irány azonban míg egy részt haladás, más részt, a mi a költészet tulajdonképi feladatát illeti, óriási viszszaesést, hanyatlást mutat.

Még csupán egyetlen költővel van dolgunk s ez: *Krates,* a különcz, ki Kr. e. 350. vagy 330 körül élt; vele is csak azért, mert az ő költészete az elegiának egy új irányával, mondhatnám, elkorcsocsult alakjával ismertet meg.

Az, a ki minden szellemi s testi fényüzést megvetett, ki előtt a szükséges is fényüzési czikk, míg a nélkülözhetetlen az igazán szükséges, — az, a ki ilyen az életben, nem lehet más költészetében sem. Ugyanaz a különcz modor rí ki költészetéből is. Ő már így énekel:

[1]) L. Osann e. művet, hol D. legterjedelmesebben van tárgyalva.

Olympi Zevs s Mnemosyne dicső gyermekei:
Muzsák, hallgassátok meg könyörgésemet!
Adjatok csak táplálékot a gyomornak bőven,
Hogy szolgaság nélkül töltsem az életet.

Ime a parodikus hang, mely legfőbbnek állítja a gyomor kielégítését, de a nagyhangú pathos kitünteti a valóság nevetséges voltát s épen ez által lesz parodiává. — De a hellén szellem nem tűr elnyomatást, megboszulja magát. A költő maga belátja, hogy a lélek kielégítése, az: ő neki is szüksége, belátja, hogy a méltányos eljárás, a jogosság az emberek iránt s a saját magunk cselekedeteinkben is az, a mi igazi birtok, a mi erény; épen azért még ugyanazon költeményében így szól:

Nem vágyódom óriási mérvű kincshalomra,
Nem vágyom hangyaként gyüjtött szerzeményre,
Ám jogosság iránt legyen mindenha érzékem,
Ez vezet birtokra s értékes erényre:
Nem hiu fény—de erénynyel áldozok Hermesnek,
S a Muzsáknak, ha majd *azok*, az enyimek lesznek.

S ezzel bevégeztük ismertetésünket. Igyekeztünk kimutatni az elegia fokozatos fejlődését, azokat a phasisokat, melyeket az érzelem tág körében érintett.

Látnivaló, hogy az elegiának különböző fajait osztályokba sorozni teljesen fölösleges, sőt bizonyos tekintetben képtelenség is, mert a különböző fajok néha itt, néha ott, de sokszor átcsapnak egymás körébe. Az irányokat azonban, melyeket követett, szemmel tartani szükséges, mert eként az egész tárgy fölött könynyebb áttekintetet nyerünk [1]).

Az elegiának irodalmilag legelső alakja: a *harczias-politikai*, melyben a költő harczra serkent, illetőleg az állam különböző körülményeivel ismertet meg férfias, erőteljes hangon. Második a *társadalmi*, mely, mint neve mutatja, a társadalmi viszonyok körében mozog és pedig e czím alatt annak épen vidám oldalát karolta fel kedélyes hangon. Azután az *oktató*, mely az életre szükséges alapelveket, a boldogulásnak tényezőit tárgyalja komoly, meggyőző hangon. — Majd meg a *gyászszerű;* mely a fájdalomnak, keservnek volt kifejezője, néha gyászos, néha panaszos hangon. Végre

[1]) L. *Weber* Die eleg. Dichter d. Hell. 409—441 lapokon.

volt még egy faj, egy korcsalak: a *humoros-parodikus*, melynek tárgya az életnek komikus oldala, a komolynak nevetségessé tétele.

Mindezen változataiban feladatához mindig hű maradt, «mindig a fölindult — veszedelem vagy öröm — szerelem vagy gyász által illetett s a nagy tenger háborgó hullámaiként legellenkezőbb érzelemek által hányt-vetett kedély az, mely élményeit a distikhonba, ezen, a hullámzó lelki állapotnak oly szépen megfelelő művészi formába öntötte» [1]. Természetes aztán, hogy e mellett a kor általános irányzatai megfelelőleg idomították az elegiát, de más felől az az éles ellentét, mely a fennebb említettekből kitünik, valósággal sohasem létezett, a különböző fajok átjátszanak egymásba s dönthetetlen határvonalat vonni közöttük lehetetlen.

Az elegiát, mint említve is volt, rendszerint lakomáknál, de ezen kívül a polgároknak nagyobb öszszejöveteleinél is adták elő és pedig oly élénk szavalással, mit mi ma napság színpadias deklamácziónak nevezhetnénk, — majd zenekíséret nélkül, majd meg fuvolakísérettel kapcsolva öszsze. Az előadást azonban nem úgy kell képzelnünk, mint akár csak a mai melodrámáknál szokás, hanem csak úgy, hogy a zene a szavalatot megelőzte s ha hoszszabb volt az előadandó költemény, annak egyes szüneteit is zenekísérettel töltötték ki s eshetőleg a mű végén ismét zenét alkalmaztak befejezésül.

Az elegiát letárgyaltuk az alexandrinusok koráig. — A görög szabadság letüntével elveszett a talaj, melyen anynyi szép, nemes és nagyszerű szülemlett. Eltűnt a szellemnek teremtő ereje, el az eredetiség. Tagadhatatlanúl e korban is írtak és pedig felette sokat írtak, de bár ne írtak volna olyan sokat!

Más volt a művészi élet, más az irodalmi tevékenység e korban, mindaddig, mig Göröghon felett a szabadság zászlója lengett. Az irodalom, különböző ágaiban, nem a néphez, nem az egész nemzethez szólott, hanem a kiválasztott, tudományos közönséghez.

A költészet a népélettől elszakadva a tudósok szobáiba került, mert e művek nem előadásra vannak már szánva, hanem csupán olvasásra; látszik rajtuk a nagy szorgalmú, kitartó tanulmány s épen e tulajdonoknál fogva sohse lehettek közkincscsé.

---

[1] L. *Aigner:* Az elegiáról 26. köv. l.

Az elegia mindinkább kezdé elveszteni egyedi jellemét s a hanyatlást már az utoljára említett pár költőnél észleltük, érintettük. Az elegia valódi kora a persa háborúkkal lejárt, a mi azután következett, az csak gyönge másolat, gyarló utánzás teremtő erő, ízlés és igazi tartalmasság nélkül. E korban az elegia nem lelkesültségből, nem a való életből merítette életszövedékeit; az alak tisztasága és csínja, szóval a külsőség az, mi, csaknem minden egyebet kirekesztőleg, figyelemben részesült. Tudósok, nem költők írnak most elegiát, költött mindenki, lett legyen bárminő állású, tudós vagy művész, ifju vagy családapa, képzett vagy műveletlen, költött mindenki kötelességszerűleg. S minden művön, mely e korból való, meglátszik a tudományosság, már akár valódi akár ál is az, ezt szintén lehelték a költeményekre. Akárminő tárgyra rányomták ezt a tudomány-fitogtató bélyeget. — Mindent öszszevéve: az elegia ez időben az álvirágzás korát élte.

Dr. Boros Gábor.

PETRARCÁBÓL.

Hogy irigyellek, kapzsi föld, ma téged,
Mely öleled, kit látnom nem szabad már!
Melynél a harcz közt békét lelt a lélek,
A szende képet ott fogod magadnál!

Hogy irigyellek, Ég, mely béfogadtad,
S lelkét mohóan tenszívedre zárod!
Mig édes tagjai itt lenn maradtak,
Az ritka szívnek tárt honodba szállott!

Hogy irigyellek, szellemek az égben,
Kik ott lehettek mostan is a' mellett,
A kit keresve annyi vágytul égtem!
Halál, halál! téged is irigyellek!

Mikor te gyönge életét kioltád,
Ki lett az oltva itt is, enszívemben,
Gyönyörrel nézed azt a bűvös orczát,
S hogy nézzem én is, nem szólítasz engem!

Radó A.

A XVI. SZÁZAD MAGYAR LYRAI KÖLTÉSZETE.

V. A hazafi lyra. Jeremiádok.

Emlitettük, hogy a vallásos énekek dallamaiba a hazafi-érzelmek hangja is belevegyűl, hogy még szent Dávid cytheráján is meg-megrezdűl a hazafiság húrja.

A hazafiság egyik legjellemzőbb vonása a magyar lyrának. Népköltési gyüjteményeink arról tanúskodnak, hogy a magyar népre a nevezetesebb politikai események mindig élénken hatottak; a nép nem alkotott ugyan hőskölteményt vagy más epikai művet történeteiből, de dallal kisérte ezredéves itt-létének fontosabb korszakait; s egy ilyen rövid dal gyakran többet fejez ki hosszúra nyúló elbeszéléseknél, belőle a kor közérzületét jobban megértjük, mint kötetnyi krónikákból. Népköltészetünk — fájdalom — a politikai események ilyen hatását nem őrizte meg korábbról a XVII. század utójánál, a kurucz háborúk idejénél. Ettől fogva azonban Magyarország története le van rakva népdalainkban; a Thököly-Rákóczy forradalomtól a legújabb szabadságharczig alig van kor, alig van fontosabb háború, melynek a népköltészetben emléke ne maradt volna. Századok története, régi idők lelke tükröződik vissza azokban a dalokban, melyek a «Ne higyj magyar a németnek» kurucznótától a «Rég veri már a magyart a teremtő»-ig szakadatlan sort képeznek. [1]) De tudjuk, hogy a magyar nóta már 300 év óta szomorú s így a XVII. századot megelőző időkben is hű kiséröje kellett, hogy legyen a nemzeti életnek. A hazafiság érzelmeinek e korban még erősebben kelle hangozniok s hogy e hangokat a népköltészet máig nem őrzé meg, okát nagyon hamar beláthatjuk. Nemzetünk azóta annyiszor forgott veszélyben, annyiszor vitt élethalál-harczot, hogy az újabb érzelmek hatása alatt a hazafiság régi hangjai elnémultak.

De a mi nem maradt meg népünkben, azt fentarták a XVI. század nyomtatott és irott művei. Számtalan költőben buzog a honszerelem, számtalan költeményben hangzanak a hazafi-érzelmek. Ez érzelmek a magyar lyrában nem különös tünemény. A százados csapások, bel- és külháborúk, annyi válság, annyi

[1]) A magyar lyra hazafias jelleméről lásd bővebben Arany Lászlónál: *A magyar politikai költészetről.* Budapesti Szemle. IV. köt. 88. l. 1874.

enyészettel fenyegető veszedelem a magyarban kiválóan kifejleszték a hazafiui érzelmeket; mélyebb honszerelemre és rendíthetetlen ragaszkodásra taníták a magyart s így természetes, hogy költészete is ez uralkodó érzések hangjait fejezi ki. S volt-e század, mely válságosabb lett volna reánk, mint a XVI-ik, volt-e idő, mely több hazafiságot követelt volna a magyartól, mint a mohácsi vészre következő korszak?

A nagy csapás után két részre szakad az ország, elébb politikailag, majd vallásilag is; két táborba gyülnek a magyarok, a törökbe és a németbe; itt a katholikusok jutnak túlsulyra, ott a protestansok. De párt és felekezet senkiben sem öli meg a hazafit; a katholikusok és Ferdinánd hívei csak ugy vallják magukat magyaroknak és nemzeti pártnak, mint a reformatusok és János király emberei. Szivök mélyén egyformán gyülölik akár a törököt, akár a németet s a hazafi csak úgy szeretne szabadulni az egyiktől, mint a másiktól. Egyeseket ugyan önző érdekek is vezetnek tetteikben — válságos időben mindig több a romlott ember, — de a legnagyobb részt vallási és hazafiui érdekek gyüjtik a két tábor valamelyikébe. Nagy elkeseredéssel folyik a küzdelem. A régi és új vallás harczol egymással; nemzeti és idegen király ontják a magyar vért a korona birtokáért; azon kívül Magyarország, mint a kereszténység bástyája, birkózik a hatalma tetőpontján álló ozmán birodalommal, a keresztény vallás és nyugati civilisatio halálos ellenével. Fegyver csördül mindenfelől és fegyver-okozta pusztulást, romlást lát a szem, merre csak széttekint.

Ha más időnek nem, ugy e kornak kelle lángoló honszeretetre gyujtania a jobb magyarokat; ha más időben nem, ugy e században kelle a költészetnek hazafi-érzelmekkel eltelnie. S valóban a kor egész lyráján átvonúl a hazafiság hangja. De mint a középkor, a reformatió első századában is a költészet minden neme a vallásnak hódol; család, társadalom és haza a magyar költészet ez előkorában összeolvad a vallással.

A középkor lyrájában a hazafiság eszméje egybe van forrva a katholicismussal és a királysággal. A boldogságos szűzet a magyar nemcsak mint isten anyját imádja, hanem hazája patronáját is tiszteli benne. »Képe leng a magyar zászlókon — ugymond Gyulai — [1]) s a hazafi, mint a Peer-codex egyik költeménye bizo-

[1]) Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza.* Második kiadás. 249. l.

nyítja, úgy sóhajt föl hozzá, mint a ki a halottak föltámasztója, az ellenség megnyomoritója, a királyok jó tanácsadója, magyarok megoltalmazója. Szent István és László nemzeti védszentek, a keresztény és nemzeti dicsőség hősei. Szent István jobb keze, mely a kereszténységet és a monarchiát megalapítá hazánkban, vallásos és nemzeti ereklye, melyet szent ének magasztal. Szent Lászlót a Peer-codex éneke, mint szentet és hőst dicsőíti, a szent-háromság szolgáját, szűz Mária választott vitézét, mint deli termetű és oroszlánszivű lovagot, kegyes királyt, ki két országban tündöklik, Magyar- és mennyországban. E két országért lelkesül a magyar hazafi, isten választott népének hiszi nemzetét s a magyar korona, mint az isteni pártfogás, királyi jog és nemzeti szabadság jelképe, földi és mennyei hazájának összekötő kapcsa.»

A XVI. század vallásújítása szakadást idéz elő mind a hit, mind a hazafiság egységében. A hazafiság együtt jelentkezik ugyan a vallásos érzésekkel, de a politikai és társadalmi viszonyok változtával, az új vallással a hazafiság eszméje is egészen máskép nyilatkozik. A protestantismus inkább az ótestamentomhoz fordulván, azt rövid időn igen elterjeszti; ennek szelleme és költészete uralkodik az uj vallás szellemén és költészetén, mely istenéül is a zsidók erős, bosszuálló istenét választja. Az általános pusztulás és romlás önkénytelenül is megférközteti e felfogást a szivekben. E hit azonban túlcsap a reformatio hívein és meghóditja a katholikusok lelkét is. Mindenik felekezet «siratja az ország romlását — mondja Gyulai, ezt isten büntetésének tartja, de a főbűn értelmezésében lényegesen különböznek egymástól. A katholikus szerint a régi hittől elszakadás vonta magára isten haragját, a protestans szerint a régi tévelygés uralma. Csak a hitbeli és erkölcsi javulás adhatja vissza a magyar földi hatalmát és mennyei boldogságát. A XVI. századbeli katholikus és protestáns énekekben ez eszméket találjuk.»

De itt egy kis tévedést kell helyreigazítanunk, a mibe Gyulai is beleesett. A hazafiság ezen eszméje tisztán protestans eredetű és a mint láttuk a magyar reformatio szelleméből önként foly; nem is nyilvánul e században másutt, mint a megujitott vallás énekeiben. Később a katholikusok is meghódoltak ez eszmének; a reformatio elterjedte után az ő szivökben is élt az istennek ilynemű felfogása, de érzelmeiket a XVI. században még nem fejezik ki.

Hiába keressük a katholikus énekeskönyvekben, a Batthyány-

codexben és sárospataki hymnáriumokban a hazafiság érzéseit, s keresse bárki, nyomukra nem fog találni. Gyulai maga sem hivatkozik XVI. századbeli költeményre, hanem a XVII. századi Zrínyit, mint a katholikus felfogás legkiválóbb és legpregnánsabb képviselőjét hozza fel bizonyságúl. Mi azt hisszük, hogy a katholikus felfogás csak az antireformatio nagy embereinek, egy Forgáchnak, egy Pázmánynak agyában ért meg és vált tiszta eszmévé; hogy határozottan csak ezek hirdették először szónoklataikban, hogy ezek használták először fegyverül a nagy katholikus mozgalomban, a mint tették azt a reformatorok hitelveik terjesztésére az előző században. A katholikus reactió férfiai kicsavarták a fegyvert a protestansok kezéből s mig az előbbi korszakban némán hallgatták a rájok omló vádakat, a XVII. században szellemileg s majd számmal is felülkerekedve, szint' oly erővel és sulylyal vetik vissza a vádakat a protestansokra, kik e korban elébb az irodalom s később a politika terén mind több s több veszteséget szenvednek; s a mint a reformatio vihara a katholikus muzsát hallgatásra birta, ugy némul el az antireformatio szélvészében a protestans muzsa s legföljebb régibb termékeit újítja föl.

Hogy a katholikusoknál a hazafiság eszméje valóban így fejlődött, bizonyságomul szolgál egy XVII. századbeli katholikus vallásos mű [1]) előszava, a mely híven megismerteti a katholikusok akkori felfogását, sőt a korábbi idők jellemzéséhez is nem egy éles vonást szolgáltat.

«A mi magyar nemzetünknek — ugymond a névtelen szerző — igaz keresztény hitnek világosságára való megtérése után, isten anyjához, boldogságos szűz Máriához oly nagy tisztelet gyökerezett szivekben, hogy minden áldásokat, külső hadakozásokat, országnak csendességét, földnek bőségét ezen hatalmas királyné kegyelmességének tulajdonították és valamint a közönséges anyaszentegyház egész világon a tévelygéseknek és eretnekségeknek kiirtásában a dicsőséges triumphust egyedűl a szent szűznek engedé, úgy méltán Magyarország neki hálálja, hogy oly boldog és üdvösséges változással scythiai pogányságnak kegyetlenségéből kiöltözvén, kereszténységnek szelidségében öltözött stb. A külső és belső isteni tiszteletnek

---

[1]) *Reguläi avagy Rendtartási a Nagy-Szombath városában lévő Nagy-Boldogasszony Congregatiójának stb.* Nagy-Szombatban. Anno MDCCLXXIV.

tündöklő fényeskedésével azt nyerte országunk, hogy apostoli első királytól, szent Istvántul. ... szűz Máriának gondviselésére bizatott és testamentom szerént hagyattatott, honnand *Regnum Marianum*, azaz örökös szűz Mária országának neveztetett.

Azonban időnek folytában, midőn sok különbféle vétkeknek, kiváltképen becsúszott eretnekségnek gonoszsága által őstől maradt ájtatosságnak buzgósága, ... Nagyasszonyunk tisztelete következendőknek szivekben meghült és (oh könyhullatásra méltó dolog!) teljesen elalott volna, oly nagy és keserves nyomoruságokra akada, (t. i. Magyarország) ugymint ellenségnek rablásra, jószágok pusztitására, városok és faluk tűz által való megemésztésére, hogy ezekről könyhullatások nélkül emlékezetet sem tehetünk. *Oly nagy gonoszság volt isten anyját elhagyni.* Ezt Forgách Ferencz esztergomi cardinal sokszor prédikálotta és hirdette, országunk romlásának és pusztulásának török-tatár által, nem más oka, hanem hogy őstől maradt régi boldogságos szűznek tiszteletitűl elhajlottak.»

S a tévelygők bűnei miatt — folytatja az előszó — a pogányoktól bizonynyal megsemisíttettünk volna, «ha az isten anyjának tisztességéért reánk nem forditja irgalmas szemeit és segétő kezeit.»

Ime így nyilvánul a katholikus felfogás a XVII. században; ezt hirdetik Forgách és Pázmány prédikáczióikban és vitairataikban, ezt hangoztatja nagy eposában Zrinyi; ezt zengi a lyra a katholikus ének-gyüjteményekben. A XVI. század költészetében ellenben a protestans hazafiság eszméi uralkodnak. Farkas András, Szkhárosi Horvát András, a számos jeremiad szerzői mind a megújitott vallás hívei, kik énekeikben a mily protestansok, épen oly hazafiak.

E költők a magyar népet isten választott népének hiszik, melyet az isten *Szittiából* úgy vezetett Magyarhonba, mint a hogy a zsidókat Egyptomból kiszabaditá és adá nekiek az igéret földét.

«Istennek hatalma

— mondja a Csoma-codex egy névtelenje —[1])

Magyarország, hogy esék mi kezünkben,
Pogányok valánk az régi üdőben.
De az isten hoza ily szererencsére.» (t. i. a kereszténységre)
«Magyar nemzet!

[1]) Thaly Kálmán: *Vitézi Énekek és elegyes dalok.* I. köt.

— szól korához Szkhárosi Horvát [1])

nagy sok jót tőn teveled az isten,
El-kihoza Szittiából az jó kevér földre. —
Pogányságból az keresztény hitre».
«Igen megharagvék, erőssen őket veri,
Pogány királyokkal, idegen népekkel
Országokat dulatá, raboltatá,
Ellenek támasztá nagy hatalmassággal
Babyloniából Nabuchodonozor királyt.» [2]).

Farkas, Szkhárosi és többen folytatják az összehasonlítást a két választott nép közt. A kegyelmes isten nemcsak a pogányságból menti ki mind a kettőt, de további útjokban is folyvást pártúl fogja őket; igaz birákkal, istenfélő prophetákkal *látja meg* a zsidókat, hősöket és bölcs királyokat küld a magyarok közibe. «De nem lőnek az istenhez engedelmességben,» Isten azért megharagudott a bálványimádó zsidókra, hogy parancsolatját hátraveték.

De az istennek haragja reánk is fölgerjede,

«Mert elfeledkezénk ő nagy jóvoltáról,
Kegyelmességéről, sok jótéteményiről..
Haragra indítók hitetlenségönkkel
Vakságinkkal és nagy hamisságinkkal....
Paráznaságokkal, rettenetes bünökvel.» [3])

Ezért «Bosszúálló ostora rejánk szálla
Köztünk meghasonlánk, irigység, gyülölség
Miköztünk támada.....
Végezetre osztán mirejánk kihozá
Basáival az hitetlen török császárt.
Minket meg is vere és mi országonkat
Mind elégetteté, dulatá, raboltatá.» [4]).

De az isten a zsidónépnek még megkegyelmeze, megmenté a babyloniai fogságból, visszavivé őket szent földjükre. Sőt annyira terjedt irgalma, hogy

«Mikoron az idő immár betölt vala, [5]).
Atyaisten elbocsátá szent fiát.....

---

[1]) Szkhárosi Horvát András: *Az átokról* (De maledictionibus.) Lásd Hofgref és Bornemisza gyüjteményében; újabban Toldynál: *A magy. költ. kézikönyve.* I. köt. 49. l.; *Régi Magy. költők Tára* II. köt. 207. l.

[2]) [3]) [4]) [5]) Farkas András: *Az zsidó és magyar nemzetről.* Hofgref és

De a zsidó papok jobb része nem vövé,
Sem ah papok sem ah szerzetes zsidók.
Uronkat megölék és ő tanétványit
Kergetnie kezdik, határokból kiüzék».
Ezért «Nagy haragját az uristen rajtok megjelenté,
Városokat megtöreté és semmié tevé,
Nagy szükségben gyermekeket megélteté,
Ő magokat búdosóban mindörökké ejté». [1])

A költő ekkor a magyar néphez fordúl s óva inti, okúljon a zsidók példáján. Nagy bűneinkért az isten nagy csapásokat mért reánk, de még nem vesztünk el, csak térjünk hozzája. Sok rendbéli prédikátort küldött ezért közinkbe, kövessük őket, hagyjuk a régi tévelygést, gyülölséget, írigységet, fösvénységet és a nagy pártoskodást; s ne bizzunk senki másban, mint Krisztus érdemében.

Ezek a XVI. századbeli magyar hazafiság dogmái; Farkas András és Szkhárosi Horvát a dogmaticusok, de eszméiket átveszi a század majd minden énekese, érzelmeik visszahangzanak a legtöbb költeményben, kivált a jeremiadokban.

A jeremiadok ujabb keltű elnevezés Jeremias prophetáról; a régiek lamentatióknak, siralmaknak nevezték; nem a XVI. század és nem a protestantismus szülöttei. A lamentatiók a római egyháznak is fontos szertartásos énekeit kepezték már régebb időtől fogva; megtalálhatók a mi katholikus karkönyveinkben is. De a ritualis lamentatiók és a XVI. századi protestans siralmak között nagy az eltérés. Az előbbiek a bibliai szövegnek hű másai, prózában fordítva, eredeti zsidó-jellegök megtartva; a bennök levő eseményeket az egyház a hazai viszonyokhoz nem alkalmazza, a bennök nyilatkozó érzelmeket csupán vallási buzgóságból énekli s nem egyszersmind a hazafiságtól indíttatva. A protestans költőt a vallásosság mellett főkép hazafi-érzések ösztönzik Jeremias siralmai átköltésében; nem is ragaszkodik annyira az eredetihez; inkább csak eszméket, képeket, hasonlatokat vesz át belőle, de ilyeneket kölcsönöz a zsoltárokból is; a siralmakat nem is egészen, hanem csak részben, az 5-ik fejezetet dolgozza át. Ez a néhány versszak — igaz — a biblia legszebb helyei közé tartozik, s a töröktől-

---

Bornemisza énekgyüjteményében; ujabban Toldy: *A magy. költ. kézikönyve.* I-ső kiad. I. köt., *Régi Magy. Költők tára.* II. köt. 13. l.

[1]) Szkhárosi Horvát: *Az átokról.*

némettől sujtott, bűnbánó magyarnak ajakára mi sem illett inkább, mint a propheta keservének, panaszának majdnem a kétségbeesésig fokozódott hangja, párosulva az istenbe vetett rendíthetetlen hittel és bizalommal.

Panasz és fájdalom a magyar hazafias lyra állandó hangjai; a magyar még a mult dicsőségén sem lelkesülhet zavartalanúl; az öröm poharába belévegyűl a bánat öröme. Vörösmarty, midőn a honfoglalás dicső tényére emlékszik, akkor sem tudja elnyomni a méla bút; hőskölteményét nem az örvendő lelkesedés, hanem az elegikus bánat hangjaival kezdi.

Mennyivel inkább elfogta a bánat a XVI. századbeli költő szivét, midőn fájdalommal látja nemzete viszálkodását, hazája romlását. A közpusztuláson nem segithet ugyan, de a végenyészet gondolatával nem bír megbarátkozni. Azt véli, hogy az isten a mint bűnei miatt sujtja a nemzetet, ugy az erkölcs javultával le is veheti róla ostorát. Oly erős hitű kor fia teljesen soha sem esik kétségbe, hazája végromlásában soha sem nyugoszik meg. Kölcsey stoicus lemondásának, megdöbbentő resignatiójának hangja idegen e században. A hivő lélek a sír széléről is ezt kiáltja: «*Recordare, domine quid acciderit nobis!*» A nagy propheta siralmában ott találjuk a keserv mellett a reményt, a bűnhödés mellett az isteni irgalmat; imé az ok, miért a protestans költők oly annyira kedvelték a jeremiadokat, miért hogy a zsidó költő minden érzelme, minden gondolata s majd minden szebb kifejezése átment vérökbe.

A jeremiádok szerzőit jobbára nem ismerjük; pedig e költemények száma nem csekély. Maga a protestans énekeskönyv majd 20 ilyet foglal magában, a Csoma-codex több hasonló tartalmú éneket őrzött meg; az unitáriusok egyházi lyrája is nem egy széppel dicsekedhetik; sőt még a szombatos költemények között is ott találjuk a kor egyik legkedveltebb jeremiádját: «Emlékezzél, mi történék, Uram, mi rajtunk».

A siralmas énekek igen szűk körben mozognak; csak a fájdalom, panasz és végül a reménység szólal meg bennök.

A csapások alatt meggörnyedt nemzet, a küzdelemben és szenvedésben kifáradt ország elkeseredve fordúl istenéhez:

«Emlékezzél, mi történék, Uram, mi rajtunk! [1]).
Tekints reánk immár, nagy uristen, a mennyégből!..

[1]) Az itt idézett sorok több, legnagyobb részt ismeretlen szerző

Hallgasd meg mostan mi könyörgésünket» ...
és «Vedd el rólunk haragodat
És a te kemény ostorodat.»

S ekkor a csordultig telt szívből kicsap a panasz, a kifakadás árja. A költő a büntetések hosszú sorát alig győzi elszámlálni. Jeremiás és Dávid szavaival siratja a hazát.

«Örökségünk, édes hazánk másra fordula,
Mi házunk és jószágunk idegenre szálla ...
Árvaságra nagy inségre miként maradánk,
Mert nincs nékünk földön hazánk, sem pedig atyánk,
Igyefogyott özvegységre marada anyánk».

A nyomoruság minden neme eláraszta bennünket.

«Arra jutánk, hogy még vizet is pénzen vészünk,
És mi erdőnk fájában nagy áron vészünk.
Mind betöltötted a mi fejünkön esküvésidet,
Nagy átkaidat s ellenünk való sok fenyegetésidet».

Valóban ama borzasztó átkok, melyeket Mózes népe fejére jósol s a melyeket Szkhárosi Horvát oly erőteljes nyelven s még borzalmasabb részletezéssel ád elő, mind reá szállottak a magyar nemzetre. A jámbor énekszerző nem megszokásból, hanem igaz érzésből ismétlé ezeket, mert ime

«Messze földről az uristen hoza reánk népet,[1])
Kinek nyelvét meg nem értők, nagy kegyetlen népet»,

Szegedi Kis István [2]) pedig történeti tényeket beszél, midőn az idegen népről írja:

«Jámbor vén népeket ők tisztelni nem tudják,
Az csecsemőket is egy szálnyira sem szánják....
Az gyermekszülőkön semmit nem könyörülnek,
Sok gyermekágybeli asszonyi állatot
Az lóhátra felvonnak.

énekeiből vannak kiszemelve. Az énekek bármely régibb protestans és unitarius gyüjteményben megtalálhatók.

[1]) Szkhárosi Horvát: *Az átokról.*

[2]) Szegedi Kis István: *Az magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásról.* Bornemisza P. gyüjteményében; ujabban Toldynál: *A magy. költ. kézikönyve.* I. kiad. I. köt.

Gyenge szép szűzeket rontanak és vesztenek,
Nagy sok ezer szűzet ők megszeplősitenek,
Ki miatt szegények nagy szégyenletekben
Nagy hirtelen meghalnak.

Ruhájokat róluk éktelenűl levonják,
Az szegény rabokat mezítelenűl hagyják
Mint egy sereg csordát az tatár ostorral
Előttök hajdogálják.

Nagy sirván anyjoknak az gyermekek kiáltnak
«Adnál vizet innom, édes anyám» azt mondják,
O édes anyjoknak csak nem hasad szívek
Hogy csak azt sem adhatják».

Bibliai képek és kifejezések, de egyszersmind való események, melyeknél az énekes szemtanú volt, többeket pedig maga is végig szenvedett. A biblia szavaival csak azért él, mert hazafisága egybeforrad a vallással s mert gyenge ereje önkénytelen hódol az ótestamentomi propheták fenséges költészetének. De azért igazán szivből fakadnak e panaszok:

«Elvevéd mi tőlünk országunkat, királyunkat[1])
Földhöz veréd a mi koronánkat.»

S a vér csakugyan arczába szökött a magyarnak, midőn Petki Jánossal[2]) éneklé:

«Példák vagyunk, csak szidalmak
Már sok nemzetek közt
Földhöz veréd mi zászlónkat
Az ellenség előtt....
Igy vevéd el bátorságunk
Fényes fegyver között».

A szégyen pirja lepi el a hős Balassa arczát, midőn elkeseredéssel hangoztatja:

---

[1]) A protestáns énekeskönyvből.

[2]) Petki Jánosnak, egy különben ismeretlen énekszerzőnek, költői szépségekben gazdag siralmából Dávid F. és Heltai Gáspár unitárius énekeskönyve, II. kiad. 699. l. (1610?). A költemény a Bástа korából való; ujabban közlé V. Nagy János: Az unitariusok énekeskönyveiről Ker Magvető 1871. VI. évf. 93. l.

«Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép! [1])
Kedves böcsült véred lett csufoltságossá,
Szablyádnak bő zsoldja nagy olcsóságossá,
Megcsorbult nemzeted változott korcsossá,
Neved ékessége nagy utálatossá.»

Igaz fájdalom és méltó bosszú érzete fogta el az erdélyi hazafi szívét, ha a Báthory Zsigmond és a Básta korára gondolt.

«Erős harczon levágatál
Sok vitézt közzülünk;
Fegyver közzül kit elhozál
Válogatva bennünk,
A döghalál nagy hirtelen
Elvevé közzülünk.
Tettetes főszemélyeket
Urakat vevél el,
Városunknak szép piaczát
Öntözéd vérökkel [2]).

A költő végre belefárad a panaszba, a siralomba; nem nézheti, hogy hazája veszten vész; mint a költemény elején, ismét istenhez fordúl és kérdi:

«Mire uram! mindörökké, hogy elhagysz minket!»[3])

Vétkeztünk ugyan ellened, megérdemeltük a te ostorodat, de ne büntess érdemünk szerint,

«Mert ha mindent érdeme szerént büntetsz,
Ki hol maradhat meg, ha bűneért fizetsz.[4])

Hivatkozik aztán a kétségbeesni nem akaró hivő mindre, a mivel csak istent megengesztelheti. Nem a bosszúálló istenhez, de a végtelen kegyelmű atyához esd.

«Hol tetszik meg irgalmad kérdi — ha vesztünkre sietsz, [5]).
Mellyet ezer izig is kiterjeszthetsz?»

---

[1]) Balassa Bálint. *A magyar nemzetnek romlott állapotjáról.* Szilády kiadásában LXXVI. ének. 130. l.

[2]) Petki Jánosnak említett siralmas énekéből.

[3]) Egy protestans jeremiadból. Lásd a régi énekeskönyveket.

[4]) Egy unitarius énekből. Dávid F. és Heltai G. gyűjteményében.

[5]) Egy protestans jeremiadból. Ez eszmével Balassánál is gyakran a találkozunk. V. ö. Sziládynál LXXXVII. ének, 135 l.

Megemlékszik istennek esküvéséről, Izraelnek tett erős fogadásáról, hogy el nem veszti; s bár a magyar nemzet csak *«vadfának oltott ága»* s nem *«isteni kéztől plántált szőlő,»* mint Ábrahám magva, de azért a megszabaditás napját hazájára is reményli a költő. Hivatkozik a zsidó nép egész történetére. Az isten a maga választottait, ha bűnbe estek, megostorozta, csapással meglátogatta, de végül ismét magához téríté és fogadá. Hivatkozik a költő arra, hogy ő, ha meg is tántorodott isten utján, mégis csak keresztény; a pogányok pedig, kik nemzetét pusztítják, hitsorsosait legyilkolják,

«Csak hallania is nevedet nem akarják, [1])
Te szent halálodat nevetik és káromolják.»

Hivatkozik arra, hogy az isten mindazokat, kik hiveit valaha csak üldözték, Hollophernest, Nabugodonozort, Antiochust, Heródest, kegyetlenségökért iszonyúan lakoltatta.

S midőn mind erre hivatkozott, megszilárdul benne a szabadulás hazafi reménye, meggyökerezik szivében az isten segítségéhez való vallásos bizalom. Erős hittel néz a jövőbe, mert onnan csak élet int feléje; a végenyészetre még a legkomorabb lelkü énekes sem gondol, nem veti föl azt a másik lehetőséget, melyre az újkor nagy vatese szerint el kell készülnünk, midőn

« . . . . jőni fog, ha jőni kell
A nagyszerű halál.»

A XVI. század protestans költője ellenben a remény és bizalom erős hangoztatásával végzi énekét. Az ur megelégli a haragot, leveszi rólunk sujtoló kezét, ráforditja ostorát a pogányokra, hogy

«Ne mondhassák, nékünk nincs istenünk, sem hitünk,
Ne mondják szemünkben: nem segit meg istenünk».

Isten irgalmából, régi tetteiből vigaszt kell merítnünk s reményt vennünk a jövőre.

« . . Keresztények! ne essünk most kétségbe, [2])
Erős bizodalmunk legyen az egy istenbe,
Bizony majd meglátjuk szabadulásunkat
Még ez földön éltünkben.

---

[1]) Szegedi Kis István: *Az magyaroknak siralm. éneke.*
[2]) Szegedi Kis István: *Az magyaroknak siralm. éneke* stb.

Kegyelmes az isten, nem ver örökké minket
Egy szempillantásig hagyott most csak el minket,
De örökké való irgalmasságából
Ismég felemel minket.»

Imé így nyilatkozik a hazafiság a XVI. század költészetében.

VI. Tanító és feddő költészet.

A XVI. század költészetének vallási jelleméből önként következik a tanító irány. Az újkor költői még a renaissance után sem bírnak szabadulni a középkor százados hagyományától; az irodalom művelői, kik, mint a középkorban, a reformatio első századában is jobbára egyházi férfiakból telnek ki, a költészet főczélját még folyvást erkölcsinek vélik.

A XVI. század magyar reformatorainak, jámbor lelkészeinek és tanítóinak munkáiból mindig kiérzik, hogy szerzőjük egyházi személy. Papok maradnak e szerzők a költészet minden nemében; drámában úgy, mint epicában, de főkép a lyrában.

E kor színművei az új vallás mellett kardoskodó vita- és gunyiratok; az elbeszélő költemények jó része csak a tanulság kedveért iratik. A protestans költő a bibliából veszi elbeszélése tárgyát, hogy a dogmai fejtegetés némileg igazolva legyen s hogy az erkölcsi tanításra bő alkalmat vehessen magának. Batizi András csak azért foglalja versekbe Gedeon hosszú históriáját,[1]) hogy példával bizonyítsa: «nem érdemünkben, de isten irgalmában kell bíznunk». Ugyancsak Batizi azért írja meg Izsák patriarcha házasságát, Székely Balázs pedig a szent Tóbiás életét,[2]) hogy e két történetből kitünjék, mikép a házasság isten szerzése. De nemcsak a bibliai epicába vegyül bele a dogma és tanítás, állandó kísérője a legvilágibb tárgyú elbeszéléseknek; ott találjuk a drávai névtelen

---

[1]) Batizi András: *Az drága és istenfélő vitéz Gedeonról szép história*, *és Izsák pátriárkának szent házasságáról való szép história.* Lásd Hofgrefnél és Bornemiszánál; ujabban Régi M. Költők Tára II. kötetében 74. és 113. l.

[2]) Székely Balázs: *Az szent Tóbiásnak egész históriája az szent bibliából énekbe szerzetett.* Lásd Hofgrefnél; ujabban Régi M. Költők Tára II. köt. 325. l.

Rustán császárjában,[1]) de nem nélkülözi Giscardus és Gismunda szerelmi históriája[2]) sem. Mint a hazafiság érzése az egész költeszeten elömlik, a didaxis is behatol — néha ugyan erőszakosan — a kor minden költői termékébe.

A tanító költészet fellép önállóan is, mint az aesopusi mesékben, de általában közte és a költészet többi faja közt éles határt vonnunk nem lehet. A bibliai elbeszélések vallásos tanulsága összefoly a Toldytól [3]) erkölcsi beszélyeknek nevezett költemények általános tanításaival; az ünnepi és kivált *catechismusból* [4]) való dicséretek csak egy lépésnyire vannak Batizi, Dobai András, Melius Péter tisztán dogmai fejtegetéseitől vagy vallási vitáitól.

E helyütt azonban a tanító költészetnek csak azon darabjaival foglalkodunk, melyekben a tanítás és erkölcsi intés egybeforr a vallás és hazafiság eszméivel, sőt egyenesen ezekből táplálkozik.

A protestans szerzők legkedveltebb tárgya az utolsó itélet s erről való elmélkedésökbe szövik bele a hitelveket és a hitérzelmeket. Mi is illenék e szomorú kor theologus-költőinek ajakára inkább, mint az utolsó itélet hirdetése? A politikai és vallási küzdelmek közepett, a romlottság és erkölcstelenség e századában a hazafi-költő, a vallásáért buzgó protestans énekes mivel vélt kortásaira inkább hatni, mint ama borzalmas napnak föltüntetésével, a mely «eljő nagy haraggal». A költő elégedetlen mindazzal, a mit maga körül lát; bántja, hogy a reformatió, melyért ő vallási és hazafi okokból lelkesül, nem hódit akadálytalanúl; szive vérzik, hogy hazája darabokra tépve, a feloszláshoz közelg; elkeseredik, hogy a szegény népet, melyhez rendszerint maga is hozzátartozik, garázda főurak kényökre fosztják, pusztítják; elkomorítja annak tudata, hogy e bajokon nem segíthet, mert a csapások «háborútengere» istennek méltó büntetése. Mindez érzelmek kifakadásra jutnak ama művekben, milyeneket Szkhárosi Horvát szerzett

---

[1]) A drávai névtelen *Rusztán császárja*, egy a Romai Gestakból vett elbeszélés, melyet a Csoma-codex őrzött meg. Lásd Toldy: A magy. költészet története I. köt. 129. l.

[2]) Enyedi György, unitarius superintendens: *Igen szép história az Tancredus király leányáról, Gismundáról és az királynak titkos tanácsáról.* Debreczen. 1577.

[3]) Toldy: *A magy. költ. története.* I. köt. 188.

[4]) A régibb protestans énekeskönyvek az eredeti dicséreteknek egy faját jelölték e névvel.

legtöbb sikerrel, de minőket előtte is, utána is nagy számmal találunk.

Batizi András az első, ki a mély fájdalom és keserüség e hangjainak kifejezést ad «Meglett és megleendő dolgokról» [1]) czímű hosszú tanító költeményében. A prophetákra és szent atyákra támaszkodva, bizonyítja, hogy a világ rövid időn elenyészik.

«Mikoron az ágak szépen kibimbóznak,
Jelentik, hogy az nyár immár közel vagyon,
Akképen az jegyek nyilván azt jelentik,
Hogy itilet napja immár elközelget.»

Inti tehát kortársait, hogy ne kövessék a «Krisztus templomában czeremoniákval regnáló pápát,» minden bűn és veszedelem kutfejét, hanem

«.... minden ember lelkéhez tekéntsen,
És az ő bünétől minden megrettenjen,
Isteni félelembe ő magát foglalja,
És várja nagy vigan az ur Jézus Krisztust.»

Hasonló intéssel végzi Dobai András is szépen verselt és felekezeti kifakadásoktól ment költeményét, «*Az utolsó itéletről*». [2])

Egy unitárius ének [3]) (Az utolsó napról való elmélkedés) a hitetlennek Nabugodonozort és Senacheribot hozza fel bűntől elrettentő példákul és az örök itéletre emlékeztetve, inti őt, hogy

«Gondolkodjál a te büneidről,
Isten ellen való fertelmességedről,
Tudod, hogy valaha számot adsz azokról.»

De legkiválóbb e nemben Szkhárosi Horvát «Átka», mely nem az utolsó itéletet tárgyazza ugyan, de hasonló eszméktől és érzelmektől van eltelve. Költeményét nemcsak erőteljes nyelve, folyékony előadása teszi becsessé, hanem főkép ama vallásos-hazafi felfogás, mely szerint az isten bűneért látogatja meg a nemzetet nagy haragjával. E felfogás a többi költőknek is sajátja; költe-

---

[1]) Batizi András: *Meglött és megleendő dolgoknak, teremtéstül fogva mind az itéletig való história.* Lásd Hofgrefnél és Bornemiszánál; Régi M. Költők Tára II. köt. 95. l.

[2]) Dobai András: *Az utolsó itéletről.* Lásd Lugossy- és Csoma-codex; Régi M. Költők Tára II. köt. 143. l.

[3]) Dávid F. és Heltai G.-féle unitarius énekeskönyv. II. kiadás. «*Gondolkodgyal ember a te buneidreol*» kezdetü költemény.

ménye eszméivel és érzelmeivel másnál is találkozunk; de senki a vallásos meggyőződésnek oly hevével és a dictió oly erejével azokat kifejezni nem birja, mint éppen Szkhárosi.

Egy unitárius énekes csak szelid fájdalommal panaszolja, hogy

«Csak egy nekünk akár verjen minket az uristen,[1])
Akár adjon itt ez földön sok jót kegyelmesen.»

Szkhárosi ellenben hatalmas hangon dörgi a fülekbe, hogy

«Rettenetes ez világnak mostan minden dolga,
Csodálatos nagy vaksága és hatalmassága,
Nem fog rajta az istennek semmi igazsága,
Sem haragja, sem csapása, sem irgalmassága.»

Ez ódai hangot majd mindenütt magtartja, költeménye így a fenségesig emelkedik. «A Deutoronomium átkát, mely alapját képezi a középkorban borzalmas művészettel kifejtett részletező átkozódásnak, erőteljes átköltésben» ismétli és azt hazai viszonyainkra alkalmazza. Művének jó részében Farkas András (A zsidó és magyar nemzetről) hatása alatt áll, de nem követi oly mereven az utóbbinak a két nép közt párhuzamot vonó rendszerét; alapeszmében egyezik vele, de politikai nézete eltérő. Mig Farkas feltétlen híve a nemzeti királynak, *kinek még a törökkel kötött szövetségét is bölcs cselekedetnek* mondja, addig Szkhárosi pártra való tekintet nélkül ostorozza a fejedelmeket, kiken mind a királyokat, mind a főurakat érti.

«De jaj nekünk, hogy közöttünk nincs fejedelemség,[2]).
Miként vala Ninivében jó királi felség . .

Romlásinknak egyik oka fejedelmek vattok,
Nagy ohajtván mind ez ország panaszol reátok,
Kémélletlen az föld népén csak hatalmaskodtok,
Az istennek tisztességét nem oltalmazzátok,
Az istennnek hiv szolgáit hamisnak mondjátok.»

S aztán méltó haragjában igy fenyegeti őket:

«Azt tudjátok, hogy az isten megvakult már, nem lát,[3])
De nem alszik, rejánk pislog, noha sok bosszút lát,

---

[1]) Dávid F. és Heltai unit. énekeskönyv. «*Magunk megismeretéről*» czimü énekből, mely sokban emlékeztet Szkhárosinak feddő versezeteire.

[2]) és [3]) Szkhárosi Horvát András: *Az fejedelemségről.* Lásd Bornemiszánál és Régi M. Költők Tára II. köt. 168 l.

Idgyól látja ez világnak minden álnakságát,
Majd levágja az fejszével az gonosz termő fát.»

Szkhárosinak tulajdonképeni ereje nem is a tudákos tanitásban vagy a szelid hangu erkölcsi oktatásban áll, hanem a feddő és vitázó költészetben. Mint a komoly satira és erős polemia kiváló bajnokát jellemzi Szilády Áron is, mely jellemzés egyszersmind a kor egész ilynemű költészetének adja sikerült képét.

«A mi egyenes logikája éles fegyverének hegyét kikerülné, — ugymond Szilády — azt a dialectika szigonyával metszi, vágja, hasogatja. Gunyba mártott nyilainak sűrűségével árasztja el «a vakság, szemetlenség és tudatlanság» ostrom alá fogott területét s czélba vett tárgyait a megjelölt pontokon találja. Egy-egy tárgyat, mint például a fösvénységet, kegyetlenséget, gyülölséget különválaszt, ráolvassa az ellene szóló törvényt, parancsolatot; megbüntetett példákban mutatja fel az ijesztő képet; erős, de hű vonással rajzolja a korabeli megfelelő állapotot, melyet azután vagy megszemélyesit vagy főfő szereplőiben támad meg.»

Nemcsak a vitatkozó vallásos költészet művelője, de egyszersmind a Farkas Andrástól kezdett vagyis inkább a reformatió bevételével kezdődött politizáló költői iránynak is követője. Politikai párthoz nem tartozik. «Különbség nélkül zugolódik és kél ki fejedelmek és urak ellen; a törököt pedig isten átkának tekinti az istentől elhajlott s kegyetlenkedő urak alatt nyomorgó nemzeten. Kiméletlenűl ront neki a szegény nép munkájából lépesedő nagyságos és kegyelmes uraknak; kárhoztatja a törvényhozást, megbélyegzi a «sok hamis törvínt, harminczadot, vámot, ravást, dészmát, borfoglalást, borváltságot,» stb. mi mind csak telhetetlen fösvénység találmánya. Igy fedd és dorgál a XVI. századi vallásos népbarát, ki mindenkiben a szegény földmivelő ellenségét látja, s egy uj Dózsa György mellett hihetően vállalkozott volna Lőrincz szerepére.» [1])

Valóban Szkhárosi kora polemicus és feddő költészetének legkiválóbb képviselője; elődeit felülmúlja s követői nem mérközhetnek véle.

A polemicus költemények a reformatió szülöttei. Mindjárt az

[1]) Szilády Áron: *Régi Magy. Költők Tára* II. köt. Jegyzetek 449—450. l.

első reformatorok hatalmasan reátámadnak a katholikus vallásra, különösen annak sebezhető oldalait ostromolván nagy tűzzel. A mint tudományos művekben folyt a vita s kölcsönös vádaskodás, a mint nyilvános helyen is szóütközetre kelt a két felekezet s ez ütközeteket drámai dialogusokba foglalta, úgy foly a harcz a költészet terén is. Már az ünnepi és a szent Dávid zsoltáraiból való dicséretek hálaadásába vagy panaszába belevegyül több kevesebb polemia.

Dévai Biró Mátyás[1]) magunk érdemének üdvözitő volta ellen polemizál; Batizi [2]) hevesen megtámadja az Antikrisztus-pápát, a ki magát földi istennek nevezi, hamis embereket pénzért üdvözit, isten tiszteletét elváltoztatja, a szent-lélek istent aranyon eladja, misemondással kereskedik, Krisztusnak szent vérével és testével kufárkodik.

Valkai [3]) a Dévai thémáját fejtegeti, egy névtelennek *feddő és serkentő* éneke ugyanezzel foglalkozik. Mindenik költemény, kivált az utóbbi keményen kifakad az érdemében s szertartásokban bizó katholikus ellen.

«De nem használ miseszolgáltatásunk,
Olvasásunk, processió-járásunk,

Utálatos sok zsolozsmatartásunk,
Egyházbeli sok szóval kiáltásunk.
Nem ekképen kell istent engesztelni,
Hittel szokott ő megengeszteltetni.» [4])

A protestans költők mind e támadását, vádját, érvét megtaláljuk Szkhárosinál, ki a gunynak, satirának és az erőteljes nyelvnek fegyvereivel teszi azokat hathatósbakká. Ügyesebben vitáz s támadó polemiájában, mely párhuzamosságával Farkas Andrásra, epicus elemeivel Sztáraira emlékeztet, rendszer tűnik elő. E rendszert

---

[1]) Dévai Biró. M.: *Az igaz hit által való üdvözülésnek módjáról* A régi protestans énekes könyvekben 270. számu (catechismusból való) dicséret. Lásd Régi M. Költők Tára II. köt. 127. l.

[2]) Batizi A.: *Meglett és megleendő dolgokról.* Lásd fentebb.

[3]) Valkai Kelemen: *Az Isten előtt való igazulásról* Megvan Bornemiszánál és a nagy-dobszai codexben; ujabban Régi M. Költők Tára II. köt. 271. lap.

[4]) Thaly Kálmán: *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok.* I. k.

öntudatosan követi, mert mind a hat polemicus költeményéből szemünkbe tűnik. Elmondja előbb, hogy miről akar szólani s e szavaiból már álláspontja is világossá lesz előttünk. Alaptételének helyessége mellett a biblia minden részéből bőven hord össze bizonyitékokat, s miután véleménye szerint olvasóit eléggé meggyőzte, ellenfelei ellen fordul a haragnak és gunynak minden erejével.

Szint' ugy felülmúlja énekestársait a feddö költészetben is. Legmagasbra az «Átokról» czimüben emelkedik, de ereje a «Fejedelemségről» és «Fösvénységről» [1]) irottakban sem igen csökken.

A feddő költészet már az előző században is virágozhatott. Jeles maradványa Apáti Ferencz feddő éneke. De a két kor e nemű költeményei között nagy a külömbség. Apáti [2]) könnyed tréfával évődik a deákok fodor hajával, a tánez közben elhullatott pártákkal, a szemérem-kapáló csepkékkel, a lányok közt vigadó papokkal s apát urakkal, kiknek

«Igen kevés hajok, számtalan jószágok,
Erős regulájok, kevés zsolozsmájok,
Bársonyos szolgájok, fekete kápájok.»

A XVI. század protestans költőinél eltünik a tréfaszó, a víg hang komolylyá válik: «a nagy hit méltóságossá, a gonosz idők komorrá teszik ajkukat.» [3])

E gonosz időkben a fejedelemség és fösvénység az, mit a költők leginkább ostromolnak; s méltán. A gonosz idők leggonoszabbjai a fejedelmek (t. i. a főurak); az aljasság és romlottság példaképei. S e főuraknak mindenesetre legnagyobb bűnök a fösvénység, min nem annyira fukarságot, mint kapzsiságot, telhetetlen pénz- és birtokvágyat kell értenünk.

Sokat szenvedett miattok az ország, kivált az alnép; nem csoda, ha az alnépből került papok és költők predicatióikban és költeményeikben annyi panaszra fakadnak szenvedésök okozói

[1]) Mindhárom költemény Régi Magy. Költők Tára II. köt.

[2]) Apáti Ferencz feddő-éneket a Peer-codex őrzé meg. Megjelent Toldynak több kézi könyvében; azon kivül Nyelvemléktár II. köt. 102. l. és Régi Magy. Költők Tára I. köt. 200. l.)

[3]) Beöthy Zsolt.: *A legelső politikai szinmű és kora.* Századok. 1876.

ellen. Elismerik ugyan, mint egy szelidebb hangú unitárius költeményben olvassuk, hogy

«Az isten az, ki választ mind királyt, mint császárt, [1])
Fejedelmet és mellesleg bölcs tanács urakat....
(Sok jó napot hogyha kivánsz, tiszteld meg azokat.»)

Szkhárosi szerint is

«Isten szerzése az fejedelemség,
Fejedelmet illet azért minden hívség.»

De ez nem gátolja, hogy az istene- s hitehagyott, zsaroló és fosztogató főurakat a legsujtóbban ne ostorozza.

A fösvénység is nagy átokkép nehezedett e kor népére. Ezért, hogy alig akad költő, ki a telhetetlen pénz- és birtokvágy ellen ki ne keljen. Ezernyi és ezernyi a baj, melyet az uraknak e legfőbb bűne okoz; innen, hogy annyi énekszerző támadja meg e bűnben leledzőket, nemcsak vallási szempontból, hanem a nép iránti részvéttől is vezéreltetve.

A protestans költő a fösvénységet a lélek megrontójának, az üdvözülés legnagyobb akadályának tartja. Ez alapeszme jelenik meg ama szépen gondolt költeményben [2]) (Ének a gazdagrul), melyben a telhetetlen, vagyonában bizakodó gazdag este még vigan mulat, de éjjel meghal. A lélek odahagyja a holtat, reátapos és megpöki a testet, miért hogy ennek bűnös volta miatt örök kárhozatra kell jutnia.

Szkhárosi is tehát a romlott osztályok közül a legromlottabbat, a fejedelemséget, a bűnök közzül a legelterjedtebbet, a fösvénységet szemeli ki gunyjának és satirájának tárgyául és erről szóló két feddő költeménye a legjobbak közzé tartozik, mit csak e nemben a század termett.

A tanító költemények még egy más kérdést is gyakran tárgyalnak, melyet szintén a protestantismus hozott felszínre; ez a házasság kérdése. A reformatusok erősen bizonyitják, hogy a házasság isten szerzése. Ennek megbizonyitása kétszeressen érdekli őket; egyrészt mentség papjaiknak házasságára, másrészt éles fegy-

[1]) Dávid F. és Heltai unitar. énekeskönyv. II. kiad. «*Magunk megesmeretiről*» szóló énekből.

[2]) Toldy F.: *A magy. költészet kézikönyve.* I. kiad. I. köt.

ver a katholikus papság nőtlensége ellen. Fel is használják a fegyvert mindkét irányban; epicai művekben, drámában többször vallják, hogy «isten szerzé a szent házasságot»; ugyanazokban s kivált a polemicus költeményekben nem egy kemény csapást mérnek ellenfelelökre a cœlibatus miatt.

Számos házassági ének maradt reánk, mely csak e tétel hirdetésére iratott; Batizi Izsák patriarcha historiáját csak e végből szerzi, azonkívül egy önálló «Házasságrul való énekben» is fejtegeti a kérdést; hasonló költeményt ismerünk Tar Benedektől [1]) és több névtelentől a Csoma-codexben.

A házasság e protestans felfogásából magyarázható meg, hogy az énekeskönyvek szerkesztői, kik nevétől is borzadtak a *virágéneknek*, mért vesznek fel a vallásos lyrába oly költeményeket, melyek a férj és nő közti viszonyt, a hitvesi szeretetet tárgyazzák. A házasság szentségét akarák ezzel is föltüntetni. Nem is foglalnak az ilyen művek hő szerelmet magokban, hanem a mint Nyilas István és Zsámboky Anna éneke [2]) mutatja — sokkal inkább vallásos érzelmeket és a házas életre vonatkozó erkölcsi intelmeket.

Ez intések a guny kiséretében is megjelennek az «Adhortatio mulierum» [3]) czímű költeményben, melyben egy ifjú férj félig évődve, félig komolyan fiatal nejének tanácsokat osztogat. A tréfás tárgyalásnál fogva kiválik ez ének az egyházi költészetből és átmenetet képez a világi lyrához, melyre ezennel rá is térünk.

(Vége következik.)

KARDOS ALBERT.

---

[1]) Tar Benedek: *Házasságrul való dicsiret.* Megvan a Bártfai énekes könyvben (1593. év); Régi Magy. Költők Tára II. köt. 153. Batizinak «*A házasságrul való éneke*» is itt látott ujabban napvilágot a 120. lapon.

[2]) Lásd «*Házasok éneki*» czim alatt Bornemiszánál; ujabban Toldy s mások irodalomtörténeti olvasókönyvében.

[3]) A Lugossy-codexben maradt reánk. Az olvasókönyvekben szintén többször megjelent.

HAZAI IRODALOM.

T. M. Plauti Captivi. Iskolai használatra magyarázta és bevezetéssel ellátta *Gerevics Gusztáv.* Budapest, 1882, Lampel R.

Tanulóknak szánt magyarázatos olvasmány-kiadásnál a kritikának két dologra kell ügyelnie:

1. arra, hogy alkalmas-e az olvasmánynak választott mű iskolai használatra?

2. arra, hogy megfelel-e a commentár az iskolai czélnak?

A mi az elsőt illeti, csak örvendenünk lehet Gerevics választásának. A Captivi ellen még a legszigorúbb pædagogus sem tehet kifogást.

Iskolai commentárnál sem a tervezetben, sem a kidolgozásban eredetiséget nem kivánunk, de igen is azt, hogy a szerző a maga tárgyára vonatkozó irodalmat ismerje, hogy a maga apparátusát kritikailag megválogassa s a legjobb példák szerint feldolgozza, hogy jegyzeteit czélszerűen, jó magyarsággal s a mit minden alkalommal, de eddig kevés sikerrel hangoztatok, a magyar nyelv és irodalom analog tüneményeire való tekintettel szerkeszsze. Ezt a követelést oly fontosnak tartom, hogy előbb-utóbb conditio sine qua non-ná kell tennünk.

Gerevics kitűnő apparatust használt s ebben áll commentárjának érdeme s hasznavehetősége. Részleteiben ugyan sok a hiba, de azok nagyobbrészt nem olyanok, hogy azért a munka czéljának meg nem felelhetne.

A magyar nyelv és stilus elleni vétségeket, a felületes contaminatio-okozta következetlenségeket, a félreértés és fölösségbeli hibákat, melyeket már mások is megróttak, itt csak egyszerűen constatálom. Csak arról akarok tüzetesen szólani, a mi nemcsak Gerevics commentárjának, hanem majdnem kivétel nélkül minden commentárnak a hibája, hogy sem a magyar nyelvre, sem a magyar irodalomra semmi tekintettel nincsen.

Innét van péld. az a visszásság, hogy a Capt. 157—160. vben előforduló Pistorenses, Panicei, Placentini, Turdetani, Ficedulenses nevek megértésére Gerevics Brix nyomán német szójátékokat idéz: «Die von Bäckersdorf stb.», a mivel a magyar fordítást épenséggel nem segíti elő. Jó lett volna itt magyar helynevek közt keresgélni, ahol teszem: Kenyeri, Kalácsa, Rigómező, Pecsenyéd, Sonkád stb. hasonló szójátékokra ajánlkoznak.

A 119. vbeli szójátékot szintén csak német szójátékkal illustrálja (Fersengeld és Lösegeld geben). De az a kérdés, hogy fordítsuk azt magyarul? Még a tanár is zavarba jön, mert a német példa nem segít a nehézségen. Én körülbelől így tenném a szójáték fordítását lehetővé:

«Ha nincs mit adnom, hátat adjak, megszökjem? Ha hátat adsz, majd adok én neked a hátadra,» — hátat adni: megfutamodni (a magyarba rég bevett latinismus: terga dare.)

A 134. (Gerevicsnél 135) vhez való jegyzetben Brix a memoriter meminisse-féle figura etymologicáról azt mondja: «welche Plautus so sehr liebt, und zwar diejenige, welche *uns* nicht nur aus ästhetischen Gründen, wie die übrigen, sondern auch aus logischen widerstrebt.»

Gerevics ugyanazt magyarul így: «Akkor előáll a Plautus által annyira kedvelt etymologiai alakoknak (helyesen: alakzatoknak) egy faja, még pedig az, mely ellen kifogást emelhetni nem csak æsthetikai, hanem logikai okok alapján is.»

Ez csak német embernek az itélete, azért is mondja Brix, hogy *uns*. Magyar ember máskép nézi a dolgot. A mi nyelvünkben az e fajta figura etymologica (kérve kér, nőttön nő, folyvást fogy, mentést megy stb.) nagyon közönséges és jellemző, sőt a kozmopolitikus kifejezésmóddal szemben szépségnek mondható. Lásd a Figura etymologica-ról szóló értekezésemet a Nyelvőr III. 385—389 lapjain.

A prolog 1. vhez való jegyzet így szól; «Hos—ez a görög attractionak igen gyakori és ismert alakja, melyre vonatkozólag senkinek sem lehet kétsége, a ki a görög mondattant csak felületesen ismeri is.»

Ez a görögre ilyen alakban való hivatkozás elmaradhatott volna. Az olvasó könnyen azt hihetné, hogy az az attractio graecismus, holott attractio-féle minden nyelvben található. A Captiviben még a 107. v. a Trinummusban 137. és 985. v. A magyar nyelvbeli hasonló tüneményeket eddigelé még senki sem figyelte meg, azért figyelmeztetőül hadd álljon itt egy pár példa:

«*A kit* megtépett *menyecskét, annak* a kárját tartozunk megtériteni.» Írja egy falusi gazdaember dühös kutyáról szóló levelében.

Különösen tanuságos ez efféle példa: *mindeneket* tudja, miképen hogy kell lenni. Mhölgy. lev. 257. Itt az attractio megtörtént, a nélkül hogy az ige tárgyas ragozását bántotta volna.

Szakasztott ilyen szerkezetű a következő példa is: «mert *a kit* elloptak *kéncseket*, mind hejre-igazodik még többekkel.» Gyergyó-Szent-Miklós. Nyelvőr VIII. 230—1.

Egyéb attractiós példák:

«Vadas uram *levelét* senkisem *tudja* honnan jött.» Magy. hölgyek lev. 276 lap. «Látom *életemet*, nem igen gyönyörű.» Vadr. 148. «Látom a *czipődet* harmatos már.» Erdélyi Népdalok I. 17.

«Lássuk azt a sirást, miféle» Nyelvőr VIII. 229. V. ö. még Magy. hölgyek lev. 138., 169., 202., 237., 253., 257., 270. Bécsi cod. 12, 21. Pesti Gábor mes. 196. Kat. próz. leg. 247 lap. «Nem tudja életben van e vitéz *urát*.» Zrinyi (Abafi kiad. 194 lap.)

Végre ideváló még ez a kifejezésmód is: «Mit akarsz, hogy tegyek.» (Mit akarsz, mit tegyek.) Sohasem «hogy tegyem.» A 68—9. vhez való jegyzetben 12 sornyi angol idézet van, mely nemcsak számos tanuló, hanem számos tanár előtt is érthetetlen. Az effélét magyarra lehetett volna fordítani. Ugyanez áll a 334., 359., 596. stbhez iktatott idegen nyelvű idézetekről. (A legutóbbi nem «Marg.» hanem «Marq.» az az Marquardtból való.) A 68—9. vhez való jegyzetben ez is áll: «non invitatus (an — un — gerufen) hivatlan.» A zárjeles német fordítás érthetetlen és nincs is a kellő helyen. Invocatus kettős értelmű szójátékot képez; angerufen és ungerufen.

89. v. *vel*-hez való lett volna az a figyelmeztetés, hogy a magyar szakasztott így mondja: *akár* (v. akar.) velle: vel = akarni: akár.

195—6. v. jegyz. Chiasmusra magyar példa: kard veri a combját, vállát veri mente. Arany Toldi sz. III. 30. stb.

464. v. jegyz. Az oxymoronra Gerevics latin példák után német példákat idéz, a helyett, hogy magyart keresett és idézett volna. Lásd Nyelvőr VII. 196. ügyes, ügyetlenség. Arany Buda halálában: szerencsétlen szerencsés. Vadr. 417 stb.

Egyéb megjegyezni valóm közűl hadd említsem még fel:

136. v. j. «ne fle-ben hiatus van.» Ne fle *után* t. i. Ne fle Egone. A Bevezetés IX. lapjára kellett volna utalni. 107. v. fegyházőr nem találó. Inkább porkoláb.

131. v. jegyz. végén «miser monosyllabum.» Megfejthetetlen. miser az illető vben iambust képez.

949. v. A jegyzet első felében verbera azon anyag, melyből a szobor készűlt, a másikban a mire érdemes. Contaminatio. Az *eus* képzőjű melléknevek valami anyagból valóságot jelentenek. Magyarul a statua verbera: ütleg-szobor 528. v. Thornton megjegyzésére semmi szükség, sőt azt sem tudni, mire való. 627 v. jegyz. obstetrix. Plautus szövegében obstitrix áll. Itt mindenesetre a legtöbb olvasó azt fogja hinni, hogy obstitrix sajtóhiba, pedig nem az. Egyébiránt az egész jegyzet elhagyandó s csak annyi teendő helyébe obstitrix = obstetrix.

A Bevezetés XXXVI. l. szerint az argumenta az Antoninusok korszakába tartozók. V. ö. a Trinumm. arg. 1. vhez való contaminált jegyz.

U. o. «Minden acrostichon . . . . annyi versből állhat (olv. áll), a hány szóból áll a darabnak a czíme.» Nem szóból, hanem *betűből!*

U. o. L. lap. A palimpsestus «az első és legjobb kézirat Freund szerint, Trienn. philol. I. pag. 152.» Freund azt csak Ritschlék után mondja: maga nem is lett volna képes ama kézirat értékét meghatározni.

Végre még a következő toll- és sajtóhibákra akarok figyelmeztetni:

46—50. Félkörű zárjelek közé teszi Gerevics, holott ez nem közbevetőleg mondott rész, hanem gyanus, toldásféle, a miért a kritika a többi szövegből kirekeszti, mit kampós zárjelekkel szokás jelölni. Lásd még Egy. Phil. Közl. VI. 691—694. Tanáregyes. közl. XV. 615. l.

73. v.	jegyz.	diabolust	helyett	olv.	Diabolust.
89. «	«	illicet	«	«	ilicet.
115. «	szöv.	quidem	«	«	quidem.
129. «	jegyz.	carnificinam	«	«	carnuficinam
134. «	«	læutum	«	«	lætum
136. «	szöv.	defleam,	«	«	defleam
206. «	«	deceat.	«	«	deceat
465. «	«	ngc	«	«	nec
654. «	jegyz.	officiis	«	«	offuciis.

Több szó egybe van nyomtatva péld. 251. v. j. putema (putem a) stb. ellenkezőleg falsi locum, falsilocum helyett 262 j. stb.

Mindezekre a többé-kevésbbé fontos dolgokra a commentátornak egy újabb kiadásnál okvetlenűl ügyelnie kell.

Hogy Gerevics Captivi-kiadását jelen mivoltában is approbatióra érdemes műnek vallom, azt a kritikám elején elmondottak után fölösleges ismételnem.

Budapesten, 1882. aug. 14. P. Thewrewk Emil.

CYNTHIA DICSÉRETE.

(Propert. II, 3.)

»Kérkedél, többé lány nem tesz kárt tebenned,
S ím' horgon akadtál, gőgöd lelohadt...
Egy havig is nehéz, szegény te, pihenned,
S már új könyv hirdeti gyalázatodat?»
Azt akarám, hogy hal porondon eléljen
És dühödő vadkan zordon tengeren...
Komoly tanulmány közt akkor telik éjem:
Csak halad, s nem marad el a szerelem.
És a mi elbűvölt, nem ragyogó arcza,
— Nincs a liliom bár oly tiszta fehér;
Észak hava kél rajt' a biborral harczra,
Tiszta tejben úszik a rózsalevél. —
Nem a hattyu nyakra lehullámzó fürtök,
Gyújtó szeme párja, fényes csillagom,

S nem arab selyme az, a miért hevűlök,
Ilyen semmiségért szívem nem adom.
Deli táncza bájol, ha pezsdül a serleg,
S ő egy Ariadne, bacchans tánez-vezér;
Mikor aeol hárfán ujjai dalt vernek,
A múzsák lantjával játéka felér.
És midőn versenyez Corinna hirével,
Kortársinál többre becsűlve magát...
Ugy-e én kedvesem, a hajnalló léttel
Üdvöt arany Ámor tüsszente reád?
Istentül eredhet ily égi ajándék,
Ne hidd, hogy az édes anyádtól nyeréd.
A földbül ilyen kincs ki hogyan is válnék?
Ily gyümölcsre tíz hó hogy volna elég?
Róma leányainak magad válsz diszére,
Te léssz köztük első Zeus oldalán.
Nem is dőlsz örökké földi ágy ölére,
Helenának mássa szállt benned alá.
Csoda-é, ha lángol az ifjuság érte?
Dicsőbb lett vón' veszned Trója, e miatt!
S mégis a nagy harczot eszem föl nem érte,
Egy lányért a melyre két világ riadt.
Bölcs most Menelaos, a mért visszakérte,
Bölcsnek vallom Párist, hogy megtagadá.
Achilles, Priamos méltán veszhet érte,
Szívem e harcz okát már helybe' hagyá.
Az ős kor művészin kik győzni óhajtnak,
Fessék le remekben ez isteni lányt,
Mutassák keletnek, mutassák nyugatnak,
Kelet, nyugat érte lángol egyaránt!

Dr. Csengeri János.

PETŐFI «CSÁRDA ROMJAI» FRANCZIA FORDÍTASÁRÓL.

(Az Egyet. Phil. Közlöny szerkesztőihez.)

Nagyon megörültem, mikor egyik tekintélyes napi lapunkban azt olvastam, hogy Petőfi fenczímzett költeményét a Phil. Közlöny legújabb száma franczia fordításban közli és pedig oly kitünő fordításban, hogy csak ohajtanunk kell, vajha költői irodalmunk többi remekeit is ily hivatott műfordítók mutatnák be a franczia közönségnek.

Fájdalom, a fordítást — ez előleges magasztalás után — kezemhez kapva, csak kis részben találtam a dicséretet s az ahhoz kötött ohajtást igazolva; és az ügy érdekében valónak tartom e részben nézeteimet elmondani.

A fordítónak a nyelvet, a *melyből* fordít, tökéletesen értenie, a nyelvet, a *melyre* fordít, tökéletesen birnia, és ha verset, versben fordít, értenie kell a fordítási nyelv verstanát s verselési szabályait.

Az első követelményt, a magyar nyelv tökéletes értését, természetesen eszem ágában sincs Grubiczy úrtól (a Csárda romjai fordítójától) megtagadni. Sőt a másodikat sem vonom kétségbe; Gr. úr, úgy látszik jól tud, s ha nem is épen ékesen, elég jól ír francziául, t. i. prózában. De kétségbe kell vonnom, hogy értené a franczia verstant s még csak fogalma is volna a franczia vers szabályairól, a mint azok már Malesherbes óta nemcsak megállapítva, de oly határozottan és szigorúan is vannak fixirozva, hogy azoktól *a legkisebb eltérés sem engedhető meg.*

Mi magyarok eltűrjük a rossz verselést is. Nemcsak gyönge, de elismert jó költőink is vannak, a kik rosszul verselnek. De a franczia nem tűri el. Hogy jó költőnek tartson valakit, a ki a verselés szabályai ellen vét, arról szó sem lehet; de gyönge, vagy középszerű költő sem verselhet rosszul; talán a szedő-gyerek sem szedné ki, a korrektor pedig bizonyosan eldobná; szerkesztő nem akadna, a ki föl vegye. A franczia átalában a styl tekintetében nagyon kényes. Az elegantia ugyan ott sem adatik mindenkinek; de rosszul írt francia könyvet épen oly kevéssé lehet találni — mint, a példabeszéd szerint, döglött szamarat.

Isten mentsen azért, hogy a franczia irodalom a Petőfi «Csárda romjai»-ról Grubiczy úr fordításában vegyen tudomást, mivel az minden sorában vét a franczia verstan legelemibb szabályai ellen. Nem is vers, hanem rímes (a hol rímes!) próza, à la — Haviti.

Nem czélom itt a franczia verstant rekapitulálni, csak főbb tételeit kell emlékezetbe hoznom.

Nem tudom: hol kezdjem.

Talán nem csalódom, hogy Grubiczy úr az eredeti versmértékében, alexandrinekben (hatosokban) akart fordítani. Versei azonban nem hatosok, hanem néhol 10, máshol 14 szótagúak. A franczia általában nem ismeri a szabálytalan méretű verset, vannak ugyan különböző hosszúságú sorai, egy költeményben is (elég a számtalan példa közül csak a Lafontaine meséire hivatkoznom), de azok nem szabálytalan, szeszély vagy kényszerűség szerint változó sorok, hanem hármasok, négyesek, ötösök, hatosok, bizonyos törvény vagy szabály szerint vegyítve. Nem így Grubiczy urnál. Ő hatosokban akar irni, de nem ismeri sem a hatosok szabályait, sem átalában a szótag számlálás törvényeit.

Első törvény: a sor két egyenlő részre oszlik, három-három lábbal (hat-hat szótaggal.)

Második törvény: minden két pár-sor közűl, felváltva, *egyik* néma e-vel (mely a 13-ik szótag elhaló visszhangja) végződik, a másik a nélkül.

Harmadik törvény: sorközben a néma e, a szó végén, szótagnak számít, ha utána mássalhangzó következik, nem számít, ha magánhangzón kezdődő szó jő utána.

Negyedik törvény: a diphtongusok (oi, ie, stb.) *egy* szótagnak számítnak.

Grubiczy úr e törvényeket nem csak nem respektálja, de úgy látszik nem is ismeri, sejtelme sincs rólok. Neki mindjárt az első szó, melylyel kezdi: *Toi*, úgy látszik két szótag; s az első sorban a *belle* egy szótag, holott mássalhangzón kezdődő szó (basse) következik utána. A negyedik sorban *doit* ismét két szótag neki. Sorai, mint már említém, majd nem ütik meg a tizenkét szótagot, pl.

Que pour qu'un jour je te la sacrifie (10)
Je benirai ma vie, maudite autrefois (11)

majd (még sokkal gyakrabban) túl mennek azon pl.

Avant que notre pays gemit sous le turc esclavage (14)
D'un temple de Dieu une taverne? et qu'est que cela fait? (15)
Et est ce que tout deux ne font pas égale partie de notre être (17 vagy 18)

s isten tudja még hányszor. Nem akarom kiirni az egész verset, de mondhatom, hogy a sorok *több mind két harmadában* a szótag-számlálás helytelen.

A második törvényt annyira nem tartja meg a fordító, hogy néma e-vel végződő s a nélküli szókat egymásra rimeltet (hallatlan a franciában!) pl. Hongrie — favori, vallées, — feuilleter, parcourir — lire, plaine, — Bédouin, fantaisies — renuis, gaie — marié, buvérent poussière, l'air — bruyères: nála rimek gyanánt szerepelnek.

Sőt rimek gyanánt még az ilyenek is: fait — soulagé; fait — préservé, trépas — toit (borzasztó!), menáger — effet, couservés — dernier; nem is említve a szintén rossz, bár nem épen oly botrányos rimeket, minők: égaré — apparait, baton — garcons, héron — postession stb. stb; mert *jó* rim, *igazi* rim, alig van nyolcz vagy tíz az egész költeményben. Pl. egyebet nem említve többest egyessel rimelni, nem lehet, mint pl. decouvertes — ouverte, pierreux — lieu, voyageeur — buveurs; ide tartoznak az *s* végű többesek, nem *s* végű (bár nem egyesbeli név-) szókkal, mint pl. être — maitres, maintenant — temps, stb.

Mind ez oly hiba, nem: oly vétség a szabatos francia verselés ellen, hogy kivánnunk kell, vajha franczia embernek szeme elé ne kerül-

jön e fordítás, mert (legalább is) barbárnak nevezi nemzetünket, mely előtt ilyen francziassággal fel lehet lépni.

Nem ereszkedem ki a fordítás értelmi hibáira, bár volna nehány (nem sok) észrevételem e részben is; de azok másodrendűek a verselés bűneihez képest. S célom nem is a fordítás anyagi birálata, csak a dicső franczia nyelv, styl és ízlés elleni vétségek irányában való tiltakozás, hogy ha e fordítás francia kézbe kerül, emelkedjék legalább egy szerény szó, mely az illetékes olvasót meggyőzze, hogy a francia verselés törvényei nálunk sem mindenki előtt ismeretlenek.

Budapest, 1883 febr. 10.

SZÁSZ KÁROLY.

VEGYESEK.

— **Grobianus.** A XIII. század óta vannak német nyelven verses utasítások, melyek az embereket arra tanítják, hogy vendégségek alkalmával, asztal fölött miképen viseljék magukat. Az ily utasítás neve *Tischzucht.*[1]) Úgy látszik, nem volt nagy hatásuk, mert még a XVI. és XVII. században is átdolgozzák és megújítják ezeket a régi verseléseket, hiszen pl. az egy Hans Sachs maga hármat írt és Brant Sebestyén híres *Narrenschiff*jában (1494) külön renddé foglalja össze a neveletlen és durva lakomázókat, kiknek védszentűl Szt. Grobianust rendeli. Ezóta Grobianus és a grobiánusok kedvencz tárgyai a szatirának, melynek első ide tartozó (prózában írt) terméke 1538-ban e czímmel jelent meg: *Grobianus' Tischzucht bin ich genannt, Den Brüdern im Säu-Orden wohl bekannt*, szerzője *W. S.* (Wilhelm Salzmann ?), mely még a XVII. és XVIII. században is ismeretes volt és új kiadásokban megjelent. E munkácskán alapszik a XVI. század egyik leghíresebb könyve, Dedekind Frigyes latin *Grobianus*-költeménye, 1549.[2]) Dedekind Frigyes, egy neustadti (Hannoverában) mészáros fia, ki 1598-ban mint superintendens Lüneburgban meghalt, kitünő humorral dolgozta fel tárgyát. Gúny és nevetség tárgyává teszi Szt. Grobianus piszkos és durva híveit, kiket Brant és társainak komoly ostorozása nem igen bántott. Dedekind megfordítja a dolgot: a legvastagabb durvaságra, a legotrombább viseletre tanítja a grobiánusokat, de oly igaz humorral és maró szatirával, hogy művének hatása el nem maradhatott. Mun-

---

[1]) *Moritz Geyer, Altdeutsche Tischzuchten, Altenburg, 1882.* Kitünő dolgozat, mely a teljes anyagot fölkarolja és közli.

[2]) *Grobianus, De morum simplicitate libri duo, Francof. apud Chr. Egen* [1549].

kája e tekintetben némileg a XVI. század legnagyobbszerű szatirájára, az *Epistolae obscurorum virorum* halhatatlan gyüjteményére (1515) emlékeztet. Dedekind *Grobianusa* roppant tetszést aratott. Még megjelenése évében három helyen is után nyomták s a kiadások tömegesen érték egymást. Nem sokára megjelent német átdolgozása is, melyet Scheidt Gáspár wormsi tanító, ki 1565-ben a pestis áldozata lett, eszközölt.[3]) Hogy az eredeti munka s annak külömböző fordításai hány átdolgozó kezén mentek keresztűl, azt Milchsack pontosan kimutatja. Én csak a főbb adatok felemlítésére szorítkozom: *Dedekind* eredeti munkájának első alakja 1549-től 1624-ig tiz kiadásban jelent meg, ugyanannak második átdolgozásából, melyben Dedekind már Scheidt toldalékait is felhasználta, 1552-től 1704-ig 16 kiadás ismeretes. *Scheidt* fordítása 1551-től 1657-ig tizenöt kiadásban jelent meg, utána *Hellbach Vendelin* fordításában 1567—1704 öt kiadásban, *Kienheckel Péter* fordításában 1607-ben és *Scherffer Wenzel* fordításában 1640-től 1708-ig három kiadásban. Említik még *Werner György* német fordítását, melyből azonban egyetlen példány sem maradt fönn. Ismeretes még két angol (1605 és 1739) és egy magyar fordítás, *Csáktornyai Mátyás* müve, Kolozsvár é. n. (XVI. sz).

A *Grobianus* a XVI. század durva müveletlenségének ijesztő tükre. A mit a kor jobbjai aljast, neveletlent, póriast tapasztaltak kortársaiknál, azt e könyv mind gazdag humorral nagyszerü virtusnak, utánzásra méltó erénynek tünteti fel és tanítja. Mulattató és müvelődéstörténeti szempontból érdekes könyv, melyet a modern olvasó is élvezettel fog olvasni, bár, tagadhatatlan, hogy rajzai néha felkeverik gyöngédebb gyomrunkat.

Még egy szót a magyar átdolgozásról, mely két példányban maradt reánk; az egyik csonka példány, a Nemzeti Muzeum birtokában van, 15 levél, A—D₈. Pontos czímét adja Szabó Károly *RM.K.* 340. sz. Eötvös Lajos írt róla, *Budapesti Közlöny* 1870, 48. sz. — A második példány teljes, 18 levél, A—E₂, az esztergomi érseki egyházmegye könyvtárában. L. *Magy. Könyvszemle*, 1881, 117. l. Az első levél második lapján egy latin vers akrostichonja őrzi a fordító nevét: *Matthias vertit Tsiacthornaevs.* Ugyane fordítótól 1592-ből és 1599-ből még két munkát ismerünk (RMK. 257. és 311. sz.); a Grobianus utolsó versei alapján valószínű, hogy ez is 1592-ben jelent meg.

H. G.

[3]) *Grobianus, Von groben Sitten und unhöflichen Gebärden [Gedruckt zu Worms durch Georg Hoffman].* 1551. — Ez első kiadás kitünő lenyomata fekszik előttem Milchsack Gusztávtól, Halle, 1882, mint a Braune-féle *Neudrucke deutscher Literaturwerke des XVI. und XVII. Jhts.* 34. és 35. száma. A bevezetésben a kiadó az eredeti műnek és összes átdolgozásainak kimerítő bibliographiáját adja.

KÖNYVÉSZET.

Összeállítja Hellebrant Árpád.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Forbiger Alb. und Winkler Ad., Hellas und Rom, *Populäre Darstellung des öffentlichen und häuslichen Lebens der Griechen und Römer. 2. Abth.: Griechenland im Zeitalter des Perikles. 3. Bd. (des ganzen Werkes 6. und letzter Band, von Ad. Winkler).* Leipzig, 1882. Fues'. (VI. 691 l. N. 8-r.). Ára 11 mk.

Forbigernek *Hellas und Rom* czimü jeles munkájából Forbiger halálakor az első rész: *Rom im Zeitalter der Antonine,* egészen (1871—1874. 3 kötet), a második részből *Griechenland im Zeitalter des Perikles* pedig két kötet állott készen; a még hiányzó harmadik kötetet Winkler írta meg egészen a sajátjából, népszerü és alapos előadásban. Minthogy az első két kötetben Athen irodalma és müvészete Periklos korában alig volt érintve, az Athén topographiájára vonatkozó munkálatok nem voltak kellőleg felhasználva, Athen állami berendezésének ismertetése pedig csak a perzsa háborúk idejére szorítkozott, a szerző e hiányt kipótolta és hat fejezetben Perikles tevékenységét a bel- és külügyekben, továbbá Athént az Akropolissal és a Kerameikossal, az Agoraval s egyéb jelentékeny helyiségeivel oly ügyesen és alaposan tárgyalja, hogy az olvasó a Perikles korabeli Athénnek csakugyan tökéletes plastikus képét nyeri.

Grimm Hermann, Fünfzehn Essays. Dritte Folge. Berlin, 1882. 463 l. Ára 8 mk.

Tartalom: Ralph Waldo Enerson. — Fiorenza. — Raphaels Schule von Athen. — Michelangelos Sarkophage in der Sacristei von San Lorenzo. — Raphaels Madonna von Terranuova. — Zwei Stiche von Friedrich Weber (1. Tizians Irdische und himmlische Liebe. 2. Holbeins Porträt des Erasmus von Rotterdam). — Die Entstehung des Volksbuches von Dr. Faust. — Ralph W. Emerson über Goethe und Shakespeare. Uebersetzt ans dem englischen. — Bettina ven Arnim. — Die Brüder Grimm (1. Wilhelm. 2. Jakob. 3. Ludwig Emil). — Rauchs hundertjähriger Geburtstag. — Anselm Feuerbach. — Zwei Dürer'sche Kupferstiche. — Raphaels Galatea in der Farnesina zu Rom. — Raphaels erste Zeiten. — A kötet végén tárgymutató.

A legjelesebb német essayista e dolgozatai, mint az előbbi két kötet darabjai is, alapos ismeretek, szellemes felfogás és szép előadás által kitünőek.

Kolmatschewsky L., Az állatéposz a nyugaton és a szlávoknál. Kazan, 1882, VIII. és 316 lap.

Oroszul van írva, pedig tárgyánál fogva mások is szívesen olvasnák. Ismertetését nagy köszönettel vennők.

T. Livii Historiarum Romanorum libri qui supersunt. Ex recensione Jo. Nic. Madvigii. Iterum ediderunt Jo. Nic. Madvigius et Jo. L. Ussingius. Vol. II. pars II, libros a vicesimo secto ad tricesimum continens. Hauniae, 1882. Ára 3.50 mk.

Livius hatodik decasának első fele tizenkilencz évvel ezelőtt jelent meg Madvig kiadásában először, még pedig egyes-egyedül a híres Codex Puteanus szövegére alapítva. Azóta Hertz, Heerwagen, Mommsen és Studemund nyomán Luchs (1879-ben) kimutatta, hogy Livius 26., 27., 28., 29., 30-ik könyve szövegének megállapításánál a Puteanuson kívül egy elveszett codex spirensist is tekintetbe kell venni. Madvig

ezen ujabb kiadásban elismerte Luchs állításainak helyes voltát, de azért szövege sok tekintetben mégis különbözik a Luchsétól, a mennyiben, mint az ilyen eclecticus eljárásnál előre látható, Madvig gyakran megmaradt a Puteanus olvasása mellett, hol Luchs a Spirensis olvasását követte. Liviusnak legjobb szöveg-kiadása jelenleg mindenesetre a Madvig-Ussingé.

Mahrenholtz E., Molière. Einführung in das Leben und die Werke des Dichters. Heilbronn. 1882. 266 l. Ára 4 mk.

A nagy közönség számára ügyesen készített, igen ajánlható kivonat szerzőnek kitünő nagy munkájából: *Molière's Leben und Werke.*

Muth, Richard v., Mittelhochdeutsche Metrik. Leitfaden zur Einführung in die Lektüre der Classiker. Wien, 1882. 130 l.

A középfelnémet verstannak első rendszeres és teljes tárgyalása. Nagyrészt Lachmann kutatásain és nézetein alapszik, de minden kérdésben teljességre törekszik. Nyolcz fejezetre oszlik: 1. Hangsúly és hangmennyiség. 2. Verselés és rhythmus. 3. Hangsúlyozott és hangsúlytalan szótagok. 4. A vers egyes helyei. 5. A rím. 6. A sormetszet. 7. A versszak. 8. A leich. — Egyik fójelessége a gazdag tartalmu könyvnek a példák nagy száma, melyek többnyire történeti sorrendben vannak közölve, úgy hogy az egyes verstani jelenségek történeti fejlődését is feltüntetik. A szerző nem akar ujat adni, hanem csak a tudománynak eddig elért, de roppantul elszórt eredményeit összefoglalni. Ez utóbbi feladatát kitünően teljesíti, de ad egyszersmind sok ujat is, mert rendszerességénél fogva sok jelenséget tárgyal, melyeket eddig alig méltattak figyelemre. Mindenképen örvendetes munka, melyet senki sem fog nélkülözhetni, ki a középkori német költészettel foglalkozni kiván.

Poetae Lyrici Graeci. Recensuit Theodorus Bergk. Editionis Quartae Vol. III. Poetas Melicos Continens. Lipsiae. Teubner. 1882. 747 lap. Ára 13.60 mk.

A görög lyrai költők Bergk-féle gyüjteményének ezen utolsó kötetét is Schaefer Arnold és Hiller Ede rendezték sajtó alá; Bergk maga még 1881-ben meghalt és már csak a Pindaros műveit tartalmazó első kötet negyedik kiadásának megjelenését élte meg. Kéziratban azonban a másik két kötet is át volt javítva, és minthogy a kiadók kiváló gondot fordítottak arra, «ut haec editio ita prodiret quemadmodum Bergkius eam adornatam voluit», e harmadik kötetet sem nélkülözheti a szakember. A kiadás majdnem minden oldala arról tanuskodik, hogy Bergk szorgalmasan és fényes eredménynyel dolgozta át művét. Alcmannak, Sapphonak, Stesichorosnak, Anacreonnak, Simonidesnek, Bacckylidesnek és sok más kisebb lyrai költőnek ez a legjobb, ez az egyedüli hasznavehető kiadása.

Rzach Alois, Neue Beiträge zur Technik des Nachhomerischen Hexameters. Wien, 1882. Gerold. 128 l.

Folytatása a szerzőnek 1880-ban megjelent művének: «*Studien zur Technik des nachhomerischen heroischen Verses*», melyben a rövid szótagoknak liquidák előtt előforduló megnyujtását figyelte meg a szerző az egész Homeros után való eposi költészeten végig. A jelen munkában a szerző a többi megnyujtásokkal foglalkozik két fejezetben: az első (p. 40—42) azon eseteket tárgyalja, mikor a szó végén álló rövid magánhangzó egyszerű mássalhangzó előtt hosszúnak van véve, a második pedig (p. 42—126) azon eseteket, mikor a szónak egy mássalhangzóra végződő rövid végszótagja magánhangzóval kezdődő szó előtt nyúlik meg. Mindkét esetre nézve a legtöbb epikus költő bizonyos szabályokat állított föl magának, melyeknek felderítése Rzachnak nem ritkán a szöveg corrupteláinak felismerésére és helyreütésére ad alkalmat.

AZ EURIPIDESNEK TULAJDONÍTOTT RHESUS-TRAGÉDIA.

A görög tragédia termékei közt *Rhesus* az egyedűli darab, a melynek szerzőjét nem ismerjük biztosan. A darab az euripidesi tragédiák közt foglal helyet, és soká nem vették észre, hogy mily érdekes kérdések füződnek ahhoz. Scaliger támasztott először kételyeket annak eredetisége ellen, Hardion pedig egy bő analysisben a darabban előforduló sajátságokat és a többi euripidesi darabtól eltérő különlegességeket tüntette fel, de határozottan csak Valckenær *Diatribe in Euripidis perditorum dramatum reliquias* cz. művében (IX. és X. fej.) jelentette ki, hogy a darab nem származhatik Euripidestől. Valckenær után a tudósok véleményei megoszoltak. Ő maga Euripides unokatestvérének, mások Euripides fiának tulajdonították; némelyek elismerték eredetiségét, többen az alexandrin korba tették; voltak olyanok is, a kik néhány sophoklesi fordulat miatt az *Antigone* költőjének darabjai közé sorolták, sőt voltak, a kik a darabot még Aeschylus kora elé is helyezték. De ezen általános vélemények a tragédia nyelvezetének és metrikájának alapos tanulmányozása után sokban módosultak.

Nézzük a darab tartalmát. A tragédia tárgya az Ilias X. énekéből van véve. Dolon kalandja, a ki farkasbőrbe öltözve, átmegy a görög táborba, de Odysseus és Diomedes kezébe kerül és megmondja nekik a tábori jelszót is; Rhesus megérkezése és megöletése: ez képezi a tragédia keretét. A darab a trójai táborban, Hektor sátra mellett játszik. Ide sietnek a trójai hadsereg őrei, ide az okos Aeneas; itt keresik fel Odysseus és Diomedes Hektort, hogy megöljék; ide jön Paris, hogy testvérét a görög kémek jelenlétére figyelmeztesse; ide jön a meggyilkolt Rhesus kocsisa is.

A cselekvényt, úgy mint a darab most előttünk fekszik, a kar nyitja meg. Trójai katonákból áll, a kiket a negyedik őrjáratnál állítottak fel az alvó hadsereg védelmére. Gyorsan felkeltik

Hektort s kérik, hogy ragadja meg a fegyvert, hivassa össze az egész sereget, mert a görögök hajóhadát szokatlan tűz világítja meg s az egész görög sereg Agamemnon sátra körül csoportosult. Valószínű, hogy éjjeli támadást fognak intézni. Hektor azt mondja, hogy nem támadásra, hanem menekülésre készülnek. Ő nem akarta megszüntetni a harczot, hanem csak a jósok közbeszólására felhagyott az üldözéssel; most azonban mennél vérengzőbbé kell tenni visszavonúlásukat. Erre megjelen Aeneas, a ki ép úgy mint a kar, rosszalja Hektor szándékát, hogy most éjjel akarja megtámadni a görögöket. Azt tanácsolja, hogy a fáradt trójaiakat hagyja tovább aludni, hanem küldjön egy kémet a görög táborba, s ha majd ez visszajövet hírül hozza, hogy a görögök menekülni vagy pedig támadást akarnak intézni, akkor elég ideje lesz a sereget felkölteni. Hektor enged s egyet a karból felkér, hogy vállalkozzék a kémlelésre. Dolon azonnal jelentkezik, de mindjárt a díjért is alkudozik. Hektor sokat igér neki, de ő Achilles halhatatlan lovait kéri díjul, a mit Hektor, ámbár maga szerette volna azokat, meg is igér neki. Dolon tehát kijelenti, hogy előbb bemegy a városba s ott egészen farkasbőrbe fog öltözködni, s így négykézláb a görög táborba megy. Bizonyítékúl Diomedes vagy Odysseus fejét fogja visszahozni. Ime a tragikus ironia! A kar a csel istenének, Hermesnek, ótalmába ajánlja. Ez a darab első része.

A költő tehát a két had állapotát megváltoztatta. Homerosnál abban az éjben, a melyben Rhesust meggyilkolják, csak a trójaiak szövetségesei alusznak a táborban, míg a trójaiak maguk ébren vannak. A megfélemlített görögök viszont mély álomba szenderűltek. Csak két fiatal hős száz-száz fegyvertárssal maradt ébren a fal és az árok között. Nem fürkésszük az okot, hogy miért tette ezt a költő, de annyi tény hogy ezen megfordítás által több hibába esett. Hogy adhatta Hektor szájába e szavakat: A görögök el akarnak menekűlni a hajókon, úgy hogy én észre ne vegyem? Ez különös; hisz ő maga mondja, hogy az őrjárat, a mely e hírt hozza, oly erős, hogy a görög tábor minden mozdulatát szemmel kisérheti. Hisz e szerint Dolon, a ki megigéri, hogy a fényesen kivilágított görög táborba akar menni s egy hősnek a fejét levágni, pedig mindnyájan ébren vannak, nagyszájú henczegőnek bizonyúl, s a kar óhaja, hogy bárcsak Dolon Agamemnont szúrná le, inkább a háborúban járatlan leányokhoz, mint katonákhoz illik. Aeneas megjelenése is indokolatlan; csak azért jön, hogy Hektort a meg-

gondolatlan cselekvéstől visszatartsa s egy jó tanácsot adjon neki, azután pedig az egész darabban nem lép többé fel. Maga Hektor nyers, merész, henczegő katona. Bramarbasnak nevezi őt Valckenær, Dolon- és Rhesussal együtt. Homerosnál hadi szerencséje legmagasabb fokán is híven teljesíti az óvatos, körültekintő hadvezér kötelességét. A tragédia szerzője azonban készakarva rajzolta így jellemét és Aeneas tanácsa a képet még hathatósabbá akarta tenni. — Dolon Homerosnál rút, gyáva katona, a kinek csak gyors lábai vannak, a mi őt a kémlelődésre nagyon alkalmassá teszi. A mi költőnk hőst alkotott belőle. Ezt mutatja Dolon alkudozása Hektorral a díjért és még inkább a kardal (224—51 v.), mely csakis őt dicséri. S mégis elárúlja urát!

A tragédia második része a tulajdonképi magvat tartalmazza: Rhesus megjövetelét és halálát. A cselekvény menete a következő: Egy pásztor jön Ida hegyéről, ki a thrák király hadát látta és az előörsöktől meghallotta, hogy segélyt hoznak a trójaiaknak. E nézete szerint örvendetes hírt gyorsan meghozza Hektornak. De ez elég furcsán azt hiszi, hogy a pásztor tán csak az őrizetére bízott csordáról hoz valami jó hirt. Kemény szavakkal a táborból Priamus palotájába utasítja, a hova ily hírek valók. A szegény pásztor alig juthat szóhoz; végre kijelentheti, hogy mit látott és hallott, s minden jót remélt e hatalmas szövetséges segélyétől. A kar is ezen a véleményen van. Hektor azonban megveti a thrák király segélyét, mert akkor, midőn Trója veszélyben forgott, nem jött el; most mintegy zsákmányosztásra ide sietett. Alig sikerül a karnak őt arra bírni, hogy Rhesust táborába fogadja. Erre föllép a thrácziai hős. Hódolatteljesen közeledik Hektorhoz és jövetelét indokolja. Hektor keményen fogadja. Szemére veti, hogy daczára gyakori segélykérésének, akkor midőn a legnagyobb szükség volt, nem érkezett meg, pedig csak ő neki köszönheti nagy birodalmát Thrácziában. Rhesus mentegeti magát. Ő is gondolt Trója sorsára, azonban egy szomszéd szittya törzs, a mely országába csapott, őt terveiben akadályozta. Csak miután ezeket legyőzte, vezette haladéktalanúl csapatát a Pontuson keresztűl és jutott Trójába. Nem töltötte ő idejét lakomák között, hanem Thráczia zord szeleiben éjjel-nappal harczolt. Daczára annak hogy későn jő, mégsem jön hiába; Hektor tíz év alatt nem verhette vissza a görögöket, ő egy nap alatt akarja ezt megtenni. Ime a harmadik bramarbas! A trójaiak segélye nélkül, egyedül saját seregével akarja a görögöket

megsemmisíteni. A kar örvendve ez igéreteken, egy rövid dalban újra dicséri a thrák királyt. — Rhesusra e kardal különös benyomást tesz.

Előbbi határozatát, mely szerint Trója megmentése után hazájába vissza akar térni, most elfelejti, hanem hogy a görögökön teljes boszút állhasson, saját országukban akarja őket felkeresni és azt elpusztítani. Hektor azonban inti, hogy ez nem megy oly könnyen, s mintegy megváltoztatva természetét ő most Rhesusnak, mint előbb Aeneas neki, bölcs tanácsokat ad. Hektor és Rhesus távoznak, de előbb megmondja neki a jelszót — Phœbus —, azután meghagyja a karnak, hogy Dolon visszajövetelére várjon. De a kar nem tartja meg a parancsolatot; még rövid ideig a színpadon marad és a közelgő hajnalt megénekli. Erre eltávozik, hogy a lycziaiakat hívja, a kiken az őrtállás ideje van.

Most a darab katastrophájánál vagyunk, a melynek compositiójára költőnk egész müvészetét fordította. Odysseus és Diomedes a tábor azon részén jönnek be, a hol nem állt őrség. Dolon megmondotta nekik a jelszót s azt is, hogy hol fekszik Hektor. Ezt akarják tehát először megölni. Fölötte boszankodnak, midőn látják, hogy a trójai hős nem fekszik ott, a hol Dolon mondta. Diomedes azonnal máshová akar menni, hogy egy más áldozatot keressen a trójai herczegek között, de Odysseus a visszavonulásra serkenti. Midőn már távozni akarnak, egy isteni hangot hallanak. Pallas Athene, Odysseus hű őrzője és tanácsadója, tudtokra adja, hogy Rhesus megérkezett, s hogy mily nagy veszély fenyegeti a görög tábort, ha a thrák király ezt az éjjet átéli. Odysseus azonnal megismeri a kedves hangot. Majdnem ugyanazon szavakkal, mint Sophokles Ájaxában, szól az istennőhöz. Megkérdi, hogy hol alszik Rhesus; Athene megmutatja s egyszersmind meghagyja nekik, hogy lovait minden áron kerítsék hatalmukba. Míg ők tanácskoznak, addig Paris közeledik, a ki az öröktől hallotta, hogy görög kémek jöttek a táborba. A mint Diomedes ezt Athenétől hallja, azonnal kérdi tőle, hogy ne ölje-e meg előbb ezt a gonoszt? Athene figyelmezteti, hogy a sors végzése ellen nem szabad működni s ösztönzi, hogy csak Rhesust gyilkolja meg. Míg a két görög hős útnak indúl, Athene Parist tévútra vezeti. Mint Aphrodite jelen meg neki s megnyugtatja, hogy minden rendjén van. Paris ismét eltávozik. Alig ment el, midőn Athene látja, hogy az őrök gyorsan sietnek Hektor sátra felé, hogy a kémeket megfogják.

Inti tehát védenczeit, hogy gyorsan meneküljenek el Rhesus lovaival. Erre eltünik. Diomedes és Odysseus gyorsan hátrálnak, de a mint Hektor sátra előtt eljönnek, az őrök útjokat állják. A nagyobb számú ellenségen keresztül nem törhetnek, Odysseus tehát cselhez folyamodik. A lovak birtokában levén, Rhesusnak adja ki magát, s minthogy a jelszót tudja, az őrök szabadon bocsátják. A mint a két görög megmenekült, a kar mégis átlátja, hogy biz egyikök sem lehetett Rhesus. Utánuk akarnak rohanni vagy a tábort fölkelteni, de egyikét sem teszik, hanem egy kardalban találgatják, hogy ugyan kik lehettek a merész rablók? Míg ők tanakodnak, már is borzasztó jajgatást hallanak. Rhesus kocsisától ered ez, a kit Diomedes szintén megsebesített. Csak nehezen vonszolhatja magát egész Hektor sátráig, a hol jajgatását folytatja, míg végre Rhesus meggyilkoltatását panaszolja el. Ez a jelentés valamint a pásztor hiradása az egész darab legsikerültebb részletei. Ő ugyan nem tudja, hogy ki követte el a gaz tettet, de minthogy a thrákok a trójaiak háta mögött táboroznak, úgy ezeket teszi érte felelőssé.

E közben megjelen Hektor, a ki már mindenről értesült. Szörnyen boszankodik az örök lustaságán és a legnagyobb büntetésekkel fenyegeti őket. A kar kérésekkel és mentegetésekkel akarja őt kibékíteni. A kocsis egyenesen Hektort mondja Rhesus gyilkosának, hogy gyönyörű lovait megszerezhesse. Hiába mondják neki, hogy ezt ellenségek tették; mikép is jöhettek volna ezek ép arra a helyre, a hol Rhesus fekszik, miért kimélték meg a phrygiaiakat? Mily csoda folytán találták meg a setétben Rhesus fekvő helyét, a kinek megjöveteléről nem is tudhattak semmit? Hektor visszautasítja a vádat, de a kocsis elég merészen nem tágít, míg Hektor azt parancsolja, hogy vigyék az ő házába és ápolják. Úgyszintén felkéreti Priamust és Trója véneit, hogy a meggyilkolt király illő eltemetéséről gondoskodjanak.

Az epilogusban megjelen Rhesus anyja, Calliope múzsa, fiának holt testét a levegőben tartva, hogy Thráciába vigye, a hol majd félisten lesz. Felfedezi az egész titkot, Hektort a vádtól tisztázza, és panaszkodik Athenére, a ki daczára annak, hogy ő nyolcz nővérével együtt az ő városában ütötte föl székhelyét, fiát mégis a két görög hős által megölette. Hektor erre újra ösztönzi seregét a diadalra, és evvel a tragédia véget ér.

Tekintetbe veendő, hogy az egész darab éjjel játszik. Patin

azt a kérdést veti fel, hogy mikép volt lehetséges a görög színpadon, a hol nappal, fedetlen épületben játszottak, az éjet előállítani? Többen azért azt állították, hogy a darab bizonyára csak felolvasásra volt szánva és nem került soha színre; a mi azt bizonyítaná, hogy a nagy tragikusok utáni korba, legvalószínűbben az alexandrin korszakba esik, midőn az ily drámákat felolvasásra irtak. Azonban abból a körülményből, hogy a darab éjjel játszik, még nem következtethetjük ezt. Lehetséges ugyanis, hogy úgy képzelték, mint ha a hold fényesen világítana, ami mellett egy Rhesus tragédiának elveszett prologusának első sora (νῦν εὐσέληνον φέγγος ἡ διφρήλατος) bizonyít, a mely arra mutat, hogy Selenéről volt szó, a ki ép akkor a fénylő holdat az ætheren keresztűl vezeti.

Nézzük most, hogy mennyiben tért el a költő a tragédia ezen részében Homerustól. Az Iliasban a thrák hadsereg vezérével már megjelent a trójaiaknál és az út fáradalmaitól ellankadva, mélyen elalszik, mielőtt Hektor Dolont kémkedésre kiküldi. Az epikus ez által Dolon árulását és Rhesus megöletését szoros viszonyba hozta. Tragédiánkban azonban Rhesus jóval később jön a táborba, mikor Dolon már útnak indúlt, úgy hogy ő nem tudhatja Rhesus fekvő helyét. Ezen változás által költőnk a természeti kapcsot, melyet Homerusnál találunk, széttépte. Nem maradt más hátra, mint a deus ex machina. Odysseus és Diomedes ugyanis Dolontól csak Hektor fekvő helyét tudják meg. A mint oda érkeztek és Hektort nem találják, Athene jelenik meg és megmondja nekik, hogy hol fekszik Rhesus. Egy deus ex machina kapcsolja össze tehát a két cselekvényt s ugyancsak a katastrophát is előidézi. Az istenség behozatala az emberi cselekvények folyamába, mely ily mértékben egyetlen antik tragikusnál sem fordúl elő — mert Euripides deus ex machina-i csak a darab végén lépnek föl és oldják meg a bonyolult csomót — méltán rosszalást keltett. Szintúgy ama jelenet Athene és Paris között, a mely némileg visszataszítólag hat. Csak az tünik ki, hogy a költő nagyon is finoman akarta szőni a cselekvényt, de ez által a finom háló szálaiba belekeveredett. — A darab utolsó részét, a melyben Calliope múzsa megjelen, Hardion óta csak Hektor kedveért költöttnek tekintették. Az által, hogy a múzsa felfedezi a titkot, Hektor mintegy tisztázva lesz a vádtól. De ha csak ez lett volna a költőnek czélja, akkor azt az embert, a ki előtt leginkább volt ilyes-

mire szüksége, t. i. Rhesus kocsisát, még a színpadon hagyta volna, de ekkor már Trója felé viszik, hogy gyógyítsák, s így ez egész utolsó rész a cselekvénytől mintegy különválva csak a nézők könyörületének indítására czéloz. Hogy hatást tett-e a levegőben függő múzsa, aki fiának véres tetemét tartja, azt nem tudhatjuk, de annyit látunk, hogy költőnknek a valódi könyörület ébresztése nem sikerült s egy látványosság által akarta pótolni azt, amit a természet tőle megtagadott. Ezt a darabnak vége is igazolja. Tizennégy sorban felhívja Hektor harczosait, hogy készüljenek a csatára, mert még az nap — közben már reggel lett — meg akarja menteni Tróját. Ugyanaz a Hektor áll előttünk, mint az, aki Rhesust nem akarta fogadni. Ez által Rhesus teljesen elveszíti hős szerepét, ami már abból is kitünik, hogy az egész darabban alig szól valamit. Akármit mondjanak ez utolsó 14 sorról, hogy átmenetet képeznek egy más tragédiára, a mely szintén egy homerusi mythust dolgozott fel, vagy hogy a darab harczias jellegét tüntetik fel, mégis be kell látnunk, hogy nem oda valók. Ha a kar néhány sorban siratta volna Rhesust, akkor az egész tragédia legalább azt a benyomást tette volna, hogy Rhesus meggyilkoltatása után Priamus házának egyik utolsó oszlopa is porba dől. Ez által a darabban mégis némi összefüggés lett volna. Ennyit a tragédiáról általán.

Daczára annak, hogy Hardion, Valckenær és Beck e darab tárgyalásánál gyakran igazságtalanok voltak a költő iránt, mégis be kell vallanunk, hogy a tragédia taglalása és annak összehasonlítása más euripidesi darabokkal arra az eredményre vezet, hogy a sok hiba közt, melyet a *Rhesus* költője elkövetett, egy sem viseli azoknak a hibáknak a jellegét, melyet régi és jobb izlésű modern kritikusok a valódi euripidesi darabokon találtak, s hogy Euripides jelességeinek, melyek még rosszúl sikerült tragédiáiból is ki kivillannak, a *Rhesus*ban nyomait sem látjuk. Ez már magában véve is ellene szól annak, hogy a tragédia Euripidestől való. Ha Hartung *Euripides restitutus*-ában ezt a tragédiát is kedvencz költőjének vindikálja és az euripidesi tragédiák fejtegetésénél ezt az első helyre teszi, mint a melyet a költő 18 éves korában írt volna, még pedig akkor, midőn az athéniek Thrácziában csatáztak, akkor ez Hartung néha túlzott dicséretének tudandó be, a ki a *Rhesus*-ban csak a gyenge kezdőt, de mégis Euripidest látja. Valckenær azonban a nyelvezetre is súlyt fektetett s jellemző

ebbeli mondása (Diatribe 100. l.): λέξεις, vulgo inusitatæ, plures in uno Rhesi dramate reperiuntur, quam in undeviginti Tragœdiis *Euripidae*, perditarumque reliquiis omnibus. Ezt Beck (Diatribe critica de Rheso suppositicio Euripidis) mindazon kifejezések felsorolásával igazolja, melyek *Rhesus*-ban előfordúlnak, de az egész Euripidesben nem találhatók. Körülbelül 160 szó ez, a mely Euripides 18 darabjában és a roppant sok töredékben nem fordúl elő, s mindezek a vagy ezer sorból álló *Rhesus*-ban feltalálhatók. Ez már maga a mellett bizonyítana, hogy lehetetlen e tragédiát Euripidesnek tulajdonítani. Még inkább szól e mellett az, hogy e szavak legnagyobb része oly keresett és oly nehéz hangzású, hogy Euripides, ha egyáltalán használt volna ilyeneket, csak nagyon ritkán tette volna ezt, főleg fínom csiszolt trimeterekben, melyeknek az az általános jellegük, hogy a köznapi fínom társalgási nyelvben vannak tartva De a stilus sem vall Euripidesre. Ő mindig a közönséges szót és az egyszerű constructiót szereti, míg *Rhesus*-ban nyilván kitűnik, hogy irója ritka szó- és mondatfűzéseket hajhász, többnyire olyanokat, melyek a közönséges szójáráson kivül esnek és csakis Aeschylus magasröptű stilusához illenek. De e kifejezések többnyire csak egyes nagy költőkből vannak szedve, s főleg Homerusból, Aeschylusból és Sophoklesből kölcsönözvék; Euripidest sem vetette meg, ha alkalmasat nyújtott. S mennyit vehetett elveszett tragédiákból! Egy tudós szemét sem vakította el annyira e kölcsönzött fény, mint Scaligerét, ki azt mondja: hogy e darab egy poeta grandi loquentior, egy valódi Sophokles műve. Ő tehát fenséges stilust talál benne, de ez biz nem az, hanem legfölebb bombast, a nélkül, hogy Aeschylus szelleméből csak egy csipetnyi is volna benne. Nem volt képes az egész darabon át ugyanazt a hangot megőrizni, hanem néha fölszáll, azután ismét köznapi prózába sülyed. Ugyanazon szavak és phrasisok számtalan ismétlése, ugyanazok a tropusok, ugyanazok a versvégek: mindez a költő szegénységére mutat.

Az egyedüli adat az ókorból, a mely ránk maradt, e darab tartalomjegyzéke (hypothesise), mely a magasabb kritika ez érdekes problemájánál fölötte fontos. A darab eredetiségére nézve ezt találjuk benne: Τοῦτο τὸ δρᾶμα ἔνιοι νόθον ὑπενόησαν, Εὐριπίδου δὲ μὴ εἶναι· τὸν Σοφόκλειον γὰρ μᾶλλον ὑποφαίνει χαρακτῆρα. ἐν μέντοι ταῖς διδασκαλίαις ὡς γνήσιον ἀναγέγραπται. καὶ ἡ περὶ τὰ μετάρσια δὲ ἐν αὐτῷ πολυπραγμοσύνη τὸν Εὐριπίδην ὁμολογεῖ. — πρόλογοι δὲ [ἐν

αὐτῷ] διττοὶ φέρονται. ὁ γοῦν Δικαίαρχος [δικαίαν] ἐκτιθεὶς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Ῥήσου γράφει κατὰ λέξιν οὕτω·

νῦν εὐσέληνον φέγγος ἡ διφρήλατος

καὶ ἐν ἐνίοις δὲ τῶν ἀντιγράφων ἕτερός τις φαίνεται πρόλογος πεζός πάνυ καὶ οὐ πρέπων Εὐριπίδῃ· καὶ τάχα ἄν τινες τῶν ὑποκριτῶν διεσκευακότες εἶεν αὐτόν. ἔχει δὲ οὕτως·

ὦ τοῦ μεγίστου Ζηνὸς ἄλκιμον τέκος,
Παλλάς, παρῶμεν· οὐκ ἐχρῆν ἡμᾶς ἔτι
μέλλειν Ἀχαιῶν ὠφελεῖν στρατεύματα.
νῦν γὰρ κακῶς πράσσουσιν ἐν μάχῃ δορὸς
λόγχῃ βιαίως Ἕκτορος στροβούμενοι.
ἐμοὶ γὰρ οὐκ ἔνεστιν ἄλγιον βάρος,
ἐξ οὗ γ' ἔκρινε Κύπριν Ἀλέξανδρος θεὰν
κάλλει προήκειν τῆς ἐμῆς εὐ μορφίας
καὶ σῆς, Ἀθάνα, φιλτάτης ἐμοὶ θεῶν,
εἰ μὴ κατασκαφεῖσαν ὄψομαι πόλιν,
Πριάμου βίᾳ πρόρριζον ἐκτετριμμένην.

(Kirchhoff után, Philol. VII. 560).

A tartalomjegyzék tehát azt mondja, hogy a drámát néhányan nem tartják eredetinek, mert inkább a sophoklesi stilus jellegét mutatja. A didaskaliákban azonban Euripidesnek van tulajdonítva és a sok vonatkozás az égi, felsőbb dolgokra Euripidesre vall. Két prologusa van; Dikaiarchos *Rhesus* tartalomjegyzékében szószerint az egyik így kezdődik:

Seléne szép fogatja fénysúgárt hozott.

Másutt is találunk egy prologust, a mely azonban nagyon prozaikus és nem vall Euripidesre. Valószínűleg egy színésztől való. Ez így hangzik:

Pallas! hatalmas Zeus erős leánya te,
Menjünk! Nem illik már, hogy késedelmezünk
És elhagyók Achivok számos sergeit.
Mi rosszúl jártak ők a dárda-harczba' most,
Rettegve Hektornak hatalmas fegyverét!
Mióta Páris meghozá ítéletét,
Hogy Kypris istennő jóval felettem áll
Szép termetével és fölülmúl téged is,
Athéna, istennők közől legkedvesebb,
Nem képzelek súlyosb gyötrelmeket,

Mint hogy ha már nem látnám meg, hogy Trója dől,
És földig elpusztulva meg nem láthatom.

Többet nem hallunk a darabról s így nem tudhatjuk, hogy mikép és mikor származhatott az a téves hit, hogy *Rhesus* euripidesi tragédia s mikorra teendő a darab szerkesztési ideje. Az a néhány idézet a régibb iróknál, a kik *Rhesus*ból mint euripidesi darabból egyes helyeket említenek, csak azt mutatja, hogy ez a téves nézet már a Kr. u. IV. században általános volt. Valckenær kimutatta, hogy egy ily idézet sem régibb a 330. évnél. A tragédia eredetiségének védői ennél fogva nagyon is ragaszkodtak a didaskalia azon nyílt állításához, hogy *Rhesus* valóban eredeti, mert feltéve azt, hogy a didaskaliákban tárgyalt *Rhesus* ugyanaz mint a mi darabunk, úgy annak valódiságát Aristoteles, Callimachus, Eratosthenes és mások bizonyítják, a kik a didaskáliák szerkesztésében közreműködtek; mind oly nevek, kik előtt a felsőbb kritika mindenkor meghajol. Egy részről tehát a kritika minden rendelkezésére álló eszközzel bebizonyította volna, hogy *Rhesus* nem eredeti, másrészt ismét e férfiak auctoritása az eredetiség mellett szólna. Ez ellenmondás kikerülése csak két úton lehetséges, vagy azt kell felvennünk, hogy a didaskaliák irója tévedt, vagy pedig a kritika itéletét kell elvetnünk.

De nézzük közelebbről ezt a didaskaliát. Azonnal észrevehetjük, hogy szerzője hanyag és tudatlan volt. Hanyagnak azért kell neveznünk, mert sem nem nevezte meg névleg azokat a kritikusokat, kikről azt mondja, hogy *Rhesust* nem tartják eredetinek, sem a nagyobb előtte fekvő didaskaliákból a szinrehozatal idejét nem tette ki. Tudatlansága abban nyilvánúl, a mit *πολυπραγμοσύνη περὶ τὰ μετάρσια*-nak nevez, s hogy ebben akarja látni a tragédia eredetiségét. Már Scaliger észrevette, hogy «égiekkel való foglalkozás», a mely ezen didaskalia szerint *Rhesus*ban van, csak az 517—20 versre (*δύεται* | *σημεῖα, καὶ ἑπτάποροι* | *Πλειάδες αἰθέριαι,* | *μέσα δ'αἰετὸς οὐρανοῦ ποτᾶται*) vonatkozhatik, hogy tehát *μετάρσια* alatt az astronomia értendő. A hypothesis írója tehát igy okoskodik: Euripidesnek voltak astronomiai ismeretei s ezt trágédiáiban gyakran mutatta is, úgy mint *Rhesus* ezen helyén. De feltünő az, hogy a költő összes trágédiáiban csak egy ehhez hasonló helyet találunk: *Iphigenia Aulisban* (7. v.), s ez is Scaliger szerint, a ki az astronomiához jól értett, azt mutatja, hogy Euripides járatlan volt az ily dolgokban. Ép azért, mert a *Rhesus* költője nagy jártasságot

mutat az ily dolgokban, Scaliger azt hitte, hogy a darab nem Euripidesé, tehát ép az ellenkező conclusiót vonta, mint a scholiasta. Daczára annak, hogy Bœckh az Iphigenia prologusára nézve, a melyben az említett hely előfordúl, kimutatta, hogy nem Euripidestől való, hanem hogy unokatestvére dolgozta azt át a költő hagyatékából, mégis a scholiasta ezen ítélete azt mutatja, hogy Euripidest nem ismerte, s hogy nem volt más mint egyszerű leiró. A πολυπραγμοσύνη περὶ τὰ μετάρσια szavakkal azonban a scholiasta egészen másra czélozhatott. Ő tán hallott valamit arról, hogy Euripides, mint Anaxagoras tanítványa, darabjaiban mint bölcsész lép föl s mesterének tanait az égi dolgokról gyakran hirdeti. Ez az a mit a görögök μεταρσιολεσχία-nak neveztek; de a scholiasta a μετάρσια szót a földön túli dolgok helyett a csillagokra magyarázta. *Rhesus*ban azonban nem találunk semmit, a mi erre az irányra mutatna s így ép az a bizonyíték, a melylyel e tragédiát Euripidesnek akarják vindikálni, az eredetiség ellen szól.

A ki ily botlásokat tett, attól mást is várhatunk; az ily scholiasta szavaiban nem bízhatunk. Ő a kéziratokban két prologust talált; az első, a melyből sajnos csak egy sor maradt fenn, a darab meséjét adta, s a hallgatót a cselekvény menetével megismerkedtette, s ez valószínűleg egy igazi euripidesi prologus volt, de nem a mi *Rhesus*unkhoz. A másik prologusból, a melynek 11 sora maradt meg, kiismerhetjük, hogy dialogus volt Hera és Athene között, a melyben azon tanakodtak, hogy mikép segítsék a görögöket a trójaiak ellen. A megmaradt töredék Hera beszédének egy része. Az ily prologus azonban nem vall Euripidesre, hanem Sophokleséihez hasonlít. Erről a prologusról a scholiasta nagyon fitymálva ítél, s azt hiszi, hogy tán egy későbbi színész irta. De nem mind a scholiasta ítélt úgy, mint a mienk. Voltak, a kik élesebben láttak s észrevették, hogy a trágédia nem lehet Euripidestől, hanem inkább Sophoklesre mutat. Ez azonban az euripidesi prologus miatt nem volt lehetséges; ők tehát a sophoklesi módon írt prologust tartották a valódinak; s valóban, ha a *Rhesus* költője írt egy prologust, akkor ilyennek kellett lennie. Azonban az is lehetséges, hogy a tragédia prologus nélkül iratott, s minthogy később az euripidesi darabok közé sorolták, az alexandriaiak irtak hozzá egyet. Az első prologus külömben más okokból sem vonatkozhatott a mi tragédiánkra. A fenmaradt egy

sor arra mutat, hogy Seleneről volt szó, a ki ép abban a perczben a fénylő holdat az ætheren keresztül vezeti. Itt tehát jelezve volt, hogy a cselekvény éjjel, de holdvilágnál történik. De a darabban még csak a cselekvény közepe felé jön fel a hold; ha tehát az iró még oly keveset is értett az astronomiából, azt még sem tehette, hogy a prologusban már mondja, hogy a hold süt s ismét két órával rá, hogy a hold fölkel. A második prologusban azonban a versmérték és dictio ugyanaz mint a tragédia többi részeiben, s úgy látszik, erre a prologusra is Homerus adta az impulsust. De viszont az is áll, hogy az első prologus, a mely a darab menetét adta, szintén egy Rhesus-tragédia előtt állt. Ebből kitünik, hogy egy másik Rhesus tragédia is volt. Vagy tán az alexandriai korban irták hozzá mind a kettőt, mert a trágédiának nem volt prologusa? Ez nagyon problematikus. Az elveszett Rhesus-tragédia Euripidesé lehetett, de minthogy a prologus tán úgy volt tartva, mint Aphroditeé Hippolytusban, úgy egy más tragédiára is, a mely ugyanazt az eseményt tárgyalta, is vonatkoztathatták, s innen jöhetett, hogy a valódi euripidesi prologust is ehhez a darabhoz csatolták. A mi darabunkhoz prologus nem is szükséges. Nem mondhatta volna ugyanis más mint Athene; de hisz ő maga a darabban is föllép. S mit mondott volna? A multat? arra nem volt szükség; a jövendőt pedig azért nem mondhatta, mert a 953. versnél a valódi tragédiának vége szakad, s a mi következik, nem is áll kapcsolatban a tragédia tárgyával. Ha tehát Euripides irta volna a darabot, akkor oly korban kellett volna azt költenie, midőn még prologusokat nem alkalmazott és ez egybeesnék avval az idővel, a melybe Hermann a darabot metrikai szempontból helyezi, az az Euripides húsz éves korába. Krates szerint is ekkor irta volna a költő e darabját. Ha azonban ebbe az időbe esik, akkor Menzer szerint *Rhesus*ban fordúlna elő legelőször e szó πέμπη. Nagyon kétséges, hogy a görögök e fegyvert akkor már ismerték; *Rhesus*ban még sok peltastáról is van szó, pedig ismeretes dolog, hogy az athénieknél még csak Iphikrates hozta be a peltastákat. De van több olyan szó is a *Rhesus*ban, a mely még csak később Thukydides, Platon és Xenophon irataiban fordúl elő, sok olyan is, a melyet még csak az alexandriai korban használtak. A keresett és mesterkélt szavak és szólásmódok is azt mutatják, hogy alexandriai költővel van dolgunk. Vater, a ki az ő *Vindiciae*-jében a tragédiát minden módon Euripidesnek akarja tulajdoní-

tani, e feltünő jelenségre nézve azt mondja: neglectum est a viris doctis in diversa materia diverso scribendi genere et aliis vocabulis utendum fuisse. Reliquas vero Euripidis fabulas si consideres, versantur illæ fere in amoris et doloris affectibus illustrandis, contra Euripidearum fabularum, quæ ita in castris et tumultibus bellicis agatur, præter Rhesum novi nullam. Épen ezen argumentum által adja az ellenfélnek a leghatalmasabb fegyvert a kezébe. Vater tételének bebizonyítására Euripides *Bacchans nőiből* szedte össze azokat a szavakat, a melyek a költő egyik darabjában sem fordúlnak elő, hanem csak Aeschylusnál és Sophoklesnél találhatók és csodálatára csak *nyolcz* ilyen szóra akadt, míg *Rhesus*ban Hermann és Hagenbach számításai szerint *negyven* szó van, a mely nemcsak hogy a tragikusnál, hanem az egész görög klasszikus irodalomban nem fordúl elő. Ehhez járúl, hogy Rhesus 967 illetőleg 996 sorból áll, míg a *Bacchae* cz. darab — az utolsó sorokat kivéve, melyek nem Euripidestől valók — 1370 sorra terjed. Azonkivűl Homerusból több oly szót merített, melyek az attikai költészetben megütközést keltenek. Erre nézve Vater azt mondja, hogy: In Rheso, quæ tota fluxit ex Homero, non mirum est, si quæ ex Homero remansissent etiam formæ dicendi. De ez nem okoskodás. Joggal mondhatjuk tehát Hermannal: Multa sunt, quæ ut potuerint recordatione illorum locorum, ex quibus petita videntur, dici, tamen non aperte prodant imitatorem. Verum qui illa attentius considerat, tamen miretur necesse est, quod tam multa raro usu hic illic dispersa in hac una fabula congesta sunt... Et horum profecto tantus est numerus, ut si hic scriptor non est imitator dicendus, non videam, quem alium hoc nomine appellari conveniat. — És az a sok ferde kitétel! összetett melléknevek, melyek az értelemnek nem felelnek meg, üres epithetonok! Paley ezt angol fordításában mind híven feltüntette. Ha az ifjú Euripides ilyesmiket írt volna, lehetséges-e, hogy ez Aristophanes gúnyját kikerülte volna? Pedig sehol sem találunk nála csak egy sor idézetet is ebből a darabból. A darab rövidsége is feltünő. Töredéknek vegyük-e, vagy eredetileg is ily kicsiny volt? A nagy tragikusok legrövidebb darabjai is jóval fölülmúlják. — E darabban, a mi másutt soha sem fordúl elő, a kar a darab közepén elhagyja a színt és nem lép fel többé. — Kiemelendő továbbá, hogy *Rhesus*ban *négy* színészre van szükség, a mit Euripides ifjú korában nem használtak soha, hanem igen is az

alexandriai korban. Rhesus egyik jelenetében Athene, Paris, Diomedes és Ulysses van a színpadon s mind a négyen beszélnek, tehát okvetlenül négy színészre volt szükség, kiknek szerepei tán így oszoltak meg: A protagonistes adta Hektort és Parist, a deuteragonistes Aeneast, Rhesust és Odysseust, a tritagonistes Dolont, a pásztort, Diomedest és a kocsist, a negyedik pedig Minervát és a Múzsát.

A darab metrumából sokan azt következtették, hogy Euripides bizonyára ifjúkorában irta ezt a darabot. De minthogy az egész tragédia Euripides szelleméből nem mutat semmit és Hermann helyesen jegyezte meg, hogy mutat profecto aliquid ætas facitque sæpe, ut quis alius videatur vir factus, quam adolescens fuit, at non mutantur omnia, sed est etiam, quod sibi constet, maneantque eiusdem ingenii vestigia. Tehát oly időre kell gondolnunk, a melyben ezen fínom metrumokat a költői érzület nélkül szigorúan megtartották és ez csakis az alexandriai korban lehetett, Sositheus és Lycophron idejében, midőn a metrikailag legkorrektebb darabokat irták, de a melyekben költői élet nem volt. Ily fínom metrumot mutat Rhesus is; még Aeschylus legrégibb idejében is több tribrachyst és daktylust találunk mint ebben a darabban.

Mire mutat mindez? Csak azt láthatjuk, hogy egy alexandriai korbeli termékkel van dolgunk, s hogy miként jött az euripidesi termékek közé, azt mint láttuk, nagyon egyszerűen magyarázhatjuk. Hogy Euripides valóban írt egy Rhesus-tragédiát azt Eustathius egyik helyéből (Iliad. K[1] p. 822) következtethetjük: A trójaiak magok viseletét Rhesus halála után korholják, mert a két görögöt nem üldözik s oly vérengző harcznál alusznak. A trójaiak azért tesznek így, mondja a magyarázó, mert tán tudják, hogy nem vihetnek ki semmit, de tán barbár jellemük miatt is, melyet Euripides is fest ott, a hol felemlíti, hogy barátaik iránt nem viseltetnek úgy mint illenék; nem rohannak a veszélybe az újonnan érkezett segítő miatt, a ki nem volt hasznukra. Azért mondja a közmondás, hogy Rhesussal a trójaiak hálája meghalt (συντένηκε κατὰ τὴν παροιμίαν ἡ ἐκ τῶν Τρώων χάρις τῷ Ῥήσῳ). Beck e helyet a kar azon szavaira vonatkoztatja, a melyeket ez még Rhesus megjövetele előtt mond, hogy t. i. a Priamidák hálája Rhesus számára el van veszve, az az hogy a Priamidák Rhesus késő megjöveteléért nem mondhatnak hálát. De ebben inkább

Rhesusra mintsem a trójaikra nézve rejlik feddés. Eustathius közmondásában azonban a trójaiakat vádolják hálátlansággal Rhesus meggyilkoltatása után. Eustathius vagy inkább a régi magyarázók, kikből Eustathius merített, nem vonatkoztathatták ezt a helyet a mi *Rhesus*unkra s más hely sincs a darabban, a melyből ezt következtethetnők. Ép oly kevéssé illik a többi, a mit Euripidesből merítettek, a mi tragédiánkra. Itt tehát más *Rhesus*ról van szó, a melyben a trójaiak ellenséges indulata a szövetségesek iránt volt feltüntetve.

Hermann a hypothesisből a mi trágédiánk keletkezési idejét is meg akarta határozni. A tartalomjegyzékben említett Dicæarchus szerinte nem volna más, mint a ki a βίος Ἑλλάδος-t irta. E mű egyik fejezetében az irodalmi termékekről is szólt, s bizonyára Euripides eredeti Rhesusáról is tett említést, a mely Aristoteles didaskaliáiban is előfordúlt, s ennek prologusának első versét idézte is. Vajon a Rhesus akkor még megvolt, vagy csak ez az egy vers maradt már csak fenn, ezt ma nem dönthetjük el, de tény az, hogy nem sokára ezután elveszett. Sositheus idejében keletkezett azután a mi *Rhesus*unk, a melyet vagy irója vagy más scholiasta az eredeti darab helyébe tett. A későbbi alexandriai és pergamoni grammatikusok közt néhányan azonban átlátták, hogy ezt a *Rhesust* nem irhatta Euripides, mert oly annyira külömbözik annak többi darabjaitól. Krates úgy segített magán, hogy Euripides ifjú korának tulajdonította. Nem merték a didaskaliákat megváltoztatni, s a mit az alexandriaiak meghagytak, azt a későbbi kor irói még kevésbbé merték kétségbe vonni s így maradt ez Scaliger idejéig, a ki észrevételeit csak röviden tette meg, míg azután Valckenær határozott fellépése a *Diatribe*ben a philologusokat figyelmeztette, hogy a darabot az euripidesi tragédiák sorából ki kell törölni.

Mint curiosumot még felemlítjük Dindorf véleményét, a ki azt gondolta, hogy a *Rhesus* hibái azonnal eltűnnek s így bátran Euripidesnek tulajdoníthatnók, ha a darabot mint *satyrdrámát* tekintjük, ép úgy mint sokan az Alkestissel teszik. Rhesusban azonban még annyi vígságot és humort sem találunk mint az Alkestisben. Alkestis teljesen bevégzett cselekvényt nyújt, míg *Rhesus* vége még egy más darabra enged következtetni s így nem lehetett satyrdráma. Külömben a darab tárgya nem oly mulattató. Az Alkestis, feltéve de meg nem engedve, hogy satyrdráma volt,

legalább az ökörfaló Herakles alakja által, a ki a mélyen sújtott király házába jő és mindjárt csak a falatozásra gondol s a gyász közepett lakomát tart, válhatik satyrdrámává. Admetus alakja is komikus; ő ki annyira szereti nejét, midőn meg kellene halnia, inkább engedi, hogy neje áldozza fel magát. Hisz a satyrdrámát csak azért adták, hogy a hallgatók kedélyét, a mely a három tragédia által annyira meg volt hatva, némileg felvidítsák. Erre bizony rossz szolgálatot tett volna *Rhesus*.[1])

KONT IGNÁCZ.

A XVI. SZÁZAD MAGYAR LYRAI KÖLTÉSZETE.

(Vége.)

VII. Világi lyra. Balassa Bálint.

Az előző fejezetekben jobbára csak az egyházi költészetet tárgyaltuk s nem emlékeztünk meg az egyéni lyráról, mely többnyire szintén vallásos érzéseket zeng, de a melyben — Toldy szerint[2]) «a költők nem a község érzésének igyekeztek tartalmat, irányt és kifejezést adni, hanem istenes gondolatokkal eltölt saját keblök szükségeinek eleget tenni». Ez egyéni dalok külön tárgyalását szándékosan mellőztük. Az egyházi vallásos lyrát az egyéni vallásostól elválasztani nem lehet, nem is helyes. Tartalomra és hangra mi különbség sincs a kettő között; az érzéseknek ugyanaz a forrása és ugyanaz a nyilatkozata egyikben, mint a másikban. Ama hazafi fájdalommal és vallási bűntudattal vegyült borús hangúlat, mely egyrészt az országos szenvedésekből, felekezeti és politikai üldözésekből, másrészt a protestantismus szelleméből fakadt, uralkodik ezen egyéni énekekben szintúgy, mint az egész vallásos költészeten. Ez önálló lyrában sem találjuk a szív vidámabb ömlengését, könnyed érzelmek derűsebb nyilvánulását, sem azt a mély áhítatot, a földi világgal mit sem törődő vallási rajongás fenségét, mely a régi latin hymnusokban istenhez szállott; ez elegiacus költeményeket a hazafi lyra nyomasztó búja, a

[1]) Felolvasták a philol. társaság 1882 márczius havi ülésén.
[2]) Toldy: *A magy. költészet története.* I. köt. 208 lp.

jeremiadok keserű panasza emeli. Nincs tehát ok a vallásos költészetnek ilynemű elválasztására; az a szempont, mely Toldyt az egyházi és önálló lyra megkülömböztetésében vezette, nem fontos s ma már meg sem állhat. Valamint a gyűjteményekben foglalt, egyházi czélra készült énekek közzül sok nem divatozott az isteni tiszteleten, úgy az önállónak nevezett lyra jó része valóban közajtatosságul szolgált, sőt az egyéni költemények szebbjei az énekes könyvekbe is belekerültek. Palatich Györgynek [1]) csonkatoronyi énekét ott találjuk az unitariusok énekes könyvében, hasonlóképen Balassának [2]) is nehány legszebb istenes költeményét. Hogy Balassának protestans szellemű vallásos énekei éppen a reformatus gyűjteményekből hiányzanak, az inkább véletlenségen vagy a szerkesztőkön múlt, kik felekezeti elfogultságukban mit sem akarnak tudni egy katholizált költő műveiről.

A XVI. századi világi lyrának — nehány tréfás költemény és Dévényi Mehmed «*Magyar türki*»-je [3]) kivételével — Balassa az egyedüli képviselője.

---

[1]) Palatich György éneke a Dávid F. és Heltai G.-féle unitarius énekeskönyvben, II. kiadás, az 598. lpon olvasható.

[2]) Balassának Szilády kiadásában megjelent költeményei közzül az unitariusok énekeskönyvében (II. kiadás 1610?) négyet találhatunk meg; u. m. «*Bocsásd meg uristen ifjuságomnak vétkét*» (Sziládynál 55. lp), *Adj már csendességet* (Sziládynál 102. lp); e kettő az unit. énekeskönyv első lapjain, *Láss hozzám uristen* (Sziládynál 54 lp) unit. énekkönyv 443 lp., *Pusztában zsidókat vezérlő jó isten* (Sziládynál 118. lp.) unit. énekkönyv 559. lp. Azonban ez istenes énekek közzül Balassáénak csak egyet ismerhetünk el minden kétség nélkül; t. i. az elsőt. A harmadik, melynek hogy Ládoni Sára a szerzője, Szilády maga mondja, nem is tudjuk, mi joggal kerül a Balassa költeményeinek sorába. De a másik kettőre nézve sem fogadhatjuk el a Balassa szerzőségét, noha az egyik (*Adj már csendességet*) a költő istenes énekeinek régi kiadásában első helyen áll, a másik mellett pedig (*Pusztában zsidókat vezérlő jó isten*) a régi kiadásokon kivül a radványi codex is bizonyíthat. E három utóbbi ének azonban már az unitariusok első énekeskönyvében megtalálható; ez pedig 1575—79 között jelent meg, a mely időben a 24—26 éves Balassa nem irta, de nem is irhatta e legalább is férfikorra mutató költeményeket; istenes éneket házassága előtt 1584 előtt csupán egyet (*Bocsásd meg uristen*) ismerünk tőle. E tekintetben gondosabb kritika nem ártott volna, mert a mennyire e három énekről majdnem bizonyos, hogy nem Balassától erednek, annyira kétes, hogy vajon megilleti-e őt az LI. zsoltárfordításnak és Eurialus és Lucretia históriájának szerzősége.

[3]) Lásd Toldy F. *A magyar költészet kézikönyve.* I. kiad. I. kötet.

Balassa Bálint báró e kornak legnagyobb s valóban nagy költője; a legjelesebb magyar lyrikus irodalmunk múlt századi újjászületéseig. Fontossága nemcsak abban áll, hogy a XVI. század vallásos-hazafi költészete benne tetőzik, de örök érdeme marad a magyar műdal és a lyraibb versformák megteremtése. Költeményei korszakot alkotnak a magyar lyrában éppen úgy, mint a Zrinyias az epicában. A régibb múltból csupán Balassa és Zrínyi azok, kikhez nemcsak irodalomtörténeti, de æstheticai érdekkel is fordúlunk, kiknek művei nemcsak századuknak, de századokra is szólanak. — Ez a históriás énekek alantjáró sorából emeli ki elbeszélő költészetünket s műepost alkot, melynek számos jelességét költészetünk maig sem múlta fölül; amaz a vallás egyeduralma alól szabadítja fel a lantos költészetet, helyet vív ki benne a világi elemnek, kivált a szerelem eladdig számkivetett érzelmének. — Mindenik új irányt jelöl s mindketten magasabb czélt tűznek magok elé, melynek eléréseért nem csak ők, de nyomukba lépett számos utódaik is küzdenek ki több, ki kevesebb sikerrel. Zrínyi példája lelkesíti Lisztit és Gyöngyössyt, de hatása megérzik az újabb kor epicusain is: Balassa maga buzdítja Rimayt, ki mesterének valóban hív követőjéül szegődik, s költészete mind tartalmával, mind formájával uralkodóvá lesz a XVII. és XVIII. század lyrájában.

A radványi codex [1]) felfedezte előtt Balassát nem egész joggal mondhattuk világi lyricusnak. Istenes énekeinek sorába beférkőzik ugyan egy két katona- és hazafi-dal, de általában költészetének jellemző vonásai azonosak a század vallásos lyrájával. Szerelmi dalait csak sejdítettük, de közzülök egyet sem ismertünk. Fájdalommal olvastuk «*Bucsú*»-ja [2]) e szavait:

»Ti penig szerzettem átkozott sok versek,
Búnál kik egyebet nékem nem nyertetek
Tüzben mind fejenként égjetek, vesszetek..»

---

[1]) A történelmi társulat 1874-ik évi kirándulása alkalmával Deák Farkast érte a szerencse, hogy a Radvánszky bárók radványi (Zólyom megye) levéltárában ama nagybecsű kéziratot felfedezte, mely Balassa Bálint elveszettnek hitt költeményeit, kivált *virágénekeit* foglalja magában. Lásd Thaly Kálmántól a codexnek részletes ismertetését a Századokban. 1875. évi foly. 1—33. lp.

[2]) Gy. Balassa B. költeményei. 1879. A LXXV-ik számu ének a 119. lpon. *Valedicit patriae, amicis, iisque omnibus, quae habuit charissima.*

s már reményleni sem mertük, hogy valaha ez elégett, elveszett verseknek csak egyikében is gyönyörködhessünk, midőn költeményei — «*mint porából megéledett phoenix*» a radványi levéltár sötét koporsójából hirtelen világra törnek és a magyar Parnassuson helyet kérnek.

Balassa költői egyénisége így teljessé vált; az előbbi egyoldalú, sötét kép kiegészült, megvilágult. A fölfedezett kéziratból látjuk, hogy költészete nem csupán a XVI. század hazafi-vallásos költészete, — igaz, hogy ez fejlődésének legmagasabb fokán, — de hatalmas lépés a világi, a szerelmi lyra felé. Balassa nemcsak vallásos hymnusokat, hazafi elegiákat és ódákat vagy inkább mind e háromból alakúlt költeményeket zeng, mint századjának többi énekese, de megszólaltatja lantján a műdalt is.

Istenes énekeiben Balassa egészen korának gyermeke. Ha a *magyar lyra rövidben a nemzet történelme,*[1]) úgy Balassa vallásos lyrája a XVI. századnak hű képe; visszatükröződik benne e századnak egész költészete, a reformatió korának szellemi élete.

A mi a protestans hivőt vallásában lelkesíté, a mi a honfi magyart hazája sorsában bántá, az istenhez szóló hála és tisztelet, a bűntudat és töredelem, a nemzet pusztulása miatti fájdalom: mindez érzések kifejezésre jutnak Balassa költészetében, mely kiterjed e kor lyrájának majd minden irányára. Mint az első reformatorok, ő is hymnusokat zeng a szentháromságnak minden személyéhez; az atyához élete megtartásaért, Jézushoz vitézségért, a szent lélekhez boldog házasságért. Mint az első protestans énekszerzők ő is zsoltárokat dolgoz át, vallásos költeményeket ír, melyeket az énekeskönyv szerkesztői a dicséretek sorába vesznek föl.

Istenes énekeinek alaphangúlata ugyanaz a mély majdnem kétségbeeső bánat, mely az egész század költészetét jellemzi s a mely — Toldy szerint[2]) még Balassánál is «a képes költői nyelv, tömöttség és a versek dallamos lebegése mellett is örömtelen érzést gerjeszt.» Ez a borús hangúlat, az a komor, mysticus lelkület a protestantismus szelleméből, az ótestamentom sötét

---

[1]) Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza,* II. kiad. 248. lp.
[2]) Toldy F: *A magy. költészet története.* I. köt. 212. lp.

világnézletéből, a bosszúálló isten fogalmából, (a mely sötétség s a mely bosszúálló isten oly éles ellentéte az evangelium örömhirdető hajnalpirjának és a kereszténység jóságos, szerető atyjának) és a haza nyomorú állapotából fakadt, de a költőnek hányatott ifjúságából, férfi korabeli szenvedéseiből és családi boldogtalanságából folyvást is táplálkozott.

Balassa házassága [1]) első éveiben a katholikus hitre tér úgyan, de e vallás csere inkább külső kényszerűségből, mint benső meggyőződésből történt; lelkében és költészetében megmarad továbbra is protestansnak. Lyrája a leghatározottabban magán hordja az új vallás szelleme bélyegét; istenes költeményeiben azon eszmékkel és érzésekkel találkozunk, melyeket a protestans énekszerzők az egész század folyamán hangoztattak.

Az az istenbe vetett rendíthetetlen bizodalom, mely oly erősen él a reformatió híveiben és oly jellemző vonása e kor költészetének, Balassa műveiben is felette gyakran nyilatkozik. A bosszúálló isten sok csapással sújtja, nagy veszélybe ejti a költőt, mert «vétkezett, rút, fertelmes volt élete», de azért zsoltár fordításaiban és a zsoltárokhoz annyira hasonló eredeti énekeiben csak az ő irgalmához fordúl.

«Isten — ugymond . . . .
Te vagy szál kópiám
Te nagy éles szablyám,
Jó lovam hamarsága,
Elmémnek vezére,
Karjaim ereje,
És szivem bátorsága. [2])

Életét isten kezébe adja; mint egyedüli gondviselőjéhez és vezérlőjéhez kiált fel hozzá:

---

[1]) Balassa Bálint 1584-ben lépett házasságra Dobó Krisztinával, az egri hős leányával, Várdai Mihály özvegyével. De a házasság érvényességét csakhamar megtagadták, minthogy nejéhez közeli rokonság, unokatetvérség füzte. A fiscus főbenjáró pert indított ellene, mint vérfertőző ellen: hogy aggasztó peréből könnyebben szabaduljon, a katholikus vallásra tért át 1586-ban. Lásd mindezt, valamint Balassának egész bő életrajzát Sziládynál Balassa költeményeihez irott kitünő bevezetésében.

[2]) Gyarm. Balassa B. költeményei. LXXXI. ének a 126. lpon. «*Ad deum filium pro impetranda militari virtute.*»

«Kegyelmes Isten! . . . . .
Gyermekségemtül
Fogván egyedül
Csak tetőled vártam.
Mint atya után
Fiú kiáltván
Könyörögvén jártam;
Most is csak benned
Reménségemet
Helyheztettem.» [1])

Különös erővel és borzalmas színekkel festi Balassa a vigaszra alig találó bűnbánást, a lelke nyugalmát megrabló bűntudatot. Ez érzéseknek a költő nem csupán vallási megszokásból, de őszinte meggyőződésből ad kifejezést. Buzgó neveltetése, bünöktől nem ment élete bizonyára nem egyszer háborgatta külömben is tépelődni szerető lelkét. Nyugtot bűneinek töredelmes megvallásában keres. A zsoltárokhoz fordúl, lefordítja az LI. zsoltárt s ebben oly élénkén, oly költői nyelven adja vissza Dávid király büntudatát, melyet maga is átérzett és melylyel más költeményeit is eltölti. Legszebb istenes énekei tartozik az, «kiben büne bocsánatjáért könyörgett akkor, hogy házasodni készült» s a melyet az unitariusok énekeskönyvükbe is felvettek.

«Bocsásd meg úristen, ifjuságomnak vétkét,
Sok hitetlenségét, undok fertelmességét,
Töröld el rutságát,
Minden álnokságát
Könnyebbits lelkem terhet».

«Az én búsúlt lelkem én nyavalyás testemben
Tétova bujdosik, mint madár a szélvészben,
Tőled oly igen fél,
Reád nézni sem mér,
Akar esni kétségben.» [2])

---

[1]) Gy. Balassa B. költeményei. LXX. ének a 3 lapon. «*Könyörög istennek, hogy bujdosásában viselje kegyelmesen gondját és terjessze is reá ujabb áldását.*»

[2]) Gy. Balassa B. költeményei. XXXIII. ének az 55. lpon. «*Kiben büne bocsánatjaért könyörgett akkor, hogy házasodni szándékozott.*»

Kétségbe azonban sohasem esik. Mint a jeremiadok szerzői, Balassa is fájdalma kiöntése és panasza kifakadása után ismét *reményt vesz,*

«Zokogásokkal
Siralmas szép szókkal
Kér fejenek kegyelmet.»

Hivatkozik isten végtelen irgalmára, mely nem engedi, hogy bünén bánkodó és ördöggel tusakodó lelke elvesszen.

«Irgalmasságod is — ugymond — annál inkább megtetszik,
A mennél több vétküuk tőled megengedtetik,
Mit engedhetnél meg,
Ha nem vétkeznének
Te ellened az hivek.»

Teljes bizalommal és nyugalommal mondja végűl:

« . . . tudom, haragját tovább rajtam nem tartja.»

Ime Balassa istenes énekeinek és a XVI. század protestans vallásos költészetének jellemző sajátságai mennyire egyeznek. Főforrásuk is azonos; az ó-szövetség, kivált a zsoltárok. De míg kortársai műveiben a dogmai és tanító irány elöli a lyrát, Balassának a dogma csak kedélyére hat s csak költői felfogásának ad sajátos szint. A biblia eszméi, képei, hasonlatai sem maradnak meg idegenségökben, de nemzetibb és a költő egyéniségéhez illőbb alakot öltenek nála; azonkivűl számos ilyent Balassa a maga teremtő lelkéből is hoz világra. A mi a század többi énekeseinél csak az erős hít és hazafi fájdalom terméke, Balassánál az egyszersmind a költői kebel szülötte; addigelé a szép csak elvétve, egyes részekben nagy versszakokban nyilatkozik, Balassánál már művészi egészben, teljes költeményekben jelenik meg.

Balassa Bálintnak már istenes énekei sem közönséges helyet vivnak ki régibb költőink sorában, de a mi maig megörzé, a mi felléptét korszakalkotóvá teszi, az a világi lyrának a vallásos alól felszabadítása, és a magyar dalnak, mint műfajnak megteremtése.

Jól tudjuk, hogy a XVI. században a vallásban forrott össze minden érzés, a melyet csak természet, haza, társadalom és család az emberi szívben gerjeszthet. Vallásos költészetében Balassa

is ez iránynak, a vallás korlátlan hatalmának hódol. Azonban «Istenes énekek» czimmel közkincscsé vált művei között akad már nehány költemény, mely bontakozni kezd a vallás nyügéből.

Hazafi énekeinek hangja talán meg sötétebb, még vigasztalatlanabb, mint a jeremiadoké, de a költő nem tartja Jeremias siralmait szeme előtt, nem is utánozza ezek kifejezéseit, sőt a vallásos felfogás majd teljesen eltünik e nemű költeményeiből, s csak a mély honfi bú hangja, mely a magyar nemzet romlott állapotját siratja, hangzik felénk. Erős fájdalma ma is mélyen megindít és örök tiszteletünkre tart számot az a rajongó hazaszeretet, mely oly egyszerűen, de oly őszintén és igaz szívből nyilatkozik e bánatos sorokban:

«Oh kedves nemzetem, hazám, édes felem!
Kivel szerelmetes mind tavaszom, telem;
Keseregj, sirj, kiálts istenedhez velem;
Nálad, hogy szeretlek, legyen e vers jelem.» [1])

A vallás nyomasztó hatása alól még inkább menekülnek a végek és a tavasz dícséretére irott énekei. Vidám kedvök, derűjök jól esik a sok bánat és panaszban szinte kifáradt szívnek. Költői felfogás, egyszerű, meleg érzés és könnyed lyrai forma jellemzik e katona- és természet-dalokat, melyek egyszersmind a magyar *dalnak* első hirnökei.

Költészetünk Balassáig sem szerelmi lyrát, sem dalt nem ismer. A szerelmi énekek nyomát messze felkisérhetjük ugyan, de a Balassát megelőző időkből mi egyéb sem maradt reánk annál a körmöczbányai töredéknél, melyet Szilády a Régi Magyar Költök Tárában [2]) «virágének» czimmel tett közzé. Voltak pedig virágénekeink, mert kellett lenniök, már régibb korban is; szerelmi dal mindig élt és örökké fog élni, ha másutt nem, a népben.

A XVI. század vallásos iránya és a reformatió puritán szelleme nem kedvezett ugyan a szerelmi lyrának, azért a virágénekek még sem szűntek meg zengeni. De a nép ajakán termettek nem találtak följegyzőre, a műveltebb költők pedig, ha irtak is ilyen dalokat, röstellték kinyomatni, nem akarván az egyház

---

[1]) *Gy. Balassa B. költeményei.* LXXVI. ének a 120. lapon. «*A magyar nemzetnek romlott állapotjáról.*»
[2]) I. köt. 161. lp.

haragját magokra vonni. A század egyházi férfiaiban az első kereszténység búzgalma újúl föl a virágénekek kiirtását illetőleg. Mint a térítő papok a rajongás hevével és a gyűlölet kitartásával folytattak százados harczot a nemzeti költészet pogány emlékei ellen, hasonló buzgóságot fejtenek e kor papjai, katholikusok és protestansok egyaránt, a szerelmi lyra ellen.

Pelbárt és Bornemissza, Pázmány és Magyari[1]) vallásos irataikban és predicatióikban támadnak reá a virágénekekre és ítélik szerzőiket örök kárhozatra. Igy a költőkön, kik jobbára papokból kerülnek ki, általában az iskola végzett embereken, kik egyházi nevelésben részesülnek, a könnyed virágénekek iránt vallásos elfogultság uralkodik, melyhez tudákos megvetés is járúl, minthogy e dalok leginkább a nép szájáról hangzanak.

Ez elfogultság és megvetés ellen támad fel Balassa virágénekeivel és vivja ki a szerelmi költészetnek a megillető helyet. Hogy buzgó neveltetése, vallási mysticismusa mellett is éppen Balassa lép föl a szerelmi lyra első apostalaként, az csak a költőnek nagy tehetsége, rendkivűli müveltsége és erős szenvedélyéből fejthető meg. Tudományban sokan fölülmulhatták, de müveltségre nézve korában alig van hozzá fogható.

Ismeri a költészet minden forrását és azokat fel is tudja használni. Múzsája a népköltészet emlőjén táplálkozik, innen a sok rokon eszme és kifejezés virágénekeiben és népdalainkban. Nemcsak a mi költészetünkből merít, de nem veti meg idegen népek dalait sem; a honunkat környező német, oláh, lengyel, olasz és török nemzetek nyelvét érti és nem egy költeménye ered ezek földéről. Sokat tanúl a classikusoktól is; korán megismerkedik a renaissance irodalmával s különösen kedvelli Marullust és Angerianust, e kornak két latin nyelvű szerelmi lyrikusát.

De bár sok eszmét, képet és kifejezést vesz át e forrásokból, utánzóvá vagy szolgai másolóva soha sem válik. Az idegen költők eszméi módosúlnak nála; hozzájuk ad vagy elvesz belőlük, de mindenesetre eredetiséget önt el rajtok, kivált a sajátos külalak, a magyaros versforma az, a mi feledteti velünk a költemények nem honi eredetét.

De az átdolgozott költemények csak kisebb felét teszik sze-

[1]) E négy egyházi férfiunak a virágénekre vonatkozó nyilatkozatát lásd Sziládynál, *Régi Magy. Költők Tára* I. köt. jegyzetek, 340. lp.

relmi énekeinek, túlnyomó részökben eredetiek. Amazokban több a mesterkélt finomság, tetszetősb az eszme, ezekben több a természetesség, erősebb az érzés. Szerelmi érzelme igaz és mély s belőle hol röpke dalok, hol bánatos elegiák és fenséges odák fakadnak.

Költeményei számos ismeretes és sok ismeretlen nőhöz intézvék, de a nevek legtöbbje alatt csak egy *kegyes* (kedves, ideál) rejlik, ki benne még ifjú korában szerelmet gyújt, a mely mind nagyobb lángot vet szivében s hatalmas szenvedélylyé erősödve családi életét és férfi korát dulja föl. Szerelme boldogtalan, mert szíve választottja, az Anna, Julia, Coelia és más nevek alatt megénekelt Losonczi Anna már férjezett nő, Ungnad Kristóf felessége.[1]) Innen a borús hangúlat, mély bánat, kitörő és majd-

---

[1]) Az a nézet, hogy az Anna, Julia és Coelia nevek alatt csak egy nőt, még pedig Losonczi Annát, Ungnád Kristófnét kell értenünk. Szilády Árontól ered. (Lásd Gy. Balassa B. költeményei. Bevezetés.) Szilády nézetét első felében a «Századok» mult évi folyamában megjelent ujabb adatok után többé el nem fogadhatjuk. A másik feléhez is nagy kétség férhet, sőt ez állítás szigorúabb meghányás-vetés után tarthatatlanná válik. Balassa házassága előtt való virágénekei közül kettőt szerez Anna nevére, a XXV. és XXVII. számút (Sziládynál); ez utóbbit 1578-ban. Mindkettőből régibb viszonyra lehet következtetni. A XXV. számúban:

«Szerotője után kesereg szivébe:
Kit más szüz kezére
— Mint tudatlan ember — ok nélkül ereszte.» (45. lp.)

E sorokból nyilván való, hogy kedvesét még lánykorában ismerte és szerette; Ungnadnéról pedig ezt nem mondhatjuk. Losonczi Anna ugyanis már akkor kellett, hogy Ungnadné legyen, mikor Balassa gyenge ifju vagy kis gyermek volt. Losonczi Anna t. i. Losonczi Istvánnak, a temesvári hősnek leánya, atyja halálakor (1552) már nagyocska lehetett, Tinódy is (*Az vég Temesvárban Losonczi Istvánnak haláláról.* 1552) megemlékszik róla és testvéréről

«Ides atyjokat ők kesergik vala.»

Losonczi árvája még az 1560—70 évek között lett Ungnad nejévé, mivel 1577-ben már legalább is 12—15 éves leánygyermekéről van tudomásunk.

Ez évben ugyanis Bornemisza P. egy «*Vigasztaló koenyveczkét*» ajánl Ungnad Anna Máriának, Ungnad Kristóf és Losonczi Anna leányának. Az ajánlásból kitünik, hogy Ungnad Anna Mária kevéssel azelőtt két «leánzó öcscsét» veszíté el; innen származó bánatának enyhítésére küldi neki a vigasztaló könyvecskét. A leány irni is tud, mert Bornemissza hivatkozik egy korábbi levelére, melyben Anna Mária azon kéri, szerezne

nem kétségbeeső fájdalom szerelmi elegiáiban és odáiban, melyeknek jóltevő ellentétei az enyelgő, jókedvet lehellő *dalok*, melyek az ő lantja húrjain pendülnek meg először.

A XVI. század énekszerzői csak elegia- és odaszerű költeményeket művelnek, mint a melyek vallásos érzületöknek, mély fájdalmuknak leginkább is megfelelnek. Balassa istenes énekei is e két műfaj között ingadoznak. Érdekes látni, mint bontakozik ki e kettő közzül a dal s mint küzd a formával, melyben mint újszülött világ elé akar lépni; a nehézségeket gyakran leveri, de többször nem bir velök. Balassának, mint átmeneti költőnek, világi lyráján is még folyvást erősen érzik a vallásos költészet hatása; tartalomban és eszmékben inkább szabadúl tőle, mint a külalak tekintetében.

Szerelmi lyrájában sok a daleszme, de nem jelen meg a dal formájában. A költő gyakran beleesik a korábbi énekszerzők hosszadalmasságába, a mi a dalnak megölő ellensége. Dalaiban az eszme szép, az érzés igaz, több stropha valóban költői, de gyakran feledi a mértéket, ismétel vagy nem tud megállani az indúlat, a hév legmagasabb fokán, honnan nincs többé emelkedés, csak sülyedés.

Számos dalában zavarólag hatnak azon epicus elemek, melyek e század lyrai termékein általánosan uralkodnak s a melyekről már Sztárainál bővebben szólottunk. Költeménye első vagy végső strophaiban elmondja az alkalmat, gyakran az évet és

---

neki egy jámbor tanítót. Szóval Losonczi István leánya azon időben, mikor Balassa egy névrokonához irja virágénekeit, már réges-régen megvált a pártától; 30 és 40 közötti asszonynak kellett lennie, ki éveken át nem képezhette a 24—28 éves Balassának ideálját s kit a költő nem bocsáthatott másnak kezére, mikor már rég feleség és anya volt. Balassának kedveséül egy más Losonczi Annát kell keresnünk s ezt mi Losonczi Annának hasonnevű leányában véljük megtalálni; a ki ez idétt a legalsó mértéknek vett 12—15 esztendőt tul is haladhatta s mint feslő rózsa igen is illhetett a daliás ifju költői álmaiba. Hogy Balassa miért nem nevezi őt Ungnadnak, mint Bornemisza, annak is megvan a maga természetes oka. Tudnunk kell, hogy Ungnad Kristófné fiusított leány volt s igy dicső családi nevét, a Losonczi-nevet bizvást örökölhették gyermekei; a magyar nép körében különben most is nagyon járja a leányt nem atyja, de anyja nevéről nevezni el. (Hajdu megye). E szerint Balassának hő szive Losonczi Istvánnak nem leányáért, Annáért, de unokájáért, Ungnad Losonczi Anna Máriáért égett oly tűzzel egész életén át.

helyet, hol és mikor versét szerezte. Néha előző dolgokat ad tudtunkra vagy korábbi lelki állapotokat fest a helyett, hogy bennünket a dal rohamosságával érzelmei közepébe ragadna.

De azért e költemények legtöbbjétől nem vonjuk meg a dal nevet, sem Balassától a magyar dal megteremtésének dicsőségét.

Balassának nem csekélyebb érdeme lyraibb versformák alkotása és meghonosítása. Költői szükség birja őt erre és nem az eredetiség hiú keresése, mint a középkori minnesängert, ki költői nevén a legnagyobb foltnak tartja vala mástól is használt versalakban írni. Nemcsak dalai, de egész lyrája erős szükségét érezték a verselés megújításának. Balassa dallamosságra törekedett, melyet a régi hosszú sorokkal, egyhangú rimekkel és untató stropha szerkezettel éppen úgy nem érhetett el, mint Szenczi Molnár Albert zsoltárainak énekelhetőségét. A hosszú sorokat tehát rövidekre szaggatja, úgy hogy a metszet elválasztotta részeket egymással rimeteti; az egyhangú négyes rimeket váltó, ölelkező és rácsapó rimekkel helyettesíti, a régi nehézkes versszakokból változatos és könnyen énekelhető strophákat alkot.

Ezen átalakulást saját költeményeiben is nyomról-nyomra kisérhetjük. Az a dallamos, 9 rövid sorból álló versforma, mely Balassa-stropha néven ismeretes, három 19 szótag hosszú, egyrímű sorból fejlődött; mint ilyennel Sztárai, Szkhárosi, Bogáti és több énekszerző vallásos műveiben elég gyakran találkozunk vele, de még maga Balassa is számos istenes és szerelmes költeményt ír e strophákban.

Christina nevére szerzett éneke [1]) még vontatott és nehézkes a hosszú és alig rimelő sorok miatt.

«Cupido szivemben sok tüzes szíkrákkal szerelmét most ujétja,
Elmémben mint várban vigyázván, vérasztó herdóját ő úgy mondja,
Tüntetvén előttem szép csillagom képét, magát csak kivántatja.»

Ellenben mily röpke, hogy hajlik az énekre a végek dicséretét zengő dal.

«Vitézek mi lehet [2])
E széles föld felett
Szebb dolog a végeknél?
Holott kikeletkor

[1]) *Gy. Balassa B. költeményei.* II. ének a 4 lapon.

[2]) U. o. LXI. ének a 95. lpon. «*In laudem confiniorum.*»

A sok szép madár szól,
Kivel ember ugyan él.
Mező jó illatot,
Az ég szép harmatot
Ád, ki kedves mindennél.»

Hasonlóan idomít át más sorokat és strophákat. A szendrei névtelenből ismert tizenhatost éppen úgy szaggatja három részre, a rímeket is úgy rakja, mint a róla nevezett versszakban; csakhogy amannak minden sora egy-egy szótaggal rövidebb s nem kilencz, de csak hat sorból alakul.

«Kegyelmes isten![1]
Kinek kezében
Életemet adtam,
Viseld gondomat
Vezérld útamat
Mert csak rád maradtam.»

Mindezen mesterkéltebb, sok gonddal és nehézséggel járó formák Balassa kezei közzűl művészi könnyedségben és ritka dallamosságban kerűltek ki.[2]

Ime! ilyennek tűnik fel nekünk Balassa Bálint báró képe; így áll előttünk a korábbi századok legnagyobb lyrikusának költői egyénisége, több irányú működésével és többszörös fontosságával.

Betetőzi a XVI. század vallásos költészetét, útat nyit a világi lyrának, megteremti a magyar műdalt és a dalhoz illő versalakokat. «Szivében szerelem és hazaszeretet, hittel egyesűlve, képezi a forrást, mely kiapadhatatlan. Lelke merész röptét alapos műveltség s izlés szabályozza. Alkotó képesség, milyen ritkán terem. Korában korával élt, mint akárki más; szilajabb és féktelenebb természettel áldva-verve sok ezreknél, kiken feljűlemelkedett. Századának volt gyermeke, századoknak lesz költője.»[3]

KARDOS ALBERT.

---

[1] U. o. LXX. ének a 3. lapon.

[2] A XVI. század lyrai költészetének külalakjáról, t. i. nyelvéről és verseléséről mind Balassánál, mind az előző fejezetekben csak röviden emlékezhetünk meg; a bővebb fejtegetés nagy kitérésre kényszerített volna, ezért szándékosan mellőztük. Egybegyüjtött anyag nagy mennyiségben áll rendelkezésünkre; tér nyiltával van is szándékunkban a XVI. század verselésének történetével, a magyar irodalomtörténetnek e talán nem érdektelen részével, tüzetesebben foglalkozni.

[3] Szilády Áron a Balassa költeményeihez irt bevezetésben. L 3. lp.

HÉRÓ ÉS LEANDROS.

Musaiosról és τὰ καθ' Ἡρὼ καὶ Λέανδρον czímű költeménye egy fordításáról nemcsak a hibákat megróvó, hanem positiv adatokban is bővelkedő birálatot írt Fináczy Ernő (Egy. Phil. Közl. III, 373—8. l.). Ennek végében arról szól, hogy e költemény tárgya mennyi nép költészetében található fel. Megvan az újabb indiai költészetben, *hindûsztâni* vagy *hindi* nyelven is, azaz a szanszkrit azon utódján, mely arab és perzsa elemekkel bőven vegyült, az ország nagy vásárain, táborban mint mindenféle nyelvből kevert, mindenkinek érthető lingua franca használtatott, a miért *zebân-i urdû-*, a tábor vagy vásár nyelvének is nevezik. Kevert voltát fejezi ki e neve: *rekhta*, a kevert. Garcin de Tassy, ki az újabb India nyelveinek és irodalmainak kitünő ismerője volt, jól mondja, hogy a hindûsztânî a muszlim indiaiak nyelve. A Héró és Leandros történetéhez hasonlót hindûsztâni nyelven *Mîr Muhammad Taqi* irta meg *Su'lah-i 'isq* (a szerelem lángja) czímű költeményében.

E költő a múlt század első tizedében született és igen öreg korában halt meg. Agrai előkelő család ivadéka volt; később Dehliben, majd Lakhnauban lakott. Honfitársai legszellemesebb és leggazdagabb kedélyű költőik közé számítják. Sok műve közt legnevezetesebbek *ġ*azelei és ma*th*navî-alakú költeményei. Ez utóbbiak közé tartozik a Szerelem lángja czímű is. Ma*th*navî a. m. a kétfelé osztott; rendesen lyrikus vagy didaktikus tartalmú verssorok, melyek két félre oszolnak s melyekben e két fél rímel egymással, pl. a mi költeményünk vége:

leb pah ab muhr-i châmusî behter
isz szuchen szé ferâmusî behter

vagyis: az ajkon most a hallgatás és feledés pecsétje jobb, mint a beszéd. — A Szerelem lángjának mértéke a *chafîf mahbûn maqçûr* vagy *mahzûf*, azaz a katalektikus és feloldott chafîf vagy epitritus secundus egy faja, melynek mintája ez:

— ᴗ ⊥ — | ᴗ ⊥ ᴗ — | ᴗ ᴗ ⊥

vagy:

ᴗ ᴗ ⊥ — | ᴗ ⊥ ᴗ — | ᴗ ᴗ ⊥

vagy végre az utolsó lábon való összevonással *(maqtû')*:

— ᴗ ⊥ — | ᴗ ⊥ ᴗ — | — ⊥

Taqî összes költeményei *Kullijât-i Mîr Taqî bezebân-i urdû* (M. T. összes művei urdû nyelven) czímen a College of Fort William pártfogása alatt megjelentek Calcuttaban 1811-ben. Irt perzsa művet is, melynek czíme *Nukât al-su'arâ'*, a költők szellemes mondásai, és mely hindûsztâni költők élete rajzát tartalmazza. Költeménye, melyet itt fordításban közlök, egy *Latâ'if-i hindî*, indiai elmésségek czímű könyv függelékében is megvan, melyet *Srî Lallû Dsî Lâl Kabi* guzurati brahman és híres hindûsztâni író összeállított (Calcutta 1810) és melyet Smyth Londonban 1840-ben újra kiadott. Prosában francziára fordította Garcin de Tassy Histoire de la littérature Hindoui et Hindoustanie, seconde édition revue, corrigée et considérablement augmentée (Paris 1870—1.) czímű műve 2. kötetében. E fordításban több az eredetiben előforduló ismétlést igen helyesen elhagyott. Versben németre fordította Dr. A. E. Wollheim Die National-Literatur sämmtlicher Völker des Orients (Berlin 1873.) czímű műve 1. kötetében.

A költemény prózai fordítása itt következik.

A szerelem mindig új dolgot, új gondot szerez, új szokásokat terjeszt; a szív, a melybe lopózik, a bú terhe alatt görnyed és a kín a szerelmesből sóhajokat csal ki; egy helyt véres könyben ömlik ki szemén, másutt őrjöngést okoz agyában. De míg emitt a bánat sír, amott a sebet nevetik, melyet a szerelmesen ejtettek; itt sóhajt a bú, ott sebesült is mosolyog; itt harmatként a szemből könyű hull, ott hevesen dobog a szív és nem gyógyulhat többé meg — a szerelemtől sápad az arcz; itt könyörög a szerelmes lelke bánatában, ott türelmetlensége megfosztja nyugalmától s álmától. *Tûr* (azaz Sinai) hegye fölött a szerelem lángként lobog, a Bîszatûnon[1]) a pőröly alól kipattanó szikraként megvillan; majd lobogó láng tüzében mutatkozik, majd szörnyű gyilkolásban, csata dühében; néha a panaszos dalú madárnak (a csalogánynak)

[1]) *Biszutûn* vagy *Biszatûn* a Diod. Sic. 2, 13. előforduló Βαγίστανον ὄρος, az újperzsa *Behisztân* népetymologiával támadt változata. A régi név a. m. istenek helye; a népies Bîszutûn a. m. az oszloptalan. E hegy Hamadân és Kermânsâh közt van Perzsiában. A régieknél előfordult még Βαγίστανα méd város és vidéke ἡ Βαγιστάνη χώρα Diod. Sic. 17, 110. V. ö. Spiegel, Erânische Alterthumskunde III, 813. l. Egy. Phil. Közl. IV, 677. l. E hegyet nyilván azért említi a költő, mert ott szenvedett és halt meg a szerelmes Ferhâd Sîrînért, a sziklába kedvese alakját vésve. E híres szerelmesek történetét Jókai is feldolgozta Shirin cz. elbeszélésében.

rózsás kert volt, néha örv a gerle nyakán [1]); és hogyha egykor meg is találjátok, a mit kerestek, szerelmet: gyorsan tova száll — nektek megmarad az élet gyötrelme.

Élt egykor egy bájos ifju, karcsu mint a cyprusfa, arcza olyan mint a tulipán; hő keblében szerelem ébredt, szíve viaszként lágy és gyengéd vágyaktól epedt. Ama szépség bájos alakját kereste, a mely szíve békéjét elrabolta. Ha hölgyet látott, bájosat, szeme előtt lebeg képe éjjel nappal; s ha sötét fürtöket lát kibontva aláomlani, szíve agya mintha halálos döfést érezne; zűrzavar volt agyában, keble szerelemben és gyötrő vágyban volt elmerülve. Szóval e nemes ifjú bánatos, türelmetlen volt, mert viszonzatlan szerelemtől égett.

Egykor kuszált gondolatokba s mintegy álomba merülve egy kertben sétált; a fáradtnak ott zöld pázsit int, és illatos rózsalugasban virágos ágyon, árnyban, arczát elrejtve, mélyen felsóhajtva megpihen. De nincs szivében vigasz s nyugalom, szeméből omlik véres könyek özöne, felszökik s a kertből árnyas lugasokon át haza siet. Egyszerre, a mint az utczán megy, érzi, hogy leány szeme pihen meg rajta, mely újabb lánggal vadul égeti, a mint az erkélyről alásugárzik. Oly pillantás esett rá, mely élet boldogtalanságát okozza, pillantás, melytől az erő istenhozzádot mond; ily pillantástól elvész az ész, s jajszóval eltünik a türelem. Az ifjú felpillant, majd lesüti szemét, mert akkora fény elvakítja; a lány pedig eltünik, nem figyelve arra, hogy mit érez az ifjú, ki lenn a porban fetreng. Szép színe eltűnt az ifjú orczáiról s beteg szíve a fájdalom hajléka lett; szelleme tiszta forrását az őrület elhomályosította, könye omlott, halvány ajka remegett. Hő vágya merő tövis volt, vágya bálványképéhez hajtotta.

Igy gondolatokba elmerülve látták ülni ismerősei és szívök megszánta gyötrelmét. De a lány rokonai gyűlöletet tápláltak iránta, ellenséges indulattal voltak hő szerelme iránt, és boszút lihegve tanakodtak, hogy hogyan kellene őt elveszteni. «Gonosz hír emleget bizonynyal előkelőnél és köznépnél, ha megtudják. Ugyan mi vétkeért ölték meg az ifjút? Ki ölte meg? Hol? Ezt

---

[1]) A csalogány szerelmes a rózsába és midőn egyesül vele, halálát leli tövisei közt; a vad gerlét szerelem csalja tőrbe a csalogató fogoly gerléhez. Különösen az előbbi fő motivum, mely a keleti szerelmi költészetben minduntalan feltalálható.

fogják kérdezni. Azért úgy tegyünk, hogy ránk ne szálljon a gyalázat; mert a vér átkot hoz fejünkre, ha ártatlanét ontjuk ki. Mondjátok, őrült s akkor némelyek gúnyolják, mások talán megkövezik.» És nemsokára követik a város suhanczai, dühösen, hangos ordítással; ott követ dobálnak rá, emitt szidják; ez kardot ránt, amaz kiált: «Mit haboztok?» Egyik nyilat forgat kezében, másik dárdát, a harmadik gúnyolódik: «Hova lett most életed becsülete?» Az ifjú azonban hagyja zúgni a tomboló hullámokat és nyugodtan veti fel szemét az ég felé; csendesen ring lelke bájos álmokban, ajka s szíve egyedül a szépség dicséretét zengi. Fejét a lány kő küszöbére hajtva, könyes tekintettel így szól a hajnali szellőhöz: «Te enyhe fuvalom, siess hozzá és juttasd eszébe gyötrelmemet; mondd ezt neki: Tudd meg, hogy érted ég lelkem; oh vesd rám szemed, hogy megismerj! Minek nekem az élet nélküled? Érted lelkemet is adnám örömest! De jaj, te nevemet sem ismered; hiszen mikor közeledbe jutok, nyelvem elnémúl. Ha reménytelenűl felvetem tekintetemet, csak számtalan borús napot látok. Ah, senki sem vigasztal keservemben s örömtelenűl élek a magányban; csupán panasz lakik szívemben s a fájdalomnak szentelt könyű mossa arczomat.» Mikor így látták étlen, szomjan, álmatlanúl, megtudták, hogy a szerelem gyötri; arczán nem látszott kiontott vér nyoma; nem, szerelem látszik rajta, de őrjöngés nem. S tekintetét követve csakhamar meg is tudták, hogy kihez vonzza vágyó szíve. Szerelméről nemsokára mindenki beszélt. Ez szörnyen bántotta a lány rokonait, s hogy házokat a szégyentől megmentsék, a rokonság ismét összegyűl tanácskozni. Messze, messze el akarják vinni a lányt, kinek arcza oly szép, hogy a hold féltékenységből előtte elrejtőzik [1]); így akarják a szerelem töréből kimenteni. Éjjel száll a lány gyaloghintóba; ravasz dajkáját indítják vele útnak és a tengeren át küldik sietve, hogy minden gyanút róla elhárítsanak.

Mikor gyaloghintaját vitték, meglátta az ifjú, a ki a palota

[1]) Keleti költők a nők arczát a holdhoz hasonlítják és annál is szebbnek mondják. Ez a kép előfordul már a régi indiai költőknél is, pl. a *Csaurapancsaisszikha* 41. szakában: «Az arcz, mely a hold sugarához hasonlóan ragyog, mikor őszi napokon aranyosan csillog»; vagy e nőnév: *Szomaprabha*, a holdként ragyogó, a *Kathaszaritszagarasz* cz. mesegyüjteményben.

mellett állt. Szeme héja rángatózik, szíve dobog, szeme vérben úszik szerelmi bánatától, karját kinyújtja hölgye felé és a gyaloghintót követi. «Álmodom-e vagy ébren vagyok?» így kiáltott egyre. «Mikor szabad hőn szeretett hölgyemhez közeledni? Fájdalom, úgy látszik, hogy boldogságom csak borongós képzelődés!» Majd lassankint így hallatja panaszát: «Oh kedves, ne fukarkodjál kincseiddel; nem üdülhetek fel egyetlen tekintetedtől, melyet rám vethetsz? Mit árthat az neked? És mégis folyton lefátyolozod arczodat! Teljesül-e így a szerelem műve? Mi menthet meg engem a boldogtalanságtól? Semmi más mint a halál. Te hiú, nem szerettél soha senkit, nem értél rá, mert mindig tükröd előtt állsz. Ah, míg ő hajfürtjeit befonja, az én lelkemet a nyugtalanság emészti meg. Míg őt szerető szemek nézték mindenütt, addig az én életem csupa fájdalom és rabság volt! Az ő orczáján a szépség fekete jegye [1]) díszlik; az én szivembe, jaj, fekete bélyeg van sütve. Az ő rubin ajkai mosolyognak, míg az én lelkem jéggé dermed.» Mikor a dajka ezt meghallotta, a ravasz gonosz cselt gondolt ki. Mintha vigasztalni akarná, az ifjúhoz fordúlt és így szólt: «Közel az idő, mely a szerelmeseket egyesíti, azért hát ne panaszkodjál és légy türelemmel, hogy szerelmedet gyalázat és bűn ne érje. Ha csak véletlenűl találkoztatok is, most már vonzalom az, a mi a lányka szívét megindítja; jöjj hát csak gyorsan, ne késsél egy pillanatot se, mert nemsokára teljesülnek vágyaid.»

E szavakba burkolta az álnok az ellenséges indulatot, mely lelkét betöltötte. Az utazás ideje eljött. Halljátok, mi történt. Előre haladtak nyomról nyomra a víz széléig. Milyen a víz! Körül a tenger dühöngött, szilaj, hullámos, sötét és fenyegető volt. A vihar intésére tajtékzik a tenger és gyöngyözve felcsap magasra. Im ott hasítja a hullámokat a csónak, mely hasonló az ég új holdjához. A lány kilép a gyaloghintóból és gyorsan beszáll a csónakba; az ifjú követi. A mint a zajgó hullámok közt vannak, a dajka úrnője czipőjét hirtelen a vizbe dobja és így szól a tajtékra mutatva, mely a hajó orrán megtörik: «Im ott van széped czipője a tenger ölében! Most mutasd meg a szerelem bátorságát! Hozd ki a czipőt, hogy gyönge lába meztelen ne legyen és hogy por ne szennyezze be, ha a parton tovább utazunk. Ez szégyen volna! Most rózsás

---

[1]) A nők keleten fekete pontot festenek arczukra és azt valami különös szépnek tartják. Hasonló volt Európában a szépségtapasz.

talpa; helyes volna-e, ha tövis tépné? De ha drágább élted szerelmednél, hát csak élj, és szálljon rád gyalázat!» Az ifjú erre szerelmes felkiáltással a hullámok közé szökik, de a tenger bilincset ver lábára. E tiszta, fényes gyöngy leszáll a tenger fenekére, mint a szerelemért hozott áldozat a mély örvényben. A vizbe fultat felveti a tenger; a szerelem tengerébe veszett sohasem tér vissza.

Miután az ifjú így a halálnak szentelte magát, feláldozva az élet drága gyöngyös kincsét, a ravasz dajka örült, gondjától megszabadulva, és az ifjú rózsát a tulsó partra vezette.

Mikor aztán hét nap elmúlt, a lány, ki mellett a hold fénye is elhalványúlt, így szólt: «Ha el is tünt az, a ki nyugalmamat elrabolta, azért mégsem tünt el bánatom és gondom; még mindig gyászolok, éjjel-nappal, és ma-holnap tán meg is őrülök. Menjünk hát vissza, haza; tán ott mosolyog szívemre a boldogság.»

A dajka így szólt: «Elaltattam a balsorsot, enyhítettem fájdalmadat; mi gátolna hát hazatértünkben? Pihenj csak, beszállva gyaloghintódba; barátjaiddal örülhetsz szerencsédnek, rokonaiddal vígan mulathatsz majd, atyád keserű fájdalmát meggyógyíthatod és siethetsz édes anyád keblére.» De a szerelmeseket, kik élve sohasem találták meg egymást, gyakran a sír egyesítette.

A lány, a ragyogó nap vetélytársa, reggel szomorúan kel útra és mindig fokozódó kínok közt megint oda ér a tenger partjára. Mikor dajkájával csónakban volt, megkérdezte ezt a hullámzó ösvényen: «Hol lelte a szegény halálát? Mutasd meg hol tünt el! Hol dőlt a hullámok karjaiba? Nem hozza vissza már a hab nekem? Hadd látom még, hogyan dagad az ár; hadd hallom, hogyan dörög és törik meg a tenger! Hol van az örvény? Talán megmenekülhetett! Hiszen hallottam már ilyen véletlenről!»

A dajka a csalásban jártas volt, de a szerelem cseleihez nem volt elég ravasz; semmit sem sejtve így felelt, mikor az örvény közepén voltak: «Itt követte el merészen!» «Hol, hol?» kiáltott a leány és mielőtt észre vették, levetette magát a sötét habokba, bátran az életet megvetve. Ah, a szerelmesnek tőre a hullám, mely fekete kigyóként szorosan rá fonódik; hálója a tenger a szerelmeseknek, az örvény a hálószemeknek kúszált szövevénye.

A habból felmerül a lány szép halvány arcza, mint holdfény reszket a hullámokon; ott lebeg *h*innâszínű[1]) keze, mely olyan veres, mint a korallok ága.

A gyöngykereső búvárok leszállnak a mélybe; rokonai is, minden erejöket megfeszítve; de bármennyire fáradnak, a tenger fenekéig lemerülve, egyik sem hozhatja fel, oh jaj, a tiszta gyöngyöt. A bájos lányka teste megmerevedve s élettelenül ott hevert a tenger fenekének sötét ölében; a földi élet rút porától mentten ott nyugodott meg teste.

A dajka jajgatva verdeste fejét, mikor otthon e szerencsétlenség hirét elmondta; a lány szülei s testvérei mind eltakarják hamúval behintett fejöket és hangosan jajgatnak; a ki csak ismerte a bájos rózsát, az nem tud megnyugodni a végzet akaratában. Igy vonulnak le a tenger partjához, szívöket égetve a fájdalom tüzével. Sok ember gyűlt ott össze a parton; be-bevetettek hálókat a tengerbe, míg végre megtalálták a két halottat. Kihúzták őket s íme, egymáséra szorosan nyomva ajkokat, úgy vette őket körül a hideg hab; kezök is erősen kulcsolta át egymását. Bizony súlyos volt fájdalmok, hogy itt a földön el voltak egymástól választva, azért egyesítette most őket a tenger.

Itt az ideje, Mîr, hogy költeményedet befejezd, ámbár a szerelem kisért, hogy tovább folytasd. Bármily hatalmasan hangzik is szavad, bármily gazdag s változatos is nyelved, az ajkon most a hallgatás és feledés pecsétje jobb, mint a beszéd. —

Ez az indiai Héró és Leandros története. Annyiban különbözik a görögtől, a mennyiben az indiai ember rajongó, túlzó, istenei és szerelmese előtt magát egyaránt a porig lealázó természete különbözik a görögétől, a ki mélyen érez, szenvedélyes, istenei előtt jámbor, szerelmese iránt áldozatra kész, de mindig szabad, nemes ember marad.

Dr. Pozder Károly.

[1]) A *h*innâ' vagy mint közönségesen irják henna a *Lawsonia inermis* vagy *alba* nevű és a lythrariákhoz tartozó növény, melynek nedvével keleten a nők kezöket és lábokat vörösre festik.

NÉPETYMOLOGIA A TULAJDONNEVEKBEN.

Mint minden szerves képződés, maga a nyelv is örökösen változik úgy hangjának anyagában mint szókincsében. A nyelvek vizsgálójának mindenha tanuságosabb feladatai közzé tartozott e nyelvbeli elváltozásokat a legnagyobb figyelmében részesiteni, és ez elváltozások okának lehetőleg urát adni. Az e téren való vizsgálódások a többek közt arra az eredményre is vezettek, hogy a nyelvi átalakulások egy részénél nem elég pusztán a physiologiai magyarázat, hogy kell még egy processusnak közre működnie, mely néha a physiologiának egészen felibe is kerekedik. Igy jutott be a *néppsychologia* a nyelvtudomány birodalmába és mai napság már anynyira megerősödött, hogy némely nyelvi jelenség magyarázatánál felsőbbségét határozottan el kell ismernünk a physiologia felett. A néppsychologia karján jelent meg a népetymologia is. Förstemann az 1852-dik évben megalakult Kuhn-féle Zeitschrift első közleményében még mint ösmeretlen jelenséget mutatta be a nyelvtudománynak, de már 28 évvel később büszkén hirdeti Weise, [1]) hogy az ujan cseperedett népetymologia minden cultur nyelvben és minden cultur népnél szivesen látott jövevény.

Népetymologiai tünemény rendszerint akkor áll be, ha a nép szelleme az előtte érthetetlen hanganyagot érthetővé igyekszik magának tenni. Érzi, hogy az a szó, melyet fogalmai jelölésére használ nem pusztán élettelen hanganyag, nem is csak érthetetlen betühalmaz, és öntudatlanul előtörö szellemi tevékenysége talál magának utat módot, hogy életet öntsön a holt anyagba. Hogy az uj életre ébredt szó megfelel-e az eredetibb alak jelentésének, hogy fedi-e eléggé egy másik fogalmát, avval a nép szelleme nem sokat törődik. Hisz éppen az jellemzi a népetymologiát, hogy az értelemhozó szóváltoztatást *teljesen öntudatlanul*, pusztán a nyelvérzék segítségével hajtja végre. Ilyen módon számtalanszor megtörténik hogy egy-egy meg nem értett szótestet egészen eltérő jelentésü szóval hoz összefüggésbe a népetymologia. Hogy is adhatnók más külömben magyarázatát annak, hogy a német *schallkammer* miért

[1]) Zur Charakteristik der Volksetymologie. Von Dr. O. Weise. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft. 12-ter Band.

változott éppen *sarka ment*-té? Ny. III: 308,[1]) vagy hogy a latin *deliberatum*-ból miért akar a nép minden áron *deli barátom*-ot csinálni? Ny. IV: 426.

De nem mindig ezen az úton jár a népetymologia. Néha annak is nyomára akadunk, hogy a nép mintha gondolna a szavak egymással összefüggő értelmére, mintha keresné az eredeti és az átalakított szókat összekötő kapcsot. Ez esetben már nem elégszik meg bármilyen szóval, hanem olyat keres, a mely magába foglalja az igaz értelmet is. Példával jobban feltűntethetjük ez esetet. Hány meg hány idegen vagy is érthetetlen szóval kell megküzdenie a magyar bakának. Egyike a leggyakrabban előkerülő katonai műszóknak az *exercirozás*. E szó nehézkes hangtorlódása éppen nem esik a magyar ember füle ügyébe, és ugy segített rajta, hogy a nehézséget okozó hangok kiejtésével *egreczíroz*-zá könnyítette. A szegedvidéki katonának a monotonikus *r* betük se voltak inyére és minthogy *r: l* hangváltozás külömben is közönséges nyelvünkben, önkénytelenül a *czéloz*ást juttatta a baka eszébe a kezében levő puska és igy termett meg az *egreczíloz* szóval egy szép népetymologia. Kálmány: Koszoruk 139. De nem mindig kedvez a véletlen a nép phantasiájának, sokszor nem kínálkozik alkalmas magyar szó, mellyel a meg nem értett kifejezést appercipiálni lehetne. Ilyenkor bármilyen szóval is beéri. Tagadhatatlan ugyan, hogy van a népetymologiai termékek közt bizonyos haladó fokozatosság, hogy sok fajta szónál inkább vagy kevésbé hajlandó a szavak összefüggő értelmére gondolni, de ez az etymologizálgatás inkább csak a véletlenség eredménye és nem annyira a nép szellemi állapotából, mint az egyes szócsoportok jelleméből és természetéből magyarázódik meg.

Mint minden nyelvben úgy a magyarban is vannak szavak, melyek ugyszólván tartalom nélküliek és épp ennél fogva sokkal hajlandóbbak az elferdítésre illetőleg megmagyarosításra. Ezeknek is volt ugyan valaha rendes értelmük, de idők telve elhomályosultak, kivesztek a nép tudatából. A *tulajdonnevek*ké vált *közneveket* értem e szókon. Nyelvünkben igen sok ezek közt az idegen eredetü

---

[1]) Gyakrabban előforduló rövidítések: *Ny.*=Magyar Nyelvőr; *Phil. közl.*=Egyetemes Philologiai Közlöny; *RMK.*=Régi Magyar Költők tára. Az adatok egy része *Lehr A.*, *Simonyi Zs.*, *P. Thewrewk E.* és *Volf Gy.* tanár urak szivességéből kerültek hozzám, más része saját gyüjtésem. K. I.

és igy kétszeresen kínálkoztak az elferdítésre. E tulajdonnevek értelmetlen alakjánál szabadjára van a nép phantasiája, eszejárása bocsátva, arra gondol bennük, a mi véletlenül eszébe jut, a milyen apperceptiot az idegen hangsor hallása benne felkeltett. *Sancta Trinitas*-nak hittak p. régen egy helységet, és a nép mely csak annyit tudott felőle, hogy helynév, egyszerüen *Szent Rontás*-ra rontotta el. Ma már a törvény szabta *Szent Háromság* névre tanitották a népet, és igy a mi régebben irodalmi népetymologia volt, ma már csak vulgaris. Általában a tulajdonnevek közt sokkal több a vulgaris példa mint a közneveknél és ez könnyen meg is magyarázható. Mert míg a tulajdonneveknél tetszésében állott a népnek bármire is gondolni, addig a közneveknél már nem kalandozhat oly szabadon képzelete, nem hághatja át oly könnyen azokat a korlátokat, melyeket a külömböző fogalomkörök előtte emeltek. A tulajdonnevek többnyire csak egy bizonyos helységben és itt is egy-egy néposztálynál alakultak át, mig aköznevek országszerte cserélődtek fel; az előbbiek csak is bizonyos területen divatozó, nagyobbára idegen nevek, az utóbbiak ha idegenek is, de már egészen meghonosultak.

A tulajdonnevekre vonatkozó népetymologiai adataink, különösen pedig a személynevek, nagyobbára nyelvünk ujabb korából valók; a földrajzi elnevezések közzül azonban már sokkal többet kísérhetünk vissza nyelvünk régibb történetébe. Először a *személyi*, azután meg a *földrajzi* elnevezéseket vesszük sorba.

I.

Magyar eredetü akár kereszt- akár család neveink ritkán adtak alkalmat népetymologiára; de az idegen személynevek megmagyarosítása a legbohókásabb elferditésekre adtak és adnak mai napság is alkalmat. Hisz még szemünk előtt folyik ez a processus, magunk is akárhányszor hallhatjuk, hogy mily kegyetlenül csűri csavarja népünk azokat a szóval ki nem mondható, szájjal ki nem ejthető idegen személyneveket. Mindenek előtt hangtani nehézségekkel kell megküzdeni, és csak azután lendithet egyet érthetetlen voltán is. Egyszer jobban sikerül e próbálkozás mint mácszor. Ha nem tudja az idegen szót egészen megfejteni, annyival is beéri, hogy magyaros hangzásuvá teszi, vagy csak az egyik részét igyekszik megmagyarázni. *Süssmann*-nak *Csüszmányra* változtatásában, avagy *Pechhacker*-nek *Pihóker*-re Ny. III: 308, *Gottesmann*-nak meg *Gócsmány* és

Gotmány-ra (Ny. III: 326) keresztelésében a nép pusztán magyaros hangzást, magyaros szóvéget adott az idegen szónak, a nélkül hogy meg tudta volna a jelentését is fejteni. De már a *Neubauer*-nak *Nájpár*-rá magyarosított alakjában az utolsó szórésznek van értelme, éppen ugy a *Salpár* nak, mely *Szalbauer*-ből magyarosodott meg. Ny. X: 191. Részben van még a *Friedmann* név is értelmezve *Rigmony* alakjában, továbbá *Béházi*, melyet a nép félig tréfásan *Biazini*-ből keletkeztetett. *Totleben* tábornokot egy «régi huszárfajta» *Tótbem*-nek nevezett, a ki előtt *Bem* is ösmeretes volt Főv. Lapok 1878: 156 sz. A szegedvidékiek *Langsfelder*-t *Lanczvér*nek, *Hászlinger*-t meg *Hajzlin*-gérnek értelmezték. Kálmány: Szeged népe II: 234.

Érdekesebbek azok a névmagyarosítások, a melyekben az idegen szók nemcsak magyaros hangzásuvá, hanem értelemmel biró szókká is változtak. Érdekes, hogy mennyire tudja a népszellem az idegen nyelv sajátságait a maga nyelvével egyeztetni. Ha a meg nem értett személynév nem hosszu, ha csak egy vagy két szótagu, átváltozott alakjában is ilyen formának marad meg. Ilyen módon vált a nádudvari *Baron* családnévből egy uj *Bárány*-ág; a *Fischbein* névnek meg *Ispán*-ná magyarosított alakja akár családnévnek is beválik Ny. V: 239. *Krautsack*-éknak se lehet okuk panaszra, hogy *Karczag*-gá magyarositotta őket a nép, a *Mücké*-nél is sokkal elfogadhatóbb alakja van *Miké*-nek Ny. III: 308. *Bolza* grófékat jobbágyai *Borzá*-ra magyarosították, az idegenes *Andrisek*-ből meg a magyar *Andrást* kerekítették ki. Ny. III: 308. Bogyiszlón a *Bausz* családot meg-*bajusz*-osították Ny. III: 48, *Bauer*-ből meg *Bajor*-t formáltak. Miért volna helyesebb *Klein* a *Kalán*-nál, vagy *Vaczlav* az érthetőbb *Maszlag*-nál. *Dick*-et miért ne híhatnók *Tik*-nek (Tyúk), ha *Ameisz* is eltűri, hogy *Ómász* (alma)-nak nevezgessük. Avagy a *Toperczel* név birtokosa nem örömest cserélné fel nevét egy *Perczel*ével?; *Kóhn*-nak meg, ha tán *Kan* derogálna, ott a tisztességesebb *Kónyi* Ny. III: 308. *Swendi*-t már a régi világban meg*semmi*-sítették. Imre: Nyelvtört. Tanulságok 61 l.

Azt ne higgyük azonban hogy népünk névmagyarosító hajlama egyszer se járna rosz uton. Ellenkezőleg, néha nagyon is elvéti a dolgot, el annyira hogy inkább gunynévnek válnék be a csinálmánya. *Proebstl* taksonyi plébános előtt is váltig szörnyüködött a templomatya hogy milyen buta ez az ide való nép. «Tisztelendőséged nevét — ugymond — nem tudja megtanulni (NB.

Paczal-nak meg *Peczér*-nek hívták), pedig mindig mondom nekik, hogy *Kapszli*.» Ny. III. 548. Kőrösön *Freiberger* is kénytelen volt eltűrni hogy *Fergeteg* a rettenetes neve, *Habezeder* is elhallgatta hogy város szerte *Ábéczédé* urnak titulálják. Még különösebb az, hogy a zsidó *Botenstein*-ból erőn erővel *Protestans*-t csináltak a szatmáriak, a híres *Rothschild*ot meg éppen *Lócsing*-gá változtatták Ny. VIII: 451. A nem igen diszes *Kotlik* név megszülemlésére *Gottlieb* adott alkalmat, *Pityer* zsidóban meg *Fischer* jutott lappangásba Ny. V: 191. Hogyha kellett *füst*öltek is, csak *Fürst*-öt eltehessék lábalól Ny. II: 284, de még attól se riadtak vissza hogy *Spiczer*-t a *Peczér* tisztséggel fel ne ruházzák. Néha kurtítani is kell egyet a szón, hogy becsületes magyar nevet csinálhassanak belőle. Ilyen formán szenvedtek rövidséget *Puzdor* és *Panger* uramék, a kiket néha napján *Armbruster* és *Ebenspanger* néven ismert a világ Ny. III: 308, *Odenvald*-ból meg *Ódalast* faragtak. Sokszor az is megtörténik hogy a magyaros elnevezések kezdetben tréfás, gunyos szándékból készültek és csak később állandósúltak meg. Néha nem is lehet köztük biztos határt vonni. Debreczenben p. a forradalom idejében István nádort a *Palatinus* névről *Palacsinta Pistá*-nak gunyolták, a forradalom után valóságos nevének tartották a czivisek. A *Parma* gyalogezredet is gunyból nevezték el *Barom* ezrednek Ny. VI: 413. Hasonló módon tréfálkozott Pázmány Péter, midőn írásaiban *Luthert* sok helyt *Lator* Mártonra változtatta. A *Lehel* huszárokat gunyból szintén *Lehul* huszároknak nevezték, mert ujonczok voltak és nem sokat értek. A *Beste Karaffiá*-ban meg Caraffa és kurafi vannak mintegy egyesitve (Jókai: A névtelen vár 447 l.), *Kohn Ármin*nak pedig a kállaiak *Kanári* gúnynevet adtak. Ny. XII: 144.

Egészen másképp bánik el a nép a hosszu lére eresztett személynevekkel. Egy szónak nagyon hosszallja és így család meg keresztnevet is farag az idegen családnévből. Igen érdekes és tanuságos hogy az idegen személynevek megmagyarositásánál mennyire élt a nép lelkében saját nyelvének hasonló kifejezése, hogy mennyire igyekezett grammatikája jelenségeit is felhasználni. A család és keresztneveket külömben is együttesen szokta a magyar ember használni és így a hosszú idegen szókat e szerint appercipiálta. A véletlenség is sokszor kezére játszott e törekvésnek, ugy hogy ha *Berecz*, vagy egy másik versio szerint *Perecz Mihály* nevet hallunk, aligha hitelt adnánk *Bretzenheim* ősibb voltának.

Kos Péter szintén ilyen módon vált ki néhai *Hofstetter*-ből Ny. V: 191. Ki gondolná hogy *Dobos Gergely* bőrében tulajdonképpen *Dobbelsberger* lappang, és hogy *Vászon Pál* nem más, mint a német *Weichselbaum* Phil. közl. VI: 17. A becsületes *Rák Istvánt* vagy hiszik vagy se, *Reichenstein* hozta a világra, *Bruckenthal* burkából meg *Burok Antal* került elő. *Plankenstein* a magyar ember szájában *Palánk István*-ná formálódott, *Grassalkovich* herczegi neve meg egy *Garasos Kováccsá* sülyedt. *Palmerston* lordra senki se mondaná *Pál mester* alakjában hogy messze földön a házája. Philolog. Trans. 1858: 23; de *Cavagnac* se átallotta *Kára Ignácz* alakjában a magyar honpolgárságot. *Feigelstock* zsidót az egész faluban csak *Fájin Istók* néven ismerik Ny. V: 191. *Maximilián*-t meg *Maksai Mihály*lyá változtatták. A *Lichtenstein* huszárokat országszerte *Lik István* huszárjainak ismerik, *Karancsit* meg egy vidéken *Kan Jancsi* névvel illetik Ny. V: 526. Néha az elmagyarosodott szókból még ki is érezhető a tréfa vagy guny. *Giacomuci*-t p. *Csákány Juczi*-vá változtatta a nép humora Phil. közl. VI: 17, *Garibaldi*-t meg *Gara Bandi*-nak, Debreczenben *Gané Bandi*-nak csufolják, más különben *Galabárdi* a neve. Egy régi latin könyvben *Felicianus Féleszü János*-nak van magyarázva, melyben *János*-nak épen annyi a helye, mint a nagykúnok *Kara János* vagy *Kara Jankó*-jában az idegen *Karajanos*-ból átalakítva. Elveszett Alkotmány I. ének. Baján egy *Zaleszki* nevü embert a nép rendesen *Álenszki*-nek nevez, nyilván mert a *z*-t az articulus *az* utórészének nézték. Igy haggya el különösen a gyermek nyelv a *z*-t a következő szókban: *ászló, acskó, ápfog, áptojás, álog, ápor.* Hasonló jelenséget mutatott ki az arab nyelvben az *al* articulusra nézve Goldziher e folyóirat 5-ik kötetének 474 lapján. A *Lafontaine* és *Bazaine* névnek meg ugy akartak magyaros színt adni hogy *Lafontai-né* és *Bazai-né*-ra változtatták, mintha *Lafontai* és *Bazai* feleségéről volna szó.

De sokszor nem is nagyon töri magát a nép még azon se, hogy az idegen névből ő is okvetetlen személynevet faragjon. Ha nem kapott hamarjában az érthetetlen szóhoz hasonló hangzásu magyar tulajdonnevet, beérte bármilyen fogalomkörbeli szóval is, csak magyaros legyen. Népünk e fajtabeli megmagyarosításait már kevésbbé ajánlhatjuk az érdekelteknek. Már csak inkább a *Tizetter*-t türjük meg magunk közt, mint *Tizökört*, a hogy ő kelme akarná Ny. III: 308; bizonyára más valamire is gondolt emberünk mikor *Feldmesser*-ből minden áron *fél meszelyt* akart

volna faragni Ny. IX. 569. *Buchberger*-nél már inkább eszébe juthatott a hasonló hangzású *Bükberek* Ny. III: 308; *Ankerschmidt*-nél is magyarosabb *Akkorsincs* s *Schwarzenberg*-hez is a megszólalásig hasonlít *Sarcz ember*. A szó első részét tán meg se értette ez utóbbinál. *Weinberger*-ből is ilyen módon vált időnap előtt *vén ember*. Debreczenben egy *Hutflesz* nevü úriembert *Hoplesz* vagy *Koplesz*-nek titulálnak czivisei, *Karpeleszéket* falvak szerte *Karperecz*-nek ismerik, a báró *Seethal* családból meg *czethalat* csináltak Phil. közl. VI: 17. De mitévő is legyen szegény nyelve, ha ilyen szóval kell megbirkóznia, mint *Matlavszkovszki*. A nagykárolyi nép nem sokat teketóriázott evvel se, hanem egyszerüen *Malaczkuski*-t csinált belőle. Ny. IX: 520. A *Reuss-Köstritz* név is sok galibát okozott volna, ha *Rizskását* nem csinálnak belőle. Philolog. Trans. 1858. p. 23. Veszprémben a *nassaui* herczegre látatlanul is ráfogták hogy *naszszáju* (nagy száju) herczeg. *Tikmonyt* csinált a koma *Tipman*-ból, *Bachman*-t meg *Bakmony*-nak keresztelte el Ny. VI: 239. *Lauffert* az egész falu csak *Lábfej* néven ismeri Ny. III: 308; Baján meg a *Löbl* családot *Lóbőr* névvel tisztelték meg. Természetes hogy a *héber* neveket se nagyon tudják megszívelni, pedig itt-ott ilyenekkel is meggyűl a bajok. *Marhabél* p. elég különös névnek, de érthetőbb mint *Mardche Beer*, ugyszintén az *Uri láb* is inkább megjárja mint *Orohléb*. Az *Eizik* név elég hűen van megőrizve az *Ázik* szóban. Más ország népe se külömb. Igy p. a német katonák a Strassburg melletti *cheval blanc* nevü vendéglőt *blanke schwalbe*-ra németesítették. Walporzheim mellett *bon de gout*-nak hívnak egy sziklát, mely idő múltával *bunte kuh* névvel cserélődött fel. [1]) Igen elmések az angol feliratokban levő népetymologiák is. *St. Catherine's wheel*-ből p. (Sz. Katalin kereke) *Cat with a wheel* (macska a kerékkel) formálódott, és a *God en compasseth us* (Isten köztünk van)-féle házfelirat *goat and compasses*-szé (kecske és czirkalom) profánizálódott. [2])

Joggal sorozhatnók fel az íróknál elő forduló népetymologiákat is. Izelítőül ime egy néhány. Dugonics Tárházijában *Atramentus*-t egy másik szereplő *Hátramentes* urnak szólít Phil. közl. VI: 737. Jókai «Rab Ráby»-jában *Liewenkopp* dragonyos kapitány nevéből *Lébekotty* lett; a «Bálványos Vár»-ban meg *Radamentus* a nép

[1]) Andresen: Über deutsche Volksetymologie.

[2]) Müller Miksa újabb felolvasásai 569. l.

ajkán *Ragyamentés*-nek van magyarázva. Ugyancsak e regényben *Körös* apónak nevezik a székelyek *Croesus* apót. A török világ idejéből maradtak fenn a következő magyarosított török nevek: *Halom* bég, eredeti alakja *Halim* bég RMK. III: 438, *Olaj* bég törökösen *Álaj* bég III: 459, *Ferhád* meg *Perhát*-tá van átváltoztatvaIII: 460.

A keresztneveken ritkábban esik meg újabb keresztelés, ha csak nem olyan különös mint a nagyváradi *Karsch Lollion*-é, kit a nép leginkább csak *Liliom* néven ismer. A *Piroska* név nem a *piros* szótól hanem a latin *Priscá*-tól származott, *Estike* sem az *este* hanem *Eszter* tiszteletére nyerte magyaros nevét. Népetymologián alapul a *Keresztély* név, melynek annyi köze van a *kereszt* szóhoz, mint a *keresztény*-nek, mindkettő idegen szók megmagyarosításából keletkezett. A *Kereskény* név is hasonlóképpen a latin *Crescentius* mássa. *Frigyes* szónknak is a német *Friede* az alapja, nem pedig a *frigy*; a *Béla* gyöngy sem azonos a tulajdonnévvel, hanem a szláv *bäla* = (fehér) szót értettük annak v. ö. Lisznyainál: *bila*. A *Gáspár*-t még ugy akarta a nép nyelv még érthetőbbé tenni hogy *Gáspált* csinált belőle Ny. VIII: 425; a *Luczá*-t sem értették meg, ugy hogy *Rucza* estéjét emlegetnek sok helyt Ny. IX: 88. Ugyancsak népetymologia alkotása a *Barna* keresztnév is, mely az idegen *Barnabás*-ból rövidült el v. ö. «*Barná*-nak hínak, pedig *szőke* vagyok». Stomfay család. Idegen, de szokottabb szóval cserélte fel a debreczeni dajka a kis *Oszkár* nevét, midőn egyre csak *Osztrák* urfinak czimezgette. Nagyváradon meg egy pesztonka *Ernyő*-nek szólongatta *Ernőt*. A czeglédi cseléd is ellenséges lábon állott *Alfréd*-del, mindig *Alföldiké*-re állott szája. Ugyancsak Czegléden történt hogy egy leányzónak sehogy se jutott eszébe az *Árpád* név, pedig meddig törte rajta a fejét, hogy *Búzá*-nak hívják-e vagy *Zab*-nak.

A meg nem honosúlt idegen tulajdonnevek szintén gyakran magyarosodnak meg. A szent *Ivó* napot p. az *inni* igével hozták összefüggésbe: «Feledik mint a bölcs, a kétes holnapot, csinálnak karácsont és szent *Ivó* napot.» Nagyid. Czig. I. ének. A Virgil Bucolicájában előforduló *Moscus* név misztériumainkban *Mocskos* néven szerepel; *vaksi Pila* meg a latin *vak Sibillá*-ból keletkezett. Ismeretes a Peleskei nótáriusbeli tréfás *Othelló: Óteló, Ötholló*-féle ferdités, az angol népetymologia ugyanezt a szót *Old fellow*-nak magyarázza (l. Palmer: Folks-etymologie XXIV.). A következő krónikás adomát meg Jókai beszéli «A magyar néphumorról» cz.

értekezésében: midőn Gyöngyösinek hajlott korában versei döczögőssé váltak, asszonyának e tréfás szavára: «bizony kend már nem Gyöngyösi hanem Göröngyösi:» ezt felelte vissza: «de ám kegyelmed sem murányi *Vénus* már, hanem murányi *Vén hús*!»

Függelékül a személy nevek népetymologiájához még egy néhány példát akarok felemliteni, a melyek az irodalmi nyelvben köznevek ugyan, de a nép nyelvében tulajdon, illetőleg személynevekké váltak. Legnagyobb részt idegen szókon történt ez a metamorphosis. A *Máriás* nevü kártyajátékot p. a magyar ejtés ugy tünteti fel mintha *Mária* névből keletkezett volna, pedig a franczia *mariage* (házasság) szó az eredete. A német *Siemandel*-ből a magyar *Simon bíró*-t faragott, a *Gendarmerie*-t meg a köznép sok helyt *Sánta Mari* névvel illeti. Ilyen formán képzelte az egyszeri bíró is a tisztes *Corpus Juris*-t egy ledér *Korpás Julis*-nak. A *praelatus*-ból *Pilatust* csináltak, a *petroleum*-ot meg *Péter*, sőt *Szent Péter* olajának magyarázták Ny. VI: 323. Gvadányi Rontó Páljában az öreg Rontó, fia keresztelésekor ekkép dicsekszik a koma előtt: «hiddje ked, mind ezek olly nagy *Ferkó* nyomok (mondani akarta, olly nagy *Phenomenok*)» XII. ének. Rab Rábyban meg azt vallja az egyik tanu hogy «se a fizi*miskája* se a teremtése (physionomia — termet) nem hasonlított a tekintetes zsivány uréhoz I: 234. A *Laczi* konyha elnevezés is nevét «közegyezés szerint» Dobzse László királytól vette, a ki nagyon elszegényedvén, ezen konyhákról hordatott enni valót inasaival Budán. A szólás valószinüleg a *lagzi* konyhából alakult. Ny. VIII: 510. Egy növénynév a *Therezia* Málva a franczia *Althée rosée*-ből torzult el Ny. VIII: 539: a *gácsmari* kendő meg a *kaschimir* megtulajdonnevesitése. Az *eszterhaj* és *esztergály*-sipka szók kiejtésénél nyelvérzékünk önkénytelenül az *Eszter* szóra gondol, pedig mindkettő idegen nyelvekből került hozzánk. Az előbbi a szláv *strêha*, az utóbbi meg az *asztrachán* névből változott át, v. ö. «van egy sipkám *aztragány*» Kálmány: Szeged népe I: 13. Nádudvaron a *zászló*-t *László* néven is emlegetik; a *krinolin* egyhelyt *Karolin* nevet kapott, a *kolben* (fegyver alsó része) meg *Kóbi*-ra változott a katonai nyelvben. Ny. III: 185. *Török Bálint* almánk valószinüleg a *türkischer weinling*-ből magyarosodott meg. Lippai még *báling* almának nevezi. Pozsonyi kert III: 92. A helynevekben levő népetymologiákkal jövő alkalomkor foglalkozunk.

KÚNOS IGNÁCZ.

ATTILA HÁROM Ó-GERMÁN EPOSBAN.

Nincs az összes világtörténelemben alak, kiről közvetlenül már halála után annyi és oly különböző hangulatú monda keletkezett volna, mint épen Attiláról. Okát ennek csak is abban a tényben kereshetni, hogy ő két korszak közt állván, az egyiket: a római- byzanz korszakot tönkre juttatta, a másikat: a népvándorlások korszakát voltaképen ő kezdi meg; az ő fellépése nem egyéb volt a többi nem-hun nemzetekre nézve, mint a lét vagy nem-lét miatt vívott harcz; és hogy végre tervei nem sikerültek és vele együtt birodalma is elpusztult, — ez tekinthető annak okáúl, hogy a középkorban annyi monda keringett Attiláról a legkülönbözőbb nemzeteknél, melyek majdnem mind, rövid ideig ugyan, de lesujtólag érezték hatalmát.

Egyik nemzetnél a félelem, a másiknál hőstettei csodálata idézte elé a mondákat; azért is a népmondában vagy kárhoztatják vagy bámulják, mert a nép ez irányban középútat nem ismer, hanem csak gyülöletet, kárhoztatást és gúnyt az egyik — és bámulatot, magasztalást és elragadtatást a másik oldalon.

A mondák szerint Attila jellemét ugyan helyesen megítélni lehetetlen, de mindenesetre — mivel az akkori történetírókra is nagy befolyással voltak, — igenis fontosak, csakhogy tisztán históriai igazságot bennök kutatni nem lehet. A népköltészet mit sem törődik a históriai igazsággal és gyönyörét nem is leli abban, hogy jövő nemzedékeknek történelmi forrásúl szolgáljanak egyes termékei; ő egészen subjective bánik el azon alakkal, a melyet felkarolt.

Az Attila-mondáknál *két* különböző áramlatot lehet egymástól elválasztani: a *latin* és *germán* népfajok mondáit, melyek az egész középkoron át, a nélkül, hogy összevegyültek volna, az egyes népeknél szájról szájra szálltak, még pedig a mint ez magától értetődik, különböző variatiókban. [1])

A *latin* népfajoknál keringő mondák, melyek krónikákban fellelhetők, részint gyülöletet, részint bámulatot halmoznak

[1]) *Thierry*, König Attila und seine Zeit. Schilderungen und Sagen aus der Geschichte des V. Jahrhunderts. Deutsch von Dr. Ed. *Burckhardt*. Leipzig, Lorck 1855. 188 l.

Attilára. Két Attila van az italiai nép mondáiban: «a *jó* és *rosz* Attila.» Hasonló esetre találhatni a nagy Péterről szóló orosz mondákban, hol a mondák egy része dicsőíti, mint az orosz hatalom megalapítóját, a másik pedig gyülölettel halmozza el, kárhoztatván őt mint a régi örökölt állapotok és szokások megbuktatóját.

A *germán* mondákban nem találjuk Attilát olyan alaknak feltüntetve, ki undort és gyülöletet idézne elé, hanem ellenkezőleg, itt Attila *nem «flagellum dei»*, hanem egy tökéletes germán uralkodó, ki jó sikerrel és dicsőséggel végezvén be hadjáratait és ellenségeit lesújtván, kényelemben tölti várában életét és a megnyert javak élvezésére adja magát.

Hogy a germán népfajoknál Attilát egészben véve a monda másképen tünteti fel, mint az itáliai népek mondáiban, ez abból a tényből magyarázható, hogy a germán népfajok, ámbár ők is érezték Attila mindent lesujtó hatalmát, sőt talán mondhatni még nagyobb mérvben mint más, nem-germán népek, mégis más bánásmódban részesültek mint a többiek. Hozzájárúl még az is, hogy vándor- és kalandkedvöknek Attilával, mint ennek vazallusai és frigytársai tett hadjáratok táplálékot szolgáltak.

Jornandes elbeszéli, hogy mily nagy tiszteletben részesültek a germán fajok vezérei Attilánál és hogy viszonyuk a nagy hún királyhoz inkább mint barátoké semmint legyőzötteké volt. Germán népfajok segitségével akarta Attila egész Dél-Európát tönkre tenni és hatalmába keríteni; és hogy végre halála után gót népfajok birodalmat nyertek Italiában, erre csakis Attila saját tervei figyelmezteték. Ő ezért is a monda által összeköttetésbe hozatott Theodorich és Hermanarich gót királyokkal, mely összeköttetésnél «*a háládatosság a chronologiát egészen mellőzte.*»

A germán mondaköltészet három kiváló művében jutott Attilának majdnem a legnagyobb szerep; ezek: az ó-izlandi nyelven írt *Edda-dalok* [1]), a középfelnémet *Nibelung-ének* és a latinúl irt, de régi germán mondán alapuló *Waltharius-ének*. Ezek

[1]) Az Edda Atli-ja ugyanaz a történelem Attilájával már azon okból is, mivel «hazai feljegyzéseinkben a katastropha közelebb áll a mondának skandináv, mint német alakjához». L. *Heinrich Gusztáv*, Etzelburg és a magyar hunmonda (Budapest 1882. A Magy. Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatala) 32. l. jegyz.

tartoznak főleg a jelen dolgozat körébe, melynek czélja Attilát mind a három említett mű alapján feltüntetni és ezekben való jellemét is, a mennyiben lehet, kimutatni. A számtalan többi, szintén népmondán alapuló költemények és idevágó források, mint feladatunkhoz nem tartozókat, csak mellékesen és a mennyiben hozzájok férhettem, jöttek tekintetbe.

Szükséges, mielőtt feladatunk tárgyához fognánk, azon fontos kérdésre felelnünk, valjon *mi úton jutott Attila a germán népmondába?*

Két úton történhetett ez, t. i. vagy *a hunok közölték a velök összeköttetésben lévő nemzetekkel*, vagy *ezek magok szerkesztették a mondákat és hasonló tárgyú mondákkal combinálták.* Az utóbbi a helyes, mert ha voltak is a hunoknak saját mondáik, ugy azok bizonyára egészen máskép tüntették fel Attilát és tárgyuk sem lehetett alkalmas más mondákkal való combinálásra. Nem kételkedhetni, hogy a húnok is birtak Attila-mondákkal, de ezek bizonyára Attilát nem úgy tárgyalták, mint a burgund birodalom elpusztítóját, minek folytán ő a vérboszú követelése szerint Gundicarius nővére által megöletik.

Ha a Nibelung-monda fejlődése menetét figyelemmel kisérjük, úgy a feleletet két fontos kérdésre nyerjük: *mily úton jutott Attila a német mondakörbe* és: *valjon ezen Attila a históriai hun király-e vagy sem?*

A Nibelung-mondában megkülönböztethető két rész, mely mind az Edda-énekekben mind a Nibelung-énekben kimutatható t. i. 1. Siegfried történelme és 2. a burgundi Nibelungok elpusztulása.

Az egész Nibelung-mondában, a mint ez reánk maradt, fejlődésére nézt három stádium különböztethető meg: I. *stádium:* Siegfried- Nibelung-monda, — II. *stádium:* Siegfried-(Nibelung-) Burgund-monda, — III. *stádium:* Siegfried-(Nibelung-)Burgund-Attila-monda.

Ha a mondát mind a három stádiumban megvizsgáljuk, következő eredményt nyerünk:

I. *stádium.* Két elem képezi az egész mondát: a *mythosi* és a *históriai* elem. Mind a két elemet egymástól szét kell tartani, és lehetetlen a mondát vagy egészen mythosi vagy egészen históriai szempontból magyarázgatni, mert ily módon előállanak azon értelmezések, melyek absurd és barokk állításokat szülnek és a priori feltételekből kiindulva, inkább akadályozzák, semmint előmoz-

dítanák az egész monda helyes felfogását (*Finn Magnusen, Trautwein, Haas* stb.).

A Nibelung-monda ezen első stadiumában történeti eseményekkel összefüggésbe nem hozható, hanem *Holtzmann* [1]) szerint csakis tisztán mythosi elemekre vezethető vissza, mely elemek — mint minden mythos — históriai tényeken alapúlnak ugyan, de ezek præhistoriai időkbe esnek. Későbbi időben történelmi elemek hozzájárulása által ugyan modificáltathatott a Nibelung-mondának már első stádiuma is, [2]) de mind a mellett Siegfried mint a monda «törzsgyökeres ős» alakja semmiféle históriai személyre vissza nem vezethető. A Nibelung-monda első stádiumában — csakis par excellence Nibelung-mondának tekinthető. Tartalmára nézve az első stádiumban csak is Siegfried és a Nibelungok közt való harcz s a kincs átka lehetett tárgya.

II. *stádium.* Az V. száz. kezdetén a burgundok a Rajna mellett voltak letelepedve; 413-ban a rómaiakkal barátságos viszonyban éltek és ép ezen évben nyerték tőlük Germania primát ajándékúl; [3]) 435-ben belzavarok következtében Gundicarius burgund király a rómaiak ellen fellázadt, [4]) de Aëtiustól két ízben legyőzetvén, hatalma végkép nem töretett meg, mivel Aëtius ugyanazon időben a nyugoti gótok ellen is harczot viselt. Aëtius kényszerítve volt egy hun csapat segítségével a már ingó burgund uralmat tönkre juttatni; Gundicarius maga az ütközetben elpusztúlt.

Hogy Gundicarius és a burgundi birodalom elpusztulása a

---

[1]) *Holtzmann Adolf*, Untersuchungen über das Niebelungenlied. 188. lap.

[2]) *Holtzmann* i. m. 188. l. «Allerdings aber erlitt die alte Sage Aenderungen, indem sie der bekannten Geschichte angepasst wurde».

[3]) *Muth* R. v., Einleitung in das Nibelungenlied. Paderborn, Schöningh. 1877. 43. l.

[4]) *Prosper Aquit.* ad an. 535: «Gundicarium Burgundionum regem intra Gallias habitantem Aëtius bello obtrivit, pacemque supplicanti dedit: qua non diu potius est, siquidem illum *Huni* cum populo suo ac stirpe deleverunt». — *Idatius* ad an. 436: «Burgundiones, qui rebellaveverunt, a Romanis duce Aëtio debellantur»; — ad an. 437: «Burgunndionum caesa XX millia». — Valjon az említett hun csapat Attilától küldetett-e vagy pedig ezek hunok voltak, kik magokra barangoltak — Attila vezérlete nélkül —, nem bizonyos. (V. ö. *Klemm*, Waltharius II. 108. l.)

mondának anyagot szolgáltatott és mondák keletkeztek, melyeknek tárgya ép Gundicarius tragicus esete volt, könnyen megmagyarázható! Gundicarius esete a germán fajokra igen is hatott; ő, a ki római földön alapitá az első germán birodalmat és kortársai előtt mint dicső, gazdag király köztiszteletben állott, a szörnyű ellenség, a hunok által elpusztúlt!

Ezen históriai tények képezték a burgund monda tartalmát, mely tartalma hasonlatossága miatt az eredeti Nibelung-mondával összeillesztetett. (Siegfried elpusztúl a Niflungok elleni harczban, mely a kincs, a Niflungenhort körül forog — Gundicarius elpusztúl a hunok hatalma által, kik birodalma és kincsei után vágyódnak; a Niflungok rosz, föld alatt, sötétségben lakó lények — a hunok származásáról Ammianus Marcellinus akkori időből több rendbeli nevetséges, de egyszersmind érdekes mesét közöl.)

III. *stádium.* Befejezését elérte a Nibelung-monda Attila halálával. Az Attila haláláról keletkezett monda a Nibelung-mondával, úgy a mint ez II. stádiumában volt, összeillesztetett. A Burgundok bukását a monda Attilának tulajdonította, tehát kellett, — hogy az egész monda befejezve legyen — még egy személy, ki Attilán boszút áll. *(Rieger.)* Attila a monda szerint Ildiko [1]) által a mennyegző éjjelén megöletett; Ildiko most már mint Gundicarius nővére tűntetett fel, ki Attilán fivérét boszúlja meg; mert ennek meg kellett törtennie a vérboszú szerint. [2])

Röviden összefoglalva a fennt mondottakat, következő eredményhez juthatni:

1. *volt egy régi mythosi monda egy isteni lényről, mely dämonokat győzött le, ezeket kincsöktől megfosztván, ő maga végre ezek által elpusztúlt.* (Siegfried-Nibelungen-monda.)

2. *Ezen monda összeillesztetett egy burgund-frank mondával, mely Gundicarius burgund királynak a hunok által való elpusztulásáról szólott.*

[1]) Jornandes n. G. c. 49. — Ἰλδικώ = Hildikó, Hildja (Hilde) deminutivuma; összetett neveknél néha csak a név második része használtatott, tehát *Ildiko* teljes neve lehetett *Kriemhilde* is, ámbár 436—37 körül Attila nem kelhetett egybe egy burgund királyleánynyal, mivel ennek ép a históriai feljegyzések ellentmondanak.

[2]) *Fischer Hermann,* Die Forschungen über das Nibelungenlied seit K. Lachmann. Leipzig, Vogel, 1874. 111. l.

3) *Ezen két monda összeillesztése 437 után történt, mert ezen évben tették tönkre a húnok a burgund birodalmat.*

4) *Az Attila haláláról szóló monda 453 után illesztetett össze az előbbivel.*

Ez volna röviden előadva az egész Nibelungmonda fejlődési menete, a mint a Nibelung-ének és a sokkal régibb Eddadalokban birjuk. Kitűnik ebből a rövid vázlatból is, hogy nem a húnok közölték a velök összeköttetésben lévő népekkel saját mondáikat Attiláról, hanem a germán népek magok karolták fel Attilát és honosították meg mondáikban.[1])

Térjünk most át voltaképeni feladatunkhoz. Azt hiszem, hogy a legczélszerűbb útat választjuk feladatunk tárgyalásánál, ha bizonyos osztályozás szerint járván el, a fontosabb helyeket sorolván fel az Eddadalokból, a Nibelung-énekből és a Waltharius-énekből,[2]) melyek Attilára vonatkoznak.

1. *Neve.* Attila az Eddában: *Atli,* a Nibelungénekben: *Ezele (Ezel),* a Walthariusénekben: *Attila.*[3])

2. *Atyja.* Az Edda szerint *Budhli.*

samir eigi mér
vidh son Budhla (Atli)
aett at auka
ne una lifi. (Gudhrúnarquidha II. 246, b.)

hana mun *Atli*
eiga ganga

---

[1]) V. ö. *Venczel G.* A magyar nemzeti hősmonda történettudományi méltatása [Reguly-Album. Kiadta a Reguly-Társaság. Pest, Emich, 1850.] — *Heinrich Gusztáv* id. m. 30. s k. l.

[2]) Idézeteimet a következő kiadásokból veszem: *Hildebrand Karl:* Die Lieder der älteren Edda (Saemundar-Edda); Paderborn, Schöningh, 1876; *Holtzmann Adolf,* Schulausgabe des Nibelungenlieds in der ältesten Gestalt. 3. Auflage. Stuttgart, Metzler 1874 és *Scheffel J. V.-Holder A.* Waltharius, lateinisches Gedicht des zehnten Jahrhunderts; Stuttgart, Metzler 1874.

[3]) V. ö. *Kéza Simon* c. 13: Attila, qui Hungarico idiomate Ethele dictus est. — *Boguphalus* († 1253), chron. Polon. Sommersberg script. rer. Silesiae 2, 18: *rex Thila qui in scripturis Attila nominatur.* — *Etzel* = Artala a *färöi* hőskölteményekben. (Grimm, Deutsche Heldensage 331.) — Michael Ritius, de rebus ungar. 1, 383: *Attila, quem Hunni gentiliter Ethele vocant;* stb. Az Eddadalokban két Atli fordúl elé, de az egyik nem a historiai Attila.

of *borinn 'Budhla*
bródhir min. (Sigurdharquidha in skamma 232. a.)

A Nibelungénekben *Bodelunc* Attila atyjának neve: 1275. és 1399. versszak.

A Walthariusénekben Attila atyjának neve nem fordúl elé. [1]

3. *Fivérei.* Több fivére ismeretes. Az Edda *(Atlamál)* szerint atyja (Budhli) halálakor öt fivére volt Attilának.

Broedhr várum fimm,
er Budhla mistum,
héfir nú Hel háfa. (Atlamál 280 b. 52.)

A fivérek több ízben harczra keltek egymás ellen; viszálykodásuk okát nem tudhatni; valószínűleg örökség miatt keletkezett a testvéri harcz.

Börduzk er broedhr ungir
báruzk róg milli;
hálft gekk til heljar,
or húsi thinu,
hroldi hotvetna,
that er til hags skyldi. (Atlamál 288 b. 94.)

Tehát fele *(hálft gekk til heljar; hefir nú Hel háfa)* már meg volt halva a Gjukungokkal való harcz előtt. A két hátramaradt fivérét Attilának pedig megöli Gudhrun.

Dóttir lét Giúka
dregi *tvá* hníga,
bródhur hió hon Atla,
bera vardh thann sídhan;
skapdhi hón svá skoeru,
skeldhi fót undan;
annan rédh hón höggva,
svá at sá up reisat,
í helju hón thann hafdhi;
theygi henni hendr skulfu. (Atlamál 279 a. 48.)

---

[1] V. ö. Priscus (Niebuhr, Corpus scriptorum historiae byzantinae; Bonnae, Weber MDCCXXIX [Πρίσκου πανιτον ταρωζομενα] sz. Attila atyjának neve *Mundioch* volt; Jornandes sz.: *Mundzuch;* Kéza S.: *Bendeguch;* Vilkinasaga: *Osid;* Biterolf: *Botelung* (366. 1194. 1947. 6143); Heinrich von München (XIV. száz.), Rudolf's Weltchronik folytatója sz.: *Vallerades* (V. ö. Grimm V., Deutsche Heldens. 207.).

A fivérek nevei az Eddában nem említtetnek fel.

A Nibelungénekben: *Bloedelin* Etzel fivére: 1373. verssz. — Ezer vitéze van 1973. — Nuodunc nejét és birtokát akarja elnyerni: 1951. — *Dancwart,* Hagen fivére öli meg: 1979.

A Walthariusénekben Attila fivére nem fordúl elé; általában rokonai nem említtetnek fel. [1])

4. *Nővérei.* Az Eddában *Brynhildr* és *Oddrún* Atli nővérei.

a) Fliódh er at Heimis
fagrt álítum,
hana *Brynhildi*
bragnar nefna
dóttir Budhla,
en dýrr konungr
hardhhugdhikt man
Heimir foedhir. (Grípisspá 181. b.)

thá kvádh that *Brynhildr,*
Budhla dóttir. (Brót af Sigurdhárquidha 212. b.)

thó kvádh that *Brynhildr,*
Budhla dóttir:
«veldr einn *Atli*
öllu bölvi,
of *borinn Budhla,*
bródhir minn. (Gudhrúnarquidha I, 249. a.)

«Vilk eígí ek
medh veri ganga,
né *Brynhildar*
brodhur eiga;
samir eigi mér
vidh son Budhla
aett at auka
né una lífi». (Gudhrúnarquidha II. 246, b.)

---

[1]) A *Vilkinasaga* szerint Attila egyetlenegy fivérének *Ortnit*-nak átengedi az örökölt országot, maga számára pedig új birodalmat hódit meg. — *Biterolf's Klage,* úgymint a Nibelungénekben, *Blaedel, Bloedelin* (4938. 5391. 6343 Biterolf)) Attila fivére, még pedig mint «*Fürst der Walächen*» (13057) említtetik. — *Dietrich's Flucht*-ban Bloedelin nem Attila fivére (v. ö. Grimm V. id. m. 199. l.). — *Kéza S.* szerint *Keve* és *Buda* Attila fivérei.

b) Muntu *Oddrúnu*
eiga vilja,
en thik Atli mun
eigi lata. (Sigurdharquidha in sk. 232, b.)

Gunnarr volt ennek a kedvese.

Gunnarr hafdhi bedhit *Oddrúnar*, *systur Atla*, ok gat eigi.
(Dráp Níflunga, 239.)

Hón mátti eigi foedha börn, ádhr til kom *Oddrún*, Atla systir; hón hafdhi verit unnasta Gunnars Giúka sonar. [1]) (Oddrúnargrátr, 252.)

A Nibelungénekben, ép úgy a Waltharius-énekben, Attilának nincsenek nővérei.

5. *Nejei.* Az Eddadalok szerint *Gudhrún* Atli neje. *Gudhrún*, Giúki leánya s *Gunnarr* és *Högni* nővére, első férje *Sigúrdhr* (Siegfried) volt, ennek meggyilkolása után Atli-hoz megy férjhez. (Brot af Sigurdharquidha, 212. b.) Helreidh Brynhildar 238. b. 13; Gudhrúnarquidha II. 248, b. 38; Gudhrúnarquidha III. 250, b. 2 és még számtalan más helyen mint «*Giúka dóttir*» említtetik.

Atli-hoz csak anyja kivánatára ment férjhez; eleinte mitsem akart tudni e frigyről.

«Vilk eigi ek
medh veri ganga,
né Brynhildar
bródhur eiga;
samir eigi mér
vidh son Budhla
aett at auka
né una lífi».

Házasságuk nem volt szerencsés, a mint a két Atli-dalból (Atlamál és Atlaquidha) kitűnik.

A Nibelungének szerint Etzel első neje *Helche* volt, második pedig *Kriemhild:* 1166.

---

[1]) *Oddrún* viszonya Attilához és Gunnarrhoz alkalmilag egy külön értekezésem tárgya lesz, mi okból e helyen mellőzöm e viszonyra való bővebb kiterjedést.

Kriemhild is eleinte nem akar Etzelhez menni, de fivéreitől rábeszéltetvén (1142. 1266) azon reményben, hogy ezeken majd boszut állhat, beleegyezik a frigybe (1286).

A Walthariusénekben *Ospirin* Attila neje.

6. *Gyermekei.* Atli-nak az Edda-énekek két fiat tulajdonítanak, *Erp* és *Eitill*-t.

«*Sonar hefir thinna*
sverdha deilir». (Atlaquidha, 267. b.)

Kallara, thú sídhan
til knia thínna,
Erp né Eitill
ölerifa tvá. (U. o.)

Atla thóttisk thú
stridha at *Erps* mordhi
ok at *Eitils* aldrlagi,
that var thér enn verra. (Hamdhismal 297. b.)

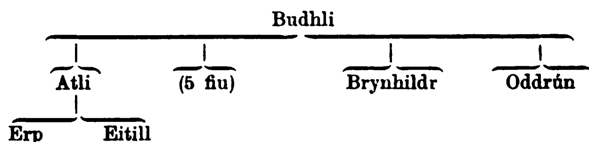
Saját anyjuk, Gudhrún által pusztúlnak el.

A Nibelungének csakis egy fiát említi fel, ez: *Ortliep*: 1965, 1416, 1415. — Ortliepet *Hagen* öli meg: 2014.

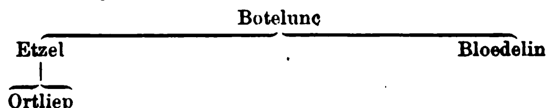
A Walthariusénekben nem fordúl elé Attila egy fia sem. [1])

Az eddig mondottak könnyebb áttekintése végett nem tartom fölöslegesnek Attila családfáját ezen a helyen közölni.

Attila családfája a) *az Edda szerint:*

b) *a Nibelung-ének szerint:*

---

[1]) Attila fiai a *Vilkinasaga* szerint: *Ortvin* és *Erp; Biterolf* sz. (1396): «ez giengen küniges kindelîn zwei dar — *Ort* und *Erpse* — wâren die»; *Rabenschlacht* sz.: *Ort* und *Scharpfle; Kéza* sz.: *Chaba* és *Aladarius*, az első Honoria, a második Kremheylch szülöttje.

7. Attila *országa,* [1]) *hatalma, lakása, kisérete, háztartása.* Atli *országa* az Eddában: *Húnmörk.*

hrislisk öll *Húnmörk*
thar er hardhmódhgir fóru,
vráku their vandstyggva
völlu algroend. (Atlaquidha, 261. b.)

Országában fekszik *Myrkvidhr,* mely Grimm V. szerint a «fekete erdő» (Schwarzwald). *Alattvalói Húnar*-oknak [2]) neveztetnek.

Drukku thar dróttmegir
— en dyljendr thögdhu —
vín í valhöllu,
vreidhi sásk their *Húna.* (Atlaquidha 259, a.)

Umdu ölskálir
Atla vínhöfgar,
tha er í höll saman
Húnar töldhusk. (U. o. 267, b.)

Országa délfelé fekszik és emberei «délférfiak»-nak is neveztetnek.

kalladhi thá Knefrödhr
kaldri röddu,
seggr inn *sudhroeni.* (Atlaquidha 259. a.).

sal um *sudrthiódhum.*
sleginn sessmeidhum. (U. o. 262. a.)

A Nibelungénekben is «*Hunenlant*» az ő országa és ő maga «*künic von Hunenlant*»-nak neveztetik: 1191., 1854. Uralma Sváborszáigig kiterjed: [3]) 1526. Bajorországban a Dunán túl már kezdődik uralma: [4]) 1567.

Ő a «*grôze voget*» (1217) és a mi hatalmát illeti, ugy ez kiterjed:

vonne Roten zuo dëm Rîne uf bî Elbe unz an das mer,
sô ist ir deheiner alsô gewaltic niht. (1268.)

---

[1]) V. ö. *Heinrich Gusztáv* id. m.

[2]) Ó-izlandi *hunr* = harczos.

[3]) *Priscus* megjegyzi: οὐδενὶ γάρ τῶν πώποτε τῆς Σκυθικῆς ἢ καὶ ἑτέρας ἀρξάντων γῆς stb. [199. l. Corpus script. hist. Byzant. ed. Niebuhr.]

[4]) *Sidonius* Apollin. (7, 319) szerint Thüringa is Attila birodalmához tartozott.

Rüedegér Kriemhild-hez szólván, igy fejtegeti Attila hatalmát:

Unt ruochet ir ze minnen dën hóhen voget mín
zwelf ricller króne sult ir frouwe sín,
dar zuo gít iu mín hërre wol *drizec* fürsten lant,
diu hát ër betwungen mit síner ellenthaften hant. (1259.)

És Kriemhild is elfelejti bánatát, midőn látja, hogy:

(Si hete nu wol erkunnen), daz ir niemen widerstuont,
als ëz noch fürsten wíbe küniges recken tuont,
unt daz sí alle zíte *zwelf künige* vor ír sach:
dó gedáhtes maniger leide, der ir dá heime geschach. (1418.)

ân ander sín gesinde, *zwelf riche künige* hér,
unt vil dër wërden dëgene, het ër zallen zíten mér. (1860.)

Fiának *Ortlieb*-nak harmincz országot igér adni, ha ez felnőtt: 1966.

Neve minden országban félelem tárgya. [1])

Ezel was vil gewaltic, man erkande in allen landen daz. (1457.)

A Walthariusének így festi hatalmát:

Inter quas gens Pannoniae residere probatur,
Quam tamen et Hunos plerumque vocare solemus.
Hic populus fortis virtute vigebat et armis,
Non circumpositas solum domitans regiones,
Litoris oceani, sed pertransiverat oras
Foedera supplicibus donans, sternensque rebelles:
Ultra millenos fertur dominarier annos. (4.)

Hogy mily számos hadsereggel bír Attila, azt a következő helyek mondják:

Vincentem numero stellas atque annis harenas . . . (19.)

Ibant aequati numero, sed et agmine longo,
Quadrupedum cursu tellus concussa gemebat,
Scutorum sonitu pavidus super intonat aether.
Ferrea silva micat totos rutilando per aeros. (14.)

---

[1]) *Jornandes:* «solus in mundo regnator» (c. 34); «a királyok királya» (c. 38).

Attila *lakására* vonatkozólag igen érdekes adatokat tartalmaz úgy az Edda, mint a Nibelungének és Waltharius-dal.

Több helyen az Eddában Attila lakása *vár*-nak neveztetik, mely körül van véve magas falakkal. *Priscus* is említi, hogy Attila háza kerítéssel volt környezve. [1])

Höll sa their Atla
ok hlidskiálfar diúpar
— Budhla greppar standa
á *borg* inni há —,
sal um suderthiódhum,
sleginn sessmeidhum,
bundnum röndum,
bleikum skiöldum. (Atlaquidha 262. a.)

En thar drakk Atli
vín í *Valhöllu.* (U. o. 15.)

Litlu ok lengra
— lok mun ek thess segja —
boe sá their standa,
er Budhli átti;
hátt hrikdhu grindr,
er Högni knidhi. (Atlamál 277. a.)

A Nibelungének szerint Attilának egy *vára* van a «*Treysen*» mellett, melynek neve «*Etzelen bürge*» (1406) és «*Treisenmûre*».

Bí der Treysem héte dër künic von Hiunenlant
eine burc vil ríche, diu was wol bekannt,
geheizen Treisenmúre . . . (1359.)

Attila «*Gran*»-ban is tartózkodik. [2])

---

[1]) V. ö. *Tacitus*, Germ. c. 16. *suam quisque domum spatio circumdedit.*

[2]) Midőn 1878-ban jelen értekezésemet írtam, id. hely láttára azt hittem, hogy *Gran* (Esztergom) Attila székhelye. *Heinrich Gusztáv* id. értekezése nálam kétségtelenné tette, hogy *Gran* nem Attila székhelye. Valószinű, hogy *Gran* a hún király egyik erőde volt, mint a minőt már az avarok is rendeztek be. A mit *Heinrich G.* értek. 12. l. jegyz. 2. Gâhen-re nézve tiszta subjectivitásnak tart, azt mindenki komolyabb olvasásnál saját véleményévé teszi. Már az egész helyből: Gâhen *sah* man

Gáhen mit dën maeren sach man die boten dan.
Ezelen si funden in der stat ze Gran. (1530.)

Ő pompás palotát is épittetett.

Ezele dër ríche het an bou geleit
sínen vlíz kostenlíche mit grózer arebeit:
palas unde türne, kemenáten áne zal,
in einer wíten bürge unt einen hérlichen sal;
Dën het ër heizen bouwen lanc hóch unde wít;
durch daz só vil dër recken in suochte zaller zít. (1859.)

A Walthariusénekben a város neve nincs felemlítve, csak egyszerűen «*urbs*»-nak mondatik. [1])

Attila Pannonias ingressus et *urbe* receptus. (96.)

(még pedig mit den maeren) stb. kitűnik, hogy sietve jártak-keltek a «spielman»-ok, hogy mentől hamarább megmondják Attilának a hírt.

[1]) A *Thidrekssaga* szerint *Súsa* a főváros: «En Attila konungr setr sinn stadh thar er heitir *Súsam*; sú. er nú kölludh *Súsat*» c. 41. A Thidreksságában 32-szer részint *Súsa*, részint *Súsat* név alatt fordúl elé Attila székhelye: «*Súsat* sem *höfudhstadhr* (főváros) var tha Attila konungs». *Rassmann* «*Soest*» Westphalenben fekvő várost identicusnak mondja az említett Susat-tal (Susa): «Auch das ganze skandinavische Altertum wusste es nicht anders, als dass das Hunaland der Saga in Sachsen und zwar in Westphalen lag, denn Uppruni Noregr sowie Fundinn Noregr setzen Attila's Vater Budhli nach Sachsen». — *Biterolf* sz.: «kunic von Hiunenland» és székhelye: *Etzelburc* (1123. 1135. 1747. 3212. 13098). — *Repgow'sche* vagy *Sachsenchronik* (ed. Maszmann, 250. l.): «In deme selven lande (Ungarn) vant de koninc Eczelin inde sine nakomelinge lange gesamet hadden». — *Ladislaus Suntheim*, chronik der fürsten und länder (1500 körül iratott, kiadta Pfeiffer 1860-ban): «Etzelburg, ein stat und slos, hat künig Etzel gepawt». — Keletfelé fekszik Attila birodalma a *Hildebrand-ének* szerint, mert Dietrich keletfelé menekült, t. i. Attila udvarához. — V. ö. *Scópes vidsidh* (ed. Ettmüller 1836):

18. *Ätla* vëold Húnum, Eormanríc Gotum
Vulfhere sóhte ic and Vyrmhere; ful oft
thär víg ne áläg,
thonne Hraeda here heardum svëordum
ymb Vistlavudu vergan scëoldan
ëaldne êthelstól *Ätlan* lëodum.

Az *Anglo-saxon chronicle*-ben (edited by Thorpe, London 1861) a 443. évnél ezen megjegyzés található, hogy a Rómaiak: «fyrdedon vid *Ätlan* Huna cyninge.» (V. ö. Grimm V. id. m. 18. l.)

Várára vonatkoznak e helyek:

Ille aliquid modicum narrans intraverat *aulam*,
Lassus enim fuerat *regisque cubile* petebat. (219.)

Et licet ignicremis vellet dare *moenia flammis* (322).

Ingrediturque *aulam* velis rex undique *septam*.

Kísérete és *környezete* hatalmához illő. (291.)

Az Edda és Walthariusénekben nincs szó erről, ellenben a Nibelungének számos érdekes adattal bír e tekintetben is.

Von vil maniger spráche sach man úf dën wegen
vor Etzelen ríten vil manigen küenen dëgen.
kristen unde heiden, vil manic wítiu schar,
dá si ir frouwen funden, si fuoren vroelichen dar. (1365.)

Von *Riuzen* unt von *Kriechen* reit dá vil manic man;
Polánen unde Vláchen, dën sach man ëbene gán.
Von dëm lande úz *Kiewen* reit ouch da manic man
unt die *Peschenaere* . . . (1366.)

Hegedőseket is tartott udvaránál; nem volt Attila udvarában ünnepély, a melyen zenészek és költők ne mulattatták volna az egybegyűlt vendégeket. [1])

Die Ezelen videlaere hiez man bringen sá ze hant. (1434.)

Az Edda és Walthariusénekben erről nem tétetik említés.

Háztartása a legpompásabb volt. A Walthariusénekben többek közt egy lakoma következőleg van leírva:

Ingrediturque aulam velis rex undique septam
Heros magnanimus solito quem corde salutans
Duxerat ad solium, quod compsit bissus et ostrum.
Consedit laterique duces hinc indeque binos
Assedisse iubet, reliquos locat ipse minister.
Centenos simul accubitus iniere sodales,
Diversasque dapes libans conviva resudat:
His et sublatis aliae referuntur edendae

---

[1]) *Priscus* is, ki mint görög követ hivatalos volt egy ilyen ünnepélyre, említést tesz erről.

Atque exquisitum fervebat migma per auram.
Aurea bissino tantum stant gausape vasa,
Et pigmentatus crateres Bacchus adornat:
Et simul in verbo nappam dedit arte peractam,
Ordine sculpturae referentem gesta priorum,
Quam rex accipiens haustu vacuaverat uno,
Confestimque iubet reliquos imitarier omnes.
Ocius accurrunt pincernae moxque recurrunt,
Pocula plena dabant et inania suscipiebant,
Hospitis ac regis certant hortantibus omnes,
Ebrietas fervens tota dominatur in aula,
Balbuttit madido facundia fusa palato,
Heroas validos plantis titubare videres. (291.)

Donec vi potus pressi somnoque gravati
Passim porticibus sternuntur humotenus omnes.
Et licet ignicremis vellet dare moenia flammis,
Nullus, qui causam potuisset scire remansit. (320.)

Ast urbis populus somno vinoque solutus [1])
Ad medium lucis siluit recubando sequentis.
Sed postquam surgunt, ductorem quique requirunt... (358.)

Hasonlít ezen lakoma leírása Priscuséhoz, csakhogy itt egészen germán szokások lépnek előtérbe.

A Nibelungének is ír le egy ily lakomát: 1942, 1960.

Az Eddában a lakomára vonatkozólag alig találunk egynehány rövid megjegyzést.

8. Attila *jelleme.*

a) *hős.*

Attila sed celeres mox huc deflectit habenas
Nec tardant reliqui satrapae vestigia adire. (Walth. 42.)

Ezele was so küene, ër vazzete sînen schilt... (Nbl. 2075,)

Az Edda-énekekben Atli egy helyen sem említtetik mint «*hős*»; jelleme ez irányban, mint sok másban is, egészen elüt a Nibelungének Ezelének és a Walthariusdal Attilá-étól.

---

[1]) V. ö. *Tacitus:* Somnum plerumque in diem extrahunt.

b) *bőkezü.*

Úzer míner kameren só heize ich dir gëben,
daz du unt díne geverten vroeliche müget lëben. (Nbl. 2215.

mondja Ezel Ruedigérnek, midőn a Burgundok udvarához küldi.
Környezetét jótéteményekkel és ajándékokkal halmozza el.

her künic, nu nëmt hin widere al, daz ich von iu hán,
lant unde bürge . . . (Nbl. 2215.)

Az Eddadalokban pedig ép ellenkező az eljárása; még saját nővéreit is meg akarja fosztani az atyai örökségtől: ugy Brynhildr-t, ha t. i. bele nem egyezik azon frigybe, melyet ő kíván.

Ok mér Atli that
einni sagdhi,
at hvárki lézk
höfn um deila,
gull né iardhir,
nema ek gefask létak,
ok engi hlut
audhint fiár,
thá er mér iódhungri
aura taldhi. (Sigurdharquidha in sk. 221. a.)

Oddrún nővérét is ravaszúl megfosztja vagyonától és midőn Gudhrúnt nőűl veszi, voltaképen csak Sigurdhr kincseit akarta birtokába keríteni.

A Walthariusénekben előfordúl egynehány hely, mely Attilát némileg mint bőkezű fejedelmet tünteti fel; névleg azon hely, hol Walthariusnak birtokot igér, ha megnősűl (120—140).

c) *békeszerető.*

Foedera plus cupio quam proelia mittere vulgo.
Pace quidem Huni malunt regnare, sed armis
Inviti feriunt, quos cernunt esse rebelles . . . (Walth. 68.)

mondja Attila Heriricus követeinek.

d) *féltékeny.*

Jellemző Attilára nézve féltékenysége, mely egy külön Eddadal tárgya, t. i. a harmadik Gudhrún-énekben (Gudhrúnarquidha in thridhja) Atli Herkia ágyasától megtudja, hogy Gudhrún

Thiódhrekrrel titkos viszonyba lépett; Atli kényszeríti nejét, hogy magát az istenítéletnek alávesse és az «iarknarstein»-t (szent követ) a forró vízzel telt üstből kivegye.

Az Eddaénekekben Attila egyáltalában egészen más alak mint a Nibelungénekben vagy a Waltbariusban; van közös vonás, de nem azon gyenge keresztyén az Eddaban, mint a Nibelungenének és Walthariusénekben. Mindenesetre befolyással volt a Nibelungének szerzőjére a történelem is, mert historiai vonásokat legtöbbet itt találunk.

Brassó. Dr. Wlislocki Henrik.

OPTATIVUS OBLIQUUS.[1])

266. §. 1. A görögben a mellékmondat *függésének* jelölésére, és egyszersmind annak kifejezésére, hogy a mellékmondat *másnak* (nem a beszélőnek vagy írónak) *gondolata*, optativus áll, melyet **optativus obliquus**-nak neveznek. — A latinban a coniunctivus használtatik hasonló értelemben mint coni. obliquus.

267. §. 2. Az opt. obl. csak akkor *fordulhat elő* (de nem szükségképen) a mellékmondatban, ha az illető mellékmondat főmondatában *történeti idő* (l. a 69. §-t) áll, és csak az *indicativus* vagy a pusztán vagy ἄν-nal álló *coniunctivus* helyett (**consecutio optativi obliqui**).

Opt. obl. állhat:

az **indicativus** helyett:

a ὅτι és ὡς kötőszókkal jelzett alanyi, tárgyi és értelmező mellékmondatokban, valamint az okhatározó mellékmondatokban (l. a 272., 300. és 279. §§-at);

a függő kérdésben (l. a 276. §.);

az oratio obliquá mondataiban (l. a 311., 312. §.);

a **puszta coniunctivus** helyett:

a függő kérdésben (l. a 276. §.);

a czélhatározó és kívánó mellékmondatokban (l. a 291. és 306. §§.);

---

[1]) Mutatvány alulirottnak nyomtatásban lévő görög mondattanából.

az oratio obliqua kérdő állítási móddal bíró egyszerű — mellérendelt — és főmondataiban, valamint annak mellékmondataiban (l. a 311—312. §§.);

az ἄν-nal **álló coniunctivus** helyett:

a föltételes, megengedő, hasonlító, időhatározó és relativ jelző mellékmondatokban (l. a 283., 286., 288., 294. és 297. §§.);

az oratio obliqua mellékmondataiban (l. a 312. §.).

Hogy az opt. obl. csak történeti idők után állhat, annak mélyebben fekvő oka az, hogy az opt., mint a kívánság módja, távol áll a valóságtól (sokkal távolabb mint a coniunctivus, mely valóság felé való törekvést jelöl), tehát a multnak természetével bír, és ezen multtal való rokon természeténél fogva bizonyos *attractio* útján szokott előfordulni kapcsolatban a történeti időkkel *(psychologiai momentum)*. Nem fejez ki tehát határozottan multat, hanem csak azt, hogy valami nem egészen való, csak másnak gondolata; és mivel attractió útján fordúl elő, függést is jelöl.

Consecutio temporum, mint a latinban, nincs a görögben.

268. §. 3. Miután az opt. obl. az ind. vagy a coni. helyett áll, természetes, hogy *nemcsak függést* (és másnak gondolatát), *hanem egyszersmind állítási módot is kifejez,* és pedig olyat, a minőt az ind. v. coni., melyet helyettesít.

Alanyi és tárgyi mellékmondatok.

271. §. 1. Az alanyi és tárgyi mondat kifejezője a **kötőszó** (l. a 96. §.), vagy a **nominativus cum infinitivo** és **accusativus cum infinitivo**-féle constructiók (a tagadás kifejezője οὐ, μή vagy μὴ οὐ). — A latin a kötőszóknak, a magyar a nom. c. inf.-féle constructio kivételével megegyezik a göröggel.

A nom. c. inf. és acc. c. inf.-féle constructiók a (ὅτι ὡς) kötöszókkal kifejezett «jelentő» alanyi és tárgyi mellékmondatokból keletkeztek oly módon, hogy a kötőszó elesése után mindkét mellékmondatnál első sorban, mint legfontosabb mondatrész, az állítmány kapott olyan alakot az analogia ereje folytán, milyenben az igenév által kifejezett alany vagy tárgy szokott állani, t. i. infinitivusit; továbbá a jelentő tárgyi mellékmondatoknál, ugyan csak az analogia hatása folytán, az alany is olyan alakot vett föl, milyennel a névszó által kifejezett tárgy bír, t. i. accusativusit, míg a jelentő alanyi mellékmondatoknál az alany megtartotta eredeti az az nominativusi alakját. Igy tehát a nom. c. inf. a «jelentő alanyi», az acc. c. inf. a «jelentő tárgyi» mellékmondat

kifejezőjévé lett, de egyszersmind közös jellemvonásává lett mindkettőnek a mellékmondatbeli «függés» jelölése: így történt, hogy az analogia kölcsönös hatása folytán a nom. c. inf. jelentő tárgyi, az acc. c. inf. jelentő alanyi mellékmondat kifejezésére is szolgált. Sőt, miután ily módon a nom. c. inf. és acc. c. inf. a jelentő alanyi és tárgyi mellékmondatoknál a függés jelölőivé lettek, szintén az analogia alapján egyéb és pedig nem csak jelentő állítási móddal biró mellékmondatokban is használtattak a «függés» jelölésére (és a jelentőknél egyszersmind a «jelentő» állítási mód kifejezésére is), nevezetesen: a jelentő **időhatározó** mellékmondatokban (l. a 294-ik §-t), a pusztán **következtető** mellékmondatokban (l. a 309-ik §-t), az **oratio obliqua** jelentő, föltételező, fölkiáltó, következtető, állító és tagadó egyszerű — mellérendelt — és főmondataiban (l. a 311-ik §-t), valamint az **oratio** obliqua jelentő mellékmondataiban (l. a 312. §.) *(psychologiai momentum)*. — A latinban a nom. c. inf. csak jelentő alanyi mellékmondatot, az acc. c. inf. csak jelentő tárgyi vagy alanyi mellékmondatot fejez ki.

Személytelen kifejezésektől (l. a 273-ik §-t) függő, jelentő alanyi mellékmondatot kifejező acc. c. inf. helyett néha véghatározót és alanyt kifejező **dativus cum infinitivo** áll, mely az acc. c. inf.-ból keletkezik «attractio» útján, oly módon, hogy a mellékmondat alanyi accusativusát a főmondat dativusi véghatározó alakjában magához vonzza, mikor is az infinitivushoz tartozó névi állítmány a dativusi véghatározó jelzőjévé válva, annak esetét veszi föl *(psychologiai momentum)*. παντὶ προσήκει ἄρχοντι φρονίμῳ εἶαι (e. h. πάντα προσήκει ἄρχοντα φρόνιμον εἶναι). ἐξαρκεῖ αὐτοῖς καταζῆν φρονίμοις (e h. αὐτοὺς καταζῆν φρονίμους). — **A latinban** is előfordúl leginkább licet és necesse est személytelen kifejezéseknél a dat. c. inf. hasonló módon használva.

Az activ verbum sentiendi-től (l. a 273. §.) függő, jelentő tárgyi mellékmondatot kifejező acc. c. inf. helyett többször participalis magyarázó jelzővel ellátott, tárgyat kifejező **accusativus cum participio** szokott állani (valamint a latinban is), εἶδον αὐτοὺς πελάζοντας, vidi eos appropinquantes, ὁρῶμεν πάντα ἀληθῆ ὄντα.

272. §. 2. Az alanyi és tárgyi mellékmondatok az állítás módjára nézve:

Jelentők kifejezve a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban az *indicativussal* vagy *optativus obliquussal* (l. a 266—267-ik §§-t) (a tagadás kifejezője οὐ), vagy pedig a *nom. c. inf.*-val vagy *acc. c. inf.*-val (a tagadás kifejezője rendesen οὐ, néha μή vagy μὴ οὐ).

A jelentő alanyi és tárgyi mellékmondatokat kifejező nom. és acc. c. inf.-ban a tagadás kifejezője:

μή:

ha egy fölszólítást, parancsolást vagy kivánást jelentő verbum declarandi-tól függenek (l. a 100. §.);

μὴ οὐ helyett állva, ha egy tiltást, vonakodást, óvakodást, tagadást vagy akadályozást jelentő verbum voluntatis-tól függenek (l. a 103-ik §-t);

μὴ οὐ:

a föntebbi igéknél, különösen akkor, ha azok tagadva vagy kérdezve vannak (l. a 103. §.);

ha ilyféle tagadó kifejezésektől függenek: «nem tehetem, nem lehetséges, gyalázatos» (azaz: nem szép dolog) stb. (l. a 103. §.).

Föltételezők, a föltételezés következő fajaival:

Lehető föltételezés a jelenre nézve, kifejezője a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban az *optativus* ἄν-nal (a tagadás kifejezője οὐ);

Lehető föltételezés a multra nézve, kifejezője a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban a *praeteritum indicativi* ἄν-nal (a tagadás kifejezője οὐ).

Fölszólítók, kifejezve a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban a *coniunctivus adhortativussal* (a tiltás kifejezője μή).

Parancsolók, kifejezve a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban az *imperativussal* (a tiltás kifejezője μή).

Fölkiáltók, kifejezve a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban a *kérdő természetű pronomen relativummal*, vagy az *állitási módot kifejező szócskával* (l. a 97. §.), vagy *pusztán a hanglejtéssel* (a tagadás kifejezője οὐ).

Kívánók, a kivánás következő fajaival:

Egyszerű kivánság, kifejezője a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban az *optativus magában* vagy *állitási módot kifejező szócskával együtt* (l. a 97. §.), (a tagadás kifejezője μή);

Lehetetlen kivánság, kifejezője a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban a *praeteritum indicativi magában* vagy *állitási módot kifejező szócskával együtt* (l. a 97. §.), (a tagadás kifejezője μή);

Ide tartoznak a *kivánó mellékmondatok* is (l. a 303—306. §§.).

Következtetők, kifejezve a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban az *állitási módot kifejező szócskával* (l. a 97. §.), (a tagadás kifejezője οὐ).

Kérdők, l. alantabb a függő kérdést.

Állítók, kifejezve a ὅτι vagy ὡς kötőszókkal jelzett mondatokban az *állitási módot kifejező szócskával* (l. a 97. §-t), vagy a *puszta hanglejtéssel* (a tagadás kifejezője οὐ).

Tagadók, kifejezve részint οὐ-val, részint μή-vel, részint μὴ οὐ-val, mint az eddig mondottakban egyenként ki volt mutatva.

273. §. 3. *a)* Az **alanyi mellékmondatok** akkor fordulnak elő, ha a főmondat állítmánya:

Egy *személytelen kifejezés* (mint a latinban), milyenek:

δεῖ, χρή, ἀνάγκη ἐστίν,
πρέπει, προσήκει, ἔξεστιν,
καλόν ἐστιν, ἔθος ἐστίν, νόμος ἐστίν,
ὥρα ἐστίν, καιρός ἐστιν,
δυνατόν ἐστιν,
διαφέρει, μέλει,
συμβαίνει, contingit, accidit,
ὀλίγου δεῖ, πολλοῦ δει, τοσούτου δεῖ stb.

Ilyenkor a jelentő alanyi mellékmondat acc. c. inf.-val van kifejezve (mint a latinban): χρὴ τοὺς εὖ πράττοντας τῆς εἰρήνης ἐπιθυμτεῖν. οὐ γὰρ νόμος αὐτοῖς δὶς τὸν αὐτὸν ναυαρχεῖν.

Egy *szenvedő verbum sentiendi, declarandi* vagy *voluntatis* (mint a latinban): λέγεται ὡς ὑβριστής εἰμι καὶ βίαιος. ἐβοᾶτο ὅτι βασιλεὺς προσέρχεται.

b) A **tárgyi mellékmondatok** akkor fordulnak elő, ha a főmondat állítmánya:

Egy *cselekvő verbum sentiendi, declarandi* vagy *voluntatis* (mint a latinban), milyenek:

ἀγνοεῖν, ἀκούειν, γιγνώσκειν, εἰδέναι, ἐννοεῖν, ἐπίστασθαι, εὑρίσκειν, μανθάνειν, ὁρᾶν, πυνθάνεσθαι, συνιέναι;

λέγειν, εἰπεῖν, φάναι, ὑπισχνεῖσθαι, ὀμνύναι, ἀπειλεῖν, οἴεσθαι, νομίζειν, ἡγεῖσθαι, ἐλπίζειν, πιστεύειν, ἀπιστεῖν, εἰκάζειν, ὑπολαμβάνειν;

βούλεσθαι, θέλειν, μέλλειν, ἐπιθυμεῖν, αἱρεῖσθαι, ἀξιοῦν, δικαιοῦν, κελεύειν, προειπεῖν, προκαλεῖσθαι, παρκινεῖν, ἐποτρύνειν, ἐξορμᾶν, παροξύνειν, προστάσσειν, παραγγέλλειν, ἐπιστέλλειν, ἐπιτρέπειν, συγχωρεῖν, ὁμολογεῖν, ἀναγκάζειν, πείθειν, ποιεῖν stb.

ἐβόα, ὅτι βασιλεὺς προσέρχεται. λέγει, ὡς ὑβριστής εἰμι καὶ βίαιος. ἔλεγον, ὅτι Κῦρος μὲν τέθνηκεν Ἀριαῖος δὲ πεφευγὼς ἐν τῷ σταθμῷ εἴη (opt. obl.). οἱ Ἰνδοὶ ἔλεξαν, ὅτι πέμψαιε (opt. obl.) σρᾶς ὁ Ἰνδῶν βασιλεύς. ἀπεκρίνατο Κλεάνωρ, ὅτι πρόσθεν ἂν ἀποθάνοιεν ἢ τὰ ὅπλα παραδοίησαν.

A jelentő tárgyi mellékmondat rendesen csak akkor fejeztetik ki nom. c. inf.-val, ha a mellékmondat alanya azonos a főmondat alanyával, a mikor is aztán ezen közös alany csak egyszer mondatik vagy iratik ki: ἔλπιζε (t. i. σύ) τιμῶν τὸν θεὸν πράξειν καλῶς (t. i. σύ). Κλέων οὐκ ἔφη αὐτός, ἀλλ' ἐκεῖνον στρατηγεῖν.

Függő kérdés.

274. §. Függő kérdés alatt általában véve kérdő *mellékmondatot* értünk, de megjegyzendő, hogy a kérdő mellékmondat rendesen *alanyi* vagy *tárgyi* mellékmondat szokott lenni (mint a latinban és magyarban).

275. §. 1. A függő kérdés kifejezője (épen úgy mint a függetlené) a *pronomen interrogativum* (l. a 62. §.), az *állítási módot kifejező szócska* (l. a 98. §.) vagy *pusztán a hanglejtés* (mint a latinban és magyarban). A tagadás kifejezője οὐ és μή.

276. §. 2. A függő kérdés az állítás módjára nézve:

Jelentő, kifejezve az *indicativussal* vagy az *optativus obliquussal* (l. a 266—267. §§.) (a tagadás kifejezője οὐ). μάθε πρῶτον αὐτῶν, τίνες εἰσίν. ἡ μήτηρ διηρώτα τὸν Κῦρον πότερον βούλοιτο μένειν ἢ ἀπιέναι.

Föltételező, a föltételezés következő fajaival:

Egyszerű föltételezés a *habozás* kifejezésére, kifejezve *coniunctivus dubitativussal* vagy *optativus obliquussal* (l. a 266—267. §§.) (a tagadás kifejezője μή). οὐκ ἔχω ἔγωγε πῶς εἴπω. Κλέαρχος ἐβουλεύετο Πρόξενον καλέσας, εἰ πέμποιέν τινας ἢ πάντες ἴοιεν ἐπὶ τὸ στρατόπεδον.

Lehető föltételezés a jelenre nézve, kifejezve *optativussal* és ἄν-nal (a tagadás kifejezője οὐ). ἠρώτησε τοὺς προφύλακας, ποῦ ἂν ἴδοι Πρόξενον ἢ Κλέαρχον.

Lehető föltételezés a multra nézve, kifejezve a *praeteritum indicativi*-vel és ἄν-nal (a tagadás kifejezője οὐ). ἠρώτα, τίς ἂν ᾤετο.

Lehetetlen föltételezés, kifejezője a *praeteritum indicativi* ἄν-nal (a tagadás kifejezője οὐ). ἡδέως ἂν ὑμῶν πυθοίμην, ὦ ἄνδρες δικασταί, τίν' ἂν ποτε γνώμην περὶ ἐμοῦ εἴχετε, εἰ μὴ ἐπετριηράρχησα, ἀλλὰ πλέων ᾠχόμην (hogy ha nem lettem volna a kiszabott időn túl trierarcha, hanem elhajóztam volna).

Állító, kifejezve *állítási módot kifejező szócskával* (l. a 98. §.), vagy a *puszta hanglejtéssel* (a tagadás kifejezője οὐ).

Tagadó, kifejezve részint οὐ-val, részint μή-vel, a mint az az eddig mondottaknál egyenként ki volt mutatva.

Dr. Pecz Vilmos.

HAZAI IRODALOM.

A magyar nemzeti irodalomtörténet rövid ismertetése. Tanitóképző intézetek és polgári iskolák használatára összeállította *Szulik József*. Második bővített kiadás. Eger, 1882. Szolcsányi Gyula.

E kézikönyv szerzője alig száz lapon akarja a magyar nemzeti szellem, a magyar nemzeti irodalom fejlődését történelmi előadásban valamint szemelvények utján föltüntetni. Anyagot és feldolgozást ily csekély térre szorítani s mégis jót és becsest nyújtani, megvalljuk, nem könynyű feladat. Negyven—ötven ritka nyomású lapon, mert maga a történelmi előadás bizonnyal nem terjed többre, irodalmunk főbb korszakait csak szembeötlőbb vonásaikban is vázolni, a magyar szellemnek csak legjelesebbjeiről is hű, igaz képet festeni, ahhoz *önálló tanulmány, jellemző erő és jó stilus* elmaradhatatlan kellékek; de a jelen mű a szerző ilyes tulajdonságai mellett éppen nem tesz bizonyságot. Az önállóság és eredetiség koszorúját azonban a szerző nem is vitatja magának, midőn megelégszik az «*összeállító*» igen szerény czímével s midőn a neki tulajdonítandó parányi érdemet is Környei, Szvorényi, Lonkay, Névy [e négy irót bizvást hallgatással mellőzhette volna] Beöthy Zsolt és kivált Toldy Ferencz fejére hárítja vissza. Ne is hibáztassuk tehát a szerzőt önállósága teljes hiányáért, a jellemzés kiváló erejét se keressük benne, stilusbeli kisebb fogyatkozásait is nézzük el neki, de meg kell róvnunk az egész munka módszerét és szellemét.

A szerző ugyanis abban a jámbor hitben él, hogy a tanító-képzőknek avagy polgári iskoláknak szánt irodalomtörténet mi egyébben sem külömbözik a felsőbb oktatásra irt kézikönyvtől vagy tudományos munkától, mint hogy sokkal kisebb terjedelemre szorítkozik. A ki tehát ilyes czélra szolgáló tankönyvet akar irni, ne törekedjék másra, mint, hogy a szerző *magyaros* szavával éljek, «*rövidletre*». A *rövidlet*készitésnek titka pedig miben áll, arra könnyen reájövünk akár a jelen műből, akár ama számos hasonló fajta irodalomtörténeti *vázlatból* és alapvonalból, melyek tankönyv czimén lepik el a könyvárusok polczait és tudományos ismeret képében férköznek be a mindenre kész ifjuság fejébe. Az irodalomtörténeti *rövidlet* tudniillik úgy jő létre, hogy a szerző nagyobb művekből kihagyja mindazt, a mi a korrajzra, az eszmék fejlődésére; az irányok és irók jellemzésére vonatkozik, tehát a lényeget; de megtartja mindazt, a mi név és a mi évszám szóval a holt anyagot. Igy válik a rövidlet jobbára érdektelen irói nevek és üres könyvczímek hosszú és lélek nélküli specimenjévé, a helyett hogy irodalmunk korábbi szakaszait általános, de biztos vonásokkal festett

képben tüntetné föl, a helyett hogy egy kiválóbb költő vagy jelesebb prózairó teljes megértetésével igyekeznék egy egész századra vagy több évtizednyi időszakra kellő fényt vetni, a helyett hogy legnagyobb férfiaink és irodalmi remekeink beható magyarázata és jellemzése által törekednék a nemzeti szellemet fejlődése legmagasabb fokán bemutatni és a magyar irodalom iránti mély érdeket az ifjú szívben örökre meggyökereztetni.

A jelen műről tehát, mint a melyben a tőlünk felállított kellékek mindegyike hiányzik, de a messze kerülendő hibák mind megtalálhatók, a melyben nincs lélek, csak betű, nem volna több szavunk, ha tendentiosus elfogultsága a kritikát nagyon is ki nem hivná.

Erős katholikus irányzatnak, részrehajló felekezeti szellemnek hódol a szerző művének majdnem minden lapján, s íme ez az a tér, hol egyedűl fejt ki önállóságot Toldyval és Beöthyvel szemben. Jól tudjuk, hogy nincs iró, a ki politikai elvei vagy vallási meggyőződése, szóval egyénisége teljes háttérbe szorításával tudna nagyobb szabású, kivált történelmi munkát létesíteni ; a *sine ira et studio* elve legszigorúbb értelmében nem kivánható, nem is kivánatos ; de az elfogultságot, a tendentiát megrovás nélkül sohasem hagyhatjuk, ha az nemcsak a méltányosságról feledkezik meg, hanem magát az igazságot is durván megsérti.

Azt hisszük, a t. olvasó-közönség sem érzékenységgel, sem tulzással bennünket vádolni nem fog, ha csak egy nehány pillantást is vet e könyv lapjaira, ha a reformációról, ezen nemzetünk egész erkölcsi és szellemi világára kiható, a magyar irodalmat ujjászülő eseményről a következő jellemzést hallja : «*Az egyházuktól elszakadt papok és szerzetesek a hütlenség egész keserűségével müködtek az új tanok elterjesztésében*, s mivel a megbénult kath. magyar egyház egy ideig nem fejthetett ki kellő erőt, a protestansok pedig a sajtót és iskolát egyaránt felhasználták párthiveik sokasítására: azért a hű katholikusok jó időre nagyon háttérbe szorúltak».

Vagy mi egyéb az, mint felekezeti elfogultság, midőn a szerző első történelmi drámánkról, «Balassi Menyhárt árultatásáról» jelentősebbet nem tud mondani, mint: «Szerzője ismeretlen, de *gyülöletes elferdítéseit tekintve vakbuzgó protestáns lehetett*» ; midőn Balassa Bálintnak, a protestans hittől és szellemtől áthatott költészet legfőbb képviselőjének életéből azt a momentumot tartja említésre legméltóbbnak, hogy «*katholikussá lett, s ezen fontos tettét* egy szép nyelvű hitvitázó műben igazolá, melyet Balassa lelki atyja, a jézus-társasági Dobokai Sándor fejezett be s adott ki, két év előtt pedig Ipolyi Arnold püspök talált fel» ; midőn a 17. században annyi erővel, annyi szenvedélylyel folytatott hitvitázás részesei közűl csak a katholikus félen levőket

sorolja föl, mintha Pázmány, Káldi, Eszterházy, Balásfi és Sámbár-nak ellenfelök sem lett volna s csak a viszhanggal szálltak volna tudományos vitára vagy sértő veszekedésre.

Vagy a tudomány és igazságnak álláspontján áll-e a szerző akkor, midőn nevekkel ugyis telezsúfolt művében még valami Völcsei Tóth Istvánt, a XVIII. századnak egy krónikás poétáját is fölemlíti, valószínűleg csak azért, mivel a feledségbe borúlt jámbor férfiút az a szerencse érte, hogy: «*hőskölteményét* (?) Pauer János székesfejérvári püspök födözte föl»; midőn a szerző a jelen század katholikus vallási költészetének több tért szentel, mint színműirodalmunknak; midőn hosszabban és a dicséret egész árjával szól Sujánszky Antal, Pajer Antal, Mindszenti Gedeon, Barina Vendel és Lázár Miklós *költőkről*, — Lévay Józsefet, Dalmady Győzőt, Vajda Jánost, Arany Lászlót ellenben csak névről említi, midőn a szemelvényekben hely jut Répássy Jánosnak, de kiszorúl Szász Károly, stb. stb.

De minek folytassuk; «elég a példa». Végűl még csak azt az egyet szeretnők tudni: a történetiróknak mi csoda faja a «*kuruc*» történetiró, mert e mű szerzője Thaly Kálmánra más jelzőt nem talált, mint: «a *kuruc Thaly Kálmán is becses műveket irt*».

KARDOS ALBERT.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

F. Eyssenhardt, Hadrian und Florus. (Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge, herausg. von Rud. Virchow und Fr. von Holtzendorff) Berlin 1882. 8-r. 16 l.

Csinos kis értekezés Martianus Capella érdemes kiadójának tollából. A munkácska csoportosítja mindazt, a mit Hadriánus császár magánéletéről, de főleg Florus rhétorhoz való viszonyáról tudunk. Az adatok gyér természetéhez képest az értekezés igen szűk keretben mozgott volna, de a szerző számos kultúrtörténeti adatot fölvett, melyek Hadrián korszakát jellemzik.

Ezen Florus rhétor afrikai születésű ember volt, kinek ama kiváló szerencse jutott, hogy az ugyancsak dilettáns költő Hadriánnal együtt utazta be a déli provincziákat, együtt voltak Szicziliában, hol Hadrián 123 Kr. u. a napot Aetna ormairól látta fölkelni, de később a császári kegy sugara eltávozott költőnktől és Domitián korában tapasztalt ifjúkori mellőztetése valószínűleg ismétlődött vagy maga Hadrián vagy pedig valamelyik utóda alatt. Ez az utóbbi adat azonban csakis combinátión alapszik, a mennyiben ugyanis Eyssenhardt Florusnak tulaj-

donítja a «pervigilium Veneris» cz. költeményt, melyet illetőleg már huzamos ideje folyik a vita a philologusok között.[1]) Florusról, kinek neve alatt a «pervigiliumot» is magában foglaló codexben több költemény maradt tetrameter trochaicusban irva, bizonyos csak annyi, hogy Hadrián

[1]) Aldus Manutius (Lilius Gyraldusnál, diss. de poet.), Erasmus (Adag. chil. I. adag. I. cent. 9) és Meursius (exercit. crit. p. 143) Cajus Valerius Catullusnak tulajdonították, mire nézve Pliniusnak egyik helye (h. n. XXVIII, 4) vezetett, valamint azon körülmény, hogy a Pithoeanus codexben e költemény közvetlenül Catullus epithalamiumjára következik. Salmasius (Perv. Ven. c. notis Pithoei, Lipsii, Salmasii stb. Hága 1712) és Menagius (Miscellanea, Páris 1652) egy Seneca Florus nevű költőre gondoltak, véleményöket egy a margót telefirkáló glossátor jegyzéseire alapítván. Scriverius Péter (Fabriciusnál, Bibl. Lat. IV, I, 10. p. 267) ismét bizonyos Florusnak tulajdonítja. Sanadon (a költemény franczia fordításában, Páris 1728) pedig a költemény első 22 sorát a czímnek megfelelőleg (sunt vero versus XXII) elszakítva egy Augustus-korabeli költőnek tulajdonította, a többit bizonyos a XV. században élő Camers Seneca Tamásnak, a mi azonban oly absurdum, hogy nem szorult Osannak czáfolatára (Schulzeitung 1828, II. p. 116). Később azon Florusra kezdettek gondolni, kivel a föntebbi értekezés foglalkozik. Igy vélekedett kül. Wernsdorf (Poetae latini minores, tom. III. p. 425—462.) ki ezen Florust eleinte Florus történetiróval azonosította, de később kételyeket érezvén, ez állítását visszavonta (P. L. M. IV, 854, VI, 26) főkép azért, mert mások is (pl. Augusti «Einige Bemerkungen über das Pervigilium veneris» Neues Magazin für Schullehrer von Ruperti und Schlichtegroll III, I, p. 247) győzelmes okokkal léptek föl ellene. De mégis Florus nevü költő mellett állapodott meg, egyúttal pedig egy föliratból (Gruterus, Corp. Inscr. Nro 1114) azt következtette, hogy a költeménynek szerzője nő: *Vibia Chelidon*, Lucius Vibius Florus neje 252 körül Kr. u., miben a költeményre magára vél támaszkodhatni (quando faciam ut*) Chelidon ut tacere desinam?) Ezt *Mähly* (Philol. XXIII. p. 356—361) határozottan elveti, míg Orelli (Phaedrus, p. 213) először figyelmeztetett arra, hogy a költemény szerzőjét a Fulgentius előtti korban kell keresnünk. (V. ö. Fulg. p. 11 és Perv. veneris: humor ille quem serenis astra rorant noctibus). Szerinte a szerző mindenesetre Fulgentius előtt élt, talán Appulejus. Ugyanígy vélekedik Paldamus (Diss. de Perv. Veneris. Greifswald 1830) és Heidtmann (u. o. p. 40. 42). Bücheler a szerzőt mellőzvén, a munka megiratását a II—III. századba helyezi. De a legújabb philologusok visszatértek Wernsdorf nézetéhez és egy Florus nevű rhétort tekintenek a költemény szerzőjéül. Ez egy töredékben: «Vergilius orator an poeta» (megtalálta Oehler egy brüsseli kéziratban, ismertette Ritschel Rhein. Mus. I, 1842, p. 312—314) elmondja önéletrajzában, hogy Afrikában született, még gyermekkorában Domitián alatt a capitolini versenyekben föllépett, de pártoskodásból megbukott, bújában utra kelt és szerte bolyongott, végül Hispániában letelepedvén, itt élt, miglen Traján fényes győzelmeivel egyszerre Rómában újra megjelent. Ritschl e két Florust hajlandó volt azonosítani, de Baehrens egy kis anthologiában (Unedirte lateinische Gedichte) egy Tiberianus nevű költővel akarta e költeményt megiratni, kitől az Anthol. Lat.-ban és másutt vannak költemények és kinek egyik műve (Baehrensnél III.) csakugyan mutat tartalmi és rhythmikai hasonlatosságokat. Az alább következő sorokban mindkét véleményt (Eyssenhardt a Baehrensét egészen ignorálja) érdeméhez képest méltatni fogjuk.

*) E fölfogásnak Schwarz conjecturája kedvez legjobban: quando fac, sciam chelidon, Baehrensnél (Unedirte Lateinische Gedichte).

barátja volt [2]) és hogy azzal levelezésben állott, illetőleg hogy egymást kölcsönösen megörökítették költeményeikben.[3]) Hogy Florus részt vett Hadriánnak utazásaiban, az több mint valószínű. Ennyi az értekezésnek a költőre vonatkozó része, a többi Hadrián császárnak építkezéseire és humanitárius intézkedéseire vonatkozik. Igy különösen említendő egy általa valószínűleg kedves Antinousának emlékére alapított étkezési és temetkezési collégium, mely az associátióknak ókori történetéhez érdekes adalékokat szolgáltat (p. 20. 21.). Hasonlókép terjedelmesen méltatja Hadriánnak érdemeit a latinságnak emelése és a hadseregnek emberséges pártolása körűl. Minthogy mindezen adatok kizárólag inscriptionális adalékokon alapulnak, hiteles képét nyujtják úgy a kisvárosi polgári élet fejlődésének és társadalmi hullámzásainak, mint a hatalmas cæsár viszonyának katonáival szemben. [4])

A csinos kis értekezést, mely nagy formaérzékkel van irva, megkísértjük a következőkben kiegészíteni, a mennyiben adalékokat nyújtunk arra nézve, hol ünnepeltetett amaz éjjeli ünnep, melyre a pervigilium Veneris-t irták és hogy az legnagyobb valószínűség szerint csakugyan Florus költőtől, Hadrián barátjától való.

A költeményben két hely van, a hol localis alap rejlik. Az egyik az a hol az Aetnáról, a másik a hol Hybláról van szó; [5]) mindakettő egyenesen Szicziliára utal. Tény az, hogy Szicziliában az éjjeli ünnepek (pervigilia) régtől fogva divatoztak [6]) annyira, hogy még a háborús idők és az ellenségtől való félelem sem volt képes a lakosokat attól

---

[2]) Spartian Hadr. 16. Florus költeménye a Salmasianusban: 23 tetrameter trochaicus «de qualitate vitium» (Riese Anth. lat. Nr. 245—252) és 9 hexameter «De votis» (Riese Nr. 87) melyeket Eyssenhardt sikerült fordításban közöl.

[3]) Charisius I, p. 53, 14 és 140, 6 valamint 123, 17 V. ö. Heintze «De Floro non historico sed rhetore» Weimar 1787, de kivált Teuffel[3] pag. 793).

[4]) Kissé fölösleges dolog a *poscának* (salátaforma katonai étel) leírása és ennek al pján a mai *gazpachóval* való azonosítása.

[5]) 49. v. «Jussit *Hyblaeil* tribunal stare Diva floribus» és 41—52. vv. «*Hybla* totos funde flores, quidquid annus attulit, *Hybla* florum subde vestem quantus Aetnae campus est». Megjegyzem, hogy Riese kiadásában Ennae van, a mi ugyan szintén Szicziliára utal, de egészen más vidékre, másrészt pedig a codexek följogosítnak azon lectióra (et nec A, *ethne B)*. Hogy az Aetna mellett voltak Vénusnak szentélyei és ünnepei, az még a mostani nép elnevezéseiben is megmaradt. Tanuk erre az utazók. Jelesül *Paterno* mellett az Aetna tövében van egy erdő, mely «di *santa Venere*» melléknévvel bir, úgyszintén Sortino mellett egy magaslat «monte di *Santa Venere*» névvel (v. ö. «Voyage pittoresque de Naples et de Sicile» a ném. kivonat VII. k. 202. lapján). Hogy az olasz nép pogány neveket ruház föl a «santa» melléknévvel, napirenden levő dolog.

[6]) Eleinte főleg a nymphák tiszteletére tartattak (Athenaeus VI, 458a). Ezen szokásra czéloz talán Vergil is (Eccl. V, 74 skk.). Hogy mily sokáig föntartották magukat, tanuja a cod. Theod. l. XVI. lex. 10. ca. 5.

visszatartani.[7]) Sziczilia külömben is a Vénus-kultusnak hagyományos fészke, honnan az Rómába is átszármazott[8]) és mint Aeneásnak anyja és védője ünnepeltetett. Hogy tehát Vénusnak éjjeli ünnepét Szicziliában tartották oly természetes valami, hogy az az ókor ismerői előtt jóformán magyarázatra sem szorúl. Van azonban egy hely a költeményben, mely nehézséget képes okozni t. i. a 47. vers,[9]) mely így szól: «*Regnet in silvis Dione, tu recede Delia*», a mi nyilván Diana-kultusra mutat. De ez összefüggésben a Hybla névvel ép a nehézségek eloszlatására szolgál. Azt mutatja ugyanis, hogy ott, a hol ez éjjeli ünnep tartatott, rendesen Diana-kultus volt és csak kivételesen tartották az ünnepélyt Venusnak tiszteletére.[10]) Ez pedig tökéletesen ráillik Hyblára[11]) (a mai Paterno) a hol állandó Diana-tisztelet volt, melyhez csak később járult a Vénus victrix (győzelmes Vénus) tisztelete.[12]) Hogy azonban Hyblában csakugyan tisztelték és ünnepelték Vénust, arról mai napjainkig fönmaradt föliratok tanuskodnak.[13])

Ennyi a helyet illetőleg, mely e sorok irójának meggyőződése szerint csakis ezen Hybla lehet és nem más. Nehezebb dolog az idő meghatározása. Vénusnak tavaszi ünnepei a Floraliák voltak, a melyeken az ébredő természet ölében ünnepeltetett,[14]) de minthogy miként már megjegyeztük, ezuttal Dianát szorította ki, oly tavaszi ünnepélyre

---

[7]) Marcellus is ilyenkor rohanta meg Syracusaet (Liv. lib. XXV.) v. ö. Plutarch. Vita Marcelli p. 308.

[8]) Az eryxi Venust a rómaiak tettleg akkor fogadták el, mikor az első pún háborúban a segestabeliekkel szövetkeztek. Három temploma volt Rómában.

[9]) Egyszer mindenkorra megjegyzem, hogy a Riese-féle kiadás szerint idézek (Anthol. lat.).

[10]) A Hyblában uralkodó Diana-kultus mellett tanuskodik egy Hyblában vert pénz, melyet D'Orville említ föl («Sicilia, quibus Siciliae veteris rudera illustrantur» Amstelod. 1764. fol. II. p. 347) a leíró szavaival élve «insignis nummus, prima in parte Dianae caput cum api (hyblai méz!) in altera Deam ipsam stantem urceolum dextra, leva hastam ferantem blandiente ad pedes cane». Továbbá még megfelelőleg a költemény azon helyének (v. 46) «Nec Ceres, nec Bacchus absunt» l. D'Orville XX. tábla Nr. 2. «numus inscriptus ΥΒΛΑΣ-ΜΕΓΑΡΑΣ Bacchus tunica amictus et palla, capite hedera redimito . . . . . stans».

[11]) Bőséges bizonyságok találhatók erre nézve Holmnak források és előadás tekintetében egyiránt mintaszerű művében (Gesch. Siciliens im Alterthum I. p. 68). Több forrás ott van fölsorolva.

[12]) A Vénus victrix Caesar óta összeforrt a Venus genetrixxel és azért mindkettő a császárok védjéűl tekintetett (Prop. IV, 1, 46. Dio Cass. XLIII. 43). Legnagyobb szerepet játszott ünnepélyeiben a rózsa, ép mint a pervigilumban.

[13]) V. ö. Holm (l. l.) a hol a következő fölirat találtatik: «VENERI. VICTRICI . HYBLENSI.» (jelenleg a Biscari-Muzeumban, l. *Sestini* «Descrizione del museo d'antiquaria e del Gabinetto stb. del Signore Principe de Biscari».)

[14]) «Festum id est ludi Florae» (a vidéki provinciákban l. Renier n. 1875).

kell gondolnunk, mely rendes körülmények között Dianáé volt és ez nem más mint *aprilis hatodika*, melyet egész Szicziliában ünnepélyesen megtartottak.[15]) Ez ünnepély napján tehát Diana helyett Vénust ünnepelték, minek mindenesetre különös és kivételes alkalommal kellett megtörténnie. És képzelhetünk-e annál ünnepélyesebb alkalmat, midőn a provincziákat kedvelő imperátor mint közönséges vándor lép alattvalói közzé, hogy ott kedves istennőjének ünnepét ülje? Hadriánust értjük, ki Egyptomból visszatértében köröskörül járta az Aetnát még pedig 123. tavaszán.[16]) Hogy ilyenkor a császár kisérőjének kötelessége volt megszólalni, az kétséget sem szenved, s így nagyon valószínű, hogy e költemény akkor készült, a *mélabús befejezés kivételével*, melyet mint kegyet vesztett függeszthetett hozzá és mely a megiráskor ugyancsak nevetséges is volt volna a szövegben.[17]) Hogy mindez ráillik a mi Florusunkra és csakis ő rája illik mindazok közül, kiket szerzőkűl föltak, azt hiszem ha nem is kétségtelen, de legalább is nagyon valószínű. S így a pervigilium Veneris sokat vitatott kérdése ismét egy lépéssel közelebb haladt czéljához.[18])

Budapest, 1882 okt. 2. LATKÓCZY MIHÁLY.

VEGYESEK.

— **A Budapesti Philologiai Társaság** folyó 1883-ik évi január 17-én dr. Ponori Thewrewk Emil elnöklete alatt tartott *felolvasó gyűlésen* dr. Barna Ignácz Horatius néhány satirájának fordítását mutatta be a társaságnak. Tetszéssel hallgatott felolvasása után dr. Krausz Jakab «A római rímköltészet és művészet akadályai»-ról értekezett. — A fölolvasó gyűlést követő *választmányi ülésnek* (elnök dr. Ponori Thewrewk Emil; jegyző dr. Pecz Vilmos; jelen voltak: dr. Ábel Jenő, dr. Heinrich Gusztáv, dr. Kassai Gusztáv, Malmosi Károly) fő tárgya a társaság alapszabályainak megváltoztatása volt. Új tagokúl felvétettek: Tremmer Gyula kegy. r. tanár, Léva; dr. Szinnyei József, könyvtári tiszt, N. Muzeum; Reményi Ede egyetemi hallgató, rk. tagnak.

---

[15]) Aelianus lib. II. c. XXXV.

[16]) Az 5. jegyzetben említett «Santa Venere» erdő oly közel van az Aetnához, hogy az ottani hamuból cserépedényeket készítnek. (L. az 5-dik jegyzetben idézett forrást.) Nem lehetetlen, hogy valamely kitörés pusztította el a szép táját (Aetnae campus), hol ez ünnepély folyt. — Hadrián utjával némelyek (Dolomieu) azon épületet is összefüggésbe hozzák, mely «torre del filosofo» néven ismeretes.

[17]) Eyssenhardt (p. 8) ezt csak sajátszerűnek találja. A befejezésből sejthetni, hogy Florus megsértette Hadrián érzékeny hiúságát (perdidi musam tacendo), a mi összeesik azon körülménynyel, hogy róla később mitsem hallunk és nyomtalanúl eltűnik.

[18]) Nem utolsó jele még annak, hogy a költemény szicziliai eredetű, a refrain, mely a szicziliai bukolikusoknál és az újabb népköltésben egyaránt gyakori.

A folyó 1883-ik évi február 14-én dr. Ponori Thewrewk Emil elnöklete alatt tartott *felolvasó gyűlés* tárgyai voltak: Geréb József: Herodotos vallási és ethikai elvei; dr. Fináczy Ernő: Tyrtaios és Euripidesből (fordítások); Radó Antal: A franczia iskola műfordítói. A fölolvasó gyűlést *választmányi ülés* követte dr. Ponori Thewrewk Emil elnöklete alatt (jegyző dr. Pecz Vilmos). Jelen voltak: dr. Ábel Jenő, Bermüller Ferencz, Malmosi Károly, Pirchala Imre. Ezen ülésnek is főtárgya a társulat alapszabályainak módosítása volt, melyeknek megtétele után Malmosi Károly egy «Társasági Ügyrend» elkészítését sürgeti, mire, miután indítványozó a választmánynak erre vonatkozó fölszólítását nem fogadja el, Ábel Jenő vállalkozik. Ugyancsak Abel Jenő jelenti, hogy Domenico Santagota, bolognai egyetemi tanár, kivel Olaszországban való tartózkodása alkalmával ismerkedett meg, s ki «Accedemia Adamo Mickiewicz» név alatt tudományos társulatot alapított, a Budapesti Phil. Társ. iránt való érdeklődése jeléül az ő társaságának eddigi kiadványait megküldte. A választmány köszönetének kifejezésével Ábel-t bízza meg.

A folyó 1883-ik évi martius [illegible]-ikén dr. Ponori Thewrewk Emil elnöklete alatt tartott *felolvasó gyűlésen* először dr. Heinrich Gusztáv értekezett a Hildebrand-dalról. Utána dr. Krausz Jakab következett «Az alexandriai korszak befolyása a római költészetre» czímü értekezésével. — A fölolvasó gyűlést *választmányi ülés* követte (elnök dr. Ponori Thewrewk Emil; jegyző dr. Pecz Vilmos; jelenvoltak: dr. Ábel Jenő, dr. Heinrich Gusztáv, dr. Kassai Gusztáv, Malmosi Károly, Pirchala Imre), melyen először is Knoll Károly, a társulat pénztárnoka, a társulat februári pénztári és vagyoni állását mutatta ki, mely szerint a társaság vagyona takarékpénztári betétben 340 frt, készpénzben 184 frt. 47 kr., összesen 524 frt 47 kr. Továbbá jelenti, hogy dr. Horvát Cyrill egyetemi tanár 100 frtnyi alapítványát a társaság pénztárába lefizette. Dr. Heinrich G. úr a következő rendes és rendkívüli tagok belépését jelenti be: Rendes tagok: Katona Mihály, gymn. igazgató, Nagy Szalonta; Vajda Károly főgymn. tanár, Fehértemplom; dr. Csősz Mihály, főgymn. igazgató, Nyitra; Samu Ferencz, tanár, Pannonhalma. Rendkívüli tagok (egyetemi hallgatók): Szkunzevics Kornél, Kardos Albert, Friml Aladár, Lähne Vilmos, Prusinszky János, Balogh Péter, Kovalik János, Laudon István, Székely István, Schuber Mátyás, Lippich Elek, Erdélyi Pál, Kovács Dénes, Grohmann Vilmos, Rácz Soma. Dr. Ábel Jenő jelenti, hogy a választmány megbízása szerint Domenico Santagota tanárnak köszönő levelet írt azon érdeklődésért, melyet társaságunk irányában tanusított. Dr. Kassai Gusztáv azon kérését, hogy a budapesti kir. kath. főgymn. 188½-iki értesítőjében megjelent «Variæ quæstiones»-ei, elfogyván az illető értesítőnek számai, az Egy. Phil. Közlönyben újból közzé tétessenek, a választmány, tekintettel a dolgozat becses voltára, kivételesen teljesíti.

Dr. Ábel Jenő fölolvassa az általa szerkesztett Társasági Ügyrendet. Mivel többeknek hozzászólása után az Ügyrend egy néhány pontja megváltozott, elhatároztatik, hogy az, az illető pontok megváltoztatásával a legközelebbi ülésen ismét föl fog olvastatni, egyszersmind jegyzőkönyvi köszönetet is mond a választmány Ábelnek a gondosan szerkesztett dolgozatért.

Dr. Pecz Vilmos.

NYILT TÉR.[1])

Válasz Kanyurszky György úrnak.

Dr. *Kanyurszky* György úr, beható tanulmány tárgyává tette «Maszkil Schir Jedidoth» cz. költeményemet, kritikai fejtegetést írt róla, a melyben a recensio szabályait szorosan szem előtt tartva, megdicséri azt, mit dicséretre méltónak tart, ellenben gáncscsal illeti azokat, miket saját belátása s hiszeme szerint hiányosaknak tart.

Midőn én az igen tisztelt szerkesztőséget az «audiatur et altera pars» alapelve szerint jelen sorok felvételéért becses folyóiratában alázattal kérném, egyszersmind t. biráló urat felhívom a gondolatmenet követésére, melyben én ellenbizonyítékaimat ugyanazon sorrendben hozom fel, mint a biráló úr azokat kifogásolta.

A) Dr. Kanyurszky úr joggal jegyzi meg, hogy költeményemre a metrumot alkalmazni nem lehet, s hogy benne rhythmust hiába keresünk. Ez eredetileg nem is volt szándékom; ez csak azon ó-klassikus héber módnak utánzása, melynek legremekebb példánya a szentírás, a melyből dictióm tárgyát áhitattal és lelkesedéssel merítém. Ezen utóbbi körülmény indított engem arra is, hogy a költemény czíméhez משכיל שיר ידידות-hoz még e szót תפלה (ima) csatoltam.

B) Biráló úr a költemény czimét nem tartja egészen helyesnek, én e czímmel azon magyarázat alapján éltem, melyet Brill Joel a zsoltárok magyarázója, az ismert értelmen «tanköltemény»-en kívül e szóknak ad. Ugyanis harmadik előszavában a zsoltárokhoz (kiadás Anton Schmied, Bécs 1817) a 33-ik lapon egy passus fordúl elő, melynek szószerinti magyar fordítása a következő: «Maszkil szó gyakran bárminemű kitünő költeménynek jelzője, s ez egy arám targumnak is a felfogása, mely e szót »Szicha Taba»-val fordítja (= jó költemény), tulajdonképen egy értelemmel jól kigondolt és jól kidolgozott költemény». — Szerinte «Schir Jedidoth» (32. old.) egy szeretett barátok avagy nevezetes személyek tiszteletére, kellő időben, a költő szíve mélyéből eredő szók kifejezésére szolgál.

C) פרח שושן ez összetételben található I. Kir. 7. 26. csak megjegyzendő, hogy miután a héberben az első a jelzett, a második pedig a jelző szó, a fordítás nem hangozhatik «virágzó liliom», hanem csak «liliom virág», miáltal Stefánia herczegnő a költeményben a birodalom reményteljes virágához hasonlíttatik.

ביתן «Bithan» a commentatorok szerint kéjházat jelent, mint az egyszer (Eszther 1, 5) kapcsolatban e szóval גנת «ginath» előjő, és nem ebből van בית «bajith» képezve, mint a birálat állítja, hanem épen fordítva ביתן «bithan» van בית «bajith»-ból képezve.

D) יורש עצר összetett szónak fontos jelentményét mint «trónörökös» illetőleg, szükségesnek tartom következő philologiai fejtegetésbe bocsátkozni.

α) Hogy e gyök עצר «uralkodni» jelentménynyel is bir, kitünik I. Sam. 9. 17. hol יעצור ige Saulra vonatkozik, ki királylyá volt választandó, s így értelme ik a mérvadó commentatorok is (Deutr. 32. 36.) e szót עצור és (Zsolt. 107. 39 és Isaias 53. 8) e szót מעוצר.

β) A birálat szerint עֶצֶר «eczer» visszatartani, fékezni, mérsékelni értelemmel bir, mely jelentményekkel a bibliában is több helyütt találkozunk, mint Gen. 16 2—20. 18. Deutr. 11. 17. «elzárni», Birák 13. 15—16. «feltartani» I. Kir. 18. 44. II. Kir. 4. 24. «visszatartani», Hiob 2. 4—12.

---

[1]) E rovat tartalmáért nem vállalunk felelősséget. Szerk.

15—29. 9. «elvonni» Num 17. 15. I. Sam. 21. 6. «feltartoztatni» jelentménynyel.

Mintán az α) pontból kitünik, hogy «eczer» uralkodni jelentménynyel is bir, tehát okvetlenül fel kell tennünk, hogy a β) pontban megjelölt értelmek avval összeegyeznek, még pedig úgy, hogy általuk az uralkodónak feladata van meghatározva, mely abban áll, hogy minden jogtalanságot és sérelmet, különösen önfejüséget és zablátlanságot az országból eltávolítson, hogy így a polgárok élete és vagyona biztosíttassék, s hogy rend és béke honoljon az államban.

γ) Nagy figyelmet kell még fordítanunk עצר «eczer» gyöknek egy másik értelmére, midőn tudniillik «összegyülni» értelemmel bir. Onkelos és Jonathan ben Msiel a Levit. 23. 26. Num. 29. 35 és Deutr. 16. 8 helyeken előforduló «eczer» gyököt כנישין = gyülekezet szóval fordítják. A híres Raschi is Deutr. 16. 8. כנופיה szóval fordítja. Szintígy kell értelmezni Birák 13, 15—16, Isaias 1. 13, Jeremias 9. 1. helyeket. De ezen jelentmény leghatározattabban tünik ki Dániel 10. 8, versekből. Mert miután Daniel ולא נשאר בי כח «és nem maradt bennem erő» mondotta, a következő mondat ולא עצרתי כח «velo oczarti koach» nem értelmezhető másként, mint ha «aczarti»-t gyüjteni szóval fordítjuk, mint Raschi ugyanott megjegyzi לא כנסתי e törzsből כנס összegyüjteni v. i. erőm annyira elhagyott, hogy a legnagyobb erőmegfeszítésem mellett sem szedhettem magamat össze. I. Chron ka 29. 14. II. Chron. 2, 5—13, 20—14, 10—20, 37 helyek is e magyarázat szerint értelmezendők.

Ezen fejtegetés szerint tehát עצר gyök jelentményére nézve rokon אצר-rel = összegyüjteni, miképen Gesenius is אצר אטר és עצר gyököket jelentményükre nézve rokontörzsüeknek veszi fel.

Ezen felfogás szerint עצר gyök ezen jelentményben «uralkodni» kapcsolatban az «összegyüjteni» értelmével az uralkodó feladatának intensitását foglalja magában, még pedig míg egyrészt annak szoros kötelessége az állam összes polgárait egy jól rendezett kormány által összetartani, és meg nem engedni, hogy azok szétszóródjanak (l. I. Kir. 22. 17. Ezechiel 34. 5. 6); addig másrészt az összes alattvalókat a polgári erény, humanitás, egységes összeférés és a béke fentartására kell mintegy összegyüjteni v. i. erkölcsileg kényszeríteni.

A mi felséges királyunk és kegyelmes urunk ama nevezetes jelmondata: «viribus unitis» egészen megfelel egy jóakaró uralkodó szándékának; bölcs és igazságos, s az állam összes polgárait egyenlő kegygyel átkaroló uralkodása megvalósítva mutatja a próféták által képzelt legmagasabb emberi méltóságot עצר szó magasztos fogalma szerint, kinek nagyreményü יורש עצר a fenséges Rudolf trónörökös, kikért és kiknek szerencséje és üdvökért és fényes hatalmuk emeléseért a Mindenhatóhoz szüntelen könyörgünk.

E) A mi איש חמודות jelentményét illeti, Onkelos e szót החמודות (Gen. 27, 15) דכיתא-val fordítja, erre Raschi azon megjegyzést teszi, hogy ezt mint הנקיות «tiszta, hiba nélkül» kell érteni, Detmold commentárjában Daniel 9. 23.-hoz helyes magyarázatot ad: «Chamudoth egy nagyrabecsült embernek v. oly tárgynak, melynek értéke olyan mint az aranyé (Esra 8. 27) tiszteletét és nagyrabecsülését fejezi ki, és «Chamudoth» többes számban áll, mert azt akarja kifejezni, hogy ő (Daniel) oly nagy jelességekkel bir, melyek miatt a nagyrabecsülést megérdemli.

Ezen szempontokból indultam ki, midőn ő cs. és kir. fenségének Rudolf trónörökösnek יורש עצר, איש חמודות «jorasch eczer» és «isch chamudoth» czímeket adtam.

S most a Dr. Kanyurszky úr által megtámadott és kifogásolt helyek czáfolásához fogok, hogy kimutassam, mikép a megtámadásnak alapja nincsen.

Biráló úr semmikép sem egyezik bele, hogy e szót נוף nof «ággal» fordítsam, s mégis a héber nyelv legnagyobb autoritásai e szót szinte az

általam adott jelentményben használják. Ez összetélel יפה נוף, melyet költeményemben «szép ág» értelemben használtam, zsolt. 48. 3. található Zion városra vonatkoztatva; e helyen Raschi megjegyzi: «עיר שהיא נוף יפה לשון נוף של אילן «egy város, mely az országnak szép ága, e kifejezés képletesen van használva a faágtól».

Joel Brill is commentárjában e helyhez megjegyzi: A szó «nof», mely itt városra vonatkozik, átvitt értelemben használtatik «nof»-tól a fa ágától, mert egy kerületnek viszonya a tartományhoz olyan, mint az ágnak viszonya a fához.

A nagy nyelvbuvár Bensev «Oczar haschororoschim» zímű munkájában (kiadás Bécs, Franz Schmied és J. J. Busch 1839) e gyököt «nof» csaknem ugyanazon szavakkal magyarázza. E magyarázatból kiviláglik, hogy egy kerület csak azért neveztetik נוף-nak, mert נוף eredetileg «ág»-at jelent.

Az előbbieknek különös megerősítéséül a héber nyelvnek két kitünő ismerőjét idézem, az egyik Rabbi Jehuda Hanuszi Maaszeroth traktatusban 5. sz. Misna 10. הכל הולך אחר הנוף a második tizedet illetőleg, minden az ág szerint itéltetik meg, Makoth traktatusban 2. sz. misna 7 szinte előjön az említett «habol holech achar hanof» kifejezés a menedékhelyeket illetőleg. Továbbá Makoth folio 12 pag. 1—2 és Kiduschim folio 40 pag. 2 szinte נוף «ág» értelemben többször fordúl elő.

A második tudós, Rabbi Moses Meimonides «Jad hachasakah» czímű munkának szerzője; nevezett munkának harmadik részében «Hilchoth Maaszér schéni» 2. sz. 15. halacha és negyedik részében «hilchot rezeach» 8. sz. 11. halacha e szót נוף többször hozza «ág» jelentményben אילן fa mellett.

Továbbá «Haaruck» a szerző czímű nagy szótárban (kiad. Prága 1840) is נוף «nof» egyszerüen «ág»-gal van fordítva.

Tehát a dicső uralkodó ház sarjára Rudolf koronaherczegre utaló metaphora «szép ág a király kéjkertjéből» (mint különben hasonló képletes kifejezés Isaias 11. 1. és 53. 1. előfordul) jogosan van használva és a héber szövegnek helyessége, a mint hiszem, eléggé van bizonyítva.

G) Biráló úr a 7. versnél három kérdést tesz: 1. miután meg kell állapítanunk, hogy e szók ומרפא בכנפיה csak שמש «schemesch»-re vonatkozik, mit jelent a «vav» מרפא előtt? 2. A napnak még képletesen sincsenek szárnyai. 3. Ha שמש בכנפיה-re vonatkozik, s ezen szó, mint azt a „ה" «ha» suffixum mutatja, nőnemű, miért áll a rája következő ige יורח hímnemben, s miért nem áll תורח nőnemben?

Mielőtt a felvetett kérdések feleletébe bocsátkoznék, meg kell jegyeznem, hogy a birálatban hibásan van kiejtve e szó ומרפא «vemarpé»-nek, mert a héber nyelv szabályai szerint a «vav» ב"ו"מ'פ előtt «u»-nak olvasandó, s így ez esetben is «umarpé»-nak kell kiejteni.

Az első és második kérdésre vonatkozólag Malachi próféta 3. 20. vre utalok, hol e kifejezés שמש צדקה ומרפא בכנפה található, a miből kitünik először, hogy a ו ott is מרפא előtt áll, a ו -nak, עם «-val, -vel» jelentménye levén. V. ö. I, Sam. 14. 18. עם בני ישראל = ובני ישראל «Israel gyermekeivel» állana; úgyszinte Exodus 1. f. 5. v. ויוסף היה במצרים fordítandó: «Józseffel, ki Egyptomban vala»; és így itt is így kell érteni, mintha עם מרפא בכנפיה «üdvhozó szárnyaival» állana; kitünik másodszor, hogy a próféta a napnak szárnyat tulajdonított, mely szárnyak alatt a commentatorok szerint a napnak sugarait kell érteni, melyek mint szárnyak vannak a föld fölött kiterjesztve. A zsoltárénekes a szélnek és hajnali pirnak is képletesen szárnyakat tulajdonít, mint zsolt. 18. 11. כנפי רוח és zsolt. 139. 9. בכנפי שחר «a szélnek szárnyai» és «a hajnali pirnak szárnyai».

A harmadik kérdésre זרח igét illetőleg egy speczialis magyarázattal szolgálhatok, a mennyiben Mecklenburg הכתב והקבלה «Scriptura et traditia» czímű művében (Lipcse 1839) Exodus 22. 2-höz megjegyzi: «A haj-

nalhasadásnak kezdete himnemünek vétetik, mint Genesis 19. 23. ibid. 32. 32. Koheleth 1. 5. Zsolt. 19. 6—7, míg a már feltünt nap világosságának szétterjedése nőnemünek vétetik, mint II. Samuel 12. 11. Nachum 3. 17, (l. Raschi megjegyzését e helyhez: a hő kiterjedését jelölve) s ez okból Exodus 22. 2. וזרחה = zarchah nőnemben áll, hogy azt fejezze ki, hogy miután a nap felkelt és világossága kiterjedt, a betörőt nem szabad megölni, mert bizonyos, hogy ekkor nem jött gyilkossági szándékkal, mivel attól kell tartania, hogy őt a tettnél rajtakapják». Tehát helyesen költeményemben, hol szó van a napról, mely üdvhozó szárnyalval Sulamithra feljő, זרח ige hímnemű alakkal használva יזרח.

Ha a szentíráson végig tekintünk, az igét oly főneveknél, melyek közös nemüek, úgy látjuk használva, hogy a harmadik kérdésre a felelet magától van megadva.

1. Genesis 27. 15. בגדי חחמודות. A többesszám בגדים hím- és nőnemű, mint Zsolt. 45. 9. בגדותיך; בגדי után, mely hímnemű, mégis a melléknév החמודות nőnemben van véve.

2. Gen. 28. 23. והאבן הזאת יהיה. אבן = «êbhen», «kő» az egyes számban mindig nőnemű, a többesszámban, hol אבנים = abhanim hangzik, hím- és nőnemű, mint Levit. 14. 40—42. hol אבנים-ra בהן «bahen» אתהן «ethen» és אחרות acheroth nőnemű kápzések következnek u. sz. I. Kir. 7. 9—10. אבנים יקרות és אבנים גדולות következik. Megjelölt helyen tehát «vehaebhen hazotk»-ra יהיה = «jihje» következik hímnemben, és nem תהיה = «tihje» a nőnemben, habár «vhaebhen» egyes számban áll.

3. Genesis 32. 9. המחנה האחת והכהו. E szó מחנה nőnemben van véve, mint azt a nőnemű számnév «haachath» mutatja, s mégis והכהו hímnemű suffixummal áll utána és nem והכה vehikáh nőnemben a «mapik ha»-xal. Söt Gen. 32. 8. találjuk לשני מחנות nem לשני מחנים egészen hímnemben, sem לשתי מחנות egészen nőnemben.

4. Kir. I. 19. ורוח גדולה וחזק מפרק וחשבר veruach hím- és nőnemben van véve, mint azt gedólah és cházak mutatják, míg az igék ismét csak hímnemben állanak.

5. Hiob 1. 19. találjuk ורוח גדול באה ויגע; ruach itt nőneműnek van véve, külömben גדול בא-nak kellene állni, az ige mégis hímnemben áll, ויגע hímnemben és nem nőnemben ותגע.

A szentírás idézett példáiból megczáfolhatlanúl kitűnik, hogy az ige, melléknév, névmás és suffixum, ha az egy közös nemű főnévre vonatkozik, akkor is hímnemű alakban és képzésben használható, ha a megelőző főnév nőneműleg van képezve, és megfordítva; mely körülmény a harmadik kérdésre kellő választ ad.

H) Most a 10-ik versre vonatkozó megjegyzések czáfolatához fordulok, a midőn Jesais prófétára utalok, hol 28. f. 16. v. e szók פנת יקרת מוסד מוסד melyeket a versben használtam, előfordúlnak, s ott a magyarázók megjegyzik, hogy a ת «tav» פנ"ת «pinath» és יקרת «jikrath» végén ה «ha» helyett áll, a mi a szentírásban másutt is előfordúl, mint Num. 21. 29. בשבית. Deutr. 32. 36. אולת, Zsolt. 58. 9. אשת, Jezechiel 46. 17. ושבת, Isaias 2121. ושכורת.

Azon kérdésre nézve, hogy miért használtam a פנה szót אבן szó hozzátétele nélkül mint «sarkkő»-t, utalok a következő helyekre: Zacharias 10. 4. ממנו פנה, Birák 20. פנות כ'ל העם, Isaias 19. 13. פנות שבטיה, mely helyeket Bensev, a nyelvbuvár, következő magyarázatokkal kiséri: «Képletesen és a költőknél a nép fönökei פנות «pinnóth»-nak neveztetnek, mert azokat mint sarkköveket kell tekintenünk a polgárok közt, melyek az épület köveit összetartják». Továbbá: «és így az épület alapjánál a talp- és sarkkő «pinnák»-nak neveztetik». Ezen magyarázathoz Jesaiai 28. 16. versét idézi, hol פנת יקרת מוסד מוסד áll, s a megelőző אבן בוחן «ebhen bochan»-ra vonatkozással nem lévén, a mondott értelemben veendő.

Ezen felfogásnak bizonyítására következő autorokat idézem:

Joel Brill Zsolt. 145. 12. v.-hez megjegyzi, hol e szókat בנותינו כזוית «benothénu kazevijoth» Mendelssohn «oszlopokhoz hasonló leányok»-kal fordítja: «Zavíjoth a palota végei, sarokjai, s képletesen a sarokban álló oszlopokat jelentik».

Gesenius pedig «pánah» gyöknél megjegyzi: «képletesen van mondva a nép fejedelmeiről és vezetőiről, mint a nép védőiről; hasonló kifejezéseket l. יתד gyöknél». יתד gyöknél pedig azon megjegyzést teszi: «princeps civitatis», a kitől az egész állam függ. Zach. 10. 4. v. ö. פנה gyököt Épen így Fürst s. r. פנה. Ezen közlött idézeteket az igen tisztelt biráló úrnak b. figyelmébe ajánlom.

I) Végre a 11. versre vonatkozó megjegyzések czáfolatához értem. mely versnek dr. Kanyurszky úr oly értelmezést ad, melyet elfogadhatónak nem vélek. נשואין «niszuin» szónak נשא igéből jelentménye «házasságkötés», mint Birák 21. 23. Esra 9. 2—12. Nehem. 13. 25. II. Krónikák 11 21. ibid. 13. 21. 24. 3. l. Bensev, Gesenius, Fürst נשא igére vonatkozólag. A misnában is Jebamoth. tract. 6-ik sz. 2. és 3. mischnah és több más helyen e szót az említett értelemben használja; úgyszinte Maimunides «Jad hachazaka»-ban II. rész 1. halachah, ugyanott 11. sz. 1. halachah és több más helyen. A héberben a házasságkötés, a házasság megalapítása fogalmának kifejezésére nincs is más szó, mint: נשואין. V. ö. e formát illetőleg נירשוין, קדושין, ארוסין és már a bibliai שלוחים-ot is (repudiatio).

נשואין szónak említett definitiója alapján a 11. vers fordításának így kell hangzani: «A szeretetben egyesült társak és az ország polgárai közt soha meg nem zavart szeretet koronázza a királyi fiúnak és királyi leánynak házasságkötését».

Végül kifejezést kell adnom azon érzületnek, hogy különösen jól esik, hogy a mi időnkben, melyben szemitizmus és antiszemitizmus általánosan használt kifejezések lettek, ilyen ellentétek a philologiai kutatások terére még át nem csaptak, valamint hogy a szemita héber nyelvnek terén, melyen csak komoly tanulmányozások kedvelői működnek, kaján szenvedély és előitélet, a tudományra és minden műveltségre igényt tartó népek üdvére nem érvényesíti hatását. — Kalocsa, 1883. január hóban.

Wolf József, ker. Rabbi.*)

---

*) Ez ellenbirálatot szokás szerint közöltük a biráló úrral, hogy megjegyzéseit hozzá csatolhassa. Dr. Kanyurszky úr azonban kijelentette, hogy birálatát ezen ellenvetésekkel szemben is fenntartja, a végleges itéletet pedig a szakértő olvasóra bízza. — Ezzel az ügyet részünkről elintézettnek tekintjük.

Szerk.

A MAGYAR MŰFORDITÁS TÖRTÉNETE. 1772—1831.

BEVEZETÉS.

I. A műforditás fogalma.

A műfordítás meghatározásában eltérés vehető észre úgy az egyes nemzetek, mint az egyes nemzetek irodalmának különböző korszakai között. Ez az eltérés legkivált arra vonatkozik, hogy — mivel a forditás valamely műnek más nyelvre való áttétele — mennyiben kell a fordítónak ez áttételnél ragaszkodnia az eredetihez, vagyis mennyiben kell *hűnek* lennie?

A *hűséget* kétféle szempontból lehet megkivánni: anyagi és alaki szempontból. Anyagilag akkor hű a fordítás, ha az eredetinek minden egyes *eszméjét* a lehető legnagyobb pontossággal vissza adja. Természetes ennélfogva, hogy «a szigoru hűség nem abban áll, hogy a *szót* fordítsuk, hanem a *mondatot*: annak is nem külső, hanem értelembeli foglalatját». (P. Thewrewk Emil. A helyes magyarság elvei 88. l.) Az alaki hűséget viszont úgy érjük el, ha a kötetlen beszédű művet kötetlen beszédben, a verses művet pedig ugyanolyan faju versekkel forditjuk, mint a minőkben az eredeti van irva. Túlzásig van víve az alaki hűség ott, hol a fordító kötetlen beszédű munkának olyan hű mását akarja adni, hogy abban még az egyes mondatok lejtése, hosszusága stb. is megfeleljen az eredetinek, mint ezt pld. Kazinczy Sallustius fordításában megkísérlette.

Könnyü a felelet arra a kérdésre, hogy e kétféle hűség közül melyik a fontosabb? Hiszen már a fordításnak fentebbi rövid meghatározásából kitünik, hogy a forditó: tolmács, a ki hivatásának nem felelne meg, ha a vele közlöttekből a tolmácsolás közben bármit is elhagyna, vagy azokat kénye-kedve szerint megbővitené. Ha odairjuk a tolmácsolt iró nevét valamely fordítás elé, s mást mondatunk vele, mint a mit ő csakugyan mond, hamisítást köve-

tünk el. Ez a hamisitás pedig annál vétkesebb, minél jelesebb a mű, melyen elkövetjük.

Az anyagi hűséggel szemben csak másodrendü fontosság jutott az alakinak. A fordításnak, hogy jó legyen — szól Bajza —[1]) mindenkor művészi kézzel kell készülnie, mi nemcsak abban áll, hogy az eredetit jól értvén, hibátlanúl, világosan és szépen adjuk vissza, hanem abban leginkább, hogy úgy adjuk vissza, saját *alak*jában és typusában, miként eredetileg irva volt. Az *alaki hűség* szükségességét Bajza előtt már Kazinczy is megkövetelte, midőn a Gessner idylljei egy 1801-diki példányának végére ezt igtatta oda: «Nem elég, hogy az originálból semmi el ne veszszen; a ki csak ennyit tud, nem sokat tud; az a mesterség, hogy *úgy*, nem hogy azt!»

Minthogy azonban ez az «úgy» — azaz az eredeti formához való ragaszkodás sok esetben nagyon megköti a forditó kezét: azt különösen akkor, mikor még az egyes nemzetek verselő ügyessége fejletlen volt, szerették mellőzni. E mellőzés leggyakrabban az által történt, hogy a verset egyszerüen kötetlen beszédben fordították; ezt a kétségkivül nagyon kényelmes fordítási módot a francziák példájára, a hol kiváltkép d'Alembert javallotta, igen sok helyen elfogadták. Különösen nagy szerepe jutott nálunk, a hol a bécsi testőrség által megindított irodalmi mozgalom majd minden téren a francziák nyomában akart haladni.

Hogy a kétféle, anyagi és alaki hűség követelményének mennyiben kell eleget tenni, arról sokat vitatkoztak már a magyar irodalomban is. Midőn a testőrök felléptével műfordítási irodalmunk virágzani kezdett, szóba hozták ugyan többen, hogy a fordításban «ne szegje az ember született nyelvének nyakát»: de a műfordítás elveiről, mint ilyenekről, legelőször *Bacsányi* értekezett. Munkálata 13 nyomtatott oktáv oldalra terjed, és legelőször a «Bécsi Magyar Muzeum» 1787. évfolyamában látott napvilágot; később aztán a «Kassai Magyar Muzeum» első kötetében ujra is megjelent. Mint a «Bécsi Magyar Múzeum»-ban maga Bacsányi is kinyilatkoztatja: ő leginkább *Gatterer* német tudósnak egy a műfordításról szóló értekezésére támaszkodott; de tagadhatatlan, hogy az ebben kifejtett nézeteket nem tette szolgai módon ma-

---

[1]) Összegyüjtött munkái. IV. kötet. 142.

gáévá, hanem valamennyit a magyar nyelv és irodalom akkori állapotához alkalmazta.

Bacsányi «A fordításról» czímü dolgozatában a lehető legszigorubb hűség álláspontjára helyezkedik. De bár megkivánja, hogy a fordítónak «mindent lehetőleg vissza kell adnia»: mégsem mulasztja el kijelenteni, hogy az *idegenszerüséget* kerülni kell. A mi az *alaki* hűséget illeti, erre nézve azt az óhajtást fejezi ki, hogy: «ha *csak lehet*, fordítsunk ugyanazon renddel». Czikkének e részét meg is támadták. *Kreskay* Imre ugyancsak a «Kassai Magyar Múzeum» első kötetében levelet intéz a szerkesztőkhöz, melyben ezeket irja: «Jók és dícséretesek, sőt tökéletesek a fordításról közzé bocsátott reguláid. De szorosabbacskák ott, hol a versek magyarázatját illetik, minthogy a magyar verseknek az *együtt hangzásban* találandó örökös tulajdonságát fentartván, elég ha a fordító a szónak valóságos értelmét és indulatját, tüzét érthetőképen kifesti: annyival is inkább, ha versekből versekre tétetik a fordítás». Azt, hogy hexametert magyarra is hexameterben fordítsunk, nem helyesli; a magyar nyelv rímelő nyelv — szól — és nem tűri meg a görög mértéket. «Én nem fogom irigyleni nemzetemnek — folytatja — ha a vers-szerzésnek ezen új és más nemzetek előtt ismeretlen módjaiban tökéletességre jutand: de mindaddig ugyancsak őseim nyomdokain maradok, s *e módot métely helyett balzsamnak* nevezem, amazt pedig úgy nézem, mintha egy szittyai lakost látnék párisi ránczokban negédeskedni.»

A milyen komolysággal támadta meg Bacsányit Kreskay, olyan otrombán rontott neki *Rájnis* József a «Magyar Virgilius» első részéhez csatolt «Sisakos pajzsos mentő írás»-ában. Bacsányinak ama mondatába kapaszkodik bele, hogy: minden fordításnak az eredeti hű másának kell lenni. Hogy' lehet olyat mondani — szól Rájnis megindító naivsággal — hogy minden fordításnak hűnek *kell* lenni! Hiszen háromféle lehet a fordítás: rabi, közfordítás és jeles fordítás! Ilyen logikával aztán meg lehet czáfolni azt is hogy az embernek becsületesnek *kell* lenni; hiszen látjuk, hogy vannak nem becsületesek is!

A Rájnis támadására Bacsányi a «Kassai Magyar Múzeum» első kötetének III. negyedében válaszolt. Miután pontról pontra megczáfolta Rájnisnak részben nevetséges érveit, első tanulmányát még néhány igen figyelemre méltó észrevétellel toldja meg. Kikel az az időtájt nálunk elharapódzótt rossz fordítások ellen is, s azt

mondja: «A sok svéd grófnék, Horatiusok, Phædrák, Hyppolitusok stb. izetlen rontói már is oly károsak lettek nálunk mázolásaikkal, hogy némelyek egyáltalában minden magyar fordítástól irtóznak.» Kikel az ellen is, hogy nem válogatják meg a fordításra szánt dolgokat. «Egyelőre — így szól — inkább a gyönyörködtetésre szánt dolgokat kellene fordítani, mint a tudományosokat, hogy a magyar nép mindenek előtt megkedvelje az olvasást.» — A jeles replika Rájnis és Baróti egy Vergilius-féle fordításának összehasonlitásával fejeződik be.

Ahhoz a kérdéshez, hogy *mit* és *mint* forditsunk, hozzászólt *Kármán* József is, még pedig az «Uránia» III. kötetében, «A nemzet csinosodása» czímü tanulmányban. Azt hibáztatja, hogy nálunk minden nevezetes, nagy és remek munkát fordítanak: olyanokat is, melyeknek gondolatköre távol van a nagy közönségtől, s melyet ez azért nem is bír élvezni. Inkább apró előkészítő munkákat kellene csinálni — szól —, melyekből a nemzet megtanulná érteni ama nagy munkákat. «Ismeretlen, járatlan világot talál az olvasó a lefordított könyvekben . . . Erőltetett minden gyümölcs, minden plánta, melyet messze világról nálunk ültetünk, és izetlen vagy szagatlan termése bünteti meg ragadozóját, ki anyai földjéből kitépve, azt idegen ég alá szorította!» A rossz fordításokról ekkép emlékezik meg: «Elmellőzöm azt, hogy hányszor sóhajtott sok szentségtörő kéz alatt némely nagy szerzőknek árnyéka, midőn azt levetkőztették tulajdon érdemeiből és rongyaikkal ruházták fel; hogy önnön saját ereje és nagy lelke az írónak elveszett gyakran, és lett belőle egy idétlen habarékja a józan okosságnak és eszelősségnek. Elmellőzöm ezt; mert ha én hallgatok is, azoknak boszuért kiáltó árnyékai, vagy elcsúfított munkái elég siralmasan beszélnek!»

Mint rendkívül termékeny műfordító, sokat foglalkozott ez irodalmi ág elméletével *Péczeli* József is; ő Bacsányival ellentétben a szabad, vagyis olyan fordítás jogosultságát vitatta, mely eredetijét rövidítheti, bővítheti, tetszés szerint módosíthatja. A Péczeli követői e szabadsággal annyira visszaéltek, hogy e miatt nálunk a szoros fordítás pártja mindinkább növekedett, s többi közt ehhez csatlakozott a jeles Földi is.

Kazinczy, mint föntebbi idézetünkből kitűnik, *elvben* az alaki és anyagi hűség egyesitése mellett buzgólkodott; csakhogy gyakorlatban igen sokszor eltért ez elvétől, mint ezt, hogy mást

ne említsek, Osszián fordításából is eléggé láthatni. Kazinczy más tekintetben is hibásan fogta fel a műfordítás czélját, amiről alább bővebben fogok szólani. Itt csak azt említem, hogy *Döbrentei* Gábor írt a műfordításról egy értekezést, mely a Felső-Magyarországi Minerva 1828. évfolyamában jelent meg, s melynek éle kiváltképen Kazinczy műfordítói elvei ellen irányult.

E czikkben, melynek fölirása, «Shakspere játékszíni munkáinak magyar fordításához tartozó jegyzések», kétféle fordítást különböztet meg Döbrentei. «Egyik része a fordítóknak — így szól — akkép teszi át az idegen írót nyelvünkre, amint az maga magát kifejezte volna, ha magyarul ír; a másik félnek tetszik «a görögöt görögösen, a deákot deákosan, a németet németesen s így a többieket magyarul beszéltetni, hogy amint mondja, ráismerjenek eredeti karakterére, s a külföldi szólások módjai felvétele által nyelvünk hajlékonyabbá legyen és szabadabb festésüvé változzék.» Döbrentei a maga részéről kinyilatkoztatja, hogy Shakspere fordításánál mindég azt kérdezte magától: vajjon Shakspere ha magyarul írt volna, hogy mondta volna ezt vagy amazt? Szemei előtt folyton a Chenier szavai lebegtek: Copier servilement des formes étrangères, c'est travestir à la fois sa propre langue et *l'auteur*, que l'on interprête! . . . Écrivez, comme il eût écrit dans votre langue, car ce n'est point le mot, c'est le génie, qu'il faut traduire.

Toldy 1843-ban a Kisfaludy-társaságban szólott a műfordítás elveiről és háromféle fordítást különböztetett meg: anyaghűt, alakhűt és szorost. Az anyaghű fordításnál szerinte mellőzhetni az alaki hűséget, az alakhűnél pedig az anyagit. Mind a két féle hűség szemmeltartása mellett készült fordítást *szoros*nak nevez Toldy, s erről azt mondja, hogy csak nyelvművelő és iróképző hatása van.

Ez osztályozásnak két sarkalatos hibája van. Először is Toldy által a második osztályba sorozott alakhű vagy szabad fordítás egyszerüen nonsens. Mihelyt a fordítás mellőzi az anyagi hűséget, már nem fordítás, hanem utánzás. Avagy kinek jutna eszébe fordításnak mondani pdl. báró Orczynak azt a versét, melyben Horatiust így ülteti át:

Licine, hajólat ne ereszd a mélyre,
Közel se vezessed a partnak szélére;
Ott a széltől hamar elragadtathatol,
Itt a kőszikláktól öszve-zúzathatol.

(Rectius vives, Licini, neque altum
Semper urgendo; neque, dum procellas
Cautus horrescis, nimium premendo
Littus iniquum.)

Hibázik Toldy másodszor abban is, hogy a szoros forditásnak csak nyelvművelő és íróképző hatást tulajdonít, s azért ezt kicsinyelve, inkább a szabad fordításnak ád elsőséget. Az alakhű fordítás annyival jobb a csupán anyaghűnél, a mennyivel a festett arczkép jobb a fényképezettnél. Amannál is ugyan olyan a test tartása, a ruha szabása, az arcz alakja, mint az eredetin: de emennél vissza van adva mindennek a *színe* is. Nemcsak ezért kivánatos azonban az alaki hűség: hanem egyszersmind abból az okból is, mert elmellőzése rendesen vissza szokott hatni az anyagi hűségre. Ha az eredetinél hosszabb verssorokat választ a fordító: bőbeszédű lesz; ha rövidebbeket: homályos. Ányos pdl. sokkal jobban fordíthatta volna Ovidiusnak «Penelope Ulixi» czímű heroidját, ha a distichonokat nem egészen másféle szerkezetű versformával, t. i. az alexandrinnal akarta volna visszaadni:

Képzelt veszélyidtől mikor nem rettegtem?
Sőt attól is féltem, mitől nem félhettem.
Látd, melly nyughatatlan dolog a szerelem:
Nem ismer orvoslót tőle vett sérelem.
Hányszor hitettem el reszkető elmémmel,
Hogy a trójaiak ütköznek férjemmel!
Ha pedig Hectornak neve zúg fülemben:
Csüggednek tagjaim; változom szinemben.
(Quando ego non timui graviora pericula veris?
Res est solliciti plena timoris amor.
In te fingebam violentos Troas ituros;
Nomine in Hectoreo pallida semper eram.)

Abból, hogy a Toldy korabeli verselő ügyesség mellett az alak és anyaghű fordítás nem sikerülhetett egészen jól: nem lett volna szabad azt a következtetést vonni, hogy az általában is elvetendő. Hogy az alaki hűséget a magyar nyelvben épugy párosithatjuk az anyagival, mint akár a németben: azt egy évtizeddel Toldy említett felszólalása után, 1853-ban eléggé megmutatta Szász Károly, az ujabb magyar műforditás nagymestere, aki éppen abban az évben kezdte meg annyi dicsőséggel megfutott műforditói pályáját Moore Tamás költeményeinek kiadásával.

Ha valakinek, őneki volt joga Toldynak a műfordításról kifejtett nézeteit megczáfolni, a mit 1859-ben tett meg, «A műfordítás elveiről» tartott akadémiai székfoglalójával. Míg ugyanis Toldy szerint a fordító eleget tett, ha az eredeti szépségeinek megértésére vezette azokat, a kik annak nyelvében járatlanok levén, hozzájok közvetetlenűl nem juthatnak; mig ő megelégedett azzal, ha a műforditó nem ráviteles, hanem általános gyönyört ébresztett olvasóiban: addig Szász Károly kimondta a törvényt, hogy a fordításnak «teljesleg ugyanazon, azaz nem kisebb és nem más gyönyörérzetet kell költenie az olvasóban, mint amit az eredeti olvasásánál érezne, ha az nemzeti nyelve volna». A költészet — szólt — nemcsak anyaga által hat, hanem épenoly mértékben formái által is. A vers által nyujtott élvezetet ismét csak vers adhatja, s a zenei műérzék, mely az emberi természet ős sajátja, az értelem mellett egyenjogu elfogadója a szóló művészet tárgyai által eszközölt hatásoknak. Ezek után a műfordítás következő szabályát mondta ki: «A fordítás adja az eredetinek anyagát, eszméit egészen azon értelemben, azon rendben, ugyanannyi s ugyanoly lejtésű szótagokban, azon és annyi rímmel, a megfelelő nyelvi, nemzeti és írói sajátságokkal s ugyazon alaphangulattal.» Szász Károly azonban megengedi, hogy e fordítási szabály némileg tán eszményi magasságu követelésekkel van felállítva, és hogy a kivitelben lehet belőle néha egyet-mást elhagyogatni.

Még meg akarok emlékezni azokról is, a kik Toldy 1843-diki értekezésére vonatkozólag mindjárt ő utána nyilatkoztak. Hozzá szólott a dologhoz legelőször Fabriczy Sámuel, a ki mindenben egyetértett Toldyval. Gondol Dániel azt a helyes megjegyzést tette, hogy lírát csak lírai tehetséggel, epikát csak epikaival, drámát csak drámaival lehet fordítani. Ő citálta rá a fordításra a szentirásnak azt a mondását is, hogy «a betű megöl, a lélek megelevenít». Túlságig vitte a dolgot Henszlmann Imre, midőn azt mondta, hogy a valódi æstheticai kritika kivánja, hogy a fordító művész is egész szabadsággal és *egyedi szelleméhez* képest munkálódjék. Hunfalvy Pál még tovább ment, egyenesen esztelenségnek mondva a szoros fordítást. («Nekünk magyaroknak tökéletes esztelenség, mit iskoláző próbálhat, de senki más.») Lugossy József mind a szoros, mind a szabad fordítást helyesnek mondta. Tetszett neki Szabó István szoros és Kiss János áradozó fordítás-módja is. «Amaz, így szólt, feszes dísz-öltönyt, ez kényelmes házi zubbonyt nyujt» —

mintha bizony a tolmácsolandó poéta olyan pallium-féle jószág volna, a mely «aptum est ad omne anni tempus». Ha tetszik, csinálhatsz belőle dísz-öltönyt; ha tetszik, házi zubbonyt! Szilasy János is egyet ért Toldyval; azt hiszi, hogy a szabad fordítással elérjük majd, hogy «sok mű a magyar nyelv hajlékonysága mellett szebb formában lesz adható, mint az eredeti olasz, angol, franczia, arab, persa stb. nyelveken». Szontagh Gusztáv végül arra figyelmeztette a Kisfaludy-társaságot: ne nyisson kaput a szabadságnak és vessen gátot a klasszikus irók ama modernizálásának, melylyel Pope-nél találkozunk, aki Achillest vendéghajjal, harisnyával és czipővel szerepelteti.

Mint ezekből látható, az akkori irodalmi férfiak majd kivétel nélkül Toldy pártjára állottak: a mellé a Toldy mellé, a ki későbben, a «Szent Hajdan Gyöngyei» fordítása ügyében folyt vitában, megczáfolta önnönmagát, midőn kinyilatkoztatta, hogy «a fordítás egyedül akkor jó, ha mind belső, mind külsőképen hű leszen». Ugyanott mondta ezt is: «Kazinczy a «Gyöngyök» fordításáért magát a tudományos tribunál előtt sohasem igazolhatja.»

Szólt még a műfordításról *Berecz* Károly is, ki 1858-ban egy «Százszorszépek» czímű füzetet adott ki, s e füzet bevezetésében a műfordítás hasznáról és elveiről is értekezett. Kimutatja, hogy «fejlődő irodalomban, mint a mienk, hol még a kritika útbaigazító és izlésnemesítő szavát sem hallhatni kellő kiterjedésben és hatálylyal — izlésünk nemesbülésére s átalában irodalmi mívelődésünkre, mi sem gyakorolhatna oly jótékony hatást, mint irodalmunknak ép e kevéssé ápolt ága». Aztán arról szól, hogy a magyar műfordítónak mennyivel nehezebb a feladata, mint a németnek. «Nekünk magyaroknak — így szól — elnézve, hogy még kifejlett nyelvünk nincs, nyelvünk sajátságai is fölötte megnehezítik valamely költői mű fordítását; vegyük pdl. magát szóragozásunkat, mely a legszebb szót is alkalmatlanná teszi és nehézkessé; aztán a mellett, hogy fölötte rímszegények vagyunk: valamely eszme vagy tárgy kifejezésénél sem válogathatunk az ugyanazon értelmet kifejező szavakban . . .» E nehézségeknél fogva többet nem is igényel Berecz a műfordítótól, mint hogy «az eredeti szellemét és értelmét minél hívebben visszatükrözve, bírjon könnyűséggel s legyen minden tekintetben az eredetit *megközelítő*».

Miután így végig mentem mindazokon, kik eddig irodalmunkban a műforditás elveivel foglalkoztak, megkisérlem magam is

annak definitioját adni. Szerintem minden fordításnak, ha *az* akar lenni, első és elmellőzhetetlen föltétele az anyagi hűség. Jól mondta Chateaubriand: «Szükség nyomban követni az írót nemcsak szépségeiben, hanem hiányaiban, gondtalanul és lankadtan szerkesztett részleteiben is, gondot kell fordítani száraz és unalmas helyeire, figyelmezni a stilre, a beszéd harmoniájára, s mind arra a mi külsőképen a költőt teszi.» Meg kell óvni természetesen az alaki hűséget is, azonban csak akkor, ha ennek megóvása által nem vétünk a nyelv szelleme ellen. Olyan műformát, mely a nyelv szellemével határozottan ellenkezik, *más megfelelő*vel kell a fordítónak helyettesítenie. Nem áll absolute, amit Imre Sándor mond a fordítás ez oldaláról, hogy t. i. «a fordított elmeművek az idegen népek művészetét nem ismertetik, hanem félreismertetik, a műizlést nem képezik, hanem ferdítik, ha az alakot híven nem állitják elő.» Mert Homéros és Vergilius hexametereit például joggal fordíthatjuk alexandrinekkel, minthogy a magyar eposnak *ez* a formája és ha Homeros és Vergilius magyarok lettek volna, bizonynyal ők sem irnák eposzaikat hősi hatosban. Természetes, hogy a külalak e magyarositásával közel járunk ahhoz a veszélyhez, hogy a belformát, azaz a mű szellemét is megfosztjuk idegen zamatjától. De az igazi művész érteni fog ahhoz, mint kell e veszélyt kikerülni, s forditása azért, mert majd minden magyar élvezheti, nem lesz egyszersmind «paprikás-szalonna-izű».

Mig tehát a fordítás bármely műnek más nyelvre való áttétele, addig a műfordítás valamely szépirodalmi műnek más nyelvre való olyan áttétele, mely anyagilag, és a mennyiben az illető nyelv természete engedi, alakilag is hű.

Természetes dolog, hogy valamely műfordítás megitélésénél nem szabad mindig csupán csak ezt a meghatározást mérvesszőül vennünk, hanem figyelnünk kell ama törvényekre is, melyek a műfordításra nézve az illető korban érvényben voltak. Szemügyre kell vennünk továbbá a nyelv akkori fejlődési állapotát is, mert különben megeshetik, hogy a fordítót olyannal vádoljuk, a miért vád nem értheti. Nagyon helyesen mondja erre vonatkozólag Heinrich Gusztáv a «Bácsmegyei gyötrelmei» uj kiadásához irt előszavában a következőket: «Hogy a nyelv oly fejlődési stádiumában, a milyenben akkor hazai nyelvünk volt, az ilyen fordítás, (t. i. a hű és mégis magyaros fordítás), mely minden körülmények között felette nehéz, részben legyőzhetetlen akadályokba ütközik:

azt csak azok tagadhatják, kik nem birnak annyi történeti érzékkel, hogy egy régibb fejlődési korszakba visszaképzelhessék magukat ... E nehézségeket tekintetbe kell vennünk, ha munkásságukat helyesen, méltányosan akarjuk megítélni.»

II. A műfordítás haszna.

A műfordítás az egyes nemzetek szépirodalmának közvetitője, és mindenek előtt azt czélozza, hogy elhárítsa a szépirodalom termékeinek elterjedése elé a nyelvek külömbözése által görditett akadályokat. Nincs müvelt irodalom, melyre idegen irodalmak ne hatottak volna. Ezt a hatást pedig a legtöbb esetben nem az illető külföldi termékek *eredetii*, hanem azok *fordításai* szokták létrehozni. E tekintetben külömben minden egyes nemzetnél máskép alakulnak a viszonyok; a dolog jobbára attól függ, mennyire elterjedt azon a vidéken az illető idegen nyelv, továbbá hogy mekkora és mily irányu a nyelvtanulási kedv az egyes népeknél. Az angol például leginkább a francz̈ia irodalommal ismerkedik meg, mivel ez a nép lakik hozzá legközelebb; az olasz megtanul francziául és spanyolul; a franczia nem igen szeret nyelvet tanulni, s legtöbbnyire épen csak azok adják ott erre rá magokat, a kik fordítani akarnak az illető nép irodalmából. A mi iróink például a német és nagyobbrészt a francia irodalmat az eredetiben olvassák; de már például az olasz költőkkel, az angolokkal, a spanyolokkal, az oroszokkal csak fordítás utján ismerkednek meg. Hat tehát a műfordító legelőször az iró-világra, melynek izlését gyakran más irányba tereli, de hat a nagy közönségre is, mely általa ismerkedik meg az emberi szellem olyan termékeivel, melyeket élveznie különben nem lehetett volna. A remekmüvek nem egyes nemzetek birtokai, hanem az egész müvelt világéi; a műforditás teszi őket az emberiség köztulajdonává. Ezért kell törekednie minden népnek, hogy a világirodalom classicusait fordításban birja, ezért alakítanak a legtöbb helyen társulatokat, melyek egyik főczéljokként a müfordítói irodalom emelését tüzik ki; ezért mondta végre Arany János is (egyik halála után közzétett levelében), hogy: «szégyen gyalázat, hogy nincs jó Faust fordításunk!» Azt hiszem, Arany e mondását szabad általánosítani is; a mint szégyen, hogy nincs jó Faust-fordításunk: szégyen az is, hogy nincs meg irodalmunkban a világ sok más szellem-óriásának munkája sem.

A műfordításnak ezek szerint legelső sorban az irodalom látja a hasznát. Másodsorban a nyelv az, melynek fejlődésére nagy befolyást gyakorol. Némely nemzetnél amarra, másnál pedig erre hat a műfordítás nagyobb mértékben. Halljuk, mit mond erre nézve Kazinczy a «Pályám Emlékezeté»-ben:

«A stilistikának külömböző, sőt ellenkező nemei vannak. Minden nemnek s minden időnek más a nyelve. Az ir jól, aki úgy ir, a hogy a hely megkivánja, apte qui dicit. A sokszinüségre kell tehát törekedni, nem (amit mások óhajtanak) az egyszinüségre, s a *fordítás erre a legszerencsésebb eszköz*. De nem a *mi* nyelvünket kell idegenné tenni igyekeznünk, hanem idegent tenni mienkké.»

Amit itt Kazinczy mond, az csak az egyes iró stilusának javitásáról szól, melyre nézve az idegen remekek fordítása egyik legczélszerűbb eszköznek van elismerve. A tolmácsolandó irónak árnyalatos kifejezésekben, és fordulatokban való gazdagsága arra ösztönzi az embert, hogy e gazdagságot, ha annak saját nyelvében híjával van, elérni iparkodjék. Ekkép születnek azután az uj szók, melyek lehetségessé teszik az egyes fogalmak közti szorosabb distingválást, s ezáltal emelik a nyelv szabatosságát. Ha ez uj szókat a nemzet összesége is elfogadja, akkor a műfordítás haszna *egyetemessé* lesz.

A fordítás uj *szók*on kívül uj mondatszerkezetek és szólásmódokat is szokot meghonositani a nyelvben. Az előbbiek mindig, az utóbbiak pedig a legtöbb esetben megfertőztetik a nyelv szűzies tisztaságát; és ebben rejlik a műfordítás ama veszélye, melyet fájdalom ritkán birnak elkerülni a fordítók. Más nyelv kaptafájára huzott szó- és mondat-alkotások, más nyelv gondolkozás módja szerint kifejezett eszmék rányomják a nyelvre az idegenszerűség bélyegét, melyet, ha már megvan, vajmi nehezen lehet kiirtani.

Ez az idegenszerűség leginkább ott keletkezik, a hol nem veszik figyelembe Horatius bölcs tanácsát:

«Nec verbo verbum curabis reddere fidus
Interpres. . . .»

Ezen elv félreismerése — szól P. Thewrewk Emil «A helyes magyarság elvei»-ben — szülte és szüli azt a tömérdek germanismust, latinismust, szóval barbarismust, mely mai irodalmi nyelvünkben nyüzsög. E nyelvrontás rendszerint onnan ered, hogy

fordítóink beleszoknak az idegen nyelv észjárásába, és mivel a magyar nyelv sajátszerü életét nem igen vizsgálták, az idegen nyelv mintájára szabják mondataikat. Ez tehát nem egyéb, mint tudatlanság s az ily fordítás a nyelvet végre kivetközteti eredeti sajátosságából.

A magyar irodalomban a *műfordítás* szolgált a nyelvujítás eszközéül. Kazinczy híres kilencz kötete közvetítette azt a nagy hasznot, mely a széphalmi mester munkájából nyelvünkre háramlott. De másrészről az is bizonyos, hogy ha Kazinczy a nyelvujítás munkáját inkább eredeti müvekkel vihette volna végbe, nem gyártotta volna azt a sok idegenszerű szólást, melyeknek kipusztitásán a nyelvtudománynak most kell még fáradoznia. De hát hol az a fény, melynek ne volna árnya? Hisz annak a haszonnak is, mely az idegen remekek megismeréséből keletkezik, van káros oldala! Veszélyezteti az irodalomnak nemzeti irányban való fejlődését s utánzókat szül, akik önállóság nélkül szükölködve, téves irányba terelik a költészetet. Csakhogy ezért senkinek sem jut majd eszébe, elitélni az idegen remekekkel való foglalkozást, épugy mint nem akarhatja senkisem kárhoztatatni a műfordítást, mert nagy előnyei mellett lehetnek hátrányai is.

III. A magyar műfordítás a legrégibb időktől egész az «első virágzás» koráig.

Minél több akadálya van valamely nemzeti irodalom önnönmagából való kifejlődésének: annál inkább rá van az szorulva a fordításokra. Nem csoda tehát, hogy a magyar irodalom termékei között a fordítások olyan nagy tért foglalnak el. A legrégibb időktől fogva a legujabbakig rengeteg száma került nálunk sajtó alá az idegen nyelvekből átültetett műveknek, úgy hogy a fordított munkák mennyiségre nézve tulhaladják az eredetieket. A magyar műforditás története azért jókora fejezetét teszi a magyar irodalom történetének, s az a körülmény, hogy e tárgygyal kimerítőbben eddigelé úgyszólván senkisem foglalkozott, eléggé indokolhatja a jelen munkálat közrebocsátását.

A műfordításnak irodalmunkban legnagyobb szerep abban a majdnem hatvan évre terjedő korszakban jutott, mely a magyar királyi bécsi testőrség felléptével vette kezdetét, s 1831-ben Kazinczy halálával ért véget. Dolgozatomban kiválóképen ezzel a korszakkal

akarok foglalkozni. Minthogy azonban a tárgy folytatólagossága nem engedi, hogy ez időszakot az azt megelőzők figyelembe vétele nélkül vázoljam: szükségesnek tartom röviden előrebocsátani a magyar műfordításnak a legrégibb időktől egészen az 1773-dik évig terjedő történetét is.

A kereszténység behozatala tette nálunk legelőször szükségessé irodalmi termékek fordítását. Azoknak az idegen papoknak, akiket szent István behozatott az országba, hogy itt terjeszszék az Üdvözítő tanait, legelső dolguk az volt, hogy leforditották «a templomban olvastatni szokott evangyéliomi szakaszokat, a szerkönyvet (rituale) és némely közimát és éneket» magyar nyelvre; minthogy pedig az akkori magyar nyelyben hiányoztak mindazok a fogalmak melyeket a keresztény vallás terjesztői be akartak oltani a népbe: a fordítók egész seregét az uj szóknak alkották, melyek aztán nyelvünkben lassanként meggyökereztek. Bizvást elmondhatni, hogy azok az evangéliomok és zsoltárok, azok a vallásos elmélkedések és szentbeszédek, melyek e korban készültek, csekély kivétellel nem egyebek fordításnál. Minthogy a katholikus egyház nyelve akkor is a latin volt: kétségtelen, hogy mind ez imákat latinból fordították. A Halotti Beszédet, a Könyörgést és a Königsbergi töredéket ilyen latinból való fordításnak tarthatni.

A nemzeti irodalom második időszakából majdnem csupa fordítás maradt ránk. Ezek a fordítások egytől-egyig a vallási irodalom körébe tartoznak, a melyet az ekkor alakult szerzetek mindenképpen gazdagitani törekedtek. Hogy mint fordításoknak, mekkora a becsök, azt már megmondja Toldy is, midőn így nyilatkozik rólok: «Azon tapadó hűség, melylyel a középkor általában ragaszkodott a szentírás betüjéhez, azon hatás, melyet a deák szöveg a még fejletlen nyelven dolgozókra gyakorlott, ezt többnyire feszessé, erőltetetté, gyakran idegenszerüvé tette; s az eredetinek nem mindig biztos megértése sokszor merőben hibás helyeket csúsztatott ez időszak irásaiba.» Ez az itélet többé-kevésbbé ráillik e korszak valamennyi fordítására; csak három emelkedik ki közülök: az úgy látszik egy szerzőtől való «Mária siralma» és «Szent Bernát hymnusa», továbbá némileg a Szent Margit legendája is.

A Mátyás és a Jagellók korában készült fordításokban már sokkal kevesebb az idegenszerüség, mint a Lajos és Zsigmond korabeliekben. A fordítók iparkodtak szabadulni attól a nyügtől, melyet a túlságos hűség követelése rájuk rakott; sokkal folyéko-

nyabban, sokkal magyarosabban irtak, bár természetes, hogy olyan korban, melyben a magyar költők jókora része latin nyelven zengett, nem volt szűkiben a fordítások stılusa sem a latinosságoknak. A Báthori Lászlónak tulajdonított biblia, a Winkler-, Nádasdy-, Kazinczy stb. codexek vallásos tanitásai, szerzetesi irásai, postillái: mindezek magukon hordják kisebb-nagyobb mérvben a nyelvvel való küzdés nyomait. Csak a debreceni könyvtár legendáriuma tesz kivételt, mert ennek irályában sokkal több a csin és szabatosság, mint az említettek legnagyobb részében. A mysteriumokat kell még említenünk, melyeket a papok eleinte latin, későbben magyar nyelven játszottak el, s melyekkel azután a nép maga is szeretett elmulatni. Ezeknek a fordítása már sokkal könnyedebb, minthogy itt a darabosságokat az élő szóval való gyakori elmondás többnyire elsimította.

Irodalmunk ujkorának első időszakában, mely 1526-tól egész 1608-ig terjed, a műfordítás épugy mint a megelőző korban, jobbára vallási munkákra szorítkozott. A hitújitás által a katholikusok és reformátusok között megindított szellemi harcz mindenek előtt abban nyilvánult, hogy ezek is, azok is iparkodtak a szent irást minél jobb fordításban adni a nép kezébe. Katholikus részről Komjáti Benedek, Pesti Gábor és Erdősi János fejtettek ki nagyobbmérvű munkásságot. Hármuk között, a mi a hűséget illeti, Erdősi Jánosé, a mi a magyarosságot illeti, Pesti Gáboré az elsőség.

A protestans fordítók amazoknál nagyobb súlyt fektettek a tartalmi hűségre, és mivel e mellett nyelvök is folyékonyabb, szabatosabb: fordításaiknak a katholikusokénál nagyobb becset kell tulajdonítanunk. Első helyen a Heltai Gáspár magyar bibliáját kell említenem, melyet a Károli Gáspár nagyon tökéletlen fordítása utol nem érhetett. A többi protestáns fordítók közül a nevezetesebbek: Dávid Ferencz, a ki egy «Könyvecskét az igaz keresztyéni keresztségről» bocsátott közzé, Székely István, a ki a zsoltárokat fordította zsidó eredetiből, Melius Péter stb.

A világi költészet terén e korban nem igen találkozunk fordításokkal. Regeiróink használtak ugyan külföldi mondákat és novellákat, de azokat leginkább csak *átdolgozták* magyarra, ugy hogy munkáikat utánzásnak igen, de fordításnak nem lehet mondani. Istvánfi Pál «Volter és Grizeldisz»-t Petrarca után, a drávai névtelen Rusztán császárját szent Eustach után, Balassa Bálint «Euryalus és Lucretia»-t Aeneas Sylvius után, a «Fortunatus» irója

pedig regéjét német forrás után készitette. Ezekkel ellentétben egyenesen németből való fordításnak mondja Toldy «Ponciánus históriájá»-t, továbbá «Salamon és Markalf»-ot, megjegyezve rólok, hogy *első kisérletei a magyar szépirodalmi prózának.* Ime tehát széppróзánknak, a melynek fordítással vetette meg alapját Báróczy, még legelső kisérletei is fordítások voltak.

A classicai világból vett mondák, továbbá a bibliai tárgyú elbeszélések e korban nagyobbára utándolgozások voltak. A feddő költemények között is van ilyen; Toldy említi, hogy Petki János «Az Virtusnak és Voluptásnak vetekedések»-ről irt művét Silius Italicus után készitette. Ismeretes dolog továbbá, hogy legrégibb meseiróink, Pesti Gábor és Heltai Gáspár, nemcsak tárgyat kölcsönöztek máshonnan, hanem sok mesét egyenesen *fordítottak* is. Hűségre nem igen ügyelt sem az egyik, sem a másik; mindakettő prózában fordította a verset is, még pedig Pesti lehetőleg kevés szóval, ellenben Heltai áradozóan.

A lyrai költészetben nagy tért foglaltak el az egyházi énekek fordításai, melyekben a már fenntebb említett Székely István és Kálmánchehy Márton tüntek ki. Itéletet fordításaikról, minthogy azok elvesztek, mondani nem lehet. Ha azonban kortársaik hasonló munkáiból következtethetni, vajmi kevés figyelemre méltó lehetett bennök. — A dráma terén is találkozunk fordításokkal. Azok a színművek, melyeket ez időszakban a tanodákban szoktak volt előadni, jobbára fordítások vagy átdolgozások voltak régi classicusokból. Mint fordításoknak, e műveknek becsök egyáltalában nincs. Ezzel ellentétben igenis érdekesek a másféle classicusokból eszközölt fordítások, melyek közül legkivált a Decsi Jánoséi emlitendők. Catoból, Horatiusból és Sallustiusból fordított, még pedig szépen és, a mi több, kora többi eféle termékeihez viszonyítva, egyszersmind meglehetős hűséggel. Toldy megemlíti Laskai János Aesopusát is, melyről azonban, minthogy ő sem juthatott hozzá, itéletet nem mond.

IV. Az első virágzás és a hanyatlás kora.

A tizenhetedik században a magyar műfordítás bár számra nézve kevesebbet produkált, mint a megelőző korban, de annyiban mégis haladást mutat, a mennyiben kezdtek nemcsak a nyelv szabatosságára, hanem a nyelv csinjára is ügyelni. Ebben a tekin-

tetben különösen Szenczi Molnár Albertet illetheti méltó elismerés, mint a ki négy évet töltvén Rómában, ez idő alatt megtanulta az olasz nyelvet, s minden erejével azon volt, hogy annak fölülmulhatatlan széphangzatát, a mennyire lehet, anyanyelvében is elérje. Látta, az olasz költészet mennyire gazdag a külforma száz meg százféle változataiban, érezte, hogy milyen dallamossá teszi azt a rímek csengése, bongása és zsoltárfordításaiban bizonyságát adta annak, hogy külalak tekintetében a magyar vers is képes sok olyanra, a mire eddig képtelennek hitték. Szenczi Molnár Albert zsoltárai a tizenhetedik századbeli protestáns irodalomnak igaz dicsőségére válnak s igaza van Toldynak, midőn azt mondja rólok, hogy «időszakot alkottak». Nem éri ugyan el a zsoltárokat, de szintén nagybecsü «Calvin Institutiói»-nak ugyancsak Szenczi Molnár Albert által eszközölt fordítása, mely alapját vetette bölcsészeti és hittudományi műnyelvünknek.

A *katholikus* irodalom e korban Káldi György «Szentirás»-ával gyarapította bibliafordításaink számát. Pázmány Péter, a magyar biboros Cicero nyelvének hatása látszik meg e munkán, melyet mint műfordítást majdnem egy rangra állíthatunk Szenczi Molnár Albertéivel.

A világi költészet terén csak az egy Haller János «Hármas Istóriá»-ja érdemel e helyen említést. A mű első része (Nagy Sándornak egynehány nevezetes dolgai) Haller saját megjegyzése szerint egy Argentinában összeszedett és 1494-ben kinyomtatott krónikából van fordítva. A második részt (Jeles példabeszédek) eredetileg Oringavai Rinmann János irta, kinek könyvét 1508-ban adták ki Hágában. A harmadik részt már a czimlapon is fordításnak vallja Haller, mert azt mondja róla: A Nagy Trója Veszedelmének legigazabb Istóriája, mellyet Fogaras várában rabságában magyar nyelvre fordított. Ennek az utóbbinak az eredetijét Colonnai Guidó irta.

Haller már tudta, hogy a fordításnak a hűség a legfontosabb kelléke, és óvakodott is attól, hogy az eredetitől eltérjen. Ezt kimondja előszavában is, ahol a helynevek megváltoztatását, illetőleg modernizálását elhibázott dolognak tartja s azt mondja: «Én szánt szándékkal azt jobbitani és mostani formába hozni nem akartam, egynehány okokra nézve, mind azért, hogy a *régi együgyü munkának becsületit előttem viseltem*». A Hármas Istória nagy népszerűségét különösen annak köszönhette, hogy folyékony, egészsé-

ges magyar nyelven van irva, jóllehet ez sem ment attól a hibától, melyben régi műfordításaink csekély kivétellel majdnem mind szenvedtek: s ez az áradozás, a túlságos bőbeszédüség hibája.

A classicai művek forditása terén hanyatlás állott be. Míg az előbbi korszakban keveset termeltek, de jót, most sokat fordítottak, de rosszul. Mintha csak a Lugossy József elvét vallották volna, hogy a classicusokat lehet «házi zubbonyba» is bujtatni! Hogy a legsilányabbon kezdjük, megemlítjük Dálnoki Márton Annæus Florus fodítását, melyet nem igen mult felül Kéri Sámuel «Keresztény Senecája», Forró Pál Curtiusa, Balogh György Cicerója. «Mily színben jelennek meg a classicusok, kiált fel Toldy, azon korbeli nyelvökön! Kényelmes, körüliró bőséggel adatnak a történetirók s e mellett numerus és csín nélkül; Cicero azon elegantia és finomság nélkül, mely leveleit jellemzi. Érezhető sülyedés a hatvan évvel korábbi Esterházy-féle levelekhez hasonlítva!»

A classicusok fordításait nem tekintve, a műfordítás a Toldy által első virágzás korának nevezett században szintén virágzás korát élte. Szenczi Molnár Albert, Káldy György és Haller János az a triumviratus, melynek e virágzás előmozditásában legnagyobb érdeme volt. Hozzájuk képest csakugyan nagy hanyatlás mutatkozik azoknál a műforditóknál, kik az 1711—1772-ig terjedő időszakban szerepeltek. De igaz az is, hogy ez irodalmunkra annyira meddő korszak legnagyobb dicsőségét két olyan férfiú tette, kik babérjaik egy részét a műfordítás terén aratták, t. i. Faludi Ferencz és gr. Haller László. Különösen az első volt, a ki a fordítást a nyelv szépitésére való eszköznek nézve, e fajtáju művei által «a magyar prózának széptani tekintetben *uj lökést adott.*» Rá is, épugy mint Szenczi Molnár Albertre, nagy hatása volt az olasz irodalomnak, melyet Rómában való tartózkodása alatt módjában volt alaposan tanulmányozni. Joggal mondhatta azért irodalomtörténetünk atyja Kisfaludy Károly feletti emlékbeszédében, hogy lyrai költészetünk először Faludi Ferencz kezei között Rómában, s olasz befolyás mellett nyere művészi csínt.

Bizvást elmondhatni, hogy Kazinczy elözője a nyelv gazdagítása terén Faludi volt. S ez nem is lehetett másként: a nyelv szegénysége rákényszerítette, hogy ujítson, hogy eddig nem hallott kifejezés-módokkal éljen, sőt hogy olykor idegenszerűséggel is megfertőztesse stilusát. Be kell azonban vallanunk, hogy a mi az utóbbi vádat illeti, az nem borithat homályt Faludi nevére; még

pedig nemcsak azért nem, mert a nyelv akkori állapota sokat kimenthet, de azért sem, mert Faludi sokkal inkább ügyelt a magyaros ízre, mint a hogy ezt nagy utódja Kazinczy tette. Ha Faludi Kazinczy korában él, s *akkor* vállalkozik a nyelvbővités nehéz munkájára, nem nyüzsgene a magyar beszéd a sok idegenszerűségtől. Faludi ugy ismerte a nép nyelvét, mint kevés elözője, s annak kincseit ki is bányászta. Ez tette stilusát olyan zamatossá, hogy a magyar nép egyre ujabb meg ujabb kiadásokban olvasta a «Nemes ember»-t, a «Nemes urfi»-t, «Nemes asszony»-t, az «Udvari ember»-t s egyéb müveit. Mint forditások e müvek nem tarthatnak számot nagy becsre, minthogy az anyagi hűséget Faludi nem igen vette figyelembe. Fordításainak némelyikére, például a «Bölcs és figyelmetes Udvari Ember»-re, inkább ráillik az utándolgozás név, mert ebben gyakran annyira megy szabadsága, hogy az eredetinek hat sora nála 29 sorra van kinyújtva.

Ez a szélesség hibája gróf Haller László Fénélon-fordításának is, mely a magyar népnek ebben a században époly kedves olvasmánya volt, mint a mennyire szerették Haller névrokonának Hármas Istóriáját a mult időszakban. Különösen a mondattagok arányos szerkezetére fordított nagy figyelmet a magyar Fénelon szerzője, a kinek még az az érdeme is megvan, hogy első volt, a ki a francia irodalom egy termékét megismertette népünkkel.

A hanyatlás korának harmadik nagyja, Mikes Kelemen, szintén foglalkozott műfordítással. Maga vallja, hogy «sok francia könyvet fordított magyarra» ; de helyesen vélekedik Aigner, Mikes Kelemenről irt jeles monographiájában, midőn annak a nézetnek ád kifejezést, hogy a «Törökországi Levelek» irója nem annyira fordításokat, mint inkább átdolgozásokat készitett. Ez átdolgozásai közül a következőket említem: «Az iffiaknak Kalauza», «Az epistoláknak és evangeliomoknak magyarázatja», «A keresztről», «Az idő jól Eltöltésének módja». Utolsónak hagytam legismeretesebb fordítását, Gomezné «Les journées amusantes»-jának átültetését, mely «Mulatságos napok» czim alatt jelent meg.

Az említetteknél sokkal csekélyebb fontosságuak e korszaknak a hittudományi irodalom körébe tartozó fordításai. Bél Mátyás a Károli bibliáját adta ki javitásokkal, Bárány György és Torkos András ujra lefordították a szentirást, még pedig az utóbbi az egészet, az előbbi pedig csak az ó-testamentomot. Ezeken kívül nagy számu ugynevezett buzgalmi iratot fordítottak, de sem ezek,

sem az említett biblia-fordítások nem érdemelnek nagyobb figyelmet. Ugyanezt mondhatni arról a sok fordított vallás-erkölcsi szindarabról is, melyekkel ez időszakban drámai irodalmunkat gyarapították. Csak egyetlen írót kell itt dicsérettel kiemelnünk, s ez Illei János ki *Boethius*on kívül fordított *Metastasió*ból is. «Titus kegyelmessége» czímű fordításának magyarosságát ma is méltán lehet csodálni; szinte megfejthetetlen, hogy olyan «zord izlésű kor»-ban, mint a minő irodalmunkban a XVIII. század közepe volt, hogy irhattak olyan szemenszedett, egészséges zamatossággal, amilyent Illeinek majd minden sorában talál az ember. Valóban csekély elismeréssel adózik Toldy Illeinek, midőn Boethius-fordítását csak «elég jónak» mondja.

ELSŐ RÉSZ.

A MŰFORDÍTÁS TÖRTÉNETE 1772—1808. A FRANCZIA ISKOLA.

V. Bessenyei és Báróczy.

Az a pangás, mely a XVIII. század közepén annyira elsekélyesítette a honi irodalmat, a bécsi magyar testőrség felléptével megszűnt. Körülbelől ötven esztendeig elhanyagolt kerthez hasonlított a magyar literatúra, melyben az elcsenevészedett fákat idegen ojtással kellett megnemesíteni. A műfordítás volt az az eszköz, melylyel a testőrség új életet öntött irodalmunkba, a műfordítás indíotta meg azt a korszakot, melyet már Toldy Ferencz az «ujjászületés» korszakának nevezett el. Kétségtelen, hogy Bessenyei és köre helyes uton jártak, midőn ehhez az eszközhez folyamodtak irodalmi munkálkodásukban. A nyelv tökélyesbítésére jobb módot kivált ebben az időben nem választhattak volna. De csalódnék aki azt hinné, hogy a műfordítás föntebb elmondott előnyei birták testőreinket ez irodalmi ág túlnyomó művelésére. Nézetem szerint ennek három oka van. Az első az, hogy Bessenyei és a köréhez tartozó irók érezték, hogy nincs bennök tehetség nagyobb becsü művek alkotására. A második az, hogy ő reájok is elragadt az a majdnem gallomaniává fajult franczia-imádás, mely akkor legkivált a bécsi udvarnál nagy divatban volt. A harmadik indok végül nyelvünk akkori állapota, melynél fogva nagy dolognak vették, ha az elegáns franczia nyelvnek csak egy pár mondatát is át tudták ültetni a mi «paraszt» nyelvünkre. Erre nagyobb ambicziójuk volt, nagyobb dicsőséget is láttak benne, mint eredeti mű-

vek irásában. Ez indokokból könnyen megfejthető, miért szoritkozott a franczia iskola működése majdnem kizárólag fordításokra. Irtak ugyan eredeti műveket is, azaz olyanokat, melyekre nem volt ráirva, hogy «fordítások», de aligha csalódom, ha azt hiszem, hogy ez eredetieknek tartott munkák közül soknak fogják még fölfedezni az *igazi* eredetijét. Manapság például egyszerüen irodalmi csalásnak bélyegezné az ember Simai Kristóf eljárását, a ki meglehetős híven lefordítva Brühl «Der Bürgermeister»-ét, azt mint eredetit bocsátotta közzé. De úgy látszik, abban az időben még nem voltak annyira tisztázva az irói tulajdonjogról szóló fogalmak, hogy az ilyet plágiumnak nézték volna; mert különben nem tehetné föl az ember Bessenyei Györgyről, hogy fordított darabot eredetinek vallott volna. Már pedig az «Ágis tragédiája» melyet eddig általánosan eredeti műnek hittek, nem egyéb mint francziából való fordítás, miként ezt Jankovich Miklós bizonyítja, Szentgyörgyi Gellért Sallustius-fordításához írt bevezetésében, a hol a fordított művek jegyzékében ez is fel van említve: 1772. Béts. Ágis tragédiája és Agyáris keserve, fordította Bessenyei Franczia nyelvbe ruházott munkából.[1])

Igaz, hogy Bessenyei nem igen volt hű fordító, s így meglehet, hogy talán a szigoru hűség szemmel nem tartásánál fogva érezte magát a vázoltuk eljárásra feljogosítva. Maga mondja idegen irodalmakból eszközölt fordításainak egyikére, hogy az «fordítás is, nem is». Mondja pedig azt meglehetős önérzettel «A hármas vitézek»-hez[2]) írt előszavában:

«Ha gondolod, hogy magyarba nem lehet elég erővel, méltósággal, mélységgel írni, végy időt e kis munkának megolvasására. Ez a darab pedig fordítás is, nem is Voltaire Triumviratusából.»

Ilyen «fordítás is, nem is»-féle munkáknak nagyon bőviben volt irodalmunk a mult század végén és a jelen század elején. Nagyon előmozdította ezek elszaporodását az a körülmény is, hogy fordítóink igen gyakran másodkézből fordítottak; így pld. a régi classikusok átültetésénél franczia fordítást használtak, a mit már Jankovich is méltán megró idézett előszavában, midőn azt mondja:

---

[1]) Sallustius, ford. Szentgyörgyi Gellért, Buda 1811. I. köt. 57. lap.

[2]) A hármas vitézek, vagy Triumviratus. Bessenyei György által. Voltér szerint. Bécs 1779.

«De a görög fordítást csak akkor állítom érdemesnek, mikor az a klasszikusoknak eredeti munkájokból késztttetik, nem pedig ismét a deák vagy egyéb magyarázatokból anyai nyelvbe ruháztatik.»

Ilyen másodkézből való fordítás Bessenyei Lukánusa is [1]. Hogy mért nem fordította Bessenyei a «Pharsaliá»-t az eredeti latinból, annak egyszerü okát adja Kazinczy a következőkben: «Lukánt kénytelen vala francziából fordítani, mert deákul csak annyiban érte, amennyiben arra a franczia nyelv által segéltetett». [2])

De Bessenyei még a meglehetős hű Marmontel-féle franczia fordítástól is nagyon eltért (ő ezt használta), s így esett meg, hogy a tömör római klasszikust sikerült teljesen ellapitania. Hogy épenséggel nincs igaza Ballagi Aladárnak, midőn e fordítást «emelkedett stilusa s általában nyelvkezelés tekintetében Bessenyei legjelesebb művei közé» sorozza, könnyen be lehet bizonyitani néhány mutatványnyal. Ezt pdl. hogy: «Cœlum Mars solus habet», így adja vissza Bessenyei:

«Mars te vagy egyedűl, ki az égnek terjedett tábláját egészen foglalod.»

Vagy ime egy más mutatvány:

Unde venit Titan et nox ubi sidera condit
Quaque dies medius flagrantibus aestuat horis
Et qua bruma rigens ac nescia vere remitti
Adstringit Scythico glacialem frigore pontum :
Sub iuga iam Seres, iam barbarus isset Araxes
Et gens, siqua iacet, nascenti conscia Nilo.

«Azon részektől fogva, hol fényes napunk hajnala után magát e világ felibe emeli, azon helyekig, hol az Éjszaka nyugszik; déli forró Egeinknél kezdve az Északi jeges Tengerekig, Scythát, Armenust s Népeket, ha vannak, kik a Nilust földünknek gyomrából származni láttyák, mind meghódoltathattyátok vala.»

Ez a dagályos szószaporítás, mely lehet minden, csak nem classicus, bizony nem érdemel akkora dícséretet, mint a mekkorát Ballagi rája halmoz. Hanem igen is a maga helyén idézhetjük itt

---

[1]) Lukanus első könyve. Pozsonyban, Landerer Mihály betűivel 1776. Bartsay Abrahámnak.

[2]) Báróczi minden munkája VIII. kötetében. Báróczi élete. 12. lap.

Toldynak egy Bessenyeire vonatkozó nagyon is igaz mondását: «Vajha ő és társai izlést kölcsönöztek volna inkább Páris lakójától mint tárgyakat és puszta formát!» Bessenyei fordításainak hiányossága különben jórészt abban is leli okát, hogy nem értette jól azokat a nyelveket, melyekből fordított. Körülbelől rája illett, amit Lessing mond: «Unsere Uebersetzer verstehen selten die Sprache; sie wollen sie erst verstehen lernen; sie übersetzen, um sich zu üben.» (Briefe, die neueste Literatur betreffend. Reclam-féle kiadás. V. ktt. 208. l.)

Az említetteken kivűl Bessenyei még a következő munkáit vallotta fordításnak, illetőleg utándolgozásnak: A szent apostol Tamás, mint ellene állhatatlan bizonysága a Jézus Krisztus istenségének, Pozsony 1773. Németből. A mi urunk Jézus Krisztusnak haláláról való gondolatok, francziából. Pozsony 1777. Az ember, poemában; az anglus Pópnak elméje szerint 1803. (Kézirata a nemz. múzeumban). Negyvenkét munkája között még körülbelől 10—12 van, melyeket fordításnak, vagy inkább utándolgozásnak lehet tartani. E művek eredetiit majd az lesz hivatva kifürkészni, a ki meg fogja ajándékozni irodalmunkat egy kimerítő Bessenyei-monografiával. «A philosophus» szerzője megérdemli, hogy emlékét ily módon is megörökitsük; ha műveinek becse nem is, de méltóvá teszi őt erre az a körűlmény, hogy ő volt nemzeti irodalmunk ujjászületésének fáradhatatlan buzgalmú megindítója. Eredeti dolog művei között nagyon kevés van; így pdl. csak copia híres «Pontyi»-ja is, mely akkora népszerűségre tett szert, mint Bessenyei egyik munkája sem. (Ezt a Pontyi alakot Goldoni «La finta ammalata» czímü vigjátékából vette, a melyben van egy hóbortos patikus, a ki szintén egyre a kínai meg a mongol birodalom ügyeiről beszél, még pedig ugyanolyan módon, mint «A philosophus» elhiresült «Pontyi»-ja.) De volt mégis Bessenyeinek annyi tehetsége, hogy átkölcsönzéseit élvezhető alakba tudta önteni; ez, meg azután az a körülmény, melyet már fentebb említettem, hogy t. i. az ő példájára kezdtek irogatni és olvasgatni a bécsi magyar testőrök, elég arra, hogy tisztelté tegye nevét az utókor előtt. Nélküle talán még egy-két évtizedig tespedt volna irodalmunk tétlen henyeségben; ha ő nem indítja meg a magyar *irodalom* ujjászületését, nem indítja meg Báróczy sem ujjászületését a magyar *nyelv*nek.

Igen; Báróczit illeti a dicsőség, hogy a magyar széppróżát,

-mely Pázmány óta egyre csak hanyatlott, s csupáncsak Faludinál tudott megint fényre szert tenni, ugyszólván ujjá teremtette, vagy legalább az utat egyengette annak ujjá teremtéséhez.

Milyen különbség Bessenyei és Báróczi nyelve között! Ha az ember amannak Lukánusa után elolvassa ennek Kassandráját: azt hiszi, hogy e két író felléptét legalább ötven esztendő választja el egymástól. Amott határozatlanság a kifejezésekben, a grammaticai és syntacticus formákban, a helyesírásban: itt meglepő biztosság, elegantia, erő. Ott minden lépten-nyomon érzi az ember, a mit Bessenyei maga mond egyik előszavában: «Ezt a kis fordításomat *ezerszer* igazítottam már, mégis alig olvasok benne úgy 6—7 sort, hogy hibáját ne lássam.» Emitt minden folyékonyan gördűl, mintha csak most írták volna, nem egy évszázaddal ezelőtt. Ott a nehézkes darabosság egyre eszébe juttatja az olvasónak, hogy fordítással van dolga: itt úgy van vele az ember, mintha csak eredetit olvasna. De nagyon igaza van Bacsányinak, mikor így dall a «Kasszandra» fordítójához:

Felfedezvén nyelvünk fényes méltóságát
Te űzted el népünk korábbi vakságát,
Ki másnak koldulván rongyollott jószágát,
Nem látta hazája önnön gazdagságát!

Elveti hályogát ugyancsak végtére,
Melyet az idegen maszlag vont szemére;
Tekint íróinak immár érdemére,
Könyveket szentelvén Báróczi nevére.[1])

Báróczi mondhatta volna műveiről, a mivel Bessenyei hivalkodott «A hármas vitézek» föntebb czitált bevezetésében: «Ha gondolod, hogy magyarban nem lehet elég erővel, méltósággal, mélységgel írni, végy időt e kis munkának megolvasására». De ő túlzásig vitte a szerénységet; nincs jellemzőbb e két íróra nézve, mintha ide igtatjuk a Bessenyei dicsekedése mellé a Báróczi önvádaskodását, melyet művei első kiadásának bevezetésében olvashatni: «Én (e művet) fordításában megfosztottam méltóságának nagy részétől és majd minden erejét elvettem».

Hogy mások mennyivel többre becsülték működését, mint önnönmaga, bizonyítja az az itélet is, melyet Révai mond róla a

---

[1]) Kazinczy «Bácsmegyei gyötrelmeit» Báróczi tisztelőinek ajánlta.

«Candidati erigendæ eruditæ Societatis hungaricæ» czímü füzetben: «Hic primum quasi facem prætulit eleganti ore illi sensui, qui præteriore hoc tempore tota fere Hungaria cœpit quam dulcissime provagari.»

Természetes, hogy hibát Báróczi nyelvében is találhatni Különösen idegenszerűséget lel nála az ember itt-ott; teszem ilyeket: «Minekutána megolvasni méltóztattál», vagy pedig: «Tapasztalni fogod, nem annyira szükölködni e könyvet ditséret nélkűl» becsületet csinálni (faire honneur), tisztába hozni (ins klare bringen) stb. De ezek nála olyan ritkán fordulnak elő, hogy bizony kissé túlzott Kazinczy, midőn az «Idegenszerűségek Geniusának» Xenidionnak első ápolgatójává tette meg Báróczit.

«S a leány
Mondá: Nevem Xenidion s Etelke;
Báróczi volt ápolgatóm, az uj
Szép Attikának méhe; ő tanított
Engem szemérmes édest selypeni,
S távozni a durva nép beszéditől,
S nevetni a duva nép vad gúnyjait.»

Báróczi csakugyan újított, de ujításaiban nagyon bátortalan volt,s fölötte félt attól, hogy valahol meg találja sérteni nyelvünk szellemét. Mondhatni, inkább volt ujító elvben, mint gyakorlatban. De még azt a kevéske ujítást is, a mit meg mert tenni, szükségesnek találta jól megindokolni: «Ha a görögök ujítást nem hoztak volna be — így szól — soha annyira nem vitték volna tudományukat, s az ékesszólásban el nem hiresedtek volna. Miért ne követhetnők hát mi is nyomdokukat s ne ujítanánk nyelvünkön?» Másutt meg: «A magyar nyelv szűk voltával, más nyelv segedelme nélkül, közönséges beszédünket is alig tudjuk folytatni s akaratunkat egymás között magyarázni». Inkább ezekre a nyilatkozatokra, mint tényleges ujításokra kell tehát vonatkoztatni Kazinczy fentebb idézett sorait.

A mellett, hogy Báróczi «könnyű, mívelt tónusa, választékos tiszta, dallamos folyású nyelve» által előkészítette azt a nagy reformácziót, melyet Kazinczy nem hajtott akkora sikerrel végre, mint a mekkorával azt Báróczi megkezdte: a «Kassandra» fordítójának azt az érdemét sem szabad elmellőzni, hogy ő nagy mértékben járult hozzá a fordítás kellékeiről való fogalmak tisztázásá-

hoz. Sokkal műveltebb és tágabb látkörű ember volt Bessenyeinél, és sohsem követte ennek másodkézből való fordítási módszerét. A mely nyelvet nem értett, abból egyszerűen nem fordított. Mindig tisztában volt az eredetivel s azért sohasem volt arra szüksége, hogy azt hamisítsa. Fordítása majd mindenütt megfelel a szigorú hűség követelményeinek, ámbár nem ragaszkodik sohasem a betűhez. Tudta, mennyire igaza van Lessingnek, a mikor a «Hamburgische Dramaturgie»-ben így szól: «Allzu pünktliche Treue macht jede Uebersetzung steif, weil unmöglich alles, was in der einen Sprache natürlich ist, es auch in der anderen sein kann».

Báróczi sokkal kevesebbet írt Bessenyeinél, mindössze körülbelöl tíz kötetet. Első műve «Kassandra» volt, Calprenéde hétkötetes regénye, mely után Marmontel-nek nyelvünkre többször is lefordított «Erkölcsi meséi» és Dusch «Erkölcsi levelei» következtek. E műveket a közönség sokkal nagyobb lelkesültséggel fogadta, mint («Pontyit» kivéve) Bessenyei összes irodalmi termékeit. S irodalom-történeteink eddig mégsem igen méltatták érdemeit annak a Báróczinak, a ki stilusával megelőzte korát. Maga Toldy, a ki pedig a dicsérő szóval nem igen szokott fukarkodni, irodalomtörténetében Bessenyeivel két oldalon át foglalkozik, míg Báróczival rövid tizennégy sorban végez. *Csak* fordító volt, azt mondja róla.

VI. Bessenyei és Báróczi iskolája.

Azok közül, a kik Bessenyei, de kivált Báróczi példáján buzdulva, műfordításokkal gyarapították irodalmunkat, első helyen olyan férfiut kell említenünk, a kit eddig nálunk vajmi kevés figyelemben részesítettek. Bessenyei Györgynek az öcscse ez, Bessenyei Sándor, a ki szintén testőr volt, és későbben, mikor megvált a testőrségtől, «cs. és kir. lovas kapitány» lett. Ennek mondja magát véleményem szerint egyetlen munkájának, Milton-fordításának [1]) czimlapján. Toldy alig említi nevét, s ha jól tudom, eddigelé csak Ballagi Aladár méltatta, föntebb idézett nagybecsű művében.

[1]) Elveszett Paradicsom, Milton által; fordította frantziából Bessenyei Sándor, cs. és kir. lovas kapitány. Kassán, Ellinger János, cs. és kir. privil. Könyvnyomtatónál. 1796.

Csakhogy ő nagyon elveti a sulykot, midőn Bessenyei Sándor fordításáról kicsinylőleg nyilatkozva, azt költőietlennek mondja. Nem *bátyját* közelítette meg Sándor, mint Ballagi mondja, hanem igenis megközelítette Báróczit; művének majd minden lapja Bároczi nyelvének szabatos magyarosságát juttatja eszünkbe. E magyarosság nála annyiban tisztább, amennyiben sokkal szerényebb volt, hogysem bármi ujítást is megengedett volna magának. «Semmi új magyar szót nem teremtettem — mondja a bevezetésben — sem pedig a franczia nyelv reguláihoz magamat nem szabtam, hanem csupán csak a magyar nyelv természetét vettem regulául; főczélom volt az, hogy meg ne fertőztessem vagy erőltessem. Érzem is magamban, hogy ezen fordításomban született nyelvemnek nyakát nem szegtem. Ugyanazért ha a szó szerint való fordítást keresed, a *francziában* a magyar Miltont meg nem találod; vagy ha megleled is, csak ott, a hol a két nyelv természete egymással nem ellenkezik.»

Mint ez idézet utolsó soraiból is látható, s mint különben a czimlapon is őszintén ki van mondva: Bessenyei nem az eredeti angolból fordította Miltont. Minthogy sehol rá nem akadhattam, melyik franczia fordítást használta: a fordítás hűségéről nem mondhatok itéletet. Annyit az eredetivel való összehasonlításból megláthattam, hogy néhol a fordítás nagyon hű, másutt pedig kelleténél szabadabb, sőt van úgy is, hogy kivált a nehezebb helyeken 3—4 sor egyszerüen ki van hagyva. — Még csak arról az egyetlen ujításáról akarok megemlékezni Bessenyeinknek, melyet a tulajdonnevekkel elkövetett. Nagy buzgalmában ugyanis ezeket is — lefordította. Így születtek meg azután ilyenféle nevek: Galamb Kristóf, Angyal Mihály, mely hatósági engedély nélkül eszközölt névmagyarosítást Bessenyei uram Columbus Kristóf és Michel Angelo urakon vitte véghez.

Szintén a Báróczi befolyása alatt kezdette meg irodalmi működését báró Naláczi József, a ki a hetvenes évek elején testőrködött Bécsben, később pedig Zarándvármegyének lett a főispánja. Három könyve jelent meg: Jung éjjelei,[1]) Eufémia[2]) és A szeren-

[1]) Jung éjjelei avagy siralmai, melyet francziából forditott Báró Naláczi József, Nemes Zaránd vármegyének főispánja. Nagy-Szeben, Hochmeister 1801.

[2]) Eufémia, vagy a vallás győzedelme. Szomorú darab D'Arn aud álta mely francziából fordíttatott. Pozsony. 1783.

csétlen szerelmesek.[1]) Ezek közül kivált az első helyen említett mű érdemel figyelmet, melyet pedig Toldy nem is emlit; ezt Naláczi 1772-ben kezdte meg, de csak 1801-ben adta ki, miután ugyanannak a munkának fordítását már Péczeli közrebocsátotta. Naláczi sem az eredetiből fordított, hanem francziából. Ha már most tekintetbe veszszük, hogy a franczia nyelv is mennyire elnyujtva tudja csak visszaadni az angol költők erőteljes, tömör stilusát: könnyen elgondolhatni, mennyit vesztettek a «Young siralmai» az által, hogy franczia lébe föleresztve kerültek magyar konyhába. Ennek az elnyujtásnak ime egy példája:

Most elérkezvén útjának közepére, a magas levegő-égben ül gyászos királyi székiben az éj; mint egy méltóságát elfedezett és fényesség nélkül lévő istenség kinyujtja ón-pálczáját az elaludt világra.»

(Night, sable goddess, from her ebon Throne
In rayless mayesty now stretches forth
Her leaden sceptre o'er a slumb'ring world.)

Ősi magyar kényelemmel, lomhán mozog Naláczi beszédje: sehol se vehetni észre azt a törekvést, hogy rövidebben mondja meg azt, a mit mondani akar. Magyaros a fordítás, igaz; de hát nagyon is «házizubbonyos».

Az «Eufémia» czimlapján nincs ugyan kitéve Naláczi neve, de az «ajánlás» alá igtatott «B. N. J.» betük, nemkülömben annak említése, hogy «minekutána Comensnek fordítását elvégeztem volna,» kétségtelenné teszik, hogy itt is Naláczi munkájával van dolgunk. A fordító e műben ügyes verselőnek mutatja be magát; alexandrinjei mind hangzatosságra, mind magyarosságra nézve megállják helyöket.

«A szerencsétlen szerelmesek» már kevésbbé jól sikerült. Maga is mondja ennek a bevezetésében: «Az egész darab mind a szorongatás, mind pedig a kihagyás miatt ékességéből és erejéből sokat elvesztett». Különben erre a fordításra is ráillik, a mit a «Young éjjelei» átültetéséről mondtunk.

A testőr-irók közt harmadik helyen sepsi-zoltáni Czirjék Mihályt említem, az «Érzékeny levelek» [2]) «czifrabeszédű és hosz-

[1]) Arnaud: A szerencsétlen szerelmesek, avagy gróf Comens. Szomorú darab, Kolozsvár és Szeben. 1793.

[2]) Érzékeny levelek, melyeket francziából magyarra fordított Cziriék Mihály, magyar nemes testőrző. Bécs, Trattner, 1775.

szubeszédü fordítóját» [1]). Az «Érzékeny levelek» czim alá a következők vannak foglalva: Heloïsenek Abelardhoz és Abelardnak Heloïsehez intézett levele, Colardeauból, Vallière herczegasszonynak levele XIV. Lajoshoz Blin de Saintmore-ból, végre Barnavel levelei Truménhoz Dorat-ból. Czirjék sem ment attól a terjengő áradozástól, mely e kor iróit majd kivétel nélkül jellemzi; s ezért nem érthetek egyet Ballagival, aki szerint Czirjéket «magyaros szórendje, könnyen érthetősége és ritka élénksége kortársai fölé emeli.» Sőt ellenkezőleg, én azt hiszem, nagyon helyesen jellemezte őt Kazinczy, a mikor «czifrabeszédü»-nek mondta. Az a sok szatmárvidéki tájszó, melylyel fordítása meg van rakva, igaz, hogy magyaros izűvé tette az «Érzékeny levelek»-et: de veszendőbe ment majd mindenütt az a finomság, az a csin, mely az eredeti franciát jellemzi. Abelard aligha irt volna olyan paprikás szalonnaizű levelet Heloïsenek, mint a minőt Czirjék ád elénk, aki úgy fordította iróit, hogy azok az uj köntösben maguk is bajosan ismertek volna elmeszüleményeikre.

A testőr-iskola többi műfordítóiban is jobbára ugyanazokat a hibákat és ugyanazon előnyöket lehet megtalálni, mint Czirjék Mihályban. Alsó-őri Farkas Antal, a ki öt esztendeig testőrködött II. József uralkodása alatt, «Erkölcsi iskola» [2]) czimmel adott ki egy história-gyűjteményt, melyet németből fordított. Abból, hogy a mű második kiadást is ért, azt lehet következtetni, hogy a folyékony előadásu historiák az akkori közönségnek kedves olvasmányai lehettek.

Kis-harsányi Harsányi Sámuel, épugy mint az előbbi, szintén csak egy munkával szaporította fordítási irodalmunkat. D'Arnaud érzékeny szerelmes történeteiből ültetett át nyelvünkre hármat: az «Adelson és Salvini», «Lucia», és «Melani és Fanni» czimüeket.[3]) Már Harsányinál nem sokat kell böngészgetnünk, ha idegenszerüséget akarunk találni; stilusa a sok egymásra halmozott hosszú

---

[1]) Kazinczy nevezi így az «Utazások»-ban.

[2]) Erkölcsi iskola, azaz 24 nyájas históriák, melyek e világnak csalárdságait ... mutatják. Irattatott két részben, német nyelven; ez haza fiainak kedvekért fordította magyarra alsó-őri Farkas Antal, a kassai districtusnak provincialis commissariusa. Kassa. 1790.

[3]) Érzékeny mesék d'Arnaud által, fordította francziából Harsányi Sámuel, magyar nemes testőrző. Sopron 1794.

szó miatt rendkívül döczögős, fordítása hűség tekintetében még a legcsekélyebb követeléseknek sem felel meg.

Harsányinál sokkal ügyesebben fordított kis-rhédei Rhédei Lajos, a ki egy Mária Teréziáért Bécsben elmondott imát [1]) magyarított. A kis, harmincz lapra terjedő füzethez hozzá nem juthattam, s igy csak azt idézem, amit Ballagi mond róla: «Nagy gonddal, a kifejezésekre, mondat-alkotásra való nagy ügyességgel van készitve e mű s mint ilyen, grammatikátlan korban igazán ritkaságnak tekinthető».

Baranyi László «Mulatságos beszélyeit» [2]) hagytam legutoljára. Ez a fordítás jobb ugyan Baranyi László elismert silányságu eredeti munkáinál, de azért izléstelenség tekintetében a szerző itt is kitett magáért. Baranyival zárom sorát a testőr-fordítóknak, a kik valamennyien a franciás iskola tagjai voltak. Ez iskola többi hiveiről a következőkben lesz szó.

RADÓ A.

Finn népdal. [3])

Több könyűm van, több keservem,
Mint kavics a vízmederben,
Mint göröngy a patak mentén,
Hangafű a homokmezőn;
Tüske nincs több tíz uton sem,
Puszta földön nincs több porszem!

Olyan ló sincs hajh! semerre —
Paraszt még föl nem nevelte,
Nincs nemesnek nagy udvarán,
Nincs a legjobb plébánián,
Nincs az egész vármegyében —
Mely elbírná szenvedésem!
Búmat messze elhordozná,
Elhordozná — meg se hozná!

R. A.

---

[1]) Mária Terézia római császárné, magyarok és csehek királynéja betegeskedése alkalmatosságával a svétziai királyi követség kápolnájában szent András havának 29. napján 1870. németül elmondott beszéd és imádság, melyet kisrhédei Rhédei Lajos hadnagy és magyar nemes testőrző magyarra fordított. Pozsony Landerer 1781.

[2]) Mulatságos beszélyek, melyeket németből magyarra fordított Baranyai László.

[3]) Kanteletar, I. 53. Enemp' on minulla huolta.

AZ ALLITERATIÓ SZEREPE A LATIN KÖLTÉSZETBEN.

Nem rég e folyóiratban [1]) Krajcsovics úr a középkori magyar költői maradványok verseléséről értekezvén, vizsgálat alá vette az azokban található alliteratiókat is. Czikkének bevezetésében az eredményt előlegezve igy szól: «Nálunk sem zárható ki végkép a feltevés, hogy a legrégibb korban, melyből emlékeink — sajnos — nincsenek, nagyobb és határozottabb szerepe lehetett a hangbeli rythmus e tényezőjének; fenmaradt költői emlékeinkben azonban már csak helylyel-közzel fordul elő mint diszítő jelenség a kiválóbb gondolatok előadásában, miáltal alkalmazásában az ornamentalis szép jellegét nyeri. Ily ékítményi jelenségül nézve az egyes eseteket, elég dús és változatos alliteratiókat találunk.» Ugyanezt a gondolatot, talán egy árnyalattal még óvatosabban kifejezte már Arany János, [2]) de azért mégis Krajcsovics részletes kimutatása alighanem a legtöbb olvasó előtt az újság szinével bírt, söt, mint tudom, nem egy olvasóban határozott kételkedéssel találkozott.

Az eldöntetlenség majdnem ugyanazon stadiumában áll e kérdés a latin költészetre nézve, és meg-megújuló vita tárgyát képezi, vajjon a latin költők használták-e öntudatosan, és mily mértékben használták az alliteratiót.

Újabb időben Plautusra nézve *Lorenz* szólt a *Miles gloriosus* kiadásának [3]) előszavában behatóbban az alliteratió, assonantia és rím külömböző nemeinek használatáról és azt mondja, hogy e hangjátékok az egész darabon végig vonuló jelenségekként tűnnek fel. Sokkal többet állít *Klotz Richard,* [4]) ki kutatásában egyelőre a *Miles gloriosus* első felvonására szorítkozván, abban azt a törvényt akarja felfedezni, hogy *minden* vers vagy önállóan, vagy a reá következő verssel együtt alliteratiót mutat. Klotznak ez állításából polemia keletkezett közte és Lorenz közt, [5]) mely eléggé mutatja, mily kevéssé vannak még tisztázva e kérdésben a vélemények.

---

[1]) Philol. Közl. VI. (1882), 705. sk.

[2]) Arany, Prózai Dolg. 16. l.

[3]) Ausgewählte Komoedien des T. M. Plautus. III. B. 61. sk.

[4]) Zur Alliteration und Symmetrie bei T. M. Plautus. Zittau 1876.

[5]) Philol. Anzeiger. VIII, 292. sk. és IX, 278. sk. Programm des Johanneum in Zittau. 1877.

Vergilius Aeneisét az alliteratióra nézve Kvičala tette beható vizsgálat tárgyává.[1]) Ő a szerinte itt előforduló alliteratiókat a következő kategoriák szerint rendezi: 1. Olyanok, hol a vers első és utolsó szava alliterál, pl. *D*iscite iustitiam moniti et non temmere *d*ivos. Ilyent az Aeneisben 376-ot talál, mi az összes versek 3·9%-át teszi. 2. Olyanok, hol egy versben két szópár alliterál, úgy hogy azok keresztbe vannak téve *(abab)*, pl. *C*unctus *o*b Italiam terrarum *c*lauditúr *o*rbis. Ilyent 442-t, vagyis 4·5%-ot talál. 3. Olyanok, hol két alliteráló szópár egymás után következik *(aabb)*, pl. *S*ed *s*i tantus amor *c*asus *c*ognoscere nostros. Ilyent 425-öt, vagyis közel 4·3%-ot talál. 4. Olyanok, hol egy alliteráló szópár egy másikat közbe fog *(abba)* pl. *M*iscere et *t*antas audetis *t*ollere *m*oles. Ilyent 399-et, vagyis több mint 4%-ot talál. Továbbá összeszedi azon verseket, melyekben syntaktikailag összefüggő, vagy egymással valamely párhuzamban álló szók alliterálnak, ezek 3%-ot, amazok 3·7%-ot tesznek. Gyakoriak azon versek, melyekben a két utolsó szó alliterál; ezeket a különféle rythmus szerint ismét több alosztályba sorolván, azt találja, hogy azok az összes verseknek közel 7·5%-át teszik.

Végre valamennyi, bármily módon feltünő alliteratiót egybe állítja és azon meglepő eredményre jut, hogy az Aeneis 9896 verse közül 7178 vers, vagyis 72½% alliteráló. E számból Kvičala enged ugyan valamicskét, elismervén, hogy egyik-másik alliteratió puszta véletlenség lehet, de fentartja, hogy az összes versek legalább ⅔ részében valóságos, szándékolt alliteratió van.

Meglepő ez az eredmény, mert majdnem megfoghatatlan, hogy egy állítólag oly sűrűen előforduló jelenség oly költeményben, mely hosszú évszázadokon át a legbehatóbb kutatások tárgya volt, oly kevés figyelemre talált. Egészen el nem kerülte ugyan már a régi magyarázók figyelmét sem, mert Servius az Aen. III, 183. e szavaihoz *casus Cassandra canebat* megjegyzi: Hæc compositio iam vitiosa est, quæ maioribus placuit, ut *Anchisen agnovit amicum* (III, 82), *et sale saxa sonabant* (V, 866). Ebből kiviláglik, hogy Servius tudta, miszerint a régibb latinságban az alliteratiót kedvelték, míg azt az ő korában kakophoniának, vagy legalább mesterkéltségnek érezték. De mégis a régi theoretikusok oly kevés

[1]) Neue Beiträge zur Erklärung der Aeneis von Kvičala (Prag, 1881). 293—447. l.

fontosságot tulajdonítottak e jelenségnek, hogy még csak határozott műszavok sem volt arra. Mert a παρήχησις, πάρισον és παρονομασία oly szóalakzatok, melyekkel alliterátió, assonantia vagy rím össze van ugyan kötve, de ezek mégis nem tisztán hangzásbeli jelenségekként jönnek tekintetbe, hanem csak a mennyiben a hasonló hangzással valami értelmi elmésség, szójáték van összekötve.

Hogy a rómaiaknak arra a hangegyezésre, melyet mi alliteratiónak nevezünk, nem volt szavuk, azt talán abból lehetne kimagyarázni, hogy ők egész theoriájukat egyszerűen a görögöktől áttvették, kiknél az alliteratió nem volt oly jelentős tényező, [1]) valamint abból, hogy a régieknél általában a művészet theoriája messze elmaradt a praxis magas fejlettségétől.

Magát az *alliteratió* szót először használta *Jovianus Pontanus* [2]) (1481-ben megjelent Actius czímű dialogusában), ki e jelenséget Vergiliusra vonatkozólag elég bőven tárgyalta és azt így határozza meg: *Fit itaque in versu, quotiens dictiones continuatae vel binae vol ternae ab iisdem primis consonantibus, mutatis aliquando vocalibus, aut ab iisdem incipiunt syllabis aut ab iisdem primis vocalibus.* Azonban Pontanus figyelmeztetése meglehetősen feledésbe ment, míg e század első felében *Naeke* tette ismét a római költészetben, nevezetesen Plautusnál előforduló alliteratiót bővebb tanulmány tárgyává. [3])

Azonban Naeke ezen jeles dolgozata sem keltett valami általánosabb hatást. Találkoztak ugyan egyesek, kik nyomába léptek, pl. *Cadenbach,* De alliteratione apud Horatium usu (Essen, 1837), *Schlüter,* Veterum Latinorum alliteratio cum nostratium alliteratione comparata (Monast. 1840). De ezek az elszórt vizsgálódások nem keltettek nagyobb figyelmet, úgy hogy a latin

---

[1]) Hogy azonban a görög nyelv és a görög költészet az alliteratiót mint alkalmi díszt szintén ismerte és nem épen ritkán alkalmazta, arra könnyen lehet elég példát találni. Homerosnál előforduló számos ily példára figyelmeztetett *Bekker, Hom. Blätter,* 195. l. Vele szemben ugyan *Lehrs* (de Arist. stud. Hom.) azt tartja, hogy azon véleményt, mintha ilyen összecsengéseket az ember csak észre is venne, ki kell irtani. A görög költészetben előforduló alliteratióról tudtommal irtak még *Holzapfel,* Ueber den Gleichklang bei Homer, Berlin, 1856., és *Franciscus Jacobi,* De usu alliterationis apud Sophoclem. Gottingae, 1872.

[2]) L. Gerber, Die Sprache als Kunst, II, 163.

[3]) Rhein. Mus. f. Phil. III. (1829), 324. sk.

költészet oly kitünő ismerője mint Lachmann Károly, azt hirdethette, hogy az alliteratio a latin költészetben egy minimumra szorítkozik. [1])

Igy történt, hogy egyesek mindig újra meg újra felfedezni vélték az alliteratiót a latin költészetben, és mindig meglepett és kételkedő publikumra találtak. Igy járt pl. Mähly, ki az alliteratióról szóló értekezésében [2]) ezeket meséli: Was die neuere Grammatik — vorzugsweise der germanichen Sprachen — mit einer dem Alterthum fremden Bezeichnung Alliteration nennt, hatte schon seit längerer Zeit meine Aufmerksamkeit hingelenkt auf die beiden klassichen Sprachen; da, als ich mit wachsender Befriedigung gesammelt, mit wachsender Ueberzeugung meine Notizen und Sammlungen geordnet hatte, bekam ich zufällig Kenntniss und Einsicht von der Abhandlung Naeke's im rhein. Museum 1829. de alliteratione sermonis latini. Dass hie und da gelegentlich auch schon von dieser eigenthümlichen Erscheinung die Rede gewesen war, wusste ich wohl, aber dass sie in diesem Umfange, ex officio, auf classischem Boden behandelt, ja auch nur bemerkt worden war, war mir neu u. s. w.

Igy járt Kvičala is, ki, miután elmondta, hogyan lett figyelmessé az alliteratióra és hogyan járt azután utána a latin költőknél, igy folytatja: «Hiebei muss ich nun offen von mir dasselbe bekennen, was auch Mähly gesteht. Auch ich wusste, dass die Alliteration der röm. Dichter hie und da gelegentlich erwähnt wird, ebenso glaubte ich aber aus der verhältnissmässig geringen Beachtung, welche von Seiten der Erklärer und Kritiker diesem Gegenstande zu Theil ward, schliessen zu dürfen, dass bisher niemand auf die überaus grosse Tragweite und auf den ausgedehnten Gebrauch der Alliteration in der röm. Poesie aufmerksam geworden war. Zufällig erhielt ich nach der Veröffentlichung meiner Vergilstudien (1878) Kentniss von der interessanten und lehrreichen Abhandlung Mähly's und durch diese wieder von der inhaltreichen und beachtenswerthen Abhandlung Naeke's.»

A vizsgálódás e szórványossága folytán e kérdés, bár mindig újra felvetették, nem tárgyaltatott oly kimerítően, hogy biztos, általánosan elfogadható eredményekre lehetett volna jutni, és míg

[1]) Ersch u. Grubers Encyclopaedie, s. v. alliteratio.

[2]) Neues Schweiz. Muzeum, 1864. 207. sk. ll.

némelyek a felfedező örömével és szokott sanguinismusával könynyen túlságba estek, mások mindent tagadó skepticismussal fogadták ez állítólagos felfedezéseket.

Pedig a latin költészet helyes méltatása érdekében érdemes volna e kérdéssel tisztába jönni, s igy nem lesz talán fölösleges az a kisérlet, hogy e jelenséget egész terjedelmében vizsgálván, megállapítani törekedjünk azon szerepet, mely az alliterationak a latin költészet különféle korszakaiban jutott.

A legfőbb nehézség, mely e kérdésben a megegyezésnek útját állja, az a körülmény, hogy bajos megvonni a határt egyrészt a szándékolt és érezhető, másrészt a véletlen, az ilyeneket nem épen leső fülnek fel sem ötlő alliteratio közt. Mig az egyik valamely versben a hangzók kellemes és jelentős összecsengését hallja, a másik azt állítja, hogy ő ebből nem vesz észre semmit, sőt ha észre venné, az izetlen mesterkéltség csak rontana minden költői hatást. Hol van ilyenkor a biró, kinek tekintélyének mindketten meghódolnának? A régi theoretikusok, mint már emlitettem, kevés felvilágosítást adnak e kérdésben. Minthogy pedig nem arról van szó hogy mit veszünk észre, és mit élvezünk mi, jobbára csak szemünkkel olvasó modernek, hanem milyen dispositiója lehetett e tekintetben az antik olvasónak és hallgatónak, utána kell járnunk, vajjon nem találunk-e a latin nyelvben némi útmutatást arra nézve, hogy a latinok általában kedvelték és keresték-e a hangzók ezen összecsendülését vagy sem.

A legtöbb nyelvben találunk több-kevesebb szólamot, mely világosan azon szempontból van szerkesztve, hogy alliteratió, vagy rím, vagy assonantia által hatásban nyerjen. A magyar nyelv is meglehetős bőségében van az ilyeneknek. Alliteráló szólamok pl. *tetőtől talpig, tenyeres talpas, kénye kedve, se füle se farka, se híre se hamva, se pénz se posztó, szeme szája eláll, fűnek fának elmondani, szerte széjjel, hanyatt homlok, kénytelen kelletlen, kivilágos kiviradtig, búbánat, bűvösbájos, mézes mázos, szemen szedett, fúrni faragni, csürni csavarni;* vagy az ilyen szópárok: *libeg-lobog, himezni-hámozni, hébe-hóba, hercze-hurcza, dinom-dánom, girbe-görbe* vagy a figura etymologica egy nemét képező ily kifejezések: *únos-úntalan, véges-végtelen, telides-teli, folyton folyvást, réges-régen, körös-körül,* stb. Találhatók, bár úgy látszik gyérebben, rímelő szópárok is pl. *dúl fúl, szánom bánom, ámul bámul, szőröstül bőröstül,* stb. Igen gazdag az ilyenekben a német nyelv, pl. *Stock und Stein, Hof und*

Haus, Feuer und Flamme, Bausch und Bogen, Gift und Galle, mit Mann und Maus, bei Nacht und Nebel, windelweich, lichterloh, stb. Ép oly gyakoriak a rímelők, pl. *Saus und Braus, Sang und Klang, Handel und Wandel, weit und breit, schlecht und recht,* stb. A román nyelvek gyérebben mutatják-e jelenséget, de gyakrabban mégis az alliteratiót mint a rímet, pl. a francziában: *craindre ni dieu ni diable, ni sel ni sauce, il ne remue ni pied ni patte, bel et bon, aussitôt pris aussitôt pendu, sauver la chèvre et le chou* (azaz többnyire tisztán népies szólásmódokban); vagy rímelők: *ni feu ni lieu, n'avoir ni foi ni loi, à fur et à mesure, ni vu ni connu, écu changé écu mangé.*

A régi latin nyelv a rím iránt kevés érzékkel bírt, annál számosabbak az alliteráló szólamok. *Wölfflin* e tárgyról szóló értekezéséhez több mint ezret állított össze,[1]) pedig ő csak egyforma beszédrészektől, tehát coordinált mondattagokból álló szópárokat vett fel jegyzékébe, s ennélfogva nemcsak a figura etymologica alá tartozó szólamokat nem vette fel, hanem az efféléket sem mint *vagi venti, viva voce, tamquam caballus in clivo, ad restem res redit,* bár sok ilyen kifejezésben az alliteratió szándékossága nem vonható kétségbe. Fölveszi tehát csak az ilyeneket, mint pl. *maria et montes polliceri, oleum et operam perdidi, vivus et videns, longe lateque, oro et obsecro* etc.

Kérdésünkre szorosan nem tartozik, de a magyarral való összehasonlítás szempontjából nem is érdektelen Wölfflin ebbeli vizsgálódásainak néhány eredménye. Igy kimutatja, hogy az alliteráló szópárok összeköttetésének legrégibb módja az asyndeton volt, mint azt a magyarban mai nap is kizárólag alkalmazva látjuk (pl. fűnek fának, szeme szája stb.). Ilyen asyndetikus párok pl. forte fortuna; fidi fiduciæ causa (a keresztény időszámítás kezdetéről

---

[1]) Die alliterirenden Verbindungen der lat. Sprache von E. Wölfflin. Sitzungsber. d. k. bayer. Akademie der Wissenschaften, philos.-philol.-histor. Classe. 1881. Bd. II. H. 1. — Természetes, hogy egyes kifejezéseknél kételkedni lehet, vajjon azok valóban szólamok értékével birnak-e, vagy csak egészen individuális összeköttetések. Másrészt azonban W. maga sem igényel összeállításának absolut teljességet, és valóban magam is, a nélkül, hogy épen utána jártam volna, hamarjában kijegyeztem e Wölfflinnél elő nem forduló alliteratiókat, melyek nekem legalább szólamoknak látszanak: *facere et fungi,* Lucr. I, 443. *increpat inciletque,* Lucr. III. 961. *cum pipere et palmis,* Pers. VI, 39.

való adásvevési szerződésben, melyben a jogásznyelv megőrizte a régi formulát); *loca lautia* (az idegen követeknek államköltségen adott lakás és ellátás); *purus putus* (a Karthagóval kötött béke pontozataiban, valamint Plautus és Enniusnál); *fortis fidelis, laetus lubens; semel saepius; sex septem; vinctus verberatus* (a XII. tábla törvényében); *fusus fugatus; oro obsecro; vive vale*, etc. A klasszikus próza az ilyen szópárokat már kötőszóval kötötte össze, de a hármas csoportokban megmaradt az asyndeton, pl. *veni vidi vici; dare donare dicare; fero fame frigore; siccus sanus sobrius.*

Gyakoriak a *neque-neque*-vel kapcsolt párok, minőket a magyarban is aránylag bőven találunk (pl. se füle se farka, se híre se hamva, se pénz se posztó).

A mi az alliteráló szók egymásutánját illeti, tekintetbe jön a végszótagok mennyisége, a tőszótagok magánhangzóinak hanglejtése, a szók aránylagos hosszúsága és azon viszony, melyben a szók fogalmilag állanak. És pedig a súlyosabb végzettel biró szók inkább második helyen állanak, pl. *fundĕre et fugāre*, úgy szintén a tőszótagban álló nyiltabb *a* inkább második helyen áll, pl. *longe lateque, ferro flammaque*, bár néha a megfordított rendet is találjuk. Ép úgy találjuk a magyarban azt a következetesen keresztül vitt törvényt, hogy a magashangú szó megelőzi a mélyhangút (fűnek fának, füle farka, mézes mázos, stb.).[1]

Az alliteráló szólamok ezen nagy bősége, melyről Wölfflin összeállítása meggyőz minket, eléggé bizonyítja, hogy a római ember füle különös kedvét lelte a hangok ezen összecsendülésében, és hogy e szerint a nyelvben magában meg volt adva annak a lehetősége, hogy ezt az összecsendülést a kötött beszéd egyik eleméül felhasználják. Kérdés már most, vajjon a tények eléggé bizonyítják-e, hogy ezt a lehetőséget valóban fel is használták, és ha igen, mi módon használták fel.

Véleményen szerint a latin költészetben alkalmazott alliteratió helyes méltatásának némileg útját állta az a körülmény, hogy azok, a kik avval eddig behatóbban foglalkoztak, mintegy præoccupálva voltak a germán alliteratio által és ehhez hasonló func-

---

[1]) Ezért mondja a magyar *éjjel-nappal* nem *nappal-éjjel*, és mondta volna mindig még akkor is, ha a régi magyarok nem számították volna a napot estétől estéig, mit újabban megint Vámbéry (A magy. eredete, 282. l.) a szórendből is akar következtetni.

tiót kerestek a latin költészetben is. Pedig ha az alliteratiónak különféle nemzeteknél található használatát vizsgáljuk, azt találjuk, hogy az különféle functiókat végezhet. Felhasználható az ugyanis 1. *a rythmikus sorok összefűzésére*, 2. *a főfogalmak, s így a hangsúlyos mértékben egyszersmind az ütemek kiemelésére*, 3. *a rythmustól eltekintve pusztán a hangzatosság (euphonia) érdekében*, 4. *hangfestésre*. Lássuk sorban az alliteratio e különféle nemeit.

Ugy mint már a prózai nyelvben az említett alliteráló szópárokban a kezdő hangzók összecsengése a tagok szoros összetartozását mintegy symbolice jelöli, úgy jelölheti az alliteratio a versben az abban foglalt rythmikus soroknak szorosan egymáshoz tartozását, úgy hogy az alliteratiónak hasonló feladata van, mint a modern költészetben a rímnek. Ilyen alliteratiót mutat különösen a régi germán költészet, hol az szabályszerűen van alkalmazva olyformán, hogy két-két szomszédos rythmikus sorban két vagy három szó ugyanazon mássalhangzóval kezdődik. Álljon itt például néhány sor a Hildebrandliedből:

*H*adubrant gimâlta | *H*iltibrantes sunu
mit *g*êrû scal man | *g*ëba infâhan
*o*rt widar *o*rte | du bist dir, *a*ltêr Hûn, [1])
ummet *sp*âhêr ; | *sp*enis mih
met dînem *uu*ortun, *uu*ili mih | dînû spërû *uu*ërpan

Hasonlók a Pannonia megvételéről szóló énekben a következő versek;

*Kel*en földén | a Dunán el*kel*ének,
Az *Cse*ken ők | *cse*kének,
Az *Te*temben | elf*elte*tének,
*Ér*den sokat | ők *ér*tenek,
*Szá*zhalomnál | meg*szá*llának. —
*Fe*ldedet attad | *fe*jér lovan
És *fi*vedet | aranyos *fé*ken.

Ilyforma alliteratiót véltek feltalálhatni a latin nemzeti verselés ránk maradt gyér töredékeiben és az iguviumi táblákon számunkra megőrzött umber imákban is. Ez utóbbiakban már *Grotefend* [1]) alliteráló saturniusokat akart kimutatni, és az alliteratio valóban eléggé szembeszökő, pl. ebben az imában:

---

[1]) l. Pauly Real-Encycl. IV. 95. sk.

Serfe Martie
Prestota Çerfia | Çerfer Martier
Tursa Çerfia | Çerfer Martier
totam Tarsinatem | trifom Tarsinatem
Tuscom Naharcom | Jabuscom nome
totar Tarsinater | trifor Tarsinater
Tuscer Naharcer | Jabuscer nomner
nerf çihitu | an-çihitu
Jovie hostatu | an-hostatu.
tursitu tremitu | sonitu savitu
ninctu nepitu | hondu holtu
preplohatu | previçlatu.

Westphal[1]) a régibb latin költészetben, különösen Plautusnál észrevehető alliteratióról szólván, hasonló módon nyilatkozik a latin, mint Arany a magyar költészetről: «Man kann sich nun des Gedankens nicht entschlagen, dass in einer früheren, der plautinischen Zeit vorausgehenden Periode die Alliteration noch wirksamer in der lateinischen Poesie gewesen sein muss; sehen wir sie doch im weiteren Fortschritt der Jahrhunderte, je mehr die Form der Poesie eine völlig griechische wird, immer mehr und mehr ersterben.» És odább: «Es hält schwer, den Gedanken abzuweisen, dass die italischen Völker ursprünglich nicht bloss die Alliteration, sondern auch die Art, das sprachliche Rythmizomenon ohne Rücksicht auf die Silbenlänge und Silbenkürze nach der Norm des Wortaccentes zu verwenden, mit den alten Germanen gemeinsam hatten.»

Teuffel[2]) is, a saturniust jellemezvén, így szól: «Die lockere Fügung (des Saturniers) wird gekräftigt durch das Band der Alliteration.»

De a saturniusokban található alliteratió mégis lényegesen más mint a germán alliteratió. Mindenek előtt koránt sincs *minden* saturniusban alliteratió, a hol pedig van, ott az nincs következetesen a két versfélre felosztva. Itt-ott találunk ugyan, különösen az irodalmi korszakból, ilyen saturniusokat is, pl.

*V*irum mihi Camina | insece *v*ersutum. (Liv. Andr.)
*F*ato Metelli Romai | *f*iunt consules,

---

[1]) Griech. Metrik. II. 36. sk.
[2]) Röm. Lit.-Gesch. 77. l.

Postquam *a*ves *a*spexit | in templo *A*nchisa
Per *d*ivas e*d*icit | præ*d*icit castus.
Deum *r*egis fratrem | Neptunum *r*egnatorem.
Manusque *s*usum ad cælum | *s*ustulit *s*uas rex.
(Nævius, B. P.)

De sokkal közönségesebb, hogy az alliteratió a saturniusnak csak egyik felére terjed. Igy pl. a következő, Herculesnek szóló áldozati imában: [1])

Quod re sua difeidens | aspere afleicta
Parens timens heic vovit | voto hoc soluto
Decuma facta poloucta | leibereis lubentes
Donu danunt Hercolei | maxume mereto
Semol te oraut se voti | crebro condemnes.

Hasonlót látunk a fent idézett umber imában, valamint a Catonál (de re rust. 141.) megőrzött régi latin carmenben, hol alliteratió nélküli sorok közben, ilyen sorokat találunk:

Ut fruges frumenta | vineta virgultaque
Grandire dueneque | evenire siris,
Pastores pecuaque | salva servassis;
Duisque duonam salutem | valetudinemque etc.

Ha tehát e versekben egyáltalában az alliteratiót a rythmussal összefüggésbe lehet hozni, legfőbb azt lehet mondani, hogy egy-egy rythmikus sornak ad szorosabb egységet, nem pedig hogy úgy, mint a germán allitteratió, két-két rythmikus sort összefűz.

(Vége következik.)

PIRCHALA IMRE.

Martialis IV. 74.

Nem látod, Cæsar, mi vitézül küzdnek az őzek,
S ily félénk vadban mennyi harag lakozik?
Kisded homlokaikkal akarják ölni meg egymást.
Óh könyörülj rajtok. Küld a kutyákat oda!

Ifj. REMENYI EDE.

---

[1]) l. Mommsen, Corp. Inscr. Lat. 1175. p. 240.

A HILDEBRANDDAL.

I.

Hallottam mesélni ....
Hogy egymást ketten küzdeni kihívták,
Hildebrand és Hadubrand két sereg között.
Apa is fiú is felölték fegyveröket,
Harczi mezben készen kézbe vették kardjukat,
A hősök méneken viadalra menének.
Harczias Hildebrand, bölcsebb és büszkébb
Kettejök között, kérdeni kezdé,
Kevés szóval tőle, kicsoda volna
Nemzője a népben ....
.... «vagy mely törzsből legyél.
Nevezz nekem egyet tudom én a többit,
Gyermek, minden népet ismerek a földön».
Hildebrand szülöttje, Hadubrand, így szóla:
«Harczosaink ígyen hirdeték énnékem,
Öregek és okosak, kik rég oda vannak,
Hogy apám Hildebrand, az én nevem Hadubrand.

*

Elbujdosott keletre bősz Otakert[1]) kerülve,
Dicső Detrével és sok drága néppel,
Házában hagyva elhagyatottan
Hű feleségét, gyámoltalan gyermekét,
Szűken szegényeket; kelet felé indúlt.
De azóta Detre ismét elveszté
Haláltól apámat. Kevés volt a hive,
Otakert ő mindig gyülölte mélyen,

---

[1]) A gót monda kerete: Dietrich elüzetése nagybátyja, Ermanrich által, menekülése Etzel hún király udvarához és visszatérése birodalmába. Ellenfele a mondában Sibich, Ermanrich bizalmas embere, ki a hatalmas királyt Dietrich ellenévé teszi. Otaker (Odoacer) csak akkor lépett a mondában Sibich helyébe, midőn a hagyomány a monda Berni Detréjét a történeti Nagy Theoderichchel lehetőleg kiegyeztetni, ill. összhangzásba hozni törekedett. A *Vilkina-saga*-ban (l. alább) még Sibich szerepel, a *Chronicon Quedlinburgense* (1025 előtt) és a *Chronicon Urspergense* (1126 előtt) feljegyzéseiben már Odoacer a gót király ellenfele.

De dicső Detre legjobban szereté.
Mindig népe élén csak küzdelmet kivánt;
Viaskodó vitézek, jól ismerték őtet;
Nem igen hiszem, hogy még földön élne.»

*

«Fenn a magasban Mindenható tudja,
Hogy ily közel rokon vitézzel még soha
Harczot nem harczoltál ....»

*

Karjáról most kösöntyüt, aranyból készültet,
Levett, mit adott kegyesen a király,
Húnoknak ura:[1] «Im, kegyem jeléül».
Hildebrand szülöttje, Hadubrand, igy szóla:
«Éles aczéllal kell ajándékot fogadni,
Vassal vasra. Túlokos vagy, vén hún!
Nagyon is csalfa! csalogatsz engem
Szép szóval, de tőrrel szeretnél megölni.
Megőszültél, öreg, csellel folyton csalva.
Hajós népek mondták nékem
A vendel taván[2]) túl, hogy harcz elragadta:
Halva Hildebrand, Heribrand szülöttje.»
Hildebrand szóla, Heribrand szülöttje:
«Látom fényes fegyveredről,
Hogy otthon vagyon jó urad tenéked,
A ki országából ki nem üzött soha.

*

Jaj nekem, világ ura, vészes végzet áll be.
Hatvan nyáron én és télen[3]) haladtam,
Hogy mindig tettek nyillövő népbe,
S egy várnál sem ért vészes halál engem:

---

[1]) A húnok királya kétségtelenül Attila, bár neve nincsen meg a szövegben. Az arany kösöntyükhöz v. ö. a *Walthariusban* említett *armillae pannonicaeket*, melyeket a hős Attilának kincstárából elvisz.

[2]) A vendeltó a középtenger, a mi bizonyítja, hogy dalunk korában a hagyomány már Olaszországhoz kapcsolta a Dietrich-mondát.

[3]) Ez a hatvan nyár és tél valószinűleg a. m. harmincz esztendő. Az angolszász és a skandináv hagyomány szerint is harmincz esztendeig bolyongott Dietrich országán kivül. Ha a szöveget hatvan évre értenők, Hadubrand is aggastyán volna, Hildebrand meg épen roppant öreg.

S most saját magzatom   rám méri kardját,
Lesújt fegyverével   vagy én leszek halála!
Im könnyen teheted,   ha telik az erőből,
Hogy ily kevély férfin   fegyverzetet nyerj,
Prédához is juss,   ha jogod van hozzá.
Az legyen a leggyávább   kelet[1]) leventéi közt,
Ki megtagadja a harczot,   melyet annyira óhajtasz,
A páros viadalmat.   Hadd döntse el a harcz,
Melyikünk birja ma   egyedül a prédát,
Kié legyen kettőnk közt   e két pánczél». —
Kezdték aztán kelevészszel   a kettős viadalt,
Hangos harczi zajjal,   mig vértbe akadt a vas.
Aztán össze értek,   kongtak kőfejszéik,
Hatalmasan verték   fehér pajzsaikat,
Mig hársdárdáik   hitványakká nem lettek,
Fegyveröktől felemésztve   ....

A Hildebranddal a német költészet legrégibb emléke: alakjánál, tárgyánál, régiségénél fogva egyaránt fontos és érdekes emléke a középkori irodalomnak, a modern népek költészetének egyik legelső maradványa, mely főleg az éposz történetének helyes megértésére is nagy jelentőséggel bír.

A költemény fönmaradt egy VIII—IX. századi hártyakéziratban (*Liber sapientiae*), mely jelenleg Casselban van, de valószinűleg Fuldából származik. E kéziratnak első és utolsó lapjaira (1a és 76b) irta két különböző, de egykorú kéz a költeményt, rendetlen pontozással, a versek megjelölése nélkül, próza gyanánt. Prózának nézte is és nyomatta le első kiadója Eckhard, *Commentarii de rebus Franciae orientalis, Wirceburgi 1729*, I. 864—902: *Fragmentum fabulae romanticae, saxonica dialecto seculo VIII conscriptae, ex codice Casselano* czímmel. A verset, az allitteratio alapján, felismerték és kimutatták a Grimm testvérek: *Die beiden ältesten Gedichte in deutscher Sprache, Cassel 1812.* E kiadással kezdődik a fontos emlék tudományos tárgyalása, melynek alapját Lachmann Károly vetette meg: *Über das Hildebrandslied*, Berlin 1833 (*Kleine Schriften*, I.). Legjobb kiadása Müllenhoff és Scherer, *Denkmäler deutscher Poesie und Prosa*, 2. kiad., Berlin, 1873. cz. kitünő gyüjteményében. Tudományos értékűek még Grein C. W. M. (Göttingen 1858), Sievers Ede (Halle 1872), Vollmer Sánd. és Hofman K. (Lipcse 1850) kiadásai.

---

[1]) Kelet országa, keleti ország a. m. a frank birodalom keleti része t. i. Németország. Utóbb a. m. Németország keleti része t. i. Ausztria.

A Hildebranddalra vonatkozó teljes irodalmat felsorolja Paul Piper *Die Sprache und Literatur Deutschlands bis zum zwölften Jahrhundert*, Paderborn, 1880, I. köt., 117—120 l.

A költemény nyelve közel áll az alnémethez, de alapjában felnémet nyelv. Valószinű, hogy a dal, melynek vége hiányzik s mely közben is több helyütt hézagos, Hessenben vagy Thüringiában keletkezett, minden esetre még a VIII. század elején. Nem lehetetlen az sem, hogy a tisztán felnémet költeményt egy alnémet származású és nyelvű ember jegyezte fel és feljegyzés közben a szöveget helyenként saját kiejtése szerint módosította.

Eginhard, Nagy Károly életirója meséli, hogy a nagy frank fejedelem a nemzeti epikus költészet emlékeit, melyek a nép ajkán éltek, gyüjtette és feljegyeztette (cap. 29: *barbara et antiquissima carmina, quibus veterum regum actus et bella canebantur, scripsit memoriaeque mandavit)*. E gyüjtemény, úgy látszik, már nemzetietlen érzésű fia, Jámbor Lajos alatt elveszett, kiről életirója, Theganus, azt irja: *poetica carmina gentilia, quae in iuventute didicerat, respuit nec legere nec audire nec docere voluit.* De nem lehetetlen, hogy a Hildebranddal e gyüjteménynek egyedül fönnmaradt darabja, — bár általában azt hiszik és állítják, főleg támaszkodva a költemény nyelvi sajátságaira s töredékes voltára, hogy az a fuldai codexnek üresen maradt lapjaira nem más kéziratból lemásoltatott, hanem emlékezetből, még pedig nem minden tekintetben hű emlékezetből feljegyeztetett.

E véleménynyel szemben, melyet főleg Müllenhoff K. vitat, Holtzmann Adolf (Pfeiffer *Germaniája*, IX. 1864, 289. l.) kimutatni törekszik, hogy a dal a fuldai kéziratba nem emlékezetből, hanem egy másik kéziratból lemásoltatott. Fő érve, hogy a kéziratban a két hős neveiben a *brant-* és *braht*-ra végződő alakok váltakoznak (Hildebrant Hildebraht, Hadubrant Hadubraht), a mi nemcsak azt bizonyítaná, hogy a feljegyző csakugyan egy kéziratból, melyet helyenként rosszul olvasott, másolta le a költeményt, hanem azt is, hogy e másoló a mondát és annak hőseit nem ismerte, mert különben nem lehetett volna kétségben azoknak neveit illetőleg. Holtzmann u. o. kifejti, hogy az eredeti kéziratnak szövege felnémet nyelvű, míg a másoló anyanyelve az alnémet dialectus volt. Ugyanezen nézeteket vitatta Holztmann már *Untersuchungen über das Nibelungenlied* (Stuttgart 1854, 158. l.) cz. munkájában.

A költemény verse a régi német epikus költészet szokásos alakja: az epikus hosszsor *(die epische Langzeile)*, mely nyolcz hangsúlyos szótagból áll és szigorú sormetszet által két egyenlő félre van osztva, úgy hogy minden versfélre négy-négy hangsúlyos szótag esik. A vers két felét az alliteratio kapcsolja össze, a rímnek a germán népeknél legrégibb alakja, a régi németeknél is a vers egyedüli kapcsoló eszköze, mely

csak akkor engedi át szerepét és körét a latin rímnek, midőn Jámbor Lajos uralkodása alatt, az egyház és az ő nyelve hatalmasabb lesz, mint a nemzeti érzés és nemzeti szellem. Az alliteratio mindíg hangsúlyos szótagra esik. Egy-egy versben két, három vagy négy szótag is alliteral; helyenként elmarad az alliteratio; másutt minden versfélnek megvan a maga külön alliteratiója. A rhythmus, a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok viszonya, szigorú és finom törvényeken alapszik és bámulatos zengzetességet kölcsönöz e versnek, mely természetesen semmiféle más nyelven pontosan nem utánozható. Nem túlzás, ha az antik hexameter mellé állítják; épen oly méltóságos, épen oly sokféle, a tartalomhoz és hangulathoz simuló, épen olyan ment a modern versek egyformaságától és egyhangú kerepelésétől, mint az antik eposz verse. E régi germán vers abban is párja a hexameternek, hogy a strófai tagoltságot nem ismeri.

A költemény verse, rhythmusa és alliteratiója — a fennmaradt szöveg töredékességénél s romlottságánál fogva — nem felel meg minden tekintetben a régi verselés szigorú követelményeinek. Innen az a sok kisérlet, melyet újabbak a szöveg és verselés javítására tettek. E téren különben sok hóbortos, tudományos értékkel nem biró hypothesis is került napvilágra. Igy pl. Müller Vilmos (Hauptféle *Zeitschrift* III. 447—452, l.) háromsoros, Wilbrandt Keresztély (*Hildibraht und Hadubraht*, Rostock, 1846) ötsoros, Hermes (a berlini leányiskola értesítőjében, 1877) hatsoros versszakokat ismertek fel benne. A gazdag irodalomból különösen figyelemre méltó Rieger Miksa értekezése Pfeiffer *Germaniajában*, IX, 295—320. l., melyben a szerző helyes módszerrel és kellő tapintattal különösen a költemény versével és romlott szövegének helyreállításával foglalkozik.

Az újnémet fordítások közől említést érdemelnek a Simrock Károlyé, mely a legtöbb olvasókönyvben található. és Lachmann Károlyé, melyet először dr. Schultze adott ki a naumburgi gymnasium 1876-ik évi értesítőjében. Az előbbi nagyon szabad, az utóbbi túlságosan szószerinti, mind a kettő igen kifogásos szövegen alapszik. A fent közlött fordítás a legjobb szöveget (a Müllenhoff-Scherer-félét) törekszik lehető hiven, de mégis az eredetinek költői jellegével is feltüntetni.

II.

A Hildebranddal a német, sőt az európai irodalmak egyik legfontosabb emléke, fontos főleg az eposz történetében. A nagy népeposzok, melyeket az ókorban a görögöknél, az újkorban a németeknél és francziáknál találunk, a nemzeti hősmonda legtökéletesebb, de nem legelső megalkotásai. Mielőtt egy nagy mondakör amaz összefoglaló alakját nyerte, melyet az *Ilias*ban, a *Nibelun-*

genliedben, a *Chanson de Roland*ban mint az epikus költészet legértékesebb gyümölcseit bámulunk, a nép ajkán élő monda már aprónként, epizódonként romána czszerű dalokká alakúlt, melyek annál könnyebben jöhettek létre és juthattak a legnagyobb népszerűségre, mert a monda maga, egész teljességében élt a nép tudatában és emlékezetében, s így a hallgatók az egyes epikus dalban mindig egy jól ismert egésznek szép költői alakba öltöztetett részletét élvezték. E szempontból is igen érdekes a Hildebranddal. Minden bevezetés, minden bővebb magyarázat nélkül egyenesen a tárgyalandó cselekvénynek magának középpontjába helyezi a hallgatót, ki igen jól ismeri Hildebrandot és Dietrichet, a hősök sorsát és kalandjait, és igy semmiféle kitérő vagy bevezető tájékozásra nem szorúl.

Alaki szempontból különösen érdekes a mi dalunk, ha a skandináv *Edda* románczaival vagy az angolszász *Beovulf*fal hasonlítjuk össze. A feldolgozásnak az elbeszélés módjában és modorában, az alakban és rhythmusban, a hangban és stilusban nemcsak hasonlósága, hanem egyenesen azonossága[1]) szembeötlő, oly annyira, hogy minden kételyt kizárólag állíthatjuk, hogy a Hildebranddalban az összes germán népek epikus költészetének legrégibb foka egy értékes és érdekes emlékben maradt fönn számunkra. Az eposzt mint mindenütt, úgy a germánoknál is, az epikus dal előzte meg; a nemzeti hősmonda, mint mindenütt, úgy a germánoknál is első sorban egyes önálló és csak a monda kerete által összekapcsolt s egymással összefüggő rhapsódiákban nyerte feldolgozását. Hogy ez epikus dalok milyenek voltak a görögöknél, arról nem tudunk, még hozzávetőleg sem biztosat; — a germánoknál, ezt teljes biztossággal állíthatni, olyanok voltak, mint a Hildebranddal. *Ilyen* dalokon és nem a Lachmann által kieszelt húsz nibelungversszakos dalon, alapszik a *Nibelungenlied,* mely azért nem is keletkezhetett egyszerű külsőleges és gépies contaminatio, hanem csak a hagyománynak, bár a nemzeti epikus költészet termékein alapuló, de mégis költői önállósággal eszközölt feldolgozása utján. Hogy persze ez epikus dalok a VIII. századtól a XII. századig, midőn a Nibe-

---

[1]) A *Beowulf*ra vonatkozólag a legnagyobb pontossággal kimutatta ezt Schulz Frigyes, *Die Sprachformen des Hildebrandliedes im Beowulf* cz. értekezésében, Königsberg 1882. (reáliskolai programm).

lungének létrejött, főleg az új verselés és a rím befolyása alatt, mily átalakulásokon mentek keresztül, arról biztosat nem tudunk.

De a Hildebranddal még tartalmánál, azaz a feldolgozott mondai tárgynál fogva is köti le figyelmünket, annál is inkább, mert a dal maga töredék, s igy a katastropha kiegészítése a különböző felfogások szerint különböző szellemben lehetséges.

A *Hildebranddal* tárgya, illetőleg tartalma igen egyszerű. Az öreg Hildebrand, Detre király fegyvernöke, urával együtt a győztes Otaker elől számkivetésbe kényszerült menni s a hún király birodalmába menekült. Harmincz év multán visszatér hazájába. A határon fiával, Hadubranddal találkozik, ki eltávozásakor csecsemő volt, de azóta derék vitézzé felnőtt. A két sereg szembe száll egymással, s úgy látszik, az ifjú Hadubrand egymásután levágja Dietrich agg mesterének vitézeit, úgy hogy végre ez maga is — mint Hagen a *Walthariusban* vagy Rüdiger és Dietrich a *Nibelungenliedben* — síkra szállni kénytelen. De mielőtt a támadás megindúl, a balsejtelmektől zaklatott Hildebrand kérdi ellenfelétől, hogy kicsoda. Ez megnevezi magát, dicsőítve atyját, kit a hír csatában elesettnek mond. Hildebrand most tudja, a mit, úgy látszik, már sejtett volt, hogy ellenfele saját egyetlen fia. Nem akar harczolni, megnevezi magát, sőt ajándékokat is nyújt az ifjú leventének, hogy engedékenységre birja. De ez holtnak tudja atyját, cselt lát az öregnek barátságos viseletében, főleg ajándékaiban, csalónak nézi és — egy elveszett versben — valószinűen gyávának nevezi. Most Hildebrand hangos jajokra fakad ugyan, hogy oly hosszú távollét után, honába visszatérve, vagy fiától elesnie vagy annak gyilkosává lennie kell; de megtámadott becsülete kezébe szorítja lándzsáját és bárdját. A párviadal roppant hévvel megindúl, a lándzsák darabokra törnek, hegyeik a pajzsokban akadnak, s a viaskodók kardjukhoz fognak.

Itt megszakad a költemény. Mi lehetett a befejezése?

A monda még két feldolgozásban maradt reánk: a XIII. századi *Vilkina-sagában*, mely Skandináviában ugyan, de (saját kijelentése szerint) német dalok és mondák alapján keletkezett, és egy XV. századi német népdalban, mely bizonyítja, hogy a monda Németországban mennyire népszerű volt: túlélte az egész középkort, az udvari költészet fényes virágzását, a XII. és XIII. század idegenszerű izlését, úgy hogy az öreg Hildebrand a német nemzeti epikus költészetnek úgy szólván legelső és legutolsó hőse gyanánt

áll előttünk. Mind a két későbbi feldolgozásban [1]) a befejezés kedvező, a harcz szerencsés kimenetelű. Hildebrand legyőzi fiát, de nem öli meg, hanem haza indúl vele, hol az öreg hős neje felismeri férjét és Hadubrand örömmel fogadja dicső atyját. Kérdés: az eredeti mondának és a régi Hildebranddalnak is ily szerencsés befejezése volt-e?

Bátran mondhatjuk, hogy semmi esetre nem volt. Az eredeti dalban Hildebrand bizonyára megölte fiát. Ily következtetésre az egész dal jelleme és hangja, a rokon mondák, a későbbi epikusok czélzásai, a hősmonda egész szelleme jogosítanak fel bennünket.

A XV. századi német népdal, mely Caspar von der Roen *Heldenbuch*jában (1472) maradt reánk, ugyanazon alakban és szellemben tartalmazza a mondát, mint a *Vilkina-saga*. Azért, de mert az összehasonlítás a monda régibb és újabb alakja közt különben is érdekes, álljon itt a skandináv saga elbeszélése pontos fordításban. A 375. fejezetben Dietrich és Hildebrand visszakerülnek Amelung-országba (azaz Dietrich birodalmába), hol Lajos herczeget és fiát Konrádot, kik őket örömmel fogadják, találják. Ez utóbbitól megtudja Hildebrand, hogy fia, Alebrand, Bern (Verona) városának kormányzója, és oly hatalmas vitéz, hogy jó lesz, ha össze nem tűz vele; egyszersmind megmondja neki, hogy fiát mily fegyvereken ismerheti meg. Aztán folytatja a saga:

«*376. fejezet.* Hildebrand mester azután folytatta útját Bern városa felé: ekkor fehér ménen elébe lovagolt Alebrand, egészen úgy felfegyverkezve, a mint neki mondva volt; ölyve és kutyája vele voltak. Hildebrand látta, hogy jól tudott lovagolni, azért rögtön feléje lovagolt; Alebrand is lovagiasan tartott neki; és mindketten egymásnak pajzsait találták, úgy hogy lándzsáik ketté törtek. Erre leugrottak lovaikról, kivonták kardjaikat és igen lovagiasan harczoltak, mig mind a ketten elfáradtak; ekkor leültek és pihentek. Alebrand megszólalt: «Mondd meg a nevedet, hadd tudjam, kicsoda az az öreg ember, a ki velem oly sokáig harczolt? Mondd meg hamar nevedet, mert különben foglyomnak kell lenned, még pedig azonnal ebben az órában, habár nem szivesen teszed is.» Ezzel

[1]) Hogy ezek *egy* forrásra, még pedig fiatal forrásra vezetnek vissza, mutatja az is, hogy Hildebrand fiának neve a Vilkina-sagában is meg az újkori népdalban is *Alebrand.* Egy Alebrant előfordul a *Rabenschlacht* cz. költeményben is, de ez nem az öreg Hildebrand fia.

Alebrand mind a két kezével magasra emelte kardját és levágott Hildebrandra, és ez vágott amarra, és nem kiméltėk egymást; addig vívtak, mig mind a ketten elfáradtak, mire ismét pihentek. Ekkor igy szólt Alebrand: «Mondd meg rögtön a nevedet, vagy bizonyára meg kell halnod. Ha pedig jószántodból nem akarod megtenni, kényszerűségből kell megtenned, akár akarod, akár nem.» Erre vágta őt Alebrand, gyakran és erősen, és oly haragos lett, hogy az öreg embert agyon akarta ütni; ez azonban lovagiasan védte magát. Hildebrand most így szólt: «Ha a Wölfingek (t. i. Hildebrand) családjából vagy, mondd meg rögtön a nevedet, vagy meg kell halnod.» Alebrand így felelt: «Ha életedet meg akarod tartani, mondd meg rögtön a nevedet. Én nem tartozom a Wölfingek családjához; és valóban furcsa vagy, hogy vén korodra tőlem ilyesmit kérdezni mersz.» Erre ismét keményen vívtak egymással. Ekkor Hildebrand erős vágást mért Alebrand czombjára, úgy hogy a pánczél ketté szakadt, és az ifjú oly nagy sebet kapott, hogy lába nem birta őt többé. Ekkor így szólt Alebrand Hildebrandhoz: «A te kezedben az ördög van; azért tehát átadom neked fegyvereimet; nem vagyok már elég erős, hogy veled tovább vívhassak: ime, vedd kardomat.» És midőn Hildebrand a kard után nyúlt, akkor feléje vágott a fiatal Alebrand és le akarta ütni az öreg Hildebrand kezét; Hildebrand azonban maga elé tartotta pajzsát s így szólt: «Ezen vágásra egy asszony tanított téged, nem az apád.» Aztán oly hevesen megtámadta őt Hildebrand, hogy amaz lerogyott; és az öreg Hildebrand reá vetette magát és kardjának markolatát mellére szegezte és igy szólt: «Mondd meg rögtön a nevedet, mert különben életedbe kerül.» Alebrand igy felelt: «Nem törődöm én már sokat az életemmel, miután egy ilyen öreg ember képes volt legyőzni.» Hildebrand így szólt: «Ha meg akarod tartani életedet, mondd nekem rögtön, vajjon fiam Alebrand vagy-e, mert én vagyok apád Hildebrand.» Erre mindketten felkeltek, átkarolták egymást és megcsókolták egymást, és nagyon örültek, és felültek lovaikra és Bern felé lovagoltak. Alebrand kérdé: «Hol hagyták Berni Dietrich királyt?» Hildebrand felelt, és megmondott mindent, a mint a dolog volt.

«*377. fejezet.* Ekkor Hildebrand felesége, Alebrand anyja, kiment eléбök; és midőn fiát oly véresen látta, ekkor sirni kezdett és nagyon jajgatott és így szólt: «Kedves fiam Alebrand, mitől vagy te oly sebes? és kicsoda az a férfi, a ki téged követ?» Alebrand felelt: «Ez a seb nem szolgál szégyenemre, mert ezt apámtól, Hil-

debrand mestertől kaptam, a ki itt utánam lovagol.» Erre nagyon megörült az anya és igen jól fogadta férjét, Hildebrand mestert, és örömmel üdvözölték egymást. Hildebrand mester ekkor ott maradt náluk az éjjelen át, és felesége bekötözte fiának sebét, a mint ő azt igen jól értette.»

A német népdal[1]) csak abban különbözik ezen elbeszéléstől, hogy apa és fiú haza mennek, hol Hildebrand neje mint jövevényt fogadja a hőst. Hadubrand az asztalfőre ülteti a vendéget, min anyja csodálkozik, mert legyőzött hadi fogolyt nem szokás ily kitüntetésben részesíteni. Hildebrand ekkor gyűrűjét a pohárba ejti, s az öreg Ute felismeri harmincz éve nem látott férjét.

Mind a két feldolgozásban, a Vilkina-sagában és a XV. századi népdalban félreismerhetetlen humorral komikus kalanddá van átalakítva a monda. Az öreg Hildebrand ismeri fiát, próbára teszi bátorságát és arra akarja kényszeríteni, hogy mondja meg a nevét. Ez daczosan visszautasítja követelését[2]) s így többször megindúl a párviadal, mely természetesen, már az esemény e kedélyes genreszerű felfogásánál és rajzánál fogva is, kedvezően végződik. A régi dalnak felfogása és hangja egészen más; a népköltészet komoly méltóságával indúl meg és folyik a párbeszéd; az apa csak a harcz

---

[1]) Ennek különböző felnémet, alnémet, németalföldi és dán feldolgozásairól L. Pfeifferféle *Germania* XIX, 1874, 315—326. l. és XXI, 1876, 51—53. l.

[2]) Az ellenfél ily kérdését — ellenének neve és származása után — lovagi felfogás szerint *mindig vissza kelleti utasítani*, nehogy a kérdező azt hihesse, hogy ellenfele az adott válaszszal ki akar térni a harcz elől. Példákat e lovagi szabályra a *Biterolf*, a *Parzival*, *Erec*, *Lanzelet*, az *Otnit* s egyéb középkori költemények nagy számmal szolgáltatnak. Főleg tanúlságos ez utóbbiból a következő hely:

«Nû dar, ritter edele, nû saget mir iuwern namen,
daz ich iuch dâ bî erkenne, des durft ir iuch nit schamen.»
Dô sprach Wolfdietrîch: «*daz waer ein zageheit,*
daz ich iu von mîme geslehte sô schiere haete geseit,
wer mîn vater waere oder wannen ich sî geborn.
was hint ir des ze frâgen? das is mir an iu zorn.»

A régi költészet, a keresztes háborúk s a lovagiság virágzása előtt, nem ismeri e szokást. Igy pl. Walthari és Beowulf, minden aggadalom nélkül felelnek a hozzájuk intézett azon kérdésre, hogy mi a nevök és honnan valók; hasonlóképen a régi Hildebranddal sem tud ama lovagi törvényről. Már ezen vonás is mutatja, hogy a Vilkina-saga és az új német népdal a mondának sokkal későbbi hagyományát tartalmazzák. V. ö. *W. Grimm*, *die deutsche Heldensage*, Berlin, 1867. 371. l.

folyamában tudja meg, hogy vele saját édes fia áll szemben, ki őt csalónak és gyávának tartja; a párviadal rajza is olyan, hogy nem sejtet jó kimenetelt. Komoly tragikus esemény képezi a régi népdal tartalmát; a skandináv és az újabbkori német feldolgozás kezdettől fogva tréfára veszik a dolgot. A cselekvény lefolyása ezen feldolgozásokban azért nem is lehet befolyással a régi dal katastrophájának megalapítására és megitélésére.

Érdekes a rokon mondák összehasonlítása is, mely ugyanezen eredményre vezet. A párviadal apa és fiú közt, kik nem ismerik egymást, a népköltészet kedves tárgyai közé tartozik. Megtaláljuk keleten a perzsáknál, nyugaton a keltáknál, meg a szláv népeknél is. Nem szükséges, de nem is indokolatlan, e különböző hagyományokat *egy* forrásra vezetni vissza. A tárgy maga különben oly közel fekvő, az esemény a harczias népek történetében bizonyosan oly gyakran ismétlődött, hogy idegen befolyások vagy kölcsönvételek feltevésére semmi sem kényszerít.

A rokon tárgyú mondák közt első helyen áll *Rustem és Szohrab* története, a perzsa monda, melyet Firdusi terjedelmes *Sahnameh*-jában feldolgozott. Szohrab, Rustem és Temine fia, útnak indúl, hogy atyját felkeresse, kit sohasem látott, mert Rustem elhagyta nejét, mielőtt fia megszületett. Az ifjúnak kisérője tagadja, hogy Rustem az iraniak táborában jelen volna; mégis, midőn Szohrab reá akad, úgy sejti, hogy atyjával áll szemben. De a hatalmas agg hős az ifjúnak ismételt kérdésére, nem-e Rustem ő, mindig tagadólag válaszol, úgy hogy fegyverhez fognak. Három napig egymásután folytatják a párviadalt; a második napon Szohrab a győztes, de Rustem csellel rábirja az ifjút, hogy megkegyelmez neki. Tehát harmadnap is megújítják a párviadalt, és most Rustem megöli fiát.

A perzsa monda, mely apát és fiút szembe állít egymással, két pontban lényegesen különbözik a német mondától. Míg t. i. ebben a fiú a hibás, ki atyját nem akarja elismerni, hanem csalónak tartja, az iráni hagyományban az apa a bűnös, ki tagadja, hogy ő Rustem, pedig az igazság bevallásával a párviadal lehetősége is elesnék, s az agg hős nem semmisítené meg kitünő fiát. De még lényegesebb a másik pont. A német mondában az apa tudja, hogy fiával áll szemben, a perzsa elbeszélésben megfordítva a fiú sejti, hogy ellenfele édes atyja. Valamint a német mondában a fiúnak, úgy a perzsában az apának sejtelme sincs róla, hogy ellenfele legközelebb, legdrágább rokona. E látszólagos lényeges különbségek

daczára is mind a két hagyományban a fiú a bűnös: a Hildebranddalban, mivel makacsúl ellenzi atyja elismerését és sértéseivel harczra kényszeríti ellenét; a perzsa elbeszélésben, mivel elmulasztja magát megnevezni vagy Rustemet atyjának szólítani, mit annyival inkább kellett volna, mert a párviadal kezdetétől atyját sejti ellenében. Mind a két hagyományban a fiú életével lakol.

Időben és térben közelebb esik a német mondához egy kelta elbeszélés, melynek hősei Conlach és Cuchullin,[1]) és mely nemcsak tartalmánál, hanem, hogy úgy mondjuk, hangulatánál fogva is nagyon rokon a Hildebranddallal. Conlach, Cuchullin fia, — ez a kelta monda rövid cselekvénye — Erinbe jön, Connor király udvarához. Itt oly számos hőst győz le párviadalban, hogy a király végre az ősz Cuchullinért küld, nehogy az ifjú levente összes vitézeit megölje. Az agg hős borús sejtelemmel kérdi az ifjútól, mi a neve és hazája. De ez kijelenti, hogy fogadása tiltja nevét és hazáját elárulnia, «különben (mondja) *neked* szivesen felelnék kérdésedre.» Cuchullin újra kéri és kérdi, de az ifjú megtagadja a választ. A párviadal az ifjú halálával végződik, miután a győztes megtudta, hogy egyetlen fiát ölte meg. Határtalan bánat a büntetése. — E költemény még abban is igen közel áll a német mondához, hogy az ifjú számos előzetes párviadalban sok kitünő hőst legyőzött s igy az atya, kedve és szivének sugallata ellenére, csak a körülmények kényszeritő súlya alatt kénytelen megvívni fiával. És itt is a fiú a bűnös, habár a kelta monda bűnét egy fogadás szentségével enyhíti.

Még érdekesebb, főleg változatainál fogva, egy orosz monda,[2]) mely legrégibb alakjában szintén tragikus kimenetelű, de későbbi változataiban, mint a német monda is, kedvezően intézi el az apa és fiú párbaját.[3]) Ilja, a muromi hős (azért Ilja Murometz), őrzi a határt az ellenségtől. Ekkor az ellenség táborából egy igen fiatal levente közeledik, kivel Ilja háromféle fegyverrel három párbajt vív. (V. ö. Firdusinál a három nap egymásután ismételt harczot.) Előbb az ifjú hős leveri az «ősz kozakot»[4]) — ez Ilja állandó épi-

[1]) Pfeiffer *Germaniá*ja, X. 1865. p. 338.

[2]) *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*, XVIII. Jahrgang, 33. Band. Braunschweig 1863, 257—280. lap.

[3]) Régi tragikus történeteknek ily enyhítő módosulása a mi irodalmunkban is található. V. ö. pl. a *Szilágyi és Hajmási* újabb változatait.

[4]) *Kozak* a. m. önkénytes harczos az ország ellenségei ellen.

kus epithetonja — ; de ez felemelkedik és oly magasra dobja ellenét a levegőbe, hogy az, lezuhanva, nagy mélyedést váj a földbe. Most az öreg le akarja vágni az ifjút, de előbb nevét kérdi. Ez csak ellenszenvvel, de végre is megmondja nevét és említi ismeretlen atyját és távol lakó anyját, mire Ilja kijelenti, hogy ő az ifjú atyja. De a monda evvel még nem végződik. Az ifjú most haza siet és felvilágosítást kér anyjától származására s atyja eljárására nézve. Az anya felelete nem lehetett atyjára nézve kedvező, mert az ifjú viszszatér és midőn atyját sátrában alva találja, nyílat röpít szivébe, mely Ilja halálát okozza, ha a nyíl egy nagy érczkeresztről, melyet az agg vitéz mellén hord, vissza nem pattan. E zajra fölébred Ilja, ismét a levegőbe dobja az ifjú vitézt, aztán széjjel tépi és eldobja ketté szakadt testét.

Már említettem, hogy vannak ezen, sok dalban fönnmaradt mondának különböző változatai, melyek kedvezően fejezik be Ilja és fia párbaját. Ezek természetesen csak addig tartalmazzák a monda cselekvényét, hol Ilja megtudja ifjú ellenfele nevét. De kétségtelen, hogy azon dalok tartalmazzák az eredeti hagyományt, melyek tragikus kimenetelűek, melyekben az apa megöli fiát. Csakhogy az orosz monda e tettet indokolni akarja, indokolja pedig a fiú gyilkossági kisérletével, mely maga ismét az anya vádjaiban leli igazolását. Ez indokolások származhatnak későbbi időből is, a tragikus monda, melyben a fiú saját atyjának kezétől veszti életét, bizonyosan igen régi.

Nem okvetetlenűl szükséges, mint már említettem, e különböző perzsa, szláv, germán és kelta mondákat *egy* forrásra vezetni vissza. De más oldalról feltünő, hogy e mondák mind árja népeknél[1]) és oly árja népeknél fordúlnak elő, kik, ős rokonságukat nem is tekintve, egymással már régen érintkeztek. Mégis azt hiszem, a kölcsönzés nem valószinű; hanem, ha csakugyan *egy* forrásra akarjuk e hagyományokat visszavezetni, e forrás csak az árja népek kö-

---

[1]) Wlislocki H. a berlini *Magazin für die Literatur des Auslandes*-ben (1880. május 8., 19. sz.) *Eine Hildebrands-Ballade der transsylvanischen Zigeuner* czímmel egy czigány ballada szövegét s fordítását közli, melynek cselekvényét a német Hildebranddaléval azonosnak mond. Nézetem szerint nem helyesen, mert ama czigány költemény tárgya egy közönséges rablógyilkosság, melyben egy ifju a gyilkos és egy idegen vándor — kiről utóbb kisül, hogy atyja — az áldozat.

zös ősi monda-kincse lehet, mely természetesen még régebbi mythikus fogalmakban s elbeszélésekben gyökerezik.[1])

Ha ezen elbeszélések után újra kérdjük, tragikus volt-e a *Hildebranddal* katasztrófája, már a költeményünk hangjáról és stilusáról mondottak alapján is határozottan igenlőleg kell felelnünk ezen kérdésre. Csakhogy a tragikus kimenetel kettős alakban lehetséges: az apa megöli fiát, de a fiú is megölheti atyját. És csakugyan Grein[2]) és Ettmüller[3]) ez utóbbi véleményt tartják indokoltnak. Nézetem szerint nem helyesen. Greint félrevezette a perzsa monda, melynek nem annyira kimenetelét, mint inkább igazságszolgáltatását a német mondára is kényszeritőnek veszi. Grein szerint a rokont felkereső, az ellenfélt felismerő és ennek következtében ellenszenvvel, jobb sejtelme ellenére harczoló félnek kell halállal bűnhődnie. Világos, hogy e felfogás egy egészen modern eszmét visz be a régi hagyományba, hogy a tragikumnak csak egy bizonyos meghatározott nemét, melynek feltevésére semmi sem jogosít, keresi és találja a régi epikus költészetben.

Még modernebb Ettmüller felfogása. Szerinte ugyanis a fiú a bűnös, neki kell tehát bűnhődnie, még pedig nagy bűnéhez mérten nagy büntetéssel. De képzelhető-e nagyobb büntetés, mint az apagyilkosság tudata? kérdi Ettmüller. E sentimentális modern észjárással szemben talán nem is kell hangsúlyoznom, hogy a nép egészséges józan felfogása szerint a legnagyobb büntetés mindig a halál, s így, a ki nagyot vétett, a nép életphilosophiája szerint mindig halállal bűnhődik. De Ettmüller még tovább megy. Hadubrand önmagát bünteti meg, midőn atyját megöli; de megbünteti őt a nép is, midőn azon borzasztó tettén túl soha egy szóval sem emlékszik meg többé róla. Képzelhető-e nagyobb büntetés, mint midőn a monda hőse, a népnek egyhangú véleménye alapján, örök feledésre itéltetik? Csakhogy ezen felfogás is merően ellenkezik a nép-

---

[1]) Megjegyzem, hogy *J. G. von Hahn (Sagwissenschaftliche Studien.* Jena, 1876. p. 415—418) Hildebrandot azonosnak veszi Odysseussal s e szempontból mythikus alaknak magyarázza. Részemről azonban nem osztozhatom véleményében.

[2]) *Das Hildebrandslied, herausgegeben von C. W. M. Grein*, Göttingen 1858.

[3]) *Herbstabende und Winternächte, Gespräche über deutsche Dichtungen und Dichter von Ludwig Ettmüller.* Stuttgart, 1865. I. 49.

költészet és népmonda természetével, mely tudvalevőleg épen a nagy bűnösökről és ezeknek sorsáról szeret énekelni és mesélni.

Felfogásom szerint kétséget sem szenved, hogy az eredeti mondában s igy a mi dalunkban is Hildebrand megöli a fiát. E nézet mellett szól a monda szellemén s hangján kívül első sorban azon körülmény is, hogy *Hadubrand e párviadalon túl eltünik a mondából.* Nem képzelhető, hogy a monda és a népköltészet elejtett volna oly hőst, ki pályáját az apagyilkosságnak nem gonosz, hanem tragikus tettével kezdte volna. De ha atyja őt megöli, természetesen be van fejezve pályája.

És ezen általános okoskodást teljesen indokolják az emlékek is. Még az északi hagyomány is tud arról, hogy Hildebrand megölte fiát. Az *Asmundar-saga*ban a haldokló Hildebrand e szavakkal végzi életét: «Fejemnél áll a darabokra tört pajzs; fel van sorolva rajta az a nyolczvan férfiú, a kiket én megöltem; *élükön saját fiam, az egyetlen örökös, a ki nekem jutott; nem akarva megfosztottam őt életétől.*» És a *Heldenbuch* függeléke[1]) elbeszéli, hogy Hildebrand mestert Gunther király fia ölte meg Bern városának kapúja előtt, — a Vilkina-saga szerint pedig betegség öli meg az ősz bajnokot. Bár mennyire fiataloknak s azért keveset bizonyítóknak tartsuk is ezen emlékek feljegyzését, azt mindenesetre, legalább negative, bizonyítják, hogy a hagyomány semmit sem tudott arról, hogy Hildebrand saját fia kezétől veszítette volna életét.

A Hildebranddal a régi német epikus költészet első virágzási korszakának egyetlen fönnmaradt emléke. Már a következő században megújitja Nagy Károly a római császárságot és nyomdokaiban az Ottók fényes és nagy szellemű nemzedéke az ókor emlékeihez kapcsolja a század műveltségét. A X. század egy korai renaissance korszaka, mely román művészetben és latin költészetben nyer kifejezést. A nemzeti költészetnek a VIII. században megindúlt virágzása elmarad; a classikus műveltségű irók lenézik a hazai nyelvet, a buzgó keresztény papok irtóznak a nemzeti költészet pogány tárgyaitól és pogány szellemétől. A népköltészet magára van hagyatva. Fejlődésének irányáról és fokairól nem tudunk, csak annyi bizonyos, hogy a nemzet nem feledkezett meg hősmondája nagy alakjairól és hatalmas eseményeiről, és hogy a régi mythikus

---

[1]) *W. Grimm, Deutsche Heldensage,* p 292, és alább p. 302.

elemek mind szorosabban forrtak össze a nagy világtörténelmi alakokkal és eseményekkel.

E korai középkori renaissance örökre megsemmisítette a német eposz önálló nemzeti fejlődését. Mert midőn a keresztes hadjáratok korában, új világtörténelmi események hatása alatt, a német népszellem újra régi hagyományainak költői megalkotásához fog, — már a nyugatról behozott lovagi szellem, a francia izlés és a középkori romantika is befolyásolják a németek költészetét. E különböző elemek közreműködése érleli a *Nibelungenlied* hatalmas megalkotását; ezeknek hatása nem engedi, hogy e nagyszerű mű igazi, valóságos népeposz legyen. Hogy a nemzeti epika a Hildebranddaltól a Nibelungenliedig mily átalakulásokon ment keresztül: azt nem tudjuk. A két értékes emlék két különböző korszak fő- és csúcspontja gyanánt áll előttünk, mindegyikök egyszersmind korának képviselője és tükre. A mi köztük fekszik, a nemzeti szellem fejlődésében idegen elemek tusája, a nemzeti költészet terén pedig hypothesis.

HEINRICH GUSZTÁV.

Martialis V, 10.

Mily különös, hogy az élőknek nem jut ki dicsőség
És ha mit olvasnak, egykorú, nem szeretik.
Regulus, azt hiszem, ez csak az írigység szüleménye:
Mindig az újabbnál többre becsűlni az ót.
Pompeius elavult színházát kedveli a nép,
S véneknek Catulus temploma legremekebb.
Cunius a divatos költő, míg élt, vala Vergil,
S a nagy Mæonidest is kinevette kora.
Nem nyere tapsokat a koszorús költő se Menander
És Nasot egyedűl kedvese érti vala.
Verseim, azt mondom nektek, minek úgy törekedni;
Nem sietek, hogyha holtom után jön a hír.

Ifj. REMÉNYI EDE.

VAS GEREBEN RADÁKOVITS JÓZSEF.

I.

Batthyány Fülöp herczeg enyingi uradalmához tartozó Fürged pusztán született 1823 april 7-én, kereszteltetett Tótkesziben april 9-én Radankovics Radákovits Mihály és Fitos Julia fiúgyermeke (három évtized multán Vas Gereben név alatt kedvelt iró), Radakovits József. Radákovits Mihály ez időben ispán volt Fürgeden. Miután az ispán és neje élete szünetlen munkában telik le, gyermekeiket esténként vagy elvétve ebéd idején láthatták csak. A szülők elfoglaltsága folytán a gyermekek nevelése az anya által betanított néhány imára s az apától hallott néhány adomára szorítkozott. Az imádságot főleg a leánygyermekek tanulták meg rövidebb idő alatt, az adomák iránt pedig a kis Jóska tanusitott nagy figyelmet. Iskola volt ugyan Fürgeden, de tanítás csak télen. Ispán-Jóska télen is csak úgy ment oda, ha valami fortélylyal nem sikerült megszöknie. Mezei munka idején az iskolamester a gazdaságnál volt alkalmazva; a tanítványok tehát, az év három negyede alatt, egyedül a pusztai virtusokban nevelkedtek. Nem mint az ispán fia bírta, de észszel s ügyességgel vívta ki hősünk az egy ivású nemzedék fölött gyakorolt fölényt. A szülők elfoglaltsága mellett nem csodálhatni, ha az élénk fiú csizmája mindig sáros, zsebe tömve kavicscsal; tengerihántás után szalmát gyűjt kazalba; foglalkozik, míg valami rúd vagy faág ruháját meg nem tépi. Miután a napi fáradalmak által kimerült apa nem bünteté a posztó prédálót, az anya kénytelenítve érzi magát vállalkozni az apa szerepére s megfenyítni viselt dolgaiért a gondatlant. A gyermeknek azonban a testi büntetésnél inkább fájt az anya könynye, ha ráhull ujdonatúj létére is foltot igénylő ruhájára tekintete. Mintha nem elég keserüséget okoznának az anyának a fiú csinyei, megszaporították azt irigyei is, kik álmoskönyvből s kártyából rég kitanulták, hogy fia azaz Ispán-Jóska gazkölyök, az is marad, s nincsen annyi imádság, mennyivel gonoszságát le lehetne imádkozni.

A szülők belátták a helyzet viszásságát, s csakhamar kiszemeltek egyszegről-végről atyafi ösmerőst Veszprémben, s ennél kialkudtak József számára teljes ellátást. A fiú szilajságát néhány napra lelohasztá a meglepetések sora. Minden emeletes épületben legalább is oly nagy urat vél, mint az enyingi herczeg. Miért is nem lehetne

úgy, mikor még a kofa is diákúl szitkozódik s diák szóval kinálgatja áruit? Legjobban megcsodálta azonban tanítóját Tujdert, ki ötvenkét évig gyötörte három megye fiatalságát. Tujder nyegleségeit, kínzásait néhány hónap alatt megszokta az ifjú nemzedék: lelkök elfásúlt vagy beszennyeződött a büntetések szakadatlan folyama alatt. Ispán-Jóska szorgalmával és furfangjával ki tudta kerülni ugyan többnyire Tujder virgácsát, mégis a szünnapok elérkezésekor a fürgedi földmívelők ugyan megbámulták a diák szót, mitől az Ispán-Jóska arczáról lehervadt a pirosság.

Miután a veszprémi iskolákból naponként bizonyos számú tanuló köteles volt istentisztelet alatt ministrálni, a szünidők alatt a szokásnak hódolva, Ispán-Jóska hazaérkezését követő reggelen egybegyűjté a kortárs gyermekeket s misézett annyiszor azoknak, mennyiszer csak jutott egy-egy morzsa fehérkenyér az áldozáshoz. Ennek láttára anyja szivében ama vágy fogamzik meg, hogy fiát pappá nevelteti. Megis igérteti fiával, hogy először az ozorai istvánnapi búcsún fog predikálni. Kicsordul a könnye azonvaló örömében, miként hatja meg az ő fia által mondandó szent beszéd a fürgedi béresnéket. Mint fogják azok suttogni, hogy az «Ispán-Jóska sorsát felvitte az Isten!» szinte hallja. Mit sem törődik az anya azzal, hogy fia növekvő évei számával arányosan mindig hátrább jut az eminensek sorában, őt kielégíti teljesen az, hogy hittan és erkölcstanból változatlanúl 1-es tanjegyet hozott fia haza.

1838. évben fejezi be Veszprémben a hatodik osztályt; mármár édesanyja reményét, vágyát teljesülni hiszi, — amidőn Br. Szepessy Ignácz pécsi püspök jóakarójuk halála után a megváltoztatott szabályok szerint állitólag a hatodik osztályból senkit sem vettek föl; legalább is Radákovits Józsefet nem. Radákovitsné sehogysem tudott abba belényugodni, hogy az ő fia hiába misézett légyen 6 éven által.

Az apa a gazdasági pályát ajánlja fiának, azonban a fiú orvos szeretne lenni, de az orvosi pálya végzéséhez öt évi költség szükséges. Gyógyszerészséggel is beérné az ifju — de miből vesznek gyógytárat? Hiszen József iskoláztatása csaknem koldusbothoz szegényíté a családot! Az apa ismételve szóbahozta a gazdasági pályát, melyhez nem kell költség, s a kommencziót el nem veri a jég. Az anya azonban nem tudta oly megadással tűrni az ispánsággal járó kedvetlenségeket, idősb fiából ő mást akart nevelni. A sok vendég midőn névnapkor, búcsú alkalmával kilátogat a pusztára,

orvost, mérnököt, ügyvédet akart nevelni a fiúból, papot semmiesetre sem. Az anya ezekkel szemben a papi pályát pártolja. Fia bár nem érez e pályához kedvet, nem mond ellent. Hallgatását beleegyezésnek tekintvén, az anya rábeszéli magát bármily áldozatra, csakhogy vágyát teljesülni láthassa.

A szomszédos községek lelkészei is jóakaratúlag pártolják az anya terveit. Radákovits Mihály kész mindent megkisérteni, hogy a költséget előteremthesse, amint látja, hogy neje ragaszkodik kedvencz tervéhez. Elhatározzák Pécsre vinni a fiút, hogy ott elvégezvén a logikát, beléphessen a papnövelő intézetbe 1839 őszén.

A fiú most már az apró diákok közől a nagyok közé kerül, kik már dohányoznak, bottal járnak, kávéházat látogatnak, s több efféle a kis diák szemében roppant fontos dolgokat művelnek, ha nem látja őket a pedellus, avagy pénzt éreznek zsebökben, az elzárási órákért járó díj kifizetéséhez. Elhiszi, hogy nem jó hazafi s nem magyar ember az, ki nem pipázik. Alig telik el néhány nap, s pár darab rézpénze árán siet bebizonyítani azt, hogy ő magyar ember, s dohányozni nemcsak akar, de tud is. Jogász laktársa bevezeti az első kávéházba — s innen csak egy lépés az életismeret. Söt lakótársa jogász létére is nyilt tereken néha együtt sétál vele, mit meg sem tudhat becsülni eléggé. Kvártélya csakhamar főhadiszállása lesz a minden csinyre kész vakmerőknek, kik közt ő bírja a vezérszerepet. Minden csinyre lakásából rontanak ki, s oda térnek vissza. Onnan oszlanak szerte — oda gyűlnek össze. Diákkori csinyjeit ki sem jegyezte fel, mint később megjegyzé humorosan, kivéve az úristent, ki szokás szerint az ilyeneket csak holmi apró czédulára plajbásszal irja fel.

Szülei a család tagjai számának növekedése által többé nem áldozhatnak neveltetésére annyit mint eddig; többé nem részesül oly gondos ellátásban. Anyja özv. Árvaynénál fogadott számára lakást. Ez özvegynél többen birnak lakást fiatalok — s nem egy rontá el a többit, de az összes az összest. Az elkövetkezett szünnapokra megérkező anya kénytelen belátni, miként vágya aligha fog teljesülni. Fia, a philosophia hallgatója, kivéve a hit és erkölcstant, mindenből 2-od rendű osztályzatot kapott.

Anyja a laktársakat okolja magában, s bár nehezére esik a költség, most egy kovácsnál fogad számára külön lakást a Budai városrész egy félreeső zugában. Itt elvonja a házigazda leánya s egy barátnője a tanulástól, kikkel olvasgatni szokta az Auróra érzékeny

történeteit. Majd belopódzkodik a szerelem szívébe s álmodozik holmi érzékeny történetekről. A vad hajsza, melyet anyja eltávozása után társai unszolásai által újra folytat, s hanyagsága több alkalommal kényszeríti a tanári testületet, hogy az élénk fiút intés és fenyíték által megjavítni próbálkozzék. Nem javult meg. Elvégre a pedellus sem zárja be — előre tudván, hogy a bezáratás dijját úgy sem kapja meg. Végre 1840 február 26-án a tanári testület korhelykedés, hanyagság stb. miatt kizártnak nyilvánítja. Hazament hivatlanúl.

Ekképpen sokasítá meg jóbaráti bölcsessége a szülők gondját a pályaválasztás kérdésében. Vágyai utolsóját látja széttépetni a vallásos anya. Vigasztalja férje azzal, hogy megpróbálja a gazdaságnál hasznát venni. Egyelőre a hallgatag apa elérni látszott terveit. Az ifjú érezvén hibája mélységét s meghatva az anya bánatától, bár irtózik a gazdasági pályától, hallgatag eltűri midőn besorolják az uradalmi kanczellária iródeákjai közzé gyakornoknak. A jó vagy balsors kitűzte az oskola falai közől az életbe az ifjút, tán hogy ott megtanulja becsűlni az oskolát.

A gazdaságnál főnöke Farkas Imre († 1882) enyingi tiszttartó nem sok hasznát vette eleinte sem, utóbb pedig az irodában nem is merte alkalmazni, mivel rendeleteiből gúnyt csinált. Az öreg Radákovits azt hitte, hogy a pedans tiszttartó megtöri fia kópéságát, holott ellenkezőleg történt. Nemhogy kenyeret szerezni meg nem tanúlt fia, de ellenségévé tevén Farkast, nemsokára ez kiveszi a Radákovits-család kezéből is a kenyeret. Míg az ifjú keblében megerősödik ama hit, hogy ő nem született a gazdasági pályára, s nem való oly főnök mellé, ki gyakornokával feltrancséroztatja a pecsenyét, de nem részesíti abban, — azalatt a tiszttartó minden erejét öszpontosítja ahhoz, hogy kitúrhassa az apát és fiút. Míg ez sikerűlne, addig is szünetlen zaklatja őket. Főleg az ifjút üldözi szokatlan munka végbevitelével. A többi közt egy alkalommal sok ezer birkának fogát tapogattatja meg véle, azon tudvágyból, vajon mozog-e valamelyiké? Több napon által elhúzódott a szemle, végre egész komolysággal jelentheté az új gyakornok: nyugodtak lehetnek, egyetlennek sem mozog a foga. Hajolástól görbedező háttal írja meg felindulásában az ifjú *A tiszttartó úr lábnyomai* czímű humoros rajzát. A tiszttartó hátamegett vihogó gyakornokok tetszése által bátorítva, a tótkeszii öreg pap, a későbbi Matyi bácsi *Pafkingos Hintajáról* tart felolvasást. A jószágigazgató

tisztartót nem kevésbbé boszantja íródeákja kópéságainál vakmerőbb rajza. Néki az nem vigasztalás, hogy az ő «lábnyomai» után a tótkeszii plebános, majd *Köntös az urasági biró, Hegyi a községi biró* mint nevezetességek s *Cserpedli urasági bakter* mint komikus alak következnek, előőrsei Bolond Miskának, Borsszem Jankónak. Félúton nem tudott az ifjú megállni. Érezve helyzete tarthatlanságát s látva a módot, melylyel kitúrni akarják, kiadja hetenként egyszer a *Kanczellaria és Uradalom Titkait.* Ezek azonban nem lapok, de torzleírások. Folyóiratok csak annyiban, hogy időközönkint jelennek meg. Mintáúl a Rajzolatok humoros carricaturái szolgáltak. Ezeket azonban csípősségre felülhaladta.

1842 márczius havában türelmét vesztve Farkas, egy felterjesztést küldött a bécsi uradalmi főkormánynak Radákovits József gyakornok ellen, vádolva ezt az uradalmi gazdálkodás ellen idegenek előtt szó- és írásbelileg terjesztett ócsárló nyilatkozattal. Márcz. 11-én Bécsben kelt leirat által Szép György uradalmi ügyviselő és Farkas Imre tiszttartó bizatik meg, vizsgálatot tartván, kimerítő értesítést küldeni. Miben állott az ifjú bűne? Felhozzák ellene, hogy Paur irnokot halállal fenyegeté, ha lovagias elégtételt nem szolgáltat néki. Paurban sejti a tiszttartó besúgóját. Emellett a tiszttartó elhallgatva saját sérelmeit, fennen hangoztatja az uradalom elárult titkai fontosságát. Súlyosítja vádját az, hogy az ifjú elkeseredésében korhely élethez szokva, némely accidentia-pénzt könnyelműen elvert.

Azon ígéret folytán, hogy nem leend sem néki, sem atyjának bántódása, Farkas ösztönzésére leköszön a gyakornokságról. April 1-én ezt terjeszti fel Farkas Bécsbe levelében. Egy másik levelet gyalog szállítá el Enyingről Fürgedre Radákovits József, melyben viselt dolgai voltak leirva, nem nagy örömére szüleinek. Utána megérkezett csakhamar az enyingi zsidók üzenete, kiknél azután az öreg Radákovits ezer váltó forintot pocsékol el uzsorakamatkép. A rossz nem jár egyedül. E csapások után, az ifjú dévajkodásai következtében csakhamar nyugalomba helyezik az öreg Radákovitsot oly csekély nyugdíjjal, mi épen szűkösen elég a családot megmenteni az éhhaláltól.

A nyugdíjazott Radákovits család általköltözködik Fürgedről Nagy-Szokolyra. Itt tengődnek a szülők — soha nem említve magába zárkozott gyermeküknek, hogy ő oka mindennek. Nem is unszolják, hogy részt vegyen a munkában. Sejthették, hogy a fiú

lelkében seb tátong — olyan, melyet maga ütött. Az atyai hajlékot elkerülve felkeresi a vidék értelmiségét, s második otthonává lesz a tótkeszii káplán cellája. A tótkeszii parochiához tartozó Nagy-Szokolyra viszont ellátogat gyakorta a lelkész Szegfű Mihály. E lelkész s véle Szász István helvét, Balog Imre ágost. nagyszokolyi lelkészek néha nagyon is csípős szavakkal s komoly rábeszéléssel fáradoznak azon, hogy a zsellérségben lakó s nyugdíjból tengő szülőket mentse fel a gondoktól személyét illetőleg. Hosszú küzködés után, végre elhatározássá erősödött lelke vágya. Távozásra s küzdelemre határozza el magát.

A szülők gyengédsége, melylyel megosztták véle utolsó javaikat — megnehezíti terve közlését. Bárha tervét életre valósága hű bizonyítékának látja is — mégis tétováz. Ismételve szívére tolúl a kímélet, míg végre barátai ösztönzései által felbátorítva győz önmaga iránt való kötelességérzete. Nyilatkozik; szüleit meglepi elhatározása és nem akarják elbocsátni körükből. Félnek önmaguk is a vádtól, hogy az ifjú magát tekinti e sanyarúság előidézőjének. Világos lesz előttük, hogy miért kerüli őket? Miért nem oly vidám mint ennek előtte? s miért vágyakozik el körükből?

Midőn belátják a szülők, hogy a lebeszélés nem vezet czélhoz, legalább addig nem akarják elbocsátni körükből, a meddig valamely kis összeget össze nem kuporgatnak. Kölcsön ki sem ad nékik, hisz Szokolyon ők csak oly jött-ment nép. Az ifjú látván azt, hogy utolsó tanulótársa is visszatért a tanodába, ő itt most visszakivánkozik oda, hol meg nem becsülte magát: az oskolába. Minden tartóztatás, kérelem hasztalan. Ő szembeszállni óhajt előítélettel és nyomorral. Jogi pályára indul s mindenáron ügyvéd akar lenni.

Vezeklésre ítélé magát az ifjú, küzdelemmel óhajtván kiérdemelni a boldogabb jövőt. Elismétli magányában életét, s tudatára jön annak, miként életfonala kivezet az álmok világából. E rögtöni ébredés azonban nem csüggeszti el, bár lehangolja ama tudat, midőn először látja magát mindenkitől elszakasztva önerőre bizatni. Állapotával hamar tisztába jöhete: nem kiséri más mint a jelen bánata s a jövő gondja. Rokonai, ösmerősei gúnyos jóslásait csakhamar elfeledi, ábrándjai is eltünnek hamarjában az élet rögös útjain. Egyet nem tud csak feledni, sem kitépni szívéből: a nélkülöző család képét.

Ellenállhatlan ösztön kényszeríti kilépni a szülők köréből s

jogásznak menni Győrbe. Miként él meg ott, hogyan tartja fenn magát, mivel igazolja amaz osztályokat, melyekről nincs bizonyítványa? Azt ő nem részletezi. Jelszava: mindenáron jogászszá lenni. Nagy-Szokoly lelkészei által lelkében felismert jónak tudata, erőt ad a rossz leküzdésére.

Atyja fuvarosa beszállítja Veszprémig. Innen indul meg három huszassal gyalog Pápa felé. Városlőd domboldalán lehevervén, elgondolkozik azon: valjon miként leszen ezután? A gondviselés a feleletet a jövendőre hagyta. Kétségbeeséshez vezető kétely ezerszer is bár susogja néki, hogy hagyjon fel a küzdelemmel — de nem tántoríthatja el. A lélek nem volt erőtlenebb a testnél s átélte a szenvedések tengerét. Midőn lépésről lépésre találkozik az élet kíméletlenségivel, megtanúlja áldani az anya hajdani szigorát. Elelfárad, de soha el nem csügged; mivel szünetlen szeme előtt áll a bevégzetlen pálya. Puszták viharától edzett testét-lelkét megviseli az élet vihara, de megsemmisítni képtelen. Legalólról kezdi az életet s vergődik felfelé. Az első napok ridegsége csakhamar elmúlik. Szülői sorsa által keltett bánata körükből távoztával lelohad. Háttérbe szorúl a múlt, s a kétes jövő kérdése nyomúl előtérbe. Pápára alig ér s im az első házban irgalmas emberekre talál, kik hajlékot s kenyeret készséggel megosztanak véle. Itt nincs nyugta. Mihelyt a szokatlan lelkiharczot, fáradalmakat kipiheni, megindúl tovább. Erőltetett útja közben megtagadja a test a szolgálatot. S im egy pápai fuvaros sárgarépával telt szekerére ülteti s beszállítja jó szóért Győrbe. Fájdalmasan értesűl itt arról, hogy hiába tette az útat, az oskolák ott nehány héttel előbb megkezdődtek, az academiára beiratkozni pedig bizonyítványa nem elégséges. Nem tud olyat előmutatni, a minő szükséges. Alkalmazást sem kap, a melynek segélyével megkezdhetné félbenhagyott tanúlmányait, tehát visszatér Pápára. Enyingi illetőségű Bocsor tanárt keresi fel első sorban, kihez állítólag Köntös, enyingi biró, mások szerint Bocsor hasonnevű rokona vagy testvérje ajánlatával állít be.

Iskolatársai emlékezései szerint Radákovits József Pápára visszatérése után csakhamar az Amade család plenipotentiariusnak nevezett ügyvéde Simonfalvai József később Temesfalvay ügyvéd irodájában volt alkalmazva, mint irnok. Saját szó és irásbeli emlékezései szerint, huzamosabb ideig zsidógyermekeket ezelött vagy után tanit és pedig állítólag Bocsor által ajánltatva. Állítólag itt reggel nyolcz órától délig volt elfoglalva s összes jövedelme a 31 tanítvány

után 31 váltóforint volt. Elképzelhető, hogy mennyit kell nyomorogni oly kis jövedelem mellett, midőn hozzá még nem tudja a szerző takarékosan beosztani. Ő itt is csak olyan mulatni szerető, mint volt előbb s utóbb. A főiskolába csak mint benevolus auditor járt be, de nem volt beiratkozva. Tanuló társai közül a gyarlóbb lelküek elhidegülve szakítnak véle, midőn értesülnek arról, hogy a lenézett zsidónép közé keveredett. Ő áldja végzetét, hogy ide is bejuttatá. Meghidegült társait pótolja a zsidó családok becsülése, kiket kénytelen szolgálni, mivel előbb érkezett társai elfoglalták a jobb helyeket. Neki csak az maradt, mit senki elvállalni már nem tartott érdemesnek. Ez év megtanítá szétfoszló ábrándjai helyében arra, hogy a munkának ára van, így tehát nem kell félnie a jövőtől. Vigasztalódással látja, hogy a sors még nem verte egészen a földhöz. Több jeles tanulóval barátkozik, kiknek őszinte ragaszkodása elfeledteti a kenyérkeresetével járó kedvetlenségeket. Bárha sorsa azon pályára sodorta is, melyhez szükséges erő rég elemésztődött lelkéből, mégis több mint egy évig él s tartja fenn magát Pápán.

Elkövetkeztek végre a szünnapok nem nagy örömére hősünknek. Nem kevéssé volt büszke bár önállóságára, bár kielégíté őt az egy év alatt gyűjtött életösmeret, remény, oskolai bizonyítványa nem lévén, a tanulmányai után kérdezősködőknek csak szóval referálni nem tartá elégségesnek. És mégis kénytelen volt hazaindulni. A beállott nyári hónapok alatt beszüntetve lett a tanoda, honnan jövedelme jelentékenyebb része eredt. Az irnokság csak kiegészítő toldalékot képezett, belőle még eltengődni is lehetetlen volt.

More patrio megindult gyalog, s belátogat jobbra balra az útszélen fehérlő tanyákra. Igy látogat be Pápáról jövet Sárvárott fekvő h. Estei Ferencz féle uradalomba. Itt értesül, hogy az urodalom irnokai közt van egy Radákovits Bódog nevezetű. Felkeresni ezt, összebarátkozni véle, s rokonná adoptálni első dolga. E napon nevezték ki Radákovits Bódogot a főherczegi urodalomba szép fizetéssel gyakornokká, mely öröm még inkább megnyitja szívét az élczes jövevény részére. Miután a pápai vendég elmondta, hogy miben jár, emez is elbeszéli, hogy mily öröm érte — s hogy többé nem szándékozik folytatni tanulmányait. Radákovits József agyában ennek hallatára megvillan egy gondolat, melyet siet is teljesíteni. Radákovits Bódog ugyanis bizonyítványait az urodalmi igazgatóságtól nem vette vissza, azt hivén, hogy nem leend azokra

szüksége. Bódog nevében József kikéri ez iratokat, s a Bódog név mellé Józsefet írva, iratkozik be Győrött jogásznak. A bizonyítvány birtokosa 1819-ben született ugyan, de ő oly erős termetű már ekkor, s oly kifejlett, hogy méltán lehet 3—4 évvel idősebbnek nézni. Ha azt tekintjük, hogy nemtelen czélra nem használta fel más bizonyítványát, s hogy égeté lelkét a vágy, mindenáron jogászszá lehetni s ügyvéddé képezni magát, úgy ha nem is bocsátjuk meg teljesen a fiatalos csínyt, de nem is dobunk követ arra, ki végbevitte. E csiny Radákovits Bódog tudta s beleegyezése nélkül történt. Neki is csak évek mulva jött tudomására József merész eljárása.

Egerszegen atyjánál töltött szünnapok vége közeledtével Golub (későbbi Atády) Vilmos barátjával felkerekedve, elgyalogol Pozsonyba, az országosülésen résztvevő győri püspökhöz Stankovits Jánoshoz, élelmezést kérni. Megadatott nékik. Most visszatérnek Győrbe s a kegyelemebéddel kezdik általkoplalni a jogi tanfolyamot. A püspök által nyújtott kegyelem koszt nem volt valami elkényeztető — de fiatal embernek elég ahhoz, hogy éhen ne haljon. Ha oly hiányok voltak is, melyekre később *Convictusi ebédek* czime alatt emlékezik, azok bizonyára nem a püspök akaratából de a közegek visszaélése által történhettek. Számtalanok áldják maig a püspök emlékét, ki évenkint 30—40 fiatal embernek lehetővé tette a kimívelődést. A convictusi szót nem szabad mai értelemben felfogni. Tulajdonképen ez csak egyszerű ebéd volt — melyet a püspöki lak egyik félreeső zugában tálaltak fel. Lakás, vacsora, s reggeliről minden egyes maga gondoskodott. A jótevő tulajdonképen csak azt akarta elérni, hogy az ifjak legszegényebb része meleg ételhez juthasson. De egyuttal kényszeríté őket a segély mellett, magukról önállóan is gondoskodni. A szerény ebédtől a szakács által megtakarított só s fűszert pótolta a jóétvágy; hiszen legtöbb a 40 közől 24 órán által csak egyszer jutott eledelhez: a püspök asztalánál. Az idegenül elszakadozottakat jóbaráttá olvasztja egy csoportba Radákovits József élcze s víg kedélye.

A convictusi tagok legtöbbnyire jómódu mesterembereknél voltak szálláson. E családoknál vasárnap s ünnepeken egy-egy lúd, pulyka avagy malaczsült került az asztalra rendszerint. Radákovits József szállásadója nagyon megkedvelte adomázó «diák ifjurát,» de mivel azt hitte, hogy ezen convictusi diákurak püspökvári kosztja valami brillians, csakis ünnep és vasárnapon merte az

ifjút ebédhez vendégül meginvitálni. Ama félénk kifejezéssel marasztván: «ha meg nem bántanánk, maradna ma velünk szegényes ebédünknél». Hősünk jót nevetett magában az ilyen megbántásra, mert míg a convictusban be kelle érnie a kiszabott adaggal: addig otthon kedvére lakomázhatott. E megbántás elbeszélése víg hahotát kelt a pályatársak közt. E megbántás ismétlésével pótolták maguk közt ily alkalomkor a megbántottat. Szünetlen sajnálkoznak távollétén, bár az ő jelenléte a leveskiosztás közben igen káros volt a körülötte sereglőkre. Szellemessége biztosítja neki azon helyet, hová a kiszolgáló rendszerint a leveses tálat letenni szokta. Sajátságos furfanggal élt azonban ő a levesmerésnél. Ugyanis a merőkanállal elkezdé a levet a tálban nagy sebességgel forgatni körben, s mikor már a lé sebes iramodásba jött: hirtelen szemközt fordítá a merő kanalat. Tette pedig ezt oly ügyességgel, hogy utánna halandó egyetlen tésztadarabot sem volt képes kihalászni. Jóízű élczeiért szívesen elnézték e műtétet azok, kiknek a sors vacsorával is kedveskedett. Ő a legszegényebb, egyszersmind legnépszerübb jogász Győrött. Vig kedélye, pattogó élczei által vezére lett az ifjuságnak. Ő határozta meg, hogy: melyik a legszebb lány. Néhány megye zsibongó fiatalságának ő mondja ki, hogy: ki az éljen! kit kell megtisztelni éjjeli zenével. Mit ő mond, azért él-hal az academia fiatalsága.

Ez időben jelent meg Nagy Ignácz «Tisztújítás» czímü színműve, magyar alakjai, tősmagyaros nyelve által az egész országban lelkesedéssel fogadtatva. A rákövetkező farsangon Radákovits Bódog József s Miksics Imre legalább 200 álarczos diákkal jelenetezett e műből meglepetésként egy kortesmenetet. A bálterembe csutorával, czigány s dudaszóval vonúltak be a fiatalok. Nem kevésbbé örömmel fogadta őket a közönség akkor is, midőn a *Vaterland* nevű győri közlönyt vették tréfa tárgyáúl. Radákovits s nehány szakálas-bajszos jogász meghagyta egy reggel a fiatalságnak, megjelölt időben és helyen megjelenni. A kortestréfa sikerétől elmámorított fiatal nemzedéket, kötéllel sem lehetett azon este otthon tartani. A kiválasztott 50 pár diák potrohos németnek öltözve, vörös bunkós orr, s óriási pápaszemmel, méltóságos léptekkel vonult be. Minden egyes a *Vaterland*ot olvasá menetközben, német alapossággal járó lassúsággal. A zene elhallgatott, a táncz megszünt, csend lett néhány pillanatra. A jelenlevők átérezték a carricatúra leple alól kicsillámló szikrát. Ez ünnepélyes csendet, s meghatottságot

megtépi csakhamar a kaczaj s nevetés, éljenzés reszketteti meg az épületet. A *Vaterland* szerkesztője okulhatott volna ezen. Ez időtől előfizetői száma egyre fogy. Nemsokára nagy anyagi áldozatok mellett tengődik csak a lap. Elvégre szerkesztője eladja Dr. Kovács Pálnak s a *Vaterland* szellemet és czímet cserél, s a győriek általános pártfogolása mellett lett belőle a *Haza*. Győrváros magyarosodásában e caricatúrában elleplezett szemrehányás fordulópontot képez. . . . . .

Daczára hogy nyelvre nézve a szomszédos nyugoti állam befolyásolja a Dunántúl városait, a fiatalság legnagyobb része ősi mód szerint dőzsölés közepette únja által éveit. Mulatsága ló, bor, kártya, pipa: tevékenysége garázda verekedésekre szorítkozott, hol mesterlegények hátán gyakorolták karjaikat a közelgő korteskedés küzdelmeihez. Az idő elröpült a nélkül, hogy a későbbi korra valamely léleknemesítő tett emlékűl szolgálhatna. A szellemi tevékenység lovak s ebek családfái megőrzésén szorgoskodott. A hányatott s tapasztalt Radakovits felül emelkedve társai színvonalán, ez iránytalan tengődésnek végét akarja vágni. Enyingi próbálkozásait most szervezett társaság birálata alá akarja bocsátani. Irodalmi társulatot szervez, melynek hivatása izmosítni s csinosítni a nyers erőt. Segédkezet nyújt ehhez Golub Vilmos. Lapot is adnak ki *Két Garasos Ujság* czíme alatt. Munkatársai Radákovitsnak e lap szerkesztése és sokszorítása körül a később felsorolandó ifjak működtek. Érdekes e lap annyiban, hogy először használja Radákovits Bódog József a *Vas Gereben* nevet hasábjain. E kör munkálkodása s hatása az ifjúságra nem csekély volt, bár a kostök s ostor hősei elszigetelve magokat, lenézték a szellemi foglalkozást, s személyökben a magyar társadalom elpuhulását ócsárolják. Gunyuk azonban nem tudta a haladókat visszaolvasztani maradi soraikba. A legnemesebb szenvedély, az önművelés vágya áthatja emezeket, s napi munkáik után, éji nyugalomtól elvont órákban összeolvasnak mindenféle szépirodalmi művet.

A kortársak emlékezése szerint, Vas Gereben eleinte költeményekkel próbálkozott koszorút nyerni. Némelyek szerint később Czuczor Gergely tanár ajánlatára kezdi prózai dolgozataival a kisérletet, mi oly jól sikerült, mint Enyingen. Mellette Golub Vilmos, Karácson János, Tüllman (Fátyolfi) s Miksics Imre irodalmi dolgozatai érdemelnek figyelmet. A körnek kisértő rossz szelleme Molnár Miska ex-franciscanus jogász volt, ki iszonyú

dagályos irályú fantasztikus dolgozatait kívánta felolvasni s dicséretben részesítni. Ez keseríté el napjaikat, mivel a birálat nem használt irályának, a meghallgatás pedig felbátorítá még hosszabb mű készítésére.

Utolsó ülésüket 1844. jun. 16-án vasárnap délután a megyeház nagy termében tartják. Szépirodalmi ünnepen számolnak be évi munkásságukról. Megjelentek a főtanoda fő és aligazgatója, a megyei alispán, megyei tisztviselők, előkelő hölgyek, világi és egyházi tekintélyek ez ünnepélyen.

Radákovits Bódog József olvasta fel először az *Életképek* s *Darázsfészek* czímű humoros vázlatait, melyből főleg az elsőnek a diákéletből merített tárgya általános derültséget idézett elő. A csata meg volt nyerve. Mindenki üdvözölni siet a csinos ifjút. Később Vörösmartytól *Petikét* s Petőfitől *Szeget szeggel* nagy komikai erővel általános tetszés közt szavalja. Harmadszor fellépve az emelvényre, elmondja a zárbeszédet.

E beszédről a *Vaterland* elragadtatással nyilatkozik s nagy államférfiúi pályát jósol az ifjúnak. Másik kútfőnk Dr. Kovács Pál levele. Kovács szigorúan hangsúlyozza Radakovits társai gyengeségét, míg Radákovitsnak szép jövőt jósol a humoristika terén. Tíz szereplő közűl 8-at csak megemlít vagy elítél. Az egyetlen Karácson Jánost emeli ki szavalásáért. Főleg a nap hősét Radákovitsot ünnepli, humora eredetisége, nemzeties jellemsajátsága s magyaros zamatáért. Dr. Kovács Pál a Honderű 1844-iki 850. lapján írja le az ünnepélyt s Radakovits diadalát. Kovács e levele hősünkre nagy befolyással volt.

Érezve Kovács jóslata s ítélő szava fontosságát, személyesen siet az ifjú megköszönni az irodalmi világba való bevezetést. Alig tud örömében szóhoz jutni, midőn Kovács szóval elmondja néki, hogy nagy a hite ahhoz, miként belőle a nemzet legjelesebb humoristája fog fejlődni. A Honderű őt illető számát úton-útfélen mutogatja ösmerőseinek, barátainak. Ez időtől fogva rögzött meg Golub Atády Vilmosban ama hit, hogy Radákovits B. József a legnagyobb magyar iró leszen nemsokára.

Az ünnepelt ifjú szüleinek dicsekedve küldi meg az első alkalmatossággal a lapot, melyben ösmertetve van az ünnepély. Ő maga alig tudja bevárni az oskolai év végét. Szökni szeretne Győrből, hogy láthassa megvigasztalt apja örömét. Atyja örömmel fogadta a lapot, de nem hallgatta el azon nézetét hazaérkező fia

előtt, hogy ő is a könyvirást azon mesterségek közé sorolja, melyet ha nem is a dologkerülők, de a könnyű életet kedvelők keresnek. A két éves jogi tanfolyam végzése után hazaútazik atyjához Egerszegre, hol az a szokolyi lelkész Balog Imre ajánlata folytán ez időben kasznári tisztséget kapott. Az ügyes és csinos ifjú csakhamar számtalan befolyásos egyén barátságát nyeri meg, kiknek egyike, hogy tanúlmányait folytathassa, ajánlja joggyakornoknak a hg. Eszterházi-uradalmak főügyészéhez Sopronba. Elfogadtatott. Sopronban azonban nem érzi jól magát, mivel «ott minden növény megterem, csak a hazaszeretet fája nem lel tápot». Főleg az bántja, hogy a nők nem tudnak magyarúl. E magyartalanság ellen lövelt csipkedéseit a «Pesti Hirlap» s «Életképekben» megjelent soproni levelekben gyűjti egybe «Magyarbors» álnév alatt.

Döbrentei Gábor s a Kis János által alapitott önképző kör néhány lelkes tagján kivűl nincs más ösmerőse. Győrött a társaság s tanulmányai foglalták el ideje legnagyobb részét, most apróbb rajzok irásával űzi el unalmát. Diákkori élményeiből néhány megjelent e rajzok közöl az Életképek 1845. évi folyamában. Igen sikerült a *Vándorbot*, s *Gschaeft* életkép a diákéletből s a népies tárgyú *Rabvallatás*. Apróbb levél számtalan jelenik meg tőle «Torma, Tüske, Soproni, s Magyarbors» név alatt Frankenburg lapjában, ki felösmervén az ifjú tehetségét, szerkesztői üzeneteiben nagyobb beszélyek irását sürgeti. Mint rendesen fiatal iróét, úgy az ő leveleit is terjengős unalmasság jellemzi. Helyes magyarság hiánya, sőt helyesírása miatt bár csaknem újra kellett lapjában írnia a szerkesztőnek, mégis szívesen fogadják sorait, a szerkeztőségben; figyelmet érdemelt ama néhány jó ötlet, mely leggyengébb műveiből sem szokott hiányzani.

Hosszas sürgetés után elvégre beküldi Sopronból az Életképeknek *Bosszú* czímű történeti beszélyét, melyet a szerkesztő elnézvén sokszoros gyengeségeit, jeles történeti beszélyként közöl olvasóival. E beszélyke megjelenésével a győriek előtt jól ösmert Vas Gereben névvel lép fel. Frankenburg jóakaratú biztatásai daczára azonban Vas Gereben érezte műve hiányait. De fejlődésére mégis üdvös volt a *Bosszú* kudarcza, mivel műve hiányaiban felösmerte a tért, hol számára nem terem babér. Általános tetszéssel fogadták azonban tanulókorából és a népéletből merített *Nevelőintézet, Nevelő kerestetik, Szüretelünk, Biróválasztás, Kukoriczafelezés* czimű humoros rajzait. Ezek fogadtatása jeleli ki a

mesgyét, melynek keretén belől legszívesebben mozog s hol egyedül terem számára az elösmerés.

Kovács Pál jóslata teljesült. Az ifjúból csakugyan páratlan eredetiségű népies humorista fejlődött. Kovács példájára a honi társadalom tömkelegéből meríti tárgyát. Bámúlja Kovácsot. Legfőbb vágya azt útolérni, kinél először húzza a konvencziós czigány a sirvavigasztaló magyar népdalt, kinek műveiben először magyaros a magyar; ki rajzaiban első példát nyújt arra, hogy a magyar embert is le lehet írni olyképen, hogy az az elmét és szivet gyönyörködtethesse. Vas Gereben birt Kovács egészséges humorával — s a hazaszerte derengeni kezdő verőfény kedvezőleg hat fejlődésére.

Bevégezvén a jogot, félbenszakadt a sors kísértése; az irodalmi fogadtatás, sanyarúsággal terhelt életében ez első kedvezés a sorstól, nem részegíti meg. De felösmerteti véle azt, hogy az élet küzdelmeiben útat törni nem egyedül a tanulás fog, de a sanyarú viszonyok közt is épen maradt jókedélye s élettapasztalata. 1846. évi május 7-én juratussá felesküdni Sopronból Pestre jön, s meglátogatja Frankenburg Adolfot, kinek szíves biztatásai után mindgyakrabban találkozunk nevével az Életképek hasábjain. Ez időtől Frankenburgot tekinti mintaképül, ennek «Darázsai» mintájára ir ő is *Darázsakat,* nem nagy szerencsével.

Mint felesküdt királyi jegyző Pozsonyba megy az ország nevezetességei gyűlhelyére. Kortársai által terjesztett jóhirnév előzi meg s szerez számára tisztelőket; mindenütt úgy ünneplik mint nagyreményű fiatal irót. A juratus tömeg féktelenségig csapongó sorait s kedvenczhelyeit elkerűli. Sem el nem vegyűl közéjök, sem vezérré lenni nem akar, bárha sok alkalom kínálkozott is erre.

Vahot Imre meghivására 1846 deczemberében Pestre jön s a Pesti Divatlap czimű szépirodalmi közlöny belső munkatársává lett. Vahot siet lapjához lekötelezni az ifjú irót, szíves előzékenysége azonban alighanem ártott Vas Gereben fejlődésének. Vahot szívélyes biztatásai elszédítik egy kissé az ifjút — s beáll az elkapatás kora. A kortársak nevetik önhittségét, de ki sem akad környezetéből, ki le merné lohasztani képzelődése által teremtett köreit. Nem volt sem valódi jóbarátja, sem elkeseredett ellensége.

Ki némileg tud bánni a tollal e korban, az bizonynyal satirát ir s humoristának nevezi magát. Az úgynevezett humoristák nagy száma daczára mocsár maradt a magyar humor, olyan, melyből a fejletlen ízlésüek meríthettek csak élvet. Vas Gereben is

az áramlattal uszik. Ő is humorisál; sőt szerencsés képviselője a magyar néphumornak, bárha gyakorta magán viseli a kor izetlenségeit. Jóérzéke azonban öntudatosan lecsiszolja ez idegenszerűséget, s felszabadítja a német humor nehézkes járma alól. Humorát főleg a magyar elmaradottsága ellen élezi, szegletességünk lecsiszolásán fáradozik. Néhány év multán ő maga visszaretten ez útról, látván azt, miként vásik le a magyar népről mindaz, mi az elmúlt időkhöz hasonlóvá tenné.

A Pesti Divatlap, Életképek s Jelenkor munkatársa Vas Gereben ez időben; az előbbi két lap részére beszélyeket, rajzokat, a Jelenkorba ujdonságokat ir. E mellett elkészül az ügyvédi vizsgálatra is. 1847. évi vizkereszti törvényszak alatt «dicséretes» jelzéssel tette le az ügyvédi vizsgát. Ugyan ez év február 23-án esküdött ügyvédnek. 300 szám alatt kikapott ügyvédi oklevelében a Bódog név már nincs bejegyezve.

A felkaroltatás, népszerűség, vágyai teljesülése szertelenné fejlesztik elbizakodottságát. Fiatalos hévvel meg akarja javítni a világ menetét. Beleköt olyan uracsokba, kiket tisztességes ember már észre sem vesz, s kiknek megjavítása vagy fékezése tulajdonképen a rendőrség feladatai közé tartozik. Néhány szédelgő uracsról a Jelenkor ujdonságai közt írt lelepzése a kellemetlenségek hosszú sorát fordítja fejére. A szinház előcsarnokában támadják meg először, hol a legdühösebb támadásoktól csak a rendőrség menté meg. Másnap julius 15-ke körül lakásán keresik fel a botrányhajhászók; miután a megtámadókat nem tekintheti párbajképesnek, az elégtételt sürgetőt a kapitányság által távolittatja el lakásáról. Folytonos fenyegetőzés s zaklatás közt múlik el az augusztus és szeptember hónap. Elvégre a szédelgők kikerülése s állandó tűzhely megalapítása végett Szombathelyre majd novemberben Győrbe telepedik által.

Megunhatá a hányodó életet, másrészt széles ösmeretsége által a bőven jövedelmező ügyvédi pályán a jóllétet hamarabb remélheté elérni, mint a szerényen dijjazott írói téren. Győrött csakhamar nagyszámú per lebonyolításával bizzák meg — melyeket mint jeles jogász szerencsével vezet. E pályáról azonban elkivánkozik vissza oda, hol ugyan vagyon nem, de dicsőség terem, az írói térre. Tán melegen érző szíve is beleszólt a pályaválasztás kérdésébe? Családja multja, állapota, életküzdelmei mind befolyással voltak a kor viszonyaival egyetemben életelvei fejlődésére. Ő a

nemesi családok népnyúzó periratai helyett népvédő és népszabadító beszélyeket, rajzokat, s czikkeket teszen közzé a pesti s győri lapokban.

Rendez Győrött felolvasásokat a színházban — november 17-én már, tehát közvetlen az átköltözés után. Az első beszély *Beszéljünk feltett kalappal* víg elmefuttatás; elszórt jó ötletei, metsző gúnyai s finom csipkedései a nagy számú hallgatóságot jó hangulatba hozták. Sok taps s éljenzés fogadta a felolvasást. A közönség türelmetlenűl várta a második felvonás végét, hogy újra hallhassa Vas Gerebent. Második darabja már nem volt humoristikus, de szilaj nyargalózás ezerféle tárgy s eszmén keresztül. Az igazság itt daróczban lépett fel, bunkóval vervén bekötött szemmel a társadalmi osztályokat s személyeket. A visszatetszés elég érthető alakban nyilatkozott: mi jó tanulság lehete arra, hogy máskor több finomsággal lépjen föl. Fiatalos heve később is az élet hibái s ferdeségei korholása közben nem ritkán nyilatkozik ily visszatetsző módon. A collegiumi s juratus modort levetkezni teljesen, s a társasélet szűk korlátjai közé magát beélni — élete végeig nem tudta. Életküzdelmei kiképezék erejét, de nem finomíták meg.

II.

A bécsi s pesti márcziusi napok hullámai élénk mozgalmat idéztek elő Győr városában is. Alig terjedt el híre a pesti mozgalmaknak, máris Vas Gereben s néhány ügyvéd népgyűlést hirdet, melynek hangulata tanuja annak, hogy az osztrák és magyar fővárosokkal közvetlen összeköttetésben álló Győr és vidéke, menynyire által van hatva a kor erjesztő eszméi által. A polgári őrsereg néhány nap alatt megalakul s begyakoroltatik. A népgyűlésekre közel s messze vidék lakosai beözönlenek, sőt Radakovitsot több község meghívja népgyűlések rendezésére. Fejtegetéseinek kinyomatására kérik fel, hogy azok is okulhassanak belőle, kik a távolság miatt személyesen meghallgatni nem jöhetnek. Győrmegye állítólag 5000 példányt rendelt meg *Öreg ABC vén emberek számára* czimű folyóiratából. Bay Antal megyei főbíró ezer példányt oszt ki jobbágyai s a szegényebb falusi nép közt. Márczius és aprilis hóban összesen 4 szám jelent meg. Ezekben népies nyelven bizonyítgatja a közteherviselés szükséges voltát; méltatja a nemesség áldozatkészségét. Kimutatja, hogy ha a nemzet valamely

osztálya kivonja magát a terhek alól, elleneink úgy elpusztítnak, hogy sírásó sem marad közülünk; tehát áldoznunk kell kivétel nélkül. Magyarázza az úrbérről szóló, és azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatok, dézma, s pénzbeli fizetések megszüntetéséről szóló törvényt. Az egyenlőségről, nemzetiségről szóló értekezései után a nemességhez fordul s részrehajlatlanul méltatja ez osztály áldozatkészségét. Végre kérelmet intéz nemzetéhez, hogy a felszababulás emlékezetére, minden magyar ültessen kertjébe 3 gyümölcsfát. Hogy ezek árnyékában elmondhassa idővel házinépének, miképen volt 1848 előtt s miképen azután. *Királyi Tanácsadó* czímmel jelent meg külön kiadásban Budán, néhány hét multával csekély változtatással az Öreg ABC.

Május 7-én, midőn Legény Katiczával, Győr legszebb leányával eljegyzési ünnepélyét tartá Vas Gereben, egy levelet kézbesítének néki, melyben a központi választmány által kiküldött bizottság egy megindítandó néplap munkatársának hívja meg. Győr lakosságától, melynek szívében gyökerezett népszerűsége, s menyasszonyától, ki szerelmét birta, elbúcsuzván, másnap megindul Pestre elfoglalni a felajánlt helyet. Nagy meglepetés várta Pesten. Arany, kinek Petőfi 1848 május 5-én keltezett levelében megajánlá a szerkesztői állomást, azt nem fogadta el, így tehát Vas Gerebent szemelik ki a néplap szerkesztőjeül. Mint szerkesztő ugyancsak azon tiszteletdíjat kapja, mit Aranynak ajánltak fel. Évenkint 600 forintot, azonkívül ingyen kapja a közoktatási miniszterium segélyalapjából nyomatott 1000 előfizetési példány előfizetési összegét, minden levonás nélkül. Ez utóbbi a legszerényebb átlag szerint 3—4000 forintot meghaladt évenkint. Az ezen felül nyomatott példányok előfizetési ára szintén a szerkesztőé, a nyomtatási költségek levonása után. A munkatársak czikkeinek díjazásához biztosíttatott a szerkesztőnek évenkint 2000 frt, azaz mintegy 40 frt ívenkint.

Midőn Vas Gereben Pestre ért, már kijeleltetett a nyomda s félig-meddig be volt rendezve az iroda. A többit reá bízták. Csak három feltételt szabtak eléje: legyen a lap kormánypárti, népies, s adja ki mielőbb. Programmja nehány nap multával alig küldetett szét s máris az előfizetők nagy tömege tett megrendelést az ország minden vidékéről.

Miután munkatársat drága pénzért sem tudott szerezni Vas Gereben, hozzáfogott a lapszerkesztéshez munkatársak és szak-

ösmeret nélkül. Nem lehet csodálni tehát, hogy a tapasztalatlan ifjú lapja hiányos s egyoldalú. Dolgozott ő ugyan évekkel azelőtt több pesti lapnál, anélkül azonban, hogy a szerkesztés gondjaiba beavatták volna. Egy jó tulajdona volt csak: mint kezdő író, a régi írók tanácsát nemcsak meghallgatta, hanem meg is fogadta, ha azok egyéni meggyőződésével nem ellenkeztek. Arany János, kinek számára Petőfi Sándor a szerkesztőtárs czímét s a fele jövedelmet lefoglalta, jóakaratú tanácsaival kereste fel leveleiben Vas Gerebent, serkentvén azt a lap hézagosságainak kiegészítésére. Aranynak köszönhetjük a néplap irányának emelkedését s tartalma változatosságát. Arany nemcsak munkáival, nemcsak jótanácsaival támogatá a néplapot. Leveleivel toborzott Vas Gereben segítségére munkatársakat azok körében, kik a néplap hivatását felfogták. Vas Gereben is iparkodott barátai körében munkatársakat találni, miáltal a lap tárgyköre bővült s szaporodott az érdeklődők száma. A programm egyoldalúsága kiegészíttetik. Irányczikk, politikai helyzet ismertetése, törvénymagyarázat, történetírás, országgyülési szemle, földmívelés, vidéki s külföldi tudósítások, mulattató s hazafias költemények, közérdekű s országos hirdetések rovataira osztatott fel a lap. Költeményeket Arany János, Bulcsú Károly, Czuczor Gergely, Gaál József, Garay János, Lévay József, Petőfi István, Petőfi Sándor, Székács József s Tompa Mihály közöltek a néplapban. Prózai részét Vas Gereben, Arany János s Golub Atády Vilmos tolla töltötte be.

A szerkesztői iroda, hol junius 4-én a Népbarát első száma jelent meg, augusztusig a rostélyutczai Hrabovszky-ház földszinti helyiségeiben, auguszt. a b. Orczy-ház 2-ik emeletén rendeztetett be. A hetilap ára 7 frt 30 kr. bankóban egy évre. Legelső előfizetője a vallás- és közoktatási miniszter Eötvös József, ki 1000 példányt rendelt meg olyformán, hogy hazánk szegényebb községeinek elöljáróihoz czímeztesse azokat a szerkesztő. Később a honvédelmi bizottmány is több száz példányt rendel meg, s megküldeti a községi jegyzőknek, azon meghagyással, hogy azok felolvassák nyilvános tereken a népnek, nehogy a nemzet alsóbb rétegei bujtogatók által a haza állapota felől elámíttassanak. Azon reményben, hogy a magyar nép körében elért eredményhez arányosan, a nem magyar ajkú lakosok körében lappangó idegen ajkú bujtogatókat is sikerülhet leálczázni, elhatározta a néplapot b. Eötvös József, német, tót, oláh, szerb s horvát nyelven kiadatni. Csaknem egy-

idejüleg jelentek meg e lapok Vas Gereben lapjával. Szövegük tartalma, iránya s tárgya csaknem azonos. Vas Gereben lapja volt a vezérlap, a többi eredeti czikkei mellett igen gyakorta Vas Gereben lapjából közöl fordításokat s szabad átdolgozást.

A német néplap «Der Volksfreund» szerkesztője Czigler volt. Legnagyobb részben számonként árusíttatott el. Vidékre mintegy 80 példány küldetett csak. Megszünt 1848-iki deczember utolsó napján. A tót «Prjatel Ludu» (Népbarátja) szerkesztője Mácsai Lukács, főmunkatársa Debreczenben Szeberényi Lajos. Sokkal elterjedtebb volt, mint a német néplap, a vidéken mintegy 534 előfizetővel bírt. 1849 juniusában szünt meg. Vidéken 596 előfizetővel bírt az oláh «Amiculu Poporului» s a horvát «Pucki Priatelj», amaz Pap Zsigmond, emez Bujanovics Iván szerkesztésével. A szerb néplap alig tudott a vidéken 275 előfizetőt találni. (Szerkesztője neve előttem ismeretlen.) Nem eléggé sajnálható, hogy b. Eötvös József terve nem érte el feladatát. Ennek oka kis részben bizonyára a szerkesztők jóakarata nélkül, alkalmas írók s fordítók hiányában keresbető, részben abban, hogy a néplap megindítása alkalmával hazánk idegen ajkú lakosainak elöljárói, lelkészei, tanítói legnagyobb részben alattomos bujtogatók által máris hazaellenes érzülettel árasztattak el. Ezek eltántorulása után, csak nehány lelkész s elöljáró maradt, ki meggyőzni igyekezett a népet a magyar nemzet iránt való jogaikról s kötelességeikről. Számuk elenyésző csekély volt a tömeggel szemben. Hiába küzdtek, az eltántorultak túlkiabálták őket. A műveletlen nép inkább követte a romboló «parasztmessiásokat», mint azokat, kik a türelem s béke szavait hirdeték. Ha e közös organum által megértettük volna egymást, tán nem jutunk oly sok csalódáson keresztül velük közös gyászba.

A Népbarátja a kormány alapelveit tolmácsolta s egyúttal a mérsékelt érzületnek kifejezője volt. Mérsékelt józansága által vált a nemzet legnagyobb osztályának közlönyévé, szemben a szélsőségig szilajkodókkal, kiknek sok közlönye, de annál kevesebb híve volt. Szerkesztője a néphez szólt népiesen, de nem aljasult le, s nem harczolt szitkozódásokkal. Tárgyilagosan tette érthetővé a jelen küzdelmei okát, megillető komolysággal tárgyalja azon elemet, melyet a megváltozott viszonyokhoz általidomítani kell. Józanságával szelidíté azok hevét, kik szavuk erejével is megronthatni remélték az uralkodó elemeket. Felvilágosítja azokat, hogy csak ingerelnek, s nem ingatnak, annál kevésbbé építnek. Nem

hivatása uj utakat keresni, de azt, mely jónak bizonyult, hangos szóval jelzi, melyen elérhetünk a jelentől a jövőhez. Tájékoztatja a nemzetet, reményt éleszt, s kitartásra ösztönöz. E néplap volt irányadója népünknek, midőn egyrészről a rémület rettegtetett, más részről a túlzás csábja vonzott.

A bujtogatók leálczázásán, nemzeti hatalmunk, jogaink s kötelezettségeink lelkiismeretes megvilágításán kívül a Népbarátja mint engesztelő a nemes és pór osztály között jelentékeny szer.p-körrel birt. A köznépbe való beolvasztás által végeltünéssel fenyegetett nemességet kelle védelmeznie a túlzók ellenében. Beláthatlan zavarok forrása lett volna a túlzók követelése, ha az nem ellensúlyoztatik. Nem lehetetlen, hogy az új szellemmel egybeütköző hagyomány, érdek s jellem, midőn lemondása után is ócsárolják, netán megkísérli a korszellem által népszerütlenné törpített előjogaiért a küzdelmet. Vas Gereben nevelése s életküzdelmei által tulzó demokrata, de ez érzelmeket eltitkoltatja véle belátása. A nép méltatlan szenvedései iránt szive fogékonyabb mint azoké, kik a népimádás divatos tanait hirdetik, s küzdő fegyverei is nemesebbek.

Mig e küzdelmek folytak, bekövetkezett a nagy válság: a meghasonlás Bécscsel. A Népbarát eddig a nemzetet uralkodójával egybefűző lánczszemeket edzé, a bécsi cselszövények nyilvánossá léte után nem oszlatja többé a szenvedélyt. Felhivásában kinyilvánítja, hogy itt az idő: keljen fel vészes medréből a nemzet! Deczember 24-én jelent meg utolsó száma az első évfolyamból Pesten; mivel a magyar kormánnyal Debreczenbe menekülni kényszerűl a Népbarát ez év utolsó napján, nem jelent meg a 31-ik szám. Utolsó számában hozza az első határozott izgató szót, felhiván védekezésre a nemzetet: »a császár ellen, ki a magyart igába akarja fogni».

1849-ik évi január hó első napján délután 4 órakor külön vasúti vonattal menekülnek Pestről azok, kik magukat compromitáltaknak tekintik. Az ellenség körmei közől szerencsésen kisiklanak ugyan, de belé sodortatnak a megfagyás és éhenhalás veszélyébe. Szolnokon január 4-ig elakadnak, ott gyülemlik össze a menekülő nép. Szolnokról 4-én délután indulnak beláthatatlan hosszú kocsisorral. Valóban szomorú menetet képezett a rosszúl ruházott, dermedt vándorlók csoportja, elakadt szekereiknek kivonszolásával küzködvén egy-egy kátyunál, hogy a keskeny úton

a következő szekerek is tovább juthassanak. Január 5-én érnek Debreczenbe. Vas Gereben Schveizer bútorkereskedőnek vendégszerető családjánál bérel egy szobát lakásúl s egyuttal szerkesztőségi helyiségnek.

Debreczenben aggodalmak közt telt le az 1849-ik év első hónapja, mivel rossz hírek érkeztek mindenfelől. Főleg a pesti menekültek közt vált általánossá a rémület. Ezek legnagyobb része azon hittel szállott fel a menekülőket szállító vonatra, hogy néhány nap mulva családjához visszatérhet. Egynémelyik el sem búcsúzott övéitől, csakis a kormány menekülése hirére sietett ki az állomáshoz. Azok kik néhány óranegyeddel előbb értesültek, fölöslegesnek vélték fehérnemüvel s meleg ruhával terhesitni a visszautazást. Kevesen sejték csak, hogy e kirándulás néhány hónapig is elhúzódhatik. Debreczen lakosainak szıvessége elfelejtetni törekedett bár a számüzötteket kedvetlenítő híreket, a lakás s élelmi szerek drágasága, ruhanemüek nélkülözése, elhagyott családjaik sorsa, nyugalom hiánya s a jövő kérdése azonban megmételyezik a menekültek reményeit.

Ezalatt a Nép Barátja Debreczen város nyomdájában állittatott ki ugyanazon alakban mint Pesten; csak a jelige változott meg homlokzatán. A viszonyok által kényszeríttetve, Vas Gereben «Ki mint vet, úgy arat» jelige helyett «árts az ellenségnek ahogy tudsz» közmondást veszi fel. Megváltozott azonban a lap iránya is. Miután Vas Gerebent a kormány több irányban használja, mig ez elfoglaltság tartott, Atády Golub Vilmos irta tele a lapot. Atády a legszomorúbb napokban, hitétől áthatva hirdeti, hogy Isten a szabadságért küzdőket elhagyni nem fogja. A kicsiny hitüek félelmét siet eloszlatni rendíthetlen hitével. E mellett izgat oly merészen, mint ki meg van győződve arról, hogy nincs ok aggodalomra.

Föl nem tudta fogni, miért látja el magát az ő mintaképe Vas Gereben oly sokfelé, használható útlevéllel? miért váltja be papirpénzét veszteséggel is aranyért? miért növeszti meg szakállát? s miért forgatja oly szorgalmasan a franczia nyelvtant? Miután attól lehete tartani, hogy megostromolják a szerkesztőséget, ha annak idején a lap nem jelenik meg, ezek megoldása helyett a lap megirásának szenteli idejét s teleirja lelkes buzdításokkal. A mily tántoríthatlanúl remélt a jobb jövőben, épúgy szítá a boszú lángját akkor, midőn az általa megjósolt győzedelmek hire bizalmat gerjeszte a népben. Nem éri be azzal, hogy a haza örökségéből kita-

gadtassanak a méltatlan cselszövők, de véres háborút óhajt, melynek lángjai közt «elolvaszthassák a koronát». Atády izgató szelleme utoljára azon czikkben jelenik meg, melyben az április 14-iki képviselői gyűlés határozatát ismerteti. E czikk a Nép Barátja Debreczenben megjelent utolsó számában foglaltatik.

Amint Vas Gereben Pestre követi a kormányt, a régi mederbe téríti vissza a néplap irányelveit. Miután személyesen több időt tölthet lapjánál, eltünteti a Debreczenben elhatalmasult izgatási áramlatot lapja rovataiból. Felveszi ujra a régi jeligét s a békitő szerepet. Ez azonban nem tartott sokáig. Félben szakasztá a politikai válság. Junius 30-án jelent meg a Népbarát utolsó száma, melyben a szerkesztő nem is jelzi a válság közeledtét s máris a 25-ik számot nem volt ideje kinyomatni. A catastropha váratlanul állott be. A kormány Szegedre menekült, de nem vitte magával közlönyeit. Azokra már nem várt megoldandó feladat. Fegyvernek kellett megdönteni azt, mit a sajtó megoldani nem tudott.

A Népbarát szerkesztője elbúcsuzván nejétől s gyermekétől menekülni próbál. Sok oka volt a meneküléshez. Politikai titkos megbizatásokban többször használta fel a kormány. Lapja után pedig az egész felelősség terhe reá nehezedett, mivel az 1849-iki évfolyam 9-ik számától kezdve Arany neve nem szerepelt a laptulajdonost s szerkesztőt megnevező rovatban. Menekülését és bujdosását komájával Deák Ferenczczel, kezdi meg, kivel az általános zavarban együtt jutnak el Tolnába. Jó emberek által kalauzolva, elhagyatott földeken keresztül jutnak Felsőőrsig, hol Vas Gereben egyik régi jóakarója Köves János a plébános. Vas Gereben egyedül osont be a községbe, megtudni, valjon azt, kivel utazik nem érheti e veszély. Köves János készséggel ajánlkozott ellátni s kipihentetni a menekülőket, de ajánlatát nem lehetett elfogadni. Háza nagyon is «nyilt» papi ház volt, semhogy oly férfiaknak menedékül szolgálhatott volna. Köves János tehát gabonás zsákokkal terhelt kocsira ülteti vendégeit, s ekként szállítja által őket a Sión V.-Hidvégen keresztül Felső-Nyékre. Julius 8-án lépett be Vas Gereben Komáromy Istvánhoz, a felsőnyéki plébánoshoz. Ez meglepetve, de szívesen kérdé: «Szerkesztő uram, mi járatban van?» Vas Gereben válaszolá: «Kedves barátom, én Deák Ferenczczel jövök. Itt künn vár az udvarban.» Komáromy kisietett az udvarba s a pitvar előtt álló Deák F. így szólítá meg: «Kedves plébános úr! Hallásból tudom, hogy magyar és jó hazafi. Önhöz mint ül-

dözött menekülő jöttem el, hogy önnél biztosságban legyek.» Mig a vihar annyira mennyire lecsendesült s apái ősi fészkébe vissza nem térhetett, itt időzött Deák Ferencz.

Vas Gereben rövid ideig tartó pihenés után bujdosott tovább. Mintegy 10 hónapig lappang Dunántúl hazafias nemessége, lelkészei s gazdatisztjei házainál. Legtöbb időt tölt Enyingen a kortárs jobbágyok lakásában, Egerszegen apjánál, Sárvár mellett Alsó-Pátyon Nagy István (Matyi bátyám név alatt megörökített földesúr) birtokán s Deák Ferencznél Kehidán. Bujdosása közben meghatja lelkét egy egyszerű pásztorfurulya hangja, megis vigasztalja, s hálából megtanul furulyázni. Idősebb korában is e furulya hangjával élénkíti eszméletét.

Dr. Váli Béla.

Finn népdal. [1])

Mély erdőbe madár dalol,
Dalol, dalol, lombok alól.
Miket mondasz, szép madárka,
Miket dallasz szép danádba ?
Hogyha dallod, eljő hozzám,
A ki után vágyakoznám :
Sáros földre selymet teszek,
Mocsár fölé bársonyt veszek,
Piros ruha piszkos földön —
Posványt csupa posztó födjön !
Bévezetném tág terembe,
Melynek fala tölgyfa lenne,
Küszöb meg a padló tölgyfa —
Az vón' minden ajtófélfa !
Fenn a falon szép liliom,
Halpikkely a boltozaton ;
Arany asztal azon fölül,
Ezüst székek köröskörül ;
Uj kövekből volna kályha,
Konyhán új kemencze állna,
Arany zablás paripája
Lenn a hidnál várna rája —
Míg őt magát bévezetném,
Magam mellé leültetném,
S óh be csüggnék ott a nyakán,
Beh szivemhez szorítanám !

R. A.

---

[1]) Kanteletar, II. 77. Lintunen lehossa lauloi.

TELL-TANÚLMÁNYOK.[1]

I. A svájcziak származása Svédországból.

Schiller Tell-drámájának II. felvonásába (II. 414—445) beleszövi azt a mondát, mely a svájcziakat Svédországból származtatja.

So ist es wahr, wie's in den Liedern lautet,
Dass wir von fern her in das Land gewallt?

kérdi Winkelried, és Stauffacher e szavakkal kezdi a mondának szép elbeszélését:

Hört, was die alten Hirten sich erzählen.

És valóban, a szájhagyomány és a népdal századok — tudtunkkal is legalább négy század — óta tud a svájczi népnek bevándorlásáról a skandináv félszigetből, melyet már Jordanis az ötödik században, mivel annyi népek bölcsője volt, *officina gentium et vagina nationum*nak nevezett el.

Történeti szempontból e mondának nincsen jelentősége, bár még ma is akadnak, kik *valamicske igazságot* vélnek benne felismerhetni. Főleg a svájczi nép maga könnyen érthető és menthető makacssággal ragaszkodik hozzá és a svédek is azon vannak, hogy a hagyományt történeti alappal bírónak tüntessék fel. Annál fontosabb ez a hagyomány a Tell-monda szempontjából. Ez utóbbinak feltünő rokonsága a skandináv Toko-mondával, melyet ma már senki sem vonhat többé kétségbe, ki tudja, talán összefüggésben áll, akár mint ok, akár mint okozat, azon másik hagyománynyal,

---

[1]) *Wilhelm Tell, Schauspiel von Friedrich Schiller, kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv. Egy térképpel.* Budapest, Franklin, 1883. 207 l. Ára 80. kr. (Jeles irók iskolai tára, XXI.). — Előszó 5. l.: «A Tell-mondáról és Tell-irodalomról könnyebb nagy könyvet irni, mint kis értekezést. Annyi érdekes és fejtegetni való oldala van e tárgynak, hogy csak nagy önmegtagadással tudtam ama rövid szakaszokra szorítkozni, melyek e füzet bevezetését teszik. De attól tartottam, hogy a kötet túlságosan terjedelmes és ennek következtében igen drága lesz; azért csak a nélkülözhetetlen anyagot és megjegyzéseket vettem fel e kiadásba, — a szóban forgó kérdések behatóbb tárgyalását pedig azon *Tell-Tanúlmányok*ban fogom közzétenni, melyek az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1883-dik évi folyamában fognak megjelenni.»

mely a svájczi népet magát Skandináviából származtatja.[1]) Főleg ezen szempontból újabban beható kutatások tárgya volt ez a monda,[2]) és főleg a Tell-történet szempontjából akarok én is e helyen röviden foglalkozni vele.

A monda legelső, bár igen mellékes felemlítését Olafsson Eriknél (latinosítva Ericus Olai, † 1486), a svédek legrégibb történetírójánál találjuk, ki a bázeli zsinat idejében (1431—1448) irta *Chronica Regni Gothorum* cz. művét, melyben, még pedig svájczi emberek elbeszélései alapján, említi, hogy a svájcziak a svédektől vagy gótoktól származtatják magukat *(Civitas Switensium, qui se a Suecis sive Gothis descendisse fatentur)*. Egyszersmind, kora szellemében, teljesen alaptalan etymologiákkal[3]) is indokolja e nézetet, melyet a maga részéről helyesnek tart.

Lapidáris rövidséggel tartalmazza e mondát egy XV. századi reichenaui papirkéziratnak ezen glossája: *Suecia, alias Helvicia, inde Helvici, id est Suetones.*

Hogy e monda a XV. század első felében Svájczban magában is nagyon el volt terjedve, bizonyítják Hemmerlin Felixnek, a heves zürichi polgárnak, 1436 és 1446 közt *De nobilitate et rusticitate* czímmel írt és 1450-ben megjelent röpirata, melyben a szerző az őskantonok lakóit azon szászoktól származtatja, kik Nagy Károly idejében az alpok hágóit őrizték,[4]) — és Kiburger Eulogius († 1506) einigeni papnak (a thuni tó mellett) híres füzete, *Vom Herkommen der Schwyzer und Oberhasler*, mely a XV. század ötvenes vagy hatvanas éveiből való.[5])

---

[1]) Igy már Freudenberger Uriel fogta fel a két monda összefüggését *Guillaume Tell, fable danoise, 1760.* cz. híres könyvében.

[2]) A legkitűnőbbek: *E. L. Rochholz, Tell und Gessler in Sage und Geschichte*, Heilbronn, 1877, 64—82. l., és: *Ferd. Vetter, Über die Sage von der Herkunft der Schwyzer und Oberhasler aus Schweden und Friesland*, Bern, 1877. Függelékül szerző a «keleti friezek dalát» is közli (l. alább).

[3]) Svédország neve: *Svea-rike*, szerinte a. m. *Zwé-rike*, t. i. két-ország; ezzel pedig azonos *Zürich*, szerinte eredetileg *Zu-rik*, *Zwe-rike!*

[4]) Itt is az a nevetséges etymologia, hogy e határőröknek a folyton dúló harczokban nagyon kellett izzadniok, *switten* (schwitzen), s innen a nép neve: *Switzer*, *Switenses*.

[5]) E munkát azelőtt tévesen Fründ János kronistának tulajdonították, ki azt 1440-ben irta volna. Feltünő, hogy még Rochholz is e teljesen téves nézetet vallja, melyet pedig már Rilliet A. *(Les Origines de la Confédération*

Kiburger elbeszélése lett a monda igazi forrásává. Szerinte — csak a lényeges fővonásokat emelem ki — Cisbertus v. Gisbertus svéd király és Christoffel keleti friez gróf idejében a svédek és friezek közt nagy éhség támadt. A király parancsára összehivott népgyülés azt határozta, hogy havonként (utóbb, midőn a nyomor még nagyobb lesz, hetenként) minden tizedik embernek egész házával s összes barmával ki kell vándorolnia. A kivándorlók, hatezer svéd és tizenkétszáz friez (nők és gyermekek nélkül), összegyültek, szövetséget kötöttek, elpusztították a környéket s lefelé vonúlva («wie Plinius der Poet berichtet»!) a Rajnához értek, melynek partján dél felé vándoroltak. Itt Priamus és Peter de Mos, két franczia herczeg, útjokat állták. Ekkor a csapat három részre oszlott. Vezéreik a svéd Swicerus és Remus és a friez Wadislaus, ki Hasnis városából (Svéd- és Friezország határán) származott, voltak. Így megverték a négyszer erősebb francziákat. A Rajnán felfelé haladva a Brochenberg- vagy Frackmundhoz (Pilatus) értek Osterrich herczegségben. Ez a föld hasonlított hazájukhoz, azért letelepedtek, a mire a Habsburgi grófoktól, kik e tartományt birták, engedélyt nyertek. Swicerus és Remus elfoglalták a tartomány déli részét, Wadislaus az északit, melyet szülővárosától Haslinak nevezett el. — A krónika második része a legkülönbözőbb korokból összehordott és összezavart történeti adatoknak oly megmagyarázhatatlan zagyvaléka, hogy kár vele foglalkozni, de nem is tartozik kérdésünkhöz. A szerzőnek e történeti mesék összefüzésénél világos czélja, hogy a svájcziaknak nagy szolgálatait a római császárok harczaiban feltüntesse, a miből azután országuk kiváltságos állását a német birodalomban kimagyarázza.

A legközelebbi források az obwaldeni *Fehér könyv* (1467—1476), mely a Tell-mondának is főforrása, és *Etterlin Petermann* (a XV. század végén), ki egy általános svájczi krónikára *(Gemeine Schwyzerchronik,* melynek tartalma: *die Geschichte der Ostfriesn, Swedier und andere, so mit jnen gereisset, und wie Switzer dem Lande den Namen Swiz gegeben)* hivatkozik, melyet Tschudi is említ *(Gesta Suitensium).* Mind a két forrás egyezik a fent közlött elbeszéléssel; csak a szereplők neveiben van némi eltérés. Etterlin azonkivül még meséli, hogy midőn a mai Einsiedeln vidékére

---

Suisse, Basel, 1868, p. 381) megingatott, Bächtold pedig *(Bibliothek älterer Schriftwerke der deutschen Schweiz*, I. köt. LXXIX. l.) teljesen megczáfolt.

értek, itt mindenütt vadon volt, sehol ház, kivéve egy kis kunyhót, melyben egy révész lakott. Innen szándékoztak másnap a tavon átmenni, hogy azután a Gotthardon át Róma felé vonúljanak. De éjjel oly iszonyú szélvész támadt, hogy nem mehettek tovább. Ekkor szemügyre vették az országot s azt találták, hogy nagyon hasonlít elhagyott svéd hazájukhoz.[1]) Azért elhatározták, hogy itt letelepednek, a mit, miután a birodalomtól erre engedélyt nyertek, rögtön meg is tettek.

E följegyzésekkel a monda be volt fejezve. Schiller is ily alakban szövi be drámájába. Későbbi írók ismételve említik a svájcziak származását Svédországból, melyet senki komolyan nem utasított vissza, ha némelyek a hagyomány egyes adatait kétségbe is vonták. E későbbi írók[2]) feljegyzéseiből fölemlítjük, hogy Meisterlin Zsigmond nürnbergi krónista (1488 körül) a húnoktól származtatja a svájcziakat, míg Pirkheimer Wilibald († 1530) kételkedik a nép svéd eredetében. Magnus János, upsalai érsek, az első skandináv ember, ki *Gothorum Svenonumque Historia* (Roma 1554, németül Basel, 1567) cz. művében e hagyományt, mely szerint a svédek egy része az Alpokig vonult: *post multos et varios errores pervenerunt ad illa aspera alpium iuga, in quibus nunc eorum posteritas, Suetziorum nomen habens, perseverat,* terjedelmesen és teljes meggyőződéssel kétségtelen történeti tény gyanánt tárgyalja. Nehány évvel később, 1555-ben, I. Gusztáv (Wasa) király egy hivatalos *edictum*ban hivatkozik a századok előtt Svájczba vándorolt és még most is ott élő svédekre.

Tschudi, ki a Tell-monda fejlődésében korszakot alkot, elfogadja és közli a hagyományt, csakhogy szerinte a kivándorlás a cimberek hadjárata idejében (114. Kr. e.) történt; az uribelieket, valószinűleg czímerök miatt (bika), a tauriskusoktól származtatja. Mind a két véleménye még a jelen században is hivőkre talált, sőt a népbe is átment.[3])

---

[1]) *Tell*, II, 431.

Da besahen sie das Land
Sich näher und gewahrten schöne Fülle
Des Holzes und entdeckten gute Brunnen
Und meinten, sich im lieben Vaterland
Zu finden.

[2]) Teljesen felsorolja, kivonatolja és méltatja *Rochholz* id. h. 69—80. l. és *Vetter* id. h. 11—13. l.

[3]) Főleg Zschokke Henriknek igen népszerű svájczi története utján.

A legérdekesebbik a későbbi források közül *A keleti friezek dala (Das Ostfriesenlied der Oberhasler)*, melyről Tell-kiadásomban (15—18. l.) szóltam. Régebben a XVI. század elején vagy közepe táján keletkezettnek mondták és egy (különben teljesen ismeretlen) haslibeli papnak, Ringwaldtnak, tulajdonították. Nyelve és tendentiája azonban bizonyítják, hogy a XVII-dik században keletkezett.[1]) Első nyomtatása 1665-ből való. A külföldön első kiadását Wirsén Axel Emil eszközölte *De Colonia Suecorum in Helvetiam deducta* (Upsala, 1828) cz. értekezésében. De már Ek Jakab, upsalai tanár, is tudott és szólt róla *De Colonia Suecorum in Helvetiam egressa* czímmel 1797-ben megjelent könyvében.

A felhozott adatokból a következőket szabad következtetnünk:[2])

1. A hagyomány főforrása Kiburgernek *Vom Herkommen der Schwyzer* cz. műve, melyen a későbbi följegyzések, közvetve vagy közvetlenűl, mind alapúlnak.

2. De bizonyos, hogy a mondának már Kiburger előtt is vannak szórványos és töredékes nyomai.

3. Közvetlenűl Kiburger könyvével vagy könyve után a monda némely önálóbb részletei (a vezérek eltérő nevei, a kivándorlás különböző módja, az átkelés a tón) is tünnek fel.

E mondával szemben két kérdést kell tisztázni: Először van-e e hagyománynak általában történeti alapja? és másodszor: akár van ilyen, akár nincsen, hogyan keletkezett a monda maga?

Az első kérdésre régebben rend szerint igennel feleltek. Még Müller is, ki egy magánlevélben[3]) egészen határozottan azt állítja, hogy «az egész swéviai és svájczi nép egyáltalában nem északról vándorolt be, hanem a legrégibb idők óta itt lakott,» és hogy «a gyarmatok, melyekről a régi dalok megemlékeznek, nyelvi és népismei tekintetben az alemannoktól semmiben sem különböznek s hogy ennek következtében anyaországuk csak a sváb tartomány,

[1]) Müller János, a híres svájczi történetiró, még azt hitte, hogy e költemény «kétségtelenül» azon régi dalokból van fordítva, melyekről Jordanis és Paulus Diaconus említést tesznek! — Legjobb kiadását l. *Vetter* sokat idézett értekezésének függelékében.

[2]) L. különösen *Vetter* kitünő fejtegetéseit, id. h. 15. s kk. ll.

[3]) *Johannes von Müller's Briefe*, Schaffhausen, 1839, III, 261. l. Rochholznál is, id. h. 80. l.

legfeljebb Thüringia lehetett», — nagy történeti művében (1786) mégis hitelt tulajdonít e hagyománynak, mely a svájczi népnél annyira népszerű volt, hogy Brunnenben még 1789-ben államköltségen lefestették a svéd vezéreket, a mint Schwyzbe érkeznek és itt letelepednek. Wirsén, ki szintén alaposnak tekintette a mondát, a normannoknak IX. századi történeti vándorlásaival próbálta azt kapcsolatba hozni. Ujabban pl. Rochholz gót, mások, mint Tobler longobard és burgund származást tulajdonítanak a svájczi népnek, mig a skandináv történetirók, igy Geiger és Strinnholm,[1]) a svéd származáshoz ragaszkodnak.

Mind e theoriákkal szemben Burckhardt[2]) bebizonyította, *hogy a svájczi nép,* mint azt már Müller János helyesen tudta, *alemann, azaz tisztán német* származású, és ezzel kimutatta, hogy a monda minden történeti alapot nélkülöz. E véleményt még magának a mondának keletkezése és más hasonló vagy rokon mondához való viszonya is támogatja.

Első pillanatra ugyanis felötlő, hogy a kivándorlásnak azt a módját, melyet a svájczi mondában találunk, sok más germán népről is meséli a hagyomány. Igy Jordanis szerint (Cap. IV.) kivándorolták a gótok *Skandináviából, három csapatra osztva, három férfiú vezérlete alatt, túlnépesség és éhség következtében.* Hasonlót beszél Paulus Diaconus és (részben az ő nyomán) Saxo Grammaticus a longobardokról. Skandinávia, a három csapat, az éhség, a kivándorlók kisorsolása itt is találhatók. A svábokról a XII. században ugyan ilyen hagyomány mesél, csak hogy itt az őshaza neve Suevia, az éhség pedig Isten büntetése, mivel a nép még mindig régi pogány bálványainak áldoz. Ezen hagyomány második részét, mely a sváboknak németországi harczait s későbbi hazájuk elfoglalását tartalmazza, és melybe a hagyomány *a friezeket* is belevonja, Widukind átruházza a szászokra, Gergely toursi püspök pedig a frankokra.[3])

---

[1]) *Geijer, Geschichte Schwedens, deutsch von Leffler,* I, 11. l. — *Strinnholm, Wikingszüge, deutsch von Frisch,* Hamburg, 1839, I, 190. l.

[2]) *Über die erste deutsche Bevölkerung des Alpengebirgs von J. R. Burckhardt*: Archiv für schweizerische Geschichte, IV, 1846, 3—116. l.

[3]) L. a német néptörzsök e kivándorlási mondáiról *Vetter* tanulmányát id. h. 17—25. l. — *Müllenhoff Károly* értekezését *Von der Herkunft der Schwaben,* Hauptféle *Zeitschrift für deutsches Alterthum*ban, XVII, 1874.

A svájczi monda a főbb vonásokban azonos e különböző hagyományokkal. Kérdés, kölcsönzés-e? Valószinüen nem az, mint az előbbi mondák egyike sem tekinthető egyszerű kölcsönzésnek, mert a közös fővonások mellett igen lényeges pontokban — melyekre itt ki nem terjeszkedhetünk — térnek el egymástól. Igy tehát *egy közös ősmondát* kell föltételeznünk, mely a germánoknak Skandináviából való kivándorlásáról mesélt. De azért e mondák utóbb, az irodalmi följegyzések közvetítésével, mégis befolyásolták egymást s ennek következtében nem egyforma viszonyban állnak egymáshoz. *A svájczi mondához legközelebb áll a sváb monda, mit már a friezeknek szereplése a két hagyományban is bizonyít.* Ez annál könnyebben érthető, mert hiszen *a svájcziak és a svábok* (alemannok), mint azt már Müller János belátta, *eredetileg egy nép*, s így igen valószinű, hogy a svájczi népnek Skandináviából történt kivándorlásáról szóló hagyománya a svájczi-sváb, azaz az alemann néptörzs legrégibb közös emlékei közé tartozik.[1])

Ezen mondával tehát épen úgy vagyunk, mint a Tell-mondával: közös ősbirtok mind a kettő, melyek idővel mind jobban lokalizáltattak és végre a XV. században, midőn a svájczi önálló történetírás megindúlt, pontosan svájczi viszonyokra alkalmaztattak s a történeti eseményekkel jól rosszúl összekapcsoltattak, összhangzásba hozattak. Arról, mit még Rochholz különben jeles művében állít, hogy e két monda egyenesen Saxo Grammaticusból átvétetett — nem tekintve az ily közvetlen irodalmi átvételnek általános valószínűtlenségét[2]) — ma már nem szólhatni többé.

De még egy pontról kell szólanunk, mely a svájczi mondának a többi rokon hagyományokkal szemben megkülönböztető főjellemvonása: *hogy a kivándorlók át nem kelhettek a vierwaldstätti tón.* Hogy ez nem történet, hanem monda, bizonyítja már az az adat

---

p. 57—71. — *Uhland, Schriften zur Geschichte der Dichtung und Sage* VIII. 1873. p. 202—249, *Wandersage.*

[1]) A mondában szereplő *Svedország* az eredeti, de korán érthetetlenné lett *Suevia* tudákos helyettesítése.

[2]) Sőt ez átvételt egyenesen lehetetlennek kell mondanunk. Saxo eredeti műve 1514-ben jelent meg először nyomtatásban. Egy *alnémet* fordítása, mely alig jutott valaha Svájczba s melyet itt bizonyára nem értett volna senki, már előbb, 1480-ban jelent meg Lübeckben. A mondának első svájczi felemlítései pedig, mint láttuk, már a XV. század első feléből valók. A *későbbi* írókat természetesen befolyásolhatta és tényleg befolyásolta Saxo.

is, hogy a kivándorlók a teljesen lakatlan vadonban, hol sem ház, sem ember nem volt, révészt találtak, — mi dolga lehetett annak itten? — és hogy *egy* révész a maga kis csolnakában csak nem szállíthatott át ötezer férfit s számos nőt meg gyermeket. Különben is tudjuk, hogy az Alpok összes hágói közül a gotthardi a legfiatalabbik, mely legkésőbb szolgált átjáróúl.

Már Uhland összehasonlította a mondának ezen részletét a nibelungoknak átkelésével a Dunán át és más hasonló elbeszélésekkel, melyekben egy elválasztó folyó s annak révésze szerepet játszanak, s melyekben az átkeltek rendesen elpusztúlnak. E különböző hagyományokban a kutatás már régen felismerte a halál folyóját és hajóját, a révészben pedig magát a halált; — e fogalmak és képek a német mythologiában számtalanszor fordúlnak elő s utóbb, az eredeti mythikus jelentés elhomályosúltával, mondákká lettek. A mythosz értelme, hogy a folyón átkelők meghalnak. Ez a mythosz összekapcsolódott a svájczi hagyományban a kivándorlási mondával, — természetesen eredeti mythikus jelentésének teljes feledésbe menésével. Ha már most figyelembe veszszük, hogy a német mythologia eredeti halálrévésze Odhin vagy *Wuotan*, ki egy másik mythosz szerint a hegyben alszik; hogy ennek mondai átalakítása *Wate*, hogy ennek az utóbbinak fiai *Wieland* és *Eigil*, hogy Eigilről ugyanazt meséli a hagyomány, a mit Tellről, ki szintén nem hal meg, hanem a hegyben alszik, hogy végre Eigil fia, *Örwandil*[1]) kitünő révész, — rögtön észrevehetjük és nagy merészség nélkül következtethetjük, hogy *a svájcziak kivándorlása Skandináviából, a tón való átkelésről szóló monda és Tell története ősrégi összefüggésben állnak egymással*, mely összefüggés természetesen a hagyományban korán feledésbe ment vagy elhomályosúlt.

A hagyomány egyes elemeinek fejlődése, módosulása, összeforrása oly időben történt, melyből forrásaink egyáltalában nincsenek s azért e kérdésekre nézve tág tere nyílik az okoskodásnak és föltevésnek. E tanulmányok czéljából azonban elég lesz hangsúlyoznunk, hogy a svájcziaknak Svédországból való származása

---

[1]) *Örwandil* vagy *Orendel*, angolszászúl *earendel* a. m. nyil. Simrock (*Deutsche Mythologie*, 3. kiad., Bonn, 1869. 243. l.) e névből származtatta a Tell nevet is: *Orendel*, *Erendel*, *Ern-Tell*, mely utóbbi névben az első részt czímnek (*Ehren-Tell*, ez az *Ehren* tulajdonnevek előtt régebben igen gyakori volt és *Herr*ből származik) nézték s azért idővel mellőzték volna.

egy régi ősgermán mythoszon alapszik, mely mythoszból, kapcsolatban az alemann néptörzs származási mondájával, két ágban két egymással összefüggő, de a hagyományban már korán szétvált monda fejlődött: az egyik, mely a régi származási mondát az alemann néptörzsnek egy ágára, a svájczi népre, alkalmazta, — a másik, mely a Tell-mondában a svájcziak régi történetének legfontosabb eseményéhez, a hódító osztrákok ellen folytatott dicső harczokhoz, kapcsolódott. Schillert azért ezen szempontból is helyes tapintat vezérelte, midőn e két mondát, melyeknek összetartozásáról sejtelme sem lehetett, drámájában mégis, a mennyire ezt művének alakja megengedte, kapcsolatba hozta egymással.

HEINRICH GUSZTÁV.

CATULLUS. XLII.

Ostrom.[1])

No rigmusok, jertek, izibe' mind gyorsan
Valamennyien vagytok a világon mostan.
E hitvány «lányasszony» bolonddá tart szörnyen
S vonakodik visszaadni verses könyvem'.
Tűritek ezt? Nem, nem! nosza üssünk rajta,
Követeljük vissza, kapjunk vele hajba.
Kérditek, ki légyen? Az, a ki oly csunyán
Szedegeti lábát begyesen az utczán,
S macska-vigyorgásra húzódik a szája;
Vegyétek hát közre s zudúljatok rája:
«Gyalázatos r . . . . ., ide most a könyvvel!
Ide aljas r . . . . ., íziben a könyvvel!»
Még füle dobját se mocczintja reája . . .
Oh czudar teremtés, bordélyok leánya!
De ne gondoljátok még ezt sem elégnek,
Ha egyéb nem használ, odáig vigyétek,
Hogy szégyenpír üssön ki szemtelen arczán,
S támadjatok rája nagyobb hanggal aztán:
«Gyalázatos r . . . . ., ide már a könyvvel,
Ide aljas r . . . . ., íziben a könyvvel!»
Mit sem ér, hiába, rá sem is hederít . . .
Okosabb szerepnek ejtsétek a szerit,
Ha talán nyernétek szép szerivel többet:
«*Erényes hajadon!* kérnők azt a könyvet!»

DR. CSENGERI JÁNOS.

---

[1]) Fordításomból kihagytam. Szaklapban inkább helyén van.
Cs. J.

A RÓMAI SZÍNKÖLTÉSZET ÉS SZÍNMŰVÉSZET AKADÁLYAI.

A tulajdonképi *műköltészet* a rómaiaknál ott veszi kezdetét, hol az olvasott s megkedvelt hellén költészeti remekek a nemzetnél már mintegy otthonosakká váltak. A legelső hazai kisérletek e téren a *drámai* művészet, tehát épen azon műfélék körül tünnek föl, melyekben a hellén költészet legmagasabb ragyogását érte el; mit részint abból fejthetni meg, hogy legelső iróik vagy inkább átdolgozóik még sajátkép görögök valának; részint, hogy magoknál a görögöknél is ezen időben már majdnem egyedül a drámai költészet birt népszerűséggel. S habár ilyképen e legbevégzettebb mintákon kezdték a rómaiak drámai költészetöket művelni, nem csak a görögökéhez hasonló méltóságra nem emelhették ezt; de sőt épen e költemény nem az, mely a római nemzetnél a legkevésbbé verhetett gyökeret, mely irodalmuk teréről legelőször letünt. E jelenet okát a nemzet saját jellemében, politikai és gyakorlatias irányában kell keresnünk.

Háboru, polgári munka, jog és politika, ezek voltak a római élet sarkpontjai, s igy nincs mit csodálni azon, hogy a görög eszményiség, a szép és magasztos iránti finom érzék, az élet zavartalan vidámsága idegenek voltak a római népszellemben. A római nem az ábránd, hanem az ész embere — ha tehát Apolló összhangzatos lantjában a görög szellem jelvényét ismertük fel, akkor a rómaiakét a kardban és mérlegben találjuk.

«A költészet tartalma,» mondja helyesen *Humboldt* Vilmos, «a többi közt azt tartja folyton az ember szeme elé, hogy a mulékony élvezetet a tartós bensö elégtételnek, a földi dolgokat a végtelennek ne tegye elébe. Vallás és költészet nem csak együttesen működnek közre az ember műveltségén, hanem a vallási igazságok mind oly nemüek is, hogy épen a legfensőbb költői kifejezésre képesek, és a költészet sem magas, sem mély nem lehet, ha nem megy át mindig azon vidékre, melyen a vallás is mulat.» Igen, de a rómaiaknál még a *vallás* is egészen átment a gyakorlati életbe; a földmívesnek dús aratást, a pásztornak nyája szaporodását, a ház asszonyának tele éléskamrát, a katonának győzelmet, az államnak fejlődést igért. Minden gonosz és szenvedés, emberek és állatok betegsége, ragya és kártékony férgek, szegénység és szégyen

ellenében oltalmat nyujtott. A gonosz szellemekkel megalkudni, s a jókat megnyerni volt törekvése; és ez gondosan előirt szertartások kiséretében történt. A papok szigorúan meghatározott szabályok szerint, bizonyos korlátolt jeleknek kicsinyes és pontos megfigyeléséből egészen üzletszerűen számítják ki az istennek helyeslését vagy kárhoztatását a nélkül, hogy a cselekvésre intelmet, tanácsot vagy felvilágosítást adnának. A görög ember vallása ellenkezőleg inkább a művészet gazdag alakzatainak s az élet költői felfogásának magvait, mint sem cselekvése szabályait, inkább a kifelé törekvő harmonikus tetterőket, mint sem elveknek és szabályoknak a benső felé forduló világát tartalmazza.

Ehhez járul, hogy a rómaiak istenei nem voltak élő lények, hanem puszta abstractiók. A görögök élénk phantasiája vallásuk minden istenségét erősebb, bölcsebb, szebb, de mindig természetes emberré alakítá. Az ő isteneik szerettek, gyűlöltek, pörlekedtek, ismét kibékültek, megjelentek a halandók szemei előtt, sőt egy ideig köztük is éltek emberi alakban. Azon mesék, melyeket a görögök isteneikről beszéltek, a világ leggazdagabb és legszebb mythologiáját alkotják. A római ember szemeiben az istenek csupán titokzatos, emberi alak nélküli szellemi lények valának, emberi érzések és ösztönök, emberi erények és hibák nélkül. Innen van az, hogy a rómaiak vallásában vannak ugyan istenek, de nincs hitrege, mythologia. Mikép is regélhetett a római oly homályos és határozatlan abstractiókról, minő a «hazulról eltávozás istennője» vagy a «keresztbe szántás szelleme?» A görögök heros-cultusát a rómaiak épen nem ismerik, s hogy mily későn, s mily rosszúl van Róma alapítási mondája koholva, már Romulus királynak teljesen nem római átváltozása Quirinus istenné is bizonyítja. Numa, a római mondák legrégibb s legtiszteletre méltóbb nevének személyesítője, Rómában soha sem részesült isteni tiszteletben, mint Theseus Athénben.

Oly nép, mely csak a jogtudománynak és törvényességnek élt, s melynek fő teendője volt küzdeni a jogokért; hol a patriciusok gőgjökben, a plebeiusok pedig lealáztatásukban folyvást gyakorlati eredmények után törekedtek; mely költészet helyett csak töredékeket tudott fölmutatni a XII táblás törvényekből, s e törvények renkívüli szigorral büntették a költői lelkesedést: ily nép nem dicsekedhetik költői bölcsővel, s nem birt a létnek ama magasztos érzetével, melynek legdicsőbb gyümölcsét

a hősköltemények teszik. Nem volt Homérjök, ki az ős idők hőseinek tetteit megénekelte volna; daczára az őseikre való büszkeségnek, a családok és nemzetségek szigorú elkülönítésének, az átöröklött hagyományok és régiségek iránti tiszteletnek, soha sem birtak tulajdonképeni hősi énekekkel, mert épen az hiányzott bennök, a mi költőben múlhatatlan, t. i. a képzelet, phantásia. Midőn elődeiket dicsérik, egyszerüen elmondják a nekik tulajdonított hős tetteket és erényeket, sőt még az istenekről sem tudnak egyebet, mint erőiknek, tulajdonságaiknak száraz sorozatát adni. «Jenem Kriegsbauernadel,» ugy mond *Klein* a maga erőteljes nyelvén, «jenem Amalgam von Ramnes, Tities und Luceres, hatte die Natur das Organ das Poesie versagt: ein reizbar sinniges, leicht erregliches Gemüth und die blühende, gestaltenholde Phantasie.» [1])

A költészet, bármennyire ápoltatott is, Rómában a nép szellemével nem tudott egybe forrni, idegen, exoticus növény maradt. Azt pedig legkevésbbé sem lehet mondani, hogy ott valaha otthonossá lett, mint a görögöknél és főleg Athénben. Aeschylos, Sophokles, Euripides, Aristophanes bizton számíthattak az egész népnél érzés- és értelemre. A görög költészet Homértól kezdve a nép szellemével sarjadzott: mindnyájának közbirtoka volt. *Horatius* egészen helyesen mondja:

Graiis ingenium, Graiis dedit ore rotundo
Musa loqui, præter laudem nullius avaris. [2])

Átlátták, hogy Róma a költészeti előmunkálatok teljes hiányában csupán történelmében találhat anyagot egy, sajátját képező, szellemi életnek kifejtésére. Róma állam volt, a mi Görögország nem volt, és ennek hatalmas öntudatán alapszik *Naevius* merész kisérlete, ki a történelem segítségével igyekezett a római nemzeti épost és római nemzeti színjátékot megalkotni. Azon kisérlet, igy itél *Mommsen,* mely a monda isteneit és herosait Róma királyaival és consulaival akarja helyettesíteni, a gigasok vállalatához hasonlít, kik egymásra rakott hegyekkel kisértették meg ez ég ostromát; istenvilág nélkül nincs antik épos, s nincs antik dráma és a költészet nem ismer surrogátumokat.

A római emberben hiányzik főleg a szív szenvedélye, a vágy

[1]) Gesch. d. Dram. II. 288. lap.
[2]) Ars poet. 323. v.

az emberinek eszményítése s az élettelennek emberítése után s ezzel a költészet művészetének legszentebb eleme.

A drámai költészet, mely inkább mint más, megkivánja a tökéletes szellemi fejlettséget, az óvatos tiszta szemléletet, bölcseleti világnézletet, a magasztos érzület és emelkedett beszéd szép összhangzatát — oly nép közé ültetve át, mely még a szabad fejlődés elemeivel foglalkodott — sem alapra, sem tartósságra szert nem is tehetett. Tárgya a görög hitregékből volt véve, melyek sötét távolból származván át, ez idegen népnél csak általános emberi érdeket kelthetett; alakzatának pedig sem tartalma és köre, sem harmoniája nem volt, hiányozván benne a lyrai elem (a görög chorus), mely a bölcselő költői lelkület, a drámai alakítás lényegének hiányát is tanusítja.

A *zene* figyelemben részesült ugyan a rómaiaknál, de koránt sem oly mértékben, mint a görögöknél. A zene a görög állam- és életviszonyokkal a legbensőbben összeolvadott; és oly fontosságot tulajdonítottak neki, hogy zenét nem szeretni, nem érteni egy vala a barbár nyersességgel és benső rosszasággal; tudták, hogy a zene és ének föltárják a hangok, a rhythmus és dallamok világát, melyben az ember érzelme él; hogy semmi más művészet nem bir oly hatalommal az emberi kedély fölött. Mi több, a görögök ugy voltak meggyőződve, hogy a zene megváltoztával, megromoltával, megromlik az állam is. Azért szívósan ragaszkodának a régihez, és csak ha igazi tökéletesedést látának módosításában, engedték azt meg. Terpander hires zenész tamboráját, mert egygyel több húrja volt, kifüggesztették, sőt magát Terpandert pénzbirságra itélték. Hasonlókép jártak mások is. — A zene nem csak az állam egyes polgárainak, hanem az államoknak is összetartó kapcsa, közös ügye vala. Igy a dór messeneiek harminczöt fiut és egy fuvolást szoktak küldeni tanítóik vezetése alatt kisegítőül Rhegium ünnepélyeire. A jó zenét és szép karéneket becsület dolgának tekinték. A görögöknél a zene nem csak a hangérzék, hanem az egész szellem gymnastikájakép szerepel. Nem időtöltő játék az, hanem dallama és harmoniája által az indulatok és szenvedélyek szelidítésére s így erkölcsi képzésre czéloz, ugy hogy minden szépnek, nemesnek, magasztosnak ápolóját, minden erénynek szülőjét látták benne, ugy vélekedvén, hogy a zenei műremek, mint szép léleknek szüleménye, a vele mulató lélekben is csak szépet szülhet. Igy értjük azt, hogy Aristophanes a zenét tartja tulajdonképi művelt-

ségnek, míg az olvasást és az elemi ismereteket csak nyers kezdetnek mondja, és a lopást, ha oly egyén követte el, ki nem tud tamborázni, kevésbbé számitja be; hogy Sokrates a philosophiát a zene koronájának, Plato pedig — hasonlóan a pythagoræusokhoz — a zenét bölcseletnek tartja.

A rómaiak a zenét is pusztán gyakorlati hasznáért pártolták, hogy t. i. a lakomáknál s dőzsöléseknél a különben már eltompult idegeket új mozgásba hozza. S bár a zene a vallási ténykedések közé tartozott, mégis hogy mennyire maradtak távol annak eszményi fölfogásától, azt Cornelius Nepos eme szavai bizonyítják: Scimus enim musicen nostris moribus abesse a principis persona . . .[1]) Még Alexander Severus alatt is csak ily fogalommal birtak róla: cantavit nobiliter, sed nunquam alio conscio, nisi pueris suis testibus.[2])

A *tánczot* a görögök nélkülözhetetlen testképzőnek tartották és az abban kitünőket meg is jutalmazták. Sokrates nem csak dicséri a tánczot, hanem nagy dicsőségnek tartja, hogy abban még agg korában is gyönyörét tudja lelni. S mit találunk a rómaiaknál? Azt, hogy ők legfölebb is mulatsági eszköznek tarták a tánczot, s az abban való tényleges részvételt a szabad egyének részéről lealjasítónak tekinték. Ugy látszik, a rómaiak általános véleményét fejezi ki Cicero, midőn mondja: Nemo fere saltat sobrius, nisi forte insanit;[3]) Seneca pedig igy nyilatkozik: Torpent ecce ingenia desidiosa iuventutis — cantandi saltandique obscœna studia effeminatos tenent.[4])

Mind ebből kiviláglik egyúttal az is, mennyire szükölködtek a rómaiak a drámai művészet finom fölfogása nélkül és hogy dramájokban a mimetikus művészetek legkorlátoltabb közreműködésének lehetett csak helye. A görög mindenben önmagát adta elé és legnagyobb dicsőségének tartotta, hogy a nemzeti ünnepélyeken személyesen versenyezhet a legfőbb díjért; a rómaiak látványos játékait rabszolgák végezték, ők pedig csak kevély nézők valának. A pantomimussal a monarchia előtt nem találkozunk; a gymnastikai játékokban a rómaiak általában csak passive vettek részt, *Gibbon*

---

[1]) Epam. 1.
[2]) Lamprid. Alex. Sev. 27.
[3]) Pro Mur. 6, 13.
[4]) Controv. I. praef. p. 49. Bur.

kifejezése szerint: *the most eminent of the Greeks were actors, the Romans were merely spectators.* [1])

Igaz, hogy az inkább látni és hallani, mint olvasni szerető képzettebb osztálynak, sőt magának az alnépnek is egyik főbb szellemi életkivánalmát a néző játékok tették; de nem a gyöngéd kedélyü, a nemes szenvedélyekben élvezetet találó hellének szomorú s egyéb néző játékai voltak, melyek a belsőleg fejletlen, szívfogékonytalan rómait gyönyörködtethették. A harczias versenyjátékok, diadalmenetek, s hasonló fényes látványok, a pantomimek, a gladiatorok véres játékai, állatviadalok, zajos bohózatok stb. valának inkább, mikben e szilaj, anyagias, gyakorlatibb nép vágyai kielégítést találtak. Innét van, hogy magok íróik is hajlandók voltak még a magasabb élvezeteknek szánt görög drámákat is szemrehatóbb, puszta látványos darabokká, mimi bohózatokká másolni; innét, hogy a nép az *andronicusi, enniusi* stb. drámák által egy időre kiszorított *satirai bohózatokat* ismét visszakövetelte.

A római ugyanis testestül lelkestül a gyakorlat embere lévén, nem nagy sulyt fektetett a szívműveltségre és nem igen törődött az elmélettel, melyet a művészi dráma igényelt. Ő a darabok színre hozatalát inkább csak mulatságos időtöltésnek tekinté; ezért a színpadon a komédia jóval felette állt a tragédiának; a nézők arcza elkomorodott, ha a remélt vígjáték helyett valami szomorú játékot kezdtek adni. Ennek okát egyfelől a dolog természetében leljük fel, miszerint t. i. a vígjátéknak, mely anyagát s személyjellemeit inkább a napi élet jeleneteiből veszi föl, szükségképen közelebb kellett simúlnia a hazai viszonyokhoz és a népélethez, mint a tragédiának; míg másfelől maga a római nép hajlama is — mint ezt az archaicus korabeli népköltészetből kifejtett s oly annyira kedvelt atellánok, satirák stb. mutatják — inkább húzott a komikai, mint a komolyabb néző játékokhoz, [2]) úgy, hogy Livius megjegyzése szerint [3]) eredetileg is a népbohózatok adtak első ösztönt arra, hogy Livius Andronicus összefüggőbb tartalmu, görög minták után alkodott színdarabjaival föllépett.

Élvezetet nyujtott nekik Plautus darabjainak ripők légköre,

---

[1]) c. 40, 2.

[2]) L. Hor. Sat. I, 7, 32; Cic. p. Cael. 16, 38; de or. II, 54 kk; Plaut. Aul. III, 2, 31; Quintil. Inst. Or. I, 4, 25 és VI, 3.

[3]) Lib. VII. 2.

a lebujnak a ház elleni philisteri oppositiója, a röstelkedést nem ismerő, de csókolni való könnyelmű leányok obligát korcsmárosaikkal, a kardcsörtető zsoldosok, a különös humorral rajzolt inas népség, melynek menyországa a pincze, végzete a korbács. Gyönyörködtek az elegáns grisettekben, kik kendőzötten és felékesítve, divatos hajékkel és tarka, arany hímzetű uszályos ruhában jelennek meg, sőt néha épen a színpadon végzik az öltözködést. Szivesen hallgattak találó tréfákat, grotesk ötleteket, durva, parasztos trágárságokat és egyértelmű kétértelműségeket. Kedvelt alakjuk volt a *parasitus* is, kinek, mert a gazdagok asztalánál velök együtt lakmározhatott, kötelessége a vendégeket tréfákkal és talányokkal mulattatni és alkalom adtával eltűrni, hogy az edényt a fejéhez vágják; végre az arczátlan, minden gazságat örömmel megvalló bordélytulajdonos, mely fajnak díszpéldánya Ballio a «Hazug»-ban.

Mindamellett a vígjáték sorsa sem lett sokkal kedvezőbb Rómában, mint a szomorújátéké; minthogy e műnemre sem olyan volt e nemzet politikai égalja, hol ez virágzóbb tenyészést találhatott volna. A római népnek ugyanis a görögöktől egészen különböző államélete, különösen a nemzet rendei közt a jogegyenlőség behozatalával is fenmaradt éles különködés stb. oly állapotok valának, melyek a nézőség tetszésével összhangzóbb ó-nemű vígjátéki modort — mint *Naevius* számüzetése is mutatja — csakhamar elölték. Az uj-nemű komédiára nézve pedig eleinte a római életviszonyok egyszerüsége, s azon magasabb műveltség hiánya, melynek ellenében a napi élet félszegségei föltünedeznek, s mely az ízesebb *komikai nevetséges* érezhetésére képesít, a nemzeti vígjáték-költészet megalapításához elégséges anyagot nem szolgáltathatott. Ezekhez járul a *nyelv* tekintete is, mely a finom elmésségekben s czélzatokban gazdag hellén darabok visszaadásában egészen hű soha sem lehetett.

Volt még Rómában mindenféle szemfényvesztő, kötéltánczos, akrobata, hasbeszélő s más efféle; és megesett, hogy valamely szomorújáték kellő közepén a hallgatóság egy kedvelt tánczos medve vagy egy pár ököl-vívó följéptetését követelte; megtörtént az is, hogy drámai előadások alatt a közönség egyszerre kirohant kötéltánczosokat vagy vívókat bámulni. A római ünnepélyrendezőknek eszök ágában sem volt a közönséget a költészet hatalma által, habár csak mulólag is, a legjobbak érzéseinek magaslatára emelni, a mint ezt a görög színpad tette virágzásának korában.

Mifélék voltak Rómában a színigazgatók s a nézők, mutatja az, hogy az 587-ki triumphális játékok alkalmával a rendező az első görög fuvolásokra, miután dallamaikkal megbuktak, ráparancsolt, hogy zenélés helyett kezdjenek el egymással öklelődzni, a mire a közönség ujjongása csakugyan alig ért véget.

Cicero korában Rómában leginkább Ennius, Pacuvius és Accius szomorú- és Plautus vígjátékai adattak; és ez alkalommal Plautusnak sokat kellett a rövid és léha bohózatok által elkényeztetett közönség megapadt fogékonyságától és nyugtalan türelmetlenségétől szenvednie; annyira, hogy az igazgatók kénytelenek voltak Plautus darabjainak hosszúsága miatt mentegetődzni. Mennél jobban leapadt a játékrend, annál inkább irányult úgy az igazgató és előadó személyzetnek tevékenysége, mint a közönség érdeke is a darabok színpadi kiállítására. Óriási összegeket költöttek díszletekre és jelmezekre; volt eset, midőn 600 felszerszámozott öszvér léptetett végig a színpadon; a trójai szinházi sereg meg arra használtatott, hogy mustra-kirakatul szolgáljon a közönségnek a Pompeius által Ázsiában legyőzött nemzetekre nézve.

A valódi színpadi költészetet az alexandriai irodalom nem ismerte soha; csak a fattyú-drámát, mely pusztán olvasásra, nem előadásra iratott, volt képes Itáliában meghonosítani. Mifélék voltak ezen az alexandrinismus szülte drámák, körülbelül megítélhetjük abból, hogy Quintus Cicero a gall téli szállásolás unalmait enyhítendő, tizenhat nap alatt négy szomorújátékot készített.

A *Seneca*-féle tragédiák közől egy sem hozatott színpadra, sőt erre valószínűleg számítva sem volt. Alapjelleme valamennyinek: declamatori hatásra számítás és a hellén (Sophokles és Euripidestől vett) eredetiek fölé törekvés, s innét a rajtok érezhető nagy keresettség, dagály, túltömöttség, s itt-ott az ezekből szülemlő természetietlenség és homály. Senecában több volt az ész, mint az izlés; a drámai tehetség pedig teljesen hiányzott nála, s igy a tragédiát nem is képes fölfogni, mint oly egészet, melynek részei közt meg legyen a kapocs; nem képes fölmutatni változatos jellemeket, melyek a nézők tetszését megnyerjék; még csak a közönséget érdeklő helyzetek sem fejlesztetnek természetesen. Igaz ugyan, hogy tragikai szinezetet tud adni az előadásnak; merész gondolatokat s szabad mondatokat tüntet föl, melyek, habár nem illenek is oda, utánzásra méltóknak találtattak egy *Corneille*, *Racine*, *Alfieri*, *Weisse* által. S talán innen merítették az ujabb

dráma-irók ama sallangos declamatiókat, melyeknek következtében oly igen eltérnek az ő műveik a görög mintáktól s ama rövid, csípős feleleteket, melyeket azelőtt senki sem használt, utóbb pedig legfőbb szépségeknek tartattak. [1])

Lange [2]) és *Regel* [3]) a római tragédia fölfogásában és értékének meghatározásában *Scaliger* ars poetica-jának és a 17. századbeli philologusok- és műbirálóknak, nevezetesen *Heinsius, Muretus* és *Dryden* nézeteit közelítik meg, mely utóbbiak Seneca tragédiáit a három nagy görög tragikuséival egy kategoriába sorozzák. Sőt Regel abbeli meggyőződésének ad kifejezést, hogy a rómaiak görög minták nélkül is eredeti és a tökéletesség magaslatán álló költészetet teremtettek. [4]) Furcsa egy argumentatio, melynek ellenkezője mellett a római költészet történetének minden egyes lapja bizonyít.

A színházban előadott szomorú- és vígjátékok soha sem emelkedtek hatásra nézve a görög színházak magaslatáig; sőt ellenkezőleg a circusokban, kivált Róma hanyatlása korában, mind vadabb élvezeteket adtak a népnek, mely hol rabszolgák véres tusáiban, hol fenevadak vérengző marczangolásában gyönyörködött. *Schlegel* (Philosophie der Geschichte, IX. értekezés) e pontra vonatkozólag így nyilatkozik: «Mintegy ékességeül az általános békének, melylyel Augustus a római világot megajándékozta, s a

---

[1]) *Thyestes*ben, Atreus neki gyermekeit tálalja föl, igy szólván:

Expedi amplexus pater
Venere, natos ecquid agnoscis tuos?

Thyestes erre így felel:

Agnosco fratrem.

Az elárult Medea kezdetben dühöngve jő, s többi közt fölkiált:

Parta iam, parta ultio est,
Peperi.

S midőn a dajka sajnálja őt, hogy semmi sem marad fön számára, sem rokonok, sem vagyon, azt feleli:

Medea superest.

Hippolytus-ban Theseus kérdi Phaedrát, minő bűnt vél kiengesztelhetőnek a halállal; s az ő felelete:

Quod vivo.

[2]) Vindiciae Trag. Rom. Lipcse. 1822. 4.

[3]) Diversa Vir. doctor. de re trag. Rom. judicia. Gott. 1834. 4.

[4]) Id. m. 8. lap.

szolgaság kárpótlásul az irodalomnak és a költészetnek is megvolt a maga arany-korszaka, a mennyire ez a pogány világnak hanyatlásra hajló érett korában lehetséges volt. Plautus és Terentius csupán csak a görögök utánzóinak tekinthetők; Virgilnek és Horatiusnak költői jelleme és gyönyörű irálya a világtörténelem irójának figyelmét leginkább csak a nyelv tekintetében vonják magukra, melyen irtak, s mely az egész újabb korban minden népnek közös nyelve volt, s még jelenleg is az. Mindezt azonban, még Ovidiusnak termékeny képzelő tehetségét sem véve ki, az utókor nem tekintheté egyébnek silány böngészetnél azon dús aratás után, melyet a görögöknél a művészetek és a költészet geniusa hozott létre. A rómaiak költészetét nem az ő költeményeikben kell keresnünk, miként a görögöknél, hanem a circus mulatságaiban találta kifejezését, melyeket az okos Augustus fentartani jónak látott; a küzdelmekben, midőn a haldokló gladiatornak kellemmel és méltósággal kellett elesnie, hogy a nép tapsait kiérdemelje; a circusban, mely oly gyakran hangzott a keresztények elleni engesztelhetetlen gyűlölet zajától s a gyilkos szavaktól: *Oroszlánoknak a keresztényeket.*» [1])

A nőknek az amphitheatrum iránt való szenvedélye, mondja *Juvenalis*, legnagyobb gyöngeségük volt. Semmiféle alkalomra sem piperézték föl magukat gazdagabban és gondosabban, mint ide. Öltözékeket, ékszereket, vánkosokat, szolganőket kértek kölcsön itt való mennél fényesebb megjelenhetés végett. *Ovidius* a legalkalmasabb helynek tartja az arenát szerelmeskedések és gyöngéd kalandok szövésére. — Még a betegek is, elfeledve fájdalmaikat, csatlakoznak a vigadó lakossághoz, mely sebes áradatban ömlik a szinkör felé; — elfoglalandók, ha kell kiüzdendők a legjobb helyeket. A tolongásban rendszerint nyomtak agyon embereket; Caligula császár idejében egyszer 40 előkelő férfit és nőt nyomtak agyon ily gladiatori előadáson. A vágy ezen embertelen látványok iránt évről évre növekedék, ugy hogy vért folyni és meghalni látni a

---

[1]) *Lessing* (Laokoon, p. 45.): «Klopffechter im Kothurn können höchstens nur bewundert werden. Diese Benennung verdienen alle Personen der sogenannten Seneca'schen Tragoedien, und ich bin der festen Meinung, dass die gladiatorischen Spiele die vornehmste Ursache gewesen, warum die Römer in dem Tragischen noch so weit unter dem Mittelmässigen geblieben sind.» V. ö. *Staël*, de la littérat. p. 63.

legnagyobb élvezet vala. S nem csak a közönséges nép szomjazott e vérre, hanem még gondolkodó férfiak is helyeselték azt, épen ugy, mint korunk némely bölcselői a párbajt; Titus, az emberi nem gyönyörüsége, száz napon át adatott véres küzdelmeket; a jó Traján 123 napig, 2000 küzdővel. S a gladiatorok nem csupán rabszolgák valának; midőn a császárok alatt az emberi méltóság összetapostatott, Nero egy napon az amphitheatrumban 400 senator és 500 lovag által adatott küzdelmet; mi több, még császárok is, nevezetesen Commodus, és asszonyok is vettek rész a viadalban.

A circusbeli játékokért való rajongáshoz képest, a színházat soha sem kedvelték nagyon Rómábán, s ha volt is némi vonzó oldala, nem épen a legnemesebb jellegű. Túlnyomó helyet foglalnak el az érzékien kegyetlen motivumok, az anya- vagy gyermekgyilkosság az Eumenidákban, Alkmæonban, Kresphontesben, Melanippában, Medeában, a szűzek feláldozása a Polyxenában, az Erechthidákban, Andromedában, Iphigeniában. E mellett nem keresték az ügyességet és a kellemet, miként a görögök, hanem a rendkivülit, az erőszakos fölindulásokat: midőn a régi Afraniusnak «Tüzvésze» előadatik, a házak valóban fölgyujtatnak, s a szinészeknek szabad rablás engedtetik azokban. Egy Icarus valóban leesik a légből, s egy medve azonnal hozzá futván, szétszaggatja őt. A Prometheus dráma valódi kivégeztetéssel végződik, midőn bizonyos Laureolus keresztre szegeztetvén, egy fenevad által széttépetik; egy másikban Orpheust igazi medvék szaggatják szét a baccháns nők helyett; egy valaki Herculest ábrázolva az Oeta hegyén megégettetik; egy másikat Atys példájára megcsonkítják: egy medve tépi szét Dædalust, ki szárnyakat óhajtana magának; Mucius Scævola hős tettét rabszolga utánozza, s noha semmit sem vétett, kezét meg kellett égetnie. *Martialis*[1]) adja elő és bámulja ezen jeleneteket, melyeknek szaporításával vásárolták meg a császárok azon nép szabadosságát, mely a szabadságot mindenütt kioltotta. Egy néptől, mely ilyenekért tud hevülni, hiába várjuk az attikai tragédia czélját: a szenvedélyek aristotelesi katharsisát.

A drámai művészet e hátrányaihoz járult *színköltőik*, de kivált *színészeiknek* kevésre becsült helyzete. Midőn Sophokles költői lángelméje Athénben kegyelettel teljes csodálatot s hadvezéri főrangot

---

[1]) De spectac. passim; v. ö. Suet. in Ner. 11; és Tertull. Apol. c. 15.

érdemelt ki; itt az eladósodott Plautus kézi malmok hajtásával tengette életét. S hogy Terentiust a művészi érdemet méltányló Scipiók, Læliusok társalgásukkal tisztelték meg, majdnem páratlan leereszkedésnek tekinthető. «A költőmesterség», ugy mond Cato, «azelőtt nem állt tekintélyben; ha valaki vele foglalkozott, vagy vendégségek alkalmával ráadta a fejét, naplopó volt a neve». Egy színpadi költőnek bére nemcsak csekély volt, hanem azon felül még csak akkor fizettetett az ünnepélyt adó hivatalnokok által, ha a darab nem bukott meg. A színköltő nem csak a bérért dolgozóknak már magában véve is kevéssé becsült osztályához tartozott, hanem a közvéleménytől a legfeltünőbb módon lenézetett, s rendőrileg bántalmaztatott. E szűk és kínos korlátok közt a költészet elfulladt. Ugy, hogy méltó bámulatunkat érdemlik az egyes jelesek, kik lángkeblök hivását követve, e közhidegség daczára is oly nemesen áldozták oda életfáradalmukat a drámai művészet szelid múzsájának. Igy történt, hogy mig az attikai színpadot Athén legnemesebb fiainak nemes versengése teremtette, addig a római, egészben véve, nem lehetett más, mint annak kontár másolata, melynél még csodálkoznunk kell azon, hogy egyes részletekben képes volt annyi bájt és humort fejteni ki.

A színköltők sorsában osztoztak a színészek is.

Sophokles (Nausicaa és Thamyris czímű darabjaiban), Aristophanes (a Lovagok czíműben) stb. mint fő szereplők magok is föllépve a nép tiszteletét önirányukban csak magasztosíták; mig az iszonyú Nerónak legrútabb vétségül az rovatott fel, hogy a színpadra föllépett. A római szigorú jellem t. i. aljasnak tartotta az oly embert, ki mesterségével nem volt képes valami szükséget kielégíteni, hanem csupán mulattatásul szolgált; és becstelennek azt, ki pénzért színlelt érzelmeket, s magát látványul és a nézők gúnyjának kitette. Ez okból a színészeket minden polgári jogtól megfosztották, a censorok kitörölhették őket a tribusokból, egy testökre nyomott bélyeg kizárta őket minden hivatalból, sőt még a legiókba sem vétettek föl; játék közben elkövetett botlásaikért pedig veréssel lettek megbüntetve. S ha egyesek emlékszoborral tiszteltettek meg, vagy — mint *Roscius* és *Aesopus* — ritka színművészi képességök tekintetéből közbecsülésben álltak is, ezek csak ritka kivételekűl szolgálnak, melyek magára e művészi állásra szebb színt épen nem vethetnek.

A római színpadon, a görögtől eltérőleg, a nők is följéphet-

tek, csak hogy illendő öltözetben; de becstelenség szennye tapadt rájok, és a senatoroknak megtiltatott nőül venni színésznőket, vagy a bohóczok leányait és unokáit.[1]) Ezekből veszi magyarázatát, hogy az *atellánok* játszóit kivéve — melyekben t. i. szabad rómaiak is fölléptek — a többi színészségre rendesen csak rabszolgák és szabadosok (libertini) adták magokat; ezekből, hogy az első *kőszínkört,* mely t. i. előbbi szokásként a játékfolyam után nem romboltatott le, csak Kr. e. 54-ben (R. é. 700) találjuk Rómában, habár a tragédiát már 185 évvel előbb hozta Livius Andronicus színpadra. S maga e színkör is, 8000 nézőt fogadó roppant nagyságából itélve, inkább a pantomimi s egyéb látványos előadásokra volt számitva, mint a tulajdonképi drámaiakra.[2])

E körülmények közt a nemzeti drámai művészet Rómában föl nem virulhatott; hiányozván neki a drámai irodalom fő éltető eleme is: a *szabadság,* melynek leplezetlen hirdetését a római hatalom még köztársasági alakjában sem tűrte el. Meg voltak ugyan a nemzet fényes multjának nagyszerű tárgyai, melyek a nemzeti drámákhoz gazdag anyagot szolgáltattak volna; de hogy választhatott belőlök a költő a nélkül, hogy a *patriciusok* és *plebeiusok* közt soha

---

[1]) Nero azonban erősen dolgozott azon, hogy a szinészeket megszabadítsa a gyalázattól, s Gibbon följegyezte a nagy tiszteletet, melyben Nero egy *Aliturus* nevű zsidó színészt részesíttetett, és megemlíti a színésznek ismételt szerencsés közbenjárását, hogy a zsidók üldöztetésén enyhítsen. Nero uralkodása alatt élt és (14 éves korában) meghalt egy kedves és tehetséges *Eucharis* nevű színésznő — ez volt az első, a ki Nero által épített görög színpadon föllépett — a ki, ugy látszik, jobban kedveltetett és nagyobb befolyást gyakorolt, mint majdnem minden más ily korban elhalt leány. Az ő szépsége az ó-korból ránk maradt sírfeliratok egyik legszebbikén van festve és az ő vonásai a haldokló művészet utolsó eszményét képezik. (*Visconti,* Iconographie Ancienne, 287).

[2]) A császárság civilisátiója végre nagyon népszerűvé tette a színházat; de e civilisátio a legerkölcstelenebb volt e világon, és ez erkölcstelenségben nagy része volt a drámának. A szemérmetlen érzékiség oly magas fokra hágott, a minőről alig lehet fogalmunk. A nők néha egészen meztelenül léptek a színpadra. (Lásd a *Sabatier* által összegyűjtött bizonyságokat, *Hist. de la Législation sur les Femmes Publiques*, pp. 45—47; *Magnin, Origines du Théâtre*, tom. I. pp. 284—287; és *Lebrun, Discours sur le Théâtre*, pp. 79—82. Ezen utolsó iró, a mennyire csak birja, kicsinyíteni akarja az általa elismert tényeket, hogy az egyházi atyák invectívái egészen az uj színházra essenek. E tekintetben legrosszabbak voltak a *virágjátékok.*)

ki nem egyenlített feszesség s pártviszályok lángjait vagy egy, vagy más részről, ismét föl ne gyújtsa? A respublica korabeli némely események, melyek kiváltkép a tragédiához jelesnél-jelesebb tárgyat nyujthatának, a császárok idejében nem voltak színpadra hozhatók. Augusztus császári oltalma alá fogadván a költőket, hozzá szoktatta őket, hogy ezek nem szellemi nemes foglalkozásnak, s a tiszta magasztos érzelmek szükségképeni kifejezésének, hanem kenyérkeresetnek és mesterségnek tekintették a költészetet; midőn a nyári lakok, adományok, lakomák ritkultak, a múzsák is elnémultak. Tiberiust magasztalni vagy becsmérelni egyformán veszélyes dolog volt. Caligula minden jelesebb költőt irigy szemmel nézett. Aelius Saturninus néhány meggondolatlan vers miatt a Capitoliumról letaszíttatott; Sextus Paconianus a börtönben megfojtatott; M. Scaurus halálra itéltetett egy szomorújáték miatt, melyben Tiberius Agamemnon neve alatt vélte magát ábrázoltatni; Cremutius Cordus bevádoltatott, mivel Brutust magasztalta, s Cassiust utolsó rómainak nevezte; midőn Maternus Vespasianus alatt Catóról készített tragédiát, csakhamar módosítania kellett a kifejezéseket, melyek e hatalmas úr füleiben rosszul hangzottak; Plinius oly annyira félt Nerótól, hogy nyelvészeti kérdésekkel foglalkozott.[1])

A latin szövetségi ünnep múzsai nemzeti ünneppé válhatott volna, mint a görög Olympiák és Isthmiák. Alba bukásához egy mondakör csatlakozhatott volna, a minő Ilion elestét ölelte fel, s Latium minden községe s minden nemes nemzetsége benne feltalálhatta vagy belé olvashatta volna saját keletkezését; de sem az egyik, sem a másik nem történt, s Italia nemzeti költészet és művészet nélkül maradt.

Mind ennek következménye az volt, hogy a szorosan vett drámai művek Rómában, a mint már eredetileg a görögből kölcsönöztettek át, úgy később s mind végig csak a görögöknek kisebb-nagyobb mértékben sikerült utánzatai maradtak. Ezek után, úgy hiszszük, igazolt *Herder* emez állítása: «Als eine Sklavin war die *Scenische Muse* bei den Römern eingeführt, und sie ist bei ihnen immer auch eine Sklavin geblieben».

Dr. Krausz Jakab.

---

[1]) V. ö. Tac. A. IV, 31; Dio LVII, 22; Suet. Tib. 61.

HAZAI IRODALOM.

A magyar kötőszók, egyuttal az összetett mondat elmélete. Irta *Simonyi Zsigmond.* I. A mellérendelő kötőszók. Jutalmazott pályamunka. Kiadja a magy. tud. Akadémia. Budapest, 1881. XIII és 268.

Tulajdonképen már az Akadémia I. osztályában megbírált egy munka czímét idéztük, de az Előszó gyanánt közlött akadémiai «jelentés» oly általános, hogy egy részletes méltatása e korszakos munkának még mindig nem felesleges. Korszakot alkot — ezt nyugodt lélekkel mondhatjuk, — mert az Akadémia nevezett osztálya «alapvető» műnek nyilvánította s maga a szerző e munkában évek óta gyüjtött buvárlatait valódi nyelvtani vívmányokként állította egybe.

Egy ilyen munka tökéletességéről, a mely a kötőszók használatát *általában* akarja szabályozni, csak akkor lehet szó, ha megelőzte több magyar remekirónk nyelvezetének *különleges* tanulmányozása. Míg azok végig böngészve nincsenek, addig e téren tökéletes munkáról szó sem lehet. Az innen is onnan szedett-vedett adatokra épített szabályok ötleteknek tekinthetők, de általán kötelező erővel nem bírhatnak. Elég az, hogy ez a munka ilyen különleges tanulmányok nélkül jött létre, s ezzel egy roppant nehézséget akartunk megjelölni, a melylyel szerzőjének küzdenie kellett. Egy másik nehézséget a magyar nyelvnek *élő volta* okoz, mely alakjaiban azt megállapodásra soha sem juttatja. Hány kötőszó nem tünt el a használatból *(maga, tat, viszonellen)*, hogy úgymondjam, kiment a divatból, hány más lett helyébe szokásos! Másképen áll a dolog az u. n. holt nyelvekkel: itt minden megállapodásra jutott, minden alak úgyszólva megjegeczesedett. Itt a szabályok egész biztonsággal állíthatók fel. Egy harmadik nehézség a tárgy *minőségében* rejlik. Egyes kötőszók elébb határozók voltak és ezen határozói természetüket némelyek ma is megőrizték (l. 90.). Határt szabni, hogy melyik szó mikor mondatkötő s mikor határozó, vajmi nehéz. Ezért szerepel a valódi kötőszó *(és, de, vagy)* mellett egy-egy igehatározó *(csak, tán, hiszen, inkább, még, soha)* s egy-egy névmás *(akárki, senki)*, sőt melléknév *(mind)* is. Némely kötőszó *(jóllehet, tudniillik)* mondatszerüségét még ismerhetően megóvta, másik *(akarom mondani, teszem azt)* még valóságos mondat.

Egy ekkora feladat megoldásánál nem csoda, ha e munkában határozatlan vagy téves állításokkal is találkozunk, egyes részeket csak kezdőleg tárgyalva s kimerítve épen nem találunk.

A czímzett munka csak a *mellérendelő* kötőszókat tartalmazza, s bár hiányzik a czímlapon a számjelzés (I.), egy második része fogja az alárendelőket tárgyalni (l. Előszó).[1] Nem tudom, szerencsés ötletnek

[1] Ezen második kötet első fele már meg is jelent. Szerk.

tenkintsem a kötőszók mellé- és alárendelő szereplését a munka élén. Annyi bizonyos, hogy megkötötte a kezét, midőn ezzel csak mondatviszonyító értelmére czéloz; s ellenkezésbe jött, midőn ezeknek szóviszonyító feladatára is kiterjeszkedett.

A 6-dik lapon a mellérendelő kötőszók *felosztása* van közölve, s itt meglehetős zavart okoz, hogy, a kötőszókról akarván beszélni, mondatokról, s a kötőszók ötféleségéről szólva «*kapcsoló* (úgy!) mondatokról, *választó* (úgy!) mondatokról, ellentétes stb. mondatokról» szól. A mondatok csak *kapcsoltak*, *elválasztottak* lehetnek, ha csak nem akarta e kifejezéseket az *ivóviz* mintájára alakítani. Ezt a csekély botlást azonban helyre hozta a szerző az 5. és 106. lapokon, a hol megint «kapcsoló kötőszók» és «választó kötőszók» állanak.

Hogy tovább szóljak magáról az említett felosztásról, szükséges volt volna nem csak a kötőszók fogalmát (l. Bevezetés 1—3) meghatározni, hanem magáról a «kötőszó» nevéről is koczkáztatni egynéhány szót. Tudni való, hogy «kötőszó» mellett «kötszó» mint régibb keletű szó van elterjedve. Ha valahol, úgy itt volt volna helye e két szónak jogos vagy nem jogos voltáról szólani. Ha továbbá a fenn idézett «kapcsoló kötőszókat» és «választó kötőszókat» tekintjük közelebbről, lehetetlen észre nem vennünk amabban a fogalmak összetorlását (kapcsol, köt), emebben ezeknek ellenmondását (választ, köt). Ezzel a bajjal szemben talán jobb volt volna a *viszonyítókat* tartani meg és *szókötőkről* meg *mondatkötőkről*, *szóválasztókról* meg *mondatválasztókról*, *szófejtőkről* meg *mondatfejtőkről* stb. beszélni. A kötőszók *származtatása* is talán nyujtott volna más helyesebb felosztási alapot, pl. ilyen csoportosításoknak *határozói*, *névbeli* és *igebeli* viszonyítók. A határozói viszonyítók volnának *igenlők*: igen, ám, bezzeg, persze, szintén, vajha; *ellenzők*: nem, sem, sőt, viszont, tán; *szorítók*: csak, de, ha, pedig; *kötők:* és, meg; *választó:* vagy; *következtető*: hát, tehát; és *idői:* más, még. A névbeliek volnának *főnéviek*: bátor (bár, ámbár), következésképen, végre; *melléknéviek*: mind, mind az által, másként, egyébként, továbbá, inkább, különösen; *névmásiak*, és pedig: *mutatók:* azért, annakokáért, azonban, azaz (hogy), akkor, ekkor, ennélfogva, úgy, amugy, ugyan; *visszahozók*: hogy, mert, a mennyi, a mint, mivel, mikor, míg; és *igebeliek:* akárki, jóllehet, hiszen, hadd, tudniillik, teszem azt, akarom mondani.

A pusztán észtani alapokra vetett felosztás visszás voltának tulajdonítom, hogy *mert* (257) a mellérendelő kötőszók közűl ki lett hagyva, és *bár* (215—220) meg *akár* (223—232) mint túlnyomólag alárendelő ugyan oda fel lett véve. Mennyivel könnyebb lett volna a kötőszók tárgyalása, ha a «mellé- és alárendelő» fogalmak mellőzésével szabad volt volna az említettük felosztás alapján a *mert*, *bár* és *akár* szóknál ezek-

nek természetét és használatát kimerítőleg tárgyalni; *hanem* (159) magyarázata is sikerültebb volt volna, ha megelőzőleg a feltételes mondatokat *(ha nem)* tárgyalhatta volna.

A felosztásról mondottak után áttérek a részletekre s tüzetesen kívánok szólani *és*, *hanem* meg *csak* tárgyalásához.

Az *és*-nél nagyobb részt Halász[1]) értekezését találjuk lemásolva. Hogy ő a jelenkori irók közül csak Vörösmartyt s ennek is csak «Csongor és Tünde» czímü egyik színdarabját vette figyelembe, ez egyoldaluvá teszi ugyan értekezését, de hibául ezt felróni nem akarjuk sem Halásznak, sem másolójának. Ellenkezőleg szerettük volna, hogy bár csak Vörösmartyhoz, de aztán az egész Vörösmartyhoz mérte volna szabályait. Mi is, midőn a következőkben birálatot fogunk mondani az előttünk fekvő műről, becsét egy másik remekirónknak, Petőfinek a nyelvezetéhez fogjuk mérni.

A Halász-féle hosszú (7—10) idézet után Simonyi is elősorol az *és* használatából egyes eseteket, többek közt *és*-nek ellentétes és következtető természetét. Tökéletes igaza van Simonyinak, hogy az *és*-nek ép úgy mint minden más mondatkötőnek az értelme a kapcsolt mondatok egymáshoz való viszonyától függ s hogy sokszor írnak *és*-t, a hol, észtanilag követelve, egy *de*, egy *pedig*, egy *ennélfogva* stb. állana. Vajjon ez a használat a héberből származott hozzánk vagy más nyelvből, az nem igen bizonyítható be. Inkább érdekelne tudni, vajjon ez meg az a használat, ha létezik, meg van-e engedve ma is és mily terjedelemben. Az *ellentétes* használatra idézett négy példa e kérdések iránt meg nem nyugtat, a Halásznál felsorolt példák pedig majd mind Vörösmarty említett egyik színdarabjából valók. S midőn az ellentétes *(= de)* értelmü *és*-hez bővebben hozzá szólunk, legyen szabad a Simonyi-Halász-féle példákat a Petőfiben találtakkal bővítenem; ezek a következők:[2]) 161, 31 Más szemében ő a szálkát | Megleli, | *S* az övében a gerendát | Feledi; 493, 20 Tőled mindent követel, | *És* nem enged semmit; 653, 19 Csak tűrnek mint szükséges rosszat, | *S* nem szeretnek; 674, 13 Háromszor csapott a | Hóhér a fejéhez, | *S* László vitéz még él; 646, 20 A szomjuság bánt, *s* adnak víz helyett | Ételt; 87, 32 Az égbe van szabad bejáratod, | *S* ha uri ház előtt kopognál, | Az ajtót bezárnák előtted; | Az istennel társalkodol, | *S* ha nagy urat szólítanál meg, | Nem állna szóba véled. — Ezek mind egyike olyan, hogy bennök az *és* bátran pótolható *de* viszonyítóval. Egy kissé más természetüek ezek: 441, 24 Vonna már el sorsom innen, | *És* nem szabadulhatok; 647, 18 Az égbe szállnánk, *s* nem repülhetünk.

---

[1]) A Nyr idézett lapjai szerint helyesobben Fischer.

[2]) Az 1877-diki nagy kiadás szerint.

Azt mondja Simonyi (11), hogy «néha *és* helyett *még is* volna a megfelelő kötőszó». Szabatosabban így kellett volna mondania: «A következő példákban *és* mellett *elfér* egy *még is*». Tekintve S. példáit: Szegény fejem sujtolja annyi gond, | *s* te mit mívelsz? égben ábrándozol (Tompa), vagy: Jól tehetne *és* nem teszen (Erd.), Petőfiből: 90, 39 Csak egy napos még *s* mennyit hánykodott; — mind ezekben az *és* nem a *még is* helyét foglalja el, hanem az *és* mellől a *még is* hiányát leljük, a mi Petőfiből szemelt következő példából látható: 82, 14... sőt gyanítottam is, *és még is* eljöttem; 106, 2... nincs ott a leány, | *S* az ifju *még is* néz föl, néz merően; 381, 24 Előttem a jövő szép zöld vetése; | Az mindig messze (van), *és még sem* hagy el.

Noha tehát az ellentét a kapcsolt mondatok értelmében rejlik, gondolatban azt még is magára az *és*-re hárítjuk. Simonyi is így gondolkozhatott, midőn e kötőszó mondattani szerepét tovább kutatta. Ha t. i. *és*-nek egyes árnyalatait keressük, megtaláljuk azokat a kapcsolt mondatok részeiben, kutatva, vajjon azonos vagy változó alanyuk, tárgyuk, egyenlő vagy egyenlőtlen idejük meg módjuk. *És* meglehetős közömbös e követelésekkel szemben; mert hát mi az ő feladata, mint párhuzamosítani két szót, két gondolatot, két mondatot? S azt gondolná az ember, hogy a párhuzamosított két ige mindig egy idejű (*jő* és *megy*, *jött* és *ment*, *jőjjön* és *menjen*); nagyobbára, de nem mindig. Mihelyt a külömbséget megengedjük, azonnal megváltozik a két kapcsolt gondolat viszonya is egymáshoz.

A *következtető és*-re felhozott példák (11) közül az elsőben (illeté ő ruhájának peremét *és* legottan megálla ő vérének folyása) még megengedem, hogy az *és*-sel kötött mondat a megelőzőből vont következtetés (illeté ruháját *úgy, hogy* legottan stb.); de a többiben jobb szerettük volna az *és*-t *feltételesnek* neveztetni. Kívántuk volna szoros megkülömböztetését az eseményekre vonatkozó következtetéseknek a feltételesektől. És ez utóbbiakhoz voltak volna sorolandók mind azon példák, a melyekben az *és*-t foglalós (vagy parancsoló) ige előzi meg. Ez a Simonyi-féle példa: «Ruházd magadat okosan *és* többet nyersz a becsületben» nagyon különbözik az előbb említettől. Ha az első példában helyén volt az *és* helyett egy «ennek következtében», az utóbbiban ez már nem járja. Feltételes értelme *és*-nek legjobban úgy derül ki, ha az *és*-t elejtjük, s legott megköveteli tőlünk a megelőző mondat a feltételes *ha* szót. Azt állítja Simonyi (12) a feltételes (vagy szerinte következtető) *és*-ről, hogy ez a héber szentirás szövegéből ment volna át a görög fordításba s e réven jutott volna hozzánk. Szolgálunk Simonyinak Herodotosból is ilyen példával, IV, 127 φέρετε, τούτους ἀνευρόντες συγχέειν πειρᾶσθε αὐτούς, καὶ γνώσεσθε τότε, εἴτε ὑμῖν μαχησόμεθα, s még sok mással, a melyekből meggyőződhetik, hogy ez a használat, ha nem népies, a héber vagy

görög szentirásnál régibb keletü, és hogy semmi esetre sem szabad héber eredetűnek nézni.

Hogy mily közönséges az *és*-nek szóban forgó használata, bizonyítják a Petőfiben talált esetek, melyek következő felosztás szerint adhatók: 1. az *és*-t megelőző foglalós jelennel: 252, 23 Pártolj, közönség, *és* majd haladunk; 234, 19 A kinek nincs szeretője, bort igyék, | *S* hinni fogja, hogy minden lyány érte ég; 294, 11 Nekem csak egy leány szerelmit add; *S* érette én átengedem cserébe stb.; 355, 23 Híj öledbe lyányka, *s* lángszekérről és mennyországról lemondok én; 453, 1 Járjatok be minden földet..., *S* nem akadtok... párjára; — 2. megelőző foglalós félmulttal: 431, 21 Lépnél egyet előre, | Lépnék egyet hátra, | *S* benne volnánk közösen | A szép meleg nyárba; — 3. jelentő igével is: 59, 8 ... fölkel valaki | Zajodra, *s* akkor el nem szökhetünk; 229, 23 Én rontok hozzád, *s* akkor jaj neked; — 4. az *és* hiányával is találhatni ilyen mondatot Vörösmartynál (I, 14): *Jer*, visszatér a könnyű tavasz veled, | *Mosolgj*, fölélnek holt növevényei; | *Jer*, elterülnek stb.

Érdekes az e fajta *és*-ből, a mikor az *és*-t nem mondat előzi meg, hanem egy főnév, egy ragozatlan főnév. Pl. 58, 18 Egy új suhintás, *és* Jób homlokát | Elborította vére; 522, 6 Egy futó pillanat | A tóra mellettem, *s* benne kit látok meg? | Gólya barátomat; 710, 15 Még csak néhány percz, | *És* koczkánk eldobva lészen; 260, 3 Idő, szárnyadnak még egy csattanása,| *S* a jelen év is sírban szendereg; 58, 43 Egy rángás, *s* vége volt; 513, 9 Pillanat, *s* oda benn van.

Példáját akartuk ezekben adni, hogy mennyi érdekes részleteit nem nyerhetjük az *és*-nek, csak egy értelmét (*és = ha*) véve. Legyen szabad *és*-nek számos viszonyításából még egy nehány ilyen részleteit ide iktatnom: 1. *és = ekkor*, a német *da*, a latin *cum*, a görög εἶπε καί, ἦ καί: 23, 24 Az öreg óriás ezeket mondotta | *S* János vitéznek a sípot általadta; 38, 36 Még bé sem fejezé | Költői beszédét, | *S* ime rohant a szemérmetes Erzsókhoz; v. ö. még 353, 24; 492, 32; 572, 15; — 2. *és = azért hogy;* 515, 22 De jön apja, a zsugori vénség, | *S* visszaszedi elpazarlott kincsét; — *és* nélkül is = *azért hogy*: 775, 5 Ha napszámom kikapom, | Kocsmába mék, eliszom (= *és* eliszom, = *azért hogy* eligyam); — 3. *és + nem = a nélkül hogy;* 491, 28 Hány volt, ki más szívéből | Kiszítta a vért | Saját javára, | *És nem* lett büntetése; 618, 31 Keresett-e rokon lelket, | *S nem* talált egy jó barátot? V. ö. még 491, 32.

A 12. lapon azt állitja Simonyi, hogy «*és aztán* helyett magyarosabb *hát aztán*». Elfogadjuk, csak szerettük volna, ha ezen állításának a gazdáját (Imre, Id. sz. 168. l.) is megemlíti vala.

Az *és* h e l y e (13) igen röviden (12 sorban) lett letárgyalva ezzel az állítással, hogy «*és* élén áll a maga mondatának és a kapcsolt mondat között». Petőfiből csak két példát említek, melyek mindegyike más meg

más megjegyzésre adott volna alkalmat.: 80, 12 Puhább fekvő helyért indult ki a dőre | S kapta magát, ráült egy sziklatetőre; 761, 24... a dalia. | Mint virágos partu ér szelíden | Szállt meg sziklavára teremében, | Az örömkönyüt siró atyát | *és* ölelve szép menyasszonyát.

Egy alaphibája e különben nagy szorgalmat tanusító munkának, hogy az egyes czikkek használatának osztályozása nem kellő, felsorolása nem átlátszó. S ez a hiba mind abban gyökerezik, hogy a felhozott esetek nem kimerítőek. Szolgáljon bizonyságul a *hanem* (157—173) tárgyalása. Alakja és eredete után, mely majd minden kötőszónál állandó rovatot képez, következik ellenmondó (139), megkülömböztető (164), és megszorító (170) használata, melyeket befejez a *hanem*-nek váltakozása egyéb kötőszókkal (172). Legelőbb is meg kellett volna állapítani, hogy *hanem* eredetileg czáfol, az előzményt megsemmisíti vagy helyre igazítja. Ezért követel maga elejébe egy tagadást. Ez a használata *hanem*-nek az, a mely összeesik a német *sondern*-ével. A mit róla S. mond (159), hogy valami eltérőt (etwas abgesondertes) állít, ez *hanem*-nek, szerintem egy második fejezetbe való, azon használata, mikor megelőző tagadó nélkül áll, a mely esetben a német *aber*-éhez hasonlítható. S ezzel a különböztetéssel dönthetni a Simonyinál hosszan idézett Brassai-Thewrewk-Arany-féle értekezések értéke fölött is. Hogy aztán e kétféle használaton kívül és belűl számos írói sajátszerűségek is fordulhatnak elő, az könnyen magyarázható ily gyakori kötőszónál. — Ha tehát közelebbről vizsgáljuk a Simonyinál felsorolt ellenmondó és megkülömböztető eseteket, meg a megszorítóknak egy harmadát, azt vesszük észre, hogy a 17 lap közül, melyet a *hanem*-nek szentel, 13 lapon mind oly példák sorolvák fel, melyekben a *hanem* et tagadó előzi meg. Ezek tehát mind egy fejezet alá voltak volna felsorolhatók, és következett volna egy második fejezetben a megelőző tagadó nélkül álló *hanem*. Tisztábban fejtem meg kivánságomat, ha Petőfi nyelvezetéből megmutatom, minő felosztását találtam én a *hanem* használatának.

Legritkább e költőnél a *hanem*-nek azon esete, midőn tagadó előzi meg, pl. 342, 10... a jó házi orvos | *Nem* késett, *hanem* sietett; 308, 21 Még ekkor *sem* pihen, | *Hanem* a legfelső | Csillagzaton terem. — Azok az esetek, a melyekre, S. nagy számú példáiból itélve, a latinság a magyar kötetlen beszédben legtöbbször nyomta az utánzás bélyegét, mint *nisi*, *nisi ut*, *nisi quod* (hanem hogy), *nisi forte* (hanem ha), Petőfiben nem találhatók. — Ritkán található *hanem* helyett *de*: 501, 28 Nem az fájt már, hogy nem leszek színész, | *De* hogy maradni kényszerítenek; 583, || Nem fáradunk mi jutalomreménynyel,... | *De* önzés nélkül; 738, 4... | nem oda fön, | *De* lenn a földön van az ég; 774, 30... nem gyermek már a világ, *de* férfi. — Ennél sűrűbb a

német *aber* jelentésű, Simonyinál *megszorító* (170) értelmű *hanem*. Egyik ismertető jele, hogy a megelőző gondolat megengedettnek veendő, a melyről S. csak annyit mond, hogy »állítás után is használják megszorító jelentéssel«. Pedig az a *hanem*-ünk, mely a *de* értelmével felér, bátran tekinthető annak a mondatkötőnek, mely a megelőző mondatban egy hiányzó *ugyan*-t követel. Ilyenek Petőfiben: 291, 3 Gyors a madár, gyors a szélvész, | Gyors a villám, | *Hanem* az alföldi betyár | Még gyorsabb ám; 26, 3 Lábok alatt a föld reszketve dobogott; | *Hanem* János vitéz álmai közepett | Sem énekszóra, sem tánczra nem ébredett; v. ö. még 294, 23; 297, 15; 436, 32. Ezek a *de*- helyettes *hanem*-ről szóló példák; ennek egy módosultja 2) a *de aztán* helyettesítője: 273, 12 Kiáltok a sors ellen átkokat, | A mely az embernek mennyet mutat, | *Hanem* megtiltja, hogy belé ne lépjen; 23, 20 Aztán gombóczot kapsz, *hanem* összeharapd! 3) *azomban* helyett: 21, 32 Egy vágtató patak folyt e határ mellett, | *Hanem* folyónak is jóformán beillett; 4) *sőt* helyett: 11, 27 Enni nem ettek mást, mint levegő-eget; | Ez olyan sűrű volt, hogy harapni lehet; | *Hanem* még italhoz is furcsán jutottak: | Ha szomjaztak, vizet felhőből csavartak. — Említésre méltó *hanem*-nek *félbenszakító* használata, rendesen pont (.) után, Petőfinél versszakok élén: 4, 5 *Hanem* most már elég, hallja-e kend, anyjuk! 316, 3 *Hanem* már mindezeknek vége; 692, 21 *Hanem* egyszer ilyen szókat hallott; 311, 9 *Hanem hiszen* száz szónak is egy a vége; 22, 29 No *hanem hisz* ugyan volt is mit látnia.

Hanem összetételei közül Petőfinél ezek találhatók: 1. *Hanem hát*: 2C, 8 *Hanem hát* beszéljen csak: Iluska hol van? 59. 20 *Hanem hát* kelj föl s mosd meg arczodat; 40, 10 Szép Tündérországban éktelen sok a kincs; | *Hanem hát* a gönczölszekerének párja nincs; 504, 19 Nem is a ló *hanem hát* a táncz számára | Verette a csengőt csizmája sarkára; — *hanem hogy* (nem a latin *nisi ut* utánzata): 23, 32 Nem volt éj, nem veszett ki szeme világa, | *Hanem hogy* ez volt a sötétség országa; — *hanem aztán*: 513, 20 Egy darabig tűrte, | *Hanem aztán* csak kimászott; — *hanem hiszen*, l. 22, 29; 311, 9.

Szól Simonyi (170) arról, hogy *hanem* csak a XVI. századbeli keletű, s hogy előtte *de* volt használatban. Érdekes volt volna kutatni, vajjon *de* csakugyan pótolta-e az akkori iratainkban s a halotti beszédben a *hanem* használatát; ha nem, mit használtak őseink a *hanem* esetében? Én hajlandó volnék azt hinni, hogy semmit; pótolta e hiányt a mondatok értelme. Tekintve a nép nyelvezetének egyszerű voltát, a magyarét úgy mint más élő népekét, a melyek irodalmaikban is nélkülözik a mondatkötőket, szeretem hinni, hogy eredetileg a magyar is el volt a *hanem* használata nélkül s hogy ők úgy beszélhettek, mint pl. Petőfi ezekben: 101, 24 Én nem tanulok a magam javára. | Ti értetek

tanulok én; 170, 7 Nem is mentem én a végett, | Azért mentem, mert meglāttam; 756, 15 Nem válladon, szívedben | Az óriás teher; 283, 18 Az nem az összes hangszernek zenéje, | Egy-egy húr hangja csak; 745, 16 Szerető szívök a sírban nem pihenne, | Egy bú lenne nékik a hosszú öröklét; l. még 461, 18; 470, 16; 673, 15, 730, 16; 737, 28. Nehány ilyen példát S. is idéz (159).

(Vége következik.) VERESS I.

Lenau Miklós élete és művei. Irta dr. *Sonnenfeld Zsigmond.* Budapest, 1882. Franklin-társulat.

Illő, hogy a «Philologiai Közlöny» is, habár későn, megemlékezzék oly műről, mely egy magyar származású német költő életét és műveit tárgyazza. Lehet, hogy patriotismusunk eleinte haragvólag tekint azon nemes költőre, ki honunk emlőjén növekedve, idegen nyelven énekelte meg szenvedéseit. Azonban Lenaut nevelése, műveltsége tették német költővé. S bizonyára elég, igazolására meggondolnunk azt, hogy valódi költő csak anyanyelvén viheti sokra, s hogy Lenau a magyar nemzettől soha sem tagadta meg rokonszenvét, hanem a hol lehetett, előszeretettel foglalkozott hazánkkal úgy, mint népével.

Sonnenfeld műve, az első, mely hazánk nyelvén a bennünket érdeklő költővel foglalkozik. Érdeme azonban nem nagy. Egy pár magyarországi új adaton kívűl újat nem nyujt. Minden egyéb tekintetben pedig hiányos és elhamarkodott munka.

«Ha valaki elég jelentékeny arra, hogy élettörténetét az emberiség emlékezetére megírjuk, e tárgy felől mindig a véleménynyel voltunk, hogy akkor az olvasót e valaki jellemének minden benső ösztönével és vonásaival megismertessük. Hogy fogta fel a világot és emberi életet, a maga szempontjából? Mint hatottak rá a körülmények és hogy hatott ő azokra vissza? Milyenek törekvései — és minő sikerrel uralkodott azok fölött; mekkora ellentállást fejtett ki és micsoda erkölcsi szenvedések közt hajlott meg? Egy szóval: mi úton-módon szűlemlett a társadalom befolyása ő rá, és az ő befolyása a társadalomra?» Ezeket mondja *Carlyle* Burnsról szóltában; s szavai szabadosan kijelölik az életrajz feladatát.

Sonnenfeld e kellékek kőzől a legtöbbet mellőzi. Inkább adatokat gyűjt és rendez, semhogy azokat feldolgozná. Mi nekünk különösen feltünt: Lenaut mintegy kiszakítja korából. Mert a kor uralkodó szellemi áramlataira nincs tekintettel; a német irodalmi viszonyokat, melyek közt Lenau föllépett és munkálkodott, nem érinti; más korabeli vagy előbbi költővel való rokonságát nem tárgyalja; Höltyvel összehasonlíthatónak nem véli; a világfájdalmas költők közé nem akarja sorolni. Sőt a világfájdalmat, tekintet nélkül a költőkre, egyáltalán divatnak, affectatiónak

tartja. Ezen itélet kétségen kivűl igen meggondolatlan; mert ha csak *Puskint* tekintjük is, tehát oly költőt, kire a par excellence világfájdalmas Byron nagy hatással volt: nála is kénytelenek leszünk elismerni, hogy fájdalma nagyrészt hazája vigasztalan állapotából magyarázható. — Azután Lenaunak úgy otthon mint a külföldön volt bizonyos hatása. Az elsőt inkább csak jelezte, míg a másodiknál két-három fordítást említ Sonnenfeld. Azt hiszszük, hatása is volt Lenaunak külföldön némely írók fejlődésére, például Olaszországban.

Lenau tehát, mint *a kor embere*, nincs feltűntetve. De Sonnenfeld Lenaut magában véve — az embert és költőt, mi nála egy — sem jellemzi kellően. Az elbeszélt életadatokból vonhat az olvasó maga magának, ha tud, fogalmat Lenau szellemi fejlődéséről. De különösnek fogja találni, hogy a költő művei sehol sincsenek kellően életéből és fejlődéséből magyarázva, hanem futólag, átalános phrasisokkal surran át Sonnenfeld azokon. Pedig az ilyetén magyarázat nagyon szükséges volt volna, s Lenau szellemi fluctuatióit kitünően tükrözik úgy lyrai, mint nagyobbszabású elbeszélő költeményei.

Ezen két nagy hiányhoz járúl egy nem kevésbbé nagy: színtelen, magyartalan, sokszor értelmetlen stílus. Lehet hogy tévedünk, de nekünk úgy tetszett sokszor, mintha Sonnenfeld németűl gondolkodnék s gondolatait nagy erőlködve átfordítaná magyarra.

Tekintsük azonban a részleteket. — Mi az életrajzi részeket illeti, azok elég érdekesen vannak elbeszélve, de — ismételjük — nincsenek kellően feldolgozva. Új adatokra is akadunk. Fel kell itt említenünk, hogy midőn Sonnenfeld Lenaunak «*Nach Süden*» czímü költeményét Csatádra vonatkoztatja, azt nézetünk szerint helytelenűl teszi. Azonfölül, hogy Lenau kisded korában került el Csatádról, e helységnél erdő a legöregebb emberek tanúsága szerint nem volt. Lenau leánykát is említ költeményében, melyet mi fictiónak tartunk. — Sonnenfeld életrajza a Grün Anasztázéval sokszor nagyon egyezik, különösen ha az új magyarországi adatokat és Lenau betegségének részletetesebb elbeszélését kiveszszük.

Sonnenfeld Lenau műveit általában feltünően kurtán és sokszor hibásan tárgyalja. *A lyrai költeményeket* például három főcsoportra osztja, tárgyak szerint: az egyéni érzésvilág, a természet, végre az emberi lét főkérdéseiről szólókra. Ezen felosztást ugyan igen bajos keresztül vinni; azonban elégedjünk meg vele, s lássuk, hogyan fejtegeti Sonnenfeld az ezen rovatok alá tartozó költeményeket.

Az első csoport motivumai: lemondás, kétségbeesés, barátság és szerelem. Szó sincs róla, hogy a szerző a két elsőt, mint legfőbbet, tárgyalná: egy-két magyarázó szó mellékelésével *regisztrálja.* Egyedül Lenau szerelméről igyekszik némi világos képet nyújtani. De ennek

Lenau hitével való viszonyát nem említi (pl. a *«Frage nicht»* czímű költeményben); míg másrészt a költő bizalmas és odaadó baráti viszonyait nem látja szükségesnek indokolni azzal, hogy Lenau e tekintetben legnagyobbrészt ment maradt keserű csalódásoktól.

Lenau természet-költészete a költő fejlődésmenetére igen fontos. Sonnenfeld e fejlődést nem tűnteti fel, s azon állítását, hogy Lenauhoz a természetköltészetben nincs fogható a német költők között, egyátalán nem indokolja. Erre bizony hasonlítás volt volna szükséges, mitől Sonnenfeld irtózik. Részünkről magasztaló ítéletét aláírjuk, s engedje meg a szerző, hogy ezt indokoljuk.

Bayard Taylor megjegyzi, hogy a modern költészet egyik kiválóan jellemző vonása az, hogy hangulatokat és érzéseket átvisz a természetre, mely többé nem élettelen lakóhelye külömböző isteneknek, hanem maga is él és lehel. Különböző költők külömbözőképen elevenítték meg a természetet, de ezek közől minden esetre egyike a legnagyobbaknak Lenau. Ő érti a természet csodás, rejtélyes nyelvét. Míg megvolt hite, örömet és imát sugalhatott neki az egész természet; de midőn sötét vendége, a kétely, lőn ura, a természet arcza megváltozott előtte.

Lenaunak alig van költeménye, melyben természeti kép vagy festés ne találtatnék. Ezek benső állapotának megfelelőek, abból folynak, oda vezetnek vissza; ritkábban viszont a természet képe gerjeszt benne hangulatot. Ha visszaszáll lelkébe a régi hit egy késő sugara: akkor a természet alakjai mintegy ájtatos község lesznek előtte: a pacsirta, mely dalán kúszik fel a légbe; a tavasz, mely rózsákat gyujtott; a madarak ujjongó csoportja: mind áldozó, melyek a mindenséggel együtt áldoznak. Ilyenkor aztán a költő sebhedt szivét benső öröm hatja át, mely az ujjongásig fokozódik; eljő a tavasz vidám ifjú alakjában, megmeg bosszantja a komor tél apót, megtöri a csermely bilincseit, mely aztán fürgén illan tova, a zsarnok szétfoszlott hálója felett gúnyolódva; a föld a tavaszt, mint fiát, örömmel öleli magához, ki hamisan anyja keblébe nyúl, s rózsákat és violákat szór ki onnan; aztán szétküldi szellőit, hűséges cselédjeit, s pacsirtáit a légbe röpíti, dalröppentyűk gyanánt. A természet annyi varázst gondol ki, melyek láttára a költő szinte gyermekded örömmel telik el. (Még későbben is visszatér ez öröme és hite, midőn már kétségbeesett a felett, hogy ideáljait nem lelheti.) Nemsokára azonban a ligetben titkos bú fogja el, könyei megerednek, s nem tudja, miért? Szinte csodálkozva kérdi magától: Talán a természet nagy és örök fájdalmat hordoz, melyet anyai áldás gyanánt titkon szívembe önt. De érzi, hogy a könyek könnyítenek bánatán; érzi, hogy míg könyei vannak, Isten szép világáért dobog szíve; s azért kedvesek előtte. Azonban majd a tavasz látása is búba meríti; retteg felelni kedvese kérdésére, mennyire szereti, mert fél, hogy Isten szá-

mára nem marad egy hely sem tiszta szívében. Megérzi ugyan, hogy szeretet és Isten nélkül oly borzalmas az élet, de kedvesebb már előtte a tél, mert jobban illik szíve gyászához. S utoljára kétségbeesetten kimondja, hogy a természet sötét tanácsában az emberi szívnek nincs szava.

Ilyen lehetett a költő fejlődésmenete. De ennek egyik processusa sem kizárólagos, hanem visszaeséseket is tüntet fel; mindegyik mutatja azonban, hogy a költő szívélete mennyire összeforrott a természettel. Lenau kiválóan elegikus. Külömbözik azonban más német elegikus költőktől. Jelesen *Höltytől*, kit optimismusa választ el leginkább Lenautól, különbözik *Matthisson* és *Salistól*, kiknek szomorúsága eltünt gyermekség, vagy a magány és sír utáni vágyból ered; kik jó részt sentimentalisak, mitől Lenau ment. Külömbözik a *sváb költőktől*, kik szinte gyermekded szívvel szeretik a természetet, de nem oly mélyek, mint Lenau, annak felfogásában. Lenaunak *bizalmasa* a természet, kinek mindent elmond, mert részvétet vél találni nála, vagy mert az kétségbeesést sugall, mint önnön szíve; *könyv*, mely ön lelkét fejti meg, sőt mindent mi létezik; *szerelmese*, mert nincs oly gondolat és oly érzemény, melyet föl ne lelne a természetben, mert még kétségbeesésében is visszatér hozzá; *hazája*, mert mindent elveszített, hite nincs, hazáját nem leli, ideáljait hiába keresi, csak a természetben időzhetik otthontalan lelke.

Józanúl nem vonhatni kétségbe, hogy Lenau keserve igaz, öröme sem tettetett. Költeményeinek alapja tehát való érzemény, mely a természet szemléletével gyakran a legszebben egyesül. Ámde a kétely disharmonia önmagában véve is, melynek széthangzásait csak az önuralom, a még valamiben megnyugodni tudó lélek mérsékelheti vagy szüntetheti meg. De ha uralkodik lelkünkön, ha mindenre kiterjeszti polypkarjait, ha az ingerültségig, sőt a kétségbeesésig fokozódik: akkor a disharmonia kiáltóvá lesz, s az érzelmek úgy, mint a képek, melyekhez azokat fűzzük, vagy melyekbe öltöztetjük, eltorzulnak. Lenau rajzai és képei kitünően genialisak; de nem ritkán erőltettek és torzak, mert lelkének tükre elhomályosúlt. Sőt *Carrière*-nek is igazat kell adnunk, ki Lenaut valahol Aesthetikájában genialiskodásért megrójja.

Ezek, nézetünk szerint, ama pontok, melyeknek vezérelveinkül kell szolgálniok, midőn Lenau természetköltészetét meg akarjuk itélni. Példák felsorolásába — tér kimélése végett — nem bocsátkozunk. — Sonnenfeldnél nem akadunk analog eljárásra. Árnyoldalt — úgy látszik — Lenau kisebb költeményeiben nem ismer, pedig van az is elég. A külalakot plane mintaszerűnek tartja. Nem vette észre Lenau verselési nehézkességeit, sokszor helytelen kifejezéseit; sőt még grammatikai botlások is fordulnak elé Lenaunál.

De még az emberi lét kérdéseit tárgyazó költeményekről kell

megemlékeznünk. Sonnenfeld itt is úgy jár el, oly fölületesen mint eddig; pedig maga is ezeket tartja legfontosabbaknak Lenau költészetében.

Megemlítve még azt, hogy Sonnenfeld Lenaunak sok fontos költeményéről szót sem ejt; a nagyobb költeményekről adott tárgyalásait veszszük még röviden szemügyre. E nagy költeményekkel szemben mintha tehetetlen volna Sonnenfeld. Sehol sincs kidomborítva az alapeszme, a compositio. Savonarolánál az a furcsaság található, hogy *Opitz* Tódor véleményét idézi e költeményről, aztán utána veti: «így szól a kissé homályos magyarázat.» Mégis czitálta. Itt sem talál kifogást a külalak ellen, s nem veszi észre, mily visszás öltözet a rövid lyrai stropha Savonarola és Mariano beszédei számára. Mind a három nagy költemény ferdén és fölületesen van tárgyalva, sőt egyéb botlásoktól sem ment itt Sonnenfeld. A történelmet szorosan tárgyalása körébe vonni, szintén nem ártott volna.

Végeznünk kell azonban, hogy túlságos hosszúra ne nyúljon bírálatunk. Sonnenfeld művének olvasása arról győzött meg bennünket, hogy új adatain kívűl a szerző alig érdemel köszönetet, oly fölületesen és elhamarkodva, van írva műve. Kiveszszük még azt, hogy nálunk ő keltett először nagyobb figyelmet a szerencsétlen költő iránt, kihez nekünk is van egy kis jogunk.

ERDÉLYI KÁROLY.

Magyar Helikon. Jeles magyar irók, tudósok, művészek, államférfiak életrajzai. Öt füzet: Toldy Ferencz, irta Zólyomi Lajos. Vörösmarty Mihály, irta Zólyomi Lajos. Dugonics András, irta Endrődi Sándor. Kölcsey Ferencz, irta Endrődi Sándor. Petőfi Sándor, irta Vutkovich Sándor. Pozsony, 1883. Stampfel K.

A Magyar Helikon a régibb magyar irók, költők, államférfiak és művészek röviden irt életét akarja az ifjuságnak és művelt közönségnek nyujtani. Ily vállalat megindítása valóban szerencsés gondolat. Sok jeles költőről és iróról eddig csak irodalomtörténeti kézikönyveink szólottak, az újabb időben megjelent monographiák pedig terjedelmöknél fogva nem képezhetik az ifjuság és nagy közönség olvasmányát. Államférfiakról és művészekről általában keveset irtak. Hasonló vállalat eddig nem is indulhatott meg. Nem egy nagy irónknak nevezetesebb művei is csak a közelmultban lettek összegyűjtve, míg az életrajzi adatok hiányosak voltak még olyan irókról is, kiknek munkáit a közönség már régóta olvashatja. Nagy akadályul szolgált az is, hogy a kritika a művek belbecse iránt is igen eltérő, majdnem ellenmondó eredményekre jutott. A mult század közepe óta több irodalmi iskola váltotta fel egymást, ezek közt a határvonalt megjelölni különben is nehéz, de különösen bajos volt nálunk, mert ugyanegy időben több iránynak is tehetséges

művelői voltak. Ma már e tekintetben is tisztultak az eszmék és némileg megállapodás történt. De nagyobb nemzetek irodalmaiban is csak későn jutottak ily vállalatokig, mert a tárgyi nehézségeken kivül, nagy óvatósságra int a közönség természete, melynek irunk. Csak fejlett irodalmakban található el a hang és alak, tapintat és ízlés, melyet az ifjúságnak szánt művek igényelnek; még érzékenyebb igényei vannak az úgynevezett «művelt» közönségnek. Ez a legkülönbözőbb elemekből alakulva igen különböző ismeretekkel fog az olvasáshoz. Élvezni és tanulni akar s nekünk érdekünkben van, hogy élvezete nemes s a mit tanul igaz legyen.

Az életrajzirónak, a nélkül hogy az oktatás hangjába essék, nem ritkán valamely műfaj elméletét, keletkezését, fejlődését is le kell irni; a nélkül hogy főtárgyától eltérjen, esztetikai és lélektani fogalmakról kell fölvilágosítást nyujtani, majd valamely kor főbb történeti eseményeit művébe vonni.

Az előttünk fekvő öt életrajz különböző becsű, de a legjobb sem elégít ki, a gyöngébbek pedig épen nem sikerültek. Mikor Zólyomi úr, kinek tollából ered a két első füzet, Toldy és Vörösmarty élete, a vállalatot megindította, nem volt még tisztában czéljával. Kelleténél többet bizott a külsőségek hatásában, s jó eszméje és akarata díjában a gondos munka alól fölmentette magát. Valóban a fáradhatatlan Toldy, a «vidám ifjú-öreg» több fáradságot érdemelt volna élete irójától. S ha már oly különös szeretettel emlékezik meg azokról, kik Toldyról versben vagy beszédben megemlékeztek, csodáljuk, hogy nem idézte Aranynak Toldyról zengett remek sorait.

A második füzet szintén gyors munkára vall, s ha szükségtelen Vörösmartyról ujat mondani, nem szabad a régit ily alaktalanul és zavartan ismételnünk. Ugy hisszük, hogy a vállalat szerkesztője idővel be fogja látni, hogy Toldy és Vörösmarty életrajza csak ujabb s bővebb feldolgozásban fog illeni vállalatába.

A 3. és 4. füzet Dugonics és Kölcsey életét és műveik jellemzését nyujtja. Endrődi jó példák után indul, művei önálló egészet képeznek, anyagát kellően beosztja; nem terheli túl könyvecskéjét jelentéktelen életrajzi adatokkal s általában jellemzésre törekszik. Dugonicsról irván nem felejti el az egykorú történet főbb mozzanatait megemlíteni; a kissé hangzatos «centralisatio» czímű fejezetben irodalmunk és szellemi életünk állapotát röviden jellemzi. A fősúlyt természetesen Dugogics műveire helyezi, a nevezetesebbek tartalmát elbeszéli és elemezi a mennyire az életrajz kerete megengedi.

Kölcsey élete is önálló egészet képez s az iró és költő sok oldalú munkásságáról elég pontos és világos képet nyerünk, bár «Kölcsey álmodozó és borongó természete, a lágy sziv és erős lélek e különös ve-

gyülete», mint Gyulai mondja, finomabb elemezést igényel, hogy költészetét és egyéb műveit megérthessük.

Kifogásunk van azonban Endrődi stilje ellen. Dagályos, s általában sokkal szónokiasabb, semhogy ilynemű művekre alkalmas volna. Nem akkor jellemezünk helyzetet, lelki állapotot, ha több rokonértelmű jelzőt fel tudunk sorolni; elég egy is, de ez megfeleljen. Van-e fogalmunk Kölcsey egyéniségéről, ha ezt olvassuk: «jellemének egyaránt szeretetre és tiszteletre ragadó, ritka sajátságai közt azonban legkitünőbb ama szűzies szelidségű, gyöngédségű, ártatlan gyermekded kedély.» De Kölcsey költészetét sem jellemzi a következő mondat: «Kölcsey a saját geniusza által elébe szabott önálló úton halad s összhangosabb mint mestere Kazinczy, változatosabb mint Csokonai, magasabban járó mint Berzsenyi, érzelemdúsabb mint Kisfaludy Sándor, eszmegazdagabb mint Károly.» Legkevésbbé illik ily irányú művekbe az olyan nyelv, a minővel Endrődi Dugonics működését foglalja össze; ez ugyanis «buzdulást» szült, «mely termő és teremtő anyagokat hullámoztat árjain: a mi salakos, a mi kezdetleges, majd kipusztul belőle. Csokonai lángelméje már kiemeli, fenragyogtatja a népies nyelv gyöngyeit s ezekkel felszállnak a mélyből a tisztultabb alakok is. És utána új küzdelmek, az eszmék és gondolatok mint messzebb-messzebb gyürüző háborgásai után megjön a színpompás, dús, teljes virágzás kora.» Azt is szeretnők különösen ily könyvekben, ha a műszavakat helyesen és következetesen használnák. «Lyrika» «fő-théma» oly elnevezések, melyek nélkül ma már ellehetünk. Az ilyen kifejezéseket pedig, mint «ledorongolni» vagy «eláztatni» már a hirlapok is mellőzhetnék.

A füzetek utolsó négy számában Vutkovich a Petőfi életére vonatkozó adatokat gyűjtötte össze. Feldolgozásról itt szó sem lehet s a szerző maga «töredékeknek» nevezi az összehordott anyagot, melyet csak azért bocsát közzé, hogy a Petőfi-kultuszt ápolja és a költő életrajza megirását siettesse. Ez okok időszerűtlenek és csaknem nevetségesek. Mindnyájan tudjuk, hogy az Akadémia kiadásában Petőfi élete nem sokára meg fog jelenni. Ez életrajz tehát már meg is van irva. A mi pedig a kultuszt illeti, ugy hisszük a költő műveinek jellemzése, sajátságos egyéniségének hű rajza, a kultuszt sokkal jobban elősegítheti, mint az ilyen adathalmaz.

Kétségtelenül nagy érdekkel kisérjük a nagy költők élete apróbb mozzanatait is, főleg a lyrai költőét, ki igen gyakran a pillanat hatása alatt, vagy valamely sajátságos hangulat érzelmei közt irja műveit.

Ismerve a költő élete körülményeit, műveit új fényben látjuk, s némely művek teljes élvezetére vagy nem ritkán megértésére is, csaknem szükséges az alkalmat ismernünk, mely ösztönül szolgált. Ne felejtsük azonban, hogy a költő is ember, közgyarlóságoktól nem ment,

hogy élete nem csak válságos pillanatokból áll, de ezeknél sokkal nagyobb számban lényegtelen mozzanatokat foglal magában, melyek alig vagy épen nem jellemzik az embert és költőt. Az ilyeneket kiemelni, leirásukban aggályos aprólékosságot kifejteni valóban tulhajtott kegyelet.

A füzetek külső kiállítása dicséretes gonddal történt, az illető irók és költők arczképei diszítik a czímlapot, de a szövegbe is számos kép van nyomva. Ott látjuk a nagy férfiú születése házát vagy az iskolát, melyben tanult; a középületet, melyben működött vagy a lakást, melyben elhunyt; ezeken kivül számos emlékjelet, szobrot, sirkövet s ezek feliratát. Valóban elhunyt nagyjaink iránt, főleg ha életükben — a mi nem ritka — a nemzet nem méltányolhatta őket eléggé, az utókor a tisztelet és kegyelet érzése kifejezésében sohasem eshetik tulzásba. A nagyok emlékének adózva jelenünket tiszteljük meg s jövőnket biztosítjuk. Mikor az életrajziró, mert bizonyos tekintetben a nagy férfiú életéhez tartozik, az utókor hálájáról, e hála alakjáról megemlékezik, azonkivül hogy történeti hűségnek tesz eleget, az emberiség egyik legszentebb kötelességérzetét tartja éberségben s fejleszti finomabbá. De az utókor hálájánál mindig lényegesebb az az emlék, melyet a nagy férfiú saját műveiben emelt magának, s ha lapokat áldozunk ez emlékünnepek leirására, nem kellene-e kötetekben műveikkel foglalkoznunk?

Balogh A.

Régi magyar költők tára. Kiadja a M. T. Akadémia. IV. kötet: *XVI. századbeli magyar költők művei, szerkeszti Szilády Áron.* III. kötet, 1540—1575. Budapest 1883, 398 lap. Ára 2 frt.

E kitünő gyüjteményből megjelent ime a negyedik kötet, mely méltó folytatása a nagy vállalat előbbi, jeles szakismerettel szerkesztett köteteinek. E kötet kilencz költő műveit foglalja magában; legvonzóbb köztök Ilosvai Péter, ki a Toldi-mondát megmentette a nemzet számára és lehetővé tette Arany János legszebb művét. Szilády Áronnak sokoldalu tudománynyal és bámulatos szorgalommal végzett művével szemben csak az ismertető szerepére vállalkozhatom, kinek főtörekvése, oda hatni, hogy a tudomány vívmányai mielőbb, főleg az iskola útján, a nemzet közbirtokává váljanak, hogy a tanintézeteinkben még mindig nagyban dívó irodalomtörténeti mythologia helyét mielőbb az irodalomtörténet tudománya foglalja el.

Referáló tisztünkhöz képest sorra vesszük a közölt és tárgyalt költőket.

1. *Nagy Bánkai Mátyás.* Négy művét bírjuk: A nyomoruságokban való vigasztalásról, 1540. — Historia az Jákob patriárkha fiáról Józsefről, 1556. — História az vitéz Hunyadi János vajdáról 1560. — Könyörgés, 1575.

Nevét Báczai-, Bányai- s Banczaira ferditették el; a versfők bi-

zonyítják, hogy az Bancai, az az Bánkai (valószinüleg a nyitramegyei Bánka falu után) volt. A költő protestans ember, még pedig pap vagy iskolamester volt és sokat szenvedett, valószinüen hitéért. Nevével énekein kívül, sehol sem találkozunk s emlékezetét homály födi. Irói működése 35 évet foglal magában, 1540—1575. Nem valószínü, hogy ez idő alatt a neve alatt fennmaradt négy költeménynél többet ne írt volna. Kifejlett nyelve s ügyes verselése is erre a feltevésre késztet. Meglehet, hogy több műve elveszett vagy az ismeretlen szerzőjü darabok közt lappang. «Nagy Bánkainak kemény próbákon edződött erős hite s nemzetének nem régen avult dicsőségén lelkesülő hazafisága, egyiránt a törhetetlen reménység hangját hallatja, jól alkotott, könnyen folyó, természetes nyelven szerzett strófáiban.»

2. *Siklósi Mihály*, az első reformátorok egyike, kinek működése valószinüen 1530—1544 közé tehető. Egyetlen műve az LIII. Psalmus. Életéről bizonyosat nem tudunk. Szilády valószinüvé teszi, hogy a baranyai Siklósi Sátoralja-Ujhely reformátora, talán Perényi Péter udvari papja is volt. Költeménye az 53. zsoltár paraphrázisa, erős vallásos és nemzeti érzülettel.

3. *Végkecskeméti Mihály*, Kecskemét szülötte, kinek csak LV. Psalmusát bírjuk (1535-ből ?). Életéről semmit sem tudunk. De valószinü, hogy azonos azon Michael de Kectemétyvel, kit 1521-ben a krakkai magyar tanulók névsorában találunk, és talán azon Végh Mihálylyal is, ki 1564-ben mint kecskeméti főbiró szerepel. Költeményében híven ragaszkodik a zsoltár szövegéhez, csakhogy a Dávid városa elleni kifakadásokat saját szülővárosára látszik érteni.

4. *Battyáni Orbán*, Benedek budai várnagynak és Istvánffi Katalinnak fia, ki nagybátyjával, Istvánffi Pállal a paduai egyetemet látogatta, jelen volt a pozsonyi országgyűlésen, mely 1526 deczemb. 16. Ferdinándot királylyá választotta, 1531-ben részt vett rokonával Battyáni Ferencz bánnal a bélavári tanácskozmányban, 1534-ben Konstantinápolyba kísérte Grittit, a meggyesi vár elfoglalásakor (Majlát Istv. által) fogságba esett, de szabadon bocsáttatott, utóbb Moré László fogságába került, de innen is kiszabadult, helyette öcscse Battyáni Farkas kezesül maradván. Csak 1541-ben tünik fel ujra Izabella királynő udvarában; tagja volt ama küldöttségnek, mely a kis János Zsigmondot a török táborba kísérte, és szeptember 5-én a királyné s kis fia kiséretében Erdélybe indult. A következő évben Ferdinándhoz pártolt, de csakhamar visszatért Izabellához. Nagy ellensége volt Fráter Györgynek; azért sokan azt állították, hogy a barát őt megmérgezte, 1547-ben. Változatos életű, eszes, bátor lelkü s heves természetü ember volt. Két énekét bírjuk: Az háboruságnak szenvedéséről való ének 1547, és XXXII. Psalmus. Alapos műveltségü férfiú volt, de darabos

nyelve s kifogásos verselése is mutatják, hogy nem toll-, hanem kardforgatásban töltötte életét.

5. *Tolnai Györy*, kitől «Az szent Jóbról» bírunk egy éneket. Szilády valószinüvé teszi, hogy a költő azonos ama Georgius de Tholnával, kit 1525-ben a bécsi tanulók közt találunk s hogy költeményét 1540—1550 közt írta. Szilády méltán mondja feltünőnek, hogy Jóbnak csak egy magyar énekese akadt, holott más bibliai tárgyat két három énekszerző is foglalt versbe és — tehetjük hozzá — pl. a németeknél épen Jób története igen népszerü volt. A bibliai epikának korabeli magyar művelői közt különben Tolnai ezen egy énekével is méltó helyet foglal el.

6. *Három névtelen*: CIII. Psalmus, 1548. — Házasok éneki, 1548. — Adhortatio mulierum. ?

Az első költeménynek semmi helyi vonatkozása. Az evangyeliomi hit ama kihivó bátorsága, mely ez ének szellemét teszi («Tömlöcz és fegyver minket el nem ronthat»), jellemzi az egész kort s hazánk bármely pontján juthatott kifejezésre. — A második darab Nyilas Istvánnak és Zsámboki Annának 1548-ban történt egybekelésére készitett nászdal (epithalamium), melynek mintájára írta legujabban (ezüst menyegzője alkalmából) Szász Károly *Házasok éneke* cz. szép költeményét.[1]) — A harmadik egy gúnyolódva tanító alkalmi ének, nyelvénél, tartalmánál s hangjánál fogva a XVI. század egyik legérdekesebb emléke.

7. *Ilosvai Selymes Péter*, a kötet legérdekesebb és legfontosabb alakja, kinél egy kissé tovább időzhetünk.

Szilády mindenekelőtt kimutatja, hogy Ilosvai Péter és Idari Péter, kinek eddigelé a Nagy Sándorról írt költeményt (1548) tulajdonították, *egy* személy. E meggyőződésre én is régen rájöttem. Az Idari név származott a költemény végső strófáinak kezdő betüiből: *cecinit Petrus in Idar*. Nem vették figyelembe, hogy Idar helység nincs hazánkban, míg Ida van több is és ezek közül az abaujmegyei Nagy-Ida az, melyre Ilosvainál több okunk van gondolni, mert e hely a XVI. században Perényi birtoka volt, kinek a költő még élete végén Toldiját ajánlotta. Még az is figyelemre méltó és Szilády kiemelhette volna, hogy amaz utolsó versszak, mely az *Idar* szóhoz az *r* betüt szolgáltatja, nem a költemény *hatodik* részének, hanem az *egész*, hat részre osztott munkának befejezése, s igy már ezen szempontból sem járulhat a hatodik rész versfejeihez.

A költő neve a versfők szerint: *Sericeus Petrus Ilosvanus*, mit Ilosvai Selymes Péterrel szokás fordítani. Igy legalább össze nem téveszthető a költő azon Ilosvai Péterrel, ki csengei tanitó volt s 1562-ben

---

[1]) *Fővárosi Lapok* 1883. márczius 29. — *Vasárnapi Újság* 1883. április 1.

felakasztotta magát. Hogy a költő ez utóbbival nem azonos, már az is bizonyítja, hogy művei nagy részét később, 1562 után, irta.

Életéről alig tudunk mást, mint a mit fennmaradt öt művéből kiolvashatunk. Valószinü, hogy 1548-ban nagy-idai iskolamester volt. E feltevés mellett szól műveiből kitetsző tanultsága és a klasszikai s keresztyén latin irodalomban szerzett jártassága. Tőle magától tudjuk, hogy már 1548 előtt is irt egy művet Nagy Sándorról, de ez elveszett; hasonlóképen elvesztek a hatvanas években Cyrus és Nebukadnezárról szerzett énekei. Fenn maradt öt munkája: *Historia Alexandri Magni*, 1548. — *Az Nagy Szent Pál apostolnak életéről és haláláról szép história a szent irásból* 1564. — *Sokféle neveknek magyarázatja*, 1568. — *Ptolomeus királynak históriája*, Kusalkőben Szilágyországban, 1570. — *Az hires neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedetiről*, 1574. Ez tehát Ilosvai utolsó műve. — Lássuk e műveket egyenként.

a) *Sándor-éneke*, száraz historiás ének, melybe Curtiusból és ennek hiányzó könyveit kiegészitve Justinusból csak a (felfogása szerint) igaz történeti adatokat vette fel. Talán nem is ismerte a Sándor-mondát, mely a középkornak egyik legkedveltebb, legregényesebb költői tárgya volt. Szilády strófáról strófára állitja az ének mellé a források megfelelő helyeit, a mi a XVI-ik századi magyar költők eljárására igen tanulságos világot vet.

b) *Szent Pál históriáját*, mint maga mondja, a szentirásból szerzette. Az utolsó ének versfejeiben kétségtelenül sajtóhibából áll a 320. lapon: *hactenusam*, e helyett: *hactenus undosam*.

c) *Sokféle neveknek magyarázata*, a versfejekben Thúry Pálnak van ajánlva, Katalin leánya keresztelője alkalmából. E *clarissimus vir* Thúry Farkas Pál volt, ki 1555-ben a wittenbergi egyetemen járt, s utóbb sajószent-péteri, majd bihari, végre szántói protestans pap volt s mint ilyen 1574-ben halt meg. Ilosvai tehát e költeményét nem 1578-ban (mint a munka egyetlen kiadásában olvassuk), hanem 1568-ban (mely évszám a Lugossy-codex szövegében olvasható) írta. — »Ez az első részében dogmatizáló, másodikban polemizáló, harmadikban etymologizáló alkalmi versezet, nemcsak a szerző életét és körülményeit érintő vonatkozásainál fogva érdekelhet bennünket, hanem azért is, mivel a korabeli szokások, hiedelmek s babonás felfogások hosszú sorát tárja föl előttünk», mondja Szilády igen helyesen. E költeményre még alkalmilag viszszatérek.

d) *Ptolomeus király historiáját* megtalálta Ilosvai »Aristeas könyvében,» azaz Aristeas levelében Philokrateshez, mely eredetileg görögül iratott, de először latin fordításban jelent meg Rómában 1471-ben; a görög szöveget csak 1561-ben adta ki Schard Simon Baselben, Garbitius Mátyás latin fordításával együtt. A levél természetesen nem

Aristeas műve, hanem a Ptolomeusok későbbi idejéből való. Szerzője valószinüleg nem görög, hanem zsidó volt, ki hitelt érdemlő történeti kútfőből merített, miért is előadásának fővonásai megfelelnek a valóságnak. Ilosvai az 1561-ben megjelent Garbitius-féle fordítást használta (melyből Szilády szakaszonként a megfelelő részeket közli), de itt már sokkal nagyobb önállósággal s gyakorlottsággal jár el, mint Nagy Sándor historiájában Curtiussal szemben.

e) *Toldi Miklós*, Ilosvainak utolsó s legfontosabb műve, melynek kiadását és magyarázatát Szilády kiváló szorgalmától s éles szellemétől a legnagyobb érdekkel vártuk. Nem is csalatkoztunk várakozásunkban, ha sok marad is még a megfejtendő.

A Toldi-mondával főleg négy irodalomtörténészünk foglalkozott: Toldy Ferencz, ki a mondában mythoszt látott; Kemény Zsigmond, ki e nézetet megczáfolva, történeti alaknak vette Toldit; Greguss Ágost, ki az egész elbeszélést a Gamelyn-mondára vezette vissza, és e sorok írója, ki történeti alaknak tekintette Toldi Miklóst és azon véleményt fejtegette, hogy reá idegen hagyományok (főleg a német Kurzibold-monda) vonásai ráruháztattak. Szilády maga megjegyzi (342. l.), hogy «a monda magyar nemzeti eredetüsége iránt táplált kételyt nem oknélkül erősítette a hősnek, nemzeti hőseinktől egyben másban elütő alakja, szokatlan, nem hőshöz illő, nevetséges helyzetekben kimélet nélkül való feltüntetése, mint pl. az oroszlánra ugrató épen nem magyaros izü tréfa. Az összehalmozott, de egymással össze alig függő események is, szaggatottságuknál fogva sokkal több oldalról hagyják magokat összehasonlítani, mint az egymásból folyó, egymást előidéző, s magyarázó cselekmények; úgy, hogy a nemzeti szinezetet fentartó s ős magyar mythologiai felfogás mellett is jogosúlt részleges kölcsönvételi elmélet, keresgélés utján könnyen talál a monda bezárt lakatjába illeszthető, akár több rendbeli kulcsot, melyek fordítva fordúlnak is, csakhogy mindanynyiszor reteszt vétenek s a várva-várt csattanó felnyilás helyett, újra meg újra a visszacsapódó zár neszét hallatják.» Ez igen szépen van mondva, és sok benne az igaz ; a baj csak az, hogy a tudomány eszközeiért nem a kutató a felelős. A monda rejtvényei folyton új meg új megoldásra csábítanak, s ha e megoldások egyike sem találó is, a kutatás munkásságát mégis ébrentartják és folytatják. Vagy jobb volna a felderítés lehetőségéről lemondani — kísérlet nélkül ? A külföld a kutatás minden terén tovább vitte mint mi és tovább viszi naponta ; de nem is oly ideges és türelmetlen, mint a mi közönségünk, melyre fecsegő dilettansoknak van legnagyobb befolyásuk és mely rendesen egy «bizonyos» eredményt vár a kutatástól, melyet ez természetesen nem megrendelésre, tetszés szerint produkálhat.

Szilády két oldalról járul a monda felderítéséhez. Először nép-

meséink és mondáink azon jellemző vonásaira reflektál, melyek az összehasonlításra már külső oknál fogva is kinálkoznak. Ilyen már maga a Miklós név, mely Toldy szerint csak későbbi keresztyén járulék az ősmagyar Toldi-névhez. Tudjuk, hogy Toldynak e pontban nem volt igaza, mert Toldi Miklós történeti alak és e családban épen a Miklós név igen gyakori; de azért nem lehetetlen, hogy némely Miklósmesék, a mint még ma is élnek a nép emlékében, hozzátapadtak a történeti mondához vagy ennek felvilágosítására szolgálhatnak. E szempontból érdekes anyagot állít össze Szilády (344—347. l.), mely ugyan a hagyomány felderítését nem segíti elő, de magában tanulságos népmesei adalék.

Másodszor a történeti alak nyomait keresi, még pedig a legkitünőbb sikerrel. Szilády dolgozatának ez a része a legfontosabb kutatások egyike. Eddig is ismertük a biharmegyei Toldi-családot, melynek a XVI. században egy időben három tagja is viseli a Miklós nevet. Szilády helyesen megjegyzi (348. l.), hogy a családok rendesen azon nevekhez szoktak annyira ragaszkodni, melyeket alapítóik, vagy később kitünt tagjai tettek nevezetessé s így ő már e nyomon, Ilosvai előadását követve, a biharmegyei hagyományt s Lajos korát tartja valószinünek. Hogy Miklósnak országszerte élő híre neve a nógrádi nép mondái közt is meggyökerezett, arra bőven elég volt az ugyanazon nevü család létezésén kivül, az ugyanazon megyében máig fennálló Told és Nagyfalu helységek neve. Részemről nem is kételkedem abban, hogy e nógrádi monda csak Ilosvai éneke nyomán keletkezett, bár bizonyosra vehető, hogy a monda már Ilosvai előtt is nagyon ismeretes volt, sőt hogy oly hagyománya is elterjedt, mely Toldit Mátyás korába helyezte. Megtaláljuk ennek nyomát magának Ilosvainak énekében is, ki a Lajos korát tartja helyesnek, de felveszi a német-ujhelyi újudvart, mely pedig csak Mátyás korába illik. Kétségtelen, hogy Ilosvai nem változtatott önkényesen e mondán. «Szent és megmásíthatatlan volt előtte az (mondja Szilády, 350. l.), a mit jó hiszemmel történeti valóságnak tartott-» Csakhogy e felfogásnak, melyet teljesen helyesnek tartok, csak úgy van értelme, ha felteszszük, hogy Ilosvai irott krónikából (melyre hivatkozik is) dolgozott; e feltevés mellett azonban bajos aztán azt állítani, hogy gondolkodásmódjának és izlésének «épen a monda legérdekesebb szálai és részletei estek áldozatúl» (361. l.), mert nem tudhatjuk, hogy a forrásául szolgált krónikának mi volt a tartalma.

Ilosvai Toldi születését 1620-ra teszi s Szilády ragaszkodik ez évszámhoz. Nézetem szerint annyiban helyesen, amennyiben Ilosvai ezt alig kigondolta, hanem forrásából vette. Más kérdés az, hogy e forrás mennyit ért. Halálát Ilosvai Nagy Lajos király idejébe teszi, úgy, hogy Toldi legfeljebb 62—63 éves lett. De a költő úgy szól róla, mint egészen

megvénült emberről, a mi 62 éves emberre ma sem illik, még kevésbbé a XVI. században. Érdekes azt a kínlódást látni, melylyel Szilády a 351. lapon e 62 évet és Toldi törődöttségét összeegyeztetni törekszik. (A 366. lapon már 66-dik évébe teszi halálát.) Az ember önkénytelenül azt kérdezi: cui bono? A költőnek teljesen vén emberre volt szüksége az utolsó elbeszéléshez; mért vetette volna fel azt a kérdést, hogy a hősnek évei megengedik-e ezt a kortól való törődöttségét? Az epikus hagyomány tudvalevőleg mindenütt és mindig igen szabadon bánik el az évekkel és az évszámokkal, és ha Ilosvaiban feltesszük is azt a lelkiismeretességet, mely forrásától semmiben (?) el nem tér, hol kapunk garantiát magának e forrásnak hitelességéről, midőn abban még oly fontos történeti esemény, mint N. Lajos és IV. Károly viszályának momentumai is össze vannak zavarva, sőt a német-ujhelyi ujudvar is a XIV. századba átvíve?

Ilosvai azt is mondja, hogy a király egyszer megharagudott Toldira — mikor és miért? erről nem szól, valószínüleg forrása sem tudta. Ebbe Szilády is belenyugszik, de szerinte «némi világot vet e pontra a nógrádi Toldi-mondának épen most közzétett egyik részlete», s most idézi a *Pesti Hirlap*nak egy 1882 októb. 18. megjelent elbeszélését. Nem akartam hinni a szememnek, midőn ezt olvastam. Nem tekintve azt, hogy itt egy közönséges, egész Európában ismeretes mesemotivum van egészen önkényesen Toldi Miklósra ruházva, kinek se feleségéről se fiáról nem tud sem történet sem monda, — már az eljárás maga is nagy mértékben módszer-ellenes. Három század óta olvassa a magyar nép Ilosvai énekét, több évtized óta Arany eposzát, — és *ma* beszélhessünk a régi Toldi-mondának a nép emlékezetében élő valamely hagyományáról? Hová jutunk evvel? Hiszen épen úgy találhatunk «népi hagyományokat» az ókor vagy középkor bármely alakjáról, melyek az irodalom és az iskola útján a nép előtt ismertekké lettek. A külföldön már régóta erős ellenáramlat van a *mai* mondai s mesei anyagnak ily felhasználása ellen, melyet Grimm Jakab megalapított, de mely őt, főleg Mythologiájában, igen sok alaptalan s tarthatatlan következtetésre ragadta is.

Igen fontosak azon oklevelek, melyeket Szilády vas szorgalma felkutatott s melyekből a monda hősének néhány lényeges biographiai adata kimutatható. Már régebben ismeretes volt egy 1354-iki oklevél, mely szerint Toldi Miklós pozsonyi alispán és várnagy volt, bár Nagy Iván ezen Toldi Miklósnak és a monda hősének azonosságát nem tartotta vitathatónak. Ma, hála Szilády Áronnak, nem kételkedhetünk többé ez azonosságban, sőt ennél jóval többet is tudunk. Tudjuk, hogy Toldi 1359-ben királyának egy levelével Flórenczben járt, hogy a köztársaságtól két oroszlán kölyket átvegyen; hogy 1365-ben a fehér csapat tagja, hogy 1383-ban szabolcsmegyei főispán volt. Utolszor 1385-ben fordul elő.

Miklós bátyja, György, szintén oklevelekből mutatható ki: 1376-ban, 1378-ban és 1382-ben mint Biharmegye főispánja szerepel.

Toldi Miklósról tehát nem lehet ma már *feltételezni*, hogy Lajos korában élt, mint azt eddig Kemény Zs. és e sorok irója tették; ma már bizonyos, kétségbevonhatatlan *tény*, hogy Károly és Lajos alatt élt, még pedig mint az ország egyik magas állású, tekintélyes férfia. Történeti alakja és pályája olyan, hogy az énekbeli hős életének második felével összeegyeztethető. A hős gyermek és ifju korát ellenben nagy mértékben átalakította a monda. A történeti *Magister Nicolaus de Thold* fényes pályájának kezdetén sem lehetett olyan bumfordi ficzkó, amilyennek Ilosvai a rakodó szénaszekér tetején feltünteti. «Feltehetjük, mondja Szilády a 361. lapon, hogy az a család, mely egyik fiát udvari emberré képeztette, másik fiát sem hagyta épen annyira nevelés nélkül, hogy egyebet sem tudott volna, mint látni minden dologhoz az béres szolgákkal.»

Eddig Szilády nagybecsü és fontos kutatásai. Ha ezeknek objektív megfontolása után kérdezzük, hogy a Toldi-monda kérdése hogyan áll *ma*: csak azt felelhetjük, épen úgy, mint évek előtt, mint eddigelé. Van egy — most már kétségbe vonhatatlan — történeti alakunk, az ország kiváló tisztviselője, királyának bizalmas embere, korának egyik jelessége, — és ez alakról oly mondánk, mely csak az utolsó rész általános vonásaiban egyeztethető a történeti alakkal. Hogyan keletkezett ez a monda? egészen szervesen, nemzeti alapon fejlődött az? vagy kapcsoltattak a népszerü nemzeti alakhoz idegen mondai elemek is? E kérdésekre biztos feleletet nem adhatunk, épen azért világos, hogy a különböző feltevések, melyek a monda keletkezését magyarázni törekszenek, ma sem alaptalanok és nem is tartom kívánatosnak, ámbár nálunk megesik az ilyen, hogy Szilády Áron fontos tanulmányaival a kérdést megoldottnak tekintsük. Ezt, ha jól ismerjük, Szilády maga legkevésbbé sem óhajtja, mint a 381. lapon fejtegetéseit e szavakkal végzi is: «Toldi alakját a történetbúvárok s mondagyűjtők figyelmébe egyenlően ajánlhatjuk».

Szilády a költemény egyes részeihez is igen figyelemre méltó megjegyzéseket fűz. Igy nagyon valószinü a 113. sorhoz írt jegyzete, hogy Toldi Györgyné, nem a hős anyja, iparkodik titkon jóvá tenni férjének öccsével éreztetett méltatlan bánásmódját, hasonlókép a 293—300. versekhez, hogy azok Ilosvai késóbbi toldásai.

A 327. sorhoz megjegyzi, hogy *kápa*, ha köntösfélét jelent, alig vihető vissza a latin *cappa*ra. Megjegyzem, hogy a régi németben *die Kappe*, mely kétségtelenül azonos a latin *cappa*val, szintén köntöst, köpenyszerü ruhát pl. a barátok ruháját is jelenti.

Ismertető soraink legkevésbbé sem merítik ki, még nem is sejtetik azt a gazdag kincset, melyet Szilády e kötetben is összehordott.

Nemcsak történeti s irodalomtörténeti, hanem nyelvi, művelődéstörténeti és népismei szempontból is oly megbecsülhetetlen bánya ez a gyűjtemény, melynek irodalmunkban nincsen párja. Csak holt anyag ne maradjon! Csak menne át, minél előbb, a nemzetbe, főleg a legtermészetesebb és leghivatottabb csatorna, az iskola útján! Nem figyelmeztethetjük eléggé középiskolai tanárainkat, hogy e kitünő munkát áttanulmányozni, magukévá tenni, kiaknázni és értékes eredményeit az új nemzedékkel közleni ne késsenek! A derék kiadónak pedig igaz hálánk jeléül jobbat nem kivánhatunk, mint hogy e nagy művét nemzetének örömére és saját nevének dicsőségére szerencsésen befejezhesse.

HEINRICH GUSZTÁV.

Bürger és Pozsony.

A Phil. Közlöny jelen évfolyamának 124. lapján ily czím alatt H. G. Bürger Gottfried Ágost leveleinek több passzusára figyelmeztetett, melyekből kitűnik, hogy a híres költőnek 1785-ben és 1786-ban terve vagy kilátása volt Pozsonyban tanári állást nyerhetni. A czikk írója végűl azon véleményt fejezi ki, hogy a pozsonyi evang. lyceum kézirattárában erre nézve talán több felvilágosító adatot lehetne találni. Nem rég Pozsonyban megfordúlva, alkalmam volt az ottani evang. egyház levéltárában ezen érdekes irodalomtörténeti kérdésnek utána járni, de sajnos, nagyon kevés eredménnyel. Az egyházi gyülések jegyzőkönyveiből azt tudjuk meg, hogy az 1785-ik év végén a lyceumon új tanári állást rendszeresítettek. Ez állás betöltése több gyülésen volt tanácskozás tárgya, míg végre 1786. január havában Fábry István modori lelkészt választották meg arra. Bizonyosnak mondhatjuk, hogy Bürger levelezésének idézett helyei ezen állásra vonatkoznak. Az ő neve azonban nem fordúl elő sem az új tanszék felállítására vonatkozó előzetes tárgyalások jegyzőkönyveiben, sem az arra kandidáltak névsorában, sem a levéltár valamely más iratában. Azt kell tehát feltennünk, hogy Bürger nem is lépett hivatalos érintkezésbe a pozsonyi intéző körökkel, hanem hogy csak magán úton nyerte értesítéseit és magánlevelezésben fejezte ki az állás elnyerésére vonatkozó aspiratióit is. Hogy Pozsonyból kapott értesítései csak magántudósítások, még pedig meglehetősen pontatlan és tájékozatlan tudósítások voltak, az kitetszik egyrészt abból, hogy Bürger csak 600 frtnyi fizetésről tud (s ez összeget egy helyütt kevesli is), pedig a szóban forgó állás évi 750 frttal volt dotálva, másrészt abból, hogy még 1786. aug. havában azt írja, hogy itt az ideje elhatároznia magát, de még mindig nem képes rá, holott az ügy már azon év január havában egészen el volt intézve. Ennyit nyújtanak a hivatalos okiratok a kérdés tisztázására.

PETZ GEDEON.

VEGYESEK.

— **Budapesti Philologiai társaság.** *Felolvasó ülés* f. é. Aprilis 4-ikén. Elnök: dr. Ponori Thewrewk Emil. Jegyző: dr. Ábel Jenő. Jelen voltak: dr. Heinrich Gusztáv, dr. Krausz Jakab, dr. Pecz Vilmos, Pirchala Imre. *Gyomlai Gyula* fölolvassa *Miháltz Ödön*-nek «A római nép jelleme» czímü dolgozatát, melyben a szerző az általánosan ismert jellemvonások kiemelése mellett a római népet, mint az «anyagi» nagyság képviselőjét összehasonlítja a göröggel, mint a «szellemi» nagyság képviselőjével. Ezután *Pirchala Imre* olvassa föl «Az alliterátiónak szerepe a latin költészetben» czímü értekezését. Rövid tartalma ez: Kvičala volt az első, ki az alliteratio nagy fontosságát Vergiliusnál fölismerte, míg a római grammatikusok nem fektettek arra nagy sulyt, mit a terminus technicus hiánya is bizonyít. Az «alliterátió» elnevezést először Jovianus Pontanus használta 1481-ben megjelent «Actius» czímű dialogusában; ugyan ő Vergilius alliterátióit is behatóbban tárgyalja. Később-ben mindinkább fölismerték az alliteratio fontosságát a latinban, a nélkül azonban, hogy azt kimerítően tárgyalták volna. A rómaiaknál nincs rím, de annál gyakoribb az alliterátió, mely általában véve vagy 1) a verssorok összetartozását jelöli (mint a németben), vagy 2) a főfogalmak és ütemek kiemelésére szolgál, vagy 3) a hangzatosság (euphonia) kedveért áll, vagy 4) hangfestésre szolgál. Az alliteratio 1-ső faja előfordul a latinban is, de nem oly rendszeresen, mint a németben; 2-ik faja megvan a magyarban, de hiányzik a latinban; 3-ik faját igen szerették a latinok (később enyészni kezd ugyan, de az ezüst korban utánozták mint archaismust); 4-ik faja szokásban volt úgy a rómaiaknál mint más népeknél. Tehát az alliterátio a latinban, daczára gyakori használatának, nem képezte a verselés technikájának alapját, hanem *csak a zenei csengés játéka volt.* A helyesléssel fogadott fölolvasást *dr. Csengeri János* «Párhuzamos idézetek» czímü dolgozata követte, melyet *dr. Ábel Jenő* olvasott föl. Egynéhány egymásnak megfelelő görög (latin) és magyar rhetorikai figurát sorol föl, fölszólítva másokat is hasonló rhetorikai figurák közlésére, és abbeli óhaját fejezve ki, hogy ilyenek közlése az Egyet. Phil. Közlöny állandó rovatává legyen.

Végül elnök jelenti, hogy *Szász Károly* miniszteri tanácsos a társaság rendes tagjai közé lépett. P.

— **Vergilius Aeneisének** Márki-féle fordítása, mint örömmel jelenthetjük, elkészült. Czime: *Éneisz. Hősköltemény 12 énekben, irta Virgil. Latinból fordította, jegyzetek s magyarázatokkal ellátta Márki József tdr. Budapest 1882. Kókai Lajos. Két kötet. Ára 2 frt.* Első füzete épen

tíz évvel ezelőtt jelent meg, második füzete 1880-ban ; azóta gyorsabban haladt a nyomtatás s most már az egész fordítás felett mondhatunk itéletet. Minthogy Márki fordítása nagyjában már 1865 óta készen van és a fordító azóta nem változtatta meg fordítási elveit, természetes, hogy az e Közlöny 1881-iki folyamában (p. 738) közzétett véleményünk sem változott. Már akkor kiemeltük, hogy Márki Eneiszében nemcsak hogy a tartalom hűségét majdnem mindig megtaláljuk, hanem azonkivűl még az alak hűségét is oly mértékben, hogy a hexameter kezelésében ó-classikai iskolánknak minden, még túlzott követelményének is megfelel. Más részről azonban utaltunk arra is, hogy kár volt Márki úrnak a költői nyelv haladását és fejlődését ignorálni és nyelvezet tekintetében is régi classikus fordítóinkat híven követni. Olvasó közönségünk mai nap már mégis csak inkább élvezi a szép nyelvezetet, mint a kifogástalan versmértéket. Azért azonban bátran ajálhatjuk Márki fordítását nemcsak a classikus ókor azon régi jó barátainak, kik Vergiliust még a classikus iskola fordítóinak interpretátiójában olvasták, hanem a modern olvasóközönségnek is ; mert a Márki fordításánál jobb Vergilius-fordításunk jelenleg nincsen.

KÖNYVÉSZET.

Összeállítja Hellebrant Árpád.

M. Tullii **Ciceronis** orationes Philippicae. Magyarázta Szabó Szilveszter. Győr. Hennicke, 1883. (8r. 135 l.)

Dengi J. A kesergő szerelem. Temesvár, 1883. (8r. 59 l.)

Ferenczy József, Garay János életrajza, 40 arany jutalmat nyert pályamű. Budapest, 1883. Franklin t. (8r. 237.)

Finály H. Der altrömische Kalender. Eine Studie. (Aus der «Ungarischen Revue».) Budapest, Kilian, 1882. (N, 8r, 48 l.) 75 kr.

Harrach J. Német olvasókönyv középiskolai használatra. Szerkesztette —. Budapest, Franklin t. 1883. I. köt. (8r. 160 l.) 80 kr. II. köt. (8r. 199 l.) 1 frt.

Hunfalvy Pál. Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből XI. köt. 1. sz.) Budapest, Akademia 1883. (8r. 39 l.) 20 kr.

Lehr A. és Riedl Fr. Magyar olvasókönyv. Szerkesztették —. Első kötet, a középiskolák első osztálya számára. Térképekkel és hiteles illustratiókkal. Budapest, Franklin t. 1883. (8r. XII, 147 l.) 80 kr.

Szinnyei J. dr. A magyar nyelv eredete. Észrevételek Vámbéry Ármin «A magyarok eredete» czimű művének nyelvészeti részére. Különnyomat az «Egyetemes Philologiai Közlönyből.» Budapest, Knoll, 1883, (8r. 67 l.) 40 kr.

NYILT TÉR.[1])

Felelet Munkácsi Bernátnak.

A «Magyar Nyelvőr» czímü élczlap XII. kötetének 109. lapján oly dolgokat ír rólam Munkácsi Bernát, a melyeket szó nélkül meg nem állhatok:

Az Egy. Phil. Közl. VII. 48. s köv. lapjain megjelent czikkem *könyvismertetés* és nem *könyvbirálat*, tehát visszautasítom M. ama vádját, hogy a magyar nyelvtudományról szóló művet birálom, holott ahhoz nem értek. Nem birálom Vámbéry művét, hanem a benne kifejezett nézetekben, a mennyiben azok a magyar és török nemzet és nyelv rokonságára vonatkoznak, teljesen osztozom. Különben meg kell jegyeznem, hogy M.-nak nagyon gyenge logikájára mutat az az okoskodása, hogy a magyar nyelvészethez nem értek, mert még egyetlen sort sem írtam a magyar nyelvészetről. Tehát csak ahhoz érthet az ember, a miről írt. Én eddig azt gondoltam, hogy fordítva van: csak arról ír az ember, a mihez ért. E szerint nem engedi meg nekem M., hogy a perzsa nyelven kivül valamihez értek, mert egyébről még nem írtam. Tehát sem a latin, sem a görög, vagy angol, német, franczia nyelvhez és rokonsági viszonyaihoz nem értek, mert mind e nyelvekről még nem írtam semmit. Még kisül, hogy csak perzsául tudok, magyarul nem.

Munkácsi perfid eljárást követ, mikor azt erőszakolja ki ismertetésem egy megcsonkított mondatából, hogy én magam bevallom azt, hogy elfogulva szólok Vámbéry művéhez. Az én mondatomban ott van, hogy *miért* érzem magam elfogultnak: «mert eszembe jut a nagy római historikus szava: Nem birok ekkora munkával és bele sem foghatok jóformán, hogy elmondjam azt, a mit fejtegetésem csak kelleténél kisebbé fog tenni.» Vámbéry művének jelentősége és az a tudat, hogy pár lapon ismertetnem kell gazdag tartalmát, tesz elfogulttá. Úgy látszik, hogy legalább Munkácsi csakugyan subjectiv módszerrel dolgozik «a magyar összehasonlító nyelvészet» ama bizonyos «régi, ismert tekintélyei» közül, mert azt magyarázza ki másnak szavaiból, a mi neki tetszik.

Ez után megint csak logikai baklövést kell constatálnom Munkácsi czikkében. Igy ír: «Bizonyítja ez állításunkat (t. i. azt, hogy én Vámbéry iránt, mint mesterem iránt, elfogult vagyok) az is, hogy azon a téren, hol Pozdernek valóban lehet tudományos meggyőződése, vagyis a *perzsa* nyelvészkedés terén, maga is kimutat több hibát Vámbéry művében, úgy hogy valóban csodálkoznunk kell, hogy miként bízhatott meg annyira *ezek után* Vámbéry *altáji* összehasonlító nyelvtudományában.» Tehát: ha Vámbéry néha téved, mikor perzsa nyelvtudományi

[1]) E rovat tartalmáért nem vállalunk felelősséget. Szerk.

dologról ír, ne higyjünk neki akkor se, mikor török-tatár philologiára tanít? Tehát a ki rossz chirurgus, nem lehet jó belgyógyász? És talán viszont minden jó borbély egyszersmind jó belgyógyász is? Vagy pedig mivel Szarvas Gábornak a vicczei nem sülnek el, nem tud okos czikkeket sem írni? Vagy pedig mivel Munkácsi Bernát nem tudja a latin orthographiát (*Ch*ar*t*aginem, *Ch*ar*t*ago), azért a görögöt sem ismeri? Ez utóbbit ugyan fölötte valószinünek tartom, de azért okoskodásnak még sem volna helyes mondatom.

Végre úgy látszik, hogy Munkácsi nem tudja, mit cselekszik. Azt mondja, hogy Túry József czikkét és az enyémet nem fogja ő, «a tudomány», czáfolgatni, mert kellő tájékozottság nélkül mertünk Vámbéry könyvéhez szólni. Arról nem akarok szólni, hogy Munkácsi mennyire van feljogosítva arra, hogy a mi tudásunkról itéletet mondjon; csak annyit jegyzek meg, hogy a logika törvényei szerint való gondolkodást mindenesetre tanulhatna Túry czikkéből, mely szerzőjének jól iskolázott, erős logikus elméjére vall; magamat illetőleg meg azt mondom, hogy engem nem is kell czáfolnia, mert én semmi ujat nem mondtam, csak ismertettem Vámbéry művét. Azt pedig folyton vívja Munkácsi, tehát azt czáfolgatja, a mit én is igaznak tartok.

Ezen kivül nincs és nem is lesz több mondani valóm Munkácsinak. Csak még egy szóról kell számot adnom. E feleletem elején a Magyar Nyelvőrt élczlapnak neveztem. Teljes tisztelettel viseltetem ama lap komoly munkatársai iránt, de lehetetlennek tartom, hogy az a léha mókázás, mely akárhányszor minden legcsekélyebb elmésség nélkül van, komoly olvasónak tessék. Azok a «csigabigák» rendesen olyanok a tudományos irodalomban, mint egy-egy frivol regény a szépirodalomban: a tudomány, az irodalom megszentségtelenítői. És úgy látszik e rovat vezetője maga a szerkesztő, Szarvas Gábor. Legalább az a mindent nevetségessé tevő, eltorzító hang élénken emlékeztet azon a tudományra nézve teljesen haszontalan, minden kegyeletet, melylyel elhunyt és élő jeleseinknek tartozunk, sértő, folyton elmésségekben vajudó és mégis édes kevés igazi humort termő felolvasásokra, melyeket Szarvas Gábor az akadémiában a nagy szótárról tartott. Csudálom, hogy Szarvas Gábor nem átallja az akadémia megbízásából és segítségével kiadott lapjában még a megtámadott irók nevét is kifigurázni (Casivorus, Gyúri György). Nem fél, hogy a saját lapjában — mert más csak nem adna ilyen dolognak teret — a saját nevét találja valaki így felcsúfítani? Nagyon alkalmas egy név az ilyesre; próbálja csak meg Szarvas Gábor. Ezért élczlap a Nyelvőr minden füzete a vége felé, még pedig nem is elmés.

Dr. Pozder Károly.

VARIAE QUAESTIONES.[1]

1. Refutatur A. Schœllii de Sophoclea tragœdiarum componendarum ratione sententia.[2]

Ex quo tempore Græcorum tragœdia a primis rudimentis ad artis rationem vocata est et civitas ipsa fabulas edendas suscepit, moris erat apud Græcos, ut Dionysiis magnis a singulis poetis tres tragœdiæ, quibus drama satyricum subiunctum esset, docerentur. Quin Sophocles quoque, ut ei qui ætate antecesserat, Aeschylus, tetralogias composuerit earumque certamen tentaverit, dubitari non potest; nam etiam multo post tempus illud, in quod ætas eius incidit, hunc morem a poetis servatum esse videmus.[3] Neque vero facile cuiusquam mens aut cogitatio capere queat, quum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere, qui fieri potuerit, ut Sophocles singularem tragœdiam contra tres in certamen committeret, præsertim cum reputamus, neque singularem eius tragœdiam Aeschyleæ tetralogiæ ambitum æquasse et, in quo cardo rei vertitur, maximam illorum sollemnium partem fabulis agendis destinatam fuisse.

---

[1]) Quum casu quodam evenisset, ut programmatum, quibus haec dissertatio continebatur, pro numero legentium pauciora exemplaria typis exscriberentur, delecti societatis philologorum, nobis rogantibus, cum exceptione concesserunt, ut haec nostra dissertatio, impensis societatis philologorum formulis typographicis repetita, in has ephemerides reciperetur. Quibus viris, quod plurimum benignitatis in nos contulerunt, hoc loco maximas gratias agendas esse censemus.

[2]) Gründlicher Unterricht über die Tetralogie des attischen Theaters und die Kompositionsweise des Sophokles zur Widerlegung eines hartnäckigen Vorurtheils aus den Quellen entwickelt von Adolf Schöll. Leipzig. 1859.

[3]) Vid. Welcker Aeschyl. Trilog. p. 508—528. Hermann, de comp. Tetral. in Opusc. II. p. 308. Droysen, Kieler Studien, p. 54.

Iam anno 468. Sophocles primum cum Aeschylo in certamen descendit. Quod certamen cum institueretur, Aeschylus tetralogiam in scenam produxit, quod idem Sophocles fecisse putandus est. Quo ex certamine Sophocles victor discessit. Præterea etiam cum Euripide eum de principatu contendisse victoriamque de eo reportasse ex argumento Alcestidis Euripideæ satis superque apparet (Ol. LXXXV. 2.): πρῶτος ἦν Σοφοκλῆς, δεύτερος Εὐριπίδης Κρήσσαις Ἀλκμαίωνι τῷ διὰ Ψωφῖδος, Τηλέφῳ, Ἀλκηστίδι [1]). Sed etiam post mortem Euripidis Euripides minor fabulas natu maioris, quæ eædem tetralogias effecerant, in lucem aspectumque protulit easque in scenam commisit, id quod scholia in Aristophanis Ran. v. 67. luculenter ostendunt. [2]) Huc accedit, quod inter Sophoclis tragœdias complures fabulæ satyricæ reperiuntur, quæ cum non seorsim, sed una cum tragœdiis doctæ essent, apparet etiam Sophoclem omnino trilogiarum formam retinuisse. Ex quo intelligitur, per totum tempus, quo Sophocles in fabularum scriptione versaretur et etiam multo post tetralogiarum certamen usitatum fuisse.

At reperiuntur apud Suidam [3]) verba quædem adnotata, quæ viri docti allii aliter sunt interpretati. [4]) Hæc verba sunt: Καὶ αὐτὸς ἦρξε τοῦ δρᾶμα πρὸς δρᾶμα ἀγωνίζεσθαι, ἀλλὰ μὴ τετραλογίαν. [5]) Quibus ex verbis luce clarius apparet, inter Aeschyli et Sophoclis tragœdias aliquid discriminis esse. Et hercle reperitur tale discrimen in superstitibus Sophoclis tragœdiis. Nam cum Aeschylus tribus demum tragœdiis argumentum ad exitum perduxerit, Sophoclis unaquæque tragœdia adeo absoluta est et in omni genere perfecta, ut totum quiddam efficiat, in quo tamquam in pulchro aliquo et sano corpore neque redundet quidquam neque desit. Si Aeschyli Orestiam (complectitur enim Agamemnonem, Chœphoros, Eumenides tragœdias), quam unam trilogiam superstitem habemus, consideramus, inveniemus, fabulas singulatim spectatas non cohærere omnibus

---

[1]) Cf. Hartung Euripides restitutus I. p. 169. Simon Karsten, de Tetralogia tragica et didascalia Sophoclea, Amstelodami, 1846. p. 10.

[2]) Schol. in Aristoph. Ran. v. 67: αἱ διδασκαλίαι φέρουσι, τελευτήσαντος Εὐριπίδου τὸν υἱὸν αὐτοῦ δεδιδαχέναι ὁμώνυμον ἐν ἄστει Ἰφιγένειαν τὴν ἐν Αὐλίδι, Ἀλκμαίωνα, Βακχάς. conf. Simon Karsten libr, cit. p. 18.

[3]) Cf. Suidas, s v. Σοφοκλῆς.

[4]) Cf. Simon Karsten libr. cit. p. 7.

[5]) Pro αὐτός legendum esse censet Bergkius πρῶτος, cf. Theodorus Bergk., commentatio de Sophoclis poetae tragici arte, Friburgi, 1857. p. 10.

partibus inter se congruentibus, ita ut, cum videre non possis, quo modo unumquidque actum sit, quæ prima, quæ media, quæ extrema sint, illud pro certissimo affirmes, singulas tragœdis pro singulis totius actionis partibus, quas actus dicimus, habendas esse. Sic Chœphororum exitus eximie ostendit, fabulæ nodum nondum esse solutum. Similiterque huius fabulæ expositio aliquid antegressum esse indicat.

Longe aliter autem se habet res apud Sophoclem. Namque unaquæque eius tragœdia opus est in suo genere expletum singularique opera et artificio perfectum. Aiax fabula tantum, quæ in antiquissimum tempus incidit, iustam adfert dubitandi rationem. In altera enim parte Teucer et Menelaus ita inducuntur, ut facile suspicari liceat, Sophoclem trilogiæ fundamentum iecisse.[1]) Ceteræ omnes tragœdiæ absolutæ perfectæque sunt. Ipsis tribus illis tragœdiis, quæ ad Oedipodiam pertinent, quamvis argumento inter se nexis, nihil deest ad perfectionem absolutionemque neque potuerunt efficere tetralogiam. Quibus explicatis ad rationemque revocatis res gravissima transacta est, quam veram esse Sophoclis, quas in manibus habemus, tragœdiæ testantur.

Sed fortasse Electra tragœdia cum aliis Sophoclis tragœdiis argumento coniuncta trilogiam effecisse putanda est? Quod ut ad liquidum perducatur, necesse esse videtur prologi argumentum enarrare, quo facto, Electram integram fabulam esse neque potuisse cum aliis argumento cohærere, apparebit. Cuius rei demonstrandæ initium si forte paulo altius petivisse videbor, ipsa res et ratio, opinor, habebit aliquid excusationis. Summa igitur fabulæ vertitur in ulciscenda cæde Agamemnonis a Clytæmnestra et Aegistho patrata. Electra enim, Agamemnone interfecto, Orestem, adhuc parvum, quem e manibus percussorum dolo eripuerat, pædagogo custodiendum tradidit, timens, ne filio iniquissima sors patris obtingeret. Is, cum puerulo Argolide relicta, in Phocidem ad Strophium, Pyladis, Orestis amici patrem confugit ibique viginti annos egit, donec Orestes adolevisset. Spatio autem viginti annorum circumacto cum Oreste adolescente domum rediit, ut, restituta filio bonorum patris possessione, auctores cædis dignam suo scelere pœnam susciperent. Hinc fabula ipsa initium capit.

[1]) C. Theodorus Bergk. libr. cit. p. 25. Aliter sentit Welckerus, Tragoed. III. 1546. sqq., Nitzsch. Sagenpoesie p. 478. sqq.

Ac primum quidem pædagogus, qui Oreste et Pylade comitibus in scenam procedit, in describendo locorum situ versatur, quorum videndorum Agamemnonis filius magno semper tenebatur desiderio. Imprimisque ostendit Oresti Mycænas, ditissimam urbem et exitialem illam Pelopidarum domum, unde eum a germana sorore sibi traditum abstulerat, ut olim patri mortis ultor exsisteret. Tum adhortatur Orestem et Pyladem, ut, quid agendum sit, considerent; nam eo rem deductam esse, ut summa agendi celeritas adhibenda sit. Iam vero Orestes lætus benigna pædagogi erga se voluntate, postquam ennarravit, Apollinem Pythicum sibi de ultione ob interfectum patrem petenda consulenti præcepisse, ut in cæde patris vindicanda arte et dolo uteretur (δόλοισι κλέψαι χειρὸς ἐνδίκους σφαγάς), consilio, quod ceperat, exposito, edocet pædagogum, quid ab eo fieri velit: primum ingrediatur domum et omnia, quæcunque intus fiant, exploret, ut certum nuntium sibi adferre possit; nam nullo pacto fieri posse, ut in eum, senem capillis canis, qui iam a tam longo tempore abfuerit, ulla cadat suspicio. Deinde simulet se esse hospitem Phocensem, a Phanoteo missum, nuntietque iure iurando interposito, Orestem repentina morte obiisse, ludis Pythiis rapido bigarum curru excussum.

Interea velle se (Orestem) Apollinis iussu una cum Pylade in sepulcro patris libare et urnam in virgultis occultatam, qua ossa Orestis contineantur, adferre. Dum hæc et talia inter se colloquuntur et ad suum quisque munus explendum discedere parant, auditi sunt ex interiore ædium parte gemitus Electræ, adflictam suam fortunam deplorantis. Qua voce audita, Orestes, Electram hanc esse ratus, remanere eiusque querelis interesse vult, sed a pædagogo admonitus, ne cunctaretur iussa dei efficere patrique mortuo libamenta dare in tumulo, diutius commorandi consilium abiecit. Itaque cum omnes se recepissent, Electra in scenam prodiit. Hic prologus ad finem adducitur.

Iam prologum si attento animo perlegeris, facile intelliges, a quibus primordiis argumentum tragicum profectum sit, simulque tibi hoc vere persuadebis, spectatores ex ipso prologo non solum, quo in loco constituta sit scena rerum, quæ aguntur, cognoscere, verum etiam de explicando argumenti exitu certam coniecturam facere posse, ita ut, quorsum potissimum tendat fabula, statim ab initio cognitum perspectumque habeant. Huc accedit, quod si et originem et progressionem fabulæ persequimur, apparebit, argu-

mentum pedetentim procedere et postremo ad certum exitum venire, ita ut nodus fabulæ facillime expediatur. Verum hoc tamquam per occasionem; redimus ad propositum.

Sophocles igitur primo tempore, quo se ad studium scribendi contulerat, tetralogias composuisse censendus est, quæ partim argumento, partim consilio inter se coniunctæ erant, cui rei maximo documento est, cum ingens numerus fabularum (113), tum maxime, quod in una ex superstitibus tragœdiis, quæ antiquisimi est temporis, tetralogiæ éxpressa adparent vestigia. Aliquo autem tempore post tragicæ artis mutatio in eo exstitit. Sed hac, quam tractaveramus ratione, obscuris Suidæ verbis nondum satis lucis allatum est. Nam si Sophoclem singularem fabulam contra singularem, non tetralogiam, ut Suidæ verba indicant, in certamen commisisse statuimus, repugnamus consuetudini receptæ, qua unusquisque trium illorum, qui certamen inierant poetarum, tres tragœdias et drama satyricum in scenam producere debebat. Hoc igitur modo Suidæ verba explicari non possunt. Experiendum atque tentandum nobis est novam lucem iis accendere. Cuius rei facultatem ut consequamur, Aristotelis sententiarum facienda est mentio, cuius auctoritas in hoc ipso genere mirum quantum valet. Etenim in Aristotelis Arte Poetica, capite illo, quo de tragœdia agitur, vocabula trilogiæ et tetralogiæ ne commemorantur quidem.[1]) Hinc perspicuum fit, Aristotelem tragœdiam totum quiddam, quod numeris suis absolutum esset, accepisse et hoc præceptum constituisse, ut uniuscuiusque tragœdiæ compositio tota esset apta ex sese. In quo quidem tenendum est, morem illum, quo tres tragœdia et drama satyricum in scenam darentur, semper obtinuisse, sed non iam ita, ut tragœdiæ in una argumenti perpetuitate versarentur, id quod Aeschylo usu venit. Si igitur tenemus, Aristotelem hanc legem statuisse, ut uniusciusque tragœdiæ compositio tota esset apta ex sese, facili coniectura perspicitur, hunc morem a Sophocle esse inductum. Initio Aeschylum imitandum sibi sumpsit, mox Aeschylo relicto illud effecit, ut tragœdiæ, sublato omni coniunctionis nodo, aliæ in alio argumento versarentur.

Hæc igitur novavit Sophocles et ista satis, ut videtur, explorata ratione ad id, quod volumus, confirmandum, obscuris Suidæ

---

[1]) Cf. Simon Karsten libr. cit. p. 15.

verbis aliquid luminis adfertur. Non iam committebantur dehinc in certamen tragœdiæ perpetui argumenti, sed singulares fabulæ contra singulares diversi argumenti. Ab illo autem instituto, quo tres tragœdiæ et drama satyricum Dionysiis magnis edebantur, poetæ tragici numquam deflectebant. Itaque et ex Sophoclis tragœdiis et ex Aristotelis Arte Poetica intelligi potest, Sophoclem, si non omnes, at certe plurimas fabulas absolvisse. Quæ ad nos pervenerunt, excepta Aiace fabula, hoc testantur. Quæ cum ita sint, illud pro certo dicere posse mihi videor, A. Schœllii rationem oppugnandam esse, qui Suidæ testimonium αὐτοσχέδιασμα esse arbitratur et inter omnes Sophoclis tragœdias interiorem quandam intercedere coniunctionem statuit.[1]) Immo vero Suidas locupletem auctorem secutus esse censendus est.

Quod igitur fundamentum huius quæstionis est, id præclare iactum videtur. Cum enim non instituto aliquo aut more, sed solidis quibusdam rebus et expressis atque iis quidem ex tragœdiis ipsis repetitis, opinio nostra sit constituta maneatque Aristotelis et Suidæ firma consensio, intelligi necesse est, tragœdiis Sophocleis nihil admodum deesse videri ad perfectionis laudem neque potuisse argumento inter se connexas et aptas esse. De quo autem tot tantaque consentiunt, id verum esse necesse est. Esse igitur suis numeris expletas superstites Sophoclis tragœdias præter Aiacem omnes, confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnes, fateamur constare illud etiam, A. Schœllium, multa alia peccantem, in sententia de Sophoclea tragœdiarum componendarum ratione exposita, errore manifesto lapsum esse. Habebat enim informatam animo tetralogiæ speciem quandam, quam non solum animo cernebat, verum etiam re ipsa videre cupiebat. Sed elatus studio vereor, ne longior fuerim. Erat autem difficile, rem tantam tamque præclaram inchoatam relinquere. Illud profecto necesse erat ostendere, cum consequens aliquod falsum esset, illud, cuius id consequens

---

[1]) Cf. A. Schoellius libr. cit. p. 30: «Findet sich hiervon keine Nachricht mehr in den durch Zeitraub und Schulbeschränkung verkürzten handschriftlichen Noten zu dem geringsten Ueberrest seiner Werke, so berechtigt dies nicht im geringsten zum Zweifel an der Thatsache, wohl aber dazu, eine aus diesem Nachrichtenmangel begreifliche falsche Vorstellung, die sich zuerst bei einem Lexikographen des eilften Jahrhunderts n. Chr. findet, für eine Kombination aus Wissen und Nichtwissen, für das Autoschediasma eines beschränkten Grammatikers zu erklären».

esset, verum esse non posse. Nunc, quoniam iam satis multa verba mihi fecisse videor, quare A. Schœllii sententia omni ex parte improbanda esset: restat, ut ad alteram quæstionem, quæ in re syntactica versabitur, explicandam accedam.

II. De figuræ etymologicæ usu Sophocleo.

Figuræ etymologicæ apud Sophoclem usus tam varius tamque multiplex est, ut in rem fore credamus, varia ac diversa huius figuræ genera, quæ per Sophoclis tragœdias dispersa reperiuntur, ratione et distributione sub uno aspectu ponere et, quid in ea adhibenda Sophoclis poprium ac peculiare sit, cum explanatius tum etiam uberius definire, præsertim cum eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, tanta virorum doctorum de ea re dissensione addubitare cogi haud ignoremus. Quamquam igitur sat multa sat vario modo hac de re iam scripta sunt, tamen tot et corrigendi et supplendi ansæ mihi remanserunt, ut eam retractare indeque disputationis componendæ materiam repetere non dubitaverim.

Ac primum quidem principalis obiecti interni forma, qua substantivum eiusdem originis, qua est verbum ipsum, huic adiungitur casu accusandi, figura etymologica vel Græcorum vocabulo σχῆμα ἐτυμολογικόν dicitur. Hoc loquendi genus veteres interpretes alii aliis vocabulis nuncuparunt, qua de re vide La-Roche «Der Akkusativ im Homer» p. 26 et imprimis Lobeckium Paralipom. Gramm. Græc. p. 501. sqq. Præterea conferas velim etiam Schœmannum, qui de obiecto interno egit ad Isæi orat. p. 389. et in libro, qui inscribitur «Die Lehre von den Redetheilen» p. 147. et 178. Deinde consulas eos viros doctos, quos nominat Herm. Mueller «De generibus verbi» Gryph. 1864. p. 30. Cuius figuræ in usu apud Atticos — nam longe aliter se habet res apud Homerum, de quo vide La-Roche l. l. — hæc certa lex esse videtur, ut obiecto, quod ipso verbo continetur, tautologiæ quam dicunt vitandæ causa, aliquid addatur, quo accuratius definiatur. Hæc accuratior definitio per articulum, pronomen, adiectivum et alicuius nominis genitivum fieri solet, velut Thuc. 8, 58 τὸν πόλεμον πολεμεῖν, Plat. Apol. 21. Χαιρεφῶν ξυνέφυγε τὴν φυγὴν ταύτην, Plat. Phileb. ἥδομαι τὰς μεγίστας ἡδονάς. Cui legi cave credas adversari locos, quales leguntur apud Xenophontem An. II, 6, 10. φυλακὰς φυλάττειν, *excubias agere*, quo loco vocabulum φυλακάς iam ipsum per se sat accurate est defini-

tum, si quidem singularem quandam et propriam induit significationem (stationes militum), ita ut adtributum substantivo addi non opus sit, et apud Platonem Symp. 183. A ἀρχάς ἄρχειν, ubi hæc locutio significat *honoribus uti* (méltóságos hivatalokat viselni), ita ut, cum obiectum ἀρχάς arctioribus finibus verbi notionem comprehendat, nullum hoc loco requiratur adributum, cf. Krüg. Gr. Gr. I. 56. 5. adnot. 1. Itaque in his exemplis omnibus iam in ipso obiecto inest definitio summæ notionis, quæ verbo subiecta est, quo ipso fit, ut non sit necesse adtributum accedere ad obiectum.

At vero quamquam sunt apud Sophoclem loci, qui huic legi repugnare videantur, tamen probaturum me esse spero, omnes illos locos aut aliam requirere explicationem aut certe eiusmodi esse, ut nihil valeant ad hanc legem infirmandam. Neque vero legem hanc, de qua agitur, irritam facient loci, quos Kruegerus Gr. Gr. I. 56. 5. adnot. 2 attulit: Aristoph. Thesm. 880. λῆρον ληρεῖς, Thesm. 793. μανίαν μαίνεσθε. Quos locos si consideraveris, facile intelliges, obiectum verbo eiusdem stirpis adiunctum, verbi notioni indendæ inservire, æque ac si dicitur ponderis causa φυγῇ φεύγειν, ut festinandi notio maiore vi efferatur, cf. Lobeck. Paralipom. Gramm. Græc. p. 503. Sed non solum apud Græcos usurpatur sæpenumero figura etymologica sine ullo adtributo ad verbi vim augendam atque amplificandam, verum etiam apud scriptores Latinos et eos quidem probatissimos. Etenim apud Ciceronem (Top. 6. 29.) hæc leguntur: *Zeno praecipit, solos sapientes esse, si servitutem serviant, reges.* Servitutem sc. infimam. Hoc quoque loco inservit obiectum notioni, quæ in verbo est, graviore numero efferendæ, ita ut quasi adverbii locum obtinere videatur. cf. Ramsh. Gr. Lat. §. 132. VII. 1. a. p. 161. Qua ex comparatione magis rem, de qua quæritur, quam ipsam per se cognosci atque intelligi posse puto.

Præterea huc referri potest — unde vel leviter aspicientibus illud apparet, quam usitata sit tragicis similium eiusdem stirpis formarum coniunctio — Sophoclis illa loquendi consuetudo, qua verbo substantivum eiusdem fere originis vel cognatæ significationis dativo casu adnectitur, ut verbi vis augeatur et amplificetur, velut O. R. 65. ὕπνῳ εὕδειν, O. C. 445. λευσθῆναι πέτροις, Phil. 79. φύσει πεφυκέναι, cf. Schmidt, de ubertate orat. Soph. II. p. 8. et Schneidewinus ad Soph. O. R. 65. Simile quid reperitur etiam apud Latinos, velut Verg. Aen. VII. 638. voce vocantem Murranum, IV. 681. patriosque vocavi voce deos, VI. 247. voce vocantem Hecaten

et, quod ad amussim respondet Sophocleo O. R. 65. ὕπνῳ εὕδειν Aen. 1. 680: Hunc ego sopitum somno recondam, cf. Ladewig et Wagnerus ad Verg. Aen. IV. 680. Et imprimis Plauti comœdiæ frequentia talium verborum copulationum, quæ eadem sunt stirpe, insignes sunt, velut Capt. 393. facile memoria memini, Rud. 178. hoc ornatu ornatam, Most. 1158. tali ludo ludere, Pœn. 505. istoc gradu grassari.

Hoc quasi aditu nobis patefacto, iam transgrediamur ad Sophoclea exempla percensenda; ab iis vero initium capiamus exemplis, in quibus substantivum verbo adnectitur per adiectivum vel pronomen. Ex locis ita comparatis huc pertinent hi: El. 210. ποίνιμα πάθεα παθεῖν, Ant. 427. ἀρὰς κακὰς ἠρᾶτο, ibid. 1045. πίπτους δ' πτώματ' αἰσχρά, O. T. 526. ὁ μάντις τοὺς λόγους ψευδεῖς λέγει, ibid. 1046. ὅταν λόγους αἰσχροὺς καλῶς λέγωσι, Trach. μάθησιν οὐ καλὴν ἐκμανθάνεις, Trach. 745. ἄζηλον οὕτως ἔργον εἰργάσθαι με φής, ibid. 706. ὁρῶ μ' ἔργον δεινὸν ἐξειργασμένην, Phil. 59. ἔχθρος ἐχθήρας μέγα, Phil. 173. νοσεῖ νόσον ἀργίαν, Phil. 297. ἔφην' ἄφαντον φῶς, Phil. 1249. τὴν ἁμαρτίαν αἰσχρὰν ἁμαρτών, Phil. 1380. ὦ δεινὸν αἶνον αἰνέσας, O. C. 753. ἆρ' ἄθλιον τοὔνειδος ὠνείδισ' εἰς σέ, ibid. 951. εἰ μή μοι πικρὰς αὐτῷ τ' ἀρὰς ἠρᾶτο καὶ τὠμῷ γένει, Soph. Teucr. fr. 508. Dind. Κενὴν ἐτερπόμην σοῦ τέρψιν, Ai. 959. γελᾷ πολὺν γέλωτα, cf. Cic. Fam. VII. 2, 25. rideamus γέλωτα σαρδάνιον, Ai. 317. ἐξῴμωξεν οἰμωγὰς λυγρούς, Ant. 1228. οἷον ἔργον εἴργασαι, Phil. 1419. ὅσους πονήσας πόνους, Phil. 276. ποίαν μ' ἀνάστασιν δοκεῖς ἐξ ὕπνου στῆναι, Phil. 918. ποῖον μάθημα μαθήσομαι, O. C. 361. ἐγὼ τὰ μὲν παθήμαθ' ἄπαθον, ibid. 1196. πατρῷα καὶ μητρῷα πήμαθ' ἄπαθες. Duo tantum exstant loci apud Sophoclem, quibus substantivum per articulum verbo adiungitur: Ant. 385. τοὔργον ἡ 'ξειργασμένη, ibid 427. τοῖσιν τοὔργον ἐξειργασμένοις. Unus denique locus legitur apud Sophoclem, quo substantivum per genitivum, adiectivi locum obtinentem, accuratius explicatur atque definitur: Trach. 79. τελευτὴν τοῦ βίου τελεῖν i. e. βιωτικὴν τελευτὴν τελεῖν, ut illo proverbio, quod Schol. Eur. Or. v. 6. affert: Ταντάλου φόβον φοβοῦμαι, i. e. Ταντάλειον φόβον φοβοῦμαι, cf. Lobeck. Paralipom. Gramm. Græc. p. 513. sqq.

Iam porro videamus ea exempla, in quibus substantivum verbo adiunctum non desiderat adtributum ad accuratiorem definitionem significandam. Ex quo genere est locus Ant. 551. εἰ γέλωτ' ἐν σοὶ γελῶ, quem locum Schneidewinus, G. Wolfius et Wunderus

perperam explicuerunt. Mea quidem sententia obiectum internum hoc loco usurpatur ad notionem verbi gravius efferendam, similiter ac si dicitur pro casu accusativo dandi casu O. C. 1625. φόβῳ δείσαντας, Phil. 225. μή μ' ὄκνῳ δείσαντες, ut verbi notio intendatur. Quare Hungarice recte dixeris «kaczagásra fakadni.» Adde etiam, quod locutio γέλωτα γελᾶν ἔν τινι eodem modo construitur, quo simplex verbum γελᾶν, velut Aesch. Cho. 222. ἐν κακοῖσι τοῖσ ἐμοῖς γελᾶν θέλεις, qua constructione in Græco sermone nihil est tritius. Atque eodem plane modo explicanda esse censeo etiam hæc exempla: Ant. 577. μὴ τριβὰς ἔτι, Ant. 1247. εἰς πόλιν γόους οὐκ ἀξιώσειν, quorum ad prius τρίβετε, ad alterum γοᾶσθαι facili negotio cogitatione suppleri potest. Longe autem diversa est ratio loci illius O. C. 477. χοὰς χέασθαι στάντα πρὸς πρώτην ἕω, ad quem expediendum magni momenti videntur esse ea, quæ supra disputavimus. Nam cum obiectum χοάς iam ipsum per se satis accurate explicetur, quandoquidem certam suisque regionibus ac terminis circumscriptam habet significationem, omni potest carere adtributo. Itaque vertendum est *debita libamenta solvere*. Longe aliam horum locorum explicandorum viam ingressus est Kolsterus (Sophocleische Studien p. 283.), cuius sententia cum paucis verbis repeti non possit, lectores monitos volo, ut ipsum librum adeant.

Iam quidquid dixi, ad unam summam referri volo: figuram etymologicam a Sophocle ita adhiberi demonstravimus, ut ad obiectum semper accederet accuratior definitio; quæ ubi omittitur, id certis probabilibusque causis fieri solere ostendimus; eorum porro, quæ antea de figuræ etymologicæ naturæ usuque in universum disputavimus, exemplis Sophocleis afferendis, aciem non modo non infregi vel hebetavi, sed etiam acui et corroboravi.

III. Quæritur, utrum Spengelius de tempore Phædri Platonici recte iudicaverit, necne? [1])

Certe nemini dubium est, quin Platonis philosophia plurimum valeat non solum in historia litterarum Græcarum, verum etiam in ea, quæ ad cultum humanum civilemque spectat historia. Vehementer autem pertinere ad Platonis philosophiam penitus

[1]) Leonh. Spengel «Isokrates und Platon». Abhandlungen der philosoph.-philologischen Classe der Königl. Bayerischen Akademie der Wissenschaften. VII. B. München. 1855.

intelligendam percipiendamque, quo tempore libri eius compositi sint, quis ignorat, cum sciamus, viros doctos, quominus Platonis gradus et quasi processus philosophandi diligenter cognoscant, nulla alia re, nisi tempore singulorum librorum nondum satis accurate definito, impediri. Quare non inutilem laborem me suscepturum esse arbitror, si de temporibus librorum Platonicorum quærere instituam. Quod qui hoc tempore suscipit, habet sane qui antecesserunt maxime insignes et qui, quæcunque aggressi sint, ea ita absolvere soleant, ut nihil sit, quod addas, vel si quid relictum sit, id diiudicare vires scribentis superet. Quam ob rem, ut aliquam partem laboris mihi minuerem, argumentum hoc multiplex ita mihi coërcendum esse constitui, ut hoc libello non nisi de Phædro agerem et, quantum Spengelii iudicio, de Phædri tempore natali facto, tribuendum esset, paucis exponerem.

Ac primum quidem Platonis Phædrus in eo numero dialogorum est habendus, quorum personæ et quæ harum personarum alioquin commemorantur conditiones, ipso argumento philosophico non spectato, indicia quædam suppeditant, unde de tempore coniecturam facere licet. Etenim in Phædro hæc duo sunt consideranda. Primum in priore dialogi parte Phædrus, qui modo e Lysiæ ludo oratorio venerat ibique ex eius oratione plane singularem voluptatem perceperat, Socrate audiente, Lysiæ orationem amatoriam recitat. Hæc oratio Socratem impulit, ut duabus responderet orationibus. In quo certum exploratumque est, hanc orationem amatoriam non esse a Platone excogitatam, sed re vera Lysiæ tribuendam.[1]) Quam orationem si Lysiæ esse statuimus, illud considerandum est, Lysiam primo tempore, quo animum ad scribendum appulisset, eiusmodi amatorias declamationes composuisse, postea vero forensibus causis scribendis inclaruisse et summa in agendo diligentia hominum animos et studia in se convertisse et cognitu dignum evasisse. Itaque quamquam non est consentaneum, Platonem Lysiæ orationis peculiari opera censuram peragere tum, cum ille iam pridem destiterit ab eiusmodi declamationibus componendis, nihilo minus tamen ex hac censura de

[1]) Cf. Leopold Schmidt, Verhandlungen der Philologen-Versammlung zu Wien 1858. p. 73—100. Ueberweg, Echtheit d. plat. Schr. p. 362. F. Egger, observations sur l'Eroticos insérées sous le nom de Lysias, Paris 1871. 24. Aliter autem sentit Hermann, Gesch. u. Syst. p. 675.

Phædri tempore definiendo coniecturam facere liceret, nisi esset tam tenuis tamque manca apud veteres de Lysiæ vita memoria, ita ut in hoc genere nihil certi statui possit.

De Isocrate autem multo firmiore fundamento nitimur. In extrema enim Phædri parte mentio fit Isocratis, aliis dicendi magistris oppositi. Nam cum ceteri non nisi ad elocutionem et orationis formam animum advertant, de sententiis, quibus oratio continetur, nulla cura adhibita: Isocrates aliquando ceteros et philosophia et dicendi artificio superaturus esse dicitur. Isocrates igitur aliis dicendi magistris opponitur, cum Socrates ab eo philosophiam coli et in ea pariter ac in arte oratoria ab eo iam aliquid proferri posse dicat, id quod artem oratoriam et philosophiam in unam disciplinam coalescere luculenter ostendit. Hæc est Socratis senis de Isocrate adolescente sententia. Iam si Isocratis scripta inter se contuleris, videbis, eum de philosophia satis multa dicere eamque contra sophistas maximis laudibus efferre; sed sensum mentemque Isocratis magis intrantibus elucebit, Isocratem philosophiam nihil aliud nisi dicendi studium intelligere et σοφιστῶν nomine Platonem et Socratem complecti, qui eodem, quo sophistæ (velut Euthydemus et Dionysodorus, duo illi celebratissimi sophistæ) loco constitui, universe de iis rebus quærunt, de quibus nihil sciri potest.

Ex quo intelligere licet, hoc loco maxime contrariam sententiam esse pronuntiatam, quandoquidem et de omni litterarum studio contemtim iudicari et uni orationis formæ summum honorem tribui videmus. Quæ omnia si respiciuntur, illud profecto nemo non fateatur necesse est, tantam laudem, quantam Phædrus dialogus contineret, non potuisse Platonem Isocrati tribuere tum, cum ille eiusmodi sententias, philosophiæ parum honorificas, exprompsisset; nullo enim pacto fieri potest, ut ex ipsa philosophia laudis præmia petat is, qui, ceteris magistris dicendi oppositus, de philosophia contemtim loquatur. Hanc animi sui sententiam Isocrates ea oratione, quæ «κατὰ τῶν σοφιστῶν» inscribitur, perscripserat. Cuius orationis initium tantum ad nos pervenit, quod attentissimis animis eos potissimum perlegere, qui Platonis lectione delectentur, non alienum putaverim. Versatur autem hæc oratio, quam Isocrates auctore Spengelio circiter anno 396. composuisse fertur, non in sophistis, quos Plato ita vocat, sed in philosophis (κατὰ τῶν φιλοσόφων), quos Isocrates arti oratoriæ maxime contrarios ponit.

Qua oratione Isocrates iuvenes admonet, ut sibi a philosophis caveant et, spretis philosophorum præceptis, plurimum operæ, studii, diligentiæ, laboris unice ad artem oratoriam colendam conferant. Quidquid ibi dicit Isocrates, id omne maximam partem ad Socratem ipsum vel ad Platonem referri potest, vel ad aliquam cum Platone propinquitate coniunctam sectam, Megaricorum dico. Quæ ibi de scientia conditionibus quibusdam astricta, quæ de virtute, quæ doceri potest, referuntur, ea omnia ad Platonem vel ad Megaricos pertinere, quivis vere affirmabit, qui in libris Platonis probe versatus est. Quod alterum Spengelius ad veri similitudinem adducere et ex eo probabiliter conficere studet, Phædri confectionem in prima tempora, quibus Plato in scribendo versabatur, incidere, etiam si ante annum 496. collocanda sit.

At vero quominus Phædrum tam mature compositum esse statuamus, impedimento est partim ipsius Phædri argumentum, quandoquidem altera Socratis oratio in doctrina idearum versatur, partim ea ratio, quæ inter Phædrum et Gorgiam intercedit, partim denique quod, pro totius dialogi consilio, aptius tempus, ad quod Phædri confectio referatur, vix ullum aliud cogitari potest, quam cum iam Plato præcipuam operam in vivæ vocis institutione posuerit; nam is tantum, qui vivæ vocis institutione magna se effecturum esse sperat, potest præter munus suum pro ludo habere operam scribendi (παγκαλὴ παιδία), et hæc tam apta tamque explicata provincia philosophandi non potest referri ad iuvenilem Platonis ætatem, non ad Socratis ætatem, non denique ad tempus illud, cum Plato Athenis non fuerit. Quæ cum ita sint, luce clarius apparet, Spengelii coniectura nihil profici ad tantas difficultates removendas. Ei enim non contigit, ut ostenderet, quid illud esset, ad quod Isocratis oratio pertineret, atque id quidem hac de causa: *oratio, quae inscribitur κατὰ τῶν σοφιστῶν, etiam ad alium Soracticae sectae philosophum, ad Antisthenem referri potest, quem Plato ipse irrisu insectatur et suam contra eum rationem tuetur.* Sic appelat eum in Euthydemo ὀψιμαθῆ, cf. etiam Soph. 251, B., Theæt. 155. E.

Itaque verisimile est, iudicium illud parum honorificum, qnod in oratione Isocratis deprehendimus, ad Antisthenem, illum cynicæ sectæ auctorem, spectare, quem Plato cavillatur quemque ipse Isocrates cum Platone familiaritate et genere ipso sentiendi dicendique coniunctum essé arbitrabatur. Isocratis igitur oratio non obstat, quominus Phædri confectionem ad posteriorem Platonis

ætatem revocandam esse dicamus, si quidem iudicium illud parum honoroficum, quod Isocratis oratione continetur, non ad Platonem neque ad Megaricos, sed ad Antisthenem referri statuimus. Quæ si ita sunt, illud nobis vere persuademus, indiciis historicis, quæ in hoc dialogo insunt, nihil effici posse, utpote ambiguis et incertis.

Atque huic quidem rei tractandæ solito plus temporis tribuimus, ut tam certam coniecturam, qualem Spengelius, vir in quavis artis philologicæ disciplina laudatissimus, fecerat, vehementissime oppugnaremus et Phædri Platonici temporis definitionem non modo certa computatione, sed ne probabili quidem coniectura fieri posse ostenderemus.

Dr. Gustavus Kassai.

Finn népdal.

Kedvesem ha közelegne,
Én édesem hogyha jönne:
Megismerném menéséről,
Meg én minden lépéséről,
Még ha egész mérföldnyire
Vagy kettőre vón' is ide!
Köd módjára könnyen járnék,
Füstfellegként felé szállnék,
Kis szikraként kipattannék,
Lángként gyorsan elrohannék!
Oda lépnék oldalához,
Száját szorítanám számhoz,
Kezét tenném kis kezembe,
Bárha rajta kígyó lenne!
Méreg vón' bár szája szélén,
Mégis csókkal köszöntném én!
Csúf halál ha csüggne mellén,
Mégis mégis megölelném!
Véges-végig vér ha volna,
Mégis zárnám két karomba!

Ah de arczán kedvesemnek
Nincsen ott vér egyetlen csepp!
Kígyóval sincs telve karja,
Csúf halál se csügg ám rajta,
Ajka, arcza, mint a rózsa,
Méznél édesebb a csókja —
Jaj de jó vón', kéz a kézbe,
Hajtni fejem kebelére!

R. A.

DUGONICS GYERMEKÉVEI S NOVITIATUSA.

I.

A megifjúlt Szegeden egy tér meg egy utcza viseli a város kiváló szülöttének nevét. A téren *Etelka* írójának szobra emelkedik, s az utczában emléktábla jelöli a házat, hol Dugonics született, hol gyermekéveit tölté s hol öreg korában megvonúlt és örök álomra húnyta szemeit. E ház, mely azóta csak külső alakjában változott, a múlt század közepe tájt Dugonics Andrásnak, hősünk apjának tulajdona, ki több mint három évtizedig ereje javát a város közügyeinek szentelé, s kitörülhetlen betűkkel írta nevét Szeged évkönyveibe. A jómódú és tekintélyes polgár, most a belső, majd a külső tanács tagja, népszószóló, adószedő, árvák gondviselője, tanácsnok és kapitány, utolsó lehelletéig híven és önzetlenül szolgálta a közügyet, úgy hogy halálakor fia Ádám méltán írhatta bátyjának, hogy «városunknak tizenkét oszlopjai közül egyik érdemese dőlt ki az ő véletlen halálával.[1])» Lelkiismeretes és erélyes ember volt, munkaszerető és intelligens hivatalnok, kinek szava sokat nyomott a tanácsban s ki évek során oly maradandó művekhez tudta fűzni nevét, minők a Tisza romboló árja ellen készült hatalmas töltések, a kegyesrendiek palánki meg felsővárosi díszes háza és kivált a Szegedhez tartozó Kis-Telek falú, mely az ő gondos felügyelete alatt 1775-ben épült. A classikus műveltségű férfiúban élt a «non omnis moriar» fölemelő tudata, és gyermekei előtt, séta közben, nem egyszer rámutatott azon művekre, melyek nevét fenn fogják tartani. Mily buzdítólag hathatott ez a serdülő Dugonicsra! mily buzdítólag öcscsére! ki csakugyan apjának nyomaiba lép s majdnem fél századig visel városi hivatalokat, szintoly értelemmel és buzgósággal mint a tisztelt és bámult apa, kinek ő munkáját folytatni vállalkozott.[2])

A terhes hivatal daczára sem hanyagolja el családja ügyeit, s két fia nevelésére különös gondot fordít. Őszinteségre és vallásosságra szoktatja őket, szemmel tartja előmenetelöket, s azon iparkodik, hogy a büntetés ne csak megtorolja, hanem meg is javítsa bennök a hibát. Szintoly erélyes ember családjában mint

[1]) *Ulissesnek csudálatos történetei* (Pest, 1780). Előbeszéd.

[2]) *Dugonics-Album* (Szeged, 1876), p. 4.

hivatalában, s úgy látszik az ő akarata itt mindig az uralkodó. Neje, Imre Katalin, egy jómódú felsővárosi polgár leánya, azon áldott lelkű nők közé tartozott, kiknek a családi tűzhely egész világuk s kik minden léptüket a család boldogitásának szentelik. Kedves és okos asszony, ki szereti a jó társaságot, nyájas mindenki iránt, vidám kedélyű, s gyermekeivel szemben elnézőbb mint férje, a komoly és szigorú senator. Boldog házasságuk első gyümölcse a mi Andrásunk, ki 1740 október 18-án született. Anyjának képmása és kedvencze volt; anyai örökség állán a két kis gödröcske, melyekről később egyszerre fölismeri fiát a pillanatig habozó édes anya, midőn az, hosszú távollét után, barát-csuhában, néhány szerzetbeli társával, a szülei házba betoppan.[1]) Míg az apja iránti szeretetbe a tisztelet és csodálat hidegebb érzése vegyül: anyjához Dugonics oly rajongó s valóságos bálványozó szeretettel ragaszkodik, mely ritkítja párját s minden érző szívben mély megindulást kelt. Már huszonhárom éves ifjú és nyitrai theologus, midőn anyját elveszti, s minő vehementiával hat rá mégis a fájdalom! mily túláradó nyelven emlékezik «szentséges» anyjáról! s mily forrón ahítja bírni az imádott főt vagy csak egy kis csontot is a testből, a melyben fogantatott. Azt hiszi, anyja megjelenhetik előtte, válaszolhat kérésére, vagy jelt adhat neki akarata felől. Látni, szemlélni, tapintani óhajtja, vele együtt szeretne lenni testileg is, s midőn ő róla ír, nem tud elválni tőle egyhamar. «Nem tudom, — úgymond, — mi édes gyönyört érzek az írásban, midőn te rólad emlékezem; a befejezést nem találom meg oly könnyen, mint a mily könnyű hozzá fognom».[2])

A gyermek Dugonicsban a férfiú jelleme szunnyadoz. A históriák iránt már gyermekkorában élénken érdeklődik; figyelemmel hallgatja és olvassa a szentek életét s a vértanúk szenvedéseit, és Szent Simon a stilíta oly erősen meghatja phantasiáját, hogy élete részleteit gondosan följegyzi, és nyitrai theologus korában, megírja életrajzát is. Az úgynevezett trivialis iskolákat elein nem nagy kedvvel látogatja, hol egy, hol más ürügy alatt el-elmarad az iskolából, s a leczkék idejét barangolással, játékkal tölti. Apja,

---

[1]) *Analecta Andreae Dugonics.* (Nemz. Múz. ki. Fol. Lat. 81.)

[2]) «Nescio enim quam dulcedinem in scribendo sentio, dum tui memini; finem non tam facile invenio quam principium». *Operum Miscellaneorum* tom. I. (Nemz. Múz. ki. Fol. Lat. 84.)

a ludimagister útján, csakhamar értesül mulasztásairól, s az eszköz, a melyhez folyamodik, hogy fiát kötelességéhez visszatérítse, eszünkbe idézi a vaskezű kapitány érdemeit, ki a várost a rablók- és tolvajoktól megtisztitotta, s a javíthatlanokat, minden habozás nélkül, «a szellőre kötteté.» Nehéz lánczczal megkötözteti a hat éves gyermeket a ludimagister által, s midőn a fiú a szörnyű ijedtség hatása alatt magába száll és megfogadja, hogy ezután sohasem mulaszt iskolát: apja és egy kegyesrendi barát belépnek és könyörögve kérik a ludimagistert, bocsássa meg ez egyszer a fiúnak a hibát, ezután jobb és szorgalmasabb lesz, ők kezességet vállalnak érte. A ludimagister sokáig kéreti magát, de végre is enged, és feloldozza Andrásunkat lánczaiból. Ezóta szorgalmasan eljár a leczkékre, és 1749-ben, miután az elemi iskola tanfolyamát jó sikerrel végezte, a belvárosi német iskolát látogatja.[1])

Német iskolás korában a kis Dugonics először hagyja oda a szülei házat s a belvárosba költözik, — talán valamely rokon vagy ismerős családhoz, — hogy az iskolát közelebb érje. De a következő évben, midőn a kegyesrendiek gymnasiumába lép, már visszatér szülei szárnya alá, és napjában négyszer megteszi a majdnem félórai útat, apja felsővárosi házától a gymnasiumig és viszont. E hosszú útra élénken emlékezik férfi korában is. Az út fáradalmát az erős testalkatú gyermek alig érzi, a mozgás jótékonyan hat szervezetére, úgy hogy a szünnapokon már nem is vágyik a szabadba, hogy kénye szerint tombolhasson. Míg a többi tanulónak ilyenkor mozgásra van szüksége, a kis Dugonics épen a nyugalomnak érezte híját, és szünnapjait otthon, olvasással tölté. Az osztályok során gyorsan és dicséretes eredménynyel haladt; 1755-ben már poéta, 1756-ban rhetor, — s az idétt a rhetorika volt a legfelső osztály a gymnasiumban. Apja e közben folyton ösztönözte, hogy életpályát válaszszon. A fiú sokáig érlelte az elhatározást, s szüleit csupán akkor tudósítá, midőn meg is valósult már a szándék, mely hajlamából s meggyőződéséből fakadt. Csakugyan, a komolyság s a köznapin túlemelkedő erkölcsi felfogás már ekkor megkülönbözteté társaitól, s a tanításra való hajlandósága korán nyilatkozott. Üres óráiban vastag ecsettel képeket mázol, és jutalmul szétosztogatja gyermektársai közt, kiket, — maga is gyermek, — a hittanító példájára katechizál. De nemcsak

---

[1]) *Analecta*, Fol. Lat. 81.

tanít és serkent: érzékeny szivét meghatja az úcczák nyomora s a földönfutók szennye és elhagyottsága. Fésüli és tisztogatja a koldust, kivel senki se törődik, s szülei tudtán kívül, ágyába fogad egy zarándokot, ki az emberi test parasitáinak egész legióját hagyja ott emlékül. A felebaráti szeretet s a keresztyéni alázatosság erényét nem csupán betéve tudta a katekizmusból, hanem gyakorolta is az életben s közvetlen környezetében. Már gyönge korán érzi hivatását: tanítani a tanulatlant és segíteni az ügyefogyottat. Szellemileg már felavatkozott a Kegyes Rend tagjaúl, s az értelmi és erkölcsi fensőbbség, mely ifjúi lényéből kisugárzik némi tisztelettel tölti el iránta kortársait, kiket, — egész kis Kalazánti, — maga köré gyüjt. Még nem nyilatkozik szülei előtt, de lelkében már kész az elhatározás, hogy ama tanító szerzetbe lép, melyhez kora ifjúsága óta szinte családi kötelék fűzte, s melyhez igazi hajlamból s a meggyőződés erejével és hevével ragaszkodott. Azt hitte, hogy «tudós és becsületes ember nem lehet, ha pap nem lesz»,[1]) s atyja kijelentett óhaja is megegyezett szándokával. Hiába hulltak az anya könnyei, ki szerette volna, ha fia világi pályára lép s ki nem szakad a család és társadalom kebeléből, — hiába volt az édes marasztalás: Dugonics határzata meg nem ingott. 1756 szeptember végén oda hagyta szülővárosát s a szegedi kegyesrendi ház főnökével Nyitrára utazott. Innen novitiatusra a szomszéd privigyei házba küldték, hol épen születése napján, október 18-án beköltözött.[2])

II.

Privigye a Kegyes Rend első telepe magyar földön. A privigyei házat gróf Pálffy Pál nádor özvegye alapítá 1666-ban, s az akkor még lengyel hatóságot uralt szepesi Podolinból jöttek be hazánkba az első piaristák. A Rend eredetileg a szegény néposztály elemi oktatását tűzte ki feladatúl, s noha a latin nyelv tanítása már az elemi iskolában helyet foglal, a főczél mégis a nép nyelvén terjeszteni a legszükségesebb ismereteket. A kegyesrendiek iskolája igazán *nemzeti* iskola volt eleintén, s midőn a keleti provincziákban a gymnasiumot is lassankint ható körükbe vonják, és sajátképi hivatásukon túl a felsőbb oktatásra is jogot nyernek: a taní-

---

[1]) *Magyar Példabeszédek és Jeles mondások* (Szeged, 1820). p. V.
[2]) *Analecta*, Fol. Lat. 81.

tást mindig az elemi tanfolyammal kezdik s erre mindig nagy gondot fordítanak. A Rend fő érdeme a teljesebb elemi iskola megalkotása; működése az első hatalmas lépés a mi korunk nagy eszménye, az átalános, ingyenes népoktatás felé. Áthatni a legalsó réteget is az ige éltető melegével, hogy magasabbra, tisztább regiókba törjön, és gyarapodjék anyagilag mint erkölcsileg: ez volt a kegyes atyák czélja, — valóságos társadalmi reform, a legáldásosabb, a legbékésebb úton: a népiskola által.[1])

Az ellentét a két tanító szerzet, jezsuiták és piaristák közt, szembetünő; de súrlódásuk koránsem elvi ellentétből fakadt. A jezsuiták átalán nem törődtek az elemi oktatással, s a két rend jól összefért volna, ha a piaristák, részint helyi okokból, részint a rendbeli novitiusok képzése végett, lassan-lassan a középiskolára is ki nem terjesztik működésöket. Innen a hagyományos villongás közöttük s a jezsuiták közt; innen a lappangó gyülölet, mely elvétve nyiltan kitör, s mely nem alszik el a Jézus-Rend eltörlése után is jó ideig. A két rend meghasonlását, lényegileg, a hatalmi kérdés idézte fel, s csak fokozta e meghasonlást az ellentét, mely a tanügyi álláspontban nyilatkozik. A piaristák, a Jézus-Rend szigorúan központosító szervezetével és merev conservatiójával szemben, némileg szabadabb elvű iránynak képviselői, kik a tudományban a tiszta forrásokat nyomozzák, lehetőkép alkalmazkodnak a változott idők culturalis szükségeihez, s a pædagogia újabb eredményeit és a philosophia újabb irányait, — bár nagy óvatossággal, — elfogadják.[2])

A Kegyes Rend észrevehetőbb emelkedése hazánkban és Ausztriában a XVIII. század első felére esik, midőn III. Károly pártfogása alá veszi a Rendet, mely a nemzeti nyelv ápolására is némi figyelmet fordít. A király halálakor, 1740-ben, a piaristák már tizennyolcz házzal bírtak az országban, és gymnasiumot is több helyen nyitottak. Elein a privigyei ház szolgált a novitiatus befogadására, és Dugonics idejében a ház rectora s egyszersmind «magister novitiorum» Prileszky Mihály, később Szélesy Ráfael volt.[3])

---

[1]) *Molnár Aladár, A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században* (Buda-Pest, 1881). I. köt., 532. és köv. ll.

[2]) *Idem*, p. 538—539.

[3]) *Idem*, p. 540. — *Analecta*, Fol. Lat. 81.

A gyermek-ifjú szívét a rövid nyitrai tartózkodás alatt már meglepi az a kínos érezés, mely szívébe lopózik mindenkinek, ki először szakad el hosszabb időre szülőföldjétől s kedveseitől. Addig csak állta valahogy, míg Tapolcsányi, a szegedi házfőnök, Nyitrán időzött; legalább volt közelében valaki szülővárosából, s volt vigasztalója, midőn a honvágy szorongatá. De midőn az is, az utolsó ismerős alak, eltávozik, akkor igazán érezni kezdi, milyen árva ő most, s mily idegen reá nézt minden a mi környezi: tájék és emberek. Könnyei árja megindul, kebléből kínos sóhajtás szakadoz, és keserűn bánja immár, hogy az otthont, az ő szerelmes otthonát, elcserélte a sivár idegennel. Fölhág a Mária-hegyre, s könnyező szeme a távolba merűl, hátha szülővárosa még egyszer feltünnék, forrón áhítva, — mint Odysseus, — csak füstjét is látni a kedves szülőföldnek:

ἱέμενος καὶ καπνὸν ἀποθρώσκοντα νοῆσαι
ἧς γαίης . . . .

De csakhamar megtalálja a vígaszt a vallásban, fiatal pályatársai körében, s főleg a munkában.[1])

A kegyesrendi novitius a két próbaév alatt kiválóan szerzetbeli hivatására készíttetik elő, inkább gyakorlati útmutatások mint rendszeres elmélet alapján, s a próbaidő végén elválik, vajon alkalmas-e a tanításra. Az első évben a növendék, azon kívül hogy a kolostori fegyelemhez hozzá kell törődnie, alaposan tanúlja az elemi iskola tanmódszerét, továbbá a szép- és helyesírást, úgy szintén az arithmetikát, melynek tanítására a Rend összes intézeteiben fő gondot fordítanak. A második évben, avatott vezetés alatt, az összes humanistikus osztályokat ismételi, s egyszersmind tájékozást szerez a kútfők körűl, hogy a valódi és ékes latinságban, a philologiában, földrajz-, történet-, költészet- és szónoklatban előre haladhasson.[2])

Dugonics korában a gymnasiumi tanfolyam egyik felét szinte kizárólag a nyelvtani, másik felét a formalis rhetorikai képzés foglalja el. Ez a Sturm-féle rendszer elfajulása, mely legnagyobb félszegséggel a Ratio Studiorumban érvényesül s a mely többé-

---

[1]) *Analecta*, Fol. Lat. 81.

[2]) *Jaroslaus Schaller*, *Gedanken über die Ordensverfassung der Piaristen und ihre Lehrart.* Prag, 1805.

kevésbbé átszármazik a piarista intézetekre is. Igen, olvasták, fejtegették a latin classikusokat, de megértetni a római nép eszmevilágát, feltámasztani a művekből s a művek körül az éltető milieut, az embert, hitével, érzéseivel, szenvedélyei- s balítéleteivel, behatolni az író lelkébe, felidézni az ő szellemi képét, s mintegy újra alkotni a művet, a mely egész sor tényező eleven összehatásából eredt: az ily tárgyalás akkor az iskolában egész idegen volt. Hisz nem az ember, nem a gondolat, nem a sorokban lüktető élet a mire figyelmök irányul, hanem a holt szavak, a phrasis, a körmondat szép aránya és hangzatossága, tropusok és figurák, sententiák és hasonlatok. A stil külső, technikai oldala, az «ars», minden; a tartalom, a «res», jóformán semmi. A tanítás inkább a memoriához fordúl, csöppet se az érzelem- és képzelethez. Neki egy cicerói beszéd nem több mint merőben külső procédék foglalata, egy stilistikai és rhetorikai példatár, a melyet sajátúl fogadni, fölhasználni, kizsákmányolni kell. A gyermeket, — mondja Rousseau, — arra tanítják, hogy prózában cicerói phrasisokat, versben pedig vergiliusi centókat tákoljon együvé,[1]) s «imitare Ciceronem»: ez a legfőbb utasítás, ez a korlátlan uralkodó szabály.[2]) Ime a mélységes décadence kora, midőn a «ratio imitandi» a legfőbb az egyetlen tudomány, midőn a tekintély uralkodik a szabad gondolkodás, — a szó, a phrasis — a tartalom, a gondolat felett. Ime egy sajátos bálványozó cultus, melynek frivolsága eszünkbe idézi a modern világfiét, ki a templomba csupán zenét hallgatni s ünnepi fényt és női arczokat bámulni jár.

Hát Dugonics ép ilyen áhitattal járta a classicismus szentélyeit. Azt meg kell vallani, igazán szorgalmas tanuló volt, s példatárát mentül gazdagabbá és változatossá tenni iparkodott. Fenmaradt naplóiban szemelvényeket találunk Nepos életrajzaiból, továbbá hasonlatokat Vergiliusból, válogatott kifejezéseket és sententiákat Cicero leveleiből, s egy bucolicont vergiliusi modorban és reminiscentiákkal. Kísérletei közt van még egy névnapi vers leoninusokban, aztán egy körmönfont verses játék, születésnapi

---

[1]) «On leur apprend .... à coudre en prose des phrases de Cicéron, et en vers des centons de Virgile». *Émile*, éd. Didot (Paris, 1864). p. 103.

[2]) *Molnár* id. m., 180. s köv. ll. — *Schaller* id. m. 31—32. ll. — *Dr. Csősz Imre*, *A Kegyes-Tanító-Rendiek Nyitrán* (Nyitra 1879). p. 390—391.

alkalomra, melyben egy-egy distichonnak mindenik szava azon betűvel kezdődik, s a kezdő betűk alphabetikus sorban váltakoznak:

> Gratatur Gabriel, gavisus gaudia gestit,
> Gemmatus genius gaudia grata gerit.[1])

E hiu, értelmetlen szó-habarék nyilván mutatja, hogy a száraz formalismus mily szellemet ébreszt a mindenre fogékony növendékben. A tartalom szinte közönyössé válik: a formát, az előre adott, a fixirozott classikus formát kell érvényre juttatni minden áron, s bele tukmálni a tartalmat erőszakkal. Nincs bár egyetlen gondolatod sem, idegeid eltompultak, phantasiád kiémedt, szóval, elmédre a butaság ónsúlya nehezűl: azért koránse csüggedj; a fő, hogy a forma meglegyen, s előtted a phrasisok gyűjteménye, melyet kizsákmányolni szabad, sőt, — némi ügyességgel, — érdem. S a forma — az úton-útfelen kinálkozik. Olvasd Sallustiust: Massinissa, halálos ágyán, beszédet tart fiaihoz. Mily pompás schema egy feladat számára: «tanár beszéde a tanulókhoz, a studiumok vége felé.» Adherbal a római néphez fordúl oltalomért. Újabb schema: «szegény tanuló a patronus urak pártfogását kéri.» A sallustiusi beszéd után jöhet curtiusi elbeszélés, például, «ostroma egy költött városnak;» jöhet továbbá ecloga Vergilius modorában, horatiusi óda, melyhez Cicero szolgáltat alapeszmét, s végül plautusi comœdia, mely iskolai színpadon előadható.[2]) S ezzel talán ki van merítve a «ratio imitandi» bölcsesége. A mi kívül esik az utánzat körén, azt az iskola nem fogadja be, sőt az eredetiség határozott, éles körvonalait, a közvetlenség üdítő lehét, a tehetség felcsillanó szikráit s a génie kicsapkodó lángját ellenséges szemmel kíséri, perhorrescálja.

Egy pillanatra állapodjunk meg itt és vessünk számot az adatokkal. — Mi hát az eredmény? Csekély, rendkívül csekély, s a szerény középmértéket is aligha megüti. Szerettük volna szemmel kísérni, hogyan serdül ifjúvá a gyermek, s hogyan készül az ember, az író, a tanár és mindenek fölött a rajongó hazafi, ebben az ősrégi tót városban, mely láthatta egykor falai közt Árpádot s a honfoglaló magyarokat. Szerettünk volna tanúi lenni a saját-

---

[1]) *Andreae Dugonics Analecta.* (Nemz. Múz. ki. Quart. Lat. 35.)

[2]) *Andreae Dugonics Opera Scholastica* sive Exercitationes ad dicendi artem pertinentes. (Nemz. Múz. ki. Fol. Lat. 85.) — *Csősz* id. m., p. 391.

ságos vegyi folyamatnak: micsoda új elemek sorát viszi hősünk lelkébe a szerzet, az iskola, aztán a kis város; a táj ék, az egész környezet; hogyan főnek és forrnak a rokon és ellenséges parányok az ifjúi lélekben, micsoda új vegyület támad, és mi a csapadék, a mely fenékre száll. De mindezt, fájdalom! csak elgondolni, csak képzelni lehet; demonstrálni — ebben ma nincs mód, nincs lehetőség,

Egy kérdésre talán sikerült kielégitő választ adnunk az eddigiek folyamán: arra, hogy mit tanult Dugonics az iskolában. Tanulta, — mint láttuk, — hogyan kell utánozni a classikusokat; tanult írni és beszélni ékes latinsággal, tanult ezen kívül arithmetikát, s egy kissé a görög nyelvvel is foglalkozott. Valószinű, hogy a magyar történet tanulmányába szintén beavatta Prileszky, a novitiusok buzgó magistere, kinek egyik fő gondja volt, hogy a tantárgyak sorában a hazai történelem méltó helyet foglaljon.[1]) Magától érthető, olvasott is, aztán, — a mi egész életén át dicséretes szokása, — jegyzett sokat. E lomha iskolai fatrasban ugyan mi egyátalán nem vagyunk hajlandók úgynevezett «mélyebb vonatkozásokra» hajszát indítani: mégis legyen szabad azt vélnünk, hogy nincs épen életrajzi érdek és jelentőség híján, hogy a későbbi regényíró följegyzi e cicerói sententiát: «Semmi sem alkalmasabb gyönyörködtetni az olvasót, mint az idők különfélesége s a szerencse változásai. Tapasztalnunk ugyan nem kivánatos őket, olvasnunk azonban mégis kellemes».[2])

HÁHN ADOLF.

---

[1]) *Csősz* id. m., p. 854.

[2]) «Nihil est aptius ad delectationem lectoris quam temporum varietas fortunaeque vicissitudines, quae etsi nobis optabiles in experiendo non sunt, in legendo tamen iucundae». *Analecta*, Quart. Lat. 35.

AZ ALLITERATIÓ SZEREPE A LATIN KÖLTÉSZETBEN.

(Vége.)

Az alliteratiónak egy másik czélja az lehet, hogy a versnek hangsúlyzandó szótagjait kiemelje. A hangsúlyos versmértékben ezek lévén az emelkedések, ez az alliteratio a rythmussal kapcsolatban van és azt hangzatosabbá teszi. Különösen alkalmas erre a magyar nyelv, minthogy ez mindig a szó első szótagját hangsúlyozza. Szép példát mutat erre ez az ismeretes vers:

*Sz*egény ember *sz*ándékát *b*oldog isten *b*írja.

A magyar műköltészet is szépen felhasználhatja ezt az alliteratiót, mint Arany mondja: «Ott, hol a rythmusba hangzóbb élénkséget, mozgékonyságot akarunk hozni, ma is sikerrel használható, a minthogy az újabb költészetből is lehetne ideillő helyeket szemelni ki, pl. Nyögte Mátyás bús hadát Bécsnek büszke vára (Kölcsey).» Legszebb példáit ez álliteratiónak azonban Arany maga adta. Álljon itt az özönével kinálkozó példa közül csak néhány:

Tüske, tövis tépi, vad venyige vérzi,
Ág akadoz arczán, bojtorján beléköt.
(Az utolsó lopás)
*M*erre *m*eddig *m*entek? *H*arczra? *h*áborúba?
*H*írvirágot szedni gyöngyös koszorúba? (Toldi, I.)
*T*oldi *t*űr azonban, *b*árha nem *b*ékével. Toldi, III)
*K*ebelén *k*enyere, *h*átán volt a *h*áza. (Toldi, VII)
Örömmel a máglyát a *gy*ula me*ggy*újtá,
*L*áng *l*obogó *ny*elvét nagy egekre *ny*újtá. (Buda h. I)
*M*elyet *m*aga intéz *j*eladó *j*obbjával. (Buda h. IV)

Vagy assonantiával párosuló alliteratio:

Ilda, *k*aján Hilda, *k*egyetlen *K*rimhilda. (Buda h. VIII)

Hogy pedig az ezeknél gyengébb alliteratiók sem puszta véletlen művei, hanem öntudatosan, habár nem mesterkélten vannak alkalmazva, legjobban mutatják az ilyen példák mint:

*V*ére ugyan *v*erte a gyula edényét . . .
Száz kürt riogástól a *l*evegő *l*ázad . . . (Buda h.)

melyekben a szokatlan kifejezésmód választását épen az alliteratio indokolja.

Volt-e a latin költészetben ily feladata az alliteratiónak? A saturnius valószínűleg hangsúlyos mérték volt, de oly kezdetleges természetű, hogy vajmi nehéz, a fenmaradt nem nagy számú versből kielégítő szabályt levonni. De bármiként fogjuk fel a saturniust, csak keveset fogunk találhatni, melyben az alliteratio olynemű hatását éreznők, mint a fentidézett magyar példákban. Az időmértékes versmértékben az alliteratiónak rythmikus értéke a dolog természeténél fogva csökken, bár itt is képzelhető, hogy nem ugyan az egyes ütemek, de az egy versbe foglalt rythmikus sorok alliteratiója a rythmust hangzatosabbá teszi. Én legalább ezt érzem pl. Plautus következő nyolczas trochæusi versében:

*F*ácile ut vincam, *f*ácile ut spoliam *m*eos perduellis
*m*eis dolis. (Pseud. 582)

Sőt némely versmértékben még az ütemek alliteratiója is lehetséges, pl. Plautus e versében:

Quanta *p*ernis *p*estis veniet, quanta *l*abes *l*arido,
Quanta *s*umini ab*s*umedo, quanta *c*allo *c*alamitas,
Quanta *l*aniis *l*assitudo, quanta porcinariis (Plaut. Capt. 901. sk.)

De az ilyen versek vajmi ritkák, úgy hogy a rythmikus értékű alliteratio a latin költészetben még mint alkalmi dísz sem jöhet tekintetbe.

Szolgálhat továbbá az alliteratio a rythmustól egészen eltekintve pusztán a szavak tetszetősebb csengésének, miben az izlés időnként változhatik. Hogy mily naiv kedvtelésök volt a régi latinoknak a szavak eme csengésében, azt mutatják pl. Ennius ilyen versei:

O *T*ite *t*ute *T*ati *t*ibi *t*anta *t*iranne *t*ulisti.
*Qu*ae *c*ava *c*orpore *c*aeruleo *c*ortina re*c*eptat.
Nec *c*um *c*apta *c*api nec *c*um *c*ombusta *c*remari.

Vagy Plautus versei:

Réperi, *c*omminiscere, *c*edo *c*álidum *c*onsilium *c*ito (Mil. gl. 225)
Íta *m*ali *m*æróris *m*ontem *m*áxumum ad portúm *m*odo (Most. 352)
*U*t hóc *u*timúr *m*axumé *m*ore *m*óro *m*oléstoque *m*últum (Men. 571)
*Qu*asi *qu*óm *c*aletur *c*ócleæ in occultó latent (Capt. 79)
Éx *m*alis *m*ultís *m*alum quod *m*ínimumst, id *m*inumést *m*alum.
(Stich. 120)

És ilyen, ha nem is egész versre terjedő, de azért mégis elég erősen csengő alliteratióval a régibb latin költészetben lépten-nyomon találkozunk. *Livius Andronicus* Odyssiájának megmaradt töredékeiben a verseknek körülbelül fele mutat, ha nem is épen különösen feltünő alliteratiót. Drámáinak töredékeiben a 32 teljes vers közül 17 alliteráló, pl.

Accensa et *p*ræda *p*er *p*articipes æquiter.
*C*onflugæ *c*ubi *c*onventu *c*ampum totum inumigant.

Naevius Bellum-Punicum-ának 48 teljes verse közül 31 mutat némi alliterátiót; a drámai töredékek 53 teljes verse közül pedig 33, köztük néhány eléggé felötlőt, pl.

*Qu*in ut *qu*isque est meritus *p*ræsens *p*retium *p*ro *f*actis *f*erat

Végre sírirata is hatásos alliteratiókat mutat:

*M*ortales im*m*ortales *f*lere si *f*oret *f*as
Flerent Divæ Camenæ Nævium poetam
Itaque postquam est Orei *t*raditus *t*hesauro
Obliti sunt Romæ *l*oquier *l*ingua *l*atina.

Plautus népszerű múzsája a legbővebben alkalmazta az alliteratio csengését, mely az ő furfangos rabszolgáinak és élczeskedő éhenkórászainak pergő nyelvére kiválóan ráillik, és még erősen a hangsúly hatása alatt álló metrumaiban annál hatásosabb. Hogy mily bő mértékben alkalmazta Plautus az alliteratiót, azt különösen gondosabban kidolgozott darabjainak bármelyikébe vetett egy futó pillantás is eléggé mutatja. Lorenz a Miles gloriosusból közel 300 feltünőbb alliteratiót emel ki egy még bővebb gyűjteményből, és Klotz Richard, mint már említettem, ugyancsak a Miles gloriosus első felvonására ki akarja mutatni, hogy az alliteratio abban törvényként szerepel. Bevezető soraiban Klotz ezeket mondja: «Ob nun hierin gerade der Miles einen besonderen Vorzug vor andern Stücken habe, soll hier nicht näher untersucht werden.» És csakugyan Klotz módszerével az alliteratiót akár az egész Pseudoluson végig versről versre ki lehetne mutatni, de más darabokban sem maradna valami nagyon sok kivétel. Klotz t. i. kétféle törvényt állít fel: 1. egy versben két, három vagy több szó kezdődik egyenlő hangzóval, vagy 2. két-két egymás után következő versben háromszor vagy többször ismétlődik ugyanaz a kezdőhangzó. A mellett feltételezi, hogy a latinban, úgy mint a

németben, külömböző magánhangzók is alliterálnak, pl. *u*no *i*ctu *o*cciderás. És még így is a szóban levő 78 vers közül 7 e kettős törvény alá sem hozható, hanem ezek közül kettőt a szöveg rom lottságával igazol, a többiben pedig mindegyikre külön-külön valami surrogatumot talál, úgy hogy pl. e·két versben:

Quoius tu legiones dif*f*lavisti spiritu
Quasi ventus *f*olia aut paniculum tectorium

dif*f*lavisti és *f*olia-ban talál nem épen sikerült alliteratiót. De hogy az ilyenektől el is tekintve, mennyire szabad itt törvényről szólani, azt alább összefüggésben fogjuk vizsgálni.

Hogy Ennius minden hellenizáló iránya mellett mily mértékben kedvelte az alliteratio csengését, arról néhány feltünő példát már idéztem. Kvičala az *Annales* 611 fenmarad verse közül 358-ban, tehát 58·4%-ban talál, szerinte kétségtelen, alliteratiót, míg 122 vers (19·6%) nélkülözi azt, 131 vers (22%) pedig csak csonkán maradt reánk, s azért nem számítható egyszerűen a nemalliterálókhoz. Drámai töredékeinek 448 verse közül 296-ban (66%) talál kétségtelen alliteratiót. Hasonló viszonyokat mutatnak Pacuvius és Accius töredékei. Kvičala statisztikai adatai ugyan kétes értékűek, de az ilyen, épen nem ritka versek mint:

Qui *v*iget, *v*escatur armis ut *p*ercipiat *p*ræmium.
*F*lucti *f*lacciscunt, silescunt venti, *m*ollitur *m*are. (Pacuvius)
*M*aior *m*ihi *m*oles *m*aius *m*iscendumst *m*alum.
Pro se *qu*isque *c*um *c*orona *c*larum *c*onestat *c*aput.
Nec f*u*rno f*a*xo f*r*uges f*r*endas torridas (Accius).

mégis kétségtelenné teszik, hogy itt nem puszta véletlen forog fenn, hanem hogy az alliteratio e költőknél nagy előszeretettel alkalmazott dísz.

Terentius síma és választékos nyelvezete Plautushoz képest nagy mérséklettel használja az alliteratiót; az olyan erős csengések, milyeneknek néhány példáját Plautusból idéztem, Terentiusnál nem találhatók; azok a finomabb izlésnek nem tetszettek többé. De azért mérsékelt alliteratio nála is elég bőven található. Az ilyen versektől mint:

Ubi *r*em *r*escivi, coepi non humanitus
Neque ut *a*nimum decuit *a*egrotum *a*dolescentuli
Tractare, sed *v*i et *v*ia per*v*olgata patrum
*C*otidie accusabam . . .

milyeneket akárhányat lehet idézni, alig lehet elvitatni a szándékos és hatásos alliteratiót. Úgy szintén *Lucilius*-nál, ki általában az előadás ilynemű külső díszeit megvetette, [1]) az alliteratio nem feltünő ugyan, de itt-ott előfordul. [2])

Ellenben *L. Pomponius* és *Novius*, kik az atellánát az irodalomba bevezették, a népies nyelvvel a sűrű alliteratiót is elfogadták ismét, mint az a gyér töredékekből is eléggé kiviláglik. [3]) Úgy szintén ezen kor többi költői, még azon néhány versben is, mely reánk maradt, az alliteratio elég feltünő példáit mutatják. Igy pl. *Laevius* Erotopægnion-ából Gellius idézi a következő verseket: [4])

Lex Licinia introducitur
Lux liquida haedo redditur.

Lucretius komoly művében legkevésbbé keresnők az alliteratio csengését, és mégis elég bőven találjuk azt nála, sőt úgy hiszem, ez nem csekély mértékben hozzájárul ahhoz, hogy nyelvének az idegenszerű tartalom daczára oly római zamatja van. Az ilyen versek pl.

Denique cur homines tantos natura *p*arare
Non *p*otuit *p*edibus qui *p*ontum *p*er vada *p*ossent
Transire et *m*agnos *m*anibus divellere *m*ontes
Multaque *v*ivendo *v*italia *v*incere saecla,
Si non materies quia *r*ebus *r*eddita certast
Gignundis, e *qu*a *c*onstat *qu*id possit oriri (I. 199—204)

úgy hangzanak, mint reminiscentiák valamely régi latin költőből. Különösen gyakran találjuk Lucretiusnál a hexameter két utolsó szavának alliteratióját, mely a versnek hangzatos befejezést ad, és mely általában a latin költőknél igen sűrűen fordul elő. Meg nem állhattam, hogy magam is e pontra nézve egy kis statisztikai kimutatást ne csináljak, és azt találtam, hogy Lucr. 7393 verse közül 679 azaz több mint 9% mutatja ezt az alliteratiót, holott Kvičala az Aeneisben csak közel 7%-ot, Enniusnál pedig közel 7%-ot talált.

Az alexandriai költészetet utánzó tudós költők, bár náluk a

---

[1]) l. Gell. Noct. Att. 18, 8.
[2]) L. Mähly, i. h. 234.
[3]) Erre már Teuffel figyelmeztetett. Röm. Lit. 170. l.
[4]) Gell. Noct. Att. II, 24. V. ö. Weichert, Poet. Lat. 47.

nemzeti irány egészen háttérbe szorul, mégsem ejtették el a római fülnek még mindig kedves alliteratiót, hanem azt finomult izlésükkel az euphonia eszközéül gyakran igen szerencsésen alkalmazták. Legalább Catullus nyelve hangzatosságának egyik lényeges elemét az alliteratióban bírja. Igy pl. Thetis lakodalmáról szóló kis eposzát így kezdi:

*P*eliaco quondam *p*rognatæ vertice *p*inus.

Hasonlók a 241—2. versek:

At *p*ater, ut summa *p*rospectum ex arce *p*etebat
*A*nxia in *a*dsiduos *a*bsumens lumina fletus.

Vagy mily hangzatosságot nyernek az alliteratio által Ariadne panaszos szavai (132—35):

Sicine me *p*atriis avectam, *p*erfide, ab oris
*P*erfide, deserto *l*iquisti in *l*itore, Theseu?
Sicine *d*iscedens *n*eglecto *n*umine *d*ivum
Immemor ah *d*evota *d*omum *p*eriuria *p*ortas?

Szép alliteratiókat mutatnak az Attis czímű költemény galliiambusai is, pl.

Agedum, inquit, age *f*erox i, *f*ace ut hunc *f*uror agitet
*F*ace uti *f*uroris ictu reditum in nemora *f*erat

Vagy

*D*ea, magna *d*ea, Cybebe, *d*ea, *d*omina *D*indymi.

Az ilyen példák, melyek Catullusnál bőven találhatók, azt mutatják, hogy az alliteratiót finomabb, nem oly feltolakodó czélzatosságú díszűl is tudták alkalmazni. Hogy pedig az alliteratiót a Catullus köréhez tartozó költők is még általánosan kedvelték, arra példa lehet Helvius Cinna Zmyrnájának e fenmaradt verse is: [1])

At scelus incesto Cinyræ crescebat in alvo.

Mutatják az alliteratiót az ezen korból fenmaradt feliratok is, pl. a következő, egy római sírkövön talált fölirat: [2])

Haec, *qu*æ me faato præ*c*essit, *c*orpore *c*asto
Coniuxs, una meo prædita *a*mans *a*nimo

[1]) Weichert, Poet. Lat. 187. l.
[2]) Mommsen, Corp. Inscr. Lat. 1011. p. 221.

*F*ido *f*ida *v*iro *v*eixsit studio parili, quin
Nulla in avarities cessit ab officio.

Eljutottunk a latin költészet aranykorához és a hősi hexameter utolérhetetlen mesteréhez, Vergiliushoz. Ő, ki oly szorgalmasan tanulmányozta nem csak a görög, de a régibb latin irodalmat is, és ki Saint-Beuve szerint az ókori irodalom minden virágából összegyűjtötte a mézet; a kinél Ennius, Lucretius, Catullus hatása lépten-nyomon mutatkozik: ő az alliteratiót sem vetette meg zengzetes nyelvének díszítésére. De valamint a költői nyelv többi elemét, melyet elözőitől átvett, finom izléssel megnemesítette és tökéletesbítette, úgy az alliteratióban is kerülte minden szertelenséget, minden feltolakodó czélzatosságot, mely túlságos csengésével csak rontaná a nemes arányt. E tekintetben Kvičala statisztikai számai, véleményem szerint, helytelen fogalmat adnak a Vergiliustól alkalmazott alliteratio arányairól. Ha Kvičala pl. ebben a versben is

Arma virumque *c*ano, Troiæ *q*ui primus ab oris

alliteratiót hall, akkor az alliteratio fogalmát oly messzire terjeszti ki, hogy úgyszólván bajos lesz, hosszabb verssort alliteratio nélkül találni. Ha a fogalmat, a mint kell, megszorítjuk, azt fogjuk találni, hogy Vergilius az alliteratiót sokkal nagyobb mérséklettel használja, mint elözői, de hogy az a maga helyén, mint alkalmi dísz annál szebben emeli a vers zengzetességét. Sőt az eclogákban, melyekben, ha Verg. némi realistikus szint akart volna adni nyelvezetének, az erős alliteratio jól illett volna a pásztorok nyelvére, ilyet hiába keresünk. Mert a VIII. ecloga refrainjében előforduló alliteratio

Incipe *M*ænalios *m*ecum, *m*ea tibia, versus

és

*D*ucite ab urbe *d*omum, mea carmina, *d*ucite *D*aphnim

a maga lágyságával keveset hasonlít amaz erélyes nemzeti alliteratióhoz, melyet a saturniusokban, vagy Plautusnál és Enniusnál találunk. Jellemző az is, hogy pl. ugyanabban az eclogában a vers két utolsó szavának, külömben oly gyakran előforduló alliteratiója 109 vers közül, az említett refraintől eltekintve, csak ötben fordul elő. Ez a körülmény azt mutatja, hogy Verg. akkor mikor eclogáit irta, még nem állt érezhetőleg a régibb latin költészet hatása

alatt. Az Aeneisben e tekintetben is meglátszik Ennius és Lucretius hatása, s az alliteratio feltünőbb, mint akár az eclogákban, akár a Georgicában. Különösen szereti azt sűrűbben alkalmazni a festői leírásokban s általában az emelkedettebb hangulatú helyeken, pl. I, 51—61 (Aeolus házának leírása), 158—169 (a kikötő leírása), II, 199. sk. (Laokoon), 486. sk. (csatajelenet), III. 410. sk. (Scylla és Charybdis), 622. sk. (Polyphemus), IV. 173. (Fama), stb.

Hogy miként hatott e tekintetben Ennius Vergiliusra, arra tanulságos a következő, Kvičalától is idézett összeállítás, mely azonban azt is mutatja, hogy miként mérsékelte Vergilius Ennius erős alliteratióit.

Ennius, Ann. 193. sk.

In*cedunt* *a*rbusta per *a*lta, securibus *caedunt*,
Per*c*ellunt magnas *qu*ercus, ex*c*iditur ilex
*Fr*axinus *fr*augitur *a*tque *a*bies consternitur *a*lta,
*P*inus *p*roceras *p*ervortunt, omne sonabat
Arbustum *fr*emitu silvai *fr*ondosai.

Verg. Aen. VI, 179. sk.

*I*tur *i*n *a*ntiquam *s*ilvam *s*tabula *a*lta ferarum
*P*rocumbunt *p*iceæ, *s*onat *i*cta *s*ecuribus *i*lex,
*Fr*axineæque trabes cuneis et *fi*ssile robur
Scinditur.

Horatiusról, ki öntudatosan ellentétbe tette magát a régibb latin költőkkel, már eleve is feltehetjük, hogy alig kereshette valami nagyon az alliteratiót. A lyrai mértékek változatos dallamossága mellett meglehetősen felesleges dísz lett volna a hangzók összecsengése, a *sermones* elegans, a gondolatokat pointirozó nyelvét pedig az csak nehézkesebbé tette volna. Nem juthattam hozzá Cadenbach értekezéséhez, melyben a Horatiusnál előforduló alliteratio tárgyalva van, de én legalább nem találtam e költőnél sok verset, melyben az elfogulatlan olvasó szándékolt alliteratiót vehetne észre.

Ellenben az elegikusok, bár rájok a nemzeti hagyomány épen nem hatott már, és csak a görög minták voltak vezéreik, mégis szeretik simán gördülő distichonaikat az alliteratióval és rimmel diszíteni. Alliteratio és rím egyesülésének feltünő példáját találtam Ovidius Naptárában (II, 533—552):

Est honor et tumulis, animas *p*lacare *p*aternas
*P*arvaque in extruct*as* munera ferre *p*yr*as*.
*P*arva *p*etunt manes. *P*ietas *p*ro divite grata est
Munere. Non avi*dos* Styx habet ima *deos*.
Tegula porrectis satis est velata coronis
Et sparsas frug*es* parcaque mica sa*lis*
Inque *m*ero *m*ollita Ceres violæque solutæ :
*Ha*ec *ha*beat me*dia* testa relicta *via*.
Nec maiora veto. Sed et his placabilis umbra est
Adde *p*reces *p*osi*tis* et sua verba fo*cis*.
Hunc morem Aeneas, pietatis idoneus auctor,
A*tt*ulit in *te*rr*as*, iuste Latine, *tuas*.
Ille patris genio sollemnia dona ferebat:
Hinc *p*opuli ri*tus* edidicere *p*i*os*.
At quondam, dum longa gerunt pugnacibus armis
Bella, parenta*les d*eseruere *dies*.
*N*on impune fuit. *N*am dicitur omine ab isto
Roma suburba*nis* incaluisse ro*gis*.
Vix equidem credo, bustis exisse feruntur
Et *t*acitæ quæs*ti t*empore noctis a*vi*.

Látható, hogy e darabban valamennyi pentameternek két fele tisztán rímel; csak kettőben látszik gyengébbnek a rím, de az akkori kiejtés szerint talán ezek is hibátlan rímek voltak. Alig fogja ezt valaki puszta véletlennek tulajdonítani; de ép oly kevéssé tulajdonítható a véletlennek a rím mellett elég sűrűen feltünő alliteratio. És ily példát, ha nem is oly terjedelemben, lehet mind a három elegikusnál eleget találni. Álljon itt még ugyancsak a Naptárból (IV, 407):

Pace Ceres læta est. Et vos orate coloni
*P*erpetuam *p*a*cem p*acificumque du*cem*.

A későbbi költők, kik a nyelvezetet illetőleg jobbára már csak utánzásból éltek, kérdésünk taglalásában nem jönnek tekintetbe. Általában azt lehet mondani, hogy a szándékos alliteratio mind gyérebb lesz, és mindinkább csak a classicus mintákból vett reminiscentiákra szorítkozik, míg egy későbbi korban egy időre divattá válik az archaicus költészet utánzása, és e modoros költészetben az alliteratio is megint divatba jön.

Mielőtt ez adatokból az eredményt levonnók, szóljunk teljesség kedvéért röviden még az alliteratio negyedik lehető hatásáról, a hangfestésről. Minden nyelvben találjuk azt a jelenséget, hogy

bizonyos hangcsoportok úgy vannak választva, hogy kiejtésök a hallgató külső érzékére oly benyomást tegyen, mely megfelel azon benyomásnak, melyet a gondolat a lélekre gyakorol. Igy lehet első sorban a szók csengésével valóságosan utánozni oly jelenségeket, melyek a hallás körébe esnek. De a külömböző érzékek benyomásai közt meglevő analogia folytán más érzékek alá eső jelenségeket, sőt lelki állapotokat és érzelmeket is lehet hangfestéssel érzékeltetni. A hangfestés ez utóbbi nemének taglalása ugyan elég kényes dolog; világos azonban a tulajdonképeni hangutánzás, és abban az alliteratiónak nagy szerepe van. Erős hangutánzó alliteratiót mutatnak pl. Lucretius e versei (IV, 543—4):

Cum tuba depresso graviter sub *mur*mure *mu*git
Et *r*eboat *r*aucum *r*egio cita *b*arbara *b*ombum.

Vagy Ennius e verse:

At *t*uba *t*erribili sonitu *t*aratantara dixit,

melynek naiv hangutánzását Verg. szükségesnek tartotta mérsékelni, mondván (XI. 503):

At tuba terribilem sonitum procul ære canoro.

E vers e még Ovidius is emlékeztet (Met. XV, 784):

*T*erribilisque *t*ubas auditaque *c*ornua *c*ælo.

Nem ritka Vergiliusnál sem a hangutánzó alliteratio, pl.

*S*æpe levi *s*omnum *s*uadebit inire *s*usurro. (Ecl. I, 55)
Illi indignantes *m*agno cum *m*urmure *m*ontis
*C*ircum *c*laustra fremunt. (Aen. I, 55)

Az ilyen alliteratio czélja minden egyes helyen világos, és az nem is tartozik tulajdonképen tanulmányunk körébe.

Miután az alliteratio használatát végig kisértük az archaicus és aranykorszak költőinél, és azt többé-kevésbé mindegyiknél találtuk, meg kell már állapítanunk annak jelentőségét.

Láttuk, hogy a saturniusokban, különösen a vallásos tartalmúakban, az alliteratio hatásos és gyakori, a nélkül mégis hogy állíthatnók, hogy ezen versnek törvényszerü és szükséges elemét képezné. Találunk elég saturniust minden alliteratio nélkül; így pl. a Scipiók sírverseiben az csak gyéren mutatkozik. Az alliteráló saturniusok közt pedig csak elvétve találunk olyanokat, melyek akár

a germán alliteratióhoz volnának hasonlíthatók, mely a rythmikus sorokat szorosabban egybefűzi, akár a magyar költészetben gyakran előforduló alliteratióhoz, mely az ütemeket kiemeli és ez által Arany szerint hangzóbb élénkséget, mozgékonyságot hoz a rythmusba. Ha tehát Kvičala ezt állítja: «Die ursprüngliche Bestimmung der Alliteration ist wol nicht so sehr in der Förderung der Euphonie zu suchen, als vielmehr hauptsächlich in dem Streben, die Zusammengehörigkeit der durch die Alliteration ausgezeichneten Wörter durch ein sinnliches Mittel darzustellen,» — és Klotz Plautusra nézve hasonlóképen nyilatkozik: «Unser Dichter wollte auf diese Weise eine festere Verbindung der einzelnen Verstheile erreichen,» — ezen állításra a latin költészetben nem találunk tényleges alapot.

Véleményem szerint ama kezdetleges nemzeti költészetben, melyből oly gyér töredékek maradtak mireánk, az alliteratio a kifejezésnek nagyobb ünnepélyességet, hatásosságot, sőt talán a babonás hit szerint bizonyos mystikus erőt akart adni: rythmikus hatást abban nem kerestek.

Tehát csak azt lehet mondani, hogy a régi latin költészetben megvolt a lehetőség és meg is volt csírája annak, hogy törvény szerint alliteráló költészetté váljék, de a fejlődés ezen fokát soha el nem érte, mert azt a csakhamar kizárolagos uralomra jutott görög időmértékes versmérték megakasztotta. Mindazonáltal az alliteratióban való kedvtelés a rómaiaknál oly nagy volt, hogy azt a görög versmértékekben is bőven alkalmazták, *de csakis az euphonia kedvéért, a nélkül, hogy az bármiképen a rythmus elemét képezte volna.* Hogy mily korlátok közt mozdítja elő az alliteratio az euphoniát, az a változó izlés dolga. Az archaicus korszak költői, kiknél a nemzeti elem befolyását még egészen el nem fojtotta a görög befolyás, és kiknek iambusi és trochæusi mértékeiben még a hangsúly is erősen érvényesül, továbbá a későbbi kor azon költői, kik az általuk művelt műfajnál fogva inkább állottak népies befolyás alatt, mint pl. az atellanák és mimusok költői, szeretik az erősen csengő, sok szóra, sőt nem ritkán a vers minden szavára terjedő alliteratiót. Azon költők, kik a görög mintákat már nem csak külsőleg utánozták, hanem ellesték a görög művészet titkát, a nemes egyszerűséget és arányosságot, azok kerülik ama tolakodó alliteratiót, de mérsékelvén a túlságos csengést elég bőven és sikerülten alkalmazzák azt a hangzatosság előmozdítására. Azaz

lassankint azon álláspontra jutnak a latin költők az alliteratiót illetőleg, melyen modern æsthetikusaink állanak. Igy mondja Arany föntebb idézett szavai után; «csakhogy a túlzást, mesterkéltséget, itt is, mint bárhol, kerülni kell;» és Gerber «Die Sprache als Kunst» czímű jeles művében az alliteratióról és különösen Jordannak az alliteratio felelevenítésére czélzó kísérleteiről szólván, így szól[1]: Wenn wirklich der Sinn der bedeutenden Worte durch Wiederholung ihrer Anfangsbuchstaben so scharf uns aufgedrängt würde, so gemahnte es uns wol, als begleitete ein Naturmensch seine Kraftworte mit Schlägen auf den Tisch; und auch wenn des Gesetz für Anwendung der Alliteration freier gefasst würde, hätten wir es entweder mit aufdringlicher Rhetorik zu thun, oder mit musikalischen Klangspsielen, oder endlich mit einer Toumalerei, die zwar einzelne Momente des Sinnes zu kleinen Kunstwerken der Onomatopœie gestalten kann, doch aber nicht Grundlage werden für eine Technik des Versbaues.»

A latinoknál sohasem képezte az alliteratio a verselés technikájának alapját, hanem mindig csak a zenei csengés játéka volt. *Ennélfogva itt nem is lehet szó törvényről, hanem csak többé-kevésbé sűrűen, többé-kevésbé feltünően, de mindig szabadon használt alkalmi díszről, melynek egyedüli vezére a tapintat és az euphonia iránti helyes érzék.* Ha pl. Plautus Miles gloriosusának első felvonásában, vagy akár egy egész comœdián végig kevesebb erőltetéssel is, mint az Klotznak sikerült, ki lehetne mutatni, hogy minden versben találkozik két vagy több szó, mely ugyanazon hangzóval kezdődik, avval csak azt bizonyítottuk volna, hogy Plautus rendkívüli mértékben kedveli a hangzók összecsengését, de æsthetikailag fontos *törvényt* abban nem találtunk volna, mert mindazonáltal nem sikerülne kimutatni, hogy az alliteratio Plautus versének valami lényeges elemét képezi.

Egyáltalában a statisztikai számadatok és százalékszámítások e kérdésben csak nagyon viszonylagos értékkel bírnak, és legfeljebb arról nyújtanak némi tájékozást, hogy melyik költő kedvelte többé, melyik kevésbé az alliteratiót. De még ebben is könnyen tévútra vezethetnek minket, mert végre is ebben inkább az intensitas, mint az extensitas dönt és azt bajosan lehet számokkal kifejezni. Minden

[1] I. h. II, 175. l.

esetre azonban az alliteratio fogalmát szűkebbre kell fogni, mint azt a Jovianus Pontanus fentközölt hiányos definitióját is még kitágító alliteratio-vadászok tették. Ha mindent alliteratiónak nevezünk, mikor egy versben bármily súlytalan két szó ugyanazon hangzón kezdődik, akkor megfosztjuk e műszót minden jelentőségétől. Hogy alliteratióról szólhassunk, okvetetlenül hozzá kell járulni valamely körülménynek, mely az összecsengésnek hatását biztosítja. Biztosíthatja pedig e hatást az összecsengés erősvolta, az által hogy több mint két, még pedig hangsúlyos szó ugyanazon hangzón kezdődik, vagy pedig hogy az alliteratio nem szorítkozik egy hangzóra, hanem a kezdő szótagra terjed; biztosíthatja továbbá a hatást azon körülmény, hogy az értelem szerint legfontosabb szavak alliterálnak; leginkább biztosítja végre a hatást, ha az alliteratio a szavak szokatlanabb összeállítása által jön létre, úgy hogy a szándékosság szembetünő.

Részletesebben szólva tehát *két*, egyenlő hangzóval kezdődő szó, véleményem szerint, csak akkor képez alliteratiót, *ha mindkét szó fogalomszó* (tehát nem præpositio, coniunctio), *és ugyanazon rythmikus sorban áll.* Két szomszédos rythmikus sorban álló fogalomszó csak akkor képez alliteratiót, ha mindkettő erősen hangsulyozva van, és az összecsengés feltünő. Ennélfogva nem találok alliteratiót az ilyen versekben (milyenek a Kvičala által kiszámított százalékok egy jó részét képezik):

Inde toro pater Aeneas sic orsus *a*b *a*lto.
Progeniem *s*ed enim Troiano a *s*anguine duci
*A*udierat, Tyrias olim quæ verteret *a*rces.
A tergo et longo *p*er vallis *p*ascitur *a*gmen.

Ellenben elismerek, habár gyengébb alliteratiót az ilyenekben:

Qua data porta, ruunt et *t*erras *t*urbine perflant. (Aen. I, 83)
Ne volucri ritu flammarum *m*œnia *m*undi. (Lucr. I, 1094)
*D*ividit et *d*ictis *m*ærentia pectora *m*ulcet. (Aen. I, 197)
Arbustum *fr*emitu silvai *fr*ondosai. (Enn. Ann. 197).

Három, ugyanazon hangzóval kezdődő, de két rythmikus sorra feloszló szó csak akkor képez alliteratiót, ha az egyik rythmikus sorban álló két szó a fentebbi feltételek szerint valóságos alliteratiót képez és a másik rythmikus sorban álló harmadik szó evvel összecseng. Ennélfogva nem látok alliteratiót az ilyen versben:

*N*ympharum domus. Hic fessas *n*on vincula *n*avis.
*A*rvaque, Troianoque *a* sanguine clarus *A*cestes.

Ellenben érezhető alliteratio van az ilyen versekben:

*P*eliaco quondam *p*rognatæ vertice *p*inus. (Cat. 64, 1)
Tu *c*ave nostra tuo *c*ontemnas *c*armina fastu. (Prop. I, 7, 25)

Ha egy versben több mint három szónak kezdőhangzója összecseng, az minden esetre oly feltünő, hogy azt föltétlenül alliteratiónak nevezhetjük.

A mi azt a kérdést illeti, vajjon a latinban két egymás után következő vers is alliterálhat-e, az oly értelemben, mint azt Klotz, a germán alliteratio természetéből kiindulva állítja, semmi esetre el nem fogadható, ha a latin alliteratiónak csak euphonikus hatást tulajdonítunk. Tehát nem csak a fentebb idézett példában (dif*f*lavisti — *f*olia), melyet Klotz kevésbé sikerült alliteratiónak mond, nem láthatok semmiféle alliteratiót sem, hanem ezekben a mintákul idézettekben sem:

Set quíd ego misera vídeo procul in *l*ítore?
Meum herúm *l*enonem Síciliensemque hóspitem,
Quos périisse ambo *m*ísere censebam in *m*ari.
Jam plús *m*ali illut nóbis vivit quám ratae.
Set quíd ego cesso *fug*ere in *f*anum ac dicere hæc
Palaéstræ, in aram utí conf*ug*iamús prius
Quam scélus *huc* leno véniat nosque *hic* ópprimat?
Confugiam *hinc*: res ita súppetit subitó mihi.
(Plaut. Rud. 450—57)

Ez felületesen tekintve hasonlít ugyan a germán alliteratióhoz (a mellék- és főböttel), de lényegében nincs ahhoz semmi köze és puszta véletlenségnek bizonyul.

Lehetséges azonban természetesen, hogy egyik versben levő alliteratio a következőben még tovább cseng, a mi ismét pusztán csak zenei hangjáték. Erre való példákat már az eddig közölt alliteráló versekben is lehet találni, pl. az Ovidius Naptárából közölt részlet első verseiben. Ilyenek még pl.

Num Sigæis oc*c*umbere *c*ampis
Num *c*apti potuere *c*api? num in*c*ensa *c*remari? (Verg. Aen. VII, 294)
*Qu*íbus vitæ estis, *qu*íbus deliciæ, sávia, *m*ammillaé *m*ellitæ?
*M*anipulatim *m*unerigeruli facite ante ædis iam mi hic adsint.
(Plaut. Pseud. 180)

Jam mihi *p*ersolvat *p*œnas, *p*ulvisque *d*ecorem
Detrahet et ventis horrida facta coma. (Tib. I, 9, 13)

Az utolsó példában *decorem* és *detrahet* elég erős alliteratiót képeznek, bár két versben állanak, mivel a megelőző erős alliteratio a hatást már előkészíti, és a szók választása a szándékosságot eléggé elárulja.

A mi végre Klotz azon feltevését illeti, hogy a latinban épúgy, mint a régi germán költészetben, valamennyi magánhangzó egymással alliterál, annak épenséggel semmi alapja sincs. A germán költészetben, a mennyire belátásom terjed, ez szabadság, mely a törvény nyügén könnyíteni akar, de a hol, mint a latinban, nincs szabály, ott természetesen kivételnek sincs helye.

Hátra van még, hogy néhány szóval jelezzem azon hatást, melyet az alliteratio megfigyelése újabb időben a szövegkritikában, sőt az exegesisben kezd gyakorolni. Igy pl. Mähly Ennius sírirntának ezen versében:

Nemo me lacrumis decoret, nec funera fletu

az alliteratio kedvéért *lacrumis* helyett *dacrumis*-t akar írni. Klotznak a Miles gloriosus-ra vonatkozó kísérleteit már említettem. Kvičala 223 példán mutatja, miként járulhat hozzá az alliteratio megfigyelése a szöveg helyes megállapításához és erre nézve így nyilatkozik: «Es ergibt sich zur Genüge, dass das Alliterationsprincip als ein furchtbares und beachtenswerthes Hilfsmittel der Vergilkritik betrachtet werden darf. In exegetischer Hinsicht aber kann der Vergilerklärer in vielen Fällen, wo die vom Dichter gebrauchte Ausdrucksweise ungewöhnlich, gesucht und gekünstelt ist und mitunter hart an die Gränze der Möglichkeit streift, darauf hinweisen, dass der Grund davon in dem Streben des Dichters, die Alliteration durchzuführen, zu suchen ist.»

Igy pl. e gyanusított verset (I. 426):

Jura magistratusque legunt sanctumque senatum

Kvičala védi, mert abban alliteratio fordul elő. E versekben (VII, 429):

Quare age et armari pubem portisque moveri
Lætus in arma iube, et Phrygios qui flumine pulchro

iube helyett a több kéziratban található *para*-t veszi fel, ámbár így szokatlan szerkezetet nyerünk. E verset (VII, 515):

Contremuit nemus et silvæ insonuere profundæ

így akarja olvastatni:

*Int*remuit nemus et silvæ *int*onuere profundæ.

Mit lehet az exegesis számára az alliteratio megfigyeléséből nyerni, arra példa lehet e vers (III, 599):

Per sidera testor
Per superos atque hoc cæli spirabile lumen.

Sok bajt okoz a magyarázóknak e kifejezés *spirabile lumen*. Kvičala az Ovidius-féle *lumen vitale*-vel azonosítja (éltető világosság) és a szokatlan kifejezés választását avval indokolja, hogy Verg. alliteratiót (*s*uperos — *s*pirabile) akart elérni.

S e példa követőkre talált. Igy pl. Hauler Edmund egy bécsi dissertatióban [1]) Terentius Phormiojának 863. versében a hagyományos *apprehendit* ellenében a codex Bemb.-ban található *reprehendit*-et tartja helyesnek a versben mutatkozó alliteratió kedvéért. El lehetünk készülve rá, hogy egy ideig az alliteratiónak mindenféle coniecturák támogatásában nevezetes szerepe fog jutni, és már azért is érdemes, hogy annak lényegével lehetőleg tisztába jöjjünk.

PIRCHALA IMRE.

II. Szerelmi dal.

— *Ibykus*, Bergk. p. 396. —

Újra reám néz a szerelem szépen,
Csábja mosolyg rám fekete szemében ;
S tele bűvös szerrel, tele vonzó bájjal,
Körülkerít engem Venus hálójával.
Ime jön is immár : féli őt a lelkem,
Mint paripa, mely bár egykor babértelten,
Most a késő vénség küszöbére lépve
Sinyli a nagy versenyt futó szekerébe'.

L. M.

---

[1]) E. Hauler, Terentiana. Quaestiones cum specimine lexici. Vindob. 1882.

A MAGYAR MŰFORDITÁS TÖRTÉNETE. 1772—1831.

VII. A frakcziás iskola többi tagjai.

Természetes, hogy az az irány, melyben Bessenyei és Báróczy megkezdték a magyar nyelv és irodalom felvirágoztatásának nagy munkáját, a testőrök körén kívül is talált buzgó követőkre. Ezek között mind munkálkodása jelességét, mind pedig termékenységét tekintve Péczeli Józsefet illeti a legelső hely. Ő tekinthető Bessenyei letünte után a francziás iskola főnökének.

A franczia nyelvben való rendkívüli jártasságánál fogva, mely még arra is képesitette, hogy franczia *verseket* írjon, bele tudott hatolni eredetijének minden legcsekélyebb árnyalatába, fel tudta fogni annak nemcsak szavait, hanem szellemét is. S ezt a *szellemet* tudta ő mindig a legnagyobb hűséggel visszatükröztetni, míg az egyes mondatok fordításában gyakran távozott többé-kevésbbé az eredeti szövegtől. Nem tartotta lelkiismeretbe vágó dolognak, itt-ott néhány sort elhagyogatni, amott egy-egy gondolatot hozzá toldani. Ez állítást könnyen igazolhatjuk bármelyik műfordításából vett mutatványnyal, pl. ezzel:

A vitéz Herkulest hajdan mire vetted!
Az Omfál kedvéért guzsalyra ültetted!
Amaz erős Sámsont könnyen kézbe adtad,
Délila ölében mihelyt elaltattad;
Nem jut-é eszedbe Antonius dolga,
Ki föld ura lévén lett érted rabszolga,
Mihelyt megkóstolta csókjaid hatalmát,
Menten elfelejté Róma birodalmát.
A szép Kleopatrát repülve kisérte,
S egy napon országát elvesztette érte.
Ily sok hérók után hát csak Burbon lészen,
Ki engem megtapod s téged csúffá tészen?

Voltaire «Henrias»-a, IX. ének.

(C'est toi, tu t'en souviens, toi dont la main fatale
Fit tomber sans effort Hercule aux pieds d'Omfale!
Ne vit on pas Antoine amolli dans les fers
Abandonnant pour toi les soins de l'univers,
Fuyant devant Auguste, et te suivant sur l'onde,
Préférer Cléopatre à l'empire du monde?
Henri te reste à vaincre, aprés tant de guerriers!)

Míg az idézett helyen két sorral (a Sámsonról szólókkal) *megtoldotta* az eredetit, addig pl. a következőkben elhagyta annak egyik-másik gondolatát:

Nem messze Párishoz, egy kies mezőben,
Melyben a Sequana fut egész erőben,
A hol ma Apollo s Minerva lakozik,
Maga a természet vígan mulatozik,
Itt melynek zöld füve öltözött biborban,
A nyomorult Valér szállott ott táborban.

(Du côté du couchant, prés de ces bords fleuris,
Où la Seine serpente en fuiiant de Paris,
Lieux aujourd' hui charmans, retraite aimable et pure
Où triomphent les arts, où se plait la nature,
Théatre alors sanglant, des plus mortels combats
Le malheureux Valois rassemblait ses soldats.)

Eléggé bizonyítja ez a két mutatvány, hogy hűség dolgában Péczeli sem igen multa felül a testőr iskolának csak az imént tárgyalt tagjait. De igenis fölülmulta mindnyájokat, a mi illeti nyelve költőiességét, alexandrinei dallamosságát, s végre gördülékeny magyarosságát. Ezeket a tulajdonságokat pedig annál inkább kell csodálnunk, mert tudjuk, hogy Péczeli valóban képzelhetetlen gyorsasággal dolgozott. Nincs igaza Kazinczynak, midőn azt mondja Péczeliről, hogy «csak a munkát hozta által, de nem annak nyelvi szépségeit is». Én inkább megfordítva mondanám: a munkát teljesen nem hozta át, de annak nyelvi szépségeit igenis a legtöbb esetben vissza tudta adni.

Péczelitől a következő műfordítások láttak napvilágot: 1. Zayre, Voltairetől; 2. ugyanannak Henriása; 3. Young éjszakái és egyéb munkái; 4. «Haszonnal mulattató mesék, melyeket rész szerint Aesopusból vett, rész szerint maga csinált»; 5. A hazaszeretetéről s a jó hazafiak kötelességeikről folytatott levelezés Philopatrus és Commodus között; 6. Szomorujátékok, melyek francziából fordíttattak (Voltaire Mérope-ja és Tancrédeja); 7. Voltaire «Alzir»-ja 8. Hervey Siralmai és Elmélkedései. Ezenkívül fordított még Péczeli theologiai munkákat is, továbbá külömböző fordított czikkel gyarapította «Mindenes Gyűjtemény»-ét.

Az a szabadság, melylyel Péczeli Voltaire «Henriás»-ának lefordítása alkalmával élt, sok helyütt keltett nemtetszést. Csak-

hamar ujra megpróbálkoztak e remekműnek nyelvünkre való átültetésével; ez ujabb fordítások közül a Szilágyi Sámuelé[1]) érdemel legnagyobb elismerést. Sőt ez bizonyos tekintetben felül is mulja a Péczeli fordítását: felül mulja annyiban, amennyiben ennél sokkal hívebb s ezért sok helyen erőteljesebb is. A ki ugyanazt mondja, a mit Voltaire mond, mindenesetre jobb dolgot fog mondani Péczeli Józsefnél. Én azért, bár ismétlem a Péczeli nyelvéről föntebb mondott dicséretet, mégis a Szilágyi Sámuel fordításának adok előnyt, mert ebből legalább hű képét nyerjük az eredetinek. Ha arról van szó, hogy egy Voltairet fordítsunk, nem szabad nekimennie egy Péczeli Józsefnek, hogy kénye-kedve szerint toldjon foldjon a műben. A ki kezébe veszi a «Henriás» fordítását, nem arra kiváncsi, mit mond Péczeli, hanem arra, mit mond Voltaire!

A francziás iskola kiválóbb műfordító tagjai közé sorozzuk báró Orczy Lőrinczet is. Bár kevés olyan verse van, mely elé oda tette annak a szerzőnek a nevét is, a kiből fordította: de, hogy költeményei közt igen sok a fordítás, maga is bevallja a «Költeményes holmi egy nagyságos elmétől» előszavában: «Egyébiránt megvallom herczegségednek, hogy én is leginkább csak fordító vagyok.» Nem féltette műveit a maga kora bölcseitől, hanem annál inkább Cicero, Seneca, Vergilius, Ovidius, Horatius, Pope, Boileau, Voltairetől.

«Ha ezeknek jutok valaha horgára — —
Megtépnek, akadván, kiki a tollára.»

Kéri is a közönséget, hogy lopásait ne vegyék szigoruan mert «a lopó czélja szent volt: idegen termékeket ültetni át a hazai literatúra sivár földjébe».

Hogy mekkora szabadsággal forditott Orczy is, kitünik abból a kis Horatius-féle mutatványból is, melyet e munka első czikkében adtam. Boetius verseinek fordításáról ő maga is ezt jegyzi meg: »Nem dicsekedem, hogy fordításom szóról-szóra egyez, sőt akarva a fabulás históriákhoz tartozó hasonlatosságokat kihagytam.» Apróbb költeményeken kivül fordította Orczy Wieland «Agathon»-ját is 1778, melynek utolsó könyvéből a «Magyar Muzeum» ugyanazon évi kötete hozott mutatványt.

---

[1]) Voltér urnak Henriássa, magyar versekben franczia nyelvből fordíttatott a Tiszán túl lévő reformatusok districtusának néhai nagyérdemü superintendense idősb Szilágyi Sámuel úr által. Pozsony, 1789.

Szorgalmas műfordító volt Ányos Pál is, csakhogy fordításai fájdalom nagyobbrészt még maig is lappanganak, talán a nagy esztergári családi levéltárban. Ányos munkáinak Aigner-féle kiadásába csak egy Ovidius-féle heroid-fordítás van fölvéve. Az 1798-iki első kiadásban Bacsányi e darab mellé következő jegyzetet igtatta: Fordította-e Ányos Ovidiusnak más eféle leveleit, nem-e: nem tudom bizonyosan. Én ennél az egynél többet nem láttam. Egy érdemes barátja azt irja, hogy Ányos *nyolczat* fordított, de melyeket ő sem látott.» Endrődi is megjegyzi Ányos életrajzában, hogy Ányos irói pályája kezdetén Barcsaynak fordításokat küldött Nagy-Szombatra. Csakugyan nem is lehetne elgondolni, hogy ő, a ki anynyira szerette Bessenyeit és Báróczyt, és akkora szorgalommal foglalkozott a régi classicusokkal, különösen Vergilius, Horatius és Lucanussal: ne fordított volna többet, mint egyetlen Ovidius-féle heroidet. Ez az egy fordítás csak annyiban mondható sikerültnek, a mennyiben az eredetinek jól el van találva a hangulata. Hogy máskülönben nem érdemel nagy dicséretet, láttatja az a pár sornyi mutatvány is, melyet Ányos Ovidius-fordításából «A műfordítás fogalmáról» szóló fejezetbe szőttem bele.

De hát az a szabadság, melylyel a francziás iskola eddig említettük tagjai éltek, valóságos rabszolgai hűségnek tünhetik föl, összehasonlítva e kornak némely más, még pedig igen népszerű írójával. Ilyen népszerű író volt kivált «Vitéz Kónyi János, Magyar Hazának hadi szolgája», a ki a műfordítás terén bár számra nézve igen, de minőségre nézve épen nem bámulatra méltó tevékenységet fejtett ki. Maga is elmondja különben a «Díszes erkölcsökre tanító beszédek»[1]) előszavában, hogy «ámbátor az eredeti írástól helylyel-közzel majd a verseknek, majd pedig a leveleknek többítésekkel dolgozván, (sic!) elkanyarodtam is: de mindazonáltal a dolgoknak értelmét lehetőképen rakonczázván, megtartottam.»

Ezt a kacskaringós stílust, melyben e néhány sor is írva van, Kónyi «csiklandós ujdoni magyarság»-nak mondta. Ez a «csiklandós ujdon magyarság» aztán ilyen fordításokra vezetett:

«Le caractére de Mézence, roi de Tyrenne, est assez connu.» Metszensznek, a Tirrhénum beli királynak, az ő magaviseletivel

[1]) Díszes erkölcsökre tanító beszédek, melyeket nagyobbrészt Marmontel irásiból összedegettetvén, magyarra fordított Kónyi János, Magya. Hazának hadi szolgája. Pest, Vaigand, 1775.

lett híre s neve elegendőképen tudva vagyon az olvasást kedvelőknél. — Dans l'âge, où étoit Mézence, la jalousie suit de prês l'amour. Az akkorbéli esztendőt, mely Métszensz idejével jára, közönségesképen a szerelemféltés követi nyomban.»

Kónyi már nem elégszik meg egyes mondatok kihagyásával és beletoldásával: ő ezt egész levelekkel viszi véghez. Igy pl. beletoldott egy helyen valami hosszú verselményt, melyről az eredetiben csak említés van téve, csupán abból az okból, hogy applikálhassa olvasóinak a «hadi Múzsa» efféle termékeit:

Szerelmed szikrái nagy tüzet szereztek,
A mely éjjel-nappal lobban, dobban, jobban
Mint az Etna lángal, gyul, ful, dul ujjobban.
Igazán mágneskő a te tekinteted, —
Csókra termett képed, ép minden termeted,
Melyért sok láb fárad, árad, várad, nyárad,
De akkor lesz kárad, ha szépséged szárad».

Kónyi lefordította Demokritost, Gessnert s még egy csomó más írót, a mely fordításokban különösen azt akarta demonstrálni, hogy idegen szók használata nélkül is lehet magyarul írni. Kazinczy is gúnyolódva emlékezik meg a becsületes igyekvésű hadfi e buzgó szándékáról Bároczy életrajzában.[1])

A franczíás iskola műfordítóihoz sorolom még e hármat: gróf Teleki Ádám, dobokai főispánt és II. József császár alatti királyi komiszáriust, a ki 1773-ban lefordította Corneille Cid-jét alexandrinusokban; Kovács Ferenczet, a ki Boileau «Pulpitus-át» ültette át és végre egy «Névtelen»t, a ki Voltaireből fordítgatott.

[1]) Kónyi összes műfordításai a már említett Marmontel-féle meséken kívül a következők: 1. Flórentz és Lion vitézeknek története. Nagyvárad. 1810. 2. Első hajós (Gessner). Budán (?). 3. Unalmas időkre szabható mulató óra. 4. Orfeus és Euridice. Pest, 1774. 5. Gróf Waltson vagy a szubordinátzió, szomorújáték. Pest, 1782. 6. Várta-mulatság avagy Sármánt és Florentina történetei. Pozsony (1774, 1831, 1859, 1860). 7. Ábel Kain által lett halála (Gessner). 1775. 8. Erkölcsös mesék és előbeszélések (Gellert). Pécs, 1776. 9. A mindenkor nevető Demokritos folytatása, avagy okos leleményű furcsa történetek. Buda, 1785. 10. A paraszt ember Magyarországon micsoda és mi lehetne? (Teschedik Sámuel), Bécs, 1785. 11. Ganganellinek vagy XIV. Kelemen pápának levelei. Buda, 1783. 12. A mindenkor nevető Demokritos. Buda, 1784. 13. Elmefuttatások, avagy Bellebellének és Karpellónak tündéres története. Buda, 1792.

Teleki Ádám nyelve hasonlít Teleki Józseféhez, azzal a külömbséggel, hogy nincs annyira eltarkítva ujításokkal, mint emezé; Kovács Ferencz «szeszélylyel» fordít, de kényelmes áradozással; végül a Névtelennek különösen «Kandid»-fordítása folyékony, jó magyarossággal van írva, nem tévesztve szem elől a hűség követelményét sem.

A franczia iskola műfordítói, mint az eddigiekből látható, általában nem igen voltak *hű* fordítók. Az egy Báróczy magaslik ki közülök, mint a ki a magyar széppróza nemesítése körül halhatatlan érdemeket szerzett. Követői nagyon kevés kivétellel bő áradozásban engedték veszendőbe menni nyelvünk ritka erejét és műfordításaikkal csak azt érték el, hogy közvetítették a franczia és részben az angol irodalommal való megismerkedést, és ez által befolyást gyakoroltak költészetünk eredeti termelésére is.

VIII. A klasszikai iskola műfordítói.

Míg Bécsben a testőrök a műfordításnak egész uj irányt adtak, amennyiben kivált az addig nálunk nem igen ismert franczia és angol irodalomra fektettek súlyt, addig idehaza buzgóan folytatták a classicai irodalom remekeinek a hanyatlás korszakában majdnem teljesen félbe szakadt átültetgetését. Csakhogy míg a testőrök koráig a római és görög poétákat jobbára magyar alexandrinekben adták vissza, addig most oda irányult fordítóink törekvése, hogy az anyagi hűség mellett el ne hanyagolják az alakit sem. A régi remekírók formáihoz való alkalmazkodásnak aztán meg volt az a jó következése, hogy műfordítóink nyelve a franczia iskola áradozásával szemben mind tömöttebbé lett, és hogy így végre létesülhetett a magyar *költői* dictió is, melyet a Bessenyei követőinél hiába keresünk. Ezek csak a magyar *szépprózát* segítették talpra; a magyar *verselési* nyelv megalkotásának dicsősége a classicai iskolát illeti.

Első, a ki irodalmunkban klasszikai versek alak- és anyaghű fordításával lépett a nyilvánosság elé, Baróti Szabó Dávid volt.[1]) Tekintve, hogy neki a forma még az eredeti verseknél is nagy nehézségére volt, nem lehet azon csodálkozni, hogy a fordításokban

---

[1]) Új mértékre vett külömb verseknek három könyvei. Kassa, Landerer, 1777.

is csak ügygyel-bajjal tudott vele megbirkózni. Az «Elegyes Versek»-ben néhány horatiusi ódát találunk, melyek azonban amellett, hogy darabosan, nehézkesen vannak fordítva, *hűség* tekintetében is sok kivánnni valót hagynak hátra.

A «Paraszti majorság» [1]) fordítása azonban, mely két évvel az «Elegyes Versek» után látott legelőször napvilágot, már hűség tekintetében is meglehetősen kielégíti az olvasót, bár Szabó is megenged magának némi aprólékos változtatást az eredetin. Megpróbálkozott Miltonnal is, kinek «Elveszett Paradicsom»-ából Bacsányi «Magyar Múzeum»-ában közölt mutatványokat. Nagyon rossz gondolat volt Szabótól e fordítás alapjául nem az eredetit, hanem egy az eredetiből Neumann által rövidített latin kidolgozást venni; természetes, hogy ilyen körülmények közt a Szabó «Elveszett Paradicsom»-a csak halvány visszképe lehetett a fenséges eredetinek; a formát illetőleg is nem ezt, hanem Neumann hexameteres munkáját követi.

Legjelentékenyebb fordítása az «Aeneis»,[2]) melynek átültetését rövid három év alatt fejezte be; ezzel a művével Baróti Szabó Dávid nemcsak a maga addigi fordításait multa felül, hanem felülmulta vele, Révait kivéve, valamennyi vetélytársát is. Nem túlzott dicséretet mond Toldy, midőn akkép nyilatkozik Szabó Dávid Aeneiséről, hogy sok ideig ez volt egyetlen éldelhető Vergilius-fordításunk.

De persze ebben a fordításban is megvannak azok a hibák, melyek Szabót általában jellemzik. Sűrüen akadnak benne ilyenféle széthányások:

«A várost isten győzhette, nem emberi kéz meg».
. . . . «Sem járni siralmas
Verssel más neviben kedvem nem tartja keresztűl».

A szórend e latinosságán kívül találni Barótinál tömérdek egyéb idegenszerüséget is, bár másrészt be kell vallani, hogy a nép nyelvét is kitűnően ismerte és, ott a hol, alkalmazta is. Ezért már

---

[1]) Paraszti Majorság, fordította Vanierből Baróti Szabó Dávid. Kassa, 1779.

[2]) «Virgilius Énéisse». Az I. köt. (I—V. ének) Bécsben Doll Antal költségén jelent meg 1810, a második kötet pedig Pesten, Trattner költségén 1813.

Arany János is megdícséri «Prózai dolgozatai»-ban; de ugyancsak ő rója meg azért, hogy «idegen nyelvsajátság szolgai másolatára veti fejét».

A classicai iskola műfordítói sorában Révai Miklós nevét is kell említenünk. «A történeti nyelvészet atyja» — a hogy Toldy nevezi — írói pályáját műfordítással kezdte meg. Első irodalmi kísérletei Tibullus, Propertius és Catullus-féle versek fordításai, illetőleg átdolgozásai voltak. 1787-ben megjelent «Elegyes Versei» közt találjuk Bion halottas énekét és Sonnenfels egy pásztori játékát. Cicero művét, a «Scipio álmá»-t, is átültette, de ezt tőle Miller Ferdinánd Jakab, a nemzeti muzeum egykori igazgatója, váradi tanár korában ellopta, hogy aztán a saját nevével, mint a maga művét bocsássa közzé.[1]) Anakreon és Sappho-fordításai mellett különösen Homerje érdemel nagy figyelmet. Révai az Ilias fordításából, fájdalom csak az első éneket adta ki az «Erdélyi Muzeum-» ban, de ez az egy ének is elég volt arra, hogy túlszárnyalja kortársainak vergiliusi dolgozatait. Mind nyelv, mind pedig verselő ügyesség tekintetében határozottan maga mögött hagyta Baróti Szabó «Aeneis»-ét, mely pedig egyike volt ez időszak jobb fordításainak. Méltán lehet fájlalnunk, hogy Révai nem folytatta a megkezdett munkát, s nem ajándékozta meg nemzetét az egész Iliással.

A klasszikai irány kezdeményezői sorában foglal helyet Rájnis József is, a ki az antik mértékű verselés terén legelőször egy olaszból hexameterekben fordítottt Sannazaro-féle epigrammal lépett fel. Nagyobb művei: a «Magyar Virgilius,»[2]) melyben az Aeneis költőjének eklogáit nyujtotta, azután pedig a «Georgikák», melyet azonban csak halála után adott ki egyik legjobb barátja, Kondé.[3]) Hozzá fogott az Aeneis fordításához is, de már ezt nem fejezhette be. Apróbb műfordításai a «Magyar Parnasszus» czímű munkában jelentek meg; ezek többnyire görög és latin lyrikusok átülteté-

---

[1]) Miller 1780-ban adta ki e fordítást Nagyváradon. Révai a tolvajlásért úgy boszulta meg magát, hogy 1780-ban ő is kiadta a «Scipio álmá»-t, még pedig Millernek dedikálva. «Ugy megszeretted egyszer — így szólt az ajánlásban — Scipionak tőlem fordított Álmát, hogy azt szinte sajátoddá akartad tenni.»

[2]) Magyar Virgilius, első darab. Máró Virgilius Publiusnak Eklogái. Pozsony, 1789.

[3]) A magyar Virgilius második darabja. Máró Virgilius Publiusnak Bukolikái. Pest, 1814.

sei, megtoldva a csak kéziratban levő második kiadásban egy ilyen czímű művel: «Az Ikerek, köztettetmény szabadon Plautus után.» Már szó volt róla, hogy Rájnis a műfordítás elméletéről is írt; egy a «Magyar Virgilius»-hoz csatolt «Toldalék»-ban kikel Bacsányinak «a fordítás mesterségének reguláiról» mondott itélete ellen, megczáfolni iparkodván annak szoros hűséget követelő elveit. E válaszra Bacsányi a «Magyar Muzeum» III. füzetében írt replikát, melyre aztán Rájnis az «Apuléjus tüköre»[1]) czímű satirikus értekezéssel felelt. Ebben a vitatkozásban Rájnis durva szenvedélyességgel bántalmazta ellenfelét, a ki annak tudatában, hogy részén az igazság, komoly higgadtsággal czáfolta meg az ellene felhozott s nem ritkán személyeskedő érveket. Ezekben a vitairatokban kifejtett elveihez képest nem is tartotta ő nagyon szem előtt az anyagi hűség követelményét, ámbár meg kell vallani, hogy sokkal inkább ragaszkodott eredetijéhez, mint a mennyire ő azt szükségesnek mondta. Rájnis sokkal könnyebben bánik a klasszikus formával, mint Baróti Szabó, s ezért verselése folyékonyabb is, magyarosabb is. Latinismus csak elvétve akad benne, sőt ezt annyira kerüli, hogy inkább lesz parasztos, mint idegenszerű. Az elegáns latin költő finomságait többnyire elejteni kénytelen, rovására a hűségnek, de előnyére a magyarosságnak.

Baróti, Révai és Rájnis alapvetői voltak a klasszikai iskolának, melyhez aztán irodalmunknak igen sok jelese csatlakozott. Híve lett az iskolának működése első időszakában Kazinczy is, a kinek idevágó munkásságáról azonban utóbb lesz szó. Itt mindenek előtt még Verseghynek, annak idejében olyan nagy zajt csapott felléptéről kell megemlékeznünk.

Ismeretes dolog, hogy Verseghy a magyar nyelvészet ügyének mennyire ártott az által a makacs empirismus által, melyet grammatikáiban követett; az «általános szokás» volt neki mérvadó mindenben, «habár ellenkezzék is az analogiával, etymologiával, és eufoniával». Ezzel az általa annyiszor a mennyiszer hangoztatott, alapjában jogosult, de túlzásában téves tannal szemben érdekesnek tünhetik fel, hogy Verseghy a műfordító miképen czáfolta meg Verseghyt, a nyelvészt. «Maradványai»-nak bevezetésében

---

[1]) Apulejus tüköre, melyben a kassai Proteusnak képét és annak sokféle tünését láthatni. Huszonöt jelenésben. Nyomtatásban csak két jelenés látott belőle napvilágot; a többi a Toldy-féle kéziratok közt van meg.

ugyanis ezt a pár sort találtam: «Ámde azt viszontag merészlem igérni, hogy abban az analogiának, etymologiának és euphoniának regulái szerint rendbeszedett és így törvényesen cultivált magyar nyelv nélkül szűkölködni nem fog.»

És csakugyan Verseghy be is váltotta ezt az igéretét. Fordításai azért mégis csekély becsűek, azok: először is, mert nagyon is emlékeztetnek a francziás iskola terjengős szélességére, másodszor pedig, mert a latin költő ki van bennök vetköztetve eredeti jelleméből. Verseghy azt hitte, hogy tán költőiesebbé teszi fordításait, ha egy-egy név elé odarak négy-öt jelzőt; pedig csak azt érte el vele, hogy dagálya sok helyen élvezhetetlenné teszi azokat. Ime egy-két példája izetlenkedésének:

(Quæ Pater, ut summa vidit Saturnius arce,
Ingemuit.)

Atyja világunknak s fejedelme az isteni nemnek,
Jupiter ennyi gonoszt látván a mennyei várból
Pözsgeni a földön, érzékeny szíve megindult.

(Nunc mihi, qua totum Nereus circumsonat orbem,
Perdendum est mortale genus.)
Most valamerre öreg Nereus környékezi zúgó
Habjaival partos kerekét a földi tekének:
Mind egyszerre le kell színéről ráznom az embert.

Verseghytől a következő műfordítások láttak napvilágot: 1. Eduárd Skócziában, avvagy egy szökevénynek az éjszakája, valóságos történetből csinált nézőjáték, három felvonásban, melyet franczia nyelven írt Düvál.. németre szabadon fordított Kotzebue. Pest, 1805. 2. Publius Ovidius Naso Formaváltozásai magyar hexametrumokban. (A föntebb idézett «Maradványok»-ban.) 3. A lebilincselt Prometheus, Aeschylustól, egy régi görög dramatikus poétából, mythologiabéli jegyzésekkel. Buda 1792. 4. Kotzebue, A szerelem gyermeke, egy nézőjáték öt felvonásban. Buda, 1792. 4. A formenterai remete, egy néző-, s egyszersmind énekes játék. (Endrődy «Magyar Játékszin»-ében jelent meg.) 6. Horatius Pisokhoz írt levele. (A «Mi is a poezis» czimű könyvben.) Buda 1795. — Érdekesnek tartom megemlíteni, hogy Verseghy fordította le legelőször magyarra a «Marseillaise»-t.

A klasszikus iskola legkitünőbb, és általában egész irodal-

munk egyik legjobb műfordítója Virág Benedek volt. A mi Bároczy volt prózánkra, Virág ugyanaz volt verselésünkre nézve: előkészítője annak a nagy átalakulásnak, melyet Kazinczy teremtett a magyar irodalomban. Kötött alaku művet alak- és anyaghíven nálunk Virág Benedek fordított legelőször. Csodálatra méltó erővel tudta hozzá szabni még akkor részben fejletlen nyelvünket a római klasszikusokéhoz, és abban a szűk mederben, melybe az eredeti bele kényszeríti, olyan biztonsággal mozgott, mint előtte senki, s utána is nagyon kevesen.

Küzdenie kellett formával és nyelvvel, s hogy e küzdelemben nem maradhatott *mindig* győztes, azon senki sem fog csodálkozhatni. Találni biz ő nála is egyes szokatlan szó- és mondatfüzéseket, melyeket a metrum parancsoló ereje tukmált a versre; de hát az ilyen hibák nála aránylag csak ritkán esnek meg. A feltünőbbek közül idejegyzek egyet:

Hogy vasát kapván, köszörülte Róma,
Melylyel a perzsák feje hullna méltán,
Csak kevés ifjú, az atyák büneért
Hallani fogja.

(Audiet cives acuisse ferrum,
Quo graves Persæ melius perirent,
Audiet pugnas, vitio parentum
Rara iuventus.)

Ismétlem, hogy az efélék Virágnál csak hébe-korba fordulnak elő, s azért igaz mértékkel mér neki Toldy, midőn ekkép dicséri: «E munka (Horatius-forditás) által Virág homályt vont minden elődeire... s bár a sebesen haladó idők e fordítást sok részben elavították, szerencsés utódját mind e napig várjuk.»[1])

Virágnak a klasszikus irodalomból eszközölt műfordításai közül legnevezetesebb Horatius ódáinak átültetése,[2]) mely abban a korban igazán csodálatot érdemelt. Ehhez legközelebb az ő Cicerofordításai állanak,[3]) melyekben a latin szónok klassziczitását majd-

[1]) Ma már ez a «szerencsés utód» megvan: Barna Ignácz személyében.

[2]) Quintus Horatius Flaccus ódái. Buda, 1824. Új kiadás, Pest, 1862. Epodusok Horáczból. Buda, 1817. — Poemák. Buda, 1811. (Eredetiek és Horatius-félék.)

[3]) Laelius vagy Cicero beszélgetése a barátságról. Pest, 180?. Az idősb Cato vagy Marcus T. Cicero beszélgetése a barátságról. Pest, 1813.

nem sikerült teljesen elérnie. Virág fellépte nem jelez ugyan korszakot prózánk történetében, mint pl. Pázmáné vagy Bároczié, de az tagadhatlan, hogy az 1772-től Kazinczy haláláig lefolyt időnek Báróczy és Kazinczy után ő volt legjelesebb prosaicusa. Horatius ódáin kívül leforditotta még Virág annak «Poetica»-ját is,[1]) mely azonban kezei között nagyon ellapult s a benne felhalmozott sok idegen, főleg deák szó miatt nem igen élvezhető. Jobbak ennél azok a satirák és epistolák[2]), melyeket a római lyricusból nyelvünkre átültetett, de ezek sem érik el az ódák, hangzatosságban, egyszerüségben és lehetőleg szigoru hűségben nyilatkozó tökélyét.

Dayka Gábort sem hagyhatjuk e helyen említetlenül; bár nem sok fordítása maradt fenn, de nagyon előmozdította a műfordítás ügyét azáltal, hogy a pesti növendék-papságot ő buzdította idegen munkák átültetésére; a fordított munkákat átnézte s azok rendesen az ő javításaival kerültek sajtó alá. Ovidius heroidjeiből szeretett leginkább fordítani, s e nembeli munkái közül egynéhány belekerült verseinek Kazinczy által eszközölt kiadásába is. Folyékonyan és hangzatosan ültette át kedvencz költőjét, bár kelleténél nagyobb szabadsággal.

IX. A klasszikai iskola jelentéktelenebb műfordítói.

Baróti, Rájnis és Révai nyomába hosszú sora lépett az utánzóknak, akik a régi klasszikai irodalmak remekeit nagy ügybuzgalommal ültették át nyelvünkre. Ma már az irodalom-történet alig említi nevöket, s csak egy-kettőnek emlékezete van megmentve a feledéstől. E speciális tanulmányban azonban helyén valónak látszhatik, sorba venni a dii minorum, sőt a dii minimorum gentium-okat is; az ő szereplésük is hozzájárulhat irodalomtörténetünk e korszakának minél alaposabb megismeréséhez.

A klasszikai iskola jelentéktelenebb műfordítóinak sorát Fábchich Józseffel kezdjük meg, a kinek hanyag és izléstelen verselését Kazinczy is gúnyolta már a «Tövisek és Virágok»-ban, ahol e szókat adja ajkaira:

[1]) Horácz «Poetiká»-ja. Pest, 1801.

[2]) Satirák Horatiustól. Buda, 1820. — Eurydice. Pest, 1814. Epistolák: eredetiek és Horatius-félék.)

«Az kilencz szűzek zordon
Cziterát adának énnekem. Ijedéssel fut
Zöngésök elől az, a kire nem hunyorgattak,
De nem fut a kit felavatának és érti
Hogy nincs tulajdon köcsök hiján.»

Nagy volt Fábchichban az igyekezet, de kevés a nyelvi és poétai érzék. Görög lyrikusokból fordított egy kötetre valót, s azt Győrött, a hol Benedek-rendü tanár volt, ki is adta.[1]) Görög tragikusok átültetésével is foglalkozott, nevezetesen lefordította Aeschylus, Sophocles és Euripides tíz tragédiáját; de ezek sajtó alá nem kerültek. Toldy említi, hogy kéziratban látta őket Ivanics pesti antiquariusnál.

Kovásznai Sándor Plautus és Terentius egy-egy vígjátékát,[2]) továbbá Cicero néhány művét[3]) fordította le, még pedig nagyon középszerüen. «De hát így kell-e fordítani Cicerót?!» kiáltott fel a Kovásznai-féle fordítás átolvasása után Kazinczy.

Hoblich Márton, a magyar tudós akadémiának levelező tagja, szintén Ciceróból fordítgatott; nagyon jól birta a classicai nyelveket és a magyart is, de azért még sem tudott írójával boldogulni; teljesen ellapítá Cicerót. Lefordította Hoblich Gœthe «Götz v. Berlichingen»-jét is, de e fordítás — épugy mint sok eredeti színműve — csak kéziratban maradt fenn.

Fejér Antal Barclajus János új latin költő «Argennis» czímű eposát[4]) ültette át irodalmunkba, melyet K. Boér Sándor[5]) is lefordított. Mind a két fordítás egyaránt gyarló. Hogy fogalmat nyujtsak arról a rettentő darabosságról, melylyel az e korbeli fordítók egyrésze megkinozta olvasóit, íme egy mutatvány Fejér «Argenis»-éből: «Szelet képző sietségéhez képest nem nyargalhatott

[1]) Magyarra fordított Alcaeus, Sappho, Stesichoros, Ibycus, Anakreon Bacchilides, Simonides, Alkman, Archilochus. Győr, 1804.

[2]) Két komédia, melyek közül az egyik Plautusból, a másik Terentiusból vétetett. («Mostellaria» és «Andria».) Kolozsvár. 1782.

[3]) Cato, Laelius, Paradoxiumok és Scipio álma. Kolozsvár, 1782. — Cicero, az embernek tisztéről és kötelességeiről írt három könyv. Pozsony, 1795.

[4]) Barclajus János Argennise, melyet néhai Tekintetes Nemes Fejér Antal deák nyelvbül magyarra fordított. Eger, 1792.

[5]) Bárkláj Árgennise, Deákból szabad fordítás K. Boér Sándor által. Kolozsvárott és Szeben, 1792.

alatta levő vezérekkel ösztönzött paripája, ábrázolván kiáltása Bakhus tisztelőinek Frigyia tartományában vagy Fébe városában tartatott ünnepeknek történetével dühösködő ordítását.» S e stilust azzal igazolták vagy jobban: mentették, hogy «nem kívánják az olvasókat csigázott szókkal és erőltetett magyarsággal terhelni.» Az «erőltetett magyarság»-gal persze Báróczira czéloztak!

A Péczeli fordító-iskolájához sorolom T. Visky Pál gyalai prédikátort, a ki «Magyar Ovid»-ot[1]) bocsátott közzé. Abból a naiv szempontból indult ki, hogy neki az eredetit még szépítenie kell: «a holott az eredeti nyelv némi kellemetes eleven materiáról csak keveset szól, olyan helyen a magyarban csak egy kis poetai cziczefutások, bővebbecske leirások, kiereszkedések tapasztaltassanak». Még azt az izetlenséget is elkövette, hogy minden metamorphosis végére — «tanuság»-ot függesztett. Hogy mivé lett a Péczeli mértékletesen élvezett szabadsága tanítványai kezében: hadd láttassa ez a néhány sor:

Nem feküdt énnékem nagyobb gond fejemen,
Nem esett nagyobb gond atyai szivemen,
Dicsőségem tüze jobban nem lobogott,
Nyughatatlanabbúl szivem nem dobogott,
Mikor czélba vettek ama gyilkos hadak,
Amaz óriási dühös fenevadak,
Mikor ki-ki száz-száz karral dolgozának
Hogy egestől együtt engem elfognának.
(Non ego pro mundi regno magis anxius illa
Tempestate fui, qua centum quisque parabat
Iniicere anguipedum captivo brachia cœli)

Rádai Gedeon, a róla elnevezett metrumos-rímes formának meghonosítója a magyar irodalomban, az Aeneis fordításába kapott bele, még pedig négyesekben. Ez érdekes fordításnak egy töredéke a Magyar Muzsa 1788-diki évfolyamában, továbbá az Orpheus II. kötetében jelent meg. Ugyancsak e folyóiratokban láttak napvilágot apróbb fordításai is, melyeknek nagyobb része azonban elveszett.

Fekete János tábornok, a ki Voltaire személyes barátságá-

---

[1]) Magyar Ovid. Az Átváltoztatásokról. Viski T. Pál gyalai prédikátor által. Kolozsvár, 1802.

val dicsekedett és maga is adott ki egy franczia verskötetet «Mes Rhapsodies» czimmel, Ovidiusból fordítgatott. Fordításának kéziratát a nemzeti muzeum könyvtárában őrzik.

Forrai András «Justinusnak Trogus Pompeius XLIV. könyveiből kiválogatott rövid ékes historijá»-t adta ki Egerben 1781-ben.

Hatvani Pál Plutarchusnak a gyermekek neveléséről írott könyvét, Aesopus meséit és egy «Klementina vagy a testamentom» czímü német vígjátékot adott ki síma fordításban.

Hegyi József Ciceróból[1]) és Pliniusból fordítgatott, id. Kovács József a «Magyar Aeneis»-ek számát gyarapította és emellett lefordítá Racine-nek «A Vallás» czímü művét. (Megjelent Komáromban, 1798.) Lethenyei Plutarchos «Ékes mondásait»[2]) ültette át nyelvünkre, Mándi Sámuel római mesékben tett próbát. Miháltz István Vanier Jakab «Paraszti Majorság»-át, melyet már Baróti lefordított, ujra kiadta, s ezen kívül lefordította Tertulliánnak a régiségekről írt könyvét. Molnár Ferencz «Magyar Catot» bocsátott közzé, Molnár János szepesi kanonok az Iliassal foglalkozott s ennek általa eszközölt átültetéséből a «Magyar Muzeum»-ban mutatványt is közölt. Fordította ezenkívül Hesiodost («Magyar könyvestár» 1783.), Herodot-ot («Régi jeles képek» czímü művében), Euripidest, Aratost és Athenaiost. Nagy János, győrmegyei szolgabíró az Aeneist[3]) fordította, de csak töredékenként. Német Antal «Ezop élete és fabulái» továbbá «Trója királynéi» czímű munkáival lépett a fordítók sorába. Gyerkényi Pyber Benedek «Seneca válogatott levelei«-vel birkózott meg, Sághy Károly Sokrates «Mainomenos»-ét és Diogenes beszélgetéseit fordította. Sándor István, a «Könyvesház» érdemes kiadója, az «Orras Ovidnak deákból fordított változásait» bocsátotta közzé Győrött 1792-ben. Simonyi Pál fehérvári kanonok «Eschines, Socrates tanítványának beszélgetései» czímü munkájával lépett a nyilvánosság elé. Szilágyi Márton Xenophon «Ciropaediá»-ját és Haller «A szent írásbeli igazságokról irott levelei»-t ültette át nyelvünkre, Buczy Emil Plátóból fordított: a «Politika X könyvét, Eutyphrot, Critont, Phædont, és Theagest

---

[1]) Cicero kiválogatott levelei. Szeged, 1804. Újra 1816-ban, megbővítve Pliniusból vett válogatott levelekkel.

[2]) Apophtegmata, azaz ékes és rövid mondások. Pécs.

[3]) Magyar Virgilius, azaz Virgil Aeneisének némely darabjai. Győr, 1806.

készítette el, de mindezek csak manuscriptumban maradtak. Édes Gergely, a kinek műfordítói munkássága inkább az 1818—1832-ig terjedő korszakra esik, ez időben 1805-ben «A téjusi Anakreon» verseit adta ki. Aranka György végül, az erdélyi irodalmi mozgalmak e kiemelkedő alakja, Catullusból fordított, magyaros mértékben. Ezenkívül tőle vannak még a következő fordítások is: «A budai basa», francziából. (Bécs, 1791); Julia levelei Ovidiushoz, németből (Kassa 1790), Kazinczy költségén; Ujmódi gonosztevő vagyis a fiui szeretetnek jeles példája, (Bécs, 1790); «Az igazgatás formáiról», irta francziául Fridrich porosz király (Bécs, 1791); végül: «A keresztény léleknek halálfélelmei ellen való orvosságai», francziából, (Pozsony) 1775.

Egyike volt ez időszak legszorgalmasabb fordítóinak Zechenter Antal is, a ki német eredetű létére mégis meglehetős ügyességgel ültetett át egy csomó klasszikus és modern írót nyelvünkre. Bár mindent költőiség nélkül, lapos prózában fordított, mindazonáltal sokat olvasták munkáit, melyeket ezennel felsorolok: «A hihető Mahomet, avagy a fanatismus», szomorujáték; Goklen Adelaide szomorujáték, mind a kettő Voltairetől. Az utóbbi Bécsben jelent meg 1772-ben, az előbbit magam nem láttam, csak a Sándor István Könyvesháza említi. 1776-ban Euripides «Fédra és Hippolitus»-át adta ki, 1777-ben a «Horatiusok és Curiatiusok» és a «Mitridates» czímü szomorujátékot, melyeket 1785-ben a Prágában megjelent «Magyar Anacreon» követett.

Még megemlítjük Győrfi Jánost, a ki «Klimius Miklósnak föld alatt való útját» fordította magyarosan és elég híven; Német Pált, a ki «Ezopus életét és fabuláit» adta ki, Méhes Istvánt, a ki Corn. Nepos «Geographiai kulcsát» és Nagy Lajost, a ki Cató verseit bocsátotta közzé.

X. A népies iskola műfordítói.

Minthogy az az irány, melyet irodalmunkban Dugonics András kezdett legelőször művelni, leginkább arra czélzott, hogy a költészet mind tartalomban, mind formában magyar legyen: természetes, hogy *ez* irány emberei sokkal kevésbbé foglalkoztak idegen remekekkel, mint a製 francziás és a klasszikai iskola meginditói. De azért itt is találkozunk szorgalmas műfordítókkal, s épen a debreczeni kör egyik jelese, Földi János volt, a ki — mint már említet-

tük — szigoruan megkövetelte a fordításnál az anyagi és amennyire lehet az alaki hűséget is. De valamint ő sem, ugy a népies iskola többi tagja sem iparkodott megfelelni e szabálynak, s ezt az ő szempontjukból kiindulva — helyesen is tették. Mindenre magyar köntöst szerettek volna aggatni s azért inkább csak utánzatokkal léptek a közönség elé, mint tulajdonképeni fordításokkal. Példát ez utánzatokra Dugonics adott, a ki Heliodorus «Aethiopikája» után írta meg «A szerecsenek» czímű művét, «A gyapjas vitézek»-ben pedig Valerius Probus Argonauticonját követte. A «Nevezetes hadi vezérek» (Pest 1817) Nepos és Plutarchos-féle életrajzokat tartalmaznak, szintén meglehetős szabad átdolgozásban. Dugonics lefordította Sallustius «Catilina»-ját, Plantus «Menechmus»-át és Miles «Gloriosus»-át is; az utóbbi két darabot el is játszották a szegedi gymnazium iskolai szinpadán, de amennyire én tudom, a három fordítás közül egyik sem látott napvilágot. Mint Heinrich Gusztáv kimutatta, Dugonicsnak «Kun László» és «Bátori Mária» czímű drámái is nem egyebek szabad fordításnál.

A népies iskola fordításai közül kétségkívül legelterjedtebb volt a Szalkai «Átöltöztetett Aeneise»[1]; Blumauer e hires travestatióját közönségünk annyira megkedvelte, hogy még kéziratban is sok példánya forgott közkézen. Szalkai fordításának csakugyan nagyok az előnyei; már az sem kis dolog, hogy meg birta tartani azt a nehéz strófaszerkezetet, melyben a Blumaner stanzái vannak írva, de ennél még nagyobb érdeme, hogy zamatos magyarsággal tudta visszaadni ennek elméskedéseit. Igaz, hogy ott, ahol a német költő *finom* gunynyal él, az a fordításban többnyire elveszik és nyerseséggel van pótolva de általában nagyon jól eltalálta az eredeti hangját. Szalkaitól van még a következő fordított opera-libretto is: Pikhó herczeg és Jutka Perzsi. Pest, 1794.

Harmadik nevezetesebb fordítója ez iskolának Simai Kristóf, a vígjátékíró; hogy hány vígjátéka eredeti és hány fordított, bajos megmondani, minthogy e tekintetben nem volt scrupulosus, s nem tartotta szükségesnek odailleszteni az ő neve mellé az illető mű

[1]) Virgilius Énéássa, kit Blumauer németre travestált, most magyarosan Szalkay Antal ur átöltöztetett. Bécs, 1792. — Újra: Blumauer átöltöztetett Aeneise; fordította s Virgil utolsó három könyvének átöltöztetésével megtoldta W. X. Y. Z. Páris 1833. Aillaudnál.

szerzőjének nevét is. Pedig fordításaiban meglehetős híven ragaszkodott eredetijéhez, miként ezt Erdélyi Károly ki is mutatta a «Philologiai Közlöny» 1881. évi VII. füzetében, a német szöveggel párhuzamosan közölve Simai «Igazházi»-jának[1]) egy-két jelenetét. Valamint ebben, úgy Moliére «Fösvény«-ének fordításában[2]) is megmagyarosította a neveket. Harpagont Zsugorinak, Anselme-t Némedy Istvánnak nevezi, Simon mester pedig Kötmög zsibvásáros lett nála. A darab «állapot»-ját úgy mondja el, mintha az Magyarországon esett volna meg; egy kis történetkét beszél el, s a végén hozzá teszi: «Ennyi a hagyomány, a többi költött dolog. A játék helyheztetik Révkomáromban».[3]) Az említetteken kívül még két szindarabját sorolom itt fel, még pedig olyanokat, melyeket maga is fordításoknak vall; az egyik Plautus «Váratlan vendége», a másik Weisse «Házi orvosság» czímü vígjátéka, mely utóbbi szintén Endrődy Magyar Játékszínében látott napvilágot. Simai valamennyi munkáját, s így fordításait is, tősgyökeres magyarsággal irta meg; nyelve — mint Szász Károly is megjegyzi — folyékony, csakhogy nem erőteljes.

E helyen akarok szólani Csokonai Mihály műfordításairól is, a ki bár szorosan véve nem tartozik a népies iskolához, de mégis ehhez állott legközelebb. Debreczen nagy fia már irodalmi pályájának legelején sűrüen fordítgatott klasszikus és modern irodalmakból, különösen pedig Metastasióból. A dallamos nyelvü olasz poéta nagyban hozzájárult Csokonaink verselő technikájának fejlesztéséhez, s azt hiszem, kivált e fordításoknak köszönhetjük, hogy a műforma egyik legügyesebb mestere lett belőle. Már 1793 táján, mikor a Békaegér-harczot írta, átültetgetett egyetmást nyelvünkre, de e fordításai nagyobbrészt csak kéziratban forogtak a debreczeniek között. Csurgón lakta idejében készültek el «Vergilius Georgikái». Csokonai maga említi, hogy e fordítást teljesen befejezte, sőt hogy a második könyvet meg is küldte gróf Festetics Györgynek, de fájdalom, az egész nyom nélkül elveszett. Meglehet, hogy a keszthelyi könyvtár valamelyik zugában lappang.

Csokonai legkitünőbb műfordítása, mely egyuttal egész for-

---

[1]) Igazházi, egy kegyes jó atya, mulatságos játék 5 felv. Kassa, 1790.

[2]) Zsugori, telhetetlen fösvény ember, vígjáték 5 felv. (Megj. Endrődi Magyar Játékszínében. I. köt.)

[3]) L. Szász Károly: «Molière-fordításaink»-ról.

dított irodalmunknak egyik díszét teszi, Kleist Ewald «Tavasz»-a. Az eredetit Kazinczy Ferencz küldötte meg neki, miként azt meg is jegyzi egyik Kis Jánoshoz írt levelében: «Ennek (Csokonainak) minden munkáimon kívül egy Kleistot és Bürgert küldöttem, s akartam, hogy ezeknek példájok szerint ne névnapi köszöntőket, ne török marsokat írjon, hanem dallja a szív szelíd érzékenységeit.» A «Dorottya» költője méltónak is mutatta magát e figyelemre. Kleist-fordítása nemcsak ama meglepő tapintat által tűnik ki, melylyel az eredetinek hexametereit 8 és 7 szótagu kereszt-rímes sorokkal helyettesíté, hanem egyszersmind ama hűség által is, melylyel a német szöveg minden árnyalatát iparkodott megóvni. «A fordításban — így szól a bevezetésben — leginkább az a czél állott előttem, hogy ennek e gyönyörü poetának egy szavát, vagy annyival inkább egy képecskéjét el ne hagyjam vagy gyarlóvá ne tegyem, vagy meg ne homályosítsam, mi miatt sokszor inkább tettem hozzá s a verset pótoltam, mintsem hogy a rövidítés és szorítás miatt valamely szép szavát vagy gondolatát elmellőzzem vagy meggyomrozzam.»

Kleist mellett legszívesebben foglalkozott Mária Terézia udvari poetájának, a már fentebb említett Metastasiónak énekes játékaival, melyekből, nézetem szerint többet fordított annál a kettőnél, melyek nyomtatásban megjelentek. Czímeik: «A pásztorkirály, érdekes pásztorjáték három felvonásban, szerzette Metastasio Péter. Nagyvárad, 1806.» «Galatea, énekes játék, szerzette Metastasio Péter, császári poeta. Várad, 1806.» Már ezek sokkal kevésbbé sikerültek a «Tavasz»-nál, a mi természetesnek fog feltünni, ha meggondoljuk, hogy Metastasiónak majdnem egyetlen bája: az ő zengzetes verselése, melyet magyarban bizony nehéz elérni. Kitűnően fordított Csokonai Anakreon-féle dalokat is. Már *Gyulai* Pál említette egyetemi előadásaiban, hogy senki sincs Berzsenyin kívül az egész magyar irodalomban, ki a klasszikai szellemet oly kitűnően tudta volna átültetni nyelvünkre, mint Csokonai, aki Anekreon-fordításával felülmulta valamennyi elődjét. Lefordította Csokonai Torquato Tasso «Amintas»-át is, ezzel a második magyar Tasso-fordítást bocsátva közzé. (Az első: Tanárky «Megszabadított Jeruzsálem»-e volt, melyről később.) A prózában forditott költemény szintén Váradon jelent meg, ugyancsak 1806-ban. Amenynyire lehetett, Csokonai visszaadta benne Tasso enyelgő hangját, s csak azt kell sajnálnunk, hogy ezt nem inkább kötött alakban

tette, holott ő ebben nagyobb művész volt, mint a kötetlenben. Végűl hadd említsem, hogy átdolgozta magyarra a «Batrachomyomachiát» is, amely mű azonban inkább megy eredeti, mint fordítás számba. — Csokonai a «Magyar Hirmondó» 1794. évf. 643. lapján egy jelentést bocsátott közzé munkáiról; ezek között találhatni a következő — részben elkallódott — műfordításai czímeit is: Patravszki, vígjáték Terentius után; Cyrus és Lysimachus, két szomorujáték Rue Károly franczia poéta után; Az Elhagyatott Didó, énekes játék Metastasio után; A Pásztorsíp, Sikanéder és Mozart után; Metastasio 17 cantateje és canzonettája; *Az Elragadtatott Veder,* comica epopeia Tassoni után.

Sárvári Pál «Csokonai életének töredék-vonalai»-ban[1]) említi, hogy fordított a költő Ovidiusból és Anacreonból is, s hogy továbbá átültette Metastasio «Szabadulás» czímü művecskéjét is. Fordította Pope egy idilljét is, csakhogy már ezt nem az eredetiből, hanem franczia prózai fordításból, még pedig rendkívül híven. A «Diétai Muzsá»-ban is számos olaszból fordított dolog akad, többek között Metastasio «Angelica»-ja; van aztán ott sok apróbb dalocska is, melyeket nagyobbrészt Eschenburg «Beispielsammlung»-jából fordított Csokonai. Megemlítjük még, hogy Kölcsey azt is felrója neki, hogy «eredeti» dalai között sok van olyan, melyek tulajdonképen nem is eredetiek: «Különös, így szól, hogy épen az, ki leginkább prédikálta literatúránkban az originalitást, legtöbb darabokat idegenek után készített, s nem több szabadsággal, mint Versegi a maga dalait, melyeknek orginálj aikat Ramler gyüjteményéből maga kimutatgatta, valamint azokat is, melyeket az «Aglájá»-ban ki nem mutogatott.» Azt hiszszük, Kölcsey e részben nem itélt egészen elfogulatlanul, épúgy, mint nem akkor, mikor Csokonai Tasso és Metastasio fordításait «nagyon középszerüeknek» mondta. Végül csak azt, hogy Csokonai Molièreből is fordított: még pedig «A képzelt beteg» híres harmadik intermédejét.

A debreczeni körnek már két izben említett jelese, dr. Földi János szintén sok fordítással gyarapította irodalmunkat, melyek leginkább az akkori folyóiratokban elszórva láttak napvilágot. A «Heliconi Virágok»-ban is találhatni néhány horatiusi és catullusi verset az ő «igaz, idegennel nem egyveleges magyarságában».

---

[1]) Kisfaludy-társaság évlapjai. 1846.

Tőle van még: Reland Adorján «Galatea»-ja, 13 elégiában; Erkölcsi Könyvecske, irta Campe (Komárom 1789) s végül «Lucinda, énekes játék Gellert után». mely, mint Toldy megjegyzi, az első jó énekes szöveg nyelvünkben. Magam róla itéletet nem mondhatok, minthogy e mű csak kéziratban maradt fenn s hozzá nem juthattam.

Megjegyzem még, hogy a «Hunniás» éneklője, Pálóczi Horváth Ádám szintén fordítgatott, még pedig leginkább Vergiliusból. Aeneiséből az 1787-diki «Magyar Múzsa» közölt mutatványt. Ebben jelent meg egy értekezése «a fordításokról» is, melyben kivált Bacsányi később említendő átültetéseiről szólott. Mint kéziratban levő versgyűjteményének már czíme is mutatja («Ó és új mintegy ötödfélszáz énekek, ki magam csinálmánya, ki másé»), ebben is sok apróbb fordítása van összegyűjtve.

A «Peleskei nótárius» megörökítője, Gvadányi is adott ki egy fordított munkát, melynek czíme: «XII. Károly, Svéczia királyának élete.» Pozsonyban jelent meg, 1792-ben.

XI. E korszak többi műfordítói.

Természetes, hogy az eddig megemlítettekkel korántsem merítettük ki az 1772—1808-ig tartó időszak műfordítói irodalmát. Hogy ennek teljes képét adhassuk, szükséges azt lehetőleg egész terjedelmében ismernünk. Ezt az által véltem eszközölhetőnek, hogy jelen dolgozatomban minden e korszakban megjelent szépirodalmi fordított munkát fölsorolok. A jelentéktelenebbeket, melyeket az eddigi fejezetekben föl nem sorolhattam, itt állítom azért össze, még pedig könnyebb áttekinthetés végett betürendben. Nem mondom, hogy e jegyzék teljes, de azt igenis mondhatom, hogy a budapesti nyilvános könyvtárakban alig lesz található ide vágó munka, mely figyelmemet elkerülte volna.

Alaxai József: Pásztori oktatás. Irta francziául Montazet. 1790.

Aszalay János, Kazinczy tanfelügyelői segéde: Lessing meséi. 1793. (E fordítást Kazinczy átnézte és kijavította.)

Balla Imre: Tréfás elméjü bölcs Diogenes Philosophusnak históriája. Kolozsvártt, 1782.

Bálintitt báró: Kódrus, szomorújáték, irta Cronegk. Vácz, 1784.

Bartzai Klára: Jó illatu füst, azaz Könyörgések, melyeket németből fordított. Kassa, 1782.

Barcsai László: A Tolvajok, egy szomorújáték öt felvonásban, szerzette Fridrik Schiller. («Borzasztó rossz fordítás», mondja róla Vö-

rösmarty színi birálataiban. Össz. M. X. k. 444. l.) Az óra járásához alkalmaztatott ember, avvagy a rendtartó házi gazda. Vigj. 2 felv. Hippelből.

Benyák Bernát: Okos elmének mulatozása. Irta francziául Brueys apátur.

Berzeviczy Pál: Alcides a válaszuton, irta Metastasio Péter. Pest, 1793.

Bethlen Imre gróf: A posta-tzúg, vigj. Ayrenhoftól. Maros-Vásárhely, 1793.

Bornemisza János báró: Estvéli időtöltés. Kolozsvár, 1777. — Igaz hitet megvető szabados léleknek élete, szomorujáték. Ugyanott.

Bölönyi: Mária vagy a nemes gondolkodásu parasztleány, egy igen szomoru történet. 1794.

Csépán István: Zrinyi Miklós, avvagy Szigetvárának veszedelme, vitézi szomorujáték, irta németül Werther Kelemen. Komárom, 1790.

Czinke Ferencz: Hegyfalvi történetbéli szálának magyarázatja vitézi versekben. Veszprém, 1794.

Legifj. Dániel István báró: Marmontel Belizárja. Kolozsvár, 1776.

Dezsőfy József gróf. Fordítások Xenophonból és a görög anthológiából. (A Felsőmagyarországi Minervában.)

Erdődy Lajos: Átok, melyet a francziáknak német versekben énekelt Haschka Lőrincz Leopold ur, magyar versekbe foglalt Diószegi. — Buda, 1793.

Fellegváry Ágoston: Herczeg Piripionak tündér története. Pest, 1805. (Wieland »Don Silvio de Rosalva«-ja II. részének 6. könyve: Die Geschichte des Prinzen Biribinker.)

Fodor Pál: Bibliabéli Históriák, irta Hübner. Pozsony, 1772.

Fülep Gábor: Uzong, napkeleti történet, készítette Haller Albert. Pozsony 1752. — Kegyesség segítő keresztény erkölcsi elmélkedések. Pozsony 1795.

Gellei József: Ifjabbik Robinson, irta Campe. 1787. Hallónak boldog estvéje. Pozsony, 1788.

Gindel József: Telemak és Kalypso, vagyis futással győzöttetik meg a szerelem. Vácz, 1795. — A nemes hazugság, egy érzékeny játék, irta Kotzebue. Pest, 1793.

Gorové László: Jetzid és Hába. Buda, 1806.

Gőböl Gáspár: Az első embernek elesése, irta Durand, fordította versekben—. 1789.

Gyarmati Sámuel: Ifjabbik Robinson, irta Campe. Kolozsvár, 1793. — Amerikának föltalálásáról, irta Campe. Kolozsvár, 1793.

Hajas István: A szűz Mária védelme, irta Hannenberg. Veszprém, 1791.

Horváth József: Emberi okosság.

Hunyadi Ferencz: József eladattatása. Milton után. 1794.

Igaz Simon: Okosdi Sebestyén, a köznép számára irott könyv, Salzmann után. 1797.

Institoris Mihály: A mi urunk Jézus Krisztus kínszenvedésének és halálának históriája. Pozsony, 1773.

Jakab András: Vasárnapi szent igék, irta Tschupick. 1790.

Jenei Márton: A keresztnek közönséges utja, irta Haeftems Benedek. Pest, 1772.

Jósintzi Sándor: A — —nak főhadvezérnek halálos ágyában gyermekéhez tett utolsó tanítása. Kolozsvár, 1881.

Karádi János: A szép Uránia Amerikában, ford. olaszból. Pest 1796.

Kármán József: Istennel való társalkodás, irta Sturm és Tiede. Pozsony 1784.

Katona József: Fiatal korában több színművet fordított, melyek azonban jobbára csak kéziratban maradtak. Ilyenek: Szmolenszk ostroma, Aubigné Clementia, Montbelli grófok, Üstökös csillag, Medve Albert.

Kelemen László: Csapi Péter, vagy a kincskeresők, vigj. Pest, 1792. — A gazdasszony, vigj. Pest, 1792.

Kép G. L.: A szerelem példája, azaz szerencsés florencziai, vagyis della Valle olasz grófnőnek magától egybeszedett történetei, ford. németből. — 1787.

Kibedi Sámuel: Scapin csalárdsága, irta Molière. Kolozsvár, 1793.

Kisfaludy Sándor: Rinaldo és Armida (részlet Tasso «Megszabadított Jeruzsálem»-ének XIV. XV. és XVI. énekéből). Megj. hátrahagyott munkái II. kötetében. A fordítás körülbelül 1793-ban készülhetett.

Kresznerics: Julianus Caesarjai. Győr, 1805.

Kún Szabó Sándor: Romeo és Julia, polgári szomorújáték, öt felvonásokban, mely *németből* magyarra fordíttatott. Pozsony 1786.

Kóré Zsigmond: Az embergyűlölés és megbánás, irta Kotzebue. Bécs, 1790.

Kozma Gergely: Szerecsen rabok, irta Kotzebue. Pozsony és Pest, 1802.

Latzkovics János: A maczedoniai vitéz, irta b. Fridrik Trenk. Kolozsvár, 1790.

M. J. (B.) Gróf Pontisz, avvagy a tulajdon fia által megöletett atyának szomoru története. Pozsony, 1788.

Nádaskai András: Fridrik Eliziumban. Pozsony, 1788.

Nádudvari Elek: Fogadástételnek jó illatu áldozatja. Kolozsvár, 1772.

Nagy István: Keresztény Elmélkedések, irta Rambach János. 1790.

Nagy Lajos: Eger, 1772.

Német Pál: Ezopus élete és fabulái. Pest.

Németi Sámuel: Három prédikácziók, irta Dodridge Fülöp. — Az Úr asztalának méltó vendége. Pest, 1782.

Osváld Zsigmond: Panaszolkodó feleség (Erasmus beszélgetéseiből). 1787. — Gróf Essex, szomorújáték. 1785.

Ozoly Flóra: A halandó testben szenvedő halhatatlan istennek históriája, irta Stamburstius. Eger, 1776.

Pajor Gáspár: Fédon, irta Mendelssohn. Pest, 1793.

Pápai István: Az emberről való levelek (Pope). Szeben, 179˙.

Pasquál József: A szegénység a kevélység társaságában, vagyis don Ranudo de Kolibrados, vigj. 5 felvonásban. 1806, Nagyvárad.

De la Plume: A veres barátnak egy elpusztult templom mellett való szomoru képzelődései, melyeket Fridrik verskölteményeiből magyarra fordított—. A nagyszívüségről, 1790.

Pozsonyi Papság: A tisztségre vágyódók, vigj. Pozsony, 1790.

Sándorfi: A megszabadító, éneki szerzemény, Rautenstrauchtól.

Sebestyén L.: A tündérsíp, egy daljáték. Vácz, 1804.

Sebők József: A bölcs Salamonnak utolsó szavai, irta Jablonski. — Huszonegy erkölcsi prédikáczió.

Seelman Károly: A minister, egy érzékenyjáték. Kolozsvár. — Aurelius, vagy a nagylelküségnek néma tusakodása. Kolozsvár, 1794. — A tettetett beteg kisasszony, vigj., németül irta Landes. — A gyermekek barátja, irta Weisse. — Fanni és Maudeville, nézőjáték. — A maga mátkájáért ártatlanul halált szenvedett gróf Essex, szomorújáték. — Vailer és Aloysia, szomorújáték. — A hassziai hadi tiszt Amerikában. Fejérvár, 1794.

Sipos Márton: Az igaz utnak megválasztása, irta Gotti cardinalis. Eger, 1775.

Slav S. J.: G. nevezetü svéd grófnénak élete, irta Gellert. Pozsony, 1778.

Sófalvi József: A természet szépségéről való beszélgetések. (Sultzer). Kolozsvár, 1777. — Erkölcsi elmélkedések (Sultzer). Kolozsvár, 1776.

Szaller György: Az isten a tiszta szerelem (irta Ekkartshausen). Pozsony, 1796.

Szerelemhegyi András: A magokkal elhitetett filozofusok, egy vig énekes játék. Pest, 1795.

Szüts István: Erkölcsi és elegyes versek, németből. Pozsony, 1791.

Takáts Ádám: Kegyes Elmélkedések. 1797.

Tordai Sámuel: A svétziai grófnénak élete, irta Gellert. Kolozsvár, 1772.

Vályi K. András: Keresztény érzékenységek, irta Wieland. 1789. A Norma és a Levéliró.

Vesselényi Mária b.: A szüntelen való örvendezésnek mestersége.

Vesselényi Zsuzsánna b.: Gályarab, irta francziául Fenouillet Falbaire.

Veres M.: Elisa, vagy: Milyennek kell lenni az asszonynak? Pozsony, 1803.

Vitéz Imre: A tiszta és nemes szeretet ereje (irta Dusch). Kassa, 1789.

Zalányi Péter: Belisarius, irta Marmontel. 1772, Kolozsvár.

Zimmermann János: Uzong, napkeleti történet, irta Haller. 1792

Zoltán József: Telemák bujdosása, irta Fenelon 1782.

(Vége következik).

Radó A.

Martialis XI, 84.

Styx komor árnyaihoz még hogyha leszállni nem óhajtsz
Antiochus borbélyt óvatosan kikerüld.
Nem vagdalja olyan fájdalmasan össze a karját
Phrygia vad népe, hogyha rajongva dühöng.
Alcon is szelidebb metszést tesz bélszakadásnál,
És a midőn eltört csontokat összekötöz.
Nyírja meg ő egy rút Cynicus s egy Stoicus állát,
S a porlepte sörényt pályafutó lovakon.
Scythia bércze alatt leberetválhatja Prometheust,
Hogy mellét csupaszon marja ki a keselyű.
Anyjához menekül Pentheus, megölőihez Orpheus,
Antiochus barbár késeit észrevevén.
Mert valahány behegedt sebhelyt látsz arczomon, a mely
Mint egy ökölharczos homloka, úgy tele van;
Nem karmolta belém ezeket haragos feleségem,
Mindezek Antiochus durvakezű nyomai.
Senki se bölcsebb már e világon a kecskebakoknál,
Mert hordják a szakált, s nem türik Antiochust.

Ifj. Reményi Ede.

AZ ATTIKAI KÖZTISZTVISELŐK ELLENŐRZÉSÉRŐL.

Bevezetés és előszó.

Midőn jelen értekezésünk megirásához jó idővel ezelőtt hozzáfogtunk, már akkor teljes tudatában voltunk azon nehézségeknek, a melyekkel munkánk folyamában részint kibékülnünk, részint megküzdenünk kellett; s nevezetesen mennél tovább haladtunk a reá vonatkozó anyag összekeresésében, annál inkább meggyőződtünk affelől, hogy tárgyunknak az attikai intézmények korszakonkénti fejlődésén alapuló történeti előadása teljes lehetetlenség. Attika történelmének azon régibb korszakaiból, a melyeknek alaposabb ismerete ilyen előadáshoz nélkülözhetetlen lenne, olyan kevés, s annyira töredékes tudósitások jutottak csak hozzánk, a melyek még az általánosságban szóló modern iró munkálkodását is csak böngészésnek tüntetik fel e téren. A mi tárgyunk természetesen épen olyan részletességet kiván meg, mint a milyen fontossága van az attikai államrendszer teljes ismeretére nézve. Már pedig szükségtelen talán említenünk, hogy az attikai államrégiségekről még általában is csak Pericles korától kezdve vannak biztosabb, alaposabb ismereteink; nekünk is meg kellett tehát elégednünk azzal, hogy e fejlődés menetének rendszeres előadását egészen mellőzve csupán a Pericles korától a chæroneai csatáig terjedő időszakra vonatkozólag kisértsük meg tárgyunkról szólani, csak néha-néha, a hol forrásaink erre képessé tettek, jegyezvén egy-egy intézkedésről meg, hogy már régibb korszakból veszi eredetét.

Mint Attika államrégiségeire általában, a mi főforrásainkúl is a tíz szónok és a szótárirók szolgáltak. Amazok közől a legtöbb és legbecsesebb adatokat természetesen Demosthenesnek, utána pedig rang szerinti sorban Aeschinesnek, Dinarchusnak, Lysiasnak, Hyperidesnek, Antiphonnak, Andocidesnek, Isocratesnek és végre Lycurgusnak köszönhetjük. Isaeus szónok tárgyunkra vonatkozólag majdnem teljesen hasznavehetetlen volt; valamint az említett többi kilencz szónok, de különösen Demosthenes némely beszédei sem nyújtottak egy tárgyra nézve sem szóra méltó felvilágosítást. A szótárirók közől tárgyunk szempontjából az első helyet Julius Pollux érdemli meg, és pedig csaknem kizárólag művének nyolczadik könyvéért; de nélkülözhetetlenek voltak ezenkivül különösen Suidas, Harpocratio, Photius és Hesychius is. Egyéb régi irók közől bizonyos

elővigyázattal Plato munkáiból (különösen a Πολιτεία- és a Νόμοι-ból) voltak egyes helyek felhasználhatók. Aristotelesnek inkább az államrégiségek általános tárgyalásakor lehet hasznát venni; általunk felhasznált csekélyszámú helyei alig érdemelnek említést. A történetírók közől Xenophon olvasása közben s ezenkivűl Plutarchusban akadtunk nehány felhasználható értesítésre; ezeket dolgozatunk érdekében értékesíteni nem mulasztottuk el. Egyéb ókori írók munkáiban tárgyunkra vonatkozó specialis kutatásokat nem tettünk, s a belőlük netán előforduló idézeteket a véletlenen kivűl, a melynek ilyen hosszabb időt kivánó dolgozat készítése közben tagadhatatlanúl nagy szerepe van, a modern irók utasításainak köszönhetjük.[1])

Azon segédmunkák jegyzéke, a melyeket értekezésünkben felhasználtunk, lenn következik. Eredeti munkát e helyen csak egyet nevezhetünk meg, *Dr. Télfy* Corpus Juris Attici (Συναγωγὴ τῶν Ἀττικῶν νόμων) czimű művét; ennek első részéből, az attikai törvények gyűjteményéből sok értekezésünkre vonatkozó adatot vettünk át, a gyűjteményt kisérő becses commentariusok pedig az anyag rendszerezése után véleményünkben nem egyszer erősítettek meg. A külföldiek közől tárgyunk szempontjából minden tekintetben *Platner* munkája érdemelt legtöbb figyelmet, a melynek előnyét a *Meier* és *Schoemann*-féle munka felett (Boeckh itélete daczára, Encycl. u. Methodol. der philolog. Wissenschaften 361. l.) más tekintetben is abban találtuk, hogy nem két különböző fel-

---

[1]) A tíz szónokból való helyek az egyes beszédek paragraphusai szerint vannak idézve, ezek, a történetírók és Plutarchus a legujabb (1871—1882) Teubner-féle szövegkiadások szerint. Csak Demosthenest idéztük paginák szerint, mert nagyobb terjedelmű lévén, az utánanézést meg kivántuk ezzel könnyíteni. Pollux betűrend nélkül írt munkája csak az 1706-ik amsterdami Hemsterhuis-féle 2 nagy folio kötetes kiadásban állt rendelkezésünkre, s azért az idézetek is ebből valók. Hogy különben e görög tárgyú magyar munkában az idézetek czímeit latinúl közöltük, ez az általános szokással, a helykiméléssel, a szabatossággal, a nyomdai nehézségekkel, s végre avval indokolható, hogy anyaggyűjteményünk ekkép levén eredettől fogva összeállítva, nem tartottuk e csekély hiányosságot az átjavítás fáradságára érdemesnek, annyival kevésbbé, mert olvasóink előtt ez épen oly kevéssé fog nehézséget képezni, mint azon másik körülmény, hogy némely terminus technicusokat jobbnak láttunk a szövegbe is görögűl venni fel, mint a szokás által nem szentesített fordításukkal értelmi zavarokra adni alkalmat.

fogású, hanem egy, öntudatosan dolgozó és rendkivűl szellemes tudóstól ered; míg *Heffter* munkáját, ha a fennebb említettel nem állja is ki a versenyt, azon körülmény tette mellőzhetetlenné, hogy szerzője nemcsak a görög ókor alapos ismerője, hanem kitünő jogtudós is volt.

A mi már most az anyag kezelésében való eljárásunkat illeti, ebben a legnagyobb tárgyilagosságra törekedtünk, s megbízható adat nélkül egy állítást sem akartunk koczkáztatni; ezért több tárgyban helyesebbnek gondoltuk teljes tudatlanságunkat bevallani, mint felőle indokolatlan hozzávetésekbe bocsátkozni.

Szükségessé tette ezen eljárást azon körülmény is, hogy forrásaink között a főhelyet a tíz szónok tendentiosus beszédei foglalták el. Tudvalevőleg csak igen kevés ügyet illetőleg vagyunk olyan szerencsés helyzetben, hogy fölötte két szónok fenmaradt ellenbeszédeiből itélhetnénk; a túlnyomó számuakat csak egy-két szónok támadó- vagy védbeszédeiből, tehát egyoldalúlag ismerjük. Már pedig ha valahol, úgy leginkább a mi tárgyunkra nézve veszedelmes a görög szónokoknak azon ismeretes tulajdonsága, hogy a (rossz értelemben vett) »τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν«-féle sophisticus elv alkalmazásához különösen ügyvédi szereplésökkor rendkivűl értenek. Épen mint a két oldalról ismeretes ügyekből (pl. Demosthenes megkoszorúzásának, vagy a hirhedt követségnek ügyéből) tanuljuk, nem ritkaság, hogy egyik szónok a másikkal szemben más, állítólagosan érvényben volt, vagy érvényben levő törvényre hivatkozik, vagy, ha ezt nem teheti, ugyanazon törvénynek egészen más magyarázatot ád. Ez az egyik körülmény, a melyet a modern irónak szem elől téveszteni nem szabad. Van azonban a görög szónokoknak egy másik, ezen elsővel némileg ellenkező tulajdonságuk is, hogy ugyanis a szónoklattan egyik szabályát mértéken túl alkalmazva tekintet nélkül ellenfelök politikai és egyéb érdemeire minden eszközt megragadnak arra, hogy amazt az illető forum előtt annak rendje szerint lepiszkolhassák. E szokásuk pedig minket az előbbivel egyaránt érdekel; mert hiszen a tisztviselők különös bűneseteire vonatkozó adatainkat, a melyek részben az eljárás elvonására szolgáltak, más források hiányában a szónokok beszédeinek ép azon részeiből kellett merítenünk, a hol ellenfeleiknek előéletök szennyfoltjait szemökre vetik. A mi a szótárirókat illeti, ezekkel szemben sem vagyunk sokkal fényesebb helyzetben; nagy részöknek fontossága ma már csak abban rejlik,

hogy munkálkodásuk idejében még számos olyan forrás állott rendelkezésökre, a melyek korunkig részben vagy egészen az enyészet martalékaivá lettek; különben forrásaikkal szemben a miénkhez hasonló állást foglaltak saját korukban el, azon különbséggel, hogy modern irónak aligha néznénk el olyan felületességet, s olyan goromba hibákat, mint a milyenekkel nálok elég gyakran találkozunk. Van ezenkivűl még egy körülmény, a melylyel a hasonló tárgyú dolgozatokra vonatkozó anyag rendszerezésénél ki kell békülnünk; s ez az, hogy sem a szónokok nem éltek és írtak mind ugyanazon időben, sem a szótárírók, sem többi forrásaink. De vegyük tekintetbe azt is, hogy ezen időkülönbség épen főforrásainknál, a szónokoknál legcsekélyebb (Antiphontól Dinarchusig számítva nem egészen egy század) és hogy a tíz szónok szereplése olyan korszakba esik, a melyben az attikai államrendszer az Euclides nevéhez kötött reactio után erőszakos változásokat nem szenvedett.

Az említett többi nehézségek sem annyira jelentékenyek, hogy egy a miénkhez hasonló tárgyú dolgozat anyagának rendszerezését egyáltalában lehetetlenné tennék. Értesítéseink általában véve oly roppant számúak és annyifélék, hogy e rendszerezésnek legalább megkísértését okvetetlenűl indokolják. Hogy azonban ezen rendszerezés örökké csak többé-kevésbbé kísérletszerű marad, az a mondottak után természetes. Épen ezen körülménynek világos tudata, a melynek következtében az utánunk létrejövő kisérletek létjogát is szíves örömmel ismerjük el, indított bennünket is annak reményére, hogy — habár az általunk is rendszerezett anyag egy részét már több külföldi elődönk dolgozta fel, — fáradságunk talán még sem lesz egészen felesleges, és pedig még ott sem, a hol elődeinkével nemcsak anyagunk, hanem szempontunk is megegyezik, mint például az előleges vizsgálat és a felelősségrevonás örökös kérdéseinél. Minden új, többé-kevésbbé szellemes kisérlet létjogának főfeltételéül tartjuk azonban, hogy lehetőleg egyéni legyen; s részünkről azért is feljogosítottaknak hiszszük magunkat a fennebb említett reményre, mert előzőinknek még ott sem jártunk nyomában, a hol azt tehettük volna, hanem csak útunk czéljánál, — az anyag teljes rendszerezése után, — kérdeztük meg őket utazásuk közben tett tapasztalataik felől. Ily módon vált csak lehetségessé, hogy azon vidékről, a melyen átutaztunk, eredeti, idegen elemektől nem befolyásolt képekre tehessünk szert, és hogy útunknak végén

tapasztalatainkat csaknem épen oly mértékben használhassuk fel az ő előadásuk ellenőrzésére és kiegészítésére, mint a mennyit a mi előadásunk érdekében nekik köszönhetünk.

Különben ez ideig tudtunkkal a külföldön sem jelent meg olyan munka, a mely megvizsgálásukon és számadásukon kivűl az attikai tisztviselők ellenőrzéséről és bűntényeik megtorlásáról különösen értekeznék; úgy, hogy értekezésünk, a mi a dolog lényegét illeti, mégis csak úttörőnek tekinthető. Épen azért, ha olyan tudósok, mint Meier és Schoemann (előszavuk elején) avagy Boeckh Ágost (Die Staatshaushaltung der Athener cz. munkája 2. kiad. előszavának végén) elég szerények voltak Homerus e szavait: «ἡμεῖς δὲ κλέος οἶον ἀκούομεν, οὐδέ τι ἴδμεν» (Il. II. 486.) állítani munkájuk élére, legyen szabad nekünk a legbölcsebb görög szavait ismételnünk, a ki Plato Phædojában így szól: «ἀλλὰ μὴν κἀγὼ ἐξ ἀκοῆς περὶ αὐτῶν λέγω· ἃ μὲν οὖν τυγχάνω ἀκηκοώς, φθόνος οὐδεὶς λέγειν». (Phaed. 61. D.)

A felhasznált segédmunkák jegyzéke.[1])

Dr. Karl Friedrich *Hermann*, Lehrbuch der griechischen Staatsalterthümer aus dem Standpunkte der Geschichte entworfen. Vierte Aufl. Heidelberg, 1855. 8-r.

Georg Friedrich *Schoemann*, Griechische Alterthümer, Greifswald, II. Bde. I. Bd. Staatsalterthümer, 3. Aufl. 1871. 8-r.

Ugyanaz, de comitiis Atheniensium libri tres, Gryphiswaldiae, 1819. 8-r.

August *Boeckh*, Die Staatshaushaltung der Athener, Berlin, 1851. 2. Ausg. III Bde. 8-r.

J. B. *Télfy*. Corpus Juris Attici (Συναγωγὴ τῶν Ἀττικῶν νόμων), Græce et Latine, Pestini et Lipsiae, 1868. Nagy 8-r.

Ugyanaz, Opuscula Graeca (Συγγραμμάτια Ἑλληνικά), Budapestini, 1880. Nagy 8-r.

Dr. Télfy Iván görög államrégiségi előadásai a budapesti kir. tud. egyetemen az 1879/80. tanév II. felében.

August Wilhelm *Heffter*, Die Athenäische Gerichtsverfassung. Ein Beytrag zur Geschichte des Rechts, insbesondere zur Entwickelung der Idee der Geschwornengerichte in alter Zeit. Cöln, 1822. 8-r.

---

[1]) Az értekezés eredetileg az Egyetemes Philologiai Közlöny számára lévén írva, ezen segédmunkák közöl a legnevezetesebbeknek czímeit magában a dolgozatban is kénytelenek voltunk közölni.

Eduard *Platner*, Der Process und die Klagen bei den Attikern. Erster Theil: Process. Zweiter Theil: Klagen. — Darmstadt 1824. 8-r.

Moritz Hermann Eduard *Meier* und Georg Friedrich *Schoemann*, Der Attische Process, vier Bücher, eine von der Königlich Preussischen Academie der Wissenschaften in Berlin gekrönte Preisschrift. Halle, 1824. 8-r.

ELSŐ SZAKASZ.

Az ellenőrzésről a hivatal elvállasásakor.

Minden attikai köztisztviselő, akár sors útján, akár kézfölemeléssel, vagy másképen választatott meg (κληρωτοὶ, χειροτονητοὶ, αἱρετοὶ) valamely nyilvános jellegü hivatalos teendő elvégzésére, köteles volt mindjárt hivatalba lépésekor igazolni, hogy előéletében nincsen olyan szenny, a mi őt a közbizalomra méltatlanná tehetné, és talán meg is esküdni arra, hogy hivataloskodásának ideje alatt is a törvényekhez fog alkalmazkodni. Azon korban tehát, a melyben az attikai államrégiségekről már pontosabb tudomást vehetünk, két intézkedés szolgált Attikában már eleve biztosítékúl arra, hogy a köztisztviselők a törvényeknek megfelelőleg hivataloskodjanak; először az általános érvényü előleges vizsgálattal járó megerősítés (δοκιμασία) és másodszor bizonyos tisztviselőknél kétségtelenül, a többieknél pedig valószinűleg a hivatalos eskü is.

ELSŐ FEJEZET.

A vizsgálatról a hivatalban való megerősítés alkalmával.
(Δοκιμασία).

1. §. Ezen vizsgálat szükségességéről.

Lycurgus szónok, mint Harpocratiótól és Suidastól[1]) tudjuk, háromféle nemét különböztette meg ezen előleges vizsgálatnak; először azt, a melylyel a kilencz archon, másodszor, a melylyel a nyilvános szónokok, s harmadszor, a melylyel a hadvezérek szoktak megvizsgáltatni. Lycurgus e felosztása hiányos lévén, betüszerinti értelemben nem volna elfogadható. Azért már Platner azon ma-

[1]) Harpocr. és Suid. s. v. δοκιμασθείς.

gyarázata felé látszik a két szótáriró helyeinek hajlani,[1]) a mely szabatosabban előadva a Meier Schoemann-féle munkában található.[2]) E szerzők szerint Lycurgus az archonokkal a sors utján, a hadvezérekkel pedig a kézfelemeléssel válaszolt tisztviselőket akarta általában megjelölni, a mennyiben a nevezett tisztviselők a kétféle nem legkiválóbb képviselői voltak.[3])

Mert, hogy a dokimasia a tíz szónok korában általános érvényben volt, az kétségtelen. Pollux világosan mondja,[4]) hogy a dokimasia a tisztviselők ellen jelentetett be (ἐπηγγείλετο), még pedig a sors utján (κληρωτοὶ), és más módon választottak (αἱρετοὶ) ellen egyaránt, ha vajjon alkalmasak-e a hivataloskodásra, vagy nem. E hely tehát elég határozott volna, ha a sokkal koraibb, tehát e szempontból hitelesebb Aeschines szónoknál a hivatalnokoknak egy más felosztását nem olvasnók,[5]) a melyben a hivatalnokok egy harmadik neme (χειροτονητοὶ) is szerepel. Igaz, hogy épen ezen hely, mint a Demosthenes felügyelői állásának hivatalos jellege felől való vita egyik sarkpontja, különösen nagyon egyéni okoskodáson alapulhat, de még sem hagyhatjuk említés nélkül, hogy Aeschines a κληρωτοὶ és χειροτονητοὶ hivatalnokokat az általa felállított osztályok (εἴδη) elsejében sorozván, megvizs-

---

[1]) Eduard *Platner* (der Process und die Klagen bei den Attikern, dargestellt von, — Erster Theil, Process. Zweiter Theil, Klagen. Darmstadt, 1824). P. ugyanis úgy vélekedik (I. 322), hogy Lycurgus csak a vizsgálat különböző nemeiről akart szólni, a nélkül, hogy ezeket csakis az általa említett hivatalokra szorította volna. Alkalmilag mindjárt eleinte megjegyezzük, hogy e segédmunkákat csak a forrásokból gyüjtött anyag rendszerezése *után* használtuk fel. Ez okból gyakran megesik, hogy — ha járt úton haladtunk — okoskodásunk és annak eredménye elődeinkével megegyezik. De más részről csak így vált lehetségessé, hogy olyan esetekben, a hol véleményünkkel egyedül állunk, idegen feldolgozások a mi előadásunkat ne befolyásolhassák.

[2]) Moritz Hermann Eduard *Meier* und Georg Friedrich *Schoemann* (der attische Process, vier Bücher, eine von der Königlich-Preussischen Academie der Wissenschaften in Berlin gekrönte Preisschrift. Halle, 1824). L. 201. l. 72. jegyzet.

[3]) Hogy az archonok és hadvezérek néha a két osztály képviselői, erről l. még Lex. Rhet. 268, 28.

[4]) Pollux VIII. 44. 45.

[5]) Aesch. in Ctes. 29. v. ö. 14, 15.

vizsgálandóknak tartja másod sorban azokat is, a kik harmincz napon túl szerepeltek valami nyilvános ügy elintézésében (ὅσοι τι διαχειρίζουσι τῶν τῆς πόλεως ὑπὲρ τριάκοντα ἡμέρας), vagy a kik nyilvános munkára ügyelnek fel (οἱ τῶν δημοσίων ἔργων ἐπιστάται); az általa alkotott hivatalnemek harmadik osztályába pedig azokat sorozza, a kik választás utján a törvényszéknél való elnöklésre jogot nyertek, s ezekre is kiterjeszti a dokimasia szükségét. A kérdés lényegében inkább a hivatalnemek meghatározóját, mint minket illet,[1]) de annyiban ide is tartozik, hogy Aeschines az általa felállított második és harmadik osztály hivatalnokait egy névvel αἱρετοὶ-nak nevezi,[2]) úgy hogy — nem levén különös okunk Aeschines beosztását hamisnak tartani — abban kell megállapodnunk, miszerint Pollux fennebbi helyén a αἱρετοὶ megnevezés alatt a χειροτονητοὶ és ezen tulajdonképeni αἱρετοὶ hivatalnokokat egyaránt értette. Aeschines ugyanott a αἱρετοὶ megnevezés alatt azon hivatalnokokat foglalja össze, a kiket phylek, trittyák és demosok választottak meg, hogy nyilvános és közpénzeket kezeljenek, vagy azzal valami ügyet végeztessenek (τοὺς αἱρετοὺς ἄρχοντας . . . οὓς αἱ φυλαὶ καὶ αἱ τριττύες καὶ οἱ δῆμοι ἐξ ἑαυτῶν αἱροῦνται τὰ δημόσια χρήματα διαχειρίζειν) s következőleg mindezek számára szükségesnek mondja a dokimasiát. De Meier és Schoemann (202, 72. jegyz.) és ugy látszik Platner is (I. 399.) azt hiszik, hogy ez azon hivatalnokokra nem érthető, kik, mint a phylek felügyelői (ἐπιμεληταὶ) és a községi főnökök (δήμαρχοι) csakis az illető község ügyeinek elintézésére voltak illetékesek, s a kiknek állása az egész népet érdeklő illetékességü nem volt.[3])

Hogy Lycurgus szónok elül említett felosztása betüszerinti

---

[1]) Meier és Schoemann csakugyan (Aesch. nyomán) κληρωτοί, χειροτονητοὶ és αἱρετοὶ-ra osztja fel a tisztviselőket. Az Aeschines féle utolsó osztályról (ὅσοι ἡγεμονίας δικαστηρίων λαμβάνουσι) ismét igen sok vita folyt. V. ö. Platner, I. 314; August Wilhelm *Heffter* (die athenäische Gerichtsverfassung, ein Beytrag zur Geschichte des Rechts, insbesondere zur Entwicklung der Idee der Geschwornengerichte in alter Zeit, Cöln, 1822) l. 366. kk. l.

[2]) Aesch. in Ctes. 30.

[3]) Valószínű, hogy ezen tisztviselők számadásuk (εὔθυναι) analogiája szerint saját törzsüktől vettettek vizsgálat alá; hogy számadással tartoztak, l. Argum. ad Demosth. in Theocrin. 1321. és magát a beszédet (Kül. 1326.)

értelemben nem vehető, az már azon specialis helyek felemlítéséből is kiderül, a melyek a dokimasia szükségét *egyes* hivatalnokokra nézve igazolják. A következő sorokban ugyanis az archonok és hadvezérek vizsgálata mellett azon többi hivatalnokokéit is fel fogjuk említeni, a melyeknek a forrásokban nyomára jönnünk sikerült.[1]) Igy, hogy az areopagitákra nézve kötelező volt a dokimasia, azt mindazon helyekből következtetjük, ahol csak szó van arról, hogy ki vétethetett fel az athenæiek e legfönségesebb birói testületébe;[2]) annyival inkább csodálkozunk, hogy Schoemann[3]) épen a legbizonytalanabb, e tekintetben kétértelmü, kissé különben is naiv, s hozzá még kétséges hitelességü helyet választotta ki e következtetés végrehajtására, t. i. az Athenaeustól (XIII. p. 566. F.) fenntartott Hyperides-féle helyet:[4]) «Ὑπ. δ' ἐν τῷ κατὰ Πατροκλέους, εἰ γνήσιος ὁ λόγος, τοὺς Ἀρεοπαγίτας φησὶν ἀριστήσαντά τινα ἐν καπηλείῳ κωλῦσαι ἀνιέναι εἰς Ἄρειον πάγον.» — a melyből azután ugy magyarázza meg az areopagiták megvizsgálását, hogy azt maguk a testület tagjai eszközölték. A kilencz archon vizsgálatáról, a melyet Lycurgus is említ, egyelőre csak annyit jegyzünk meg, hogy ha a thesmothetákról lesz később szó, e név gyakran mind a a kilencz archont jelenti;[5]) megvizsgálásuk módjáról, valamint a tanácsnokokéról is, kiknek dokimasiáját számtalan hely igazolja, a következő czikkben szólunk. A három első archon ülnökei az archonokkal együtt vizsgáltattak meg.[6]) A hadvezérek dokimasiá-

[1]) Majdnem állítani mernők, hogy azon tisztviselők dokimasiái, a kik a forrásban említve vannak, mind tudomásunkra jöttek. Részünkről, mint a kik a tárgygyal specialisan foglalkozunk, ha igazat kell is Heffternek (367. l.) adnunk abban, hogy e kimutatás csak töredékes lehet, mégis kötelességünknek tartjuk legalább azon hivatalnokokat felsorolni, a kiknek vizsgálatáról forrásaink tudósítanak.

[2]) Pollux VIII. 118. Lex Sol. ap. Plutarch. in vita Solonis c. 19, különösen Demosth. in Timocrat. 707; v. ö. még in Aristogit. 802.

[3]) Georg Friedrich Schoemann (Griechische Alterthümer, Greifswald, II. Bde. I. Bd. Staatsalterthümer, 3. Aufl. 1871.) I. 525. l. 1. jegyz.

[4]) Hyperides, ed. 2. Blass. 141. töredék in Patrocl. (εἰ γνήσιος).

[5]) Ez kiderül pl. Pollux VIII. 86. és Plato Phaedrus, 225. D. összevetéséből, a mi a χρυσοῦς ἀνδριάς-t illeti, a miről különben még később lesz szó. V. ö. *Télfy*, Corpus Juris Attici (Pestini et Lipsiae MDCCCLXVIII) comm. ad. 212.

[6]) Hogy minden archonnak volt-e segédje, e felől vitázni nem a mi feladatunk. Mi, hogy úgy mondjuk, készen veszszük át a hivatalnokokat s más-

járól szintén van máshol is említés, nevezetesen Lysiasnál is;[1]) a szónokokéról sem tesz egyedül Lycurgus említést;[2]) nem említi azonban azt, hogy a vizsgálat a papokra,[3]) a csapatfőnökökre (ταξίαρχος)[4]) s a kikötő felügyelőire (ἐμπορίου ἐπιμελητής)[5]) is kiterjedt. Hogy az athlotheták megvizsgáltattak volna (Pollux VIII. 93.), ez ellen Platner, s hogy a kikiáltó (κήρυξ) (Dem. de falsa leg. 349.), ez ellen Platner (I. 324) és Meier és Schoemann (201. l. 71. jegyzet) tiltakoznak. Hogy ezeknek vizsgálata bajosan történt a törvényszék előtt, erre nézve velök egyetértünk.

2. §. Az eljárásról a tisztviselők előleges vizsgálatánál.

A «δοκιμασία» megnevezés tehát a tisztviselőknek a hivatalba lépéskor való megvizsgálását jelentette, hogy vajjon alkalmasak-e vezérszerepet vinni az államban?[6]) Ezen intézkedés alkotója, úgy látszik, maga Solon volt, de teljes bizonyossággal ez csak a kilencz archon és a nyilvános szónokok megvizsgálásáról állítható.[7]) A tíz szónok korában a thesmotheták kötelessége volt minden hivatalnokjelöltet mindjárt a választás (ἀρχαιρεσία) után, az év utolsó napjain a törvényszék elé állítani, hogy ott megvizsgáltassék.[8]) A

---

szempontból értekezünk rólok. Részünkről Pollux tudósítását (VIII. 92) fogadtuk el; erről v. ö. még Dem. in Neaer. 1369, 1373, mely helyekkel szemben állanak Harpocratio s. v. πάρεδρος és Hesychius s. v. εὐθύνας. A Pollux (VIII. 100)-féle ellentétes helyről l. egyelőre M. és Sch. 58. l. 82. jegyz.

[1]) Lysias in Alcib. II. 6.

[2]) Bekker, Anecd. Graeca p. 310.

[3]) Etymol. Magnum.

[4]) Demosth. in Boeotum 1018.

[5]) Demosth. in Aristogit. 790. Dinarch. in Aristogit. 10.

[6]) Bekker, Anecdot. Graec. I. p. 235.

[7]) Dem. in Leptin. 484.

[8]) Az előleges vizsgálatnál szokásos eljárásról meglehetősen fogyatékos ismereteink vannak. Épen azért nem mulaszthatjuk el, hogy Meier és Schoemann idevonatkozó helyeit ne ismertessük, közbeszőve azon kételyeinket, a melyek bennünket Heffterrel (367. kk.) és Platnerrel (I. 322. kk.) arra birtak, hogy a fenn közlött hagyománynak (Pollux VIII. 88. οἱ θεσμοθέται . . . εἰσάγουσι . . καὶ δοκιμασίαν ταῖς ἀρχαῖς, v. ö. Aesch. in Ctes. 15.) inkább higyjünk, mint a M. és Sch. indokolatlanúl kibővített előadásának. M. és Sch. a 202. és kk. lapokon így szól: «Azt hiszszük, jogosultak vagyunk annak felvételére, hogy a hivatalnokok megvizsgálását a *tanács* kezdeményezte». És a 74. jegyzetben: «azaz a folyó év *tanácsa* vizsgálta mindig

vizsgálat neve, tekintettel tárgyaira, a melyekről külön czikkben lesz szó, ἀνάκρισις volt.*) Bárki felléphetett vádlóul, és mint ilyen nemcsak azon minősítés hiányáról szólhatott, a melyre a vizsgálat alapítva volt, hanem mindenről, a miből a jelölt képtelensége az

meg a következő év hivatalnokait». A 204. lapon a dokimasiánál szokásos kérdések előadása után így szól: «Ezen kérdéseket *a tanács*, és pedig különösen valószínűleg a prytanok intézték a jelölthöz. Ha úgy látszott, hogy a jelölt annak rendje szerint megfelelt a kérdésekre, akkor a *tanács mindjárt megerősítette*, ... (δοκιμάζειν); ellenkező esetben, vagy ha vádló lépett fel a jelölt ellen, a törvényszékhez utasította az ügyet, hová a thesmotheták vezették be». Kérdés már most, mit művel M. és Sch. a thesmothéták dokimasiájával, a melyet Demosthenes, *mint rendkivülit*, különösen látszik felemlíteni (Dem. in Leptin. 484. l. a szövegben fenn). Hogy ez M. és Sch.-nak fel nem tünt, az részben onnan magyarázható, hogy az általuk ismert szöveg (τοὺς θεσμοθέτας ... κληρουμένους καὶ δοκιμασθέντας ἄρχειν etc. M. és Sch. 206. l. 87. jegyz.) nem egyezik meg az általunk használt Dindorf-féle 3. kiadás szövegével (κληρουμένους δὲ ς δοκιμασθέντας ἄρχειν etc.), a melyet azonban a kiadó adnotationes criticae-iben nem indokol. (Platner I. 321. és Télfy C. J. A. 213. sz. a. az utóbbi szöveget közli.) Meier és Schoemann előadásának, mint egész munkájának is főbaja az, hogy állításait nem igen indokolja. Az egész kérdés pedig hálátlan azért, mert nincsenek ránk hagyományozva a dolog határozott eldöntésére speciális esetek. — De kisérjük tovább a M. és Sch.-féle előadást, a mely egyszerre csak (206. kk.) egészen váratlanúl, és sokkal bizonytalanabb hangon ezt mondja: «A hagyományokban való hiány lehetetlenné teszi a következő kérdésekre a biztos feleletet, hogy vajjon *minden* magistratus megvizsgálása a tanács és a törvényszék előtt történt-e, vagy ez eset csak *nehány* magistratusra nézve állott fenn, míg mások részint a tanácsban, részint a törvényszék előtt voltak a dokimasiára kötelezve». A 87. jegyzetben összeállítja az idevonatkozó helyeket. De hiszen az akadályt szerinte csak két hely, a thesmotheták (Dem. in Lept. 484.) és a paredrusok (Pollux VIII. 92.) kétszeres dokimasiájáról szóló képezi. E két helyet tehát, mint a mely *kivételes* eseteket említ, arra nézve, hogy az *összes* tisztviselők mind a tanács, mind a törvényszék előtt megvizsgáltattak volna, nem tarthatjuk irányadónak. De talán sikerült M. és Sch.-nak bebizonyítani azt, hogy *csak* a tanács előtt is történhetett a megvizsgálás? Ezen egy kérdés még hátra van. Lássuk! A 207. lapon így szól M. és Sch.: «Lysias beszédei közöl három a tisztviselők megvizsgálását illető beszédünk van, melyek *mind a tanácsban* tartattak, mint az ὦ ἄνδρες βουλευταὶ, ὦ βουλή-féle megszólítások mutatják; t. i. két vádbeszéd az egyik Evander dokimasiájáról, a másik Philo ellen, s egy védbeszéd Mantitheusért». Eddig úgy látszik, mintha igaza volna M. és Sch.-nak; de a következő sorokban ők maguk teszik tönkre az építményt:

*) Pollux VIII. 85; v. ö. Heffter, 367.

illető hivatalra kiderülhetett.[1]) A birák, mint rendesen, szavazás útján döntöttek az ügyben. Ha vádló nem lépett föl, hihetőleg a thesmotheták intézték a kérdéseket a jelölthöz, s ennek válaszai felett döntött azután a törvényszék, hogy vajjon hiteleseknek látszanak-e? (v. ö. Demosthenes Eubulides elleni beszédét.) Ha szavazás utján megerősíttetett (δοκιμάζειν) a jelölt, rögtön ellátták tisztségének jelvényeivel, és elkezdhette tényleges működését. Kedvezőtlen itélet esetére (ἀποδοκιμάζειν) más büntetés nem érte a jelöltet, mint e kárhoztató itélet természetes következménye, az ἀτιμία egy bizonyos neme, s úgy látszik ezen itélet nem is esik olyan tekintet alá, mint a bünügyi eljárásoknál.[2]) A visszautasitott jelölt helyébe más jelölt lépett, ki amannak visszautasítása vagy halála esetére már előre választatott meg [3]) (ἐπιλαγχάνειν). Ezen körülmény egyszersmind kétségtelenül bizonyítja, hogy a dokimasia a hivatal elvállalásakor történt. Hogy vajjon a vádló azon esetre, ha fellé-

«az első beszéd *archon eponymusnak* (Heffter 100 szt. βασιλεὺς-nak, a mely állítása úgy látszik a beszéd 8. és 12. pontjának rút félreértéséből ered), a másik kettő *tanácsnoknak* dokimasiájára vonatkozik». Mert e példák szerintünk épen csak a thesmotheták (a 9. archon, l. fenn) és a tanácsnokok dokimasiájának kivételességét igazolják, a mennyiben amazok a tanács és a törvényszék, emezek pedig csak a tanács előtt vizsgáltattak meg a fenn közölt és közlendő helyek szerint is. [Van ugyan az Evander elleni beszédben egy hely, a melyet tudtunkkal sem M. és Sch., sem mások nem említnek ugyan, de a mely ezen félreértésre alkalmat adhatna: ez így szól: «ταύτην .. τὴν ἀρχὴν ἀξιοῖ μόνος αὐτὸς καθ' αὑτὸν ἄρχειν, καὶ μετὰ τῆς ἐν 'Αρείῳ πάγῳ βουλῆς τὸν ἅπαντα χρόνον τῶν μεγίστων κύριος γενέσθαι· ὥστε ὑ μ ῖ ν κ α θ ή κ ε ι ν περὶ ταύτης τῆς ἀρχῆς ἀκριβεστέραν τὴν δοκιμασίαν ἢ περὶ τῶν ἄλλων ἀρχῶν ποιεῖσθαι». De a «ὑ μ ῖ ν κ α θ ή κ ε ι ν» szavak elhelyezése következtében e hely minden valószínűség szerint így fordítandó: «... úgy hogy *(épen) titeket* illet, hogy az elöleges vizsgálatot ezen hivatalt illetőleg szigorúbbá tegyétek, mint az más hivataloknál szokásos», a mennyiben az archonokat ti is meg szoktátok vizsgálni, a többi tisztviselők vizsgálatát pedig csakis a Heliaea intézi el.] M. és Schoemann feltevését tehát ez alapon, — ha más bizonyítékokkal nem rendelkezik, — nem tarthatjuk eléggé indokoltnak, s épen azért Pollux tudósításával kezdtük az eljárás ismertetését.

[1]) V. ö. Bekker, Anecd. Graec. I. 235, Pollux VIII. 44. Platner I. 326, 329.

[2]) A következményeket illetőleg a sok hely közől v. ö. Demosth. in Aristog. 779. Hogy a dokimasia ἀγὼν ἀτίμητος, erről M. és Sch. 189. lap.

[3]) Harpocratio s. v. ἐπιλαχών. Hogy ez is visszautasítható volt, ezt mutatja Lysias Evander elleni beszéde.

pett, s a szavazatok egy ötödrészét sem kapta meg, elmarasztaltatott-e ezuttal is a szokásos ezer drachma pénzbirságban, erről nincsenek bizonyítékaink.[1])

Kérdés támad most az iránt, hát a thesmotheták dokimasiájánál milyen volt az eljárás, ha a többi tisztviselők dokimasiájánál való elnökléssel ők voltak megbízva? Erről felvilágosít Demosthenes,[2]) midőn így szól: «Σόλων ... προσέταξε ... τοὺς θεσμοθέτας τοὺς ἐπὶ τοὺς νόμους κληρουμένους δὶς δοκιμασθέντας ἄρχειν, ἔν τε τῇ βουλῇ καὶ παρ' ὑμῖν ἐν τῷ δικαστηρίῳ».azaz: Solon elrendelte, hogy a thesmotheták ... kétszer vizsgáltassanak meg, a tanács és a törvényszék előtt. Platner azt hiszi,[3]) hogy a kilencz archon vizsgálása azért követeltetett meg a tanács előtt is, mert ezeknek itt és a népgyüléseken bizonyos ügyekben előadói szerepök volt, s mert hatáskörük a közigazgatás rendkivül különböző ágaira terjedt ki. Hogy ülnökeik (πάρεδροι) velök együtt vizsgáltattak meg,[4]) erről és magukról az ülnökökről már fentebb szóltunk.

Kivételes volt még a tanács tagjainak dokimasiája. Ezt a tanács saját kebelében intézte el, oly módon, hogy a lelépő tanács vizsgálta meg az új tanács most kisorsolt tagjait.[5]) Vádlóul — úgy látszik — bárki felléphetett, maguk az egyes tanácstagok pedig a tanácsházba[6]) való beléptökkor esküvel kötelezték magukat arra, hogy felfedezik a tanács előtt, ha tudnak valakit a kisorsoltak közől, a ki nem alkalmas a tanácsnokoskodásra. Hogy az eljárásnak még az itt is szokásos[7]) ἀποδοκιμασία mellett sem lehetett bűnügyi természete, az kétségtelen.[8]) A visszautasitott tanácsnok-

---

[1]) V. ö. M. és Sch. 207. l.

[2]) Dem. in Lept. l. f. (484.) A Dindorf-féle szöveg szerint, melyet Télfy is elfogad. (C. J. A. comm. ad 213.) V. ö. Lysiasnak a tanács előtt tartott Evander elleni beszédéből a 6. pontot.

[3]) Platner I. 321.

[4]) Pollux VIII. 92.

[5]) Lys. de Evandri prob. 10.

[6]) Δικαστήριον helyett βουλευτήριον Bekker conjecturája (v. ö. Lysias, edit. Scheibe, Teubner,* praefat. LXV. Hermann, Gr. Staatsalterth. 150 §. 2.) Lys. in Philon. 2-höz. A δικαστήριον szó azelőtt sok nehézségre adott okot. Meier és Schoemann (250. l.) úgy magyarázták a δικαστήριον szót, hogy ezen alkalommal a tanács így neveztetett, a mennyiben mint törvényszék járt el.

[7]) Lys. de Evandr. prob. 6, 15. in Philon. 3, 13, 31.

[8]) L. Lys. in Phil. 26.: «καίτοι δικαίως γ'ἂν, ὅστις φανερῶς ὥσπερ οὗτος προὔδωκε τὴν ἐλευθερίαν, οὐ περὶ τοῦ βουλεύειν, ἀλλὰ περὶ τοῦ δουλεύειν καὶ τῆς

jelölt helyére a pótlására vele egyidejűleg kisorsolt második jelölt lépett.[1])

3. §. A vizsgálatról, különös tekintettel tárgyaira (ἀνάκρισις).

A törvény rendelete szerint, mint Lysias bizonyítja, szükséges volt, hogy a jelölt a törvényszék előtt egész élete folyásáról számot adjon.[2]) Kezdetben még az is vizsgálat tárgya volt, vajjon születése és vagyoni állapota szerint jogosúlt-e a jelölt a hivataloskodásra; Solon törvényhozása szerint ugyanis az utolsó osztály polgárainak (Θῆτες) nem volt szabad hivatalnokoskodniok, s ezek polgári joga csak a népgyűlési vitákban és Heliæában való részvételre szoritkozott.[3]) A fennebbi Lysias-féle hely részletezése a Mantitheusért való beszéden kivűl is több helyen található. Igy kutatás tárgyává tették, vajjon nem tett-e a jelölt kijelölése előtt életében valami törvényellenest? Vajjon magánélete milyen? Tiszteli-e szüleit, vagy ha már meghaltak, gondot visel-e sírjaikra?[4]) Vajjon katonai kötelezettségének eleget tett-e, s vajjon van-e hazai szokás szerint berendezett sírhelye?[5]) Fizeti-e rendesen adóját?[6]) Szóval a vizsgálat a jelölt nyilvános és magánéletének minden mozzanatára kiterjedt.

A heliasták eskűjében[7]) még más szempontokat is találunk az előleges vizsgálat tárgyait illetőleg. Igy, ha valaki más hivatalt már viselt, de hivataloskodásáról még számot nem adott, azaz, ha más hivatalért még felelős (ὑπεύθυνος) volt, továbbá, ha a közpénz-

---

μεγίστης τιμωρίας ἐκκλησιάζοιτε»; és még inkább in Phil. 29: ... τοῦτον ... μὴ κολάσετε, εἰ μή γε ἄλλῳ τινὶ μείζονι, τῇ γε παρούσῃ ἀτιμίᾳ; a mennyiben, mint fentebb említettük, az ἀποδοκιμασία-val az ἀτιμία egy bizonyos neme volt összekötve.

1) Harpocrat. s. v. ἐπιλαχών.

2) Lysias pro Mantith. 9. Az egész beszéd általában igen fontos e tárgyban.

3) Plutarch in Sol. c. 18. Aristot. Polit. II. 9. 4. a rendszabály megszüntéről Plutarch in Aristid. c. 1. és kk.

4) Xenophon, Memorab. Socr. II. 2, 13, v. ö. Lys. in Phil. 20—24.

5) ἠρία ἱερὰ helyett Valesius és Meier olvasásmódja; Blass nem fogadja el Dinarchus Teubner-féle kiadásában.

6) Dinarch. in Aristogit. 17. Pollux VIII. 85. v. ö. Hefftert 23, 24. lapon, ki az εἰ τὰ τέλη τελεῖ-féle kitételt máskép érti.

7) Demosth. in Timocrat. 746 kk.

tárnak tartozott (ὀφείλειν τῷ δημοσίῳ),[1]) nem lehetett államhivatalnok. Hogy mi büntetés érte, ha ezt mégis megkísérlette volna, ezt azon czikkben adjuk elő, a melyben a hivatalbalépéskor esedékes bűntényekről lesz szó. Egy és ugyanazon ember egyszerre két hivatalt, vagy ugyanegy hivatalt két, vagy több ízben nem viselhetett.[2]) Kivételt — úgy látszik — csak a tanácsnokok képeztek, a kik attikai felfogás szerint szintén az államhivatalnokokhoz számíttattak ugyan (τούτων μία ἦν τῶν κληρωτῶν [ἀρχῶν] ἡ βουλὴ τῶν πεντακοσίων, arg. ad Demosth. in Androt. 588. v. ö. Plato, Apol. 32, B: ἐγὼ γάρ, ὦ Ἀθηναῖοι, ἄλλην μὲν ἀρχὴν οὐδεμίαν πώποτε ἦρξα ἐν τῇ πόλει, ἐβούλευσα δέ·), de kétszer is hivataloskodhattak.[3]) Azon bűntények nagy seregéből, a melyek a jelölt magánéletére hozhattak szégyent, kettőt találunk még különösen felemlítve, mint olyanokat, a melyek minden hivataloskodásból kizárták az illető egyént: azon bűntényeket általában, a melyekkel az ἀτιμία büntetés bizonyos nemei jártak karöltve,[4]) s különösen a prostitutio vétkét (ἑταιρία), a mely már Solon törvénye szerint[5]) kizárta a bűnös polgárt minden Attika határain belüli és kivüli hivatalból, még a hírnökösködésből is.

Vannak ezen általánosabb jellegü elveken kivül olyan értesüléseink is, a melyek egyes hivatalnokokra, vagy hivatalos testületekre vonatkoznak.[6]) Igy, hogy a legfönségesebb testülettől indúl-

[1]) V. ö. még Anonym. arg. ad Demosth. in Androt. 591; V. ö. Aug. Boeckh, (die Staatshaushaltung der Athener, Berlin, 1851, 2. Ausg. III. Bde.) I, 506—516.

[2]) V. ö. még Lysias in Nicomach. 29, a honnan kiderül, hogy e törvény áthágása bűntényt képezett ugyan, de nem lehetett épen ritka eset.

[3]) Így pl. Demosthenes is kétszer volt tanácsnok, a 107. Olympias 4. (Demosth. in Mid. 552.) és a következő Olymp. 2. évében (Aesch. de falsa leg. 17). Úgy látszik tehát, hogy Hermann (Karl Friedr., Lehrbuch der griech. Staatsalterthümer aus dem Standpunkte der Geschichte entworfen. 4. Aufl. Heidelberg, 1855) 125. §. 1. alaposan hibáztatja Boeckhet (Staatsh. II. 763), a ki a dolgot kétségbe vonta. Hyperid. pro Lycophr. 14 (Blass) szerint Lycophron azt mondja magáról: «ὑμεῖς . . . με . . . φύλαρχον ἐχειροτονήσατε, ἔπειτα εἰς Λῆμνον ἵππαρχον, καὶ ἦρξα αὐτόθι δύ' ἔτη τῶν πώποθ' ἱππαρχηκότων μόνος», stb. Ilyesmi csak Attikán kívül történhetett.

[4]) Erről l. Andocid. de myst. 73. és kk.

[5]) Aesch. in Timarch. 21. v. ö. Dem. in Androt. 591. Télfy C. J. A. comm. ad 178.

[6]) Ezek felsorolását ugyanavval indokoljuk, mint fennebb a dokimasia szükségességének specialis eseteiét.

junk ki, különösen a közvetlenül Solon utáni időkben nem minden polgár léphetett be az Areopagus tanácsába, hanem azok, a kik a mellett, hogy születés és vagyon tekintetében az első helyet foglalták el, minden tekintetben mocsoktalanúl éltek.[1]) De az egyéni derékség még nem volt az egyedüli kivánalom; az Areopagus tanácsába ugyanis csak az évenkint hivataláról leköszönő kilencz archon léphetett (προσετίθεντο),[2]) de ezek is csak akkor, ha hivataloskodásukról a törvénynek megfelelőleg számot adtak, tehát felelősek nem maradtak (ἀνυπεύθυνος). Mindez, a mint fennebb említettük, arra utal, hogy az előleges vizsgálat alól az Areopagus tagjai sem voltak kivéve.

Az archonokról azt kell megjegyeznünk, hogy az athenaei nép által ujonan választott polgárok nem lehettek még a tíz szónok korában sem archonokká, hanem csak azoknak fiai, de csakis akkor, — ezt teszi még hozzá a törvény, — ha polgárnőtől és törvényszerű eljegyzés (ἐγγύησις) által megelőzött házasságból származtak.[3]) Testileg tehetetlen, nyomorék (ἀδύνατος) ember nem sorsoltathatott az archonok közé;[4]) a második archon választása-

[1]) Philochori fragm. 58. Télfy, C. J. A. 61. szám a. V. ö. Isocrates, Areopag. 37. Az Areopagus tekintélyének hanyatlásáról általános a panasz a tíz szónoknál; különben lesz még bővebben róla szó.

[2]) Igy Plutarch. in Solon. c. 19, az elején, v. ö. Pericl. c. 9. Azon kétséget, hogy csak a hat thesmotheta léphetett volna be a tanácsba (l. arg. ad Dem. in Androt. 588/9.) valószinüleg azon már említett körülmény okozta, hogy a «thesmotheták»-féle megnevezés mind a kilencz archonra alkalmaztatott. — Solon, mint Plutarch idézett helyeinek elsejéből kiderül, archon eponymus létére is belépett a tanácsba.

[3]) Demosth. in Neaer. 1376. Demosth. e helye ellenében Hermann, ugyancsak Demosth. egy más helyével (in Eubul. 1319, 1320) bizonyítva, azt állítja, hogy a kilencz archonnak és a papoknak legalább harmadizű (ἐκ τριγονίας) polgároknak kellett lenniök (Hermann Gr. Staatsalt. 149. §. 6.); míg ellenben Schoemann (Gr. Alt. I. 429.) Demosthenes általunk is felhasznált helyéhez ragaszkodik. Említettük már, mennyire bajos a többé-kevésbbé egyoldalú és nagyon subjectiv jellegű görög szónokokkal argumentálni: részünkről tehát nem kifogásolnók az általunk használt helyet, a melyben törvényt idéz a szónok, azzal, a melyből a törvényt magunknak kell előbb, talán hibásan, megalkotnunk. Igy történt, hogy Pollux (VIII. 85) értesítésére, «ἑκατέρωθεν ἐκ τριγονίας» sem reflectáltunk, melyet Heffter (23. l.) eltogadott.

[4]) Lysias pro inval. 13.

kor pedig az egyéni derékség és erkölcsösség különösen tekintetbe vétetett.[1])

Dinarchus szónok szerint annak, a ki mint hadvezér, vagy mint nyilvános szónok meg akarta a nép bizalmát nyerni, törvényes gyermekekkel és Attika határán belül fekvő földbirtokkal kellett birnia, hogy képes legyen azon törvényszabta kezesség letételére, a melyet fontos szerepe igényelt.[2]) Harczban járatlan, vagy elintézetlen pörbe keveredett egyén nem lehetett hadvezér.[3]) A papok megvizsgálásáról[4]) már fennebb tettünk említést; ez egyike volt a legszigorúbbaknak. Mindenekelőtt születése esett a jelöltnek vizsgálat alá, mert nem mindenki lehetett pap, a ki akart, hanem csak azok, a kik bizonyos papi nemzetségekből származtak.[5]) Annál kevésbbé volt zsellér (μέτοικος) vagy idegen (ξένος) pappá választható.[6]) De még a mondottak közől is csak a törvényes fiú juthatott papi állásra, míg a fattyú a papságból ki volt zárva.[7]) A paptól és papnőtől[8]) egyaránt szüzesség és jó erkölcs követeltetett, s a prostitutio (ἑταιρία) mint gátló akadály a papi hivatalokat illetőleg is ki van emelve Aeschines fennebb említett helyén. Végül fel kell még említenünk, hogy a tanácsnokoknak, a népgyülés és a Heliæa tagjainak[9]) bizonyosan, s talán a tulajdonképeni tisztviselőknek is bizonyos kort kellett betölteniök, ámbár Hermann (Gr. Staatsalt. I. 149 §. 8.) e tekintetben eltér a tudósok nagyobb részének (Meier és Schoem. 204. l. Schoem. Gr. Alt. I. 430. Heffter 23. stb.) véleményétől, a kik a tanácsnokoknál és biráknál szükséges

---

[1]) Demosth. in Neaer. 1370. Hogy az ἀνδραγαθία szó nem a származásra értendő, erről v. ö. Heffter 21. kk.; különben e szokásról mint a «régi jó idők»-éről emlékszik meg Demosthenes.

[2]) D. in Demosth. 71. Ugyanott látható, hogy a törvény kijátszása sem volt ritkaság.

[3]) Syrian. in Hermogen. stat. 319. Télfy, C. J. A. 330, 331. sz. a.

[4]) A nem philologus olvasót figyelmeztetjük, hogy az attikai papoknak hivatalos jellegük volt.

[5]) Schol. in Aesch. in Timarch. 19.

[6]) Demosth. in Eubul. 1314.

[7]) Ross. Incript. graec. III. p. 52.

[8]) Etym. Magn., Hesychius.

[9]) Pollux azt mondja (VIII. 122), hogy a Heliaea tagja csak tisztességes (ἐπίτιμος) és a közpénztárnak nem adós polgár lehet. Hogy a Heliaea tagjai formaszerű előleges vizsgálatnak lettek volna alávetve, mint pl. a tanács tagjai, ennek nyoma nem található.

harmincz éves kort[1]) a többi hivatalnokokra nézve is kötelezőnek hiszik.

Ezek azon hagyományok, a melyeket az egyes tisztviselők elöleges vizsgálatának tárgyaira vonatkozólag közölhettünk; azon tisztviselőkről, a kiket a források nem említnek fel különösen, feltehető, hogy dokimasiájoknál azon rendszabályok voltak érvényben, a melyek a vizsgálatról általában vannak reánk hagyományozva.

S most egy talán feltünő jelenséget kell észrevennünk. Hiában tanulmányozzuk végig a forrásokat, sehol sem akadunk oly követelményre az attikai köztisztviselők e megvizsgálását illetőleg, a mely egy modern qualificationalis törvény fogalmához legkevésbbé is hasonlítana. A modern törvényhozás mindazt, a mi egy attikai tisztviselő-jelölttől követeltetett, úgyszólván csak hallgatólag feltételezi, vagy a büntetlen előélet, s kiállt büntetés követelményében foglalja össze; a tisztviselők magánéletéről pedig épen alig tesz említést. A modern qualificationalis törvény követelményei, hogy úgy mondjuk, ott kezdődnek, a hol az attikai törvények követelményei végződtek. Az attikai törvényhozás említést sem tesz szellemi-, annál kevésbbé szakműveltségről, a mely a mi törvényhozásunk (ha nem is a magyar közmondás) szerint az állami hivatalra való qualificatio csaknem egyedül hangsulyozott követelményét képezi; úgy, hogy korunk és az ó-kor közt e tekintetben párhuzamot vonni közös alap hiányában majdnem lehetetlen. Azért azt hiszszük, leghelyesebben járunk el, ha e jelenség okát magokban a régi attikai állami és társadalmi viszonyokban keressük, s így főkép azon két tényezőben leljük azt fel, melyeknek egyikét Attika polgárainak rendkivül democraticus irányú és élénk politikai érzéke, a másikát pedig a szellemi műveltségnek aránylag kevés individuum által való képviselése képezi; amaz képességet adott az állampolgárnak az akkori hivatalos teendők becsületes ellátására, emez lehetetlenné tette olynemü igények kifejlődését a szakmüveltség tekintetében, mint a milyenek a sophisták megjele-

---

[1]) L. Xenophon, Memorab. Socr. I, 2, 35. A következő törvényről: «μήτε ἄρχειν τὸν σφόδρα νέον, εἰ καὶ ἄριστα δοκοίη γνώμης εἶναι», Stobaeus serm. 106. azt hiszi Hermann, hogy hamar elévült. Plato azonban (Leges, 785 B.) azt gyaníttatja velünk, hogy korában a harmincz éves kor a többi hivatalnokokra is kötelező volt. Suid. s. v. ἐφέται szerint epheta csak ötven éven felüli egyén lehetett.

nése után a szakművelődésre vezető eszközök terjedésével részben létre is jöttek, idő folytával pedig megerősödhettek volna, ha viszont épen e korszak egyszersmind Athenæ politikai nagyságában fordulópontot nem képezett volna.

4. §. A hivatal elvállalásakor esedékes bűntényekről.

A ránk hagyományozott példákból való elvonás utján három neme határozható meg a hivatal elvállalásakor esedékes bűntényeknek, a melyek nagyobbrészt a dokimasia szabályainak áthágásából, vagy kijátszásából keletkeztek, s ennélfogva túlnyomó számban negativ jellegüek. Először, ha valaki az előadott qualificatio hiányában kisérlette meg hivatalba jutni; másodszor, ha valaki hivatalos teendő ellátására önként jelentkezett volt, de midőn a sors őt választotta, nem fogadta el az illető hivatalt; s harmadszor, — ez volt természetesen a legritkább eset, — ha valaki sem a dokimasia szabályaival, sem a törvényekkel nem törődve erőszakkal, csalás, vagy megvesztegetés utján foglalt el valamely hivatalt.

Hogy az első kategoriába tartozó bűntények mily természetüek lehettek, ez, mint fennebb említettük, az előleges vizsgálat tárgyainak előadásából kiderül, s ezért e tárgyról hosszasabban szólanunk felesleges. Hogy törvényekben ily esetek meggátlására nem volt hiány, az természetes. Elég tájékozást ad ide vonatkozólag magában a következő Suidasból és Demosthenesből egybekapcsolt törvény, a mely szerint, ha valami becstelenségben elmarasztalt (ἄτιμος) vagy a közpénztárnak adós egyén valamely hivatalos teendő ellátására jelentkezett, ez ellen akármelyik polgár ἔνδειξις-sel élhetett a thesmothetákhoz; [1]) a thesmotheták pedig a heliasták törvényszéke elé vezették az így feljelentetteket (εἰσάγειν), [2]) a hol az illetékes birói osztály (δικαστήριον) büntetésöket megállapította, a mely többnyire, a közpénztárnak adósokkal szemben pedig mindig a halál volt.[3])

---

[1]) Suid. s. v. ἔνδειξις.

[2]) Dem. in Timocrat. 707. Az ἔνδειξις-nek azon esetről a tényleg hivataloskodó prytanok és proedrusok ellen, a melyről Demosth. e helyén szó van, később a maga helyén teszünk említést.

[3]) Dem. adv. Lept. 504. A ἑταιρία-ra: Aesch. in Tim. 21, Solon törvénye, a mely szerint a magát prostituáló ember eo ipso ἄτιμος (becstelen) lévén, ily esetekben halállal lakolt.

A második csoportbeli bűntényekre például a sors által választott nyilvános birák (διαιτηταὶ δημόσιοι) szolgálnak. Ezekről Pollux azt mondja, hogy a becstelenség (ἀτιμία) büntetése volt kiszabva azon biró számára, a ki nem fogadta el a számára kisorsolt ügyet.[1]) Volt különben annak egy törvényszerű módja is, hogy valaki megszabaduljon egy ráruházott hivataltól, ha ugyanis betegséget vagy tehetetlenséget hozva fel indokaiúl esküt tett arra, hogy a hivatal teendőit ellátni nem képes. Ezen eskü neve ἐξωμοσία volt. Hogy azonban e szabadsággal széltében visszaélés ne történjék, mindenki fel volt jogosítva az ἐξωμοσία-t tevőknek ellenmondani, azaz esküjöket ellenesküvel (ἀπωμοσία) kétségbevonni, a mi két fél között természetesen pörre vezetett.[2])

Hogy a hivatal elvállalásánál a harmadik kategoriába sorozott bűntényekre igen kevés példánk maradt, az természetesnek látszik olyan államszerkezet, s a politikai féltékenység olyatén kifejlettsége mellett, mint a milyennel az attikai demokratiában ismerkedünk meg. Magában Athenae városában ilyen bűntényt majdnem lehetetlen elképzelni, ha t. i. nem volt egyszersmind a kormányforma változásával, vagy olyan, nagyobb jelentőségü és erőszakosabb mozgalmakkal összekötve, a melyekről szólni már

[1]) Pollux VIII. 126. E rendelkezés első tekintetre képtelennek, vagy túlszigorúnak látszik; ezt állítja Meier M. E. is «Die Privatschiedsrichter und die öff. Diäteten Athens». Halle, 1846, 4. cz. művének 15. lapján, és azért Pollux szövegéhez emendatiót javasol. A szótáríró e helyéről Meier emendatiójával szemben nálunk dr. Télfy szólt (C. J. A. comm. ad 569, és Συγγρ. Ἑλλ. 51. és kk. l.) s kimutatta, hogy Pollux tudósítása érthetővé válik, ha meggondoljuk, miszerint a diaetetákát senki sem kényszerítette arra, hogy megválasztásuk végett jelentkezzenek. Önkéntes jelenkezésök által tehát kötelezték magukat arra is, hogy minden nekik kisorsolt ügyben biráskodni fognak. Vétségök így világossá válik, és mint negativ jellegű, szintén a kötelességmulasztások rovatába esik. De azt is kimutatja T., hogy ezen intézkedés szükséges is volt a diaeteta rendszer mellett. A diaeteták ugyanis a heliasták törvényszékével szemben azért képeztek sok ügyben első forumot, hogy amazok ne legyenek kénytelenek folytonosan együtt ülni, s hogy a polgárok hivatásuktól vagy teendőiktől igen gyakran el ne vonassanak (Schol. ad Demosth. in Androt. 593, 24). Ekkora jelentőségük mellett képzelhető, mekkora zavarokra adott volna okot, s mennyire kárára vált volna ez a pörlekedő feleknek, ha a törvény el nem tiltotta volna a diaetetáknak az ügyek közötti válogatást.

[2]) Pollux VIII, 55—56; v. ö. Dem. de fals. leg. 380.

nem a mi feladatunk többé, hanem a történetbuváré. Pedig hogy mégis előfordult, ha módjáról számot nem adhatunk is, azt el kell hinnünk, mert Aeschines és Demosthenes a szószékről nyilvánosan lobbantották ellenfeleik szemére.[1]) Hogy fogalmat adjunk arról, mit értünk az ilynemü bűntény alatt, erre nézve talán elég lesz a következő specialis eset megemlítése, a mely különben valóban ezen rovat alá tartozik, ha a heliasták törvényszékét, mint a mely az állam ügyeire nagy befolyással bírt, attikai felfogás szerint[2]) tisztviselői karnak tekintjük. Ha ugyanis a heliasták törvényszéke összehivatott, valamennyi biró (δικαστής) a piaczra ment, s ott sorsot húztak, hogy az abc 10 első betüjével jelölt tíz szakasz közől ki melyikben itéljen. A sorsot vető bárczát azután az illető szakasz kikiáltója a birói hatalom jelvényeivel, az illető betűvel ellátott táblácskával és bottal cserélte fel. Ha már most valamely biró a nélkül, hogy a sors épen az illető dicasteriumba juttatta volna, tényleg részt vett annak ülésein, oly bűntényt követett el, a mely ezen harmadik kategoriába tartozó bűntényekre nagyon emlékeztet. Ezen eset képezhette hihetőleg egyik legszelidebb nemét is e bűntényeknek, miért is a büntetés csak a bűnös vagyonát érte. De más tekintet alá jönnek az Attika határán kivül levő hivataloknál történt e nemü visszaélések, a melyek könnyebben voltak kivihetők, de az államra nagyobb veszedelemmel jártak, s nagyobb büntetéssel is sujtattak. Talán felesleges emlitenünk, hogy főkép az ál-követeket értjük, kik megbizás nélkül magánérdekből visszaélhettek azon körülménynyel, hogy Attikán kivül bajosabb volt az ellenőrzés. Hogy ez nem lehetett épen ritkaság, igazolják ezt Aeschines és Demosthenes ismeretes beszédei, a melyek közől az utóbbi a következő törvényt is tartalmazza: «ha

---

[1]) Aesch. in Timarch. 106. οὗτος γὰρ ταύτην τὴν ἡλικίαν ἔχων, ἣν ὑμεῖς ὁρᾶτε, οὐκ ἔστιν ἥντινα πώποτ' οὐκ ἦρξεν ἀρχὴν, οὐδεμίαν λαχὼν οὐδὲ χειροτονηθεὶς, ἀλλὰ πάσας παρὰ τοὺς νόμους πριάμενος. Az ezután felhozott két példából azonban a dolog lényegére nézve semmi új értesítést nem találunk, a mint ezt a nagy szavakat kedvelő Aeschinesnél már megszoktuk. Az első példa csak ennyit mond: «λογιστὴς γενόμενος»; a másik példában említett hivatal pedig Attikán kivül volt. Ép oly kevéssé részletezi Demosth. (in Theocrin. 1331) azon állítását, hogy . . καὶ τὴν ἀρχὴν, ἣν ἐκεῖνος ἄρχων ἐτελεύτησεν, ἱεροποιὸς ὢν, παρὰ τοὺς νόμους ἦρχεν οὗτος, οὔτε λαχὼν, οὔτ' ἐπιλαχών . . .

[2]) Aristoteles a törvényszékben vagy a népgyülésen való részvétet ἀρχὴ ἀόριστος-nak nevezi. L. Platner, I. 316.

valaki ámbár sem a tanács, sem a nép meg nem választotta, követül megy valahová, halál legyen a büntetése».[1])

MASODIK FEJEZET.

A tisztviselők esküjéről.

A hivatalos kötelességekre vonatkozó eskü bizonyos tekintetben a δοκιμασία kiegészitéseül tünhetik fel; mert ha a vizsgálat bizonyos jelölteknél bármi okból elvesztette volna jelentőségét, az ilyen eskü lehetett hivatva biztosítékot nyujtani arról, hogy a jelölt fel nem fedezett eddigi hibáitól hivataloskodása idején őrizkedni fog, s hogy eljárását általában a törvényekhez fogja alkalmazni.

Hogy már most vajjon minden tisztviselő-jelölt köteles volt-e ünnepélyes, és a hivatalos teendőkre vonatkozó esküt tenni, erről hallgatnak a források. Annyi bizonyos, hogy az előleges vizsgálat alkalmával a jelöltnek be kellett a hivatalra való érdemességét és képességét bizonyítania, s ez szerintünk legtöbb kérdésre vonatkozólag csak eskü utján volt lehetséges. Ezt igazolja a két fenmaradt esküminta is, a melyek tárgyát nemcsak a jövendő hivatalos kötelességek, hanem a jelöltek előéletére vonatkozó adatok is képezik.[2]) Hogy tehát az ἀνάκρισις alkalmával minden tisztviselő tett hivatalos esküt, ezen nem kételkedünk; csak az a kérdés, vajjon ezen eskü egyszersmind a hivatalos kötelességekre is vonatkozott-e, s ünnepélyesen történt-e? Mert ellenkező esetben nem mint óvóintézkedés, hanem úgyszólván mint az előleges vizsgálatnak πίστις-e volna számbaveendő. S bár e kérdést tudósítások hiányában függőben hagyjuk, részünkről addig is, míg egy nálunknál hivatottabb tisztába nem hozza,[3]) azon véleményben vagyunk,

---

[1]) Dem. de falsa leg. 380.

[2]) L. a heliasták esküjében (Demosth. in Timocrat. 747) . . . καὶ γέγονα οὐκ ἔλαττον ἢ τριάκοντ' ἔτη. Dionysos papnőiében (Demosth. in Neaer. 1371) Ἁγιστεύω καὶ εἰμὶ καθαρὰ καὶ ἁγνὴ ἀπὸ τῶν ἄλλων τῶν οὐ καθαρευόντων, καὶ ἀπ' ἀνδρὸς συνουσίας . . . stb. Alkalmilag felemlítjük, hogy Schoemann a heliasták esküjét, a mint az Demosthenes szövegében hagyományozva van, hamisítottnak tartja (Alt. I. 347. 3. jegyz.). Platner meg (I. 81) azt hiszi, hogy a heliasták esküje nem birói, hanem általános polgári eskü volt, a melyben az egyén az állam iránt való kötelességei hü teljesítését fogadta.

[3]) Eddig tudtunkkal csak Schoemann (Alt. I. 434.) van a mi véleményün-

hogy, ha a források ilyen esküről minden tisztviselőt illetőleg nem emlékeznek is meg, lehetetlenné sem teszik hallgatásukkal annak létét.[1])

---

kön. Általában e tárgygyal igen röviden végeznek a jelenkori írók. S ez helyes. Önálló értekezés talán csak nálunk jelent meg e tárgyról (Pintér Ede «Az attikai eskü kapcsolatban a democratia főbb intézményeivel», a lugosi főgymn. 1880/1. évi értesítőjében), de birálatának elolvasása után (Egyet. Philol. Közlöny VI. évf. I. füzet, 85. lap) megvalljuk, nem iparkodtunk vele megismerkedni, habár a birálatot is fogyatékosnak és nem sok szakismerettel irottnak tartjuk. Nem is azért viseltetünk az értekezés iránt előitélettel, mert, mint a biráló megrovólag szól, csak tizenegy lapra terjed; hanem a többi közt épen azért vonjuk alaposságát látatlanban is kétségbe, mert e tárgyról, a hol a források tökéletesen cserben hagynak, ama tizenegy lapnak csak felén is tudott a szerző «értekezni». Egyszóval: nem tartjuk a tárgyat olyannak, a mely önálló feldolgozást megérdemelne.

[1]) Ezen véleményünkre azon ellenvetést lehetne tenni, hogy az általunk ismert eskük közől egyetlen egy sem tétetett le az ἀνάκρισις alkalmával a Heliaea előtt. [A heliasták esküjéről Pollux VIII. 122: ὤμνυον δὲ ἐν Ἀρδήττῳ δικαστηρίῳ Ἀπόλλω πατρῷον καὶ Δήμητραν καὶ Δία βασιλέα. ὁ δὲ Ἄρδηττος etc. V. ö. Harpocr. s. v. Ἄρδηττος (Télfy, C. J. A. 561. Ἀρδηττός) Suidas, Hesychius, Etymol. Magn. s. v. Ἄρδηττος. Aesch. in Ctes. 6; Andocid. in Alcib. 3, 9; Andocid. de myst. 91; Plato, Apol. Socr. 35. C. stb. A thesmotheták esküjéről: Pollux VIII. 86: ὤμνυον δὲ οὗτοι πρὸς τῇ βασιλείῳ στοᾷ, ἢ ἐπὶ τοῦ λίθου.... εἶτα ἐντεῦθεν εἰς ἀκρόπολιν ἀνελθόντες ὤμνυον ταῦτα. (helyesebben ταὐτά.) A hadvezérekről Dinarch. in Phil. 2:... ἐπιωρκηκὼς ὃν ὤμοσεν ὅρκον μεταξὺ τοῦ ἕδους καὶ τῆς τραπέζης.... A tanácsnokok esküjéről Lysias adv. Philon. 1: ἐγὼ δὲ ὀμόσας εἰσῆλθον εἰς τὸ βουλευτήριον stb. v. ö. Xenoph. Memorab. I, 1, 18; Dem. in Mid. 551; in Neaer. 1346.) Dionysos papnői esküjéről: Demosth. in Neaer. 1371:... ὅταν ἐξορκοῖ τὰς γεραρὰς ἐν κανοῖς πρὸς τῷ βωμῷ, πρὶν ἅπτεσθαι τῶν ἱερῶν. Kivéve tehát a diaeteták eskütételének helyét (Demosth. in Callipp. 1244) valamennyi értesítésben meg van az eskütétel helye nevezve.] Részünkről épen azt találják feltünőnek, hogy nemcsak a szótárírók, hanem a szónokok is az eskütétel *helyére* az említett tisztviselőknél, a heliastáknál és a tanácsnokoknál bizonyos súlyt látszanak fektetni, s hogy továbbá az eskütétel említett helyei mind különbözők. Úgy hogy könnyen azt hihetné valaki, hogy ezen körülmények *épen csak ezen* tisztviselők esküinek felemlítésében, különösen a mi a szótárírókat illeti, bizonyos szerepet játszottak.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az ellenőrzésről a hivatal viselése közben, különös tekintettel a bűntények megtorlására.

Első rész. Az ellenőrzésről.

A főelv a tisztviselőkkel szemben való büntető eljárásra Demosthenesnél[1]) található. E szerint illő ugyan, hogy minden törvényellenesen cselekvő megfelelő büntetéssel sujtassék; de kiváltképen a tisztviselők ellen legyen az eljárás szigorú. Ezért alkotta már Solon, úgymond a szónok, magánemberekkel szemben lassúbb menetűnek a büntető eljárást, míg a tisztviselők megbüntetésére gyors, rendkivüli eljárásokat rendelt; mert belátta, hogy emezek törvényellenes tettei jobban veszélyeztetik az állam egységét, a melynek felforgatása után már késő volna a büntetésről gondoskodni.

ELSŐ FEJEZET.

Az ellenőrzésről, tekintettel az összes hivatalnokokra.

1. §. A törvényőrök (νομοφύλακες) *és az Areopagus által való ellenőrzésről.*

A tisztviselők hivataloskodására egy ideig külön hivatalnokok is ügyeltek, az u. n. νομοφύλακες[2]) (törvényőrök), a kik törvénytelenség esetére büntetőleg (ζημιοῦντες) is följéphettek.[3]) Ezen

---

[1]) Demosth. in Aristogit. II. 801: ... δεῖ ... ὑμᾶς ἅπαντας μὲν ἀπείργειν καὶ κωλύειν τοὺς παρανομοῦντας, πολὺ δὲ μάλιστα τοὺς ἐν ταῖς ἀρχαῖς ὄντας .... διὸ καὶ τὰς τιμωρίας ὁ Σόλων τοῖς μὲν ἰδιώταις ἐποίησε βραδείας, ταῖς δ' ἀρχαῖς .... ταχείας, ὑπολαμβάνων τοῖς μὲν ἐνδέχεσθαι καὶ παρὰ τὸν χρόνον τὸ δίκαιον λαβεῖν, τοῖς δ' οὐκ ἐνεῖναι περιμεῖναι. τὸ γὰρ τιμωρησόμενον οὐχ ὑπέσται τῆς πολιτείας καταλυθείσης. V. ö. Sallustius meglepően hasonló gondolatmenetével (Catil. 52): «Nam cetera tum persequare, ubi facta sunt: hoc, nisi provideris, ne accidat, ubi evenit, frustra judicia implores. capta urbe nihil fit reliqui victis».

[2]) Suidas, s. v. νομοφύλακες, s hozzáteszi, hogy nem szabad őket a thesmothetákkal összezavarni. Pollux VIII. 94. nem emlékszik meg efféle szerepökről.

[3]) Stobaeus serm. 42. Télfy, C. J. A. 217. sz. a.; hogy mi módon, nem tudjuk.

hét személyből álló hivatalnok-testület Pericles korában jött létre, midőn Ephialtes az Areopagus tanácsától az állami ügyek feletti főfelügyelés jogát elvévén, azt reájuk ruházta. Működésöknek azonban egyáltalában semmi nyoma sem vehető észre;[1]) s úgy látszik, hogy midőn az Areopagusnak régi hatalma részben ismét visszaadatott, a törvényőrök testülete elvesztette hatáskörét.

Csak keveset tudunk az Areopagus említett fő-felügyeleti jogáról is,[2]) de különösen azon eszközökről, a melyek e jogának gyakorlásában rendelkezésére állottak. Az Areopagus Athenæ történelmének azon korában állott hatalmának tetőpontján, a melyből igen kevés, és tökéletlen értesítés jutott el hozzánk; s egyáltalában nincs határozott tudomásunk azon mód felől, a melylyel a Solontól a tíz szónokig terjedő korban a hivatalnokokra felügyelt, azokat felelősségre vonta, valamint birói illetékességének határa felől sincs e korból pontos ismeretünk a heliasták törvényszékével szemben.[3]) A mi keveset az Areopagusról mondani lehet, az csakis az Euclides utáni időre esik, a midőn az Ephialtes által elvett[4]) főfelügyeleti jog neki részben ismét visszaadatott,[5]) már a menynyire ez a korlátlan demokratiához szokott nép egészen megváltozott gondolkodásmódja mellett lehetségessé vált. Ezen általános főfelügyeleti jogához képest az Areopagus a tíz szónok korában állandó bizottságot képezett különösen a nyilvános jellegü büntények felfedezésére, a tényálladék felkutatására, és legfellebb még a bűnösség felett való véleményadásra, még pedig oly módon, hogy

---

[1]) V. ö. Schoemann, Alt. I. 361. A tíz szónok tudtunkkal meg sem emlékezik róluk.

[2]) Plutarch Solon. c. 19: τὴν . . . . βουλὴν ἐπίσκοπον πάντων, καὶ φύλακα τῶν νόμων ἐκάθισεν.

[3]) V. ö. Schoemann, Alt. I. 523. Csakhogy ő túlságosan kevésre becsüli értesüléseinket; mert a 10 szónok korában a Harpalus-féle ügyre vonatkozó beszédek mégis adnak némi tájékozást az Areopagus e korban viselt szerepéről. Ugyanezen helyen Schoemann kétségtelennek mondja, hogy az Areopagus a tisztviselők előleges vizsgálatánál, és felelősségre vonásánál is befolyással birt, habár nem ő intézte is azt, hanem csak arra volt hivatva, hogy az illető tisztviselőket méltatlanoknak, vagy büntetésre méltóknak jelentse ki.

[4]) Argum. ad. Isocrat. Areopagit. Plutarch. Pericl. c. 7, 9.

[5]) Andocid, de myst. 84, Tisamenus psephismájából. Boeckh, C. Inscr. I. p. 144. A bizonyítékok közlése nélkül l. Schoem. Alt. I. 526 kk.

a népgyülésnek és a Heliæa törvényszékének *alárendelt* szerepet játszott, a mennyiben mig az ő eljárása többnyire a nép megbizásán alapult, s inkább ellenőrző jellegü volt, addig a bűnösség kérdése felett való döntés, és a büntetés kimondása legtöbb esetben a Heliæa illetékessége alá tartozott.

Nem szenved különben kétséget, hogy fő-felügyelő jogának megfelelőleg, bármennyire megcsorbult is idő folytán e jog, megbizás nélkül is indíthatott az Areopagus vizsgálatot,[1]) bár ismereteink épen a felől legfogyatékosabbak, mely esetekben és mi módon folyt be az Areopagus a népgyülés megbizása nélkül, sőt talán a Heliæától is függetlenül a tisztviselők ellenőrzésére és megbüntetésére. Azon eset, a melyet Schoemann (Alt. I. 526, kk.) a tisztviselőknek az Areopagus által való ellenőrzésére[2]) egyetlennek mond, a következő: Bizonyos Theogenes nevü második archonnak (ἀ. βασιλεὺς) Stephanus egy hetærától — Neærától — származott lányt jegyzett el, mintha tisztességes házasságból származott volna. Phanonak (ez volt a leány neve) mint a második archon feleségének kötelességévé vált már most bizonyos szertartásokon részt venni, s a többi közt Dionysos γεραραί (v. γέραιραι) nevű papnőit is megesketni. Mindezt meg is tette Phano. A hivatalos év végével értesülvén az Areopagus tanácsa az ügyről, vizsgálatot indított Theogenes neje ellen, s miután törvénytelen származása rábizonyult, Theogenest pénzbirságban marasztalta el; de e birság csak akkora lehetett, a mennyinek kivetésére az Areopagus jogosult volt, és nem nyilvánosan kihirdetett itélet utján, mert nem állott jogában úgy büntetni, a hogy neki tetszett.[3]) Hogy az Areopagus ezuttal maga vetette ki a pénzbüntetést (ἐπιβολή, a mire különben minden valóságos attikai tisztviselő fel volt jogosítva), ennek okául Platner (I. 33.

---

[1]) Dinarch. in Dem. 50: Ἀνάγκη τὴν βουλὴν . . . τὴν ἐξ Ἀ. π. κατὰ δύο τρόπους ποιεῖσθαι τὰς ἀποφάσεις πάσας. τίνας τούτους; ἤτοι αὐτὴν προελομένην, ἢ ζητήσασαν τοῦ δήμου προστάξαντος αὐτῇ. χωρὶς τούτων οὐκ ἔστιν ὅντινα τρόπον ποιήσαιτ' ἄν.

[2]) Helyesebben: megbüntetésére. Mert az Areopagus ellenőrző joga kül. Dinarch. (in Dem. 50.) már említett tudósítása mellett kétségbevonhatatlan.

[3]) Dem. in Neaer. 1372: . . . ἐζήτει τὴν γυναῖκα ταύτην ἥτις ἦν, καὶ ἐξήλεγχε . . . . καὶ ἐζημίου τὸν Θεογένην ὅσα κυρία ἐστὶν, ἐν ἀποῤῥήτῳ δὲ καὶ διὰ κοσμιότητος· οὐ γὰρ αὐτοκράτορές εἰσιν, ὡς ἂν βούλωνται, Ἀθηναίων τινὰ κολάσαι. A büntetésről még később lesz szó.

34.) azt tartja, hogy ezen ügyben perlekedő felek hiányában törvénykezési eljárás létre nem jöhetett. Az esetet e szerint rendkivülinek kell felfogni.[1]) Dinarchus szónok ugyan azt mondja, hogy az Areopagus jogosult a törvény ellenére cselekvőket számüzni, vagy halállal büntetni;[2]) de az előtt, a ki e helyet a többi idevonatkozó helyekkel összehasonlítva átolvassa, felesleges említenünk, hogy a szónok ezen állítását betűszerinti értelemben venni nem szabad.[3]) Részünkről majdnem bizonyosnak tartjuk tehát, hogy rendes körülmények között az Areopagus szerepe még akkor is a néphez vagy talán a Heliææhoz is intézett jelentésen (ἀπόφασις) végződött, ha a vizsgálatot megbizás nélkül inditotta meg.[4])

Kétségen kivül kötelezve volt az Areopág ilyen jelentéstételre azon túlnyomóan számosabb esetekben, ha a vizsgálat meginditásával a népgyülés részéről bizatott meg.[5]) Mint említettük, ezen jelentések nem birtak az elintézett bűnügy jellegével, hanem a nép a jelentés vétele után[6]) a Heliæára bízta[7]) a bűnösség kérdése felett való végleges döntést és a büntetés kimondását.[8]) A

---

[1]) Platner ugyanitt említi, hogy Demosthenes is ἐπιβολή-val büntettetett az Areopagus által, mert egy pört περὶ τραύματος nem folytatott.

[2]) Dinarch. in Dem. 6: ... τοὺς ... παράνομόν τι τῶν ἐν τῇ πόλει διαπεπραγμένους ἐκβαλεῖν ἢ θανάτῳ ζημιῶσαί (ἐστι κυρία).

[3]) Ellensúlyozására elég a később említendő Hyperides-féle hely (in Demosth. 5. (8) 17.) magában is.

[4]) V. ö. Dinarch. in Dem. 50.

[5]) V. ö. Dinarch. in Dem. 53 s kk. 55: ἡ βουλὴ .... ζητεῖ τὰ προσταχθέντα ὑφ' ὑμῶν. 3: ζητεῖν προσετάξατε τῇ ἐξ 'Α. π. βουλῇ .... ἵνα ἀποφηνάντων τούτων ὑμεῖς τιμωρήσησθε τῶν ἀδικημάτων ἀξίως. V. ö. 7.

[6]) Dinarch. in Dem. 105: παρειλήφατε παρὰ τοῦ δήμου τὸ πρᾶγμα τὸ γεγενημένον εἰδότος, τιμωρίας δ'ἕνεκα τῆς κατὰ τῶν ἐνόχων ὄντων ταῖς ἀποφάσεσι.

[7]) E megbízás néphatározat, ψήφισμα útján történt, a melyben a büntetésről is volt szó: Dinarch. in Dem. 5: περὶ .... τῆς τιμωρίας ὑμᾶς δεῖν τῆς ἐν τῷ ψηφίσματι γεγραμμένης δικάσαι νῦν.

[8]) Hyperid. in Dem. 5. (8.) 17 .... τοὺς μὲν γὰρ ἀδικοῦντας ἀπέφηναν, καὶ ταῦτ' οὐχ ἑκόντες, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ δήμου πολλάκις ἀναγκαζόμενοι· τὸ δὲ κολάσαι τοὺς ἀδικοῦντας οὐκ ἐφ' αὑτοῖς ἐποίησαν, ἀλλ' ὑμῖν ἀπέδοσαν τοῖς κυρίοις. Idem ibid. 37 (31.) Sauppe magyarázata szerint (recensio or. c. Dem. Philologus. 1848. p. 610; Orat. Att. II. p. 347.), melyet Blass is elfogad: καὶ τὸ μὲν κατηγορεῖν ἐν τῷ δικαστηρίῳ καὶ ἐξελέγχειν τοὺς εἰληφότας τὰ χρήματα παὶ δεδωροδοκηκότας κατὰ τῆς πατρίδος ἡμῖν προσέταξε τοῖς ᾑρημένοις κατηγόροις· τὸ δ' ἀποφῆναι τοὺς εἰληφότας ἀπέδωκεν (ὁ δῆμος) τῇ βουλῇ τῇ ἐξ 'Α. π. ἣ τούτους εἰς τὸν δῆμον ἀπέδειξεν. τὸ δὲ κολάσαι

Heliæa ily alkalommal az εἰσαγγελία-nál szokásos számmal (1500) itélt, és eljárásának alapjáúl az Areopagus jelentése szolgált, a mely — úgy látszik — ajánlattal volt összekötve a büntetés felől, úgy hogy az Areopagus a heliasták törvényszéke előtt mint valóságos vádló szerepelt.[1]) Lehetséges, hogy az Areopagus jelentését a Heliæához is intézhette; de valószinü, hogy gyakoribb esetekbén a néphez adta be. S ez esetben kétségtelen, hogy a nép a törvényszék előtti tárgyalásra vádlókat választott, még pedig rendesen tizet,[2]) de csak a jelentés vétele után, mert az Areopagus részéről való felmentés esetén az ügy letárgyaltnak tekintetett. A törvényszék azonban az Areopagus jelentése ellenére is felmenthette a vádlottat,[3]) a mi az Areopagus tekintélyének emelésére épen nem szolgálhatott.[4])

A mondottak illustratiójául közöljük a hirhedt Harpalus-féle megvesztegetési ügyből Philocles és Demosthenes eseteit.[5])

A 324. év végén vagy a 323. év elején Kr. e. Philocles Munychia parancsnokává választatott,[6]) és avval bízatott meg, hogy Harpalust ne engedje behajózni a kikötőbe; ő azonban Harpalust, a ki egy háromevezőssel érkezett oda, mégis beengedé. E miatt

---

τοῖς δικασταῖς ὑμῖν ..... (lacuna). Ilyen tudósítások után meglepetéssel olvassuk Schoemannál (Alt. I. 523.) a következő sorokat: «Wir unterstützen zwar die folgende Vermuthung nicht durch ausdrückliche Angaben und bestimmte Zeugnisse, dass nämlich vor den Heliastischen Gerichten nur der Anklageprocess stattgefunden, das Verfahren des Areopag aber ein inquisitorisches gewesen sei, wir glauben indessen, dass sie darum nicht weniger wahrscheinlich sei». Uti figura docet.

[1]) Dinarch. in Dem. 54: ..... πολλοὺς ἡ βουλὴ ἀποπέφαγκεν ἀδικεῖν τὸν δῆμον, οἳ ἀποπεφεύγασιν εἰσελθόντες εἰς τὸ δικαστήριον, κα ἡ βουλὴ ἐπ' ἐνίων τὸ πέμπτον μέρος οὐ μετείληφε τῶν ψήφων.

[2]) V. ö. a 30. l. 8. jegyzetében levő Hyperides f. helyek másodikával Dinarch. in Aristog. 6, in Dem. 51, 58, 114. Épen ezen rendszabálynak köszönhetjük a fennmaradt Dinarchus és Hyperides-féle beszédeket.

[3]) V. ö. Dinarch. in Aristog. 2.

[4]) V. ö. az 1. sz. jegyzetet. Dinarchus (in Dem. az 55. s kk. pontokban) meg is magyarázza, hogyan történhettek meg ilyen visszásoknak látszó esetek. V. ö. még Dinarch. in Philocl. 5, s kül. in Dem. 87.

[5]) Tulajdonképen csak Philocles esete tartoznék értekezésünk keretébe, mert Demosthenes ekkor nem viselt szorosabb értelemben vett közhivatalt. De azt hiszszük, nem szorúl indokolásra, miért szóltunk Demosthenes ügyéről is.

[6]) Dinarch. in Philocl. 1.

arról gyanusították, hogy Harpalus pénzzel vesztegette őt meg. Demosthenes ellen szintén hasonló gyanú következtében μήνυσις-t adtak be a népgyülésen. Ily körülmények között a gyanusítottak indítványára külön egy-egy néphatározat (ψήφισμα)[1]) útján, a melyben mindketten halált kértek fejökre a megvesztegetés bebizonyulása esetére, az Areopagus tanácsa bizatott meg a vizsgálat vezetésével és a tényálladék felderítésével. A tanács sokáig habozott, és hat hónapig szerkesztgette jelentéseit,[2]) végre azonban a vádlottakat, s köztük Philoclest és Demosthenest is, bűnöseknek jelentette ki. Demosthenes ügyét egy népgyülési határozat utján[3]) először[4]) tárgyalták a törvényszék előtt; húsz talentumról szólt a vád[5]) ezer ötszáz biró előtt[6]) és a nép tíz vádlót rendelt a tárgyalásra. Philocles hivatalnok lévén, előbb néphatározat utján vád alá helyeztetett és letétetett,[7]) azután pedig szintén a törvényszék elé állíttatott. Hiában kisértették meg mindaketten a védelmet, hiában hivatkoztak érdemeikre; Demosthenes ötven talentum birságban marasztaltatott el, annak hozzátételével, hogy, ha rögtön ki nem fizetné büntetését, vettessék börtönbe. Ez meg is történt, de Demosthenes nehány nap mulva megszökött és számüzetésbe ment. Philoclest a birák számüzésre itélték.[8])

A ki ezen két ránk hagyományozott különös esetet, és azt, a mit az Areopagus tanácsáról azonkivül mondtunk, fontolóra veszi, azt hiszszük, nem kételkedik abban, hogy az Areopagus az Euclides utáni időkben a népgyüléssel és a Heliææval szemben igen alárendelt szerepet játszott. Még azon különösen felemlített esetek is, a melyekben felvigyázó és ellenőrző jogával teljhatalmúlag élhetett

---

[1]) L. Demosthenesét Dinarch. in Dem. 61. Philoclesét csaknem ugyanazon szavakkal Dinarch. in Phil. 2.

[2]) Dinarch. in Dem. 45. Hyperid. in Demosth. 30. (25) 10.

[3]) Dinarch. in Dem. 51.

[4]) Dinarch. in Dem. 105.

[5]) Dinarch. in Dem. 6. Hyperid. in Demosth. 2. (28) 15.

[6]) Dinarch. in Dem. 107.

[7]) V. ö. Dinarch in Philocl. 14, Meier magyarázatával (Allgem. Literaturztg. 1843, 465 és kk.); a ψήφισμα-ról Dinarch. in Philocl. 5; az ἀποχειροτονία-ról in Phil. 15.

[8]) Demosth. Epist. III. 32. . . . . τοὺς δ' ὑμεῖς προῄσθε, ... ὥσπερ. . . . .Φιλοκλέα, καὶ ἐμέ.

(βουλή αὐτοκράτωρ), a nép határozatától lévén függők,[1]) csak azt bizonyítják, hogy rendes körülmények között hatalma nem terjedt ennyire a tíz szónok korában.

2. §. A tisztviselőknek magánosok által való ellenőrzéséről, azaz a népgyülés, az ötszázak tanácsa, és a Heliaea büntető eljárásáról.[2])

Ha magános ember attikai tisztviselőt bármi okból még a hivataloskodás ideje alatt be akart vádolni, nem fordulhatott vádjával egyenesen a Heliæa törvényszékéhez, hanem vádját először vagy a népgyülés előtt kellett bejelentenie s jóváhagyatnia, vagy a tanácshoz kellett fordulnia. Utóbbi eset tudtunkkal különben csak is az εἰσαγγελία egyik neménél állott be. Akár a népgyüléshez, akár a tanácshoz fordult már most vádjával, mindkét esetben megtörténhetett, hogy vagy a nép, vagy a tanács, — előbbi tulnyomóan szá-

---

[1]) Dinarch. in Dem. 9. . . . ᾧ συνεδρίῳ τὴν πολιτείαν καὶ δημοκρατίαν πολλάκις ἐγκεχείρικεν ὁ δῆμος; v. ö. Demosthenes psephismaját ugyanott 62. Ilyen teljhatalmat különben a nép rendkívüli körülmények közt minden magasabb hivatalnoktestületnek adhatott; így pl. a tanácsnak, a hadvezéreknek, követeknek, stb. L. Platner I. 32.

[2]) Még mielőtt részletes tárgyalásunkból kiderülne, miért voltunk kénytelenek e fejezet élére czímül a fentebbi szavakat állítani, már eleve megemlítjük, hogy ennek oka az, miszerint a népgyülés, az ötszázak tanácsa, és a Heliaea szerepe a tisztviselőkkel szemben nem annyira ellenőrző, mint inkább büntető jellegü; az ellenőrzés szerepét inkább azon magánosoknak kell tulajdonítani, kik a büntető eljárásokat e három forum előtt megindítják. E megindításban nyilvános jelleg csak annyiban van, a mennyiben a panaszok alább tárgyalandó nemei a népgyülés előtt a thesmotheták felszólítására nyujtattak be, míg ellenben a tanácsot és a Heliaeát illetőleg semmi olyan általános intézkedésről sem vagyunk értesülve, a mely eljárásuknak a tisztviselőket ellenőrző jelleget adott volna. Külön-külön sem szólhattunk a népgyülés, a tanács és a Heliaea büntető szerepéről. A tanács büntető eljárását tisztviselők ellen ugyanis csak egy esetben, az εἰσαγγελία elébe terjesztett esetében ismerjük; az εἰσαγγελία egy másik módja pedig a vádnak a népgyülés elé való terjesztésében állott. Már hogy mennyire egy tekintet és egy fejezet alá kell esnie e két különböző forum előtt megindított eljárásnak, arra közös nevökön kívül egyéb bizonyítékokat is fogunk felhozni. A mi a Heliaea szerepét illeti, ez épen elválaszthatatlan volt a népgyülés, illetőleg a tanács büntető eljárásától, mert annak folytatását képezi, a mennyiben nyilvános tisztviselő ellen magánosok részéről a Heliaea elé vád csak a tanácson, és a népgyülésen át juthatott.

mosabb esetben, — önmaga szabta ki a büntetést is, és az ügy nem is került a heliasták törvényszéke elé.

Ez a népgyülésre vonatkozólag két esetben állhatott be. Először, ha az arra hivatott népgyülésen kifogásolta a panaszos a hivatalnok képességét vagy eljárását, a nélkül, hogy a tényálladékot büntetésre méltónak tüntette volna fel; ez esetben mint formaszerü vádló nem szerepelt, hanem az illető tisztviselő hivatalképessége vagy képtelensége felett való döntést a népgyülésre bízta. Másodszor a formaszerü (tehát irásbeli) vád azon esetében, ha a nép az εἰσαγγελία felett való döntést magának tartotta fenn.

A tanács elé tisztviselőket illető vád csak egyetlen egyféle terjesztetett, igy tehát csak egy eset lehetett arra nézve is, hogy a tanács a büntető eljárást magának tartotta fenn; s ez a tanács előtt benyujtott εἰσαγγελία azon neme, a melyben a tanács a tisztviselő bűntényét elég csekély jelentőségünek tartotta arra, hogy csak azon ἐπιβολή jellegü pénzbüntetéssel sujtsa, a melyre törvény értelmében ő maga jogosítva volt.

Úgy látszik azonban, mégis gyakoribb volt azon eset, hogy mind a népgyüléstől, mind a tanácstól (a népen át) a Heliæa elé került az ügy, miután a vád a két forum közől valamelyik előtt beadatott, s a később előadandó módon végig tárgyaltatott. Ilyen volt az eljárás a néphez beadott εἰσαγγελία-k nagyobb részénél, az ugyanott beadott προβολή-nál, és a tanács elé terjesztett εἰσαγγελία-k azon eseteiben, a midőn a vádlott nagyobb büntetésre látszott méltónak, mint a mekkorának kivetésére a tanács rendes körülmények közt jogosítva volt. A következő sorokban feladatunk lesz mindezen eljárási módokról részletesen szólani, a mennyiben ugyanis a vád illető formái a tisztviselőkre vonatkoznak. Először a nép letevő-jogát (ἀποχειροτονία) fogjuk tárgyalni, azután pedig az εἰσαγγελία két neméről, — a tanács és a népgyülés elé terjesztett εἰσαγγελία-ról — és a προβολή-ról fogunk szólani, még pedig különös tekintettel mindezen eljárási módok egymástól való különbségeire.

A) **A népgyülés előtti panaszokról.** (A népgyülés által való letételről, ἀποχειροτονία.)

Minden prytania első rendes népgyülésén, a mely *κυρία* nevet viselt,[1]) kötelessége volt a thesmothetáknak kérdést intézni a nép-

[1]) Pollux VIII. 95: τῶν δ'ἐκκλησιῶν ἡ μὲν κυρία, ἐν ᾗ τὰς ἀρχὰς ἐπιχειροτονοῦσιν, εἴπερ καλῶς ἄρχουσιν, ἢ ἀποχειροτονοῦσιν· ἐν ᾗ καὶ τὰς εἰσαγγελίας ὁ βου-

hez, vajjon meg vannak-e elégedve tisztviselőik hivataloskodásával. E kérdésre véleményünk szerint nemcsak formaszerű váddal (εἰσαγγελία, προβολή) válaszolhattak a jelenlevők,[1]) hanem szóbelileg is előadhatták kifogásaikat a hivataloskodónak akár képessége, akár eljárása ellen; mig ellenben a formaszerü vádak főcriteriumát épen azon körülmény képezte, hogy a vád meginditója az eljárás-

---

λόμενος εἰσαγγέλλει, és VIII. 87: ... καὶ καθ' ἑκάστην πρυτανείαν ἐπερωτᾶν, εἰ δοκεῖ καλῶς ἄρχειν ἕκαστος· τὸν δ' ἀποχειροτονηθέντα κρίνουσι. A ,κρίνουσι'-féle kitételről később lesz szó. A κυρία elnevezés mind a négy rendes népgyülésre csak a rendkívüliekkel (σύγκλητοι) ellentétben fogadható el, s csak későbbi korban vált szokásossá. A jobb szótárírók a fennebbi értelmet adják e szónak. V. ö. Schoemann, Alt. I. 403.

[1]) Schoemann állította már «de comitiis Atheniensium» cz. művében, hogy a tisztviselők ellen szóló προβολή csakis a κυρία-n volt beadható. A Meier és Schoemann-féle munka 273. lapján idevonatkozólag olvasható: «Wenn ... Schoemann annimmt, dass die Probole gegen Magistrate mit den ἐπιχειροτονίαις, die über alle Magistrate in der ersten regelmässigen Volksversammlung jeder Prytanie vorgenommen wurden, in Verbindung gestanden habe, so dass die Probolai gegen Magistrate nur in den Epicheirotoniais vorgebracht werden konnten, und dass die hier vorgebrachten Beschwerden über Magistrate Probolai genannt wurden, so scheint dies eine durch nichts unterstützte Vermuthung zu sein». (A kik e körülményt nem ismernék, azokkal tudatjuk, hogy e munka a berlini porosz királyi tudományos akadémia által hirdetett pályázatra készült; innen magyarázandó ezen idézet hangja.) Továbbá a 276. lapon: «die Verbindung der Probole mit den Epicheirotoniais ist noch durch nichts erwiesen»; v. ö. Platner, I. 385: «Die Anstellung der Probole gegen Magistratspersonen, nach der Annahme Schoemanns, auf eine bestimmte Volksversammlung zu beschränken, dazu finden sich keine hinreichenden Gründe». E kérdés minket érdekel legjobban. Már hogy az εἰσαγγελία ezen κυρία népgyülésen adatott be, azt Pollux (VIII. 95. l. f.) világosan kimondja; hogy az εἰσαγγελία milyen nemét értsük ez alatt, erről, és a vele látszólag ellentétes hely (VIII. 87) megfejtéséről később lesz még szó. Hátra volna még a προβολή kérdése. Nem tudjuk, Schoemann csak gyanítás utján jött-e említett véleményére, a melyet részünkről nem alaptalannak, de túlzottnak tartunk, vagy ugyanazon helyek birták őt rá, a melyeket mi is felhasználtunk. (Ezek a következők: Pollux VIII. 87, 95. Harpocrat s. v. καταχειροτονία, διαχειροτονία, különösen: Harp. és Suidas: κυρία ἐκκλ.). Részünkről azt hiszszük, nem minden ok nélkül értünk Schoemannal egyet, de csak bizonyos pontig. Mi is hiszszük ugyanis, hogy nemcsak az εἰσαγγελία, hanem a προβολή is a κυρία-n volt benyujtható a thesmotheták felszólítása után, s e véleményünkre Schoemanntól egészen függetlenül jutottunk: de először állításunkat e vádformáknak kizárólagosan csak a tisztviselők ellen intézett eseteire szorítjuk (ezt az

ban egészen annak befejezéseig szerepet viselt.[1]) Nyilvánvaló, hogy a népgyülés összességének szerepe inkább büntető, megtorló volt mindakét esetben, mert a kezdeményezés, a miben az ellenőrzés fősajátsága fekszik, tulajdonképen a magános panaszosok kötelessége volt, — ha attól a formaságtól eltekintünk, hogy panaszaikat a thesmotheták hivatalos felszólítására adták elő.[2])

A legközelebb eső kérdés tehát kétségtelenül az, hogy mi lehetett ezen szóbeli panaszok tárgya a népgyülésen. Azt hiszszük,

---

εἰσαγγελία-ra vonatkozólag Schoemann nem említi) s másodszor semmi esetre nem fogadjuk el, hogy *minden* a thesmotheták kérdésére beadott panasz προβολή nevet viselt. Hogy mit tartunk e két vád criteriumáúl, az, különösen az εἰσαγγελία-t illetőleg, a hol véleményünkkel egyedül állunk, később fog kiderülni; de az bizonyos, hogy olyan criteriumok léteznek külön-külön mindkettőre vonatkozólag, a melyek az egyszerű szóbeli panaszokat, a milyenekkel a népgyülés által való egyszerű letételnek járnia kellett, e formaszerű vádaktól nagyon különböző színben tüntetik fel. Megemlítjük még, hogy Heffter (232. l.) e tárgyban nem mondja ki határozottan a véleményét; de annyi bizonyos, hogy a Schoemann és a mi véleményünk szerinti magyarázat felé hajlik. Az általa idézett helyek majdnem megegyeznek a mieinkkel; de ő meg a προβολή egy nevezetes criteriumával nem volt tisztában, mert valószínűnek tartja, hogy a nép a törvényszék elé a προβολή-féle eljárásnál is vádlókat választott meg, a mi az εἰσαγγελία sajátságos eljárásának egyedüli tulajdona volt. Ha a fennebb közlött érvek nem látszanának is elegendőknek, már az maga elég bizonyítékot képez, hogy hárman egymástól teljesen függetlenül ugyanegy véleményre jöttünk e tárgyban: mig Platner Schoemann állításának helyességét már mint ismeretesét tagadja, de meg sem kisérti, hogy megczáfolja.

[1]) E felfogáshoz általában véve épen Platner előadása a leghasonlóbb I. 370.

[2]) Van különben tudtunkkal összesen két olyan helyünk, a melyek nyomán a népgyülésnek ellenőrző szerepet lehetne tulajdonítani; de részünkről ezt nem mernők határozottan állítani. Lysias in Nicomach. 5: . . . . οἱ μὲν ἄλλοι τῆς αὑτῶν ἀρχῆς κατὰ πρυτανείαν λόγον ἀναφέρουσι . . . és Pollux már idézett szavai (VIII. 95.) . . τῶν ἐκκλησιῶν ἡ μὲν κυρία, ἐν ᾗ τὰς ἀρχὰς ἐπιχειροτονοῦσιν, εἴπερ καλῶς ἄρχουσιν, ἢ ἀποχειροτονοῦσιν stb. Ha e két helyet betűszerinti értelmökben elfogadjuk, úgy fel kell tennünk, hogy minden prytania alatt a fennebbi népgyülésen *valamennyi* tisztviselő köteles volt hivatalkodása felől jelentést tenni. A Lysias-féle helyről szólván (I. 330.) Platner nem egészen határozottan ugyan, de mégis betűszerinti értelemben magyarázza. De a részletek ismeretlenek, és nagyon sok körülmény tiltakozik e két hely ilyetén magyarázata ellen; részünkről valószinűnek tartjuk, hogy az ἐπιχειροτονία eljárása csak negativ volt, a mennyiben azokat erősítették meg, a kik ellen a κυρία-n panasz nem merült

sikerülni fog ennek nyomára jönnünk, habár határozott értesüléseink e tárgyban nincsenek. Talán a tisztviselők igazságtalan eljárása egyes magánosokkal szemben? Kétségtelenűl nem; mert ezen esetben a megsértett magánember nemcsak a tisztviselő letételét, hanem ezenkivűl megbüntetését is kieszközölhette a προβολή benyujtása által. Vagy talán a tisztviselők olyatén törvényellenes tettei, a melyek nem magánosok, hanem az állam érdekeire voltak veszélyesek, s a melyeket az illető tisztviselő megfontolással, szándékosan követett el? Nem, — mert a törvény és szokás épen ez esetben parancsolta meg az εἰσαγγελία benyujtását, már azután akár magának tartotta fenn a nép a megtorlást, akár a Heliæára bízta azt. Nyilvánvaló hát, hogy a tisztviselők képessége vagy képtelensége, vagy az eljárásban elkövetett, de mindenesetre szándékosság nélkül elkövetett hibái lehettek e panaszok tárgyai, úgy hogy az ellenőrzés e módja a dokimasia hiányait lehetett hivatva pótolni.[1])

fel. A Lysias-féle hely e szerint csak a kifogásolt tisztviselőkre vonatkoznék, a mit nem volna épen lehetetlen elképzelni. V. ö. M. és Sch. 217. l. — *Heffter* (375. l. 20. jegyz.) észrevette, hogy e hely a havonkénti számadást nem jelentheti; ő tehát a hivatal letételekor *harmincz nap* alatt szokásos számadásra magyarázza, mert «Eine Prytaneia war bekanntlich ein Zeitraum, der mit der Dauer eines Monats ziemlich übereinfiel». E magyarázatot méltónak tartjuk Heffter rendkívüli szellemességéhez, de szükségtelen talán mondanunk, hogy nyelvi és tárgyi nehézségek következtében nem fogadhatjuk el, annyival kevésbbé, mert Pollux helyére ő sem reflectál.

Megjegyezzük még, hogy a népgyülés és a tanács ellenőrködésére nézve, a mennyiben *egyes* hivatalnokokat illetőleg ilyféle szerepökről tudomásunk van, fogunk még példával találkozni.

[1]) Felfogásunk e tárgyban Heffteréhez (372. lap) hasonlít leginkább: «Hieraus lässt sich schliessen, dass die Amtsentsetzung nur eine administrative Maassregel war, womit die Gerichtshöfe weiter nichts zu thun hatten, und dass, um einen Beamten wegen Dienstvergehungen vor Gericht während seiner Amtsführung zu stellen, dazu immer die vorherige Suspension durch ein Entsetzungsdekret des Staatsrathes (hibás; ez csak az ἐκφυλλοφορία esetében történhetett) oder nach Unterschied der Fälle der Nationalversammlung, erforderlich war». Platner (I. 330) így szól: «Hatten sie zugleich eigentliche Verbrechen begangen, so pflegte das Volk die Untersuchung hierüber dem Gerichtshof zu überlassen». Ez igaz, csakhogy véleményünk szerint már nem a szóbeli panaszok rovatába tartozik; mert olyan bűntények, a melyek felett a döntést a nép a Heliaeára bízta (v. ö. Aristophan. Vesp. 590, 591: «ἡ βουλὴ χὼ δῆμος ὅταν κρῖναι μέγα πρᾶγμ' ἀπορήσῃ ἐψήφισται τοὺς ἀδικοῦντας τοῖσι δικασταῖς παραδοῦναι») εἰσαγγελία-val, nem egyszerű

A felett, vajjon a panasz alapos-e, mint az eljárás neve (ἀποχειροτονία) is mutatja, a jelenvoltak kézfelemelés utján szavaztak, épen úgy, mint az εἰσαγγελία és προβολή ügyében. Ha az itélet elmarasztaló volt, az illető tisztviselő rögtön letette hivatalát, s tisztségének jelvényét, a koszorút is elvesztette.[1]) S ezzel véleményünk szerint az eljárás be is volt fejezve;[2]) még csak azt jegyezzük meg, hogy a souverain attikai nép kétségen kivűl jogosult volt a letett tisztviselőket állásukba ismét visszahelyezni.[3])

Az Areopagus és a tanács kivételes eljárásáról saját tagjaival szemben máshol lesz szó.

---

kifogásoló jellegű panaszszal szoktak bevádoltatni. Különben ezen egész eljárás összetévesztése rendkívül könnyen megesik, különösen azon váddal, a mely lényegileg ugyanegy az εἰσαγγελία-val s ettől csakis a később előadandó criteriumok másodikában különbözik, ezalatt a beadás formáját értve, a mennyiben megesett az εἰσαγγελία-nál, hogy a feljelentő a vádlói szerepre, tekintve hogy e vád eo ipso többnyire hatalmas emberek ellen volt irányozva, nem vállalkozott, vagy, mint idegen, zsellér, rabszolga (Andocid. de myst. 12. Lysias περὶ τοῦ σηκοῦ 16.) vagy bűntárs (Lysias in Andoc. 43.) arra nem vállalkozhatott (V. ö. Schoem. Alt. I. 419.). A nép részéről ez esetben az eljárás ugyanaz maradt, mint az εἰσαγγελία más nemeinél, de az ilynemű vád tulajdonképeni neve már mégsem εἰσαγγελία, hanem μήνυσις volt. A mi a προβολή-t illeti, annak, mint látni fogjuk, épen az volt a fő-criteriuma, hogy a törvényszék itéletét a népgyülés itélete előzte meg. Platner Pollux-szal érvel (VIII. 87.): τὸν δ' ἀποχειροτονηθέντα κρίνουσι. Részünkről ellenkezőleg e szavakat bizonyítékúl használjuk arra, hogy a formaszerű vádak, a melyek következtében a letételen kívül még büntetés is érte a vádlottat, szintén a thesmotheták felszólítására terjesztettek elő a tisztviselők ellen. Mert abban nem kételkedünk, hogy a nem igen szabatos Pollux e kitétele az említett μήνυσις vagy a προβολή, de leginkább az εἰσαγγελία (v. ö. Poll. 95.) következtében letett tisztviselőkre vonatkozik. Platner feltevése, hogy az igaztalanúl letett tisztviselőtől kért törvényszéki felülvizsgálatra vonatkozhatnék, képtelenség.

[1]) Demosth. in Aristogit. II. 802.

[2]) Platner (I. 331.) még arról is szól, okvetlen szükséges volt-e az ἀποχειροτονία a törvényszéki vizsgálat előtt. Minthogy szerintünk a κυρία-i panaszok után törvényszéki vizsgálatról szó nem lehet, e kérdés eldöntése sem ide tartozik, a mennyiben itt büntetésröl tényálladék hiányában szó nem lehet. A maga helyén említést fogunk e kérdésről tenni.

[3]) Dem. in Theocrin. 1330: . . . δεομένων αὐτῶν . . . πάλιν ἀπέδοτε τοὺς στεφάνους αὐτοῖς. (Thesmotheták letételéről van szó.)

B) **A tisztviselők elleni formaszerű vádakról.**

Hogy a tisztviselők ellen beadható formaszerű vádak az εἰσαγγελία és a προβολή voltak, már említettük. Már hogy általában, tehát minden eset tekintetbevételével milyen eljárás volt szokásos e vádak elintézésekor, erről szólani nem feladatunk. De még különösen a tisztviselőket illető nemeiknél sem tartottuk ezuttal mindenütt szükségesnek az eljárás részleteiről szólani, nevezetesen pedig ott, a hol az eljárás az εἰσαγγελία és προβολή nem tisztviselők ellen benyujtott nemeinél szokásos eljárással megegyezik, s olvasóinkról fel kell téteteleznünk ezen vádformáknak az eddigi kutatásokon alapuló általános ismeretét.[1])

Legyen szabad tehát ezuttal csak a tisztviselőkre vonatkozó kutatásainknak eredményéről számot adnunk, s e mellett a fősulyt a két eljárás közti különbségre fektetnünk.

A tisztviselők ellen szokásos εἰσαγγελία és προβολή között a főkülönbséget a következő három pontban állapítjuk meg:

1. A két eljárásra különböző jellegű bűntények adtak *okot*. Nevezetesen mig az εἰσαγγελία-t olyan nyilvános jellegű bűntények provocálták, a melyek az államszerkezet biztonságát közvetlenül fenyegették,[2]) s így közvetlenül nem érdekelt egyén által is be volt nyujtható, addig a προβολή inkább a tisztviselő bűnös eljárása következtében megkárosult magános ember vádjának tűnik fel, bár azon körülmény, hogy állami közeg ellen volt intézve, természetesen e vádnak is túlnyomóan nyilvános jelleget adott.

2. Kétségkivűl mindakettő formaszerű vád volt, de okvetetlenűl különbséget kell keresnünk azon *módban*, a melylyel a magánvádló mindkét esetben a néphez folyamodott. Mert nyilvánvaló, hogy a vádnak elnevezése tulajdonképen első sorban ezen módtól függött.

a) A mi először is a tisztviselők elleni εἰσαγγελία-nak a *népgyülésen* való benyujtási módját illeti, erre vonatkozó véleményünket már eddig is említettük. Azt hiszszük ugyanis, hogy az εἰσαγγελία ilyen neme csakis minden prytania első (κυρία) népgyülésén volt beadható, és pedig a thesmothetáknak a tisztviselők hivatalos-

---

[1]) Az εἰσαγγελία-ról általában l. M. és Sch. 260—271, Platner I. 365—379, Heffter, 213—229. l. A προβολή-ről: M. és Sch.: 271—277. Platner I. 379—386. Heffter 229—234.

[2]) V. ö. Harpocratiot és a szótárírókat, s. v. εἰσαγγελία.

kodására vonatkozó kérdése után.[1]) Ezen esetben tehát a tanács hozzájárulása (az u. n. *προβούλευμα*, v. *πρόγραμμα* által) nem volt

---

[1]) Pollux VIII. 95. τῶν δ' ἐκκλησιῶν ἡ μὲν κυρία, ἐν ᾗ τὰς ἀρχὰς ἐπιχειροτονοῦσιν εἴπερ καλῶς ἄρχουσιν, ἢ ἀποχειροτονοῦσιν· ἐ ν ᾗ κ α ὶ τ ὰ ς ε ἰ σ α γ γ ε λ ί α ς ὁ β ο υ λ ό μ ε ν ο ς ε ἰ σ α γ γ έ λ λ ε ι.. V. ö. Pollux VIII. 87.: καὶ καθ' ἑκάστην πρυτανείαν ἐπερωτᾶν, εἰ δοκεῖ καλῶς ἄρχειν ἕκαστος· τὸν δ' ἀποχειροτονηθέντα κρίνουσι. Fennebbi állításunk e két helyen alapszik. E véleményünk útján azt hiszszük, kiegyeztethetjük egymással Pollux sokat vitatott két helyét is ; ezek közől az egyik a fenebb közölt VIII. 95, a mely szerint *mindenki* bejelentheti a κυρία-n az εἰσαγγελία-t, a ki akarja, a másik pedig VIII. 87 : . . . καὶ τὰς εἰσαγγελίας εἰσαγγέλλουσιν εἰς τὸν δῆμον, a *thesmothetäk* kötelességeinek elsorolásakor. Az eddigi magyarázatok a következők : Schoemann, de comit. Ath. p. 205. (Télfy, C. J. A. comm. ad 808.) «Pollucis posterior locus cum priore pugnare videtur; nam, quod antea τὸν βουλόμενον fecisse dixerat, id nunc thesmothetis tribuit. Conciliari tamen haec facile possunt, si statuas, adeundos primum a delatore fuisse thesmothetas, interrogandosque, utrum ad se, aut ad aliquem e collegis nomen deferri, an εἰσαγγελίαν institui oportere existimarent. Si εἰσαγγελίαν institui aut posse, aut debere respondissent, tunc *aut ipsos rem ad populum tulisse, aut delatorem;* quamquam potuit is quoque εἰσαγγέλλειν dici, qui εἰσαγγελίαν suo nomine deferendam curarit». Schoemann tehát hitte, hogy a thesmothetáknak az εἰσαγγελία népgyülésen beadott *minden esetében* szerepük volt. Jegyezzük ezt meg magunknak a mi véleményünk megitélésére. A Meier és Schoemann f. munka (267. l. 45. jegyz.) más, és pedig könnyű módon dönti el a kérdést, a mennyiben Boeckhet követi (Boeckh. V. d. Zeitverhältnissen d. demosth. Rede g. Mid. 10. l.) s nem fogadja el a VIII. 87. helyet. Schoemann munkája, és a Meier és Schoem.-féle pályairat megjelenése közt 5 év telt el ; vagy azt kell hinnünk tehát, hogy meglátszik a könyvön (a szerzők vallomása szerint is, lásd az előszót V.), miszerint két különböző szerzőtől ered, vagy, hogy Schoemann 1819-től 1824-ig megváltoztatta véleményét e tárgyban. Platner (I. 371.) háromféle módot is ajánl az ellenmondás megszüntetésére, a melyek közől az első a következő : «Um beides mit einander zu vereinigen, muss man wohl . . . annehmen, dass jene Bestimmung über die Thesmotheten nur von gewissen Arten oder Fällen der Eisangelie zu verstehen sei». A mi véleményünk Platneréhoz egyrészt hasonló, másrészt vele ellenkező. Vajjon nem lehetne-e ugyanis az ellenmondást ilyformán megszüntetni : a rendes út épen a thesmothetákhoz való bejelentés volt (mint fenn Schoemann s Pollux is VIII. 87 mondja) az εἰσαγγελία minden más neménél *kivéve azt, a mely a tisztviselők ellen volt irányozva ;* mert itt a thesmotheták kérdése az előleges bejelentést ugyancsak nálok feleslegessé tette. Pollux (VIII. 95.) ellenmondó helye az εἰσαγγελία-t *rögtön az* ἀ π ο χ ε ι ρ ο τ ο ν ί α *után emliti ;* úgy, hogy nemcsak lehetséges, hanem valószinű, hogy Pollux szövegét az «εἰσαγγελίας» szó után «κατὰ τῶν ἀρχόντων» szavakkal kell commentálni.

szükséges, mert ezt a thesmotheták törvényszerű felszólítása feleslegessé tette.

Az εἰσαγγελία beadásának a *tanács* elé valószínűleg az volt az oka, hogy vagy a tanács támogatását is meg kivánta a vádló szerezni, vagy más körülmények, nevezetesen pedig időviszonyok miatt vált a κυρία-n való bejelentés lehetetlenné. Ismeretes, hogy a tanács az εἰσαγγελία más nemei felett, ha a bűntény kevésbbé sulyos volt, és a büntetés jogkörét[1]) túl nem lépte, maga is itélhetett, vagy, ha a bűntényt sulyosabbnak tartotta, átadhatta az ügyet a Heliæának, hová azt a thesmotheták vezették be.[2]) De másképráis járhatott el; nevezetesen előterjesztést (προβούλευμα) tehetett arról a népnek,[3]) a mely azután, ha a vádat elfogadta (e felett szavazással döntött), a további eljárást kezébe vette. Az a kérdés már most, vajjon különösen a tisztviselőket illető εἰσαγγελία-k fölött, ha a tanácshoz adattak be, a tanács maga döntött-e, vagy a Heliæához utasította-e, vagy a népnek tett-e felőlök előterjesztést? E kérdésre bajos felelni; a mi véleményünk az, hogy legalább is a túlnyomó számú esetekben a nép elé terjesztetett akkor is az εἰσαγγελία ügye, ha a tanács előtt adatott is be. Igy történt az eljárás az arginusæi hadvezérek ügyében is.[4]) Nevezetes bizonyítékúl szolgálhatna e tekintetben, ha valamint az bizonyos, hogy azon esetre, ha a nép maga a büntetést ki nem mondotta, hanem az ügyet a Heliæához utasította, előbb letette a tisztviselőt hivataláról, úgy az is kétségtelen volna, hogy a Heliæa előtt egyáltalában nem lehetett tisztviselőt vádolni a nélkül, hogy előbb őt a nép hivatalától meg ne fosztotta volna (ἀποχειροτονία). Mert ez esetben bizonyossá válnék az, hogy a tanács csak akkor itélhetett a tisztviselők elleni εἰσαγγελία felett, ha a büntetés saját jogkörét túl nem haladta, a Heliæához ellenben nem utasíthatta az ügyet, hanem sulyosabb jellegű bűntény esetére az εἰσαγγελία-t a néphez kellett áttennie, hogy, — ha a nép elfogadta a panaszt, — vagy maga intézkedjék

---

[1]) Ötszáz drachma, αἱ πεντακόσιαι, l. kül. Demosth. in Euerg. et Mnesib. 1152; Poll. VIII. 51, 52.

[2]) Heffter 228. Poll. VIII. 83. εἰσάγουσι . . . τὰς ἐκ τῆς βουλῆς καταγνώσεις, v. ö. Demosth. in Timocrat. 720, 721; Platner I, 50; M. és Sch. 41.

[3]) Platner, I. 369, M. és Sch. 266. Az arginusaei hadvezérek pöre is ilyen volt. Erről l. később.

[4]) V. ö. Isokrat. περὶ ζεύγ. 348. a. (6—7.)

a büntetés felől, a mire souverain jellegénél fogva korlátlan joga volt, vagy kézfelemelés utján tegye le a hivatalnokot, s azután a nyilvános vádlók megválasztásával utasítsa a vádlót a tulajdonképeni bűnügyi tárgyalás végbemenetele, és a büntetés kimondása végett a Heliæához. A mit azonban e tekintetben mondhatunk, az csak specialis esetekből való generalisatio. Schœmann (de comit. Ath. 229.) azt hiszi, hogy a tisztviselők bevádolhatására a nép engedélye volt szükséges, hogy ezen engedély különösen az εἰσαγγελία alkalmával már ennek elfogadása által adatott meg, s végre különösen: hogy ezen már az εἰσαγγελία elfogadása által megadott engedélylyel egyszersmind a tisztviselőnek hivataláról való letétele is össze volt kötve. Mi vele egy véleményen vagyunk, csakhogy azt hiszszük, hogy a letétel (ἀποχειροτονία) nem az εἰσαγγελία elfogadásának, hanem a tisztviselő vád alá helyezésének, elmarasztalásának (καταχειροτονία)[1] következménye volt, még pedig csak akkor, ha a *nép* bízta a Heliæára a végleges döntést. Mert valóságos tisztviselő letételére csak a népnek volt joga. És pedig nemcsak azért, mert a καταχειροτονία-val eo ipso gyanusnak jelezte az illető tisztviselőt, de azért is, mert okunk van hinni, hogy azon néphatározatban (ψήφισμα), mely a döntést a Heliæának átadta, s a megválasztott vádlók neveit tartalmazhatta, a tisztviselőt a maga részéről határozottan bűnösnek jelentette ki, s következőleg vele mint olyannal bánt el. Midőn Platnernek, — ki úgy látszik Schœmannékkal és velünk ellenkezőleg vélekedett — ezen «vizsgálat előtt való» letétel igazságtalannak és indokolatlannak látszik, kettőről feledkezik meg. Először, hogy a nép ἀποχειροτονία-ja is vizsgálaton alapult, s másodszor, hogy azon számtalan formának, a melyek az εἰσαγγελία-kat a nép részéről a Heliæára bizzák, nem az a vége: vizsgálja meg a Heliæa, bűnös-e a vádlott, vagy nem, hanem az, hogy: «τιμάτω ἡ Ἡλιαία, τί χρὴ αὐτὸν παθεῖν, ἢ ἀποτῖσαι» (vagy τ. ἡ Ἡ. περὶ αὐτοῦ, ὅ τι ἂν δοκῇ ἄξιος εἶναι παθ. ἢ ἀποτ.), — a mi nagy különbség.

E kérdés megbeszélése után tárgyunkra visszatérve, a mi véleményünk, a mi a tisztviselőket illeti, az, hogy εἰσαγγελία ellenük a tanácsnál, vagy minden prytania első, κυρία nevü népgyülésén

---

[1]) Ezt tartjuk a lényeges különbségnek az ἀποχειροτονία és a καταχειροτονία közt. Azért nem tudjuk, Harpocratio s. v. διαχειροτονία nem tévedett-e? M. és Sch. az ő megkülönböztetésének a προβολή tárgyalásakor helyet adtak. (275. l.)

történhetett. Ha a tanácsnál történt, nem zárjuk ki egészen azt az esetet sem, hogy a tanács szabhatott ki ötszáz drachmáig terjedhető pénzbirságot, de azt hiszszük, hogy ennél nagyobb büntetést érdemlő bűntények felől a tanács προβούλευμα-ja utján a néphez tett jelentést,[1] s a nép azután, ha a vádat elfogadta, vagy magának tarthatta fenn a végleges döntést, vagy nyilvános vádlók választásával (προβάλλεσθαι κατήγορον) a Heliæára bízhatta azt. Ha a nép elé terjesztetett a tisztviselők elleni εἰσαγγελία, azt hiszszük, hogy közvetlenül adatott be, mert a thesmotheták kérdése azon utat, a

[1]) Pollux tudósítását (VIII. 51.) tehát úgy magyarázzuk, hogy a tanács által a törvényszékhez való utasítás nem közvetlenül, hanem a népgyülésen át történt a tisztviselők elleni εἰσαγγελία eseteiben. Állításaink megerősítésére álljon itt a görög eredetiben az arginusaei hadvezérekről szóló példa, a felesleges részek kihagyásával, Xenoph. Historia graeca I, 7, 1—34 .... Μετὰ δὲ ταῦτα ἐν τῇ βουλῇ διηγοῦντο οἱ στρατηγοὶ περί .. τῆς ναυμαχίας. Τιμοκράτους δ' εἰπόντος ὅτι καὶ τοὺς ἄλλους χρὴ δεθέντας εἰς τὸν δῆμον παραδοθῆναι, ἡ βουλὴ ἔδησε. μετὰ δὲ ταῦτα ἐκκλησία ἐγένετο, ... ἔδοξε δὲ ... τὴν .. βουλὴν προβουλεύσασαν εἰσενεγκεῖν ὅτῳ τρόπῳ οἱ ἄνδρες κρίνοιντο ...... οἱ οὖν περὶ τὸν Θεραμένη ... Καλλίξενον ἔπεισαν ἐν τῇ βουλῇ κατηγορεῖν τῶν στρατηγῶν .... Ἐντεῦθεν ἐκκλησίαν ἐποίουν, εἰς ἣν ἡ βουλὴ εἰσήνεγκε τὴν ἑαυτῆς γνώμην Καλλιξένου εἰπόντος τήνδε: .... «διαψηφίσασθαι Ἀθηναίους ἅπαντας κατὰ φυλάς, ... ἂν δὲ δόξωσιν ἀδικεῖν, θανάτῳ ζημιοῦσθαι, καὶ τὰ χρήματα δημοσιεῦσαι, τὸ δ' ἐπιδέκατον τῆς θεοῦ εἶναι».... Μετὰ δὲ ταῦτα ἀναβὰς Εὐρυπτόλεμος ἔλεξεν ὑπὲρ τῶν στρατηγῶν τάδε· (hogy t. i. az eljárás kétféle lehet, mert) 1. «τὸ Καννωνοῦ ψήφισμά ἐστιν ἰσχυρότατον, ὃ κελεύει, ἐάν τις τὸν Ἀθηναίων δῆμον ἀδικῇ, δεδεμένον ἀποδικεῖν ἐν τῷ δήμῳ, καὶ ἐὰν καταγνωσθῇ ἀδικεῖν, ἀποθανεῖν εἰς τὸ βάραθρον ἐμβληθέντα, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημευθῆναι καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον εἶναι .... 2. τοῦτο δ' εἰ βούλεσθε κατὰ τόνδε τὸν νόμον κρίνατε, ὅς ἐστιν ἐπὶ τοῖς ἱεροσύλοις καὶ προδόταις, ἐάν τις ἢ τὴν πόλιν προδιδῷ ἢ τὰ ἱερὰ κλέπτῃ, κριθέντα ἐν δικαστηρίῳ, ἂν καταγνωσθῇ, μὴ ταφῆναι ἐν τῇ Ἀττικῇ, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημόσια εἶναι. (§. 23.) τούτων ὁποτέρῳ βούλεσθε ... τῷ νόμῳ κρινέσθων οἱ ἄνδρες κατὰ ἕνα ἕκαστον διῃρημένων τῆς ἡμέρας τριῶν μερῶν, ἑνὸς μὲν ἐν ᾧ συλλέγεσθαι ὑμᾶς δεῖ καὶ διαψηφίζεσθαι, ἐάν τε ἀδικεῖν δοκῶσιν ἐάν τε μή (Platner I. 374: ob der Angeschuldigte in den Anklagestand zu versetzen sei, oder nicht. M. és Sch., 267: das heisst: ob die Eisang. anzunehmen sei, oder nicht.) ἑτέρον δ' ἐν ᾧ κατηγορῆσαι, ἑτέρον δ' ἐν ᾧ ἀπολογήσασθαι» .... (34. §.) Ταῦτ' εἰπὼν Εὐρυπτ. ἔγραψε γνώμην κατὰ τὸ Καννωνοῦ ψήφισμα κρίνεσθαι τοὺς ἄνδρας δίχα ἕκαστον· ἡ δὲ τῆς βουλῆς ἦν μιᾷ ψήφῳ ἅπαντας κρίνειν. (V. ö. Plato, Apolog. Socr. 32. B: ... ἐβουλεύσατε ... ὅτε ... τοὺς δέκα στρατηγοὺς ... ἐβούλεσθε ἀθρόους κρίνειν, παρανόμως. Τότ' ἐγὼ μόνος τῶν πρυτάνεων ἠναντιώθην ὑμῖν ... καὶ ταῦτα μὲν ἦν ἔτι δημοκρατουμένης τῆς πόλεως.) Fennebbi soraink szerint magyarázandó az Antiphonnál levő (π. χορευτ. 49) poristák, poleták, praktorok és ezek irnokai ellen intézett εἰσαγγελία (v. ö. 35.) esete is.

melyet részünkről a rendesnek hiszünk, (Poll. VIII. 87.) ez esetben mellőzhetővé tette.[1])

b) A mi a tisztviselők elleni προβολή-t illeti, erről is említettük, hogy véleményünk szerint szintén a κυρία népgyülésen, a thesmotheták kérdése után volt előterjeszthető. Azon kérdésnél már most, hogy a beadás formája miben különbözhetett az εἰσαγγελία azon nemeétől, a mely vele egy alkalommal jelentetett be, Meier és Schœmann (727. l.) zavarba jönnek, s azt állítják, hogy «még gyanításnak sincs erre nézve helye». Pedig a tisztviselőket illetőleg a dolognak igen egyszerű nyitja van, ha már tudósítások hiányában a gyanítgatás terére lépünk. Nagyon természetesnek tartjuk ugyanis, hogy vádjában maga a vádló jelezhette azt, εἰσαγγελία-val vagy προβολή-val kiván-e a tisztviselő ellen föllépni; a kettő közt való választásra pedig azon különbség lehetett irányadó, a mely a Meier és Schœmann-féle munkában ugyan nem található, de a melyet mi az εἰσαγγελία és a προβολή benyujtása okairól fenn említettünk. Hogy az ötszázak tanácsának a προβολή megindításához az εἰσαγγελία éhoz hasonlóan valami köze lett volna, erről nincs tudomásunk. Ha tudatták is a prytanok a tanácscsal az ügyet, valóságos προβούλευμα-t a tisztviselőket illető προβολή-nál szerintünk épen úgy kizárt a thesmotheták felszólítása, mint az εἰσαγγελία-nál; csakhogy a προβολή-nál a tanács előterjesztése anynyiban még feleslegesebbnek látszik, mert itt a nép, mint legközelebb látni fogjuk, sohasem döntött a büntetés felett véglegesen, mint azt az εἰσαγγελία-nál tehette.

3. A harmadik különbséget, mint talán részben már az eddig mondottakból is kiderült, a két vádforma különböző *czéljában* találjuk, vagy más szóval azon eljárásban, a mely a bejelentés után mind a kettőnek sajátja volt. E két különböző czél a két eljárásnak általunk levont különböző okaival szoros összefüggésben áll. Az εἰσαγγελία-t bárki megindíthatja, mert a közvetlenül megsértett állami rendet minden polgár jogosult megvédeni: a bűntény közérdekű, s a nép a bejelentés után az ügyet egészen a kezébe veszi.

---

[1]) Azon feltűnő körülmény, hogy a tanács προβούλευμα-ja a népnél beadott εἰσαγγελία-knál s általában a vádak rendkivüli formáinál mellőzhető volt, szintén onnan ered, mert az ügy és eljárás rendje fölöslegessé tette azt. Platner I. 370. Nevezetesen a tisztviselők elleni eljárásoknál a thesmotheták felszólítása lehetett a mellőzés oka.

Vagy maga vezeti és fejezi be a tárgyalást, a büntetést is kiszabja, s így mint boszuló szerepel, bizonyítva evvel, hogy azon bűnténynek, a mely az εἰσαγγελία benyujtására szolgált indokúl, a köz ellen intézettnek kellett lennie, vagy a Heliaeára bizza a végleges döntést: de ez esetben saját kebeléből nyilvános szónokokúl szeplőtelen jellemű férfiakat választ, hogy őt, a megsértett nép összességét az ugyanazon nép feddhetetlen polgáraiból alakult törvényszék előtt a vádló oldala mellett képviseljék. Nem kevésbbé igazolja a προβολή czélja, és a beadása után szokásos eljárás azon állításunkat, a melyet ezen vádforma okairól adtunk elő. A προβολή-nál a törvény előszabja, hogy a végleges elintézésnek a törvényszék előtt kell történnie;[1]) hogy a nép az ügyhöz hozzájárúl (ἐπινεῦσαι), az különösen a tisztviselők ellen intézett προβολή-nál természetes, mert a tisztviselő által magánemberen elkövetett igazságtalanság is az államrendbe ütközik; csakhogy nem közvetlenül, hanem közvetve. Épen ezért a nép nem is veszi kezébe az ügyet; véleményt mond arról, határoz is felette, de határozata mindig csak a törvényszékét megelőző;[2]) a további tárgyalásra nem foly be, vádlókat saját kebeléből nem választ; nagyobb tekintélyt ad a magános ember vádjának saját jóváhagyásával,[3]) mert erre nemcsak az ügy

---

[1]) Harpocr. s. v. καταχειροτονία: κατὰ τῶν ἀρχόντων .... προβολὰς ἐν τῷ δήμῳ τίθεσθαι· εἰ δέ τινος καταχειροτονηθείη, οὗτος εἰσάγεται εἰς τὸ δικαστήριον. Ugyanígy Lex Seguer. 268. καταχειροτονία: τὸ τὸν δῆμον ἐπινεῦσαι. προβολὴ γὰρ ἐν τῷ δήμῳ ἐγίνετο κατὰ τῶν ἀρχόντων καὶ στρατηγῶν ... ἀδικούντων. καὶ εἰ μὲν καταχειροτονήσειέ τινος ὁ δῆμος, οὗτος εἰσήγετο εἰς τὸ δικαστήριον. V. ö. Isocr. de permutat. 314.

[2]) Dem. in Mid. 586 .... καὶ προκατέγνωκεν ὁ δῆμος τούτου.

[3]) Egészen egyéni vélemény tárgya, vajjon elmarasztaló határozat (καταχειροτονία) esetére a tisztviselők ἀποχειροτονία-ja a προβολή-nál is bekövetkezett-e? Kétségessé teszi ezt az, hogy a mint Demosthenes Midias ell. beszédéből kiderül, a προβολή alkalmával a törvényszék nem volt a nép előzőítéletéhez kötve. De viszont e beszéd a προβολή más nemét tárgyalja, s azt sem tartjuk épen lehetetlennek, hogy az ugyanazon polgárokból álló törvényszék felmentő ítéletével a népgyülés ἀποχειροτονία-ja közvetlenül vagy közvetve megsemmisülhetett. A törvényszéki (δικανικοὶ) beszédekben számtalanszor találunk az ὦ ἄνδρες δικασταὶ mellett ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι megszólítást is, és az is bizonyos, hogy a nép a letett hivatalnokokat számos esetben visszahelyezte hivatalukba (ἀποδοῦναι τοὺς στεφάνους, παλιναίρετοι). V. ö. Demosth. in Theocrin. 1330. Azonkivül a nép meg is vitatta az ügyet (Demosth. in Mid. 586 a vádlottról szólva: ἐξελήλεγκται ἐν τῷ δήμῳ) és a bűnös-

közérdeke késztetí, hanem az igazság is, a segélyadás kötelességének érzete a gyengébb vádló számára bűnös közege ellenében, a ki felperesénél már hivatalos minőségénél fogva hatalmasabb; hogy azonban ezen itéletét, e jóváhagyását a törvényszék előtt is érvényre emelje, s hogy ilyen módon a végleges elitélést és a büntetés felett való döntést kieszközölje, ezt a vádló ékesszólására bizza.[1])

séget határozottan kimondta, habár nem ő helyezte is vád alá a tisztviselőt, mint az εἰσαγγελία-nál. A szótárírók viszont nem említik az ἀποχειροτονία-t a προβολή-nál. Schoemann, de comit. p. 229, M. és Sch. 574. l. és Heffter 372. l. némi felfogás-különbséget leszámítva, a miről fennebb említést tettünk, a mi véleményünkön vannak. Részünkről hiszszük, hogy a καταχειροτονία-nak a προβολή-nál is ἀποχειροτονία volt a következménye, ha a törvényszék felmentő itélete által a tisztviselő közvetlenül, vagy a nép új ψήφισμα-ja útján ismét vissza volt is helyezhető hivatalába.

[1]) Pollux (VIII. 87) helye: καὶ τὰς προβολὰς εἰσάγουσι (οἱ θεσμοθέται) ismét csak a προβολή nyilvános jellege mellett bizonyít; a nép itélete után ugyanis a vádlónak először is a thesmothetákhoz kellett fordúlnia. E hely gyanusítása tehát alaptalan.

Ha az Attikában szokásos nyilvános vádak (γραφαί) sorát átkutatjuk, öt olyan vádra bukkanunk, a melyeknek tartalma föltételezi azt, hogy nagyobbrészt nyilvános tisztviselők ellen kellett intézve lenniök. Ezek az ú. n. δωροδοκία v. δώρων γραφή, a κλοπὴ δημοσίων καὶ ἱερῶν χρημάτων, a ψευδεγγραφή, a βουλεύσεως γραφή és a γραφὴ παραπρεσβείας. Kérdés merülhet fel már most az iránt, hogyan egyeztethető az össze, a mit e vádaknak benyujtásáról és elintézéséről tudunk, azon ettől egészen különböző előadással, a melyet a tisztviselők ellen a hivataloskodás ideje alatt való eljárásokról fenn közöltünk. Más szóval: kivételesnek kell-e az ezen öt vádban dívott eljárást tartanunk, vagy talán abban kell megállapodnunk, hogy ezen öt vád még sem tisztviselők, hanem általában attikai polgárok ellen volt intézhető?

Előadjuk a következő sorokban e tárgyról való nézetünket, a melynek eddig csak csirái rejtekeztek a Meier és Schoemann-féle munka 339. (a 10—14. sorban felülről, de csak a ψευδεγγ. és βουλ. γραφή-ról) és 222. lapján. Részünkről ugyanis minden esetre az utóbbit tartjuk a valónak az említett két lehetőség közől; de ebbeli állításunkat szükségesnek látjuk a következőképen megmagyarázni.

I. Tényleg hivataloskodó tisztviselő ellen is fel lehetett ugyan lépni mind az öt vád indokáúl szolgáló bűntények miatt, de csakis a már előadott vádformákkal és csakis az előadott módon, úgy, hogy ez esetben a megtorlandó bűntény ugyanaz maradt ugyan, de az eljárások formája egészen megváltozott, s nem is a polgárok ellenében szokásos δώρων γραφή, ψευδεγγραφή stb., hanem megvesztegetésről, hibás feljegyzésről stb. szóló panasz, εἰσαγγελία, μήνυσις vagy προβολή nevet viselt. Igy Phi-

MÁSODIK FEJEZET.

Az ellenőrzésről egyes tisztviselőket illetőleg.

1. §. Az Areopagus és a tanács eljárásáról saját tagjaival szemben.

Említettük, hogy milyen képesítés kivántatott meg az Areopagus tanácsába való belépésre; az egyszer belépett tagok élethoszsziglan a tanács tagjai maradtak, ha semmi olyasmit nem tettek azután sem, a mi őket e tisztességre méltatlanokká tehette volna.[1]

---

lokles és Demosthenes a Harpalus-féle ügyben μήνυσις következtében vonattak felelősségre, ámbár megvesztegetésről volt szó. Általában a δώρων γραφή hasonló esetekben a προδοσία-val való rokonsága miatt εἰσαγγελία προδοσίας-nak is neveztetett (Demosth. π. παραπρ. 427.). A κλοπὴ δημοσίων χρημάτων annyira nyilvános jellegű bűntény, hogy kételkednünk sem lehet azon, miszerint a hivatal viselése közben csak az előadott vádformákkal volt megtorolható. Εἰσαγγελία-t κλοπὴ δημοσίων χρημάτων felől l. Antiph. π. τ. χορ. 35, 49. V. ö. még Aesch. in Timarch. 110. Maga a γραφή más példákban a tisztviselők számadásánál szerepel (L. Aesch. in Ctes. 10., Demosth. in Theocrin. 1321, 1326, Plutarch. in Aristid. c. 4, Cimon, c. 6.). A ψευδεγγραφή-t illetőleg az előadott vádformákhoz a sértett fél természetesen csak azon esetben fordulhatott, ha *egészen* ok nélkül jutott az adósok névjegyzékébe; míg azon esetben, ha csak nagyobb összeggel szerepelt a lajstromban annál, a mivel valóban tartozott, vagy teljes jogú polgárra kellett biznia a κυρία-n való jelentéstételt, vagy az előadandó második módhoz kellett nyulnia. A βουλεύσεως γραφή-t a tisztviselő hivataloskodása alatt a sértett fél maga semmi esetre sem indíthatta meg, mert a közpénztárnak adós létére nem lehetett joga a tisztviselő ellen saját neve alatt a tanácsban vagy a népgyülésen jelentést tenni, εἰσαγγελία-t vagy προβολή-t indítani. De mi sem állott útjában annak, hogy ezt más által tétesse meg: mert mindezen bűntényeknél, habár másodsorban, maga az állam is érdekelve volt. Igazolja ezt azon felirat, a melyet Boeckh «Staatshaush. der Athener» cz. munkájában (III. köt. 536—540) közöl, a mely elrendeli, hogy, ha a νεωρίων ἄρχοντες βουλεύσεως γραφή-ra adnak hivataloskodásuk alatt okot, történjék «εἰσαγγελία αὐτῶν εἰς τὴν βουλὴν, καθάπερ ἐάν τις ἀδικῇ περὶ τὰ ἐν τοῖς νεωρίοις.»

II. Valamint a γραφὴ παραπρεσβείας természetesen csak a hivatalról lelépett (követségéből visszatért) követ ellen volt benyujtható, úgy kétségtelennek tartjuk azt is, hogy a többi négy γραφή is alkalmazható volt a hivatalos bűntények megtorlására is, de csak akkor, ha a hivatalnok állásáról már lelépett, ha tisztviselői jellegét az ἀποχειροτονία nélkül is elvesztette, egyszóval: ***hivatalról való számadásakor***. Azért a mennyiben tárgyunk megkivánja, ott fogunk e vádakról még említést tenni, a hol a lelépett tisztviselők számadásáról leszen szó.

[1]) Anonym. arg. in Demosth. c. Andr. 589.

Kétségtelen, hogy ellenkező esetben a kizárást az Areopagiták saját kebelükben intézték el, és pedig valószínűleg szavazás utján, noha eljárásuk módjáról egyáltalában semmi értesülésünk sincs. Vannak, a kik azt hiszik, hogy a heliasták törvényszékének felmentő itélete esetére, — már azután akár a kitaszított Areopagita fordult a törvényszékhez, akár maga a tanács tette át oda az ügyet, — ismét visszaléphetett a kitaszított a tanácsba. Részünkről ezen állítást nem találjuk eléggé indokoltnak.[1])

---

[1]) Schoemann (Alterth. I. 529) és Platner (I, 36—37) hiszik, hogy az Areopagusba való visszalépés a Heliaea itélete alapján lehetséges volt. Erre nézve két bizonyítékot hoznak fel. Az egyik Dinarchus szónok következő helye: (Din. in Demosth. 56 és kk.) .. (ἡ βουλὴ) «τὸν τὴν μερίδα τὴν ἐξ 'Αρείου πάγου τολμήσαντα ἀποδόσθαι παρὰ τὰ νόμιμα .... ζημιώσασα ἐξέβαλε. τούτους ὑμεῖς κρίναντες ἀφήκατε, οὐ τῆς ἐξ 'Αρείου πάγου βουλῆς καταγινώσκοντες ψεύδεσθαι, ἀλλὰ τῇ συγγνώμῃ μᾶλλον ἢ τῷ δικαίῳ προσθέμενοι, καὶ τὴν τιμωρίαν μείζω νομίζοντες εἶναι τῆς ὑπὸ τῶν κρινομένων γεγενημένης αἰτίας ...... τούτους μέντοι καὶ τοιούτους ἑτέρους ἀδικεῖν παρ' ἑαυτοῖς ἀποφηνάσης τῆς βουλῆς ὑμεῖς ἀφήκατε.» Mint látjuk, a tudósításban pénzbirságról (ζημία) is van szó, úgy hogy nem következés, miszerint a *pénzbirság* alól való felmentéssel a tanácsba való visszahelyezés is karöltve járt volna, annál kevésbbé, mert — legalább velünk — az «ἀφήκατε», «μείζω» és «τοιούτους ἑτέρους» szavak is az ellenkezőt gyaníttatják, különösen ha tekintetbe veszszük, hogy a visszalépés határozottan egy szóval sincs említve. Másik érvül analogia gyanánt azt hozzák fel, hogy az ötszázak tanácsába is visszaléphetett a Heliaea felmentő itélete esetére a kitaszított tanácsnok. Ha Platnerrel (I. 37. l.) és a Corpus Juris Attici szerzőjével (comm. ad 825) együtt kárhoztatjuk is az Etymologicum Magnum következő szavainak «ἐξεῖναι ἐν τῷ δικαστηρίῳ καταδέχεσθαι τοὺς ἐκφυλλοφορηθέντας» (l. s. v. ἐκφυλ.) olyatén fordítását, hogy a kitaszított tanácstagnak a Heliaeába való fölvehetését jelentenék (Petitus, Leges Atticae Lib. IV, tit. I. §. 2.; vele szemben v. ö. Aesch. in Timarch. 112: ἡ βουλὴ ..... ἐκφυλλοφόρησε μὲν αὐτὸν, ἐν δὲ τῇ ψήφῳ κατεδέξατο) s ha megbízunk is az Etym. Magn. említett helyében, kérdjük, mit bizonyít ez az Areopagus tanácsára nézve?

Alkalmilag megemlítjük, milyen hibák is lehettek azok, a melyeket a Demosthenes Androtion elleni beszédéhez való argumentum egyszerűen «εἰ μή ... τις ἥμαρτε μεγάλως» szavakkal jelez. Hyperid. fragm. 141. c. Patroclem (εἰ γνήσιος) «τοὺς 'Αρεοπαγίτας .... ἀριστήσαντά τινα ἐν καπηλείῳ κωλῦσαι ἀνιέναι εἰς Ἄρειον πάγον». és Plutarch, de gloria Ath. 5: «Μηδένα ποιεῖν κωμῳδίας 'Αρεοπαγίτην». «Et comment des hommes si graves dans leur maintien, si sévères dans leurs moeurs pourraient-ils s'occuper des ridicules de la société?» kérdi e helyhez Barthélemy abbé. (Voyage du jeune Anacharsis .... stb. Paris, Belin 1813, II. 341.)

Az Areopagus ezen eljárásához sok tekintetben hasonló az ötszázak tanácsáé saját tagjaival szemben.

Ha valamelyik tanácsnok azon gyanúba jött, hogy bűntényt követett el,[1]) az ötszázak tanácsa szavazással döntött a felett, vajjon megmaradhat-e az illető tisztviselő azutánra is állásában, vagy nem? Szavazó bárczák gyanánt ilyenkor olajfa-leveleket használtak; innen az eljárás neve: ἐκφυλλοφορία, kilevelezés.[2]) Mint Aeschines Timarchus elleni beszédéből kitünik,[3]) megtörtént az az eset is, hogy a tanács újabb szavazás útján visszafogadta a kitaszított tanácsnokot. A tanács törvényszék elé is állíthatta a kitaszítottat; s másrészről valószinű az is, hogy maga a kitaszított tanácstag felebbezhetett a törvényszékhez.[4]) Hihető, hogy a törvényszék felmerülő itélete útján mindkét esetben lehetséges volt a tanácsba való visszatérés.[5])

2. §. Különös eljárások egyes tisztviselőkkel szemben.

Már eleve megjegyezzük, hogy nincs szándékunkban e czím alatt bizonyos kategoriákat felállitani, és egyáltalában nem állítjuk, hogy efféle különös eljárások csakis azon tisztviselők ellenőrzését és megbüntetését illetőleg lehettek szokásban, a kikről a következő sorokban említést teszünk; de kétségtelen az is, hogy mennél inkább haladunk a részletek felé, annál inkább cserben hagynak bennünket a források, úgy, hogy ha valahol, e pontban kell megelégednünk azon morzsalékokkal, a melyeket ezen különös eljárásokról a források velünk tudatni jónak látnak.

Igy Demothenes Midias elleni beszédéből annyi bizonyosan kiderül, hogy a Pandia-kat követő napon a prytanoktól összehivott népgyülésen a proëdrusok bizonyos, az első archon intézkedéseit

---

[1]) A tanácsnokok esküjében levő rendszabályon kívül (Lys. in Philon. 1—2) Demosthenes π. παραπρ. 400 értesit arról, hogy: «πάντες οἱ πρυτάνεις, ... ἐὰν ἀδικοῦντα λάβωσί τινα αὑτῶν, τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ δλοῦσιν».

[2]) Harpocratio s. v. ἐκφυλλοφορία.

[3]) Aesch. in Tim. 111—112. Ezen hely azt is megmutatja, hogy e kizáráshoz a népnek és a Heliaeanak semmi köze sem volt; mert «ὅτι δ' οὐ παρέδωκε (ἡ βουλὴ αὐτὸν) δικαστηρίῳ οὐδ' ἐξήλασεν ἐκ τοῦ βουλευτηρίου ... τῆς δωρεᾶς ἀπετύγχανε».

[4]) M. és Sch. 208. Platner I. 61.

[5]) Etym. Magn. s. v. ἐκφυλλοφορία. Schoem. Alt. I. 396, 529. De comit. Ath. p. 230. M. és Sch. 208. Platner I. 61. Télfy C. I. A. 825. sz. és com.

ellenőrző tárgyalást indítottak meg.[1]) Hogy mi lehetett ezen ellenőrzés tárgya, vajjon az első archon mindennemű hivatalos intézkedései-e, vagy épen csak a Dionysos-féle ünnepeket illetők, ezt annyival bajosabb eldönteni, mert a szövegben idézett törvény az egész ellenőrzési actusról tulajdonképen említést sem tesz, hanem csak a szónoknak a törvény idézése után következő magyarázatában van erről szó; más tudósításokra pedig nem támaszkodhatunk. Részünkről az utóbbi lehetőséget valószinűbbnek tartjuk.

Hogy az archonok ülnökei, vagy segédei (πάρεδροι) a valóságos hivatalnokokhoz számíttattak, ezt előleges megvizsgálásuk (l. f.) és számadási kötelezettségök (l. l.) igazolja. Annyival meglepőbb, hogy, — mint Demosthenes Neæra elleni beszédéből kitünik,[2]) maga az archon, mint hivatalbeli főnöke, rövid úton elcsaphatta őt a hivatalából.

Lysiasnak Alcibiades elleni második beszéde szerint[3]) a hadvezéreknek hasonlóképen joguk volt a phylarchokat, s bizonyosan a többi altiszteket is kötelességmulasztás esetére megbirságolni, sőt ki is töröltetni a nehéz fegyveresek névjegyzékéből.

A diæteták (nyilvánosan választott birák) elleni eljárásról e helyen csak azért teszünk említést, hogy valamennyi eddigi véleménynyel szemben azon nézetünknek adjunk kifejezést, miszerint a velök szemben divatozott eljárás nem különbözött azon már előadott eljárástól, a mely egyéb tisztviselők ellen volt szokásban.[4])

---

[1]) Demosth. in Mid. 517. . . . χρηματίσωσιν οἱ πρόεδροι περὶ ὧν διῴκηκεν ὁ ἄρχων. A Pandia-ról, Photius és Suidas: Π ά ν δ ι α· ἑορτὴ μετὰ τὰ Διονύσια ἀγομένη· ἄγεται δὲ τῷ Διΐ. Pollux I, 37; VI, 163. Tehát Elaphebolion havában.

[2]) Dem. in Neaer. 1373; második archonról és ülnökéről van szó; előbbi ezt «ἐξαπατήσαντα αὐτὸν . . . εὐθὺς . . . ἀπελαύνει ἀπὸ τοῦ συνεδρίου.» Heffter (27. l.) e hely alapján azt következteti, hogy a πάρεδρος-ok nem lehettek valóságos hivatalnokok. Meier és Schoemann (59. l.) elfogadja a Demosthenes-féle helyet, és pedig a nélkül, hogy Heffter kétségei felé hajolni látszanék.

[3]) Lys. in Alc. II. 5. «. . . ἐχρῆν . . . αὐτοὺς . . . ἐπιβάλλειν . . . τῷ φυλάρχῳ . . . . . κελεύειν δὲ τὸν ταξίαρχον ἐξαλείφειν αὐτὸν ἐκ τοῦ τῶν ὁπλιτῶν καταλόγου».

[4]) E nézetünk ellen legelőször Harpocratio szól (s. v. εἰσαγγελία): «ἄλλη δὲ εἰσαγγελία (az általa felsoroltak között a harmadik) ἐστὶ κατὰ τῶν διαιτητῶν. εἴ γάρ τις ὑπὸ τοῦ διαιτητοῦ ἀδικηθῇ ἔξεστι τοῦτον εἰσαγγέλλειν π ρ ὸ ς τ ο ὺ ς δ ι κ α σ τ ά ς.» Hiszszük azonban, hogy e hely, mint az εἰσαγγελία egész természetével ellenkező az első pillanatra önmagát czáfolja meg (v. ö. Schoem. Alt. I. 501.). De nem is ezen hely okozta a bajt, hanem az, hogy azon zavart, amelyet Demo-

Az elmarasztalt birónak többnyire becstelenség volt a büntetése.[1])

Második rész. A tisztviselők büntényeinek megtorlásáról.

Miután értesültünk arról, milyen volt Attikában a büntető eljárás a köztisztviselők ellen, nem lesz még érdektelen ilyen eljá-

---

sthenes scholiastája a Midias-féle beszéd egy helyéhez (542) irt jegyzetével a hivataloskodó diaeteták elleni εἰσαγγελία, és ugyanazon tisztviselők számadásának összetévesztése által létrehozott, az e tárgyról szóló modern irók egytől-egyig még tetézték avval, hogy mind az értelméből kiforgatott Demosthenes-féle szöveget, mind a zavaros scholiont a diaeteták elleni εἰσαγγελία-ra vonatkoztatták, vagy — ha ezt, mint Meier és Schoemann, vagy Heffter határozottan nem tették is —, a diaeteták elleni εἰσαγγελία kérdését annak befolyása alatt hibásan fejtették meg. A mi meggyőződésünk az, hogy a Demosth. in Mid. 542 hely, és a hozzá való scholionok a diaeteták *számadására* vonatkoznak, s következőleg az egész helyet elkülönítendőknek tartjuk a tényleg hivataloskodó diaeteták elleni εἰσαγγελία kérdésétől. E szerint e helyről s különösen a hibás scholionról a hivatalról való számadás kérdésénél fogunk szólani, most pedig sorba veszszük az e tárgyról eddig szóló nevezetesebb irókat. *Hudtwalker* M. H. («Über die öff. u. Privatschiedsrichter, Diäteten, in Athen», Jen. 1812. a 19 és kk. l.) szerint a diaeteták ellen εἰσαγγελία csakis a számadáskor volt indítható, és viszont azon vádak, amelyek számadásuk alkalmával ellenök intéztettek, mindig εἰσαγγελία-k voltak. Ezen tökéletesen alaptalan, s a mellett helytelen nézetet már M. és Sch. (221. l. 27., jegyz. és 270. lap.) is ilyennek tartotta. Ezzel szemben *Meier és Schoemann* (270. l.) azt gyanítja ugyan, hogy az εἰσαγγελία a diaeteták ellen nem a hivatalos év végén, de azon belül indíttatott meg a diaeteták nagyobb kötelességmulasztásai ellen : de azt állítja, hogy ezen εἰσαγγελία nem a tanácshoz, hanem a *logistákhoz adatott be*. Ezen állítását (szokás szerint) nem indokolja, de gyanítjuk, hogy a Midias féle helylyel való helytelen összevetés eredménye. *Platner* (I. 64, 65.) egészen a mi véleményünkön volna, ha Harpocratio fenn közölt helyében meg nem biznék, a mennyiben felismerte, hogy a Demosthenes-féle hely a diaeteták számadására, nem az ellenök intézhető εἰσαγγελία-ra vonatkozik. Végre *Heffter* (222. l.) — a Harpocr. féle hely idézése *nélkül*, — azt hiszi, hogy a hivataloskodás közben kizárólag a tanács elé adatott be a diaeteták ellen az εἰσαγγελία, s e tekintetben az első, aki a mi véleményünkhöz közeledik, de Hudtwalkert követve a Demosthenes- féle scholion állítását mégis összezavarja az εἰσαγγελία-val, a mennyiben hiszi, hogy a diaeteták számadásakor voltak az εἰσαγγελία-k *különösen* beadhatók ; hogy azonban Hudtwalker befolyása alól némileg mégis emancipálta magát, az kitünik abból, hogy, mint említettük, szerinte az εἰσαγγελία-k a hivataloskodási idő *alatt* is be voltak a diaeteták ellen adhatók.

[1]) Bekker, Anecdot. Graec. I. p. 235.

rások egyes eseteit a büntetések szempontjából is csoportosítanunk, mert ilyen módon nemcsak a bűntények megtorlásánál szokásos eljárásról, hanem magáról a megtorlásról is világosabb képet nyerhetünk.

Mindazon eljárások, a melyekről szó volt, a büntetések szempontjából két nagy osztályra oszthatók. Már eddigi tárgyalásunkban is találkoztunk olyan bűntényekkel, a melyekre a törvény már eleve bizonyos meghatározott büntetést szabott, úgy, hogy a büntető eljárás czélja nem is a büntetés kiszabása, hanem a bűnös vagy nem bűnös kérdése felett (εἰ δοκεῖ ἀδικεῖν εἴ τε μή) való döntés volt; nemkülönben számos olyan esetről is van tudomásunk, a hol ilyen törvényszerű intézkedés nem létében a bűnösség kimondása után az illető forum azt is meghatározta, hogy milyen büntetés alá essék az elmarasztalt (τί χρὴ αὐτὸν παθεῖν ἢ ἀποτῖσαι.). Ezen különbség már a régi attikai jogban is megfelelő elnevezésekkel szerepelt, a mennyiben az eljárás előbb említett neme ἀγὼν ἀτίμητος, utóbb említett neme pedig ἀγὼν τιμητός névvel volt megjelölve.[1])

Feladatunkká teszszük tehát következő sorainkban a tisztviselők egyes bűntényeinek olyatén megtorlásáról szólani, a mely a törvény szerint már előre meg volt határozva. Természetes, hogy a mi az összes tisztviselők bűntényeit illeti, ezen összeállításunk csak töredékes lehet, még azon esetben is, ha azon bűntények közől, a melyeket összes forrásaink idevonatkozólag tartalmaznak, egyetlen egy sem kerülte volna ki figyelmünket.[2]) Épen azért nem is törekedtünk összeállításunkba nagyobb rendszerességet önteni, mint a milyen a büntetések szempontjából lehetséges volt, és az egyes bűneseteket megfelelő büntetéseikkel együtt inkább a bün-

---

[1]) Igy Harpocratio, (ἀτίμητος ἀγὼν καὶ τιμητός· ὁ μὲν τιμητὸς ἐφ' ᾧ τίμημα ὡρισμένον ἐκ τῶν νόμων οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ τοὺς δικαστὰς ἔδει τιμᾶσθαι ὅ τι χρὴ παθεῖν ἢ ἀποτῖσαι. ὁ δὲ ἀτίμητος τοὐναντίον, ᾧ πρόσεστιν ἐκ τῶν νόμων ὡρισμένον τίμημα, ὡς μηδὲν δεῖν τοὺς δικαστὰς διατιμῆσαι) és Pollux VIII. 63. Mások Suidas magyarázatát fogadják el, a ki a két megnevezést fordítva használja. A német irók mind Harpocratio mellett vannak, s az ἀτίμητος-t unschätzbarer Rechtshandel-nek, a τιμητὸς-t pedig schätzbarer-nek fordítják. Legkimerítőbben értekezik e két megnevezésről Heffter (117. l. 7. jegyz.). Különben a megnevezés kérdése csak másodsorban fontos.

[2]) A legtöbb anyagot idevonatkozólag a szónokok adják, és pedig beszédeik azon részeiben, a hol ellenfeleik előéletével foglalkoznak. Épen ezért ezen anyag felhasználásában tanácsos bizonyos kritikával eljárni.

tetés-kategoriák megvilágítására szánt példák gyanánt fogjuk megemlíteni.

Másodsorban pedig arról fogunk szólani, hogy azon számosabb esetben, ha a tisztviselők bizonyos bűntényeire a törvények határozott büntetést nem szabtak, miféle büntetésnemek között választhatott az illető biróság, s illustratio kedvéért alkalmilag itt is beleszőjjük tárgyalásunkba egyes tisztviselők bűntényeinek ránk hagyományozott megtorlásait.

(Vége következik.)

GYOMLAY GYULA.

TELL-TANÚLMÁNYOK.

II. A dráma verse.

Schiller *Tell*je ötlábú jambusban van írva, mely vers a jelen század elején már a komoly dráma uralkodó verse volt Németországban. E versnek érdekes és tanulságos története van, melyből a következőkben nehány fő pontot kiemelek. [1])

Az ötlábú (tíz és tizenegy szótagú) jambusi verset az ókor nem ismerte. Görög kardalokban elvétve előfordúl ugyan, de önálló szerepe sem a helléneknél sem a rómaiaknál nincsen. E vers modern származású és hazája Francziaország (és a Provence), hol már a X. század első felében ismeretes.[2]) Eredetileg mindig tíz szótagú volt, azaz: hangsúlyos szótagra végződött. A sormetszet a második arsis (a negyedik szótag) után esett és két egyenlőtlen félre osztotta a verset.[3]) Minden vers lehetőleg önálló

---

[1]) Kitűnő tanulmányok e versnek főleg németországi történetéről: *Friedr. Zarncke*, Über den fünffüssigen Jambus, mit besonderer Rücksicht auf seine Behandlung durch Lessing, Schiller und Goethe. Leipzig, 1865. — *Gust. Danneh l*, Geschichte des reimlosen fünffüssigen jambischen Verses. Rudolstadt, 1870. — *Aug. Sauer*, Über den fünffüssigen Jambus vor Lessings Nathan. Wien, Akademie, 1878. — Lessing ötlábú verseiről: *Lessings Nathan der Weise, erläutert von Dr. Eduard Niemeyer*, Leipzig, 1855.

[2]) *Friedr. Diez*, Altromanische Sprachdenkmale, Bonn, 1846, 75. skk. ll.

[3]) Egészen igy használja e verset Goethe *Als ich in Saarbrücken war* cz. költeményében (1771. junius 25):

Wo bist du itzt, | mein unvergesslich Mädchen?
Wo singst du itzt? |
Wo lacht die Flur? | Wo triumphiert das Städtchen,
Das dich besitzt? |

egész volt; az ú. n. *enjambement*, azaz a mondat átvitele a következő versbe, kivételes tünemény. Több ily versből, melyeket az asszonáncz egymáshoz fűzött, alakult a *vers* vagy *tirade monorime*. Ezen régi franczia versnek legfeltünőbb sajátsága, hogy a sormetszet kéttagú lehetett és hogy a metszetre következő thesis elmaradhatott. Így tehát négyféle vers alakulhatott: 1. ◡–◡– | ◡–◡–◡–; 2. ◡–◡– | –◡–◡– ; 3. ◡–◡–◡ | ◡–◡–◡–; 4. ◡–◡–◡ | –◡–◡–. Korán, már a *Chanson de Roland*ban (XI. század), találjuk a vers kéttagú befejezését (nőrím). Minthogy a régi tíz szótagú vers sajátságai ezen tizenegy szótaguban is érvényben maradtak, ez a vers is négyféle, a mennyiben a fenti formulák mindegyikéhez még egy hangsulytalan szótag hozzájárult. Idővel a sormetszet a hatodik szótag után is vált szokásossá, de a vers változatossága ezen alakjában is megmaradt.

A XII. század közepe óta az alexandrinus, a tizenkét szótagú jambus, kiszorítja versünket az eposból, de a lyrában még mindig nagy szerepet játszik, sőt a XV. század óta, főleg Marot föllépésével, oly elterjedtséget nyert,[1]) hogy *vers commun*-nek nevezik. De ez újabb korában nem oly változatos többé, mint a középkorban: a sormetszet mindig a második arsis után esik, tehát kéttagu sormetszet nem lehetséges többé. Természetesen csak rímmel használták.

Míg e vers Francziaországban folyton tért veszített, Olaszországban mind nagyobb szerepet kezdett játszani. Ez az olasz *Endecasillabo* három pontban különbözik a franczia ötlábú jambustól: 1. mindig, mint a neve mutatja, tizenegy szótagu, azaz hangsúlytalan szótagra végződő; 2. a sormetszet nincsen egy bizonyos helyhez kötve, de rendesen hangsúlyos szótag után esik; 3. ha a sormetszet hangsúlytalan szótag után esik, majd mindig a harmadik lábat vágja ketté, tehát ◡–◡–◡ | –◡–◡ ◡. Az enjambement igen szokásos. E vers Olaszországban főleg mint a canzona, szonett, stanza stb. verse lett nagy jelentőségüvé, különösen a lyrában. Az olasz ötlábú jambus kiválóan lyrikus jellegü vers.

---

[1]) Hiszen Ronsard 1572-ben még *La Franciade* cz. eposzát és Jodelle, a franczia dráma megalapítója, *Kleopatrá*jának 2., 3. és 5. felvonását is ezen versben, nem alexandrinusokban irták. De már *Didó*ját egészen alexandrinusokban irta Jodelle. Az újabbkori franczia irodalomban csak ritkán szerepel az ötlábú jambus a drámában; az utolsó kiválóbb művek ezen alakban Voltairenek *La prude* és *Nanine* cz. vigjátékai.

Még nagyobb szerepe jutott e versnek Angolországban,[1]) hol az már Chaucer († 1400) költeményeiben, valószínüen franczia és olasz minták után, az uralkodó. A XV. és XVI. század óta az epos és dráma verse; az alexandrinus nem tud mellette tért foglalni. Az angol ötlábú jambus még szabadabban bánik el a sormetszettel, mint az olasz endecasillabo. Fő sajátsága azonban, hogy csak versszakokban jár rímmel; strophákra nem tagolva, tehát az eposban és a drámában, rím nélkül szerepel. Így találjuk már a legrégibb angol drámában (*Gorboduc* vagy *Ferrex and Porrex*, szinre került 1562). A XVII. század óta e vers az angolok nemzeti verse, melyet legkiválóbb költőik, Shakespeare és Milton, Young és Thomson stb., a költészet minden fajában alkalmaztak. A kontinensen azért «angol vers»-nek is nevezték.

A franczia ötlábú jambus feszes és egyhangú, az olasz zengzetes és változatcs, az angol annyira szabad, hogy megközelíti a prózát.

Németországba már a középkori lyrába jutott e vers, még pedig a Provenceből,[2]) de nem fordúl sokszor elő; még leggyakoribb a XII. században. A sormetszetet a középkori német lyrikusok igen szabadon alkalmazzák. Másodszor a XVI. században kerül a franczia «vers comnun» a német költészetbe, még pedig rendes (a negyedik szótag után eső) sormetszetével. Így tanítja és alkalmazza Opitz Márton és az ő iskolája, mely kivételesen még a hatodik szótag után engedi meg a sormetszetet.[3]) De most sem tud népszerüvé lenni; a XVII. század uralkodó verse az alexandrinus.

Annál nagyobb jelentőségre jut a német ötlábú jambus a XVIII. században, midőn angol mintára s elsőben angol művek fordításában alkalmazzák. Korszakalkotó e téren Bodmer,[4]) Gott-

[1]) L. *A. Schröer*, Über die Anfänge des Blankverses in England. *Anglia*, IV, 1881, 1—72 l.

[2]) Jellemző is, hogy főleg azon lyrikusoknál foglal el nagy tért, kik legfeltünőbben állnak a délfranczia költészet befolyása alatt. Ezek Friedrich von Hausen († 1190) és Fenis Rudolf gróf († 1196 előtt).

[3]) De Milton *Elveszett Paradicsom*ának 1682-ben megjelent német fordítása egészen az angolok módjára, azaz szabad sormetszettel használja a verset. V. ö. a következő jegyzetet.

[4]) Bodmernek *Marc-Anton* cz. drámája is ötlábú jambusban volt irva, de elveszett. V. ö. Könignek egy levelét Bodmerhez, 1725. ápril 30-káról,

schednek svájczi ellenfele, ki Thomson néhány elbeszélésének fordításában az angol verset tudatosan alkalmazza a németben (1745). Még nagyobb népszerűségre jutott e vers Wieland elbeszéléseivel (1752) és Kleist Ewald költeményeivel (1757—58).[1]) Ezóta ez az «angol» vagy «brit» vagy «miltoni» vers, a mint Herderrel nevezni szokták, a németek egyik legkedvesebb, legtöbbször alkalmazott verse. Hiszen 1771-ben Bürger még az Iliást is ötlábú jambusokba kezdi fordítani. Klopstock fellépésével (1748) e vers tért veszít az eposzban, helyébe a hexameter lép; de most uralkodó lesz és marad a mai napig a drámában,[2]) melynek verse a XVI. századig a nyolcz szótagú, párosan rímelő jambus, a XVII. században az alexandrinus volt. Az ötlábú verset főleg Schlegel János Henrik tette ismertté, ki 1758 óta hat angol szomorújátékot (Thomsontól s Youngtól) az eredetiek versmértékében ültetett át; a német dráma uralkodó versévé [3]) azonban Lessing tette *Bölcs Náthán*-jával, melyet 1778-ban írt és 1779-ben kiadott.

Az ötlábú jambusra főleg két sajátsága jellemző: a rhythmikus periodus és a sormetszet. A franczia vers communben minden egyes vers egy rhythmikus egész: a gondolat végződik a verssel; az olasz endecasillabo jóval szabadabb; de csak az angol vers alkalmazza az enjambement-t minden korlát nélkül és terjeszti ki a periodust több, néha igen sok versre. Ezt az angol modort alkal-

melyben neki Milton 1682-iki fordítását küldi, «damit Sie sehen können, wie der Übersetzer nicht nur ohne Reime, sondern sogar schon in fünffüssigen Versen und auch ohne regulairen Abschnitt, überdies mit Herüberwerfung des Verstands aus einem Verse in den andern geschrieben, *eben wie Sie mir eine Probe in ihrem Drama: Marc-Anton gegeben*».

[1]) E téren az ötlábú jambus leglelkesebb védője a XVIII. században Herder volt, *Fragmente zur deutschen Literatur*, a második kiadásban 1768.

[2]) Sauer id. h. egy függelékben pontos chronologiáját adja a német ötlábú jambusnak Bodmer fellépésétől Lessing *Nathan*jáig, azaz 1725-től 1778-ig.

[3]) Tehát nem ő alkalmazta először a drámában, mint a legtöbb irodalomtörténetben olvasható. Nem tekintve a fordításokat és töredékeket, Lessing *Nathan*ja előtt a következő német drámákban találjuk az ötlábú jambust: Wieland *Johanna Gray* 1757, Brawe *Brutus* 1758, Klopstock *Salomo* 1764, Weisse, *Die Befreiung von Theben* 1764, Weisse, *Atreus und Thyest* 1766, Bodmer, *Atreus und Thyest* 1768, Klopstock, *David* 1772, Eschenburg, *Die Wahl des Hercules* 1773, *Bertuch, Die Wahl des Hercules*, 1773, Eschenburg, *Scipio* 1776, Goué, *Batilde* 1778.

mazza Lessing is, még pedig tudatos, szándékos merészséggel. Nála a több verseken áthuzódó periodusok nemcsak igen hosszak, de ő lehetőleg kerüli is, hogy még a periodus kisebb tagjai valahogy össze ne essenek a verssel. Lessing darabokra töri az ötlábú jambust. Ime egy példa:

Das muss
Entscheiden! Denn die falschen Ringe werden
Doch das nicht können! — Macht, sagt an! Ihr schweigt?
Die Ringe wirken nur zurück? und nicht
Nach aussen? Jeder liebt sich selber nur
Am meisten? — O so seid ihr alle drei
Betrogene Betrüger! Eure Ringe
Sind alle drei nicht echt. Der echte Ring
Vermutlich ging verloren. Den Verlust
Zu bergen, zu ersetzen, liess der Vater
Die drei für einen machen.

Lessingnél mondat és vers valóságos harczot vívnak egymással: a mondat beletör a következő vers elejébe, a rhythmus a vers végére siet, de innen a mondat ismét a következő versbe tör, mely maga ismét rhythmikus befejezést követel és így tovább, míg a periodus vagy tartalmilag összetartozó részlet befejezését nyeri.[1]) Innen Lessing azon sajátsága, hogy nála a szereplők rendesen a vers közepén kezdik és végzik beszédjöket, és hogy egy-egy vers két vagy három szereplőre esik széjjel.[2])

A mi a vers másik főjellemzőjét, a sormetszetet, illeti, világos, hogy ilyenről Lessingnél nem szólhatni, mert hiszen sor-

---

[1]) Hogy az ifjú nemzedék mily szolgailag, de egyszersmind milyen ügyetlenül, kellő belátás nélkül próbálta már Lessing előtt az «angol» jambust utánozni, mutatják pl. Goethének következő versei 1765-ből:

Doch schnell entsteht ein Wind,
Der hebt den Staub in Wirbeln auf. Den Wurm
Erhebt er in den Wirbeln auch. Der glaubt
Sich gross, dem Adler gleich, und jauchzet schon
Im Taumel. Doch auf einmal zieht der Wind
Den Odem ein. Es sinkt der Staub hinab,
Mit ihm der Wurm. Jetzt kriecht er wie zuvor.

Mily különbség ezen verses dadogás és Lessing hatalmas dramatikus rhythmusa közt!

[2]) A drámának 3849 verséből 780 van ilyen, több személyre felosztott, még pedig 677 két, 97 három és 6 négy személyre.

metszet csak ott lehetséges, hol a vers önmagában befejezett egészet alkot, míg Lessing főtörekvése oda van irányozva, hogy a verset teljesen megfossza önállóságától. Lessingnél az ötlábú jambus egészen új jelleget nyer, oly annyira, hogy a franczia, olasz és angol válfaj mellett a Lessing versét negyedik önálló, sajátságos speciesnek kell tekintenünk. De e vers, mint az első pillanatra is észlelhető, kiválóan, sőt mondhatni kizárólag drámai vers; az ötlábú jambusnak ily alkalmazása sem a lyrában sem az eposban nem képzelhető.[1])

Lessing *Náthán*jában találunk az ötlábú (tíz- és tizenegy szótagú) versek mellett négy- és hatlábúakat (nyolcz és tizenkét szótaguakat) is. Kezdetben még nagyobb számmal voltak az ilyenek, de a költő utóbb alaki szempontból is javitgatta művét és eltávolította a négy- és hatlábú versek egy részét.[2]) Hiatus is található a *Nathan*ban, de soha a hiatus legkifogásosabb neme: szóvégi *e* kezdő hangzó előtt.

Szükséges volt, Lessing verséről egy kissé bővebben szólnom, mert Lessing evvel is igen nagy befolyással volt korára és a következő nemzedékre, első sorban Schillerre, ki első drámáit *(Räuber, Fiesko, Cabale und Liebe)* prozában írta, de azután, *Don Carlos* óta, mindig a verses alakot, még pedig csekély kivételeket nem tekintve,[3]) az ötlábú jambust alkalmazta. Már *Don Carlos*ban is egészen azon sajátságokkal találjuk az ötlábú jambust, melyekkel Lessing e verset felruházta, és Schiller később is folyton híve maradt a vers ezen válfajának: minden korlátozás nélkül alkalmazza az enjambement-t, nem törődik semmit a sormetszettel [4])

---

[1]) Lessing nagy gondot fordított arra, hogy ötlábú jambusai épen azt a jelleget nyerjék, melyet feltüntettünk. «*Meine Prosa,* irja 1778-ban, *hat mir von jeher mehr Zeit gekostet als Verse. Ja, wirst du sagen, als solche Verse! — Mit Erlaubniss; ich dächte, sie wären viel schlechter, wenn sie viel besser wären.*» A *viel besser* alatt a közönséges felfogás szerinti rendes befejezett ötlábú jambust érti.

[2]) Most van a 3849 vers közt 15 hatlábú és 13 négylábú.

[3]) Ezek: *Wallenstein tábora* négylábú rímes verspárokban (Knittelverse), az *Orleansi szűz*ben Montgomery jelenetei trimeterben, és a *Messzinai hölgy*ben Don Cesar egy jelenete trimeterben és a kardalok rímes versszakokban.

[4]) Sőt Schillernek egy 1801-ben kelt levele, melyben az *Orleansi szűz* trimeterjeiről szól, bizonyítja, hogy a nagy költő nem is tudta, hogy az ötlábú jambusban még csak szóba is kerülhet a sormetszet.

és lehetőleg széjjeltöri a mondattal a verset. Hosszabb és rövidebb verseket is alkalmaz, a versen belül pedig nem ritka az anapæstikus, sőt a trochaikus rhythmus.

És most vizsgáljuk közelebbről a *Tell* versét.

Tell művészi szempontból Schillernek egyik legtökéletesebb alkotása. E magas művészi tökélynek megfelel a verselés is, mely korrektebb, hangzatosabb, drámaibb, egyszersmind egyes jellemzetes vonásokban gazdagabb, mint némely előző darabjában. Általában közelebb áll a *Wallenstein* verséhez, mint a *Wallenstein* és *Tell* közt keletkezett, lyrikusabb jellegű drámák *(Stuart Mária, Orleansi Szüz, Messinai Hölgy)* verséhez.

A *Tell* versének [1]) eltérő vagy jellemző vonásai a következők :

1. *Hatlábú vers* — legtöbb a második felvonás elején található — van huszonnyolcz. Ezek :

I, 177 Verwünscht! Er ist entwischt! Ihr habt ihm fortgeholfen
297 Weckst du mir in der stillen Brust! Mein Innerstes
386 O Gott! Seht diese Flanken, diese Strebepfeiler
396 Dem Hut soll gleiche Ehre wie ihm selbst geschehn
446 Was gibt's? Der Schieferdecker ist vom Dach gestürzt
639 Erwarten, bis das Äusserste — Welches Äusserstes?
II, 37 Ist kummervoll ob der tyrannischen Gewalt
130 Sich schützen gegen Östreichs wachsende Gewalt
141 Heisst Saaten in die Zukunft streun. Bist du so weise?
156 Die Freiheit als die Knechtschaft ein. Was können wir
188 Mit deinem Abfall von dem Land. Betrüg dich nicht
207 Wohl dem, der mit der neuen nicht mehr braucht zu leben
215 Still, horch! Das Mettenglöcklein in der Waldkapelle
III, 20 Gerüstet sein. Ach, es wird keiner seine Ruh
268 Heranbegeben und dem Hut sein' Reverenz
375 Nein, das ist schreiende Gewalt. Ertragen wir's

[1]) A Tell-dráma verseinek összege: 750+713+632+741+452=3288. Összehasonlításúl: Bölcs Náthán 3849. — Don Carlos 5471. (Wallenstein tábora 1105). Piccolomini 2669. Wallenstein halála 3865. Stuart Mária 3927. Orleansi szűz 3394. Messzinai hölgy 2845. — Torquato Tasso 3453. Iphigenie 2174. — Hamlet 3715. III. Rikhárd 3603. Lear király 3255. Othello 3133. Coriolan 3124. Romeo és Julia 2979. Julius Caesar 2590. — Bánk bán, az Elöversengés (75 vers) nélkül 2575. A számok annyiban nem egészen pontosak, hogy Shakespeare darabjainál a számos prózai részletek csak hozzávetőleg vannak beleszámítva. V. ö. *G. Freytag*, Die Technik des Dramas, Leipzig, 1881. 4. kiadás, 306. l.

481 Nur dieses Grässliche erlasset einem Vater
IV, 229 Und lebt' ich achtzig Jahr, ich seh' den Knaben ewig
442 Ihr sahet zu, ihr liesst das Grässliche geschehn
385 Verdient Vertraun. Ihr habt den Landmann nichts geachtet
390 Ein Manneswort. Was ist der Ritter ohne uns
482 Beschützen, Landvogt. Da, als ich den Bogenstrang
535 Auch jetzt, euch zu verteidgen, eure holde Unschuld
V, 3 Die Feinde sind verjagt, die Burgen sind erobert
152 Ein ungeheurer Schrecken ist im Land umher
336 Auch ihr nahmt Rach' an eurem Feind. Unglücklicher
340 Des Herdes Heiligtum beschützt? Das Schrecklichste
426 So zieht dein Enkel ein auf deines Reiches Boden.

2. *Négylábú vers* mindössze csak a következő hat van:

II, 182 Du bist's, doch nicht durch Wort und Schwur
III, 17 Ach wollte Gott, sie lernten's nie
IV, 83 Greif nicht dem Richter in den Arm
103 Und scheint wie ausser sich zu sein
267 Um seinen Kerker aufzutun
362 Um mein geändert Herz zu sehn.

3. *Háromlábú vers* kettő van:

III, 515 Öffnet die Gasse, Platz!
IV, 354 Seid einig, einig, einig!

4. *Kétlábú vers* három, mind az ötödik felvonásban:

V, 202 Still, lasset hören!
212 Der Lieb und Gunst!
382 Steht auf, steht auf![1])

5. Az *anapaestikus rhythmus* igen gyakori, főleg a vers elején. A német rhythmus szellemében a vers az első arsissal kezdődik; a mi az első hangsulyos szótagot megelőzi: ütemelőző, *Auftakt*. Ez anapæstikusan induló versek tehát jambusok kéttagú Auftakttal. Innen magyarázandó az is, hogy az Auftaktban nehéz szótagok és szók is állhatnak.[2]) Ezek a következők:

---

[1]) Némely kiadások szerint I, 446 *Was gibt's? Der Schieferdecker ist vom Dach gestürzt* két versnek van szedve. Akkor I 446 *Was gibt's* a darabnak egyetlen egylábú verse volna. Én fent a hatlábúak közé soroztam be.

[2]) V. ö. Heinrich, *Deutsche Verslehre*, 2. kiad. Budapest, 1878, 19. és 35. l.

I, 143 *Mit Be*gierde Gras und Wächter scharrt die Erde
185 *Haltet* fést am Reich und wacker, wie bisher
391 *In des* Káisers Namen! Höret! Still doch, höret!
476 *In die* Séele schnitt mir's, als der Bub' die Ochsen
554 *Euer* Éidam hat ihn übern See geflüchtet
II, 255 *In den* éinsamen Sennhütten kehrt' ich ein
273 *Von den* Wänden langten sie die rostgen Schwerter
422 *Mit dem* Schwért sich schlagend durch das deutsche Land
518 *Unser* íst durch tausendjährigen Besitz
665 *Bin ich* dróben erst, zieh' ich die Freunde nach
671 *Aufge*bóten schnell im Hauptort jedes Landes
III, 352 *In des* Káisers Namen! Haltet an und steht
362 *Ein Ver*räter ich? Du irrst dich, Freund, das ist
365 *Ins Ge*fängniss fort! Ich leiste Bürgschaft, haltet!
396 *Diesen* Mánn ergriff ich über frischer Tat
421 *Einen* Ápfel von des Knaben Kopf zu schiessen
IV, 50 *Wenn die* Bérge brechen, wenn die alten Klüfte
80 *Diese* Wéllen geben nicht auf seine Stimme
81 *Diese* Félsen bücken ihre Häupter nicht
85 *Für den* Téll, der auf dem Schiff sich mit befindet
305 *Euer* Stáub wird ruhn in einem freien Lande
668 *Lass es* über mich dahin gehn. Da, hier lieg' ich
V, 271 *Ich er*wárt ihn eben, doch was ist euch, Mann

Ritkább az anapæstikus rhythmus a vers közepén. Ez a német vers szellemében kéttagú thesisnek tekintendő, milyet a modern verselés mindig megenged. Az anapæstikus rhythmus mind a két esetben a hevesebb, indulatosabb hangulat kifejezésére szolgál. Ilyenek:

II, 257 Zu Wohnungen gesellig *lébender* Ménschen
II, 321 Ich bin der Méi*er von* Sárnen, dies hier ist
420 Und zogen aus wehklagend, Män*ner und* Wéiber
IV, 142 Nicht wohl berích*tet. Nun* áber ist der Tell
249 Beklagt' er dích; *in den* Náchen sprang er, Weib
340 Der Kön*ige sich* an ihren ewgen Wällen[1])
617 Soll Herr sein in dem Lande ód*er der* Káiser
V, 19 Ist's nicht genug an diesen flám*menden* Bóten
21 Kommt alle, kommt, legt Hand án, Män*ner und* Wéiber
195 Die Kön*igin* Élsbet Gnad' und alles Gutes[1])
281 Von meinen Kín*dern, ihr* séid kein Mönch, ihr seid

[1]) Az *ig*-gel képzett mellék- és főnevek közöl csak ezt a két példát

6. Nagy a *trochaeusok* száma, főleg a vers elején, a mi a német jambikus rhythmusban igen gyakori. A *Tell*re nézve a versnek e sajátsága igen jellemző; Schiller még csak a *Messzinai Hölgy*ben használja a trochæusi rhythmust megközelítő szabadsággal. A következő verseknek csak futólagos áttekintése is bizonyítja, hogy a költő szándékosan, hogy a trochaikus rhythmusu szót nagyobb nyomatékkal kiemelje, helyezi e trochæusokat a verskezdő jambusok helyébe. Itt is az összes eseteket sorolom fel:

I, 383 Únter den Túrmen, ja wer die bewohnt
394 Mítten in Áltorf, an dem höchsten Ort
409 Über dem Trón, wo man die Lehen gibt
425 Éilends dem Háfen und der mächtige[1]) Geist
499 Wérde mit mír, was will, ich muss hinüber
596 Stérben ist níchts, doch leben und nicht sehen
608 Álles geráubt und auch das Licht der Sonne
693 Wären wir dóch allein im Land, ich meine
700 Wäre ein Óbmann zwischen uns und Östreich
II, 60 Wélche Persón ist's, Oheim, die ihr selbst
111 Éndet mit mír, da hängen Helm und Schild
185 Bérta von Brúneck, die zur Herrenburg[2])
206 Únter der Érde schon liegt meine Zeit
303 Grósses habt íhr in kurzer Frist geleistet
449 Fínden die Schwyzer Männer sich heraus
535 Gégen Gewált, wir stehn für unser Land
573 Wíder der Vögte harten Druck zu klagen
699 Éher den Tód, als in der Knechtschaft leben
III, 53 Gégen die Vögte, auf dem Rütli ward
59 Über den Sée geschafft. Ein Wunder war's
73 Váter, wo géhst du hin ? Nach Altorf, Knabe[3])
118 Mútter, ich bléibe bei dir. Ja, du bist
287 Höre, Geséll, es fängt mir an zu däuchten
456 Háltet an éuch, ich fleh' euch drum, bleibt ruhig

---

hoztam fel, mert több mint valószinű, hogy a költő mind ezen szóknál synkopét tételezett fel, ha az *ig* szótagot ki is irta, tehát: *Könge*-t *Köngin*-t olvasott.

[1]) L. az előző jegyzetet.

[2]) *Berta* még kétszer a vers elején: III, 172 *Bérta, ihr hásst* és III, 196 *Bérta, welch éinen.*

[3]) *Vater* még ötször a vers elején: III, 306 *Váter, ist's wáhr,* III, 346 *Váter, es wird,* III, 526 *Vater, schiess zú,* III, 570 *Váter, hier íst* és IV, 65 *Váter, ein Schiff.*

465 Öffnet die Gásse! Frisch, was zauderst du
515 Öffnet die Gásse, Platz!
IV, 32 Ráset, ihr Wínde, flammt herab, ihr Blitze
43 Sólches ward kéinem Vater noch geboten
56 Wéhe dem Fáhrzeug, das, jetzt unterwegs
418 Wártet ihr áb, ich handle. Was, ihr wolltet
430 Sólcher Gewálttat hätte der Tyrann
431 Wíder die fréie Edle sich verwogen
436 Wélcher Gewált sie frevelnd sich erkühnen
446 Únter den Trümmern der Tyrannenmacht
473 Méine Gedánken waren rein von Mord
648 Stráfe genúg ist sein entsetzlich Handwerk
664 Rólle die Aúgen, wie du willst, wir sind
667 Óder mein Róss géht über dich hinweg
682 Gégen dies Vólk, die Zungen sind noch frei
723 Kéine Gewált mehr. Wir sind freie Menschen
725 Éndet die Fúrcht so schnell und der Gehorsam
V, 45 Rásend erhób sich Rudenz, denn wir hörten
53 Éhrte das Vólk. So setzten wir getrost
174 Ráche trägt kéine Frucht, sich selbst ist sie
287 Mútter, der Váter! O, mein Gott, der Vater
415 Séndet der Bérg nicht seine Windeswehen
440 Éile, sie náhn. Wer ist es? Forsche nicht.

E versek könnyen meggyőzhetnek arról, hogy Schiller mindig szándékosan, hogy egy mondatot vagy gondolatot vagy szót különösebben kiemeljen, használta a vers trochaikus bekezdését.

Ritkább és feltünőbb, de még hatásosabb a trochæus a vers közepén, itt is mindig nyomatékosság kedvéért:

I, 392 Ihr sehet diesen Hut, *Männer* von Úri
452 Und Jammer habt gebrácht *über* die Wélt
II, 235 Wer ist da? Gebt das Wórt! *Fréunde* des Landes
386 Schwyz soll im Rát, *Úri* im Félde führen
388 Die meisten Jahre zählt *Úlrich* der Schmiéd
415 Es war ein grosses Vólk, *hinten* im Lánde
516 Den harten Fels gespréngt, *über* den Abgrund
IV, 204 Zeig ihm den Wég, *Jénni*. Gott stéh' ihm béi
V, 64 Wo ist der Landenbérg? *über* den Brünig.

7. A német nyelv egyik főtörvénye, hogy összetett szókban az első szón fekszik a hangsúly. E törvény ellen a költők igen

sokszor vétenek,[1]) Schiller is, a *Tell*ben is. Csak nehány példát hozok fel:

I, 369 *Frohnvógt*, wie wird die Feste denn sich nennen
II, 121 *Fräulein*, jetzt endlich darf ich mich erklären
313 *Urtéilt*, ob ich mein Herz bezwingen kann
III, 447 Sind sie *Kurzwéils* gewohnt aus eurem Munde
512 Gewaffnet sei *niemánd*, als wer gebietet
606 An dem sich Gottes Hand *sichtbár* verkündigt
IV, 62 *Handlós* und schroff ansteigend starren sie
122 *Wehrlós*, eìn aufgegebner Mann. Nicht hofft ich
656 Gerechtigkeit, *Landvógt*, du bist der Richter
632 *Glorréich* begonnen, will der Sohn vollenden stb.

E versekben még lehetséges volna trochaikus rhythmust feltételezni. De már lehetetlen ez a három szótagú összetett szókban, melyeknek első szava hangsúlyos szó, második szava pedig az első szótagon viseli a hangsúlyt, mint pl. *árm-selig*. Az ily szók a német versben alig használhatók, mert ellenkeznek minden rhythmussal. Mégis oly nagy számmal vannak meg a nyelvben, hogy a költők nem mellőzhetik teljesen, hanem alkalmazzák, de gyakran a német rhythmus alaptörvénye ellenére amphibrachysnak (◡ – ◡), holott, az első szótag lévén a főhangsúlyos, csak daktylusoknak (– ◡ ◡), persze nem épen szép hangzásuaknak, volnának használhatók. Schiller *Tell*jében is nagy a példák száma, csak nehányat sorolok fel:

I, 358 Wie dié *Tagdiébe* ihre Pflicht bestehlen
615 *Feighérzge* Vorsicht, fahre hin! Auf unser
625 *Ohnmächtgen* Zorns in seiner sichern Feste
II, 461 *Freiwillig* wählten wir den Schutz der Kaiser
495 *Einsiédeln* uns die Alp in Anspruch nahm
608 Ihr fahret fórt, *Östréich* die Pflicht zu leisten
637 In dén *Waldstätten* findt sich kein Verräther
III, 35 *Rückspringend* mit sich in den Abgrund reisst
122 *Abgründe* schliessen rings umher uns ein
461 Er hätte jétzt *zehnfáchen* Tod empfunden
IV, 544 Um ein *armsélig* Grattier zu erjagen
630 *Weitschichtge* Dinge sind im Werk und Werden
665 So grenzenlos *unglücklich*, dass wir nichts

[1]) Leginkább az ókori daktylikus versekben (a distichonban). L. erről bővebben verstanomat, 133. l.

V, 11 Dass es *weitschmétternd* in die Berge schalle.
13 *Aufwéckend* schnell die Männer des Gebirgs
72 *Urféhde* schwur er, nie zurück zu kehren. Stb.

8. Egy jellemző gyengéje a Schiller rhythmusának,[1]) hogy hangsúlytalan szótagot is az arsisba helyez. Ez rendesen háromtagú szókban történik, melyekben a hangsúly az első szótagon fekszik. Itt is csak nehány példát idézek:

I, 286 Drum tät es gut, dass euer *étliché*
401 Dem *Königé*, wer das Gebot verachtet
463 Was hab' ich denn so *sträflichés* getan
II, 255 In den *éinsamén* Sennhütten kéhrt' ich éin[2])
547 Wir Östreich *húldigén* nach solcher Schmach
549 Was wir der Güte *wéigertén!* Dann wären
674 Und gern ergreifen *friédlichés* Geleit
703 Zu seiner Freundschaft und *Genóssamé*
III, 100 Da *jámmerté* mich sein, ich trat zu ihm
IV, 513 Dem *Wánderér* zur kurzen Ruh bereitet
575 Von *Hórnissén*, die fallen auf sein Ross
675 Ich wüsste wohl was *bésserés* als hier
6˘8 *Verkündigén*, ich will — Gott sei mir gnädig
V, 42 Und ruft, dass die *Brunéckerin* verbrenne. Stb.

9. Többször *ellentét van a mondat (értelem) és a vers hangsulya közt.* Kétséget sem szenved, hogy Schiller ezt a rhythmusbontó eljárást szándékosan követte, hogy a vers tartalma annál nagyobb nyomatékkal hasson. Egy nehány példa (a dőlt szón a mondat hangsúlya fekszik):

I, 113 's ist ein *Haus*váter und hat Wéib und Kínder
179 Die Hütte réisset éin *brennt* únd *schlagt* niéder
312 Ihr séid *auch* Männer, wisset éure Áxt
IV, 649 Euch sóll *Recht* wérden, drinnen auf der Burg
583 Ja, wóhl *dem*, dér sein Féld bestellt in Ruh. Stb.

10. Érdekes *a vers vége,* hol Schiller a tizenegytagú versben az utolsó hangsúlyos szótag után ritkán használ önálló szót, —

---

[1]) Bővebben tárgyaltam ezt már verstanomban, 19. l.

[2]) Ez feltűnően rossz vers, melynek rhythmusa alig fölismerhető; hibái: 1. a kéttagú auftakt kétes arsis előtt; 2. *einsamén* szóban a hangsúlytalan rag hangsúlyozása, holott az előző szótagon, hosszúságánál fogva, igen erős mellékhangsúly van; 3. *Sénnhütten* helytelen hangsúlyozása.

legfeljebb és legtöbbször névmást, melyen mondathangsúly nem fekszik; pl.

I, 532 Mich drücken schwere Sorgen. Drangsal háb' *ich*
II, 28 Ich kenne dich nicht mehr. In Seide prángst *du*
74 Den Bauernadel schelten. Nicht etrág *ich's*
IV, 111 Wo ist der Landvogt? Auf den Wellen tréibt *er*
274 Er regt sich, still! Wo ist er? Wer? Er féhlt *mir*
V, 307 Wer ist der Bruder hier? Ach, ich vergáss *ihn*. Stb.

Eltérő gyakorlatot a darab három jelenetében találunk: az I. felvonás 1. jelenetében, a III. felvonás 1. jelenetében és a IV. felvonás utolsó jelenetében, — mind a háromban a nép szerepel, ill. népies rajzot ad a költő; — e jelenetekben Schiller a tizenegytagú vers végére nagyobb súlyú, sőt fontos jelentőségű szókat is állít, melyek a vers rhythmusát észrevehetően, de bizonyára szándékosan s így hatással megzavarják; pl.

I, 144 Versuch es Fährmann, rett ihn, rett ihn, rétt *ihn!*
109 Der Föhn ist los, ihr seht wie hoch der Sée *geht*
III, 51 Sinnst du auch nichts gefährliches? Gestéh' *mir's*
57 Sie werden dich hinstellen, wo Gefáhr *ist*
62 Dass ihr entkommen. Dachtest du denn gár *nicht*
76 Ehr geht noch heute. Drum lass ihn erst fórt *sein*
77 Gemahn' ihn nicht an uns. Du weisst, er gróllt *uns*
91 Er ganz allein mit mir, der auch alléin *war*
IV, 668 Lass es über mich dahingehn. Da, hier liég' *ich*
684 Doch es soll anders werden, ich gelób *es*
689 Herr Landvogt, Gott, was war das? woher kám *das*. Stb.

E gyakorlat a *Wallenstein* drámai menetü és hangú nyelvére és verselésére emlékeztet, míg a sokkal lyrikusabb jellegü *Orleansi Szüzben* s *Messzinai Hölgyben* az utolsó arsisra következő szótag többnyire valóban egészen hangsúlytalan.

11. Az *enjambement* gyakori és nagy szabadsággal van alkalmazva, bár némely jelenetben, pl. a Stauffacher és Gertrud párbeszédében (I. felv. 2. jel.), feltünően ritka.

Egy jelenetből (fellépésből) a másikba csak egyszer vezet a vers, az V. felvonásban:

V, 14 Zusammenrufe. — *Walter Fürst* (kommt): Haltet, Freunde, haltet!

Összetett szó is csak egyszer esik enjambement alá t. i. első

szava az előző versnek végére, második szava a következő vers elejére:

I, 284 Der nicht ein neues Unheil und *Gewalt-*
Beginnen von den Vögten uns verkündet

De a versnek azon Lessingféle szaggatottsága, mely a mondatnak és a versn ek össze nem vágásából, söt azoknak ellentétjéből származik, ritka és csak a dialogus igen eleven momentumaiban található, pl. Tell monologjában, Tell és Parricida jelenetében, Gessler halála előtt; pl.

I, 161 Ihr seid ein Meister Steuermann. *Was sich*
Der Tell getraut, das konntet ihr nicht wagen?
389 Was will die Trommel? Gebet acht? *Was für*
Ein Fastnachtsaufzug! und was soll der Hut?
397 Man soll ihn mit gebognem Knie *und mit*
Entblösstem Haupt verehren. Daran will —
580 Der Sohn ist's? Allgerechter Gott! *Und ich*
Muss ferne sein! In seine beiden Augen?
635 Dort unterm freien Himmeldache, *wo*
Der Sinn noch frisch ist und das Herz gesund,
II, 274 Und aus den Augen blitzte *freudiges*
Gefühl des Muts, als ich die Namen nannte,
IV, 640 Wer seid ihr? Wer ist euer Mann? *Ein armer*
Wildheuer, guter Herr, vom Rigiberge,
V, 390 Lasst meine Hand los! Ihr müsst fort! *Hier könnt*
Ihr unentdeckt nicht bleiben, könnt entdeckt —

12. A *hiatus* igen ritka, mit valószínüen a nyelv azon népies sajátságának kell tulajdonítani, hogy nagy előszeretettel van az összevont, kurtított alakok iránt; — a hiatus legcsúnyább neme — zár-*e* kezdő *e* előtt — egyszer sem fordúl elő; pl.

II, 218 Gehn Einig*e* *u*nd zünden Reisholz an
372 Man pflanz*e* *a*uf die Schwerter der Gewalt
820 Wer kennt*e* *E*uch nicht, Herr, in den drei Landen?

A vers vége és a következő vers kezdete közti hiatusra, mely pedig a drámai nyelv s vers természeténél fogva szintén figyelmet érdemel, Schiller alig volt tekintettel, de azért ritka ez is; pl.

II, 264 — du kämpfst für deine Lieb*e*.
*E*s ist ein Feind —
III, 296 — dienstfertger Schurk*e*
*U*nd brächtest wackre Leute —

IV, 372 — aller Pflichten Bande
Und keines Mannes Treue —

13. A *rím* ritka; körülbelül ugyanazon szerepet játszsza, mint a *Wallenstein*ban és jóval ritkább, mint az *Orleansi Szüz*ben és a *Messzinai Hölgy*ben. Mindössze a következő helyeken fordúl elő:

Az első felvonás végén, I. 747—750.
Közmondás, II, 354—355.
Eskü, II, 396—397.
A második felvonás végén, II, 710—714.
Berta és Rudenz lyrikus jelenetében, III, 121—124, 176—177, 199—207, 219—224, 230—234, 238—250.
A harmadik felvonás végén (Tell elfogatása) nincsen rím, a mi, a jelenet megrázó komolyságát tekintve, igen helyes.
A negyedik felvonásban elszórva: IV, 202—205, 263—265, 327—330, 448—449, 457—462, 714—716, 734—735.
Tell monologjában, IV, 491—492, 498—499, 510—511, 523—524, 536—537.
Az ötödik felvonásban: V, 150—151, 228—229, 237—238, 242—243, 247—248, 449—452.

14. *Idegen alakok* nem fordúlnak elő a darabban, csak nehány dal van közbeszőve, még pedig:

Az első felvonásban: a halász, a pásztor és a vadász dalai, I, 1—36.
A harmadik felvonásban: Tell Walter dala, III, 1—12.
A negyedik felvonásban: az irgalmas barátok dala, IV, 736—741.

A *Tell* verselésre nézve is Schiller legváltozatosabb, leghangzatosabb darabja. Még feltünőbb a verselés művészi volta, ha a vers viszonyát a *nyelvezet*hez figyelembe vesszük, mely utóbbi a népies kifejezésnek köznapiságától, a dialectushoz közel álló kényelmességétől a drámai pathosz legmagasabb, legmegragadóbb stilusáig emelkedik. De erről egy külön czikkben szólok.

HEINRICH GUSZTÁV.

VAS GEREBEN RADÁKOVITS JÓZSEF.

III.

A köznép ragaszkodása nemzeti nyelvéhez, bizalmat kelt Vas Gereben lelkében. Életösmerete megjósolja, hogy a boszúállás vérszomja nem sokáig fog dúlni a védetlen nemzeten. Bujdosó társai közt szerte terjeszti e reményt. Furulyája művészi játékával s kifogyhatlan jókedvével oszlatja a bánatot s kétségbeesést. Tréfálkozva fenyegetőzik azzal, hogy nem sokáig kárhoztatja pihenésre erejét, de mihamarabb meginditja a Nép Barát új folyamát. Közvetlen a vihar tombolása alatt enyhítgeti barátaival közös fájdalmát vidámságával. Jóslata azonban nem teljesült be egészen. Az ádáz düh egyesek ellen garázdálkodni megszünt ugyan, de a haza fölött csak egyre csoportosúltak a felhők. Ezek láttára ugyan nem szünik meg vígasztalni, lelkesítni társait, környezetéből azonban csak kevesen sejtették, hogy a lelkesítő bizalma a jövő iránt, mindinkább ernyed. Vidámsága lassanként elsorvad, élczeiből kifogy, hallgatag leszen. Testi baj említgetésével rejtegeti lelke kételyeit. Untalan változtatja menedékhelyét. Csak néhány jó barát sejté, hogy önlelkét nem tudja megnyugtatni. Vígasztalásra szorúl az, ki az elnyomatás első hónapjaiban vígaszt hirdetett. Egyik végletből a másikba hullott. Életúntság jelenségei tünnek fel tettein, szaván. Míg azelőtt élczeivel a bujdosóknak kétségbeesését oszlatá, most azok kénytelenek őt vígasztalni. A jövő bizonytalansága elemészti életkedvét. Megtörve a bujdosás izgalma, a rejtőzködés nyomora türésével, elhatározza magát valamelyik hatóságnál följelenteni. E szándékáról neje lebeszéli — kit fölkeresett egy éjjel elbúcsuzás végett. Többé azonban nem rejtőzik el oly gondosan, mint eddig. Nem is maradt titok ezentúl tartózkodási helye. Erről értesül a hatóság is nemsokára, épen midőn néhány napig Deák Ferencznél Kehidán tartózkodott. A szomszédos község katonai főnöke bizatott meg elfogatása végrehajtásával. E megbízott azonban az elfogatási parancs kézbesítése után Vas Gerebenhez, egy parasztembert küldött azon tudósítással, miszerint rejtekhelye fel van fedezve, s a parancs kiadatott elfogatásához. Kérte a tiszt, meneküljön azonnal Kehidáról, nehogy meggyőződése ellenére, s tiszti kardja elaljasításával a vett parancsot foganatosítni kényszerüljön. Deák birtokán rejtezkedő néhány

bujdosó mihamar szétrebbent a szélrózsa minden irányában, ez üzenet tudomásul vétele után, csak Vas Gereben, épen kinek az üzenet szólt, nem akart kimozdulni helyéből. Végre nehogy nejétől s kis gyermekétől elszakíttassék búcsuvétlenül, de másrészt hogy házigazdáját is felmentse a motozók zaklatásaitól, megindult kora hajnalban, a tudósítás vétele után következő reggel. Alig ért Deák Ferencz birtokának határán túl, már is találkozott három fegyveres katonával, kik őt vidéki kisbirtokosnak vélvén, tőle Deák szállása után tudakozódtak. Rövid szóváltás után megbizonyosúlt, hogy őt keresik e fegyveresek. Családja viszontlátásának vágya erőt kölcsönzött a közönyösség szinleléséhez, s a távolból megmutatván a házat, szinlelt lassúsággal menekült tovább. Özvegy atyját keresi most fel, ki nemcsak nejét, de gyermekét is gyászolta mindeddig. Néhány nap alatt kipiheni a megerőltetett bujdosás fáradalmait. Elbúcsuzik apjától, nejétől, gyermekétől azon hittel, hogy sohsem látják viszont egymást.

Néhány nap múltával jelentkezett Pesten a hatóságnál, s ott azonnal elfogták. A Nép Barát szerkesztőjének elfogatási híre néhány óranegyed alatt városszerte elterjedt az érdeklődők körében. Barátai gyengéden értesítik nejét. A szerető hitves, ki könnyeivel nem tudta ismételve lebeszélni az önfeljelentéstől, önmagát kezdé hervasztani. Férje elfogatása életére végzetes csapás volt. Férje váratlan kiszabadulása nem tudta behegeszteni lelke ama sebét, melyet elfogatásának híre ejtett. Rövid év múltán a hervadozó híres szépség, második figyermekének éltet adva, elhúnyt.

Vas Gereben kiszabadulásáról többféle mendemonda keringett. Ő maga is a szerfelett kiváncsiak érdeklődése kielégítésére több okot gyártott s bocsátott világgá. Legtöbbnek azt mondá: hogy biráinak szigorát megenyhíté a vizsgálati iratok közé sorozott ifjúkori rajzok s beszélyek humora. Némelyek az aristokratia valamely befolyásos tagjának tulajdoníták kiszabadulását. Ezek közbenjárása nem valószínű. Befolyásuk csekély volt; Vas Gerebent különben is köreikben nem ösmerték, közönyös állásukban az író sorsa nem érdekelte őket. Inkább felhozható a börtönök túltömöttsége, s a vád alapját képező Nép Barát mérsékelt szelleme, mint olyan, mi elősegíté kiszabadulását. E kettővel egyetemben az, hogy a hatóság az írókkal csak igen keveset törődött. Több gondot fordítottak a kényuralom közegei az írók megnyerése, anyagi javak által való elszédítésére, mintsem büntetésökre.

48*

Vas Gerebent a Nép Barát hasábjairól ítélve elég mérsékelt szelleműnek ösmerték, s családját a nyomor örvényénél állani tudták, tehát reményt tápláltak, hogy őt megnyerik a kormány hivatalos lapja számára. Mindenképen megközelítni próbálkoztak, de bár a nyomor napjai beköszöntének, tollát nem adta bérbe. Sőt közvetlen kiszabadulása után beállott azok sorába, kik tollukkal tiltakozni mernek az elrendelt hallgatás ellen. Jól megválaszták fegyvereiket. Míg élczeik s humoruk leple alá rejtezett értelem megtépdesé a komor felhőket, általános felvidámulást is ébresztett. A censorok rendszerint hiába keresték az élcz fulánkjait, bár mindig szúrt az, nem tudták föllelni. Az élcz nemcsak a felhőket tépé meg, többet tett később, felvidítván a kedélyt, megterméкenyíté a reményt, s nevetségessé tette a félelmest. A hatóság közegeitől ki sem félt többé, de kaczagott rajtuk az egész társadalom. Vas Gereben ugyan rövid alkalmatlanság után kiszabadult a börtönből, de szünetlen rendőri felügyelet alatt hagyatott. Szénatéri lakásába ugyan nem merte elvezetni menekülő avagy bujdosó barátait, de egyik másik ösmerősénél mindig tudott számukra biztos helyet kieszközölni. Nappal többnyire le volt foglalva ideje a kenyérkeresésnek, estéit legtöbbnyire a gr. Károlyi-család levéltárnokánál, Valther Gézánál tölté. Itt gyűlt egybe Valther László, Valther Imre, Vas Gereben, Bártfay József, Heilinger József, Mórócz István, búsulni a haza sorsán, s megolvasni külföldön tengődő barátaik terveit, reményeit. Nem jelentéktelen tevékenységet fejtett ki e kis baráti kör, a mennyiben több üldözött honvéd talált általok a menekülésre módot néhány év multán.

Vas Gereben fellépése a szépirodalmi téren nagyon köznapias kezdet. Lassan emelkedik csak azon színvonalig, hogy említésre érdemessé válik. Bár kedvezett néki a társadalmi, irodalmi, s politikai állapot, fejlődése mégis oly sokáig tart, hogy némelyek kétkedni kezdének tehetségében. A forradalom alatt megösmerte nevét a nemzet, s előlegezett néki népszerűséget, képességét azonban nem a forradalom heve, de az elnyomatás fagya fejleszté ki. Szorgalom és gondosság nem jelentkezik nála a bujdosás után sem, de némi tollgyakorlás után levetkezi a kezdő író modorosságát, s régi írásmódjával ellentétben, épen eredeti egyszerűségével varázsolja el olvasói képzelmét. A mesgye, honnan meséihez alkatrészeket válogat, szűknek mondható, de épen abban nyilvánul tehetsége, hogy e kis világból is milyen változatos és mégis termé-

szetes színeket tud feltüntetni. A népies iránt való előszeretet a bujdosást előzőleg írt műveiben is nyilatkozik, valódi szépségében azonban csak a bujdosás után tünik fel ez. Munkáiban a magyar nép lelkiéletének buvárlója igen becses anyagot fog találni.

Midőn megszabadult az üldöztetés kellemetlenségeitől, ily nem remélt rövid idő alatt, első gondja családját Pestre költöztetni. A széna-téren lévő Novák házban bérelt ki egy kicsiny lakást — s itt szaporítja meg a kenyérkeresés gondjait szerető hitvese betegeskedése. Bár a hű nő betegeskedése elkedvetleníti a munkától, kénytelen kenyérkereset okából írni. Rövid idő alatt a Pesti Röpívek, Hölgyfutár, Remény, Losonczi Phönix, s Romemlékben közlött elbeszélései, rajzai s humoros leveleivel érdemli ki a figyelmet s érdeklődést. Beszélyt általában keveset írt, annál több rajzot. Érezte, hogy e műfaj inkább megtűri az életfestés egyhangú menetét, mint az elbeszélés, melyben a leíró képesség még nem kielégitő. Megtanulta ezt az Életképek 1846-iki évfolyamában Bosszú czímű beszélye fogadtatásából. E beszély tárgya s a szereplők nevei a történetből vannak kölcsönözve jobbára, mindkettő helyett azonban a kezdő író áll elébünk, ki nemcsak a múltat nem tudja előtükröztetni, de elárulja, hogy a kép rajzolása idejében, a múltat önmaga sem ösmeri. Némely történelmi vonás betarkázza ugyan az anyagot, de nem födözi el a 40-es években íróinknál divatos rablóbeszélyekre való emlékezést. Az elbeszélés módja nem tudta a fogadtatás kudarczát szelidítni.

Miután érezte azt Vas Gereben, hogy türelme csak igen ritkán tart egy-egy beszély kidolgozásáig, elbeszélés helyett inkább műveli az életfestő rajzot, népies életképeket. Főleg ezekben tünik fel megfigyelő erejének változatossága. Egyik sem szűkölködik valamely egyedi szépség nélkül s mégis általában egy törül metszetteknek tünnek fel. Mindegyikben inkább az író érvényesül mintsem a tárgy. Mindegyikben gyöngyképen illesztve ragyog egy-egy eszme, jó ötlet, de az egész úntató. Mintha csak az író az egészet egy vagy két jóötlet keretéül teremtené: ötlete megörökítése elfoglalja összes figyelmét, kerete rendszertelen faragvány marad. Rajzai csekély kivétellel vádolják írójukat azzal, hogy megvonta kidolgozás közben a nélkülözhetlen műgondot alkotásaitól. Gyakorta került a nyomdász asztalára az ötlet, felvillanása s papirra vetése után következő perczben. Prematur in annum elvét kiküszö-

bölte az élet gondja szótárából. Nem ritkán a nyomda asztalán írta rajzait, életképeit, versenyezve a szedő gyorsaságával.

Tős magyaros nyelvezete üdesége, népies alakjai eredetisége, nagy olvasó közönséget hódít népéletből merített elbeszéléseinek. Ki nem ösmerte azon időben a *Koczagyerek, Isten keze, Két szomszéd, Javasszony, Egy falat kenyér,* avagy az *Éjjeli vendég,* czímű elbeszélést? Országos hírü volt, az *Egy falu két bakter,* mely a Losonczi Phönixben jelent meg. E beszélyben igéző szépséggel írja meg egy pórlegény szerelmének történetét. Nem tekintve tudákos bevezetését, mely nincs szoros összefüggésben az elbeszéléssel, nem követhetek el igazságtalanságot, ha e művet Vas Gereben összes munkái közül legkiválóbbnak itélem, s az e nembeli irodalmi remekek közé sorolom. Szépirodalmunk e nemben kevés hasonlót tud felmutatni.

Míg a negyvenes években a népfelszabadítás vágya képezi az irodalomban az uralkodó eszmét s bírja a népszerűség helyét, az ötvenes években már a viszonyok fejlődésével egyetemben, elért ez irányeszme a népnevelés óhajának általánosodásáig. Politikai s irodalmi vezérférfiaink megdöbbenve kénytelenek a forradalom lezajlása után bevallani önmaguknak, hogy a nép legnagyobb része csak termőföldnek tekinti ez országot, s a haza szó szent értelmét az sem nem érzi, sem nem érti, hogy a nép csak bírvágyat érez szülőföldje iránt, a honszeretet érzéséig fölemelkedni képtelen. Kénytelenek elösmerni azt, hogy a nép a nemzeti ügy iránt nem mutatott annyi érdekeltséget, mennyire szüksége volt a hazának, válságos viszonyai között. Mennyire lehet szüksége a hazának fiai érdeklődésére, azt ki sem jósolhatá meg, habár nem halt ki vezérférfiaink kebléből a remény! Mintegy eltitkolt jelszó terjed el zajtalanúl a haza minden zugába azon szükség érzete, hogy a népet fel kell ébreszteni százados érdektelenségéből, szívébe munkakedvet kell ültetni, meggyökereztetni a honszeretet eszméjét. A volt jobbágy és volt földesúr közt létrehozott egyetértés által kivánták a nemzetet előkészíteni az esetleg bekövetkező új mérközéshez. Minél több felhő sötétíté el a nemzet egét, annál lázasabb hévvel fáradoztak a lelkesek az egyetértés s nemzeti közérzelmek edzésén. Legjelesebb íróink népies folyóiratot, népkönyvtárt, népies füzeteket, népies kalendariumokat szerkeztenek, avagy ezek számára népies beszélyeket, verseket, hasznos ösmereteket írnak. Az ügyvédi pályáról letiltott Vas Gereben, hogy vala-

mely vállalathoz szükséges tőkét előteremthessen, kiadta *Parlagi képek* czíme alatt, népéletből merített elbeszéléseit. A jövedelmező kiadásból anyagi viszonyai rendezése után is maradt annyi, hogy megindítható a *Falukönyve* (1851) czímű népies folyóiratot. E folyóirat czéljáúl kedvencz eszméjét tűzé ki, és pedig: kiirtani a nép szívéből a jogtalan bírvágyat s helyébe munkakedvet, hasznos ösmereteket s honszeretetet ültetni. Daczára, hogy e vállalat dúsan jövedelmezett, mégsem állott fenn sokáig. Valószínü, hogy Vas Gereben felületes szerkesztési modora idegeníté el e folyóirattól a közönség érdeklődését. Befolyással volt azonban, barátai emlékezése szerint, e lap beszüntetésénél Vas Gereben nejének halála is. Ezt igazolni látszik az, hogy 1852. évben alig néhány apróbb dolgozata jelent csak meg. Szélsőségekben hánykodó lelkének bánatát megoszlatja egy nemzeti ünnepély, a szabadkai színház megnyitása. Nevezetesebb színművészeink s íróink között Vas Gereben is hivatalos volt ezen ünnepélyre. A rendezők nemzeti ünnepélyképen nyitották meg a vidéken a nemzeti nyelv s művészet a pesti nemzeti színház mintájára épített templomát. Szavalták hazafias költeményt, énekelték a szózatot, nemcsak a színházban, de a nyilványos tereken is. Minden nevezetesebb család lakomát rendezett a vendégek tiszteletére. A hazaszeretet kitöréseit s az elnyomatás ellen kitört tiltakozásokat csak azok nem hallották, egyedül azok nem értették meg, kiknek hivatalos kötelességük lett volna azt kiszimatolni. Megszerették Vas Gerebent a szabadkaiak úgy, hogy a díszpolgárrá választás is szóba jött, s meg is tisztelik ezzel, ha ugyan tudott volna bort inni. E bornemisszaság volt oka annak, hogy nem érte e megtiszteltetés. A jó szabadkai nép áldozatkészsége, melylyel új reményt gyujtott a haza oltárán, megéleszté Vas Gerebenben a lelkesülést. Újra visszatér életkedve, levetkezi a csüggedést s munkához fog. Nem nagy térre terjedő, de annál több tanyán pihentető körutazást tesz az alföldön, miközben a szentháromság titkaképen elrejtezett népszellemet tanúlmányozza.

Belefáradván ez utazásba, visszatér Pestre. Itt nehány lelkes főúr pártfogását kinyervén, újra egy folyóiratot indít meg *Falusi Esték* czíme alatt (1853.) E vállalata, bár mintegy 4000 előfizetővel bírt közvetlen megindulása után, kiállítása a legszerényebb igényeket sem elégítheté ki. Megfokozta a pártfogók elégületlenségét az, hogy rosszul volt irva és szerkesztve. Daczára a pártfogók sürgeté-

sének kiállítása olyan maradt, a szerkesztési felületességekről nem tudták az időszaki iratok megrovásai leszoktatni Vas Gerebent. A boszantó komázási modorban, melylyel polgári körből származó olvasóihoz beszélt, épen valami eredetiséget vélt rejleni. Kit az affektált népiesség el nem riasztott a per «kend» szólított olvasók közől, azt elriasztá a szájbarágó körülményesség. Untalan tudatlan csőcseléknek tekinté olvasóit Vas Gereben, kiknek nagyon is meg kell magyarázni a szót, ha meg akarjuk beszédünket értetni. A második előfizetési negyed alkalmával tetemesen csökkent az előfizetők száma, miáltal a pártfogókra súlyosodott teljesen a kiadási költség. E főurak azonban látván, hogy sem a lap technikai, sem szellemi részét illetőleg javításra nem birják rábeszélni a szerkesztőt, megvonták kegydíjukat a folyóirattól. Vas Gereben elkedvetlenedve ezáltal, még kevesebb időt s fáradságot fordított a szerkesztésre, minek természetes következménye lett az érdeklődő közönség elhidegülése s a lap beszüntetése.

Anyagi viszonyai ziláltsága lázas munkásságra kényszeriti. Nem utazgat országszerte tanyáról tanyára, plébániáról plébániára, de négy-öt lap számára irogat rajzokat, életképeket, hogy családja ne legyen nélkülözésnek kitéve. Miután azonban az ily apróságok csak igen csekély díjazásban részesülnek, három-négy vállalatot tervez. Eget-földet igér bár, a kiadók nem akarnak véle alkura lépni a Falukönyve s Falusi Esték kudarcza után. Ily körülmények közt mint mentőeszközt szivesen fogadja el Szilágyi Virgil ajánlatát, melyben ez a Budapesti Viszhang czímű szépirodalmi s politikai lapjához munkatársnak hivja meg. E lapnál mint főmunkatárs, azaz mindenesképen két és félévet (1853—56) tölt. Harmadik évben ő és Vahot Imre vette által Szilágyitól a szerkesztést és tulajdonjogot. Vahot Imre és Vas Gereben két különböző jellem volt az összeférhetlenségig. Rövid idő multán az élelmes Vahot kitúrta a szerkesztőségből Vas Gerebent.

Ezen szerkesztőséggel elfoglalt idő alatt jelent meg a Budapesti Viszhang s más időszaki iratokból egybegyűjtve *Darázsfészek* (1855) s *Tormagyökerek* (1855) gyüjteménye. Azon időben e művei, ép ugy mint adomával s humoros elmefuttatással telt naptárai szerfölött kedveltek voltak. Mai nap e «humoros elmefuttatások s torzrajzok» a megváltozott idők folyamában értelmetlenek. Eltűnt a korral azon gyarlóság, melyet leleplezett, vagy jóizű tréfával

csipdesett. Miután nem szenvedünk a megtréfált izletlenségekben, nem is tudunk mulattatót találni ez élczekben.

E változást tapasztalhatá az iró köztetszéssel fogadott *Régi Képek* (1856) folytatásaképen néhány év múltán kiadott *Multak Emlékei* (1859) fogadtatásában. Ez utóbbi is nagy terjedelemben ösmeretes volt, de a Regi Képek népszerűségében épen nem osztozott. E két utóbbi műben néhány sorban vagy néhány lapon van egy-egy kiváló férfiú jellemezve, kiválogatva a történelmi avagy társadalmi életből. Ha ösmerjük a nehézséget, melylyel jellemvonás avagy adoma találó elmondása jár, csak akkor tudjuk ez életképek jellem- és adomagyűjteményeiben a gyüjtő képességeit méltatni, melylyel elénk tükrözteti egy-egy találó vonással nevezetességeit. Az idő megkisebbíté értékét ez életképeknek. Ma már egy férfiúról, kit mint történelmi avagy társadalmi nevezetességet akarunk feltüntetni, három-négy adoma vagy nehány sornyi életrajz-töredékkel nem tanácsos előlépni. Azon kor nemzedéke azonban többet olvasott ki a sorok közöl, mint mi tudunk, három évtized multával. Azon kor olvasóközönsége nemcsak elnéző volt a töredékesség iránt, de ez emelte érdeklődését. Nem ritkán szándékosan a közönség képzelő erejére bízta az iró a hézagok kitöltését, és pedig nemcsak oly helyeken, hol gondolatát irásban elmondani a korviszonyok folytán nem volt lehetséges. Ma e hézagosság boszantó. Ez életképeknek nemcsak olvasóközönsége, de hatása is nagy volt. Ugyanis az elnyomatás éveiben fölemelő volt az ősi nagyság vázlatos rajza is. Vas Gereben előadási ügyességén kívül fokozta az érdeklődést az, hogy azok, kikről emlékezéseit irta, a közelmultban éltek, és mégis a bemutatott életadatok újak, a jellemtörténetkék a nemzet nagy része előtt ösmeretlenek voltak. Midőn a történelmet s nemzeti nagyságunkat megillető komolysággal előadni lehetetlen volt, jó szolgálatot tett Vas Gereben árny- és fényképeivel, midőn a magyar typusok emlékezetre méltó alakjaiban s tetteiben azt feltünteté. Ki alakjainak nemességét látta, nem kételkedhetett nemzetünk életrevalóságában.

Adomagyüjteményei oly kedveltek voltak, hogy közvetlen megjelenésük után új kiadást kellett azokból rendezni sajtó alá. Bennök van megörökítve a magyar néphumor. Ez nem egyedül gyűjtemény értékével bir, mivel benne gyűjte egybe saját rögtönzött adomái közől is néhány százat. A közönség érdeklődése ujabb kiadásaival csak növekedett.

Mint egy kisebb lap munkatársa s más hiányában színi birálója, gyakorta látta Szigligetinek népszínműveivel elért diadalát, s magában érezvén a népies elem iránt való előszeretetet és képességet, barátai unszolására több népszínmű tervezetét készíté el, azonban türelme épen nem tartott odáig, hogy e tervezeteknek kidolgozásához fogjon. Csak jószándék maradt nála az, hogy nagyobb jelentőségű dolgozattal lépjen fel, s érvényesítse tehetségét, míg egy véletlenül kiejtett igérete nem kötelezé egyik tervezete kidolgozásához. 1851-ben egy irók s művészek által látogatott mulatóhelyen Vas Gerebennél szokásos nagy hanggal birálgatta egy baráti társaságban Egressi Béni: Két Sobri czimű népszínművét. E darab épen nem érdemelte meg a határozott elitélést, miután tűrhető sikerrel adatott elő, s az ahhoz írt zenei rész pedig nagy becscsel birt, mi biztosítá a kedvező fogadtatást egyrészt, másrészt feledteté a színmű gyengeségeit. Pákh beleúnva Vas Gereben hetyke itéletébe, odaszólt néki, hogy «Valószínűleg Gereben, te olyat sem tudnál irni». Vas Gereben fogadást tett, hogy ő két hét alatt ir jobbat. Azt nem tarták fenn kortársai, hogy csakugyan két hét alatt irta-e meg *Két végrendelet* czime alatt a drámabiráló bizottmány elé terjesztett s elfogadott művét. Valószinű, hogy nem irta meg két hét alatt, valószinű abból, hogy csak 1853-ban fogadta el előadásra a választmány Vas Gereben első színművét, melytől szerzője oly sokat remélt. Általában e mű sem nem jobb, de nem is rosszabb Egressi Béni népszínművénél. Olyan mindkettő, mintha szerzőjük csak fogadásból, s két hét lefolyása alatt irta volna meg.

A drámabiráló választmány által előadásra ajánlott Két végrendeletet, *Egy alföldi csárdás* czíme alatt 1854 február 4-kén nyújtja be Komlósy Ferencz könyvtáros a császári királyi rendőri vizsgálatra. A rendőri vizsgálat egy évnél tovább tartott. Két sort törölt ki csak a rendőri igazgató, mi igazolja azt, hogy nem rendőri okok, de egyedül csak boszantás miatt tartották ott oly sokáig a kéziratot. 1855 február 22-ről keltezett engedély alapján kiosztatott a szereplőknek s ugyanezen évben még elő is adatott. E kisérletének határozott bukás lőn sorsa. Mi abban némi becscsel bír, az élénken emlékeztetett Szigligeti kedveltebb műveire, mi eredeti e műben, az határozottan rossz és elvetni való. Alapeszméje szegény voltát legjobban kimutatja tárgya. (A nemzeti szinház kézirattárában őrzött eredetiből.) Vitai gazdag földesúr, néhai bátyja vagyonának tútora, két unokaöcscsel bír, kiknek egyike Erdősi Lajos köny-

nyelmű pazarló, de jószivű, másika Vitai Endre ravasz, dölyfös fondorkodó. Felhevülve Lajos könnyelmű pazarlásán, Vitai földesúr elárúlja boszankodása közben, hogy nagybátyjuk a két unokatestvér egyikét kitagadta. Endre megdöbben e titoknak hallomására, és sejtvén azt, miként néhai nagybátyja több végrendeletet írt, különböző időben, szeszélye szerint különböző egyéneket nevezvén ki általános örökösül, minden módon arra iparkodik, hogy megsemmisíthesse a legutolsó keletű végrendeletet, melyben sejtelme szerint Lajos neveztetik örökösül. Szitja Vitai haragját Lajos ellen, de egyuttal fondorkodó hizelgései által oly irásbeli igéretnek kiállítására birja Lajost, melynek értelmében az átengedné az örökség felét Endrének, ha netán a végrendelet szerint kitagadtatnék. Lajos szerelmes levén kis hugába, Vitay Hermina leányába, csakhogy megszabaduljon bátyja Endre hizelgéseitől s háborítlanúl élvezhesse Hermina viszontlátása örömeit — átengedni kész a félvagyont, s eltűri atyja zsémbeléseit. Vitay nővére, Berkiné képviseli a védszellemet a szerelmesek körül, jóakaró figyelmeztetései daczára is azonban Lajos egyre ingerli pénzkérései által, bárha Vitay nővére figyelmezteti, hogy nem tanácsos ingerelni a földesurat, annál inkább, mivel körülötte oly ember forog, ki épen nem óhajtja Lajosnak javát. Fél Berkiné, hogy Endre Lajosnak vesztére tör. Ezeket a gyanusításokat a szerelem által elvakított Lajos képzelt rémnek nézi. Endre ilyképen biztosítván magának az örökség felét, kisérletet tesz a másik fél megszerzéséhez. Belátván tán azt, hogy irott végrendelet megváltoztatásához nincs joga a tútornak, nem fondorkodik többé Vitaynál Lajos ellen, de e helyett egészen véletlenül Sobri csodakulcsához jut, elég ügyetlen módon. Ezen kulcsnak az a jó tulajdonsága, hogy minden (?) zárat felnyit. A csodakulcs feltalálása megmenti azon fáradságtól s költségtől, hogy viaszlenyomat után, néhány krajczárért, kulcsot készíttessen magának a vasszekrény felnyitásához, melyben a kérdéses végrendeletek őriztetnek. Nem is jut eszébe előbb megsemmisíteni a végrendeletet, mint a végrendelkező halálának évforduló napján, midőn nagyszámu vendég s ezek cselédsége tömegesen érkezik a különben néptelen kastélyba. Alig nehány óranegyeddel előbb intéz merényletet egy év lefolyása után, a szekrény ellen, midőn a családtagok már egybesereglettek meghallgatni a végrendeletet. A csodakulcscsal felnyitja a zárt, de az untalan fel s alá szaladgáló cselédség léptei által megzavartatva, annyi ideje marad csak, hogy

a szekrénybe zárt két végrendelet közül a szeptember 1-én kelt végrendeletet, melyben Lajos neveztetik általános örökösül, megnézegeti, s meglátja a julius 1-én kelt őt kinevező végrendeletet. Nincs ideje bezárni a szekrényt s eltávolítani a kulcsot, mivel egy szabó, ki az urasági huszár számára készítendő ruhához jött mértéket szerezni, nagy kedvet érez, az úr távollétében, épen a báró földesúr szobájába tolakodni mértékvétel végett. Ha a cselédszobában, avagy tornáczon vinné végbe ezt, fájdalom, akkor nem volna módja az irónak folytatni szinművét. Ugyanis az iró mindenáron meg akarta menteni Endre kezeiből azon iratot, melyben igéri átengedni a vagyon felét s melyre a darab más irányba tereléséhez nélkülözhetlen szükséget érez. Környezete által igen sokszor emlegetett óvatosságának meghazudtolásaképen az átengedő iratot dobja oda a szabónak, hogy ez mértéknek darabolja fel. Mint kinek többé nincsen arra gondja, valjon a kulcs nem leszen-e árulója, avagy a szabó nem nézegeti-e meg a hivatalos alakban kiállított iratot, eltávozik a szobából. Miután a szabó liberiához készül mértéket venni, a fraktól irtózó huszár megszökik a szabó kezei közől, a kinek tehát semmi oka feldarabolni az Endrétől kapott iratot. «Emlékezet okáért elteszi a szabó mértékéhez szolgáló iratot» s eltávozik Pista huszár a kastélyból.

A szabó és huszár távozása után újra belép Endre, s kilopva a szekrényből a Lajost kinevező végrendeletet, s ismét oly otromba óvatosság nélkül, ugyanis nem gyűri zsebre, de az asztalra dobja Vitay s a gyászoló család közeledő léptei zaja által háborgatva, az asztalra dobott iratok helyett egy árendás csárdás bérszerződését dobja a kandallóba, hol tűz ég, daczára annak, hogy nyári időt élünk. A végrendeletet megnézetlenül a csárdás viszi el magával.

Az egybesereglett család és népség nagy bámulatára, midőn Vitay előadja a szekrény kulcsát a végrendeletet hivatalosan kihirdetni meghivott községi jegyzőnek, általános csodálkozásra az Endre által a szekrényben feledett kulcsot megtalálják a zárban. Ki sem gyanakodik a szobában egyedül talált Endrére, még Berkyné sem, ki azelőtt ugy nyilatkozott, hogy «alattomos ember Endre, olyan, ki mindig titkot fürkész, s ok nélkül zaklat szóért, melyet annak idején hasznára fordíthat.» Endre, hogy magáról elháríthassa a gyanút, éktelen lármát csap. Elkezd jajveszékelni s elhiteti, miként a szekrényt más nem lophatá meg, mint a frakk elől a kastélyból eltávozó huszár, Lajos legénye. Ezzel a rövidlátó

gyanusítással megássa saját vermét. Feltalálja ugyanis Vitay a kibonyolítás szálát. Endre ösztönzésére elkezdik az eltávozott huszárt üldözni. Endre jól felfogott érdeke bizonyára ügyes szerzőnél elősegítené a huszár távozását, mig itt ellenben Endre, nehogy valamely bonyodalom jöhessen létre, az összes szolgákat üldözni küldi a szökevény után, a helyett hogy saját érdekében a netán mások által tervezendő üldözést fölöslegesnek tüntetné fel, hiszen ehhez elég módja lehetne, miután Vitay szavaiból mindannyian tudják, hogy ott pénz nem létezett. Hogy valjon iratcsomó elveszett-e vagy nem, azt ki sem tudhatja. Más hiányában felolvastatik a hátrahagyott végrendelet, melyben Vitay örömére a végrendelkező azon óhaját is kifejté, hogy Vitay Hermina legyen neje az általános örökösül kinevezett Endrének. Endre örömét nem rontja meg az irat alján levő következő jegyzet: «Ezen végrendeletemet szept. 1-én megváltoztattam». Azon hitben, hogy elégette a szeptember elsején kelt végrendeletet, Endre a lopás elkövetőjére vezető kulcsot magához vevő Vitayval kocsira ül Pista huszár nyomozására.

A felolvasott végrendeletet Berkyné toldja meg ezen szavaival: Ha Hermina részt akar birni a vagyonból, ugy szerelme ellenére is férjhez kell mennie Endréhez. Furcsaságképen a szomszédos község csendlegénye Vitay földesurat saját csárdájában lekötözteti, miután nála látja azon kulcsot, melyet ő Endrének adott, mint Sobri ismertető jelét. E kulcs vezeti nyomra Vitayt. Kisül Endre turpissága. Az elfogott Pistával megkerül «az emlékezet okáért» általa féltve őrizett lemondási levele Lajosnak. Megkerül egyuttal a csárdás által elvitt szeptember elsején kelt végrendelet is. Endre tehát Lajos lemondási levele által a Lajos igérete által biztosított résztől is megfosztatik méltó büntetéseképen gaztettének. Az új végrendelet foganatosítása által Lajos leszen általános örökös s Hermina férje. Endre osztályrésze általános megvetés.

Akár a darab meséjét, cselekvényét, szerkezetét s jellemrajzát, akár csak a helyzet s társalgási komikum szempontjából tekintsük is a darabot, abban minden íz, ugy mint az egész arra vall, hogy a szerzőnek semmi tehetsége sincsen a drámairáshoz. Nagyon csekély előnyt képez csak egy-két életkép a magyar népéletből, nehány magyaros pusztai élcz s magyaros nyelv. Kevés ez nemcsak ellensúlyozni, sőt mentegetni is a sokszoros hiányokat. Az események sorozata, nem az egybetorlódott személyek jelleméből s ezek körülményeiből származik le tárgyilagos következetes-

séggel, de a cselekvény ötletes elhatározások, indokolatlan, oly esetleges mint valószinütlen tettek ügyetlen bonyodalma. Az egész mű egy oly iró mesterségesen összeállított torzalkotása, ki sem nem tanulmányozta a műfajt, melylyel próbálkozott, sem meg nem mérlegelte a torzalkotás becsét, akár tudatlanság, akár elbizakodottságból. Elég legyen néhány furcsaságot kivonatolni. El nem hallgatható az, hogy a földesurat, a bárót, saját csárdájában kötözteti meg, a szomszéd község pandurkáplárja, ki mint a csárdásleány kérője untalan a csárdásnál megfordul, közel a kastélyhoz. Ép ilyen eset az, hogy Endrét a csárdás maga és a pandurkáplár, de a vidékbeli nép sem ösmeri, holott Vitay kastélyában lakik, s népkinzásairól hires. Érdekes a néhai hagyományozó is. Ez a helyett, hogy eltépné a megváltoztatott végrendeletet, midőn másikat irt, könnyebbnek találja ráirni, hogy megváltoztatás folytán érvénytelen. Azelőtt irt végrendeleteinek tömegével miért nem bánt ily kiméletesen. Azokról nem lévén szó, kétségkivül megsemmisítheté. A darabban általában nincsen egyetlen alak, ki önmagához következetes lenne, s mint jellem figyelmet érdemelne.

Az Alföldi Csárdásnál sokkal silányabb a *Kvártélyos Huszár*, melyet 1855 elején, három szakaszba osztott népszínmű czime alatt nyujtott be a nemzeti szinház drámabiráló választmányához. Nehány hét alatt elfogadtatott előadásra s átadatott a rendőrigazgatóságnak felülvizsgálat végett. Előadást nem ért, nem tudható, valjon a drámabirálóknak a szerző iránti jóakaratuk, vagy a szerző megváltozott itélete folytán történt ez. Annyi bizonyos, hogy az előadás elmaradása szerzőnek előnyére szolgált. Tárgya a következő: Kényes Márton és Szekeres András földmivelő két szomszéd, gyermekeiket akarják összeházasítani. Kényes Márton Imre nevű fiának tudta nélkül, de nevében, szintúgy a fösvény Szekeres leánya nevében ötszáz forint bánatpénzt igér, a községi jegyző mint hites személy előtt, azon esetre, ha igéretét meg nem tartaná. Alig hangzik el a szerződés, máris kijelenti Kényes Imre, hogy ő legjobb pajtása, Hatos Gyurinak szeretőjét semmi szín alatt nőül nem veszi. Nem akarja sem a leányt, sem barátját, sem magát boldogtalanná tenni. Néhány óranegyed után katonákat szállásolnak el a faluban, s a harczosok kapitánya szigorú parancsban elrendeli azok elfogatását, kik éjjel lövöldözni mernek. Minthogy pedig a beszállásolás tél idején történik, a falusi népség, házaiban kuczorogván, nem hallja meg e rendeletet. S miután a nép a kapitány aka-

ratáról mit sem tud, nem csodálhatni azt, hogy egynémely paraszt, és pedig mint első megnevezendő a fukar Szekeres, elcseni a hozzá beszállásolt katonának karabinját, hogy azzal megszerezhesse a vármegye által tél idején a jobbágyakra kivetni szokott 100 varjufejet. Nehogy a 100 varjufejért kivetni szokott ötven forintnyi birságot megfizetni kénytelen legyen, az elcsent karabinnal kioson saját háza végébe varjút lesni. Lelő egyetlenegyet. De alig ocsudik magához a karabin durranása által okozott ijedtségből, máris a helyőrséget képező nehány huszár elfogja a kapitány parancsolata szerint s fogságba helyezi a csendháborítót. A foglyot a kisbiró, azaz Hatos Gyuri édes apja kamrájában helyezik el a foglárok, elhelyezés közben pedig ráijesztenek a huszárok, hogy készüljön másnap reggelig el a halálra. A halál emlegetésére magába térő fukart azonban kimenti leányának kedvese, Gyuri, s elősegíti a képzelt halálbüntetéstől való menekülést. E mentés veszélyeztető fáradalmai jutalmául, a fukar odaigéri a házából kitiltott Gyurinak leánya kezét. Meg is tartá szavát, s a szerető pár egyesül. A bánatpénz nem okoz gondot, miután Kényesnek fia beállott huszárnak. (Kivonata a nemzeti szinház kézirattárában őrzött eredeti szöveg után készült.)

De hát miért kvártélyos huszár a mű czíme? Avagy hol maradt az? Kérdezi valaki. Megfordul az is egyszer-kétszer a szinpadon, ő beszéli rá Kényes fiát belépni a huszárezredbe; no meg az ő karabinján fordul meg az egész darab. Azzal, kit a szerző, mint a mű főtényezőjét nevezett meg, csaknem úgy vagyunk, miként a közönség volt Munkácsy: Tündér Ilonájával. Ez országszerte nevezetes hölgyről írt és elnevezett egy tüneményes színművet Munkácsy, de kidolgozás közben elfeledett a czím hősének szerepet osztani, s hogy mégis az általa kedvelt czím megmaradhasson, az utolsó jelenet utolsó szavát elmondani a függöny legördülése közben előlépteti Tündér Ilonát.

Tárgyát egy Katonaregula czímű beszélye képezé, melynek ügyes és élénk párbeszédeit változatlanul írta át szinművébe. Más jót avagy kielégítőt nem lehet találni e műben. A történet oly töredékesen van egyberakva, hogy nem minden fáradság nélküli foglalkozás annak összekötözhető szálait csoportositni. Jellemről, avagy jellemzésről szó sem lehet. Az alakok oly köznapiak, oly közönségesek, mintha egyáltalán érezni s gondolkozni nem tudnának. Sokkal alacsonyabb műveltségi színvonaluk a szereplőknek, hogysem belehetne őket bocsátni a dráma templomába. A szerző

minden tette lépten-nyomon tájékozatlanságot árul el. Sőt mintha saját képessége iránt érzett elfogultság fokozná a színmű gyengeségét, nem is dolgozta ki azt kellően. Képessége hiányai által előidézett hibák s hézagokat megsokasítá az, hogy nincs türelme. Műve harmadik szakasza, melyben tulajdonképen a cselekvény a fejlődés kezdetének jeleit mutatja, épen el van hamarkodva. Ott a lélekváltozás nemhogy nincsen indokolva, igazolva, de egyszerűen kierőszakoltnak mondható.

Leghuzamosabb ideig Kovács Pál szépirodalmi műveinek hatása tünik tel irály, tárgy és irányra nézve Vas Gereben művein. Eleinte egyszerűen utánozza Kovácsot, sőt később is némi önállóságra vergődve már, mindig előszeretettel meríti azon társadalmi osztályból alakjait s jellemeit, melyekből a bemutatás érdeme Kovácsot illeti. Sőt a Kovács által nyitott kincses bányát nagy szerencsével aknázá fel. A jó táblabírák, alispánok, kortesek nemesi szögletességeivel azok jó tulajdonait is megörökíti. A forradalom harczát egy évtizeddel megelőző Kovács nem megörökítni, de népszerűtlenné tenni akarja kortársai csiszolatlanságát. Némi elleplezett gúnyt nem tud az író elnyomni — észrevétlenül. Itél Kovács a kortárs kiméletlenségével. Véle szemben Vas Gereben a mult embereit kiakarja ragadni a feledés homályából. S két nagy szerencsével végbevitt újítással szaporítá meg szereplőit. Kovács Pál férfias modorú női helyében meghonosítá a női eszmények változatos másait, s a sallangos, hetykélkedő nemes mellé betoborzá az elnyomott, egyszerű jobbágyot. Tagadhatlan, hogy ez elnyomott néposztály képviselve volt Vas Gereben előtt is, de ezek szereplése, nem annyira az írók jóakarata, mint inkább ösmerethiánya miatt gyarló, s nem ritkán még a valóval ellentétes. Vas Gereben örökíté meg e félreösmert avagy nem ösmert néposztály kiváló jellemvonásait s népszerűsíté a művelt közönség körében, azok egyszerű, de magasztos erényeit.

Míg Vas Gereben ifjúi képzelme nem elég gazdag, egy-egy jelenetet hódít el s olvaszt be művébe, mesterétől, Kovács Páltól. A sok közül elég egyre utalnom, a nemesek hadnagya ama jelenetére, melyben Csillári Antal hívei sejtvén szavazás közben kisebbségöket, azt hozzák ajánlatba, hogy jó lenne az adózó, azaz nem nemes népből annyit behajtatni a nem adózók közé, mennyivel le lehet szavazni a szabadelvű pártot. Ez indítványt Csillári veszélyesnek véli, s annál inkább elejteti, mivel igen sok ellenpárti

nemestől tagadtatott meg előzőleg jogtalanul a szavazási jog. E jelenetet átvette Vas Gereben, s jó szerencsével folytatta is. Nála az ajánlatot, bár szintoly veszélyes következményeket vonszol maga után, nem ejtik el. Ellenkezőleg szavazni hurczolják a börtönök hőseit, nemest és parasztot egyaránt a Régi Jó Időkben.

A nép nyelv jellemzetességével együtt eltanulta Vas Gereben Kovácsnak azon tulajdonait is, melyek nem szolgálnak előnyére. Elég leszen a kellemetlen szokássá izmosult hiányok közül egyetlent megemlítni, mely Vas Gerebennél elváltoztathatlanul természetté vált. Ép úgy, mint Kovácsnál, Vas Gereben alakjai bár különféle társadalomból vannak összeválogatva, mégis egyformán gondolkoznak, mozognak s beszélnek. Mindkettőjöknél valamely gróf nem használja inkább a választékos beszédmodort, mint huszárja. Nőalakjai szintén mintaképei lehettek Vas Gereben előtt, a hol művelt nőt kell rajzolni. Parasztnőt általán igen szépen tud előtüntetni Vas Gereben, művelt osztálybeli nőalakjai jellemzésétől többnyire kitér, avagy eszünkbe juttatja azok látása, Kovács alispánja leányát a művelt Liviát, ki parasztosabb a nemesek hadnagya Klára nevű leányánál.

Kovácscsal egyenlően befolyásolja ifjúkori küzdelmei színhelye, a Dunántúl nehány kellemes vidéke, gyermek- és ifjúkori életének környezete. Atyja, anyja, testvérei, nehány rokon, néhány jóbaráti indulattal viseltető ösmerős, egyik másik lelkész képezi emlékeinek kedves üdülő előterét. Hátterét a képnek szintén saját életéből teremti meg képzelete. Ott van az ispán és családjának létküzdelme, a jószágkormányzó elviselhetlen dölyfe, kérlelhetlen boszúvágya stb. Magános óráiban, ha elfeledkezett a jelenről, megélénkült a mult. A lezajlott ifjúi évek csak nélkülözést s lelkipróbáltatást termettek bár számára, mégis előszeretettel nem előre szeret nézni, hanem hátra. Tán oly mélyen írta be lelkébe a könyörületlen sors keze ifjúkora napjait, hogy idősebb korában is azokkal foglalkozik legtöbb kedvvel. Tán hogy e visszaemlékezésekre forditott ideje ne vesszen hiába, mint jó gazda a dús aratás után, összegyüjti azt is mit véletlenül elfeledett. És e gyűjtelék ép oly kedves előtte, mint a kévékbe vert. Úgy tekinti, mint talált kincset. Majd rendezni kezdi, később megkisérti értékesítni. A kedvező fogadtatás s a fáradozás hasznossága új keresésre ösztönzi. Mint a méhe gazdagon megrakodva tér messzeföldről vissza övéihez, meghozza azt, mit a multból gyüjte. Sokszor s igen huzamos

ideig tartózkodik Pesten való megtelepülése után a dunántúli megyék plebánosainál s főpapjainál. Ezeket öt-hat új adomával élénkitett adomái kifogyhatlan tömegével elmulattatva, megfigyeli a szóbeszédben egybetorlódó népkifejezést, népjellemvonást s népies szokásokat. E lelkészek közvetlen érintkeztek a néppel, mely egyedül irányukban közlékeny; kihez fordulhatott, a népszellem forrását keresni indult mint jobb forráshoz? Azok ajkáról azonban nemcsak a népiest leste el, de a nemzeti hagyományokat is elsajátítá. Amahhoz jóérzéke utalta, s ott megtalálta az eszközt, mivel olvasói szívét elbűvölheti. Nemzeti hagyományainkat hogy el nem szabad feledni, arra a kor inti. Midőn a jelenről beszélni tiltva van, a jövő pedig kétes, legjobb a multról beszélni. Abból kifejtheti miként búsulni, kétségbeesni ráérünk időmultán is, de az önismeret tovább nem nélkülözhető. Ez önismeretben remélte a nemzet vigaszát. Nem tévedett. A mely fának oly ép törzsöke, mint a magyar nemzetnek, annak ágai hogy nem lehetnek korhadtak, az az egész nemzet hitévé vált. E hit kifejlődésében nagy része van Vas Gereben műveinek. Ezekben ő két czélra fáradozott. Patriarchalis életünk körében akarta feltüntetni a nemzet különböző társadalmi osztályait, s a nemzeti fejlődést rajzolni. És ezt valóban a tárgyhoz méltó ecsettel sikerült neki megörökitni regénysorozatában.

IV.

A regénysorozat első részét képezte az író terve szerint *A Régi Jó Idők* czímű korrajza (1855.). Nem képezi azonban e regény szerves összefüggésben levő ciclusnak első tagját. A regénysorozat, mint később időrendben megállapíták, Vas Gereben következő regényeiből áll: «Régi Jó Idők», «Nagy Idők, Nagy Emberek», «Nemzet Napszámosai», «Egy Alispán», «Tekintetes Urak», «Juratus Élet». Azon szempontból azonban, hogy Vas Gereben itt fel nem sorolt műveiben is hasonlóképen képviselve találunk történeti vagy korrajzi elemet, e sorozatot meg lehet szaporítni. A Régi Jó Időkhöz csatolt előszóban mellesleg említett terv szerint 1809-től 1849-ig terjedő kort hat regényes korrajzban szándékozott feldolgozni. Belefáradt alighanem e tervbe. Ezt sejteti az, hogy már a sorozat első tagját képező kötetben átfut a megjelölt időn, s az eredeti tervet elejtvén, más-más szereplők ténykedései-

ben mutatja be képeit. Míg az úgynevezett ciclus tagjai értékéből mit sem von le az, hogy nem képezik összefüggő lánczolat tagját, azalatt tetemesen kisebbíti értéküket az, hogy az iró kezdő szorgalma, s kitartásával épen nem dicsekedhetnek ez utóbbiak. A Régi Jó Időket kisérleti műnek tekinthetjük, mely a szerzőnek mintegy önfelfogása áttekintéseül szolgált. Számtalan alább részletezendő hiányai mellett is méltán legkedveltebb Vas Gereben nagyobb művei közül. Mint regény épen alkotására nézve a leggyengébb, az összes közül, miután e mű bírálata után Vas Gereben az elméleti szabályok szerint iparkodik műveit megépítni. De mint olvasmány a legbecsesebb, mivel a rosszul kivitt műszabályok merevsége, többi műveinek értékét míg megkisebbítik, azalatt itt a keresetlen természetesség mintegy elfelejteti a szerkezet hiányait.

Fáradságos és háládlan munka Vas Gereben műveinek tárgyát körvonalozni, egy fejezet szük keretébe foglalni oly sokféle munkásságnak tartalmában a szertebolyongó gyökereket is olyan módon metélni fel, hogy szerves egésznek tünhessen fel, s tetszetős is legyen az író kedveltető elbeszélése nélkül is. Lehetetlen eléggé óvakodni a terjedelmességtől, ha a cselekvényt jól-rosszul összefűző fonalakat felakarjuk tüntetni. Ha nem kellene attól tartani, hogy olvasóim legnagyobb része még el nem feledte Vas Gereben mai nap már alig hozzáférhető műveinek tartalmát, úgy szivesen mellőzném az újabban általánosan szokásos, de fölösleges közlését a tartalom kivonatának. Tájékozásul azonban megjegyzem, hogy rövidség okáért az alább következő sorokban csak a főcselekvény van körvonalozva, a regény tulajdonképeni tartalma nélkül. Ez okból fejlődő két következményre kell még felhívnom olvasóim figyelmét. A kivonat ily neme előnynyel és hátránynyal jár azon íróra nézve, kinek műveit tárgyaljuk. Előnyére szolgál a kivonat annyiban, hogy a szertebolyongó, buján bokrosodó episodoktól megmetélve előadott főcselekvény sokkal egységesebbnek tűnik fel, mint az a műben található. Ellensúlyozza ez előnyt az, hogy a lemetélt episodok, melyek épen semmiképen avagy csak erőszakoltan hozhatók összefüggésbe a főcselekvénynyel, elhagyatván, a főcselekvény saját érdekkeltési magva sok erőt veszt a mellőzött episodokat nélkülözvén. Azon esetben, ha e mű az eredeti terv szerint «*Korszakok*» czímmel jelent volna meg, nem volna jogosult e részletek elhagyása, de mint korrajz regénynyel szemben teljes szabad-

sággal ruháztatunk fel,elhagyni mind azt, mi nem fakad a főcselekvényből. Lássuk tartalmát.

A tihanyi révésztanyán kezdődik egy művészileg sikerült jelenettel történetünk 1809-ben. Főszemélyeit az öreg révész, szép leánya s egy deli somogyi csikós képezi. Az öreg érezvén, hogy félig a sírban már a lába, leányát nőül adja a csikósnak. E megelégült emberek boldogságával megható csoportozatot képez köröttük a zsellércsoport, kiket a katonafogdozó pandurok elől az öreg révész hozott által a somogyi partról. Szerencsével ecsetelt képben tükröződik a nép világnézlete: mely nem tekinti szülőföldjét hazának, csakis termő országnak. A végzet azonban nem akarja a romlásnak indult magyar nemzet bukását s állít néhány felvilágosult férfiút, kiknek hazafibánatából sarjadozni kezd egy új életmozgalom. Hódító eszköze az elkeserült nép visszahódításánál, a nép körében féltékenyen megőrzött nemzeti nyelv. A hazafibánat legkitünőbb képviselője Szántay Zsigmond, N. gróf balatonmelléki jószágainak kormányzója. Ő és kortársai a hazafibánatot képviselik. Gyermekeik vannak hivatva a jövőben eltüntetni a felösmert rossz eredő okait; mintegy örökségképen marad reájuk e hivatásszerű kötelesség. Főképen Szántay Zsigmond Sándor nevű fia van kiszemelve e szerepre, kit igen kellemes, de nem valami elhatározott jellemképen tüntet fel regényünk, atyja házasságának ötvenedik évfordulóját ünneplő patriarchalis csoportozatban. Itt érjük meg a második lakodalmat. Sándor megnősül, s elveszi szíve választottját. Az író nem titkolja el, hogy e két fiatal pár által felnevelt gyermekek fognak részt venni a mozgalom küzdelmeiben, s ők fogják megérni a nép eszemenete, érzülete megváltozását.

A két osztály mellett feltünik a harmadik is, mint tényező: a főnemesi osztály. Mint külön egyed tünt fel érzéketlensége által a nép, mely életerős oszlopa lehetne a hazának, ha embernek tekintenék, mint külön egyed tünik fel a polgári középosztály, melynek köréből az uralomra emelkedő új eszmék sarjadoznak fel, úgy önálló egyedet képvisel a főnemesi osztály is. Jellemét úgy mint a másik kettő jellemző tulajdonságait, a nevelés adja meg. Szántay Zsigmond grófjának két fia van. Egyiket elvált neje neveli Francziaországban, ez a majoresco, ki magát anyja, a született franczia herczegnő nemzete után, az apai vér megtagadásával francziának nevezi. A másik fiú, kit az öreg gróf nevelt, érzésében, gondolkozásában magyar. Amaz Francziaországból, emez a fran-

cziák ellen vivott Aspern melletti csatából jön apját meglátogatni. Az Aspern mellett vívott ütközetről való megemlékezés módot nyujt a majorescónak a magyar nyelv s nemzeti erényeinkről való gúnyolódás közben ujra francziának nevezni magát; mi nemcsak elidegeníti kebléről öcscsét, de megöli apját. Hogy a tulajdonképeni tárgyhoz hozzáférhessünk ezek előterjesztése után, rövid szóval igtassuk be a majorescot az ősi birtokba. A majoresco, hogy birtokai jövedelme növeltessék, egy Klein nevű külföldi szédelgőt fogad fel, s birtokaira teljhatalmú helyettesül nevezi ki.

E dölyfös idegennek legelső tettében, egy Jakab nevű pálinkás zsidónak az uradalomban pálinkamérés állítására adott engedélyében, elültettetik a közel messze vidék romlásának magva. A pálinkaiváshoz hozzászokik lassankint a vidékbeli férfi s asszonynép. Adósa lesz a zsidónak a környék, s az emberirtó ital mételyétől csak a csikós és neje, s egy szegény czigány Tanti marad menten. Pista csikósnak ezalatt két gyermeke születik, kinek keresztapjáúl ki sem vállalkozik a faluból. Elvégre Tanti, ki hálát érez a révészleány néhai atyja iránt, zálogba teszi hegedüjét, s a zálogösszegen akarja megkereszteltetni a két kis pogányt. A czigány nemeslelküségének véletlen tanúi Szántay Sándor és nej , elkérik gyámságba az egyik fiút.

1816-ba lépjünk által, hogy folytathassuk az elbeszélést. Legelőször Jakab zsidóval találkozunk, kit már nem tegez a paraszt, de úrnak szólít, mint e czimezésből is sejthető, annyira hámozta az átugrott nehány év alatt a falu népét, hogy alig marad rovásán rovatlan hely. Szövetségese Klein a plenipotentiárius, ki körül fölmagzott az idegen ajkú nép s a rossz gazdálkodás. Szántay Sándor magába fojtott elkeseredéssel szemléli a pusztító gazdálkodási rendszert, de nem avatkozik az ügyekbe. Kivéve a hivatalos ügyeket, mint a majoratus ügyvezetője, s a hadseregben elfoglalt ifjabb grófra maradt szerzeménybeli vagyonnak kezelőjeként érintkezik Kleinnel. Klein is lehetőleg elkerüli, s kiméletesen bánik vele, mint olyan egyetlennel a jószágon, kitől fél. Annál rosszabb a dolga és sorsa a gazdatiszteknek és jobbágyoknak, kikkel úgy érintkezik Klein, miként méltán tart attól, hogy nagyszámú haragosa közül valaki felbőszülve boszantásai által, letalálja ütni. Rémületére értesül arról, hogy az, ki életétől megfosztja, csak negyven forint vérdíjjat tartozik fizetni. E tudat növeli félelmét s mindenáron nemesi diplomát óhajt szerezni. Reménye szerint ha köztudo-

másu leszen, miként ő nemes ember, ki sem merészel rajta boszút állni, félvén a szokásos fej- és jószágvesztéstől. Megbizza a pálinkás zsidót egy ilyen nemesi levél szerzésével. Kapóra jön ehhez a falu kanászának felesége az iszákos Sára, s kötënye alá rejtegetett nemesi levelét, férje, nemes Kiss András büszkeségét néhány korty pálinkáért elzálogosítja. A vidéki községből érkező pandurokban jó eszközt talál a zsidó a falu kanásza elfogatásához, s az elzálogosított nemesi levél végleges megszerzéséhez. A falu kanászát megbizza a zsidó egy általa bérelt csárda istállójából hazahajtani egy üszőt. Miután a zsidó sürgetésére még azon éjnek évadán megy ki a kanász, s kulcs hiányában betörni kénytelen az ajtót, a csárdában levő pandurok tolvajnak tekintvén őt, elfogják s kihallgatás nélkül elviszik a megye börtönébe. A pandurok, kik előző este elejtett nyilatkozatuk szerint mindenáron rabot akarnak fogni, elérvén e szándékukat, tovább állnak. A zsidó most már tovább szövi terveit. Hite szerint a falu kanászát kihallgatás s elitélés nélkül fogják bebörtönözni, s halálanapjáig ott tartani. Avagy ha évtizedek multán haza is kerül, addig reméllі, hogy emberirtó itala elpusztítja az élők sorából a kanász elfogatása után még inkább iszákos Sára asszonyt, a nemesi levél elzálogosításának egyetlen tanúját.

A zsidó azonban nem elégszik meg egy áldozattal, nagyon erőltetett okból még Tantit s komáját a csikóst is elukarja fogatni a pandurkáplár által, ki attól fél, hogy utóbb majd a viczispán konyhájára nem kerül pecsenyeforgató rab. Elfogatja s megkötözteti a pandurkáplár Pistát és Tantit, szerencséjökre azonban a tisztartóház közelében megüresedett jobbágytelket megajánlani jött ki Szántai és neje a csikós-családhoz. Ajánlják a megürült jobbágytelket avégből, hogy a csikós-család örökbefogadott fia közelebb legyen szüleihez. Szántay Sándor a részeg megyepandur bilincseiből azon okkal, hogy ezek jobbágyai — kiszabadítja a csikóst és Tantit. Ez önkénykedés rábirja a csikós-családot a jobbágytelek elfogadására, bárha félnek a plenipotentiarius kegyetlen hírétől. Nehezökre esik s fájó szívvel válnak meg a pusztától, hol még a szél is szabadabban fúj mint a falu utczáin. Ezen idő után, nehány nap multával a pálinkás zsidó felkeresi Klein urat s néki ajándékozza, azon feltét alatt, a nemesi oklevelet, ha ez egy titkos szerződésben aláirja, hogy csak neki árusíthatja el az uradalom termé-

keit. Nem marad hátra más, mint kidoboltatni a nemesi oklevelet s folytatni a pusztító gazdasági rendszert.

Ezalatt a két ifjú gróf találkozik egy grófi háznál Bécsben. A véletlen úgy hozza magával, hogy mindketten beleszeretnek egyazon leányba. Jó magyar szive a leánynak irtózik a párisit majmoló majorescótól s egy félreértés folytán, a leány anyja ellenére is, nem a majoresco, de a fiatal gróf kapja meg a leányt. E kudarcz hirére a majoresco kocsiba veti magát ezen szókkal: «Családunk szaporodik: gondom lesz rá, hogy szerzeményemből sokat ne örököljetek.» Elutazik.

Nehány évet ismét kihagyván nézzünk be a csikóshoz. Neje van egyedül otthon. Váratlan szülési fájdalom ágybafektetė, midőn Klein két hajduja 25 robotnapért járó váltságért jön. A menyecske nem tudván hevenyében a kért 12 frt 50 kr váltságot előteremteni, kéri a hajdukat, kegyelmezzenek estig, míg férje haza jön. A hajduk azonban ezt nem merik tenni, tudván azt, hogy a teljhatalmú kormányzó ingerkedő fiának Pista gyermeke által történt orrbeütése miatt boszús a csikósékra. Épen a szülés fájdalmai közt vajudó nő alól kivonszolják utolsó vagyonát: ágyneműjét. Szántay Sándor és a fiatal grófra elhatározó indok volt ezen eset. Megindítnak egy mozgalmat, melynek czélja változtatni a jobbágyok sorsán. A nemesebb gondolkozásuak köröttük csoportosulnak. Az ifjú gróf kezdi meg a gyülést..... «Miután minden falat kenyérnél eszembe jut a véres verejték, melylyel jobbágyom kitúrta a földből, megvallom, kevés gusztusom van hozzá, hogy jóizűen egyem. Termésének tizedét elvitte a pap, kilenczedik részét az uraságnak adja, nem tudom, hogy a nyolczadrész elég lesz-e azért, mit nála a katona megeszik; pedig az ajtó előtt áll a jegyző, tanító, kántor, kanász, pásztor, csősz és a porcziós-könyv. Hát ezekre hányadrész elég? És ha már a megszedett fának gyümölcse elfogyott, katonának fogják a paraszt egyetlen fiát, hogy strázsálhassa az urat, hogy fáradságának gyümölcsét amaz békén elkölthesse.» Megszülemlik a jobbágy felszabadítás és szabad költözés eszméje, kiáll a két honfiu a kicsinyhitüek részvétlensége, a hatalmasok haragja, az érdekek szűkmarkusága ellen a küzdtérre.

A haladók pártjával szembetereli egy ügyes kéz a haszontalanul pazarló majorescót, kinek fővágya, minél inkább elkeseríteni esztelen pazarlásával öcscsét. Ügyesen felhasználtatik arra, hogy a haladók vezéreképen szereplő öcscse ellenében ő foglalja el a ma-

radópárt vezérségét. Apostolnak nevezi magát a tizezer jobbágy felszabadítása ellenében, mit nem talál szükségesnek, abban remél élvet találni, hogy boszanthatja öcscsét. Őmaga nem érez erőt a szónoki küzdelemhez, de felbiztatják, hogy nem azzal, de szakácsa művészetével nagyobb hatást érhet el. Kilátásba helyezik a főispáni kinevezést, és meg indulásra készületeket is tesz: «malmot hajtani» az iránytalanul elfecsérelt patak. A legelső hír mit meghall birtokairól, az, hogy a rossz gazdálkodási rendszernek 40,000 nemesített juh esett áldozatul. Meglepi egy pillanatra a roppant anyagi kár; de szinte jól esett lelkének tudni azt, hogy e csapás mélyebben érinté öcscsét mint őt.

Ezalatt egy-egy töredékben bemutattatik az alkotmányos életnek fejledezése. Az eszméknek utat tör az ifjabb gróf és Szántay Sándor. Az eszme terjed. Soknak fejét belukasztják az adózunk és «nem adózunk» zászlója alatt, tiszta meggyőződésből. De e kis csetepaté sem be nem szennyezi, de nem is akadályozza az idő kerekét. Mindkét fél azt hitte, hogy részén van az igazság. Egyik a megérdemlett nemes tettnek árát akarta, míg a másik azt gondolá, legyünk nemesebbek és ne kérjünk árt; ne fizessen a jobbágy más nemességeért. Hatalmas párttusák keletkeznek, melyeknél főleg a számítás ügyessége képez sulyt a mértékben.

Emlékezzünk meg Jakab zsidóról, ki nem volt kielégítve azáltal, hogy Klein 38 ezer birkabőrét átengedte ingyen, de ravasz alkuval leköti az uradalom összes termékeit. Klein kormányzó ugyanis a veszprémi október 1-i piaczi ár szerint tartozott átadni az uradalom összes termékeit. Jakab azonban ravasz csellel él. Az október 1-i vásárra Veszprémbe csődíti összes adósait, összes gabonájával s fele áron vásárolja össze a megye eladósodott földbirtokosai termesztményét. Klein most e modern Shylok kezéből ki akar menekülni ez azonban görcsösen kapaszkodik jogaiba. Mit sem fél többé Kleintől — sőt a világ szemében növelni szeretné hatalmát, hogy ezáltal több zsilipet nyithasson magának a gazdagság forrásából. Egyetlen, kitől fél: Tanti a czigány, ki véletlenül kihallgatta a kanász haldokló feleségétől Jakabra szórt átkot: s azon titkot kipréselé a zsidótól, hogy az a kanász nemesi levelét elárusítá Klein úrnak.

(Vége következik.)

Dr. VÁLI BÉLA.

AZ «ÚJ GRAMMATIKUSOK» S ALAPELVEIK.

Humboldt Vilmos szerint a nyelv nem valami kész befejezett mű, hanem szüntelen munkálkodás, «energeia». De ha a nyelv nem egyéb mint az ember lelkéből fakadó élő beszéd, akkor csak a lelki tényezők gondos megfigyelése és elemzése által vagyis a tapasztalati lélektan segítségével lehet azt igaz valójában megismerni és fejlődését helyesen megérteni. E természetes következtetést azonban még maga Humboldt sem vonta meg szigorúan. Nyelvbölcseleti fejtegetéseiben ugyanis a nyelvtant főleg a logikával és metaphysikával akarván közvetíteni, úgy hogy a nyelv végső kérdéseinél ez utóbbiak döntsenek, többnyire ontologikus kategoriák szerint jár el és a metaphysika ködében tévelyeg.

Annál kevésbbé lehet várni, hogy a Bopp által megalapított indogermán összehasonlító nyelvészet mindjárt első éveiben Humboldt egyes találó gondolatait tovább fűzve, a nyelv életéről minden tekintetben helyes nézeteket teremtett és követett volna. Mert Humboldt hatalmas egyéniségével érdeklődést és bámulatot keltett ugyan a nyelv iránt, de meglehetős rendszertelen tanaival semmi észrevehető befolyást nem gyakorolt az összehasonlító nyelvészet menetére. Bopp pedig, ki követőire nézve egyedül volt irányadó, mint tiszta empirikus Humboldtnak épen ellentéte volt. Csekély hajlammal viseltetvén a bölcselkedés iránt, a nyelv életéről behatóbban nem igen gondolkozott. Általános elméleteit, melyek őt kutatásaiban vezérelték, lényegileg a régibb úgynevezett anatomiai, továbbá az akkor virágzott bölcseleti, a logikai és grammatikai kategoriákat azonositó és a psychologiai felfogással merő ellentétben álló nyelvtanból merítette. Ilyen az agglutinatio elmélete, melylyel a flexiót vagyis a gyökerek belső szerves változását hangsulyozó Schlegel Frigyes ellen síkra szállott; ilyen továbbá a személyragok névmástörzsekből való keletkezésének elmélete is. Ezt Delbrück «Einleitung in das Sprachstudium» (1880) czímű művében alaposan bebizonyította. Bopp ujitása és főérdeme tudvalevőleg leginkább abban áll, hogy az összes indogermán nyelvtörzsek rokonságát széles alapon kimutatta és hogy genetikus feladatot tüzött ki magának, vagyis az indogermán nyelvalakok eredetét kifejteni iparkodott. Ő volt az első, ki a nyelvet a természeti testek analogiája szerint kezdte vizsgálni és tárgyalni. Mily távol állott a nyelv psychologiai felfo-

gásától, műszavai is bizonyítják, melyeket előszeretettel a természettudománytól vett át. Nem egyszer a nyelvről mint oly organismusról emlékezik meg, mely határozott törvények szerint képződik, fejlődik és enyészetnek indul. Nevezetesen az indogermán nyelvek már a hanyatlás, kopás és elmállás utján vannak. A mi azonban Boppnál, ki alapjában a régi philologust soha sem tudja megtagadni, úgy látszik inkább csak hasonlat volt, egyedül annyit akarván vele mondani, hogy a nyelvben bizonyos rendszer van, azt azután Schleicher szélsőségig vitte. Igy Schleicher a nyelv psychologiai felfogásától még jobban eltávozott. Ő ugyanis a materialistikus természettudomány befolyása alatt a nyelvet az embertől egészen függetlenül élő természeti organismusnak tüntette fel, melynek az ész és gondolat vele született functiója; a nyelvtudomány szerinte tehát természettudomány. De hogy Boppra visszatérjünk, a nyelv mechanikai és physikai törvényeiről is beszél ő. Csakhogy itt ismét a régibb nyelvtan módjára, mely a nyelv physiologiai vagy hangtani oldalát legkevésbbé tudta méltányolni, könnyü lélekkel mindenféle kivételt enged meg. Szerinte pl. óind çrāvājati = lat. clamat, óind bhāvājati = facit, óind plāvājati = plorat, tehát régibb *v* ugyanegy nyelven belül majd *m*-mé, majd *c*-vé, majd *k*-vá lett.

Különösen az utóbbi tér volt az, hol Bopp közvetlen követői mesterök álláspontján nem maradhattak. Érezték, hogy ha a régibb etymologia álomhüvelyezéseibe nem akarnak visszaesni, valami biztos vezérfonalra szükségök van. E vezérfonalat, a régibb nyelvtannal ellentétben inkább a nyelv külső testét szemügyre vevö törekvésöknek megfelelőleg a hangokban találták meg. Igy a Grimm által a germán nyelvek hangtörténetében felfedezett szabályosságon okulva, később azután különösen Brücke hangphysiologiai elveire támaszkodva már a 40-es, de még inkább az 50-es évek óta a hangok világában szigorúbb rendet iparkodtak kimutatni és a hangtörvények segítségével az etymologiát biztosabb alapra állítani. A nyelv physiologiai oldalának e kiváló méltatása fő jellemző vonása az indogermán összehasonlító nyelvészet e második stádiumának. A főérdem itt Pott-ot illeti, az indogermán hangtan és etymologia e tulajdonképeni megteremtőjét, kinek munkáiban elvétve a legmodernebb hangtani elméletek nyomait is már fellelhetni. Nem kisebb érdemeket szereztek maguknak Raumer, Schleicher, Curtius; ez utolsó kivált azon fontos tétel hangsúlyozása által, hogy minden nyelv külön individualitás, melynek hangvál-

tozásait nem szabad más nyelvek hangváltozásainak szempontjából megitélni, mint azt még Bopp is tette.

Máskülönben Bopp közvetlen követői a Bopp által kijelölt uton haladtak. Ők is első feladatuknak azt tartották, hogy a nyelvtani alakokat genetikusan megfejtsék és lehetőleg a szóképző elemek fogalmi értékét is meghatározzák. Csakhogy e nembeli kutatásaik mind mélyebbre és mélyebbre hatoltak, mentől gazdagabb adatokat hordtak össze az egyes nyelvek köréből. Boppnál még az egyes alakok elemzése az egyes nyelvek keretén belül maradt. De tanítványai nagyobb apparatussal ellátva egy lépéssel tovább mentek és azon korba iparkodtak benyomulni, melyben a megfejtendő nyelvtani alakok keletkeztek. E kor szerintök az indogermán őskor. Az egyes nyelvek hangtörvényeit mint biztos kalauzt szem előtt tartva minden egyes nyelvben az egyes alakokat fokról fokra addig követték vissza felé, a meddig lehetett. Ezen helyreállított «alapformákat» azután gondosan egybevetették és a majd itt majd ott megőrzött ősi vonásokat összegezték. Ily összeadó módszer utján törekedtek főleg Schleicher és Curtius az indogermán ősalakokat helyreállítani, azután pedig széttagolás által azokat elemeikre felbontani. Sőt Curtius «Zur Chronologie der indogermanischen Sprachforschung» czimű nagyobb értekezésében arra is vállalkozott, hogy az ősnyelv fejlődési korszakait közelebbről megvilágítsa. Az indogermán alapnyelv szempontjából iparkodtak azután az egyes nyelvek fejlődéséről tiszta áttekinthető képet nyújtani és e nyelvek külön történetét egyes stádiumaiban követni. Evvel összefüggésben állott a nyelvek rokonsági viszonyainak megállapítása vagyis azon érdekes kérdés, hogyan kell az egyes nyelveket nyelvtörténetileg és ethnographiailag csoportosítani.

Természetes, hogy az említett eljárás mellett a legfőbb szerepet az indogermán alapnyelvhez közelebb álló régi, főleg a sanskrit, görög, latin nyelvek játszották. Ezeknek majdnem minden alakját az alapnyelvből származó szerves fejleménynek tekintették. Az ujabb nyelvek állítólag «hamis» analogiai képződéseit, mint a nyelv elkorcsosodásának szüleményeit a nyelvi tények megitélésénél lehetőleg figyelmen kivül hagyták. Mert azt tartották, hogy a nyelv életének alapfeltételei amaz ősi időben lényegileg eltérők voltak. Főtámaszuk mindig a hangtan volt, melyre nézve vezérelvül azt állították fel, hogy a hangok főleg kényelem szülte okokból folyton

kopnak vagyis teljökből és az articulátio erejéből veszítenek. A teljesebb, erősebb hang feltétlenül a régibb is.

A hangtörvényekhez kivált a Schleicher-Curtius-féle iskola meglehetős szigorral ragaszkodott, ellentétben Benfey iskolájával, mely e tekintetben túlengedékeny volt. Nem egyszer azonban még a szigorúbb iskola sem volt eléggé következetes, főleg ott, hol valamely alaknak az indogermán alapformából való szerves eredetét nem akarta feláldozni. Például szolgálhatnak a πολίτου-féle genitivusok, melyeknél Curtius, csakhogy az Ἀτρείδαο (= Ἀτρειδα-σjo)-féle genitivusoktól el ne szakíttassanak, az attikai hangtörvények ellenére αο-ból való összevonást engedett meg. A rendes hangtörvénytől eltérő «sporadikus» hangváltozások jó sűrüen szerepeltek. Így pl. a görögben eredeti *j* két magánhangzó közt elvész, tehát régibb πειραjω πειραω-vá lett. De hogy πειράζω alakot is πειραjω-ból lehessen származtatni, azt tanítja Curtius, hogy eredeti *j* két magánhangzó közt sporadikusan ζ-vá is válhat. Egyáltalán ugyanegy eredeti alaknak ugyanegy nyelvben több ágra szakadása és több irányban való fejlődése az akkori módszernek egyik kedvencztétele volt. Az indogermán alapformák széttagolásánál és az egyes elemek fogalmi értékének meghatározásánál nem egyszer, lehet mondani, felfüggesztették a hangtörvények uralmát, mint azt a személyragok eredetének tárgyalása Schleichernél vagy Curtiusnál legjobban mutatja.

Ha már most az indogermán összehasonlító nyelvészet e második stádiumának összes eredményeit vizsgáljuk, akkor több egyszerre és mindenkorra érvényes igazság mellett igen sok olyast is találunk, a mivel nem lehetünk megelégedve. Az indogermán alapnyelv Schleicher Compendiumának vázlatában hangszegénységével, esetlen alakjaival s ijesztő symmetriájával ugyancsak kevés bizalmat kelt. Azután az egyes tények magyarázásában is a tudósok közt feltünő sok volt az eltérés és különvélemény. Nem egy kérdésnél azt lehet rólok mondani: a hány fej, annyi vélemény. A bajnak oka mindenesetre a hibás módszerben rejlett, mely inkább csak ösztönszerű volt mint a nyelv életéről és ennek általános feltételeiről való világos és helyes reflexiónak eredménye, minél fogva a subjectiv felfogásnak tág tér nyilt. Igaz, hogy a nyelv hangtani vagy physiologiai oldalát nagy mérvben érvényre juttatták, bár itt is, mint láttuk, sok tekintetben téves utakon jártak. De nagy egyoldaluságra mutat, hogy a nyelvnek majdnem kizárólag alaki

részét vették figyelembe. A nyelvvel csak mint elvont objectummal bánván mintegy csak holt testen tették meg kisérleteiket. De a nyelv első sorban, mint feljebb megjegyeztük, «energeia». Nem az embertől külön választott életet él, hanem egészen a beszélő emberhez van kötve. Ha tehát még a legegyszerűbb és legelemibb nyelvi tüneményeket is helyesen meg akarjuk itélni, mindenekelőtt azon összes lelki tényezőket kell szemügyre vennünk, melyek az élő beszédnél közreműködnek és melyektől az összes változások és átalakulások első sorban függnek. Élő nyelvekből tehát, kivált olyanokból, melyeknek gazdagon kifejlett szójárásaik vannak és melyeknek fejlődését lehetőleg szakadatlan hagyomány alapján több századdal vissza felé kisérhetjük, a helyes módszer megállapításánál több tanúságot lehet meríteni, mint a régi kihalt irodalmi nyelvekből. Sőt csakis ily uton nyert alapelvek mellett lehet tulajdonképen a messzebb eső korszakokat valóban megérteni és kellő világításba helyezni; mert alapos okunk van feltenni, hogy a nyelv élete minden időben egy és ugyanazon alapfeltételekhez volt kötve.

Az első, ki a nyelvben nyilatkozó lelki tényezőket beható figyelemre méltatta, Steinthal volt. Majdnem mindenik iratában oda törekszik, hogy a nyelvtudományt a lélektannal szorosabb összeköttetésbe hozza. A psychologia mint a szellemi életnek alapul szolgáló mechanismusról szóló tan szerinte valamint a philologiának (történetnek) úgy a nyelvtudománynak is azon törvényeket és rationális elemeket szolgáltatja, melyek szerint a nyelvi tünemények okszerű összefüggésökben felismerhetők. Buzgón czáfolgatta a régibb logikai nyelvtan eljárását ép ugy mint Schleichernek már fentebb érintett physikai nézeteit, és Whitney mellett főleg neki köszönhető, hogy Schleicher Müller Miksán kivül jelentékeny követőre nem igen talált. Épen ugy Humboldt speculativ-metaphysikai okoskodásai ellenében a nyelvnek mechaniko-psychologikus uton való magyarázatát kisérlette meg. A psychologiában Herbart befolyása alatt áll. Különösen a képzetek apperceptionális hatalmának fejtegetése, továbbá azon fontos szerep kimutatása által, melyet az öntudatlan a nyelv életében játszik, végre a képzet csoportok associatio utján való keletkezésének megvilágítása által sikerült neki a nyelvtudomány részére biztos lélektani alapot teremteni. (V. ö. Abriss der Sprachwissenschaft I. 1871 és 1881; Ursprung der Sprache. 3 kiad. 1877.)

Itt Whitneyről is illik megemlékezni, kinek szintén része van

abban, hogy az indogermán nyelvtudományban egy új irány utat tört magának. Ugyanis a nyelvről irt általános műveiben minduntalan előtérbe helyezi az ujabb nyelvek tanulmányának fontosságát és az analogiának kiváló szerepét. «A nyelvben minden analogia szerint történik» mondja egy helyen. Csakhogy az analogia mélyebb alapját a nyelvről táplált nagyon mechanikus, minden psychologiát elutasító nézeteinek megfelelőleg — szerinte ugyanis a nyelv conventionális és történeti jegyek összege, «emberi intézmény», — nem keresi úgy mint kell psychologiai viszonyokban. Egyedül praktikus indokokra (kényelem, gondatlanság stb.) vezeti vissza és sokszor úgy beszél az analogikus képződésekről mint sajnálni való botlásokról (regrettable blunders, vulgarities), melyek többnyire a nyelv világosságának rovására követtetnek el.

Az empirikus nyelytudomány terén nevezetesen Scherer Vilmos volt az, ki «Zur Geschichte der deutschen Sprache» (1868 és 1878) czímű szellemes művében a régi iskolával szemben sok tekintetben a merész ujítás terére lépett. Fejtegetéseiben azon helyes elv vezérelte, hogy a nyelvi átalakulások és ujabb szóalkotások megitélésénél a nyelvek ujabb periodusaiban tapasztaltak irányadók legyenek a legrégibb időkre nézve is. A flexio, azt mondá, már az indogermán alapnyelvben régen be volt fejezve; tehát az egyes nyelvekben található ujabb szóalkotások nem szerves uton jöhettek létre, hanem részint már az alapnyelvbe visszanyuló dialektusi változatok maradványai, részint az illető nyelvben analogia utján támadt alakok. De az analogia mélyebb psychologiai okát ő sem vette figyelembe. Egyszersmind az ujabb hangphysiologia vívmányait elődeinél nagyobb mérvben és szigorúbban érvényesítette.

Ily előzmények után körülbelül tiz évvel azelőtt valóságos forrongás támadt az indogermán összehasonlító nyelvészetben, mely ekképen fejlődésének harmadik stádiumába lépett. A fiatalabb kutatók egész sora a régibb tanok nagy részét vagy egészen megdöntötte vagy legalább is megingatta. E fiatalabb nemzedék többnyire az ujabb nyelvek tanulmányozásánál nyert tapasztalataiból indult ki. Az ujabb nyelveknek pl. gazdagon kifejlett hangrendszerök van, melynek egyes fősajátságai bámulatos szivósságot tanusítanak. Azt is vették észre, a mire különben már Ascoli figyelmessé lett, hogy igen sokszor a physiologiailag gyengébb hang az erősebbe megy át. Miért ne lehetne az ősidőkre nézve is hasonlóképen a dolog? És csakugyan több jeles tudósnak ez irány-

ban tett alapos kutatásai kétségtelenné tették, hogy nem mint eddig gondolták, az egyszerűségben rejlik az indogermán alapnyelv jellemző vonása, hanem ellenkezőleg a legnagyobb változatosságban. Az *e* és *o* hangzókat, melyeket addig a teljesebb és tisztább *a* kedveért az indogermán alapnyelvtől megtagadtak, és melyeket csak az európai nyelvek egyik megkülömböztető sajátságának tekintettek, Brugman, Fick, Collitz, Saussure, Schmidt kutatásai ama régi kornak ismét visszaadták. Osthoff indogermán *r* sonans-t, Brugman pedig *n* sonans-t mutatott ki. E két indogermán hang annak felismerésével együtt, hogy az indogermán nyelvben az accentus tisztán mechanikus indokokból, mindig functiói tendentia nélkül határozó befolyással volt a gyökér és tő hangzójának alakulására, ledöntötte a Schleicher-Curtius-féle szerves hangváltozás vagy hangfokozás elméletét. Helyébe az erős és gyenge formatió elve lépett. Ascoli és Fick továbbá az indogermán időre nézve a torokhangok két sorát bizonyították be. Ezek közül az egyiket az íny segitségével ejtették, a másikat pedig inkább elül a szájüregben. Mindkét sornak nyoma még ott van az egyes nyelvekben. Még kétféle indogermán *j*, félhangzó és spiráns, továbbá indogermán *l* is (Heymann 1873) nagyon valószinű. Mindezekkel összefüggésben az indogermán nyelvek családfája is, melynek felállítására annyi gondot fordítottak, különösen Schmidt ellenvetései után hasznavehetetlenné vált.

Továbbá szintén az ujabb nyelvek, de kivált a germán és román nyelvek dialektusainak nyomozása azon tanuságot is szolgáltatta, hogy a hangtani változások egy és ugyanazon nyelvjáráson belül egyenlő physiologiai viszonyok mellett a legnagyobb következetességgel és egyformasággal vitetnek keresztül. A román nyelvekben pl. minden latin *k* és *g* *e* és *i* előtt sziszegővé lett. A hol a rendes hangtörvények alól kivétel történik, ott az csak látszólagos, és physiologiai okokban, pl. a hangsúlyviszonyokban, szomszéd hangok befolyásában, a szótagok helyzetében stb. találja reális magyarázatát. Tehát tulajdonképen új hangtörvénynyel van dolgunk. Igy a Verner-féle törvény értelmében (v. ö. Kuhn's Zeitsch. 23, 97 l.) az ős germánban *h, th, f, s* kemény fricativák eredetileg hangsúlyos szótag után fentartották magukat, eredetileg hangsúlytalan szótag után pedig a megfelelő lágy *g, d, b, z* hangokká lettek. Tehát pl. a Vater és Mutter (= óind pitár, matár) felnémet szókban a *t*, melyet azelőtt a Grimm-féle törvény alól való kivétel-

nek gondoltak, mert *d*-t várunk ott mint a Bruder (= bhrátar) szóban, külön hangtörvény kifolyása.

Legtöbbnyire azonban az ily látszólagos kivételek nem is hangfejlődés útján támadtak, hanem az associatio lelki processusa, azaz meglevő alakcsoportokhoz öntudatlan módon való alkalmazkodás és hasonlás vagyis analogia által. És ez analogia lelki tényezője, mint az ujabb nyelvek mutatják, a nyelv életében rendkivül fontos szerepet visz. Nevezetesen az új szóalkotások ez uton jönnek rendesen létre. Minthogy pedig a régi kor embere öntudatlan müködéseiben és testi s lelki alaperőit illetőleg nem igen külömbözött a mai embertől, egyes fiatalabb tudósok az érintett elveket az indogermán nyelvek régibb és legrégibb korszakaira is kezdték alkalmazni. Igy természetesen számos oly alak, melyet azelőtt az alapnyelvből eredő szerves fejlődésnek iparkodtak feltüntetni, az illető nyelvek specialis termékeinek bizonyultak. A πολίτου-féle genitivusokban pl. nem látnak többé mást mint az *o*-tövek genitivusa szerint való analogiát. S a régi nyelvek új szóalkotásait is pl. a görög szenvedő aoristust az analogia szempontjából kezdik fejtegetni és magyarázni. S ki tudja, hány alak jött már az indogermán őskorban hasonló módon létre. Mindenesetre a hangtani elméletek gyökeres változása és az analogia hatalmának kellő méltatása következtében az indogermán alapnyelvre vonatkozó nézetek egészen más alakot öltöttek. Indogermán alapformák elhamarkodott felállításától, mely ellen már Pott nem egyszer kelt ki, most lehetőleg óvakodnak. A szóképző elemek fogalmi értékének meghatározásával egyelőre meg épen felhagytak, mert, a mihez hozzá férhetünk, az csak az indogermán népek különválását közvetlenül megelőző indogermán alapnyelv, mely bizonyára az ősidők óta már igen számos és jelentékeny változásokon ment keresztül.

Azon tudósok, kik az említettekből a legélesebb consequentiákat vonták, rendesen «új grammatikusok»-nak neveztetnek. De inkább a psychologiai iskola nevét lehetne nekik adni, mert egyik fővezérelvök a nyelvi tünemények psychologiai szempontokból való megitélése és az analogiának a nyelv minden periodusára mentől teljesebb mérvben való alkalmazása. Sporadikus hangváltozást nem hajlandók elismerni, hanem szigorúan ragaszkodnak azon másik fővezérelvökhöz, hogy a hangtörvények kivételt nem tűrnek. Ez új irány főképviselői Leskien, Braune, Brugman, Osthoff, Paul, Sievers, Ziemer, a régibb tudósok közül Delbrück és Meyer

Gusztáv. Sok tekintetben egy állásponton vannak velök Misteli, Wegener, Wölfflin és a nem németek közül Ascoli, Bréal, Hattala, Jagić, Miklosich és mások.

Az új grammatikusoknak azonban, daczára annak, hogy mint a fentebbiekből kitünik, csak régibb törekvések következetes továbbfejlődését képviselik, sok ellenfelök is van. A vita gyakran igen hevesen folyik és személyeskedéssé is fajúl. Minthogy az ismert hangtörvények alól nem egy kivétel van, melyet az új grammatikusok sem voltak még képesek eltávolítani, ellenfeleik «a hangtörvények csalhatatlanságának balga divatját» szeretik emlegetni és «chablonszerű munkáról» beszélnek. Erősen kikelnek «a biztos alapot nélkülöző psychologiai momentum» ellen is, mely «csak az önkénynek és rendszertelenségnek tág kaput nyit». És csakugyan nem lehet tagadni, hogy e szemrehányásoknak volt eddig némi jogosultságuk. Mert az új grammatikusok jó ideig inkább a detailkérdések új szempontokból való átkutatásában lelvén örömüket, a követendő elvek iránt közelebbről és tüzetesebben nem jöttek tisztába, és különösen az analogia alkalmazásában némi túlzásba estek. Az ellenök emelt vádakkal szemben az új grammatikusok mindjobban érezték, hogy egy szilárdabb alapokon nyugvó, kimerítő methodologiát okvetetlenűl meg kell teremteni. Az első figyelemre méltó kisérleteket Osthoff és Brugman tették az általok közösen kiadott «Morphologische Untersuchungen» I. kötetének bevezetésében, továbbá Osthoff «Das physiologische und psychologische Moment in der sprachl. Formenbildung» (1879) czímü munkálatában (L. Philolog. Közl. 1881, 418 l.). Mistelinek a «Zeitschrift für Völkerpsychol. u. Sprachwiss.» 11 és 12 kötetében megjelent hoszszabb tanulmányában is sok helyes és figyelemre méltó megjegyzést lehet olvasni. A tárgyhoz Delbrück is hozzá szólt már említett müvének 6-ik fejezetében.

De a nehéz feladatot tulajdonképen csak Paul Hermann oldotta meg, a kitünő freiburgi tanár és kiváló germanista, ki a germán nyelvek terén már nem egy korszakot alkotó felfedezést tett. Könyve, mely igazi remekmű, e czímet viseli: *Principien der Sprachgeschichte* (1880). Mivel — mondja Paul — sok nyelvtudós még mindig nincsen tisztában tudománya alapelemei iránt, szándékom oda hatni, hogy a nézetek tisztuljanak és legalább azok jussanak egyetértésre, kik az igazság iránt fogékony érzékkel birnak. És meg kell vallani, hogy a mire vállalkozott, azt fényesen végre

is hajtotta. Nagy előnyére voltak philosophálό hajlama és a Herbart és Steinthal által reformált empirikus psychologia alapos ismerete. Főleg az utóbbinak kutatásaira támaszkodik Paul. Bizonyítékait pedig leginkább az ujabb nyelvekből, első sorban a methodikus alapelvek elvonására oly annyira alkalmas germán nyelvekből szedi. Igy a nyelv általános életfeltételeinek, a természeti és nézete szerint még fontosabb lelki tényezők együttműködésének beható megvilágitása által a nyelvtudomány czéljairól, a nyelvi átalakulások lényegéről és a kutatásnak mindezekből folyó módszeréről világos tiszta képet nyújt. Sőt a legnehezebb s eddig igen hiányosan megfejtett problemák, ugymint a szók jelentésének fejlődése, a szóképzés és ragozás keletkezése, igen meglepő, eredeti módon találják megoldásukat.

A Paul által kifejtett alapelvek az új grammatikusok részéről eddig csak helyeslésben részesültek, minélfogva azokat bátran az új grammatikusok alapelveinek is lehet nevezni. Minthogy Paul műve oly rendkivüli jelenség és annyi új s eredeti, de a mellett helyes és a nyelvtudományra nézve fontos eszmét tartalmaz, azt hiszszük, csak szolgálatot teszünk e «Közlöny» olvasóinak, ha a következőkben bőven is bemutatjuk.

(Vége köv.)

SPITKÓ LAJOS.

Martialis IX, 70.

«Óh az idők! Óh az erkölcsök!» Szólt Tallius egykor,
 Nyiltan feltárván a catilinai bűnt.
A mikoron vő és ipa közt ádáz tusa folyt le;
 S polgártársaktól folyt patakokban a vér.
«Óh az idők! Óh az erkölcsök!» Mért mondogatod most?
 Nem tetszik, teneked, Cæcilian, a korod?
Nincs pártdúlongás, nincs őrült harczi zsibaj most,
 Biztos békében s boldogan élni lehet.
Nem mi vagyunk okozói, hogy a korodat megutáltad;
 A magad erkölcse, Cæcilian, az oka.

Ifj. REMÉNYI EDE.

HAZAI IRODALOM.

A magyar kötőszók, egyuttal az összetett mondat elmélete. Irta *Simonyi Zsigmond.* I. A mellérendelő kötőszók. Jutalmazott pályamunka. Kiadja a magy. tud. Akadémia. Budapest, 1881. XIII és 268.

(Vége.)

A munka utolsó harmadában tárgyalt kötőszókon némi sietségnek látszik a nyoma. Hiányát leltük ezeknek: *majd, beh, nem, mint*, melyek közül *nem* és *mint* csak mellékesen más kötőszók alatt tárgyalvák. Meglátszik a sietség *csak*-nak szűk térre szorításán; pedig e kötőszó érdemelt volna a munkában annyi tért mint *és, de, hanem* és *pedig*. Megemlítve *csak* sajátságaiból három lapon (192—194) egyebet sem találunk mint feltételes, korlátoló, folytató és ellenmondó értelmét s az összetételek közül csak ezeket: *de csak, még is csak, csak hogy*. Az ide igtatott példák mennyisége pedig szabályok alkotására épen nem elegendő. Nevezetesen hiányzik *csak* eredete és helye, óhajtó, parancsoló, fokozó és engedő értelme meg számos összetétele. Hogy e hiányokat némileg pótoljuk és hogy Petőfinek is a nyelvezetét e szó használatában feltüntessük, ide iktatjuk *csak*-nak részletesebb tárgyalását.

Valamint más kötőszók ugy *csak* sem tagadja meg határozói voltát, kivált ha szó- s nem mondatkötőnek tekintjük. Mint szókötő a mondatban bizonyos *helyhez* van kötve: *csak* a *nyomós szó előtt* áll. 587, 4 Hisz a föld az emberek házája, | Embereknek *csak a föld* való ; 604, 19 Oh *csak egy reményt* adj ; *csak egy fény* ragyogjon | Honja éjén ; 604, 13 *Csak az árulónak* van becse, *csak annak*, | A ki szégyenlője ősei nevének ; 627, 16 . . . máskor *csak a légbe* | Röpül tán, most beszéll a szív közepébe ; 64, 31 Magadat *csak ezután* becsüld meg ; 356, 12 *csak akkor* | Vegyem észre, ha mellettem ül ; 570, 25 nem szabad már *csak egyet* szeretnöm. — Ettől eltérő *csak*-nak a nyomós szó *után* tétele, és pedig 1. *közvetlenül*: 615, 3 . . . tőrdöfés az, a mi | kis *redő csak* homlokod fölött ; 771, 4 Nézz reám szép szemeiddel | *Egy perczig csak ;* 753, 10 Hő szivem *tied* csak ; 577, 24 . . . a tövis *csiklandja* | *Csak* fejemet s nem karczolja fel ; 649, 6 *Alszik-e csak* a vitézség benned, | Vagy apáink halálával elhalt ? — 2. *egy* szó által elválasztva, egy szónak véve a jelzős névszót is ; 620, 27 *A madár* röpült *csak* eddig, | Most az ember is röpül ; 549, 22 Gazdájok *lelke* kicsiny *csak ;* 552, 25 Nem bosszantom a hátát nyereggel, | Egy kis *csótár* van *csak* rá teritve ; 629, 4 Járó kelő ember nem is igen akad, | Egyegy *látogató* megy *csak* haza felé ; 699, 11 S ha ébredsz is, *annyi időd* lesz *csak*, | Míg nevedet sírkövedre véseđ ; 703, 30 De a *magyar* hazát védi *csak* hadunk ; 604, 7 És ajkán, a mely most *vágyakat* lehel *csak* ; 643, 16 *Egyszer* ember *csak* a magyar ; 618, 14 *Néha* száll *csak* árboczomra | Egyegy síró vészmadár ; 755, 27 Más dolga nincs

neki | *Asztalnemüjét* rendezi *csak*; 787, 24 *Messziről* nézz *csak* rá; — 3. a nyomós szótól *kettő* választja: 584, 27 Előttem állt a legdicsőbb vidék, Minőt a *festők* és a *költők* | Művészi mámorukban | Teremteni *csak* képesek; 759, 3 *Egy* köt engem *csak*; 530, 30 Az árva ifjut elhagyák | Baráti, ismerősei; *Te* nem tudád *csak* őt felejteni; — 4. nyomós szótól *három* választja: 12, 25 *Kukoricza Jancsi* tán egyedül volt *csak* | Meg nem hallója az elmondott dolognak; 60, 4 *Szilaj Pista* maga nem alszik *csak*.

Csak-nak alapjelentése *korlátoló*, a mit S. is legelől (192) emlit; s ez található 1. *általános* kifejezések után, mint *minden*: 580, 22 . . . *mindent* eltemet | Boldogságomnak tenger-özöne, | *Csak* szent oltárodat nem önti le; 728, 8 *Mindenkinek* barátság, kegyelem, *Csak* a királyoknak nem, soha sem; 776, 30 Vajjon hová teszem e pénzt? *Mindenh'á*, *csak* ládámba nem; 13, 36 Vedd el *mindenemet*, *csak* hagyd meg életem! 659, 6 *Mind* elhagyott, | *Csak* másod magammal vagyok; 782, 2 *Minden* komor, *minden* sötét, | *Csak* két dolog, a mi kis csillámot vét; — és *akárki* után: 532, 9 *Akárkit* gondoltál, tudom, *csak* nem engem; 369, 13 Arcza pirul. Harag ez vagy szégyen? O *akármi*, *csak* harag ne légyen! 502, 16 Kérj *akárhol*, *csak* ne tőlem; — 2. *tagadó* után: 438, 23 *Nem* kérem már szerelmedet, | *Csak* azt a kis vigasztalást; 594, 12 . . . *nem* a szive *csak* a füle mozog; 630, 18 *Nem* volt körüle semmi, semmi fény, | *Csak* egy fagyott nagy harmat reszketett | . . . levelén; 706, 14 Összeesküdtek | *Nem* a haza ellen, *csak* a király ellen; 724, 22 . . . őszszel a föld | *Csak* elalszik, *nem* hal meg; 116, 9 *Nem* érzett, *csak* gondolkodék; 64, 13 Pihent ám, de *nem* pihent, *csak* teste; 100, 37 . . . *nem* érezé azt, | *Csak* a mások baját; 257, 5 És *nem* nézhetek vidámon | Végig elhagyott hazámon, | *Csak* mikor részeg vagyok; 19, 24 *Nem* gondolt vele, hogy kincsét elvesztette, | *Csak* hogy el nem veszett a kincscsel élete; 324, 11 De az *nem* tartozik ide, | *Csak* hogy szép lyánka volt; 355, 15 *Nem* reszket, *csak* . . . egy esetben; 390, 8 Száraz derekad | Majd senki meg *nem* öleli, | *Csak* a koporsónak deszkája; 194, 27 Meg *sem* állok *csak* a kancsó | Fenekén; 539, 30 Látok mindent, mi soha *sem* a szemnek, | *Csak* a sejtésnek látható az éjben; 593, 28 Föl *sem* ébredsz már talán, | *Csak* a más világon; 744, 6 Annak *sem* látszott ki *csak* az egyik széle; 171, 1 Ma *sem* volt *csak* egy forintom; 64, 10 Meg *sem* állt *csak* a Bakony közepén: 529, 4 . . . de biz én be *se* néztem, | *Csak* akkor, hogy már megleltem; 574, 19 *Semmi* sem jut el hozzánk zajából, | *Csak* az a halk tengerféle morgás; 686, 17 *Nincs* itt urasága *csak* az egy magyarnak; 688, 8 Az a hon többé *nincs* meg, *csak* neve | Bolyong közöttünk; 705, 7 *Nincsen* szóm elbeszélni | Nagy hősiségedet, | *Csak* néma áhitattal | Szemlélek tégedet; 114, 7 Nekem *nincs* senkim a kerek világon | *Csak* nőm és gyermekem; 335, 4 . . . semmi fény *nincs* | *Csak* mécsvilágom; 900, 6 Nincs pihenése | A megeredt árnak, *nincsen* *csak* a tenger ölében.

Mindezekben a *csak* a kivételt tünteti ki, mely az általános tagadás után egyedül érvényes. Azt lehetne kérdeni, hogy *csak* mit helyezhet kivételbe, ha megelőzőleg minden el van tagadva. A kivételnek csakugyan nem volna helye, ha a tagadást általánosnak vennők; a tagadó mellé mindannyiszor oda kell gondolnunk egy *más*-t, egy *egyeb*-et és hasonlót, a mi a kivételező *csak* jogosultságát igazolja, a mint ezt a következő példák meg is teszik: 709, 6 *Nem* hoztam föl magammal *mást* | *Csak* a mi boldogságot ad; 743, 7 . . . beléje *más* nem lát | *Csak* messziről fehér fejével a | Hegyek nagyapja, a vén Retyezát; 9, 1 *Nem* kelt föl titeket sem *más* | Majd *csak* az itéletnapi trombitálás; 15, 31 , . . *nem* is kivánok *mást* | *Csak* hogy e várban egy szobát rendelj nékem; 390, 11 *Más nem* csókolja *csak* a sír férgei; 404, 18 Ott ugy *sem* okoz *mást csak* gyötrelmeket; 670, 22 . . . *nem* gondolna | *Mással csak* mi velünk; 707, 22 *Mást nem* tehetek, *csak* sirathatom; 755, 27 *Más* dolga *nincs* neki, Asztalnemüjét rendezi *csak*; 786, 11 . . . e fényes név | Hazánk egén *csak* rövid létü | Futó csillag volt, *nem egyéb:* 15, 5 *Nem* látott *egyebet csak* a véres halált; 336, 18 Most már teljességgel *nincsen egyéb* hátra | *Csak* hogy Fegyveres ur álljon ki a gátra; 137, 21 *Nem* felelt *egyebet* erre Dezső *csak* azt, | Hogy satb.; 664, 12 *Nem* mondalak én *egyébnek*, | Csak az isten remekének; 702, 24 *Nem* akar az országgyülés *egyebet*, | *Csak* az egyet, hogy katonák legyetek; 248, 14 *Nem* tesz föl a lyány magában *egyebet*, | *Csak* hogy téged, csalfa legény, elfeled; 746, 15 *Nem* jöttök *egyébért*, | *Csak* hogy elvegyétek, a mit érdemeltek; 136, 25 *Ne* is menjünk *tovább csak* a kert aljáig.

Egy második hasonlóan számos csoportja *csak* értelmének az *ellentétes csak:* 526, 20 Már, mondok, *csak* megtekintem; 565, 22 Hanem azért *csak* megférünk | Valahogy; 565, 29 Azért mi *csak* elélünk maj' | Valahogy; Este majd *csak* kibékülünk | Valahogy; 286, 21 . . . bort is küldtek, | Be savanyu! De *csak* kiüritem; 11, 5 A kedvedért, pajtás, hát *csak* már megteszem; 229, 15 Az igaz, most jobb az állapotom, | Bár a legjobbnak ezt sem mondhatom; | Hanem ugy *csak* állok, hogy satb. 529, 31 Nyiss ajtót! Számomra *csak* kinyithatod; 648, 3 Lám, *csak* jó az isten, jót ád; 692, 2 A mi sok, az *csak* sok; 699, 11 Annyi idő lesz *csak*, | Míg nevedet sirkövedre vésed; 27, 28 Védelmezték azok csunyául magokat, | De *csak* mind a három élete megmaradt; 303, 5 Meleg tanyát a pásztor *csak* talál, |Vár ott reá kulacs, bor, tele tál; 513, 20 Hanem aztán *csak* kimászott; 111, 5 Lassan, lassan, de *csak* lefolytak; 202, 13 *Csak* denique mi közöttünk | Sine fine folyt a per; 551, 23 Másik felével a harczot *csak* | Könnyebben végig küzdenéd; 138, 5 Végre, a mint illett, *csak* erőt vett magán; — tagadólag *csak nem*: 109, 2 Aztán eltépte, belátván, hogy a | Kerékvágásba *csak nem* jön bele; 255, 8 Hm bizony *csak* sok *nem* ugy halad, | A mint kéne; 200, 13 Én részemről

csak el *nem* feledem, | Legyen bár Matuzsálem-életem; 67, 2 Ily bolond *csak nem* leszek; 136, 12 Meg is reggelizett, két font hust bevága; Éh gyomorral *csak nem* kaphat ily munkába; 217, 10 Gaz szolgáló! *csak nem* nyugszik nyelve; 239, 22 Zeget-zugot kikutat érte, | De *csak nem* jön rá, hogy hol áll. — Ellentétes értelmének nyomatékositására járulnak *csak*-hoz a) *is:* 177, 20 A szinész előbb utóbb *is* | *Csak* megszökni kénytelen; 75, 14 Végre *is csak* el kell mondanom; 294, 2 Időnként valamicske | Ezeknek *is csak* kell; — b) *még:* 228, 1 *Még* ugy *csak* megjárja; — c) *még is:* 729, 13 De *csak még is* leoldozták; 128, 18 Mert az ember *még is csak* sajnálta; 90, 7 De már ez *még is csak* czudarság; — tagadólag a) *sem:* 245, 2 *Csak* káplár *sem* voltam, mindig közkatona; 740, 2 . . . volt sok sírás rívás; | Héj hanem ugy *csak* korán *se* rítt más; Mint satb.; 245, 6 Nem volt reám mérve *csak* egy büntetés *sem*: 591, 15 E szellemnek arczain | *Csak* egy vonást *sem* fejte meg; — b) *sincs:* Tündérországban *csak* híre *sincs* a télnek; 491, 7 *Csak* egy kis hamvadó sugár *sincs*; — c) *nem még:* 741, 21 *Csak nem* fajult el *még* a székely vér | — d) *még sem:* 438, 10 Hát a boldogságról nekem | *Még csak* álmodni *sem* szabad? 25, 24 *Még csak* a varju *sem* károgott utána; 28, 2 . . . *még csak* meg *sem* pihen; 49, 26 *Még csak* nyomukra *sem* akadhaték; 134, 16 S ezt tőlök *még csak* rosz néven *sem* veheted; 213, 11 *Még csak* hírét *sem* | Hallhatók egymásnak; 528, 10 . . . anyámhoz *még csak* hírem *sem* jött; — e) *még nem is:* 17, 28 János ennyi kincset *még csak nem is* látott: 230, 15 De *még csak nem is* keresett; 778, 4 Az ember *még csak nem is* alhatik. — Ehhez legközelebb áll 3. a *fokozó* értelmü *csak*, = *még*, a német *noch*, a középfoknál: 266, 4 *csak* nagyobb kínom lett; 646, 22 szomjuságom *csak* jobban éget. — Még emlékeztet erre a használatra 4. a ritkán előforduló *engedő* csak, = *ugyan*; 547, 5 Eddigi szeszélyedet *csak* | Megbocsátom még, | Más ennyit sem türne; 690, 1 Közönséges napokkan *csak* megáll | Más is helyén, | De majd ha satb.

Egy sajátságos *csak*-ot szolgáltat 5. az *idői*, = a német *erst:* 219, 19 . . . ott várt *csak* | Az üdvök üdve ránk; 239, 17 *Csak* késő este érkezett meg; 417, 21 Most kezdem én *csak* még ismerni | Az én szivemet; 694, 1 Ez ám *csak* a század, | Ezek a legények; 717, 3 Még *csak* alig hogy üdvözöltelek. — Közel áll ehez 6. az *elbeszélő:* 7, 5 Jancsi *csak* ballagott sötét árnyékával; 61, 21 A kis lyány a hálót *csak* kötötte; 194, 21 Eh de én itt egyre másra | Mint malom | *Csak* darálok, *csak* darálok; 272, 13 *Csak* hull, *csak* hull könny és csillag; 430, 20 Fülemile *csak* dalolgat; 581, 21 *Csak* ment, *csak* ment; 617, 17 Én eveztem, *csak* eveztem; 623, 1 *Csak* jön, *csak* jön, halk lépést tart; 651, 27 . . . az országgyűlés ott fenn | *Csak* beszélt nagy sikeretlen.

Már az utóbbi esetekben láthattuk, hogy *csak* sorakozik a mondat állítmányához. Még szorosabb e csatlakozás a következőkben, midőn

igéje *foglalós.* Legelől említeni való I. a *parancsoló csak*, a foglaló jelen egyes 2. személyével: 304, 5 *csak* add; 724, 14 *csak* aludjál; 490, 16 *csak* dalolj; 652, 22 *csak* emeld; 232, 21 és 571, 11 *csak* eredj; 55, 42 *csak* meg ne halj; 729, 8 *csak* kíméld meg; 652, 22 *csak* mozdítsd meg; 115, 29 *csak* mutasd; 705, 26 *csak* sohajts; 353, 13 *csak* szeress; 705, 26 *csak* szolgálj; 27, 15 *csak* vigy el; 772, 26 *csak* viríts; 9, 19 *csak* viseld; — az egyes 3. személyével: 418, 13 *csak* hadd födözzön; 219, 17 *csak* hozza; 342, 7 *csak* siessen; 210, 6 *csak* hadd zugjon; — a többes 2. személyével: 241, 18 *csak* öljetek meg; 113, 30 *csak* várjatok; — a többes 3. személyével: 294. 6 *csak* élősködjenek; — az ige *mögött* az egyes 2. személyével: 464, 1 fitogtasd *csak*; 135, 31 gondold meg *csak*; 780, 22 gondolkozzál *csak*; 578, 3 maradj *csak*; 183, 6 nézd meg *csak*; 46, 43 ragyogj *csak*; 562, 13 várj *csak*: — az egyes 3. személyével: 20, 80 beszéljen *csak*: 21, 21 bizza *csak* rám; 91, 15 emelje *csak* föl; 778, 8 kapaszkodjék *csak* föl; 342, 2 látogassa meg *csak*: 21, 13 mondja meg *csak*; — a többes 1. személyével: 44 30 jerünk *csak*; 89, 35 nézzük *csak*; 22, 16 várjunk *csak*; — a többes 2. személyével: 319. 19 eredjetek *csak*; 74, 26 hagyjátok *csak*; 420, 4 kérdezzétek meg *csak*; 307, 9 mardossatok *csak*: 17, 20 várjatok *csak*; 17, 17 várakozzatok *csak*; — az ige elhalgatásával: 598, 1 *csak* előre; 43, 29 *csak* talpra. Nem egészen ide való az egyes első személyével e két eset: 262, 9 Azt mondja, hogy *csak* várjak egy kicsit; 125, 1 De hol is kezdjem *csak*, hogy megérthessük egymást? — Simonyi is említi a parancsoló *csak*-ot, csakhogy egy kalap alatt a fennemlített elbeszélővel. — Legközelebb áll ehez II. az *óhajtó csak*, = *vajha*: 446, 23 *Csak* szólna már, *csak* szólna már; | A csatajelt, a csatajelt | Zajongó lelkem alig várja; 449, 7 *Csak* azt tudhatnám hogy stb.; — a foglaló jelenével is: 680, 14 Hol vagytok ti régi játszó társak? Közületek *csak* egyet is lássak! — Rokon értelmü a parancsoló *csak*-kal III. a *feltételes csak*, = a latin *dum modo*, mely amattól annyiban külömbözik, hogy a feltételes *csak* maga mellé egy második mondatot követel, a mely a feltétel utórészét képviseli. A feltételt rejtő *csak*-os mondat igéje 1. foglaló jelen, utórésze pedig a) jelentő jövő: 56, 36 Szeretni foglak, szolgálód leszek, | *Csak* ments meg engem férjem gyilkosától, | *Csak* e sátán ellen légy paizsom; 23, 10 *Csak* ne bánts minket is, jobbágyaid leszünk; — b) jelentő jelen és *majd*: 22, 16 Majd meghalljuk azt is, várjunk *csak* kicsinység; 247, 24 Igy élünk majd boldogan | A mulatságoknak, | Igy bíz', édes szüléim, | Gazdagodjam meg *csak*; — c) puszta jelentő jelen: 229, 19 Jöjjünk *csak* mi össze, fenn az égben | Örömkönnyeket sír Csokonai; 342, 17 De legyünk *csak* egy kis türelemmel, | még talán, talán segíthetek; 355, 4 Nem bánom, ha senkinek sem tetszik, | *Csak* neked tessék; 247, 2 gazdagodjam meg *csak*, | Akkor tudom, Istenem, | Nem panaszkodnak; — d) foglaló jelen: 550, 14 . . . a bozót hadd tépje sövényét, | *Csak* szaba-

don járjon, csak kergethesse tüzében | A sivatag viharát; 221, 27 Sétára hát, *csak* el ne csípjen | Valamelyik hitelezőm, — *csak* helyett *csakhogy*: 304, 19 S nem bánom, a sors bármit ad, | Legyen örök éj létem, *csakhogy* | Örökké lássam holdamat; 352, 8 Harmat leszek, ha te napsugár vagy, | *Csakhogy* lényeink egyesüljenek; 501, 19 Szinészek jöttek, s elhatározám, | Közéjök állni és elmenni vélök, | *Csakhogy* szabad, hogy független legyek. Ez utóbbi mondatban az igenév (*állni elmenni*) rejti a jövő értelmü jelentő jelent. — A *csak*-os mondat igéje 2. foglaló félmult, utórésze pedig a) jelentő jelen és *majd*: 675, 15 *Csak* volna harcz, *csak* öntenék már | Vérünket, bár csak öntenék, | Majd meglátjátok, holt részeg lesz stb.; b) foglaló félmult: 192, 16 Mit bánnám én, | *Csak* belém szeretne; 240, 4 Volnék bár sivatag, bus szigete | A tenger közepének, | *Csak* tégedet ne ismernélek; 90, 6 Tudnám *csak*, vissza is vinném; 198, 1 Elvennélek én, *csak* adnának; 721, 5 *Csak* már ne volna ily borus, | Ilyen sötét felhős az ég, | Hajolva ablakom fölé | Talán egy kissé elmerengnék; 99, 6 S tudnám *csak* mind azt, a mit érezek, | Ugy, a mint érezem, kimondani, | Föllázadnának milliók velem. — Csekély változással lehet a *csak*-os mondat igéje foglaló régmult s utórésze foglaló félmult: 117, 9 Békén tűrném ez óriási terhet, | *Csak* elbucsuztam volna tőle, *csak* | Egy szót mondhattam volna még neki.

Csak összetételei három nagy csoportra oszlanak, és itt megint fontos szerepet játszik *csak* helye. Egyebet jelent *csak ugyan* és egyebet *ugyan csak*, hasonlóan külömbözők *nem csak* és *csak nem*, *csak a ki* és *a ki csak*, *csak a hogy* és *a hogy csak*. A *ha csak*-féléket a feltételes mondatokhoz utasítva e csoportokon kívül hagyjuk; hasonlóan lenne *bár csak* a maga helyén (*bár* alatt) felemlítve. Az összetétel egyik részéről elnevezve *csak* I. *határozós*, mint *csak hamar*: 705, 14 . . . a vendégből *csak hamar* gazda lett; 706, 4 *Csak hamar* kihítták a börtönből őket; — *egyszer csak*: 187, 3 *Egyszer csak* azt hallja, hogy satb.; — *egyszer* nélkül is: 347, 15 S míg egymást martuk szennyes konczokért, | Azt vettük észre *csak*, hogy satb.; — *egyedül csak*: 724, 24 Nem engem illet az, | *Egyedül csak téged*; — *csupán csak*: 133, 15 . . . keresztülfürkésztem | *Csupán csak* e miatt; 552, 8 Hová *csupán csak* fénymázas czipőkben | Lehet bejárni; 585, 32 *Csupán csak* a táj és az ég mosolygott: v. ö. 60, 4 Szilaj Pista *maga* nem alszik *csak*; 12, 25 . . . tán *egy maga* volt *csak* | Meg nem hallója az elmondott dolognak; — *csak nem*, = *majd nem*, a német *beinahe*: 25, 9 Már *csak nem* egészen nap volt a vidéken; 353, 11 Néha még is *csak nem* azt óhajtom; — II. a *mutatós csak*, ilyenek: *csak ugy*, = a német *nur so*: 24, 2 János vitéz *csak ugy* tapogatta vállát; 229, 4 Nem, én *csak ugy* csendesen vigadok; 569, 26 Vagy már nem is látom őket, | *Csak ugy* képzelem talán; 687, 16 . . . nem lehetett | Tudni, *csak ugy* rémlett;

708, 3 Ott a város *csak ugy* rémlik, | Mint a mult; 740, 17 A mit szólott, azt *csak ugy* magában | Mormogta el; — *csak ugy, = amugy*, a német *förmlich*: 25, 5 A sok vén szipirtyó ben *csak ugy* hemzsegett; 132, 23 A melyből minden rosz *csak ugy* dúl szerteszét; 133, 24 . . . *csak uyy* recseg a zöld asztal; 134, 8 . . . a dereka is *csak ugy* ropog bele; 215, 18 *Csak ugy* hízik tőlök a képzelet; 430, 19 Záporeső *csak ugy* szakad; 490, 18 Fehér keble *csak ugy* dagad; 514, 9 *Csak ugy* líg-lóg derekán ruhája; v. ö. még 293, 10; 566, 1; 595, 4; 726, 12; 782, 10; *ugy* nélkül is: 517, 6 A szabadság zászlaja volt a szent jel, | *Csak* játszott a viaskodó szelekkel; — *csak ugyan, = valóban*, a német *fürwahr*: 18, 26 *Csak ugyan* szél támadt, még pedig nem gyönge; 210, 15 *Csak ugyan* megakarsz ölni hát? 703, 18 De már abból *csak ugyan* nem lesz semmi; v. ö. még 16, 9; 228, 10; 257, 7; 523, 5; 532. 4; — *ugyan csak, = nagyon is*, a német *tüchtig, stark*: 13, 31 A rendbe szedett nép *ugyan csak* megállott; 16, 24 *Ugyan csak* járták a káromlások; 125, 5 Héj pedig *ugyan csak* járta az ütközet; 637, 13 De még a csárdák is *ugyan csak* hallgatnak; v. ö. még 504, 9. — Meglehetős számos. III. a *visszahozós csak* csoportja Petőfynél; ilyenek: *a hogy csak, a hová csak, a mint csak; a menynyi csak, a merre csak, míg csak, mikor csak, mintha csak*; továbbá *a ki csak, a mi csak*. Részletezését mindezeknek S. alkalmasint a II. rész számára szánta; csupán *csak hogy*-nak jutott a szerencse az első részben érintetnie, csak hogy mily felületesen! Egyedül *csak hogy* oly jelentékeny, hogy *csak* -tól különszakítását érdemelte volna. Míg *csak* hol szókötőnek, hol mondatkötőnek mutatkozott, *csak hogy* csak mondatot vezet be. Már láttuk példáját *csak hogy*-nak a feltételes *csak* rovata alatt. Legelterjedtebb a magyar *de* vagy a német *aber* jelentésü, *megszorító csakhogy*, mind jelentő móddal: 594, 23 . . . dala hallatára | Keblemet megtölti a gyönyörnek árja, | *Csak hogy, csak hogy* a mig jön egy ilyen dalnok, | Addig hány keserves nyávogást nem hallok; 615, 11 Jót kivánok én is néked, | Ez természetes dolog, | *Csak hogy* a jó annyiféle, | Hogy alig választhatok; 126, 7 . . . nyomot hagyának | Magok után hosszan, | *Csak hogy* nem fehér volt e nyom mint az égi, | De sötétpiros; 25, 10 De ki tudná sorra mind előszámlálni? *Csak hogy* János mindjárt át kezdette látni satb.; v. ö. még 19, 35; 67, 32; 89, 3; 134, 1; 230, 5; 231, 21; 256, 10; 319, 16; 336, 5; 349, 15; 436, 19; 497, 12; 597, 13. — A *korlátoló csak*-ra emlékeztet: 5, 13 *Akárhová* lett az, *csak hogy* már oda van; 770, 26 Tettetés-e vagy belösztön, | Vagy *akármi* más, *Csak hogy* a halottra könnyet | Ejteni szokás. — Az említett *majd nem* értelmü egyszerü *csak nem* helyett: 19, 25 A pitvarajtónál be reszketett keze, | S mellében *csak hogy* el *nem* állt lélekzete; 49, 22 Jó, hogy meg nem látták nagy meglepetését, | Mely miatt a lóról *csak hogy* le *nem* bukott; 744, 22 . . , szegény szivem *csak hogy nem* reped meg; 747, 21

Rongyos vagyok mint az ágrul szakadt, *csak hogy* | Mezitláb *nem* járok. — Sajátságosak még ezek : 73, 13 *Csak hogy* itt vagyok végtére ; 597, 13 *Csak hogy* elhalt.

Csak-nak ikertestvére *csupán*, ritkább a *csak*-nál, pl. korlátolólag : 19, 26 *Nem* látott *mást*, *csupán* egy griffmadárfészket ; 536, 5 Mert *nem* maradt *több*, | *Csupán* hét árva gyermeke ; 771, 25 *Nem* zengem én a bort, *csupán* | Torkomba öntöm ezután ; — utántételben is : 316, 10 De ez nagyon régen halt már meg, | Az ujabb kornak nemzedéke | Ismerte ezt *csupán* hiréből. — Rendes használatban a tetézett értelem kikerülése végett az egyik ikertestvér száműzve van ; azonban együtt is találtuk az emlitett példákban : 133, 15; 552, 8; 585, 32.

Birálatom elején csak e három kötőszó megbeszélését igértem. De nem tehetem, hogy végül az ugyis rövidre (257—259) szabott *magyarázó* kötőszók tárgyalásáról nehány szót ne koczkáztassak.

A magyarázó kötőszók közt hogy hiányát leljük *mert*-nek, már elmondottuk. — Magyarázatunkat mi csak ezekkel jelöljük: *mert*, *tudniillik*, *ugyan is* (de nem *ugy is*) és *azaz*. Azt vártuk volna, hogy e kötőszók használatáról lesz a szó. A helyett elbeszéli S. és kelleténél több példákban fejtegeti, hogy magyarázat és indokolás más kötőszókkal bevezetett mondatokban is lapganghat. Ilyen mondat-szerkezetben mint (258): «siess, *máskép* elkésel,» tekinthető «máskép elkésel» a megelőző felszólítás okának, csak hogy nincs magyarázó kötővel kapcsolva az előbbihez. A magyar így is mondhatta volna : «siess, *mert* máskép elkésel.» A beszélő mintegy követeli tőlünk, hogy a *mert* tel bevezetett mondatot a *sietés* magyarázatának tekintsük. Ebben a mondatban (u. ott) is : «elvittük a tánczba, *hadd* legyen öröme» a *hadd*-al bevezetett czélzatból ugyan kiolvasható a tánczbavitel oka is, de a foglalós mondat mindig csak czélzatos mondat lesz. Ugy a hogy S. bánik el e fejezetben a magyarázó mondatokkal, minden mondat és minden kötőszó magyarázóvá lesz. Pl. e mondatokba : 1. *ha* eső esik, sáros lesz, 2. eső esik *és* sáros lesz, 3. azért esik, *hogy* sáros legyen, 4. addig esik, *a míg* sáros lesz, az «eső esik» magyarázatát rejti a «sáros lesz» gondotatának. Ezek után bátran mondhatná Simonyi, hogy a feltételes (ha), kapcsolt (és), czélzatos (hogy) és határvető (a míg) mondatok és kötőszók mind magyarázók. Ilyen eljárás felforgatással fenyegeti a szokásos nyelv- és észtani fogalmakat.

Irálya többnyire világos, némelykor a szabatosság kárára bőséges. *Magyartalanságoknak* a következőket tekintjük : 122 az ellenmondás *kötőszava*, e helyett : *kötőszója* vagy csak *kötője* ; 14 szokatlan e két képzés is : *kötőszósan* és *kötőszótlan*, e helyett : *kötőszóval* és *kötőszó nélkül*, vagy *kötve* és *kötetlen* ; 5 *elrövidül* helyett szokottabb *megrövidül* vagy csak *rövidül* ; 211 «A megengedést sokféleképen kifejezhetjük» csak így jó : «sok-

féleképen fejezhetjük *ki*» : 166 «ezek bizonyítják, mennyire *egy kötőszóvá forrott* már *össze* régibb nyelvünkben ez» magyar érzékem szerint így irtam volna : mennyire forrott ez (*össze* nélkül) már régibb nyelvünkben egy szóvá (nem *kötőszóvá*). *Sajtóhibákul* csak ezeket találtuk: 119, 35 jslöli ; 160, 23 táégy ; 164, 1 gondolav ; 226, 32 Tanuimány.

VERESS I.

Új magyartalanságok betűrendben. Egyszersmind helyes magyarságra vezérlő nyelvkalauz. Irta *Füredi* (Führer) *Ignácz.* Budapest, 1882.

A régi magyartalanságokról írt bírálatunkban[1]) megmondottuk, hogy a nyelvőrzés nem Führernek való munka. Igyekeztünk akkor bizonyítani, hogy se készültsége, se kellő ügyessége nincs hozzá. Megbecsülve a jó czélért való buzgólkodást komolyan, s úgy hisszük elég nyugodtan meg elfogulatlanul figyelmeztettük füzetének hibáira és fogyatkozásaira. Az Új Magyartalanságok szerzőjével, tartunk tőle, nem tehetjük majd így. A ki ilyesmit képes kinyomatni, az már nem is komolyan számba vehető iró; a ki minden lapon ellent mond magának, a ki maga él olyan szókkal meg kifejezésekkel, melyeket csak az imént rótt meg, a ki majd hivatkozik tekintélyekre meg classicus írókra, majd megtámadja őket, a ki a nyelvigazítás révén világnak bocsátja dühét a Függetlenség, Istóczy meg az antiszemiták ellen, világnak bocsátja minden születlen ötletét, a ki a helyes magyarsággal, melyre másokat vezérelni akar, maga sincs tisztában, az talán nem érdemli meg a bíráló gáncsot sem. Vagy komolyan szóba álljunk az olyan orthologussal, a ki hirdeti, hogy *lövölde*, *irály*, *feszerő*, *méltány* stb. *helyesek*, hogy *kezelése* valaminek, *nélkülözni* valamit, a «*ha-úgy*» féle mondatszerkezetek, az «*azon-ezen*» mint mutató névmás (nem csupán ugyanaz, -ez értelmében) stb. *magyarosak*, de megtámad olyanokat, mint *szózat*, *megbünhödte*, *fehér* («jobb fejér»), *sebesült* (mert annyit jelenthet, mint sebesedik, gyorsul), *elvesztette* fivérét (még ma is úgy értjük: *megölte*?) stb. vagy az olyan nyelvészszel, a ki szerint «*vény* ép úgy jelenthet vénséget (v. ö. *tény* sic!) mint receptet», a ki nem meri eldönteni, hogy *tételezi föl* hibás-e e h. *föltételezi* (másutt «*feltételezve* megbotránkoztató hiba»), de biztosan állítja, hogy a *lövöldét* helyesen képezték a lövöldöz igéből (de már a *csapdát*, ebben «egércsapda» helytelenűl a csapdos-ból), a ki «szükséges és nem hibás» új szóknak mondja a *fivér*-t meg *nővér*-t (mintha nem volna elég bátya, öcse, néne, fitestvér, húga, nőtestvér, és nem hamis az analógia a *testvér*-re) ; az olyan nyelvigazítóval, a ki maga sem tud magyarul, és előszavában így ír: mielőtt e könyvecskémet ván-

[1]) L. Phil. Közl. 1881. 304. l.

dor-útjára bocsátom, szükségesnek vélem, *azt* pár sornyi útlevéllel *ellátni* (a 6. lapon pedig megtámadja az «ellát» szót), vagy «most ellenben *zárjel* közt *tettem ki* a nevét», «a magyarságot illetőleg bízvást állíthatni, hogy *az* valamennyi lapunkban egyformán németes», és «majdnem minden lapnak egy-két társmunkása a legzamatosabb magyarsággal *írnak*».

De restelljük a példák szaporítását. Az egész füzeten végig bosszant e tudatlanság. Nem hisszük, hogy józan ember, a ki csak valamit ért a dologhoz, undor nélkül olvashatná; nem is említve a gyerekes élczeléseket, melyek e tudatlanságot tarkítják (délibábos nyelvészek, dib-dáb igék, labancz magyarság, csehül van, auch e schöne Gegend, gyász magyarkák stb.); az írói viszketeg rémes példája ez, melyben elmondva minden, a mit szerzője csak tud, és sok egyébb, a mit nem tud; elmondva ízlés, ildomosság nélkül. Voltaképen csak ijesztő példának említhető e helyen, hol derekas férfi-munkáról szokott a szó folyni. Igazi bírálatot nem lehet, nem is érdemes róla írni.

BARTOS F.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Terentiana. Quaestiones cum specimine lexici. Scripsit doctor *Edmundus Hulder*. Bécs 1882, 8-r. 47 oldal.

A Terentius-féle kiadásokban mutatkozó ismételt ingadozások (különösen orthographia dolgában) arra indították e kis munka szerzőjét, hogy az összes lectiók alapján álló szótárt készítsen. E kéziratban lévő szótárból közöl a munka egy mutatványt (*A* — *Acuo*), azonkívül pedig több kisebb tanulmányt is összefoglal, melyek a Terentiussal való foglalkozás gyümölcsei. Ide számítandó több conjectura, az *es*-sel végződő görög szavak vocativusának megbeszélése, a Terentiusnál előforduló görög szók teljes lajstroma és végül a terentiusi homoeoteleuták jegyzéke. Ez alább részletesebben megbeszélendő tanulmányok megválasztásából kitünik, hogy azok átlag szövegkritika czéljából készültek.

A conjecturák sorát az Eunuchus 267 v.-nek emendatiója nyitja meg. Hauler ezt a verset következőleg irja: «sed parmenonem ante ostium *huius stare* tristem video» (vulg. ante ostium Thædis). Második conjecturája a Phormio 863-ik sorában van, melynek szövege a vulgátában következőleg hangzik: *Pone adprehendis* pallio, a mit H. *repre(he)ndis*-re változtat, a mi valószinűnek is látszik, ha eszünkbe vesszük, hogy a Bembinusban is az első kéz ezt a lectiót támogatja,

azonkivül pedig számos plautusi hely tanuskodik e kifejezésnek a komikusok phraseologiájában való használatossága mellett (Trin. 624, Mil. Gl. 60, Epid. I, 1, 1, Pseud. 249).

Azután a Hecyr. 363. versének egyik lectióját védi, melyet Wagner vett át a Bembinusból (Syrus est prehendendus, Calliop. *ad*-prehendendus). Az utolsó hely a Phormiónak 82 verse, melyben *ardere*-t ir *amare* helyett, hivatkozva a komikusoknál dívó phraseologiára.

Az *es*-szel végződő görög szók vocativusát illetőleg az eredményt a paradigmaúl felvett szónál (Chremes) az, hogy a vers végén az *es* és az egyszerű *s* alak egyformán fordúl elő, de a versen belűl és különösen *e* és *i* hangok előtt csakis az egy *es* forma van megengedve.

Igen érdekesek a Terentiusnál előforduló idegen szók, melyek több kategoriába soroztatnak, jelesül olyanokba, melyek már a latin népnyelvben is megvoltak, továbbá olyanok, melyek a görögből eszközölt fordítás által keletkeztek, olyanok, miket Næviusból vett át, továbbá melyek Plautussal közösek és melyek Terentiusnál legelébb kerülnek elő. Ez utóbbiaknak csekély száma (10: astu, asymbolus, citharistria, colax, ephebus, eunuchus, psaltria, pytisso, riscus, satrapa) legjobban bizonyítja, hogy Terentius nem sok szót vett át a maga jóvoltából. Külömben ezen összeállítás a szakember előtt azért is érdekes, mert mutatja, hogy lassankint szüksége merül fel *egy oly latin történeti szótárnak, melyben legalább a neveknek és igéknek először való előfordulása és irodalmi viszontagságai föl lennének jegyezve.* Terentiust illetőleg e lajstrom becses előmunkálat.

Áttérek most magára a szótárra, illetőleg annak mutatványára. A főelv, melyet annak készítője szem előtt tartott, a teljesség nemcsak a szókincs, hanem a formák dolgában is. Ő ugyanis eltérve az eddigi szótárkiadóktól, kik *emendált* szövegeket dolgoztak föl, az *emendálatlant* veszi alapúl az összes codexekkel, az összes kiadásokkal, sőt a kiadásokból kimaradt, de másutt javaslatba hozott conjecturákkal együtt. Ennek haszna első sorban a teljesség. A kinek ilyen szótára van, az dolgozhatik Terentiusról bármi munkát úgy mintha az összes Terentius-irodalomnak birtokában lenne. Mert bármily kiadást használ is, csak az egyes szavakat kell kikeresnie, s a teljes apparatust maga előtt találja. Magától érthető, hogy reáliákról vagy azoknak magyarázatáról szó sem lehet. Eljárásáról eléggé terjedelmes és világos előljáró beszédben ad számot a szerző, s ennek néhány pontját idejegyezzük, mert meggyőződésünk, hogy ily lexikonok készítése nagyon hálás föladat volna fiatalabb philologusaink részéről, a kik nagy részt a kellő otiummal rendelkező tanárok. Hauler először is classificálta a codexeket és Umpfenbach példájától eltérve, ki a Calliopius-féle codexeket számon

kivül hagyta, ugyancsak számba vette ezeket is, még pedig annál is inkább, mert — szerinte — a Bembinussal egy és ugyanazon forrásból származtak. A kritikai apparatusba fölvette a didaskaliákat is, valamint Sulpicius Apollinaris periochiáit, még pedig azért, mert ezek a terentiusi nyelvjárás szellemében, annak behatása alatt készültek. Igy tehát ha valaki Vergil-lexikont készítene, hasonlókép föl kellene vennie a Cataleptákat, mert ezek Vergil gondos utánzása által tünnek ki.

A codexek osztályozását követte, midőn már a collatiókon túl volt, az összes helyek rendezése, melyek közül csakis a főnevek és igékről van minden hely versszáma följegyezve, a partikulákról általános szabály van és a kivételek az illető hely megnevezésével. Hasonló az eljárás a kiadások lectiójával és a conjecturákkal szemben.

Őszintén kivánjuk, hogy a Terentius-lexikon mielőbb napvilágot lásson, mert a szakirodalmat egy hézagpótló művel gazdagítandja.

Budapest, 1883 április havában.

Latkóczy Mihály.

VEGYESEK.

— **A Budapesti Philologiai Társaság** f. é. május hó 2-án tartotta *felolvasó gyűlését.* Elnök: Dr. Ponori Thewrewk Emil. Jegyző: Dr. Ábel Jenő. Jelen voltak Dr. Fröhlich Róbert, Király Pál, Malmosi Károly, Pirchala Imre, Dr. Riedl Frigyes, Szász Károly ministeri tanácsos. A mult gyűlés jegyzőkönyvének hitelesítése után elnök jelenti, hogy Pécsi István Pindarus olympiai ódáinak és a görög anthologia számos költeményének rímes versekben való fordítását a társaságnak beküldte. Ezután Négyessy N. «Mi tehát a magyar vers?» czímű terjedelmes értekezését olvassa fel. Rövid bevezetés után részletesen foglalkodik Aranynak e kérdést tárgyaló munkájával, fölsorolja az Arany munkájának megjelenése után a magyar vers természetére nézve fölmerült sokféle nézeteket, és bővebben szól ezután Torkos, Gyulai, de különösen Thewrewk munkájáról, kinek alapelveit elfogadva, részletesen fejtegeti a magyar vers természetét. A fölolvasás végeztével Szász Károly részletesen és élesen birálja fölolvasónak egyes állitásait. Tagadja, hogy az egyenlőtlen szótagszámú ütéseknél a kevesebb számú szótagok hanghosszabbulás következtében épen olyan hosszúsággal bírnak, mint a nagyobb számú szótagok, mert a kevesebb számúak után mindig szünet (pausa) következik, a nélkül, hogy azon szótagok meghosszabbulnának; tiltakozik értekezőnek azon állítása ellen, mintha Arany e kérdésben csak műkedvelőnek volna tekinthető. Utána Thewrewk szólalt fel, elfogadva előtte szólónak állításait és a maga részéről

is egy nehány kifogást tevén fölolvasó állításaira. Második értekező Dr. Wlislocki Henrik volt, kinek «A czigány népdalokról» czímű érdekes munkáját Geréb József olvasta fel. P.

KÖNYVÉSZET.

Összeállítja Hellebrant Árpád.

Endrődi S. Dugonics András életrajza. (Magyar Helikon. 3. füzet.) Pozsony, 1883. Stampfel. (8r. IV, 24. l.) 20 kr.

— Kölcsey Ferencz életrajza. (Magyar Helikon. 4. füzet.) Pozsony, 1883. Stampfel. (8r. IV, 24. l.) 20 kr.

Finály H. A latin nyelv szótára. A kútfőkből a legjobb és legújabb szótárirodalomra támaszkodva. 3. füz. Catenarius—contestate. Budapest, 1883. Franklin-Társulat. (N. 8r. 321—480 hasáb.) 80 kr.

Hoffmann M. Német tan- és olvasókönyv. III. kötet. A középtanodák V. és VI. osztályai számára. A legújabb tanitás-terv utasításai nyomán szerkesztette s nyelvi, tárgyi és irodalomtörténeti jegyzetekkel ellátta. Budapest, 1883. Franklin-Társulat. (N. 8r. VIII, 272 l.) 1 frt 20 kr.

Költők tára, Régi magyar. IV. köt. (Nagybánkai Mátyás, Siklósi Mihály, Végkecskeméti Mihály, Battyáni Orbán, Tolnai György, három névtelen, Ilosvai Selymes Péter. 1540—1575.) Budapest, 1883. Akademia. (N. 8r. VIII, 460 l.) 2 frt.

Nyelvtudományi Közlemények. Kiadja a m. t. Akademia nyelvtudományi bizottsága. Szerkeszti Budenz J. XVII. köt. 2. füz. Budapest, 1882. Akademia.

Tartalom: Budenz J. Osztják mondatok, Vologodszki orosz-osztják szótárából. — *Zoltvány L. J.* A Nádor-codex nyelvi sajátságairól. — *Munkácsi B.* Votják nyelvmutatványok. — Kisebb közlések: *Kúnos J.* Fordított népetymologiák. — *Balassa J.* Mássalhangzó-csoportok egyszerűsítése. — *Budenz J.* csag. baru «bőr»?

Simonyi Zs. A magyar kötőszók, egyúttal az összetett mondat elmélete. II. kötet. Az alárendelő kötőszók első fele. Budapest, 1883. Akademia. (N. 8r. 192 l.) 1 frt 20 kr.

So hokles. Antigone. Fordította s magyarázta *Csiky Gergely.* (Jeles irók iskolai tára. XX.) Budapest, 1883. Franklin-társulat. (8r. 95 l.) 50 kr.

Vutkovich S. Töredékek Petőfi Sándor életéből. (Magyar Helikon. 5—8. füzet.) Pozsony, 1883. Stampfel. (8r. VII, 96 l.) 80 kr.

Conat Aug., La poésie Alexandrine sous les trois premiers Ptolomées (324—222 a. J.-C.) par A. C., doyen de la faculté de lettres de Bordeaux, Paris Hachette. XIV és 525 l. 7 fr. 50 c.

Összefoglalása és kiegészítése azon tanulmányoknak, melyeket Conat eddig az alexandrin költészetről közzé tett. Lycophron Alexandraját,

Euphoriont, kiről már Meineke igen alaposan értekezett, az alexandrinusok drámai költészetét Conat nem tárgyalja, de annál kimerítőbben szól a többi alexandrinus költők életéről és műveiről, Philetasról, Kallimachosról, Aratosról, Apollonius Rhodiusról, a didacticus költőkről, az alexandriai könyvtár őreiről stb. Úgy a tudós mint a laikus nagy haszonnal és élvezettel fogja olvasni ezen alapos és szellemes könyvet.

Dräger A. Ueber Syntax und Stil des Tacitus. 3. verb. Aufl. **Leipzig,** Teubner, 1882. XIV, 130. l. 80 Pf.

A munka két főrészre oszlik, 1—89. l.-on a syntaxist, 90—130 l. Tacitusnak stilusát tárgyalja. Az első főrész 5 fejezetben szól a beszédrészekről, az egyszerű mondatról, a coordinatio-, alárendelt mondat és a rövidített mellékmondatról. A II. rész 11 fejezetből áll és tárgyalja a szóhelyezést, mondathelyezést, körmondatszövést, a kifejezés rövid- és tömöttségét, figurákat, metaphorákat, stilistikai hibákat, a szónoki és költői szinezetet, más írók utánzását és a szerző subjectivitását. — Ámbár a munkában sok a pótolni és javítani való, de azért az, ki Tacitussal bővebben akar foglalkozni, nem nélkülözheti.

Feldmann Jos., Lateinische Syntax. In den Hauptregeln mit Rücksicht auf die Ergebnisse der vergleichenden Sprachwissenschaft übersichtlich zusammengestellt. Hannover. 1882. X és 69 l. 1 márka 20.

Többet igér mint a mennyit megtart. A közönséges mondattanoktól, melyek nem akarják az összehasonlító nyelvtan eredményeit felhasználni, csak egy pár pontban különbözik; így pl. az ablativusnak három részre való osztásában (honnan? locativus, instrumentalis). Külömben a negyedik és ötödik osztály tanulóinak van szánva; példáit nagyobbrészt Cornelius Neposból és Caesarból veszi.

Grimm W. Kleinere Schriften. Herausg. v. G. Hinrichs. III. Bd. Berlin, Dümmler 1883. (8r. V, 588 l.) 12 Mk.

Tartalma: Die altnord. Litteratur in der gegenwärtigen Periode (1820). — Zur Litteratur der Runen, mit Nachtrag v. Jacob Grimm. — Bericht über eine Inschrift auf einem in der Walachei ausgegrabenen goldenen Ring. — Witege mit dem slangen. — Die Sage vom Ursprung der Christusbilder. — Der Epilog zum Rolandsliede. — Zu Walther von der Vogelweide. — Athis u. Prophilias. — Athis u. Prophilias. Weitere Bruchstücke. — Die Sage von Athis u. Prophilias. — Exhortatio ad plebem christianam. — Glossae Cassellanae. — Über die Bedeutung der deutschen Fingernamen. — Nachtrag zu den Casseler Glossen. — Altdeutsche Gespräche. — Altdeutsche Gespräche. Nachtrag. — Deutsche Wörter für Krieg. — Wiesbader Glossen.

SZTÁRAI MIHÁLY ÉLETE ÉS MÜVEI.

XVI. századbeli összes irodalmunkat — tudvalevőleg — erős protestans szín jellemzi. A hitujítás eszméje, mely ujjászülte az egész szellemi világot, valamint a külföldön, ugy nálunk is hatalmába kerítette s épen egyik leghatalmasabb eszközévé tette az irodalmat is. A hitujítás bajnokai, kik fáradhatatlanok voltak az új tanok terjesztésében, nem érték be azoknak puszta élőszóbeli hirdetésével, — hatni kivántak szélesebb körben s későbbi századokban is; s e czélra a könyvnyomtatás feltalálása óta az irodalom kínálkozott legalkalmasabb eszköznek. Irogattak tehát csaknem mindnyájan. Mindenki, a ki némi erőt, hajlamot avagy csak lelkesedést érzett magában, kötelességének ismerte ez uton is előmozdítani a hitujítás ügyét. Egyik szent énekeket, Istent dicsérő hymnusokat irt, másik a hit alapjául szolgáló bibliát fordította le; ez prédikácziókat, kegyes elmélkedéseket készitett, amaz a megtisztított vallás elveit fejtegette; — s vitáztak, támadó és védő polemiákat folytattak többé-kevésbé mindnyájan.

Ilyen módon a vallásos buzgalom forrásából csakhamar igen élénk s igen gazdag irodalom keletkezett, mely — ha bizonyos tekintetben egyoldalu volt is, — egyenesen a kor szelleméből fakadt, a kor uralkodó eszméit és vágyait hirdette s a szellemek legfőbb szükségeit kielégítette; állami és társadalmi viszonyaink fejlődésére hatalmasan befolyt és — a mi irodalomtörténeti szempontból a legfőbb, — alapjául szolgált a tulajdonképeni könyvirodalomnak.

E protestans szellemű irodalomnak egyik buzgó uttörő munkása volt az a férfiú is, kinek feledésbe borult emlékét ez alkalommal föl akarom eleveníteni.

I.

Sztárai Mihály életét és működését koránt sem ismerjük olyan részletesen, a mennyire XVI. századbeli irodalmunk e kiváló alakja valóban megérdemelné. A reformator és a költő alakja aránylag még eléggé kidomborodik, de a magán ember csaknem egészen homályba vész; inkább csak munkásságának nyomai maradtak fenn s gyér adataink alapján csak annyit tudunk róla, a mennyi irodalmunk s a magyar prot. egyház történetébe szorosan belevág.

Igy mindjárt származásáról sem szerezhetünk biztos és kimerítő tudósítást. Az bizonyosnak látszik, hogy — miként kortársai közül oly sokan, — vezetéknevét szülővárosától vette. Oly divat volt ez nálunk ama korban, mint külföldön a nevek lefordítása latin vagy görög nyelvre; s költőnk követte a divatot. A Sztárai név e szerint biztos utmutatással szolgál költőnk szülőhelyének kutatásában.

Sztára nevü helység kettő létezett s létezik mainap is hazánkban: egyik Somogymegyében, Szigetvártól nem messze, — a másik pedig, mely a gróf Sztáray család ősi fészke, Zemplénmegye nagymihályi járásában esik. Költőnk tehát minden valószínüség szerint ezek valamelyikében jött világra. [1]) A kettő közt választani nem nehéz, bár iróink e részben eddigelé nem tudtak megegyezni. Szirmay Antal költőnk ifjukori tartózkodását és sárospataki működését tekintve, őt minden habozás nélkül zemplénmegyei eredetünek, sőt egyenesen a később grófi rangra emelkedett Sztárai család tagjának vallja [2]); míg ellenben Gyöngyössi Bénjámin és Toldy, ki

---

[1]) Tudtommal Sinay Miklós, debreczeni tanár volt az első, a ki Sztárai szülőhelyéül a biharmegyei Esztár falut gyanította, mire e két névnek *(Esztár—Starinus)* rokon hangzásán kivül egyáltalában semmi más oka nem volt. *(Sinay, Nic.: Praelectiones Publicae in Historiam Ecclesiasticam Saec. XVI.* Kézirat a M. Nemz. Muzeum könyvtárában). — Az ő puszta gyanítását *Budai Ézsaiás (Magyarország Historiája.* 3-ik kiadás. Pest, 1833. II. k. 101. l.) és *Tóth Ferencz (A magyar- és erdélyországi prot. Ekklézsiák historiája.* I (egyetlen) darab. Komárom, 1808. 31 l.) minden habozás nélkül tény gyanánt fogadják el. — Első, ki Sztárán (Somogymegyében) kereste költőnk bölcsőjét, Gyöngyössi Bénjámin volt. *(Sztárai Mihály baranyai reformator Apologiája. Tud. Gyüjt.* 1830. évf. V. köt. 55. l.)

[2]) *Notitia Hist. Cottus Zempléniensis.* Budae. 1804. pag. 59.

a források hiányos ismerete miatt költőnk sárospataki működését kétségbe vonja, a somogyi Sztárán keresi bölcsőjét.

A zempléni Sztárayak családfája, amint azt eddigi adataink alapján össze lehet állítani, csakugyan igazat ad Toldynak; mert bár a Mihály név a családban e korban is többszörösen előfordul, mégis meg kell vallanunk, hogy ezek közül egyik sem jelölheti költőnket. Ezen egyetlen negativ bizonyítékon kívül azonban semmit sem hozhatunk fel Toldy állítása mellett; mert az okok, melyeket ő említ, épen olyan sulylyal bizonyítanak Szirmay mellett is, a ki egyébiránt nem maga találta ki Sztárai zempléni származását, hanem Csécsi Miklós, volt sárospataki tanárnak egyik kézirati munkájából vette. [1]) — Költőnk ifjukori nevelkedése s pályájának első évei pedig kétségtelenné teszik zempléni születését. Mert megengedve, hogy a somogyi Sztárán született, hol keressük az utat, mely őt innen még talán gyermekéveiben, az ország másik szélére, a ferenczrendiek sárospataki klastromába vezette?

Költőnk zempléni származásában tehát csakugyan igaza van Szirmaynak. De vajon nem állít-e kelleténél is többet, midőn őt a ma is élő hasonnevü grófi család tagjának vallja, — megállapítani nem lehet. Sem irott bizonyiték, sem más adat nem szól e rokonság mellett. A családfa néma tagadása ellene bizonyít ugyan, de korántsem elengedő arra, hogy ennek alapján e kérdést eldönthetnők. Én részemről nem tartom lehetetlennek a rokonságot s a családfa ellenmondására nagyon könnyen találok magyarázatot.

Költőnk bizonyára kora ifjúságában, talán még gyermekéveiben kilépett a családi körből. Egyházi pályára szánta magát s a ferenczrendiek sárospataki klastromába lépett, mi által aztán megszünt számottevő tagja lenni a családnak. Ha már az egyházi pálya is ennyire elválasztotta a családi körtől, — prot. hitre térése meg egyenesen kizárta belőle örökre. Vérszerinti rokonai, kik hivek maradtak az ősi hithez, kétségkívül lelki fölháborodással vehették tudomásul s soha meg nem bocsáthatták neki e lépést, mely felfogásuk szerint kárhozatos hitehagyás, Istentől bünös elszakadás volt, kivált épen papi személy részéről. Ez adhatná magyarázatát annak, miért nem tud költőnkről a Sztárayak családfája semmit.

[1]) E kézirat Zemplénmegye levéltárában őriztetik. Hivatkozik reá Szombathi János is: *Historiae scholae seu collegii ref. Sárospatakiensis. (Magy. prot. Egyháztörténelmi Emlékek.)* Sárospatak. 1860. pag. 11.

Születése idejét megállapitani még nehezebb. Adataink ez iránt épen semmi felvilágositást sem nyujtanak. Gyöngyössi Bénjámin számitása 1496-ra üt, [1]) Toldy pedig általánosságban a XVI. század elejére teszi. Költőnk életének későbbi mozzanataiból következtetve, minden valószínüség szerint szintén a XVI. század első éveire jutunk; s részletesebb adatok hiányában, be kell érnünk ez általános meghatározással.

Gyermekkoráról, neveltetéséről s tanulói pályája kezdetéről semmit sem szólhatunk: forrásaink e tárgyat egészen mellőzik. Valószínű, hogy gyermekéveiben bekerült a ferenczrendiek sárospataki iskolájába s itt végezte tanulmányait. Minő lehetett a képzés, melyet e helyen nyert, csak gyanítani lehet; bizonyára sem jobb, sem rosszabb nem, mint a minőt hazánk többi ilynemű tanintézetei nyujthattak. Egyébiránt ugy látszik, hogy Sztárai szellemi fejlődésére a hazai iskolázásnál jelentékenyebb befolyást gyakorolt a külföldi.

Skaricza Máté, szintén prot. prédikátor s XVI. századbeli iró, az egyetlen tanu, a ki költőnkről följegyezte, hogy *Paduában* tanult. [2])

A paduai egyetem anyakönyve — legalább tudtommal — ez ideig kiadva nem lévén, Skaricza ezen adatának hitelességéről közvetlenül meg nem győződhetünk; de mégis megbizhatunk benne, mert föltehető, hogy Skaricza, ki akkor tájban tanult Tolnán, mikor Sztárai ott mint prédikátor működött, azonfelül szintén megfordult a páduai egyetemen is, költőnk élete folyását — legalább fő mozzanataiban -- igen jól ismerte. Ez okból valóban sajnálnunk kell, hogy csupán egy pár adatot jegyzett fel róla mellékesen.[3])

---

[1]) I. h. 76. l. E számitás kissé erőltetett. Gyöngyössi csak hogy kimentse költőnket az unitarismus vádjából, melylyel Jankowich illette (*A magy. unit. egyházról. Tud. Gyüjt.* 1829. évf. VI. köt. 42. l.) születését s ifjukori tanulmányait minél korábbi évekre, az unitarismus keletkezését jóval megelőzött korszakba iparkodik visszatolni. E törekvéséből származnak többi téves állitásai is.

[2]) *Skaricza Máté : Vita Stephani Szegedini.* Lásd ennek : «*Theologiae sincerae loci communes*» (Basileae. 1585.) czímű munkája előtt.

[3]) *Florimond de Remond* állítását, mely szerint Sztárai Melanchthonnak volt tanítványa és hazatérte után a Kárpátok tövében telepedett le, hová Wittenbergből vagy Nürnbergből német prot. papokat hivott be, (*Historia der Ketzereien.* Grosz-Glogau, 1676. 546 S.) egészen mellőzhet-

A paduai egyetem a XV. század folyamán olasz földön első rangu tanintézet volt s hírnévben mindjárt a bolognai után következett. Tanszékein a kor leghíresebb tudósai fordultak meg, kik az akkori szokás szerint ez intézetben sem maradtak ugyan hosszabb ideig, de a városi tanácsnak s a püspöknek volt rá gondja, hogy ismét valamely nagyhirű tudós foglalja el a megürült tanszéket. Minthogy pedig a tudomány-szomjazó ifjuság mindig a leghíresebb tudósok előadásait kereste föl, a páduai egyetem általában véve igen népes volt: a művelt Európának majdnem minden nemzetéből voltak látogatói; — nem hiányoztak a magyarok, csehek, lengyelek sem.

A tanítás itt is olyan volt, minő a középkori egyetemeken általában. Nem tudományt, hanem csak könyveket tanitottak, melyeket örök érvényű kanonokul tekintettek; s ki ezeket betanulta, közfelfogás szerint eleget tanult, borostyánkoszorút és doctori czimet nyert. [1])

Minő tanulmányokkal foglalkozott itt a mi Sztáraink, — csak sejteni lehet. A theologiai collegiumnak lévén tagja, a szentatyák iratai, a metaphysica és moralis philosophia voltak tanulmányainak főtárgyai. Nincs ugyan rá adatunk, de komoly törekvéseit s alapos tudományos készültségét ismerve föltehetjük, hogy megszerezte a szokásos iskolai czímeket is.

Egyetemi tanulmányainak, vagy helyesebben olaszországi tartózkodásának hatását inkább csak költői munkássága tünteti fel. Kétségtelen ugyanis, hogy finom hallérzéke, melynek nyilvánulásaival énekeinek minden sorában találkozunk, az olasz zene és költészet hatása alatt fejlődött; s a zenében való jártassága, mely őt képessé tette eredeti énekdallamok szerzésére, s az a szép éneklés, melylyel — mint látni fogjuk, — messze földről magához csalogatta a népet, egyenesen olaszországi tartózkodásának gyümölcse, az olasz zene és olasz dalok tanulmányozásának eredménye.

Egyetemen töltött éveinek számát szintén nem tudjuk. A tanulmányozás külföldről jövő ifjak számára, kik, mint napjainkban is szokás, a hazai tanfolyam befejezése után mentek külföldi

jük. mert nemcsak semmi bizonyítékát nem találjuk, hanem minden jel ellene szól.

[1]) *Facciolati, Jac. De gymn. Patavino Syntagmata XII*, Patavii, 1752. p. 52, 100 etc.

egyetemekre, — teljességgel nem levén szabályozva, ifjaink saját tetszésök szerint szabták meg egyetemi tanulmányaik időtartamát, ugy, hogy némelyek csupán egy, mások ellenben 3—4, sőt 5 évet fordítottak e czélra.

Sztárairól Páduából hazatérte után is csak töredékes adatok szólanak; az időközt, mely tanulmányai bevégzése s nyilvános reformátori fellépése közt esik, nagyon kétes világításban látjuk.

Forrásaink egybevágó adatai alapján annyit tény gyanánt fogadhatunk el, hogy visszatért szülőföldére s a mohácsi vész ideje táján Palóczi Antalnak, Sárospatak urának udvari papja volt. E minőségben el is kisérte urát a tolnai táborba; így tehát részt vett a mohácsi csatában is s bizonyára nemcsak buzgó imáival, hanem személyes vitézkedésével is lelkesítette társait, mint oly sokan az egyházi rendből. A végzetes csata ő reá kettős gyászt hozott: ura, az agg Palóczi Antal is a csatatéren maradt. [1])

A nagy nemzeti catastropha után ismét visszatért költőnk Sárospatakra, mely most részint némi homályos jogczímen, részint az erőhatalom jogánál fogva az ifjú Perényi Péternek, néhai Perényi Imre nádor fiának kezére szállott. Költőnk az új birtokos mellett is megtartotta előbbi tisztét; itt élt még sok-sok éven át s itt találta a reformatio áramlata is, mi egyszerre más fordulatot adott pályájának.

Érdekes volna tudni, micsoda véletlen szellőcske volt az, mely a gerjedező láng egy kis szikráját elröpíté a hatalmas Perényi Péter udvaráig. Skaricza, ki Sztárainak Perényihez való viszonyát nem említi, csak annyit tud e tárgyban, hogy költőnk Luther irataiból s mások buzgólkodása folytán ismerkedett meg a reformatio tanaival. — Valószínüleg a felvidéki német kereskedők által jutott Luther műveihez s talán a Perényi udvarában megforduló idegenek nyujtottak új meg új tápot fogékony lelkének.

Bármint legyen is a dolog, annyi bizonyos, hogy míg hazánk többi reformatorai alig egy-két kivétellel mindnyájan külföldi egyetemeken, az elsők épen Luther és Melanchthon élőszóbeli előadásaiból szivják magokba az új eszméket, addig Sztárai itthon, pataki magányában gyulad lángra a reformatio szikrájától s magára hagyva, csupán lelke ösztönét követve készül a reformátori pályára.

---

[1]) *Szombathi*: i. m. 16. l.

S épen ez az, a mi az ő érdemeit fokozza. Ha a derék Dévai Biró Mátyást buzgalmáért kortársai *«magyar Luther»* névvel tüntették ki, mit az utókor itélete egyhangulag jóvá hagyott, — a mi Sztáraink, kinél nagyobb buzgalmat nem fejtett ki s nagyobb eredményeket nem mutat fel reformatoraink közül senki, bizonyára szintén megérdemli, hogy neve a jobbak között említtessék.

Az időpontot, melyre Sztárainak az új hittel való megismerkedése esik, bajos volna pontosan meghatározni. Forrásaink kivétel nélkül a legelső reformátorok közt említik. Szirmay Antal a Patakon élő hagyomány alapján elég körülményesen elmondja Sztárai áttérését és házasságát s idézi a szinte közmondásossá vált szavakat, melyekkel társát, Kopácsi Istvánt is az áttérésre ösztökélte; [1]) — de évszámot ő sem tud. Egyébiránt e tényt nem is lehet pontosan évhez kötni, mert nem pillanat műve, hanem lassu átalakulás eredménye. Gondolhatjuk, hogy ha minden forrás keze ügyében esett is, áttérése nem volt elhamarkodott. Későbbi pályája folyamán oly szilárdságot, oly rendkívüli buzgalmat tanusit a hitben, a minő csak mélyreható tanulmányozás s ezen alapuló rendíthetlen meggyőződés gyümölcse lehet.

Bizonyára nem rohant vakon, elkábulva az új eszmék varázsától, hanem fontolgatva, a régi és új egyház tanait összehasonlítva, birálgatva, minden kis érvet latra vetve haladt az új tanok elsajátításában. Nem kevés idő kellett arra, míg lelkében a régi és új elvek harcza lefolyt, míg az ó hit romjain fölépült az új s mig a homályos sejtelem teljes bizonyossággá, az első benyomás szilárd meggyőződéssé, élő hitté s az öntudatlan ösztön egész életén át lelkének egyedüli mozgató erejévé nőtte ki magát.

E nagy forradalom, mely költőnk lelki világában kitört, ugy látszik, már 1530-ban egyelőre lecsillapult. Ez időpontra teszik forrásaink Perényi Péter áttérését, a mi — legalább részben — költőnk érdeme. [2]) A hatalmas és gazdag Perényi Péter áttérítése méltó kezdet Sztárai reformátori pályájához; s a sárospataki iskola és templom felállítása, mire szintén Sztárai és Kopácsi ösztönözte a bőkezű patronust, méltó folytatása e kezdetnek. Valószínű, hogy költőnk nem csupán erkölcsi támogatásban részesítette az új iskolát,

[1]) *«Sequere Kopácsi.»* I. h.
[2]) *Szombathi:* i. m. 13. l.

hanem Kopácsival megosztva a tanítást, kezdetben működött is benne; [1]) de ez csak mellékes foglalkozás volt, tulajdonképeni tiszte ezután is az udvari papság maradt.

Ilyen pártfogó mellett, kinek környezete biztonságát, gazdagsága jólétet s nem közönséges műveltsége szellemi élvezetet nyujtott, bizonyára boldog napokat élt költőnk. Még ekkor nem fejt ki nagyobb mérvü munkásságot, csak Perényinek él s talán tanulmányainak, melyekben még aligha ért véget. Talán ez is egyik oka annak, hogy nyilvánosan még nem lép föl.

Meddig maradt Perényi udvarában, forrásaink nem említik. Bevárta-é, mig ura végkép megbukott s fogságba került, melyből csak a halál szabaditotta ki? — avagy már 1539-ben, midőn Dévai a pataki udvarba került, megvált-é tőle? — egyáltalában nem tudjuk. Sem távozásának, sem ott létének nincs jele. Hajlandó vagyok mégis azt hinni, hogy megmaradt uránál ennek elfogatásáig; s ez esetben találkoznia kellett Patakon Dévaival, ki már ekkor Calvin tanait vallotta; s talán épen tőle tanulta meg ezeket költőnk is, mert annyi világos, hogy 1543-ban, mikor nyilvánosan kezd reformálni Baranyában, már egészen Calvin hive volt s zsoltárai, melyek ez időben készültek, szintén ennek szellemében irattak.[2])

Pártfogója gyászos bukását bizonyára mélyen fájlalta költőnk; nagy csapás ez rá nézve is; s nem szive háláján mult, hogy műveiben nem állitott neki emléket. — De kérdés, vajon ha e catastropha be nem következik, nem áll-é be köztük is szakadás az eltérö vallásos nézetek miatt, mint ez Dévaival történt? Igy Sztárai őszinte fajdalommal s mély hálával hagyta oda Patakot, új otthont, új működési tért keresendő.

Első pillanatra meglepő, hogy épen az ország másik sarkán, Baranya alsó szélén, Laskó nevü faluban találkozunk ismét vele: de az utat, melyen idejött, nem nehéz kinyomozni. Valpó, Siklósvár és környéke a mohácsi vész óta Perényi Péter birtokában volt, kiről többek közt azt is emliti Sinay, hogy egyik birtokáról a másikra utazgatott, magával hordván családját s udvari papját is, kinek

[1]) U. a. 21. l.

[2]) A lutheranus Bauhofer öt lutheranusnak tartja, épen olyan tévesen, mint Jankowich és Várfalvi Nagy János unitariusnak. E téves nézet azonban czáfolatot sem kíván. (Lásd Bauhofer alább idézendő művét.)

ilyen módon alkalma nyilt a reformatio tanait ut közben mindenütt hirdetni. [1])

Ezt tudva, nagyon természetes, hogy költőnk Baranyát választotta, hol a viszonyokkal már meglehetősen ismerős lehetett s hol a reformatio még csak alig volt ismeretes; de a talaj kellőleg készen állott az új magvak befogadására s csak férfiu kellett, ki valódi hivatással, törhetlen buzgalommal fogjon a nagy munkához. Sztárai vállalkozott a nehéz feladatra.

Ő ekkor — a mennyire gyanítani lehet, — már ötven év körül lehetett; de még férfiui ereje teljében tünik fel. Ekkor éri el a legmagasabb fokot munkásságának mindkét iránya. Calvin tanai már egészen megszilárdultak lelkében; az általa reformált egyházakat ezek értelmében szervezte s maga is hű maradt e hithez végleheletéig. Azt az utolsó lépést, mely a calvinismusból a szentháromság megtagadása által az unitarismusra vezetett, ő nem tette meg csak gondolatban sem. Egész élete s hátrahagyott művei világosan mutatják ezt s Jankowich csak e csalhatatlan bizonyítékok ismerése nélkül tarthatta őt a magyar unitarismus egyik uttörő bajnokának. [2])

Mély hittel s férfias lelke teljes hevével fogott a nagy munkához, melyet aztán lankadatlan kitartással folytatott mindhaláláig. Reformatori munkásságára vonatkozó gyér adatainkat a legközvetlenebb forrásból, magának Sztárainak 1551 jun. 10-én kelt s Tuknai Miklós [3]) nevü barátjához Bécsbe küldött leveléből merítjük,

---

[1]) *Sinay:* i. m.

[2]) I. h. Állítását Várfalvi Nagy János is elfogadja; de bevallja, hogy Sztárai később Calvin tanához áthajlott. *(Az unitariusok énekes könyveiről. Keresztény Magvető* VI. köt. 106. l.).

[3]) E férfiu kilétét kinyomoznom nem sikerült, mert ilyen név irodalmunk évkönyveiben nem fordul elő, *Horvát István* nagybecsű *«Eruditorum Lexicon»*-a sem tud róla semmit. (M. Nemz. Muzeum könyvtárában. Kézirat.) — A bécsi egyetem anyakönyvében az 1549. év alatt van beirva egy *Nicolaus Tholnensis*, de a következő években már nem találkozunk nevével. *(Frankl Vilmos: Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században* Budapest, 1873. 234 l.). Mindamellett is én Tolnai Miklóst egy és ugyanazon személynek vélem azzal, a kihez Sztárai egyetlen ránk maradt levelét intézte s azt hiszem, hogy Bullinger leveleinek kiadója rontotta el a Tolnai nevet, mint elrontotta a Fejértói Jánosét is (szerinte Reyerthoy). *(Miscellanea Tigurina.* II. Theil. II. Ausgabe. Zürich, 1723. 200—201 l.) — Ugyanezen *Tolnai Miklos Lampe* (helyesebben *Ember Pál)* szerint 1588-ban

mely mint költőnknek egyetlen ránk maradt levele s mint életrajzi adalék, egyaránt elég fontos arra, hogy belőle az ide vágó részeket fordításban közöljem.

«Kedves Miklós, megkaptam leveledet, a melyben kérsz, hogy Isten igéjének gyarapodása és gyümölcsözése felől tudósítással szolgálnék nemcsak neked, hanem Bécsben és Bécsen tul élő testvéreinknek is s részeltetnélek benneteket is a közös örömben. Bizony nem férne levélbe, ha részletekbe akarnék bocsátkozni; azért csak a legfőbb pontokat fogom érinteni. Het éve mult már, hogy én Isten akaratából a török uralma alatt álló Alsó Baranyában — mint első és egyedüli — Laskó városában, mely egy magyar mérföldre esik Eszéktől, az Ur igéjét hirdetni kezdtem és már innen és tul a Dunán és Dráván, a többi testvérekkel — — — s a szentlélek segélyével 120 egyházat építettem, a melyek közül mindenikben egy értelem szerint hirdettetik és vétetik az Ur igéje, és pedig oly nagy tisztasággal, hogy sokan állítják, miszerint jobban szervezett egyházakat azoknál sem láttak, a kiknél az Ur igéje ide s tova 30 év óta hirdettetik. Semmi dicsőséget nem kivánunk magunknak e részben, hanem az egészet Isten hatalmának tulajdonítjuk. — — — Hosszu lenne elbeszélni kedves Miklós, micsoda összeütközéseink voltak e hét év alatt az Ur igéjének hirdetésében a pápa embereivel. Elég legyen csak annyit irni, hogy mindenütt legyőztük s mint farkasokat a Krisztus aklától messze elűztük őket: némelyeket a Tisza, másokat pedig a Száva folyón túl menni kényszerítettünk, t. i. tul a sarmatákon és tul a Jeges Kaukazuson, — a mint a költő mondja. Ez évben pünköst napján a Valpó és Vulkovár környékén tartott zsinat alkalmával két ütközetben legyőztük őket és közülök némelyek a félelem miatt kénytelenek voltak a teknő alá bujni, a melyen három asszony ült, innen ered a szlávok eme közmondása: Popge pod Coritom, pod Troyam senom. Isten veled!»

Kár, hogy ez érdekes levél nem bocsátkozik részletekbe, csak legfőbb vonásaiban ismerteti irójának reformátori munkásságát. De ránk nézve igy is nagyon becses, mert rajta kívül nincs semmi, a mi Sztárai magán jellemére, egyéniségére vetne világot. Hogy

tolnai pap volt. (*Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania.* Trajecti ad Rhenum. 1728. pag. 669.)

buzgó, vallásos kedély s hivő lélek volt, reformátori s irói működése egyaránt fényesen bizonyítja, de magán jelleméről csak ez egyetlen levele alapján alkothatunk némi képzetet. Egyenes, nemes lélek, komoly kedély, férfias jellem, melyben annyi az önérzet, mint az igazi szerénység, — ezen tulajdonságok alkotják költőnk egyéniségét, a mint az egyetlen levelében nyilatkozik. Ilyennek mutatja egész élete pályája is.

Az általánosságokhoz, melyek e levélben foglaltatnak, igen érdekes adalékokkal járul Pathai Sámuel, tolnai prédikátornak 1647. sept. 10-én kelt s Szilágyi Benjámin sárospataki tanárhoz intézett levele, mely szintén megérdemli, hogy idézzem belőle a Sztárairà vonatkozó sorokat.

«A megváltás 1617. évében két álló esztendeig tanítói tisztet viseltem a laskói iskolában. Még az időben éltek a régi öregek közül, kik szemtanui, voltak a reformatio kezdetének, melyet Alsó-Baranyában és a Dráva folyó két partján, az innenső és tulsó részeken, ugy a magyarok, mint a szlávok közt Sztárai Mihály inditott meg. Ő alig ismert határt az egyházak reformálásában (legalább ezek ugy mondták). Mikor hirdetni kezdte az evangeliumot a nyilvános gyülekezeteknek, előbb Dávid zsoltárait, melyek közül a kiválóbbakat igen szép átdolgozásban hazai nyelvre tette át, a melyeket mainap is használunk az egyházakban, — nagy áhitattal és különös kellemmel énekelte a nép előtt. Énekeivel annyira felbuzdította a népet (mert azelőtt ilyesmit soha sem hallottak), hogy a nagy sokaság a közel eső helyekből mindenfelől hozzátódult s oly nagy számban, hogy alig lehetett hozzáférni. Minthogy pedig magas és egyszersmind csengő hanggal volt megáldva, mint zeneértő, oly szépen és oly kellemesen énekelt, hogy gyönyörű énekeitől egészen meg voltak igézve az emberek. Igy az egész hegyaljai vidéken gyorsan elterjedt a hír, hogy új vallás keletkezett, melyet még az öregek sem hallottak soha; ezért seregestül tódult a nép a közel fekvő összes városokból és falukból Laskóra, mint valamely híres vásárra. Látván azért a derék hirnök, Sztárai, hogy a tanulatlan nép oktatására a kedvező alkalom elérkezett, hogy az igaz vallást és az evangeliomi igazság fényét nekik megmutassa, ugy alkalmazta beszédeit, hogy azokban az igazságot minél világosabb bizonyítékokkal mutatta meg s a misének, bünbocsátó leveleknek és más szertartásoknak, mint emberi találmányoknak hiábavalóságát annyira bebizonyította, hogy csakhamar a r. cath.

fratereket, papokat és szerzeteseket elbocsátva, a pápától elszakadtak és az egyházat Sztárainak adták át.»[1])

E két levél adataihoz csak egy pár megjegyzést akarok csatolni.

A terület, melyre Sztárai reformatori működése kiterjedt, 1543 óta török hódoltság volt ugyan, de ez oldalról a reformátio terjedése legkisebb akadályba sem ütközött: a török nem avatkozott a vallás dolgaiba; előtte cath. és prot. egyaránt hitetlen gyaur s adófizető rabszolga volt.

De — mint leveléből olvassuk, — annál több baja volt Sztárainak a cath. egyház papjaival, a *tar papok*-kal, kiket műveiben is oly gyakran emleget. A németországi divat, a cath. és prot. hittudósok nyilvános vitatkozása ekkor tájban kezdett nálunk lábra kapni s ugy látszik, Sztárai is ezeket érti a «conflictus»-ok alatt, melyek azonban igen sok esetben nemcsak szóviták voltak, hanem a kedélyek tulságos izgatottsága, a hivő lélek türelmetlensege s mindenek felett a közmondásos «furor theologorum» forrongása miatt valóságos fegyveres csetepatékká lettek.

A győzelmeket azonban, melyekkel az ilyen párbajok Sztárairá nézve végződtek, nem róvhatjuk csupán az ő rovására. Az eszmék győzelme volt az minden egyes esetben; s a helyzet, a kor szelleme, a laicus közönség kedvező hangulata s titkos rokonszenve is nagyban elősegítette annyira, hogy minden ilyen mérkőzésnek szükségkép az uj egyház diadalával kellett végződnie.

Az egyházak, melyeket megtérített, nagyrészben ugyanazok lehetnek, a melyeket Lampe[2]) s utána Bod Péter[3]) felsorol, a ki még a XVIII. században is 120-ra teszi a baranyai kálvinista egyházak számát.

Sztárai baranyai püspökségét adatokkal kimutatni — legalabb

[1]) *Lampe:* i. m. p. 661 et seqq. Érdekes még a következő részlet is. Az ó-egyház hivei leselkedni kezdtek költőnk után, hogy elveszejtsék; mit ő megsejtvén, hogy ellenségeit megtréfálja, egy ízben nyers tököt szúrt karóra kapuja mellé a kerítésen belül. Az ólálkodók ezt Sztárai kopasz fejének vélve, szörnyű dühvel leverték, s csak ekkor vették észre felsülésöket.

[2]) I. m. 676 et seqq.

[3]) *Historia Eccl. Reform.* Kézirat a M. Nemz. Muzeum könyvtárában.

eddigelé — nem lehet; de nagyon természetes, hogy az általa reformált és szervezett egyházakban némi felsőbbséget gyakorolt. Sem Fejértói [1]), sem maga Sztárai nem említi ugyan a «*Senior*» czímet, de ez legfölebb csak annyit bizonyít, hogy ezt még akkor nem méltóságnak, hanem tisztnek, hivatalnak tekintették. Meglehet, hogy Sztárainál a szokásos czím hiányzott csupán, de a hatalom bizonyára megvolt s ha nem is választáson, de személyes érdemeken alapult.

Sztárai tevékenységének kettős iránya szoros kapcsolatban van egymással. Térítői munkásságával egyszerre indul meg s vele lépést tart irói munkássága is.

Kétségtelen, hogy az általa szerzett zsoltárok reformátori munkássága első éveiben készültek s térítési munkájában hatalmas fegyverül szolgáltak. Ezekkel s egyházi tanításaival az egész isteni tiszteletet magyar nyelvüvé tette; s fentebb olvastuk, mily nagy varázst gyakorolt ez a népre. Egyházi beszédei nem maradtak reánk s nem is tudunk rólok semmit. Ugy látszik, ő maga sem tartott sokat rólok, mert bizonyára nem irodalom számára, nem cicerói műgonddal s finom izléssel készült szónoki remekek, hanem a czélhoz, a hallgatóság szája izéhez s a körülményekhez alkalmazott oktató, fejtegető és buzdító beszédek voltak, melyek hihetőleg kellő mértékben megfeleltek a czélnak, melyet költőnk velök elérni törekedett, de tisztán művészeti szempontból aligha helyezhetők egy sorba akár énekei, akár többi költeményeivel.

Azon kérdés kutatása: vajjon kiterjesztette-é költőnk az énekszerzést a szláv nyelvekre is? — nem tartozik a magyar irodalomtörténet feladatai közé. Lehetetlenség nincs a dologban, mert hogy a szláv nyelveket alaposan ismerte, mind felvidéki származása, mind a szlávok közt kifejtett térítői munkássága kétségtelenne teszi.

Az énekköltészettől az epikai s innen csakhamar drámai műnemre tért át, követve a fejlődés természetes menetét. Igy irta 1546-ban *Eleázár historiájá*-t 1549-ben *Acháb király*-t, 1550-ben pedig drámairodalmunk legrégibb emlékét, *A papok házassága* czimü drámáját.

Az időtartamot, meddig Baranyában működött, könnyű szer-

[1]) *Misc. Tigur.* pag. 198.

rel meghatározhatjuk. Tuknai, helyesebben Tolnai Miklóshoz intézett levele 1551 jun. 10-én Laskón kelt; ekkor tehát még itt tartózkodott. Két év mulva pedig Tolnán találkozunk vele [1]), hova részben korábbi ismeretsége, részben talán egyik társának Eszéki (Zigerius) Imrének ajánlása alapján hivták meg.

Toldy a közbeeső két évre teszi Sztárai tanári működést a gyulai iskolában[2]): ellenben Haan Lajos — nem tudom mi alapon — 1554-et említi.[3]) Minthogy Haan Sztárainak ifjukori tanulmányait illetőleg is tévedésben van s emez állítását sem támogatja semmivel, inkább csatlakozom Toldy véleményéhez, mint a mely Skaricza Máténak teljesen hitelt érdemlő adatain alapszik.[4])

A tanári pályán, mint tudjuk nem először működik ez alkalommal; de valószinű, hogy nem kizárólag ezzel, hanem egyuttal papi teendőkkel is foglalkozott.

Ez uton könnyen érthetjük azt is, mint került Szegedi Kis István, a ki ez időben szintén tanár volt a gyulai iskolában, Sztárai mellé Tolnára mintegy segédül s mint nyerte el 1554-ben a laskói prédikátorságot s vele együtt a baranyai superintendensi tisztet.[5])

De püspöki tisztet viselt ugyanekkor maga Sztárai is, a tolnai kerületben. Ugy látszik, itt szintén huzamosb ideig tartózkodott, mert *Athanasius*-a (1557.) utólsó versszakában, sőt 1559-ben kiadott drámája czímében is Tolnát (Altinium) mondja tartózkodása helyéül; s egyáltalában semmi jel nincs rá, hogy innen idő közben elköltözött volna. Már itt nem oly szembeszökő tevékenységet fejt ki, nagy eredményeket nem mutat fel; de azért gondolhatjuk, hogy a ki Baranyában oly rendkívüli buzgalmat tanusitott, tétlen itt sem maradt. A reformatio még Tolna városában sem vergődött teljes diadalra; Skaricza és Pathai Sámuel [6]) bizonysága szerint a harcz az ó és új egyház hivei közt még mindig folyt, s Sztárainak itt is sok és heves vitája volt a *tar papok*-kal,

---

[1]) *Skaricza :* i. h.

[2]) I. h. 46 l.

[3]) *Békésmegye hajdana.* Pest. 1870. 67. és 74. ll.

[4]) *Gyöngyössi B.* vélekedése, mely szerint itt nem a békésmegyei, hanem a Baranyában fekvő Gyulát kell érteni, — egyenesen azon törekvésből származik, hogy költőnkről az unitarismus gyanujának árnyékét is elhárítsa. I. h. 88. l.

[5]) *Skaricza :* i. h.

[6]) I. h.

különösen pedig József baráttal; mig végre, hihetőleg még Sztárai prédikátorsága alatt, a catholicusok teljesen kiszorultak a városból s a szép nagy templom a reformatusok kizárólagos birtokába ment át.

Ha azonban itt kifejtett munkássága még sem ért el oly magas fokot, minőnek baranyai működése alatt tanui voltunk, annak egyik oka lehetett betegeskedése is, a melyről ekkor készült *Athanasius*-ában emlékezik.

«Ezer ötszáz ötven és hét esztendőben,
Ez ének két részét a Duna mentében,
Egy nyomorúlt ember rendelé versekben,
Isten adja neki legyen egészségben,
Hogy munkálkodhassék a harmadik részében».

A harmadik részt még ez év folyamán megírja s ki is adja ugyan, de még folyvást betegeskedik s még mindig *nyomorult em-ber*nek vallja magát. Úgy látszik, nem valami válságos bajban, hanem lassú, hosszantartó nyavalyában sinlődik, mely bár gátolja munkálkodásában, egészen tehetetlenné még sem teszi.

Lassankint kiépül s írói tevékenysége is megmarad az előbbi szinvonalon. Mindjárt *Athanasius* után uj tárgyakat is ragad meg. Egy uj drámán dolgozik, mely a *Papok házasságá*-nak pendantja leend s alig végzi ezt be, *Crammerus Thamás Érseknek históriáját* kezdi versekbe foglalni.

De ez időponton tul ismét homályba kezd veszni pályája. Még csak egy-egy pillanatra tűnik fel s egyszerre elvész szemeink elől minden nyom nélkül.

Ugy látszik, Tolnát 1559 végén odahagyta s Debreczenbe költözött. Debreczeni prédikátorsága emlékét — az év meghatározása nélkül — Ember Pál tartotta fenn [1]) s állítása ellen eddigelé nem is támadt kétség. Szinte jól esik tudnunk, hogy a magyar reformatio e buzgó harczosa elvégre oly nagy kitüntetésben részesül, hogy meghivást nyer a fényes és gazdag debreczeni ref. egyház szószékére, hol Huszár Gál és Szegedi György voltak elődei s a nagy Méliusz volt előbb tiszttársa, nemsokára pedig közvetlen utóda. Az érdem jutalma, a reformatori buzgalom megkoszoruzása volt e kitüntetés; kétségkívül annak tekintette az egész magyar

[1]) I. m. pag. 627 & 628.

ref. egyház is. A buzgó térítő, ki oly híven küzdött a hitujitás ügye mellett mind az életben, mind az irodalomban, kétségkívül nagy hirnek s tekintélynek örvendett hitsorsosai között. Ennélfogva föltehető, hogy a debreczeni prédikátorsággal együtt a superintendensi tisztet is viselte, bár Ember Pál hallgat róla.

Debreczenben kifejtett müködéséről nincsenek adataink, de hogy munkás szelleme — legalább az irodalom terén — most sem szűnt meg munkálkodni, bizonyıtja az, hogy Cranmer Tamásról irt epikai művét, — a mint erről szóló egyetlen adatunk mondja, — 1560-ban fejezte be. [1]) Eddigi adataink szerint ez költőnknek utolsó munkája s irodalmunkban eddigelé merőben ismeretlen. Annál örvendetesebb tehát, hogy kitünő tudósunk, Szilády Áron — a mint magától értesültem — a British Museum egyetlen példányáról pontosan lemásoltatta s a «Régi magyar költők tárá»-nak következő kötetében közre is fogja bocsátani.

Nincs kielégítő adatunk Sztárai debreczeni prédikátorságának tartamára sem; csupán annyit tudunk bizonyosan, hogy 1561 decz. 13-án egy Debreczenben kelt okmányt Méliusz Péter ir alá mint debreczeni püspök. [2])

Minthogy ez okmány hitelességéhez a gyanunak még csak árnyéka sem férhet, el kell hinnünk, hogy költőnk már ekkor nem volt debreczeni prédikátor és püspök. Fölmerül tehát a kérdés: vajjon meghalt-é e rövid időközben vagy csak más egyházba költözött át? Az előbbi föltevést költőnk gyanitható öregkora tolnai betegeskedése s nyomtalan eltünése nagyon megerősíti: Skaricza Máté tanuságtétele pedig, ki Szegedi életrajzában, melyet 1568-ban irt, költőnket *piae memoriae* jelzővel említi, — minden kétségen felülálló tény gyanánt tünteti fel. Természetes tehát, hogy iróinknál e föltevés közhitté vált s mélyen meggyökerezett egész irodalmunkban. De mélyebben ereszkedve forrásaink vizsgálatába, találunk egy pár mellőzött adatot is, melyek e közhitet egyenesen megtámadni látszanak.

A Nemz. Múzeum könyvtárában Tóth Ferencz, jelen század beli prot. egyháztörténelmi iró kéziratai közt egy *Michael Starinus* aláírással ellátott levélre akadtam, mely Pápáról 1570. febr. 7-én

[1]) *List & Franke: Catalogue.* Nro 61. Leipzig, 1870. 92 l.

[2]) E szavakkal: *Somogyi Péter pap, püspök.* Lásd: *Révész Imre: Méliusz Péter emlékezete.* Debreczen, 1873. 10. l.

Sopron város tanácsához intéztetett. A levél irója — pápai prédikátor — köszönetét küldi a soproniaknak azért, hogy őt hívták meg prédikátorul; s igéri, hogy bár az utak rossz volta miatt tüstént nem indulhat, rövid időn meglátogatja hű magyarjait s vagy maga fog köztök maradni vagy — beleegyezésökkel — más alkalmas egyént fog közéjök rendelni. [1])

A kézirat egyszerü hitelesítetlen másolat s nincs rajta megnevezve a forrás sem, melyből vétetett. Ezért nem is merészeltem hitelt adni neki s figyelmen kívül akartam hagyni, annyival is inkább, mert maga e kéziratok gyüjtője is teljesen mellőzi; a *Pápai ref. szent Ekklézsia historiájá*-ban [2]) sem meri említeni. De

---

[1]) *Tóth Ferencz: Egyházi Tár.* IV. Darab. A levél merőben ismeretlen lévén, nem tartom feleslegesnek egész terjedelmében közölni.

Gratiam et Pacem a Domino Patre per Filium ejus unigenitum, coaeternum atque con substantialem, verum Deum atque hominem, Dominum nostrum Jesum Christum, mediatorem nostrum unicum.

Magnum Divini Amoris testimonium, ejusque vim atque efficaciam in vestris Pectoribus residere, Domini et Patres Honorandi, Fratres in Christo Charissimi, ex vestris facile cognovi litteris, qui primam atque praecipuam muneris vestri curam intelligentes, fraternaque charitate ardentes, populum Christianum vobis subjectum verbo Dei pascere, eidemque Sacramenta a Deo instituta per *veros Praedicatores* pure administrare curatis: atque in hoc ipso non solum inclytae nationis vestrae Germanicae, sed etiam dispersae nostrae *Nationis Hungaricae* curam habentes, ad illorum institutionem me indignum Domini nostri Jesu Christi servulum ex istis Confinibus Miserrimi Regnis nostri evocatis. Ego vero pro vestro erga Deum fratresque vestros amorem *(sic!)*, etiam *in absentia Principis* nostri atque invitis omnibus hic me detinere volentibus, paratus essem statim vobis obtemperare et ad vos ascendere, vosque videre, nisi me itineris difficultas propter equos meos satis macilentos domi detineret.

Conabor tamen, quam primum fieri poterit, vestris votis satis facere, et vos atque Hungaros meos videre, quibus (si Deo visum fuerit) in annunciando Dei verbo vel ego inserviam, vel alium aliquem idoneum cum voluntate vestra loco mei illis substituam.

Christus Dominus vos cum vestra republica atque omnibus Christianis per totum Orbem dispersis in hoc Novo anno quam felicissime conservet. — Datum Papae, 7 Februarii Anno Domini 1570. Michael Starinus, Pastor et Concionator ibidem.

Ab extus: Amplissimo Senatui, Magistro Civium, Judici atque Juratis Civibus Civitatis Soproniensis, Dominis Patribus et Fratribus in Christo honorandis et Clarissimis.

[2]) Komárom, 1808.

Bauhofernek névtelenül megjelent egyháztörténelme[1]) ebbeli kétségemet végkép eloszlatta. Ő soproni származásu levén, felhasználta e művéhez szülővárosa levéltárának adatait is s itt egyebek közt eme levél eredeti példányát is megtalálta s reá művében hivatkozik is.[2]) Ő e szerint saját szemével látta s bizonyára kellő szakismerettel megvizsgálta ez okmányt; — adata tehát teljes hitelt érdemel. De ugyanő még egy lépéssel tovább is vezet bennünket.

Tudja nevezetesen azt is, hogy a levél irója e meghivást — nem tudni mi okból — nem fogadta el, tehát megmaradt a pápai egyház szolgálatában továbbra is. Azonban már 1574 elején, mikor a soproni parochia ismét megüresedett, mintha megbánta volna ez elhatározását, maga folyamodott e hivatalért, de — a mint a városi számadások egyik tétele mutatja, — talán mert az első meghivást nem fogadta el, a soproniak nem őt, hanem Beythe Istvánt, a későbbi superintendenst hivták meg. — Itt aztán megszakad minden nyom.

E hiteles adatok alapján még 14 évet kellene költőnk földi pályafutásához toldanunk, ha ugyan e pápai prédikátort a mi költőnkkel egy és ugyanazon személynek nyilatkoztatnók. De épen e kérdés az, melyre igennel válaszolni nem merek, mert nem hihetem, hogy az a Sztárai Mihály, ki a gyászos emlékü mohácsi csatában mint már iskolákat végzett s körülbelől 30 éves férfi vett részt, oly viszontagságos mult után is 1574-ben még folyton folyvást fáradhatatlan tevékenységben éljen; nem hihetem, hogy egy 80 év körül levő aggastyán, kinek vállaira csak magas életkora is ónsúlylyal nehezedik, aggkorát s ezzel járó gyöngeségeit feledve, kész legyen nyugalmas otthonából kimozdulva, idegen körbe, újonnan alakult egyházba s előbbi hivatalánál alacsonyabb tisztségre lépni át csak azért, hogy hű magyarjait az Ur igaz tudományával táplálja, holott épen ezt miveli Pápán is. — És a mi szintén sokat nyom, Skaricza idézett állítása e föltevésnek világosan ellentmond.

Ám higyje Bauhofer, hogy a soproni levéltárban őrzött levél irója csakugyan a mi Sztáraink s ennek alapján hadd sorozza őt a a lutheranus egyház tagjai közé, — az elfogulatlan vizsgáló azon hitre fog térni, hogy ama levél irója nem maga a mi költőnk, hanem másik Sztárai Mihály, valószinüleg az ő fia.

---

[1]) *Geschichte der evang. Kirche in Ungarn.* Berlin, 1854.
[2]) U. a. 119 l.

Szirmay Antal előadásából tudjuk, hogy költőnk kilépvén a szerzetesi rendből, Luther példájára szintén megnősült, nőül vevén Bánóczi Istvánnak csinos külsejű özvegyét.[1]) E házasságnak gyümölcse lehetett az a Sztárai Mihály, kit hitbuzgó atyja szintén papi pályára nevelt s kit aztán — bizonyára részben atyja érdemei után, talán Huszár Gál ajánlására, — a pápai egyház hivott meg prédikátorául; s ennek kezétől származhatott a kérdéses levél.

Maga az idősb Sztárai már debreczeni prédikátorsága idejében elvénült, elerőtlenedett. De a hitujítás harcza még nem ért véget. Az újabb generatio, mely már egészen az újkor szülötte volt, örökségül vette át e harczot az apáktól s folytatta fokozott erővel, szívós kitartással. Csuda-é tehát, ha e forrongásban az egyes elvész? Mihelyt kidől a küzdők sorából, elenyészik minden nyoma; a fegyvereket, melyek lehanyatló kezéből kihullottak, más friss erejü karok ragadják fel s a hézagot, melyet kidőlte okoz, már a következő pillanatban befolyja az emberáradat. Az egyén elvész, csak tetteinek emléke marad fenn.

Ez volt sorsa Sztárainak is. Míg munkál, küzd és diadalmaskodik, teljes világításban látjuk nemes alakját; mihelyt visszavonul, leszorul a cselekvés teréről, lassankint feledésbe merül, élő halottá válik, mintegy bizonyságául annak, hogy csak addig élünk, a meddig munkálkodni meg nem szününk.

(Vége következik.) NAGY SÁNDOR.

Hylas.

(Propert. I, 20.)

Baráti tanácsom vedd Gallusom észbe
S őrízd meg örökké a szívedbe vésve:
«Oktalan szerelmes sorsát maga rontja,»
Az Argóhajósok esete is mondja.
Tégedet is lángra egy Hylas gyulasztott,
A régi Hylasnak szép mássa, szakasztott.
Sajkád' ha röpíti umber folyam árja,
Testedet Anio hulláma ha járja;

---

[1]) I. m. Pag. 59. V. ö. *Szombathi:* i. m. pag. 12.

Bár merre kelsz szélén a gigászi partnak,
Kies kanyargási akárhova csalnak:
Őrizd kapzsi sellők rabló seregétül,
— Itália sincsen ily szeretők nélkül, —
Nehogy mássz zord szirtet s jégfedte hegyormot,
Uttalan partokon ne kelljen bolyongnod,
Mint idegen parton Herkulesnek kellett
Búját panaszolni szilaj habok mellett.
Mondják, hogy az Argó, révébül kiszállva
Indúlt a Phasishoz, nagy-messzi utára.
Túlhaladva immár tengerén Hellének,
Sziklás Mysiában kikötőt lelének.
Békés földre lépve a hősök csoportja,
Pihenőnek össze puha lombot horda.
De messzire bolygott a Herkules társa,
Hogy akadjon vízre, enyhitő forrásra.
Boreas két fia de nyomba' követte,
Kalais meg Zetes, szárnyalva felette.
Csók-rablani rája lebegve lecsaptak,
Fordúlva, kerülve hő csókokat adtak.
Ő bújta verdeső szárnyaikat küzdve,
A légi rablókat egy gallyal elűzte.
Boreas két fia végre meghátrála
És ment Hylas, ment hajh! a sellők javára.
A szikla-csúcs alól egy forrás ott fakadt,
És sellők tanyáztak vígan a víz alatt.
Senkitől nem ápolt gyümölcstermő fáknak
Megrakott ágai föléje hajlának.
Körötte a rétet csermelye öntözte,
Fehér liliom rajt', piros pipacs közte.
Rózsás gyermekújjal ő ezeket tépte,
Hisz' nem komoly dolog, virág járt eszébe'.
Egyszer oda hajlott a kedves hab felé,
A hizelgő képet tünődve nézdelé;
Végre vizet merni korsót ereszte le,
S vállal neki dőlve már húzná fölfele,
De báján felgyúltak a vizi leányok,
Bámúlva szakíták félbe szokott tánczok'.
Leránták magukhoz a könnyű habokba;
Hylasnak végszava társát kiáltotta.
Herkules messziről ad rá ezer választ:
Csak a parti szellő visszhangozza már azt.
Intelek hát Gallus, jól őrizd szerelmed,
Gyönyörű Hylasod' nymphákhoz ne engedd.

Dr. Csengeri János.

AZ ATTIKAI KÖZTISZTVISELŐK ELLENŐRZÉSÉRŐL.

(Vége.)

ELSŐ FEJEZET.

Az u. n. ἀτίμητος ἀγών.

Ha az attikai törvénykezés történetét, a mennyire ezt a ránk maradt tudósítások megengedik, áttekintjük, lehetetlen legelőször is észre nem vennünk, hogy a törvénykezési eljárások fejlődésével a megtorlás módja is változik, s hogy különösen mennél tovább haladunk a megfigyelésben, a pénzbüntetés a halálbüntetéssel szemben annál nagyobb tért foglal el. Draco törvényhozásától tehát, bár ez részleteiben előttünk ismeretlen, a tiz szónok koráig olyan változáson megy át az attikai büntető törvény, a melyet történeti utjának minden phasisában végigkisérnünk lehetetlen ugyan, de a melyet lényegileg mégis felfoghatunk és ha nem történelmileg, legalább psychologiailag okadatolhatunk. A praktikus attikai nép azon korban, a melyről mi szólhatunk, belátta már, hogy a Plato-féle szép elvvel szemben a pénzbüntetés az államnak több anyagi hasznot hajt, mint moralist a halálbüntetésnek a régi törvényeknek megfelelő gyakoribb alkalmazása,[1]) s épen azért olyan esetekben, a hol higgadtságát a büntető eljárás folyamán megtartotta, a hol megfontolással itélt, ritkán szólott itélete halálbüntetésre; sőt, ha egyes esetekben engedett is némely izgató beszédek hatásának,

---

[1]) E praktikus észjárás illustrálására közöljük Demosthenes következő idevonatkozó helyét, a melyből a főelv: «a czél szentesíti az eszközöket», tisztán kivehető. Persze ethikai szempontból sok kifogás férne ez okoskodáshoz. (adv. Leptin. 504.): «ἔστι γὰρ .... πάντας μὲν τοὺς νόμους ὑμῖν ... σπουδαστέον ὡς κάλλιστ' ἔχειν, μάλιστα δὲ τούτους, δι' ὧν ἢ μικρὰν ἢ μεγάλην ἔστ' εἶναι τὴν πόλιν. εἰσὶ δ' οὗτοι τίνες; οἵ τε τοῖς ἀγαθόν τι ποιοῦσι τὰς τιμὰς διδόντες καὶ οἱ τοῖς τἀναντία πράττουσι τὰς τιμωρίας. εἰ γὰρ ἅπαντες, ὡς ἀληθῶς τὰς ἐν τοῖς νόμοις ζημίας φοβούμενοι τοῦ κακόν τι ποιεῖν ἀποσταῖεν, καὶ πάντες τὰς ἐπὶ ταῖς εὐεργεσίαις δωρεὰς ζηλώσαντες ἃ χρὴ πράττειν προέλοιντο, τί κωλύει μεγίστην εἶναι τὴν πόλιν, καὶ πάντας χρηστοὺς καὶ μηδέν' εἶναι πονηρόν.» V. ö. csaknem ugyanazon szavait Lycurgusnak, in Leocrat. 10.

idővel megbánta itéletét, s nem ritkaság, hogy azokat vonta felelősségre, a kik a halálbüntetés alkalmazására rábirták.[1]) Ilyen körülmények között nem csodálható, ha a tíz szónok korában a törvényszék nem igen alkalmazta már magát a régebbi törvényekhez, s ha a görög szónokok nem győzik a biróság előtt tartott beszédeikben a régi jó időket, midőn a gonosztévők még szigorúbb büntetésekkel sujtattak, eleget emlegetni, s az emlékezetből elmosódott szigorú törvényeket az enyhe újabbi keletűekkel szembeállítani.[2])

* * *

A mi már most a pénzbüntetést illeti, önként előáll itt azon kérdés, hogyan történhetett a törvények által előre megszabott pénzbüntetés behajtása tisztviselőkkel szemben.

Eddigi tárgyalásunkból is kiderül, hogy azon esetre, ha a bűntény nem volt annyira nyilvánvaló, hogy a tisztviselő ipso jure elmarasztaltathatott volna a törvényszabta pénzbüntetésben, de közérdekű volt, a fennebb előadott eljárásokhoz kellett akár az államnak, akár magánosoknak fordulnia, vagy, hogy ha a büntény inkább magánjellegű volt, a magánvádat a számadás alkalmával lehetett a megkárosított magánembernek benyujtania. Az előbbi eljárások folyamán a bűnösség bebizonyulása esetére a tisztviselő letétetett, és a törvényszabta pénzbirságban marasztaltatott el ;[3]) a

---

[1]) V. ö. Xenoph. I. 7. 34.; az arginusaei hadvezérek elitéltetése után «οὐ πολλῷ χρόνῳ ὕστερον μετέμελε τοῖς Ἀθηναίοις, καὶ ἐψηφίσαντο, οἵτινες τὸν δῆμον ἐξηπάτησαν, προβολὰς αὐτῶν εἶναι, καὶ ἐγγυητὰς καταστῆσαι, ἕως ἂν κριθῶσιν. . .»

[2]) Hogy ily szigorú törvények még positiv vétségekről is gondoskodtak, erre vonatkozó például l. Diogen. Laërt. I, 57. (ed. Kraus. Lips., 1759.) «τῷ . . . ἄρχοντι, ἂν μεθύων ληφθῇ, θάνατον εἶναι τὴν ζημίαν. (Solon.) A γυμνασιάρχης-okra vonatkozólag Aesch. in Tim. 12.

[3]) Itt nem érthetünk Platnerrel (II, 116) egyet, a ki e kérdést futólag érinti; megengedjük, hogy a büntetés a bűnösség kimondása után a kötelességmulasztás vagy a bűntény napjától számíttatott (v. ö. Demosth. in Theocr. 1337 . . . . τὸν νόμον, ὃς ὀφείλειν κελεύει ἀπ' ἐκείνης τῆς ἡμέρας, ἀφ' ἧς ἂν ὄφλῃ ἢ παραβῇ τὸν νόμον ἢ τὸ ψήφισμα stb.), de azt már nem (115. l.), hogy a bizonyító eljárásra szoruló, de törvényszabta büntetés alá eső bűntény «ein besonderes *Straf*erkenntniss erfordert».

hivatalról való számadáskor pedig mint közönséges polgár ellen volt ellene bármely törvényszabta büntetést inditványozó γραφὴ beadható. Hihető, hogy ha birságát nyomban kifizette, politikai jogait csorbitatlanúl tartotta meg, míg ellenkező esetben a középénztárnak adósok névjegyzékébe iratott.[1])

Kérdés azonban, miképen történt a pénzbüntetés behajtása és a tisztviselőnek a hivatalból való letétele azon esetben, ha bünténye annyira nyilvánvaló jellegű volt, hogy a bizonyítási eljárásra nem is szorult. S ezen kérdésnél valóban zavarba jönnénk, ha a prytanok es proëdrusok egy bűnesete más értesüléseinkkel összehasonlítva felvilágosításúl nem szolgálna.[2]) Ezen bűnesetből részint közvetlenűl, részint következtetés útján megtanúljuk, elöször, hogy a törvényszabta birság mindjárt a nyilvánvaló kötelességmulasztás vagy bűntény megtörténtekor esedékessé vált, s a bűnösök az illető összeg erejéig rögtön felirattak az államnak adósok névjegyzékére; másodszor, hogy rögtöni lefizetés esetére a tisztviselők minden valószinűség szerint tovább hivataloskodhattak; s harmadszor, a mi a legfontosabb, hogy azok ellen, a kik büntetésöket nyomban le nem fizették, de hivatalukról még sem mondtak önként le, ἔνδειξις-szel lehetett élni, mint olyanok ellen, a kik a középénztárnak adós létökre hivataloskodtak.[3])·

---

[1]) A tisztviselőknek a középénztárnak adósok névjegyzékét illető bűntényei (ψευδεγγραφή, βουλεύσεως, ἀγραφίου) azon büntetéssel jártak, hogy maga a hibás tisztviselő iratott fel a megkárosított magánember helyett az adósok névjegyzékére. Lex. Seguer. p. 317. Az eljárás ezért ugyanaz maradhatott.

[2]) Platner (II 115) nem reflektál arra, hogy a büntetést a törvény határozta meg, s ezért itt és I. 433. lapon azon kérdést veti föl, vajjon miféle magistratusnak lehetett joga felirni és behajtani a pénzbirságot azon esetre, ha ez egy másik tisztviselőt ért? A kérdést neki nem is sikerült megfejteni. Véleményünk szerint a tisztviselőkkel szemben sem volt szükség kivételes eljárásra; mert a bűntény megtörténte után vagy megfizette a tisztviselő a törvényszabta pénzbirságot, s ekkor nem volt szükséges a feljegyzés és behajtás, vagy nem fizette meg és lelépett hivataláról, s ez esetben mint egyszerű polgárral lehetett vele elbánni, vagy sem meg nem fizette a birságot, sem le nem lépett s ekkor ἔνδειξις útján itéltetett el még a birságon felül is büntetésre, még pedig, ha a Demosth. (in Lept. 504) által említett törvény újabb keletű, halálbüntetésre. Negyedik eset nem képzelhető; különben v. ö. még Demosth. in Theocr. 1337—1338.

[3]) Ez az ἔνδειξις-nek a tisztviselők ellen használható egyedüli esete, a mely az ἔνδειξις sajátságos természetének teljesen meg is felel. A pryta-

Hogy milyen határok között mozgott ezen törvényszabta birság, erről a következő ránk hagyományozott törvényekből értesülhetünk, a melyek a büntetést képező pénzösszeget határozottan megjelölik.

Az első archonnak kötelessége volt szükség esetén kényszeríteni az örökös leánynak (ἡ ἐπίκληρος) legközelebbi férfi-rokonát, hogy vagy házasítsa ki a leányt, vagy maga vegye el. Ha ebbeli kötelességét elmulasztotta, ezer drachmát volt köteles fizetni Hera istennő pénztárába,[1]) a mi évi jövedelme minimumának kétszeresével ért föl,[2]) még akkor is, ha az első vagyon-osztályba tartozott.

Attikából nem volt semmi más termény kivitele megengedve, csak az olajé, és pedig, kivéve a panathenæi győzteseket, ez is csak bizonyos kiviteli adó lefizetése után;[3]) a csempészeket nyilvános átok alá kellett az első archonnak vonnia. Ha pedig ezt elmulasztotta volna, Solon törvénye értelmében száz drachmát kellett fizetnie a közpénztárba.[4])

Tudomásunk van egy későbbi néphatározatból arról is, hogy ha egyike azon hivatalnokoknak, kik a sulyokra és mértékekre ügyeltek fel, kötelessége ellen vétett, ezer drachmát kellett Demeter és Persephone számára fizetnie.[5])

---

nok és proëdrusok esete, a mely nélkül ezen eljárás ismeretére nem jöhettünk volna, a következő: (Dem. in Timocrat. 706/7): «ἐὰν οἱ πρυτάνεις μὴ ποιῶσι κατὰ τὰ γεγραμμένα τὴν ἐκκλησίαν, ἢ οἱ πρόεδροι μὴ χρηματίσωσι κατὰ τὰ γεγραμμένα, ὀφείλειν τῶν μὲν πρυτάνεων ἕκαστον χιλίας δραχμὰς ἱερὰς τῇ Ἀθηνᾷ· τῶν δὲ προέδρων ἕκαστος ὀφειλέτω τετταράκοντα δραχμὰς ἱερὰς τῇ Ἀθηνᾷ· καὶ ἔνδειξις αὐτῶν ἔστω πρὸς τοὺς θεσμοθέτας, καθάπερ ἐάν τις ἄρχῃ ὀφείλων τῷ δημοσίῳ· οἱ δὲ θεσμοθέται τοὺς ἐνδειχθέντας εἰσαγόντων εἰς τὸ δικαστήριον κατὰ τὸν νόμον». (μυρίας δραχμὰς τετταράκοντα helyett Westermann conjecturája. Dindorf nem fogadja el. Télfy, C. J. A. comm. ad 148. igen, 1045. sz. a. nem. L. Boeckh, Staatshaush. I. 494/5. Tizezer drachma csakugyan túlságosan soknak látszik, s a Solon-féle első osztály évi jövedelme minimumának húszszorosa volna; ha tehát az illető vagyona 5%-nál többet jövedelmezett, több mint egész vagyona; a mi örökös atimiát jelentene).

Hogy az ἔνδειξις csak a nem fizetés esetére történhetett, erről *M.* és *Sch.* 243. *Platn.* I. 274. kk. *Hefft.* 202. velünk megegyeznek.

[1]) Demosth. adv. Macartat, 1068.

[2]) Mert egy medimnus olaj vagy gabona ára egy drachma volt, Plut. Sol. c. 23. Télfy, Συγγρ. Ἑλλ. 41. l.

[3]) Schol. in Pindar. Nem. X, 64, Télfy, C. J. A., comm. ad 1546.

[4]) Plutarch, Sol. c. 24

[5]) Boeckh, Staatsh. I. 495; Beilage IX. §. 2.

Demosthenes Macartatus elleni beszédéből értesülünk egy kötelességmulasztás megtorlásáról, a mely a községi főnököket (δήμαρχοι) terhelte. Ha ugyanis a megölt vagy hirtelen halállal kimult ember testét rokonai, a kiket a község főnöke erre felszólítani köteles volt, nem vitették el a községből, akkor egyelőre a rokonoknak adott kölcsönképen a község főnökének kellett gondoskodni arról, hogy a holttestet elvigyék, eltemessék, s hogy a község a szennytől megtisztíttassék, mindezt a mint lehetett, oly kevés költséggel; de ha ezt elmulasztotta, ezer drachmát kellett fizetnie a közpénztárba. A mit pedig elköltött, annak kétszeresét volt köteles behajtani az illető rokonoktól; s ha ezt elmulasztotta, magának kellett ezt is lefizetnie.[1])

Voltak az ilyen határozottan szóló törvényeken kivül olyanok is Attikában, a melyek a pénzbirságot az egyes esetekre való vonatkozással szabták meg.

Igy például ha a pénzbirságban elmarasztalt olajfa-kiásónak birságát a törvényszék illető elnökei[2]) (ἡγεμών) nem tudatták a praktorokkal és Athene sáfárjaival,[3]) úgy, hogy az elmarasztalt egyén nem került bele az államnak adósok jegyzékébe, ezen esetben ők maguk voltak kötelesek a magas pénzbirságot, minden olajfa után száz drachmát megfizetni.[4])

Ugyanilyen tekintet alá esik a törvény azon rendelete, a mely szerint a praktoroknak és sáfároknak új adósok névjegyzékébe való beiktatás alkalmával elkövetett csalásai úgy voltak megbüntetendők, hogy a megkárositott polgár helyett maga az illető tisztviselő tartozott a bejegyzett összeget megfizetni.[5])

Ezen rovat alá tartozik továbbá a pénzbüntetésnek tényező által való meghatározása, oly módon, mint a hogy például különösen a δωροδοκία,[6]) de a κλοπὴ δημοσίων ἢ ἱερῶν χρημάτων bűntényére

[1]) Demosth. adv. Macartat. 1069.

[2]) Ha a feljelentés az olajfát kiásó ellen φάσις alakjában történt, akkor az első archon vitte az ügyet a törvényszék elé (Pollux VIII. 47); ha γραφὴ ἀσεβείας alakjában (mert az olajfa Athene istennőnek volt szentelve), akkor a második archon. (Pollux VIII, 90. Demosth. in Androt. 601.)

[3]) Mert a birság egy tized része Athene pénztárát illette, nemcsak ezen, hanem sok más esetben is.

[4]) Demosth. adv. Macartat. 1074/5.

[5]) Lexic. Seguer. p. 317.

[6]) Dinarch. in Demosth. 60, in Aristogit 16, 17.

is[1]) az elfogadott, illetőleg elsikkasztott összeg tízszeres megtérítését rendelé büntetésül a törvény. Különben ilyféle büntetéssel már eddig is találkoztunk.

A kilencz archon[2]) megvesztegetésének esetére külön intézkedés is volt. Ezeknek ugyanis eskütétel alkalmával meg kellett igérniök, hogy ez esetben saját testükkel egyenlő sulyú arany szobrot fognak a delphii Apolló tiszteletére felállítani. Már hogy ezt betüszerinti értelemben venni képtelenség, az első tekintetre bizonyos. Épen azért, több-kevesebb szerencsével számosan törekedtek ezen intézkedést megmagyarázni. Némelyek szerint csak aranyozott szoborra kell gondolni; de még ennél is keresettebb magyarázatát adta a dolognak Bergk Tódor.[3]) Legjobb lesz Schœmann véleményéhez csatlakozni,[4]) a ki szerint «χρυσοῦν ἀνδριάντα ἀποτῖσαι»-féle kitétel nem más, mint régies kifejezés egy kifizethetetlen pénzbirság jelezésére, a melynek le nem tétele szükségképen örökös becstelenséget vont maga után. Tapasztalni fogjuk, hogy e magyarázat avval, a mit az ἀτιμία-ról mondani fogunk, különben is igen jól kiegyeztethető.

* * *

Csak igen kevés olyan vétségről vagyunk értesülve, a melyre a törvény egyedül a becstelenség büntetését szabta volna ki, sőt a tulajdonképeni tisztviselőket illetőleg egy ilyen esetről sincs tudomásunk, ha Platnerrel és másokkal[5]) a nyilvános kikiáltót nem számítjuk a tisztviselők közé. Az eset különben a következő. A

[1]) Demosth. in Timocrat. 738.

[2]) Pollux VIII. 86. csak a thesmothetákról említi ezt; de hogy itt e megnevezés alatt mind a kilencz archon értendő, ez kitünik Pollux ezen helyének és Plutarchnak (Sol. c. 25) Platoval (Phaedr. 225, D.) való összehasonlításából: «καί σοι ἐγὼ, ὥσπερ οἱ ἐ ν ν έ α ἄ ρ χ ο ν τ ε ς, ὑπισχνοῦμαι χρυσῆν εἰκόνα ἰσομέτρητον εἰς Δελφοὺς ἀναθήσειν». Télfy, C. J. A. comm. ad 212.

[3]) N. Rh. Mus. XIII, 448; Philologus XII, 3, 569. lap. Ő avval hozza összeköttetésbe, hogy az ajándékot elfogadók tizszeres birságban marasztaltattak el; mert az arany értéke úgy áll az ezüstéhez, mint tíz az egyhez. L. Télfy, C. J. A. comm. ad. 212.

[4]) Schoem. Alt. I. 439.

[5]) Platner (I, 324) és M. és Sch. (201. l. 71. jegyz.) mint említettük, tagadják, hogy a kikiáltó (κήρυξ) előlegesen megvizsgáltatott volna, bár Aesch. in Ctes. 21. az ellenkezőt gyaníttatja. L. Heffter, 32. l.

kikiáltónak — ha Aeschinesnek hihetünk, — a tíz szónok korában már nem volt szabad sem az egész nép, sem az egyes községek részéről való megkoszorúzást a Dionysos-féle játékokon a szinházban kihirdetni, hanem a kihirdetésnek előbbi esetben a Pnyxben, utóbbiban pedig az egyes községekben kellett megtörténnie.[1]) Ha tehát a kihirdetés mégis a szinházban történt volna, becstelenséget szabott a törvény a kikiáltókra.

Egy másik ilyen eset a prytanokra és proëdrusokra vonatkozik. A supplicatióról (ἱκετηρία) szóló törvény értelmében ugyanis, ha valamely az államnak adós vagy becstelen ember kérelmére a prytanok és proëdrusok szavazásra hivták volna fel a népet e kérelem felett, becstelenséggel sujtattak.[2])

Hogy a becstelenség büntetése is hivatalvesztéssel volt öszszekötve, az természetes. Azon esetre, ha az illető tisztviselő jószántából le nem mondott volna hivataláról, az ἔνδειξις kétségkivűl épen úgy volt alkalmazható ellene, mint azt a pénzbirságról szóló sorainkban előadtuk.

* * *

A halálbüntetésen, a pénzbirságon és a becstelenségen kivűl voltak még másnemű büntetések is a törvény részéről előre kiszabva, a melyek bizonyos különös jutalmaknak a hibásokkal szemben való megvonásából állottak. Említettük, hogy a kilencz archon a hivataloskodásról szóló számadás benyujtása után az Areopagus tanácsába lépett. Az ἐπιχειροτονία τῶν νόμων felől rendelkező törvény értelmében azonban ha a thesmotheták az előttük ἔνδειξις utján feljelentett prytanokat és proëdrusokat nem állították a törvényszék elé, elvesztették jogukat a tanácsba való beléphetésre.[3]) Hasonló törvény értelmében a tíz szónok korában azon tanács, a mely hivatalos éve alatt a kellő számú három sor evezős hajók építéséről nem gondoskodott, elvesztette jogát a jutalomra, a melyet különben a néptől a hivatalos év végén kérni szokott.[4])

* * *

[1]) Az igazságnak nyomára jönnünk e tekintetben igen bajos. Különben v. ö. Demosth. de cor. 267 és kk. Aesch. in Ctesiph. 32—48.

[2]) Demosth. in Timocrat. 716.

[3]) L. Demosth. többször idézett helyét in Timocrat. 707.

[4]) Demosth. in Androt. 595. és kk. Ugyanott az eljárásról is értesülhetni.

A többi büntetésnemek közől még csak a pellengért (στήλη) kell fölemlítenünk, a melyet egy régi törvény az ajándékot elfogadók csúffá tételére a pénzbüntetésen kivűl rendelt. A tiz szónok korában azonban e büntetésnem hasonló esetekben már nem volt szokásos.[1])

MÁSODIK FEJEZET.

Az u. n. τιμητὸς ἀγών.

Tekintetbe véve, hogy a jelenkor legelőbbrehaladott államainak büntető törvénykönyvei is mennyire állanak még a tökéletességtől, első pillanatra belátható, hogy, bármennyire gondoskodtak legyen is az attikai törvényhozók már előre a megtörténhető bűntények megtorlásáról, azon bűntényeknek, a melyekre nem volt büntetés kiszabva, mégis csak tulnyomó számban kellett lenniök. Ilyen bűntények esetén nemcsak a bűnös vagy nem bűnös kérdése felett döntött a nép, vagy a törvényszék, hanem a vizsgálati eljárás befejezése után kötelessége volt a büntetést is megállapitani (τί χρὴ αὐτὸν παθεῖν ἢ ἀποτῖσαι). Nyilvánvaló azonban, hogy idő folytán az attikai törvénykezésben is megkevesbült ezen esetek száma: és pedig nemcsak a tágabb értelemben vett usus következtében, hanem mert afféle bűntényekről való határozatait, a melyekről a törvények nem emlékeztek meg, szokása volt a törvényszéknek irásban hátrahagyni az utódok számára. Ezen intézkedésnek görög szónokok által nagyban kizsákmányolt második jó oldala abban állott, hogy a törvényszéket ilyen esetekben elővigyázatosabbá tevé.[2])

---

[1]) A megvesztegetés bűnténye tisztviselőt, vagy szónokot tételez föl; kül. l. Demosth. in Phil. III. 122. «λογίζεσθε ... καὶ θεωρεῖτε παρ' ὑμῖν αὐτοῖς τίς ἦν ποθ' ἡ διάνοια τῶν τότε Ἀθηναίων (a zeliai Arthmius esetéről van szó) ... ἐκόλαζον .. οὕτω καὶ ἐτιμωροῦντο οὓς αἴσθοιντο (δωροδοκοῦντας) ὥστε καὶ στηλίτας ποιεῖν». A στήλη-ről, Comm. ad Greg. Nazianz. λόγους στηλιτευτικούς: ezeknek elnevezése, úgymond, «ἀπὸ μεταφορᾶς τῆς στήλης» ered, — «στήλη δέ ἐστι λίθος ἢ χαλκὸς ἐν ἐπιμήκει τετραγώνῳ σχήματι, ἐν ᾧ ἐγγέγραπται ἡ τοῦ στηλιτευομένου ὕβρις». L. Hemsterhuis, Pollux kiadásában (Amsterdam 1706) II. köt. 899. l. 5. jegyz. Pollux VIII, 73. helyéhez.

[2]) Lycurg. in Leocrat. 8—9. Kül. 9.: «δεῖ ὑμᾶς γενέσθαι μὴ μόνον τοῦ νῦν ἀδικήματος δικαστάς, ἀλλὰ καὶ νομοθέτας. ὅσα μὲν γὰρ τῶν ἀδικημάτων νόμος τις διώρικε, ῥᾴδιον τούτῳ κανόνι χρωμένους κολάζειν τοὺς παρανομοῦντας· ὅσα δὲ μὴ σφόδρα περιείληφεν ἑνὶ ὀνόματι προσαγορεύσας, μείζω δὲ τούτων τις ἠδίκηκεν, ἅπασι δὲ

A kérdés tehát az, hogy azon esetre, ha a törvény nem határozta meg a tisztviselők bizonyos bűnténye esetére a büntetést, milyen büntetésnemek között választhatott a biróság. Pollux a következő büntetésnemeket mondja általában szokásosaknak: a pénzbüntetést, a számüzést, a becstelenséget, a halált, a börtönt, a megbélyegzést, és végre a pellengért.[1]) Mindezen büntetésnemeket, a mennyiben általában a gonosztevőkre vonatkoznak, olvasóink előtt ismereteseknek kell föltételeznünk, és mi közőlök csak azokról fogunk szólhatni, a melyek forrásaink tudósításai szerint a tisztviselők bűntényeinek megtorlására valóban szokásosak valának. Ezek pedig a Pollux-féle sor megtartásával: a pénzbüntetés elsőrendben, és mellette a számüzés, tulnyomólag másodrendben; a halálbüntetés elsőrendben; végre a becstelenség, és a bebörtönzés, mindakettő másodrendben.[2])

1. §. A pénzbüntetésekről és a számüzésről.

A pénzbüntetésnek kétféle nemét kell megkülönböztetnünk, a melyek egymástól a kivető hatóságra való tekintettel qualitative, az elmarasztalt tisztviselőre nézve pedig quantitative különböztek. Pénzbüntetés (ζημία) kivetésére ugyanis nemcsak a népgyülés vagy a törvényszék (ζημία κατ' ἐξοχήν), hanem valamennyi attikai tisztviselő jogosult volt. Ez utóbbi pénzbüntetés az előbbi forumokétól quantitative annyiban különbözött, hogy amazokénál sokkal kisebb volt, s bizonyos határokat nem volt szabad túllépnie. Mind a két különbség következtében már az attikai törvényhozásban külön névvel (ἐπιβολή) volt az ilyen kisebb, egyes tisztviselők, vagy tisztviselői testületek által bizonyos határig kivihető[3]) pénzbirság megjelölve.

ὁμοίως ἔνοχός ἐστιν, ἀναγκαῖον τὴν ὑμετέραν κρίσιν καταλείπεσθαι παράδειγμα τοῖς ἐπιγιγνομένοις».

[1]) Pollux VIII. 69. τὰ δὲ τιμήματα· ζημία, φυγή, ἀτιμία, θάνατος, δεσμός, στίγματα, στήλη.

[2]) Hogy a pellengér (στήλη) mily esetben használtathatott (régibb időkben) a tisztviselők bűntényeinek megtorlására, erről fenebb szólottunk. Ezúttal l. különösen inkább a 121. p. végét. (Dem. in Philipp. III.) Ugyanazon hely bizonyítja azt is, hogy a tiz szónok korában már sem az ἀτίμητος ἀγὼν-okban (mert elévült), sem a τιμητὸς-okban nem szerepelt.

[3]) A kivetésre ἐπιβάλλειν ἐπιβολὴν, sőt ἐπιβάλλειν ζημίας ἐπιβολὴν, vagy ποιεῖσθαι ζημίας ἐπιβολὴν kifejezések voltak használatban; úgy hogy a kétféle

Hogy először is ezen ἐπιβολή a tisztviselőkkel szemben is használatban volt, ezt Suidas határozottan kimondja; [1]) de természetes, hogy valóságos tisztviselőt egy másik tisztviselő ilyen ἐπιβολή-val sujtani nem lehetett feljogosítva; [2]) úgy, hogy Suidas ezen helyének magyarázatakor szerintünk, a mi a szoros értelemben vett tisztviselőket illeti, [3]) az Areopagusnak és az ötszázak tanácsának ilyetén jogára kell gondolni.

Hogy az Areopagus és a tanács által kivethető pénzbüntetés mint valóságos ἐπιβολή veendő számba, ezt már azon tény is kétségtelenül bizonyítja, hogy mindkét testület ebbeli joga bizonyos határok közé volt szorítva. Azon esetről, a melyben az Areopagus által kivethető ἐπιβολή szerepel, a maga helyén már tettünk említést. [4]) Ezuttal csak azon szavakra akarjuk olvasóinkat figyelmeztetni, a melyekkel a szónok az eset elbeszélését kiséri: «οὐ γὰρ αὐτοκράτορές εἰσιν, ὡς ἂν βούλωνται Ἀθηναίων τινὰ κολάσαι». Hogy mennyi lehetett azon pénzbirságnak maximuma, a melynek kivetésére az Areopagus jogosítva volt, erről csak gyanítgatásnak van helye; [5]) annyi azonban bizonyos, hogy igen magasra nem terjeszkedhetett.

Szerencsésebb helyzetben vagyunk már, a mi az ötszázak

---

birság megkülönböztetésében tanácsos elővigyázattal eljárni. Lysias pro milite beszédében felváltva ζημία és ἐπιβολή a hadvezérektől kivetett birság neve.

[1]) Suidas, Ἐπιβολή· ἐστιν ἡ ὁριζομένη ζημία (e szó itt tág értelmében büntetést, τίμημα, jelent) .... τισὶ τῶν τὰ δημόσια μὴ καλῶς διοικησάντων.

[2]) A phylarchoknak a hadvezér által fennebb említett megbirságolása mint Attika határain kivüli és a hadi törvények tekintete alá való eset itt nem vehető számba.

[3]) Mert Suidas ugyanott az ἐπιβολή másféle tárgyáról is tesz említést.

[4]) Demosthenes ama helyén (in Neaer. 1372) egy második archon megbirságolásáról van szó, ... ἡ βουλὴ ἡ ἐν Ἀ. π. .... ἐζημίου τὸν Θεογένην. Az «ἐζημίου» szóból nem szabad azt következtetni, hogy a megbirságolás neve ζημία volt! V. ö. 61 l. 3. jegyz. Különben ezen esetben sem hajtatott be a pénzbirság, mert (id. ibid. 1373.): ἐπαύσαντο οἱ Ἀρεοπαγῖται κρίνοντες τὸν Θ., καὶ ὀργιζόμενοι αὐτῷ, καὶ συγγνώμην εἶχον ἐξαπατηθέντι»

[5]) Dinarchus (in Dem. 56.) arról szólván, hogy az Areopagus saját tagjait birságolta meg, szintén elhallgatja az összeget. Nagyon csekély semmi esetre sem lehetett, mint ezt (57) a «τὴν τιμωρίαν μείζω νομίζοντες εἶναι τῆς ... ἁμαρτίας» szavak mutatják.

tanácsa által kivethető ἐπιβολή-t[1]) illeti. Ennek maximuma ugyanis 500 drachma volt; ez a szónokok és szótárírók alapján egyaránt bizonyos.[2]) Hogy milyen körülmények között alkalmazhatta a tanács ezen birságot a tisztviselők ellenében is, erre nézve elég lesz talán az olvasót a már előadottakra utalnunk.

Ezen birság azonban, a melynek kivetésére e két forum jogosítva volt, elenyésző csekélység azon roppant pénzbüntetésekhez, a melyekre a nép szokta a népgyülésen vagy törvényszéki végzés utján épen különösen államférfiait, vagy hadvezéreit politikai jellegű bűntényeikért elitélni. Cephisodotus hadvezért kedvezőtlen békeföltételei miatt öt talentum birságban marasztalta el a nép,[3]) tehát hatvanszor akkora pénzbüntetésben, mint a mekkorának kivetésére a tanács jogosult volt. De ez még mindig csekélység. A Harpalus-féle ügyben Demosthenes a Heliæa által ötven talentum bírságra itéltetett. Ugyanekkora összeg miatt halt meg Miltiades a börtönben;[4]) s mint az efféle büntetések maximumát,[5]) azt említjük még fel, a melylyel Timotheus, a kitünő hadvezér, Conon fia, Aristophon vádjára sujtatott; ez száz talentumból állott.[6])

Mielőtt a többi büntetésnemekre áttérnénk, még egy kérdésben kell állást foglalnunk, a mely két szempontból is értekezésünk tárgyára vonatkozik; egyrészt, mert tisztviselők vétségét feltételezi, másrészt, mert az ἐπιβολή kivetésének kérdésével szoros kapcsolatban áll.

Pollux szótáriró ugyanis azt állítja, hogy Athene istennő kin-

---

[1]) Hogy a neve ἐπιβολή, ezt l. Polluxnál VIII, 51—52, az εἰσαγγελία előadásában: «... κἂν μὲν μέτρια ἀδικεῖν δοκῇ, ἡ βουλὴ ποιεῖται ζημίας ἐ π ι β ο λ ή ν ....» stb.

[2]) L. kül. Demosth. in Everg. et Mnesib, 1152, a mely általában a főhely, a tanács elé terjesztett εἰσαγγελία-t illetőleg: «πότερα δικαστηρίῳ παραδοίη ἢ ζημώσειε ταῖς πενταχοσίαις, ὅσου ἦν κυρία κατὰ τὸν τόμον....» stb.

[3]) Demosth. in Aristocrat. 676: «ἀπεχειροτονήσατε μὲν τὸν στρατηγὸν, πέντε ταλάντοις δ' ἐζημιώσατε, τρεῖς δὲ μόναι ψῆφοι διήνεγκαν τὸ μὴ θανάτου τιμῆσαι».

[4]) Herodot. VI. 136.

[5]) Isocrat. de permutat. 129.: «.... Τιμόθεον δὲ τοσούτοις ἐζημίωσε χρήμασιν (ἡ πόλις), ὅσοις οὐδένα πώποτε τῶν προγεγενημένων». A dolog 354-ben Kr. e. történt.

[6]) Dinarch. in Dem. 14.: «Καὶ Τιμωθέῳ ... ἑκατὸν ταλάντων ἐτιμήσατε, ὅτι χρήματ' αὐτὸν 'Αριστοφῶν ἔφη παρὰ Χίων εἰληφέναι καὶ 'Ροδίων ....» V. ö. Demosth. adv. Timoth. 1187 és kk.

csének pénztárnokai (οἱ τῆς θεοῦ ταμίαι, vagy ταμίαι τῶν ἱερῶν χρημάτων τῆς Ἀθηνᾶς) jogosultak voltak az ἐπιβολή-t megsemmisíteni, ha a tisztviselők igazságtalanúl vetették volna ki valakire.[1])

Már hogy ezen állítás, mint Bœckh teszi, betüszerinti értelemben nem vehető, az bizonyos. Részünkről Heffter szavait (419. l. 14. jegyz.) figyelembe véve, — a ki Lysias idevonatkozó helyéről (pro milite 7.) azt állítja, hogy valószinűleg ennek félreértéséből jutott Pollux az említett véleményhez, — azt hiszszük: hogy mindenek előtt Pollux ezen helyét a törvényszéki vagy épen népgyülési végzésekből eredő pénzbüntetésekre érteni nem szabad; hogy továbbá a tamiasok, és ha ezek, úgy valószinűleg a praktorok is a megkárosított magánember panaszára egyes tisztviselők ἐπιβολή-it illetőleg a kivető tisztviselővel[2]) tárgyalásba bocsátkozhattak; de harmadszor, hogy azon esetre, ha az ἐπιβολή-t kivető tisztviselő annak feljegyzéséhez tovább is ragaszkodott, az ügy törvényszék elé került.[3]) Egyszóval: a tamiasoknak, és talán a praktoroknak ilyféleképen korlátolt jogát Platnerrel (II. 112 és kk.) nagyon érthetőnek és czélszerűnek tartjuk a tisztviselők birságoló hatalmából eredő tulságok és kihágások ellenőrzésére, de más részről azt hiszszük, hogy a tisztviselők ἐπιβολή-ját csak legalább is a megszégyenülés koczkáztatása mellett kifogásolhatták.[4])

*

[1]) Pollux, VIII. 97. Ταμίαι τῆς θεοῦ: ... εἶχον ... ἐξουσίαν καὶ ζημίαν ἀ φ ε λ ε ῖ ν, εἰ ἀδίκως ὑπὸ τῶν ἀρχόντων ἐπιβληθείη.

[2]) Lys. pro mil. 7. pontjában τὴν γραφὴν helyett Westermannál τὴν ἐγγραφὴν-t olvasunk.

[3]) V. ö. Meier és Schoem. 32. l. 10. jegyz.; 36. l. és 27. jegyz.

Meglepetéssel olvastuk már nézetünk tisztázása után Pollux Hemsterhuis-féle kiadásának VIII. 97 helyéhez *Kühn* következő szavait, a melyek értelmében a kérdés már a múlt század elején ügyesebben volt megfejtve, mint a négy modern iró munkáiban: «Quaestoribus mulctam tabulae inscriptam tradebant Archontes (helyesebben: magistratus); illi iterum examinabant, quo iure irrogata esset; et sententia Archontum (magistratuum) approbata, reus mulctae referebatur in aerariorum numerum: si minus placeret mulctae impositio, agebant ante cum Archontibus (magistratibus), ut mulctam delerent, quod si abnuerent, ad judices itum est, ut controversia finiretur ipsorum sententiis. Mulctae vero ab ipsis statim judicibus profectae a quaestoribus sine ulteriori examine admittebantur».

[4]) V. ö. Scheibe, Lysias orat.[2] praef. LXXXI: «qui (praefecti aerarii) causa cognita poenam *suo periculo* remittunt»; és magát Lysiast, pro mil. 7: «οἱ δὲ ταμίαι οὐδὲν ὅμοιον τοῖσδε (τοῖς στρατηγοῖς) διανοηθέντες, ἀνακαλε-

A számüzésről legelőször is azt kell megemlítenünk, hogy ámbár önálló büntetésképen, saját neve alatt is szerepelt, a pénzbirságtól még e ritka esetben is elválaszthatatlan volt, a mennyiben vele mindig együtt járt a bünösök vagyonának elkobzása is: Ha az alkalmazás különböző okait mellőzzük, épen ebben rejlik a főkülönbség, a mely miatt az úgy nevezett ὀστρακισμός-szal összezavarni nem szabad.[1]) Emez politikai intézkedés volt, a melynek rendkivül elterjedt használata nemcsak büntető jelleget nem adott, hanem a megtiszteltetés egy nemét kellett bizonyos szempontból arra nézve képeznie, a kit ért. A számüzés, mint büntetés, abban is különbözött az ὀστρακισμός-tól, hogy örök időkre szólt, és bizonyos tartózkodási helyet nem jelölt ki az elmarasztalt számára. Ilyen büntetés érte Philocles parancsnokot a Harpalus-féle ügy miatt.[2])

Látjuk tehát, hogy mint önálló büntetés is együtt járt a pénzbirsággal; de valószinűleg még sokkal gyakrabban lehetett emennek következménye. S innen magyarázhatók meg azon roppant pénzbüntetések, a melyekkel a különben vagyontalan tisztviselőket sujtották, a mennyiben ezeknek értelme vagy örökös becstelenségben,[3]) vagy örökös számkivetésben állott. Timotheusra nézve, ki olyan vagyoni állapotok között élt, hogy aránylag csekély kölcsönök fejében egész vagyona el volt zálogosítva,[4]) mi egyéb jelentőséggel bírhatott az említett száz talentumos bírság, mint hogy a fizetés elől számüzetésbe meneküljön. Demosthenes, mint említettük,

---

σάμενοι τοὺς παραδόντας τὴν ἐγγραφὴν (Westerm. γραφὴν: Scheibe) ἐσκοποῦντο τῆς αἰτίας τὴν πρόφασιν. ἀκούσαντες δὲ τὸ γεγενημένον, ἐννοῦντες οἷα πεπονθὼς ἦν, τὸ μὲν πρῶτον ἔπειθον αὐτοὺς ἀφεῖναι, διδάσκοντες ὡς οὐκ ἐπιεικὲς εἴη τῶν πολιτῶν τινας δι' ἰδίας ἔχθρας ἀναγράφεσθαι, ἀποροῦντες δὲ μεταπεῖσαι αὐτούς, τὸν παρ' ὑμῶν κίνδυνον ὑποστάντες ἄκυρον τὴν ζημίαν ἔκριναν». A valószinüleg megromlott 11. és 12. pont is megmagyarázható, bár igen zavarosnak látszik. Ebben, ha a törvényszéki végzésből eredő pénzbirságot sem irták volna fel a sáfárok, úgy látszik, csak *feltételesen* van állítva, hogy ezt büntetés és felelősség nélkül tehették volna.

[1]) Suid. s. v. ὀστρακισμὸς és Schol. in Aristoph. Vesp. 947.

[2]) Demosth. epist. III. 32; v. ö. Blass, Dinarchi orat., praef. XX.

[3]) Mint említni fogjuk, a nép különös ingerültsége esetén ezen becstelenséghez még börtön is járulhatott.

[4]) L. különösen Demosth. in Timoth. 1187: «ἡ μὲν γὰρ οὐσία ὑπόχρεως ἦν ἅπασα, καὶ ὅροι αὐτῆς ἕστασαν, καὶ ἄλλοι ἐκράτουν . . .» stb.

szintén a számüzetést választotta, habár a reá rótt ötven talentum birságot valószinüleg ki tudta volna fizetni.[1])

2. §. A becstelenségről és a börtönről.

E büntetésnemekről különös tekintettel a tisztviselők bűntényeinek megtorlására csak igen keveset mondhatunk. A becstelenség mint a törvény által előre kiszabott büntetés még érthető, de arra egyetlen egy esetünk sincs, hogy népgyülési vagy törvényszéki végzés utján elsőrendü büntetés gyanánt alkalmaztatott volna. Ezért és egész természetéből folyólag kétségtelen, hogy csak másodrangú szerepet viselt, a mennyiben inkább más büntetésnek következménye volt. Nevezetesen tudjuk, hogy az említett forumok részéről pénzbirságra vagy ἐπιβολή-ra itélt egyén, ha azt nyomban le nem fizette, mint az államnak adósa valószinüleg egyszerü nyilvános kihirdetés utján (ἀνακηρύξαι),[2]) sőt talán a nélkül is, becstelenné vált,[3]) s ez az oka, hogy miért választotta a fizetéskép-

---

[1]) A φυγή ilyen felfogásának helyességére bizonyítékot képez Hyperid. in Demosth. 23. (21.) 28. és kk. (Blass.): «. . . τῶν . . . . ἰδιωτῶν ἐάν τις ἀρχήν τινα ἄρχων δι' ἄγνοιαν ἢ δι' ἀπειρίαν ἁμάρτῃ τι, οὗτος ὑπὸ τούτων καταρρητορευθεὶς ἐν τῷ δικαστηρίῳ ἢ ἀποθανεῖται ἢ ἐκ τῆς πατρίδος ἐκπεσεῖται. . .» a mi annyit jelent: «vagy halálra itélitek, vagy akkora pénzbirságban marasztaljátok el, hogy kifizetni nem tudja, s számüzetésbe megy.» Mert lehetetlen, hogy Hyperides a pénzbirságról máskülönben meg ne emlékezett volna.

[2]) V. ö. Platner, I, 433.

[3]) Hogy ez a τιμητὸς ἀγών-oknál is így volt, erre nézve v. ö. Demosthen. in Neaer. 1347 . . . . πεντεκαίδεκα ταλάντων ἐτιμᾶτο, ἵνα ἀτιμώσειεν αὐτὸν καὶ παῖδας τοὺς ἐκείνου καὶ τὴν ἀδελφὴν τὴν ἐμὴν . . . ἡ μὲν γὰρ οὐσία οὐδὲ τριῶν ταλάντων πάνυ τι ἦν, ὥστε δυνηθῆναι ἐκτῖσαι τοσοῦτον ὄφλημα, stb. Demosth. in Leptin. 504. helye ezen felfogással ellentétben látszik állani; e hely így szól: «. . τῶν τὰ δεινόταθ' ἡμᾶς ἀδικούντων ἐν ἑκάστῳ τίμημ' ὑπάρχει διὰ τὸν νόμον, ὃς διαῤῥήδην λέγει· «μηδὲ τίμημα ὑπάρχειν ἐπὶ κρίσει πλέον, ἢ ἕν, ὁπότερον ἂν τὸ δικαστήριον τιμήσῃ, παθεῖν ἢ ἀποτῖσαι, ἀμφότερα δὲ μὴ ἐξέστω». ἀλλ' οὐχ οὗτος ἐχρήσατο τούτῳ τῷ μέτρῳ ἀλλ' . . . «ἄτιμος ἔστω» φησὶ «καὶ ἡ οὐσία δημόσια ἔστω» δύο τιμήματα ταῦτα» stb. Csakhogy egyrészről nem is állítjuk, hogy a törvényszék mondta volna ki a becstelenség büntetését, hanem ezt a pénzbirság természetes következményének tartjuk, másrészről meg nem szabad elfelednünk, hogy nem történetirókkal, hanem szónokokkal, ügyvédekkel van dolgunk. Ilyféleképen magyarázandók még különben ugyancsak Demosthenes szavai a prytanok és proëdrusok ἔνδειξις útján való feljelentésében. L. fellebb. (Dem. in Timocrat. 706—707.)

telen megbirságolt egyén inkább a számüzetést az Attikában való életnél.[1])

*

A börtön sem számitható az elsőrendű büntetések közé, a mennyiben a börtön ilyféle alkalmazásának (δεσμ. ἐπὶ κρίσεσιν) egyáltalában semmi nyoma nincs a tisztviselőkkel szemben; úgy látszik, csak azon esetre volt használatban, ha a pénzbirságra itélt, de azt le nem fizető tisztviselőt fizetésre akarták kényszeríteni, különösen ha a nép gyanakodott az elmarasztaltra, hogy igazságtalan úton szerzett vagyonából még a sokszor roppant nagyságú birságot is képes kifizetni (δεσμ. ἐπὶ χρήμασι). Erre Miltiades és Demosthenes és mások esetei szolgálhatnak példáúl (l. lenn). Ezen kivül, mint többi közt az arginusæi hadvezérek esete bizonyítja, a börtön vizsgálati fogságúl is használtatott.[2])

---

[1]) Kérdés tárgya lehet még, hogy meddig tarthatott ezen becstelenség? Általában addig, míg azon ok, mely azt maga után vonta, létezni meg nem szünt (v. ö. pl. Demosth. adv. Macartat 1069. a végén). Azért irtuk, hogy a kifizethetetlen birságra itélteknél örökre, hacsak a nép a supplicatioról szóló törvény értelmében több mint 6000 attikai polgár szavazata útján szőnyegre nem hozta a megkegyelmezés ügyét. (Demosth. in Timocrat 714—715). Ellenkező esetben a becstelenség még az örökösökre is kiterjedt. L. kül. Demosth. in Androt. 603—604: «κληρονόμον γάρ σε καθίστησιν ὁ νόμός τῆς ἀτιμίας τῆς τοῦ πατρός» stb. V. ö. 66. l. 3. jegyz. és még: Dem. in Timocrat. 762. a végén; in Theocrin. 1322, 1326; adv. Macartat. 1069. a végén.

[2]) A főhely a börtönbüntetésre Demosth. in Timocrat. 741. és kk.: «καίτοι καὶ ἐπὶ χρήμασιν ἤδη τινὲς ἐδέθησαν, καὶ ἐπὶ κρίσεσιν, ἀλλ' ὅμως ὑπέμενον... τοὺς μὲν οὖν πρὸ Εὐκλείδου ἄρχοντος ἐάσω καὶ τοὺς σφόδρα παλαίους.... ἀλλὰ μετ' Εὐκλείδην ἄρχοντα, ὦ ἄνδρες δικασταὶ, πρῶτον μὲν Θρασύβουλον τὸν Κολλυτέα πάντες μέμνησθε δὶς δεθέντα ἀμφοτέρας τὰς κρίσεις ἐν τῷ δήμῳ·.... ἔπειτα Φιλέψιον τὸν Λαμπτρέα. ἔπειτα 'Αγύρριον τὸν Κολλυτέα, ἄνδρα χρηστὸν καὶ δημοτικὸν.... καὶ ἐγένετο ἐν τῷ οἰκήματι τούτῳ πολλὰ ἔτη, ἕ ω ς τ ὰ χ ρ ή μ α τ α ἀ π έ τ ι σ ε ν ἃ ἔ δ ο ξ ε τ ῆ ς π ό λ ε ω ς ὄ ν τ α ἔ χ ε ι ν. καὶ ἐπ' ἐκείνῳ Καλλίστρατος stb.... καὶ Μυρονίδης ὁ 'Αρχίνου υἱός.... stb. καὶ οἱ ταμίαι ἐφ' ὧν ὁ 'Οπισθόδομος ἐνεπρήσθη, καὶ οἱ τῶν τῆς θεοῦ καὶ οἱ τῶν ἄλλων θεῶν, ἐν τῷ οἰκήματι τούτῳ ἦσαν, ἕ ω ς ἡ κ ρ ί σ ι ς α ὐ τ ο ῖ ς ἐ γ έ ν ε τ ο. καὶ οἱ περὶ τὸν σῖτον ἀδικεῖν δόξαντες, καὶ ἄλλοι πολλοὶ....» stb. Itt van példa az általunk előbb említett nemre is (v. ö. még id. ibid. 721, 733, in Mid. 529. Plato, Apolog. Socr. 37. B. C.) az utóbbira is. (Az arginusaei hadvezéreket illetőleg l. Xenoph. Hist. graec. I, 7, 20. «δεδεμένον ἀποδικεῖν ἐν τῷ δήμῳ». Plato említett helyéből (v. ö. még Dinarch. in Aristog.

3. §. *A halálbüntetésről.*

Említettük, hogy a Draco és Solon-féle törvényhozástól a tíz szónok koráig a halálbüntetés alkalmazása tekintetében nagy változás állott be. A practicus görög biró belátta azt, hogy sokkal több anyagi haszna van az államkincstárnak a pénzbüntetésből, mint a mennyi moralis haszon a bűnösöknek halálbüntetés által való elrettentéséből ered. Plato törvényei szerint halálbüntetéssel azok sujtandók, a kikről azt hiszi a törvényhozó, hogy egészen javithatlanok, hogy maguknak sincs már hasznukra, ha tovább élnek, s másoknak is kétszeres hasznot hajtanak azon esetre, ha meghalnak; mert egyrészt elrettentő példáúl szolgálnak, másrészt gonosz embertől szabadítják meg az államot. Csak ilyenek ellenében kell, úgymond, a halálbüntetéshez fordúlni; másokkal szemben pedig semmi esetre.[1]) Plato e szavaiban már észrevehető az átmenet Demosthenes nézetére, ki különösen két helyen szól elvileg a halálbüntetésről; de ő már mindakét helyen úgy nyilatkozik, hogy a halálbüntetés csak rabszolgának való; a szabad embert épen az különbözteti meg a rabszolgától, hogy míg ennek testével kell lakolnia bűntényeért, addig amazt pénzbüntetéssel illő és szokásos sujtani; velök szemben a halálbüntetéshez csak a legutolsó esetben kell fordulni.[2])

S valóban, úgy találjuk, hogy Demosthenes korában a pénzbüntetés a tisztviselők bűntényeinek megtorlásában is egészen háttérbe szorította már a halálbüntetést; ha akadunk is szórványosan példáira, jobbára nem a törvényszék mondja ki az itéletet,[3]) hanem már a felingerült nép határozza el a népgyűlésen, míg más büntetésnemeknél, de különösen a pénzbirságnál inkább a törvényszékre szokta bízni a büntetés kimondását. Az arginusæi hadvezérek esete, Ergoclesnek, Thrasybulus tiszttársának,[4]) Antimachusnak,

9. és kk.) kétségtelen az is, hogy magánemberek ellen a börtön (mely Dinarchus említett helye szerint közös volt) büntetésül is használtatott.

[1]) Plato, Leges, p. 862.

[2]) Demosth. in Androt. 610; in Timocrat. 752, majdnem ugyanazon szavakkal.

[3]) V. ö. még Dinarch. in Dem. 55. és kk.; és Aeschin in Ctes. 10.

[4]) Lysias in Philocrat. 2.

Timotheus sáfárjának[1]) és Timagorasnak[2]) példái csak megerősíthetnek bennünket ebbeli véleményünkben.

A halálra ítéltek vagyona Cannonus psephismája szerint elkoboztatott.[3])

HARMADIK SZAKASZ.

Az ellenőrzésről a hivatal letételekor.

1. §. A hivatalról való számadás szükségességéről.

Alig volt intézkedés Attikában, a melynek általános érvényességére annyi nyomatékot helyeznének a források, mint épen a hivatalról való számadására;[4]) de hogy ezen érvényesség határairól épúgy, mint a számadásról általában biztosabb értesüléseink vannak, ezt még is csak Aeschines szónoknak köszönhetjük. Midőn ugyanis Ctesiphon Demosthenes megkoszorúzását hozta volt javaslatba, Aeschines támadásának egyik sarkpontját tudvalevőleg azon törvénybe helyezte, a mely szerint a hivataláról még felelős tisztviselő nem volt megkoszorúzható;[5]) úgy, hogy Ctesiphon elleni beszédének idevonatkozó részében ezentúl csak annak bebizonyítása volt a czélja, hogy Demosthenes Ctesiphon indítványakor még nem adott számot hivataláról, pedig az építkezési felügyelőség a felelősségnek alávetett hivatalok (ἀρχή) közé számítandó.[6]) 'Hogy

[1]) Dem. in Timoth. 1187: «οὕτω . . διέθεσαν ὑμᾶς κατηγοροῦντες, . . . ὥστ' Ἀντίμαχον . . . ἐν τῷ δήμῳ ἀπεκτείνατε, καὶ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ ἐδημεύσατε . . . stb.

[2]) Xenoph. Hist. graec. I. 7, 20: v. ö. 1. jegyzet.

[3]) Dem. de fals. leg. 350.

[4]) Andocid. in Alcibiad. 30. (a végén) és Schol. in Aristoph Equit. 822.

[5]) Aesch. in Ctes. 11.

[6]) E megkoszorúzás ügyében azon ritka szerencsés helyzetben vagyunk, hogy nemcsak egyoldalúlag ismerjük. a mennyiben tudvalevőleg Demosthenes replikája is fenmaradt a híres περὶ τοῦ στεφάνου czímű beszédben. Ha ezen beszéd idevonatkozó részét (263—267) Aeschines beszédével összehasonlítjuk, azt tapasztaljuk, hogy Demosthenes Aeschinesnek azon állítását, a melyre a vita alapítva van, hogy t. i. a hivataláról még felelős nem koszorúzható meg, ellenmondó példák említésével tagadja. De ez reánk nézve ezúttal mellékes; a fődolgot, hogy ugyanis mint építkezési felügyelő számadásra kötelezve volt, nemcsak elismeri, hanem azt állítja, hogy a számadást annak rendje szerint be is adta. L. kül. Dem. de cor. 266 Τούτων ἕκαστος, Αἰσχίνη, τῆς μὲν ἀρχῆς ἧς ἦρχεν ὑπεύθυνος ἦν, ἐφ' οἷς δ' ἐστεφανοῦτο, οὐχ ὑπεύθυνος. οὐκοῦν οὐδ' ἐγώ· ταυτὰ γὰρ δίκαιά ἐστί μοι περὶ τῶν αὐτῶν τοῖς

milyen úton halad a szónok, míg végre az összes hivataloknak értekezésünk elején említett hármas felosztásához érkezik, a melyet törvényben gyökerezőnek mond, erre nézve magára a beszédre utaljuk olvasóinkat.[1]) E felosztás szerint, mint már említettük, három nemét különbözteti meg a tisztviselőknek; az első osztályba sorozza a sors utján és kézfölemeléssel választottakat; a másodikba azokat, a kik harmincz napon túl szerepelnek valamely nyilvános ügyben, (ilyenek a közmunkák felügyelői is); a harmadikba pedig mindazokat, a kik választás útján a törvényszékeknél való elnökösködésre jogot nyertek. A két utóbbi osztály hivatalnokait azonban nem az egész nép, hanem az egyes phylek és demosok választották;[2]) ezeket a szónok, mint említettük, *αἱρετοὶ* név alatt foglalja össze, és a számadásra ép úgy kötelezetteknek tartja őket, mint az előleges vizsgálat kiállására.[3])

Egyáltalában senki sem mentes tehát a felelősségtől, úgymond e szónok is, ha valamely közérdekü ügyben szerepet viselt. S e tétele bebizonyítására ő maga is felemlít nehány tisztviselőt, a kiknek felelősségre vonása, mint mondja, legfeltünőbbnek látszik.[4]) Nemcsak a papokat, papnőket és a trierarchusokat, hanem még az Areopagust[5]) és az ötszázak tanácsát[6]) is felelőssé tette, úgymond, hivataloskodásáról a törvényhozó. Részünkről hozzáteszszük még, hogy más források megemlékeznek a kilencz archon[7]) és ülnökeik,[8])

ἄλλοις δήπου. ἐπέδωκα· ἐπαινοῦμαι διὰ ταῦτα, οὐκ ὧν ὧν ἐπέδωκα ὑπεύθυνος. ἦ ρ χ ο ν· κ α ὶ δ έ δ ω κ ά γ ε ε ὐ θ ύ ν α ς ἐ κ ε ί ν ω ν, οὐχ᾽ ὧν ἐπέδωκα. νὴ Δί', ἀλλ' ἀδίκως ἦρξα; εἶτα παρὼν, ὅτε με εἰσῆγον οἱ λογισταὶ, οὐ κατηγόρεις;

[1]) Aesch. in Ctes. 9—29.

[2]) Demosthenest a Pandionis phyle. Aesch. in Ctes. 31.

[3]) Aesch. in Ctes. 29, 30.

[4]) Aesch. in Ctes. 17—20; kül. 17: διδάξω δ' ὑμᾶς πρῶτον ἐπὶ τῶν παραδόξων . . stb.

[5]) Platner (I. 37.) Aeschines ezen helyéhez némi kétséget füz, a mennyiben azt hiszi, hogy a számadás az Areopagus birói működésére nem vonatkozhatott. Heffter (41, kk.) szintén csak e tanács közigazgatási teendőire érti, s Petitussal szemben egyenesen tagadja, hogy évenként számadással tartozott volna. Részünkről jobbnak látjuk Meier és Schoemannal (216. l. 11. jegy.) e tárgyban teljes tudatlanságunkat bevallani.

[6]) Egyes tanácsnok felelősségre vonásáról l. Demosth. in Androt. 605. Az egészről legjobban Platner szól (I, 343, kk.)

[7]) Pollux VIII. 118, Οἱ δὲ ἐννέα ἄρχοντες, οἳ καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν μετὰ τὸ δοῦναι τὰς εὐθύνας ἀεὶ τοῖς Ἀρεοπαγίταις προσετίθεντο, és más már említett helyek

[8]) Harpocr. s. v. πάρεδρος.

a piaczi és városi felügyelők,[1]) a diæteták,[2]) a követek,[3]) a hadvezérek[4]) s végre a tizenegyek[5]) felelősségrevonásáról is.

2. §. A felelősségrevonásnál szokásos eljárásról.

Még mielőtt az idevonatkozó csekély számú adatok rendszerezését részünkről is megkisérlenők, már eleve meg kell említenünk abbeli véleményünket, hogy ezen adatok akár az eljárást intéző tisztviselőket, akár ezeknek illetőségét, akár magát az eljárást tekintve annyira fogyatékosak, s e mellett egymásnak nagyrészt annyira ellenmondók, hogy a rendelkezésünkre álló források mellett kielégítő módon aligha lesznek valaha összefoglalhatók.

A mi a vizsgálatot intéző tisztviselők kérdését illeti, ha Harpocratio és Photius tudósítását elfogadjuk, a következő tisztviselők szerepeltek a felelősségrevonás alkalmával: a törzsenként sors által választott tíz logista (λογισταὶ)[6]) és hasonló számú[7]) ügyészeik (συνήγοροι);[8]) továbbá a szintén sors által választott tíz euthyn (εὔθυνοι)[9]) és ezek ülnökei (πάρεδροι), Photius szerint kettenként egy-egy euthyn mellé kisorsolva.[10])

[1]) Dem. in Timocrat. 735 ..... εἰ μέν τις ἀγορανόμος ἢ ἀστυνόμος ἢ δικαστὴς κατὰ δήμους (községi biró) γενόμενος κλοπῆς ἐν ταῖς εὐθύναις ἥλωκεν ... Mint csekély fontosságú tisztviselők a követekkel vannak szembeállítva.

[2]) Schol. ad Dem. in Mid. 542, 15; οἱ διαιτηταὶ ἐν τῷ Σκιροφοριῶνι τὰς εὐθύνας δίδωσι .... ἔδει ... τοὺς τὰ κοινὰ διοικοῦντας εὐθύνας διδόναι τῶν πεπραγμένων. ἐξιόντος δὲ τοῦ ἐνιαυτοῦ πρῶτον ἀπὸ τῶν διαιτητῶν ἤρχοντο· μικρότερα γὰρ ἦν τὰ ὑπ' αὐτῶν διοικούμενα. Aristoph. Vesp. 587. verse talán a heliastákra értendő. Különben l. Télfy, C. J. A. comm. ad 579. Heffter (41. l.) az Aristophanes-féle sort az Areopagusra érti.

[3]) Anonym. arg. in Demosth. de falsa leg. 338: Ἰστέον .... ὅτι μετὰ τὴν πρεσβείαν ἕκαστος τῶν πρέσβεων εὐθύνας ἐδίδου. V. ö. a beszédben 406, és Suidas s. v. εὐθύνη.

[4]) Lysias in Alcib. 38. Demosth. adv. Timoth. 1191.

[5]) Lysias in Theomnest. 16..... εἰ ... ὁ δεθεὶς εἰσελθὼν ἐν ταῖς εὐθύναις τῶν ἕνδεκα κατηγοροίη .... stb.

[6]) Harpocr. s. v. λογισταὶ.

[7]) Photius, Lex. Rhet. p. 672, 20. Meier conjecturájával. L. Télfy C. J. A. comm. ad 281. Bekker Anecd. graec. I. p. 301.

[8]) Harpocr. s. v. εὔθυνοι.

[9]) Az εὔθυνοι és πάρεδροι hivatalnokokat illetőleg tudósitásainkban olyan ellenmondások vannak, a melyeket hallgatással mellőznünk lehetetlen. A zavarnak különösen két indoka van, amelyek a logistákra és euthynokra közvetlenül, az ülnökökre pedig közvetve vonatkoznak.

De már azon további kérdesre, hogy miben különbözött a logisták illetékessége és müködési köre az euthynokétól vagy ezek

Először igen feltünő azon körülmény, hogy későbbi szónokok (Demosth. de cor. 268; π. παραπρ. 406; Aesch. in Tim. 107; in Ctes. 15) csak a logisták-ról, a korábbiak pedig (Andocides, Lysias) csak az euthynokról tesznek említést; úgy, hogy könnyen azon gondolatra lehetne jönni, miszerint a logisták és az euthynok egymás mellett sohasem léteztek, hanem vagy hogy a logisták később az euthynok helyére léptek, (Meier és Schoem. 101) vagy hogy a «λογισταὶ» és «εὔθυνοι» féle megnevezés ugyanazon tisztviselökre felváltva használtatott. Ennek azonban határozottan ellenmond Harpocratio azon helye, amelyen a mi felsorolásunk alapult, (s. v. λογισταὶ): «διείλεκται περὶ τούτων Ἀριστοτέλης ἐν τῇ Ἀθηναίων πολιτείᾳ ἔνθα δείκνυται, ὅτι διαφέρουσι τῶν εὐθυνῶν.» Az említett nehézség magyarázatául azon felfogást ajánljuk, a mely szerint pl. Andocides következő helyén (de myst. 78): «ὅσων εὔθυναί τινές εἰσι κατεγνωσμέναι ἐν τοῖς λογιστηρίοις ὑπὸ τῶν εὐθύνων ἢ τῶν παρέδρων» az «εὐθύνων» szó alatt a logisták és euthynok összefoglalva, a «παρέδρων» szó alatt pedig a tulajdonképeni euthynok ülnökei értendők. Valószinüvé lesz ezen magyarázat akkor, ha a kétféle tisztviselök megnevezésével a λόγον καὶ εὐθύνας διδόναι féle kifejezésnek használatát összehasonlítjuk. Hogy a λογισταὶ és λόγος közt egyrészről, az εὔθυνοι és εὐθύνη vagy εὔθυνα közt másrészről összefüggésnek kellett lennie, az bizonyos; de hogy ezen összefüggés nagyon szembetünő nem lehetett, azt kétségtelenné teszik azon helyek, amelyekben, ámbár csakis a logistákról tesznek említést, mégis csupán az εὐθύνας δοῦναι féle kifejezés szerepel. (l. pl. Demosth. π. παραπρ. 406, Harpocr. s. v. λογισταὶ stb.) Hihető tehát, hogy valamint az εὔθυναι szó, mint általánosabb jelentményü (belőle képző lött ὑπεύθυνος szó is, nem a λόγος féle megnevezésbő!) a hivatalról való számadást egész terjedelmében is tényleg jelenthette, úgy az εὔθυνοι megnevezés is általában a felelősségre vonást intéző mind a két féle fötisztviselők megjelölésére használtatott. S ezzel az említett körülményb l származó nehézség valamiképen meg volna szüntetve.

A második nehézségre Pollux egy helye ad okot. Ha azonban ezen különben fölöttébb gyanús helyet Hemsterhuis eredeti szövege szerint fogadjuk el, (VIII. 100) «. . . Οἱ δὲ Εὔθυνοι, ὥσπερ οἱ πάρεδροι, τοῖς ἐννέα ἄρχουσι προσαιροῦνται. Οὗτοι δ'εἰσπράσσουσι καὶ τοὺς ἔχοντας.» akkor e Polluxtól említett euthynok egészen más tisztviselöknek tünnek fel, mint a hivatalnokok felelősségre vonásánál szereplö euthynok. Ezen magyarázatunkat sok körülmény indokolja. Nevezetesen: hogy ezen tisztviselöket a Pollux codexek külön czim nélkül, nyomban a poleták után, tehát nyilvánvalólag nem azon a helyen emlitik meg, ahol az ember a számadást intéző euthynok megemlítését várná; hogy Pollux ezen utóbbi euthynokról a maga helyén (VIII. 45.) már előbb említést tett; továbbá, hogy arról, miszerint az általa itt (VIII. 100) említett εὔθυνοι nevü tisztviselöknek a hivatalnokok felelősségre vonásánál szerepök lett volna, Pollux egyetlen egy szóval sem emlékszik meg; s végre, hogy arról, miszerint a felelősségre-vonásnál szereplő euthynok akármiféle pénznek behajtására jogosítva lettek volna, semmi más forrásból tudomásunk nincsen. Hogy kétféle tiszt-

ülnökeiétől,*) a forrásokból merített érvekkel támogatott választ adni teljes lehetetlenség; épen azért e tekintetben az eddigi hozzá-

viselők ugyanegy névvel jelöltettek meg, az sem volna épen hallatlan dolog, mert hiszen Pollux két olyan logistáról is szól (VIII. 99.) akik a mi logistáinktól kétségtelenül különböztek. Pollux e helye tehát nem érdemelné meg, hogy nagy fontosságot tulajdonítsunk neki (úgyis csonka) ha t. i. az általunk közölt magyarázat elfogadható volna; de nem mellőzhetjük felemlíteni, hogy eddig (talán dr. Télfy kivételével) minden e tárgyról szóló iró azonosította ezen euthynokat a tisztviselők felelősségre vonásánál szereplő euthynokkal, s a helyett, hogy Pollux szövegét más hivatalnokokra vonatkoztatta, vagy romlottnak tekintette volna, inkább saját czéljához képest változtatta meg. *Petitus*, comm. in Leg. Att. l. III. tit. II. p. 308: «λογισταὶ sunt κληρωτοὶ: εὔθυνοι autem προσαιροῦνται. Logistae sunt *tamquam* novem archontes; Euthyni sunt *tamquam* Paredri Novem Archontum, et assi lent Logistis; itaque ubi indicatum est Magistratus potestate decedentes aliquid publica debere, id ab illis exigunt: εἰσπράσσουσι δὲ τοὺς ἔχοντας, id est τοὺς ὀφείλοντας τῇ πόλει. Quare mirum non est, si utrisque εὐθύνας adscribunt.» Petitus tehát Pollux szövegét más interpunctióval olvassa: «οἱ δὲ εὔθυνοι, ὥσπερ οἱ πάρεδροι τοῖς ἐννέα ἄρχουσι, προσαιροῦνται. Οὗτοί δ' εἰσπρ. καὶ τοὺς ἐχ. (=ὀφείλοντας τῇ πόλει.)» — és a «προσαιροῦνται» szó után önkényesen λογισταῖς-t ért, holott e betoldás Pollux szövegébe véleményünk szerint egyáltalán nem indokolható. *Heffter* (374. l.) plane így szól: «Ihnen (den Logisten) waren die Euthynen in gleicher Zahl beigestellt, *durch freye Wahl der Logisten*, wie es scheint,» és szintén Pollux ily módon kiegészitett helyére hivatkozik, míg azt, hogy egyenlő számban voltak a logistákkal (10) Harpocratióból kellett vennie, a nélkül, hogy a tizes számnak az attikai törzsek számával való megegyezését feltünőnek találta volna. *Platner* (I, 339) meg épen kiindulópontúl használja tárgyalásában Pollux ezen helyét, és úgy olvassa, mint Petitus; sőt e hely kedvéért Photiusnak az euthynok számára és választására vonatkozó értesítését is kifogásolja, Harpocratio tudósítását pedig, úgy látszik, tudomásul sem veszi. Megjegyezzük e helyen, hogy dr. *Télfy* (C. J. A. 384. sz. a.) az euthynokat a sors által választott hivatalnokok közt sorolja föl, s Harpocratio általunk is felhasznált helyére hivatkozik. Ez így szól: «εὔθυνοι δέκα τὸν ἀριθμόν εἰσιν ἄνδρες, παρ' οἷς διδόασιν οἱ πρεσβεύσαντες ἢ ἄρξαντες ἢ διοικήσαντές τι τῶν δημοσίων τὰς εὐθύνας». (Még határozottabban Photius: εὔθυνος ἀρχὴ ἥν τις, ἐξ ἑκάστης φυλῆς δὲ ἕνα κληροῦσιν). Valószinü tehát ebből, hogy Télfy Pollux ama helyét nem fogadja el, az pedig bizonyos, hogy Heffterrel és Platnerrel az euthynok választását illetőleg nincs egy véleményen. *Meier és Schoemann* (100. l. 95., jegyz.) nem hiszik, hogy Polluxnál más euthynokról volna szó, de a helyet, úgy, ahogy hagyományozva van, szintén nem fogadják el, hanem Pollux szövegét így változtatják meg: «οἱ δὲ εὔθυνοι, οἷς, ὥσπερ τοῖς ἐννέα ἄρχουσι, πάρεδροι προσαιροῦνται.» Végre, hogy *Boeckh*, kinek kutatásai e téren alapvetők voltak, szintén a szóban levő euthy-

*) Az u. n. συνήγορος-ok szerepe Boeckh kutatásai óta elég világos. V. ö. fennebb közölt helyeket a későbbi említendőkkel.

vetésekhez kell utasítanunk az olvasót.[1]) Ha nem tulajdonitunk is Pollux egy helyének (VIII. 100) fontosságot, mint azt különösen Platner tette, a ki tárgyalásának kiinduló pontjáúl választotta, annyit számos egyéb töredékes tudósítások nyomán is el kell

nokra vonatkoztatja Pollux szavait, az onnan tünik ki, mert e helyre támaszkodva lehetségesnek mondja (Staatsh. I. 268. l.) hogy az euthynok kötelessége volt a hiányzó pénz behajtása.

Ami különösen az ülnökök (πάρεδροι) létkérdését illeti, említettük, hogy Platner (I. 340.) Photius azon helyét, amelyen a mi előadásunk főképen alapúlt, kifogásolja, s többi közt a πάρεδρος-okat az euthynokkal, mint a logisták ülnökeivel azonosítva nem tartja külön tisztviselőknek. Erre két érve van. Először Pollux vitás helye, amelyből, mint említettük, egész tárgyalása kiindúl; másodszor azon körülmény, hogy Photius, úgymond, az euthynokat is sors által választottaknak mondja, pedig ez csak a logistákról áll. Hogy mind a két érve megdönthető, az már az pedig mondottakból is kiderül; az első érv annyival inkább, mert Photius helye (εὔθυνος ἀρχή ἦν τις, ἐξ ἑκάστης δὲ φυλῆς ἕνα κλήρουσιν, τούτῳ δὲ δύο παρέδρους) összesen húsz ülnökről szól, míg az euthynok nemcsak Photius, hanem Harpocratio szerint is csak tizen voltak.

[1]) Legtöbb figyelmet e téren Boeckh kutatásai érdemelnek. Meier és Schoemann, mint mondják, szintén Boeckh nézetét tartják legvalószinübbnek; minthogy azonban ezen általuk is közölt nézet nem egészen egyezik meg a Boeckh-féle munka (Staatshaushaltung der Athener) általunk használt második kiadásában levő előadással, ebből az következtethető, hogy maga Boeckh is megváltoztatta nézetét e tárgyban az 1817-től 1851-ig terjedő hosszu idő alatt. Meier és Schoem. 101. l.: «... so ... bleibt uns nichts übrig, als zu bedauern, dass Harpocratio nicht auch das aufgenommen hat, *worin* der Unterschied bestanden habe; von allem was die Neueren (Petitus, III. 2, 6; Schneider in den Nachtr. z. Aristotel. Th. II. S. 503. ff.) darüber vermuthet haben, scheint uns noch die Böckh'-sche Ansicht die wahrscheinlichste zu sein, dass die Logisten die Oberbehörde gewesen seien, bei der jede Rechnung (λογισμός und λόγος) über verwaltete Gelder abgelegt wurde, dass aber, wo die materielle Richtigkeit der einzelnen Posten geprüft werden sollte, ferner zur Beurtheilung der Amtsführung überhaupt, in wie weit diese nichts mit dem Rechnungswesen zu thun hatte, welches alles mit dem Worte εὔθυνα oder εὐθύνη bezeichnet wird, die εὔθυνοι den Logisten zur Seite gegangen seien; die Euthynen wurden wieder von den Beisitzern unterstüzt, indem jedem Euthynen zwei Beisitzer zugewählt wurden. ...» Hogy az euthynok a hivatalos pénzeket behajthatták, ezt hinniök kell, mert (100. l. 95., jegyz.) Pollux VII. 100. helyét a szóban levő euthynokra vonakoztatják. Hasonlóképen szól Télfy is, (C. J. A. comm. ad. 277): «Logistae ... non sunt confundendi cum euthynis. Apud logistas ab omnibus magistratibus rationes reddebantur acceptae et expensae pecuniae; euthyni autem in reliquas muneris publici partes inquisiverunt.» Evvel szemben Boeckh fennebb említett müve második kiadásában (I. 265.) a logisták és euthynok közötti

fogadnunk,[1]) hogy a vizsgálatban, különösen a mi annak jogi és törvényszéki részét illeti, a logisták vitték a főszerepet.

A mi már most magát a felelősségrevonásnál szokásos eljárást illeti, azon kevés és szétszórt adatokat, a melyek reá nem annyira a vizsgálatot intéző tisztviselők, mint a felelősségre vonandók szempontjából némi világosságot vetnek, a következőképen kisérlettük meg összeállítani.

Minden tisztviselő, mihelyt hivataloskodásának ideje letelt, vagy azon feladat, a melylyel meg volt bízva, általa teljesittetett,[2])

különbséget úgy állapítja meg, hogy a logisták voltak a főszemélyiségek, s az euthynok csak a sokszor (például az ötszázak tanácsának számadásakor, Platner, I. 343. kk.) igen bonyolult, és tetemes időt kivánó vizsgálat megkönnyítésére voltak hivatva: utóbbiak kötelessége lett volna a tényálladékot részleteiben kikutatni, annak, hogy pénz hiányzik, vagy hogy megvesztegetés történt, nyomára jönni, sőt talán a hiányzó pénzt be is hajtani (erről l. f.) azon esetre, ha bűntény nem követtetett el. Platner, ha hibás kiinduló pontjából eltekintünk, igen tetszetősen és Boeckh utóbb közölt nézetéhez hasonlóan szól a különbségről. Szerinte (I. 339.) «Aus der angeführten Zusammenstellung des Pollux (VIII. 100.) ergibt sich, dass die Euthynen in einem untergeordneten Verhältnisse zu den Logisten standen, und nur die Beistände und Gehülfen derselben waren. Ihr Wirkungskreis kann sich demnach nur auf Geschäfte von geringerer Bedeutung erstreckt haben, indem sie vielleicht die Rechnungen, so wie die Quittungen und Belege untersuchten, auf deren Beibringung und Vervollständigung drangen, und überhaupt das Verfahren vorbereiteten. Auch handelten sie wohl als Bevollmächtigte und Stellvertreter der Logisten, wenn diese aus irgend einem Grunde in ihrer Amtsverwaltung gehindert waren. (Ezen állítás eredete hihetőleg Andocid. de myst. 78. általunk máskép magyarázott helyében rejlik.) Ausserdem bezog sich die Geschäftsthätigkeit der Euthynen bloss auf das Factische, nicht auf das Rechtliche, welches vor die Logisten gehörte. Denn diese erkannten darüber, ob vorwaltende Verdachtsgründe und Anzeigungen von Bestechlichkeit, Veruntreuung und überhaupt mehr oder weniger offenbare Nachlässigkeiten, Ungebührnisse und Missbräuche von Seiten des Beamten einen fiscalischen Prozess nöthig machten, oder nicht. Sie setzten zu dem Behufe das Gericht nieder, und führten die Sache bei diesem ein.»

[1]) L. kül. Bekker, Anecd. Graec. I. p. 210. Suid. s. v. εὐθύνη.

[2]) A sors által választott rendes tisztviselőknél tudvalevőleg egy év volt a hivataloskodási idő, a tíz szónok korában egyik Ἑκατομβαιών hótól a másikig számítva. De a nép az összes athenaeiek közöl gyakran választott (χειροτονητοί, αἱρετοί) olyan tisztviselőket, a kik ennél hosszabb, vagy rövidebb ideig hivataloskodtak. Ilyenek pl. a pénzügyi intéző (ὁ ἐπὶ τῆς διοικήσεως v. ἐπιμελητὴς τῶν κοινῶν προσόδων) s minden felügyelői jellegű kézfölemeléssel választott tisztviselő, továbbá a követek stb. A hadvezérekről később leszen még szó.

köteles volt harmincz napi határidőn belül[1]) a logisták hivatalos helyiségében[2]) megjelenni, és előttök egész hivataloskodásáról irásban[3]) részletesen[4]) számot adni. E számadás két részből állott, a kezelt hivatalos pénzek, és a hivataloskodás más ágai felől való jelentésből.[5]) Ha valamely tisztviselő nem kezelt volna hivatalos pénzeket, ezt irásbeli jelentésében igazolnia kellett.[6]) Már eddig is gyakran említettük, hogy a tisztviselők ellen nyilvános rendes vádak (γραφαὶ) magánemberek részéről csak a felelősségrevonásnál voltak intézhetők; a logisták kikiáltója (κήρυξ) nyilvánosan felszólított erre minden athenæi polgárt, s vádlóúl bárki felléphetett.[7])

Az eljárás tehát, a szerint, lépett-e föl vádló, vagy nem, kétféle lehetett;[8]) azon esetre pedig, ha vádló nem lépett föl, a logisták elfogadhatták a benyujtott számadást, vagy kifogásolhatták azt.

Ha a hivataloskodás felől való jelentést rendben találták a logisták, akkor, úgy látszik, minden további eljárás nélkül felment-

---

[1]) Harpocr. s. v. λογισταί. (Λογισταί εἰσιν τὸν ἀριθμον δέκα, οἳ τὰς εὐθύνας τῶν διῳκημένων ἐκλογίζονται ἐν ἡμέραις τριάκοντα, ὅταν τὰς ἀρχὰς ἀποθῶνται οἱ ἄρχοντες.)

[2]) Ennek a neve: λογιστήριον. Andocid. de myst. 78, és utána Harpocratio: λογ. δ' ἐστὶ τὰ τῶν λογιστῶν ἀρχεῖα, ὡς Δείναρχος .... καὶ 'Ανδ. ἐν τῷ π. τ. μυστ. δηλοῦσιν.

[3]) Aesch. in Ctes. 15. ... κελεύει (ὁ νόμος) λόγον καὶ εὐθύνας ἐγγράφειν πρὸς τὸν γραμματέα καὶ τοὺς λογιστάς

[4]) Hogy e számadás részletes volt, ez nemcsak Aesch. in Ctes. 22. helyéből, hanem pl. Lysias pro milite 11. helyéből is következik.

[5]) λόγον διδόναι, vagy ἀποφέρειν egyrészről, εὐθύνας διδόναι vagy ὑποσχεῖν másrészről. Említettük, hogy e két kifejezés egymást, de különösen utóbbi az előbbit gyakran helyettesíti, a mennyiben az εὐθυναι szó tágabb értelemben használtatott, mint ezt a számadás mindkét ágát összefoglaló «ὑπεύθυνον εἶναι» kifejezés is mutatja. Épen ezért nem is mertük e körülményt a logisták és euthynok működési köre közötti különbség egyedüli criteriumáúl elfogadni.

[6]) Aesch. in Ctes. 22: ναὶ, ἀλλ' ἔστι τις ἄνθρωπος, ὃς οὔτ' εἴληφεν οὐδὲ τῶν δημοσίων, οὔτ' ἀνήλωκε, προσῆλθε δὲ πρός τι τῶν κοινῶν. καὶ τοῦτον ἀποφέρειν κελεύει λόγον πρὸς τοὺς λογιστάς ...... καὶ .... αὐτὸ τοῦτο ἐγγράφειν, ὅτι «οὔτ' ἔλαβον οὐδὲν τῶν τῆς πόλεως οὔτ' ἀνήλωσα».

[7]) Aesch. in Ctes. 23. («πάτριον καὶ ἔννομον κήρυγμα τοῦτο»).

[8]) Andocid. de myst. 78: ...δσων εὔθυναί τινές εἰσι κατεγνωσμέναι ἐν τοῖς λογιστηρίοις ὑπὸ τῶν εὐθύνων ἢ τῶν παρέδρων, ἢ μήπω εἰσηγμέναι εἰς τὸ δικαστήριον γραφαί τινές εἰσι περὶ τῶν εὐθυνῶν.

hették a tisztviselőt hivatalától, s ez esetben az illető lelépett tisztviselő megkoszorúztathatott,[1]) a nélkül, hogy ügye a törvényszék elé terjesztetett volna. Ha ellenben a logisták és a többi tisztviselők nem találták rendben a számadást, akkor nem állt jogukban a büntetés felett határozni, hanem a logisták[2]) a törvényszék összehivásával ez elé terjesztették a kifogásolt tisztviselő (εὐθυνόμενος) ügyét.[3]) Vádlókul ilyen alkalommal a logisták ügyészei (συνήγοροι) szerepeltek, a kik a vádat a logisták kifogásai alapján emelték; a többire nézve az eljárás nem különbözött a többi nyilvános rendes vádaknál (γραφαὶ) szokásos eljárásoktól.

Törvényszék elé terjesztetett az ügy azon esetben is, ha a kikiáltó felhivására vádló jelentkezett[4]) a logisták előtt; az eljárás módja az előbb említettétől csak annyiban különbözött,[5]) hogy ilyenkor vádló gyanánt maga az illető magánember szerepelt, a mennyiben az ilyen vád mint formaszerű γραφὴ vétetett számba.[6])

---

[1]) Arg. in Demosth. de cor. 223. A mi az ugyanazon beszédben levő látszólag ellenmondó helyet (266) illeti, erre nézve Platner magyarázatával (I. 345, k.) tökéletesen egyetértünk. (V. ö. Meier és Schoem. 220. 25. jegyz. és Suid. s. v. εὐθύνη.

[2]) Bekker, Anecd. gr. I. p. 210: οἱ λογισταὶ τὰς εὐθύνας ἁπάσας εἰσάγουσι.

[3]) Lex Rhet. p. 67?, 20. οἱ τὰς εὐθύνας διδόντες παρὰ τούτοις ἀνακρίνονται πρῶτον, εἶτα ἐφίενται εἰς τὸ δικαστήριον εἰς ἕνα καὶ φ'. V. ö. 77. l. 8. jegyz.

[4]) Ennek a neve: εὐθύνειν (Pollux VIII. 30.) Suidas s. v. εὐθύνη· κυρίως ἣν εἰσάγουσιν οἱ Λογισταὶ πρὸς τοὺς δόξαντας μὴ ὀρθῶς ἄρξαι τῆς πόλεως, ἢ πρεσβεῦσαι κακῶς· καὶ τὰ δικαστήρια μὲν οἱ Λογισταὶ κληροῦσι, κατηγορεῖ δὲ ὁ βουλόμενος. καὶ τοῖς δικασταῖς ἐφεῖται τιμᾶσθαι τοῖς ἁλοῦσιν.

[5]) Arról, hogy πρόσκλησις szükséges volt-e itt, és Dem. in Mid. 542. helyének magyarázatáról l. Meier és Schoem. 221. k.

[6]) Említettük fennebb, hogy az összes vál formák közől különösen öt érdemel e szempontból figyelmet, a mennyiben tisztviselők bűntényeit feltételezik. Ezek főleg a γραφὴ παραπρεσβείας, a mennyiben a követek bűntényei természetesen csakis a számadáskor voltak megtorolhatók, azután a δώρων γραφή (γρ. προδοσίας) a γραφὴ κλοπῆς δημοσίων καὶ ἱερῶν χρημάτων, a γραφὴ ψευδεγγραφῆς és végre a γραφὴ βουλεύσεως. Ezen vádak közől kettőről, a γραφὴ ψευδεγγραφῆς-ról és a γρ. βουλεύσεως-ról már Meier és Schoemann is gyanították, (339 lap) hogy, ha tisztviselők ellen voltak intézve, csakis a számadás alkalmával voltak beadhatók, [Pollux VIII. 88, és Harpocratio s. v. παράστασις helyei nem vonatkozhatnak a tisztviselők elleni eljárásokra, s épen azért a κλοπὴ δημοσίων καὶ ἱερῶν χρημάτων (a κλοπὴ szó alatt sikkasztást, nem tolvajlást értve) a mit csakis tisztviselők követhettek el, nincs is náluk fölemlítve.] Hogy a γρ. δώρων és (különösen) a γρ. κλοπῆς

A mi ezenkivül a felelősségrevonást illetőleg különös megjegyezni valónk van, az a következő.

A hadvezérek felelősségrevonása nem a logisták, hanem a thesmotheták elé tartozott, s ezek vitték a hibás hadvezér ügyét a törvényszék elé.[1]) Azon időre nézve, a mikor felelősségre vonattak, tudjuk, hogy ez számukra gyakran különös néphatározat (ψήφισμα) útján tüzetett ki.[2])

Schœmann[3]) továbbá azt hiszi, hogy az egyes törzsek részéről választott hivatalnokok csak a maguk törzsei előtt voltak kötelesek

---

δημ. χρημάτων is csak a számadáskor volt mint rendes nyilvános vád benyujtható, ezt a többi közt Aeschines következő helye kétségtelenűl bizonyítja (Aesch. in Ctes. 9—10): ἐν τοῖς ἔμπροσθεν χρόνοις ἄρχοντές τινες τὰς μεγίστας ἀρχὰς καὶ τὰς προσόδους διοικοῦντες καὶ δωροδοκοῦντες περὶ ἕκαστα τούτων, προσλαμβάνοντες τούς τε ἐκ τοῦ βουλευτηρίου ῥήτορας καὶ τοὺς ἐκ τοῦ δήμου πόρρωθεν προκατελάμβανον τὰς εὐθύνας ἁπάσας ἐπαίνοις καὶ κηρύγμασιν, ὥστ' ἐν ταῖς εὐθύναις τῶν ἀρχόντων εἰς τὴν μεγίστην μὲν ἀπορίαν ἀφικνεῖσθαι τοὺς κατηγόρους, πολὺ δὲ ἔτι μᾶλλον τοὺς δικαστάς. πολλοὶ γὰρ πάνυ τῶν ὑπευθύνων ἐπ' αὐτοφώρῳ κλέπται τῶν δημοσίων χρημάτων ὄντες ἐξελεγχόμενοι διεφύγγανον ἐκ τῶν δικαστηρίων, εἰκότως· ᾐσχύνοντο γὰρ .... οἱ δικασταὶ, εἰ φανήσεται ὁ αὐτὸς ἀνὴρ ἐν τῇ αὐτῇ πόλει, τυχὸν δὲ καὶ ἐν τῷ αὐτῷ ἐνιαυτῷ, πρῴην μέν ποτε ἀναγορευόμενος ἐν τοῖς ἀγῶσιν ὅτι στεφανοῦται ἀρετῆς ἕνεκα καὶ δικαιοσύνης ὑπὸ τοῦ δήμου χρυσῷ στεφάνῳ, ὁ δὲ αὐτὸς ἀνὴρ μικρὸν ἐπισχὼν ἔξεισιν ἐκ τοῦ δικαστηρίου κλοπῆς ἕνεκα τὰς εὐθύνας ὀφληκώς· ὥστε ἠναγκάζοντο τὴν ψῆφον φέρειν οἱ δικασταὶ οὐ περὶ τοῦ παρόντος ἀδικήματος, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς αἰσχύνης τοῦ δήμου. Ha tehát e vádak a kikiáltó felhívására a logisták előtt jelentettek be, épen úgy a logisták ἡγεμονία-ja alá estek, mint a tisztviselők hivataloskodása elleni egyéb kifogások, a melyek egy bizonyos névvel, mint önálló γραφή-k meg nem jelölhetők, s hol a γραφὴ παρανόμων, hol a γραφὴ ἀδικίας, hol más γραφή-k rovatába látszanak tartozni. (V. ö. Dem. de cor. 266, a hol τειχοποιός, — Lys. in Theomnest. 16, a hol ἕνδεκα nevű tisztviselők, — Dem. in Aristogit. I. 781, a hol követ, — Antiph. π. χορευτ. 41 és kk., a hol második archon ellen a számadás alkalmával beadott ilyen vádakról van szó.) A törvényszéki eljárás módján különben azon körülmény, ha ezen γραφή-k a számadás alkalmával nyujtattak be, nem változtatott. A büntetés meghatározása, mint Suidas (s. v. εὐθύνη, l. 78. l. 4. jegyz.) mondja, valamennyinél a birákra volt bízva, de természetesen bizonyos vádaknál azon megszorításokkal, a melyeket a büntetésnemek tárgyalásakor megemlítettünk.

[1]) Pollux VIII. 88, a thesmotheták kötelességeinek előszámlálásakor: .... εἰσάγουσι ..... καὶ στρατηγοῖς εὐθύνας.

[2]) Lysias in Ergocl. 5 .... ἐπειδὴ .... ἐψηφίσασθε .... τοὺς ἄρχοντας τοὺς μετ' ἐκείνου καταπλεῖν εὐθύνας δώσοντας.

[3]) Schoemann, de comit. Ath. 372.

hivataloskodásukról számot adni. Részünkről Theocrines esetének [1]) tekintetbevételével ezen véleményt elfogadjuk, de azon megjegyzéssel, a mit a dokimasia tárgyalásánál is említettünk, hogy ugyanis ezt csakis azon egyes törzsek által választott hivatalnokokra értjük, kiknek állása e mellett az egész népet érdeklő illetőségü nem volt.[2])

Hogy a hivatalról való számadás a népgyülés vagy a tanács előtt ment volna végbe, mint ezt Pseudo-Plutarchus a haldokló Lycurgusról mondja, ez csak a kivételes esetek közé tartozhatott, a melyekre rendkivüli körülmények adhattak okot. Azt azonban Meier és Schœmann (223. l. és 37. jegyz.) is valószinűnek tartják, hogy az ötszázak tanácsának valami befolyása lehetett a tisztviselők felelősségrevonásánál. Részünkről ezt csak azon hivatalnokokat illetőleg hiszszük, a kiknek illetékessége a tanácséval megegyezett; s azért leginkább a pénzügyi tisztviselőkre szeretnők kiterjeszteni azt, a mi a követekről kétségtelen, hogy t. i. tulajdonképeni számadásuk előtt,[3]) (a melyet a logisták intéztek, Suidas, s. v. εὐθύνη) a tanácsnak is jelentéstétellel tartoztak.[4])

[1]) Demosth. in Theocrin. 1326 ... ἐνδείξεις .... ποιεῖσθαι ... ἐάν τις ὀφείλῃ τῇ Ἀθηνᾷ ἢ τῶν ἄλλων θεῶν, ἢ τῶν ἐπωνύμων τῳ. ὃ φανήσεται οὗτος ὀφείλων καὶ οὐκ ἐκτετικὼς ἑπτακοσίας δραχμάς, ἃς ὤφλεν ἐν ταῖς εὐθύναις τῷ ἐπωνύμῳ τῆς αὐτοῦ φυλῆς .... λέγε δὴ τὴν τῶν φυλετῶν μαρτυρίαν. És odább : .... τοὺς φυλέτας παρόντας οὔτ' ἔδεισεν οὔτ' ᾐσχύνθη .... οὕτως αὐτῶν τὰ κοινὰ ἐιοικήσας, ὥστ' ἐκείνους κλοπὴν αὐτοῦ καταγνῶναι ....stb.

[2]) Míg ellenben pl. Demosthenes, a kit pe lig τειχοποιὸς-szá a Pandionis phyle választott, (Aesch. in Ctes. 31.) fontos ügyekben szerepelvén, a logisták és a törvényszék előtt vonatott felelősségre. (Dem. de cor. 266.)

[3]) A követek számadásáról a fennebbi helyekkel v. ö. Dem. de falsa leg. 367 : τοῦτο γάρ εἰσι πρεσβείαις εὔθυναι, τί πέπρακται; τί ἀπέγγειλας; εἰ μὲν ἀληθῆ, σώζου, εἰ δὲ ψευδῆ, δίκην δός.

[4]) Aristodemus e szabály áthágása miatt büntetés alá esett, Aesch. de fals. leg. 16.

Demosth. in Mid. 542, már említett helyéből az volna következtethető, hogy a diaeteták a tanács előtt vonattak felelősségre; ... πείσας τὸν πρυτανεύοντα δοῦναι τὴν ψῆφον ... stb., és még inkább a hozzávaló scholionból: Ὁ δὲ πρύτανις ψῆφον δίδωσι τοῖς βουλευταῖς, λέγων· «ὁ δεῖνα τῶν διαιτητῶν οὐκ ἀπήντησε, καίτοι κατήγορον ἔχων· τί οὖν ὑμῖν δοκεῖ περὶ αὐτοῦ.» Καὶ οὕτως οἱ βουλευταὶ καταψηφίζονται. De ez nyilvánvalólag hibás, és a zavar a diaeteták elleni εἰσαγγελία-nak azon vádakkal való összezavarásából ered, a melyeket a számadás alkalmával volt szokás beadni. E szerint Demosthenes szövegében a «πρυτανεύοντα» szó nem tanácsbeli prytant jelent. (V. ö. Platner I, 64, Meier és Schoem. 270, Télfy, C. J. A. comm. ad 579.) A

Maguk a felelősségrevonás intézésével megbízott tisztviselők állásuk nagy fontosságával és hatalmával kétféleképen élhettek vissza: ha megvesztegetni engedték magukat bűnös hivatalnokoktól, vagy ha szándékosan, igazságtalanúl jártak el ártatlanokkal szemben. Hogy ezt meg is tették, arról Aeschines tanúskodik.[1]) Önként előáll ebből azon kérdés, vajjon miféle ellenőrzés alatt állottak maguk ezen tisztviselők? Hogy valamely forum előtt felelősséggel tartoztak volna, annak semmi nyoma sincs a forrásokban; de egyrészt maga a törvényszék volt természetes ellenőrük a visszaélések azon eseteiben, ha szine elé ártatlant állítottak volna, másrészt pedig kétségkivül bárki is váddal léphetett föl ellenük a népgyülés vagy a tanács előtt, bár épen Aeschines említett helye, ha ugyan valódi, és nem költött bűntényekről szól,[2]) azt bizonyítja, hogy Timarchus állítólagos visszaélései legalább is a beszéd megtartásáig büntetlenül maradtak.[3])

3. §. A számadáskor való elmarasztalásnak és a számadás elmulasztásának következményei. Az ἀλογίου γραφή.

Említettük már, hogy azon megszorításokkal, a melyekről a büntetésnemek tárgyalásakor szólottunk, a birák kötelessége volt a hibás tisztviselő büntetését a számadás alkalmával megállapitani. Még csak azt kell megjegyeznünk, hogy a büntetésnek csaknem mindig pénzbirságból kellett állania,[4]) s a többire nézve a már

«κλητῆρα οὐδ' ὁντινοῦν ἐπιγραψάμενος» kitételre jobb megfejtés hiányában l. Meier és Schoem. 221. és k. lapját.

[1]) Már említett helyén, Aesch. in Tim. 107: λογιστὴς γὰρ γενόμενος πλεῖστα μὲν τὴν πόλιν ἔβλαψε δῶρα λαμβάνων παρὰ τῶν οὐ δικαίως ἀρξάντων, μάλιστα δ' ἐσυκοφάντησε τῶν ὑπευθύνων τοὺς μηδὲν ἠδικηκότας.

[2]) V. ö. Arg. a l Aesch. in Tim. (az elején): Τίμαρχος, . . . διάσημος ὢν ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ δημηγορῶν, καὶ πλέον ἢ ἑκατὸν ψηφίσματα γεγραφώς.

[3]) Plato törvényei (946, D—E) intézkednek ilyen esetekről is; e szerint az igazságtalanúl kifogásolt tisztviselő magukat a felelősségrevonást intéző tisztviselőket idézheti az e czélra kisorsolt biróság elé (εἰς τοὺς ἐκλεκτοὺς δικαστάς), s ha ott ártatlannak bizonyúl, váddal léphet fel ellenök, míg ellenkező esetben kétszeresen köteles a rárótt birságot kifizetni. L. Télfy, C. J. A. comm. ad 1052.

[4]) Plato fennebbi helyén a halálbüntetést is említi ilyen esetekben. Aesch. (in Timarch. 113) így szól: οἱ . . . νόμοι κελεύουσι τῶν κλεπτῶν τοὺς ὁμολογοῦντας θανάτῳ ζημιοῦσθαι, τοὺς δ' ἀρνουμένους κρίνεσθαι. De ugyanonnan kiderül,

mondottakra utalhatjuk olvasóinkat.[1]) Hogy a törzsek által választott tisztviselőket illetőleg az elmarasztalás ugyanazon következményekkel járt, mint a többi tisztviselőknél, ez Demosthenes Theocrines elleni beszédének már említett helyéből[2]) nyilvánvaló.

Azon tisztviselőnek, a ki a számadással egészen adós maradt, (ὑπεύθυνον εἶναι τῇ πόλει) nem volt szabad Attikából eltávoznia, hanem ott kellett életét örököseivel együtt becstelenségben[3]) eltöltenie; azonkivül nem volt szabad a többi közt vagyonát felajánlania, sem áldozati ajándékokat adnia, sem magát fiúsíttatnia, sem végrendelkeznie, s egy szóval vagyona zár alá vétetett[4]) mindaddig, mig hivataláról a törvény értelmében számot nem adott. Ekkor meg is koszorúztathatott, mint a többi lelépett tisztviselők.[5]) Csak hogy ez nem lehetett reá nézve nagy vigasztalás; mert, ha hivataláról idő folytán számot tudott volna adni, mi gátolta abban, hogy azt annak idején ne tegye?

Az ilyen tisztviselő ellen a szótárirók szerint külön váddal (ἀλογίου) is fel lehetett lépni,[6]) és pedig mint Meier és Schœmann

hogy Timarchus, ámbár a sikkasztást állítólag bevallotta, csak harmincz mina pénzbirságra itéltetett.

[1]) Ha e birságot nem fizette ki az illető tisztviselő, épen úgy az adósok jegyzékébe került, mint a hivataloskodás közben történt eseteknél (ὀφείλειν τῷ δημοσίῳ, ὀφλεῖν, εὐθύνας ὑποσχεῖν, sőt tágabb értelemben ὑπεύθυνον εἶναι is), s következőleg örököseivel együtt becstelenné vált mindaddig, míg adósságát ki nem fizette, vagy míg azt a supplicatióról szóló törvény értelmében a nép el nem engedte. Mind erről fenn bővebben szólottunk.

[2]) Dem. in Theocr. 1326: . . . ὀφλὼν καὶ τοὺς νόμους ἀκριβῶς εἰδὼς ὅτι κολύουσιν αὐτὸν γράφεσθαι γραφὰς ἕως ἂν ἐκτίσῃ, καὶ νομίζων δεῖν τοὺς μὲν ἄλλους τοὺς ὀφείλοντας μηδενὸς μετέχειν τῶν κοινῶν, αὐτὸν δὲ κρείττω τῶν νόμων εἶναι.

[3]) V. ö. még Andoc. de myst. 73. Még a nagyapáról (πάππος) is átszármaztatott az adósság az unokára, v. ö. Demosth. in Theocr. 1327: εἰ γὰρ ὀφείλοντος αὐτῷ τοῦ πάππου πάλαι, καὶ τοῦ νόμου κελεύοντος κληρονομεῖν τοῦτον τῶν ἐκείνου, προσῆκον αὐτῷ μηδὲ πάλαι γράφεσθαι γράφεται, καὶ διὰ τοῦτ' οἰήσεται δεῖν ἀποφεύγειν ὅτι πονηρὸς ἐκ τριγονίας ἐστὶν, οὐ δίκαια ἐρεῖ.

[4]) Aesch. in Ctes. 21.

[5]) Aesch. in Ctes. 11: προσεγγράφουσί (τινες) . . . πρὸς τὰ ψηφίσματα, στεφανοῦν τὸν ὑπεύθυνον, ἐπειδὰν λόγον καὶ εὐθύνας τῆς ἀρχῆς δῷ. V. ö. arg. in Dem. de cor. 223.

[6]) E tudósítások annyira rövidek és egyformák, mintha ugyanegy forrásból kerültek volna. Pollux VIII. 44: ἀλογίου δὲ δίκη ἦν κατὰ τῶν οὐκ ἀποδιδόντων λογισμοὺς, ὧν ἂν διαχειρίσωσιν. Hesychius: ἀλογίου δίκη, ἣν φεύγουσιν οἱ ἄρχοντες λόγον οὐ δόντες τῶν τῆς ἀρχῆς διοικημάτων. Suidas és az Etymol.

(362. l.) hiszik, a logisták előtt. E vádról különben nincsenek közelebbi értesüléseink, s ezért róla bővebben szólani czéltalannak tartanók. Platner (I, 348) azt hiszi, hogy a bűnös hivatalnokot ez alkalommal nemcsak hivataloskodása felől vonták felelősségre, banem a számadás elhalasztása miatt is.

Ha a számadás egyszer végbement, másodszor senki sem volt arra kényszeríthető.[1])

Összefoglalás.

Hátra van még, hogy áttekintsük értekezésünk eredményeit.

Minden attikai tisztviselő mindjárt hivataloskodása kezdetekor köteles volt biztositékot nyújtani a felől, hogy előélete szerint hivatalára méltó (δοκιμασία) és némely tisztviselő kétségtelenűl, a többi valószinüleg megfogadni azt is, hogy hivataloskodása ideje alatt is méltó akar arra maradni (eskü). S ha ily módon hivatalában megerősíttetett, bizonyos korban külön erre hivatott tisztviselők (νομοφύλακες) is őrködtek felette; az Areopagus tanácsa pedig a tíz szónok korában is jogosult volt ellene megbizatás nélkül is vizsgálatot indítani. Másrészről összes polgártársai éber szemekkel kisérték őt, s közülök bárki is félelmes vádakkal (εἰσαγγελία, προβολή) léphetett föl ellene a tanács, de különösen a népgyülés előtt, a mely utóbbi forum maga is határozhatott a büntetés felől, vagy pedig az Areopagus tanácsára, s ezen át, vagy e nélkül is a heliasták törvényszékére bízhatta az eljárás befejezését, s a büntetés kiszabását. A hibás tisztviselőre elmarasztaltatása esetén aránylag súlyos, részint törvényszabta (ἀτίμητος ἀγών) részint az egyes esetek szerint kiszabott (τιμητὸς ἀγών) büntetés várt, s ha benne meg nem nyugodott, mint közönséges gonosztevőkkel szemben, sommás eljárás (ἔνδειξις) volt ellene alkalmazható. Midőn pedig hivatalától, ha ezer Scylla Charybdis között odáig vinnie sikerült, megvált volna, hivatalos úton (λόγος, εὔθυναι) és magán

---

Magnum hasonlóképen (s. v. ἀλογίου). Elnevezéseűl γραφὴ helyesebbnek látszik, mert tartalma nyilvános vádat tételez föl. (Igy Meier és Schoem. is.)

[1]) Demosth. in Timocr. 717. Νόμος· Ὅσων δίκη πρότερον ἐγένετο ἢ εὔθυνα .... ἐν δικαστηρίῳ, ἢ ἰδίᾳ ἢ δημοσίᾳ, ... μὴ εἰσάγειν περὶ τούτων εἰς τὸ δικαστήριον μήδ' ἐπιψηφίζειν τῶν ἀρχόντων μηδένα, μηδὲ κατηγορεῖν ἐώντων ἃ οὐκ ἐῶσιν οἱ νόμοι.

vádlók felléptetésével (γραφαί) egyaránt ismét felelőssé (ὑπεύθυνος) tevé őt hivataloskodásának minden mozzanata felől a törvény, s elmarasztaltatása vagy a számadás elmulasztása (γρ. ἀλογίου) esetén nemcsak saját magára, hanem örököseire is elvben túlszigorú, s talán némileg csak a gyakorlatban szelidített büntetést mért.

Mindezt megfontolva be kell vallanunk, hogy az attikai törvényhozás a köztisztviselők ellenőrzéséről, és bűntényeik megtorlásáról nemcsak gondoskodott, hanem hogy e gondoskodását oly részletességgel és — hogy úgy mondjuk — kicsinyes következetességgel fejlesztette ki, a mire csak némileg is megfelelő példát legszabadelvübb modern köztársaságainkban is hiába keresnénk; s e mellett fel kell ismernünk, hogy Athenæ rendkívül democraticus jellegének megfelelőleg a tisztviselők ellenőrzésében csaknem kizárólag külön minden egyes attikai polgár, bűntényeik megtorlásában pedig ugyancsak e polgárok összességéből alakult két nagy testület, a népgyülés és a heliasták törvényszéke vitte a főszerepet.

GYOMLAY GYULA.

Martialis VI, 53.

Andragoras mi velünk fürdött s még vigan ebédelt,
S im másnap reggel halva lelék a szerényt,
Kérdezed annak okát ily rögtön mért hala ő meg.
Hermocrates orvost látta meg álmaiban.
Téli honukba midőn ősszel törekedtek a fecskék,
Egyik fészkében visszamaradt egyedűl.
Ámde tavasszal fölfedezé haza térve a többi,
S tüstént széttépé a szökevény madarat.
Későn bűnhöde ő. Meg kellett volna lakolni
Anyjának, mikoron szétdarabolta Ityzt.

Martialis I, 33.

Gellia még egyedűl nem sírt soha atyja halálán,
És csak mások előtt törnek a könyei ki.
Nem gyászol, ki siralmával tetszelgeni óhajt.
Szíve kinek búsul, nem keres az tanúkat.

Ifj. REMÉNYI EDE.

A MAGYAR MŰFORDÍTÁS TÖRTÉNETE. 1772—1831.

(Vége.)

MÁSODIK RÉSZ.

A MAGYAR MŰFORDÍTÁS 1808—1831.

XI. Kazinczy Ferencz.

A magyar műfordítás, ha más miatt nem, de már csak amaz egy dolog miatt is méltó az irodalomtörténész figyelmére, mert ez szolgált a nyelvujítási harcz eszközéűl. Kazinczy lángelméje fölismerte, hogy reformátori munkájában leginkább akkor ér czélt, ha külföldi irodalmak remekeinek átültetése közben gyarapítja nyelvünket új szókkal és új szólásokkal. Minthogy Kazinczy fordításainak idegenszerűsége az ő nyelvujítási elveiből folyik, helyénvalónak látom itt, ez utóbbiakról is szólani.

Müller Miksa nyelvtudományi felolvasásaiban [1]) többek között így nyilatkozik a nyelv megváltoztatására irányuló törekvésekről: «As man is the lord of nature only if he knows his laws and submits his lo them, the poet and the philosopher become the lord of language only if they know its laws and *obey* them.» (Valamint az ember csak akkor ura a természetnek, ha ismeri törvényeit és magát azoknak aláveti: úgy a költő és a bölcsész is csak akkor lesz a nyelv urává, ha ismeri törvényeit és engedelmeskedik nekik.)

Ha ezt a komoly tudomány által felállított s kétségbe vonhatatlan igazságú elvet összevetjük a Kazinczy idevágó nyilatkozataival: mindjárt megláthatjuk, mért és miben hibázott. Kazinczy azt hitte, hogy lábbal tapodhatni a nyelv geniusát, csak az Aesthesis mosolyogjon kegyesen az emberre; hitte, hogy

«A genie pártázott fővel jő s sanctionálja,
A mit az iskola tilt, a mit az æsthesis hágy»;

hitte, hogy a nyelvben a törvény, az usus: semmi, mert a lángész lerонthatja mindkettőnek érvényességét. Pedig valamint Zsigmond császár nem tehette generis femininivé a «schismát»: úgy semmiféle

[1]) Lectures on the Science of Language. I. 37. lap.

más tudós sem változtathatja meg azokat a még eddig teljesen ki nem fürkészett törvényeket, melyek szerint a nyelv *nő*. Kazinczy változtatni akart rajtuk; toldogatott, foldogatott kiindulva sok olyan elvből, melyeket a tudomány részben már az ő korában is hamisaknak nyilvánított, de melyeknek tarthatatlan voltát csak az ujabbkori nyelvészet állapította meg dönthetetlen érvekkel. *Ma* aligha kivánná Kazinczy elérni, hogy azt a sok xenologismust melyet alkotott, mi «a magyar arczon addig nézzük, mig végre megmegszokjuk»; nem gondolna bizonynyal arra sem, hogy «a szókat uj syntaxis szerint szőjje mondatba». Csak a nyelvtudomány nagymérvű fejletlensége korában lehetett arra gondolni, hogy a magyar nyelvet a némettel kelljen leginkább összehasonlítani, mint azt Kazinczy ki is mondta a «Tudom. Gyüjtemény»-ben; csak e fejletlenség korában lehetett felállítani olyan elveket, a minők im ezek:

«A szépiró az idegen szólással nemcsak szorultságból él, hanem mivel magát még az ujság kecse által is megkedveltetheti.» (Tud. Gyüjt. 1819. XI. 22.) «A neologismus gyökökkel inkább él, mint származottakkal, az öszveforasztottakat particulájoktól megszabadítja, *szavait uj syntaxissal* . . . szövi.» «A mi iróink tudva s akarva távoznak el a szokás törvényeitől. A szépiró nem ismer főbb törvényt, mint azt, hogy irása szép legyen. Valami ezen ügyekezetet segélheti, az neki minden szabad, akár engedi a grammatika és a szokás, akár nem. Soha még hamisabb tanítás adva nem volt, mint az, hogy usus dominatur in lingvis; sőt az iró parancsolja, hogy úgy legyen és úgy lesz!» (Tud. Gyüjt. 1817. XII. 89. l.)

«Ne kérdd, törvénynyel egyez-e, nem-e?
Egyez, ha szép, mert törvényt ez teszen.»
(Kazinczynak Berzsenyihez irt ódája.)

E hamis elvekből folytak mindazok a vétkek, melyeket Kazinczy a nyelv geniusa ellen elkövetett, s melyek túlzottnak tüntetik föl Toldy dicséretét, a ki azt mondja, hogy a magyar próza Kazinczytól nyerte *«a gáncstalan szépség tökélyét»*. Kazinczynak annyi és oly nagy érdemei vannak, hogy nem vethet homályt dicső emlékére az, hogy egyben-másban hibázott is. Ember volt.

Még érthetőbbé válik Kazinczy idegenszerűsködése, ha megfontoljuk, mi volt a czél, melyet maga elé tüzött. Nyelvet akart alkotni:

«Nyelvet, hogy ujjá szülessék a szó,
S bár megavult, ifjuljon, a mi jó,

Nyelvet, mely kelet népeé legyen,
E nemzeté, mely házias, csatás;
Oly édeset, minő a szerelem,
Erőset, mint a harczi riadás,
Nyelvet, melyen mindennek van neve,
Mely árnyal és fest, mint tündérzene,
Mely dörgve lejtsen, mint a völgyi ér,
Lángban pezsegjen, mint az ifjú vér.
(Szász Károly Kazinczy-ódájából.)

Hogy ily feladattal szemben néhol megbotlott, ki fogná csodálni? «Nagy tévedései és túlságai — szól Gyulai Pál Kazinczy idegenszerűségére vonatkozólag — ugyanazok, melyek minden nagyobb mozgalommal együtt járnak, s melyeket épen úgy ki lehet magyarázni, mint menteni. De kimagyarázni és menteni valamit nem annyi, mint használni és követni. Honnan tanultuk mi azt, hogy nagy embereink árnyoldatait is bálványoznunk kell, s egy nagy mozgalom minden nyilatkozata isteni kijelentés? Vajjon örvendhetünk-e, midőn Kazinczy tévedéseiből elmélet, rendszer alakul egész az elhirhedt szócsintanig, s minden idegenszerűséget az ő nevének varázsa fedez? És mért nem merjük kimondani, hogy egy bizonyos pontig irodalmunk folyvást Kazinczy befolyása alatt fog állani, de egy és más, mi az ő idejében szükségesség volt, most már nem az, s egyedül azon az uton, melyen ő járt, a magyar próza teljes szépségében ki nem fejthető.» [1])

Kazinczy idegenszerűségei fölött különben pálczát tört már maga Arany János is, a ki «Prózai dolgozatai» 361. lapján ezeket mondja Kazinczy nyelvujításáról: «Hiába való volt minden esetre alsóbb fokú nyereményért, minő a nyelv rövidsége, csínja, hangzatossága, magasabb foku sajátságot: a szókötést, a nyelv életműszerét támadni meg; annyival inkább, mert meg sem vala kisértve, ha vajjon rövidség, csín, hangzatosság nem épen úgy eszközölhető-e magának a nyelvnek határai közt?»

A mi már most K. műfordítói elveit illeti, tudvalevő dolog, hogy az ő legfőbb törekvése oda irányult, hogy az iró *szellemét* is beleöntse átültetéseibe. Ő a magyar költői stilust *sokszinüvé* akarta tenni, azaz azt akarta elérni, hogy a költészet minden egyes fajának meg legyen a maga irálya. Ő ennyiben felfogta a műfor-

[1]) Budapesti Szemle. 1860. évf. 1. füzet. Emlékbeszéd Kazinczyról.

dítás valódi hivatását; átlátta, hogy a nagy hűség keresése mellett vigyáznia kell az írónak, hogy feszessé ne váljon, de hangoztatta azt is, hogy az idegen mű szépségeit ne engedjük veszendőbe menni. Tudta, hogy a nyelv gazdagításának legjobb eszköze a különböző fajú munkák fordítgatása; átértette, hogy ezzel követésre méltó példát adhatni a költői teremtésben épúgy, mint a stilusban; meg volt végül arról is győződve, hogy ha valami, úgy az idegen remekek alkalmasak az izlés fejlesztésére. És működése által mind a hármat elérte: gazdagította a nyelvet, példát adott teremtésben és szólásban, és művelte a közizlést. Csakhogy gazdagította igen gyakran erőltetett latinismus- és germanismusokkal, adott igenis a szólásban példát, csakhogy nagyon sok esetben követésre épen nem méltót; művelte is az izlést, csakhogy ez az iparkodás oly nagy mérvben volt meg benne, hogy a finomságot nem ritkán összetévesztette a mesterkéltséggel. «Kazinczy elválasztotta a költői nyelvet a köznapitól — szól Gyulai Vörösmarty Életrajzában — de nem egy tekintetben a müvészit is a magyarostól.» Ő nem abban kereste az iró szellemét, a miben keresni kell: hanem legtöbbször a *szóban,* megfeledkezve a sabinumi költő bölcs intéséről: nec verbo verbum. Gyakran szinte a betühöz ragaszkodott, annyira hű akart lenni, és mindamellett még sem volt hű. Mert Kazinczy csak ott fordított a szó szoros értelmében anyagilag híven, a hol valami új szólásformával vagy szokatlan mondással akarta gyarapítani a nyelvkincset. Egyébkint többre becsülte az alaki hűséget az anyaginál. Csakhogy nála az alaki hűségen is mást kell érteni: többet és kevesebbet, mint a mennyit közönségesen érteni szoktak. Kevesebbet annyiban, a mennyiben nem tartotta szükségesnek a kötött formát kötöttel visszaadni; többet azért, mert ő még az eredeti szók és mondatok *lejtését* is vissza akarta tükröztetni fordításaiban. Az alaki hűség követelményének e ferde felfogásából kifolyólag, s mert Kazinczy, mint föntebb érintettük, az *anyagi* hűségre sem fektetett különös súlyt: fordításai általában nem dicsekedhetnek a hűség előnyével. Nála minden annak a nagy czélnak volt alárendelve, mely őt működésében lelkesítette: a nyelvujítás czéljának; ő nem a magyar *műfordítás* mesterének akart tekintetni, hanem a nyelvujításénak. Első sorban csak azért fordított, hogy annál több nyelvi szokatlanságot legyen módjában megalkotni, nem pedig azért, hogy az illető szépirodalmi művekkel mint ilyenekkel gyarapítsa irodalmunkat. Ha eredetit ír vala, bizonyára

nem jut eszébe annyi soloecismus, mint a mennyit fordítás közben megteremtett; s csakugyan: Kazinczy eredeti munkáiban alig találni ötödrészét annak a sok xenologismusnak, mely a «kilencz kötetet» élékteleníti. Igaz ugyan, hogy Kazinczy az egyes *írók* szellemét is át akarta hozni fordításaiba. De *ez* nem sikerült neki. Csak annyit érhetett el, hogy megalkotta az egyes irodalmi műfajok nyelvét, a mi magában véve is óriási eredmény. S ezért Kazinczy nagy ugyan mint nyelvujító, nagy mint stilista is: de sokal kisebb mint műfordító.

Kazinczy műforditói pályáját igen korán — már 16 éves korában — kezdte meg. A goettingai almanachnak egyik véletlenül kezébe került kötetéből fordított egy német epigrammot, s ugyancsak ebben az almanachban találkozott legelőször Gessner nevével, a kinek idylljeit már 1775-ben annyira megszerette, hogy kettőt menten lefordított belőlök. Félig-meddig fordítás az a kis geografia [1]) is, melyet az említett esztendőben írt, vagy a mint maga mondja: «összeszedegetett néhány fő geografusok munkájából.» A következő esztendőben Bessenyei György németül megjelent «Die Amerikaner» czímű tanbeszélyének fordításával lépett a nyilvánosság elé, de valamint ez, úgy az előbb említett munka sem mondható egyébnek kezdetleges kisérletnél. Hogy életét a műfordításra fogja szentelni, azt Kazinczy már tizennyolcz éves korában elhatározta: ekkor olvasta t. i. Báróczy Marmontel-fordítását, mely annyira hatott rá, hogy lelkesülten kiáltott fel: «Az ő koszorúja után fogok törekedni minden erőmmel, a mi lesz.» 1779-ben kezdett fordítani Wieland «Diogenes»-éből, s ugyanakkor ültette át legelőször Gessner «Első hajós»-át és néhány idylljét. Már e fordításain nagyon meglátszik az a törekvés, hogy eredetijét, a mennyire lehet, utólérje; csakhogy még ekkor nem iparkodott arra, a mit később élete czéljául tüzött ki: ujítani minden áron, mindenféle módon és bármi eszközzel.

Ez időtől fogva körülbelül nyolcz esztendeig csak keveset foglalkozott Kazinczy irodalmi munkákkal. A nyilvános pálya, a melyre lépett, elvonta kedvencz iróitól, s csak 1788-ban lépett ujra a közönség elé önálló művel. Gessner idylljeit adta ki, még pedig minden tekintetben nagyon sikerült fordításban. Az a gördü-

[1]) Magyarország geografika, azaz földi állapotjának lerajzolása. Kassa, 1775.

lékeny, síma, hangzatos nyelv, melyben «Ábel halála» van megirva, csupán csak a Bároczy stilusához fogható; s ha Kazinczy nem is vallotta volna magát büszkén Bároczy tanítványának: ez idyllekből bárki is láthatná, kogy a «Marmontel meséi»-nek irásmódja lebegett Kazinczy előtt mintaképen. Van itt is ujítás, csakhogy kevés olyan, mely a nyelv szellemét sértené; Kazinczy Gessnerjében csak annyira volt ujító, a mennyire Bároczy volt «Marmontel»-jében: sohasem túlozva, sohasem hágva át azokat a szent és érinthetetlen korlátokat, melyeket nyelvünk geniusa annak fejlődése elé szabott.

Gessnert «Bácsmegyei Összeszedett Levelei» követték: az az érzelgős német regény, mely a mikor «Adolf's Briefe» czímmel egy obscurus német iró kiadta, szinte eltünt a német Werther-majmolások tömkelegében, s a mely nálunk akkora hatást keltett, hogy szinte felvillanyozta a magyar közönséget. Alig volt ház, a melynek kisasszonykái keserű könyeket ne hullattak volna Bácsmegyei irtóztató szenvedésein, s ne emlegették volna elkeseredéssel a hűtelen «Nincsi»t, a ki oly égbekiáltó módon árulta el a «legszeretőbb kebelt».

Sokat irtak már arról a nagy hatásról, melyet a magyar Werther kelett mindenféle, merre «érző szív» dobog e hazában; e hatás okai közül én csak a nyelvieket akarom itt érinteni. S így legelőször azt kell hangsúlyoznom, hogy Kazinczy határozottabban ebben a művében kezdte el a nyelvújítás munkáját; s mivel még ekkor nagyon távol volt azoktól a túlzásoktól, melyekkel például Egmont-fordításában olyan sűrűen találkozunk: a közönség örömmel tapsolt új szólásainak, látva, hogy a «paraszt» magyar nyelven is csak úgy ki lehet mondani akármit, mint a Goetheén vagy a Marmontel-én. Maga Kazinczy is említi ezt a «Pályám emlékezeté«-ben.[1]) «Továbbá az (hozhatá Bácsmegyei szerencséjét), hogy némi kedves és érzékeny s poetai képű szólásokat hoztam be a nyelvbe, melylyel előttem senki nem éle még nálunk.» Tetszett a közönségnek az is, hogy K. nem iparkodott megrontani az olvasó élvezetét azzal, hogy mindenféle születlen új szóval helyettesítette volna az akkor a műveltebb körökben annyira elharapódzott idegen szókat. Csakhogy Kazinczy e tekintetben már túl ment a határon; nem elégedett meg azzal, hogy idegen szót használt ott, ahol arra

[1]) 157. l. Aignor-féle kiadás.

mulhatatlan szükség vala, hanem élt vele olyankor is, a mikor volt keze ügyében az illető fogalom kifejezésére alkalmas magyar szó is. Ugy akart irni, mint akkor előbbkelő köreinkben *beszéltek*; törvényesíteni akarta azt a zagyvalékos, latin, franczia és német szókkal tarkított nyelvet, melyben szerettek tetszelegni az akkori high life ama tagjai, kik nem átallották, magyar szót venni ajkaikra. Ezeknek a színház nem volt «mulatság» — (fidonc! hiszen a béreseik vasárnapi csárdásozása is csak az!), hanem «amusement»; a «fájn» világ «galant» tagjai nem bokrétával, hanem «bukéttal» kedveskedtek imádottaiknak; a «noblesz» ifjai dehogy nevezték volna a nagybátyjukat máskép, mint «onkel»-nek, a nagynénjüket meg máskép, mint «tánt»-nak. A dolog annyira ment, hogy ez a habarékos beszédmód lassankint az elegantiához tartozott; az uraktól átszármazott a polgári osztályra, s a huszas évek házmester-kisasszonya épúgy «számította honneur»-jének, ha valamelyik uri dandy megdicsérte «schlank figür»-jét és «herczig frizür»-jét, mint a hogy most iparkodnak megtanulni a zongorázás nemes művészetét. Kazinczy, a ki egyébkint, kivált későbben, egyre azt hirdette, hogy a publicum, az usus előtte sulylyal nem birnak, ebben a részben hizelegni szeretett olvasóinak, s egy romlott izlés szolgájává alacsonyította le magát. Maga is belátta később, hogy ez hiba volt: mondja is a «Pályám emlékezeté»-ben. «A szép társaságokban ismert idegen szókat nem ügyekeztem magyar névvel jegyezni meg, a mit mások és többére igen szerencsétlenül cselekedtek. Hogy az utolsót tettem s szép társaságoknak adott munkában tettem, igen jól tettem; de oly helyeken is tettem, hol elmaradhatának vala, s azt *nem jól tettem.*» (157. l.)

«Bácsmegyei Levelei»-t Kazinczy kétféle fordításban adta ki: egyszer 1789-ben, másodszor 1814-ben. A két fordítás között lényeges külömbségek vannak. Az első hívebb a másodiknál, a mi a mese menetét, a második hívebb az elsőnél, a mi az egyes helyek fordítását illeti. Mindazonáltal én az 1789-ben megjelentet becsülöm többre, minthogy ebben sokkal kevesebb az idegenszerűség, mint az 1814-ki fordításban. Az elsőt Heinrich Gusztáv is nagyon dicséri «Bácsmegyei Levelei» legujabb kiadása elé irt előszavában, ahol azt mondja róla: «A német eredetit fölülmulja stilusban és hangulatban; emez biztosabb, plasticusabb, kevésbbé elmosódó: ez nem oly szétmálló, nem oly túlzottan érzelgős, mint a németben.... Ki a német regényt és a magyar fordítást egymásután olvassa, oly

különbséget fog tapasztalni, daczára a fordítás hűségének, mint a ki nyomott, bűzös levegővel telt szobából az utczára lép, vagy a ki egy és ugyanazon dolgot, például emberi arczot előbb kék szemüvegen keresztül, és azután józan, ép két szemével nézi.»

Azok a törekvések, melyek a múlt század nyolczvanas éveinek vége felé megindultak, s a magyar szinészet ügyének fölvirágoztatását vették tervbe, Kazinczyt arra bírták, hogy drámai termékek fordítására adja magát. Igy jelent meg 1790-ben, mint a Külföldi Játékszin első kötetének első darabja: «Hamlet, szomorú-játék hat felvonásban, ugy amint az a mi játszószineinkre léphet.» Fájdalom azonban, Kazinczy Shaksperet nem az eredeti angolból, hanem valamelyik kontár német átdolgozásból fordította, melyben a leghatásosabb jelenetek egyszerűen el vannak hagyva. Mind ez, mind pedig az a körülmény, hogy Kazinczy különben is hanyagúl bánt a nagy tragédia-iró eszméivel, nagyon alászállítják e fordítás becsét. Három évvel a «Hamlet» megjelente után újra szomorú-játékkal lépett a nyilvánosság elé; Lemierre négyfelvonásos «Lanassza»-ját adta ki, de ezt sem fordította az eredeti francziából, hanem németből. Míg ez a műve az előbbivel körülbelül egy szín-vonalon áll, addig Herder «Paramythion»-jai, melyek szintén 1793-ban jelentek meg, a stilus folyékonyságát és szépségét tekintve elérik a Gessner-fordítást.

Merészebben lépett föl Kazinczy a Gœthe «Sztellá»-jában, melynek fordítása alhalmával legelébb is azt akarta elérni, hogy a dráma múzsája magyarúl is más nyelven szólaljon meg, mint az elbeszélő műfajoké. Mig e törekvését siker koronázta, addig az a sok xenologismus, mely a «Sztellá»-ban már sűrüen üti fel fejét, sokfelé visszatetszést keltett. A «Sztella» fordítása fejezi be Kazinczy működésének első korszakát, melyet a «mérsékelt ujítás» korszakának lehetne nevezni. A második korszak, mely akkor kezdődik, a mikor Kazinczy kiszabadult szomorú fogságából, a «merész ujítás» korszaka volt. Ebben jelent meg a híres kilencz kötet, melyek a magyar nyelv reformácziójának voltak eszközei. A mit föntebb Kazinczy műfordítói munkásságáról elmondtunk, nagyobbára úgyis a kilencz kötetre vonatkozik, s azért itt csak a fordítás hűségét akarom még néhány szóval érinteni. Vegyük például a kilencz kötet majdnem legkiválóbb darabját, Osszián énekeit, s hasonlitsuk össze egyik passzusát az eredetivel, illetőleg a Macpherson-féle fordítással.

A tale of the times of old. Why thou wanderer unseen! Thou bendle of the thistle of Lora; why thou breeze of the valley, hast thou left mine ear? I hear no distant roar of streams, no sound of the harp, from the rook! Come thou huntress of Lutha, Malvina, call back his soul to the bard. I look forwards to Lochlin of lakes, to the dark billowy bay of Uthorno, where Finghal descends from the roar of winds.

«Regéje a hajdan időnek! Mért hagyád el ily hirtelen füleimet, soha nem látott bujdosó, te ki Lorának barátait (?) ingatod. Nem hallòm én távol folyamoknak harsogását, nem a lant zengzetét a *bokros ravatalokról*. Malvina, jer, bárdod kiáltoz; hozd vissza neki lelkét, hozd vissza te hókéz. Kinézek a habbal gazdag Lochlin felé, az uthornói szirtes rév felé. Ott kel partra az én bajnokom az enyészet habjain.»

E rövid mutatványból is kitetszhetik, hogy Kazinczy épen nem volt nagyon lelkiismeretes fordító; ez a néhány sor is igazolhatja azt a véleményt, melyet róla mint fordítóról, föntebb elmondottunk.

Imre Sándor[1]) nagyon magasztalja Kazinczy Sallustius fordítását, de szerintem a nagy mester a klasszikusok fordításában nem áll olyan fokon, mint a franczia prózairókéban, a mi különben természetesnek is látszik, ha megfontoljuk, mekkora stílbeli külömbség van Marmontel és Sallustius között. Még a Szent Hajdan Gyöngyeinek fordítását említem meg külön, mint a mely annak idejében a leghevesb vitákra adott alkalmat. Nemcsak a fordítás tárgya miatt támadták meg Kazinczyt, hanem azért is, mert prózában fordította Pyrker hexametereit. Ez a támadás, mely különösen Toldytól, Kazinczy egyik legnagyobb bámulójától indúlt ki, annál csodálatosabb, mert ugyanaz a Toldy egyetlen szóval sem rosszallotta, hogy Kazinczy a nagy északi költőt, Ossziánt is prózában fordította.

Az említetteken kívül Kazinczytól még a következő fordítások jelentek meg: Herczeg Rochefoucauld Maximái és morális reflexiói három nyelven, németre fordította Schulz, magyarra Kazinczy F. Bécs és Trieszt, 1810. — Yorick levelei Elizához és viszont; Érzékeny utazások Franczia- és Olaszországban (Sterne után), Goethe «Római Carneval»-ja, «Clavigo»-ja és ugyancsak

---

[1]) Kazinczy Nyelvújítása. Arany Figyelője. 1862.

Goethétől «A testvérek». Wielandból: A Szalamandrin és a Képszobor, Herderből, «A repülő Szekér», Webertől: «A vak Lantos» és végre «Az Etna», Brydon után. Az utóbbiak mind a kilencz kötetben jelentek meg; önállóan Sallustiusa látott napvilágot (a tud. akadémia által kiadott Római Classicusok első köteteképen), továbbá: «Lessing Játékszíni Mesterművei: Emilia Galotti, Barnhelmi Minna, és Miss Sara Sampson»; «Sokrates Mainomenos, azaz a sinopei Diogenes dialogusai»; Mailáth: «Magyar Regék, Mondák és Népmesék, Pest, 1864»; Molière: «A botcsinálta doctor, Buda, 1834», és «A kénytelen házasság, Buda, 1839».

Ezeken kívül maradtak fenn Kazinczytól kéziratban is műfordítások, többek között Metastasióból is. A «Themistocles» egészen elkészült, az «Ariadne libera»-ból pedig csak töredékeket leltek az elhúnyt költő hagyatékában. Fordított Kazinczy a «Titus kegyelmessége» czímű melodrámából is, melyet már régebben Illei ültetett át nyelvünkre. De valamint a «Themistocles» és az «Ariadne libera», úgy e töredék fordítása sem nagyon sikerült. Pedig sokat bajlódott az olasz udvari poéta csengő-bongó rimeivel s «Pályá»-jában fel is kiáltott: «Mit nem törtem magamat, hogy Metastasiónak egy-két darabját, azokat a rövidebbeket áthozzam!»

Az olasz költészettel, úgy látszik, nagyon szeretett Kazinczy foglalkozni, mert Metastasion kívül Tassoból is fordítgatott. Kézirati művei között, melyek a magyar tudós akadémia könyvtárába kerültek, találhatók «Prózai töredékek» is «Goffredo vagy a Megszabadított Jeruzsálemből.» Ugyancsak kéziratban maradt fenn Hamlet második és Macbeth első fordítása. Remélhető, hogy az akadémia nem fog soká késni, Kazinczy még eddig kiadatlan műveinek közzébocsátásával, s akkor aztán az irodalombuvár teljes áttekintést fog nyerhetni a széphalmi remete korszakalkotó munkásságáról.

XII. Kazinczy iskolája.

Azok közül, a kik Kazinczy mellé állottak a nyelvujítás bajnokaiként, sokan választották azt az eszközt, melylyel nagy czélja elérésére mesterök élt. A Kazinczy iskolájához tartozó műfordítók sorát tán legalkalmasabban Szemere Pállal kezdhetjük, a ki a nyelvujítás diadalát egyéb eszközökkel is nagy mérvben elősegí-

tette. Leghiresebb fordítása Körner «Zrínyije», mely 1826-ban jelent meg az «Élet és Literatúra» első kötetében. Nemcsak abból a szempontból méltó e munka nagy figyelemre, mert azoknál a személyiségeknél fogva, melyek első előadatása alkalmával közreműködtek,[1]) nagyon fokozta a magyar színészet iránti érdekeltséget: hanem fontos különösen azért is, mert ez a mi első jambusos tragédiánk, sőt — hogy Toldy szavait idézzem — ez az első dráma magyar nyelven, mely versezett formában gáncstalan. Mondhatni, Szemere Zrínyije alkotta meg a magyar tragédiai dikcziót, mert csak az ő példája nyomán merte a két Kisfaludy a jambust alkalmazni tragédiáiban. De mennyivel fölötte állt a Szemere verselése még a Kisfaludy Károlyénak is! A «Zrinyi» jambusai után valóságos kín végigdöczögni a «Stibor vajda» nehézkes, darabos verssorain, melyek, ha az elejöket kis kezdő betüvel írná az ember, beválnának prózának is.

Különben Szemerét nemcsak a magyar tragédiai dikczió megalkotásának dicsősége illeti, hanem ő volt egyszersmind a legelső, aki nyelvünkön ottava rimákat irt. Csakhogy az e versnemben irt monológot (a «Zrinyi» V. felvonásában) csak 1826-ban készítette el Szemere, míg a darab többi része már az 1818-ik év őszén egészen megvolt. Ez ottava rimáknak is az ad fő becset, ami közös jellemvonása Szemere minden verses művének: a rendkívül dallamos, folyékony, költői nyelv, mely a «Zrinyi» fordítóját a legelső rangu magyar verselők sorába emeli. Nála igazán föllelhető az, mit Toldy «a nyelv grammatikai, rethorikai és æsthetikai klassziczitásának» mond.

Kazinczynak egyik leglelkesebb híve Helmeczy Mihály volt, «a nyelvujítás legrettenthetlenebb bajnoka.» Igaz ugyan, hogy ama fordításaiban, melyekben az új szók és mondások kovácsolását a túlzásig vitte, ez a «rettenthetlenség» nem igen vált előnyére, s hogy azért nem is lehet alaptalanoknak mondani az ellene olyan sok felől intézett támadásokat: de azt mindenkinek, a ki munkásságát ismeri, be kell vallania, hogy Helmeczy nagyot lendített a magyar műfordítás ügyén, s hogy a nyelv erejét és csinját illetőleg kortársai tanulhattak tőle. Tanultak is; mert Kisfaludy Károly nem átal-

[1]) A szerepek így voltak kiosztva: Szulejmán: gf. Teleki József, Zrinyi: Dallos kapitány, Juranics: gf. Teleki Ferencz, Zrinyiné: gf. Teleki Johanna stb.

lotta bevallani, hogy Helmeczy verselő ügyessége nagy hatással volt a saját technikájának fejlődésére, és tény, hogy gróf Széchenyi István is sokat köszönhetett a Helmeczyvel való sürü társalkodásnak.

Bár Helmeczy műfordításai közül csak kevés jelent meg nyomtatásban (legnagyobb részök most is Toldy hátrahagyott iratai közt várja a sajtót), de abból a néhányból is, a mely nyilvánosság elé került, megláthatni, hogy ő sokkal nagyobb gondot fordított az alaki és anyagi hűségre mesterénél. Sokat fordított Schillerből, s e nembéli fordításai közül többet fel lehet találni Soproni Fidler Ferencz összeplagizált «Schiller Fridrik versei» czímű gyűjteményében. Ezenkívül megpróbálkozott Tassóval is, lefordítván a «Megszabadított Jeruzsálem» második énekéből azt a részletet, melyben Olinth és Sofronia története van elbeszélve. Egyik legsikerültebb fordítása a «Dies Irae» czimű zsoltáré, mely 1828-ban jelent meg az «Aurora»-ban. Ebben is játszi könnyűséggel győzte le az alak nehézségeit; majdnem szószerinti hűséggel fordított s a mellett mellett meg tudta óvni a költemény ódonszerű szinezetét is.

Nincs igazuk azoknak, a kik Helmeczyről, «a ki a szókat elmetszi», csak a gúny hangján szoktak beszélni; túlzott ő is, épúgy mint Kazinczy, de azért érdemei is voltak, még pedig elég nagyok. S ha talán emlékbeszédszerű nagyítással is él Toldy, midőn azt mondja, hogy «ami Kazinczy a szépirodalomban volt a szép nyelv tekintetében, az volt Helmeczy az irodalom és élet nyelvének tisztítására nézve»: de azért kétségbe vonni nem lehet, hogy Helmeczy csakugyan hozzájárult műfordításai által ahhoz, hogy szabatosabban és grammatice is hibátlanabbul szóljanak iróink.

Bár nem oly híven, mint Helmeczy, de sokkal költőibb nyelven fordított *Szenvey* József, a ki leginkább az Aurora számára ültetett át Schiller-féle költeményeket. Ő is mint Szemere Pál, nagyban hozzájárult a magyar verselés külformáinak nemesítéséhez. Kár, hogy legtöbb Schiller-fordításának kiadatlannak kellett maradnia, mert különben nagy lett volna hatása a magyar szinműirodalomra is. Összesen hét Schiller-féle tragédiát fordított: «A haramiák», «Fiesco», «Ármány és szerelem», «Don Carlos«, «Stuart Mária», «Az orleansi szűz» s «A messzinai hölgy». Ezek legnagyobb részéből csak mutatványok jelentek meg ama kor folyóirataiban; teljesen csak két darab látott napvilágot: «A messzinai hölgy»

(az akadémia külföldi játékszinében) és az «Ármány és szerelem» (Nagy Ignácz szinműtárának II. kötetében). Apróbb költeményt mintegy 60-at fordított Schillerből, köztük a híres «Lied von der Glocke»-t, mely először az Aurórában jelent meg. Utóbb kiadta Soproni Fidler Ferencz már föntebb említett gyűjteményében, mely ezenkívül még körülbelől tizenkét Szenvei-féle fordítást tartalmaz. Valamennyi között főkép az «Ének a harangról» érdemel, korához képest majdnem csodálatra méltó technikájánál fogva, elismerést. A teljes alaki hűség mellett a tartalmi hűségnek is oly fokát találjuk benne, mely még napjainkban is becsületére válnék bármely fordítónak.

Fábián József is egyike Kazinczy kiválóbb tanítványainak. Különösen Cicero- és Columella-átültetésének köszönhette, hogy a magyar tudós akadémia is felvette tagjai sorába. Fábián fordításai mindenek előtt abban tünnek ki, hogy meglátszik rajtuk, mekkora tanulmánynyal, milyen alapos, mély képzettséggel fogott ő munkájába. Nemcsak műfordító volt, hanem jeles classicus philologus is, a ki fel birta fogni és szerencsésen vissza is tudta adni azt a sajátos szellemet, mely Cicero remekein elömlik. Találóan jellemezte Toldy, mikor azt mondta róla, hogy «magyarban is rómaiul szól». E kiváló és ritka tulajdonság mellett szivesen elnézi az ember, hogy a metrika tekintetében sokféle licentiát engedett meg magának; az ilyenek: «megjöni», «istentöli» sűrüen előfordulnak hexametereiben.

Kazinczy neveltjenek mondható *Döbrentei* Gábor is, a ki egyike volt termékenyebb műfordítóinknak, s ama kevés iróink közé tartozik, a kik igazi lelkesültséggel foglalkoztak Dante hazájának irodalmával. Első volt, a ki nálunk a Divina Commediát fordítani próbálta; e kisérlete azonban meg nem jelent, s csak Toldy mond róla hírt. Nagy érdemet szerzett Döbrentei ama vállalat által, melyet Külföldi Színjátékok czím alatt indított meg, de a melyből, fájdalom, csak két füzet látott napvilágot. Az egyik egy Müller-féle német szomorujátékot («Vétek sulya»), a másik pedig Molière «Fösvenyét» tartalmazta, mindakettőt szabatos, csakhogy néhol nagyon régieskedő fordításban. «Yorick és Eliza Levelei»-nek Kazinczy fordítása után már teljesen felesleges kiadását Shakspere «Macbeth»-je követte, mely első kötete volt egy »Shakspere Remekei» czímű vállalatnak. De ez is a Külföldi Játékszin sorsára jutott. E fordítások mindegyikének megvan az a hibája, hogy rendki-

vül dagályosak s e miatt gyakran érthetetlenek is. — Döbrentei a műfordítás elveiről is értekezett egy «Shakspere játékszíni munkáinak magyar fordításához tartozó jegyzések» czímü dolgozatban, melyet a Minerva 1828-ik évfolyamában adott ki. Leginkább Kazinczy műfordítói elvei ellen kél ki e munkában, mely sok alapos igazságot mond el, s kivált a fordítói hűség fontosságát nagy nyomatékkal hangsúlyozza.

Itt kell megemlékeznünk *Kis* Jánosról is, a ki termékenységben fölülmulta magát Kazinczyt is. Műfordításai nem egyenlő becsűek; legjobban a levél- és az értekező stílust tudta eltalálni, míg a drámai nyelvvel nem birkózott meg sikeresen. De drámai fordításaiban is megtalálhatni azt az előnyét, mely egyéb munkáit is kitünteti: szabatos, világos, egyszerű nyelvet, mely mindig hozzá símul az eredeti értelméhez. Csak *erőt* nem tudott stílusába önte..i, s azért «Iphigenia»-fordítása egyike leggyöngébb munkáinak. Maga is érezte Kis e fogyatkozását, s ennek tulajdonítható, hogy többnyire a didacticus művek átültetésére vállalkozott. Ilyenek: Delille tankölteménye «A falusi életről», Wieland «Musarion»-a, Longinus könyve «A fenségesről», Pythagoras «Arany mondatai», Anaximenes és Aristoteles Rhetorikája, Cramer tankölteménye: «A papi hivatal méltóságáról», De Theis «Római levelei», Svetonius életrajzai, Cato verspárjai stb. Legsikerültebb fordítása kétségkívül: «Horatius levelei», melyhez Kazinczy fordította le Wieland magyarázó jegyzeteit. Ez után Persius és Juvenalis satirái következnek, melyeknek hangját Kiss remekül el tudta találni. Ellenben P. Terentius Afer prózában fordított «Androszi lánya», továbbá Goethe föntebb említett «Iphigeniája» nagyon messze elmaradnak eredetiik mögött.

A «Kazinczy-triász» tagja, *Vitkovics* Mihály, leginkább azzal szerzett a műfordítás terén érdemeket, hogy a szerb népköltészet egyes gyöngyeit átültetgette magyarra; ezzel azt eszközölte, hogy már most a *magyar* népdalt is nagyobb figyelemben kezdték részesíteni, mint egész addig. Népdal-fordításai általában sikerülteknek mondhatók, a mi annyival érdekesebb, mert Vitkovics eredeti népdalaiban soha sem tudta eltalálni az igazán *népies* hangot. Míg ezekben gyakran erőltetetten, mesterkélten szól, addig fordításai természetes egyszerűség által tünnek ki, s aránylag csak ritkán zökkennek ki a népies beszédmód kerékvágásából.

Vitkovics különben fiatal korában a latin és görög klassziku-

sokkal is foglalkozott; Horatius, Seneca, Lucretius és Theokritos voltak kedvencz költői s ezek mindegyikéből fordítgatott is. E fordításai azonban többnyire kéziratban maradtak, s csak újabban láttak napvilágot az Aigner-féle Vitkovics-kiadásban. Hasonlókép kéziratban maradt két nagyobb terjedelmű színműfordítása is; az egyik egy Kotzebue-féle öt felvonásos szomorú színjáték («A keresztes vitézek»), melyben azonban a személyek nevei meg vannak magyarosítva; a második egy Jünger-féle német vígjáték («A pozsonyi kabát»), mely ugyanabban a sorsban részesült. Egy harmadik színmű-fordítása («A megengesztelés»), nemkülömben Schiller értekezése «A játékszínről» már életében megjelentek: amaz önállóan, ez Kulcsár Magyar Theátrum-Almanachjában.

Mint műfordító, e korszakba tartozik még *Bacsányi* János is, a kit már föntebb említettünk, mint olyat, a ki a magyar műfordítás elméletét fejtegette. Itt Osszián-fordításáról kell szólanunk, melyből 1816-ban közölt mutatványt az Erdélyi Múzeum V. füzete. Ő volt az első, a ki Ossziánt a magyar publikummal megismertette. Eleinte prózában fordította ugyan, de később belátván, hogy a gaél dalnok műveit is ellapítja a kötetlen nyelv, alakhíven kezdte átültetgetni; ez annál könnyebben esett neki, mert technika tekintetében egyike legügyesebb fordítóinknak, a ki megérdemlette Kazinczy dicséretét: «Én azt tartom, hogy Osszián jobb kézbe nem akadhatott volna.» Az ő fordítása egyengette útját annak a művészi Osszián-fordításnak, melyet a szintén Kazinczy híveihez tartozó Fábián Gábor adott ki 1833-ban. Erről azonban, minthogy munkásságának súlypontja a Kazinczy utáni korszakba esik, e helyen nem szólhatunk.

Igen jó véleményben volt Kazinczy *Nagy* Sámuel, debreczeni könyvtár-tiszt műfordítói képességéről is, a melynek három terméke látott csak napvilágot. Az egyiknek czíme: «Az isten jósága és bölcsesége a természetben»; ezt Kazinczynak dedikálva adta ki 1798-ban. «Maga ez a cselekedet, már olyan — írja e dologról a széphalmi mester egyik Kiss Jánoshoz írt levelében, — hogy én ezt az embert szeretném, ha mást tisztelt is volna meg dedikácziójával.» A másik ket műve Nagy Sámuelnek: Campe Psychologiája, továbbá Gessner Daphnisa és Első hajósa. Mind a három munka nagyon középszerű.

Már ezeknél sokkal nagyobb figyelmet érdemel Tanárky

János Tasso-fordítása.[1]) Meglepő anyagi hűsége azt mutatja, hogy nem másodkézből való átültetés; bár nem költői, de folyékony, s néhol emelkedett prózában van írva, s annak idejében kedvelt olvasmány volt. Vörösmartyról említi Gyulai, hogy fiatal korában nagyon szerette forgatni. Tanárky külömben még egy érdemes munkával gyarapította műfordítói irodalmunkat: a magyar Plutarchossal, melyet «Némely görög és római nagy emberek élete» czímmel három kötetben 1807—9-ig adott ki Pesten.

Szintén az olasz irodalomból eszközölt fordításokat Döme Károly (gyakran használt írói nevén Mede Pál). Csakhogy ő írója kiválogatásában nem volt olyan szerencsés, mint Tanárky. Míg ez az olasz klasszikai költészet egyik igazi nagyját ismertette meg a magyar közönséggel, Döme a vizenyős Metastasio unalmas melodrámáival vesződött. S mindamellett, hogy mint egyéb, nevezetesen Horatius és Ovidius-fordításai mutatják, nem volt oka visszariadni a technikai nehézségektől: mégis prózában fordította Metastasiót. Dömére nagyon ráillik, a mit Lessing mond a «Briefe» valamelyik kritikájában egy német Pope-fordításról. «Und in Prosa hat er ihn übersetzt! Einen Dichter, dessen... Verdienst in dem war, was wir das Technische in der Poesie nennen..., dem der Reim keine Kleinigkeit war! Einen solchen Dichter in Prosa zu übersetzen, heisst ihn ärger entstellen, als man den Euclides entstellen würde, wenn man ihn in Verse übersetzte!» Mennyire kell fájdalnunk, hogy Döme tehetségeit egy Metastasióra fecsérelte: legjobban láthatni a fönt említett Horatius és Ovidius-fordításokból, továbbá egy töredékből, melyet Klopstock Messiásából ültetett át. Metastasióból két kötetnyi színművet fordított Döme; az egyik «Metastasiónak egynéhány darabjai», a másik «Még egynéhány darab Metastasiótól» czimmel jelent meg. Ezenkívül lefordította még Döme Bossuetnek egy vitázó munkáját is.

Guzmics Izidorról sem szabad itt megfeledkeznünk, bár legnevezetesebb fordításai (Zsoltárok, Jób, Prédikátor, Sophocles «Oedipus»-a, Euripides «Iphigeniája») a következő korszakba esnek. De ez időszakban adta ki «Theocritos maradványait», melyek 1824-ben jelentek meg Győrött. Említem végül Schedel Ferenczet (Toldyt) is, a ki Schiller Haramiáit adta ki magyarul

[1]) Torquato Tasso «Megszabadított Jeruzsálem»-e. Fordította olasz nyelvből Tanárki János. Pest, Landerer, 1805.

1823-ban, az ezt megelőző évben pedig Isokrates «Erkölcsi Intéseit» bocsátotta közzé. Mindkét mű gyakorlatlan kezdőre vall s nagyobb figyelemre nem méltó.

XIII. A klasszikus iskola folytatói.

Az 1808—32-ig terjedő korszak ama műfordítóit foglalom e czím alá, a kik bár elvben Kazinczy hívei, de a halbatatlan érdemű Virágtól nyerve akár közvetlen, akár közvetett impulsust, latin és görög remekirók fordításaival szerepelnek irodalmunk történetében. S ezek között első helyen Vályi-Nagy Ferenczet, a derék Homer-fordítót kell megneveznem, a kinek magyar Iliasza [1]) 1821-ben a Marczibányi-intézet 400 váltó forintos díját nyerte el. Ezen a munkán látszik meg legelőször az a jótékony hatás, melyet Virág fordításai által kifejtett. Vályi-Nagy mindenben nem érte ugyan el mesterét, de ami az anyagi hűséget illeti, annak határozottan fölötte is áll. Kazinczy igy dicséri: «nem oly jól (fordította Homért), mint óhajtanunk illet, de jobban, mint várhatánk.» Még inkább magasztalta Kazinczy abban a sok port fölvert vitában mely ama kérdés körül támadt: vajjon Vályi-Nagy csakugyan plagizálta-e fordításának első énekét, mint ezt Kölcsey állította, vagy sem? Ma már tisztában lehetünk e vád jogosultsága felől. Vályi-Nagy csakugyan használta Kölcsey Homer-fordítását, melyet neki maga Kazinczy adott át. A széphalmi mester maga irja ezt az Erdélyi Levelekben, a hol ez ügyről ekkép nyilatkozik: «Elmondám, hogy az Iliásznak egy más fordítása is keszül, és hogy annak elsö énekét Vályi-Nagygyal csakugyan én közöltem, és hogy a szeretetre méltó ember annak *minden szerencsésebb helyeit átvette* s óhajtja, hogy Kölcsey az övét megelőzze.» A mint tehát az utóbbi mondatból kitetszik, Vályi-Nagy teljesen jóhiszemüleg járt el, midőn fordítása némely kevésbbé sikerült helyeit Kölcseyből kijavította. De minthogy erre őt leginkább Kazinczy ösztönözte, sőt maga Kazinczy is szaporította a javításokat: ennek, mint a Magyar Iliász kiadójának lett volna tiszte, a dolgot a mű elé irt előszavában megemlíteni. Az ő hibája folytán keletkezett hát a híres

[1]) Homér Iliásza, ford. Vályi Nagy Ferencz, Sáros-Patakon Exegetica Theologiát, Egyházi történeteket, Görög Literaturát tanító Professor. Sárospatak, 1821. Kazinczy előszavával.

«iliászi per», mely egy időre annyira megzavarta a Kazinczy- tábor békéjét. Vályi-Nagy, e pör közvetlen előidézője, az Iliászon kívül leforditotta még Homer «Batrachomyomachia»-ját is, mely 1809-ben jelent meg Sáros-Patakon. Még ebben a nyelvvel nem bánik olyan ügyesen, mint második művében, s azért nem nagyon túlzott Kölcsey, mikor azt mondta neki e fordításról: «Tisztelendő ur! ez jól francziául van fordítva.» (Kölcsey Összegyüjtött Munkái III. 167.)

Mert már föntebb megemlítettük, ejtsünk itt még egynéhány szót Kölcsey Iliász-fordításáról, mely először a Felső-Magyarországi Minerva 1826. évfolyamának szeptemberi füzetében jelent meg. (Összegyüjtött munkáiban az I. k. 189—226. lapjait foglalja el.) Csak az első két éneket forditotta le Kölcsey teljesen, a harmadikból már csak töredékeket adott. S ezt nem eléggé fájlalhatja a magyar irodalom, mert ha Kölcsey befejezi munkáját: ez lett volna nemcsak legjobb Homér-fordításunk, hanem egyáltalában műfordításaink egyik legbecsesbike. Kölcsey Homér-fordításának becsét Bajza is elismerte: «Kölcsey tán az egyetlenegy közöttünk — így szól a fordításról irott czikkében [1]) — ki az Iliász elkezdett fordításával reményekre ébreszte, hogy, ha tehetségek szorgalommal és munka türödelemmel párosulnak, s a nyelv kincsei nem hagyatnak sok figyelem és használat nélkül: a harmadik (t. i. a teljesen identicus fordítás) időszakába eljutás, habár nem oly szerencsével is mint a németeknél, legalább egészen lehetetlen nem lesz.»

Virág Benedek iskolájába tartozik a már föntebb (az első időszakban) említett Édes Gergely is, a ki Horatius lefordításával részben megelözte mesterét. [1]) Természetes, hogy mikor aztán Virág 1824-ben kiadta Horatius fordításának utolsó részét is, az Ódákat: feledésbe merült Édes Gergelynek külömben tömör, rythmicus fordítása.

A nyelv folyékonyságát és természetes báját tekintve fölülmulta Édest Ovidius egyik kiválóbb forditója: Egyed Antal, [2]) a ki a verselés könnyedségét illetőleg maga mögött hagyta Virág Benedeket is. [3]) Nála nem fordulnak elő olyan nyakatekert hexa-

[1]) Összegyüjtött munkái. IV. köt. 151. lap.

[2]) Horácz munkái, magyarázta Édes Gergely, 2 köt. 1819.

[3]) Publius Ovidius Naso Búsverseinek Negyedik Könyve. Pest, 1823. P. Ovidius keservei. Öt könyv. Sz.-Fejérvár 1826. — Pontusi Elegiái. Pest, 1839.

meterek, melyek csak a metrum kedvéért ilyeténképen szegik meg a magyar szórend legfontosabb törvényeit:

> Készítsétek ugy ám de jutalmamat, itt ne hogy én csak
> Volnék Argok közt a jutalmatlan!

De már Homonnay Imrénél, egy másik Ovidius-fordítónknál, nem ritkaság az ilyen sem. Fordításaiban [1]) minden lépten-nyomon küzdés vehető észre a nyelvvel, a külalakkal; döczögős hexameterek, felforgatott szórendek munkáit majd élvezhetetlenné teszik.

A klasszikus iskola folytatói közé tartozik Baricz György «császári királyi ingenieur-kapitány» is, a ki Tacitus lefordítására vállalkozott. Munkájának azonban csak első kötete jelenhetett meg (Bécsben 1823-ban), minthogy a művelt közönség nem találta pártolásra méltónak a — mondjuk ki mindjárt — nagyon, de nagyon gyarló átültetést. Az említett egy kötet Agricola életét, a Germaniát s a Szónokokról szóló beszélgetést tartalmazza. Kéziratban maradtak Baricztól: Tacitus Annalesei, Historiája, valamint az ifjabbik Plinius levelei is.

Ennél jobb fordító volt Szentgyörgyi Gellért, bár magyarosság tekintetében ez sem állja meg a sarat. Sallustiust és Cornelius Nepost fordította le; amaz 1811-ben jelent meg és különösen becses ama hosszu tanulványnál fogva, melyet előszóképen irt bele Jankovich Miklós, s a mely sok értékes adatot tartalmaz a klasszikus szerzők magyar fordításairól.

Ungvárnémeti Tóth László, irodalmunk per excellence klasszikus költője, Tirtæusból és Hippocratesből, Henczfalvi Szász József Anakreonból, Szabó Elek Minucius Felixből, a «Mondolat»-áról elhiresült Somogyi Gedeon Petroniusból fordított. Grosser János kiadta Cicero válogatott leveleit (Szeged 1816), Márton István Phædrust, Mokri Benjamin pedig Epiktetosnak kézi könyvecskéjét bocsátotta közzé. Nagy Ferencz Homér Béka-egér-harczát, továbbá Flavius Josephus «Pártos Jeruzsálem»-ét ültette át, Bion és Moschus énekeit pedig kéziratban hagyta hátra. Nagy László Tibullust, Bodon Ábrahám «Vergilius költeményét a gazdászatról», Bodon József pedig Lucius Annæus Seneca néhány iratát forditotta le. Sepsizalányi Szabó Elektől uj magyar Fédrus jelent meg (Kolozs-

---

[1]) P. Ovidius Naso Pontusi levelei, Ibise, Diófa keserve és ortza orvossága. Buda, 1827. — Ovid verseinek öt könyve.

várt, 1824), Rácz Istvántól pedig «Tacitus könyve Németországról» (Pest, 1826).

XIV. Ez időszak többi műfordítói.

Dolgozatom bibliographiai teljessége szempontjából adom a következőkben mindama műfordítók betürendes névjegyzékét, a kik az 1808—1832-ig terjedő időszakban működtek ugyan, de a műfordítás történelmében szerepet nem igen játszottak. A rendelkezésemre állott források elégtelensége mentse itt is a netán előforduló hézagokat.

Balajthy: Chrysanth és Dária, vagy a megrettenthetetlen keresztény, szomorújáték németből. Sárospatak 1816.

Balog Sámuel: Az ezüst lakodalom, néző játék öt felvonásban, írta Kotzebue. 1831.

Bolyai Farkas: Pope próbatétele az emberről. Anglusból fordítva. Más poetákból való toldalékkal. (Név nélkül) M.-Vásárhelytt 1819.

Cserey Farkas: A fekete ember, egy tréfa. Kolozsvár 1800.

Cseri Pál: Albano Zindi, vagy egy czigány herczegnek története. Buda 1821. — Verner vagy a tengeri hajós csöndes kunyhója. Pest 1819. — Auguszt és Károly, vagy a titkos házasságnak szerencsétlen gyermekei. Pest 1818. — Engelhard Márton, vagy egy ifjúnak tengeri utazása. Kolozsvár 1826.

Csery Péter: Katinka vagy a marienburgi szép leány. Pest 1824.

Csontos István: Smid Kristóf ifjúságot érdeklő irományai. Kassa 1829. Hat kötet.

Czövek: A gályás rabszolga. Pest 1818.

Domahidy Menyhárt: Vakon töltve, vigj. egy felvonásban, írta Kotzebue. Pozsony 1813.

Dudok Pál: A boszuló lelkiismeret, szomorújáték 4 felvonásban, írta Kotzebue. Kolozsvár 1831.

Fazekas Sámuel: Galatea, a Flórián úr első könyvéből 1825.

Fekete István: Lelki vigasztaló órák, írta Müller.

Horvát Endre: Theodul estvéi, németből. Buda 1819.

Kassay Sámuel: Fegyveres bajtársak, vagy az esküvés ereje, írta Stein Bernát. Miskolcz 1825.

Kossovich Károly: Ortisz Jakab utolsó levelei, olaszból. — Rousseau «Contrat Social»-ja.

Koszta J.: Az ifjú Werther gyötrelmei levelekben. Esztergom 1827.

Kovacsóczy: Varázsrózsa, Schulze után; Kassa 1828.

Kovács Antal (felfalusi): Római Északák, írta olaszul gróf Verri Sándor. Kolozsvár 1823.

Láng Ádám János: A kísértő hegyi lélek, vagy a három kívánságok. Németből. Kassa 1825. — Genovéva, hajdankori szép és érzékeny történet: Kassa 1824. — A tündér lant, vígj. Kassa 1824.

Lőtsei Sámuel: Arthello, vagyis az udvari bolond, vígj. 3 szakaszokban, írta Eckartshausen. Kolozsvár 1817. — A jegyző könyv, írta Kotzebue. Pest 1823.

Nagy-Rácz György: A nagy Kanut, 3 ktt. Pest 1815.

Pály Elek: A tolvaj szarka (írta Guiglielmi). Kassa 1828. — Don Juan vagy a kőbálvány-vendég, írta da Ponte. Kassa 1829.

Puky: Külföldi játékszín. Pest 1827. 2 ktt.

Szabó Elek: Fedrusnak, Augustus szabadosának, æsopusi beszédekről írt V könyve. Kolozsvár 1824.

Szathmáry-Király József: Erdővári Klára vagy a szerelem áldozata, írta Nikolai. Kassa 1825.

Szeder Fábián: Azaël halála, avagy Dina elragadtatása, Dugat D. P. után. Pest 1826.

Székely Sándor (aranyos-rákosi): A Luziádából fordított egyes töredékeket. (Megjelentek a Hébében és az Aglájában.)

Varga Elek: Heródes és Marianna. Pest 1821.

Toldalék.

Az 1772—1831-ig folyóiratokban megjelent műfordítások bibliografiája.

Fájdalom, e czímsorozatot sem mondhatom egészen teljesnek. Csak ama folyóiratokat vehettem figyelembe, melyeket a budapesti nyilvános könyvtárakban megkaphattam; már pedig tudvalévő, hogy azok kivált e részben még hiányosak. Mindazonáltal azt hiszem, hogy a jelentékenyebb dolgok közűl nagyon kevés kerülte el figyelmemet. Az elmaradtakat tán sikerül majd pótlanom «A magyar műfordítás története a legrégibb időktől napjainkig» czímü munkámban, melynek megírását egyik főfeladatomul tűztem ki. — Az e jegyzék készítéséné. felhasznált folyóiratokat betű rendben sorolom elő; a fordítások olyan rendben vannak megemlítve, a milyenben ott előfordúlnak.

1. Aspasia.

Szatmári: Töredék lord Byron egyik elbeszélő költeményéből.
Fenyéri Gyula: Tasso «Aminta»-jából.

Virág Benedek: Barine (Horácz ut.)
Szerényi: Schiller-féle epigrammák.
Fábián: Két dal Hafizból.

2. Aurora.

Helmeczy Mihály: Tasso «Szofrónia és Olind», kereszthadi rege. (A «Gerusalemme Liberata» I. én. 81—90. és a II. én. 1—53. strófája.
Helmeczy Mihály: A patak melletti ifjú (Schiller).
« « Dal a távolból (Matthison).
« « Dies Irae.
Szentilonai: Amália.
Makáry György: Dies Irae.
Verseghy: A világ korai (Ovidius).
Szenvey József: A világ korai. Görögország istenei. A buvár. Schiller az ő barátihoz. Az élet vezérei. Asszonyok érdeme. (Valamennyi Schillerből.)
Vitkovics György: Szerb népdalok.
Kazinczy: Sulpicia Cerinthushoz (Tibullus).
Sz. J.: A szkadári lányka. Szerbus népdalok. (Szerbből.)
Báró Wesselényi Miklós: A barátságról (Segur.)

3. Élet és Literatura.

Szemere: Körner «Zrinyi»-je.
Rájnis: Orfeusz és Euridice. (Vergilius Georgic.)
Kazinczy: Orfeusz és Euridice. (Vergilius Georgic.)
Szemere, Helmeczy: Ifjú a pataknál (Schiller).
Kazinczy: Szent Hajdan Gyöngyei. (Pyrker.) Mutatvány.

4. Erdélyi Múzeum.

Gróf Dessewffy József: A gondatlan ivó. (Anacreon.)
Révai: Az «Iliász» első éneke.
B. Naláczi István: Szafó éneke.
Abrudbányai Szabó Sámuel: Az ember és fejedelem kötelességei. (Vernet.)
Batsányi: Az inisthónai háború (Osszián). Az eredeti versmértékben.
A. R.: Marc Aurel elmélkedéseinek kivonata.
Szentkúti Sándor: Hamlet monológjának parodiája, Jago után.
Döbrentei: Boileau «Poetiká»-ja.
Fordításokról szóló «Tudósítások»: Gróf Haller Gábor leforditotta Montesquieu «Esprit des Lois»-ját; Szép, jászberényi tanár az egész Juliusz Cæsart.

5. Felső-Magyarországi Minerva.

Névtelen: Plato «Kriton»-ja.

Gr. D. J.: Az erő ereje. (Lessing.)

U. a. (Dessewffy József): Alpín. (Sulze «Die bezauberte Rose»-jének egy részlete.)

U. a.: Epikúrosz három gnómája.

U. a.: Érosz. (Schiller ut.)

U. a.: Gróf Buffon gondolatai a stylusról. (Részlet.)

K. L.: Némi elmésen gunyoló jegyzetek Lichtenbergből.

K. S.: Wieland előbeszéde Cicero leveleinek német fordításához.

Fábián Gábor: Keleti literatúra: Arab példabeszédek és szentencziák, elégiák stb.

E. I. P.: (Edvi Illés Pál): Lucretia, vagy a nemes római dáma (Livius.)

Gr. D. J.: Theodota, Kszenofonból.

Döbrentei Gábor: Példák Shakspere színjátékai fordításából. (Macbeth, I. felv.)

K. J.: Eszes mondások. (Graciano Boldizsár.)

S. K. J.: Persius III. és V. satirája.

Balogh Pál: Montesquieu egy perzsa levele Párisból Smyrnába.

Homonnay Imre: Próbatétel Ovidius munkáinak magyar fordításából. (Pontusi levelek.)

S. K. J.: Poliklétus utazása. (Báró de Theis.) Részlet.

Árvay Gergely: Charon. (Lucian szerént.)

Gr. D. J.: Az életposta stácziói. (Lange.)

E. I. P.: A szépség ereje. (A Koránból.)

E. I. P.: Luther leveleiből.

Kölcsey: Homér «Iliász»-a I. éneke.

Guzmics: Kaligénia. (Herder.)

S. K. J.: Verulami Baco gondolatjai.

Edvi Illés Pál: Az elsikkasztott gyűrű. (Lessing Nathanjából.)

Édes Albert: A mezei élet. (Claudianus.)

S. K. J.: Próbák Xenophon Sokratesről írt munkájából.

Bay György: A halász. — Édes gondok. (Mindkettő Gœtheből.)

Terhes Sámuel: Flórián meséiből.

Guzmics: Nemezis a hellen költőknél és a képmüvészeknél. (Herder.)

S. K. J.: Próbák Sokrates nevezetességeiből.

S. K. J.: Horatius levele a Pisokhoz.

Árvai Gergely: Galatea. (Mme Genlis.)

Szenvey: A messzinai hölgy. (Schiller szomorújátékának első felvonásából két jelenet. Toldy bevezetésével.)

Kiss Károly: Washington írásai közűl némi darabok.
S. K. J.: Horatius Epistoláiból II. könyv 2. levél.
Kiss János: Persius első satirája.
Szenvey: Stuart Mária. (Schiller szomorújátéka III. felvonásából.)
S. K. J.: Az androszi leány. (Terentius vígjátéka.)
S. K. J.: Florushoz. (Horatius.)
S. K. J.: Pope többféle jeles gondolatai.
Szalay László: Torquato Tasso (Egy jelenet Göthe színdarabjából.)
Petz Lipót: Ion. (Plato.)
Staut József: A természet rajzolatja. (Buffon.)
E. I. P.: Hálaadó hymnus. (Addison.)
B. *** A játszó gyermek. (Schiller.)
E. I. P: Hymnus a feltámadásról. (Klopstock.)
S. K. J.: A herélt. (Terentius.)
Horváth János: Részlet Ossziánból.

6. Hasznos mulatságok.

Schittensam József: Ifju a pataknál. (Schiller.)
Tóth László: Nemorin éneke. (Florian.)
Tóth László: Sappho éneke Küpriszhez.
Töltényi: Ballada. (Mallet.)
Töltényi: Néhány darab Lord Byron Childe Haroldjából.

7. Hébe.

Kazinczy: Horácz Meczénhez. Epistola I. 7.
Gr. Dessewffy J.: A mulandóságról. (Tasso.)
Kazinczy: Pindaros VI. olympiai éneke.
Bodola Károly: Szabadság. (Blumauer ut.)
Gr. Dessewffy J.: Két epigramma. (Az egyik Platóból, a másik Meleagerből.)
Kazinczy: Epigramma. (Simonides.)
Szentmiklósy: A virágok. (Schiller.)

8. Kedveskedő.

Névtelen: Az uri imádság. (Witschel.)
« Sterne «Tristram Shandy»-jából.
« Levelek Popeból.
« Mutatvány Gibbonból.
« Elegiák. (Propertius és Tibullus.)
« Inkle és Yariko. (Steele.)

Benedek Áron: Epigrammák francziából. (Bret, Baratin, Daceilly, Imbert, Pannard stb.)

Kis János : Elegia. (Tibullus.)
Pap István : Az özönviz. (Ovidius.)

9. **Koszorú** (Szépliter. Ajándék.)

Kölcsey : Művészi vetélkedés Gessner fordítójával.
Szentmiklósy : A májusi északa. (Hölty.)
« Az estve. (Schiller.)
Döbrentei Gábor : Hamlet monologja. (Shakspere.)
Schedel Ferencz : A napi szépségek. (Lübeck.)
Balogh Pál : Egy falusi temetőkertben írt elégia. (Gray.)
Szentmiklósy : Bajvivás Amorral. (Anacreon.)
Névtelen : Juvenalis satiráiból.
Győry Sándor : Dávid siralma Saul és Jonathan felett. (Szentirás.)
D. Cs. J. : Dal a magánosságról. (Pope.)
Garzó Mihály : Mutatvány Ovidius Átváltozásaiból.
Kiss : Dionyz, Pythias és Damon. (Fenelon.)
Vásárhelyi János : Három dal Anakreonból.
B. : Töredék Byron «Kain»-jából.
Szerényi : Mignon dala. (Göthe.)
H. B. : Az anya álma. (Allan Cunningham.)
Ertzly János : Az éneklés és hangjáték feltalálása. (Gessner.)
Tar Mihály : Resignatio. (Schiller.)
Horkovits Józs. : Resignatio. (Schiller.)
S. : Óda. (Horatius.)
B. J. : Proserpina elragadtatása. (Claudianus.)
Szeder Fábián : Szent-Gothárd utja. (Devonshire herczegnő.)
Matskássi Ferencz : Theokritos két idyllje. Moschus keserve Bion halálára.
Matskássi Ferencz : Solon imádsága a múzsákhoz.
E. I. P. : Az énekes publikán. (Pfeffel.)
Szenvei : A havasi vadász. (Schiller.)
Fábián Gábor : Próbafordítás a Frithiof-mondából. (Tegnér.)
Kis János : Három Herder-féle költemény.
Szerényi : Három epigramma Goetheből.
Szenvey : Egy moralistához. (Schiller.) Minnához. (Schiller.)
Jeszeney Osználd : Hero és Leander. (Schiller.)
Szenvey : A remény. Játszó gyermek. Schiller.)
Fábián : Firdusi és Balkhi persa költőkből. Fáredh arabus költőből.
Szentmiklósy : A vásár. (Schiller.)
Hetényi : Emmához. (Boileau.)
Szentmiklósy : Epigrammák. (Goethe.)
M. J. A kikelethez. (Körner.)

Szerényi: A vétkek és a büntetés. (Lichtwer.) Epigramm (Goethe.)
Holéczy: A Kóránból.
Szentsimoni: Daliczák. (Francziából szabadon fordítva.)
Kecskeméti Dániel: Egy csecsemőre. (Heinsius.)
S. S.: Ravaszdi Róka. (Részlet Goethe «Reinecke Fuchs»-ából.)
L—cs Móricz: A görög anthologiából.
S. I.: A mosdó leányka. (Szerbből.)
Högyesi István: A leány panasza. (Schiller.)
Holéczy: Mózes. (Az ótestamentom II. könyvéből.)
Szabó István: A görög anthologiából.
Névtelen: Emmához. (Schiller.)
Somogyi Gedeon: Kolnadona. (Osszian. Hexameterben.)
Sztrokay Antal: Lucanus Pharsaliájából.
Névtelen: Briseis Achillhez. (Ovidius.)
Z.: Apró dalok Matthissonból. Epigramm Schillerből.
Sz. J.: Lelt Simon. (Költői elbeszélés szerbből.)
« Szerb népdalok.

10. Magyar Múzeum. (Kassai.)

Virág Benedek: Egy hajóhoz. (Horatius.)
Kreskay Imre: Scipio álma. (Metastasio színműve.)
Ráday Gedeon id.: Mezei dal. (Jacobi.)
Virág: Jeremiás keserveiből.
Batsányi: Kárthon. (Osszián.)
« Wieland «Neue Göttergespräche»-jéből.
Kazinczy: Az isten szemlélése. (Klopstock.)
« Az Éjszaka. (Gessner.)
Batsányi: Osszián utolsó éneke. — Oszkár halála. (Osszián.)
Szabó Dávid: Milton «Elveszett Paradicsom»-ából.
Batsányi: Klóris. (Jacobi.)
Dr. Földi J.: Juliska. (Catullus.)
Kazinczy: Dal Anacreonból. (Ἡ γῆ μελαίνα πίνει.)
Id. Ráday Gedeon: Két ének Gellertből.
Kazinczy: Young Első Éjszakájának kezdete.
« Példák Klopstock Messiásából.
Simay: Plautus «Váratlan vendég»-e.
Kazinczy: Egy hajóra. (Horatius.)
Szabó László: A rózsához. (Overbeck.)
B. O. L.: (Báró Orczy): Wieland Agathonjából.
N. J.: Óda. (Horatius.) — Anacreonból.
Aranka György: Lesbiához. Gondolatocska. Thyrsis Mykonhoz. (Catullus.)

Kazinczy : Anacreon XXXIII. dala.
Dayka : Penelope Ulisszeshez. (Ovidius.)
M. J.: Homerus «Ilias»-a I. énekéből.
Döme Károly : Ovidius Keservei első könyvéből.
Versegi : Engel I. «Philosoph für die Welt»-jéből.

11. Magyar Múzsa.

Debreczeni poeseos professor: Mutatvány Vergiliusból **párrímű** sorokban.
A. S.: Phædrusból az «Előljáró beszéd» és az első mese.
Névtelen : Pyramus és Thisbe. (Ovidius.)
Szathmáry Mihály : Horatius első satirájából.
A. Y.: Mapes Gvalter korcsmadala.
Látzai József: Gellert meséiből.
Névtelen : Kleist egy dala.
F. J. (Földi.) : Reland Adorján «Galatea»-jából 9 alagya.
Névtelen : Horatiusból, Anacreonból, az Aeneisből és Ovidius. Penelope Ulisses»-hez czímű heroidje.

12. Orpheus.

Dr. Földi : Licinushoz (Horatius.)
Vitéz Imre : Töredékek a Wieland «Diogenes»-éből.
Szabó László : Glycerion. (Wieland «Diogenes»-éből.)
Kazinczy : Sóhajtás. (Metastasio.)
Kazinczy : A törvényszabásról. (Rousseau.)
Id. Ráday Gedeon : Eviralla. (Osszián.)
A. J.: Anacreonból.
Kazinczy : Két epigramm. (Kaestner. Lessing.)
Szabó László : Panasz. (Ovidius «Tristium».)
Id. Ráday Gedeon : Dienes. (Vergilius I. eclogája magyarosítva.)
Kazinczy : A habok. (Carlo Maggi sonettje prózában.)
« A gyermek poeták. (Götz.)
« Három dal Anacreonból.
« Semira és Semin. (Gessner.)
Aszalay : Mesék Lessingből.
Kazinczy : A rózsa és a hyacinth. (Francesco de Lemene.)
Kazinczy Miklós : Vallás-türödelem. (Saadi perzsa regéje.)
Földi : Neobule. (Horatius.)
Kazinczy : Lilla. (Olaszból.)
A. J. : A vén ember. (Gellert.)
Dayka : A szép szemek. (Olaszból.)

Sáray Sámuel: Szerencse-kivánás a magyarokhoz. (Németből.)
Csépány István: Egy gőgös leánykához. (Blumauer.)
Darvai János: Moor Károly. (Mutatvány Schiller «Räuber»-jéből.)
Földi: Lesbiához. (Catullus.)
Csépán István: Abelard utolsó szavai Heloizhez, és Heloiz utolsó szavai Abelardhoz. (Németből.)
Dayka: Phyllis Demophoonhez. (Ovidius.)
Kazinczy: Az elkésődött leány. (Stolberg.)
Csépán: Álom. (Uz.)
Aranka: Virgil «Aeneis»-ének eleje. (Haska.)
N. Y: Vergilius «Aeneis» ének eleje.
Kazinczy: Egy hajóra. Horatius.)
Virág: Egy hajóra. (Horatius.)
Horváth Ádám: A Prometheus tüze. (Bürger.)
Mede Pál: Tibullus első alagyája.
Ivánkay Vitéz: Simon Rau' szicziliai poéta irásaiból.
Id. Ráday Gedeon: A violácska és a rózsa. (Rudolphi.)
N. Y.: Mapes Gvalter kocsmadala.
Id. Ráday Gedeon: Fenelon «Telemaque»-jából.
Látzai József: A tánczos medve. (Gellert.)
Rájnis: Vergilius «Aeneis»-éből.
« Voltaire «Henrias»-ából.
A. J.: Dieneshez. (Martialis.)
Kazinczy: Klopstock két ódája.
Id. Ráday Gedeon: La Fontaineből.
« Szép Rózsi. (Vergilius «Alexis»-ének megmagyarosítása.
Ivánkay Vitéz: Phyllis. Amor és Vénus. (Franc. de Lemene.)
Földi: Dalok Anacreonból.

*

A «literatúrai tudósítások»-ban következő művek vannak, mint készülő félben levők vagy már készek megemlítve:

Fehér György, pozsonyi növendékpap: Tasso «Megszabadított Jeruzsálem»-e.

Horváth András, Bódva helység jegyzője elkészült Ovidius «Metamorphoses»-einek négy sorú kadencziás versekben való fordításával.

Ivánkay Vitéz: Goethe «Clavigo»-ja. (Kazinczy igéri az általa kiadandó «Játékszín»-be.)

Darvas: elkészűlt Schiller «Tolvajai»-val.

Fehér: fordítja Racine minden darabjait.
Ivánkay Vitéz: Johanna Gray, szomorújáték Wielandtól.
Kovács Ferencz: A Fiesco zendülése. (Schiller.)
Bárány János: Don Carlos. (Schiller.)
Koré Zsigmond: Strelitz műveit fordítja.

Hogy vajjon az itt felsorolt munkák meg is jelentek-e, arról biztos tudomást nem szerezhettem.

Érdekesnek tartom még ideigtatni a következő «literatúrai tudósítás»-t: «Két ízben tudósítják már a hazát, hogy Tassonak «Megszabadított Jeruzsálem»-ét valaki Kassán fordítja. Ez nincsen úgy; Ivánkay Vitéz ur, a Dusch «Orestes»-ének fordítója nem engedett az ösztönzésnek, mert olaszul nem tud, s látta hogy fordítása, ha a németet venné példáúl, nagyon hibás leend. Azt továbbá is Fehér György urtól várja a haza, úgy mint a ki Tassot olaszból is fordíthatja.»

13. Sokféle.

A VI. évfolyamban Sándor Istvántól vannak költemények, melyekre azt jegyzi meg, hogy «rész szerint franczíából fordította, rész szerint maga szerzette őket». Melyek a fordítások és melyek az eredetiek, nincs megjegyezve.

14. Uránia.

Kármán: Petrarca két canzoneje. (Prózában.)
I. . . . i: Lalage. (Kleist.)
Névtelen: A háborús zivatar. (Metastasio.)
« A windsori erdő. (Pope.)

15. Zsebkönyv.

Dr. Földi: Kis gazdagság, nagy boldogság. (Horatius.)
Kazinczy: A csillagokhoz. (Goethe.)
Márton József: Szerelmes vetélkedés. (Horatius.)
Sz. P. J.: Imádság a hadban. (Körner.)
« A csókra vágyó. (Körner.)
« A szerelem boszúlása. (Németből.)
Márton József: Lolliushoz. (Horatius.)

RADÓ ANTAL.

VAS GEREBEN RADÁKOVITS JÓZSEF.

(Vége.)

Szántay Sándor kinyomozván a Jakab és Klein által titkolt szerződést, s azon körülményt, hogy Jakab kényekedve szerint lenyomhatja a piaczi árt, elhatározzák valamely úton-módon a piaczi árt a kitüzött határidőn méltányos fokon tartani.

Midőn az első piaczi ár folytán a majoresco bankáránál teendő törlesztést Klein nem tudja lefizetni, érezni kezdi Klein, hogy nemsokára kihull kezéből a hatalom. Ő azonban sokkal inkább hozzászokott, mintsem hogy azt nélkülözni tudná. Remélli, kegyencze által mentő eszközhöz eljuthatni. Nem óhajtja többé valamikép Jakabot rábirni a szerződés megsemmisítésére, de önmaga is siet rongálni az adósság által megterhelt vagyont — hogy azután a *biról zár* alá jutott vagyonnak ő lehessen *gondnoka*. Efelől a remény magja hamar kicsirázott s megnövelkedett lelkében. Kezd vágyat érezni az alkotmányos életben való szerepléshez, hogy felsőbb helyen őt olyannak ösmerjék, ki a megyében érdemekkel bir. Azon hitben, hogy a zsidó árendással közös titoknak ki sem részese, s így hatalma teljes virágában van, tekintélye árnyékában sok csúszó-mászó üdül, s kegyét lesi a megye, megnyugodva remélli, hogy nehány év multával ellenében eltörpül minden, tán még a majorescónak ,épen hivatalában is utóda lehet?

A kimerült gazdaságból nem lévén jövedelme a majorescónak, kénytelen százezer forintot felvenni saját árendás zsidóitól a korteskedés küzdelmeihez. A hatszázalék kamaton kivül, ráadásképen kötelezi magát ezért a közvetítő kormányzó 6000 jobbágy napszámos átengedésére. A ravasz zsidó épen a vetés, kapálás s aratás idején követeli napszámok megadását, — mit a gazdaság egy évi terméke koczkáztatása nélkül nem teljesithet Klein kormányzó. Kénytelen beleegyezni a zsidó feltételébe s megadni a 6000 napszám váltságaképen 12,000 forintot. E botrány megtoldva a birkapusztulás és a veszprémi vásár hirével, eljut messze vidékre s mindenütt a majorescóról beszélnek. Azon tudat, hogy nem ő, de ügyetlen helyettese tette tönkre, a pénzhiányban már leledző majorescót megtériti, annál inkább siet vagyona romjait tisztázni,

miután tudomására jut, hogy sem fivére, sem bankára, kiket kormányzóhelyettese miatt oly sértően mellőzött, nem részese a közelben fenyegető sequestrumnak. Szántayt, mint kiben fölismeri a jellem mintaképét, megbizza pénzügyi zavarai tisztázásával. Ez összeköttetésbe lépett a majoresco bankárral, ki nemcsak koczkáztatott millióit reméli visszanyerni, de egyuttal a meghonosításhoz érdemet akar szerezni, megajánlja a Szántay által tervezett jobbágyváltsághoz szükséges összeget. Három hónap alatt létrejött az első szabadváltság, minek számtalan bámulója lőn, csak két ember volt, kit a guta megütni készült, s ezek közöl egyik Klein, a másik Jakab volt.

A gróf elszakadván a maradipárttól s beléolvadván a haladók soraiba, amott a vezérszerepre Klein próbálkozik. Kudarczot vall pártja csakhamar vezére miatt, ugyanis a kiszabadult Kiss András kanász megemlegeti a plenipotentiarius ősi nevét: Kleint, midőn a maradipárt szellemében izgatva, a magyar alkotmány érdekében ősei által hullatott vért emlegeti fel. E személyes név kudarcza annyira befoly a rendek határozatára, hogy a főispán kimondatá a többséget, — s nemsokára az egész országban meg lőn adva a nem nemeseknek a hivatalképesség. Mint későn termő fa, nyolczszázados meddőség után, kihajtának az ázsiai faj ágai, fiatal sudarai erőteljesen fejlődének, megterméneк egy új nemzedéket: az uj Magyarországot. (Megyegyülésen országos ügyről határoznak?)

Klein látván a gróf közeledését öcscse és Szántay Sándorhoz, s érezvén a bizalmatlanság növekvését, egyedül ahhoz központosítá minden erejét, hogy valami módon kibillentse a jószágból s ezzel együtt a főispánságból a grófot. Elősegíti e törekvésében a szabadelvüekhez való csatlakozást kedvetlenül tekintő kormány. Hol kérelme nélkül a grófot felmentik saját hivatalától. Helyébe adminisztrátornak Kleint nevezik ki. Ez csakhamar fényes installácziót rendez, s az adminisztrátori tisztség felvétele előtt lemond a teljhatalmu kormányzóságról. Az adminisztrátori állást azonban nem foglalhatja el, mivel Kiss András nemeslevelével történt visszaélés elárulásával kezd fenyegetőzni a czigány, ha Klein elfoglalni merné a majoresco helyét. Eszeveszetten siet kijelenteni Klein, miként az uj hivatalról ünnepélyesen lemond. Ezáltal nemcsak Klein semmisíttetik meg, megfélemlik a hetvenkedő Jakab is, a mennyiben jó ideig beérte a majoresco egybevásárlott kötvényei kamataival. Nem mer sequestrumot kérni.

Sokan azt kérdezik olvasóim közül, hogy nem jutottam-e a mű végére. Igenis, nem is. Amennyiben hátra van még harmincz oldal «töredékkép».

Klein letűnt a cselekvény színpadáról. Jakab elzüllik a tanyáról nagy iratcsomóval s végzete a csatatérre sodorja, hol leüti Klein kémszerepet viselő fiával együtt egy golyó. A csikós fiai emelkednek fel. Egyik nevezetes iró lett, s Szántaynak leányát kapja nőül, a másik, kit apja csikósnak nevelt, 12-edmagával hazaszökik Olaszországból, s elhull a szabadságharczban. A jobbágyoknak megadatik a teljes polgárjog, s a liberalis mint a pecsovics egybeolvad: s lett együtt a hatalmas *magyar* nemzet.

Általában igen szép s azon korban felette hálás volt a történeti tárgy feldolgozása. De akkor is, ugy mint most, rendkívüli képességet igényelt, a történeti tárgynak a cselekvényben való ügyes csoportositása. Vas Gerebennek nem volt tehetsége valamely történelmi-politikai eszme fejlődését rajzolni. Idealisálni azt, tán nem hiányzott tehetsége, de azt magasztosságában feltüntetni képtelen volt. Megörökítni nem volt képes az eszmefejlődést, de nehány hangulatteljes képben sikerült az utódokkal is megértetni az eszmeébrény megalakulását, az általa megfutott korszak uralkodó eszméi folyamatát, terjedését. S kevesebb költőiséggel mint ezeket feltünteté, megérteti velünk a kellemes episodképek szépségeiért gyakorta elfeledett eszme diadalát. Képzelete szabad szárnyú sas, mely felkeresi ugyan a legszebb vidéket, de tagadhatlanul keveset tartózkodik a főeszme fészkénél. Az olvasóközönséget megvesztegeti ez episodképek bája, de a műértő okvetlen boszankodik az úntalan közbetolakodó mellékcselekvényen, mely elhódítja a főcselekvénytől a tért. Mindezek láttára azon meggyőződésre jutunk, miként az iró nemcsak nem törekedett a műelmélet szabályait megvalósítni, de azokat épenséggel nem is ösmerte. Voltaképen neki nem volt más czélja, mint nehány sikerült rajzát, 1809-től 1849-ig terjedő korszakból merített emlékezések összegyüjtött töredéke gyanánt egy nagyobb munkában értékesítni. Mint szerzője a bevégzett műnek, érezte a cselekvény szerkezetének hiányosságát. Ennek beösmerése a Régi Jó Időkből idézett nehány sora, melylyel mentegeti magát, az első kötet végén, s igéri sok minden közt, a sok tétova bolyongás után a regény fonalának kikeresését. Azonban halljuk a mentegetőzést. «Egy korszakon estünk át, *mely históriai keverék* levén, egyébre alig használhatám, minthogy kiszedjem belőle az

alakokat, melyek egy tulajdonképeni egészhez szükségesek. Gondom leszen reá, hogy *fonalat vegyek* föl, mely a következőn egészen következetesen huzódjék végig. Közbefonván lehetőleg azt is, mi felösmerteti velünk, hogy a képnek alakjai egyedül és kizárólag magyarországiak, és nem volna olyan szépen vagy keményen öszszeillesztett keret, melybe ezen képeket *máshová szorongatni* lehetne». Ily kiméletlen, de alapos váddal, leghevesebb birálója sem támadta meg Vas Gerebent. És ez védelem, illetőleg mentség akart lenni. Az iró által igért fonál feltűnik ugyan helyenként, de az többnyire láthatlan marad előttünk, daczára az igéretnek s rovására a mű becsének. És mégis Vas Gereben e műve a maga neméeben valódi remekmű. Iróink közül igen sokan tudtak a multból kitépett cselekvényt szilárdabban tömöríteni, de a múlt életmozgalmait s főleg azon kort, melyre élénken emlékezünk, kinek sem sikerült Vas Gerebennél érdekesebben s minden vonásaiban a valóhoz oly hű rajzban megörökítni.

A Nagy Idők Nagy Emberek (1857) tárgyát a Vas Gereben által oly sokféle találékonysággal feldolgozott vagyonper képezi. A Sión túl fekvő idősb Baltay-család képviselője az ifjabb Baltay-ág ellen sok évtizeden által elkeserültséggel folytatott pert azáltal akarja ketté vágni, hogy öcscse által elvétetni szándékozik az ifjabb ág egyetlen leánysarját. Az öcscse azonban tudja azt, miként a leány nem őt, de a regényiró által jó hazafinak nevezett gr. Dunayt szereti. Miután ezt értésére adja az ifjabb Baltay bátyjának, amaz még inkább ellenséges indulatot érez gr. Dunay iránt, ki szerinte nem jó magyar, mivel nem dohányzik s nem iszik bort. Egy vadászat alkalmával ifjabb Baltayt lelövi egy paraszt, mit idősb Baltay gr. Dunay kezének tulajdonít. Szeszélyes okokból Dunaytól elidegenült idősb Baltay meg akarja indítani újra a pert, s hosszas keresgélés után ráakad az öcscse által a körmendi leveltárba letéteményezett periratokra, melyekkel Dunaytól az ifjabb Baltay lánysarjjal kapott birtokot elperelhetni reméli. E per megindításáról lebeszéli gr. Fesztetics György birtokos halálos ágyán írt levele, mely új irányba löki a cselekvényt, a mennyiben ajánlja az öreg Baltaynak, hogy béküljön meg Dunayval, ki eközben tisztáztatik a gyilkosság vádja alól egy halottnak vélt egyén vallomása által. Az öreg Baltay gr. Fesztetics levele szerint, megbékül a Dunay családdal, sőt fogadott fia számára, Baltay Imrének, megkéri Dunaytól Jolán nevű leányát. Egyesség történik prókátor

nélkül. Váratlan dolgokban gazdag korrajznak tárgya, mint látjuk elég szegény. Az írónak azonban főczélja volt, e szeszélyesen épített cselekvény körében nehány nagy embert, mint gr. Fesztetics Györgyöt, a keszthelyi heliconi ünnepély rendezőjét, s a gazdasági tanoda megalkotóját, hg. Batthyányi Lajost, mint jobbágyai szigorú, de édes atyját, s Kisfaludi Sándort mint a nemzet költőjét, magát a népet bemutatni. Őseinknek képcsarnoka inkább műve, mintsem regény. Irányeszméje valósítása végett a nemzeti önszeretet nem ritkán elragadja, s korrajzoló helyett önműve rovására költővé teszi.

Harmadik művének *A Nemzet Napszámosainak* (1858) népszerűséget s kedvező fogadtatást biztosított a Régi Jó Idők s Nagy Idők Nagy Emberek keresettsége. A mű azonban magában is bír annyi érdekes alakot fő és buján sarjadozó mellékcselekvényeiben, hogy ennélkül is nagy elterjedtségnek lett volna részese. A főcselekvény magaslatát Keszi Balázs nagyváradi földbirtokos, annak hagyatéka és végrendelete bírja. Ez nevelteté fel Keszi Benedeket, s miután szolgabíróvá választatta a megyénél, hogy teljesen emberré tegye, jószágai gazdag kormányzójának leányát adja hozzá nőül. Hálátlan unokaöcscse azonban ipjával a jószágkormányzóval együtt fúvja a követ s leveleikben úntalan felujított tárgyat képez, valjon mikor hunyja be az öreg Keszi Balázs szemeit örökre. Egy elcsapott íródeák boszújából eljut egy ily tárgyú levelök Keszi Balázs kezébe. E levél által felbőszült nagybácsi egy szegény ispánt, távoli rokonát nevezi ki általános örökösül, Benczének pedig megküldi a végzetes levél másolatát hitelesítve. Végrendeletét a váczi káptalannál tételményezi le, annélkül, hogy erről valakit környezetéből értesítne. De értesíti az ispánt, hogy ezentúl rokoni szeretetben részesíti, küld annak ezer forintot, hogy hagyja el szolgálatát s menjen Kállóba lakni, míg a szentmihályiaktól haszonbérelt jószágát fél év multáig vissza nem kapja, melyet néki akar átengedni. Ezután alig ér Nagyváradra, meghűti magát s meghal. Utána marad Benedek érdeke, a vagyon kérdése, s az ispán sorsa! És mindezek megoldásához csak egyetlen nevet hagyott hátra. Ugyanis végső perczeiben egy Nagy Pista nevű nagyváradi szinésznek, — kit Keszi Balázs orvosa Sándorffi más bátor ember hiányában betegápoláshoz kért fel, — a haldokló az előtte levő könyv soraiból «Pusztay Péter» nevet mutogatja ki roskatag újjaival. Az öreg Keszi azon megokolatlan szeszélyét, miként nem

hagy nyomot a letétbe helyezett végrendeletről, a jelleme ellenére ez egyetlen esetben kiváncsivá lett Nagy Pista van hivatva jóvá tenni. Megfogadja, hogy addig nem nyugszik, míg az előtte ösmeretlen Pusztai Péter nevű embert fel nem találja, hogy megkérdezhesse attól, mi köze volt Keszi Bálinthoz.

Azt hivén, hogy a levél az ispán Pusztay Péter által jutott közös rokonuk Keszi Balázs kezébe, ennek halála után az ispánt rögtön elküldi a jószágkormányzó. Veje pedig siet Váradra lóhalálának árán, általvenni a bíróság által összeirt ingó s ingatlan vagyonát az elhunytnak. Épen az örökség átvételével foglalkozik, midőn előlép a királyi fiskus s mindent lefoglal. Köztudomás szerint ugyanis nem létezett örökségi végrendelet, a vagyon nem ősöktől öröklött, de szerzemény, tehát a fiskust illeti. Keszi Benedek protestatióját jegyzőkönyvbe foglalták ugyan, de annak semmi eredménye, mivel ipája dölyfe a causarum directorával Némethtel tűz egybe, s ennek ellenvéleménye elapasztja minden reményüket.

Az alap nélkül gyanusított ispán neje ösztönzésére nem vállal többé ispánságot, hanem Nagy-Kállóban vendéglőt nyit jó szerencsével. Imre fia, egy életrevaló fiú ezalatt kitanulta Váczott a gymnasiumot s néhai Keszi Balázs barátja, s végrendelete őre Balog kanonok ajánlata és saját ügyessége folytán Németh a causarum directorának irodájába jut s megnyeri annak rokonszenvét. Oly szép jövőt biztosit magának nehány év alatt, hogy mint keresett ügyvédnek, épen nincs oka néhai Keszi Balázs végrendeletét kutatni. De a véletlen reá vezeti. Nagy Pista kóborlásai közben Keszi Balázs halála után 12 évre Nagy-Kállóba téved, s eljut Pusztay Péter vendéglőjébe. Ócska kabátjának egy félreeső zugában találnak pályatársai egy iratot, melylyel Pusztay Péternek örömet szereznek. Ez irat néhai Keszi Balázs kezéből való, s kijelentetik benne, miként általános örököse Pusztay Péter s hogy végrendelete a váczi káptalanban keresendő. Nagy Pista e kabátot ez időközben elhunyt dr. Sándorffitól, Keszi Balázs orvosától kapta, ki amaz iratot szórakozottságból benne feledte. Pusztay Péter felkeresi a káptalant, s a «csomó megoldatott» czímű fejezet tartalmát mindenki elképzelheti.

Az, ki Vas Gerebennek *A Pörös atyafiak* (1860) czímü regényét olvassa közvetlen a Nemzet Napszámosai után, nemcsak az alapeszme, de a végrendelet ügye, úgy a cselekvők jellemében is,

felösmerheti Vas Gereben ama gyengeségét, melynél fogva önmaga plagiatorává leszen öntudatlanúl. Ép mivel ez könnyen felösmerhető, e kivonatban nem keresem, sőt fel sem vehetem a hasonlítható szálakat s csakis a cselekvény főfolyamára terjeszkedem ki. Kardos István ügyvéd szeretetlen rokonaitól elzüllve gazdagon, de elhagyatva hal el pesti házában. Maga után hagy azonban egy végrendeletet, melyben míg egy részről büntetni reméllі kapzsi s fennhéjjázó rokonait, meg akarja jutalmazni azt, kit becsül s szeret, egy mérnök rokonát, de a kit megkinálni ez örökséggel épen nem merészel, ösmervén önzetlen jellemét. Végrendeletet ír tehát, melyben egyrészről meg akarja büntetni kapzsi rokonait másrészről, úgy intézni ügyét, hogy hosszú czivakodás után az 5 örökös csoport kénytelen legyen a mérnöknek juttatni a hagyatékot. Az öreg urat nemsokára a sirba követi rokona Kardos mérnök is, kinek igényeinek örököséve tehát leánya lett. Az ügyvéd halála után megkezdődik a hajsza. A különcz ügyvéd azt nevezi általános örökösül, kiről legalább is kettő az örökösök közől hites helyen kijelenti, hogy köztük legtöbb esze van. Miután a kiegyezkedés terve dugába dölt, megkezdődik a koncz feletti dulakodás.

A végrendelet tartalma köztudomásra jutván, Kardos Pál az egyik örökös, a hagyaték negyedrészét odaigéri két testvér örökösnek. Ezeket ez alkura Kardos Pál neje beszélte reá. A határozott napon megszavazza a két alkura lépett, méltóságos rokonuknak a «legtöbb észt.» De a mérnök leánya nevében Sipos, néhai Kardos ügyvéd irodájának örököse fölebbez. Mely fölebbezés abban áll, hogy esztendő multán, ugyanazon napon, ugyanazon biróság előtt kell szavazniok, szavazatuk megerősítése végett. Időközben azonban e két alkuvó testvér kevesleni kezdi a szavazatukért jutó részt. Azt hivén, hogy többet is kizsarolhatnak, a méltóságos rokont újabb tanácskozásra hivják meg. Fondorkodó nejétől, időközben egy fogalmazvány jutott Sipos kezébe, melyben nemcsak a méltóságos asszony által elkövetett fondorlatok vannak leírva, de ez igen durván nyilatkozik egyuttal azon rokonokról, kiknek szavazata által bírni reméllі az örökséget. Sipos ez irattal bevágja a méltóságos asszony útját. Sipos az irat előmutatásával rábirja a méltóságost arra, miként ne fogadja el a kialkudott szavazatokat, hanem maga is a mérnök leányának adja szavazatát. Véle szavaz egy lenézett rokon, az ötödik örökös s így az örökség a kitérésekben igen eszesnek ecsetelt Jolánnak itéltetik. Sipos tehát jól szá-

mitott, midőn sejté, hogy egy év alatt megszakad a czivódó rokonok közt az egyetértés. Mint Jolán teljhatalmasa elfogadja a szavazatokat, s összekél a leánynyal s boldogul élnek.

Életunt Ember (1862.) czímű regényben egy rokonszenves alakkal találkozunk, Vámossy Lászlóval, ki eltávozik a szülői házból, mivel szülői hajlamai ellenére őt pappá akarják nevelni, hogy vagyont szerezhessen gróf fiúkkal nevelt fivére számára. Sikerült képben van feltüntetve a szülői házból eltávozó ifjú eszmemenete, elhatározása, előítéletekkel való harcza. Ez elhagyatott ember sok jó tulajdonnal megáldva megkezdi az életküzdelmet, s általa az életnek s boldogságnak (Vas Gereben kedvencz eszméje szerint) megment avagy megtérít sok olyant, ki méltó arra, s általa elbukik a megtérítésre érdemetlen. Az életkedvvel megáldott ifjú mint egy főrangú család nevelője első sorban az életunt embert gr. Erdeyt téríti meg, a közügy, gyermekei és nejének. Meggyőzi arról miként rögeszméje ellenére is érdemes arra ő, hogy szeressék, s a szeretet érzelmét ő sem tudta teljesen kitépni lelkéből. E feladat érdemes bizonyára a kidolgozásra, a gyógymód azonban, melyet a szerző választott, a mily gyakorta előfordul Vas Gerebennél, oly elfogadhatlan egyuttal. A gróf fogadásképen megfigyel három embert a nép köréből, azon osztályból, melyből nem hiheti, hogy becsülésre érdemes ember akadhat; belátván azok megbecsülésre való méltó voltát, az általa megvetett emberiség iránt keltezett rokonszenv megtépi életúntságát s megtér. A főcselekvény czímére jogosult elbeszéltek mellett, egy második regény is foly le egyidejűleg. Az elmellőzött ifjú szülei elkényeztetett idősb fiuk által végnyomorba sülyesztetnek, melyből a kiüldözött ifjú menti meg őket. A vértagadó szülők méltó, de mesterkélten előidézett bűnhődése az, hogy elmellőzött fiuk által jutnak dédelgett fiuk által elpazarolt vagyonukhoz. E részek azonban, melyekben az apa, anya nagyravágyása megtörik, s épen az elmellőzött fiú által emelkednek fel — igen hatásos lehetne, ha ugyan nem volna oly vázlatos. Ugyancsak a fiatal, mindenható Vámossy menti meg gr. Erdey leányát szerfölött kalandos úton gr. Óváry elaljasult fiától, kinek a leányt, beleegyezése nélkül gr. Erdey mint apa, eligérte nőül. Ugyane réven gr. Óváry aljas szenvedélyétől megment egy csárdás leányt is az ifjú — s leleplezi Óváry gróf aljasságát. Vas Gereben a mindenható ifjút, ki a bonyodalmat

széttépi, mondjuk egyszer mindenkorra, szerencsés és boldog házassággal jutalmazza regényeiben.

A Tekintetes Urak (1864) czimű regényében Vas Gereben által kedvelt elemek, hiú apa, kevély nő, pazarló fiú, s egy minden sebre írt találó ügyvéd fiatal ember, beállítva Vas Gereben sokszor ismétlődő eszmekörébe, képezi a cselekvény tárgyát. E szereplők után mindenki sejtheti, hogy a *javítás* leszen a szerző czélja. A szeszélyes felületességgel rajzolt cselekvényben több megjavított mellett kimagaslik Hegyfalussi Aladár, kit apja kamarássá akar kineveztetni, s ki elvégre mint egy bérlő veje, igen szorgalmas gazdává változik, léha mulatozásait megúnva. Ugyancsak a kevély alispánné, a regény másik megjavítottja, szintén lemond nagyzási hóbortjairól, s megelégszik azzal a körrel, melynek czime: tekintetes. A megjavítást a leleményes Egerszegi ügyvéd hajtja végre, kit a szerző azzal jutalmaz, hogy a nagyzási ábrándokból kijózanított alispánné leányát adja nőül hozzá. Általa jutnak nehányan oda, hogy a becsvágy, ész és szorgalom által oly hatalmat bir az ember, mely nemesen jutalmaz. Ki ez átalakitást végezi, alantas származása daczára is megérdemli, hogy a nemesek maguktól nyujtsák a baráti jobbot.

Dixi (1864) ugyancsak azon évben jelent még meg. Szerző helyes felfogása szerint képgyüjtemény. Elbeszélési anyag a multból, gondatlan kézzel egybekötözve, úgy hogy a kötőfonál a tárgy természetes üdeségét lehervasztá. Az írót csak az összeillesztő érdeme illeti, a külömböző vidékről beküldött adomaanyagot elég mostohán törte a rosszul választott czím alá. Műve első részében Felsőbüki Nagy Pál, Balog Pál, Novák J. apát s Király kanonokról véljük, hogy hősei lesznek e műnek, egy Katona Mihály nevű gymnasista diákkal egyetemben, kit Király neveltet s pártfogol. Miután azomban ezeket többféle helyzetben bemutatta a szerző, elfeledi őket. S elvezet minket Fóder juhtenyésztő bérlő Sörös Mihály személyéhez, ki Budán az okból látogatja meg a hadipénztárt, hogy az 1809. évben jószágán sok ezer juhot felemésztő tábor vezérlő tábornokától kapott nyugtáját kifizettesse. A nyugtatvány aláírását azonban a hadparancsnokságnál nem ösmerik. Miután elolvasni nem tudják a vezérlő tábornok irását, de meg sem tudja mondani a hadparancsnokság, hogy a nyugta keltezése napján ki vonult el azon vidéken egy egész táborral; elutasíttatik Sörös Mihály kérelmével, addig míg az aláírást eszközlő tábornoknak

nevét el nem tudja olvasni. Főbenjáró kérdés lesz Sörösre nézve, ki az aláíró, él-e még, hol van, s szavahihető ember-e a hadparancsnokság előtt? A hadparancsnok e kérdéseire Sörös nem tud válaszolni, de hazamegy, s elkeserülten azzal vigasztalja magát, hogy ezentúl nem hívják bérlőnek. Miután vagyona veszendőben van, a bérletet nem meri megújítni. Hosszan, de nem unalmasan van leírva az emberi társadalom természete, melynél fogva elkerüli a szegény állapotra jutott szerencsétleneket. Továbbá sikerülten van rajzolva a bérlő érzékenysége s fájdalma a mellőztetés s lenézés miatt, melyet kell elszenvednie azoktól, kik azelőtt asztalánál hizelkedtek néki. A véletlen, melyre bizta, hogy netán «eltévedt vagyonának igazi nyomába vezeti», csakugyan segít rajta. Véletlenül azon vidékre kerül Katona Mihály kit Sörös Mihály ügybajos szomszédja garaboncziás diáknak néz. Ez felösmervén G. tábornok aláírását, megnevezi az aláírót s tartózkodási helyét. Sörös hozzájut vagyonához. A regény azonban nincsen befejezve azzal, hogy e zaklatott ember hibáján kívül veszendőbe ment vagyonához jut. Sörös most a garaboncziás diákot kezdi hajhászni, hogy meghálálhassa ügyessége által szerzett jótéteményt. Fizetni akar háladatosságból, de hitelezője a garaboncziás eltűnik vagy megszökik hálája elől. Midőn nem sikerül megjutalmaznia az ifjút, s mégis jutalmazni akar mindenáron valakit, egy véletlen által jutalmát épen az ifjú édes anyja élvezi. Évek multával az ifjú ügyvéddé képezi magát saját erejéből, s találkozva a bérlővel, az hogy hálátlannak ne látszassék, az ügyes ifjúnak odaadja leánya kezét. Ezek után valaki kérdezheti, miért Dixi a czím. Egy utóbeszédet helyettesítő szakaszban elmondja az író az 1825-iki országgyülésnek ama mozgalmas pillanatát, midőn Széchenyi István feléleszté a nemzetet. Király halálos ágyánál beszélik ezt el, kinek ezáltal igazoltatik a nemzet jövőjében való hite, s a hirhozónak ráfeleli kedvencz szavát a Dixit. «S harmadnapra kialszik a láng, mely nemesen érzett.»

Garasos Aristokraczia (1865) cz. művében irónk ama nem szerencsés, de divatos önelbeszéltető modort használja, mely a külföld által nálunk meghonosult. Cselekvénye magvát a három diplomás ember élettörténete képezi, mely körül buján sarjadoz fel, kisebb nagyobb magasságra egy-egy epizód, mi háttérbe szorítja a hőst s főcselekvényt. Neve a hősnek Vidor István, olyan milyen Vas Gereben lehetett. Ha ugyan nem önmagát rajzolta le, bizony-

nyal ifjúkori emlékezései befolyásával alakíttatott ez alak. Vidor életvidám, jó kedélyű, adomázni szerető, mindenkihez simulni tudó egyén, kit mindenki szeret, s kinek senki sem ellensége. Rá minden hat. Túlságos érzékenysége egyedüli s szegényes oka annak, hogy az ügyvédi vizsga letétele után, a mérnöki tanfolyamot, majd az orvosit is végzi. Adomaszerű okai vannak e fáradságoknak, melyek ugyan előtérbe vannak tolva, de az elhatározásra sem nem elégségesek, sem ki nem elégítők.

Ő beszéli el a Garasos Aristokraczia nem érdektelen, de kicsinyes versenyét; melynek tanulságos befejezését egy kereskedő család tönkrejutása képezi. A női nagyravágyás áldozatai az első kötet befejeztével letünnek a cselekvény szinpadáról. Hogy azonban még se kizárólag új alakok ne birják el a tért, nehány ösmert alak új regénye kezdődik.

Miután a Feketekutya család elbukásával a versengés fonala megszakadt, a csak megingatott Faddi család fiában nevelt veszedelmet lépteti elő a regényiró. Tönkretételeti, illetőleg elszegényíti a családot, halálos beteggé öregíti a családapát, bünhődteti az anyát. Mig a család ártatlan sülyed a nyomorba, azalatt az anyát alig kisérti nehány perczig ama gyötrő tudat, miként ő oka e sok bajnak.

A kettős családi katastropha után egy nagy meglepetés vár reánk: «egy végrendelet,» melynek értelme szerint tekintélyes öszszeg örököse az, a ki a füszeres, Faddi és Balog közől legtovább él. E végrendelet által jutunk azon fonalra, melyet a cselekvényben nélkülözvén — eltévedtünk. Csak Balog uzsorás tudott e végrendeletről. S ez siet a feketekutyás fűszerest felhasználva annak neje fényüzései által előidézett számadási hibákat, tőkefelmondás által sírba betegitni. Ravasz terveivel előkészíti s már-már megéri Faddi halálát is — kit saját fia által akar küldeni sírba. Elvégre azonban Balog unokaöcscse Vidor, a nevezett három örökösjelölt egyikének rokona, másiknak gyermekével lép házasságra s ekként a végrendelet egy zárpontja értelmében, egyetlen örökössé lesz. E házasság által fejtetik meg a rejtély, miért kivánja a rég feledett fűszeres leányát Vidorra tukmálni — hiszen ez egybekeléstől remélheti az uzsorás kezéből való szabadulást. Az uzsorás egy eléjulással bünhődik; Faddiné kigyógyul nagyravágyó álmaiból.

A Garasos Aristokraczia legérdekesebb részleteit a juratus-élet emlékeiből meritett s előszeretettel rajzolt jelenetek képezik. Ezek

azonban a mennyire érdekesek, ép annyira túlbőségükkel a regény főcselekvénye rovására történnek. E műben sem találunk tervszerű építést; kalandozik, csapong az iró ide-oda, hogy az olvasó méltán hibeti, miként akkor midőn munkához fogott az iró, aligha volt megállapitott tervrajza. Sőt tán alig rendelkezett több anyaggal — a képzeletében szunnyadozókban elbizakodván — mennyi nehány adoma keretében elfér.

Kidolgozása pongyola, a simítás hiányzik, sőt némely elütő rész nincs is beillesztve az egészbe. Nagy értékű köveket használ fel az épitésnél, de nincs terve, s ideje sincs a kiszegellő részeket az egészszel öszhangzatba faragni.

Egy Alispán (1865) szerkezetre nézve Vas Gereben művei közt a leggyöngébb. A csekély bonyolító erő, mi más művekben előtünik, itt teljesen hiányzik. Összefüggéstelen képeket találunk csak felhalmozva, melyek annyiban vannak viszonyban egymással, hogy elfödik s elfeledtetik az előző fejezeteket. E képek nemcsak tökéietlenek s elhamarkodottak, de hamisak is. A korrajz széles határok közt tévedező czíme alatt szabálytalanul terjeng ide s tova a szegényes mese. Földváry Gábor, Fáy András, gróf Keglevich Miklóst vette fel a cselekvény szinpadára az iró. Nemzeti hősöknek tünteti fel ezeket az iró, országos nevezetességül, megfeledkezvén arról, hogy nála mily szegényes czélért, még szegényebb indokokból, s az iró által teljesen elsilányított módon vergődnek el czéljukhoz: a pestmegyei szinház, vakok intézete felállitása, s a paksi dunai kiöntés kiszárításához. Földváry lelke a cselekvénynek, és mégis oly fölületesen van rajzolva, hogy mint őt, úgy csak eszközeit hanyagolja el az iró. Mintha Vas Gereben érezné e felsorolt nehány tény kisszerűségét, a három csendes ember mellett sok ízetlenül tréfálkodó korhelyt teríttet meg Földváry által. E korhelyekben az elmúlt évtizedek sírgödréből idézi fel a kicsinyes tespedés fiait. A Földváryak iránt érzett hálatartozás rábirta az irót ez elzüllött korhelyek megtérítésére. Megtagadják a korhelyek régi isteneiket, de az olvasó aligha hiszi el azt, hogy Földváry annyi szellemi nagysággal birna, hogy ennyire meghathassa környezetét. Elvégre Vas Gereben maga tépi le hőse fejéről a koszorút. Elmondja, hogy a szinház felépült ugyan, de sokkal csekélyebb az épület a közóhaj által tervezettnél, melynek léteșitésén a regénytárgy befejezése évében Széchenyi fáradozott. E nehány ócsárló szó által letörpül Földváry összes fáradozása. Pedig egyedül Földváry érdeme megörökitése végett iratott

a korrajz. Vas Gereben a kegyeletes érzést s tiszteletet, melyet Földváry iránt érzett, akarta lefesteni. E czélja valósítása közben megfeledkezve a korlátról, elfoglalva levén, a tartalomba való minden a Földváryak körében hallott reminiscentia beillesztésével, adott túlzott képet s rossz regényt.

Jurátus Élet (1866) czimű művében két szomszédot mutat be. Faragó Péter alispánt és Csillag Pál főjegyzőt. Amaz komolyságáról ösmeretes, emez kora daczára kedélyére nézve örök fiatalságnak örvend. Az ellentétet tovább is folytatva látjuk, hogy Faragó a multban élt, a maradipárt hive, a latin nyelv mellett küzd, s mint alispán a törvény rideg szavai alkalmazója, Csillag mint főjegyző a jövendőt kutatja, azon tünődik: mi lenne jobb törvény a jövőben, a magyar nyelvet terjeszti, a megyegyüléseken a nemzeti kiváltságok ellen küzd. Mig az alispán s párthivei azt vélik, hogy a kiváltságok befolyása egyuttal az alkotmány létét is veszélyezteti, azalatt a főjegyző nemzeti nyelven hirdeti, hogy Magyarországból csak úgy lesz valami, ha újra teremtjük. E két ellentét közt remélhető a küzdelem. Az iró a reformeszmékhez való meghódítását a maradipárt vezérének, tűzte ki regénye alapeszméjeül. Megtériti ugyan hosszú három köteten által a reformeszméknek Faragót, de ez nem Csillag érdeme. Az országos haladás látása kényszeriti rendszeres medrébe az elmaradottakat, így a többi között Faragót is. Megfeledkezve e két ellentet közt vivandó harcz fonaláról, Vas Gereben egy kerülő utat tesz, miközben élete legboldogabb, de egyúttal legszomorúbb korából egy-egy élénk csoportozatot mutat be. Bár e kitéréseket Faragó fia és Csillag leendő veje, mint két juratus által összeköttetésbe hozza a két főszemélylyel, mindamellett a juratusélet érdekes episodjai nem képesek pótolni a két öreg elejtett küzdelmét. De a bemutatott élet, egyetemben a hosszadalmas kitérések, elmélkedések s leirásokkal, sem képes átmeneti lánczszemet képviselni az öreg Faragó világnézete megváltoztatásában. Az alakok, bárha egy körből vannak kitépve, oly idegenszerüek, miként alig férnek meg egy kép keretében. Vázlatos voltuk által inkább álarcznak nézi az olvasó őket, mintsem élő alaknak. Tetteik oly mesterkéltek, a be- és kibonyolítás oly erőltetett, hogy az olvasónak örömére szolgál a hosszúra nyújtott mese végződése. Utolsó korrajza *II. József kora Magyarországban* (1867) tárgyául szolgáló cselekvény oly szegényes, hogy nem érdemes elmondani. A cselekvényt inkább elbeszéli, mintsem végbeviteti az

iró. Az elbeszélést gyakorta szakitja meg holmi idézet egyik-másik történeti kézikönyvből. Mig a többi művekben az adomás fordulat több-kevesebb szerencsével el van rejtve, ez tisztán túlzása az adoma-regénynek. A közönség alig méltatá figyelmére.

V.

Vas Gereben méltánylásához saját szempont kivántatik. Nem födöz fel új eszméket, nem képez új irányt, de a mindennapi népélet kitünően rajzolt képeiben eredeti erőt mutat be. Érdeme abban határozódik, hogy a népéletet úgy tudja szemünk elé varázsolni, miként abban a művelt ember is szokatlan élvet talál. Tárgyát olyképen, hogy azon nem változtat semmit, nem torzít, nem szépít, de feltünteti azt valóságában. Megtartja a nép nyelvét, melynél magyarosabban senki sem írt. Midőn valamely tárgy avagy eszmény meghatja, irálya erőteljes s bujaságig gazdag népies zamattal. Midőn enyeleg, irálya sziporkázó. Utánozhatlanul tud dévajkodni s ilyenkor az érzés könyűi gördülnek le múzsája arczán. Művei legszebb részét azon lapok foglalják el, hol egyszerűen a szív érzelmei ömlenek. Mint a nép, úgy a lélek is rajzaiban magasztos nyugodtságában tűnik fel legszebben. Kevésbbé szerencsés a szenvedélyek kifejezésében. Bizonyára érezte gyengeségét e téren, a szenvedély rajza elől rendszerint kitér, avagy furfangos fogással, azt csak eredményében tünteti fel. A szenvedély viharát rajzolni ha megkisérli is, legtöbbnyire sikertelenül fárad.

A bevezetés műveiben szertelen terjedelmes; rendszerint bő leirás közben mutatja be alakjait. Hasonlit ahhoz, ki kártyázni tanít valakit, mivégből sorba rakja le kártyáit, s elmondván ezekről egyenként értéküket, kever s kezd játszani. Anélkül, hogy tudná, melyik alakkal fogja a játékot befejezni, kezdi meg a játékot.

Tárgyának lebonyolitásában sokszoros szakadozottság ötlik szemünkbe. Átmenete hiányos, több helyütt a lélektani vonások rajzában. És e hiány az iró lelki tulajdonainak róható fel. Midőn ihletet érez, habár idegen helyen is, leül és ir egy-két óráig. Esetleg nehány hét előtt megkezdett munkát folytat. El sem olvassa ilyenkor mit írt az előző részben. Legfölebb utólag összeboronálja a mesgyéket. Általán az összekötő szálak egybesodrásával nem törődik. Inkább új ötleteket raggat egymáshoz, mintsem a cselekvényt folytatja. Két-három nagyobb művön is dolgozik egyszerre, s csak barátai unszolására szeliditgeti néha a hézagokat.

A helyett hogy a cselekvények központjába lépne, bemutatja hét megye apraját-nagyját; miután érzi, hogy ereje e kitérésekben van, untalan új ingoványokat képez az elbeszélés főfolyama. Bőséges leirásokkal küzködik elvégre s így legnagyobb nehézségét képezi valamely mű befejezése. Elbeszélése elágazó szálai nemhogy nem mennek keresztül egymásután, de fáradságos munka azt egybevezérelni. Mintha csak az élet útai nem vezetnének egymáson keresztül, úgy döczög nehézkesen előre személyei tömege. Rendszerint egyet-egyet tol előre s visszatérve egy másik elfeledett alakhoz azt vonszolja által a multból a jelenbe. Mig egyet általvonszol az előtérbe, a többit ismét elnyeli a feledés. Egyik kártya elfedi a másikat nála, ha szabad folytatni előbbi hasonlatomat.

Sem a tárgy megalkotása, sem kiképzésére nem fordít elég gondot. Szerkezete általában mesterkélt, s az elhanyagolt jellemzés helyett váratlan fordulatok, ötletek által akar hatni. A chronikaszerű fény épen nincs előnyére. Mesterkélt fényű sugarai alatt a vázlatos jellemvonások álarcznak tüntetik fel a társadalmi osztályok képviselőit.

Mint a kivonatolt művek tárgyaiból kétségbehozhatlanúl kitünik, Vas Gereben a feledésbe merülő idő, szokások, erkölcsök s emlékek megörökítőjének tekinté tollát. Érezte tán, hogy a nép érzését, örömét, búját kortársai közől oly hűen tolmácsolni mint ő, senki nem képes. Születése helyén a patriarchalis életet élte, érezte a nép lealjasitását, a közigazságnak egyéni érdekek szolgálatába való sülyesztését. Midőn a nyugoteurópai társadalmak mintájára alakult főváros falai közé sodorja az élet vihara, önkénytelen összehasonlitás által érez ösztönt megörökítni a feledésbe merülő ősiség jellemző vonásait. Irodalmunk minden korában Gvadányiig feltalálható e törekvés. Gvadányinak sarkasmusa azonban míg nem tud megbékélni az új világrenddel, csak gúnyolódik rajta, azalatt Vas Gereben életszükségletnek tekinti az átalakulást. Sok változásnál előcsillan ugyan sajnálkozása, ha fejlődő társadalmi életünk valamely idege a jót mellőzve, ferdén növekszik; avagy kiküszöböltetni látja az ősit, oknélkül megtelepített idegen új «módi» helyén.

Regényei a nemzet politikai s társadalmi életére jelentékeny befolyást gyakoroltak. Műveiben nem egyedül a régi társadalmi élet rajzát adta, egyuttal reformok mellett küzdött. Az előjogokat eltörölte a törvény, az előitéleteket elavulttá tette a korszellem ugyan, de még nem halt ki azon nemzedék, melynek nem csekély

százaléka fájlalta a lemondást. És e küzdése nem volt erőszakos. Művei nagy hatására befolyással lehetett az is, hogy ő a nemzeti élet felvirágzását, a nemzet ébredését, politikai, közgazdászati s társadalmi megújulása hajnalát festé az elnyomatás éjjelén. Minden egyes sora gyógyító ír volt a nemzet sajgó sebén.

A Dunántúl képezi terét legtöbbnyire regényeinek, s e mellett a népélet hű feltüntetése főbb törekvése. E kettőben foglaltatik önmaga emlékeivel egyetemben. Gyermekkorában s fiatal éveiben átélt viszontagságok adják meg művei alapszínét, melyet megaranyoz költészete, úgy hogy csak néha csillan elő emlékében rejtező sebe. Ifjúkori emlékeiből szövi tárgyát legtöbb művében. Személyei közé legelőször is önmagát rajzolja elmaradhatatlan előszeretettel, mint oly fajú embert, ki kettőt ér. Diák vagy juratus avagy fiatal ügyvéd alakjában jelenik meg műveiben, mindenütt kúnkötést old meg, miután minden körülmények közt fel tudja magát találni, s minden hálóból ki tudja magát vágni furfangjával. Apjával, mint becsületes, komor, de tiszteletreméltó s igaz ok nélkül a jószágkormányzó által üldözött férfiúval, s a házi ügyek vezetésében hangadó nejével, az iró szigorú édes anyjával is gyakorta találkozunk. Elmaradhatlan a pedans tiszttartó, s a kapzsi jószágigazgató, kik Vas Gerebennek életében annyira emlékezetesek. Tujder nyegleségeivel érdemlé meg a megörökítést. Életkörnyezetéből többeket is találunk. Ezek közül az öreg Schnellerné szeretetre méltó alakja szintén az életből van másolva. Eredetijét a mai nemzedék közül is sokan látták a házasulandó ifjuság körében a házasság szent igáját terjeszteni. Oly kitünő másolat, hogy szinte eredetinek nézhető. Számtalan alakot nevezhetnék meg a dunántúli adatközlők szivessége folytán, de nevek említésétől egyrészt visszatart a névkimélet, másrészt az, hogy e nagyobb részben már elhunyt szereplők ösmerősei is, azaz azok, kiket a megnevezés érdekelhetne, szintén az élők sorából már eltűntek.

Vas Gereben négy megye összesarkalló pontján született, tehát már gyermekkorában nagy megfigyelő tehetsége által ösmerte Dunántúl minden vidéke jellemvonásait. Késõbbi életküzdelmei, majd országszerte kedvelt látogatásai által népösmerete annyira gazdagult, hogy műveiben a népélet gazdag kincses bányáját bírjuk. A nép köréből választott alakjai szintén élő személyek voltak. Részben kortársai, részben mint Köntös a paraszt patriarcha, a néphagyomány által megőrzött tekintély hirében állott Vas Gere-

ben gyermekkorában. Egyesek rajzában mutatkozik e körből legnagyobbnak Vas Gereben. E genreben főleg mint csendéletfestőnél nyilatkozik megfigyelő tehetsége által rajzának színgazdagsága. De nemcsak egyeseket tud művészileg bemutatni, megtaláljuk az egyeseket csoportosítva is. Nagy érdekű a népszellem átalakulásának rajza, melyet a művelt világ el nem szigetelhető áramlata hoz létre. E kettős világ egymásrahatása képezi rajzai második jellemző oldalát. Egy részről a mezei emberek találékonyságát, egészséges életnézleteit, küzdelmeit a művelt világ blasirtsága s kimértségével. Parasztos makacssággal ellenszegülését a művelt világ tagjai elfogultságával szemben. Elvégre a két ellentétes elem kiegyenlítődése harmonikus rajzát. A Régi Jó Idők valódi mikrokosmus, melyben a magyar nemzet átalakulásának sikerült képét feltalálhatjuk. A szunnyadás, ébredés, erőfelösmerés, küzdelem, átalakulás festésében valódi mesternek mutatkozik. Minden mozzanatnál birja az oda illő hangot és hangulatot. Élvezettel járjuk meg az utat, mely elvezet a szunnyadástól a nemzeti élet eleteréig. Nem mondhatni sok jót történelmi alakjairól. Ezeknek feltüntetéséhez sohsem szán elég fáradságot. A nép e nagy törpék mellett eltörpül, de otrombának is tűnik fel. És a nagyok még sem látszanak valódi nagyságoknak. A történelmi tárgygyal is olyképen van. Az általa felölelt történet cselekvénymagvául csekély, keretnek a bujaszépségű népéletképekhez szegényes.

A Régi Jó Időknek dicséretre méltó tulajdona, hogy többnyire oly élénk a cselekvényét kisérő párbeszéd, mintha élőszóval előadott drámából lenne kitépve. Többi műveiben a párbeszéd már nem ennyire élénk, mindenütt inkább megtermett mint kecses, világosabb mintsem finom, inkább értelmes, mint szellemtől szikrázó. Nem emelkedik magasba a földről tekintete, de nem is botlik csak ritkán. A fordítások által becsempészett idegenszerű kifejezések ellensulyozására törekszik. E magyaros előadás emeli tárgya hatását. Áradozó ugyan, sőt néha túlterjengő, de könnyen ömledező irályával megbékít az ötletek gazdag sora. Ily zabolátlan képzelme is, mely ha valamely ötletre bukkan, kész azért hosszú fejezeteket beskatulyázni a főcselekvénybe. Nem egyszer keletkezik néha ilyképen a főcselekvény mellett egy házasság, egy szerelem, egy családi per, egy ember élettörténetének hosszadalmas leirása. Nem ritkán megfeledkezve olvasóiról oly eszmekörbe téved, mely nincsen művével szerves összefüggésben. Leveleken által elmélkedik

arról, mi személyét érdekli, s miről azt hiszi, hogy a közönség is érdekkel viseltetik az iránt. Ritkán jut a dolgok mélyére, de gyakorta terjengőssé leszen. Tagadhatlan, hogy e kitérések tartalma érdekes, sőt vonzó annyira, hogy ezek is hosszú időre tetszést biztosítni a műnek képesek, de az alig vonszódó cselekvényt lassú menetében teljesen feltartóztatják.

Vas Gereben művei alapeszméit tekintve egy tömörített sorozatot képeznek. Nem a hely, idő és cselekvény, de a czél egysége által. Az avatatlan szem is könnyen felösmerheti Vas Gereben cselekvényében a vezérfonalat. Gyakorlott szem pedig el nem tévesztheti, hisz az iró a tanulságot rendszerint oly boszantó nyiltsággal tolja előtérbe. Czélja volt feltüntetni, mi volt a magyar, mi most néhány lelkes férfiú által s mivé lehet, ha észszerűen haladunk. Iránya nemes volt. Több erővel e szempontok kiaknázásához ki sem birt. Neki magyaros véralkata, érzülete, jelleme, nemzetének ösmerete képezte erejét. Azon idők viszonyaiban, melyekben műveit irta, leljük annak megfejtését, miért örökíté meg csak a nemzeti jellemvonások közől a nemesebbeket. Mentségére mondható, hogy nem hizelgésből tette. Hatalmas eszköze, nemes volt czélja melyet korrajzai által elérni akart, de letiporta önmaga a rét virágait, miután szünetlen azon tarlón tipeg, hol első virágait szedte. A Régi Jó Időkben az újság ingerével hatott a feldolgozás, főleg pedig a képzelet által alkotott elemnek a közel multból kiszakított elemekkel való szerencsés egybeolvasztása. Az átmenet a multból a jelenbe bárha vázlatosan, mégis magasztos vonásokkal volt feltüntetve a Régi Jó Időkben. Ezt követő műveiben a történeti elem megszakadozott. Nagy történeti személyek, kicsinyes események hátteréül állíttatnak fel, a távlat kisebbítése nélkül. Nem rostálja meg adatait, nemcsak túlbőség, de a történelmi szempontból sem. Csak azt sem keresi mi igaz s mi a ferdített vagy költött. E kettő közt sem von határt. Az adomát történetnek veszi, s a történetet eladomázza. S mintha összes költői erét kimerítné a Régi Jó Idők megirása, többi korrajzaiban a nemzet multját, társadalmát, szokásait, éltető szellemét, küzdő eszméit nem tudja oly imposansnak feltüntetni. Innen magyarázható az, hogy mig a Régi Jó Idők alakjai olvasás után egész nagyságukban megmaradnak emlékezetünkben, azalatt a többi művek átolvasása után azoknak csak nehány ötlete, adomaszerű tette marad az emlékezetben. E tény valódi mértéke költői értéküknek.

Jellemeivel is ilyképen vagyunk. Mig első műveiben egy-egy kitünően rajzolt genreképben a szereplők egyik-másikát egyéni jellemvonásokkal is birni látjuk a jól megfigyelt társadalmi osztályok határozott jellege mellett.

Többi műveiben az irányeszme annyira uralkodik, hogy ennek feltüntetése levén a főczél, szereplőit nem többé mint egyéneket, de csak mint valamely társadalmi osztály tipikus képviselőit tünteti fel. És mégis az alapgondolat nem az alárendelt esemény és jellem rendszeres összefüggésében, de elvont elmélkedésekben döczög elő. Jellemeit mind cselekvényét is az iró szeszélye lökdösi előre. Motivuma az iró ötlete. Mint az epizódok elfoglalják a főcselekvénytől az élet szinpadát, úgy az epizódok kicsinyes ötlethősei a szegényesen rajzolt főalaktól, elhóditják az érdeklődő figyelmet. Kerülő uton éri el az iró czélját, hogy mulattat. A mulatás által megvesztegetett képzelet még nem is veszi észre az epizódok csillogása közben az e főcselekvénytől való messze- tévelygést. Mig a tárgy érdekes, a jellemek csak vázolva vannak. Összeütközése a mesterkélten egybekapcsolt érdekeknek nincs kimerítve. Megoldása a csomónak, tulajdonképen az egyik fél érdekeinek széttépése. Még rosszabb eset az, hogy elcsépelt módon házasság által egyesíti az ellenséges érdekeket. Nincs ereje általában az adomázás határán túlemelni a cselekvényt. Műve elején mindig nagy horderejű tények kibimbózását hirdeti s csalódásunkkal törpül el a cselekvény.

A 60-as évek első felében határozottan hanyatlik. Családi, anyagi s szerkesztői gondok apasztják el költői erét. Évei számával fejlődik műveinek gyengesége. Nem változnak azok, de erősbülnek. Irói sajátosságában tekintvén népszerűsége forrását, azt kiapadhatlannak véli. Balul magyarázá művei hizelgő keresletét. Nem vette észre, hogy a népiesség hajhászása szennybe téveszthet. A szerkezet elhanyagolását ő természetes keresetlenségnek itéli s alkot műgond nélkül, szeszélye szerint. Elhamarkodottsága pedig a megmaradt természetes szépségeket hervasztja el. Valódi meghatottság részvéte s rokonszenv a pathos tengerében alig-alig merül föl. Időn és téren kész átgázolni, csak hogy egy megható jelenetet előállíthasson. Midőn levetkőzi a kezdő tartózkodó félelmét, munkái kereslete kezdi ösztönözni, egyedül a hatás izgatja. Lázasan dolgozik sokat, nem előnyére saját hirnevének. Feltünése idejében általában a népies-nemzeti próza megteremtőjének hitték, ő azonban az előlegezett tetszés által elragadtatva iránytalanul tévelyeg; mig

a kritika szét nem oszlatja ábrándképeit. A birálók itélete pedig nem képes letéritni a tévedés útjáról. Javitás helyett elkeseriti a birálat. Továbbra is a tömeg izlésének s tetszésének hajhászata képezi főczélját. A multhoz csak azért fordúl, hogy emlékezéseit értékesithesse, melyeket legtöbbnyire a szerkezet rovására csoportosit vég nélkül. Történelmi ciclust képező regénysorozatának utolsó időből származott alakjainak néhány adomaszerű vonáson kivül, mitsem birnak magukon. Mint emberek oly hiányosan vannak rajzolva, hogy alig ébred fel érdeklődésünk irántuk nehány pillanatra. Ezek mellé illesztett népéletképei természetes szépségei bámulatra ragadnak. Mintha csak mesteri remek művekből lennének kivágva.

Évről évre jobban kiképződik benne a históriai képek, alakok s események megörökitése vágya. Kora viszonyai is elősegiték ezt, nemcsak egyéni hajlamai. Elmondja regényben azt, mit komoly történeti munkában azon időben elmondani nem volt lehetséges. Elvégre annyira beleszokik e könnyű nemébe az irásnak, hogy oly sokat töm történeti elemet regényébe, mennyit az el nem bír mint regény. A regény elveszté alapszínét, s történetnek nem volt elég komoly. Az olvasóközönség éreztété is véle gyengeségeit, a 60-as években nem fogadja oly kedvezéssel regényeit, mint az előző évtizedben. Utolsó munkáiban a történelmi tárgyat nem is dolgozza fel; nem olvasztja egybe a képzeletében alkotott mesével, de mindkettőt mintegy darabokban lökdösi elénk. Keresi az alkalmat ahhoz, hogy a múltból birt jellemző adomákat értékesithesse. Alakjai eltörpültek. Néhány történeti adomán kivül mit sem birnak. Ez pedig gyenge érdeklődésünket ébren tartani. Mint emberek oly felületesen vannak rajzolva, hogy csak a történeti név kedvéért tudjuk átlapozni. A lényegtelent olyképen részletezi, mint a lényegest, miáltal a kép részletei elvesztik a fontosság arányát. Egy vonalon ugyanazon színekkel festi a fölöslegest, mellékest s alárendeltet a főalakokkal. Szerkeszteni épenséggel nem tud. Az alapot rendszerint oly terjedelmesen részletezi, oly nagyra épiti, hogy a rajta alkotott mű kicsinysége által elvész. Az expositio művének többi részei rovására túlterjed. Érdekemelkedése oly lanyha, oly nehézkes, hogy a magaslat, melyhez elér, épen nem magas. Fordulata adomaszerű; a kifejlés pedig kevés kivétellel, ugy tűnik fel mint egy utóbeszéd. Ki nem veszi számba Vas Gereben műveinek szerkezeti hiányait, az érdekesnek s mulattatónak fogja találni mindazok tartalmát és előadását. A műbiró szemét

azonban nem vesztegetheti meg az izgatóan kellemes színvegyület, melyhez ha hozzászokik a szem, élénken bokrosodnak elő a hiányok.

A népies irány felkarolása a közönség által, végeredményében nem volt üdvös irodalmunkra, főleg Vas Gereben munkásságára. A népiesség zászlója alatt az izléstelenség hóditni kezdett. Tartalommal az írók mitsem törődnek, czéljuk minél több népies kifejezést felhasználni. Népünket jellemző eszmék s vonások által élvezett népszerűségét Vas Gerebennel egyetemben sok más író népies szólamok hajhászásával pazarolta el. Keresetlen egyszerűségeért szerették soraikat, később merev keresettségök miatt hanyagolta el műveiket a közönség. Vas Gerebent jó ízlése megmenté ugyan attól, hogy folytonosan ne tévelyegjen ízléstelen túlzásokban, de nem ritkán tévedt oda. Mindenáron jellemezni akart minden sorával, hogy ezt elérhesse, nem riadt vissza az alszerű, pórias használatától. Nemzeti nyelvünk kincseit nem emelé fel magához, de az irodalmat sülyeszti a népieshez. Ime egy példa: «Látod az az egyik liszt porhanyósbb, mert az a lusta *pára* állt mellette, az az Ágnes, hanem *ördög sem lesz belőle*, ha valami *bolond* beleakad valaha, mert *piros a pofája*, aztán a falattal *nem marad adós a bélének.*»

Mint látható ezekből nemcsak lekivánkozik a néphez, de néha már a sárba is beletéved. Csakhogy minél szembetűnőbb legyen a népiesség, nem riad vissza a népies durvaságban keresni a jellemzőt. Az előszeretet az általa művelt genre iránt annyira elfogulttá tette, hogy az övéhez nem hasonlót sem szépnek, sem jogosultnak nem tartá. Élete utolsó éveiben Eötvös regényeit kisérte főleg figyelemmel, s ennek befolyása látható is. Sajátságos ellentétet képeznek művei Eötvös Falujegyzője népies alakjaival. Ott a parasztok szájáról válogatott finomsággal pereg le egy-egy művelt ember ajkára illő kifejezés, Vas Gerebennél ellenkezőleg történik. Ugyanis a finomultabb izlésű egyének beszédmódja, soha nem a szólók társadalmi állása s műveltségének megfelelő, de mindig az író tolul előtérbe. Ily helyeken látszik ki, hogy b. Eötvös nem ösmerte népünket, Vas Gerebenről pedig, hogy kizárólag férfiak társaságában élte le napjait. A férfitársaság gondolkozásmódját s társalgását találjuk helytelenül alkalmazva nők körében is. Botlását azonban inkább lehet mentegetni, mint Eötvös tévedését, ott, hol ez utóbbi parasztjai az urak nyelvén beszélnek. Vas

Gerebennél a nép megmaradt népnek, s ha magasabb társadalmi állású egyént is a pórnép hangján hallunk beszélni, úgy e magasabb állású egyén e tulajdonságát többnyire igazolja az író azáltal, hogy huzamosabban tartóztatván személyét a nép körében, eleve módot nyujtott annak a népies nyelv elsajátítására. A bölcselkedésben is utánozta Eötvöst, bárha érezhette ehhez szükséges tehetség hiányát. Bölcselkedése azonban nem emelkedik mintaképe magaslatáig, de alant szárnyal. Legtöbbnyire oly alant, hogy maradt az parasztfilozofia.

Vas Gereben kettős életet élt. Otthon, családi körében zárkozott, komor. Szereti nejét Szabó Eleonorát ép úgy, mint első nejét, de véle boldog életet nem elt. Első nejétől született két fia naponként megzavarta a házi békét. Az apa hiába igyekezett fiaiban a mostoha anya iránt rokonszenvet ébreszteni, s a tartozó tiszteletet fenntartani, daczára, hogy neje ezt teljes mértékben kiérdemelte, mégis hasztalanul fáradott. Házibékéjét barátai társasága által kisérli kipótolni. Az «Arany ökörben», «Kis Pipában», «Beleznaiban» gyültek össze az 50—60-as években a tehetségesebb írók s országos nevezetességű férfiak, kik körében felvidámult. Élénk s kellemes társalgása által ezek körében általánosan nélkülözhetlenné vált. Rendkívüli élvezettel tudta elmesélni diákkori élményeit; majd adomaversenyt rendezett Feleki és Szerdahelyivel, mely alkalommal többnyire ő maradt a győztes. Élénk képzelmével minden tárgyról tudott találni összekötő fonalat társaságban, minden viszonyra találó megjegyzést. Hőst szeretett játszani, habár nem lehetett nagy erkölcsi bátorsága. Tele szájjal beszélt hallgatóihoz s észrevétlenül uralkodott környezetén. Nála két érzelem volt csak. Vagy lelkesedett, vagy közönyös volt minden iránt. Azokkal szemben, kiket szeret, túlságos odaadó, mint egyenes jellem, tettetni nem tudván, kiméletlen azok iránt, kik az ő tetszését nem bírják. Azok minden pillantása sértő reá nézve, mit megtorolni siet egy-egy adoma fulánkjával. Általában ösmerték e jellemvonását, túlságos érzékenységét nem veszik figyelembe.

Általán a szépművészetek iránt fogékony. Nemzetisége, hazája s anyanyelvének szépségein kívül húzamosabban lelkesítni mi sem képes. Időszaki közlönyeiben nem egy új eszmét vet fel, de törekvése ezek iránt való érdeklődés felkeltésében idő előtt megernyed. Ő veté fel többféle társaság, népkönyvtár eszméjét, tanulók tápintézetét stb., más létesített vagy létesítendő közhasznú intézmény

alapterveit, de ezek kivitelére nincs ideje, sem kitartása hívek szerzéséhez. Mint őt magát szünetlen útazásai közben sohsem tudta senki hol tartozkódik s milyen viszonyok közt, akként marad rejtély ő legjobb barátai előtt is lelkileg. Egy két szerencsétlen vállalata eloszlatja a családja által élvezett jóllétet. S nem csak a jóllét esett ezek áldozatáúl. De életviszonyai kúszáltsága örvényt képez, mely elnyeli neve jóhirét. Az élettel való küzködése elvonja az írói pályáról, s az aránylag jobban jövedelmező ügyvédi, majd ügynöki megbizások teljesítésére kényszeríti. Szünetlen pénzzavarai kölcsönzésre utalják, miáltal barátainak s ösmerőseinek vált elviselhetlenűl terhére. Rendetlen életet él. Néha hetekig vándorol plebániáról plebániára az ország valamely zugában, majd hozzáfog a munkához s nem ösmer határt. Lázas tevékenységre kényszeríti egyéni sajátsága s családja nélkülözésének látása; e lázas munkásság következménye a krónikaszerűség s szakgatottság. Mint ember könnyelmű; a könnyelműek minden árny- és fényoldalaival. Hirtelen haragú, de jószívű; mások bánata iránt résztvevő. A mily rögtönösen torlódott meg lelke bánata, oly hamar szokott az szétfoszlani is. Becsvágya soha sincs, hiúsága mellett sem. Érzé ő tehetsége teremtő ereje színvonalát; de ösmerte azon tulajdonát is, hogy nincs elég ereje és türelme. Öntudatosan használta művésziieg az önlelkéből merített népies elemet műveiben, de nem előnyére saját műveinek a műszabályokat nem jól alkalmazta ő. Nem él a tudomány és művészet amaz eszközeivel, melyek nélkülözhetlenek középszerűségek alkotásánál is. Kéziratait szívesen olvassa fel barátainak. Hosszú keskeny hasábokra ír rendesen, hogy magát előre tájékozhassa, mennyit kap érte kiadójától. Költséges háztartása, s szerencsétlen vállalkozásai oly pénzügyi műveletekben melyekhez nem értett, s melyeknél véle szemben szakértő, de nem becsületes társak állottak, felemésztik nagy jövedelmét. Művei kiadásáért versenyeznek a kiadók, s mégis minduntalan jó barátai segélyére szorul. E tekintetben megtestesült dilemma volt Vas Gereben, tőle megmenekülni segélyadás nélkül lehetetlen volt. Végre mint utolsó mentőeszközhöz fordult a hirlapszerkesztéshez, a *Peleskei Nótárius* czimű népkönyvtára (1857) kedvezőtlenűl fogadott vállalata megszüntetése után, s megindítá a *Két Garasos Ujságot* (1858), majd nemsokára a *Képes Ujságot* (1859). Mindkét lapja igen jól jövedelmezett. Tartalmát többnyire maga Vas Gereben írta. Csak nehány fiatal író kisérle-

teit találhatjuk lapja hasábjain, kiket szerkesztői üzeneteiben szünetlen arra ösztönöz, hogy tárgyaikat a magyar népéletből merítsék. A «Képes Ujság» tartalma változatos és érdekes; megfelelő a legkényesebb irodalmi igényeknek. Képeit a külföldön tartózkodó magyar népélet festőitől szerzé a szerkesztő, ezáltal reméllvén, hogy lassankint elhódítja a külföld hasonló termékei magyar közönségét az idegentől.

E két vállalatot azonban, mely független állást biztosíthatott volna dús jövedelmével, elhanyagolja, majd elejti politikai szereplésvágya miatt, mi nem csak nem derít fényt nevére, de elhalványitja népszerűségét. Pálfi s más nehány kormánypárti vezérférfiú rábeszélésére, megindítja barátai ellenzése daczára a *Nép Barátot* (1861—1867). Elhiteték véle, hogy nélkülözhetlen leszen lapja, mivel hatni kell a népre, midőn hajnalodni kezd fölötte, nehogy tizenegy évi nyomor után a szabadosság által a várva várt szabadság helyett az önkény igája súlyosuljon nyakára. E környezete által meggyőződésévé érlelődik lelkében ama nézet, hogy a multak feledése által jöhet csak létre a kibékülés a nemzet és fejedelme közt. A viszonyok kényszere alatt, e hitével, kiküszöbölé a számadásból ama rovatokat, melyek nem sarkalatosak s mégis feltartóztatják a számadás menetét. Lapja oly elveket terjeszt, minők nem népszerűek az ország egyik részében sem. Kivánta, hogy beküljünk meg a fejedelem s a Lajtán túl lakó népekkel. Míg ő azon párton foglalt állást, melyik a multakra fátyolt kivánt vetni, a többség véle szemben mohón keresgélé a mult hibáit. Kivergődve részben az elnyomatás zordsága alól, divatossá lett a zaklatások lerovásaképen ellenzékieskedni. A nemzet egyedül saját érdekeit kivánta irányadóúl érvényesítni, s elítélé azokat, kik az öszbirodalom jólléte szempontjából szűkebb korlátok között is készek voltak kibékülni. Az elnyomatás terhétől megszabadult közvélemény az egyéni nézetek szentségét sem kimélé, jogtalanul s helytelenűl, de egyuttal kimélet nélkül vádaskodott. Hogy e vádak mennyire alaptalanok, megmutatá egy évtized, melynek multával a vádaskodók sem tudtak más alapot találni a kibéküléshez, mint a feledést.

A «Nép Barát» politikai kérdések helyett inkább társadalmiak megoldásával foglalkozott. Főleg Vas Gereben kedvencz tárgyát, az úrbéri ügyek tisztázását, mely kérdés a nép jóllétével függ össze, fejtegeté előszeretettel hasábjain. Vas Gereben simulé-

konyságával ki tudta kerülni mind a nemzet, mind az uralkodó érdekeinek tárgyalását, ezt rossz néven vették az ellenzék soraiban. Több főúr érdemetlen dicsőítése, kik iránt a tömjénező talán igen, de kikkel szemben a nemzet nem volt hálára kötelezve, szintén többeket elidegenített személyes barátai sorából. Határozottan feltámadt a vád ellene, midőn időszaki irataiban, s elbeszélő műveiben olyanokra vesztegeté a tömjént, kik megfeledkezve honuk s nemzetük iránt való kötelezettségeikről, a császári udvarban avagy jószágaikon lebzseltek. Vas Gereben fájdalmas érzettel látta személye iránt e kiirthatlan vádat megfészkesülni. Azon hittel eltelve, hogy az idő a mérsékeltek tetteit fogja helyeselni, a közvélemény kedvezőtlen fordulatának hatását lelki életére, eltitkolja. Meggyőződése szerint joggal ki sem nevezheté őt nem jó honfinak, azért mivel nem lep fel elleneinkkel szemben az indulat szavával, holott büntetlenűl tehetné. Gyanusítják, mert fátyolt vet a multra, holott a közelmult felnyitott emléke jó szer a gyülölet fokozásához. Megrongált anyagi viszonyai az úrbéri ügyek rendezésével bajlódó főúri osztály körébe kényszerítik képességei értékesítésére. Ott mint az úrbéri ügyek rendezésében szakértőt s jó mulattatót szívesen fogadják. Ezek körében szivja magába azon eszméket, melyeket közzétéve időszaki irataiban, kevés jóbarát jóakaratú figyelmeztetése mellett, a túlzók által elhintve meggyülemlett felette a rágalmak özöne. Pedig politikával nem is igen foglalkozott, mivel nem volt érzéke a politikai élet iránt. Politikai elvei sem voltak kifejlődve, s mint dilettans a politikát lenézte. Ellenfelei a politikai dilettanst, egybetévesztték a tehetséges elbeszélés-íróval. Ez időtől személyétől elidegenültek kortársai, írói érdemeit agyonhallgatják vetélytársai, mint politikust a túlzók megvetik. Vas Gerebennel szemben ez utóbbi szigor nem jogosult. Ő minden erkölcsi s anyagi kényszer nélkül lépett ki a fennálló kormány védelmére. Az itéletterjesztő túlzók elfogultságának mi alapja sem volt. Vas Gereben időszaki irataiban egyetlen sort sem találunk olyat, melyet ma a legjobb hazafiak bármelyike is magáénak vallani restellene. Igen, Vas Gereben is egyike azon áldozata ama kor szélsőségének, mely a vádnak nem alaposságát, de mélységét kereste. A jelen számára van fenntartva számtalan honfit tisztázni a kortársak ily gyanúsításai alól. A vádaskodók mentségére legyen mondva, nem aljas okból, de hazájuk iránt érzett szeretet végtelenségében feled-

keztek meg azok, a kortársak iránt köteles bizalomról, ha a haza ügyéről volt a szó.

E «Nép Barát» az 1848/9-ik évi Nép Barát népszerűségével épen nem bírt. Nem is azért szerkesztette a csekély jövedelem daczára is Vas Gereben, mintha nagy reményeket fűzne a lapjai által elérhető befolyáshoz, de mivel anyagi viszonyai által rá volt utalva. A kénytelenségből vezetett lap rovatait a politika mellőzésével, megtölté úrbéri ügyek fejtegetésével. Innen gyüjti egybe, az úrbéri ügyek megoldásával megbizottak által jeles szakmunkának véleményezett *Községi Tanácsadót* (1864).

Politikai hirlapjának előfizetői csökkenése elkedvetleníti e vállalattól, s Dobsával egyetemben Komócsyt kérte fel egy élczlap meginditására. Komócsy sejtvén, hogy az új élczlap aligha versenyezhet a «Bolond Miska» népszerűségével, s csak hosszú rábeszélés után foglalta el a szerkesztői állást. A lapszerkesztésnél több fáradságot igényelt a béke fenntartása Vas Gereben és Dobsa közt. Dobsa piperkőcz, túlfinom, s szabadelvű volt, Vas Gereben nem tudta szótlanúl eltűrni munkatársa affectált saloniasságát, emellett a lapban ultramontán áramlatot akart képviselni, mit Dobsa nem tartott időszerűnek. Élczlapjuk a «Bakter» (1866) a harmadik szám megjelenése után megszünt. Ugyanis Komócsy a munkatársak szélsőségeit nem győzte sokáig kiegyeztetni s kilépése után a fékezőt elvesztett két ellentét, benne egyuttal az összekötő kapcsot is veszíté. 1866 végén, miután a «Népbarát» kiadási költségeit nem födözheté az előfizetési pénz, félbenszakítá a hirlapfolyamot. Egyidejűleg azonban rábirta Komócsyt a «Hirmondó» politikai hetilap meginditására, melynél ő a főmunkatárs szerepét foglalta el. E lap érdekében ment fel Bécsbe, hogy egyidejüleg a bécsi lapokkal, közölje a magyar delegatió tanácskozásait saját lapjával. Erőltetett munka által előidézett kimerültség s vérmessége következtében 1867 január 26-án szívgörcsök lepték meg, s mielőtt az általa használt szert elkészíttethette volna, az udvari gyógytárban eszméletlenűl rogyott a földre s nehány pillanat multával kilehelte lelkét.

A bécsi Concordia czímű írói egylet adoptált tagját méltó pompával temetteté el a währingi temetőben. Utolsó sorai a «Hirmondó»-ban halálhirével együtt jelentek meg, tiszta tükre politikai eszméinek. Inti nemzetét, hogy feledje a haragot, összetartva lehetünk csak erősek. Boldogulni csak úgy fogunk, ha nem szítjuk magunk ellen az örökös tartományokat.

Alig adták által a földnek s máris teljesen a földé lett. Gondozatlan sírja elsüppedése előtt kifakult emlékezetünkből érdeme. Nagyságát letörpítni ki sem próbálkozott, de minthogy nem tömörül kővé a közöny, sírhalmával együtt eltünt az emlékeztető jel. Csak nehány jó barát őrzi emlékét, tétovázván kilépni a közönyös új nemzedék elé. Régi sebek megújításától fél egyik, más okot sejtet más, midőn a multba visszapillantani vonakodik. Kevesen rendezik csak szívesen emlékeiket, hogy visszavarázsolhassák a mult halványuló képét. Még kevesebb tud elfogulatlanul bánni holtat megítélő szavával. Ki sem merész közülök szóba hozni azt, hogy hazahozassék ama magyar író porladozó teteme, kinél magyarosabb, nyelvre s érzületre, alig élt!

Dr. VÁLI BÉLA.

Martialis V, 29.

Hogyha nekem nyúlat küldsz, Gellia, mondani szoktad:
«Egy hétig szép lesz, a ki bel őle eszik»
Csillagom, ez ha igaz s nem akarsz gúnyt űzni belőlem,
Úgy nem evél temagad még soha nyúlpecsenyét.

Martialis X, 39.

Brutus consul alatt volt, esküdözöl, születésed,
Lesbia. Ámde hazudsz, Numa király lehetett.
Ezt se hiszem mert századaid mást mondanak erről.
Nemde Prometheus gyúrt téged agyagban előbb?

Martialis I, 28.

Úgy mondják, hogy a tegnapi bor még érzik Acerrán.
Rágalom ez, hiszen ő reggelig inni szokott.

Martialis XI, 64.

Nem tudom azt, Faustus, mit firkálsz annyi leánynak.
Azt tudom, egy lány sincs, a ki felelne neked.

Ifj. REMÉNYI EDE.

RUODLIEB.

A középkornak is van renaissancea. Alig hogy sikerült a fiatal német nemzetnek a római birodalmat megdöntenie s egy új állami, társadalmi és vallási életnek alapját megvetnie, már is áhitattal és bámulattal fordúl vissza a letünt ókorhoz és újra fel akarja éleszteni azt a világot, melynek csak az imént örökre véget vetett. E renaissance megteremtője Nagy Károly, a római császárság megújítója. A mint a hatalmas imperator országát római mintára szervezi és élete delén elmerül a latin nyelv és irodalom tanulmányozásába, épúgy a német nemzet művelődése is a latin kultura nyomán indúl meg és a zsenge irodalom római példákat utánoz. Fénypontját éri e renaissance a szász uralkodóház korában, midőn az Ottók összeköttetésbe lépnek Olaszországgal és a byzanczi udvarral s minden téren meghonosítják az antik szellemet. A művészet terén a középkori renaissance a késő-római és byzanczi stilusban épült dómokban és palotákban, a tudomány terén a klasszikai tanulmányok felvirágzásában, az irodalom mezején latin nyelvű költészetben és prózairásban nyer kifejezést. Németország írói akkor teszik meg először azt a végzetes lépést, melyet később oly gyakran ismételtek, hogy nem merítenek a nemzeti élet forrásából, hanem idegen irodalomhoz fordúlnak, külföldi mintákat utánoznak.

A keresztény egyház papjai és szerzetesei voltak főterjesztői ama mozgalomnak, mely az antik szellemet s főleg a klasszikus irodalmat igyekezett meghonositani a német nemzet körében. De míg Francziaország költői a népköltészetből merítettek ihletet, a népmondából vettek tárgyakat és szárnyra bocsátották örök szépségű chansonjaikat, ugyanakkor Németországban parlagon hevert a nagyszabású hősmonda, az írók elfordúltak saját népüktől és élvezhetetlen latin versek irására pazarolták idejöket és tehetségöket. A klasszikai irodalom emez «újjászületés»-ében valóban kevés volt a köszönet. Vajjon hányan ismerik ma Walafridus Strabo, Eckehard, Otloh, Froumund, reichenaui Hermann, Amarcius és e renaissance-korszak többi latin poétáinak csak neveit is? És a mellett, hogy az egyoldalú és költőietlen utánzásnak úgy sem volt maradandó becse, káros befolyással volt a nemzeti irodalomra is, elvonta tőle a legjobb erőket, a nemzeti költészetet háttérbe szori-

totta és fejlődésében gátolta. A halottaiból feltámasztott klasszikus szellem fagyos lehelletével elfonnyasztotta a nemzeti költészet kelő virágait, a melyeknek üde szépségét csak későbbi hajtásaik tüntetik fel. A német hősmonda nagyszerü tárgyait legfeljebb iskolai dolgozatokra tartották érdemeseknek [1]) és elhagyták kallódni a német költészet ősmaradványait.

A XI. században a klasszikus befolyás mellett új elemek tünedeznek fel és csakhamar át meg áthatják a német életet, társadalmat és műveltséget: a *lovagi szellem* első nyomai. E lovagi elemek ugyan szintén külföldről, Francziaországból hatoltak be Németországba, de tulajdonképen német eredetüek lévén,[2]) teljesen megfeleltek a német nemzeti szellemnek, úgy hogy ez idővel egészen magába olvasztotta őket. A lovagi áramlat csak a keresztes háborúkban fejlődik ki tökéletesen, s azért sokan csak e hadjáratok következményének tartották, de félreismerhetetlen kifejezést nyer már a XI. század elején. Korán jut érvényre az irodalomban is és az első költői mű, a melyben e franczia lovagi szellem a klasszikus és a nemzeti szellemmel egyesülve jelen meg, a *Ruodlieb* czímű XI. századbeli költői elbeszélés.

A megváltozott társadalmi és irodalmi viszonyok határozottan ránynomták bélyegöket a Ruodliebre is. A klasszikus elemek háttérbe szorúlnak és helyöket modern vonások foglalják el. A Ruodliebben a tárgy, a leírt viszonyok, a világnézet és felfogás nem idegenek többé, latin már csak a nyelv és verselés. De még e közös sajátságban is külömbözik elődeitől és kortársaitól. Míg a X. és XI. század költői szemmel láthatólag utánozzák a régi írókat, főleg Vergiliust, addig a Ruodlieb szerzője nemcsak hogy nem

[1]) Ily egyszerű iskolai stilgyakorlat a «*Waltharius manu fortis*» cz. X. századbeli latin költemény is, mely a hún monda egy epizódját tárgyalja. L. Grimm: Lat. Gedichte des X. u. XI. Jarh. 57. l.

[2]) A lovagi intézmény csírái már a német nép őskorában lelhetők fel. Tacitus (Germ. 13.) említést tesz a germánok egy szokásáról, mely egészen megfelel a középkori lovaggá avatás szertartásának, a *swertleite*-nek, és ugyane művéből (Germ. 8.) tudjuk meg, hogy a régi germánok a nőt époly tiszteletben tartották és valami magasabb lénynek tekintették, mint a lovagias középkor. A lovagiság legrégibb formája a hűbéri intézményben, a hűbérúr és vazallusa közti viszonyban rejlett, a melyet a németektől vettek át a normannok, ezektől a francziák és Francziaországból fejlettebb alakban ismét visszakerült Németországba.

iparkodik klasszikus latinsággal írni, hanem még a latin grammatika szabályait és a latin verselés törvényeit sem követi szigorúan. A Ruodlieb legjellemzőbb vonása azonban az, hogy a lovagi szellem, bár még fejletlenűl, de lépten-nyomon nyilatkozik benne és épen e szellemtől való áthatottsága külömbözteti meg a középkori renaissanće egyéb költői termékeitől. Míg a Walthariusban még a monda zord egyszerűsége nyer kifejezést, addig a Ruodlieb már a finomúlt társadalmi életet rajzolja, és hőstettek s csaták leírása helyett lovagi kalandokat mesél el. E tulajdonságánál fogva Scherer joggal nevezte el költeményt *a világirodalom legelső lovagregényének.*[1])

A Ruodliebbel eddigelé aránylag még nagyon keveset foglalkoztak. A német irodalomtörténeti kézikönyvek legtöbbje csak mellesleg említi és egy-két sorban végez vele, nagyobb tanulmányokat pedig épen nem bírunk róla. E mellőzés főoka, latin nyelvén kívül, valószinűleg az, hogy a költemény csak töredékekben maradt reánk[2]) s ezek nagy részét az első, Schmeller-féle kiadás már magában foglalta ugyan, de együttesen, teljes számmal eddig még nem voltak kiadva. A töredékek közt levő hézagok még hozzávetőleg sem voltak kitöltve, philologiai feldolgozásukról pedig szó sem volt. E hiányokon csak legújabban segített Seiler Frigyes kiadása,[3]) mely teljes tudományos apparatussal készült. Ezen kiadás alapján ismertetjük a következőkben az érdekes költeményt, mely ép oly joggal követelhet magának helyet a német irodalomtörténetben, mint a Waltharius, vagy az Ecbasis captivi vagy a gandersheimi apácza drámái.

Tegernseei kéziratok fatábláira ragasztva fedezte fel a Ruodlieb töredékeinek egy részét Docen, a müncheni könyvtár őre a jelen század elején. Utóda Schmeller András kutatásai folytán még több ily pergamentlevél került elő, úgy, hogy e lapok száma ösz-

[1]) *W. Scherer:* Geschichte der Deutschen Literatur, Berlin, 1880. 68. l.

[2]) *Grimm Jakab* is azt mondja (Latein. Gedichte X. l.), hogy ha e költeménynek nem maradtak volna ránk csak töredékei, hanem teljes szövege, akkor nagyobb feltünést okozna, mint a középkori latin költészet bármely más terméke.

[3]) *Ruodlieb, der älteste Roman des Mittelalters,* nebst Epigrammen mit Einleitung, Anmerkungen und Glossar herausgegeben von *Friedrich Seiler.* Halle a. S. 1882.

szesen 34-et tett. Schmeller e müncheni kézirat *(M)* alapján adta ki költeményünket *Ruodlieb* czím alatt 1838-ban.[1]) Két évvel később báró Moll dachaui könyvtárában egy más kézirat borítékáról sikerült leválasztani egy kettős lapot, mely szintén a Ruodlieb müncheni kéziratához tartozónak bizonyúlt. A müncheni kézirat az irás bizonysága szerint a XI. század elején készült. Későbbi keletű, nevezetesen a XI. század végéről való az a kézirat, melyet 1830-ban Stülz Jodok fedezett fel a sz. flóriáni káptalan levéltárában. E kézirat *(F)* csak két levélből áll és a müncheni kézirat egy részének másolata.

Már Schmeller ismerte fel, hogy a müncheni töredékek, melyek a költemény szövegének túlnyomó részét tartalmazzák, *a költő saját kezeirását* tüntetik fel. E nézet helyességét a kézirat egyéb sajátságain kívül főleg az is bizonyítja, hogy nem találunk a töredékekben oly iráshibákat, melyek egy meg nem értett minta hamis olvasásán alapúlnak, és hogy a számos javítás mind ugyanattól a kéztől ered, mely magát a szöveget irta. Ebből a Ruodlieb kiadását illetőleg az a fontos elv következik, hogy minden betűre nézve a kézirathoz kell ragaszkodni és hogy semmiféle conjecturának helye nincsen. Szabadabb, de subjectivebb is lehet az eljárás a szöveg reconstructiójában, a töredékek rendezésében. Minthogy erre nézve a kéziratnak semmi külső sajátsága útba nem igazít, a reconstructiónak tisztán csak a tartalom összefüggőségét kell tekintenie, azaz a töredékeket oly rendbe kell szedni, hogy a cselekvény menete minél egyszerűbb, minél természetesebb legyen. Ez elvet Schmeller szerencsésen alkalmazta majdnem az összes töredékekre, s ezért az új Seiler-féle kiadásnak is nagyobbrészt el kellett fogadnia az ő reconstructióját. A Schmellerétől eltérő rendezést a töredékeknek csak egy csoportja követeli, az a mely a 25—30. lapokat foglalja magában és Schmellenél *G*-vel van jelölve. Seiler meggyőzően mutatja ki (16. l.), hogy a 25-ik és az ezzel összefüggő 30. lap már nem tartoznak a *G*-csoportba, hanem hogy ezek a 29. lap után következnek és egy külön csoportot alkotnak. E lapok sorrendje tehát Seiler szerint a következő lenne:

$$G\left\{\begin{matrix}26 : 29\\27 : 28\end{matrix}\right. \qquad H\left\{\;25 : 30\right.$$

[1]) Lateinische Gedichte des X. u. XI. Jarh. Herausgegeben v. Jac. Grimm und Andr. Schneller. Göttingen 1838. 127—240. lap.

Seiler ezen elrendezését nem helyeselhetjük teljesen, egy lépéssel még tovább kell mennünk. A *25. lap* meglehetősen megrongált szövege egy elmélkedést foglal magában, mely azt fejtegeti, hogy az ifjúság múltával hanyatlik az erő és eltünik a szépség is, és ez elmélkedés világosan Ruodlieb anyjának szájába van adva (XIV, 65: tunc cœpit *mater* Rotlieb minitare frequenter). A *30. lapon* Ruodlieb barátjának egy fiatal leánnyal való esküvője van leírva, melynek előkészületeit a költő a *28. és 29. lapon* írta le. A *31. lapon* (*J*-csoport) ismét Ruodlieb anyja szól, panaszkodik, hogy már vénűl és gyengűl s arra inti fiát, hogy nősüljön meg mielőbb. Seiler szerint tehát az öregségről való elmélkedés (25. lap) a menyegzői előkészületek és a menyegző közé lett volna szúrva, a mi egészen értelmetlen és indokolatlan volna. Ehhez járúl egy másik nehézség. Ruodlieb anyja nincs említve sem a 28. sem a 29. sem a 30. lapon, hogy lehet tehát az ő elmélkedése az ezek közé eső 25. lapon? Seiler e nehézséget azon magyarázattal véli elháríthatni, hogy a készületek megtétele után az egész násznép elmegy Ruodlieb anyjának házába és ott ülik meg a lakodalmat. Csakhogy ez erőszakos magyarázatot nem támogatja a költemény egyetlen sora sem s egészen motiválatlan is volna, hogy miután a menyasszony házában tették meg az előkészületeket, egészen idegen házban menjen végbe az esküvő. Mind ebből kitünik, hogy Seiler reconstructiója tarthatatlan. Nézetem szerint sokkal összefüggőbb lesz a cselekvény eme része, ha a szóban levő 25—30 lapokat következőleg rendezzük el. A *H*-csoport első lapjának ne vegyük a 25. lapot, hanem a 30-ikat, úgy hogy ez következik a 29-ikre, vagyis a lakodalmi készületeket közvetetlenül követi a menyegző. A 30. lapra következik azután a 25-ik, melyen a költő új eseményt beszél el. E 25. lapon olvassuk Ruodlieb anyjának fejtegetéseit a vénség hatásairól s erre következik a 31. lap, a melyen az előbbi fejtegetések kapcsán azt tanácsolja fiának, hogy nősüljön meg. Az *J*-csoport lapjai megmaradnak az eddigi sorrendben. A *G*, *H* és *J*-csoportok reconstructiójának tehát a következő schema szerint kell történnie:

G	26 : 29	*H*	*30 : 25*	*J*	31 : 34
	27 : 28				32 : 33

Azt tételezzük fel tehát, hogy a *H*-csoport kettős lapját Schmeller (vagy még Docen) tévesen hajtotta össze a borítékról való leválasztás után, azaz hogy eredetileg nem a 25. lapra követ-

kezett a 30-ik, hanem megfordítva, a 30-ikra a 25-ik. (A lapok számozása Schmellertől ered.)[1])

A Ruodlieb szövegének ily töredékes volta következtében, az irodalomtörténet nem méltathatja e költeményt teljes értéke szerint, de még ily hézagos alakjában is megérdemli, hogy tartalmi és alaki oldalát szemügyre véve behatóbban foglalkozzunk vele.

A költemény hőse, Ruodlieb, nemes családból származó lovag, a ki több úr szolgálatában áll és híven teljesíti vazallusi kötelességeit. Urai azonban csak szép szóval hálálják meg hűségét, «semper promittunt promissaque dissimulabant»; azért elhagyja őket és apródjától kisérve, útnak indúl jobb hazát keresni.

A szomszéd birodalom fővárosába jut, megismerkedik a király vadászával, a kinek ajánlására az uralkodó hősünket is szolgálatába fogadja. A király csakhamar megkedveli s miután egy szomszéd fejedelem ellen viselt háboruját szerencsésen befejezte, Ruodliebet bízza meg a békealkudozással. Ez sikerrel jár el küldetésében és előkészíti a fejedelmek találkozását, mely a határfolyónál nagy pompával végbe megy. A fővárosba visszatérve, Ruodlieb levelet talál előbbi uraitól és anyjától. Urai felszólítják, hogy jőjjön vissza hazájába és igérik, hogy leróják minden iránta való kötelezettségüket; édesanyja pedig elhagyatottságáról panaszkodik és sürgeti fia visszatérését. Ruodlieb erre felkészül s elbúcsúzik a királytól, a ki azt kérdi tőle, pénzt vagy bölcseséget kíván-e szol-

[1]) E sorok már meg voltak írva, mikor mélyen tisztelt tanárom, Dr. Heinrich Gusztáv figyelmeztetett, hogy a berlini «Zeitschrift für deutsches Altertum u. deutsche Literatur» Anzeigerje egyik utolsó füzetében (1883. IX. 70. l.) Laistner L. közöl a Ruodlieb Seiler-féle kiadásáról birálatot s ebben a szöveg reconstructiójára nézve ő is azon eredményre jut, a melyet én fönt valószinűvé iparkodtam tenni. A Ruodlieb szövegéről szólva, a nevezett müncheni tudós ezt mondja: «Aller wahrscheinlichkeit nach ist die jetzige zählung der blätter falsch; das geht aus dem inhalt von blatt 25 hervor, wir sehen die mutter in eifrigem zureden begriffen, wobei durchschimmert, dass das, worauf sie zielt, noch in der blüte des lebens unternommen werden müsse. fragment XVI. aber (azaz a 31. lap) zeigt ganz die nämliche situation, die mutter stellt dem sohne vor, er müsse heirathen. es ist kaum anders denkbar, als dass wir hier lediglich die fortsetzung jenes gesprächs haben, folglich ist unser bl. 25 das letzte der lage *II* und demgemäss bl. 30. das erste.» (77—78. l.) E hypothesist különben már Seiler pendítette meg (16. l.), csakhogy nem fejtette ki teljesen és nem alkalmazta a szövegre.

gálatai jutalmáúl. Ruodlieb az utóbbit választja. A király tehát két kenyeret ad neki azon utasítással, hogy azokat csak hazaérkezése után szegje meg, és a következő tizenkét tanácsot adja neki útravalóúl: 1. Vereshajú emberrel ne barátkozzál. 2. Ne térj le az útról, ha sáros is, mert ha átlovagolsz a vetésen, károdra lesz. 3. Ne térj be sehová, a hol a gazda vén s az asszony fiatal, hanem oda, a hol a férj fiatal s a felesége öreg. 4. Vemhes kanczával ne boronáltass. 5. Barátaidat ne látogasd meg felette gyakran. 6. Cselédeddel ne légy túlságos jó viszonyban, mert elbizakodik és nyakadra nő. 7. Csak anyád tanácsa szerint házasodjál meg. A feleségeddel bánj jól, de maradj ura, és ne mondd el neki titkaidat. 8. Fékezd meg haragodat és halaszd el a boszúállást másnapra. 9. Uraddal soha ne vitatkozzál. Ha valamit kölcsön kér tőled, add neki azt oda egészen, mert úgy sem adja többé vissza jószágodat és akkor még köszönetet sem kapsz érte. 10. Ha templom mellett haladsz el, ajánld magad a szentek oltalmába, ha pedig harangoznak vagy énekelnek benne, akkor siess te is oda imára. 11. Ha valaki Krisztus nevében felszólít, hogy ne böjtölj, akkor fogadj neki szót. 12. Ha földed van az út mentén, ne vonj árkot körüle, hogy távol tartsad tőle az embereket. — Ruodlieb köszönetet mond a királynak e tanácsokért s útnak indúl haza felé.

Nem sokára találkozik egy vereshajúval és a király első tanácsa ellenére ismeretséget köt vele, de azt rögtön meg is bánja, mert társa mindjárt útjuk elején megcsalja. A második tanácsot Ruodlieb követi, de a veres elhagyja az utat, átlovagol a vetésen, miért a parasztok elverik. Faluba érve, Ruodlieb eszében tartja a harmadik tanácsot, egy fiatal ember házába száll, társa azonban egy öregnél tér be, a kinek ifjú neje van. Éjjel a vereshajú az asszony segítségével meggyilkolja az öreget, de a gaztett már másnap kitudódik s a birák a bűnöst halálra itélik. Ruodlieb folytatja útját és végre szerencsésen haza ér. Nagy örömmel fogadják és az öröm még fokozódik, mikor a királytól kapott két kenyeret megszegi és színarannyal találja megtöltve. A költő most egy kedves episódot beszél el (melyről fentebb már megemlékeztünk), Ruodlieb barátjának és egy ifjú leánynak boldog szerelmét és egybekelését.

Ruodlieb anyja érzi, hogy az évek súlya mindinkább nehezedik vállaira, azért arra kéri fiát, hogy keressen magának feleséget. Ruodlieb hajlik anyja szavára és rokonai nőűl ajánlanak neki egy

ismerős leányt. De miután megtudja, hogy ennek már mással volt szerelmi viszonya, nőül sem kéri. — Ruodlieb anyja ezalatt sok jót tesz özvegyekkel és árvákkal s e jótékonyságának jutalmát veszi: megálmodja fia fényes és boldog jövőjét. Ez álom, úgylátszik, nem sokára valósúl. Ruodlieb legyőz egy törpét, a ki életéért és szabadságáért esedezik és váltságúl megigéri, hogy hősünknek segítségére lesz Immunch és Hartunch királyok legyőzésében és a királykisasszonynak, Heriburgnak nőül nyerésében .... Itt megszakad a költemény.

Ha az anyagot tekintjük, melyből a költő a *Ruodlieb* most vázolt cselekvényét megalakította, világosan megkülömböztethetünk abban novellai, történeti és mondai elemeket. Ezek közül legjelentékenyebb helyet foglalnak el az elsők, a *novellai vonások*. Már az idegen országba vándorló legény, a kit ott a szerencse elhalmoz javaival, elbeszélésekben és mesékben gyakran előforduló alak. De egészen novellai természetű a tizenkét tanács, ezek igazságának kipróbálása és kalandokkal való illustrálása. E tanácsok közül egyesek (az 5., 6. és 9-dik) általános didaktikai természetűek, mások (a 4. és 12-ik) minden ethikai alap híjával csak gazdasági előnyökre vonatkoznak; úgy hogy szoros értelemben vett novellai tanács csak hét marad (az 1., 2., 3., 7., 8., 10. és 11-dik). E tanácsok legtöbbjét megtaláljuk más elbeszélésekben is, még pedig rendszerint hármat-hármat egy csoportban. E hármas csoportokban egy tanácsnak mindig a főszerep jut, ez teszi az elbeszélésnek mintegy pointejét.

Az *első csoport* főelve a 7. tanács: Feleségedre ne bízd titkodat, mert visszaél bizalmaddal. E tanácscsal sok elbeszélésben [1]) találkozunk, melyekben az a közös, hogy egy ember felesége előtt elárúlja valami bűntettét, a nő tovább adja a titkot, a dolog kisül s a férj bűnhödik. Feldolgozásai közül legismeretesebb egy újabb elbeszélés, Chamissonak «Die Sonne bringt es an den Tag» czimű költeménye. E csoport főelvével e két melléktanácsot szokták öszszefűzni: Ha utazást teszel, kelj jókor útra, és: Ne kelj át esőtől dagadt patakon.

[1]) E feldolgozások nagy részét összeállították Mussafia (Sitzungsberichte d. phil.-hist. Classe d. Wiener Akad. LXIV. 612.) és Köhler (Göttinger gel. Anz. 1871. 124. l.) — A magyar közmondás is azt tartja: Részegre, *asszonyra*, gyermekre titkot ne bízz.

A *második csoport* pointeje a 10. tanács: Ne lovagolj el közömbösen az isten háza mellett. Evvel rendesen össze van kapcsolva az 1. tanács: Vereshajú emberrel ne barátkozzál.[1]) A hozzájok tartozó elbeszélés fővonásaiban azonos Schillernek «Der Gang nach dem Eisenhammer» cz. költeménye tárgyával. E csoport két tanácsa és meséjük valószinűleg keleti eredetű. A keleti mesében természetesen még nincsen szó templomról és miséről s így hiányzik belőle az ethikai alap, mert az ifjút, a kit ura álnok szándékkal a kemenczéhez küld, ott csak a véletlen menti meg.

A három csoport közül legfontosabb *az utolsó,* melynek pointeje a 8. tanács: Fékezd meg haragodat és halaszd el a boszúállást, a melylyel össze van kapcsolva a második: Ne térj le a járt útról[2]) és a harmadik: Ne szállj oda, hol a házigazda vén s a felesége fiatal. E hármas csoport feldolgozásait megtaláljuk majdnem az összes európai népek meseirodalmában. Seiler (12. l.) főleg Köhler R. kutatásai alapján görög, latin, franczia, olasz, spanyol, provençal, angol és ír elbeszéléseket sorol fel, melyek mind e csoportot tárgyalják. Valószínű, hogy ez a csoport és a hozzátartozó elbeszélés is keleti eredetű. Keretje rendesen az, hogy a mese hőse elhagyja hazáját és idegen földre megy szerencsét próbálni. Szolgálataiért azután pénzbeli fizetés helyett három tanácsot és két kenyeret kap. Útjában a tanács helyessége bebizonyúl és haza érve a kenyérben pénzt talál.

Szembetünő, hogy a Ruodlieb cselekvényének magva majdnem teljesen megfelel az utolsó helyen említett mesének. A költő ezen mindenek előtt annyiban változtatott, hogy három tanács helyett négyszer annyival látja el hősét és hogy meg legyen az egész tuczat, contaminálta mind a három csoportot, sőt még oly tanácsokat is vett fel (4. és 12.), melyek alig lehettek alkalmasak epikus feldolgozásra. A költő továbbá nem mondja el a tanácsokat oly rendben és összefüggésben, mint a hogy azt a három csoport meséiben találjuk; igy pl. az első tanácsot, mely eredetileg a 10-dikkel volt összekötve, a másodikhoz és harmadikhoz kapcsolja. A Ruodlieb végre abban is különbözik az eredeti elbeszéléstől, hogy hőse még nőtlen és ezért a cselekvény nem érhet véget

[1]) Magyar közmondás: Veres kutya, veres ló, veres ember egy se jó.
[2]) Magyar közmondás: Járt utat a járatlanért el ne hagyj.

hazatérésével, hanem még elő van adva Ruodlieb házasulásának története.

E tanácsok vizsgálatából azt az irodalomtörténetileg fontos eredményt vonhatjuk le, hogy a 11. században külföldi, részben keleti elbeszélések már ismertek és kedveltek voltak Németországban s ezeket bőven felhasználta a Ruodlieb költője is.

Giesebrecht[1]) volt az első, a ki arra utalt, hogy a Ruodliebben ki lehet mutatni *történeti elemeket* is, a mennyiben a királyok találkozása, mely a költemény V. részében van leirva, minden részletével II. Henrik császárnak Róbert franczia királylyal 1023-ban történt találkozására emlékeztet, sőt az említett történetiró a Ruodlieb előadását amaz események egyenes reproductiójának nevezi. Az egyezés csakugyan meglepő. Mind a történeti uralkodók, mind az elbeszélés királyai országaik határfolyamánál találkoznak, mindegyikök fényes és tekintélyes kisérettel. A fejedelmek misét hallgatnak, azután együtt reggeliznek, ajándékokat ajánlanak fel egymásnak, de ezeket mindketten udvariasan visszautasítják és csak a püspökök s apátok részesülnek gazdag adományokban. Mind ezt beszélik a történeti források és elbeszéli a Ruodlieb költője is, úgy hogy ez egyezés nem alapúlhat puszta véletlenségen, hanem csak tudatos utánzáson. A költő alkalmasint nem irott források alapján, hanem csak hallomás után alkotta meg költeménye ez epizódját. Történeti források említik, hogy e találkozás számos nézőt csalt a Maas folyam partjaira és hogy emléke még sokáig élt a népben; nem feltünő azért, hogy hire behatolt a tegernseei kolostor csendjébe is és hogy költőnk megörökítette e nevezetes eseményt.

Legcsekélyebb tér jutott költeményünkben azon elemnek, mely legértékesebb volna a kutatóra nézve, a *mondai elemnek.* A költő képzelete csak a mű végén száll fel a monda birodalmába, de talán érezve ereje elégtelenségét, csakhamar otthagyja a ködös régiókat. Két mondai színezetű momentummal találkozunk a költeményben, az egyik Ruodlieb anyjának álma, a másik a hős kalandja a törpékkel. A mint a Nibelungének Kriemhildje előre megálmodja Siegfried gyászos jövőjét, úgy Ruodlieb anyja is álmában látja meg fia jövendő dicsőségét és boldogságát. Látja, a mint

[1]) Geschichte der deutschen Kaiserzeit, II. köt. 602. l.

Ruodliebet megrohanja két vadkan egy egész disznócsordával, de fia agyonveri az állatokat mind. Azután egy hársfa ágai közt látja pihenni, körülötte állnak harczra készen emberei. Odaszáll egy fehér galamb, koronát tesz Ruodlieb fejére és csókot hint arczára (XVII. 85—114). Még inkább mondai természetű Ruodlieb győzelme a törpén, a mi által anyja álma teljesül s előtte megnyilik a boldogság kapuja (XVIII. 1—32.). Schmeller [1]) és Grimm Vilmos [2]) ez epizód alapján összefüggésbe akarták hozni a Ruodliebet a német hősmonda két feldolgozásával, az Eckenlieddel és a Wilkinasagával. Az *Eckenlied* 82. strófájában Ecke elbeszéli Detrének az Eckesachs nevű hires kard történetét s elmondja, hogy egy vad törpe ellopta azt első birtokásától s később Ruodlieb király kezébe jutott:

«Daʒ swert daʒ was vil lange verholn
iedoch sô wart es sît verstoln
von einem argen diebe.
der kam geslichen in den berc
reht alsam eine wilde getwerc.
dem künege Ruotliebe
dem wart eʒ sît ze handen brâht:
der kunde eʒ wol behalten».. stb.

A német forrásokon alapuló *Wilkinasaga* (keletk. 1250 körül) pedig, ugyancsak a kard történetét beszélve el, azt mondja, hogy maga a tolvaj Alfrikr törpe adta azt oda Ruodliebnek, illetőleg Rozeleifnek.

Az idézett helyek tehát épen csak annyiban egyeznek költeményünk szóban forgó epizódjával, hogy említenek egy Ruodliebet, a kinek törpével van baja. Az bizonyos, hogy a Ruodlieb költője élő mondából vette át cselekvénye ama részletét, de hogy ez az átvétel miképen történt és hogy költeményünk hőse egy-e az Eckenlied és Wilkinasaga Ruodliebjével, arról az adatok ily soványsága mellett biztos itéletet nem lehet mondanunk. Az ily csekély hasonlóságra nem szabad és nem is érdemes hypothesiseket alapitani, a mint azt Scherer tette.[3]) Ő t. i. a Ruodlieb e mondai színe-

[1]) *Lat. Gedichte des X. u. XI. Jarh.* 220. 221. l.
[2]) *W. Grimm :* Die deutsche Heldensage. 59. l.
[3]) Geschichte der Deutschen Litteratur 1880. 72. l.

zetű részletét a költő eredeti invencziójának tarja s azt hiszi, hogy költeményünkkel később német vándorénekesek (Spielleute) ismerkedtek meg s ezek innen vették át Ruodlieb alakját a maguk dalaikba. Scherer e feltevésének ellentmond már az is, hogy a Ruodlieb valószinűleg sohasem volt befejezett költemény és ily töredékesen alig jutott mások tudomására; másodszor pedig nem is felelt volna meg az akkori ízlés követelményeinek, mert tárgyát nem merítette a középkori költészet képzeletvilágából, hanem a reális életet rajzolta és már e sajátságánál fogva sem tarthatott arra számot, hogy szélesebb körökre hasson. Ha pedig a közönség és a dalnokok valami úton-módon mégis megismerkedtek volna vele és érdemesnek találták volna bővítésre és kifejtésre, akkor ennek bizonyosan több nyomára akadnánk a középkori költészetben, vagy akár az Eckenliedben is.

A költő a különböző eredetű és természetű elemeket ügyesen szőtte egymásba és érdekesen csoportosította az egész anyagot. Költeményén meglátszik, hogy *compositióra* törekszik. A tizenkét tanács előrebocsátásával az elbeszélendő eseményeknek mintegy programmját adja s ezzel felkelti érdeklődésünket, kiváncsiakká tesz a kalandokra, melyekkel e tanok igazságát be fogja bizonyítani. Az kétségtelen, hogy a költőnek terve volt, e tanácsok mindegyikét megfelelő eseménnyel illusztrálni, mert különben mi lett volna czélja felsorolásukkal? Kevésbbé bizonyos, hogy a hiányzó kalandok leírásai elvesztek-e a kéziratból vagy hogy talán egyáltalában nem is voltak megirva. Az első feltevés nem valószinű, mert a kihullott lapok nehezen tartalmaztak annyi kalandot, a mennyi az illető tanácsok illusztrálására szükséges. Azt kell tehát feltennünk, hogy a költő munka közben jutott tudatára annak, mily nehézségeket kell leküzdenie, ha tervét következetesen keresztül akarja vinni s azért inkább félbenhagyta megkezdett költeményét, befejezett mű helyett csak nagyszabású epikai kisérletet hagyva az utókorra.

A *jellemek rajza* nem sikerült a költőnek egyenlő mértékben. Az alakok egy része csak általános typusok képmásai. Igy maga a hős a jeles lovag, a jámbor keresztény és jó fiú mintaképe, Ruodlieb anyja a derék asszony, a gondos, szerető anya typusa, a király a derék fejedelem ideálja. A jellemek másik részénél a költő már sokkal inkább individualisál. Kitünően van jellemezve Ruodlieb vereshajú utitársa, aki valósággal farkas és róka egy személyben.

Szemtelenségét, kéjvágyát, furfangosságát és képmutatását a költő meglepő ügyességgel és élénkséggel rajzolja. Szintoly plasztikusan áll előttünk a vén zsugori paraszt, a durva szenvedélyes parasztasszony és a kaczér leány képe is. De legjobban sikerült a költőnek a fiatal menyasszony jellemrajza. Naiv, élénk, egy kissé durczás leány ez, a ki minden himezés-hámozás nélkül sorolja fel vőlegénye vétkeit és leplezetlenül mondja jövendőbeli ura szemébe az igazat. Ez utóbbi jellemek festői rajza, a találó vonások plasztikus képpé való egybeillesztése ékesen tanúskodik a költő beható emberismeretéről, éles megfigyelő tehetségéről és alakító erejéről.

Mesterileg jellemzi és rajzolja nemcsak személyeit, hanem *korát* is. A nyilvános és magán élet eleven képekben tárúl fel az olvasó előtt. A költő híven és szemléletesen rajzolja az udvart, a vadászatot, a halászatot, a lovagi életet; részt veszünk fejedelmek találkozásában, törvénylátásban, menyegzőben, társasjátékokban, zenében és tánczban. A költő leirásai nemcsak az olvasónak nyujtanak élvezetes korrajzot, hanem becses adatokat szolgáltatnak a tudománynak is. Már Grimm Jakab figyelmeztetett arra, hogy a Ruodlieb a XI. század művelődéstörténetére nézve valóságos kincses bányát rejt magában, de ezt még csak legujabban aknázták ki Seiler kutatásai.[1])

A költő *leirásai* épen nem állanak csak a détailszerű vonások száraz és költőietlen felsorolásában, hanem egészen megfelelnek a modern æsthetika követelményeinek. Tárgyait nem rajzolja mint készeket, hanem mint készülőket. A mint Homeros Achilles fegyverzetét fegyverkezésével írja le, ép úgy a német szerzetes is hőse ruházatát öltözködésével rajzolja (XIII. 113—132.), pedig itt utánzásról szó sem lehet. Szintoly szemléletesen írja le a vadászatot, az étkezést, a fürdőt stb.

Előadása ékesítésére költőnk nem él terjedelmes példázatokkal, mint a Vergilius nyomán haladó elődei, hanem a német népeposz modorában oda vetett festői hasonlatokkal és élénkítő jelzőkkel világítja meg tárgyát. Előadásában époly találóan jellemzi a szépet, mint a rútat. Az ifjú leány szépségét a felkelő hold tiszta

[1]) l. *Seiler:* Der culturhistorische Gehalt des Ruodlieb. Programm des königl. Progymnasiums zu Frarbach 1881. és Ruodlieb-kiadásának 81. l

fényéhez hasonlítja (quæ dum procedit ceu lucida luna reluxit XIII. 55. femina quæ lunæ par est in flore iuventæ XIV. 3.),[1]) szemét a galamb szeméhez (columbini oculi XIV. 6.), arczát a rózsához (buccas rosa ceu rutilantes VIII. 83.), mozgását, taglejtését a fecske repüléséhez (hæc ut hirundo se girat. IX. 51.). A rút vén asszonyt ellenben majomhoz hasonlítja (par vetulæ simiæ XIV. 4.), sovány nyakát a tollatlan szarkáéhoz (collum deplumatæ quasi picæ XIV. 15.), szája olyan mint a nyitott barlang (stat patulum vel antrum XV. 14.) és úgy szórja a csacska szót, mint a záptojás a lisztport (plenum ceu pollinis ovum XIV. 12.)

A költemény *nyelve* a media latinitasé, azon időből való, midőn a latin nyelv már hanyatlásának, korcsosúlásának korát élte. E latinság különösen a nemzeti nyelvek befolyása alatt állott. A Ruodlieb is azon kívül, hogy a grammatikai és syntactikai alakokban tetemesen eltér a klasszikus latinságtól, főleg sűrű germanismusai által válik érdekessé, melyek világosan mutatják, hogy szerzője vagy németül gondolkodott vagy német eredeti alapján dolgozott. A latin kifejezések leple alatt gyakran német szólásmódok rejlenek,[1]) sőt a költő német mintára még új szó összetételt is alkot (lorifrangere) és maga is szükségesnek látta merész alkotását eredetijének (ófn. zugilprechôn) hozzáirásával megmagyarázni. Szókincsét is számos német szóval bővíti és eredetüket legfeljebb végzetük latinositásával iparkodik eltakarni. Ily német eredetü kölcsönszók: *fodrum* (Futter), *mordrita* (Mörder), *faida* (Fehde), *crisus* (Greis), *marhmanni* (lovagok, ófn. marah ló, manna ember), *werra* (háború, ófn. werra) s a halakat német neveikkel jelöli (*charpho, lahs naso, walra* stb.) Csinosan vannak alkalmazva a német szók eme szerelmi üzenetben:

---

[1]) E szép hasonlattal, mint Dr. Pozder Károly, «Héro és Leandros» cz. értekezésében (Egy. phil. közl. VII. 432.) említi, keleti költők is szoktak élni. Előfordúl a Nibelungénekben is (ed. Bartsch 283. str.): Sam *der lichte mâne* vor den sternen stât, des scin so lûterliche ab den wolken gât, dem stuont sie (Kriemhilt) nu geliche.

[2]) Ily germanismusok: ad honorem (kfn. nâch êren); post mensam (nach tische); ovare alicuius rei (sich vröuwen eines dinges), sua res stat (sin dinc stât); consilium transgredi (gebot übergân); ieiunia frangere (die vaste brechen); sine grato (sunder danc); grates habe (habe danc) stb.

«. . . dic illi nunc de me corde fideli
Tantundem *liebes*, veniat quantummodo *loubes*
Et volucrum *vvunna* quot sint, tot dic sibi *minna*,
Graminis et-florum quantum sit, dic et honorum».
(XVII. 11—14.)

Mig a *Waltharius manu fortis* még tiszta, rímetlen hexameterekben van irva, addig a Ruodliebben, mint az imént idézett példából is látható, már a versus leoninus-t találjuk. A mint a latin költészet Németországban meghonosodott, nemsokára feltünik a rímes hexamter használata és a XI. században már egészen kötelező divattá válik, a mint ezt a szerzetes költők egyike, Otloh említi:

«. . . interdum subiungo consona verba
Quae nunc multorum nimius desiderat usus».[1])

Ez új divatnak hódolni, nem ritkán nehezökre esett az akkori költőknek. IV. Eckehard panaszkodik, hogy szavai «tam presso tramite stricta» és versei sántikálnak «propter consonantiam duplarum plerumque syllabarum».[2])

Mint a középkori latin költeményekben általában, úgy a Ruodliebben is a rím majdnem kivétel nélkül a *penthemimeresre* és az *utolsó szótagra* esik (3 : 6), csak ritkán rímel a *trithemimeres* és a *hephthemimeres* az *utolsó szótaggal* (2 : 4 : 6). A rím rendesen *egytagú*, de előfordúlnak *két-* söt *háromszótagú* rímek is (loricatus : tunicatus). Költeményünk rímei tisztaság szempontjából gyakran esnek kifogás alá. Néha nem tiszták magánhangzójukra nézve (suspirans: flens; irascaris : rogiteris), máskor a mássalhangzók nem felelnek meg egymásnak pontosan (equum : requirunt; rescisset: fuisses; vidi: reniti). Azonban megjegyzendő, hogy e mássalhangzók, ha nem is azonosok, de legalább rokonok és a költő kerüli az egészen külömböző mássalhangzójú asszonánczot, s ebben lényegesen eltér a régibb német rímeléstől, mely Otfridtől kezdve egész a XII. századig az ilyen asszonánczokat is szívesen türte. Előfordúlnak *azonos rímek* is, midőn a szó vagy szótag önmagával rímel (verum :

---

[1]) *Otloh :* Liber metricus de doctrina spirituali (Pez: Thesaurus anecd. noviss. III. 2. 431).

[2]) l. *Dümmler* értekezését a sz. galleni IV. Eckehardról (†1060 körül), Zeitschr. f. d. Altertum. XIV. k.

verum; pariter: libenter). A tulajdonképeni rímszókkal néha a vers egyéb részei is rímelnek, úgy hogy a rím négyszeres sőt ötszörös is lehet (pl. Castr*is* ingress*is* puer*is* et equ*is* stabulat*is* I. 125.). Találunk belső rímet is (Atque leopard*i* gemin*i* bin*i*que leones V. 83.) Gyakran a rím nem marad egy verssoron belül, hanem két vagy több egymásra következő vers is rímesen cseng össze. E combinatio, melyet a középkorban *versus caudati*-nak neveztek, már átmenet a modern verseléshez. Pl.:

Loricis galeis ducibus scutis retal*atis*
Munerat atque tubis auro prae post decor*atis*
Praesidibus pulchris madris crisisve poledr*is*
Militibus summis seu pelliciisve chrusenn*is*.
(V. 138—142.)

A *prosodia* szabályait a költő minél kényelmesebbekké igyekszik tenni. A szótagok quantitását gyakran nagyon kevés számba veszi, a mérték kedvéért hosszúknak használ rövid szótagokat (āqua, matēr, egō, nisī) s viszont hosszúakat rövideknek (mătre, iŭnior, marină abl., dĕtur stb.). Az elisiót, egy-két hely kivételével, tudatosan és következetesen kerüli. A Ruodliebben először érvényesül a *caesura meghosszabbító hatása*. A rím ugyanis lassanként arra szoktatta a költőket, hogy a vers közepe ne csak hangzásban, hanem mértékben is egyezzék a végével, azaz a vers rövid szótaggal végződhetvén, e szabadságot átvitték a sor közepére is és közvetetlenül a cæsura előtt rövid szótagot használtak, melyet csak a cæsurában levő pausa tehet hosszúvá[2]) (pl. Non ut nix alb*a*, tamen ut translucida gemma I. 31. Quem rogat indigen*a* quis et unde sit, ire velit quo? I. 77.). Ezen sajátság főbefolyással volt arra, hogy a vers lassanként felbomlott két félre és a hosszsorból két rövid vers lett.

Miután az eddigiekben a Ruodliebet tartalmi és alaki tekintetben jellemeztük, emlékezzünk még meg költőjéről és vessünk egy pillantást keletkezésére is.

A költemény kéziratának minőségéből és sajátságaiból következtetve majdnem bizonyosnak lehet mondani, hogy a *tegernseei* kolostor falai közt készült a XI. század első felében. Ez időtájból tudomásunk van az ottani szerzetesrend egy költőtagjáról, *Frou-*

[1]) Grimm: Lat. Gedichte XX. — Seiler: Ruodlieb 155. l.

mundról, a kitől prózai iratain kívül egy kis költeményfüzér is maradt reánk. Schmeller már most arra a gondolatra jutott, hogy Froumundnak tulajdonítsa a Ruodliebet is [1]) és nézete a német irodalomtörténetben csaknem mint megállapitott tény foglalt helyet. Schmeller bizonyítása azonban nagyon gyenge lábon áll, a mennyiben meglehetős subjectiv okok és csak egy-két esetleges közös vonás alapján itéli oda költeményünket Froumundnak s nem is tartja érdemesnek behatóbban vizsgálni és összehasonlítani a Ruodliebet és Froumund költeményeit stilus, nyelv és verselés szempontjából. Ily kevéssé alapos és módszertelen eljárás mellett döntő bizonyításról szó sem lehet. A pontos egybevetés munkáját csak legújabban végezte Seiler (160—171. l.) és kutatásai alapján arra az eredményre jutott, hogy *a Ruodlieb nem Froumund műve*. A két költő nyelvkezelésében vannak ugyan egyező vonások, de ezekből legfeljebb azt lehet következtetni, hogy a mint Froumund és a Ruodlieb költője ugyanazon szerzet tagjai, úgy ugyanazon költői iskola tanítványai is voltak. De az egyezéseknél sokkal jelentősebbek az eltérések és ezek egyenesen lehetetlenné teszik, hogy az összehasonlított költemények ugyanazon költő művei legyenek. A Ruodlieb grammatikai, lexicalis és prosodiai tekintetben lényegesen eltér Froumund költeményeitől, még pedig oly irányban, hogy minden tekintetben a továbbfejlődés nyomai látszanak meg rajta. A nyelvhasználatban még sokkal inkább eltér a klasszikus latinságtól, mint elődei és nagyobb befolyást enged a nemzeti nyelvnek; verselés dolgában pedig a klasszikus mértékek romlását, a vers felbomlását és a rím kiterjedtebb használatát tünteti fel. E továbbfejlődés oly jelentékeny, hogy a Ruodlieb keletkezési idejét bátran tehetjük egy emberöltővel Froumund virágzása után. Froumund működésének java része a XI. század elejére esik, ennélfogva *a Ruodlieb 1030 körül készülhetett*, annál inkább, mert a költeményben, mint említettük, már fel van dolgozva II. Henrik császár és Róbert franczia király 1023-ban végbe ment találkozása.

Válasz nélkül kell tehát hagynunk azon kérdést, ki volt ez érdekes mű költője, és az irodalomtörténet talán soha nem is fog

[1]) Lat. Ged. des X. u. XI. Jahrh. 225. l. — Úgy látszik Schmeller maga sem volt egészen meggyőződve véleménye helyességéről, mert a 239. lapon a költeményt már nem tulajdonítja oly határozottan Froumundnak, azt mondva róla, hogy «Jugendarbeit Froumunds *oder eines Zeitgenossen*».

rá feleletet adhatni. De bárki is volt az, a ki a kolostor magányában e költői alkotást létrehozta, azt el kell ismernünk, hogy nem volt köznapi tehetség, hogy alkotó erő és költői izlés tekintetében messze túlhaladta kortársait. És a mint a költő felülmúlja társait, úgy a mű is kimagaslik a korabeli költészetből és, első kiadója szavaival élve,[1] invencziója gazdagságával, az események művészi kapcsolatával s igazán költői, helyenként megható előadásával azt bizonyítja, hogy már az ezredik év táján is tudták nemcsak azt, hogy mi épületes, hanem azt is, mi szép és mi élvezetes.

PETZ GEDEON.

AZ «ÚJ GRAMMATIKUSOK» S ALAPELVEIK.

II. (Vége.)

A nyelv az emberi cultura egyik ága és mint ilyen a történeti kutatás tárgya. A nyelvtudomány tehát a culturai vagy történelmi tudományok közé tartozik. Bármely történelmi tudománynak azonban, ha több akar lenni mint a mi eddig rendesen volt, t. i. látszólag véletlen adatoknak puszta összefüzése, a természettudomány történeti ágainak módjára mindenekelőtt azon általános s örökké változatlan életfeltételek iránt kell tisztába jönni, melyek szerint tárgya tovább fejlődik. Más szóval ki kell fejtenie tárgyának alapelemeit és módszerének ezekből folyó alapelveit. Igaz, hogy így sokkal nehezebb feladatot kénytelen megoldani mint a természettudomány; mert ott, a hol a történet kutat, egy és ugyanazon czélra nemcsak physikai, hanem még sokkal inkább psychologiai és folytatólag sociologiai tényezők is működnek közre. Aránylag legbiztosabban azonban a cultura összes ágai közt a nyelv fejlődésének alapfeltételei ismerhetők fel. A nyelvnél ugyanis nem a képzetek tartalma anyagilag véve hanem csak azon viszonyok jövén tekintetbe, melyekbe ama tartalom bizonyos meghatározott hangcsoportokhoz lép, a nyelvtörténetnek csak két, általános törvényeket kutató tudomány (Gesetzwissenschaft) szolgáltatja alapelveit: a psychologia és részben a physiologia, olyanformán mint pl. a

[1]) Lat. Gedichte des X. u. XI. Jahrh. 239. l.

geologia a maga elveit a physikából és chemiából meríti. A nyelv képződményei e szerint aránylag sokkal könnyebben és egyszerűbben feloldhatók, mint a cultura más ágainak alkotásai. Ez annyival inkább áll, minthogy minden nyelvi alkotás, ha az irodalmi nyelvtől eltekintünk, öntudatlan módon és tervszerű kiszámitás nélkül jön létre és tulajdonképen mindig csak egyes egyén müve, a nélkül mégis, hogy az individualismus valami nagyon érvényesülhetne.

Ha már most a nyelvi képződményeket helyesen meg akarjuk érteni, korántsem elegendő azokat mint élettelen, fejlődési folyamatukon kivül álló abstractiókat összehasonlítás végett egyszerűen egymás mellé állítani, mint azt a leiró nyelvtan módjára eddig az összehasonlító nyelvtudomány is tette. Mert így a valódi okozati összefüggés, mely csak reális tények nem pedig abstractiók közt létezik, rejtve maradt, és könnyen azon hamis feltevésre jöhetnénk, mintha az egyik abstractió közvetlenül a másikból eredhetne vagy eredt volna. Ellenkezőleg a nyelvi alkotásokat igaz valójukban csak akkor ismerhetjük meg, ha azoknak alakulási és fejlődési módját és az e mellett működő erőket közelebbről vizsgáljuk. Sőt a nyelvtudomány eszményi feladata az volna, hogy a nyelvi tevékenység összes mozzanatait, még a legkisebbeket is, az összes individuumokon kölcsönös egymásrahatásukban megismerje. E feladat megoldását azonban természetes okoknál fogva még csak távolról sem közelítheti meg. Mindazonáltal e fejlődési processusról legalább általános képet alkotni a nyelvtörténet elmulaszthatatlan kötelessége.

A nyelv életében legfőbb szerepet a legkülömbözőbb, lelki associatio által létrejött képzetcsoportok játszanak. Ezek létrehozásánál a lélek részint reproductiv részint productiv tevékenységet fejt ki, mely kétféle tevékenység a legtöbb esetben szorosan összefügg. Reproductiv módon akkor tevékeny a lélek, ha hangokat hall, e hangokat hangképsorokká, még pedig vagy szókká vagy szócsoportokká associálja és mindezekhez képzeteket fűz. Ily egyszerű perceptió által azonban közvetlenül mindig csak a concrét vonatkozás füződik a hangképsorokhoz, pl. ha e hangsorhoz: *asztal* csak egy concrét asztal képzetét kötjük. Most azonban a lélek productiv tevékenysége kezdődik. E hangképletet: *asztal* más tárgyakra is halljuk alkalmaztatni. Tartalmuk részleges azonosságánál fogva a különféle szemléletekből elvont képzetek attrahálják egymást és keletkezik az asztal általános fogalma. E szerint tehát

már egy szónak egyszerű jelentése lelki attractio útján támadt csoportosítás eredménye. Hasonló módon azonban, az eszmetársulás törvényei szerint a beszélő által percipiált összes nyelvtani alakok is csoportokba sorakoznak. Igy, természetesen öntudatlan módon, egy és ugyanazon névszó különféle esetei, ugyanegy igének idei, személyei stb. társulás folytán csoportokba állanak; továbbá az összes főnevek, melléknevek, igék stb. mint olyanok; az összes egyenlő functiót végző szavak, pl. az összes többes számok, összes genitivusok, nominativusok stb. stb. Ekképen a leggazdagabb és legbonyolultabb csoportok keletkeznek, a melyek a lélek öntudatlan homályában lappanganak ugyan, de kedvező feltételek közt hathatókká lesznek és uj combinatiók létrejöttét elősegítik. A tartalom részleges azonossága szükséges előfeltétele a képzetek minden attractiójának. De valjon egy képzet valamely csoporthoz hozzá kapcsolódik-e, az első sorban attól függ, mennyire feléleszthető az illető csoport. Jól összetartott és a rokonalakok nagy mennyiségét magában foglaló csoportok előnyben vannak, miből következik, hogy az úgynevezett rendes és rendhagyó alakok közti külömbség a nyelvben nem kis jelentőséggel bír. Oly alakok, melyeknek valamely csoport egyáltalán nem vagy csak kis mértékben szolgál támaszul, igen könnyen és hamar nagyobb rokon csoportoknak áldozataivá lesznek. (Analogia.) Pl. az indogermánban általában s így a németben is szabály az, hogy egy igétől függő két tárgy közül az egyik accusativusban, a másik dativusban áll. E nagyobb, erősebb csoporthoz alkalmazkodik már most lassankint sorban ama kevés eset, hol eredetileg kettős accusativus van helyén. Mig elébb azt mondták: «*ich verhehle dich die Sache,*» most már csak «*ich verhehle dir die Sache*» a helyes.

Ezen lelki organismusok, jóllehet minden egyesnek lelkében külön-külön képződnek s így tulajdonképen egészen subjectiv természetűek, egy néptörzs keretén belül ugyanegy időben mégsem mutatnak valami nagy eltérést, lényegileg egyforma levén az egyesek lelki szervezete. De azért nem állandók, hanem részint egyes elemeik gyengülése avagy megerősödése, részint új elemek hozzájárulása folytán szüntelenül változnak és az előbbi nyelvszokáson túlmennek. E lelki organismusok és nem a külső szó a nyelv fejlődésében az igazi reális tényezők. A nyelvi képződmények tulajdonképen e lelki organismusokban élnek, velök együtt változnak és fejlődnek, és a nyelvtörténet feladatát csak annyiban old-

hatja meg igazán, a mennyiben ezen organismusok fejlődési történetévé átalakul. Maga a szó mint physiologiko-akustikus test csak ez organismusok egymásra hatását közvetíti és mint olyan nem fejlődik.

A nyelvi átalakulásoknál, melyek az előadottak szerint a lelki organismusok változásával egészen összeesnek, positiv és negativ processukat kell megkülömböztetni. A positiv processusok közé számitandó a meglevő birtoknak átalakitása hangváltozás és jelentés-változás vagyis jelentésbeli elkülönités által. Az ezen változások folytán felbomlott csoportokat a lélek associáló tevékenységével vagyis analogia által iparkodik ismét rendbe hozni. Szintén positiv processus az eredeti szóteremtés (Urschöpfung). Negativ folyamatok a tudatunkban levőnek lassankinti felejtése vagyis egy képzet más képzettömegek által való megakasztása, továbbá az elébb tudottnak nem tudása.

Ezek lényegileg azon általános vezéreszmék, melyeket Paul fejtegetéseiben követ. Minden esetre feltünő, hogy Paul másféle nyelvtudományt mint genitikus nyelvtörténetet nem ismer el. Szerinte a nyelvtudomány csak akkor jár el helyesen, ha az élettelen nyelvi abstractiókat fejlődési mozzanataikra visszavezetni iparkodik. S mily uton-módon lehet azt legjobban elérni, azt kimutatni épen főczélja. E törekvése azon jelenséggel, hogy egy idő óta a nyelvtudósok az egyes nyelvek alapos philologikus kutatását hangsulyozzák és a történeti nyelvtant előtérbe helyezik, nagyon is összeillik. És ez helyesen van így, sőt a nyelvtudomány fejlődésének logikája ezt egyenesen megköveteli. A meddig az egyes indogermán nyelvek rokonsági összefüggését nagyjából kellett kimutatni, baj lett volna egy-egy nyelv philologikus kutatására szorítkozni. Hiszen ismert dolog, hogy Bopp sem volt épenséggel minutiosus tudós. A nyelvtudomány ujabb tövekvései azonban szükségessé teszik minden egyes nyelvet saját körében gyökeresen tanulmányozni és fejlődésének külömböző stádiumait lépésről lépésre követni. Paul alapelvei e tekintetben kiválóan üdvös hatással lesznek.

Megjegyzendő továbbá, hogy Paul Herbart és Steinthal szellemében a psychologiát mathematiko-formális értelemben veszi, mint lelki statikát és mechanikát, mely a képzeteknek egymáshoz való viszonyát tárgyalja. Nézete szerint továbbá, minthogy minden lelki folyamat az egyes lélekben megy végbe és csak az egyes lélek

bir concrét léttel, nem pedig az egészen elvont néplélek, egyedül az individualis vagy általános psychologia szolgáltatja valamint minden történelmi tudománynak úgy a nyelvtörténetnek is az alapelveket. Azelőtt Steinthalnak is az volt a nézete, (l. Einleitung i. d. Sp.), hogy a nyelv általában véve az általános psychologiának problemája, de az egyes nyelveket már akkor is a néppsychologia tárgyává tette. Most azonban (Ursprung d. m. Sp. 305 [3]) a nyelvet általában véve is mint minden concrét szellemi alkotást a néppsychologiába utalja. Paul ezt nem fogadja el. Szerinte a néppsychologia már maga is történelmi tudomány, melynek az általános psychologia épen úgy szolgáltaja a principiumokat mint a nyelvtörténetnek. Azt hiszem, Paulnak e nézete s általán fentebbi fejtegetései túlságosan formálisak. Különben további előadására nincsenek is lényeges befolyással.

Nézzük már most, miképen lehet a felállitott egyes processusokat közelebbről megvilágitani és első sorban az uj grammatikai irány két főelvét mélyebben indokolni.

Az első főtényező a nyelv átalakulásában, a hangváltozás következő módon megy végbe. A gyermek hangképleteket hall és ujból és ujból kisérleteket tesz, hogy beszédszerveinek izmait a hangoknak megfelelőleg mozgásba hozza. Minden ilyen mozgás azonban a beszélő lelkében bizonyos érzetet hagy vissza, az úgynevezett mozgási érzetet. Midőn végre sok kisérlet után a hangképleteknek megfelelő izommozgásokat már helyesen és biztosan meg tudja találni, akkor a hangképlet és a neki megfelelő mozgási érzet egymással erősen associálva vannak és ezentúl egészen öntudatlan módon és biztosan működnek. Mondom öntudatlan módon, mert sem a mozgási érzet tartalmáról vagyis a hangokról és hangképletekről, még kevésbbé pedig a mozgási érzetről vagy a beszédszervek mozgásairól van a beszélőnek csak némi tudata is. A beszédszervi izmok mozgásaiban azonban végtelen kis ingadozások elkerülhetetlenek, minélfogva a mozgási érzet lassan-lassan módosul. És bizonyos kényelmi szempontok, melyeket nem lehet minden nyelvre nézve általános érvényü szabályok alá fogni, minthogy sokféle, az egyes nyelvekben más-más alakot öltő tényezővel, úgymint a hangsúlyozási és hangmennyiségi viszonyokkal, a hangrendszer harmoniájával, a beszédszervek nyugvó helyzetének minőségével összefüggésben vannak, tehát bizonyos kényelmi

szempontok ama végtelenül finom módosulásokat többnyire egy irányba terelik. E kényelmi szempontokat, jóllehet nagyrészt lelki tényezőktől függnek, közelebbről megvilágítani a hangphysiologia dolga, mert még a lelki feltételektől függő tényezőknek is a hangtani viszonyokra való hatása csak physiologiai lehet. Az így egy irányba terelt mozgási érzettel együtt észrevétlenül és öntudatlanul a hang is átmódosul. Igaz, hogy e módosulásokat, kivált ha az ezekre való hajlam még csak egyesekben nyilatkozik, a másoktól hallott hangképletek erősen ellensúlyozzák. Gyorsabban e változás csak akkor fog lefolyni, ha az egy bizonyos körnek összes tagjaira nézve az egyenlő hangsúly, hangmennyiség stb. befolyása alatt kényelmesebbnek bizonyul. Gyakran azonban e közös hajlamot tisztán ily okokra nem lehet visszavezetni. Osthoff tehát, mint azt már a Bopp előtti időben tették, a hasonló klimatikus és culturális viszonyokra gondol, melyek befolyása alatt az egy tájszólást beszélők beszédszervei állítólag egyformán változnak. (L. Das phys. u. psych. Moment in d. sprachl. Formbildung 19.) De már Whitney ötödik felolvasásában elitéli e nézetet és Paul is visszautasítja, mert erre nézve még semmi positiv adatunk nem levén minden ide vágó állítást könnyen ad absurdum lehet vinni. Mindenesetre azonban a mindnyájunkkal közös utánzó ösztönnek és a conventió kényszerítő hatalmának e tekintetben nagy szerepe van. Bármiképen álljon a dolog, annyi tény, hogy a hangváltozás első sorban a mozgási érzet változásával szorosan összefügg. Minthogy pedig a mozgási érzet nem minden egyes szóra nézve külön képződik, hanem bármely szónak egyenlő elemeire nézve ugyanegy időben egy és ugyanaz, a hangtörvények kivételt nem ismerhetnek. Természetes, hogy itt a «törvény» szó nem az általános törvényeket kutató tudományok, pl. a physika értelmében veendő. (V. ö. Tobler, Ueber die Anwendung des Begriffes von Gesetzen auf die Sprache, Vierteljahrssch. f. w. Philosophie III. 32. kk. és Delbrück, Einleitung, 128.) Hangtörvény alatt csak annyit kell érteni, hogy egy szójáráson belül egy és ugyanazon időben minden, egyenlő hangtani feltételek alatt álló eset egyforma elbánás alá esik. Magától értetődik, hogy a hangtani átmenetek nem mindig újból és újból történnek, az egyszer létrejött ἀνωσθῆναι alak pl. a görögök által később ép oly mechanikusan ismételtetett mint ἀνώτω.

Az a kérdés, miképen hat a hangváltozás a beszélő lelke

előtt öntudatlanul lebegő csoportokra? A hatás nem épen kedvező. Mert azáltal, hogy a hangok különböző physiologiai viszonyok miatt nem mindenütt egyformán változnak, czél nélkül való külömbségek jönnek létre és a csoportoknak könnyű módon való összekapcsolódása gátoltatik. Így vagyunk pl. a latinban a *ti* képzővel *hostis, messis, pars* stb. szókban. A régibb egységesebb *hosti-s, mes-ti-s* (= *mettis*), *par-ti-s* mellett a képző szerinti csoportosulás könnyebben történt. Érdekes jelenség e tekintetben azon zavar, melyet az indogermán alapnyelvben a tisztán hangsúlyozási viszonyok folytán létrejött hangzó-elváltozás (Vocalabstufung) a csoportokban előidézett. S az egyes indogermán nyelveknek hosszú századokon át egyik főtörekvésük volt, sőt egyesekben pl. a németben e törekvés még ma is él, hogy az analogia segítségével e bajon segítsenek. Nem egyszer hangváltozás folytán a világosság rovására olyasmi kerül össze, a mi eredetileg egymáshoz nem tartozott, így pl. a németben *Acht* (= ófn. *ahta*) szorgalom, *Acht* (= ófn. *áhta*) számüzés, *acht* (= ófn. *ahto*) nyolcz. Végre megesik, hogy egy végben találkozó hangváltozások következtében előbb tisztán különválasztott csoportok is összeesnek, így a franczia és angolban a főnév esetei, az ige személyei stb. A hangváltozás tehát első sorban zavarólag és bontólag hat a csoportokra.

De nem különben mint a hangváltozás vagy hangtani elkülönítés, sőt egészen párhuzamosan hat a csoportokra a nyelvi átalakulás másik főtényezője, az értelmi elkülönítés (Isolierung) vagy jelentés-változás. Helyesebben a fogalom bővítéséről és megszorításáról kellene szólni. Mert valamely szó új jelentést csak úgy vehet fel, ha ezen új jelentése eleinte szorosan a régihez fűződik, vagyis a régi jelentés bővítése útján. Később lassankint az új jelentés a réginek kötelékeiből kibontakozhatik és az etymologikus összefüggés egészen feledésbe mehet, a mely megszorítás anyagi elkülönítésnek is nevezhető. Így pl. a német «*gediegen*», jóllehet eredetileg «*gedeihen*» igéhez való melléknévi igenév, mégis ma már az igétől elszabadult s mint különálló melléknév foglal a beszélő lelkében helyet. Ugyanez áll a ragokra, képzőkre és syntaktikus összeköttetésekre nézve is, hol szintén az eredeti functió bővítése és azután megszorítása által a régi összefüggés gyakran megszakíttatik. Ez az alaki és syntaktikus elkülönítés. Azon benső kapocs pl., melyben a külömböző használatu genitivusok, úgymint poss., part., időhatározó, helyhatározó gen., mel-

léknevektől, igéktől, előszócskáktól függő genitivusok a németben vannak, már csak alapos történeti kutatás által deríthető fel. Az ily módon elkülönített alakok az alaktan és mondattan élő rendszerének kötelékéből egészen kiválnak és mintegy megdermedve elvesztik csoportalkotó képességöket. Hogy pl. az időképző *s* a németben, teszem fel ,*Abends*' szóban, vagy az *s rechts* és *links* helyhatározókban a genitivusi *s*-szel azonos vagy egyáltalán rag volna, azt a német már nem érzi ki. Sőt gyakran ily alaki elkülönítés folytán még a szó anyagi vagy etymologikus összefüggése is elhomályosul. A «rechts» hallatára ki gondolna a még a «Recht» főnévre, a «tudniillik» kiejtésénél pedig a két benn rejlő igére? Van úgy, hogy a jelentésbeli elkülönítés, épen úgy mint azt hangváltozásnál láttuk, eredetileg egymástól jó távol álló külömböző szókat és alakokat közel hoz egymáshoz. Ide tartoznak pl. az azonos és rokonértelmű szók (pl. Acker-Feld); vagy azon tünemény, hogy az indogermán nyelvekben a külömböző esetek, idők, módok jelentésöket illetőleg annyiszor egymásba átjátszanak, a mi bizonyára csak hosszú fejlődés eredménye lehet.

A jelentés-változás tehát, de még inkább a hangváltozás, a csoportokra bontólag hatnak és az alaktan rendszerének symmetriáját megzavarják. Ez beteges állapot, és ha e nyelv, mint már eddig is láttuk és később még inkább látni fogjuk, hasznára fordítja is, ez állapot ellenhatás nélkül végre mégis tökéletes felbomlásra vezetne. E visszás állapoton a nyelv segíteni törekszik. Mentől nagyobb mérvben történik a rendbontás, annál hevesebben reagál a lélek associáló tevékenysége által, annál erélyesebben szervezkednek újra a csoportok az analogia segítségével, úgy hogy kisebb csoportok vagy csoportokon kivül eső alakok nagyobb csoportokba beillesztetnek. Paul szerint, kinek felosztását Osthoff is átvette, a kiegyenlődés vagy anyagi vagy alaki. Anyagi, ha ugyanazon gyökből vagy tőből képezett, de hangtanilag különvált alakok közt megy végbe. (L. Philol. Közl. 1881, 421, hol számos példa található.) Igy még a középfelnémetben gyakran az erős ige a múlt idő egyes számában más «*Ablaut*»-ot szenvedett mint többes számában, pl. ich starb, wir sturben; ma már a «starb» tő anyagi analogia folytán a többes számba is átment. Oly alakok, melyek több hangtörvény behatása alatt hasonlóktól némileg meg vannak külömböztetve (differenziert), kiegyenlődésre kevésbbé alkalmasak. Ich lebe, du lebst er lebt, német alakokban a 2 és 3 szem. eredeti

rövid e-je mennyiségre nézve kiegyenlődött az egyes szem. ĕ-jével, de «ich nēhme, du nĭmmst, er nĭmmt» és hasonló alakokban az ĭ elütő minőségénél fogva megmaradt. Továbbá a fentebb említett elkülönítés minden neme is megnehezíti a reactiót. Pl. sehe, sieht (= ered. sicht) alakokban a *ch* a *h*-nak helyet engedett, de megmaradt a «sehen»-től jobban elkülönített «Gesicht» szóban. Ritkábban használt szók rendszerint előbb lesznek az analogia áldozataivá, gyakran használtak később vagy épen nem. Még azon körülmény is, hogy valamely eredetileg functiói tendentia nélkül keletkezett hangtani változás véletlenül functiói tisztet is kezd viselni, csak hátráltatja a kiegyenlődést. A görögben pl. a hangzóknak a præsens és perfectumban való váltakozása, mely az indogermán időből származott át, határozottan hanyatlásnak indult, mint πλέχω πέπλεχα (o helyett) és hasonlók bizonyítják. A germánban azonban, hol a reduplicatio elestével összefüggésben, az eredetileg mechanikus hangtani külömbség dynamikussá lett, fenntartotta magát.

Alakinak akkor neveztetik a kiegyenlődés, ha külömböző gyökökből vagy tövekből keletkezett megfelelő képződések közt történik. Ide tartozik a számos metaplasmus és heteroklita. Így a németben sok eredetileg erős ige a gyengék analogiájára gyenge lett, pl. bellte, glimmte, mahlte, backte az elavult boll, glomm, muhl, buk helyett. (Több példa Philolog. Közl. 1881, 422.) Az alaki kiegyenlődés ép úgy mint az anyagi gyakran czéltalan hangtani külömbségek ellen reagál, és mindaz, mit az anyagi kiegyenlődésről mondtunk, részben az alakira nézve is bír érvénynyel. De nem szükséges, hogy ama külömbségek, melyeket az alaki kiegyenlődés eltávolítani iparkodik, régibb egyformaságra legyenek visszavezethetők vagy hogy hangtani úton keletkeztek legyen. Többnyire részben való egységes alakképzésből indul ki és oda törekszik, hogy a részleges egység helyett teljes egységet teremtsen. Igy történt, hogy a latinban az *i*- és mássalhangzós tövek néhány esetben, nevezetesen a nominativusban és accusativusban egybeestek. Alaki kiegyenlődés útján azután az *i*- és mássalhangzós ragozás azonos lett. — Némelykor a kiegyenlődés lehet alaki és anyagi egyszerre. (L. Philol. Közl. 1881. 424.)

A nyelv tehát szüntelenül azon van, hogy a felesleges szabálytalanságokat eltávolítsa. E czélját azonban soha sem éri el teljesen, már azon számos akadály miatt, melyek közül néhányat

említettünk. És addig, míg a kiegyenlődés teljes lehetne, a soha sem pihenő hangtani elváltozások már új külömbségeket hoztak létre. Minden nyelvben vannak tehát minden időben fölös számmal oly alakok, melyek nagyobb csoportokba nincsenek beosztva. Rendesen valamely azelőtt virágzott és csoportalkotó erővel birt kategoriának elkülönített maradványai és mint ilyenek a nyelvtörténetre nézve rendkívül fontosak és tanulságosak.

Van még egy sajátságos neme az analogiáknak, melyről azt lehet mondani, hogy a mintául szolgáló képzés félreértéséből ered. Ily analogiák, melyeket a rendes, szabályos analogiákkal szemben «hamis analogiáknak» is lehet nevezni, a nyelv történetében szintén felette fontos szerepet játszanak. Pl. *-ig* képzővel a németben eredetileg csak főnevekből lehet mellékneveket képezni, így streit-ig, gläub-ig. Minthogy azonban nem egy közülök úgy veszi ki magát, mintha igéből volna képezve, a nyelv csakugyan igékből is képez ily mellékneveket pl. rühr-ig.

Az eddigiekből látjuk, mily érdekes és tanulságos módon iparkodik Paul az új grammatikusok két főtételét, t. i. a hangtörvények kivétel nélkül való érvényét és az analogia hatalmát indokolni. De a nyelv úgynevezett physiologiai momentumát illetőleg nem egyezik meg mindenben Osthoffal és Brugmannal. Elve az, hogy minden hangváltozás nem csak physiologiai, hanem egyszersmind lelki processus, a mire különben már Steinthal, Tobler is figyelmeztettek. Ezzel kapcsolatban Wegener a «Zeitschrift für Gymnasialwesen» 1882-ki évfolyamában (305. és k. l.) kimutatja, hogy a hangváltozás még sokkal nagyobb mérvben áll lelki befolyások alatt, mint Paul hiszi. A physiologia szerinte a beszédszervi izmok mozgásában csakis a tisztán physikai folyamatokat képes kikutatni, de ezen mozgások értékesítését a nyelvben lelki feltételek szabályozzák. Egyszersmind a lelki anticipatióból származó hangtörvények (pl. a progressiv assimilatio) kivétel nélkül való érvényét csak a következő megszorítással engedi meg: egy és ugyanazon nemzedéknél egyenlő physiologiai és psychologiai feltételek alatt, különben a hangváltozás e nemzedéknél még sporadikus maradt; későbbi nemzedékeknél, melyekre a sporadikus hangváltozás folytán átalakult alakok a régiekkel együtt átszállottak, a sporadikus hangváltozás általánosíttatik az eszmetársulás törvényei szerint. A nyelvtudomány kötelessége tehát valamely hangtörvény felállítását megelőzőleg azon okokat kideríteni, melyek a hangváltozást

előidézték. Ha ez nem sikerül, ekkor a hangtörvényből vont következtetések nem biztosak. (313. l.)

Az analogiákról szólva Paul az általa fejtegetett egyes példákban rendszerint nem tartja elégnek az illető analogiák mintaszavaira utalni, hanem egyszersmind azon külső és belső indokokat is törekszik kimutatni, melyek az analogikus képződéseket épen az illető irányba terelték. Igaz, hogy lehetetlen a nyelvésznek ezt mindenütt megtenni, mert különben, mint Paul jól mondja, mindentudónak kellene lennie De Misteli (Zeitschrift f. Völkerpsych. 1882. 400) szintén helyesen jegyzi meg, hogy a külső és belső indokok kimutatását mint principiumot mégis okvetetlenül fel kellene állítani, különösen messzeterjedő alakokra nézve; mert csak így lehet az analogia szerinti magyarázásnak gyakran mértéken túl csapongó hajlamát a kellő korlátok közé szorítani.

Az analogikus mondattani alakokra nézve Paulnál nem találunk útmutatást; pedig anyagi és alaki kiegyenlődéssel a mondattani alakok tárgyalásánál be nem érjük. E hiányon Ziemer ügyekezett segíteni «Junggrammatische Streifzüge im Gebiete der Syntax (1882)» czímű művében és Ziemer művéből kiindulva Pecz Vilmos (L. Philolog. Közlöny 1882, 634.)

De nem kevésbbé érdekes annak kimutatása, mikép sikerül a nyelvnek épen azt, a mi reá nézve első sorban bajnak jelentkezik, a legbámulatosabb módon értékesíteni. Különösen az értelmi elkülönítés (Isolierung), melyről már szó volt, a nyelvre nézve igazi áldásnak mutatkozik. Főleg az ő segítségével lehet, ha fejlődés-történeti módszert követünk, melynek becse itt kiválóan szembe tünik, a nyelvtudomány legbonyolultabb és eddig legkevésbbé értett problemáira: a szójelentés fejlődésére, a szóösszetételre és a szóképzés és flexio ebből való keletkezésére világot deríteni. Paul kimutatja, hogy a képző- és ragalkotás nem lehet csak egy bizonyos történetelőtti időnek műve, hanem az, a meddig a nyelv él, folyton ismétlődő processus. A történetelőtti korban keletkezett képzőket és ragokat szintén csak azon mérték szerint kell megitélni, melyet a történeti tapasztalásból nyerünk.

Lássuk először, hogyan értékesíti a nyelv az azonos értelmű szók, alakok és szerkezetek mindig meglevő nagy bőségét.

Ezen bőség részint analogikus képződésekből, melyek mellett a régibb alakok rendszerint jó ideig szintén fenntartják magukat, továbbá egyes szók jelentésének convergáló irányban való

fejlődéséből és találkozásából (Acker-Feld), végre más nyelvekből átvett kifejezésekből eredhet. Ily fényűzést csak az irodalmi és költői nyelv enged meg magának, miért is ama bőséget czéljaira lehetőleg kiaknázza. De hogy a népnyelvben is ily páros alakok hosszú századokon át egymás mellett megmaradnának, minden nyelvtörténeti tapasztalattal ellenkezik; pedig az indogermán alapformák helyreállításánál gyakran ezen helytelen föltevésből indultak ki. A közönséges beszéd ily bőségtől, mely az emlékező tehetséget feleslegesen terheli, menekülni igyekszik, részint az által, hogy a mi felesleges, azt lassankint feledésbe engedi menni, részint positiv úton a fogalmi megkülömböztetés vagy megosztás által (Bedeutungsdifferenzierung). Számos példát nyújtanak erre a román és germán nyelvek. Knabe és Knappe még a középfelnémetben tetszés szerint felcserélhetők a fiú, apród, bányász fogalmak kifejezésére. Ma az már nem lehetséges. A magyarra nézve Simonyi gyüjtött ily szópárokat (L. Philol. Közl. 1881, 220.) A *rész* és *rés* szók eredetileg egészen azonosak, de most egészen külön jelentésük van. Nagy szerepe van a megkülömböztetésnek az alaktan terén. Van, hogy két-három alak viszi ugyanezt a functiót és ezeket csak később osztják meg. *Jelenet* és *jelenés* még egyet jelentenek, de az *irás* és *irat* már meg vannak külömböztetve. Sőt egész grammatikai kategoriák is támadhatnak ilyen módon. Az imperfectumi és aoristusi alakok közt az indogermán alapnyelvben még nem igen volt oly jelentésbeli külömbség mint pl. a görögben. Mert az indogermánban e kettős alakok úgy látszik egyetlen egy paradigmából támadtak az által, hogy a paradigmának egyes alakjaiban a váltakozó hangsúly mechanikus befolyása alatt támadt eltérés a kétféle irányban kiegyenlődött. Az imperfectumi és aoristusi functiót az eredetileg egy jelentésű kettős alakok csak később megkülömböztetés útján kapták. A jelentésbeli megkülömböztetés azonban mindig akaratlanul történik és egészen hamis nézet, ha a legtöbb nyelvész, így Curtius is, a hangtani és alaktani szétágazásnál a jelentésbeli megkülömböztetést czél gyanánt emlegetik. Már Geiger (Ursprung d. Spr. 89.) elítéli e nézetet s így Paul is. A nyelvnek nincsenek czéljai. Czélról csak annyiban lehet szó a nyelvben, mint Darwin szerint a zoologiában. A véletlenül keletkezett alakulatok kisebb vagy nagyobb czélszerűsége van döntő hatással azok fennmaradására vagy elpusztulására. A dolog úgy történik, hogy ott, hol több egyenértékű kifejezés áll rendelkezésre,

melyek mindegyikéhez több jelentés fűződik, véletlenül ezen kifejezést elébb és többször ebben az értelemben, amazt meg előbb és többször amaz értelemben hallják. Ekképen a puszta véletlenből származó fogalmi megkülömböztetés állandósíthatja magát.

De az értelmi elkülönítést is, melyet eddig jóformán csak mint a rend és szabályosság egyik ellenségét mutattunk be, positiv módon értékesíti a nyelv. Sőt az elkülönítés positiv értékesítése a nyelv történetében egyik legfőbb momentum; mert tulajdonképen csak ez úton képes a nyelv kezdetleges állapotából kiemelkedni.

Mindenekelőtt az elkülönítés a szójelentés fejlődésére van igen kedvező hatással. Segítségével ugyanis a nyelvnek eredeti, szűk körre szorított s érzéki tartalma elvontabb lesz az által, hogy a leszármaztatott jelentések az eredetiektől egészen külön válnak és teljes önállóságra jutnak, míg az eredetiek mellettök gyakran veszendőbe mennek. Így a nyelv a szellemi és anyagi kultura minden vívmányaihoz és igényeihez kellően alkalmazkodni képes.

A speciális szóosztályok közül elkülönítés utján különösen a tulajdonnevek erednek, úgy hogy a későbbi nemzedék előtt eredeti általános jelentésök feledésbe megy; továbbá a számnevek, melyeknek némelyikére nézve a concrét fogalomból (pl. kéz, ember stb.) való eredete Pott által tisztán ki van mutatva. Épen úgy a névmások (pl. on = homo, man = Mann), igehatározók, előszócskák, kötőszók máskép nem igen keletkezhettek mint elkülönítés folytán névszókból és névszótövekből. Az újabb eredetűekre nézve tisztán áll a dolog, pl. *kraft*, *während*, *versus*, *scilicet*, *tudniillik*, *jóllehet* stb. Az ősibb réteg, igaz, homályos és bajos ily szókat mint = ἀνά, εἰς, ἐπι esetrag nélkül való megmerevedett névszótöveknek elgondolni. De Paul-nak következtetése még sem oly helytelen mint Tobler véli. (Zeitschrift f. germ. u. roman. Philologie 1882. 4. sz.). Mert a mi a nyelvek újabb korszakára nézve helyes és igaz, a régire nézve is az lesz.

Ép oly fontos az elkülönítés a szóösszetételre nézve is. Összetett szók a történetileg belátható időben rendszerint eredetileg önálló elemeknek különféle syntaktikus összefűzéséből erednek, (pl. printemps, arc-en-ciel, Taugenichts, nyakravaló). Keletkezésök oka nem physiologiai, nem lévén az a döntő, hogy netalán a kiejtésben szorosabban egymáshoz simuljanak vagy egy hangsúly alá essenek, hanem psychologiai, vagyis az összetételnek mint olyannak elkülönítése egyes alkatrészeivel szemben. Több eset

lehetséges. Van úgy, hogy az egész oly fejlődésen megy keresztül, melyen az egyes részek önállóan használva nem mennek keresztül. E fejlődés azután vagy hangtani lehet (pl. Jungfer = junc frouwe), vagy jelentésbeli (aide-de-camp, középkor.) Vagy az egyes alkotó részek mennek oly fejlődésen keresztül, melyet az egész nem ismer (pl. Hahnenfuss, hol az összetétel a régibb genitivus alakját megtartotta, míg «*Hahn*» szónak különálló genitivusa más lett. Vagy az összetétel egyes részei csakis az összetételben maradnak meg, míg önálló létüket elvesztik (pl. *Bräutigam*, ófn. *gumo* = ember).

Alaki és syntaktikus elszigetelés útján keletkeztek az indogermán névszóösszetételek is, minők ῥοδοδάκτυλος stb. Még pedig ezek a legkezdetlegesebb syntaktikus szókötéseknek maradványai és prototypjeik a névragozás keletkezését megelőző időből valók. Természetes, ha ilyféle névszó-összetételek a történeti időben keletkeztek, akkor már csakis analogia útján jöhettek létre.

Általában véve valamely compositum csak addig szolgálhat mintául további analogiákra, míg összetett voltát ki lehet érezni. Ha ez egyszer megszünt, akkor az összetett szó vagy csak egyszerűnek vétetik (pl. *surgere*), vagy előraggal, illetőleg utóraggal ellátottnak tekintetik. Ily módon keletkeztek az összetett szók egyes alkotó részeiből a szóképző elemek az által, hogy az összetett szó illető alkotó része és a neki megfelelő egyszerű szó közt minden összeköttetés megszakadt. A német *-lich* (= *likis* alak), *-bar* (= kfn. *boere* vivő, hozó), a magyar *kép, kor* azt eléggé bizonyítják. Hasonló módon keletkeztek a ragok is (*j'aimerai* = *amare habeo*).

A flexió történetében tehát nem szabad, mint eddig tették, két korszakot megkülömböztetni, az alkotás és hanyatlás korszakát. Az alkotás csak hanyatlás által történik, és a mit rendesen hanyatlásnak neveznek, csak az előbbi processus tovább folytatása.

Hátra van még, hogy a nyelv életében az utolsó positiv tényezőt, a nyelvi ősteremtést, az eredeti szóteremtést (Urschöpfung) is röviden bemutassuk. Az a kérdés mindenekelőtt, valjon a nyelv anyaga bármely időben eredeti szóteremtés útján gyarapodhatik-e? Közönségesen a nyelv fejlődésében két korszakot vesznek fel. Az egyik állítólag csak gyököket teremtett, a másik csak arra képes, hogy a talált nyelvanyagot sokféleképp átalakítsa. Ez nem helyes. Az eredeti szóteremtésre való tehetség az élő népnyelvben folyton megvan. Csakhogy későbbi időszakokban kevésbbé veszik igénybe, mert nem érzik többé valódi szükségét. Ujabb ere-

detű nyelvanyag, melyet régibb szókincsre nem lehet semmiképen visszavezetni, főleg a zörgést és mozgást jelentő kifejezések körében található, mely azonban mindig az alakok meglevő rendszerébe illeszkedik be, pl. a németben *bump-ern, grack-eln, knatsch-en*. E szerint csak részben, még pedig szóanyagukra nézve eredeti alkotások, részben pedig vagyis alakilag analogiák. Egészen eredeti szóteremtés útján sok interjectió jön létre, pl. a németben *klaps, plumps, klitsch-klatsch*. Ily fiatal nyelvanyagban többnyire onomatopoëtikus szókat találunk, melyek az érzékek hirtelen felgerjesztése ellen való reactióból eredtek. Hasonló reflexmozgásra az első, számra nézve mindenesetre csekély nyelvhangokat is kell visszavezetni, (— Steinthal elébbi hasonló nézetét megváltoztatta l. Ursprung d. Sp. 310 —) a nélkül azonban hogy eredetileg mindjárt a gondolatközlés szándéka lett volna hozzájok kötve. Csakhogy míg ezek igazi értelemben nyelvvé lettek, jó sok idő múlt el. A legkülönfélébb és legéktelenebb articulatiókon kellett bizonyára keresztülesniök, míg a hangképletekhez a jelentés szorosan hozzá fűződött és a szükséges mozgási érzetek támadtak. Egyszersmind az első ilynemű szóalkotások nyelvtani és logikai kategoriákat még nem ismertek, mert nem tárgyaknak, tulajdonságoknak, cselekvéseknek feleltek meg, hanem együttes szemléleteknek. Most analogia útján képezünk mondatokat ránk átszármazott mondatok mintájára. De a legrégibb mondatok csak szemléleteknek copulativ módon való egymás mellé állításából keletkezhettek. (V. ö. Steinthal; Einleit. 534. és 35. §.)

Tehát teremtés útján csak nyelvanyag, de semmi nyelvtani kategoria nem jöhet létre. Egyedül ezen primitiv mondatszerkezeten belül fejlődnek azután később lassankint a logikai külömbségek, csak ott válnak külön az egyes szóosztályok és beszédrészek, úgy hogy a logikai megkülömböztetéssel a hangtani eszközök fentebb előadott létrehozása együtt jár, még pedig a külömbségek megérzékítése czéljából. Így pl. az indogermánban eredetileg egészen egyformán használható szók úgy szakadtak külön, hogy egyik részök főleg dolgok, a másik főleg tulajdonságok megjelölésére szolgáltak. (Főnév és melléknév.) Végre a nem változása és a fokoztatás lehetősége által a melléknév alakilag is külön vált a főnévtől. Hasonlóképen a főnév és ige közti külömbséget eredetileg csak a mondatban való helyzetök eredményezte, míg végre a hozzájárult alaki megkülömböztetés a functió tetszés szerint való

változását lehetetlenné tette. Igaz, hogy az egyes beszédrészek közt nem lehet éles határvonalat húzni, az egyiknek a másik körébe való átcsapása minduntalan tapasztalható és különösen e tér volt az, hol erőltetett logikai magyarázatokkal a legnagyobb ellenmondásokba keveredtek. Itt csak fejlődés-történeti úton lehet boldogulni és Paul a beszédrészek a mondatban való functiójának történeti vizsgálása által az egyes beszédrészek közt való átmeneteket rendkivül szellemes és tanulságos módon fejtegeti és a legegyszerűbb és legtermészetesebb módon teszi érthetővé. Sorban előveszi a főnevet és melléknevet, a főnevet és igét, a participiumokat, infinitivusokat, határozókat, præpositiókat, kötőszókat. Együttal a legérdekesebb mondattani fejtegetésekbe bocsátkozik.

A mit még a nyelvjárásokról, a nyelvről és írásról, végre a köznyelvről mond, sok tekintetben ismert dolog, jóllehet itt is nem egy eredeti és szerencsés ötletre akadunk. Paul művének egyik főérdeme, hogy a természettudomány terén oly nagy eredményeket kivívott fejlődéstörténeti módszert a nyelvre is alkalmazza. Paul nézetei különben nemcsak a nyelvtudóst, hanem a pædagogust is érdekelhetik. Mert jól jegyzi meg Wegener (Zeitsch. f. d. Gymn. w. 1882, 313.), hogy a nyelv tanulásánál véghezmenő lelki processus helyes megértése az egyedüli helyes alap a nyelv tanítási módjára nézve is.

Még egy megjegyzés. Érdekes és tanulságos volna, ha arra hivatott nyelvészeink a magyar nyelvet Paul alapelveinek szempontjából fejtegetnék. Azt hiszem a magyar nyelv története és szójárásai e czélra már meglehetősen át van kutatva. Így Paul alapelveit más nyelvtörzs körében tett tapasztalatokkal ki lehetne egészíteni, illetőleg talán helyre is igazítani. Paul maga is nagyon kivánatosnak tartja ezt.

SPITKÓ LAJOS.

Martialis VIII, 60.

A palatini Coloss csúcsát is könnyen eléred,
Csak másfél lábbal, Claudia, légy rővidebb.

KŐRNER «ZRÍNYIJE» ÉS «SZMOLENSZK OSTROMA».

Körner Tivadar «Zrínyije» a maga korában fényes sikert arattot a bécsi és egyátalán a német szinpadon, sőt Szemere Pál jeles fordításában kedveltté és Kölcsey Ferencz hires recensiója által ismertté lőn a magyar közönség előtt is. — E színmű a század elején, a napoleoni háborúk borzalmai közepett, a német lovag és hősi dráma virágzása idején keletkezett. A benne nyilatkozó tulságos hősiesség az ifjú költőnek beteges harczi vágyából, mohó lelkesedéséből ered; az önfeláldozó hazaszeretet pedig mindenesetre német honfiainak akart például szolgálni a francziák ellen való élet-halálharczban; de bizonynyal sokat örökölt Körner «Zrínyije» a kor drámáinak dagályos heroismusából és a drámai hősök mártiromságából, melyet a trón és haza iránti hűség és szeretetből akarnak kiállani, vagy ha a sors úgy hozza magával, ki is állanak.

Egy ilyen egykorú színműből Szmolenszk ostromából,[1]) sok vonás származhatott át Körner szigeti ostromába. Weissenthurm Franul Johannának, cs. kir. udvari színésznőnek és kedvelt drámairónak e darabja épen Körner «Zrínyije» előtt és idejében hódította meg a német és bécsi közönséget, sőt Katona József fordításában diadallal járta meg a pesti és más magyar játékszínt. Körner ifjú képzeletét bizonyára erősen megragadta az első felvonásbeli drámai helyzet; innen van, hogy e színmű eleje oly csattanósan egyezik a «Zrínyi» több jelenetével, nemcsak a hasonló körülményekben, de a főbb szereplőkben és kivált a várparancsnok és leánya jellemében.

Egy hű vezér, kit ellenei halálba vagy hűtlenségbe akarnak sodorni, egy szerető apa áll előttünk, ki leánya életét csak harczi becsületének árán, vagy alattvalói kötelességének megszegésével tarthatja meg.

Első Katalin orosz czárnő idejében egy ál Elek roppant számú dúló haddal vívja Szmolenszk csekély őrségét. A várkapitány Swätoslaw, épen mint királyához Zrínyi, rendíthetetlen a czárnéhoz való hűségében. Kívülről, valamint Zrínyi, úgy ő is hiába vár segítséget, mivel a pétervári udvarnál irigyei vesztére törnek s ezt úgy vélik elérhetőnek, ha Katalinnal gúnyosan megtagadtatják tőle a kért segítséget, hogy így hűtlenségre, a fellázadt Elekhez való pártolásra kényszerítsék.

---

[1]) Die Bestürmung von Smolensk. Ein romantisches Schauspiel in vier Aufzügen. Schauspiele von Johanna Franul v. Weissenthurm, gebornen Grünberg, kaiserl. königl. Hofschauspielinn. Wien, 1810. Sechster Band.

Zrínyinek nincs, mit mástól reményljen; de azért nem áll alkuba a törökkel; Szmolenszk vezére sem tántorúl le az igaz ösvényről; tudni sem akar megadásról, hanem Zrínyi módjára hősi halálra készül. Mint Szokoli Mehmet, Szolimán követéül megjelen Szigetben, úgy Szmolenszk várába is feljő Järoslawits, a vezér régi jó barátja, most az ál Elek küldöttje. De a mint Zrínyi visszautasítja a fölajánlott horvát-szlavon királyságot és a megadás annyi más fényes jutalmát, s nem borzad a török fenyegetéseitől, épen úgy Swätoslaw sem akarja meghallgatni Eleknek (kinek csaló voltáról nincs kétsége, mivel az igazi czárfi karjaiban lehelte ki lelkét) csábító ajánlatait és nyugodt elszántsággal néz a bizton bekövetkező halálnak elébe.

A várparancsnoknak leánya is van, Fedrowna, és nem állítok merészet, ha Körner tragédiájában Zrínyi nejét és leányát, Évát és Helenát, Weissenthurm ez alakja szülötteinek mondom.

Fedrowna nem akar méltatlan lenni atyjára; többre nézi ennek jó hírét nevét, mint a saját életét, és szintén készen várja a halált.

Atyja iránti ragaszkodása odáig megy, hogy idejekorán menekülni sem kíván a várból, hanem atyjával együtt akar szemébe nézni a végzetnek, s ha ez szüléjére halált mér, az éles tőr az ő szívét is átjárja. Ime e leányban Körner Évája, ki a vészbe rohanó Zrínyi mellől nem akar távozni, ime Körner Helenája, ki kedvese gyilkától óhajtja és nyeri a halált. E két nőnek Körner tragédiájába való fölvételét annál inkább vihetjük vissza Fedrownára, mivel a történeti források Zrínyinek nejéről és leányáról nem emlékeznek, és az ostromban vesztökről mit sem tudnak.

Szmolenszk ostromának későbbi folyása és kivált befejezése merőben eltér a «Zrínyi» tartalmától; nincs is mért a kettőt tovább egybevetnünk, csak még a két dráma egy jelenetének föltünő hasonlóságát nem mellőzhetem hallgatással.

Tudjuk, hogy a szultán nagyvezére békealkura Szigetbe jő és midőn ott Zrínyi hűségén és elszántságán minden terve megtörik, az őrségbe veti reményét, hogy azt talán könnyebben eltántoríthatja. A hős ekkor maga elé hivatja hadnagyit és vitézit, sőt nejét és leányát is, hadd lássa Szolimán követe, hogy katonái és háznépe épen oly rendíthetlenek a királyhoz való hűségben, mint a mily elszántak a bizonyos halálra. A harmadik felvonás ez utolsó jelenetében aligha nincs része Szmolenszk ostroma első felvonásának, a hol a követ Järoslavits barátjának, a várkapitánynak állhatatosságáról leánya, Fedrowna gyöngeségére és katonái gyávaságára fellebbez. De csalódása nem kisebb, mint Szokoli Mehmeté, midőn Fedrowna, kinek az ál Elek kezét és trónját igéri, büszkén utasítja el az ajánlatot és lelkesedve gondol halálára (mely ha mástól nem, saját kezétől fog reá jönni); s mily csodálat fogja

el, midőn a vár őrségének egyetlen tagja sem óhajtja vezérét odahagyni, annál kevésbbé az ellenfél táborához pártolni.

Katonának, elveszett művei között az irodalomtörténelem egy «Szmolenszk ostroma» czíműt is felsorol. Balogh István, Katonának kortársa után Toldy is említi, hogy a «Bánk-bán» szerzője e darabban egy öreg kozák szerepét sikerrel játszotta. Ez adat kétségtelenné teszi, hogy Katonának ez eddigelé ismeretlen drámája Weissenthurm Franul Janka most bemutatott művének fordítása vagy legjobb esetben átdolgozása. Szmolenszk ostromában ugyanis több kozák szerepel, s ezek egyikét személyesíté Katona a szinpadon.

E sorok irása közben esik értésünkre, hogy ugyancsak ez irónő Szigetvár ostromából is színművet alkotott «Zrínyi Miklós» czímmel. E darab összehasonlítása a Körnerével, bizonyára még több érdekkel járna, de eddigi kutatásunk e drámát kezünkhöz még nem juttatta. Ha rövid idôn megkapjuk, nem feledkezünk meg róla, mivel úgyis szándékunk Zrínyi Miklós esetének különböző magyar és német földolgozásaival bővebben foglalkozni.

KARDOS ALBERT.

Martialis VIII, 31.

Minden jót elmondsz te magadról, Dento. Az imént
  Nősülvén már kérsz gyermek-elójogokat.
Ámde a sok folyamodvánnyal zaklatni urunkat
  Szűnj meg s Romából végre hazádba eredj.
Hosszú időre magára hagyott nődnél, haza térve,
  Míg hármat kívánsz, négy gyereket ne találj.

Martialis IX, 46.

Gellius építget folyvást. Majd végzi a pitvart,
  Majd vesz az ajtóknak kulcsot, avagy lakatot.
Most itt, majd meg amottan az ablakokat kijavítja,
  S épületén örökös tennivalója akad.
Hogyha barátja pedig pénzt kölcsön kérni merészel,
  «Építek» szóval főzi le Gellius őt.

Ifj. REMÉNYI EDE.

HAZAI IRODALOM.

A könyvnyomdászat vázlata. Irta *Aigner Károly.* I. rész. Budapest, Wilkens és Waidl könyvnyomdája, 1883.

Ily czimű könyv (k. 8-r., XV+91) hagyta el a napokban a sajtót. Az Előszóban, mely 1883 május havában kelt, a szerző hivatkozik arra, hogy Ballagi Aladárnak érdekesen írt műve azon hiányban szenved, hogy a nyomdászat úttörőit, korszakalkotóit sorolja fel csupán, és feladatuál tűzi ki magának a «nyomdászok lehetőleg teljes jegyzékét összeállítani, s a mennyire lehetséges volt azok működési idejét meghatározni». Azonkivűl iparkodott a magyarországi könyvnyomtatás történetére vonatkozó értekezéseket és kisebb-nagyobb közleményeket jegyzékbe szedni (p. V—X). Felosztására nézve ezen első rész a nyomdászat története Magyarországon annak behozatalától a 18-ik század végéig; a második rész fogja a 19. századot tárgyalni.

Ennyit általános tájékozásul. A részletek birálatába e folyóiratban nem bocsátkozhatunk, csak egy pár példát akarunk felhozni annak bebizonyítására, hogy Aigner mily felületesen dolgozott s hogy mily ovatosan kell használni munkáját.

Az első 16 lapon a nyomdászatnak történetét adja külföldön, elég zavart előadásban. Igy pl. p. 10 mondja, hogy a XVI. század beálltával Francziaországban a nyomdászat gyorsan elterjedt. Nevezetes nyomdászok voltak Badius, Morel, Stephanus, Wechel és Didot, a miből az olvasó ugyan nem sejtheti, hogy évtizedek, söt századok esnek az itt egymás mellé állitott nyomdászok működési ideje közé. P. 2 Alexander de Villa Deit «Gallus Sándor»-nak, p. 9 Koburger Antalt «Koburger Antoni»-nak, Joannes de Spira-t, Speyeri Jánost «Speyer János»-nak nevezi. Vagy mily érdekes és mily nagy kritikára vall a következő passus (p. 2. 3): «Ezen nagyszerü találmány felfedezőinek nevei, kiknek érdemeiket három század óta folyton kisebbiteni akarják, a fentemlitett hárman [Cennini Bernardo, Vælbecke Lajos, Briton János] kivül a következők: Panfilo, Gensfleisch, Coster, Gutenberg, Fust, Schöffer, Han Ulrich, Jenson, Mentelin, Pannartz, Regiomontanus, Gresmund, Pfister, Bämler, Zainer és Sweynheim». Ebből tehát egyebektől eltekintve az is kitünik, hogy Gensfleisch alias Gutenberg János, kinek életét Aigner nem épen alaposnak mondható előadásban ismerteti, két egészen külön személy volt. — Áttérve a hazai nyomdászat történetére, valóban bámulatra méltó Aigner tájékozatlansága. Szerinte (p. 16. 17. 19) Hesz András a Chronicon Budense-t *1472*-ben fejezte be (1473 helyett), nem tudjuk «hogy Hess mely könyveket nyomtatta vagy hogy egyáltalán nyomtatott e még

valamit». Egészen új, hogy «1484-ben alapította Kirchemi Feger Tibold nyomdáját Budán. Feger műhelye 10 évig működött s 1494-ben, hihetőleg Feger halálával a nyomda megszűnt»; két oldallal odább pedig *a XVI.* század *második* felébe helyezi úgy Kirchemi Feger Tiboldot mint a mohácsi vész előtti többi könyvárusunkat, kik közől csak a következőket ismeri: Rüm György, Pæp János, Kaym Orbán, Heckel István, Schaller Jakab, Milcher Mátyás és Muer György. A többi részletekre nézve legyen elég megjegyezni, hogy Aigner Szabó Károlynak a könyvkiállitási Kalauzban közzétett dolgozatát nem ismerte, minek következtében művének 1711-ig terjedő része csak úgy hemzseg a hibáktól. Reméljük, hogy Aigner művének második részének kidolgozására több gondot fog forditani; az első rész azon adatai, melyeket hamarjában ellenőrizhettünk oly hibásak, hogy méltán bizalmatlanokká tettek bennünket a többi adatok hitelessége iránt. Á. J.

Magyar stilisztika és gyakorló könyv. A legújabb tanterv és utasítás szerint a gymnasium IV. osztálya számára irta *Dengi János.* Budapest, 1883. Eggenberger.

E könyv világos, jó magyarsággal van irva, és a mint a czimből is megtudjuk a «Tanitás terve» s a hozzá adott «utasítások» szerint készült. — Az utasítások azt követelik, hogy a IV. osztálybeli stilisztikai tanítást össze kell kapcsolni az olvasmányokkal, tehát az olvasmányok adataiból, a melyeket a IV. osztályban fejtegetnek, magyaráznak, kell, hogy a *stilbeli kellékek ismertetése induljon.* E kissé homályos utasítás azt akarja értetni, hogy az olvasmányokon kell, mind az értelemre ható (egyszerű, közönséges), mind az érzelemre ható (szép, felsőbb) stilus kellékeit felmutatni s azután szabályokba foglalni. — Ez igen helyes utasítás; de való értelme nem az, hogy tehát a IV. gymnasiumi osztálynak külön olvasó s külön stilisztikai könyve legyen, hanem, hogy olyan olvasó könyv kell, mely azon tekintetből készült, hogy a stilisztikai tanitásnak megfelelő alkalmas darabokat magában foglalja. Itt támadhatna ugyan paedagogiai kérdés, vajjon lehet-e már a gymnasium IV. osztályában az egész stilisztikát tanítani, vagy helyes-e a stilisztikai tant is felszabdalni, hogy több osztálynak jusson belőle? Azonban mellőzvén ezt a kérdést, mert most a tanterv és az utasítások döntenek, ismétlem, az utasítások helyesen követelik, hogy a IV. osztályban fejtegetett olvasmányokon kell a stilisztika kellékeit kimutatni, minélfogva a szabályokba foglalt stilisztikai kellékek az olvasó könyvnek szükséges colloramiumát tegyék.

Ámde van-e olyan olvasókönyv, mely a stilisztikai tanítás czéljából készült a gymnasium IV. osztálya számára? Én ilyet nem ismerek s Dr. Dengi János sem imer, különben azt vette volna elő, s annak co-

rollariumául készítette és foglalta volna össze a stilisztika szabályait. Nem ismervén pedig olyan olvasó könyvet a «Simonyi Zsigmond Magyar Nyelvtana mondattani alapon; a középiskolák I. és II. osztálya számára» lebeg vala szeme előtt. — A helyes methodussal is helytelenűl lehet élni: Simonyi nevezett könyvéről nem mondhatom, hogy helyesen él a helyes methodussal. A mit S. Zs. könyve az első 13 lapon elmond, annak olvastatását is el kellene tiltani a gymnasium első osztályában, mert ez grammaticájának legvégire való; ez itt csak mellékesen legyen mondva.

Dr. Dengi János «úgy vélt hasznos szolgálatot tenni a tanügynek s kartársainak, ha egy oly stilisztikát kisért megirni, mely mig előadása módjában az eddigieknél egyszerübb, szorosan az utasítások által kijelölt úton halad. — Módszeres stilisztikát írt; semmiféle szabályt nem mond addig, mig ennek értelme s mibenléte a tanuló előtt megvilágítva nincs» (IV). Minthogy szorosan követi az utasítások által kijelőlt utat, tehát igazán az *olvasmány összefüggő előadásán* kellene a stilisztika csinyát-binyát éreztetni, kitaláltatni a tanitványnyal; tehát mindannyiszor olvasmányi darabokat kellene előrebocsátani. Ámde Simonyi Zs. grammaticáját tartván szeme előtt, ennek útmutatását követi. — Simonyi ugyanis *mondattani alapon akarván előadni* a nyelvtant, nem csinos, tetszős történetkét vagy mesét közöl, melyet a 10 éves fiú örömmel olvasna s azon örömmel is keresné föl a grammatikai jelenségeket, hanem ilyen száraz, puszta mondatokkal kezdi meg tanítását: «Volt egyszer egy vitéz király. — Tó partján egy kunyhó állott. Szegény halász lakott benne. Kelj föl édes anyánk! Jaj nekem fáj ez az asszony.» A ki nem tudja, mennyire nagy nyüg a fiú emlékezetére, de kivált értelmére az egyes mondatok, melyek közt nincs kapocs, melyek nem tesznek egy egész mesét vagy történetet, az nem pædagogus; a ki pedig az első leczkében 10 éves fiú elébe ilyen mondatot: *jaj, nekem fáj ez az asszony*, ir, az nemcsak nem pædagogus, hanem még erkölcsileg is igen szegény egy ember. Meg kell mondani, hogy S. Zs. a könyve IV. kiadásában kihagyta azt. Dengi is csak *egyes mondatokat ád* elő (szándékosan). De mindjárt itt mondom, hogy sehol egész könyvében nem találok olyan mondatot vagy vers foszlányt, melyet a pædagogia kárhoztathatna. — Az én véleményem az, hogy a stilust általában s annak fajait különösen nem egyes mondatokon tanulhatni, hanem egész darabokon. — A szerző «a stilus változását» akarván mintegy éreztetni, azt igy teszi: «Ha a mókust irjuk le, elmondjuk mind azt a tulajdonságát, melyek a többi állatoktól megkülönböztetik; ekkor megismertettük a mókust .... A tárgyat azonban más szándékkal lehet leirni. — Ha a mókust mint kedves, vidám állatot irjuk le, elmondjuk annak bohóságait, melyeke életében tapasztaltunk, élénkségét és csíntalanságát, mely lényegében

nyilatkozik; szóval mind azokat a tulajdonságait, melyek az olvasó előtt kedvessé tehetik.» Az első leirás *egyszerű*, a másik leirás szép stilus lesz. S igy folytatja a szerző: «A stilisztika csakis azokra a szabályokra szoritkozik, melyek útmutatást adnak az irónak, hogyan lehet egyszerűen s hogyan szépen irni; tehát megismertet az egyszerű és szép stilus szabályaival.» Lehetetlen, hogy mind a tanitó — a ki ezen könyv szerint akarja tanitani a stilus szabályait —, mind a tanitvány — a ki ezen könyvből tanulja a stilus szabályait — ne óhajtsák, bár Dengi úr megmutatta volna a mókusnak, mind egyszerű, mind szép stilussal való leirását, mert a látható, olvasható példa jobban tanitana, mint akár mily hosszú beszéd.

A könyvnek tartalma ez:

I. Egyszerü stilus; értelemre ható kifejezési mód. Ennek két tulajdonsága van: Érthetőség és Jóhangzás.

Az Érthetőségre tartozik 1. nyelvbeli helyesség, 2. tiszta magyarság, 3. a szók helyes választása, 4. szabatosság (præcisio), 5. világosság. A mi az 1-sőt, a nyelvbeli helyességet illeti, jó volna azt a synonymák, hasonértelmű szók némi teljesebb lajstromával, p. o. *vágni*, *szelni*, *metszeni*; *hid felett*, *hid alatt*, *hidon felül*, *hidon alúl*; *királylyá teszik*, *királynak teszik*, stb. stb-félék különböző jelentéseinek kitűntetésével felvilágosítani, a mi igazán a IV. osztálybeli tanitványoknak való, s a stilus tanításánál legalkalmasabb tárgy is.

A *tiszta magyarság* rettenetes nehéz kérdés. Ha én az idők használására figyelmeztetem az irókat, hogy *tuda* nem egy a *tudott* alakkal, hogy *tuda* imperfectumi értelemmel véve germanismus: az Universitas philologusai szintúgy mint a gymnasiumok doctorai fellázadnak: miért? Mert se a magyar kofa, se a magyar kocsis, se a magyar paraszt — a városi ember úgy sem tud magyarul — nem ösmerik azt a külömbséget, sőt általában nem is ösmerik a *tuda* alakot (de Erdélyben ismerik még): ámde összevissza kevervén a *tuda* és *tudott* alakokat — mit a közönséges beszéd sohasem teszen — azt hiszik, hogy tiszta magyarsággal irnak. — A német szókat, általában az idegeneket, mint *forspont*, *fesch*, miket Dengi felhoz, könnyü mellőzni és mellőztetni, illyet is: *kérni hagyja magát* könnyű a *kéreti magát*-tal javítani: nehezebb már ez: «Nem áll hatalmában magát megbosszulni.» Ez németes kifejezés, úgymond Dengi, magyarosan így hangzik: «Nem áll hatalmában, hogy magát megbosszulja.» De vajjon magyaros-e az: *nem áll hatalmában?* nem magyarosabb-e: *nincs módja*, hogy stb. vagy egyszerűen: *Nem bosszulhatja* meg magát? Ahhoz a németes mondathoz egy hosszacska elmélkedést csatol a szerző, melynek veleje azt akarja velünk értetni, hogy a német kifejezés rövidebb, a magyar hosszabb, kényelmesebb. *A gondolatok összeszoritása ellenkezik a magyar szellemmel.* Az idegen (né-

met, latin) nyelvek eredeti sajátsága a *rövidség*, *tömöttség*: a mienké a *fesztelenség*, *könnyűség*, *kényelmesség*. — Erre csak azt mondhatni: Ki, mikor, hogy p. o. ezt: *meglásd*, *megverlek*, a mivel a magyar anyák integetik fiaikat, nem tudom, melyik idegen nyelv fejezhetné ki rövidebben, tömörebben. Azért tankönyvekbe nem valók az ilyen sokat markoló, semmit fogó bölcselkedések.

Szokás az úgynevezett *külszenvedő* igét *nem magyaros igének*, *nem magyaros alaknak* tartani: mintha idegen nyelvnek a hatása képes volna más nyelvben *igealakot* teremteni!!

Általában pedig, mikor germanismusokról beszélünk, nem szabad fordításokon, hanem eredeti darabokon kell azokat felmutatni és megbélyegezni. Ki is akarna német közmondásokat magyarúl fejezni ki szószerint? mert a szerző ilyenekkel is példázgat.

Az érthetőségen kivül kellemességre is kell törekednünk, melyet a *jó hangzás* szül. Ezt egyes szókon és mondatokon mutatja fel szerző, de nem mindig alkalmatos példákon. Az *egyhangúság*, mely bizony a jóhangzásnak ellensége, a magyar nyelv természetével jár, mert azt a vocalisok illeszkedése okozza. Ember, embernek, emberek, embereknek stb. nagyon egyhangú szók, de a bajról annál kevésbbé tehetni, hogy az irodalmi nyelv az *ő*-s kiejtéseket kiküszöbölte. A két szók utó- és elő vocalisa p. o. sárg*a* *a*lma nem kellemetlen találkozás a magyarban, mert az alma elővocalisára hangsúly esik; de *sarg' alma* sértené a hallást. Viszontag a *gazdasszony*, de a *gazduram* is jól hangzik. — Szerző ilyen példát is hoz fel: *nyers verspárt gyártott.* Bizony ez rosszúl hangzik: de nem is találta meg egy irónál sem. — *Ha el kel, jó lesz: majd azt mond csak.* Ezek a mondatok is nehézkesek, úgy mond a szerző. Én nem tudom, miért volna az első mondat nehézkes; azért-e, mert egytagu szókból áll? A második mondatot magyar ember se nem ejti, se nem irja, tehát semmire semmit sem bizonyít.

A mondatok jó hangzását bizonyára a helyes szórend is mutatja. De erre nem jó költőkből vett példákat hozni fel. A mi könyvünk leginkább illyen példákkal illustrál; ezt nem helyeslem. A könyv azt a feladatot tűzi maga előtt: a IV. gymnasiumi osztálybeli tanitványt egyszerű, értelmes azután szép stilusra szoktatni (ez pedig próza-stilus); mert a verstant kizárja, más, következő évre halasztja.

A *szép stilus*nak tulajdonai: az *Élénkség* és a *Szemlélhetőség*. Az Élénkséget a *szó-* és *gondolat-alakzatok* (figuræ verborum, figuræ sententiarum) adják meg. A szerző ezeket nagyon helyesen tárgyalja, de nomenclaturája ollyan bő, a millyen a régi görög irók commentatoraié. A sok görög terminus technicus (zeugma, proto—meso—hypo—zeugma, diplosis, anaphora, epiphora, epizeuxis stb. stb.) nem a gymn. IV. osz-

tályának való; nem szabad ezt az osztályt illyenekkel már előre elrettenteni a görög tanulástól.

A stilus Szemlélhetőségét így határozza meg az iró: «A gondolatokat kétféleképen lehet szemlélhetővé tenni, vagy úgy, hogy a gondolatot magát a rá vonatkozó kifejezésekkel teszszük világossá, mint a festő alakjait az alkalmasabb színekkel, — s ez eljárást *festés*nek nevezzük. Vagy pedig, hogy a gondolat helyett egy másikat mondunk, mely azt szemünk elé állítja, mint a kép az eredeti alakot; ezek a *képes kifejezések* (tropusok).» — Egy gondolat helyett nem tehetünk ugyan más gondolatot, hanem a gondolatnak *egyik kifejezése* helyett tehetünk *egy másik kifejezést*. — Szerző általában a latin *sententia*-t gondolatnak is nevezi, s vét a logika ellen: de nem okoz vele nagy bajt. Egyébiránt a példák, a melyekkel a festést világosítja, mind jók; hogy költeményekből veszi azokat, csak természetes, mert a költői előadás leginkább avval, mit a szerző festésnek nevez, külömbözik a prózától. De a tropusoknak a prózában van több alkalmuk szerepelni; szerző elég bőven tárgyalja a *metonymiát* (névcserét), *metaphorát* (hasonlatot), meg az abból kinövő *allegoriát*.

Legvégén az 50. §-ban a *próza* és *vers* külömbségét érinti röviden. Ismétli, hogy a próza lehet *egyszerű*, milyen szokott lenni a *levelek*, *polgári* és *peres ügyiratok*, *ismeretterjesztő czikkek*, *tankönyvek* stb. prózája.

Lehet szép próza, milyen a *regények*, *elbeszélések*, *beszélyek* (novella), *rajzok*, *emlékbeszédek*, *szónoklatok* stb. prózája.

A költészetnek lényege és tulajdonsága, hogy *gyönyörködtessen*, úgymond. A zsoltárok, Pyndarus ódái, a görög tragœdiák chorusai, egy keresztyén egyházi éneknek czélja mégis más, mint csupán gyönyörködtetés.

Nem mondhatom, hogy Dengi könyve néhol néhol a logika (philosophia), æsthetika, az irodalmi történetek ellen nem vétene: más felől azt kell mondanom, hogy *nem rossz*, sőt nem egy tekintetben is *jó könyvet* írt. De már arra nézve, hogy *iskolai könyvnek* ajánljam-e, bizony nem merek bátran véleményezni. Ha ezen 85 lapból álló könyv azon olvasó darabokat is magában foglalná, a melyekben mind azt a stilusbeli tanítást, melyet Dengi közöl, gyakorolni lehetne, azt javasolnám, hogy privilegiumot eszközöljünk neki a gymnasium IV. osztálya számára. De ha megnézem azon olvasó könyveket, a melyek kezemben voltak, s a melyek egy egész kötet olvasmányt adnak a IV. osztálynak, s ha ezt a jó «olvasó» könyvet (mert ilyennek tartom), a melyről szólok, mellé teszem, azt kérdem: el birja-e az illető tanár az ezen osztálynak szánt olvasmányok csak felét is a «magyar stilisztika és gyakorlókönyv» egészével olvastatni a kitett órák folytában.

A Lugosi főgymnasium tanártestülete ajánlja a könyvet, mert

hosszas tapasztalat után mondhatja, hogy a Bodnár Zs. irálytana és olvasókönyve, a Laky D. irálytana s a Névy L. stilisztikája a stilisztikai tanulmányok sikeres előadására *nem eléggé* alkalmasak.» De a tanártestület nem teszi magának azt a kérdést, a melyet én tettem, s a melyre ő felelhetne, holott én nem felelhetek reá. Egyik gymnasialis bajunk, és talán legfőbb bajunk, az, hogy a tanitványok kezébe egy rakás könyvet tolunk, a melyeknek csak kicsi részben, gyakran épenséggel nem vehetik hasznukat. Ez a könyvek megvetésére veszi a tanitványokat, s nem nevelheti bennük a könyvekben foglalt tudománynak szeretét vagy épen tiszteletét.

Minthogy azonban Dengi János magyar Stilistikai és Gyakorló könyve általában hasznavehető dolgozat, és remélhető, hogy a hozzá igért olvasókönyvvel még hasznavehetőbb lesz, engedélyezése ellen nem tehető alapos kifogás.

Budapest, 1883. apr. 20-án.[1])

1. **Gramatica romàna in scólele elementare.** Partea I. Anul al 3-lea si al 4-lea de scola.
2. **Gramatica romàna, Curs practic pentru invetatorii si invetatorele** stb.

Magyarúl ezt teszik e czimek:

1. *Rumun gram. elemi iskolák számára.* I. Rész *az iskola 3-ik és 4-ik osztályának*; 2. *Rumun gr. stb. gyakorlati cursus tanitók és iskolák számára*, (— kiegészítem fordításban a czimet —) a kik és a melyek a 3-ik és 4-ik osztálybeli tanitványokat tanitják, valamint a præparandiák nevendékeinek számára is. Irta Mandreanu Vasil, Lugoson, 1882. Az I. 45 krajczár; a II. 1 frt 20 kr.

Az I. Gramatica tartalma ez:

Substantivum és articulus, öt olvasmánynyal, Pronomen 2, Adjectivum 5, Numeralia 1, Verbum 5, Præpositiók 1, Adverbium 1, Conjunctio 3, Interjectio 2 olvasmánynyal.

Az irónak eljárását két olvasó darabbal mutatom meg. Az 1. darab «cânele lacom» azaz, a torkos (kapzsi) kutya; az az ismeretes mese a kutyáról, a mely egy darab húst a szájában tartva keresztül fut a hidon, s a vízben a maga husának visszatükrözését látván, ez után kap s elveszti a való húst. Ez olvasmány után következik 1. annak előadása. mi útakon jut az elme a külső dolgok ismeretére? Látás, hallás stb. utján. Van tehát *öt kapuja a léleknek*, melyeken által belénk jutnak a dolgok ismeretei; azokat érzékeknek nevezzük (5 portile sufletului; 5 simturi.)

Examinare p. o. mi vesz minket körül a világon? mi által ismerjük meg? stb.

[1]) Az Országos Közoktatási Tanács egyik birálata.

2. *Élő lény és dolog* micsodák ? mi által külömböznek ?

Examinare p. o. van-e külömbség a világon lévők között?

3. Substantivum. Az embereknek és a családoknak külön-külön neveik vannak ; de a dolgoknak is vannak neveik stb. Ezeket a neveket substantivumoknak nevezzük.

Gyakorlatok : mondjatok neveket az iskolában, hon a házban, a konyhában stb. levő dolgokról ; mondjátok meg a test részeinek neveit stb. stb.

Examinare . . .

4. Articulæ. az *ul* v. *l.* v. *u* v. *a ;* van articulusos és articulustalan substantivum.

Gyakorlat, az olvasott darabból.

Feladat : Következő szók ; casa, masa, parete stb. stb. fejeztessenek ki az articulussal.

A 10. darab «*Copilul neascultator*»-a szófogadatlan fiú. Kornél eleven, de szófogadatlan fiú. Egyszer reggel hazulról elmegyen a fiú ; az atya inti, ne menj ma a jégre, mert már gyenge stb. A fiú nem hallgat az intésre, a jégre megy, az leszakad alatta s Kornél belémerül a vizbe. Hiába szalad oda az atya, a viz elragadja a fiút stb. Képzeljétek a szülék fájdalmát stb. Ha a szülék valamitől eltiltanak bennetek, fogadjáto szavokat, mert íme a szófogadatlanság következése.

Ez után jő :

1. Az adjectivumok articulussal való használata ;
2. az adjectivumok ragozása : mint :

N. nefericit*ul* domn, — meg :
N. domn*ul* nefericit
N. nefericit*a* dómna stb.
N. dómn*a* nefericita stb.

Gyakorlás. Examinare. Feladat.

A következő olvasó darabokon, melyek a verbum fejtegetése után következnek, a mondatok mivoltát, külömbségét stb. mutatja meg az iró.

Végre a 48. §-ban tárgyalja röviden a «Silabe. Litere. Alfabetul.»

Examinare. Gyakorlat ; a 49. §-ban a hangok elváltozásait (schimbarea sunefelor). *Examinare.*

Az 50. §-ban ott van : mi a gramatika ? *Examinare. Generale.*

Én ennél ügyesebben irt, a gyermekek felfogásához jobban alkalmazható s helyesebben válogatott olvasó darabokkal ellátott elemi nyelvtant nem ismerek. Én tehát ajánlva ajánlhatom ezt a *Gramatica romanat.*

A II. Gramatica, mint a czimben ki van mondva, a tanítóknak, præparandiáknak szól. Az iró a X—XIII. lapokon a leczkék tervét

mutatja fel, a heti órák számával és a tanítandó tárgyak megnevezésével mind a 3-ik mind a 4-ik osztály számára.

A könyvben magában ugyan azon olvasó darabok következnek egymásután s az iró legnagyobb világossággal adja elő, mikép forgolódjék a tanitó az előtte levő tantárgyak fejtegetésében. Minden darabka vagy szakasz után ott van: *Recapitulatiune*, *Examinare*, *Deprinderi*-gyakorlatok, mások és bővebbek, mint az I. Gramaticában. Ezen kalaúzzal szinte lehetetlen nem jól tanítani az előttünk fekvő grammatika szerint.

Véleményemet ismételvén s erre a részre is alkalmazván, ajánlom a nevezett két tankönyvet.

Budapest, 1883. apr. 10-én.[1])

Katona József és Bánkbánja, irta *Gyulai Pál.* Budapest, 1883. Franklin-társulat. 309 l. Ára 2 frt. (A Kisfaludy-Társaság k adása.)

Nem követem el azt az ízléstelenséget, hogy erről a gyönyörű könyvről hosszú dicsériádát irjak. Nem szorúl az dicséretre. Alapos kutatásnak s tanúlmánynak érdekes eredményeit találjuk itt oly ízléssel és tapintattal feldolgozva, hogy e művet az irodalomtörténeti monographia legjobb mintái mellé állíthatjuk. A következő megjegyzések azért sem dicséret, sem kritika nem akarnak lenni. Nagy figyelemmel s ritka élvezettel olvastam e könyvet, mely már 1861-iki alakjában is legkedvesebb olvasmányaim egyike volt, s olvasás közben itt-ott kis jegyzeteket irtam a szélére, melyeket a következőkben összefoglalni s indokolni szándékozom.

A könyvben *három* részt lehet megkülönböztetni: a *biographiait,* mely Katona életével s emberi jellemével foglalkozik, az *irodalomtörténetit,* mely a Bánk-tragédia tárgyát magát s behatóan a korabeli színház s dráma állapotát tárgyalja, és az *aesthetikait,* mely «Bánkbán» elemzését adja.

A biographiai részt főleg a tárgyalás megnyerő s lebilincselő hangulata teszi oly élvezetessé. Ritkán olvashatni ily egységes hangú életrajzot, mely magában is önálló értékű dolgozat. Némelyek talán túlságosnak fogják találni a szerző elegikus felfogását, de mindenki kénytelen lesz elismerni, hogy az nem külső máz, hanem magából a tárgy természetéből folyik. Részemről csak egy pontban nem csatlakozhatom egészen Gyulai nézetéhez: a költőnek szüleihez való viszonyát értem. Nem mintha ezen viszony nemességét és gyöngédségét legkevésbbé is kétségbe vonnám; de merészeknek tartom a szerzőnek e viszonyra alapított következtetéseit. Gyulai ugyanis (45. l.) úgy tünteti fel Katonának elpártolását a szinészettől és irodalomtól, mintha ezt kizárólag

[1]) Az Országos Közoktatási Tanács egyik birálata.

szülei iránti kegyeletből tette volna. Ez talán mégis túlzó felfogás. A szinészet és irodalom akkori állapota hazánkban csak a nagyon könnyelmű vagy nagyon erélyes embereket birta meghódítani; Katona sem az egyik, sem a másik nem volt. Erélytelen, gyenge, ingadozó, félénk ember volt, és — azt hiszem — talán beteg is. Ő visszariadt a bizonytalan állástól, az elégtelen jövedelemtől, a biztos nyomortól, melylyel műkedvelő szinészkedése idejében elég alkalma volt megismerkednie. A küzdelem nem volt az ő hivatása; jól mondja Gyulai (156. l.): «kevés volt benne a támadó erő és semmi abból a szilaj elszántságból, mely óhajtani szokta az akadályokat, hogy győzedelmeskedjék rajtok»; tépelődő szelleme, problematikus jelleme, elegikus hangulata eleve is alkalmatlanná tették őt oly életpályára, milyen akkor a magyar szinész és iró pályája volt. Hogy ily természetű ember gyermeki kötelességeit is egy kissé sentimentálisan fogta föl, az elég valószinű, de én nem erre fektetném a fősúlyt. Nem gyávaság vagy korlátoltság, a mik ellen Gyulai őt védi, volt az ő fiúi kegyelete, bizonyára nem; csak beteges egyéniségének egy jellemző symptomája, melyet sem dicsérni, sem korholni nincs sem okunk, sem jogunk.

A biographiai adatok közől nehányat legujabban[1]) helyreigazitottak. Igy a költő családja nem a Nyirségből származott, hanem tősgyökeres kecskeméti faj volt; nem is volt nemes, hanem, mint Toldy előtt mondták, közsorsú, mit már abból is láthatni, hogy a költő ősei mind az adózók névsorában foglalnak helyet; végre a költő nagyatyját nem Tamásnak, hanem, mint a költőt magát és ennek atyját, Józsefnek hítták. Mind lényegtelen adatok, melyeket azonban helyre kell igazítani.

Az irodalomtörténeti rész a fővárosi magyar szinészet történetét 1790-től 1815-ig tárgyalja, épen olyan alaposan mint érdekesen. Katonáról ez időre vonatkozólag csak annyi volt megállapítható, hogy 1810. és 1815. közt többé kevésbbé szoros viszonyban élt a szinészekkel, mint műkedvelő szinész és drámairó, kirándúlt velök vidékre is, sőt négy hónapig mint rendező is működött köztük; átélte tehát az első pesti magyar szinészet minden viszontagságát egész addig, míg az újra vándorútra kelt. Ez időben szerzett tapasztalatai nem igen csábíthatták a komoly és tépelődő ifjút ezen pályára; 1816-ban letette az ügyvédi vizsgálatot s végkép búcsút vett a színpadtól.

E részbe tartozik a harmadik fejezet is, melyben Gyulai Katona ifjúkori drámáit fejtegeti. Meggyőződésem szerint Katona mind ezen darabokban német drámákat dolgozott át, több kevesebb önállósággal. Ezt, nézetem szerint, Katona maga is beismeri, midőn *Bánkbánt* első művének nevezi, — kétségtelenül első önálló, eredeti művét érti alatta.

[1]) *Budapesti Hirlap* és *Fővárosi Lapok* 1883. április 15.

A korabeli kifejezésekre: «eredeti», «irta» vagy «készítette», mint a tapasztalás mutatja, nem fektethetni nagy súlyt. Úgy látszik, csak ott jelölték meg az idegen alapon készült drámát fordításnak, hol nem sokat vagy épen semmit sem változtattak rajta, vagy a hol az a nagyobb közönség előtt (nyomtatásból vagy a német színpadról) ismeretes volt. Gyulai nem kereste az eredetieket, magam sem tudtam még azokat sem megkapni, melyeknek czimeit felkutatnom sikerült. Talán nem is érdemes, nagyon utána járni a dolognak, mert a mit a korabeli német lovag- s rémdrámákról általában tudunk, teljesen elegendő arra, hogy Katona e műveiről, még ha mind eredetiek volnának is, helyes itéletet mondhassunk. Ő maga nem sokra becsülte gyakorlati szinészkedésének e mellékes gyümölcseit, melyeket ki nem nyomatott, melyeket utóbb, *Bánkbán*-ja előtt, egyenesen megtagadott.

Hogy e felfogásom, mely Gyulaiétól lényegesen eltér, helyes, egyelőre csak egy példával bizonyíthatom, de ez a példa nagyon érdekes. Katona negyedik drámája: *István, a magyarok első királya. Eredeti vitézi nézőjáték négy fölvonásban, a magyar nemzeti játékszinre szabadon készittetett Katona József által Pesten, 1813. juliusban.* Gyulainak is feltünt (66. l.), hogy Katona e munkát «szabadon készítettnek» mondja. «Ez átdolgozást is jelenthet, de jelentheti valamely történeti rajz földolgozását is», jegyzi meg Gyulai, ki az utóbbit látszik hinni, talán mivel Katona «eredeti»-nek czimezi művét. Pedig e dráma a következő német mű átdolgozása: *Stephan der Erste König der Hungarn. Ein Schauspiel in sechs Aufzügen von Xavier Girzick, Mitglied der hochgräflich-Unwerth'schen deutschen Operngesellschaft in Ofen und Pest, Pest, bei Johann Michael Landerer, Edlen von Füskut, 1792, 184 lap.* Ajánlás: *Der edlen Nation der Hungarn in Unterthänigkeit gewidmet von ihren (!) Verehrer dem Verfasser.*[1])

Katona a darab teljes cselekvényét átvette e műből, de tetemesen rövidítette, sok epizódot elhagyott s jobban összevonta az eseményeket. Színi szempontból a magyar átdolgozás sokkal jobb, mint a német eredeti, mely inkább dialogizált lovagregény, mint igazi dráma. De feltünő, hogy Katona, ki a darab szerkezetével ily szabadon bánt el, a dialogusban nagyrészt hiven ragaszkodik az eredetihez, úgy hogy még drámájának az oly helyei is fordítások, melyek magyarosabb szerkezetüknél fogva eredetieknek tetszenek. A magyar s a német dráma jelenetei a fővonásokban következőleg felelnek meg egymásnak:

---

[1]) Új kiadása 1803-ban jelent meg. Ugyanazon szerzőtől (ki, úgy látszik, 1811-ig működött a pesti német szinháznál): *Achilles und Polyxena, Eine Tragödie in 5 Aufzügen, in elegischer Versart.* Pesth, 1808. Trattner, 233 l.

Katona:	*Girzick:*
I. felvonás 1—2. jelenet	I. felvonás 1—4. jelenet
» 3. »	III. » 1. »
» 4. »	III. » 2—3. »
» 5. »	II. » 2. »
» 6—8. »	II. » 3—7. »
II. » 1—2. »	IV. » 1—2. »
» 3—6. »	III. » 8—10. »
III. » 1—5. »	IV. » 3—7. »
» 6—8. »	V. » 2—4. »
IV. » 1—2. »	V. » 4—5. »
» 3—5. »	VI. » 1—2. »

Már e jelenetek áttekintéséből is világos, hogy Katona mily gyökeresen bontotta fel az eredeti darab szerkezetét és, mint említettem, kétséget sem szenved, hogy a magyar darab egyszerűbb és színszerűbb a németnél. Csak az utolsó jelenet, melyben Asztrik a koronával fellép, a német darabban csattanósabb. De magával a szöveggel szemben Katona, a törléseket nem tekintve, kevés önállóságot mutat. Ezt bizonyítja minden jelenet. Csak egy-két mutatvány:

Katona. I, 3.	*Girzick.* III, 1.
Kupa. Már tovább nem várakozhatom, herczegné! Igen vagy nem?	
Adelhaid. De ily hirtelen?	*Adelh.* Ihr bestürmt mich zu sehr, Fürst! Wie kann ich mich so hastig entschliessen?
Kupa. Igen vagy nem?	*Kupa.* Ein schneller und fester Entschluss war mir von jeher eigen, und ich sehe nicht ab, warum ihr so zaudert; oder missfällt euch mein Antrag?
Adelh. De ily hirtelen!	*Adelh.* Nein doch.
Kupa. Ily egyenes szivüleg, akarád mondani? Úgy-e az nem tetszik neked?	*Kupa.* Oder ist euch meine gerade Offenherzigkeit zuwider?
Adelh. Vezér!	*Adelh.* Im geringsten nicht.
Kupa. Vagy talán hizelkedő szavakkal hódoljak asszonyi büszkeségednek?	*Kupa.* Oder soll ich mit schmeichelnden Worten eurer weiblichen Sprödigkeit huldigen?
Adelh. Vezér, micsoda beszéd ez?	*Adelh.* Welche Reden, Fürst?
Kupa. Vagy talán szégyen azt mondani: Kupa vezér az én férjem?	*Kupa.* Oder setzt weibliche Sprödigkeit eure Ehrbarkeit in so enge Schranken, dass ihr noch nicht frei sagen könnt: Fürst Kupa werde mein Gemahl?
Adelh. De miért ösztönzöl engem ily hirtelen elhatározásra, a mely —	*Adelh.* Aber warum dringt ihr eben in so schneller Zeit auf eine Verbindung, die —

Kupa. A mely sem az én, sem talán a haza boldogságát elég idején meg nem határozhatja !

Adelh. A haza boldogságát ? Hát nem virágzik az a Géza fiában ?

Kupa. Adná az ég, hogy a jégeső össze ne rontaná.

Adelh. Hogyan, vezér ?

Kupa. Gézának özvegye még ma hitvesemnek vallja magát és akkor — akkor még felkerülhet — még ma határozd meg magadat, herczegné !

Adelh. Igen nyughatatlanítasz engemet —

Kupa. Azt szeretem. O Adelhaid, mit vétett a te nagyságod, hogy az többé a fejedelmi széket nem diszesítheti ? és egy idegen képecske tündöklik a te méltóságoddal ? — Kár ! kár !

Ad. Kupa, te megfoghatlan vagy; fejtsd meg magadat.

Kupa. Die mein Glück und vieleicht auch das Glück des Landes nicht schnell genug machen kann ?

Adelh. Das Glück des Landes ? blüht nicht des Landes Glück in Geisa's Sohn ?

Kupa. Ja, gebe der Himmel, dass es kein Sturm verweht !

Adelh. Wie, Fürst ?

Kupa. Geisa's Witwe erkläre sich noch heute als meine Gemahlin, und dann — kann es heiter werden, — erklärt euch noch heute, Herzogin !

Adelh. Ihr macht mich verlegen, in so wenigen Stunden ! . . . .

Kupa. O Adelhaid, was verschuldete eure Erhabenheit, dass ihr den Fürstenstuhl nicht mehr zieren dürft, und ein fremdes Bildchen mit eurer Hoheit prangt ? — Schade ! Schade !

Adelh. Ihr wollt mich prüfen Kupa ! . . . .

Katona. III, 5.

István (fedezetlen fővel letérdel, mint szintén a többiek is). Jól vagyon ! — Mindenható ! hallgasd meg könyörgésemet és pompás esküvésemet ! Ha te öröktől való engemet méltónak tartottál arra, hogy a szent igazságnak fáklyájával egy vastag sötétségbe sülyedett népnek előtte menjek, úgy ne engedd aztat a pokol gőzétől, mely világosságodat meghomályosítani akarja, nevednek gyaláztatására elaludni; hallgasd meg forró könyörgésemet és szaporítsd szolgáidnak erejeket és állhatatosságokat, hogy ellenségeik győzedelmeskedve és csúfoson ellened felemelkedni ne merészeljenek. Akkor az én kezein az ájtatosságnak épületeit szaporítják a te dicsőségedre, melyben gyermekeid benső háládatossággal hangoztassák trónusod eleibe köszöneteket. A zsákmánynak tized része legyen szent oltá-

Girzick. IV, 8.

Stephan (kniet mit entblösstem Haupte. Alle knien). Wohlan! Höchster, höre mein Gebet und meine feierlichen Gelübde ! Wenn du mich würdigtest, o Gütigster, mit dem Lichte deiner heiligen Wahrheit einem in dicker Finsterniss gesunkenen Volke vorzugehen, so lass es nicht durch einen Dampf der Hölle, der deine Strahlen umnebeln will, zur Lästerung deines Namens auslöschen ; erhöre mein inbrünstiges Flehen und mehre die Standhaftigkeit und Kräfte deiner Diener, dass deine Feinde nicht siegen und hohnbrüstend es wagen, sich gegen deine Macht aufzubäumen. Dann baue meine Hand dir Hallen der Andacht, wo deine Kinder in seliger Inbrunst Dank und Lob zu deinem Throne empor tönen lassen sollen. Der zehnte Theil der Beute sei zum Behuf deines heili-

raidnak feláldozva, és a győzedelem zászlói szent házadnak falaira csatoltassanak, annak bizonyságára, hogy az istenteleneknek hatalmokat tekinteted összerontja. Végtére, oh uram! kezeidbe ajánlom az enyimeket, szabadítsd és oltalmazd őket; tartsd meg hitvesemet, kitől véletlenül el kelletett válnom, és ne engedd azokat elveszni, kik a te szent utadon vándorolnak! Álld meg hiveidet, álld meg az én magyaraimat!

Vencelin. Amen!

István (felugrik). Utánam, barátim! Az Isten legyen velünk!

Mind. Isten legyen velünk!

gen Altars gewidmet, und die Siegestrophäen sollen an die heiligen Wände deines Hauses befestiget werden, zum Zeichen, dass die Macht derer, die deiner Herrlichkeit spotten, vor deinem Blick zertrümmern muss. Endlich, o Herr, empfehle ich meine Angehörigen in deine Hand, rette und schütze sie! erhalte, o Mächtiger, meine Gattin, und lass die nicht zu Grunde gehen, die deine Wege wandeln, segne deine Gerechten zur Ehre und Ruhm deines Namens, der in alle Ewigkeit gebenedeit werde! Amen! (steht auf).

Alle. Amen!

Stephan. Nun rüstet euch, Freunde! Gott mit uns!

Alle. Gott mit uns!

De nem szaporítom a mutatványokat. Katona rendszerint híven adja vissza az eredetit, de rövidebb, elevenebb, drámaibb dialogusra s hatásosabb cselekvényre törekszik. Az ő darabja alig több, mint az eredetinek jó egyharmada.

Ilyennek képzelem Katona összes ifjúkori drámáinak viszonyát német eredetiekhez. Valószinű, hogy itt-ott még önállóbb az idegen művel szemben, mint *István király*-ban. Igy pl. azt hiszem, hogy Lucza székében a népjelenetek nagyobbrészt az ő eredeti toldaléka. Másutt talán igazi fordító. Ezt természetesen a priori nem lehet eldönteni, — az eredetiek pedig nehezen felkutathatók s még nehezebben kaphatók. Részemről csak annyiban tulajdonítok a kérdésnek jelentőséget, a mennyiben Katona fejlődése ezen munkáktól, ha eredeti művei volnának, a *Bánkbán*-ig oly óriási ugrást mutatna, melyet sem lélektani sem irodalomtörténeti szempontból sem megérteni sem kimagyarázni nem lehet. De ha azok az ifjúkori dolgozatok a színpad számára, talán gyorsan, a mindennapi szükség kielégítésére készített fordítások vagy átdolgozások, természetesen semmi csodálatos a dologban.

E fejezetben még egy-két apróságot akarok helyreigazítani, ill. kiegészíteni. Az 50. lapon említett *Üstökös csillag*, melyet Katona lefordított (elveszett), Ifflandnak *Der Komet* cz. egy felvonásos bohózata (1799). — Ugyanott *Szmolenszk ostroma* (elveszett) Weissenthurn asszonynak egy időben igen hires drámája *Die Bestürmung von Smolensk*, melyről Kardos Albert fent kimutatja, hogy Körner *Zrinyi*-jére is nagy hatással volt. — Az 51. lapon a *Comoedia ex tempore* cz. vigjátékot Kotzebue- vagy Henslernek tulajdonítja Gyulai, pedig Jünger darabja *Die*

Komoedie aus dem Stegreif (Poisson franczia eredetije után). — Az 53. lapon talán sajtóhibából említi Gyulai Kotzebuenak *Husszităk Naumburgban* cz. művét mint *kis drámát*, — mert ez öt felvonásos, jambusokban irt szinmű s így, bár æsthetikai értéke igen csekély, «kis drámának» nem nevezhető.

A IV. fejezet a Bánkbán történetét, e mondával vegyes történeti eseményt, is tárgyalja s méltán nem a legkedvezőbb színben tünteti fel történetirásunkat, mely multunk ez érdekes esetét eddig igen gyarlón s módszeres kritika nélkül tárgyalta. «Vajon legujabb történetiróink fognak-e némi fényt vetni e homályra?» kérdi Gyulai a 127. lapon. Úgy látszik, ezen kérdésre felel *Pauler Gyula* egy kis értekezésben,[1]) melynek eredményeit olvasóink számára a következőkben foglalom össze:

Gertrud királyné megölése politikai, forradalmi tett volt, a nemzet elégületlenségének II. Endre király kormányzásával legmerészebb nyilvánulása. Gertrud a merániai herczegnek, Bertholdnak, ki a bajor diesseni vagy aodichni grófok családjából származott, volt leánya. Testvérnénje Ágnes, Fülöp-Ágost franczia királyhoz ment férjhez. Fitestvérei közől *Ottó*, ki Katonánál szerepel, Burgundiában terjeszkedett s *alig volt valaha hugának udvaránál.* Másik két testvére, Henrik isztriai őrgróf és Eckbert bambergi püspök már megfordúltak hazánkban mint menekülők, midőn 1208-ban Hohenstaufi Fülöp király meggyilkoltatván. ők is a gyilkosság gyanújába keveredtek és elitéltettek — *mint utóbb kitűnt, ártatlanúl.* Állandóan s hosszabb időre egy negyedik testvére telepedett meg Magyarországon, Berthold bambergi nagyprépost, kit Endre király, bár alig 25 éves és az egyháziakban tudatlan volt, a kalocsai érseki székre erőszakolt, utóbb vajdává, bánná, bácsi s bodrogi főispánná tett. Mindebben kétségkívül Gertrud keze dolgozott, kinek egyik legfőbb jellemvonása családja iránt való rendkívüli ragaszkodása volt. Hogy ez előszeretete kiterjedt ama jövevényekre is, kik testvéreivel Magyarországba jöttek, ez volt főoka amaz általános elégedetlenségnek, melynek főéle a királyné ellen, mint az idegenek dédelgetésének főoka ellen fordúlt. Összeesküvés képződött tehát ellene és a németek ellen, melyben János esztergomi érseken kívül az országnak a király után első világi embere, Bánk, 1211 óta nádorispán, is részes vagy legalább tudós volt. *Bánk nejéről mit sem tudunk.* Bánk Melindája emlékeztet a történelmi Totára, ki arragoniai Simonnak s Bertramnak testvére és Benedek vajdának s bánnak neje volt. Ez a Benedek, ki 1209-ig szerepel, szintén magára vonta a király haragját s hűtlenségbe esett, *de egészen különböző személy volt Bánk bántól.* Nevük sem azonos. Bánk családi viszonyairól még annyit tudunk, hogy veje Simon volt, ki leginkább Nógrádban birt.

[1]) *Nemzet*, 1883. április 29. és május 1.

Ezen Simon testvére Mihály 1211—1212-ben (Berthold érsek után) bán volt a Dráván túl. *De e Simon és Mihály nem azonosak Katonának Simon és Mihály bánjaival*, kik a költő szerint spanyol menekültek, a történelem szerint pedig Arragoniai Simon menekültnek fiai, kik mintegy hatvan évvel Gertrud meggyilkoltatása *után* éltek.

Az összeesküvés, melyben Simon részes volt, 1213. őszén tört ki, midőn II. Endre az ország keleti részében járt. A királyné mellett Berthold érsek és mint vendég Leopold ausztriai herczeg (Endre unokatestvére, mint II. Géza király leányának fia) voltak. A nevezett évi szeptember 28-án nem orozva, hanem nyilt támadással rohanták meg és gyilkolták le a királynét, ki ekkor 30 éves lehetett, valószinűen vadászaton, a vértesi hegyekben, közel a pilisi cistercita kolostorhoz, melyben el is temették. *Péter, nem bán, hanem valószinűen csanádi ispán, mérte a halálos csapást Gertrudra, mire az erre támadt ütközetben elesett.* Berthold s Lipót herczeg elmenekültek. Endre Leleszen vette a megrendítő esemény hírét, mely őt eleinte egészen leverte. Ekkor vette Myska ispán (nem Solom, Myska fia, mint a tragédiában) a kiskorú Bélát nevelés végett magához. Endre később sem tett semmit a gyilkosok megbüntetésére. Bánk ugyan megszünt nádor lenni, de Berthold is elveszté az erdélyi vajdaságot, a bács-bodrogi ispáni tisztet s egy időre utazni ment, de nem sokára visszajött s még négy évig megmaradt kalocsai érseknek, mig 1218-ban aquiléjai patriarkha lett. Minden a régiben maradt, csak a királyi cancellária használta fel a katasztrophát arra, hogy, midőn a királyi pecsétet elvesztette, ráfogja, hogy az a királyné megöletésekor veszett el, — pedig van egy oklevél, mely még a régi, elveszettnek mondott pecsét alatt egy évvel Gertrud halála *után* kelt.

Bánkról most három évig nem hallunk, de már 1216-ban a király őt hű jobbágyának nevezi. Ugyanebben az évben már drávántúli bán. A király 1217-ben a szentföldre indúlt, de Bánk nélkül, ki alkalmasint azokhoz az urakhoz tartozott, kikre Endre az ország kormányát, János érsek vezetése alatt, bízta. A király távolléte alatt anarchikussá vált az ország állapota s talán az az oka, hogy Endre Bánkot megfosztotta a báni méltóságtól. De azért tekintélye és súlya nem csökkent: *1221-ben az ország birája* s mint ilyen aláirta azt az oklevelet, melyben Endre a papság szabadalmait megerősítette. Megérte-e az arany bullát 1222-ben, nem tudni, mert 1221 óta neve nem fordúl többé elő. Valószinűen 1222-ben halt meg.

Még halála után sem vádolták Bánkot hűtlenséggel, Gertrud halála miatt. Simonnak, vejének, sem történt semmi baja, sőt 1228 ban szörényi bánnak találjuk. De ebben az évben Gertrud fiai, Béla és Kálmán, kik jobban szivökre vették anyjuk halálát, mint Endre, sürgetik a gyilkosok megbüntetését: elkobozzák Simon, Péter s Bánk birtokait, de

Simon személyének nem lett baja. Béla utóbb mint király Simon birtokainak egy részét visszaadta fiának Jánosnak. *De sem az egykorú, sem a közelkorú forrásokban nem találunk semmit, a mi a később felmerült vádat Berthold buja szerelméről vagy a királyné kerítő szerepéről csak távolról is igazolná.* Igy Albericus, trois-fontainei barát, ki IV. Béla alatt irt s többször (igen jó forrásokból) foglalkozik hazánk eseményeivel, nem tud még semmit Bánk nejének meggyalázásáról.

A vád legrégibb nyomát egy ausztriai verses krónikában, mely 1268 után iratott, találjuk. Ezt ismétli egy másik bécsi forrás, a XIII. század végén, s aztán átmegy az, természetesen fokozva s kiszínezve, a XIV. s XV. század kompilátióiba. Kézai nem szól az eseményről, nem is említi Gertrud halálát. A bécsi Képes Krónika, mely 1358-ban iratott, igen késő korra vall; azt irja, hogy Bánk maga volt a gyilkos, hogy egész Magyarország visszhangzott a sirástól Gertrud halála miatt (!) és hogy iszonyú vérengzés történt Bánk minden nemzetségében. Látszik, hogy itt a Gertrud katasztrophája Zách történetének szineivel van kiczifrázva. E forrásból merítettek Thuróczy, Bonfini és a későbbiek, kik közt akadt olyan is, ki Gertrudból szentet csinál, kinek hullájával csodák történnek.

Tehát nem igaz, mit krónikáink Gertrud bűnrészességéről s Bánk bosszujának okáról mesélnek. «Épenséggel nincs bebizonyítva», végzi Pauler Gy. érdekes tanulmányát, «sőt még csak nem is valószínű, hogy Gertrud királyné Bánk nádor nejét valamely testvérének kezére játszotta; minden kétségen kívül pedig bizonyos az, hogy nem Bánk ölte meg, hanem Péter, és halálát nem követte az a véres bosszú, mely Zách Felicziánnak merényletét követte».

Bő kivonatban közöltem e kutatás megnyerő eredményeit, mert evvel is túlesünk egy mythoszon, melyet eddig minden lelkiismereti furdalás nélkül hirdettünk. A magyar történet s irodalomtörténet tanárai ezentúl a fentebbi adatokat és következtetéseket nem ignorálhatják többé, — bár egyéni meggyőződésünkképen meg kell jegyeznünk, hogy a kérdést nem tekinthetjük végleg eldöntöttnek. Főleg fontos volna alaposan megvizsgálni, hogy korabeli vagy régi források nem nyujtanak-e még felvilágosító anyagot, hogy az 1221-iki királyi oklevél nem hamis-e s vajon a források valóban sohasem tévesztik-e össze Benedek és Bánk bánokat.

De térjünk vissza Gyulai Pál szép könyvéhez.

A munka harmadik része a tragédia *aesthetikai* fejtegetését tartalmazza, mely már a dolgozat 1861-iki alakjában annak leggyönyörűbb része volt. Most is élvezettel s tanulsággal olvastuk, de nem nyomhatjuk el azon meggyőződésünket, hogy Gyulai tetemesen emelte volna könyve tudományos értékét, ha e fejezetet jobban átdolgozza. Főleg két

szempontból szorúlt volna erre: Gyulainak 1861-ben főleg *védenie* kellett a jeles tragédiát sok alaptalan vagy félreértésből eredt kifogás és vád ellen. Innen e fejezeteknek nagyrészt polemikus természete. Ma a tragédia nem szorúl többé védelemre, a régi vádak feledésbe mentek, az ujabbak, melyeket Gyulai ignorál, egészen más irányuak. Ez az egyik, a mi elmaradhatott volna; a másik, a mit nem tudunk helyeselni, Arany János fejtegetésének teljes mellőzése. Arany egészen függetlenül, egy időben Gyulaival, irta Bánkbán-tanulmányait, és irta azokat oly mélyre ható æsthetikai megfigyeléssel, hogy e töredékes értekezése legkitünőbb prózai dolgozatainak egyike. Az ő eltérő véleménye sokkal inkább megérdemelte volna a behatóbb tárgyalást, mint az ötvenes évek kritikájának kapkodó s felületes ötletei.

De nem kételkedünk abban, hogy Gyulai e szép könyve nem sokára uj kiadásban fog megjelenni, midőn aztán talán kedve s ideje lesz, müvének ezen részét is oly behatóan átdolgoznia, mint azt a munka előbbi fejezeteivel tette. Addig is reményeljük, hogy főleg középiskolai tanáraink alaposan fogják áttanulmányozni e könyvet, mely æsthetikai és irodalomtörténeti szempontból épen oly értékes, mint stilus és előadás tekintetében mintaszerű.

HEINRICH GUSZTÁV.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

«Prosodée latine suivi d'un appendice sur la prosodée grecque par *Charles Thurot* et *Emile Chatelain*» (Paris, Hachette, 1882.) 16-rét. Ára 25 cent. = 50 kr.

*

«Lexique latin-francais, a lusage des candidats au baccalauréat ès lettres par *Emile Chatelain*» (Paris, Hachette 1882, 16-rét 841 lap.) 5 frank az ára = 2 frt o. é.

A jó könyveknek, különösen a tankönyveknek internationalis értéke és jelentősége abban rejlik, hogy jó mintául szolgáljanak külföldön. Mint ilyen mintaszerű könyveket ajánlhatjuk a két fönt említett munkát, különösen pedig a szótárt.

Mindkét műnek szerzője *Chatelain Emil*, a római «École française» volt tanára és jelenleg a párisi felsőbb középtanoda (École pratique des Hautes Etudes) tanára, ki az első művet *Thurot*-nak az Institut tagjának munkája alapján dolgozta ki és világosan érthető előadás mellett lehető rövidségre törekedett. Csak e két tulajdonságnak egyesítése mellett képzelhető, hogy képes volt 140 oldalra rászorítani az egész latin prozódiát és a görögnek főbb vonásait. Maga a könyv három főrészre oszlik: a hangzók tanára, a mássalhangzók tanára a latinban, és a görög prozódiára. Az egyes pontokban a szabályok rövidek és határozot-

tak, a kivételek külön pontozatokat képeznek; azonkivül becsesek a csillag alatt odaigtatott jegyzetek, melyek az egyes költőknél fölmerülő eltérésekre vonatkoznak.

A szótárról mint olyanról első sorban a rendkivül bő nyelvkincset kell fényes tulajdonságul feljegyeznünk, mely valóban ritka. E két könyv magában foglalja az összes klasszikus szókat, az archaismusokat és (miben páratlan) a neologismusokat vagyis az úgynevezett vulgáris latinságot is. A szótár berendezésénél bárkire nézve is felötlő lehet, hogy a phraseologia teljesen ki van küszöbölve és igy maga a szótár csak emlékeztet, de nem oktat, utba igazít, de nem tanít. E berendezés a franczia közoktatásügyi miniszterium 1880. junius 19-ki rendeletére vezetendő vissza, mely szerint a (tanárjelöltek részére megengedhető) szótárnak «nem feladata a grammatikai tudatlanságot palástolni, hanem csak emlékeztető esetleg elfeledett szavakat illetőleg.» Saját viszonyainkra alkalmazva szükségét látjuk egy hasonló szótárnak, mely a tanárjelöltek zárthelyi dolgozatainál fontos szolgálatokat végezhetne, a nélkül hogy a szakismeretek hiányát takargatni segítené. A vulgáris latinság azonkivül még egy uj tábort hódit meg szótárának, melyben ama disciplinák jelöltjei tanyáznak, kik többé-kevésbbé szintén rászorulnak az ilyen szótárra; péld. a diplomatikával, történelemmel, régészettel stb. foglalkozók. Ha még hozzáveszszük az igazán rendkivüli olcsóságot, szerencsét kivánunk a franczia tanárjelölteknek, hogy a kormány ily tankönyvet adott a kezükbe.

Budapest, 1883. május 2.

Latkóczy Mihály.

VEGYESEK.

Észrevétel Cicero életrajza tanításához.

A budapesti philologiai társaság érdemdús elnökének a mult év decz. 3.-án tartott megnyitó beszédében a többi közt ezen érdekes passus vonta magára figyelmemet: «mikor a gymnasiumi tanár, a helyett hogy a classicus mű szépségével ismertetné meg tanulóit, figyelmüket a műnek netaláni fogyatkozásaira fordítja, — a tanítás czélját egészen tönkre teszi.»

Ez juttatja eszembe, hogy nem kevésbbé útját vágja a tanítás sikerének az is, ki egyik-másik iró jellemének érdemeihez képest elenyésző hiányait oly erős vonásokkal rajzolja a tanulók előtt, hogy azok az iró nemes mivoltát az árnyéktól fel nem ismerik. Ennek természetes következménye azután, hogy az eléjök tartott torzképpel nem rokonszenveznek, műveit már eleve idegenkedéssel fogadják, sőt úgy

szólva csak kénytelenségből veszik kezeikbe, a magán olvasást és a legtanulságosabb helyek önkényes betanulását egyenesen másra bízzák.

Ezen hibát legkönnyebben Cicero ellen követheti el a mindent összeolvasó kezdő tanár, a mikor nem a tanítás czélját, hanem saját tudományos énjének kidomborítását tartja szem előtt. Összehordja e végből tanítványai előtt mindazt, mit erre vonatkozólag az újabb irodalomban olvasott, lehozza a tudósok magas sphærajából Drumann és Mommsen kicsinylő hyperkritikáját, sőt nagyobb igazság kedvéért Cicero epistoláiból maga is hoz elő néhány helyet, melyek magukban véve tudományos értékűek és érdekűek lehetnek, de iskolai szempontból határozottan káros hatásuak. Ismétlem káros hatásuak, mikor a vizsgálódás eredményül azt süti ki, hogy azon nagy férfiú, ki a római irodalom aranykorszakának legkimagaslóbb alakja, kinek örökbecsű művei minden művelt nép irodalmára hathatós befolyást gyakoroltak, az gyenge, állhatatlan, hiú (hangsúlyozva!), nagyravágyó stb. volt.

Ily eljárás annál könnyebben aláássa a remekiró személyét és műveit megillető tiszteletet, minél kevésbbé képesek a tanulók az említett kutatások tudományos értékét méltatni. Az ily előkészítésből Minerva fiatal papjelöltjei nem tanulnak egyebet mint azt, hogy a tudósság álköntösébe burkolódzva a régit és tiszteletreméltót könnyelmű kézzel lerántsák.

Lehetne-e mást várni ily előkészület után a tanulóktól, mikor Cicerónál a haza, szülők, barátok, öregek iránt tartozó tisztelet és szeretetről, a kötelesség lelkiismeretes teljesítéséről, állhatatosság és önzetlenségről olvasnak, mint azt, hogy az olvasottakat idegenkedő gyanakodással fogadják, mert azt gondolják, hogy akkor is önérdek vagy tettetés szól belőle, mivel a hallott életrajzi adatok szerint állhatatlan, hiú és nagyravágyó volt. Nem fogják-e azt gondolni, hogy a Catilina féle összeesküvést csak Cicero fújta fel oly nagyra, hogy így a haza megmentése körül állítólagos érdemet tulajdonítson magának?

Arra kell tehát törekednünk, hogy Cicero és a tanulók közötti helyes viszonyt felismerjük és a nagy szónokat ne egy oldalról mutassuk be, hanem életviszonyait általában, mint magán embert, polgárt, államférfiút, szónokot, bölcsészt és tudóst, családja és barátai körében, ellenségeivel szemben *saját művei alapján úgy állítsuk a tanulók elé*, hogy a Musák kedvetlen fiait Cicerónak megnyerjük, hogy így classicitása szentélyének előcsarnokához bizonyos tisztelettel járuljanak és itt keltessék fel bennök azon vágy, hogy magába a szentélybe is bejutni törekedjenek. Azért ne feledjük a tudós Varrónak ezen szavait: «qua maior pars vitæ atque ingenii stetit, ea iudicandum de homine est.»

BURÁNY GERGELY.

Corippus Joannisáról a «Rheinisches Museum» legújabb füzetében (p. 315, 316) egy rövid közlemény jelent meg Loewe Gusztávtól, melyben figyelmeztet arra, hogy Corippus VI. századbeli költő Johannis czímű eposának, mely eddig egyedül a milánói Codex Trivultianusból volt ismeretes, napfényre került ama Codex Corvinianusa, melyet a XVI. század elején Cuspinianus látott Budán. «Zum Vorschein gekommen ist er durch die Rührigkeit der Ungarn, die es als nationale Ehrensache betrachten, die in alle Welt verstreuten Ueberbleibsel der berühmten Bibliothek aufzuspüren. Johann Csontosi gibt in der Ungarischen Bücherschau (VI. p. 137. ff., mir nur aus dem Referate in der Philologischen Wochenschrift vom 24 Februar 1883. p. 212. ff. bekannt) ein bibliographisches Verzeichniss lateinischer Codices Corviniani', in welchem als Nr. 77 und in der Privatbibliothek der Marchesa Trotti in Mailand befindlich aufgeführt wird: ,Flavii Cresconii Corippi Johannidos Libri Septem'. Da die einzig bisher bekannte Hs. durch Blätterausfall und andere Schäden gelitten hat, dürfte sich von dem neuen Codex, wenn er nicht etwa aus dem Trivultianus abgeschrieben ist, eine beträchtliche Förderung des Textes erwarten lassen. Ob diese Erwartung zutrifft, darüber hoffe ich binnen Kurzem genauere Nachricht geben zu können.»

Csak sajnálnunk lehet, hogy Loewe nem szerzett magának tudomást Csontosi ide vágó közleményének szövegéről, mielőtt e sensationalis hírrel a tudós világot meglepte. Megtudta volna, hogy az egész dolog tévedésen, még pedig Csontosi tévedésén alapul és hogy az a Corippus-codex, mely állitólag Trotti őrgrófnő könyvtárában őríztetik, azonos a Codex Trivultianussal, mely Corippus legújabb kiadójának, Partschnak, tanusága szerint (1879) még most is Trivulzio őrgróf könyvtárában találtatik. A dolog igy történt. Budik «Entstehung und Verfall der berühmten, von König Mathias Corvinus gestifteten Bibliothek zu Ofen» czímű értekezésében (Jahrb. d. Litt. 1839. Bd. 88. Anzeige-Blatt. p. 52) volt tudtommal az első, ki a Cuspinianus látta Corippusról azt irta, hogy: «Tiefes Dunkel deckt die Geschichte dieses Codex; *es ist nicht unwahrscheinlich, dass er sich gegenwärtig in dem Museum des Markgrafen Joh. Jakob Trivulzio befindet.*» Pedig már a Johannis első kiadója, Mazzuchelli megmondta 1820-ban a Codex Trivulzianus-ról, hogy »ad Budensem bibliothecam numquam spectavit Codex quo utor in edendo Corippi poëmate. Constat enim vel ex collatione versuum quos publici iuris fecerat Cuspinianus ex ms. a se Budæ perspecto, non eundem plane fuisse ac nostrum ... quin immo ille Codex *octo* continebat *libros* et noster plus quam *septem* numquam enumeravit.» Ugyanaz a Mazzuchelli említi, hogy a Trivulzio-féle könyvtárban három Corvin-codex van; kettőt, Porphyrio s Acron Horatius-commentárjait és egy

miscelláncodexet leirt Fraknói (Könyv-Szemle 1879. p. 126—128), a harmadik, melynek czímét Csontosi «Latin Corvin-Codexek bibliographiai jegyzékében» (Könyv-Szemle 1881. p. 166) igen hiányosan és hibásan adja : «Joannis Damasceni Sententiæ, item Anselmi archiepiscopi Cantuariensis monologion, eiusdem prologion, cur deus homo de processione S. Spiritus, de fermentato et azimo, de voluntate triplici vel de similitudinibus, de conceptu virginis, de sacramentis ecclesiæ». Ugyancsak nem egészen helyesen mondja e codexről Csontosi, hogy «kiállitásáról és kötéséről nincsenek adataink. A külf. irodalomból csak a czímét tudjuk ekkorig.» Mert kétségtelenül nagyobbrészt ezen codexről is áll, a mit Mazzuchelli a Trivulzio-könyvtár mind a három Corvin-codexéről mond : «tres codices . . insignes, si membranas scripturam et ornatus præcipue spectes, qui depicta ostendunt stemmata regni Hungariæ et prædicti eius regis Matthiæ, nec non huius emblemata varia, sunt iidem prægrandi forma et cooperti corio purpureo, in quo visuntur adhuc impressa huiusmodi quoque insignia præter varia aurea ornamenta omnes Latini et sæculo 15 descripti». De térjünk vissza a Corippus-codexre! Fraknói, ki 1878-ban vizsgálta a Milánóban őrzött Corvin-codexeket, egy szóval sem tesz róla emlitést. Mazzuchellivel szemben csak azt állítja, hogy a Trivulzio-könyvtár egykor összesen *négy* Corvin-codexet birt ; de e század elején kettő végrendeleti hagyomány gyanánt Belgiojoso herczegnőre szállott és jelenleg leányának Trotti őrgrófnénak birtokában vannak. Óhajtottam ezen codexeket is megszemlélni, mivel azonban a főrangú tulajdonosnő távol volt Milánótól, egy jövő alkalomra kellett halasztanom. Ugyanezen okból Csontosi sem juthatott a Trotti-könyvtárba ; s így nem egyéb szerencsétlen combinatiónál, hogy Csontosi a Trotti-könyvtár ama másik Corvin-codexére, melyet csak Fraknóinak kétes hitelességü tudósításából ismerünk, ráfogja, hogy az Cresconius Johannisének codex Trivultianusa, és hogy külső kiállitásáról csak azt tudjuk, hogy Mátyás király czímerével van díszítve. Pedig mi sem biztosabb annál, hogy Corippus Johannisének ezen mindeddig egyedüli kézirata nincs Mátyás czímerével diszítve ! Csontosi jegyzékéből tehát egy számot törölni kell.

Végül legyen még szabad a Corvina bibliographiájának kitünő művelőjéhez, Csontosihoz két szerény kérdést intézni : A Laurentiának egyik Macrobius-codexét egy XVI-ik századbeli feljegyzés és «az eredeti corvin-féle kötés alapján, melyet a XVII. században a mostanival cseréltek fel», vindikálja a Corvinának. Minthogy ama feljegyzés nem bir bizonyitó erővel, érdekes és fontos volna megtudni, honnan ismeri Csontosi e codexnek a XVII-ik században eldobott eredeti kötését ? Másodszor, melyek azok az egykorú történeti adatok, melyek

arról tanuskodnak, hogy az Escorialnak híres Codex aureusa a Corvinából került Spanyolországba? Dr. ÁBEL JENŐ.

— A Guarinus-féle Catullus-kiadásról Ábel Jenő a Zeitschrift für österreichische Gymnasien ez idei harmadik füzetében egy rövid czikket közölt («Die Catullus Recension des Guarinus» p. 161—166), melyben Voigt György ellen kimutatja, hogy az Apponyi-féle Janus Pannonius-codexben reánk maradt felirás nélküli levél (1456 ból), melyben a levél irója azt mondja, hogy «Catullum ubi meliorem fecero ad proprios lares remeare compellam», alkalmasint nem az idősebb Guarinustól, hanem annak fiától Baptista Guarinustól való. Evvel «az egyedüli biztos és positiv adat», melyet Voigt az idősebb Guarinus Catullus kiadásának létezése mellett fel tudott hozni elesett, minek következtében ismét Schwabe Lajosnak, Catullus érdemes kiadójának, érvelését kell helyesnek tartanunk, mely szerint Catullusnak «Guarinus-féle kiadása» az ifjabb Baptista Guarinus műve. Az időt azonban, melyben Baptista Catullus javitásával foglalkozott, most már pontosabban határozhatjuk meg mint Schwabe, ki azt állitotta, hogy «Baptistam intra annos fere 1450 ad 1470 Catulli librum a se emendatum edidisse»; az Apponyi-féle codexben reánk maradt levélből ugyanis kitűnik, hogy Baptista Guarinus Catullustanulmányai az 1456-ik évbe teendők. Végre felemlítjük, hogy Ábel ezen értekezésének egyik jegyzetében ujra lenyomatta Baptista Guarinusnak Közlönyünkben először kiadott (IV. p. 632—635) ama levelét, mely oly érdekes részleteket tartalmaz az idősebb Guarinus Veronensis temetéséről.

KÖNYVÉSZET.

Összeállítja Hellebrant Árpád.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Guhl, Ernst und Koner W., Das Leben der Griechen und Römer nach antiken Bildwerken dargestellt, Berlin, 1882. Ötödik kiadás. 843 lap.

Régészeti irodalmunk hézagos volta következtében az ó-korra vonatkozó ismereteinknek a kor igényeinek csak némileg is megfelelő szinvonalra való emelése végett, a külföldi, a mienknél aránytalanúl gazdagabb irodalomra vagyunk utalva. A klassikus írók és magyarázóik olvasása többé nem elég, hanem ki kell terjesztenünk figyelmünket arra is, a mit a letünt kor embereinek ipara és művészete megteremtett, s a mi kisebb-nagyobb mértékben ellentállva az idő romboló hatásának, kedvező véletlen által részünkre megmentetett. Az ily emlékeket ismertető művek közelebb visznek a valóhoz, néha magát a valót tárhatják elénk, s ebben rejlik becsük.

A görögök és rómaiak társadalmi életét, a mennyiben az ipar és művészettel állott kapcsolatban, tehát némi egyoldalusággal, tárgyalja a fennebb említett mű, melynek első része a görögökkel, másodika a rómaiakkal foglalkozik. E két förész mindegyike ismét két alrészre oszlik, melynek elseje az ember külső környezetét, mindenféle építkezést, mint lakást, templomot, várost, falvakat, stb., utóbbija pedig magát az embert, különböző életviszonyainak megfelelően (mint gyermeket, ifjút, férfit, nőt, békében, háborúban, öltözetben, fürdőben, ünnepély, játék vagy munka közben, stb.) ismerteti.

Különös gonddal és, a mi bizonyára nagy érdem hasonló műnél, érthető nyelven, mely a művelt laikusnak semmi fejtörést nem okoz, van kidolgozva az építészet fejlödéséről szóló elsőnek nevezhetö rész, a hol az olvasó műemlékekről vett példákon a három fő-oszloprendszer (a dór, ión és korinthusi) egymásutánjával minden nehézség nélkül ismerkedhetik meg. Jól van szerkesztve, de kevésbé megnyerő a római építészetről szóló rész, a mely, mint a görög, hasonlóképen megmaradt emlékek (templomok, ívek, szinházak, lakházak, csarnokok stb.) tiszta rajzaival világosíttatik meg. Hogy szerzők az olympiai, pergamoni, pompejii stb. ásatások legújabban összeállított eredményeit művükben iparkodtak felhasználni, annak az, ki e sokszor igen drága részletes munkákhoz mindenkor hozzá nem férhet, csak örvendhet. Nevezetesb építkezéseknél, mint pl. az olympiai Zeus-templomnál az alaprajz, átmetszet s összkép a mértékek kitételével egymást követi, hivatkozással mindenütt és mindenkor a forrásul használt művekre. Ugynevezett helyreállítási kisérletek csak gyéren említtetnek, a mi a műnek előnyére válik. A fegyverzet, öltözet, szobrokról, házi edényekről s egyéb jelenetek nagyobbára edényfestményekről s dombormüvekről vett rajzokkal magyaráztatnak. De szerzők figyelme kiterjedt a rakművekre, falfestészetre s érmekre is s művök általában oly gazdag tárházát képezi 568 tiszta és világos ábrájával (melyekből tán felénél több építkezésekre vonatkozik) a régi műemlékek összeállításának, hogy azt bátran lehet a klasszikus kor archaeologiájával foglalkozónak ajánlani. B. J.

Halm K. Ueber die Echtheit der Justus Lipsius zugeschriebenen Reden. Eine literarhistorische Untersuchung. München, 1882. 8-r. 37 l.

Halmnak utolsó műve, melyben kimutatja, hogy a «Justi Lipsii orationes VIII Jenae potissimum habitae, e tenebris erutae», (1607) cz. gyüjteményben foglalt negyedik beszéd, az Oratio de Concordia, mely 1573 julius 28-án tartatott Jenában, csakugyan Lipsius műve, melyet Lipsius csak azért tagadott meg később, mert a protestantismus érdekei vannak benne védve.

Mastarna oder Servius Tullius mit einer Einleitung über die Ausdehnung des Etruskerreiches von *V. Gardthausen.* Mit einer Tafel. Leipzig 1882. 48 lap.

Gardthausen ki akarja mutatni, hogy az Etruskok régi időben, a Kr. előtti VII. században a Brenner Pass-től egészen a Vesuviusig birták Itáliát, azután a Tarquiniusok dynastiájával foglalkozik behatóbban, kik-

nek családi sirboltját tudvalevőleg egy Tarquinius család sirboltjában Caere-ben vélték felismerni a tudósok. Claudius császárnak a lyoni bronztáblában ránk maradt beszédének azon passusát, hogy az etrusk hagyomány szerint Tulliust tulajdonképen Mastarnának hívták és hogy Caelius Vibenna fegyvertársa volt, össze akarja egyeztetni egy Vulciban kiásott régi képpel, melyben többek közt Mestrna feloldja Caile Vipina kötelékeit. Ezen kép segítségével a Tarquiniusok dynastiájának történetét következőképen reconstruálja Gardthausen: Mastarna-Servius természetes atyjától Tarquinius Priscustól a Mons Caeliuson egy megerősített tábort kapott lakhelyül, a honnan Caelius Vibenna katonáira támaszkodva a trón betöltésénél ő is hangoztathatta szavát. A jogos trónkövetelőt, féltestvérét Gnaeus Tarquiniust megölte, s maga lépett a trónra, melyen a suffrage universel által erősítette meg magát. Később, nem lévén gyermeke, legitim unokaöcscsét Tarquinius Superbust vejévé fogadta, hogy ily módon a család két ágának fusioját létesitse, de nem ért czélt; Tarquinius Superbus bosszút állott atyja meggyilkoltatásáért és megölte Serviust. Tarquinius Superbus véres tette, melyet a római traditió nem magyaráz meg eléggé, ez által némileg indokoltnak látszik.

Ezen theoriáját Gardthausen elég ügyesen támogatja ugyan, mindazonáltal a critica minden oldalról kimutatta állításainak tarthatatlanságát; puszta helynevekből és fali festményekből nem lehet történetet összeállítani.

Niese Bened., Die Entwicklung der Homerischen Poesie. Berlin, 1882. 7 márka.

Ezen érdekes műnek főczélja, kimutatni, hogy a Homerosi költemények a műköltészetnek, nem pedig a népköltészetnek termékei. Az, a ki az Iliast költötte, teremtette egyszersmind a trójai mondakört is, melynek eredeti részét az Ilias első éneke, *O* vége, *П* eleje, és a későbbi énekeknek a XXII-ikig egyes részei képezték. A többi későbbi toldalék, mely mind az Ilias azon alakjához volt illesztve, mely épen az illető korban közkézen forgott. Az Odysseának mostani alakja is telve van hozzátoldásokkal. Eredetileg a hajótörést szenvedett Odysseusnek a Phaiákoknál való megérkezésével kezdődött és Odysseus és Penelope ἀναγνώρισις-ével végződött; a bosszúállás nem volt előadva. A cyclikus költemények keletkezésének idejében azonban mindkét költemény már nagyjában oly alakkal birt, mint a hogy most ismerjük, ezt Niese is vallja, és úgy látszik csak ez fog Niese combinátióiból később is helyesnek elismertetni.

Volkslieder, schweizerische, mit Einleitung und Anmerkungen. Herausgegeben von Ludw. Tobler. Frauenfeld, 1882. 234 l.

Kitünő alapvető munka, mely a fontos történeti népdalokat is magában foglalja és jelesen magyarázza.

Welti H., Geschichte des Sonettes in der deutschen Dichtung. I. rész. München, 1882. 28 l. Tudori értekezés.

Az eddig megjelent első rész a sonett történetét Opitzig tárgyalja.

A «MAGYAR» NÉV EREDETE.

Nem rég jelent meg *Vámbéry* tanárnak *«A magyarok eredete»* cz. munkája, mely a napisajtóban és a nagy közönségnél egyaránt e minket kiválóan érintő kérdéshez méltó érdeklődést keltett. Időszerűnek tartom most, midőn *Vámbéry* úr említett munkájában a magyar *nép* eredetével együtt a *«magyar»* név jelentésének kérdését is felvetette, e tárgygyal bővebben foglalkozni, s az eddig erre vonatkozólag felállított véleményeket, a mennyiben róluk tudomásom van, közelebbről vizsgálni.

Tulajdonnevek megfejtése, milyen a *«magyar»* is, általában véve sokkal nehezebb, mint a nyelv szókincsének egyéb részei, a mennyiben a tulajdonnevek fogalmi köre sokkal szűkebb terjedelmű, s ha vannak esetek, hol az értelem első tekintetre világos a rokon nyelvek szókincsének felhasználása mellett, milyen, hogy egy példát említsek, a *«deutsch»* elnevezés, melyet a gót *Þiuda «volk»*, plur. *«heiden»*, továbbá szintén gót *Þiudisko «heidnisch»* azonnal megmagyaráz: legnagyobb részben az értelem nem ilyen könnyű szerrel hozható ki, s e tekintetben is elégnek tartom csupán egy példára, a *«german»* szóra hivatkozni, melyet az indogerman tudósok igen külömbözőleg elemeztek. Kétségtelen azomban, hogy a tulajdonnevek magyarázata is, mint a melyek eredetileg szintén értelmes szók voltak s értelmök csak idővel homályosodott el, nem zárható ki a nyelvkutatás köréből, s így helyén valónak találom, hogy a *«magyar»* név megfejtésével is, különösen nálunk többen foglalkoztak. Ha a *«magyar»* kérdés e történetét vizsgáljuk, a fokozott érdeklődés mellett, mely a külömböző időkben feléje irányúlt, szintén megtaláljuk a nehézséget, mely a komoly számba veendő magyarázóknak is elébe gördült.

E magyarázatok nem egyenlő értékűek, a mit természetesnek fogunk találni, ha meggondoljuk, mily nagy változásokon ment át

a magyar nyelvtudomány a múlt század végétől egész a jelenkorig.

Beregszászi Pál «Über die Ähnlichkeit der hungarischen Sprache mit der morgenländischen» (Leipzig, 1796) czímű munkája elején (3. l.) tárgyalja. Értelmezése szerént a szó vagy *«mogol»*-ra vezetendő vissza, vagy az arab *«modsir, mohadsir», emigrirter, ausgewanderter*-hez van köze. Kiemeli még e mellett azt is (4. l.) «dass *madsara* oder *madsarai* im Persischen: *fata, quidquid homini contingit, fortuna quaevis* bezeichne.» Különösnek találjuk első tekintetre is azt, hogy Beregszászi több lehetőséget is felállít a nélkül, hogy kiemelné, melyiket találja legalább jobbnak. Érdekes az is, hogy Beregszászit a történelmi felfogás befolyásolja, midőn a *«magyar»* nevet a *«mongol»*-lal magyarázni akarja, sőt egyéb körülményeket is, minő a magyarok kivándorlása, láthatólag figyelembe vesz; a történelmi felfogás külömben a később tárgyalandó magyarázók legtöbbjénél is szerepel, sőt egyedűli kiinduló alap. Fölösleges még azt is megemlíteni, hogy *Beregszászi* helytelen úton jár, midőn a *«magyar»* szót arabból és perzsából, tehát olyan nyelvekből akarja megfejteni, melyekhez a magyar nyelvnek semmi köze nincsen, de ugyanezt teszi *Beregszászi* könyvében más szavakkal is, s e tekintetben még jóval később tisztultak a nézetek.

Horváth István, kinek rendszere *«mindent a magyarból fejteni meg»* okvetlen maga után vonja, hogy nála a képzeletnek jusson a főszerep, *«Rajzolatok a Magyar Nemzet legrégibb történeteiből»* (Pest, 1825) czímű munkájában, hol a magyarokat a philisteusok, chananeusok s számtalan más néppel összeköttetésbe hozza, illetőleg bennök magyarokra ismer, magának a *«magyar»* szónak is *«mageresztő, magvető» (semen producens, agricola, georgius)* értelmet tulajdonít.

Kiss Bálint szentesi reform. predikátor, esperest és táblabiró *«Magyar Régiségek»* (Pesten 1839) cz. műve 4. lapján *«A nemzeti Magyar névről»* ír. Érdekesnek tartjuk egyes részeit arra, hogy szószerént idézzük, különösen azon helyet, hol az addig felállított véleményeket ismerteti és birálja, annyival inkább, mert itten több új véleménynek jövünk nyomára, melynek egyébként utánna járni és azokat felfedezni nem kis nehézséggel járna. «Különböző értelemmel vagynak erről hazai iróink. Némelyek ugyanis igy gondolkoznak: mivel ezen szónak értelme a mostani magyar beszédben

fel nem találtatik; tehát ezt valami más idegen nyelvből kölcsönözték régi eleink, vagy t. i. a zsidó nyelvből, minemüek ezek: *Magar*, mely *levetett*-et, *letaszított*-at jelent, — *Mazar*, mely azt teszi *törvényes ágyból származott gyermek; Magúr*, melynek értelme ez: *bujdosó*, idegen földön lakó; vagy az arab *Machar* szóból, mely *jobb részt választó*-t jelent, s egyez a görög *Makarios*-sal, mely annyit tesz, mint: *jó állapotban levő, boldog* [1]). — Egy költött név alatt nemzetünket kisebbíteni törekedő földink pedig ilyen czim alatt kiadott munkácskájában «*Sollen wir Magyaren werden?*» a 31-ik lapon azt állítja, hogy nemzetünk nevét a szlávoktól kölcsönözte, kiknél *Magora* hegyes tartományt jelent. De hogy a *Magyar* a maga nemzeti nevét idegen szóból kölcsönözte volna, az ő nemzeti előállása, s virágzó állapotra lett jutása után sok századok mulva, még pedig akkor is olyanból, mely néki semmi becsületére nem szolgál, ki hihetné azt?» Tovább pedig igy folytatja: «Nemzetünk történeteinek legrégibb esmeretes irója *Anonymus, Belae Regis notarius* Cap. 1. azt írja, hogy: «Scythiának legelső királya volt *Magog*, a Jafet fia és ez a nemzetség *Magog* királyról hivattatott *Mogernek*», de hogy ez az állítás hihető légyen, elsőben azt kellene megmutatni, hogy a *Magyarok* a tulajdonképeni *Scytha* nemzetből valók voltak és velök egy nyelven beszéltek, annakutánna, hogy az ő első királyuk *Magog* volt, s ha ettől kölcsönözték nevöket, miért nevezték magokat *Moger*eknek, miért nem inkább *Magog*áknak, mint Josephus után nevezi őket Horvát Ádám a *Magyar*jában. — Szinte ilyen alapon épült pesti profess. *Keresztúri József*-nek is a *magyar* név eredetéről való vélekedése, a ki «*de Hungarorum originibus*» írt dissertatiója 18-ik lapján azt mondja: hogy kölcsönözték ezt *Moager*től [2]) az uturguriak fejedelmétől I-ső Justinianus császár idejében és igy a Krisztus után 525. esztendő tájban, de ezen állítás is hitelességét elveszti ánnak meggondolása által, hogy minek előtte született *Moager* és uralkodott volna Justinianus császár, már sok századokkal elébb esmeretes volt a *Mad'jar* név. Nem is tehetni fel ezen maga felől sokat

---

[1]) Horváth István erre vonatkozólag jegyezte meg a «*Rajzolatok*»-ban, hogy «a görög szabadságszereteténél fogva a *boldogot Makar*nak mondotta» (17. l.).

[2]) A *Muager* nevet Vámbéry is említi *Theophanes* után (A magyarok eredete 199. l.) s a *Magyar* névhez sorozza.

tartó nemzetről, hogy magát egy idegen fejedelemtől, bárha az uralkodója lett légyen is, nevezte volna». A 7. §-ban pedig így ír: «Látván és el nem fogadván ezeket hazánk egyik jeles tudósa *Horvát István,* a Széchényi országos könyvtár mostani gondviselője, a *Magyarok* eredetéről munkásan összeszedett Rajzolatja 49. lapján azt írja, hogy a *Magyar* név, magyar eredetű szó, s annyit tesz, mint *mageresztő, semen producens, agricola,* helyesebbnek is tartja és ezen név értelmének kitalálására alkalmatosabbnak a palóczos *Magyer* nevet [1]) a *Magyar*-nál is; az *Aroter, Georgus, Gepida, Argivus, Agrianus, Campestris, Campanus* neveket a *Magyar* névvel egy értelműeknek állítja [2]). Igaz is, hogy a *Magyarok* eleitől fogva földmivelő, baromtartó, mezei emberek voltak (?!) s nevezhették őket a görögök *Aroter* és *Georgus*-oknak, a latinok *Agrianus*-oknak, *Campestris*-eknek, de hogy azért minden így nevezett nemzetek Magyarok lettek volna, vagy hogy a *Magyar* név értelme mind ezekkel egyezne, azt elfogadni nehéz; mert igy azt is lehetne állítani, hogy minden földmivelő vagy föld terméseiből élő népek *Magyarok* voltanak. Abban is igaza van hazánk nevezett tudósának, hogy ezen törzsökszó *mag* meg van a magyar nyelvben . . . Feltaláltatnak az *ar, er, or* törzsökszók is . . . De ha ezen két törzsök magyar szót teszszük nemzetünk eredeti neve alapjává, sok olyan kérdések tétethetnek előnkbe, melyekre meghatározott feleletet nem mondhatunk. Ilyek nevezetesen az itt következők: Vajjon a *mag* néven nemzetet kell-e érteni, vagy gabonamagot, vagy pedig prof. *Kerekes Ferencz* szerént magast, vagy magánost. Vajjon mért nevezték magokat a mi nemzetünkbeliek *mag*-nak. Továbbá kérdésbe lehetne azt tenni, hogy régi eleink mikor és miért ragasztották a *mag* név mellé az *ar* szótagot.» A mint látható, *Kiss,* bár maga is nem helyes szempontokból indúl ki, a mit korához mérve tőle várni sem lehet, de egy pár találó ellenvetést mégis tesz, a mit, mindig a korabeli viszonyokat tartva szem előtt, méltányolni lehet. De lássuk most, miként vélekedik maga. A mint mondja: «historiát nem ilyen sok kifogásokat szenvedő vélekedéseken, hanem hiteles irók nyomós előadásain és az ezekből folyó józan okoskodásokon s természeti következtetéseken kell alapítani s építeni», a mi elvnek igen szép, de magyarázatában

---

[1]) Horváth erről a *Rajzolatok* 46-ik lapján emlékezik.
[2]) ib. 7. l.

épen *Kiss* is vét ellene. Történetírókra hivatkozik, melyekből megtudja, hogy a médusok *Madaj*-tól származtak, más részt, hogy a médusokat régen általában *Ar*-oknak nevezték, s azután így szól: «Már ha Médiának két régi nevét, mely is ez: *Madaj* és *Ar* összeteszszük és a középső *a* betűt alig hallható schevává változtatjuk, a napkeleti nyelvek szokása szerént: éppen a mi nemzeti nevünk lesz belőle, mely is ez *Madjar* = *Magyar*» (10. l.). Kiss ennek alapján ír a régi *Madaj-ar* vagy *Magyar* nyelvről (13—72. l.), a régi *Madjarok* öltözeteiről és ezeknek neveiről s formáiról (102—120. l.) stb., azomban méltán tarthatjuk a két elnevezés összetételét erőszakosnak, s kérdhetjük, miért nem fordúl elő sehol a két elnevezés kapcsolatban első sorban a medoknál is.

Fejér György hasonlóképen egész könyvet írt a magyarok eredetéről (*Aborigines et Incunabula Magyarorum ac gentium Cognatarum populi Pontici, Pontus.* Disquisivit *Georgius Fejér*, Bibliothecarius Regius. Budae 1840). Az előbbi vélemények közül, melyek a *Magyar* szó viszonyára vonatkoznak, említi Rubequiusét «Tatari se Mongoles et Mogores appellari volunt» (24. l.), — *Pray*ét, ki *Deguignes* után a *Magyar* nevet a chinai *chi-ong-nu*, *hun*-nal hozza kapcsolatba, (28. l.). természetesen a hunt a magyarral egynek vevén, továbbá *Horváth István* és *Kiss Bálint* magyarázatait is, az utóbbira megjegyezvén «*laborem, inauspicate, agressus viribus suis superiorem. Ast Medos primitius Arios dictos fuisse, non Madaj-ar seu Magyar testis est Herodotus*» (29. l.). Véleménye szerént: «.. *Macrones, Macrisas, Machellonas intelligendos esse Magores, Magyaros, aborigines nostros*» (*Macrones-Magyari* 88. l.). Láthatólag Fejért azon csekély és esetleges hasonlatosság vezette félre, a mi a két szó között fenn áll; állítása szerént ezt még igazolnák a nyelv, szokások stb. közös volta.

Hunfalvy Pál régebben az akadémia egyik ülésén tartott a «*magyar*» szó jelentéséről felolvasást, mely a «*Magyar Nyelvészet*»-ben («*Mit jelent a magyar* szó?» I. k. 44. l.) jelent meg. *Abulgazi* egy helyéből indúl ki, melyben az *tiz vagy kilencz ujgur törzs*-ről tesz említést. Az «*ujgur*» szót Abulgazival egyetértően «*összeragadó, szövetséges*»nek magyarázza (ugyanigy *Vámbéry* is legújabban munkája 198. lapján) azon alapon, hogy *uj-* a törökben *ragad-* jelentésű. Abulgazi erre vonatkozó példái: *sut ujdi a tej megaludt, imanga ujdum ragaszkodtam az imámhoz,* mellé *Hunfalvy* hozzácsatolja még, mint idetartozót a török *jogurt aludt tej* szót is, mely-

ből a *jog* = *uj-* gyököt azonosnak állítja a nyelvtörténetbeli *moger* *mog*-jával, s mind e kitételeket azután *ujgur, jogur, moger* egyaránt nomen agentis török *ir, ur,* képzésűeknek gondolja. Érdekes a befejezés, melyet épen azért közlünk. Miután még több hasonló, jelesen török népnév megfejtésével próbálkozik meg, így végzi: «De elég annak megsejtetésére, hogy mit leszünk képesek megmagyarázni az összehasonlító nyelvtudomány segítségével. Addig is, míg én és mindnyájan erősebbek leszünk abban, ne feledjük, hogy a *«magyar»* talán *szövetségest* jelent.» Hunfalvy e nézete ellen első sorban az a kifogás emelhető, hogy a szó elején levő *m* hang a török *j* hanggal nem állítható egybe, de többi közt a szónak *moger* alakja, melyet Hunfalvy felvesz, *e*-jénél fogva is nem kevésbbé bizonyít ellene.

A *Czuczor* és *Fogarasi* által szerkesztett *«Magyar nyelv szótára»* *Beregszászi* és *Horváth* említett szófejtésein kívül még *Neumann Károly* magyarázatát is említi, mely szerént a *magyar* a. m. *baskir, baskar,* mely *Fischer*nek is nézete *(Hunfalvy: A vogul föld és nép* 11. l.), míg *Strahlenberg Abulgazi*val tart, a mennyiben «Abulgazi *ujgur*jait a hunokkal és magyarokkal egyezteti» (Vog. f. és n. 6. l). A Nagy-Szótár csak mellékesen jegyzi meg *Neumann* magyarázatának kapcsán, hogy «még közelebbi hangrokonságot találunk a *bochar* szóban», a mi épen úgy, mint a *baskir* hangtanilag a szóközépi *sk,* részint *ch* miatt sem egyeztethető, — de tényleg mégis *Horváth* István *«magereszto, magvető»* értelmezéséből indúl ki, melyhez mindjárt hozzáteszi, hogy ez «a szóelemzéssel ugyan nem ellenkezik, de *mager* más értelmet is elfoglal.» Ez az értelem, melyet a *«magerő, magereszto»*höz füz «fajeresztő, t. i. nép, mely mindegy magvát képezi több más, belőle származott népeknek, milyenek a kúnok, palóczok stb., kik raj gyanánt keltek ki a törzsnépből.» De e mellett a régies *«mag-eri»* a Nagy-Szótár értelmezése szerént egyúttal *magférfiak (Kernvolk)* ,minthogy szerénte az *eri* egyszersmind a. m. a magyar *here,* mely Sándor Istvánként a himgolyón kívűl a himállatot is jelenté, s e *«here»* megint egy a *férj* szóval, azaz *eri, erő, here, férj «rokonok»*, melyeket ezenkívűl latin *vir,* török *er* és más külömböző nyelvbeli hasonlóértelmű szókkal egybevet. Egy alábbi pontban (79. l.) *Neumann Károly «Die Völker des südlichen Russlands»* czímű művére hivatkozva, ki azt mondja, hogy «a megere népcsoport vagy már további időtől fogva a legkitünőbb, vagy későbben a fejedelmi csa-

lád nemzetsége lett, s azért az öszves népség *magyar* nevet vőn fel», — e helyből kiindulva a «*Kernvolk*» értelmezést megerősítve látja, sőt a név ilyen magyarázatából a *magyar nép* jellemvonásait is kimagyarázza. A Nagy-Szótár eszerént Horváthtal egy nyomon halad, etymologicus eljárása annyiban rokon ezével, hogy mindkettő egyként phantasticus, csakhogy lényegesen külömbözik tőle, a mennyiben a Nagy-Szótár magyarázatának a magyar nyelv körén belűl való szócsoportosítás az alapja, míg az ily úton nyert csoportot távolabbi körben mindennemű nyelvnek látszólag vagy csak némileg hasonló szavaival köti egybe. Helyesen jár el azomban, midőn a régibb *moger, mogeri, mager, mageri* alakokat figyelembe veszi, valamint az ellen sem lehet kifogást tenni, hogy a *magyer* (Katalin legenda) vagy *magyeri* hanghasonúlással lett *magyar* vagy *magyari;* ellenben a *moger*-t *g*-sen olvassa *(genge, gyenge)*, s nem veszi itten számba a régi nyelvemlékek helyesirását.

Hunfalvy «*A vogul föld és nép* czímű munkájában (346 l. Ak. Évk. XII. 1864) a *magyar* szó eredetére vonatkozólag új véleményt állított fel, melyet «*Magyarország ethnographiá*»jában is (403. l.) fentart. «Azt egyszer», mondja, «az *ujgur* szóval igyekezém megfejteni: de miután világosan látjuk, hogy a magyar nyelv nem a török nyelvcsoporthoz, hanem az ugorhoz tartozik, a népnevet sem lehet a török nyelvű népek neveivel megmagyarázni». Igy itten már a vogul *mu, mo, má, mä* (finn *maa) föld* és a vogul *kär kim, ember* (kicsinyítő képzővel *kärku, kärkve* és *käremkve* = *gyerek* és *gyermek)* összetételéből alakult *mo-kär, ma-kär (mo-ger, ma-ger)* «*föld ember*»-t lát benne. És folytatja: «Igy hijják magokat a finn és ugor nyelvű népek mai napig; az eszt nem is tudja más nevét, csak ezt; *maa mies* = a *föld embere;* a vogul ma igy nevezi magát: *ma-kum*, vagy *ma-gum*, vagy *mam-kum* = föld embere. Valamint most is a vogul az Elmkales-on[1]) a mythologicus embert, a *magum*-on pedig a mai embert érti: úgy *lehetett* a magyaroknál is, hogy az *ember* a mythologicus embert, a *mä-ger, ma-ger, mo-ger* pedig a történeti, a földet biró embert jelentette.» Hunfalvy e nézete ellen is, mely már nyelvészeti rendszeres bizonyításon alapszik, lehet felhozni egyet-mást, mi azt kétségessé teszi. Már *Edels-*

---

[1]) *Elmkales*, másként *elemχoles* = levegő-halandó, levegőbeli ember.

pacher Antal «Dentek és Magyarok. Magyar őstörténelmi vázlat.» (Budapest 1878) czímű kis füzetkéjében úgy nyilatkozik róla, hogy a *ma* föld «külömben találna, ha egyébként is be volna bizonyítva, hogy ezen alak a magyar nyelvben hajdan csakugyan megvolt», s a *ger*-re vonatkozólag constatalja, hogy a *kär* Budenz szerént nem felel meg a magyar *gyerek* és *gyermek* szóknak (a mennyiben *Budenz* a *gyermek* szót a vogul *ńaurem Kind* s ehhez járúlt diminitiv *k* képzővel magyarázza), s eszerént (9. l.) «látni való; hogy Hunfalvy fejtegetése sem állja ki a tűzprobát, a mint ennek már *Europaeus* (Nyelvt. Közl. 207. s k. l.) az ismert finn ethnolog is kifejezést adott.» — *Budenz* magyar-ugor összehasonlító szótárában említést tesz ugyan *Hunfalvy* magyarázatáról (az *«ember»* czikk alatt 782. l.), de a szóhasonlítások közé egyáltalában nem veszi fel. *Vámbéry «A magyarok eredeté»*-ben, hol a *magyar* név jelentésének kérdését is felveti (199. l.), mint a melynek *«származása és jelentése első rendű érdekkel bír»*, *Hunfalvy* magyarázatát is helytelennek nyilvánítja, mint minden oly etymologiai combinatiót, mely a *mager, moger g*-s olvasásán alapszik. — Mindenesetre tekintetbe veendő, hogy a régibb codexek a *gy*-t külön nem írták, mert nem volt rá a latin irásban megfelelő jegy, s épen ezért egyszerűen *g*-vel jelölték: ez kitetszik világos példákból, melyek ma is *gy*-vel fordúlnak elő úgy mint a *magyar* szó is, Vámbéry pl. felhozza Jerney után a *nag* = *nagy, garmat* = gyarmat szókat. E szerént a *gy*-s olvasás rectificalva van, s ha *g*-vel veszszük fel a szót, ki kell mutatnunk, hogy ez *gy*-be átmehetett. Lehetne még mellette bizonyítékokat felhozni, mert csakugyan ez épen *e* előtt elő szokott fordúlni pl. *gyenge* mellett van *genge*, s a latin *Egidius* a magyarban *Egyed*, de az a nehézség, hogy akkor meg a *kär* szóval nem hozható együvé, mert az csak a loszvai vogulban magashangú, ellenben a kondaiban *χar*, éjszaki osztjákban *χar, χor* (és nem *kar*, a mi eredeti *kär*-re mutatna), pedig a második szótag magashangja régibb codexekben következetesen többször fordúl elő. A jelentés is tulajdonképen *«mas, masculinus»*, s fel nem tehető, hogy a régi magyar nép csak himneműekből állott. Végre *«a föld embere»* elnevezés is az ugor népeknél nagyon sporadicus, csak az *esztre* szoritható úgyszólván, mert a vogulban csak másodrendű név a *ma-kum*, a rendes pedig *mansi*. Meg az *ember* sem *elm-kär* (vogul *elm* = finn *ilma* levegő) v. ö. erre nézve Budenz szótárában az *ember* czikket (781. l.), s így *Hunfalvy* mythologicus vonatkoztatása

is magától elesik. Elég ellenmondás arra, hogy *Hunfalvy* magyarázatát mi se fogadjuk el, bár *Edelspacher* ellenvetése, hogy a *ma* föld a magyarban ki nem mutatható, még elegendő akadályt nem képezne, mert a *ma* szónak ugorság szerte való előfordúlása okvetlenűl maga után vonja, hogy a szó bizonynyal a magyar nyelvben is egy időben megvolt.

Meg kell emlékeznünk itt *Lukácsi Kristóf «A Magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei»* czímű munkájáról, melyet már az ötvenes évek elején megírt, de csak 1870-ben jelent meg Kolozsvártt. *Lukácsi* csak a régibb véleményeket említi *Horváth Istvánét, Fejérét, Deguignesét, Kiss Bálintét.* Ezekre vonatkozólag mondja (II. k. 205 l.): «Különböző népneveket fogtak fel, melyek a *Magyar* névszóhoz hang és jelentésre némileg hasonlítottak, vagy a melyekben, néha erőltetett elemzés és magyarázat szerint ily nemű hasonlatosságot véltek létezni. Ezen eljárásnak több példáit találjuk *Horváth István* értekezésében» stb. Valamivel alább pedig: «Másképp nevezi magát maga nyelvén ma is a Magyar, s másképp neveztetik a szomszéd népektől, igy volt ez kétség kívűl Ázsiában is. Már ki mondja meg nekünk, miképp nevezte magát a *Magyar* Ázsiában maga nyelvén, ha nem ha a *Magyar* maga, vagy a Magyarral Ázsiában egykor együtt lakott, s vele különféle viszonyban állott szomszéd népek». *Lukácsi* művében csak ezen utóbbira terjesztette ki figyelmét, minthogy olyan időket tett tanulmánya tárgyává, mikor a *Magyar* név még egyáltalában sehol, az örmény iróknál sem fordúl elő, melyek kútfői után Lukácsi művét irta, — leszámítva azonban azt, hogy a nyelvészeti rész elavúlt, s hogy *Lukácsi* a húnok és a magyarok között különbséget nem tesz, azon anyag, mely e műben összehordva van, ma is használható.

Hátra van még a legutolsó és legújabb vélemény: a *Vámbéry* tanár szófejtése, melyet *«A magyarok eredete»*, czímű munkájában bocsátott közre. Érdemes orientalistánk a *magyar* szót törökből magyarázza, mely tulajdonnévnek, saját szavai szerént, «*török nyelvi jelleme kétségbe nem vonható és mi csak szóbeli jelentését hypothesis alakjában adjuk* (206. l.)». *Vámbéry Anonymus moger*, s a későbbi krónikások *mogor* szavát *magyar* helyett állónak veszi, s e tekintetben kivált az arab és általában keleti iróknál kivétel nélkül *madsar* alakját méltatja figyelmére, mint a melyek a magyar krónikáknál régibb kort tüntetnek fel. Azomban, úgy hiszszük, csak a *gy* megerősítésére szolgálnak, a mennyiben a megfelelő mássalhang-

zót *ds*-sen őrizték meg, míg a krónikák a *gy*-t is *g* jegygyel irták, — de a magánhangzókra vonatkozólag a magyar kútfők tanúságát mégis csak nyomósabbnak kell tekintenünk, illetőleg mindenáron számolnunk kell a *moger, mäger e* hangjával, mely hogy nem sajtóhiba, többszörös és külömböző helyen való előfordúlta mutatja. Már pedig e körülmény egymagában véve is minden olyan magyarázatnak, mely a szót nem összetétel útján keletkezettnek magyarázza, ellene mond, mert csak összetétel útján magyarázható a szóban a *hangzóilleszkedés* hiánya. *Vámbéry*, miután *Klaproth* nézetét, hogy *madsar* ó-tatár nyelven a. m. *kőből való*, azon okból, minthogy a szó ily jelentéssel egy ural-altaji nyelvben sem fordúl elő, elveti, — s *Klaproth* azon megjegyzését illetőleg is, hogy *madsar* egyes tatár szójárásban *nagy négykerekü kocsit* jelent, azon ellenvetést teszi, hogy ez a jelentés csak újabb keltű s valószínűleg a tatár hódítás eredménye, a mennyiben a tatárok Magyarországon e kocsikkal megismerkedtek, s azokat az ország nevéről nevezték el (204. l.): a *magyar* szót a maga részéről a nyelv legrégibb korszakában *majar* alakúnak veszi fel. Az ennek igazolásáúl felhozott példákat azomban: magyar *gyürű* = török *jüzük*, magyar *gyúr* = török *jour*, magyar *gyűlés* = török *jiiliš*, — török *jol* = kirgiz, nogaji tatár *žol* (azaz: *dsol*), *jir-žir* (hely), *jig-žig* (sir), úgy a magyar nyelven belűl a *jó—gyógy, gyón—javon, jön* s népies *gyön*-t már csak azért sem találjuk bizonyító erejűeknek, minthogy mind e példák csak a szókezdetre vonatkoznak, a mi nem mindig érvényes a szóközépen is. Van ugyan épen a törökségben szóközépi *j* is, melylyel szemben *ds, č* áll, de az ilyen *j* eredetibb *t*-re vezethető vissza pl. csagataj *ači, adsi* = *öregebb fitestvér, bátya* eredetre nézve egy csagataj *ajik*, oszmanli *ajî medve* szóval, melynek azomban már az ujgurban *ata* = *atya*, *atik* = *medve* áll ellenébe (*Vámbéry*: A török-tatár nyelvek etymologiai szótára 26. czikk) stb., de *Vámbéry* tanár magyarázatából a *majar*-ban levő *j*-nek, nem *t*-s, hanem *g*-s eredetibb alakja következik. Ugyanis *Vámbéry* úr a szó *ar* végében ugyancsak a török *ar*-t látja (úgy mint az *avar, bolgar, khazar, kabar*-ban is), mely a törökben a jelentő mód jelen idejének egyes számú 3-ik személye s egyszersmind melléknévi és főnévi képző gyanánt szerepel (*jazar* az iró, *gelir* a jövő), s a hátra levő *maj*-ban tőalakot gyanít, «mely egy ismeretes hangváltozás folytán *baj*-nak a mellékalakja, mely annyit jelent, mint *magas, hatalmas, fönséges, gazdag,*» s igy végzi: «az említett tulajdonnév,

melylyel, ha feltevésünk helyesnek bizonyúl, a török (tkp. *kazáni tatár) bajar fejedelem, hatalmas* azonos[1]) tehát így volna fordítandó: *uralkodó, hatalmas.*» De a szóban levő *baj-*, mint *Vámbéry* Et. szót. 204. czikkből kitetszik, előzőbb *bag* (ujgur *bajat* isten, csagatáj *bagat, bijat gazdag, magát jól biró)*, a mi phoneticai alapon egy *bat* gyökérrel össze sem állítható, úgy hogy már e miatt is a két szó egybetartozását el kell ejteni.

Ez a *magyar* kérdés története Beregszászitól és Horváth Istvántól kezdve Vámbéryig. Láthatólag a szót egészen más alapon kell megfejteni, mely mellett legalább az emezeknél fenforgó nehézségek kiküszöbölhętők legyenek. Ezen alap pedig nem lehet más, mint minden melléktekintet nélkűl a szó legrégibb nyelvtörténeti alakját keresni, s az igy nyert alakból hangtani úton az eredetit reconstruálni a magyar nyelv rokonsága segítségével, mely eljárás egyedűl vezethet helyes eredményre.

A *magyar* szó a latin okiratokban *Jerney «Magyar Nyelvkincsek»* szerént (88. l.): *Dentumoger* Bknj 4. 3. Turoczi 1, 1; *Moger, Mager* 1214; *Magor, Mogor* 1254; *Magar* 1300; *mogoriek* (Pozsonyi krónika) alakokkal fordúl elő. — A Gyöngyösi codexben: *magyary wraknak tyztwl mynd eloztad* 242. l. 9. s. | *otalmazoya magar nepeknek* 243. l. 7. s. || Szt. Domonkos codexben: *magerorzagban* 157. l. 4. s. | *magyer orzagban* 193. l. 2. s. alul || Érdy codexben: *az magyary wrakat* 240. l. 1. s. | *be magyarorzagba* ib. 28. s. | *az magyary wraknak* 89. l. 20. s. | *Magyary Andre kyralnak Leanya* 476. l. 1. s, de: *Nemeth Chazaar* 90. l. 35. s. | *az lengyel kyralnak kôwetyt* 242. l. 1. s. alul, 243. l. 1. s. fent és nem: *nemethy chazaar*, vagy *lengyely kyral* || Margitlegendában: *magery kyralnak leyanyanak gyenerevseges elete* 9. l. 25. s., de: *az cheh kyralnak* 12. l. 19. s. | *cheh kyral* 11. l. 28. s. stb. | — *kevldet volna nagy tyztes kevuetevket magery kyralhoz* 11. l. 29. s. | *magery kyralnak leyanya* 11. l. 18. s. | *mageroknak elsev kyralya* 16. l. 21. s. | *mager orzagnak* 16. l. 31. s. | *magyer orzagnak* 28. l. 16. s. | *az priorissa magery bela kyralnak* 32. l. 33. s. | *magyar orzagban* 43. l. 32. s. | *magyarorzagbely vrak* 61. l. 16. s. stb.

A mint a felhozott példák bizonyítják, az okiratok és régi

[1]) Az itt említett szó egyébként a kazáni tatárban orosz kölcsönszó; oroszban *bojar bojarin úr* (orosz *bolje mehr, bolšij* gross), és szláv nyelvekből átment a rumunba is, hol *bojar nemes ember*-t jelent.

codexek: *moger, mager, magery, mogori, magor, magar, mogor, magyer, magyary* és *magyar* alakokat tüntetnek fel, s hogy *magyer*-t, *mogyer*-t kell eredetibbnek tekinteni *mager, moger* helyett, azt már a fentebbiekben bizonyítgattuk. De a *magery* (azaz: *magyeri), magyary* sem *i* képzővel levő nomen possessivum *(ős: ősi, ház: házi)*, mert más népneveknél hasonló kapcsolatban egy esetben sem található, a mint az előbbi példák némelyike igazolja is. A *Pozsonyi krónika magyar* szava nem kevésbbé bizonyít e mellett, hol e hely fordúl elő: «*Qui quidem septem ob offensam hujusmodi mogoriek sunt vocati.*» *(Toldy: Chronicon Hungarorum Posoniense* Buda, 1852. 24. l. Lib. II, Cap. I. §, 12). *Toldy* ugyan azt jegyzi meg rá: «*Erronee, haud dubie pro mogorcak, id est magyarkák, seu parvi, viles, hungari*», de nincs ok, miért az eredeti irásmódot megváltoztatni kellene, mert épen a magashangú szóvég mutatja, hogy itt tulajdonképen *mogyeriek* alakból történt a kiindulás, s ez mond ellene annak is, hogy az *i*-t, mely külömben a *c*-hez a codexek irás módja szerént nagyon közel áll, ezzel felcseréljük annyival inkább, mert a szó ilyen alakban is par excellence gúnyos értelmű lehet. Ennél fogva ez esetben is bátran az eredeti irásmód mellett maradva, *mogeri*-t, vagy helyesebben *mogyeri (magyeri)*-t láthatunk, mely a szónak egyúttal legteljesebb nyelvtörténeti alakja.

A *magyar* szónak még eredetibb alakját kell ezek után a nyelvtörténeti úton nyert eredmény felhasználásával, a hasonlító hangtan segítségével helyre állítanunk. Tudvalevőleg a *gy* csak magyar fejlődés, s ennél fogva a magyar szóközépi *gy*-nek helyébe a szóközépen ennek megfelelő ugor hangalak illesztendő. Azomban magyar szóközépi *gy*-nek az ugor nyelvekben többféle hang is felel meg; a magyar szóközépi *gy* 1) = ugor *d*: *ügy*, **ügye*, wasser = ugor $v_i d_i$ [1]) MUSz. 590 | *fagy*- **fagyo*- = ugor $p_e d_e$ [2]) ‖ 2) = ugor *g*: *legy-int legy*- alapszava = ugor $l_i g_i$ MUSz. 691 és 707 — azon megszorítással, hogy az utánna következő hangzónak magas hangúnak kell lennie. *Budenz* ugyan a *gyógyúl, gyógyít gyógy*- alapszavát a *jog, jóg* változatának veszi, s a szóközépi *gy*-re vonatkozólag *gugyorod*: *gugorod*-, *egyenes*: *igenes* példákat hozza fel (MUSz.

---

[1]) $_e$ határozatlan színezetű magashangot.

[2]) $_i$ ugyanilyen mélyhangot jelöl.

147. l.): de minthogy az *egyenes*, mint később *Budenz* is felveszi, ugor *lg*-s alaknak felel meg: lapp *jalg* planus, æquus — ugor $j_a lg_a$ MUSz. 770. l., tehát más categoriába tartozik, — a *gugorod* pedig, melyhez a *gugg-* hocken ige is tartozik, finn *kykky-* guggni, észt *kükk* hockende stellung (lapp *čokkete-* leülni nem ide tartozik) MUSz. 63. szóknak felel meg, melyek e szerént magashangúak, sőt a magyar *gugg-*, finn *kykky* szavak e szók kettős szóközépi consonansai alapján, egyéb hasonló esetek számba vételével jórészt *ng*-s eredetibb alaphangnak felelnek meg; a *gyógy-* igét is nem egyszerűen *jog*-ból valónak veszszük, hanem $j_a m_a g_a$, $j_a mg_a$-t tekintjük eredetibb alakjának, melyből szintén nehézség nélkül magyarázható, annyival inkább, mert, a mint kitünik, egy példa sincsen, hol világosan kimutatható, hogy egyszerű *g*-ből rákövetkező mélyhang mellett a magyarban *gy* fejlődött volna a szóközépen. — Rendesen azomban a magyar *gy* az ugor alakban nem egyszerűen *d*-nek, talán itt is csak magashangú szókban, mert a **fagyo-*, *hagyo-* stb. igetöveknél a *gy* előállását rákövetkező consonanticus képzőelem bátran okozhatta, sem magashangú szavakban előforduló *g*-nek felel meg, hanem, mint az *egyenes*, *gyógy* és *gugyorod*-nál is felvettük, még egy előző alapnyelvbeli consonans is lappang benne. Eszerént magyar szóközépi *gy* 3) = ugor *d* és megelőző consonans, jelesen *n*, *g*: *nagy* = ugor $m_a nd_a$ | *egygy (egy)* = ugor εgd_a[1]) ‖ 4) = ugor *g* és megelőző consonans, jelesen *n*, *m*, *l*: *begy* = ugor $b_a ng_a$ | *gyógy- = ugor $j_a m_a g_a$, $j_a mg_a$ | jegy = ugor $j_a lg_a$ ‖ — Egyes esetekben az után, mint a magyar szóközépi *gy* megfelelője, e *g*-nek és *d*-nek elváltozott alakja lép fel, s igy 5) = ugor *j* és előző consonans, jelesen *l*: kigyó = finn *kaljame* | négy = ugor $n_a lj_a$ (finn: *neljä)* ‖ 6) = ugor *ž* (akár *š*, *č*, *s* is) és megelőző consonans, jelesen *n*: *agyar* = vogul *anžer* agyar MUSz. 720 l. | *húgy (*húgya)* = vogul *kuńš (kuš)*.

Az itt tárgyalt hangtani viszony alkalmazásával, az előbb nyelvtörténeti úton kifejtett *mogyeri* alak értelméhez csakugyan eljuthatunk, ha a hangzó illeszkedés hiánya miatt már előre is összetételnek vett szót *mogy* + *eri* részekre osztjuk. Vizsgáljuk mindenek előtt az utolsó részt. Ezen összetétel második részében ugyanis a kondai vogul *ari* viel, éjszaki vogul *äri* überflüssig; irtisi osztják *ar* viel, éjszaki osztják *ār* viel, reichlich, *ārat* anzahl, menge

[1]) ε ugyanaz, mi a szóközépen *ä*.

(*mur ārat* volksmenge) szót látjuk, melyben a magas hangú szóalak az eredetibb (= ugor εr_i), a mint a magyar *erdő* is mutatja, mely *Budenz* szerént ugyancsak ide tartozik, s *ere-* igetőből frequentativ *d*-vel van továbbképezve (MÜSz. 793.) Ez *eri* (εr_i) e szerént, mint az *ārat* megerősíti, *menge* értelmű, s mint ilyen, népelnevezésre alkalmas. *Strahlenberg* tudósítása szerént: «a *Viatka fejedelemségben lakó votjátok ari ... névvel nevezik magokat*» (Vogul föld és nép 4. l.), *Klaproth*nál is előfordúl az *ar*, mint a *votják*ok neve (ib. 72. l.), a miből látható, hogy ugyanezen szó (*ari* = εr_i) egymagában is tényleg egy ugor nép neve gyanánt szerepel, melynek nyelve a magyaréhoz igen közel áll, *Budenz* osztályozása szerént [1]) épen úgy, mint a magyar nyelv, az éjszaki ugor nyelvághoz tartozik, s azon belül is a magyar nyelvvel együtt egy még szorosabb csoportot alkot.

Mi most a hátralevő **mogy?* Helyes értelmet nyerünk egyaránt, ha a *gy* helyébe a fentebb ismertetett hangtörvény 3-ik és 6-ik esetében előforduló *nd*, vagy *nš* hangokat teszszük, minek végre hajtásával *mond* ($*m_\varepsilon nd_\varepsilon$), vagy *monš* alakokat nyerünk. Melyik lehet azomban még közelebbről e két alak közűl az, mely a *magyar* szó alapjáúl szolgálhatott? A $*m_\varepsilon nd_\varepsilon$-val (votják: *mod* herr, oberer, *modes* vornehm, — lapp *modde* multus, plures MÜSz. 389) ugyan *nagy sokaság*, grosse menge értelem jönne ki, de épen a *nagy* szó, mely a $*m_i nd_\varepsilon$-nak magyar megfelelője, gyaníttatja, hogy azon esetben, ha ez volna a szónak egyik része, jogosabban *n*-es szólkezdetet várhatnánk. Ezen kívűl, mint negativ bizonyíték szól ellene a másik alak, mely maga is népnév és pedig épen a voguloknak, kik Hunfalvy s a finn-ugor nyelvészek szerént legközelebbi nyelvrokonaink, fajneve: *manši, mansi, manči* (Vogul föld és nép 76), a mennyiben a *monš* közvetlenűl e szóra útal bennünket. Ez utóbbi szónak a *magyar* szóval levő egybetartozását a következőkben több oldalról is fogjuk igazolni. Mindenek előtt megjegyezzük, hogy ez irányban már maga *Reguly* is gondolt a *magyar* név megfejtésére, 1841-ben a magyar Akademiához intézett levelében irja: «*minthogy a vogul magát mansi-nak nevezi: talán igy a magyar név erede*tére is juthatunk.» (Vogul föld és nép 47. és 257. l.)

De hogyan van az, lehetséges-e hogy két külön nemzetnek egy eredetre vissza menő elnevezése legyen? Hasonló példák,

---

[1]) «*Über die Verzweigung der ugrischen Sprachen*» Göttingen.

hogy közös név alatt két rokonnép összefoglalva értetik, épen a magyar nyelv szorosabb rokonsági körén belül kinálkoznak. *Klaproth* szerént: «*a vogulok magokat és az osztjákokat mánszi, vagy manskum* (Hunfalvynál: *mansikum, manšikum)* 75. l.)... *névvel illetik*» (Vogul föld és nép 17. l.); *Ahlquist* is tanúskodik róla, hogy: «a berezovi kerületben *mind a vogult, mind az osztjákot osztják-nak nevezik*» (Vogul föld és nép 71. l.).

Már *Hunfalvy* is (Vogul föld és nép 346. l.), mint fentebb említettük, az ugor nyelvű népek észjárását is figyelembe veendőnek tartja a *magyar* név megfejtésénél: azomban ezen *észjárás*, jelesen a magyarhoz legközelebb álló ugor nyelvű népeké, *egész következetesen és kizárólag* az általunk felállított magyarázat helyessége mellett szól. Maga a *mansi, manši, manči* név, *Hunfalvy* magyarázata szerént (Vogul föld és nép 76. l.), a *Man* folyótól származik, milyen kettő van a vogul földön: az *Oľisman-ja* (az orosz *Ilics)* és a *Tajtman-ja*. E folyónevekben a *ja* = viz vogul nyelven, s több más folyó névben is előfordúl: *Aun-ja, Luops-ja, Mansi-hum-ja* (oroszúl *Pocserem), Motju-ja*; vannak ilyenek a zürjén földön is: *Un-ja, Pecser-ja* (innen az orosz *Pecsora)*, melyekre nézve megjegyezhetjük, hogy a zürjénben a *viz* nem *ja*, hanem *va;* továbbá az osztják földön: *Sin-ja* stb. (Vogul föld és nép 74. l.); — a vogulban az említetteken kivűl még: *Suker-ja, Saku-ja, Taps-ja* stb. (Vogul föld és nép 75. l.). De *folyónevekről* nevezik magukat: az *osztják* = *as-jah*, a *votják* neve: *ud-murt*, a *zürjéné; komi mort, komi jas* és *komi vojtir*, továbbá a zürjének magukat és a votjákot *ug-murt*-nak is nevezik: ezen elnevezésekben pedig az *As* (= *Ob), Ud* (= *Vot, Vjat-ka), Komi* (= *Káma), Ug* (= *Jug)* folyónevek, a *jah* (Vog. föld és n. 8. l.) osztjákúl = nép, *murt* votjákúl, *mort* zürjénűl = ember, *jas*, vagy *jöz* zürjénűl = nép, s a *vojtir* ugyanazt jelenti (Vogul föld és n. 72., 73. s követk. lapok). — *Hunfalvy* a *mansi* stb. *si, ši či*-jének jelentését is nyomozza (76. l), s ez alkalommal a vogul mondában előforduló *uro-si, uro-či* szót (*ur* = erdő) *erdei nép*nek forditja, melynek nem egészen pontos volta kitetszik mindjárt az utánna tett textusból: *puning šempe uro-si* (vagy: *uro či) äkit nějles* = a *szőrös szemű erdei öreg látszék meg*» (oroszúl *lešak* = erdei öreggel van az *uro-či* fordítva V. f. és n. 217. l. X.). Ilyen szó még, melyben a *či* előfordúl: *uť či (ujt = viz)*, melyet *Hunfalvy* is a felhozott példában: «*kěr majlpe sāt ut-či*» így fordít: «*vas mellű hét vizi ember*» (v. ö. ib. 155. l. 7. sor és 138.

lap 8. és 9. sor). Ennél fogva a *mansi, manči* nem *«annyi mint a Man embere, népe»*, hanem csak egyszerűen = *Man ember* és a benne rejlő *či* megfelel érték szerént az *as-jah, ud-murt, komi mort, komi jas, komi vojtir, ug murt* népnevek *jah, murt, mort, jas, vojtir* szavainak.

Igazolnunk kell most, miért járult a *magyar* szóban a *manši*-hoz még az *eri* = *menge* szó, mikor az magában véve is megadja a kellő értelmet, minél fogva az *eri* szónak egészen fölös szerepe jut. Megmagyarázható pedig ez, mint csaknem minden *tautologicus* kifejezés, milyenek pedig bármely nyelvben önálló szóknál úgy, mint képzésekben igen nagy számmal fordúlnak elő, az egyik ugyanazt jelentő szó elhomályosodásából, minél fogva annak ismételt kifejezése szükségessé válik, s ha mai napság még azonfelül külön szóban is kifejezzük azt, a mi már tulajdonképen a *magyar* szó végső részében ki van fejezve, ez onnan van, mert ma már teljességgel nem tudunk számot adni róla, értelme már kiveszett egészen tudatunkból. Az értelem elhomályosodását előmozdithatta eképen mind két esetben az, hogy 1) a *ši*, mely a vogulban is már csak a mondai nyelvben kevés példában fordúl elő, mint külön álló szó a magyar nyelvből is kiveszett, a mi maga után vonta azt, hogy külön értelme is megszünt; ugyanez történt később 2) az *eri* szóval is, mely ilyen alakban és kapcsolatban egyébként megszűnt szerepelni, és végre az emlitett körülmények maguk után vonták a szó *teljes összeolvadását,* melynek összetett voltára még a nyelvtörténeti korba eső *mogyeri* alak emlékeztetett, míg végre az assimilatió hatása alatt ma már csak kizárólag *magyar* hallható. Körülbelül ugyanilyenforma történt a voguloknál is azon külömbséggel, hogy ott megvan és rendes használatú a *mansi,* mellette ott van azomban, mint állandóan használt népnév (lásd fentebb és Vogul föld és nép 17. és 75. l.) *manskum, mansikum, manšikum*; de számba veendő itten épen az, mi a *magyar* szóban az *eri*-re vonatkozólag nem áll, hogy a vogulban a *kum* külön is megmaradt = *ember* (tehát ugyanazt jelenti, mint a mi *ši*-nek eredeti jelentése). Egyes nyomok arra nézve, hogy a *kum* a *mansikum*-ban is szorosabb viszonyba lépett a *mansi*-val: a Pocserem vogul neve *Mansihum-ja* (Vogul föld és nép 74. lap és fentebb) = *Mansihum* viz, hol a *hum* = *kum,* mely *h* mélyhangú szókban *k*-ból szokott fejlődni, az úgynevezett gutturalis *h,* mint pl. hág kondai vogul *χang,* szóban is, melynek még a vogulban *kang* alak is felel meg, — és más-

részt *Klaproth* szerént a vogulok a törököket általában csak *nyürma kum*-nak, a szamojedeket *jorgan* mellett *jorran-kum*-nak is nevezik (Vogul föld és nép 17. l.).

Végső eredmény gyanánt kimondhatjuk, hogy a *magyar* szó hihetőleg *manši*+*eri* összevonásából jött létre, s e szerént jelentése sem más, mint: *Mansi, Man melléki nép.*

Budapest, 1882. okt. 16-án. PATRUBÁNY LUKÁCS.

SZTÁRAI MIHÁLY ÉLETE ÉS MŰVEI.

II.

(Vége.)

Sztárainak mint egész élete, úgy írói pályája is elválhatatlanúl össze van forrva a magyar reformatió történetével. Mint írót, mint költőt ugyanazon eszmék lelkesítették, melyeknek a szószéken is buzgó hirdetője s mindhalálig fáradhatatlan harczosa volt; írói munkássága nem egyéb, mint a reformatió elveinek terjesztése az irodalomban s az irodalom által; és a hatás, melyet a közönségre gyakorolt, más tényezőkkel egyesülve, a kezdődő magyar nemzeti irodalom fejlesztését és a protestantismus megszilárdítását eredményezte.

Igen nagy azoknak száma, kik nálunk e korban vele egy irányban működtek. Mindnyájan a hitújítás bajnokai s az irodalom, melyet teremtettek, egyenesen a reformatió szülötte. Írói szellemök nagyrészt a vallásos buzgalomból táplálkozván, minden alkotásukon protestans szín tündököl, minden sorukból a protestantismus szelleme tör ki. Még ha akarják vala is, semmi módon sem tudják megakadályozni, hogy vallásos érzelmeik, hit- és erkölcstani nézeteik be ne szivárogjanak műveikbe. De nem is volt szándékuk ezt megakadályozni, mert hiszen ők mint írók is a hitújítás szolgálatában állottak s írói munkásságuk csak egyik eszköze volt az új vallásos eszmék terjesztésének. S erről nem feledkeztek meg soha; bármely műnemben vagy fajban dolgoztak is, kettős czéljokat, a tisztán művészetit és főleg a vallási, mondhatnók reformátori czélt szem elől nem tévesztették soha.

E vallásos irány adja magyarázatát annak, miért foglal nálok a vallásos, dogmaticus elem oly nagy tért s miért van az, hogy saját hit- és erkölcstani elveiket, sőt felekezeti vitáikat is bevitték

a költészetbe, annyira, hogy egyik-másik «költői» munkájok nem egyéb, mint valamely száraz vallásos igazságnak, dogmának még szárazabb fejtegetése.

De munkásságukat kevésre becsülni még sem szabad: irodalmunk és költészetünk egyaránt sokat köszön nekik minden fogyatkozásaik mellett is. Már maga fáradhatatlan munkásságuk, önzetlen lelkesedésök is kiváló tiszteletet érdemel; s még nagyobb elismerés illeti őket tisztán irodalomtörténeti szempontból. Hogy irodalmunk a barátok szűk czellájából kilépett, az élettel szoros kapcsolatba jött s előhirnöke és terjesztője lett az új eszméknek, melyek más irányt adtak az emberiség történelmének; hogy keletkezett irodalom, mely a szellemi világ örök törvényei szerint ellenkezést, küzdést s ez által életet, haladást szült, — mindezt nagyrészt az egyszerű prot. papok és iskolamesterek eszközölték s ezen érdemök bőven elegendő arra, hogy alkotásaikat több figyelemre méltassuk, mint a mennyit tisztán művészeti szempontból érdemelnének.

E költők sorában Sztárait nemcsak idő, de érdem szerint is az első helyek egyike illeti meg. Nem lehet ugyan mondani, hogy messze kimagaslik társai közül, mert költői tehetségben alig haladja meg a középszerűeket s magasabban járó gondolatokat, mély érzelmeket vagy a közönségestől elütő felfogást sem találunk nála: de érdeme az, hogy az első úttörők közt volt, példájával nagy mértekben hatott társaira, s buzgalomban, tevékenységben felülmulta mindnyájokat. Azon vonások, melyek XVI. századbeli énekköltészetünket jellemzik, nagyrészt Sztáraira vihetők vissza; kik reformator-társai közül szintén működtek az énekköltészet terén, igen sokban az ő nyomdokain indultak el. Vannak a későbbiek közt, kik őt egyben-másban túlhaladták; de viszont Sztárai énekeiben is van valami, a miben nem versenyezhet vele egyik társa sem: s ez a dallamosság. De páratlanúl áll költőnk sokoldalúság tekintetében is: az egész századon keresztül ő az egyetlen, ki a költészetnek mindhárom nemében munkálkodott s az ének- és drámaköltészet terén épen a legelső volt.

Vizsgáljuk munkásságát költészeti nemek szerint.

Adatainkból, melyek reformatori fellépéséről szólanak, világosan látjuk, hogy legelső költői kisérletei a lyrai költészet körébe esnek: legelsőben vallásos énekek szerzésével s Szent Dávid zsoltárainak átdolgozásával próbálkozott meg; azután tért át az elbeszélő és drámai költészetre.

A XVI. század vallásos lyrája kizárólag prot. kezekben volt. Az új egyháznak, mihelyt megalakúlt, énekekre levén szüksége, buzgó reformatoraink igyekeztek e hiányt pótolni. Így indúlt meg az énekköltés, mely egy századon keresztül foglalkoztatá a kiválóbb szellemeket s a társadalom minden osztályában, sőt a nőnemben is talált mívelőkre, jeléül annak, hogy az énekszerzők mélyen érzett hiányt iparkodtak pótolni. Természetes, hogy nem mindnyájan egyugyanazon forrásból merítettek. Egyik a régi latin hymnusokat fordította le, alkalmazva természetesen az új hit elveihez; másik Luther énekeit ültette át; ez eredeti kisérletekkel lépett föl, amaz Szent Dávid zsoltáraihoz készített paraphrasisokat. De bármelyik forrásból merítettek is, az idegen tartalmat annyira áthasonították, hogy énekeik — mint egyazon iskola termékei — azonos jellemvonásokat tüntetnek fel.

Mindnyájoknál uralkodó az a kissé árnyalt szín, az a komoly, majdnem komor hang, mely természetesen foly dogmáikból s mely mellett a kedély néha hidegen marad. Mindnyájan az ó-szövetség költőjét, Szent Dávidot igyekeznek utánozni, kinek fölfogása és hangulata sok tekintetben megegyezett az övékkel s kinek zsoltáraiban nemcsak a vallásos érzelem, hanem a hazafias keserv is megtalálta a maga hangját.

Mint középkori hymnusainkban, úgy prot. énekszerzőinknél is a vallásos érzés honfiúi fájdalommal összeolvadva jelen meg; s néha meg-megcsendül énekeikben Jeremiás keserve is. Nemcsak a hitetlenséget, a régi rosszban való megrögzöttséget, hanem egyszersmind a nemzet sülyedését, az ország feldarabolását is siratják s ezt amazzal kapcsolatba hozzák. A törököket Isten ostorának s a sok súlyos csapást a hitetlenség, az igaz hittől való vonakodás büntetésének tartják s esdve, kérve, sőt Mózes átkával fenyegetve igyekeznek a nemzetet a vallásos és politikai egység útjára téríteni.

Ez XVI. századbeli lyránk hangja egészben véve. Szigorú felekezeti szellem nyilatkozik benne; de őszinte hazafias érzés s mély vallásos hit párosúl vele.

E lyrának egyik legkiválóbb képviselője épen a mi Sztáraink. Énekei prot. lyránk legelső termékei közé tartoznak s oly kedveltségben részesültek, hogy másfél századon keresztül folytonos használatban voltak, Szenczi Molnár Albert zsoltárai mellett is. Számuk — tudtommal — 21-re rúg; egytől-egyig közönséges templomi

használatra rendelt énekek; legnagyobb részt Szent Dávid zsoltárainak paraphrasisai.[1])

Sztárai énekeiben a vallásos elem a túlnyomó. Isten dicsőítése, iránta való mély hála s irgalmában való végtelen bizalom, — ezek azon húrok, melyeken költőnk játszik. Hazafias fájdalma az énekekben csupán egyszer tör ki:

Hatalmaddal tarts meg minket, Úr Isten,
Őrizz meg e kegyetlen nemzet ellen;
Hogy örökké kik lészünk igaz hitben,
Megmaradjunk a te ismeretedben.

A hitetlen és kegyetlen pogányok
Mi környülünk járnak, mint oroszlánok,

[1]) Ezen énekek a jelen század elejéig (1806.) folytonosan közhasználatban levén, bármely ref. énekgyüjteményben megtalálhatók. Én *Bornemisza Peter* énekes könyvét (Detrekő vára. 1582.), *Gönczy György* zsoltárait (Várad 1654.) és az 1675-ki *lőcsei* gyüjteményt használtam, figyelembe véve Bod Péter [Magyar Athénás. (Szeben). 1766. 283. l.] és Ember Pál [i. m. p. 736–744.] ide vonatkozó adatait is. — Ezek alapján közlöm Sztárai énekeinek jegyzékét.

Eredetiek:

1. Adventi ének. («*Mi atyánk atya Isten*») Gönczy é. k. 154. l.
2. Karácsoni. («*Minden embereknek mi örömet mondunk.*») Lőcsei é. k.79. l.
3. Karácsoni. («*Semmiből teremté az Ur Isten az embert.*») Lőcsei é. k. 206 l. Teljesebben az akadémiai könyvtár egyik kéziratban levő énekes gyüjteményében 347 l.
4. A poenitentiáról és hitről. («*Mennyi sokat szól az Isten embernek.*») Bornemisza é. k. 45 lev.
5. Hálaadó. («*Hálaadásunkban rólad emlékezünk, kegyelmes Istenünk.*») U. o. 60. l.

Zsoltárok:

1. «*Megnyomorodván ellenségitől sz. Dávid prophéta.*» X. zsolt.
2. «*Szabadits meg és tarts meg Uram Isten.*» XII. zsolt.
3. «*Sokan vagynak most olyatén emberek.*» XV. zsolt.
4. «*Szent Dávid Prophéta éneklő könyvének huszonharmad részében.*» XXIII. zsolt.
5. «*Mikor Dávid vala keserüségben.*» XXVI. zs.
6. «*Mostan hozzád felkiáltok, felséges Ur Isten.*» XXVIII. zs.
7. «*Szent Dávid Prophéta az Istennek nagy hatalmát látván.*» XXIX. zs.
8. «*Sok emberek vagynak e széles világon.*» XXXII. zs.
9. «*Mindenkoron áldom az én Uramat.*» XXXIV. zs.
10. «*Sok nyilván való bizonyságokkal.*» XXXVI. zs.
11. «*Megnyomorult szegény keresztyén ember.*» XXXVII. zs.
12. «*Meghallgassad az én imádságomat.*» LXIV. zs.
13. «*Sok jótéteményén nagyon csudálkozván.*» LXV. zs.
14. «*Sok inségünkben hozzád kiáltunk, felséges Ur Isten.*» LXXIV. zs.
15. «*Mely igen jó az Ur Istent dicsérni.*» XCII. zs.
16. «*Mikor Szent Dávid kegyetleneknek gonoszságát látá.*» XCIV. zs.

Az egyházi fejedelmek gonoszok,
Azért győznek a hitetlen pogányok. (XII. zsolt.)

Egyéb esetekben ha szól is saját kora viszonyairól, legfölebb a hitetlenségért róvja meg kortársait; pl. a XV. zsoltár elején:

Sokan vagynak most olyatén emberek,
Kik azt vélik, hogy ők jó keresztyének,
Noha feslett és nem jámbor életek;
Sőt mindenben Krisztussal ellenkeznek.

vagy a XXXII.-ben:

Sok emberek vagynak e széles világon, kik tévelygésben vagynak,
Az Ur Isten előtt az ő érdemökben igazulni akarnak:
Mert az idvességről és a boldogságról lám ők semmit nem tudnak,
Evangyeliomnak azért helyt nem adnak, sőt ellene állanak.

Ezek egyszersmind aránylag a legpolemikusabb helyek összes énekeiben. Úgy látszik, költőnk magasabb szempontból fogta fel énekszerzői feladatát, mintsem a polemizáló szinvonalra le akart volna szállani. Megmarad bizonyos emelkedett, méltóságos hangulatban; a felekezeti szenvedély egy perczre sem ragadja el. Vallásos türelmetlenségnek nyoma sincs énekeiben. De annál gyakrabban közbeszövi felekezete dogmáit, a nélkül azonban, hogy ezek egészen elnyomnák a lyrai elemet.

Énekeinek túlnyomó része — mint említém — Szent Dávid zsoltárai után készült s csupán öt eredeti van köztök. Ezen eredeti darabok nem nagy költői tehetségre vallanak ugyan; de néha elég szépen, elég bensőséggel fejezik ki a szív áradazó érzelmeit s jól eltalálják az őszinte vallásos hit és bizalom hangját. Ilyen mindenekelőtt *Adventi éneke;* [1]) egyszerű, könnyed menetű rövid kis ének, mely bár nem emelkedik ódai magaslatra, bizonyos kellem nem vitatható el tőle. Gondolatai egyszerűek, világosak, belső formája bevégzett egészet mutat; nyelve folyékony s versalakja épen hozzáillő: rövid, erős rhythmusú sorok, melyek igen élénkítik a gondolatok menetét s hangulatot tudnak kelteni.

Forma tekintetében nem, — de tartalomra közel áll ehhez *hálaadó éneke,*[2]) mely ép gondolatai, tiszta lyrai formája s nemes

---

[1]) *Gönczi György* zsoltára. N. Várad. 1654. 154 l.
[2]) *Bornemisza.* 60. l.

egyszerűsége által tünik ki. Kevésbé sikerült a *poenitentiáról és hitről* írt éneke, mely sem tartalom, sem alak tekintetében nem versenyezhet az előbbiekkel. Versformája jól van ugyan választva, de rhythmusa többhelyt megromlik; tartalma sem költői, inkább csak versekben szedett vallásos elmélkedés. Még kevesebb jót találúnk *vizkereszti énekében*.

A zsoltárok átdolgozásában költőnk általában több szerencsével járt el. Zsoltárai (számszerint 16) a mint egyiknél-másiknál a föléje írt latin kezdősor is mutatja, latin átdolgozás után készültek. Zsoltárai első versszakában — néha a második, sőt harmadikban is — futólagosan vázolni igyekszik az ó-szövetségi költő lelki állapotát, hangulatát, melyből az illető zsoltár fakadt; végül, az utolsó versszakban pedig a zsoltár sorszámát mondja meg. Ez tisztán az ő találmánya, az ő manière-je; de csakhamar általános divattá lett nemcsak énekszerzőinknél, hanem — némi módosítással — epicusainknál is.

E szokást Sztárai — egy kivétellel — épen oly pontosan megtartja, mint azt, hogy a versfejekbe nevét befoglalja, a mi azonban nem az ő találmánya, mert szokásban volt már előbb is.

Az átdolgozásban nagy szabadságot vesz magának. Mint összes zsoltárszerzőink, úgy ő sem ragaszkodik a latin szöveg betüihez; nem fordít, hanem paraphrasisokat készít. Nem tartalmat, hanem csupán eszmét, hangulatot merít az előtte levő szövegből; az érzelemhez, az eszméhez a ruhát, a szót saját szivéből veszi. Zsoltáraiban nem az ó-szövetség dalnoka, nem a zsidók koronás költője szól hozzánk, hanem a keresztyén hit egyik szolgája, a prot. vallás egyik bajnoka s a megalázott Magyarország egyik gyermeke. S épen ezért szavait annál inkább megértették, vallásos felhevüléseit s hazafiúi keservét annál mélyebben átérezték nemcsak kortársai, hanem a következő nemzedékek is.

Az eredeti szöveg ilymérvű átöltöztetése, a zsidó zsoltárok átültetése a keresztyén világba szembeszökő anachronismusokat idézett elő. Néhol a zsidó vonatkozású helyeket a Krisztusra s a keresztyénségre vonatkoztatja; pl.

Az ő szent Fiában szomoru lelkemet csak egyedül biztatja,
Méltatlanságomban az ő szent Fiáért irgalmasságát nyujtja.
XXIII. zsolt.

másszor a szent háromság magasztalásával végzi énekét; pl.

Légyen örök hála az atyának és az ő Fiának,
És a vigasztaló és tápláló Szent Lélek Istennek
Ki oltalmazója táplálója a keresztyéneknek.
XXIX. zsolt.

S általában anachronismus maga a felfogás, a szellem, mely határozottan Calvin tanaira vihető vissza. A kezdő és végső sorokban pedig — miként Révész megjegyzi [1]) — néha valótlan dolgot állít, Sz. Dávidnak tulajdonítván olyan énekeket, melyeket ő teljességgel nem irhatott. De megrovás ezért nem illetheti költőnket. A kor összetévesztése s a történeti igazság mellőzése nem rontja meg az illusiót, sőt növeli ez énekek hatását; s különben is az ő korában ki gondolt volna e tekintetben anachronismusra?

Zsoltárai közt legsikerültebb a XXIII., mely érdem szerint mindjárt *adventi éneke* után következik. Az Isten iránti feltétlen bizalmat igen szép bibliai képekben s őszinte hangon fejezi ki. Ez ének egyszersmind érdekes illustratiója annak, mily szabadon járt el költőnk a zsoltárok átdolgozásában. A XXIII. zsoltár Sz. Dávid szövege szerint csak hat versszakból áll; Szenczi Molnár Albert átdolgozásában még rövidebb; ellenben Sztárai tetemesen kibővíti s hosszúra nyujtja. Új eszméket, új fordulatokat nem találunk ugyan nála sem; de az érzelmeket részletesen rajzolja s hálája nyilatkozataiban áradozóvá lesz; úgyhogy az eredeti szöveg csak magva az ő átdolgozásának. Általában ő is szereti hosszúra nyujtani énekeit. Az a pongyola hosszadalmasság, mely e korbeli énekszerzőinknek közös hibája s mely elhamarkodott munkájoknak természetes következménye, hibája Sztárainak is.

Meglepően tanuskodik erről a XXIII. zsoltár is. A XXVIII-ik e tekintetben nem eshetik kifogás alá s egészben véve szintén sikerültnek mondható. Alantabb áll ennél a XXXIV-ik: kifejezései nagyon színtelenek, gondolatai száraz prédikáczióba illők s pongyolán, közönséges beszélgető modorban vannak előadva és — a mi legfőbb hibája — ez is kelleténél sokkal hosszabb. E lomha terjengés legnagyobb fokát éri el a XXXVII. zsoltárban, mely 32 versszakon keresztül variálja ez alapeszmét:

A gonoszok Istentől megrontatnak,
Az igazak pediglen megtartatnak.

[1]) *A magyarországi ref. egyház közönséges énekes könyvéről.* Debreczen. 1866. 20 l

Merő ellentéte ennek a LXXIV. zsoltár, melyben költőnk lehető velős rövidségre, eszméi tömörítésére törekszik, a mi szépen sikerül is. E zsoltár Sztárai énekszerzői methodusának másik jellemző vonásait tünteti fel: azt a merészséget, melyet az eredeti szöveg mellőzésében tanusít. Csupán az alaphangot, a hangulatot veszi át; a gondolatokat és érzelmeket egészen saját belvilágából meríti.

Többi zsoltárai a legutolsó vonásig hasonlítanak a felsoroltakhoz s közülök a rövidebbek általában sikerültebbek, a mennyiben több műgond, némi művészi törekvés a tiszta lyrai forma felé — észlelhető bennök.

Áttérve énekeinek — eredeti és átdolgozott darabjainak — formájára, be kell vallanunk, hogy a forma rendesen jobb a tartalomnál, úgy hogy szerzeményei e tekintetben a kor legkitünőbb termékei. Nagy változatosságot valamint hangban, úgy formákban sem találunk nála, de minden során avatott kéz nyomait látjuk. A 21 ének összesen csak hat külön schemát tüntet fel, melyek egytől-egyig tiszta magyar ütemekből állanak. Van köztük egy pár mainap már szokatlan, de a XVI. és XVII. században nagyon kedvelt alak is; pl. a 12 és 7 szótagú sorok összetétele, melyből később — széttaglalás útján — az úgynevezett *Balassa-féle strópha* alakult. Pl.

Hogy el ne | vesszenek || sőt veled | legyenek || mind örökké | megtartod. XXXIII. zsolt.

E magyaros alakot költészetünkben legelőször Sztárainál találjuk; s talán épen ezért tartotta ezt a derék Toldy olasz eredetűnek,[1]) holott a mint Arany *A magyar nemzeti versidomról* írt tanulmányában kimutatta, tisztán magyar ütemekből áll.[2]) Valószínűleg divatozott hajdan a nép ajkán is, s Sztárai, kinek finom hallása, kimüvelt zenei izlése volt, innen vihette be az irodalomba. — De a középrímek, melyek e hosszú sorokba elevenséget öntenek, nála csak kivételesen fordúlnak elő.

Ilyen elavult alak még a 16 szótagú sor, a mely azonban korántsem oly rhythmusos. Pl.

Istenem | Uram || miért én | tőlem || ily nagy távol | állasz. X. zsolt.

---

[1]) *Magyar költészet története.* II. köt. 101—104. l.

[2]) *Prózai dolgozatai.* Budapest. 1879. 34. l.

Ez alakot költőnk aránylag sokszor alkalmazza, de általában nem nagy szerencsével. Ennél gyakrabban csak a három tagba oszló tizenegyes sort használja, a mely — úgy látszik — kedvencz schemája volt. Ezen alak költészetünkben a legszokottabbak közé tartozik, költőinknél s a nép ajkán minden lépten-nyomon találkozunk vele; erős rhythmusánál fogva kiválóan alkalmas a lélek szárnyaló gondolatainak, a szív emelkedett érzelmeinek kifejezésére. Sztárainak ritka finom érzéke levén a népies rhythmus iránt, megkedvelte s szép sikerrel alkalmazta e népies alakot, kiváló gondot fordítván arra, hogy a cæsurákat, melyek e sornak lényegét teszik, mindenütt pontosan megtartsa. — Másik ilyen erős rhythmusos sor nála a 7 szótagú, melyet szintén szerencsésen alkalmaz egyszer.

Bármelyik alakot használja is, mindeniken művészi kéz nyomait látjuk; finom zenei hallásról, erős rhytyhmus-érzékről s ritka műgondról tanuskodik úgyszólván minden sora. Ebben Sztárai oly kitünő, hogy társai közül senki sem éri utól; a kor másik ügyes verselője, Szkhárosi Horváth András megközelíti ugyan, de a műgond, a dallamosságra való tudatos törekvés nála sem nyilatkozik ily erősen. Míg a többi költők, még a jó Tinódit sem véve ki, számlálják a szótagokat, addig Sztárai zeneileg mérlegeli s finom érzékkel illeszti egymás mellé a hosszú és rövid, hangsúlyos és súlytalan szótagokat; sőt — a mit a többiek nem mernek, — nem riad vissza a szórend megbontásától, az inversióktól sem, ha azok árán a sor tiszta rhythmusát megmentheti. A zenében szerzett jártassága s az olasz dalokon kiművelt finom hallóérzéke vezette költőnket ez irányban, hogy költészetünk emelkedése korában képviselője legyen azon törekvésnek, mely a következő század folyamán Gyöngyösinél oly kitünő sikerrel érvényesült. Igy fogva fel a dolgot, azt hiszem, itt s ennyiben hatott költészetünkre az olasz költészet legelőször.

Az énekek nyelvi sajátságairól költőnk elbeszélő műveinek tárgyalása után fogok szólani, a melyekre most már áttérhetünk.

A XVI. század elején epikai költészetünk mezején is pezsgő élet, nagymérvű munkásság kezdődött, de az eddigitől kissé eltérő irányban. Szűz Mária és a szentek cultusát a reformatio megszüntetvén, a középkori legendák helyét is másnemű epikai tárgyak foglalják el. — A kik továbbra is megmaradtak a vallásos tárgyak mellett, az új hit alapjáúl szolgáló bibliából, és pedig annak ó-szö-

vetségi részéből merítik elbeszéléseik anyagát. De sokkal nagyobb azok száma, kik szakítva a vallásos dolgokkal, tisztán világi tárgyakat választanak. E főirányból sok mellékirány válik ki: némelyek a való történelem, mások a ködös mondák alakjait támasztják fel; s e körön belül ismét különböző csoportokat vehetünk észre.

A bibliai epika művelői kizárólag prot. férfiak, majdnem mindnyájan papok és iskolamesterek, kik a reformatio tanait mulattató olvasmányokban is buzgólkodtak terjeszteni. S minthogy a reformatio az isteni kijelentést állította a hagyomány helyére, — figyelmök az ó-szövetség felé fordúlt, a melyhez annál inkább kezdték visszatérni, minél radicalisabbá vált a reformatio iránya. Az ó-szövetség valóban gazdag forrása a költői feldolgozásra alkalmas tárgyaknak s az újabbkor költői számtalanszor merítettek belőle. Másfelől tény az is, hogy a már kész tárgyak, általánosan ismeretes mesék földolgozása mindig hálásabb föladat, mint merőben újaké. S mégis a mi bibliai epikánk, bár mívelői tekintélyes számmal voltak, egyetlen igazán sikerült művet sem tudott termelni.

E jelenség oka magokban a költőkben rejlik: hiányzott bennök a tehetség. «Mit szóljak — sohajt fel Arany — a XVI. század nagyszámú verselőiről, a Tinódiak, Ilosvaiak epikai talentumáról? Nem a verselés ügyetlensége, a költő szólamhiánya idézi elő feljajdulásomat. — — — A műalkotás az, mi e kor epikusainál teljesen hiányzik, mi iránt legkisebb érzékök sem volt».[1]) Valóban az alakító erőnek az egész korszak költőinél alig látjuk valami csekély nyomát; e korbeli elbeszélő költeményeink nem egyebek, mint puszta tények egymásra hányt halmaza, szerves összefüggés, belső kapcsolat nélkül; s csak idegen nyelvekből átültetett elbeszéléseinkben maradt meg az eredeti alakításnak némi romja. Egységről, művészi alakitásról, bevégzett kerek meséről e korban szólani sem lehet. — E fogyatkozás összes epikai irodalmunkon megérzett csaknem napjainkig: a XVII. és XVIII. század epikusai — az egy Zrinyi kivételével — mind ugyan e betegségben sínlenek.

Ez XVI. századbeli epikánknak legfőbb jellemvonása. A másik, mely már csak bibliai elbeszéléseinkben észlelhető, a vallásos czélzat. Az a reformatori czél, melylyel a lyrában már találkoz-

[1]) *«Naiv eposzunk.»* I. m. 65.

tunk, érvényre jutott elbeszélő költészetünkben is. Költőink epikai műveikkel is gyakorlati czélra törekedtek, ugyanarra, melyet ünnepi prédikácziókkal vagy kegyes elmélkedésekkel is iparkodtak elérni. Iránydarabokat írtak, a miért magában véve soha sem szabad hibáztatni a költőt, ha a gyakorlati czélt a művészivel egybeolvasztani képes. Ehhez természetesen művészi tapintat szükséges; epikusainkban pedig ez is hiányzott. A gyakorlati irány nálok erőt vett a művészin; s a vallási czél volt az irányadó szempont úgy a tárgy megválasztásában, mint a kidolgozásban. Nem kerek mesét, nem lélektanilag érdekes cselekvényt, nem költői tárgyakat kerestek; hanem olyan helyzeteket, melyek erkölcsi oktatásokra, kegyes elmélkedésekre vagy épen polemikus kitérésekre tág tért engedtek. E törekvés sok esetben oly erősen nyilatkozik nálok, hogy a művészi czél egészen elvész s a jól-rosszúl elbeszélt esemény csak arra valónak látszik, hogy a költőnek alkalma legyen száraz józan oktatásai vagy szenvedélyes kifakadásai elmondására s hogy a mű végén levonhassa a tanulságot, mely sok esetben alig található föl a megénekelt mesében. Hogy saját vallomásuk dogmáit — s minthogy a prot. felekezetek politikai dolgokban is, legalább nagyjából, külön pártot alkottak, — saját politikai elveiket is minden lépten-nyomon közbeszövik, — gyakorlati irányukat ismerve, nagyon természetesnek fogjuk találni. — «Facies non omnibus una, nec diversa tamen». Ugyanazon felfogás, ugyanazon modor észlelhető mindnyájoknál, csupán a technikai ügyesség alsóbb vagy kevéssel magasabb foka idéz elő némi csekély különbséget köztök. Kiválóbbak e téren: *Batizi András, Istvánfi Pál* és *Kákonyi Péter.*

Sztárai nem tartozik a jobb elbeszélők sorába s működése ez irányban korántsem oly fontos, mint az énekköltés terén. A vallásos tendentia nála is elnyomja a költészetet s mindjárt a tárgy megválasztásánál téves irányba vezeti.

Énekgyüjteményeinkben két bibliai tárgyú elbeszélés maradt ránk az ő neve alatt. Az egyik: *Acháb király historiája,* melyet — a mint utolsó sorai mondják, — 1549-ben, tehát még laskói prédikátorsága idejében készített. A czímet, melylyel e mű legelőször[1] megjelent, bár nem maga Sztárai formulázta, igen jellemzőnek tartom: *Szent Illyésnek és Achab Királynak idejében lett dolgokról, Mellyek a mostani időkbeli dolgokhoz igen hasonlatosok.* Már csak

[1]) Bornemisza P: é. k. 302—309. lev.

ebből is sejthetjük, hogy egységes történetet, egészszé kikerekedő mesét nem várhatunk; csak egymásután következett események fognak előadatni, szoros belső kapcsolat nélkül; míg másfelől világosan látjuk azt a szempontot is, melyből költőnk kiindult s magyarázatát kapjuk annak, hogy az elbeszélés bevégeztével hoszszadalmas fejtegetésekbe bocsátkozik a keresztyénség — és saját kora viszonyai felől.

S valóban a mű teljesen megfelel czímének. Hiányzik belőle az egység; — s ez egyik legnagyobb hibája. Költőnk azon nyersen adja a tárgyat, a mint azt a bibliában [1]) találta, csupán egyes részeit vonta össze. Az apróbb történeteket, melyek Illyés próféta életének kiválóbb mozzanatait alkotják, nem kapcsolja egybe, sőt nem is csoportosítja, csupán egymás mellé állítja s krónikás modorban adja elő. Szerkesztésről, művészi alakításról természetesen szó sem lehet.

A milyen a mű tartalma, olyan kidolgozása is. Száraz józan felfogás, hétköznapi szellem s theologizáló tudákosság nyilatkozik benne. A költő nem tudja vagy talán nem akarja tárgyát igazán költői szinvonalra emelni s hanyag gondatlansága azt sejteti, mintha nem is tartotta volna érdemesnek nagyobb figyelemre; mintha csupán a hosszas tanulság kedvéért írta volna, mely azonban semmi kapcsolatban sincs az elbeszélt eseményekkel. Mégcsak külalakja, verselése sem vall Sztáraira. Az a műgond, az a művészi törekvés a dallamosság felé, mely énekeiben oly meglepő szerencsével érvényesül, *Achab király históriájá*ból merőben hiányzik. Nemcsak rhythmustalan, hanem kelleténél rövidebb vagy hosszabb sorokkal is gyakran találkozunk s néha még a rímek is elmaradnak.

Mindent összevetve, költőnk összes művei közt ezt kell a leggyengébbnek tartanunk s mégis — szinte megfoghatatlan — a maga korában igen kedvelt olvasmány volt, mert Bornemisza Péter énekes könyvén kívül még három kiadást ért.[2])

E népszerűség szinte megfejthetetlen előttem s alig tudnám igazi okát adni. Talán a szigorú prot. felfogás, talán a politikai tendentia tetszett oly nagyon; talán Achab király vagy Illyés próféta rajzában, talán a műhöz csatolt tanulságban volt valami rej-

---

[1]) Királyok könyve. I. 17. s köv. rész.

[2]) Debreczen. 1574. — U. o. év nélkül (XVI. század) és u. o. 1619.

tett, félig eltakart czélzás, mely ama korban nagy hatást gyakorolhatott, de ránk nézve érthetetlenűl elvész. Az irodalom történetében számtalanszor akadunk ilyen megfejthetetlen tüneményre. Az a közönség, melynek a költő e művet írta, észrevette, kiérezte, a mi benne rá nézve kedves, tetszetős volt; mi pedig csak tapogatózunk s találgatjuk a homályba burkolt czélzásokat.

Másik e nemű, de már valamivel sikerültebb munkája Sztárainak: *Az Holofernes és Judith asszony Históriája*, mely az előbbinél valamivel rövidebb s 1552-ben, valószinűleg Gyulán készült.[1]) Meséje a bibliából eléggé ismeretes. Nabugodonozor, a nagy babiloni hódító, roppant seregét Zsidóország ellen indítja Holofornes vezérlete alatt, ki egyebek közt Bethulia városát is ostromzár alá veti; de Judith asszony csellel hozzáférközvén az ellenség vezéréhez, őt ágyában meggyilkolja s ilyen módon a veszedelmet hazájáról elfordítja.

E tárgy kiválasztása már szerencsésnek mondható. Egységes, kerek cselekvény s költői feldolgozásra kiválóan alkalmas. Judith asszony hősies alakja, kit a hazaszeretet és vallásos buzgalom egész a rajongásig ragad s nemének gyöngeségéből egészen kivetkeztet, a nélkül, hogy erkölcsi szörnyeteggé válnék, költői szempontból kiválóan érdekes alak.

Nem csuda tehát, ha e század nagyhírű lantosa, a jó Tinódi is, a ki különben inkább kedvelte az egykorú eseményeket, érdemesnek találta Judith asszony históriáját a földolgozásra. Ebben ő mintegy 12 évvel megelőzte Sztárait, de minthogy «Cronica»-ja, melynek második könyvében Judith asszony históriájának első és egyetlen kiadása is foglaltatik, csak 1554-ben jött ki nyomtatásban, Sztárainak tudomása sem lehetett felőle; s így nem is vehetett át belőle semmit. Épen ezért nem lesz érdektelen XVI. századbeli költészetünk e két kiváló alakját ebben összemérni.

Tinódi széles alapra fekteti elbeszélését; kezdetben kissé bőbeszédű, ellenben a többi részeket összevonja. Sztárai arányosabban osztja be tárgyát, az előadásban józan mérsékletet tanusít

[1]) *Bornemisza:* i. m. 307—313. lev. Toldy és Mátray ez éneket *Tarjai Mihály*nak tulajdonítják. (*A magy. költészet tört. Pest.* 1867. 166 l. *Mátray: Történeti, bibliai és gunyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból.* Pest. 1859. 32—33. l.) — Bornemiszánál az utolsó versszakban Sztárai neve világosan ki van mondva.

s expositiója egészben véve jobb. Több művészetet tanusít a lélekállapotok rajzában is. Tinódi csak felületesen vázolja a működő szenvedélyeket; Sztárai részletes művészi rajzot igyekszik nyujtani. Természetes, hogy hű és következetes lélektani rajzot nála sem találunk; de mentségére szolgálhat az, hogy a közönség nem is ezt kereste e nemű olvasmányaiban.

Egyes jelenetek, pl. Judith megjelenése Holofernes előtt s a tábori lakoma rajza szintén élénkebbek Sztárainál: ő igyekszik eleven, szemléleti képet nyujtani, míg Tinódi csak elsorolja röviden az eseményeket. Sztárai rajzolni törekszik, Tinódi csak elbeszél. — Hasonlóképen sikerültebb Sztárai műve külalak és verselés tekintetében is. Tinódi gyarló verselését menthetjük némileg azzal, hogy Judith asszony históriája legelső költői kisérlete volt; de másfelől nem tagadhatjuk, hogy a derék lantos a nyelvnek és verselésnek nagy mestere soha nem vala.

Énekes gyüjteményeinkben csupán e két elbeszélés olvasható Sztárai Mihály nevével az utolsó versszakban s irodalomtörténészeink nem is tulajdonítottak neki több bibliai elbeszélést. De legújabban — mellékesen — fölvettetett a kérdés: vajjon nem kell-e költőnk bibliai elbeszéléseinek számát még egygyel szaporítani s ez irányú munkásságát még előbbi évektől számítanunk? Szilády Áron többek közt egy XVI. századbeli elbeszélést közölvén, melynek szerzőjéről sem a versfejekből, sem énekes gyüjteményeinkből nem nyerünk tudósítást, — ezeket mondja: «Versfejei a szerzőre nézve semmi felvilágositást sem adnak s így legfeljebb a találgatás értékével birna hozzávetésünk, ha a nyelvből és verselésből indulva ki, valamelyik ismert énekszerzőnek akarnók tulajdonítani. Mindemellett is meg kell jegyezni, hogy *Sztárai Mihály, kiről tudjuk, hogy zeneszerző is volt, 1552-ben erre a dallamra írta Judith és Holofernesét s nem lehetetlen, hogy itt ő rejtezik a névtelenség alatt.*[1])

A mű czíme: *Az Istenfélő Eleázár papról és az Kegyetlen Antiockus királyról való história.* Tárgya a Machabeusokról elnevezett apocryphus iratból van véve s Eleázár próféta állhatatosságát s Antiochus királynak rajta és fiain, a Machabeusokon elkövetett kegyetlenkedéseit adja elő bibliai epikusaink modorában.

Az ok, mely Szilády Áront az említett sejtelemre indította,

---

[1]) *Régi magyar költők tára. II. kötet: XVI. századbeli magyar költők művei.* Budapest. 1880. 477 l.

valóban nem csekély nyomatékkal bir. Ezen versalakot Sztárai csak egymaga használta s hogy *Judith asszony históriája* csakugyan *Eleázár* nótájára készült és énekeltetett, Bornemisza énekes könyvének jegyzése [1]) s dallamuk közös volta bizonyítja.[2]) E bizonyság — kivált oly költőnél, ki maga szerzette énekeihez a dallamokat, bőven elegendő arra, hogy vizsgálódásainkat ez irányban folytassuk.

De az eredmény első pillanatra nagyon kétesnek mutatkozik. Az összehasonlítást akár más egykorú költőnek, akár magának Sztárainak többi e nemű műveivel — nagyon megnehezíti az a meglepő hasonlóság, mely bibliai epikánk összes termékein azonnal szembetünik. Egyik elbeszélés oly aprólékosan hasonlít a másikhoz, a typicus vonások, melyek epikánk emez irányát jellemzik, az egyes elbeszéléseken oly élesen kitünnek, hogy mellettök az írói egyediség különben is halvány jegyei majdnem egészen elvesznek. Pusztán csak a nyelv és verselés alapján pedig bajosan hozhatunk ítéletet, legfölebb — mint Szilády is mondja — csak hozzávetésekről lehet szó.

De mégis találhatunk egy pár pontot, a melyekre véleményem szerint elég biztosan építhetünk. Egyik a feldolgozás módjában, a másik a mű nyelvében rejlik.

Eleázár históriája-nak nemcsak versformája és dallama emlékeztet *Judith asszony*-ra, hanem előadási módja, nevezetesen bekezdése is. Igaz, hogy e korbeli elbeszélő költeményeink kezdő és végső sorai többé-kevésbé mindnyájan hasonlítanak egymáshoz, a mennyiben ugyanazon gondolatot fejezik ki más-más szavakban, közhelyek, a melyeket a szokás lassanként hagyományosokká tett, minő pl. az eposznál a segélyhivás.

De a mit e két históriás éneknél látunk, jóval több puszta hasonlatnál. A kezdő sorok egybevetése azonnal meggyőz bennünket erről. *Judith asszony* éneke így indúl:

«Régi nagy időben vala az Syriában
Egy hatalmas király oly nagy kazdagság(á)ban,
Ki mind ez világot hódoltatja vala
Nagy hatalmasságában.

Nabuchodonozor neve vala királynak .....»

---

[1]) 370. l.
[2]) *Mátray*: i. m. 32. és 50. l.

Eleázár históriája pedig így kezdődik:

«Régen ó törvényben vala Jeruzsálemben
Egy hatalmas király ő nagy kevélységében,
Hogy ki az zsidókat mind öleti vala
Ő nagy kevélységében.

Az királynak neve az Antiochus király ... »

A hasonlóság oly közeli, hogy egyik szerkezet a másik utánzatának látszik. A szók alkalmazása, a gondolatok egymásutánja s a mondatok egyforma alkotása — akár szándékos, akár önkénytelen, — félreismerhetetlenűl egy ugyanazon szerzőre vall. Vessük össze *Eleázár* és *Judith asszony* énekét bibliai epikánk bármely termékével, ily meglepő egyezésre nem találunk sehol.

A nyelvben, miként említém, szintén alig lehet számbavehető bizonyítékokat találni, de azt hiszem, egyetlenegyre mégis akadunk; s ez nem más, mint az inversiók alkalmazása. E vonás oly élesen jellemzi Sztárai költői nyelvét, hogy társai közül nem nehéz felismerni. Olyan inversiókat, olyan kissé felforgatott szerkezetű de mégsem ferde mondatokat, minők *Eleázár históriájá*ban vannak, egyedűl csak Sztárai műveiben találunk. Elég legyen csak egyet, nem a legsikerültebbet, de mindenesetre a legjellemzőbbet idéznem:

«Mert ha ti énnekem szómat nem fogadjátok,
Az én Istenemet *és* ha ti nem valljátok ....»

E két bizonyitékot én e kérdésben döntő erejűnek tekintem s ezeknél fogva *Eleázár históriáját* minden habozás nélkül Sztárai művének tartom. Épen ezért szükség is röviden ismertetnem.

A mű — bár *Achab király*nál is előbb (1546-ban) készült s költőnknek első kisérlete az epikai költészet terén — jóval sikerültebb nála. Tárgyában nincs ugyan semmi költői, de a hitbeli állhatatosságnak ritka szép példáját nyujtja s ez bibliai epicusaink és olvasóik szemében többet ért minden költőiségnél. Cselekvénye igen egyszerű s gyors lefolyású, minden fordulat nélkül. Csak egy kiemelendő pont van benne s költőnk is erre fektetett legnagyobb súlyt. A pogány Antiochus és a túlbuzgó Eleázár párbeszédét értem, mely aránylag nagy helyet foglal el.

Költőnk bizonyára e mozzanatot tartotta legfontosabbnak a mesében s valószínűleg csak ez elragadó helyzet kedvéért válasz-

totta e tárgyat. Ezzel akart hatni olvasói vallásos érzületére. A hitetlen király és az igazhitű Eleázár hitvitája elragadta őt magát is, s a zsidó martyr helyzetébe álmodva önmagát, szabad folyást enged ömlengő érzelmeinek. Eleázár nevében ő maga szól oly mély hittel s oly elszántsággal, a minőt olvasóiban kivánt ébreszteni.

E kis aránytalanságot leszámítva, az előadás elég jó, vannak itt-ott élénkebb részletei is, különösen kiemelendő e tekintetben Eleázár beszéde.

Nem igen esik kifogás alá verselés tekintetében sem. Tizenhárom szótagú sorai nem elég hangzatosak ugyan, de az alexandrin s a végső rövid (7 szótagos) sor igen élénkíti, nyomatékossá teszi az előadást s néhol úgy tetszik, mintha a népköltészet hangjai csendülnének meg benne.

E szerint tehát költőnk bibliai tárgyú elbeszéléseinek számát háromra kell emelnünk — s kérdés: vajjon nem számíthatunk-e hozzájok még negyediket is. «*Acháb* király historiájá»-ban Eliseus próféta föllépéséről szólván költőnk, elbeszélését e szavakkal végzi

Mit az után mivelt, másszor meghalljátok,
De mostan ezeknek értelmét halljátok.

Költőnknek tehát — legalább e műve megirásakor — szándéka volt Eliseus tetteit is megénekelni külön költeményben. Komoly elhatározás, vagy csak muló ötlet nyilatkozata-e fentebbi két sora? elkészült-e az igért ének? — kérdések, melyekre feleletet nem kapunk. Ugy látszik, csak jámbor szándék volt, de nem nyert valósulást soha, legalább ilyen tárgyú bibliai elbeszélésnek nyoma sincs irodalmunkban.

De ez csak egyik iránya költőnk epikai munkásságának; felsorolt művein kívül még két elbeszélő költeménye maradt ránk, melyek más-más körbe tartoznak. Az egyik, mely nemcsak az ő művei, hanem e korbeli elbeszélő irodalmunk összes termékei közül első tekintetre kiválik s tárgyánál fogva mindnyájától elüt, tolnai papsága idejében, 1557-ben készült s még ugyanazon évben következő latin czimmel jelent meg: *Historia de Vita Beati Athanasii Alexandriae Episcopi fidelissimi.*

A «*nagy*» Athanasiusnak, a római egyház szentjének, «az orthodoxia atyjá»-nak viszontagságos élettörténete nem látszik alkalmas tárgynak oly iró számára, kinek egész élete s egész irói munkásságra a prot.-mus szolgálatára van szentelve. De Sztárai e

tárgyban is talált valamit, a mi az ő szempontjából méltó volt a megéneklésre s a mi prot. szint ad a mesének.

Az a fontos dogma, Krisztus istenségének dogmája, mely mellett Athanasius egész életében szívós kitartással küzdött, benfoglaltatik a prot. felekezetek tanai közt is s ennyiben Athanasius előttök is bir némi tekintélylyel. De Sztárai nem erre fekteti a fősúlyt. Ő Athanasiusban nem a IV. századbeli ker. egyház nagy theologusát, hanem az igaz hit elszánt bajnokát, a vallásos meggyőződés rendíthetetlen hívét igyekszik rajzolni, — tehát ugyanazon alakot, melynek az ó-szövetségi Illyés próféta és Eleázár is képmásai.

E szempontból tekintve, a választás szerencsésnek mondható. Athanasius — és Sztárai kora közt — bár a kettőt századok választják el egymástól, — könnyű megtalálni a hasonlóságot; sőt találunk hasonló vonásokat maga a költő alakja és hőse között is. Athanasius rendíthetlen hite s szívós ragaszkodása épen úgy megvan költőnkben is; s bár ő nem volt kitéve oly sok zaklatásnak a hitért, — szintén szenvedett, tűrt eleget s bizonyára kész lett volna még nagyobb szenvedésekre is.

Úgy látszik, e kettős ok, mondhatnók: a vallási és személyi, irányozta költőnk figyelmét e tárgyra; mert hogy a saját és Athanasius sorsa közti hasonlóságot észrevette, a versfejekbe foglalt szavakból látjuk: «*suam interim fortunam (si licet parva componere magnis) eandem esse ostendit.*»

Kétségtelen tehát, hogy az egyes alakok és jelenetek rajzába a való életből vett vonások is vegyűltek. Athanasius jellemének rajzában gyakran gondolt önmagára, mig az ellenpárt rajzával saját ellenfeleit, a sokat emlegetett «*tar papok*»-at állítja pellengérre. De beérte ezen általános czélzással: sem önmagára, sem kora viszonyaira nem tesz kitéréseket.

A tárgy feldolgozása nem oly sikerűlt, mint kiválasztása. Alakításra, vagy legalább az események csoportosítására még csak kisérletet sem tesz; elbeszéli Athanasius életét olyan chronista modorban, a mint azt a *Vitae Sanctorum*-ban olvasta. Nem valamely bonyodalmas cselekvényt nyújt, mely az emberi jellemeket érdekes mozzanatokban mutatná be s valamely nagy erkölcsi eszme vagy valamely örök igazság fényes diadalával nyerne megoldást. Athanasiusnak nem ellenségein nyert győzelmével, hanem boldog kimulásával végződik az elbeszélés. Versekbe foglalt

életrajz, nehány közbeszőtt jelenettel, melyek azonban nem elég élénkek arra, hogy a száraz chronista-előadás unalmasságáért kárpótlást nyujthatnának, — s nehány dogmaticus elmélkedő kitéréssel, melyekben költőnk a helyzetből kifolyólag Isten irgalmára, végetlen jóságára figyelmezteti olvasóit.

Tárgyát három részre osztja s mindenik részt az ismert hagyományos phrasisokkal kezdi és végzi. Az első rész kezdete épen oly élénken emlékeztet *Achab király*-ra, mint *Judith asszony*-é *Eliseusra*. Az a terjedelmes erkölcsi tanítás, mely az elbeszélt eseményből levonható tanulságot szokta magában foglalni, természetesen itt sem hiányzik. Elvégezvén az elbeszélést, nagy lelki megnyugvással énekli a költő, hogy Isten

«.... gondját viselé az ő szolgájának,
hogy az hatalmasok neki ne árthassanak.»

Sőt, hogy még jobban meggyőzze olvasóit, fölemlíti Mózest, Illyés prófétát és — Luther Mártont is. Az isteni gondviselésnek e nagyszerű példái lelkesedésre ragadják költőnket; s éneke végén szabad ömlést engedve saját vallásos érzelmeinek, egy emelkedett hangú, de kissé hosszadalmas és dogmaticus fohászszal fejezi be *Athanasius históriájá*-t.

Negyedik s időszerint utolsó művével Sztárai azon aránylag csekély számú epicusainkhoz csatlakozik, kik történeti és pedig egykorú külföldi tárgyakat szedtek versekbe. Művének czíme: *Historia Cranmerus Tamás Érseknek az igaz hitben való állhatatosságáról.*

Költőnk e műve csak egy kiadást ért (Debreczen. 1582) s ennek is csak egyetlen példánya maradt fenn a sokat emlegetett Nagy István-féle könyvtárban, melylyel külföldre, a lipcsei *List és Franke* czég birtokába, innen pedig a *British Museum*ba került. Létezéséről Toldy és Szabó Károly is csak a nevezett czég catalogusából [1]) szereztek tudomást; de czimén s iratása évén kívül egyebet ma sem tudunk róla. Szilády Áron — a mint magától értesültem — kevéssel ezelőtt Londonban hű másolatot készíttetett róla s a «Régi Magyar költők tárának következő (V-ik) kötetében Sztárai egyéb munkáival ezt is közzé fogja tenni. Ma azonban még csupán a tárgyról lehet egyet-mást elmondanom.

[1]) *Catalogue.* Nro. 61. 1870. 92.

Cranmer Tamás histórtája tárgyban különbözik ugyan költőnk többi elbeszéléseitől, de alapeszmében egészen megegyezik velök. Mint *Acháb király*, *Eleázár* és *Szent Athanasius* históriája, úgy a nagy angol reformátoré is a hitbeli állhatatosság újabb példáját állítja előnkbe. Benne tehát ugyanazon felfogás, ugyanazon eszmék és érzelmek foglaltatnak, a melyekkel az említett három műben találkoztunk.

Érdekes lenne kinyomozni az utat és módot, melyen költőnk e tárgygyal megismerkedett. A nagy angol reformátor, ki hazája egyházát Calvin szellemében kezdé szervezni, a continensen lévő calvinista felekezetek előtt bizonyára igen rokonszenves alak volt. Egyfelől ez, másfelől pedig az az erkölcsi solidaritás, melyben a prot. felekezetek tagjai — bárhol éltek is — egymással állottak s melynél fogva az őket érdeklő fontosabb mozgalmak hullámzása elhatott az egymástól távol élő népekhez is, — elég magyarázatául szolgálhat annak, hogy költőnk nem csak tudomást szerez a Gray Johanna kormánya alatt beállott erőszakos reactióról, hanem négy évvel az esemény után meg is énekli nagy reformator társa bukását.

Ha szabad előre ítéletet mondanom, én költőnk e művét is épen oly eredetinek, önállónak vélem, minő többi elbeszélő költeménye. A németeknél az angol egyház történetét versekbe foglalta ugyan egy névtelen költő; de ennek művét a mi Sztáraink már csak azért sem használhatta, mert ez is az övével egy időben, 1560-ban jelent meg; különben is a német szerző igen röviden, 50 sorban mondja el az eseményeket és Cranmerről csak mellékesen szól[1].) Azt a föltevést pedig, hogy Sztárai franczia vagy épen angol históriás éneket dolgozhatott át, még ha találunk is valamelyik irodalomban ilyen művet, — legalább is valószínűtlennek kell tartanunk. Sztárai ismerhette s valószínűleg ismerte is a német nyelvet, de a többi nyugateurópai nyelveket bizonyára nem.

Ha költőnk ez utolsó munkája közzé lesz téve, érdekes összehasonlítást lehet vele tenni, megállapíthatjuk: mily színvonalon állott verselői ügyessége? s észlelhető-é benne fejlődés avagy hanyatlás? Azt hiszem azonban, hogy új vonásokat aligha találunk

[1]) *Weller: Annalen der poet. National-Literatur der Deutschen im XVI. u. XVII. Jhdt.* Freiburg. 1862. I. Bd. S. 62.

benne. Költőnk irói jelleme már *Judith asszony históriájá*-ban teljesen kifejlődve áll előttünk, ezentúl ha változott is valamenynyire, lényegében ugyanaz maradt.

Ezzel kimerítettük Sztárai verses műveinek sorát. Láttuk, hogy a lyrával kezdte költői munkásságát s e nemben oly műveket alkotott, melyek őt kora legjobb énekesei sorába helyezik s fejtett ki oly munkásságot, minőre Szenczi Molnár Albertig egyik társa sem mutat példát. Hatása e téren a legnagyobb. Énekei másfél századon keresztűl folytonos használatban voltak, sőt közülök három átment az unitáriusok énekeskönyvébe is [1]). Énekszerzőink többé-kevésbé követői, tanítványai nemcsak egyes szólamokban, hanem előadásban, modorban is az ő nyomdokain járnak. Maga a következő század nagy énekese, Szenczi Molnár Albert is sok jót talált zsoltáraiban s nem egy szép jelzőt vagy találó kifejezést vett át tőle.

Épen ilyen tevékeny, de kevésbé szerencsés az elbeszélő költészet terén. Az alakító erő hiánya nála is sajnosan érezhető; csak egymásra halmozza a puszta tényeket, melyeknek laza tömegéből legfölebb egyes sikerültebb helyek válnak ki. Alapeszméje majdnem mindnek ugyanaz s a kidolgozás csak egyes helyzetek rajzában mondható jónak. — De ama korban e fogyatkozások mellett is kedvelték elbeszéléseit, legalább *Acháb király* három kiadása ezt bizonyítja; s nem lehetetlen, hogy *Cranmer Tamás* 1582-ki kiadását is egy másik előzte meg.

Nyelv tekintetében e korbeli költőink közt valódi mesterekre nem találunk s műveikből ugy a nyelv történetének kutatója, mint a stilista csak keveset tanulhat.

Sztárai — mint tudjuk — zemplénmegyei származású volt, s az országnak különböző s egymástól távoleső részeiben forgott; de nyelvén és irályán sem szülőfölde, sem valamely más vidék hatása nem érezhető; talán épen mert oly különböző helyeken megfordúlt s munkássága irányánál fogva a néppel mindenütt közvetlenül érintkezett, nyelve nem egy valamely tájszólást tükröz vissza, hanem inkább közeledik azon egységes irodalmi nyelvhez, mely épen ekkor kezdett fejlődni. Elbeszélő műveiben akad egy-egy tájszó is, különösen *Sz. Athanasius históriájá*-ban, de ez csak

---

[1]) Hálaadó éneke s XV. és XXIII. zsoltárja. Lásd: Várfalvi Nagy János idézett értekezését. 106 l.

kivételes. Tiszta magyaros, népies nyelven ír. Néha archaismusokkal él, régi szókat, ódon szerkezetű mondatokat használ; de rendesen kara nyelvén, s a nép hangján szól, melynek énekeit s többi műveit irta. Társaival valamint sok egyébben, úgy hangban, nyelvben is nagyrészt megegyezik; azon sajátságos vonások, melyek prot. egyházi irodalmunkat csaknem a legújabb időkig jellemzik s melyek annak tiszteletre méltó ódon színt kölcsönöztek, jobbára az ő irályán is észlelhetők.

Hang- és alaktani fejtegetésekbe már csak azért sem bocsátkozhatom, mert költőnk műveinek kiadásait e tekintetben nem tartom elég pontosaknak. Különben is új sajátságokat aligha találnánk nyelvében. Általában költőnk verses műveiben a nyelvbúvár nem sok érdekest talál; de a stilista s a költő sok jót tanúlhat tőle.

Különösen figyelmet érdemelnek e szempontból inversiói, melyek költői nyelvének legkitünőbb tulajdonságát képezik s költőnk finom zenei hallását és tiszta nyelvérzékét egyaránt bizonyítják. E tekintetben Sztárai hasonlíthatatlanúl felülmúlja minden kortársát. Kiváló érdeme az, hogy ebbeli törekvése mesterkedéssé soha nem válik, inversiói alkalmazásában ritka tapintattal s bölcs mérséklettel jár el; erőltetett, nyakatekert mondatokat s az értelmetlenségig feldult szórendet soha nem találunk nála.

Álljon itt nehány példa ennek igazolására:

«Istenem Uram, *miért* én tőlem ily nagy távol állasz .... (X. zs.)
Idvezítő, szabadító *mert* vagyok .... (XII. zs.)
Jó életben *a ki* magát foglalja .... (XV. zs.)
Testi és lelki *mi* életünknek tőled függ ereje ... (XXXIV. zs.)
Sokkal inkább *azért* ők gonoszkodnak .... (LXIV. zs.)
Antiokhus király *mikor* ülne székiben ..... *(Eleázár h.)*
Távol *hogy* meglátá, ottan megszólítá .... *(Acháb kir. h.)*
Mindent *hogy* megbüntess, téged erre bocsátott.... *(Judith. a. h.)*
... juta *elindúlván* kapujára városnak ..... (U. o.)
Az ő társaságát *ha* hátra nem hagyod .... *(Athanasius.)*
Mennyit nappal ásnak, éjjel fel nő *az árok* .... (U. o.)

Ilyen példákat nagy számmal találunk különösen zsoltáraiban, melyek általában több műgondról tanúskodnak, de vannak elbeszélő költeményeiben is. Nem csuda tehát, ha e rendkívül nagy számban nehány kifogásolható is találkozik. Ilyenek:

«Semmi bűnt ő hozzá *de* nem adhatának... (Athanas.)
«Jó napokat földön látni kivánnál,
Mennyországban *és* lakozni akarnál.... (XXXIV. zs.)
«Az is álmélkodván ottan *homlok esék*.... (*Judith a. h.*)

vagy más változatban: *homlok leborúlva.*

Ezeket helyeselni semmi esetre sem lehet, de menteni igen; különben is csak ritkán fordúlnak elő.

Ezen apróbb hibákat leszámítva, Sztárai inversiói mind igen sikerültek, mai költőink is tanúlhatnak tőle e részben.

Hátra van még költőnk munkásságának harmadik irányáról, drámaírói működéséről szólani. Irodalomtörténeti szempontból ezt kell legérdekesebbnek tartanunk, mert drámairodalmunk legelső nyomait itt találjuk fel s Sztáraiban drámaíróink ős atyját látjuk.

Két drámája maradt reánk, a melyek azonban inkább csak külformájokért nevezhetők drámáknak. Toldy Ferencz, míg csak töredékben ismerte az egyiket, teljességgel nem gondolt drámára, hanem dialogizált satyrának állította[1]). Drámai elem alig is található bennök. Általában műelvek szerint meghatározni őket nagyon bajos. Leginkább sorozhatók a tanodai drámák sorába, bár ezektől is lényegesen különböznek. Első tekintetre szembe tűnik, hogy nem tanodák, nem zsenge korú tanuló ifjak, hanem érett komoly gondolkozású, fontolgatva ítélő hallgatóság számára készültek. Nem lelünk bennök semmit, a mi az ifjúság fogékony kedélyére, élénk képzeletére czélozna; száraz hitvitákat tartalmaznak, melyekben ok ellen ok, bizonyíték ellen bizonyíték van felhalmozva, de nincs semmi, a mi megindítana. A költő nem a szívre, hanem az értelemre kíván hatni s nem megindítni, hanem felvilágosítni, meggyőzni törekszik; — szóval ugyanazon reformátori czélra tör, melyet lyrai s epikai műveiben szem előtt tart. Saját hitfelekezete tanait iparkodik terjeszteni s megszilárdítani drámái által is s hitvallásának helyesebb, tisztább voltát bizonyítgatja. És ezt nem valamely érdekes mesében akarja kimutatni, hanem tárgyilagos okokkal, theologiai bizonyítékokkal; cselekvényt nem alkot, hanem hitvitát tart személyei közt, olyan szellemben, a mint ő maga is gyakran vitázott a «tar papokkal».

De lássuk magokat a drámákat.

Létezésökről nem régóta bír tudomással irodalmunk. Az

---

[1]) *A magyar költészet története.* Pest. 1867. 175 l.

egyiknek töredéke megvolt ugyan Toldy gyűjteményében; de — mint említém — ő is félreismerte. A másik csak másfél évtizeddel ezelőtt került elő gr. Apponyi Antal gazdag könyvtárából s Toldy 1868-ban mutatta be a m. tud. akademia egyik ülésén, kimerítő ismertetés kiséretében, mely — egyben-másban kiigazítva, — fölöslegessé teszi e drámák részletes fejtegetését [1]).

Az egyik közvetlenül *Akháb-király históriája* után, 1550-ben készült s czíme ez lehet: *A papok házasságáról;* a másik csak kilencz évvel később, 1559-ben: *Comoedia Lepidissima de sacerdotio. Az igaz papság tüköre* [1]) kettős czímmel látott napvilágot. Amaz csonka, ez teljes példányban maradt fenn. — Szólok először az utóbbiról.

Az igaz papság tüköre mint valamely modern tragœdia, öt *actus*-ból áll, melyek azonban jelenetekre osztva nincsenek. A megszemélyesített Prologus föllépése nyitja meg, előadván röviden a mű czélját s előre felhíván rá a közönség figyelmét. Rövid mondókája komoly, értekező hangon indúl s tudományos könyveink előszóira emlékeztet; de befejezésében van valami, a mi a nép köréből, karácsoni mysteriumaink tréfás előadásából merítettnek látszik.

A darab meséje nagyon csekély s kevés szóba összefoglalható. Antal és Borbás biró — ez protestáns, amaz katholikus — vitatkoznak egymással a papság hivatásáról s vitájokba bele vonják kath. részről Bereczk papot és Lukács fratert, továbbá a vicariust, sőt magát a pápát is, kikkel Tamás, kálvinista pap száll szembe; s a darab a protestantismus teljes győzelmével s Antal biró áttérésével végződik.

A mű iránya és czélja e rövid vázlatból is kitűnik. Forrása ennek is a reformatori buzgalom, mely felekezete hitelveinek minden szabados uton-módon érvényt iparkodott szerezni.

Antal biró a régi tanok híve, de nem csökönös; bír némi fogékonysággal az új eszmék iránt, csak hogy a régi hittel egyszerre szakítani nincs elég lelki ereje; haboz, ingadozik, új meg új kétségei támadnak; szeretne hinni az új tanokban, de nem mer mindaddig, míg az alapot, melyen előbbi hite épült, megingatva s a tekintélyeket, melyekben bízott, egytől-egyig lealázva nem látja.

[1]) *Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. (Értekezések a nyelv- és széptud. oszt. köréből.* I. köt. 9. sz.) Pest. 1871. 1—121 l.

Régi bálványainak megsemmisűlte azonban nem idéz elő nála nagy rázkódást, áttérése nem jár nagy válsággal, mert meglehetősen elő volt készítve.

Sztárai a Prologusban igen jól jellemzi őt. «Némelyek kedig vadnak, — úgymond — kiknek valamenyire kellyemetes az igazság, de még is bennek vagyon azért az vakság és tudatlanság és innen következik aztán, hogy nem igaznak tetszik őnekiek az igaz papság, az pilisetlen es olajatlan papság, mintha a pilistől olajtól és lókörömre nyírt hajtúl volna az igaz papság. Eféle tudatlan emberek közül való az Antal biró.»

Merő ellentéte neki Borbás. Minden ízében protestans, még pedig kemény kálvinista, szilárd vallásos meggyőződéssel, rendíthetetlen hittel s paphoz illő alapos theologiai készültséggel.

Mindkét alak üres abstractio, merő typus, minden legcsekélyebb egyéni vonás nélkül. Antalban az akkori nagy tömeg, a laicus közönség van megtestesítve; míg Borbás alakjában a kálvinista hivők typusát látjuk. A többi személyek szintén csak nevek, üres képek hús és vér nélkül.

Külső cselekvényről, mint láttuk, alig lehet szó. A mi csekély mozgalmasság van a darabban, az személyeinek lelki világában foly le. Antal biró megszabadúl gyötrő aggodalmaitól s kételyei helyébe új, szilárd hit lép; az ó egyház védői már a döntő csata előtt elcsüggednek s végre is teljesen leveretnek, mig Tamás pap fényes győzelmet arat.

Költőnknek, mint a darab czíme is mondja, czélja volt az igazi papnak képét mutatni be; s ezt kétféle módon teszi: theoreticus meghatározások, hit- és erkölcstani fejtegetések — másfelől pedig élő példánykép bemutatása által. Drámája első felvonásában Borbás és Antal biró közt hosszú theologiai vitát insceniroz, melyben amaz alaposan körűlírja az igazi pap hivatását; az utolsó felvonásban pedig az amott rajzolt kép eleven megtestesűlése gyanánt Tamás papot lépteti fel, ki prot. hittérítőinknek szintén typicus alakja ugyan, de mint ilyen, valóban sikerült.

Toldy igen helyesen véli, hogy e mű életképi vonásokat tüntet fel s talán épen költőnk valamelyik hitvitájának, a «tar papok»-kal történt «conflictus»-ának költői feldolgozása. Lehet némi hasonlóság a költő egyénisége és Tamás pap jelleme közt is. De mégsem merném állítni, hogy költőnk e főalakjában önmagát rajzolta volna; mert én valamint a dráma többi személyeinek, úgy

Tamás papnak rajzában is egyetlen egy egyéni vonást sem lelek. Bármely kálvinista prédikátor áll is Tamás pap helyén, hasonló érvekkel, hasonló szellemben fog vitázni. De ha elfogadjuk is Toldy föltevését, következik-é ebből az, hogy mindaz, a mi a darabban Tamás papról mondva van, egyszersmind költőnkről is mondható lenne? Lehet-é ez alapon állítani, hogy költőnk Erdélyben szenteltetett fel, — holott ennek semmi nyoma?

Hasonlóképen semmi nyomát nem találjuk annak sem, hogy költőnk 1550 és 1559 közt még több drámát is írt volna. *Az igaz papság tükörében* csak egyetlen drámájáról szól s ezt mai nap is ismerjük. Életrajzában láttuk, hogy ez időközben is zaklatott életet élt, ide-oda vándorolt s annyira el volt foglalva egyházi és írói teendőkkel, hogy aligha maradt ideje akár csak egy dráma megírására is. Különben is második drámája az elsőhöz képest — a mennyire ennek töredékéből ítélni lehet — nagy haladást épen nem tüntet fel.

Költőnk legelső drámai kísérletét — bár egyetlen csonka példánya azelőtt is ismeretes volt, — csak az *Igaz papság Tüköre* helyezte tiszta világításba. Három levélből álló töredékét Toldy előbb dialogizált szatyrának vélte s névtelen szerzőnek tulajdonította; csak amannak áttanulmányozása világosította fel a felől, hogy az ennek pendantja s következőleg ez is Sztárai Mihály műve. E föltevést a hang, szellem és modor meglepő azonossága teljesen kétségtelenné teszi. Ugyanazon személyek, kik amott az igaz papság hivatásán vitatkoztak, itt ugyanazon modorban a papok házasságának kérdését tárgyalják; s a mennyire a meglevő részletekből hozzávethetünk, a szerkezet is tökéletesen ugyanaz. Tamás pap győzedelmével, Antal biró megnyugvásával s az ellenfelek megtérésével végződik e darab is. Végén egy gyermek mond rövid epilogust, mely röviden összegezvén az elmondottakat, imaszerű finaléval zárja be a művet.

A személyek és eszmék azonossága magában is elegendő bizonyíték a két darab közt lévő szoros kapcsolatra; de találunk ilyeneket magában a szöveg-töredékben is; s ezeket Toldy elég gondosan felsorolja.

Művészi alakításról, drámai szerkezetről természetesen szó sem lehet. A kidolgozás mindkettőben általában dicséretes. Nyelve népies, velős és mindenek fölött magyaros, néhol példabeszédek, közmondások, másutt tőről metszett népies szólásmódok és hason-

latok élénkítik. Néha a tréfa durvább alakban jelentkezik ugyan, de ezt a kor nyersebb erkölcse, fejletlen ízlése, a vallásos buzgalom s a kölcsönös ingerültség eléggé menti.

Nagyon mellékesnek tartom azon kérdést: vajon előadták-é e darabokat? Adataink nem szólanak róla, épen ezért határozott feleletet adni nem lehet. Talán csak nyomtatásban forgott közkézen, a minthogy valóban nem is készült színpad számára. Nem lehetetlen azonban, hogy évtizedekkel később, midőn a Németországból átültetett tanodai dráma nálunk is virágzani kezdett, valamelyik ref. tanintézetben sort kerítettek Sztárai drámáira is s a tanuló ifjúság és szűkebb körű hallgatóság mulattatására előadták ezeket is; de nagyon kedvelt darabok nem lehettek, mert különben aligha merültek volna ennyire feledésbe.

A költő mellett nem szabad felednünk Sztáraiban a hazafit sem. A vallási tendentia mellett, mely műveiben mindeneken uralkodik, politikai gondolkozása csak alig tud nyilatkozni. — A korszak, melyben költőnk férfikori pályája lefolyt, a nemzeti meghasonlás zavaros kora volt. A hazafiúi közvélemény meghasonlott önmagával, az ország két darabra, a nemzet két ellenséges pártra szakadt s mindenik párt bizalmatlansággal nézett az ellentáborra. Mindketten a haza javát akarták, csakhogy más-más úton-módon. De megingott a bizalom s tenyészett a gyanú nemcsak a két ellentábor közt, hanem külön-külön mindenik párt kebelében is; saját tagjaik, sőt vezéreik tetteit is gyanakvó szemekkel nézték a pártok. A német párt vajmi kevés jót várt a gyenge Ferdinándtól s csak szükségből, ugyszólván faute de mieux ragaszkodott hozzá; míg a gyermek János Zsigmond hívei féltek a hatalmas pártfogótól s gyülölték a ravasz barátot, Martinuzzit. Mindkét pártnak csak két rossz közt lehetett választani; — vajon ki lehetett volna biztos választása helyessége felől?

Sztárai húzamosb ideig a Perényi Péter udvarában tartózkodván, bizonyára figyelemmel kísérte a politikai élet minden jelentékenyebb mozzanatát s tisztában lehetett úgy a helyzettel, mint saját magával is; — de mi politikai meggyőződéséről semmi bizonyost nem tudunk. Valószínű azonban, hogy inkább hajlott a nemzeti párt felé s jelszava az önálló nemzeti kormány volt.

E föltevésnek az *Acháb király* végső strópHái egészen megfelelnek.

Sok Achab királyok mostan támadtanak,
kik az Isten ellen igyen viaskodnak,
hamis tar papokban a kik bizakodnak,
nagy sok bálványokat velek imádtatnak.

Egyik Achab király a Bécsben lakozik.
ki az Isten ellen nagyon hadakozik,
hitetlenségében úgy Salamonkodik,
nyilván meglátjátok, végre megveretik.

De nem merném állítani, hogy szenvedélyes pártember volt; mert a nyomban erre következő strópha is megczáfolja e föltevést; sőt természetesnek találom, hogy mint buzgó protestáns, gyülöli a gyermek király gyámját csupán vallási okból is.

Másik Achab király barátból lett király,
ki soha nem tanult, de ő most prédikál,
ő jobb keze felől nyilván az ördög áll,
kivel egyetemben pokolra alászáll.

Itt azonban ismét a vallási sérelmek terére csap át, bizonyságául annak, hogy nála a kezdet és vég mindig a vallás volt. Benne a vallásos buzgalom uralkodott a hazafias érzésen s ez csak annyiban nyilatkozik műveiben, a mennyiben a vallás és politika, az egyház és állam kapcsolatban van egymással. Politikai szenvedély nem heviti, nem csatlakozik szorosan a két küzdő párt egyikéhez sem, hanem egyedül egyháza, vallása érdekeit hordva szívén, vár a jövőtől, bár türelme, mint idézett sorai bizonyítják, el-elhagyja egy pillanatra s vallásos buzgalma néha ingerült kifakadásokra ragadja.

Mint láttuk az elmondottakból, költőnk egészen a reformatió szülötte nemcsak az egyházban, hanem az irodalomban is, s épen ezért saját kora eszméinek, vágyainak szószólója, kifejezője volt; előre is gondolhatjuk tehát, hogy működése — legalább a maga korában — hatás nélkül nem maradt. Valóban ő hatékony, mivelő szellem volt, hatott olvasó közönségére s hatott költőtársaira egyaránt. A mi jó tulajdonságokat műveiben találunk, azok lassankint köztulajdonná váltak, költő-társai útján idők folytán beleolvadtak nyelvünkbe és irodalmunkba s így a szellemi fejlődés tényezőivé lettek. Ha Gyöngyösi nyelvének remek fordulatait, kellemes báját s dallamosságát élvezzük, nem szabad feledniink Sztárait sem;

nem szabad felednünk, hogy az a virág, mely Gyöngyösinél elbájol, első csiráját Sztárai költészetében bírta. Az a tudatos művészi törekvés, az a fínom rhythmusérzék, mely az ő műveiben oly szépen kezd nyilatkozni, első szárnypróbálgatása azon virtuositásnak, mely a jó öreg Gyöngyösi varázsának egyik fő tényezője volt.

A nagy közönséget, a mai fínom ízlés emberét nem merném Sztárai olvasására buzdítani; de a szakembernek, ki nyelvünk fejlődésének történetébe, szellemének tanúlmányozásába akar elmélyedni, — és még inkább az egyházi énekköltőnek, ki nehány őszinte vallásos hangot, nehány szívhez szóló kifejezést akar ellesni, — a legmelegebben ajánlhatom.

Nagy Sándor.

ANAKREONI DALOK.

10. Eros viaszból.

Erost viaszbul öntve
Kinálgatá egy ifju.
Én véle szóba állok
És kérdezem : ‚hogy adnád
Te nékem ezt a bábot ?‘
Azt mondja dóri nyelven :
«A mennyiért kivánod.
De hallod-é, hogy engem
Ne tarts viasz-müvesnek.
Csak élni nem tudok már
A bolygató Erossal».
‚Enyém a szép lakótárs !
Egy drachmaért veszem meg.
No most gyulaszsz föl engem,
Eros ! Ha nem, bedoblak
A tüzbe és te olvadsz‘.

P. T. E.

PARHUZAMOS IDÉZETEK.

P. Thewrewk Emil a phil. társaság közgyülésén, 1882. decz. 3-ikán mondott elnöki megnyitó beszédjében a többek közt ezt jegyezte meg: «A class. philologus ha teszem iskolai commentárt ír, múlhatatlan kötelességének tartsa, hogy az idegen nyelv és irodalmi mű fejtegetésénél a magyar nyelvre és magyar irodalomra is tekintettel legyen.» — És P. Thewrewk E. ezt nem csak *mondja*, hanem magyarázatos iskolai kiadásaiban meg is tette, a jó példát már rég megadta. Sajnos, hogy kevesen követik benne. Iskolai klasszikus-kiadásaink — tisztelet a kivételeknek — nem sok ügyet vetnek az ily összehasonlításokra. Néhol megvan a törekvés, de nem elég hozzá a tanúlmány. Pedig ez «nagyon szükséges, s a tudományra nagyon hasznos is.»

Igaz, hogy e téren még mindig kezdő-munkálatokra van szükségünk. A philologiai közlönyben már többször volt egy-egy klasszikus irónak mondása modern, magyar iróéval egybevetve. Szeretném, ha ez gyakrabban történnék, s ha a fentebbi czím (Párhuzamos idézetek) állandó rovatává válhatnék közlönyünknek. Ezt akarom tehát megkezdeni s kérem mindazokat, kik az ily összehasonlítások fontosságát átlátják: gyarapítsák, folytassák e rovatot. Tanításunk ügyének nagyot használunk vele, mert akár szántszándékos utánzás eredményei iróinknak e parallel helyei, akár csak esetlegességek, egyaránt a tanúló világosabb felfogását eszközlik[1]).

Homérossal kezdjük.

Hom. Il. I, 47. ὁ δ'ἤιε νυκτὶ ἐοικώς.
Arany Toldi I, 14 (vers-szak). Mint a barna *éjfél*, szeme pillantása.
Némileg: Arany Bud. hal. IX. Megszálla megettök, mint *fekete felhő*.

Hom. Il. VI, 11. τὸν δὲ σκότος ὄσσε κάλυψεν.
Arany Toldi III, 8. Két szemét halálos hályog eltakarta.

Hom. Od. VI, 300. ῥεῖα δ'ἀρίγνωτ' ἐστί (δώματα 'Αλκινόοιο).
Arany T. XI, 7. *Messze kiösmerszett* a többitől, bátor
Egymást érte ottan a sok úri sátor.

---

[1]) L. «Berzsenyi és Horatius» czímű tanulmányomat a Középiskolai Szemlében.

Hom. Il. I, 469. αὐτὰρ ἐπεὶ πόσιος καὶ ἐδητύος ἐξ ἔρον ἕντο.
Arany: Furkó Tamás. Ottan, mihelyt evésben, ivásban jóllakott.

Hom. Od. III, 493. αἰθούσης ἐριδούπου («*harsány* csarnok»).
Petőfi : Falu végén. De a kocsma bezzeg *hangos*.
Gyulai—Arany L. Népkölt. I, 334. Mit ér a hat ökör
Hangos istállóban ?

Hom. Il. VI, 429. Ἕκτορ, ἀτὰρ σύ μοί ἐσσι πατὴρ καὶ πότνια μήτηρ
ἠδὲ κασίγνητος, σὺ δέ μοι θαλερὸς παρακοίτης.
Petőfi : Szeretlek kedvesem. Egy személyben minden
De mindened vagyok
. . . .
Férjed, fiad, atyád
Szeretőd, testvéred stb.
V. ö. még Prop. I, 11, 23 Tu mihi sola domus, tu, Cynthia, sola parentes.

Hom. Od. XVII, 347. αἰδὼς δ' οὐκ ἀγαθὴ κεχρημένῳ ἀνδρὶ παρεῖναι.
Közmondás : Szemérmes koldúsnak üres a tarisznyája.

Hom. Il.VI, 492. πόλεμος δ' ἄνδρεσσι μελήσει.
Némileg : Arany (Oh ne nézz rám.) Férfié az élet gondja.

Hom. Od. I, 58. ἱέμενος καὶ καπνὸν ἀποθρώσκοντα νοῆσαι
ἧς γαίης θανέειν ἱμείρεται.
Kriza Vadr. 64. l. Hazám, hazám, édös hazám
Bárcsak határod láthatnám !
Látom füstyit, de csak elig
Hogy az égen lengedözik.

Hom. Il. I, 4. αὐτοὺς δὲ ἑλώρια τεῦχε κύνεσσιν
οἰωνοισί τε πᾶσι —
Arany B. h. III. Ronda repesőknek utálatos étkül.

Hom. Il. VI, 484. δακρυόεν γελάσασα
Arany B. h. IX. Az asszony sírta örömkönnyét.

Hom. Il. VI, 476. Ζεῦ ἄλλοι τε θεοί, δότε δὴ καὶ τόνδε γενέσθαι
παῖδ' ἐμόν, ὡς καὶ ἐγώ περ, ἀριπρεπέα Τρώεσσιν
— — — — — — — —
καί ποτέ τις εἴποι, πατρός γ' ὅδε πολλὸν ἀμείνων.
Arany B. h. V. Nőj nagyot — elkezdé — húnok nagy királya:
És — mint fiatal lomb fedi törzsökét el:
Híred az enyémet árnyazza sötéttel!

Hom. (gyakran). ἔπος τ' ἔφατ'
Arany B. h. IX. Szóval neki monda.

Sophokles Aias 519. ἐν σοὶ πᾶσ' ἔγωγε σῴζομαι.
Csokonai. Te benned élek.

Soph. Phil. 847. ὕπνος ἄυπνος. (Oxymoron.)
Vörösmarty (Kis gyerm. hal.) Aludni fogsz s nem lesznek álmaid.

Horatius Od. III, 1, 40. Post equitem sedet atra Cura.
Arany T. IV, 2. — Nyakán űlt a búja
Oldalát kikezdte annak sarkantyúja.

Tyrtaios. Τεθνάμεναι γὰρ καλὸν ἐπὶ προμάχοισι πεσόντα
ἄνδρ' ἀγαθὸν περὶ ᾗ πατρίδι μαρνάμενον.
Hor. Od. III, 2, 13. Dulce et decorum est pro patria mori.
Arany. Toldi estéje II, 13. De dicső az ember hazájáért halva.
Arany. Keveháza 28. Szép a halál a harczmezőn
Valaki ott meghal dicsőn.
Petőfi. Péter bátya. Szép halál a szabadságért halni.

Hor. Ep. I, 14, 8 ... istuc mens animusque
Fert et amat spatiis obstantia rumpere claustra.
Arany (Egressy Gábornak): Nosza rontsd szét lelkem az irígy mérföldek
Kényszerü korlátit!

Hor. Ep. II, 3, 412. Qui studet optatam cursu contingere metam
Multa tulit fecitque puer, sudavit et alsit
Abstinuit Venere et vino.
Arany Elv. alk. II. ... ki a pályán czélt akar érni
Tűr sokat és munkál, izzad, hol fázik az ifju,
Ója magát bortól, szerelemtől.

Hor. Od. I, 23, 5. Nam seu mobilibus veris inhorruit
Adventus foliis, seu virides rubum
Dimovere lacertæ
Et corde et genibus tremit.
Petőfi. A táblabiró. Mért rejtezik így el a világtól mindig
S riad föl ha szellők a lugast legyintik.

Hor. Sat. II, 2, 92 .... Hos utinam inter
Heroas natum tellus me prima tulisset!
Petőfi. Mért nem születtem ezer év előtt,
Mikor születtek Árpád daliái?!

Hor. Ep. I, 11, 27. Cœlum, non animum mutant, qui trans mare [currunt.
Tompa. Szívet cseréljen az, a ki hazát cserél.

Hor. Od. II, 10, 10... celsæ graviore casu
Decidunt turres.
Tompa. Legnagyobb a földingás alatt
A legmagasb orom rendűlete.

Hor. Ep. I, 14, 13. animus, qui se non effugit umquam.
(V. ö. Hor. Od. II, 16, 19. patriæ quis exsul
Se quoque fugit?)
Arany. Bol. Ist. I, 33. Önnön lelkemtől futottam.

Hor. Od. II, 6, 13. Ille terrarum mihi præter omnes
Angulus ridet.
Kazinczy (Széphalom). E világ minden zugolyái közt, oh
Széphalom, nékem te nevetsz leginkább.

Kallinos. Μέχρις τεῦ κατάκεισθε;
Petőfi. Meddig alszol még, hazám?

Propertius II, 3, 12. Utque rosæ puro lacte natant folia.
Petőfi. Tündér arczod tejben úszó rózsája.
(Anakreonál is megvan).

Prop. I, 12, 20. Cynthia prima fuit, Cynthia finis erit.
Tóth K. Első dalom is a tied volt,
Az utolsó is tied légyen!

Tacitus Germ. 22. *aperit*... secreta *pectoris*.
Arany. T. IV, 13. Hogy' *kinyilt* a *szive!*

Tac. Hist. I, 12, 8. *fessa* iam ætate.
Vörösmarty (Utóh. Cserh.). *Megfáradt* ember hamvára nehezkedik a domb?

Vergilius. Aen. II, 89... et nos aliquid nomenque decusque
Gessimus.
Arany. Mur. ostr. II. S a fényes dicsőség, mely vezérét fedte
Egy vagy két sugárát ő rá is vetette.

Verg. Aen. II, 626. Ac veluti summis antiquam in montibus ornum
Cum ferro ancisam crebisque bipennibus instant
Eruere agricolæ certatim...
Arany Nagyid. czig. IV. Mint midőn az erdőn, nem messzi egy-[mástul.
Két iszonyú tölgy reng a fejszecsapástul...

Catullus XLVIII, 6. Nostræ seges osculationis
Arany T. VI, 10. Csókvetést ne hintsen.

Ennyit egyelőre figyelemgerjesztésül marginalis jegyzeteimből.

Dr. Csengeri János.

A BRAMARBAS AZ ANTIK KOMÉDIÁBAN.

Aristoteles a közép és új komédia által alkotott jellemeket három osztályra osztotta, u. m.: tréfáló, gúnyoló és szédelgő jellemekre. Minden egyes irányra több példát hozhatunk fel, de minthogy a komédia ezen későbbi virágzásából görög darab nem maradt ránk, úgy vagy a római utánzatokhoz, vagy a theophrastusi harmincz jellemrajzhoz, melyek tudvalevőleg mind a komédiából vannak merítve, kell fordulnunk. De nemcsak ezekben, hanem azoknál az iróknál is, a kik a mindennapi élet tüneményeit és jellemeit néha-néha érintik, találunk felvilágosítást a komédia alakjaira nézve. Hálás feladat e jellemeket keletkezésökben és további kiképzésökben kutatni és az őket megjelölő kifejezések történetét megvilágítani, mert ez által az ó-kori ethologia vázlatát kiegészíthetjük, és az új-komédiát, mely csak töredékekben van előttünk, mélyebben megismerhetjük.

Ribbeck vállalkozott arra a feladatra, hogy a csonka theophrastusi jellemrajzok fonalán e typusokat történetileg megvilágítsa. Mint azelőtt az εἴρων-nal megkisérlette (Rhein. Mus. 1876. 381. l.), úgy most egy külön kötetben annak ellentétét, az ἀλαζών-t fejtegeti, s ehhez a plautusi Miles gloriosus fordítását is csatolja[1]. E mű fonalán vázoljuk a bramarbas jellemét az antik irodalomban.

Mint sok görög kifejezést, mely a jellemfogyatkozásra vonatkozik, úgy ἀλαζών-t is eredetileg jó értelemben vették. A szó etymologiája kétes ugyan, de Pollux (I. 195.) a szót a ló dicsérendő jelzői közt említi, a mi a «délczeg»-nek felel meg. E tulajdonság túlzása és ferde, hivatlan alkalmazása folytán vált a fogalom gáncsszóvá. Mindenekelőtt jellemző a fej büszke tartása; így használják a kifejezést az üres, magasan álló kalászokra is. A páva e fogalommal majdnem egyértelművé lett, azért mondja a becsületes Dikæopolis Aristophanesnél: Utálok én már minden követet, pávát és nyegleséget. A dandy-ket nevezték legelőször gúnyos értelemben ἀλαζών-nak, így Aristophanes (Ach. 605.) Theodorost, Diomeia demosból Διομειαλαζόνας-nak nevezi. E mellett azonban állatokról is mondották. — A szó legrégibb definitiója az emberi jellemre való vonatkozással Xenophonnál fordúl elő (Kyrop. II. 2. 12.), a hol Kyros egy haragvó taxiarchos ellenében, a ki a víg czimborákat, kik a többieknek mulattató tábori historiákat mesélnek, alazonoknak nevezi, ezeket védi és az ἀλαζών fogalmát csak azokra alkalmazza, a kik gazdagabbaknak és bátrabbaknak mondják magokat,

---

[1]) Alazon. Ein Beitrag zur antiken Ethologie und zur Kenntniss der griechisch-römischen Komödie, von Otto Ribbeck, Leipzig, Teubner, 1882.

mint valóban vannak és oly dolgokat igérnek véghez vinni, mely erejöket felülmulja, s ezt haszonleső czélból teszik. Ép így ítél Xenophon Kyrop. I. 6. 22. és a Memorabiliákban I. 7. az ἀλαζονεία-ról. Platon az alazon-t egyszerűen az igazságszeretőnek állítja ellenébe, tehát egy a hazuggal; Aristoteles azonban szűkebb határokat szab. Szerinte a helyes középutról, az igazságról két módon lehet eltérni. Vagy nagyítanak s ez az ἀλαζονεία, vagy kisebbítenek s ez az εἰρωνεία. Az ἀλαζών úgy mint az εἴρων hazudik; amaz az által, hogy olyasmit tulajdonít magának, a minek birtokában nincs, ez pedig az által. hogy tagadja azt, a mije van. Az indok szerint azonban háromféle ἀλαζών-t különböztet meg; az egyiknek semmi határozott czélja nincs; ezek inkább hiúk — μάταιοι — mint rosszak. Ide tartoznak azok is, a kik mindig csak önmagukról szeretnek beszélni (περιαυτολογία). A másik dicsőség és tisztelet után sóvárog; de a legaljasabb a harmadik, a ki szemfényvesztése által pénzt vagy más nyereményt keres.

A szó használatát, ép úgy mint az εἴρων-ét a peloponnesusi háború és az ó-attikai komédia virágzása előtt nem találjuk; ekkor is csak a nép nyelvén fordul elő. A tragédia, bár mennyiszer lett légyen alkalma e fogalomról beszélni és attól óva inteni, gazdag synonymikus szókincsébe nem vette fel e szót. Talán Kratinos volt az első, a ki alkalmazta. Aristophanesnél már teljes értelmében fordul elő s gúnyos kitétele annak, a ki fellépése és magaviselete által annak látszatát akarja feltüntetni, amije nincs. De e jellem annyira fejlődött s oly sok variatióban fordult elő, hogy Aristoteles a komédiáról irt theoriájában mint a komikus személyek három főtypusainak egyikét állította fel az εἴρων és a βωμολόχος mellett.

Az élet egyik pályáján sem hiányzott a talaj az alazonnak, de némely foglalkozás bizonyos előjoggal van felruházva ezen jellem megtestesülésére. Aristoteles az alazon-okhoz először a rhetorokat és demagogusokat sorolja, hogy ha a diplomatia mestereinek tartják magokat, anélkül hogy valamint tudnának. Ezekről mondja Dikæopolis: Tudom a köznép szokását, hogy kap rajta, örvend, ha nyegle férfi városát, magát dicséri egyre, joggal-jogtalan, (nem sejtve, hogy bőrére alkuszik). Kleont a lovagok mint valódi ἀλαζών-t jellemzik, mert oly sokat igér Demosnak s mint annak jótevője akar szerepelni. — A demagogusokhoz csatlakoznak a diplomaták, a divat-rhetorok s mindazok, a kik a hiúság, a phantasia ködébe burkolódznak, a divatnak bolondjai, dithyrambikusok, próféták, orvosok, mindenféle tudós. Mindezeket a Felhők költője alazon-oknak nevezi, s minthogy a közember felfogása szerint dialektika és sophistika új és veszedelmes mesterségek, úgy a bölcsészeket, szóval a tudomány embereit is, ἀλαζονεία-ról vádolják. Kratinostól fogva sophisták és bölcsészek a komédiának, mint alazon-ok bő

anyagot nyújtottak; a sarútlan philosophusok, egyik kezökben bottal, a másikban könyvvel mint πτωχαλαζόνες, míg a platonikusok és peripatetikusok büszke fellépésök miatt, mint alazonok. A költők is, a kik oly dolgokról irnak, a mikről nem tudnak semmit, a szegény és éhes dithyrambus- és hymnus- költők, kiknek typusa a rongyos poeta a Madarakban (904 s köv.), szintén alazon-ok. Ide tartoznak a prófétak (μάντεις, χρησμόλογοι) és kuruzslók, a kik ellen Euripides és Aristophanes oly gyakran kikelnek. A közép és új komédia még jobban fejlesztette ezt a jellemet s a római költők az Augur és Aruspex szerepében honosították meg szinpadjukon. Jelképök a kakas (μῆδος) profetikus kukorikolásával, büszke fejtartásával és lépteivel. A kuruzslókhoz csatlakoznak az orvosok; eljárásukról Asklepios templomában Aristophanes Plutosában emlékszik meg. A sok Ἰατρός cz. komédia, valamint Ἀσκληπιός és Μητραγύρτης szintén az orvosokra vonatkozik. Menekratesről Athenæus (VII. 289.) azt mondja, hogy Zeusnak czímezteti magát, mert csak ő adja az embereknek az életet; a betegek, a kiket az epilepsiától megszabadított, mindig kiséretében voltak; az egyik mint Herakles, a másik mint Hermes, a harmadik mint Apollo és a negyedik mint Asklepios szerepelt. Evvel az isteni chorussal járt biborruhában, arany koszorúval fèjén, jogarral kezében. Philippos, macedoni királyhoz intézett levelét így kezdte: Menekrates Zeus Philippost üdvözli (χαίρειν), a mire a király nagyon helyesen azt felelte: Philippos Menekratesnek jó egészséget kiván (ὑγιαίνειν). Szellemi rokonságban áll evvel az orvos Plautus Menæchmi cz. darabjában. Ettől a molière-i Médecin malgré lui jellemig csak egy lépés.

Az orvosokat a szakácsokkal hasonlították össze, ezek pedig tiszteletnek tartották mellettök helyet foglalni. A komédiában még nagyobb szerepök van, mint amazoknak. Maison, a szakács, már a megarai komédiában állandó alak volt. De finomul kidolgozva még csak Athénben találjuk. Hogy mily jövő várakozik reá, azt Aristophanes már előre sejtette, mert Kleon utódját ép ebből a kategoriából választja, úgy hogy a demagogusok alazon-ját az ἀλαζονεία nagy mestere, a hurkás, győzi le. Ἀλαζονικόν δ'ἐστὶ πᾶν τὸ τῶν μαγείρων φῦλον mondja Athenaeus, a kinek műve kiapadhatlan forrás e typus jellemzésére. A szakács jól tudja, hogy az eledel készítéséhez nem elégséges az egyszerű főzés; van szakácsiskola, rendszer és történet. Azt állítja, hogy a szakácsmesterség a vad embereket czivilizálta, mert eleintén nyersen felfalták egymást, később egy állatot megsütöttek, s észrevették, hogy ez jobban ízlik. A hét bölcs nem volt más, mint derék szakács, kiknek mindegyike más ételt talált fel. De a tudomány e téren is haladt; nem főznek most már erős füszeres életeket, mint Kronos idejében; az ioniai Sophon óta az olaj jött divatba. Sikon nagy iskolát alapított; itt előadták a csilla-

gászatot, hogy a csillagok állásából, mely minden eledelnek ízét adja, a kellő időt megfigyelhessék; építészetet és mértant, hogy a konyhát és a kéményt építhessék, gyógyászatot a kellő mértékletesség megtartására, Epikur és Demokritus tanait az összhangról, hogy ellenkezőket ne keverjenek össze; festészetet a tálak kiékesítésére, de még a hadászatot is, hogy a különféle eledeleket illő sorrendben feltálalják. Éjjel mestereik műveit tanulmányozzák, nappal pedig a tűzhelynél ülnek s segédeiknek úgy parancsolnak, mint a hadvezér a csatában. Mindig homéri kifejezéseket használnak, így μέροπες-t személyek, δαιτυμών vendég, μῆλα juhok, οὐλοχύται só helyett; a szikrák nálok «Hephaistos kutyái;» oly annyira, hogy a házi gazdának egy szótárt kell segítségül vennie, hogy megérthesse őket. Végtelen konyhaszabályokat recitálnak el, s a sok beszéd és dicsekvés főtulajdonságai a derék szakácsnak, ép úgy, mint a hadvezérnek. Ezekhez hasonlítják magokat leginkább; ellenségeik a vendégek, a kik már jó idővel az ebéd előtt a lakomára készülnek, s jaj a szakácsnak, ha valamit találnak, a mi nincs inyökre. Ő azonban, mint valódi bölcs, minden vendég számára megtalálja az ízletes és alkalmas ételt. A szerelmes párnak csak kis halakat ád, mert nem éhezik annyira, gondolataik ugyanis máshol járnak; a philosophusoknak nagy darabokat tálal, mert ezek legtöbbet esznek; az öregek mustárt és csípős ételeket kapnak, melyek a nyelvet csiklandozzák. Ha az emberek temetésről jönnek, ő csak a fazékról a födőt veszi le, s azonnal mosolyognak. Csak azt nem szereti, ha a házi úr, a ki fogadta — csakis fogadott szakácsok voltak — mindent, a mit átad neki, megszámlál, mert akkor még többet dug zsebre. Ha valaki egy szakácsot megbánt, az nemsokára lakol érte, mert művészete kedves az istenek előtt. De a szakácsok a család titkait is hamar megtudják, és minden pletykát nagyobbítanak: ha valami rosszat hallanak, egész eposokat csinálnak belőle, de ha valami jó történik, akkor némák, mint az areopagíták. — Dicsőségök elmult, amint állandóan mint szolgák egy urhoz szegődtek, de ez még csak a Menandros utáni komédiában fordul elő. — A római szinpadon e jellem nem játszik oly nagy szerepet; mindig csak episodikusan lép fel, mert a római szakács mindig rabszolga volt s ez által a büszke jellem is megszünt. Állásának egyedüli méltó képviselője a szakács a Pseudolusban, a hol (III. 2.) az imént felsorolt jellemvonások némelyikére akadunk. Terentius e jellemet sohasem léptette fel, s a római komédia többi töredékei közt is csak kétszer találjuk a szakács említését.

Maison-nak nevezték a komédiában a hajós legény állandó jellemét is. Ez, ha a messze utazásról hazatér, elég hazugságot mesél; mily magas személyekkel találkozott s mily előkelő módon bántak vele.

Minthogy azon a győztes hadvezér dicsősége mindezeknél fénye-

sebb, azért a sokféle ἀλαζονεία a katona dicsekvésében éri el tetőpontját. A görögnek a legrégibb időktől fogva volt alkalma a szájhős természetét fejlődésében tanulmányozni s már a legrégibb naiv költők a nagy testi erő mellett önkényt a szellem egy bizonyos deficitjét tételezték fel. Gondoljunk csak Aresre Homerusnál úgy az Iliasban, midőn megsebesül, valamint az Odysseában, midőn házasságtörésen érik. Mennyit szenved Lamachos az Acharnaeiekben, mert a háborut annyira szereti! Mint hozzák összezúzott testtel a szinpadra, a hol jajgatásainak paródiáját Dikæopolistól kell hallania! Magokat az isteneket sem kimélte a komédia e tekintetben; akár Peisthetæros nyilatkozatait a Madarakban, akár Dionysos gyáva magaviseletét a Békákban nézzük. Az aristophanesi alakok közt az athéni Falstaff, Kleonymos és a hermokopidák perének inquisitora, Pisandros, a ki ellen Platon a komikus egy egész darabot irt, tartoznak ide. Nagyban fejlesztette e katonai alazonokat a zsoldos szolgálat idegen oszágokban, a mely a tizezer hősies visszavonulása óta mindinkább terjedt. Mennél ingóbb talajon álltak az ilyen condottierek, annál büszkébben kellett fellépniök, hogy fentarthassák magokat. Nikostratos, az argosiak hadvezére, Herakles módjára oroszlán bőrrel és buzogánynyal indult a csatába; Adaios, makedoni Philippos alvezére, győzelmeit fenhéjázó bulletin-ekben adta ki, a miért is Philippos kakasának nevezték s ezen név alatt léptették fel a szinpadon. Különösen a henczegő makedon bramarbasokkal találkozunk gyakran a töredékekben, de ez csak addig tart, míg Görögország szabad. Menynyire növelte Nagy Sándor diadalmenete minden egyes tisztnek, sőt közembernek önérzetét, arról a komédián kívül az egykoru források tesznek említést. Hisz mindaz a mit láttak és tapasztaltak, az ismert határokon túl ment: a roppant nagy utok, a sok ismeretlen tartomány és nép, a mesés kelet minden csodája, a nagy vérengzések az ismeretes csatákban, a roppant gépek a városok ostromlására, a győzelmi orgiák és a sok préda, melyben minden katona részesült, mindez elég tárgy volt az ismét hazatérő katonának. Nem vitt-e véghez Nagy Sándor Achilleshez méltó tetteket, nem gondolhatták-e, hogy a homéri csatározások kora ismét beállt? Nem hasonlították-e Nagy Sándor menetét Dionysoséhoz? Ehhez járult a hizelgő rhetorika, és a phantastikus lelemény, a mely e tettek leirásánál nem ismert határt. Egy sereg sophista és tányérnyaló veszi körül Nagy Sándor és embereinek asztalát és pénztárát. A legmerészebb hyperbola köznapi phrasissá lesz. Miután Nayg Sándort Ammon-Zeus fiának ismerték el s isteni fenségének kultusza az udvari ceremoniákhoz tartozott, hadvezérei is isten fiainak tekintették magokat. E szédelgés a Demetriusra, Poseidon és Aphrodite fiára irt athéni hymnusban tetőpontját érte el. A keleti nőknél nem kevésbbé voltak szerencsések a nyugat harczfiai, mint később odahaza akarták lenni.

Az új-komédia és még néhány levél Alkiphrontól, valamint Lukianos egyes darabjai, melyek azonban a komédiából merítvék, mutatják, hogy mily szemmel nézte az ironikus athéni e martialis katonákat, a kik makedoniai, syriai, rhodusi vagy cyprusi zsoldban álltak s Görögország egyes városaiban ütötték fel táborukat. Aristophanes ideje a demagogusban és sophistában, Antiphanes- és Alexisé a szakácsban, Menanderé pedig a hetvenkedő katonában látta az ἀλαζονεία legtökéletesebb typusát. Bibor chlamysban vagy pánczélban, fején sisakkal, melyen nagy kócsag van, oldalán fényes pajzs és kard, így lép fel a színre. Álarcza és neve már eléggé jellemzik. Thrason, Thrasonides, Thrasyleon, Bias, Polemon, Stratophanes, Cleomachus, Antamoenides, Hairesiteiches, Pyrgopolinices vagy rómaiasan Polymachæroplagides, Patruus, Pultiphagonides, Therapontigonus, Platagidorus s még oly hosszúk is, hogy a viasztábla négy lapjára sem férnek (Curculio 410) ezek czímei. Szavai és mozdulatai után itélve, valódi oroszlán; bombastikus kifejezésekben irja le győzelmeit s mutogatja sebeit. Haragjában dörmög, de nagy testében nyulszív rejlik. A veszélyben megfutamodik, a sértéseket nem veszi fel, gorombaságok megijesztik, pénzzel megelégszik. Nagy hajfürteivel Adonisnak tartja magát s szépsége ép oly ellenállhatatlan, mint karja, Eros mezején ép annyiszor győzött, mint Marsén, de valóban a legrútabb megaláztatást tűri. Ostobasága és jóhiszeműsége oly nagy mint hetvenkedése, s azért mindig megcsalják. — A kevés töredék nyomán nem ismerhetjük e jellem minden válfaját és a sok helyzetet, melybe juthatott. Menander különös előszeretettel hozta a színpadra, s bizonyára finomabban jellemezte, mint római utánzói. Mint egy tragikus heros parodiája lépett fel Thrasonides Μισούμενος cz. darabjában, a melyből Lukian a XIII. hetæra-dialoguet merítette. A hetvenkedés számos példáját több plautusi darab mutatja; Antamœnides a Pœnulus-ban és Curculio a hasonczímű darabban a netovábbját érik el. — A milyen az úr, olyan a szolga. A szolga (cacula), a ki Pseudulus-ban mint Polymachæroplagides fellép, ép úgy szól és gondolkodik mint ura. Csak Stratophanes Truculentus-ban képez kivételt, mert itt az apai büszkeség az, a mely s kedélyes katona szívét eltölti. Jelleme mégis kitünik a szakácscsal való szóharczában, a mely gyenge utóhangja a Kleon és Agorakritos közti versenynek.

A féltékeny katonát Menander Περικειρομένη cz. darabja mutatta. Haragjában kedvesének hajfürteit vágja le és megvesszőzi. De nemsokára megbánja tettét. Mint Ajas az általa lekaszabolt nyáj közt, úgy fetreng Polemon a földön s jajgat a hajfürtök miatt. — Finomabban és több valószinüséggel mint Plautusnál találjuk e jellemet Terentius Eunuchusában. Menander Κόλαξ-a szolgált itt mintaképül s ép ezért e szerep legjobban mutatja a Menander jellemzését. Harczi tetteiről ke-

veset szól, de annál többet kellemeiről, attikai elegancziájáról és élczeiről. Mindig királyoknál hivatalos, kik csakis vele ebédelnek; a nők rajongnak érte, de ha szükséges szolgálni is tud nekik, hisz Herkules is Omphalenél ezt tette.

Más fajtából való az ἀλαζών Theophrastusnál. Ez nem is volt katona s mégis dicsekszik a hadjáratokkal, melyekben Nagy Sándor alatt részt vett, a sok kincscsel, a melyet szerzett; Antipatros már többször meghívta, de ő jobbnak találta otthon maradni.

A gazdagsággal való dicsekvés majdnem mindig a miles gloriosus jellemzéséhez tartozik; ehhez járul némi bőkezűség, az egyedüli szép vonás, a mely néha-néha jellemzi. Theophrastus jelleme inkább πτωχαλαζών, koldus henczegő, s ennek neve és fogalma is már az ó-komédiában található. Theogenes, Aeschines és Proxenides a Madarakban az ἀλαζονεία-n épült felhőkakukvárnak henczegő szegényei, kik az ó-komédiában gyakran felléptek. De az új-komédia és a mindennapi élet szolgáltatta Theophrastusnak az ἀλαζών typusát, a mint nála találjuk. Leirása sokkal ismertebb, hogy sem itt egyes jellemvonásait fel kellene sorolnunk.

A görög és római rhetoriskolákban szorgalmasan üzték az erkölcs- és jellemfestés művészetét (χαρακτηρισμός, descriptio, notatio); egy ilyen példát találunk a Rhetorikában, mely Herenniusnak van ajánlva (IV. 50.), s mely oly mintaszerüen mutatja be a gazdagságot színlelő ἀλαζών-t, hogy méltó ideiktatni. «Nézzétek csak, ó bírák, azt az embert, a ki dicsőségnek tartja gazdagnak tekintetni, mily arczczal néz reánk. Mintha csak mondaná, adnék valamit, ha nem volnátok oly tolakodók. Baljára támasztja állát, s azt hiszi, hogy gyürűjének szépsége s az arany fénye által mindenki szemét megvakíthatja. Egyetlen szolgáját — én ismerem, ti alig — majd ezen, majd azon a néven hívja. Hej, Sannio, úgymond, jer csak, hogy ezek a barbárok (Syrus, Phryx stb.) ne csináljanak kárt. A ki nem ismeri, azt hiszi, ha ezt hallja, hogy a sok között csak egyet választ ki. Fülébe sugja, hogy vagy odahaza az asztalt terítse, vagy nagybátyjától a mórt kölcsönözze ki, hogy a fürdőbe jőjjön, vagy hogy a lovat állítsák ajtaja elé vagy más valamit készítsenek el, hogy vele henczeghessen. Azután hangosan kiáltja, hogy mindnyájan hallhassák: Vigyázz, hogy jól számítsanak[1]), ha lehet az éj beállta előtt. A szolga, a ki ura jellemét már jól ismeri, azt feleli: akkor többet kell küldened, ha azt akarod, hogy ma végezzünk vele. No jó, hát vidd magaddal még Libanust és Sosiat. Erre esetleg ide-

[1]) Rendesen servi-t egészítenek ki «ut diligenter numerentur» után, de ez nem helyes; inkább pénzre vagy más árukra kell gondolnunk. A henczegő szándékosan hallgatja el az alanyt.

genek lépnek hozzá, a kik őt, mikor utazott, fényesen fogadták. Ez nagy zavarba hozza emberünket, de ő hű marad elveihez. Jó, hogy jöttök, úgymond; de még jobb lett volna, ha mindjárt nálam szálltatok volna le. Ezt úgyis tettük volna, felelnek amazok, ha lakásodat tudtuk volna. «Hisz ezt könnyen megkérdezhetitek volna; csak jöjjetek hát.» Követik; utközben folytonosan hetvenkedik. Azt kérdi, hogy áll a termés; villái leégtek, azért nem mehet falura s újra építeni sem mer még; «ámbár Tusculanumomon mégis megtettem a bolondot, hogy a régi alapokon újra építek.» E beszéd közt egy házba jő, a hol az nap egy társas összejövetelnek kell lennie. Minthogy a háziurat ismeri, vendégeivel belép. Itt lakom, úgymond. Mustrálja az ezüstöt s megnézi a terítéket. Erre belép egy szolga s megsugja neki, hogy ura mindjárt jönni fog; nem akarna-e távozni. Úgy, felel, menjünk uraim; bátyám Falernumától jön, szeretnék eléje menni; jöjjetek csak a tizedik órában (az evés ideje) ide. Az idegenek távoznak. Lélekszakadva fut házába, amazok a tizedik órában eljönnek. Keresik, de ekkor megtudják, hogy kié tulajdonkép a ház; kinevetik őket s fogadójukba visszatérnek. Másnap ismét látják; elmondják neki mi történt; panaszkodnak. Ő azt feleli, hogy a táják hasonlósága tévutra vezette őket s az utczát eltévesztették; daczára annak, hogy rosszul érezte magát, egész késő éjfélig várt rájuk. Azalatt szolgájának Sannionak meghagyta, hogy mindenféle butort, terítéket és szolgát kölcsönözzön ki. Az ügyes szolga mindezt pontosan teljesítette, az úr a vendégeket házába vezeti. A főépületet, úgymond, egyik barátjának kölcsönözte a nászünnepélyre. Egyszerre a szolga azt jelenti, hogy az ezüstöt visszakérik, mert a ki kölcsönözte már retteg érte. A pokolba, úgymond, az épületet kölcsönöztem neki, szolgáimat is átengedtem, most még az ezüstöt is akarja? No nem bánom, daczára annak, hogy vendégeim vannak; jó lesz a samosi (cserép) edény is.»

Szerelmesek gyakran fitogtatják kedvesök előtt nagy gazdagságukat, ha nincs is semmijök. Rosszul járnak, ha a nő azután szavuknál fogja, mert egyhamar nem tudják, honnan szerezzék elő azt, a mit igértek.

A görögöknél tehát sohasem hiányzottak az ἀλαζονεία számos példányai, de különösen az ætoliaiakról mondották, hogy ez már velök született jellemvonásuk. Pythagoras iskolája Nagy-Görögország lakóit is az ἀλαζονεία hirébe hozta, mert szerinte tudatlanok és külső fényre és pompára sokat tartanak. A rómaiaknál Præneste lakóit mondották hetvenkedőknek (Plaut. Bacch. 24. Prænestinum opinor esse: ita erat gloriosus). A rhodusiak nagy bizalma hadihajóikban e közmondásban nyert kifejezést: ἡμεῖς δέκα Ῥόδιοι, δέκα νῆες, a melyet henczegőkre alkalmaztak. De az ἀλαζονεία tulajdonképi typusa minden görögnél a perzsa,

egyáltalán a keleti volt. Barbar fényűzésök és buta gőgjük, a mely Xerxesnél már tragikus hybrisbe csapott át, gyakran fordult elő a görög komédiában, mint az ἀλαζονεία jellemvonásai. A pun kereskedő e tekintetben rokonuk.

Ez Ribbeck könyvének gondolatmenete és főbb eredménye. A másik két fejezettel, a mely az ἀλαζών szó synonymikájával és a plautusi Miles-sel foglalkozik, rövidebben bánhatunk. Az ἀλαζών kifejezés synonymái, melyek részint az állatvilágból, részint az egyes testmozdulatok elnevezéséből vannak merítve, nincsenek teljesen összegyűjtve. Ezt a szerző más alkalomra halasztja. Csak a legtöbb kifejezés, melyek magyarázatát Eusthatios, Hesychius, Photius, az Etymologicum Magnum s több scholiasta nyújtja, vannak összegyűjtve.

«A plautusi Miles gloriosus» minthogy bevezetésül szolgál a munkához csatolt sikerült német fordításhoz, a mely a szerző kiadása alapján (T. Macci Plauti Miles gloriosus, emendabat adnotabat O. Ribbeck, Teubner 1881.) készült, elhagyva a szövegből mind azt, a mit ő nem tart Plautustól valónak. Minthogy nálunk Csiky szintén lefordította a darabot s a nemzeti szinházban adták is — mily sikerrel, nem tudom — azért néhány megjegyzés nem lesz felesleges. — A görög eredetinek szerzőjét nem ismerjük. Seleucus király említése (V. 75.), a ki 306. K. e. vette fel a királyi czímet és a kit 281-ben meggyilkoltak, az új komédia fénykorára útal, midőn Menander, Diphilus és Philemon működtek. Menandertől azonban nem való a plautusi darab eredetije, mert a különböző darabokat, melyekben a görög művész e jellemet előállította, annyiszor említik s oly határozottan jellemzik, hogy ily példányról, mint a ránk maradt, nem feledkezhettek volna meg. Κόλαξ-ban ugyan szinrehozott egy katonát tányérnyalójával együtt, de ép erről következtethetjük a terentiusi prologusból az Eunuchushoz (30. v.), hogy Nævius hasonczímű darabjában s tán Plautus is egy elveszett darabban, felhasználta, de ép a Miles-ben nem. De nagyon is lehetséges, hogy vagy a görög költő vagy Plautus maga egyet-mást kölcsönzött a menanderi alakoktól. — Minthogy Plautus nemcsak a Truculentusban, a melyet agg korában irt, hanem már az Epidicusban is, a melyet a Bacchides előtt irt, a katonai henczegést csak röviden érintette, mert valószínüleg már nagyon kopott théma volt, úgy feltehető, hogy a Miles korábbi évekbe esik. A vonatkozás Næviusra (210. s köv.) arra enged következtetni, hogy a darabot több évvel a költő végleges számüzetése (204. K. e.) előtt irta, tehát színpadi működésének második tizedében.

Mindazokat a vonásokat, melyeket az ἀλαζών jellemzésénél kiemeltünk, a plautusi Miles-ben feltünő vonásokban találjuk. Oly karrikatura, a mely a valószinüség határain gyakran merészen túlcsap s nem is tehetjük fel, hogy a görög eredeti ennyire ment volna. Az állító-

lagos tiszt, a ki Seleucus király számára katonákat zsoldba fogad, mindjárt az első jelenetben nagy plasticitással előtérbe lép; a parasitus oldala mellett mint dicsőségének visszhangja és hirnöke ezt még jobban feltünteti. De e rövid bevezetés csak előjáték. Úgy mint a Mostellariában és Cistellariában önálló felvonást képez, de az expositio eltérőleg majdnem mind a többi darabtól, még csak erre következik egy prologus alakjában. Csak a Cistellariában találunk még ilyesmit, de ott egy istenség, Auxilium, mondja el a prologust, ámbár már az előtte való jelenetekben a szükségest megtudtuk. A prologusban említett ülőhelyek (82. v.), melyek 146. előtt nem léteztek, a prologus egy részének későbbi voltára mutatnak. A csacskaság, a hosszú s még sem kimerítő tudósítás, az ízetlen élczek, melyek nem méltók a plautusi muzsához, szintén egy ifjabb iróra vallanak abból az időből, mikor a fabula palliata már elhervadt s új darabok hiányában a régiekhez nyultak, melyeket alkalomszerüleg megtoldottak vagy megnyestek, hogy újaknak lássanak. Prologusunk szerzője nem nevezi meg sem a latin, sem a görög költőt; a hosszú expositio egy nehéz felfogású publikumot tételez fel s mégis csak a cselekvény egy részére, a mely a második felvonással véget ér, szorítkozik. A cselekvő személyek neveit nem tudjuk meg. Minthogy az, a ki a prologust elmondja, egyszersmind főintrigans, a ki azonnal szövi a cselekvény fonalát, úgy feltehető, hogy Plautus is Palæstrionak ilyforma szerepet juttatott. A 145—153 v. semmiesetre sem való Plautustól, mert a későbbi jelenetekkel oly naiv ellentétet képez, hogy Plautusról ilyesmi nem tételezhető fel. A következő öt jelenet (2—6) a prologus végén mondottakat igazolja s egy önmagában kerek egészet képez, a mely a cselekvény további menetére semmi befolyással nincs. A kettős szerep és a helyváltozás motivumát minden combinatióban sok ügyességgel és jókedvvel viszi keresztül a költő. Egy bizonyos parallelismus a compositióban ezt világossá teszi. A rhythmusok változása a cselekvény menetét és a hangulatot híven visszatükrözik. Az öreg lármázó trochæusi septenárai nyítják meg a cantica-t s ebben a metrumban folytatódik ez és a következő jelenet. De a mint a női elem előtérbe lép, jambikus septenarokat hallunk, míg Sceledrus, bámulva a leány merészségén, azonnal trochæusokba csap át, a melyek a jelenet végeig tartanak. Jambikus septenarok még kétszer fordulnak elő a darabban; a harmadik felvonás harmadik jelenetében, s a legszebb részben (IV. 5.), a hol a nők a Milest a hálóba csalják.

Ha e felvonás compositiója és keresztülvitele a görög mintakép rovására esik is, úgy még sem hiányoznak önálló fordulatok és hozzátételek. Eltekintve a római felfogástól és szokásoktól, a római hadügyből kölcsönzött metaphoráktól, a scelus és Sceledrus gyakori szójátéka, a koczka-törvényre való utalás, az elzárt Næviusra való szives meg-

emlékezés, a fatalismus, melylyel Sceledrus őseire visszatekint és a jövőbe néz, Plautustól valók. — A Miles roppant butasága, gőgje, kéjvágya és az a körülmény, hogy még csak rövid ideig volt Ephesusban, menti ki, hogy oly könnyen megy a lépre, s hogy az agglegény házi viszonyairól, a ki szomszédja, nem tud semmit. Lehetetlen volna ez, ha a 246 v.-ből a Miles és az öreg közti személyes viszonyra következtetnék.

Az egész második felvonás a darab főcselekvényében, mely a következő három felvonásban foly le, csak egy episod, mert Pleusicles czélja, midőn Ephesusba jött s a Miles mellett lakást fogadott, csak kedvesének megszabadítása volt. E terv kivitelére czéloznak a titkos összejövetelek, melyeknél Palæstrio elnököl; ő mondja meg a teendőket, intéz mindent és végez. Az egész terv nem áll egyszerre tisztán szemei előtt; ép a lassu fejlődésben gyönyörködhetik a néző s ebben mutatkozik a művész ügyessége. Lépésről lépésre épiti fel a működési tervet, még pedig mindig improvisált cselekvénynyel, úgy hogy a búcsújelenetben (IV. 7.) kötéltánczosok merészségével játszanak áldozatuk ostobaságával; legtovább űzi ezt Palæstrio, míg a járatlan Pleusicles egy pillanatra mindent elrontani látszik, de Palæstrio lélekjelenléte segít. E művészi kivitel mellett azonban feltünő a tapintatlanság, a melylyel az egész gépezet a színpadra tereltetik. A harmadik felvonás elején a tanácskozás Palæstrio, Pleusicles és Periplecomenus közt egy kissé untat, mert nem vezet czélhoz; hisz Palæstrio egy egész új tervet ajánl. Vontató a sok ismétlés is, a mi átdolgozásra mutat. Egy plautusi darabban sem kell annyi személy az intriga keresztülvitelére, mint itt. Egy ily hatosfogatnak vezetése a költőnek és a nézőknek valami új volt. A cselekvény menetét leginkább az öregnek hosszú fejtegetései (III. 1.) szakítják félbe; e színt a római költő maga tágította ki annyira, a mit a satirikus oldalvágás az apuliai és aminulai parasztokra, a római Matronaliak és a quinquatrusi Minerva-ünnep említése bizonyít. Különösen alkalmas volt e szín az interpolatiokra s a 639—70. vers, a mely a kéziratokban egymás után következik, azt mutatja, hogy itt különböző redactiok maradványaival van dolgunk. Pleusikles jellemzése is szenved e hosszú prælectio folytán. Fellépése butának és gyermekesnek mondható, csak később jő elemébe, s ha egy ideig gondolkodik is azon, hogy átöltözése és csele méltó-e hozzá, úgy mégis egész merészséggel játszsza végig szerepét.

Episodikus és shakespeare-i intermezzokra emlékeztet Palæstrio és Lurcio víg csevegése. Czélja, hogy Periplecomenus időt nyerjen a két nő betanítására. Finom lélektani vonás az is, hogy Sceledrus, a ki a fenyegető zivatar előtt menekül, nem talál alkalmasabb helyet, mint a pinczét s jobb vigasztalót, mint a bort. Az ellenmondás első elhatározása közt, hogy távozni akar (581. v.) s a között, hogy a pinczét vá-

lasztotta, nem okoz nehézséget, mert ezáltal a kellemest a biztossal fűzi egybe; hogy nem ment előbb a házba, azt az öreg megjegyzése bizonyítja (592. v.); Sceledrus tehát nem mondhatta az 582—84. verset; az utolsó vers egy pedans olvasótól eredhet, a ki így az ellentétet ki akarta egyenlíteni.

A darab cselekvénye tehát három felvonásban, melyekhez egy-egy jelenet, mint elő- és utójáték fűződik, foly le; ott a hetvenkedő egész fényében, itt legmélyebb megaláztatásában. A második felvonás élénk cselekvénye után a harmadik a főcselekvény előkészítésére van szánva, a mely a negyedikben formaszerű végét éri. Ez négy részre oszlik. Az elsőben (IV. 1. és 2. jel.) Palæstrio és Milphidippa a szerelmi ajánlatot hozzák; a másodikban (3. és 4. jel.) a további cselekvény előkészítése Philocomasiummal; a harmadikban (5. jel.) a döntő összejövetel Acroteleutiummal, a negyedikben (6—8. jel.) búcsú és katastropha. Némi tragikus ironiára emlékeztet, midőn látjuk, hogy a hetvenkedő egy boldog élet küszöbén látja magát s vakon vesztének rohan.

Minthogy tehát a cselekvény nem egységes, azért nagyon valószinű, hogy a darabban több eredetinek részei egy egészszé forrtak össze. Ezt feltünő módon igazolja az, hogy az első motivum egy önálló novellának tárgyát képezi az «Ezer és egy éj» historiáiban. Ennek czíme: «A mészáros, neje és a katona története», vagy «A cserzővarga és nejének története.» A rászedett és törbe ejtett itt a férj, míg a katona végre a nő birtokába jut. Mindkét versióban meg van a titkos átjárat, a hasonló testvér, a rászedettnek ide-oda küldetése, míg végre önmagát sem ismeri fel és még a leitatás is. Ez összhangzásra először figyelmeztetett Rohde a görög novellaköltészetről és annak kapcsolatáról a kelettel tartott előadásában (a 30. philol. nagygyülés emlékiratai 1876.) és ugyanakkor Bacher a Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellschaft 30. kötetében (1876). De hogyan juthatott az attikai komédiatárgy a keletre? Rohde egy régibb görög novellának felhasználásából magyarázza ki. Nagy Sándor hadjárata óta bizonyára sok görög novella szivárgott át a keletre. De nem is kell ily messze mennünk. Ismeretes dolog, hogy Nagy Sándor idejében a «dionysusi művészek» egész Indiáig jutottak el. E szinészek voltak a görög dráma terjesztői akkor, midőn a productio az anyaországban lassankint megszünt. Nagy Sándor táborát is követte egy ilyen társaság, a mely minthogy nem merte a katona-táborban a Miles jellemét szinrehozni, a szerepet másra ruházta, a mint azt a keleti novellában látjuk. Ez előadások révén juthatott egy későbbi novellagyüjtő tudomására. Bacher nézete. hogy komédiánk tárgya a nagy indiai mondakörből származik, nem fogadható el.

Páris. KONT IGNÁCZ.

HAZAI IRODALOM.

Adalék a lélek életrendjéhez. Irta B. Feuchtersleben Ernő. Németből fordította Dr. Klekner Alajos. Budapest, 1882.

Gyulai «Olcsó könyvtárában» jelent meg e fordítás, abban a jeles vállalatban, melynek a bel- és külföldi irodalom több mint más félszáz remek, vagy legalább egy és más tekintetben érdekes termékét köszöni már is a magyar olvasó közönségnek az a része, mely a pénzt is nagyon meg szokta *olvasni*, mielőtt egy könyvre kiadná. Magyarán kimondom: a többség. — Milyen szolgálatot tesz Gyulai e vállalattal a közművelődésnek, fölösleges volna itt fejtegetnem. Vessünk egy tekintetet e kis füzetek lajstromára s meg kell vallanunk, hogy ebben a keretben szerencsésebb választással bajosan lehetne összeállítani ennyiféle érdeklődést kielégítő olvasmányanyagot, mely a magasabb színvonalon megmaradás és a népszerűesség egymásnak ellenmondani látszó föltételeit ily tapintattal egyesítené magában.

Talál itt magának valót, ki a hazai irodalom legújabb termékei iránt érdeklődik ép úgy, mint a vidéki irodalom-tanár, kinek nincs alkalma régibb irodalmunk termékeit könyvtárakban fölkutatni; megtalálja szükségletét, ki a nálunk kevésbbé elterjedt idegen nyelvek megtanúlására időt s fáradságot nem vehet magának, de az illető irodalmak egy-egy jelesebb termékét jó fordításban a műkedvelő hálás köszönetével fogadja, — s végre gondoskodva van azokról is, kik a német irók alkotásait nem képesek eredetiben élvezni, vagy különböző okoknál fogva legalább is örömestebb olvassák a magyar fordítást eredetijénél.

Feuchtersleben czímbeli művének felvétele a sorozatba újabb igazolása az «Olcsó könyvtár» iránya felől táplált jó véleményünknek. — A magyar nem kedvelője az elvont bölcselkedésnek, a nemzeti jellemnek egyik legtypikusabb kifejezője, Petőfi, szerint legbölcsebb, ki soha sem bölcselkedik, s ez a könnyedén odavetettnek látszó paradox hű kifejezője a magyar ember gondolkodása módjának. Nálunk bajosan lehetne az olcsó könyvek közönségének Kantot adni olvasmányúl, mint teszi a hasonló irányú német «Universal-Bibliothek», s Gyulai ezt nagyon helyesen vette számításba, midőn a bölcselet köréből ép olyan műveket vett fel vállalatába, melyekben a gondolatot nem rejti el laikus szemek elől a czéhbeli kifejezések «köd előttem, köd utánnamja». Eddig — szorosan véve — három ily mű van a sorozatban: Lessing Laokoonja, Taine egyik alap-vető műve: Az eszmény a művészetben, s Feuchtersleben kérdéses műve. Ha már most nézzük, vajon e művek átültetésének «miként»-je megfelel-e a czélnak, mely végett átfordíttattak nyel-

vünkre, hogy t. i. a bölcselmi tárgyakról való gondolkodásra a nagyobb közönségnél is kedvet ébreszszenek, ítéletünk ez irányban nem lehet oly föltétlenűl kedvező, mint volt az anyag megválasztására nézve. Laokoon fordítása elég lelkiismeretes munka, de annál megrovandóbb a könnyelműség, melylyel a másik két mű fordítója végezte feladatát. A Taine-féle fordítást annak idejében épen e folyóirat méltatta érdeme szerint; idézzük ítélőszéke elé a másik vádlottat is s kezdjük meg a tárgyalást, kezünkben a «corpus delicti»-vel, az «Olcsó könyvtár» 145. számával. Üssük fel IV. fejezetét. Nem mintha a fordítás jellemző hibái ép itt torlódnának össze legbosszantóbb módon s e körülményt kritikai hevem javára ki akarnám zsákmányolni, épen nem. Hanem türelmem e fejezetig vitte s csak ide érve szállott meg az emberbaráti gondolat, hogy azok számára, kik netalán valaha kísértetbe jönnének, hogy e könyvet elolvassák, egy kis kóstolót állítsak össze a zamatosságából. Lássunk tehát hozzá.

Mindjárt a fejezet elején, a 63. lapon: «akarási erő», magyarúl: akarat ereje. U. o. «Ez az erő, ... melynek képzeletet és észt még csak mozgásba hoznia kell ....» Ez a német eredetiben így van: «Diese Kraft, ... welche Phantasie und Verstand erst in Bewegung setzt ...» (d. i. die Kraft zu Wollen.) Igaz, hogy ezt hasonló szabatos rövidséggel visszaadni nem lehet, de így tönkre tenni! S oly nehéz lett volna körülírással — a mely néha elkerűlhetetlen — kifejezni igazi értelmét? Teszem ilyenformán: «Ez az erő, ... melytől indítva mozdúl még csak a képzelet s az ész ...» Ugyane mondatban alább: «... ez az, melyre az erkölcstanítónak .... hatni törekednie szükséges.» Ezt a tizenhárom próbás germanismust már nem is javítom — sérteném vele az olvasót; csak annyit, hogy társainak száma a könyvben légió. Menjünk tovább egy mondattal: «Itt van Stahlnak mintegy megdicsőűlt lelke, mennyiben amaz erő, melyről ez a mély gondolkodó oly sok csodát hirdet, mig az csak az ösztön éjjelébe burkolva van, — mint akarat lép az öntudat napvilágára.» «Itt van Stahlnak mintegy megdicsőűlt lelke ...» Ki ne gondolna itt hamarjában hazajáró lélekre? Aztán «verklärt» sem mindig «megdicsőűlt», mint fordítónk, ki másutt is ezzel adja vissza (97. l.), hinni látszik. «Mennyiben amaz erő ...» Vonatkozó névmások előtt fordítónk igen szereti mellőzni a névelőt s rendesen ott, hol elhagyása által a stil döczögővé válik; — «mig az csak az ösztön éjjelébe burkolva van ...» szinte röstelli az ember, hogy egy bölcseleti munka fordításának birálatánál kell a mondattan legelemibb szabályaival foglalkoznia. Mikor is szűnik meg már időszerűvé lenni a figyelmeztetés, hogy kiemelt mondatrész és az állítmány közé más mondattagnak furakodni nem szabad? Az egész mondat helyesen így hangzanék: «Itt van *a* Stahl lelke, mintegy átszellemülve, amennyiben az az erő, melyről a

mély gondolkodó annyi csodát hirdet, még mialatt az ösztön éjjelébe van burkolva, — mint akarat lép az öntudat verőfényére.»

Ugyane lapon: «Ha ilyen írt kedélyökben késziteni *hozzáértőleg tudnának* — késziteni *akarni tanúlnának*!» «Hozzáértőleg tudnának...» «verständen.» Ez még csak megjárja, bár furcsa, de hiszik e olvasóim hogy az «*akarni tanúlnának*» eredetiben «*lernen wollten*»? Mert én alig hittem volna, ha szemeim meg nem győznek róla. Ott áll szórúl szóra, félreérthetetlenűl s belőle, mint Heine mondaná, csak a fordítói belátás hiányának fölöslege csinálhatta azt, a mivé K. úr nyomorította.

Egy lapról hát leszüreteltünk volna; ha folytatni akarjuk, nem kell messze mennünk, csak egyet fordítsunk. Hisz alig van lap a könyvben, hol ne akadna megróni való.

64. l. «...hol a képzeleterőt és észt a *legújabb* művelés örvendezteti meg...» Sajtóhiba az a legújabb? Mert azoktól is hemzseg a könyv; csak ez idézetet megelőző sorban is «ismertetésére» áll «ismétlésére» helyett; — de abban az esetben, ha itt «legüdébbet» akart a fordító mondani, nem illeti-e meg a szolgai fordítás vádja? Micsoda igaz magyar fordítaná az «üppig» szót «Culturral» kapcsolatban «üdére»? Ha ilyen esetben nem mer valaki rokonértelmű szót használni, legjobb mondjon egyszer s mindenkorra ellen a fordítói dicsőség csábjának, — e téren nem terem számára babér. Az idézett mondat helyesen így van: «midőn a képzeleterő és ész a legélénkebb művelésnek örvend.»

Pár sorral alább: «Az ész, melyet bizonyos, előbbi indokok határozásra birtak, a következők által más határozatra indíttatik...» Itt az eredetiben határozásról szó sincs, («Der Verstand, von den ersten Gründen bestimmt, wird durch die folgenden vielleicht umgestimmt»); hisz az ész épen az akarattal tétetik ellentétes párhuzamba, functióikat hát élesen el kell választani egymástól. Mily egyszerű lett volna e mondatot ilyenformán fordítani: «Az észen, mely az első okoknak enged, a következők fordíthatnak egyet...»

Még ez oldalon: Hogy ez akaratot *a helyes felé* fordítsuk. Sűlt germanismus ebből: «Diese Kraft dem Rechten zuzuwenden....»

65. l. «Kötelékek ezek, melyeket — — (a mondat végén:) mentegetjük»:

Alább: «Határozatlanság a lélek boldogtalan *küzdelme*, mely nagyon is könnyen — bénúlással végződik». Lehet, bár nem valószínű, hogy K. úr kiadásában sajtóhibából «*Kampf*» áll a meghúzott szó helyén, de hát az ilyen munka fordításánál csak érdemes volna egy újabb kiadásba is bele-bele nézni, akkor aztán a «Krampf»-ot nem fordítaná az ember «küzdelemnek».

66. l. «A határozatlanságnak egyik *csak* nagyon is gyakori indoka...» A «*csak*» germanismus.

U. o. «Ha csakugyan késő van...» Folyó cselekvés 3-ik személyében segédige a melléknévi állítmány mellett!

67. l. «saját javam kedveért» e helyett: «a magam jóvoltáért».

U. o. «a válogatást kirekesztem» németben: «das Wählen abkürze». Tehát helyesen: «megkurtítom».

U. o. «*társadalmisági kötelezettség.*» Kérem így van betűről betűre: társadalmisági kötelezettség. Az élvezetért, melyet fordító úr e maga nemében páratlan alkotása nekem szerzett, lehetetlen, hogy e helyen nyilvános köszönetet ne mondjak. «Társadalmisági!» Szinte látom már, hogy e nagy példa követésre csábító ereje hogy hozza napvilágra az «irodalmisági, jövödelmiségi, lakodalmisági» fajta gyöngyszemeket a nyelv géniusának kimondhatatlan örömére.

68. l. «schrieb ein tiefer Kenner» Magyarban természetesen: «irta bizonyos mély *ismerő*».

Két sorral alább: «Ily megelőző vagy valóban gyógyító kezelés alapszik a törvényen: hogy...» Szórend! Szórend! Helyesen:» Ily elhárító vagy valóban gyógyító kezelés azon törvényen alapszik, hogy...»

Alább: «De a meghatározott irányban való odafordúlás...» («aber ein Hinwenden nach einer bestimmten Richtung...»)

69. l. «Lavater erkölcsi *hitszónoklatot tartott*...» Az eredetiben: «Lavater hat eine sittliche *Predigt geschrieben*». Látni való, hogy K. úr nyelvtisztító buzgalmát, melytől egy hajszálnyira nem tágít soha, ez egyszer megint helyén kívűl alkalmazta. «Sittliche Predigt» egyszerűen «erkölcsi predikáczió» s ha emellett marad a fordító, nem kényszerűl két sorral alább olyan furcsaságot írni, hogy — «*orvosi hitszónoklat*» = «ärztliche Predigt». De úgy jár, ki a helyett, hogy a nyelv szellemébe behatolni igyekeznék s azt törekednék idegen behatástól megóni — a paszomántot félti. Ki ne olvasná aztán egy nemével a csöndes kárörömnek, mikor az e fajta munkákban a reflexiót «eszméletnek» 72. l., a physiologiát «egészségtannak» u. o., a stoicismust «önuralmi bölcsészetnek» hijják?

Azzal a szándékkal fogtam e fejezet bonczolásához, hogy végig megyek rajta, részletesen beszámolva hibáiról; de látom, hogy erőmet meghaladó munkára vállalkoztam, aztán «a társadalmisági kötelezettség» helyes értelmezése olvasóimmal szemben szintén nem engedi, hogy mindenre kiterjeszkedjem. — Álljon tehát itt még pár fogás a javából; — véleménykeltésre K. úr munkája felől, úgy hiszem, untig elég lesz, amit nyújtok.

69. l. «a *kegyes* reggeli órákat» — «die holden Morgenstunden».

70. l. «volnánk gyermekségünk óta szokásában annak» — «wären wir von Kindheit an gewohnt».

71. l. «mint valamely rosszúl hangolt *szerv* jegyadományát» = «als Mitgift eines verstimmten *Organismus.*»

72. l. «a szerencsés pillanat *újra egyesítése* iránti törekvés» = «streben nach *Wiedererringung* des glücklichen Momentes.» Édes testvére a «Krampf = küzdelemnek.»

U. o. «melyet senki sem ismer» = «die *fast* kein Mensch kennt.»

73. l. «Saját testén heves csúzrohamot győzött le és magára nézve ezt mintegy lábai elé vetette bizonyítás útján.» Érti ezt ember fia? Az eredetiben így hangzik: «an seinem eigenen Körper einen heftigen Gichtanfall überwältigte, und sich diesen gleichsam an die Füsse herabdemonstrirte.» Persze, ha K. úr meg nem ijed a «demonstrálni» igétől, egész szépen, s ami fő, más halandók számára is érthetően fordíthatta volna mondatát ilyenformán: «saját testén heves csúzrohamot győzött le és azt mintegy ledemonstrálta lábairól».

De hagyjuk abba. Olvasóim úgy hiszem meggyőződhettek az eddigiekből, hogy K. úr abbeli törekvése, «mikép a szerző valódi gondolatát értelmesen s könnyen fölfoghatólag» fejezze ki (előszó), távolról sem érte el czélját s azoknak, «kik dolgozatát olvasás végett kezökbe veendik, korán sem fog annyi örömtelt, élvezetes perczet és tanúlságot szerezni», mint a fordító hinni szeretné. Ellenkezőleg a lépten-nyomon előfordúló félreértések, kifejezései nehézkessége, germanismusai stb. élvezet s tanúlság helyett tisztán bosszúságot szereznek néki, mi tudvalevőleg egyik leghatalmasabb ellensége «a lélek életrendjének».

Hiába, a fordítás mesterségéhez nem elég, hogy valakinek az eredeti «le nem irható gyönyörrel bájolja el egész valóját», ehhez jókora adag nyelvérzék, logika és óvatosság legalább is oly mértékben szükséges, mint a jóakarat. Fordítónknál pedig egyik is másik is meglehetős gyönge lábon áll. Szóval bármily sokat igérő is a könyv jeligéje: «Omnes sitientes venite ad aquas», ajánlatos nem hallgatni rá. K. úr pocsolyává zavarta Feuchtersleben kristálytiszta forrásvizét.

Sajnálatos, hogy Gyulai ily alakban fölvette e művet az «Olcsó könyvtárba».

Zsomboly. BINDER JENŐ.

Kisded szótár. A nyelvünkben lábra kapott magyartalanságoknak és egyéb hibás kifejezéseknek betürendes jegyzéke. (A Nyelvészeti Galanteriák II-ik kiadása). Irta *Dr. Vutkovich Sándor.* Pozsony 1882.

Sok tanulságos dolog van e füzetben, melyet mindenkinek ajánlhatunk, a ki nem nyelvész létére is ismerni akarja a magyaros beszéd körül forgó vitás kérdéseket és talán restelli az utánjárást a sok régibb és újabb folyóiratban, könyvben meg értekezésben. Vutkovich elég ügyesen és többnyire értelmesen is igazít útba a magyar nyelv sok veszőfél-

ben levő sajátsága és lábra kapott ferdesége iránt; sorba veszi a rossz képzéseket meg összetételeket, irtó háborút indít a korcsszülött műszavak és elharapódzott germanismusok ellen. Teljességet e dolgokban alig kivánhatni még, de talán rendszerességet meg tapintatos megválasztást többet, mint a mennyit e Kisded Szótár mutat. A szerzője, úgy tetszik, nem gondolta meg, hogy a czím változtatása az új kiadásban kötelességet ró reá, mely túlterjed az anyag bővítésén. Sok olyan, a mi a Nyelvészeti Galanteriákban helyén lehetett, a Szótárban furcsának látszik. Ilyenek p. a neológia történetét illető adomácskák meg versikék, vagy a Helmeczi-Bartzafalvi-féle szörnyszók (lovoncz, összlángész, gyengéncz, fennszökelem stb.), melyek ellen küzdeni legföljebb Don Quichoteriának járja meg. Az orthologus hévnek, mely ezekben ma veszélyt lát, tudjuk be azt is, hogy Vutkovich megtámadja p. a *mértföldet* (mi baj volna e népetymológikus írásban? Tudtunkkal egy német orthologus se ütközött még a Sündfluthon e. h. Sinfluth), a *szabadjont* (e funktióváltozás, melyet analógiából is magyarázhatni, talán még sem merőben természet ellenes fejlődés), a *vergődik* használatát e kifejezésben «nagy hírre vergődik» (csak nem ítélhetünk élő szót örök maradiságra, mikor a jelentés bővülésére, átvitelére meg átváltozására annyi a példa) stb. Ez orthologus hév jó, ha résen áll és szigorúan végzi kötelességét; de könnyen útjába is állhat a nyelv folytonos fejlődésének, melyet a múltban oly világosan észlelünk, de a jelenben, úgy látszik, oly nehezen tűrünk. Az a finom érzék a nyelv élete jelenségei iránt, mely e túlságtól megment, vajmi ritka tulajdon és nem mernők eldönteni, a Kisded Szótár szerzőjének jutott-e belőle elég; azért szeretnők, ha a dícséretes objektivitás, melyet füzete némely helyén tanusít, egyformán terjedne végig az egészen.

Egy másik kifogásunk a Szótár használhatóságát éri. Vutkovich nyilván valóan kézi könyvnek szánta, melyhez tanácsért fordulunk, valahányszor rászorulunk. De akkor nem egyszer cserben hágy, mert hamarjában nem tudjuk, hol keressük a szükséges, szót vagy szabályt. Hogy p. «május ötödikén» a helyes és nem «ötödik májusban» az megvan a füzetben, de az «első» czímszónál; vagy hogy «kedden délután» mondandó és nem «kedd délután» a «hétfő» alatt stb. Az összetett főnevek személyragozásáról csak a «névnapja» szóval találunk valamit. Ezen csak oly módon segíthetni, hogy egyrészt minden általánosabb szabályt grammatikai kategóriák szerint rendezünk (mint p. Simonyi az Antibarbarusban tette), másrészt jó indexet csatolunk a munka végére. Ez utóbbit még szükségesebbnek hiszszük, mely külömben nem hogy megnehezítené a szerző munkáját, de még meg is könnyíti. Az igetőkkel való hibás összetételek, az egyes idegen szabású vagy tiltott képzők stb. egy pontba foglalhatók, melyben azután lehető számos

példa is van és ezekre az index mindig utalna. Alig hiszszük, hogy a Szótár olvasói közt volna olyan, a ki nem venné szívesen valamely szó megrovása mellett mindjárt a nyelvtani szabályt, okadatolás meg útmutatás gyanánt, és ezért sajnáljuk, hogy Vutkovich az ilyeneket kelleténél gyérebben adja.

De e pár megjegyzésünket inkább egy harmadik kiadás reményében tettük, mintsem e másodiknak elítélése végett. Magyarosodásunk érdekében minél nagyobb elterjedését kívánnók, mert senki se fogja okulás nélkűl forgatni e Kisded Szótárt.

Bartos F.

Görög mondattan. A gymnasiumok felső osztályai számára írta *dr. Pecz Vilmos*, gymn. tanár. Budapest, 1883. Eggenberger. Ára 80 kr.

Hogy a mondattant mondattani alapon kell tanítani, olyan elv, melyet mind a tudomány, mind a pædagogia szempontjából ma már nagyon sokan helyesnek ismernek el. A legtermészetesebb levén egyszersmind a legjogosultabb is, s így nem csoda, ha ez új felfogás napról-napra mindinkább utat tör magának. Tudvalevőleg most már három ily alapon készült mondattan áll rendelkezésünkre, Simonyi magyar, Bartal-Malmosi latin s Pecznek nem rég megjelent görög mondattana.

Ha e három könyvet összehasonlításunk tárgyává teszszük, megelégedéssel azt veszszük észre, hogy Simonyi és Bartal-Malmosi mind az anyag beosztásában, mind a terminologiában csaknem tökéletesen megegyeznek. Kisebb eltérések észlelhetők ugyan nálok is, nevezetesen a határozókról és a mellékmondatokról szóló tanban. És már e különbség is, ha nem is mélyreható, a tanításnál némileg zavarólag hat, a tanuló kénytelen lévén, a mit az egyik órában megtanult, a másikban módosítani. A magyar órában pl. a határozók négy főosztályával ismerkedett meg, míg Bartal-Malmosi könyvében a határozók három főcsoportjával találkozik, s az egyes határozók más sorrendben követik egymást, mint Simonyinál. A magyar nyelv tanárától pl. azt hallotta, hogy a különbözést jelentő igékhez -tól -től raggal képezett eredethatározó csatlakozik, míg a latin mondattan a megfelelő latin ablativust az igazi helyhatározók közé sorozza.

Nagyobb bajt okozhat azonban majd a Pecz-féle görög mondattan. Ez sok tekintetben annyira elüt két előzőjétől, hogy szerzője jónak látta egy 11 lapra terjedő bevezetésben mindenekelőtt azon alapot tárgyalni, melyen a görög mondattant feldolgozta; sőt könyve előszavában eljárásáról részletesebb számadást is igér. A tanuló tehát, ki e mondattant használni fogja, bolygassa fel újra ismeretkörét, még pedig ez egyszer gyökeres módon. Hosszabb és behatóbb előtanulmány

és gyakorlás nélkül azon módot, melyen Pecz a mondatot tárgyalja, egyáltalán meg sem fogja érteni. Simonyi és Bartal-Malmosi könyvei pl. hozzá szoktatták, hogy az idők és módok fejtegetését az egyszerű mondat állítmányánál keresse; Pecznél csak a jelentés- és használattanban találhat erre nézve felvilágosítást, a módok használatára nézve pedig még különösen a mondattan ama fejezetében, melynek czíme: «Az állítás módja szempontjából jellemzetes mondatok», s mely egészen új szempontból kiindulva, e tekintetben a fő- és mellékmondattal egy füst alatt iparkodik elbánni. Simonyi és Bartal-Malmosi nyomán a tanuló helyhatározó, eredethatározó, állapothatározó, véghatározó mellékmondatokat is különböztet meg, míg Pecznél azt olvassa, hogy ilyféle mellékmondatok nem csak a görögben nem, de más nyelvben sem léteznek. A feltételes és megengedő mellékmondatok Simonyinál az állapothatározó, Pecznél a módhatározó mondatok alfajait képezik. A mellérendelt mondatok Simonyi-Bartal-Malmosi szerint lehetnek kapcsoltak, szétválasztók, ellentétesek, magyarázók, következtetők, Pecz szerint kapcsolatlanok, kapcsolatosak, elválasztottak, ellentétesek, megengedők, következtetők, magyarázatosak. Bartal-Malmosi után a tanuló az acc. c. inf. és nom. c. inf.-t mondatrészeknek tekinti, attributum prædicativumot vagy meghatározó jelzőt ismer, hová a «*video te scribentem*»-féle szólásokban a participiumot is számítja. Pecz szerint az acc. c. inf. és nom. c. inf.-t tárgyi vagy alanyi mellékmondatoknak kell tartania, hol az accusativus az alany esete. A meghatározó jelzőt ezentúl magyarázó jelzőnek, attributum interpretativumnak fogja nevezni, a «*video te scribentem*»-féle szólásokat pedig accus. cum participio-nak. Az *emere*, *vendere*, *dignus* stb. mellett álló abl. pretii, az ablativus *frui* mellett B. M. szerint módhatározók, Pecz szerint a megfelelő görög genitivussal együtt eredethatározók. A genitivus *plenus*, *memor*, *peritus* stb. mellett B. M. szerint főnévi jelző, Pecz szerint eredethatározó. Az abl. sociativust B. M. az igazi állapothatározók közé számítja, Pecz a megfelelő görög dativussal együtt a módhatározók közé. S így az ellentétes dolgok hosszú sorát lehetne összeállítani. Látszik, hogy a kiadói értesítés, mely szerint Pecz mondattana szerkezetében teljesen megfelel a Bartal-Malmosi-féle kisebb és nagyobb mondattanoknak, nem épen jogosult.

Megengedve már most, hogy Pecz felfogása és eljárása sok tekintetben elsőséget érdemel a Simonyié és Bartal-Malmosié fölött, mégis ki kell jelentenem, hogy egymástól annyira elütő mondattanok, minő egyrészről a Simonyié és Bartal-Malmosié, másrészről a Peczé, az iskolában egymás mellett alig férhetnek meg. Pædagogiai hiba volna azt kivánni a tanulótól, hogy a mit a latin órában helyesnek talált, a görögben helytelennek ismerje el és megfordítva. És épen egy görög

mondattannak, melyet az idő rövidsége miatt rendszeresen nem lehet átvenni, lehetőleg még a legkisebb részletekben is a latin mondattannal meg kell egyeznie. Itt nem marad egyéb hátra, mint hogy vagy Simonyi-Bartal-Malmosi közeledjenek Pecz felé, vagy Pecz ő hozzájok. Legczélszerübb volna, ha a három szerző mindegyike könyvét közös és újból revideált alapra fektetné, a czélszerüt egymástól elsajátítva. Mert tagadhatatlan, hogy mind Simonyi és Bartal-Malmosi, mind Pecz könyve számos jelességgel ékeskedik. Simonyi, de különösen Bartal-Malmosi úgy intézik a dolgot, hogy a tanulásnál egymáshoz tartozó lehetőleg együtt is legyen. Pecz ellenben itt-ott feledni látszik, hogy a tudomány merev elve a pædagogia és didaktika előtt nem mindig állja meg helyét. Jelszava úgy látszik: rendszeresség minden áron, és ezen elvet nem egyszer túlhajtva, nem retten vissza attól, hogy a tudósnak tekintetet nem ismerő szigorával a tanulásnál egymáshoz tartozót feldarabolja és az egyes részeket oda helyezze, hová ugyan a tudományos rendszer, de nem a helyes iskolai methodus kivánja. Pecz művét használva, az ember a sok «lásd»-tól valóban idegessé lehet. Így pl. ott, hol az állítás módjára nézve következtető mondatokról van szó, ezek olvashatók: «A következtető mellékmondatok kifejezője az igeidő (l. a 74. §-t), a kötőszó (l. a 96. §-t) és az állítási módot kifejező szócska (l. a 97. §-t). A 74-ik §-ban a futurum indicativi-t találjuk említve, a 96-ban ὥστε, ὡς, a 97-ben ὥστε, ὡς, δή szócskákat. Ezért ugyan kár volt az olvasót fárasztani; hiszen e néhány szót szerző mindjárt a §-ba is felvehette volna. S így megy a dolog lapról lapra.

Mi következik az elmondottakból? Mindenesetre, hogy a syntaxisnak mondattani alapon való tárgyalási módja még nem áll elég szilárd alapon, és hogy több megállapodásra van itt szükség. Ezt csak úgy érhetjük el, ha pædagogiai folyóiratainkban egyről-másról methodikus discussiókat folytatnánk, a mi, sajnos, eddig nem történt, így pl. a mondattani anyag legczélszerübb beosztásáról vagy arról, micsoda kategoriákba lehetne egynémely vitás dolgot (különösen a határozóknál) legczélszerübben elhelyezni. Csak egyet akarok röviden említeni. Mindenki, a ki a syntaxist mondattani alapon tanította, igazat fog adni abban, hogy a határozók tana az eddigi tárgyalási módnak Achillessarka. Lényegileg egymáshoz tartozó és egy és ugyanazon alapelv szerint képezett részek egymástól elszakíttatnak, és nehezen nyerhetni áttekintést akár az egyes esetek főbb jelentéséről és alkalmazásáról, akár a præpositiók használatáról. De ha arra határoznók el magunkat, hogy a határozókat másodfokú rokonságuk szempontjából a honnan? hol? és hová? csoport szerint tárgyaljuk, akkor azt hiszem a bajon segítve lesz. E szerint tehát egy görög mondattanban körülbelül ezek

állnának: «A honnan? csoporthoz tartoznak a helyhatározók a honnan? kérdésre, az eredethatározók, az okhatározók, végre az időhatározók mióta? kérdésre stb... E csoportbeli határozók kifejezője a határozó, a genitivus és a præpositió genitivussal. Hely- és eredethatározót fejez ki a genitivus:.1) az elválasztást és eltávolítást jelentő igéknél stb... Eredet- és okhatározót fejez ki a genitivus: 1. a kárhoztatást és vádlást jelentő igéknél stb... Tisztán eredethatározót fejez ki a genitivus 1) stb..; tisztán okhatározót fejez ki a genitivus 1. stb. Időhatározót mióta? kérdésre a genitivus nem fejez ki. — A honnan? csoportbeli határozók képzésére szolgáló præpositiók közül képez 1. ἐκ helyhatározót pl., eredethatározót pl., okhatározót pl., időhatározót pl. stb. stb.»

Nézzük már most, hogy Pecz újításai közül mit tartunk czélszerünek. A mondatoknak az állítási mód szempontjából való fejtegetése nagyon figyelemre méltó. Csakhogy a 11 (kérdő), 12 (állító) és 13 (tagadó) kategoriát vagyis a *b)* csoportot törülni szeretném. Mert míg a többi kategoriák már az igemód, illetőleg igeidő által (præteritum ind. és futur. indic. által, melyek e szerint mégis mintegy a modus szerepével birnak; Pecz Gerth, Koppin és Wilhelmi elméletét követve, a præteritum ind.-ra nézve elejtette a «modus irrealis» szokásos elnevezést) jellemeztetnek, a fent említett hárommal nem úgy áll a dolog. Körülbelül ilyenformán lehetne: «A mondat az állítás módjára nézve lehet: 1. jelentő (értesítő vagy kérdő alakban); 2. feltételező (ért. v. kérdő alakban) stb.... Az állítási módot kifejező szócskákat kár volt a jelentés- és használattanban rendszeresen összeállítani, a minek ott senki hasznát nem veszi. Jobb lett volna mindegyiket a maga helyén az egyes kategoriáknál beosztani. Ez sok keresgéléstől megkimélte volna az olvasót. Az «állítás módja szempontjából jellemzetes mondatok» czímű fejezetben továbbá az apró betüs megjegyzések nem nyujtanak kellő általános áttekintést a mellékmondatok állítási módja felett. A mellékmondatokat talán jobb volna e szempontból valahogy külön tárgyalni, úgy csoportosítva az anyagot, hogy a tanuló mindjárt ott a módoknak a mellékmondatban való használatáról kellő áttekintést és biztos tájékozást nyerjen. Így azután a mellékmondatnak a viszony szempontjából való tárgyalása alkalmával a sok ismétlés feleslegessé válnék. A mellérendelt mondatoknál a kapcsolatlanság, azt hiszem, nem képezhet külön kategoriát, mert ennél, mint az elnevezés mutatja, a külső a kiindulási pont, a többi hatnál a gondolati összefüggés. A mellérendelő kötőszókat itt kellett volna tárgyalni, valamint az alárendelő kötőszókat (melyeknek magyar jelentése nincs kitéve) a viszony szempontjából jellemzetes mondatok egyes paragraphusainál.

Teljesen osztozom Pecz azon nézetében, mely szerint legczél-

szerübb az acc. c. inf. és nom. c. inf.-t a tárgyi és alanyi mellékmondatokhoz vonni. Azon kivül, a mit Pecz a «Magyar Tanügy»-ben (1878, 370) és a Phil. Közlönyben (1882, 639) erre nézve felhozott, figyelmet érdemel, hogy a különösen a latinban sokszor egymásra halmozott acc. c. infinitivok így könnyebben és czélszerübben megmagyarázhatók. Továbbá a görögben az infinitivushoz a feltételező állítási módot kifejező ἂν szócska ép úgy járulhat, mint a mondat állítmányához, pl. Κῦρος εἰ ἐβίωσε, ἄριστος ἂν δοκεῖ ἄρχων γενέσθαι (Igaz, hogy a participiumhoz is).

A «subjectum, objectum, attributum interpretativum» új elnevezéseket a régibb «subjectum, objectum, attributum prædicativum» helyett Pecz a psychologiai momentum alapján indokolja ugyan; mégis az ezekből háromló praktikus haszon oly csekély, hogy nincs kellő okunk a régibb elnevezésektől eltérni. Sőt a régibb elnevezés annyiban nagyobb gyakorlati haszonnal jár, a mennyiben mintegy arra utal, hogy az illető subjectumot, objectumot és attributumot rendszerint határozóval kell fordítani. A terminologiában conservativnek kell lenni. Azért a «genitivus ellipticus» és «acc. c. participio» új elnevezéseket sem helyeseljük. Ellenben nagyon találók a «határozói jelző» (pl. ἡ ἄνω πόλις) és «præpositionalis adverbium» (ἄνευ, δίκην stb.) új terminusok. Felette dicséretes, hogy Pecz körülbelül 30 esetben egyes mondattani jelenségek alaposabb megértésére a psychologiai momentumot alkalmazza, mely a modern nyelvtudomány szerint a nyelv életében oly kiváló fontossággal bir. El nem hallgathatom, hogy főleg a jelentéstanban, de másutt is (pl. a határozói jelzőnél) Pecz Paul Hermann «Principien der Sprachgeschichte» czímű művének, különösen ennek 11. fejezetének nem egy találó megjegyzését értékesíthette volna.

Ezen általános észrevételek után Pecz művének egyes főrészeit akarom sorban röviden jelezni és az egyes részekhez megjegyzéseimet fűzni.

A bevezetés után, hol, mint már mondtam, a mondatrészeket és a mondatok fajait meghatározza, következik a jelentés- és használattan (12—38), melyben a görög beszédrészek jelentését és mondattani szerepét tárgyalja. E szakasz egyes fejezeteit szerző úr nézetem szerint kelleténél rövidebbre fogta. Így egyebek közt az egyes alaktani kategoriák, az esetek, módok, de főleg az infinitivus és participium syntaktikus használatát terjedelmesebben és áttekinthetőbb módon kellett volna összeállítania, mindenütt rá utalva a mondattan illető paragraphusaira. Én részemről a jelentés- és használattant nem tartom pusztán «a régi módszernek adott concessiónak», «egy kis ócska syntaxisnak», mint Pecz azt nevezi (M. Tanügy 1878, 369). Ócska lehet, de nagyon hasznos, sőt szükséges, a meddig alaktanaink a jelentés- és használattanról jóformán mitsem tudnak. A tanulónak pl. a következő

példát kellene fordítani: Οἱ Ἀθηναῖοι μετεμέλοντο, ὅτι μετὰ τὰ ἐν Πύλῳ, καλῶς παρασχόν, οὐ ξυνέβησαν. E szó: παρασχόν nehézséget okoz neki; hogy véghatározó, azt a tanuló esetleg nem tudja. Tehát a participiumhoz fog fordulni, hol azután könyvünk cserben hagyja. Azt hiszem, a gyors eligazodás lehetősége főoka annak, hogy a külföldi tanférfiak a mondattan régóta divó tárgyalási módjához oly szivósan ragaszkodnak. S nekünk sem szabad ez előnyön könnyedén túladni. «De hiszen jó tárgymutató ugyanazt a szolgálatot teheti», mondhatná valaki. Megengedem, hogy a jó tárgymutató jó és szükséges dolog, de egy systematikus, jól kidolgozott jelentés- és használattan még jobb és szükségesebb. Azután pedig részletesebb tárgymutatót szerző nem csatolt könyvéhez, a mi különben elég nagy hiba.

A jelentés- és használattanban azonkivül még a következőnek érezzük hiányát. A 40. §-nál nincsen szó a nominativusról mint a vocativus értelmezőjéről. E §-ban az esetek alapjelentésére is kellett volna reflectálni, továbbá arra, miképen történt, hogy pl. a genitivus a régi ablativust, a dativus a régi sociativust (instrumentalist) és locativust helyettesíti. A görög esetek annyira különböző használata logikai és didaktikai okoknál fogva természetszerü magyarázatot igényel. — Az individualizáló névelőnél (43. §.) nincsen megemlítve, hogy igen gyakran a pronomen possessivumot helyettesíti. Magyar tanulóra nézve e megjegyzés nem fölösleges, mert a magyar nyelv tudvalevőleg a birtokos személyragok iránt nagy előszeretettel viseltetik. — A melléknévnél (47. §.) hiányzik a közép és felső fok különös használata, pl. a kettős comparativus használata két tulajdonság összehasonlításánál stb. — Az 57. §. nézetem szerint ἐμαυτοῦ stb. és οὗ... használatát az attikai prózában nem tanítja eléggé præcis módon. Nem értesülünk arról, hogy ἐμαυτοῦ, σεαυτοῦ stb. alakok ugyanazon mondat accusativusára és dativusára is vonatkozhatnak, pl. Οἱ φύλακες ἦγαγον τὸν ἄνδρα πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ οἰκέτας. Továbbá nem helyes οὗ és ἕ alakokat, mint pronomen reflexivum indirectumot οἷ dativussal egy sorba helyezni, mert οὗ és ἕ az attikai prózában alig fordulnak elő. Végre tisztán kellene megértetni, hogy οἷ helyett is mint pronomen reflexivum indirectum többnyire ἑαυτῷ áll. — Az 58. §-ban μοῦ-t és nem ἐμοῦ-t kellene ἐμός helyettesítője gyanánt említni, mert ily értelemben az egyes és kettős számban az enklitikus alakok használatosak. — Az igenemeknél az activum egészen mellőztetik, még az activum causativum sincs megemlítve, valamint a mediumnál sem a medium causativum. — A tempusról szóló fejezet (68—74. §.) a szigorú rendszeresség bélyegét viseli ugyan magán, de methodikus tekintetben nézetem szerint egyáltalán nem sikerült. E szerfelett rideg, példákkal nem illustrált (a mi pedig itt öreg hiba), és inkább rég ismert dolgoknak mintegy resuméját adó mondatokat végig

olvasni valóban próbára teszi az ember türelmét. Mennyivel megnyerőbb és áttekinthetőbb Curtius, Koch vagy Hintner előadása. E mellett a tempusról szóló tan sok tekintetben hézagos. Igaz ugyan, hogy a præsens historicum a magyarban is előfordul; mégis a görögben való különösen gyakori használata folytán legalább említeni kellett volna. Az imperfectum az által, hogy a multban tartós cselekvést és a multban való törekvést fejez ki, még semmiképen nincsen kellően jellemezve (V. ö. Kühner, Ausführ. Gramm. II. 123 és k. l.). Az aoristus gnomikus meghatározása, hogy t. i. «a multban ismétlődő cselekvést fejez ki», nem találó. A befejezett, tartós és beálló cselekvést jobb lett volna Bartal-Malmosi-val együtt a cselekvés állapotának nevezni, mert a tanulók a cselekvés módját az állítás módjával minduntalan összezavarják. Μέλλω-t következő inf. præs. (aor.) vagy fut-val a futurum periphrasticum értelmében szintén meg kellett volna említeni. — A 75. §-ban ki kellett volna tenni, hogy a part. præs. a tartós mellékcselekvésnek a főcselekvéssel való egyidejüségét fejezi ki. — A 78. §-ban a -τέος végü igemelléknevek használata hibásan tárgyaltatik, a mennyiben nincsen megjegyezve, hogy az át nem ható igéknél csak a személytelen szerkezet lehetséges, és a tanuló a személyes szerkezetre felhozott két hibás példából [ὁ πόλεμος ἀπτέος ἐστίν. τὰ πράγματα ἡμῖν βοηθητέα εἰσίν (sic!)] könnyen azt következtetheti, hogy a személyes szerkezet mindenütt meg van engedve.

Következik a mondattan vázlata (38—111. l.), melynek keretén belül szerző, mint állítja, az anyag lehetőleg teljes felkarolására törekedett. Első része a mondatrészekkel foglalkozik, második része a mondatokkal, még pedig először az állítás módja szempontjából jellemzetes mondatokkal, másodszor az egymáshoz való viszonyuk szempontjából jellemzetes mondatokkal, harmadszor az oratio obliquával. E szakaszban is több oly dolog hiányzik, melyet még a mondattan vázlatába is okvetlenül fel kellett volna venni. Itt-ott téves állítás is csúszott be.

A 106. §. *a)* bekezdéséhez hozzá kellett volna tenni, hogy kettős számu alany után az állítmány többes számban is állhat. A *b)* bekezdés pedig nem találó, mikor azt mondja: «Ha az állítmány főnév, akkor megegyezik az alannyal számban és esetben, és ha substantivum mobile, akkor nemben is.» Mert a főnévi állítmány, melynek csak egy alapformája van, esetben egyezik az alanynyal, ha pedig substantivum mobile, akkor nemben és számban is. — Hogy miért hiányzanak a 109. §-ban a kettős nominativusnál γίγνεσθαι, φῦναι, φαίνεσθαι stb., nem tudom. Ezenkívül e §-ba fordítási hiba is csúszott be a következő példában: Κῦρος ὑπὸ τῶν Περσῶν βασιλεὺς εἵλετο, hol a mediumi aoristus hibásan szenvedő értelemben használtatik. — Miképen fejezi ki a görög az

úgynevezett általános alanyt, arról sem az alanyról szóló fejezetben, sem másutt nem kapunk felvilágosítást. — A 133. §-ban azon præpositiók között, melyekkel összetéve az ige helyhatározó dativust vonz ὑπό hiányzik. (Pl. νεὼς τῷ ὄρει ὑπόκειται). Az ἐν præpositiónál meg kellett volna említeni, hogy a helyezést jelentő igéknél nem ritkán ἐν használtatik εἰς helyett (V. ö. a latint.). — A 140, 173, 186, 191, 198. §-ok szerint a latinban az infinitivus épen úgy lehet eredethatározó, véghatározó, okhatározó, módhatározó és czélhatározó mint a görögben; ezt egy kis megszorítással kellett volna említeni. — Hogy δεύτερος, ὕστερος, διπλάσιος, πολλαπλάσιο, véghatározó genitivuson kivül még véghatározó dativussal is állhatnak, mint a 161 és 182. §-ok állítják, hamis. — A dativus sociativus-nál a melléknevek közül hiányzanak ἴσος, παραπλήσιος stb. és a különösen megjegyezni való ὁ αὐτός. Oly görög szólásmódokról, mint pl. ὁμοίαν σοι (= καὶ σύ) τὴν γνώμην ἔχω. τέτταρας ναῦς ἔλαβον αὐτοῖς ἀνδράσιν (= a legénységgel együtt); πολλοῖς στρατιώταις ἦλθε (= sok harczossal) a dativus sociativusnál nem olvasunk felvilágosító szót. — A 221. §. annyiban hiányos, a mennyiben ἔδει stb. nem csak azt jelenti «kellett volna» hanem azt is «kellene». Jó lett volna továbbá itt a τέον végü igemellékneveket ἦν-nel megemlíteni ezen értelemben: «kellett volna» vagy «kellene». — A 279. §. után utalni kellett volna a διά-val összekötött főnévileg használt infinitivusra. — A participialis szerkezetre több helyütt rá kellett volna mutatni, nevezetesen a feltételes, megengedő, czélzatos és időhatározó mellékmondatoknál. — A 291. §-hoz második megjegyzésnek ezt ajánlanám: «A kivánó főmondat optativusa után a czélzatos mellékmondatban optativus áll, hol különben a conjunctivus volna helyén, pl. εἴθε ἥκοις ἵνα γνοίης (psychologiai momentum).» — A 294. §-ban az acc. c. inf. és nom. c. inf.-val összekötött πρίν-hez mint tagadó szót μή-t kell említeni.

A függelék (111—114. l.) a beszédrészek, mondatrészek és mondatok sorrendjét tárgyalja.

Pecz művének egyik főhiánya, hogy igen sok szabályt kellő példákkal nem világosít meg. Mondhatom, hogy oly mondattan, mely a példákkal annyira fukarkodott volna, még nem volt kezemben. Különben szerző művével nagy érdemre tett szert, mivel ő az első, ki a görög mondattant új formába öntötte. Ez érdeméből művének egyes hiányai keveset vagy mit sem vonnak le. Szigorú, bár kissé túlhajtott rendszeressége, éles logikája elismerésre s tiszteletre késztetnek. Az iskolában azonban Pecz műve nézetem szerint csak akkor számíthat majd nagyobb sikerre, ha ugyanazon felfogásból kiinduló s hasonló szerkezetü magyar mondattanunk is lesz, mely már az alsó osztályokban kellően megveti az alapot.

SPITKÓ LAJOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Die Siebenschläferlegende, ihr Ursprung und ihre Verbreitung. Eine mythologisch-literaturgeschichtliche Studie von John Koch. — Leipzig, Carl Reissner, 1883.

A hosszú álom sok mondának a tárgya. *A sardiniai kilencz alvóról* maga Aristoteles emlékezik meg physikájában (φυσικὴ ἀκρόασις), midőn mondja, hogy gondolkodó tevékenységünk nyugvása közben észrevétlenűl múlik el felettünk az idő, mint azok felett, kik Sardosban a hérószoknál aluszpak; ha ezek majd fölébrednek, a jelen idő a régen elmúlttal egynek fog előttök tetszeni. Általánosan ismert monda az *Epimenides*ről szóló. *Endymion*, Selene kedveltje, szakadatlan szender állapotába helyeztetett Zeus által. *Barbarossa Frigyes* a Kyffhäuserben alszik, míg el nem érkezik ideje. Ekkor majd kijő titkos lakából, nagy csatát vív, s paizsát száraz ágra akasztja, mely nyomban kizöldül. A brittek eltünt *Artus* királyukat várják, ki Feliciziával, a Sibylla leányával, s Junó istenasszonynyal egy hegyben időz. A tótok *Szvatoplukot*, a szerbek *Krajelvić Markót* várják, hogy nemzetöket újból hatalmassá és hiressé tegye. — S így majd minden népnél található számos, hosszú álomról szóló monda.

Természetes, hogy manap az évekig tartó álom physikai lehetetlenségnek tartatik. Manap magukat a mondákat is visszavezetjük első csiráikra, hogy lássuk, mily eszméknek, mily vallási fogalmaknak köszönik lételöket. A mondáknak ilyetén elemzése által kitűnt, hogy azoknak legnagyobb része vallási felfogásokra vezethető vissza. Így a hosszú álmot tárgyazó mondák is; s ha vannak is ezek között másneműek, az ilyenek csak másodrendűek, vagyis ezeket a vallásiak mintájára alkotta a nép képzelme.

Azon időben, midőn még tisztán természeti istenségeket imádtak az emberek, azt képzelték, hogy a nap vagy világosság istene télen legyőzetik vagy megöletik, de a közelgő tavaszszal ismét új életre ébred; mint a phœniciai *Melkart*, az éjszaki *Baldur*. Később, midőn az isteneket personificálták, azoknak álmát már bizonyos helyekhez kötötték; s még később kiváló hősöket hoztak viszonyba az istenekkel, és ezeknek tetteit sokszor azokra ruházták át. Igy lőn *Melkartból Herakles*, *Baldurból Siegfried*. De az elesett hősöket, a trónjoktól megfosztott isteneket nem képzelték oly lényeknek, kik a feloszlásnak alá vannak vetve, hanem hegyekbe vagy távol szigetekre helyezték, hol álomszerű életet élnek. Midőn végre a naiv hit korszaka eltünt, a hősökből és istenekből szellemek lettek, kik kincseket őriznek és szabadulásokat várják. — Egyébként pedig, az istenek mint örökké valók előtt ezer év annyi, mint

egy nap. S a föld fiának is, midőn istenekkel vagy szellemekkel érintkezik, észrevétlen gyorsasággal tűnik el az idő.

Ezen alapon magyarázhatók a hosszú álomról szóló mondák. Tartalmokat a nép képzelme által kiszínezett történeti tény szolgáltatja, mely egy, esetleg több helyhez is köttetik. Az *ephesusi hét alvó legendája* szintén históriai tényből és régi pogány vallási felfogások és szertartásokból keletkezett.

A legendát Koch következőleg beszéli el. Decius császár egykor nagy haraggal jött Ephesusba, s kegyetlenűl kezdte üldözni a keresztyéneket. Mindazok, kik a bálványoknak áldozni nem akartak, börtönbe vettettek, kínoztattak, halálra itéltettek; s a titkos keresztyének feladásában vetélkedtek a pogányok és a zsidók. Ezen utóbbiak közé tartozott *hét nemes ifjú: Achillides, Diomedes, Eugenius, Stephanus, Probatius, Sabbatius* és *Cyriacus.* Mindannyian a császár szolgálatában állottak, s annak kedvelt emberei lévén, ez gondolkodási időt adott nekik a visszatérésre; mire más városokba vette utját. Az ifjak hívek akarván maradni a keresztyén hithez, elhatározták, hogy Anchilus hegyének barlangjába rejtőznek. Decius visszatérvén s meghallván, hogy az ifjak mily megátalkodottak és hová rejtőztek, a barlang bejáratát befalaztatta. A fal kövei közé azonban *Theodorus* és *Rufinus* szintén császári szolgák és titkos keresztyének, ólomtáblákat tettek, melyekre a befalazott ifjak története volt vésve.

Decius elhalt, és sok-sok idő mulva a császári trónra *Arcadius*nak fia, *Theodosius* lépett. Uralkodásának 38-dik esztendejében tévtanítók támadtak, kik a halottak feltámadását tagadták; s maga a császár is megzavarodott hitében. Isten azonban meg akarván őt erősíteni hitében, ama hegy tulajdonosának azt a szándékot sugalmazta, hogy oda istállót építsen. Az odaparancsolt szolgák csakugyan elhárították a barlang bejáratától a köveket. Ekkor felébredt a hét ifjú, kik félelmökben és bánkódásukban elszenderedtek volt; s éhesek lévén, *Diomedes* társokat élelemszerzés végett a városba küldék. Ez el is indúlt. De mennyire ámúlt a sokféle változáson. Ephesusnak minden kapuján a kereszt diszelgett, mely, mint hivé, tegnap még a legnagyobb titkolózás tárgya volt; s a város utczáin az emberek hangosan emlegeték Jézus nevét. Végre bement egy sütőhöz és kenyeret kért, melyért régi pénzét adta. A sütő azt gondolva a régi pénzről, hogy vevője kincset talált, azt a város helytartója elé harczulta. Itt végre nagy-nehezen kiderűlt a csodálatos összefüggés, s a város püspöke a helytartóval és a város népével együtt a barlanghoz sietett. A püspök kétkedő császárját is tudósítá, ki szintén a helyszinén termett, s a szentekkel beszélvén, hitében megerősödött. A hét ifjú ezután meghalt, s Theodosius templomot építtetett a barlanghoz, sírjok mellé.

Ez, lehető rövidséggel, az ephesusi hét alvónak legendája, mely rendkivül el van terjedve, s úgy a mohammedánok között, mint a nyugati népek majd minden nyelvén feldolgozóra talált.

Koch figyelmét a legenda minden részére kiterjesztvén, az egészet éleselméjűen a következő módon eredezteti.

Az ephesusi mondát a hét alvóról csakis vallási szokásokból lehet leszármaztatni. A mai napig mutogatnak a régi Ephesusnál egy hegyet, melynek barlangja van, mely a hét alvó barlangjának neveztetik. A hegy barlangjával együtt — mint Koch valószínűvé teszi — a nagy természetistennőnek vala szentelve; lehetett azonban Demeternek vagy Persephonénak is. Mind a három istenasszonynak, Rhea Kybelének, Demeternek és Persephonénak alárendeltjeiül a *korybantok* szerepelnek, kik a *kabirokkal* gyakran összezavartatnak. Az említett istennők általában együtt tiszteltettek alárendeltjeikkel, különösen barlangokban.

A phœniciai kabirok száma *hét*, s valószínű, hogy Ephesusban ugyanannyi számíttaték. E hét kabirhoz közönségesen még Esmunt kapcsolták, ki nem más, mint *Aesculapius*. És ezen isten templomaiban szoktak rendesen történni az úgynevezett *incubatiók*, vagyis a számos szertartás által előkészített betegek alvása, mely alatt hangok vagy álmok útján a gyógyúlás módjáról értesültek. Az ephesusi barlangról azonfölül még azon hit volt elterjedve, hogy abban a jósló és gyógyító dæmonok laknak, kiknél a halandók hosszú álmot alusznak.

Vegyük már most mindezen adatokhoz azon históriai tényt, hogy az üldözés idején csakugyan menekültek keresztyének a barlangba és ott be is falaztattak: s készen áll előttünk az ephesusi hét alvónak mondája. — Nem lesz nehéz, az ezen combinatio ellen fölmerülhető nehézségeket megczáfolni, s positivebb érvekkel is támogatni azt.

Első ellenérv lehetne az ephesusi alvók hetes száma, míg a kabirok, Esmun-Aesculapius hozzászámításával, nyolczan valának. Koch kimutatja, hogy az ephesusi alvók száma eredetileg szintén nyolcz volt, mi azért cseréltetett föl a héttel, mivel ez a keresztyéneknél szent számnak tekinteték. Egyébiránt valamint a kabirok száma ingadozó, épúgy az ephesusi alvók is néha 3-an, néha 5-en, néha 7-en és 8-an említtetnek. Másik ellenérv lehetne, hogy a kabirok nem gondoltattak alvóknak; mire a felelet, hogy nem is azoktól, hanem a barlangban képzelt dæmonoktól ment át a hiedelem a martyrokra.

E mellett aztán positiv érvek is vannak, melyek Koch combinatiójának helyességét bizonyítják. Ilyen a mohammedán versiókban, sőt néhány keresztyénben is eléfordúló *kutya*, mely a menekülők kisérője volt volna. Már most a görögöknél az eb Aesulapiussal és a kabirokkal kapcsolatban vala. Midőn Aesculapius mint gyermek kitétetett, egy kutyától őrizteték, és Epidaurosban ily eb vala az ő szobra mellett

ábrázolva. Másrészről a samothrakéi kabirok barlangjában ebáldozatok mutattattak be. A Keleten és a Földközi tenger mellett fekvő tartományokban olyankor lőnek ily áldozatok bemutatva, midőn az eb csillagzata, a Sirius feljött, mi *julius végén* történt; és ezen alkalommal az ebek kínzás közben ölettek meg. Ámde ezen időre utal a hét alvónak a róm. egyh. által rendelt napja, júl. 27., melytől a görög egyházé, aug. 4, nincs épen messze. — A kutyák kínzása a mondában az által nyer kifejezést, hogy a menekülők kővel megsebesítik az őket követő ebet.

A legenda tudvalevőleg arról is értesít, hogy a kövek közé, melyek a barlangot elzárák, ólomtáblák helyeztettek, melyekre az alvók története fel volt jegyezve. Ez azonnal azon táblácskákra emlékeztet, melyek Aesculapius szentélyeiben letétettek, s melyekre a betegek felgyógyúlásának története jegyezteték.

Végre a hét alvó, mint hét ifjú, vagy hét nemes és szép gyermek van feltűntetve. A nemességet Koch a kabirok isteni eredetének, a gyermekséget pedig azok pygmæus-alakjok variatiójának tartja.

Még két körülményre kell figyelmünket fordítanunk; és pedig az alvás korára és tartalmára, és a fölébredés okára.

Minthogy Decius alatt (249—51) volt az üldözés, s a tudósabb krónikások szerint körülbelől *200 évig* kellett tartani az álomnak. s végre a fölébredés egy Theodosius alatt történt: ezen uralkodó nem lehetett más, mint II. Theodosius (408—450). Ezen fejedelem uralkodásának 38. évében történt a csoda, tehát az álom nem tartott egészen 200 esztendőig. Azonban *a népszerű szám: 372 év.* Ezen számot vonjuk le 408+38-ból, marad 74, miből semmit sem tudunk meg. De Theodosius uralkodását 402-től is számíthatjuk, midőn atyja őt Augustussá tette. Ilyformán 402+38—372=68; mi *Nero halálának éve.* Koch nézete szerint itt kell keresni a népi felfogás ragaszkodását az álom 372 évi tartamához. Neró keresztényüldözése mély nyomokat hagyott a nép emlékezetében, s ez félt, hogy mint Antichristus ismét el fog jönni, s akként a világ közeli elpusztulásának hirnöke lenni.

Theodosiusnak kétkedése a halottak feltámadása iránt említtetik a csoda felidéző okáúl. Koch későbbi toldásnak mondja e körülményt; ámbár egyes tévtanok el voltak terjedve e tárgyról. A fölébredés hiedelmére egyszerűen a martyrok tetemeinek feltalálása adhatott okot.

Ime, ezek azok, miket Koch eléggé terjedelmes művéből ki akartam emelni. Vajjon létezik-e hazánk nyelvén a hét alvó legendájának egy feldolgozása, nem tudom. A legenda mindenesetre nagyon költői, úgy, hogy egy *Gibbon* előtt sem látszott érdektelennek, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* czímű nagyhirű művében a legenda e tulajdonságát kiemelni. Ő külömben némileg allegoriát lát a legendában. Szerinte az van benne kifejezve, hogy az ember ifjúból észrevétle-

nűl lesz aggastyánná, a nélkül, hogy az emberi dolgok lassú, de folytonos változásira ügyelne.

Koch combinatiói mindenesetre igen tanulságosak, s a lelkiismeretes és alapos kutatás barátja gyönyörrel és haszonnal fogja olvasni művét.

Tata, augusztus. ERDÉLYI KÁROLY.

Deutsch-Neugriechisches Handwörterbuch. Unter besonderer Berücksichtigung der neugriechischen Volkssprache, bearbeitet von *Dr. Antonios Jannarakis.* Hannover, Hahn 1883. 8-rét, 86¼ iv két részben. Ára 8 márka.

Szerző, ki Kréta szigetén Chania városában él, s ki 1876-ban (Leipzig, Brockhaus) *Kreta's Volkslieder* czímű gyüjteményét közölte, több éve azon fáradozik, hogy az újgörög nyelv és irodalom iránt érdeklődőknek oly műveket adjon kezükbe, melyeknek segedelmével az újgörög nyelvet tökéletesen megtanulhatják. 1877-ben bocsátotta közre a hannoveri Hahn-féle könyvkiadónál Neugriechische Grammatik nebst Lehrbuch der neugriechischen Volkssprache und einem methodischen Wörteranhang (nagy 8-rétben, 4 márka) czimű nyelvtanát, ez évben jelent meg a fönt idézett német-újgörög szótára, s a mint előszava IV. lapján olvassuk, most újgörög-német szótáron dolgozik, melyről azt mondja, hogy tizezernél több új szót fog tartalmazni, mint a mennyit bármelyik szótár eddig fölmutathatott.

A mi eljárását illeti, ő azon van, hogy az újgörög nyelv fejlődésének mostani álláspontját a praktikus használatra feltüntesse. Ő tehát az elavult és használatlan vagy önkényesen csinált szókat és kitételeket vagy csak keveset vagy épen nem veszi figyelembe. Elvitázhatatlan érdeme, hogy a szókincsbe nem csak az irodalmi szókat vette föl, hanem a népnyelvbelieket is figyelemre méltatta. Igaz ugyan, hogy így sok nem-görög és sok vulgaris kitétel került a szótárba ; de ezt csak helyeselni lehet. A praxis embere szívesen veszi, ha nemcsak a classicus phrasisokkal ismertetik meg, hanem azzal is, a mi a mindennapi élet ajkán forog : a nyelvbuvár pedig, a ki a nyelvnek nem annyira mesterséges mint inkább természetes fejlődését akarja megismerni, épen a népnyelvbeli szókincset fogja különös érdekkel fogadni. A szerző igen helyesen cselekedett, midőn a műszót, ὅρος τεχνικός-t, a közönséges kitételt, κοινὸν καὶ ἀδοκιμόν-t, a vulgarist, δημῶδες ἢ χυδαῖον-t, sőt még azt is, a mi legalább Kréta szigetén használatos, különös jelekkel egymástól megkülönbözteti.

Nincs szándékunkban az előttünk levő szótárt tüzetesen megbirálni: csak figyelmeztetni akarjuk olvasóinkat reá, mint olyan műre, mely az új-görög nyelvvel foglalkodónak minden esetre nagy szolgálatot

tesz. Végig nézvén rajta, az derűl ki, hogy szerzője nagy szorgalommal és helyes módon járt el. Még a legjobb szótárban is mindig akad helyreigazítani vagy pótolni való. Magától értetődik, hogy az Jannarakiséra nézve is áll, a mi azonban a róla mondott itéletünkön épenséggel semmit sem változtat. Hadd közöljünk itt egy pár szót, mely a közéletben, nevezetesen a kereskedőknél járatos; de a szótárban nem találtatik:

Abladung: ἡ ἀποφόρτισις, ἡ ἐκφόρτωσις. — ἀποφόρτωσις-nak és σπατσάρισμα-nak is mondják, valamint ἀποφορτίζω helyett azt is, hogy σπατσάρω, a mi elgörögösödött olasz szó.

Abrechnung: ἡ ἐκκαθάρισις λογαριασμοῦ, ἡ ἰσολόγησις. — Így is: ἐκκαθάρησις, λογαριασμοῦ nélkül.

Allmählig alatt az adv. csak így van fordítva: κατὰ μικρόν, βαθμηδόν. De így is mondják: ὀλίγον κατ' ὀλίγον, sőt így is: σιγὰ σιγά.

Aufgabsrecepisse: ἡ φορταπόδειξις. Nincs a szótárban.

Befund nincs a szótárban. A görög kereskedő valami árúnak a súlybeli Befund-ját ἀπόδοσις-szal fejezi ki.

Beigeschlossen (csak Beischliessen alatt fordúl elő): ἔγκλειστος. — Így is: ἐσώκλειστος.

Bericht: ἡ ἔκθεσις, ἡ διήγησις, ἡ μαρτυρία. — Mondják ἡ εἴδησις és ἡ ἀναφορά-nak is.

Besserung: ἡ βελτίωσις, ἡ διόρθωσις. A kereskedő az ár, a pénzviszony javulását καλλιτέρευσις-szel fejezi ki.

Bianco, Blanco, Blankett, Bianco-Credit nincs a szótárban. Ezt az utóbbit ἀνοικτὴ πίστωσις-szal találtam kifejezve.

Börsenschlüsse: τὰ συμβολαῖα. Nincs a szótárban.

Debit-Credit: ἡ πιστοχρέωσις. Nincs a szótárban.

Einladung: πρόσκλησις. — Az Ausladung ellenkezőjét jelentő Einladung nincs említve.

Enorm nincs a szótárban. V. ö. *Exorbitant* és *Übermässig.* Megjegyzem, hogy ὑπέρογκος-t a tetemes árról, költségről is mondják.

Fläche: τὸ ἐπίπεδον, köznépiesen (Kréta szigetén): ἡ σιάδα. A görög kereskedő a gabona-árú felületét, színét φάτζα-nak mondja. Oláh szó, arcot jelent. V. ö. olasz faccia. διὰ φάτζα a gabona-árú maszkirozása végett, hogy teszem az árú szép külsőt mutasson.

Gewicht: τὸ βάρος. De így is: τὸ ζύγιον.

Gruppe (francz. groupe): τὸ χρηματόδεμα.

Hausse és *Baisse* nincs a szótárban. Amazt ὕψωσις-nak találtam kifejezve.

Mais: ὁ ἀραβόσιτος, ἡ ζέα, köznépiesen: τὸ ξενικόσταρον, τό καλαμπόκι. Ezt az utóbbit így is találtam: καλαμβοῦκι.

Nieder: χθαμαλός, χαμηλός, ταπεινός, εὐτελής. Tapasztalásom szerint így is: χαλημός metathesissel. A nieder = gering-et παρακατικός-nak is mondják.

Obligo: ἡ ὑποχρέωσις. Nincs a szótárban. V. ö. Obligation.

Reuter, Reutern: nincs a szótárban. Az igét így találtam kifejezve: κοσκινίζω, a mi voltakép = szitálok.

Scheffel szóhoz megjegyzem, hogy a gabonamérő faedényt az oláhországi görög gabonakereskedők βάριτζα-nak mondják.

Schifffahrt alatt nincs meg: ἡ ποταμοπλοΐα (Flusschifffahrt alatt megvan).

Schleppschiff : τὸ ῥυμουλκὸν πλοῖον. — Így is τὸ σλέπιον, a német után.

Spreu : τὰ ἀχυράκια, τὰ κάρφη, ὁ φορυτός, τὰ σκύβαλα. — Így is: πλιάβα (szláv szó: plêva. Az oláhban plêvu-nak, a magyarban pelyvának és polyvának hangzik).

Umladung : ἡ μεταφόρτωσις. Nincs a szótárban.

Vergesslichkeit : ἡ ἐπιλησμοσύνη, ἡ ἐπιλησμονή, ἡ ἐπιλήσμη. Hiányzik itt τὸ λᾶθος.

Wartegeld : τὸ στάλλιον. Nincs a szótárban.

Budapesten, 1883. máj. 15. PONORI THEWREWK EMIL.

SZÓMETAR KÉROI.

Volt hajdan egy szép hajadon,
Tehenet ment terelgetni,
Terelgette tócsa felé,
A tócsában kacsát talált,
Partján ruczát riasztott föl.

Haza hozta a ruczáját,
Hizlalgatta kis kacsáját,
Készen volt a kacsa fészke,
Arany tojást tojott bele.

Kotlik rajta, költögeti,
Hát csak lány lesz a tojásból.
Mi legyen a leány neve, —
Szorszatár-e, Szómetár-e?
A Szorszatár név az nem szép,
A Szómetár név csak az szép.[1])

Kis időbe került csupán,
Öt hó mult csak, hat hó mult csak.
S lett belőle szép leányka,
Lett belőle jó leányka,
Hírét hallá három legény
Kilenczczel fölérő kérő:
Egyik a Hold, másik a Nap,
Harmadik az Éjszakcsillag.

Először a Hold jött hozzá,
Csörgő aranyt csörögetve,
Csöngő üstöt csönögetve:
«Légy az enyém, szép leányka,
Jőj el hozzám a hazámba,
Arany színű szobácskámba,
Ezüst köves kamarámba!»

Nem akart a némber menni,
Fejét rázva felelt a lány:
«Nem merek én Holdhoz menni,
Különös a Holdnak képe,
Változó a viselete:

---

[1]) *Szorszatar* annyi mint kacsa leánya vagy kacsatündér. Szuometar (Szómetar) = Finnország leánya v. tündére. Ford.

Majd véznára válik arcza,
Majd szélesre széled képe;
Éjjel szalad szegény feje,
Nappal nyugszik nyoszolyáján,
Nem jöhet a jámbor haza.»

Második nap a Nap jött hozzá,
Csörgő aranyt csörögetve,
Csöngő üstöt csönögetve:
«Légy az enyém, szép leányka,
Jőj el a hozzám a házámba,
Arany színű szóbácskámba,
Ezüst köves kamarámba!»

Nem akart a némber menni,
Fejét rázva felelt a lány:
«Nem merek én Naphoz menni,
Roszszal tele természete,
Nyáron nyomaszt melegséggel,
Télen dermeszt dérrel, fagygyal,
Szénagyűjtés szép szakában
El nem álló esőt ereszt,
Zabérésnek évszakában
Szárazsággal szomorít.»

Jött a szelíd Éjszakcsillag
Csörgő aranyt nem csörgetve,
Csöngő üstöt nem csöngetve:
«Légy az enyém, szép leányka,
Jőj el hozzám a házámba,
Arany színű szobácskámba,
Ezüst köves kamarámba!»

És felelt a némber neki:
«Csillaghoz én mért ne mennék,
Hisz oly jámbor, jó a csillag,
Mindig olyan szép szobája,
Olyan vidám a világa,
Ott ragyog a gönczöl hátán,
Ott csillog a medve vállán.»

Csillag csikaját kifogták,
A jászolhoz jártatták,
Szénát, szalmát szórtak elé,
Kosár zabbal kinálgatták;
A csillagot bevezették,
Asztalfőre leültették;
Körbe járt a sörös kancsó,
Megcsörrent a mézes csöbör:
«Egyél, igyál, édes Csillag!»

«Nem ehetem, nem ihatom,
Mig a rózsám nem láthatom;
Hol van az én kedves kincsem,
Hol az én szép Szómetárom?»

Szómetár a szépséges szűz
Maga szólt ki a szóbából:
«Választottom, vőlegényem,
Galambocskám, kedves kérőm,
Várj még csak egy kis vártatig
Arra, kinek apja nincsen,
Arra, kinek anyja nincsen;
Nem az édes anyám öltöz,
Nem a saját szülém segít,
Idegenek segítenek,
Idegen nők öltöztetnek,
S oly hideg a más munkája,
Örömtelen öltözése.»

Finnből, az eredeti versmértékben.

E mythikus költemény a finnben csak töredékesen maradt fönn. Teljesebb alakban az észt népnek hőskölteményében, a «Kalevi Pœg»-ban találjuk meg, melynek egyik szép episodját képezi. E szerint Läänában (a németek Wieknak hívják e helységet) élt egy özvegyasszony. Egyszer vasárnap az uton egy csirkét, egy fajdtojást és egy

csókafiat talált. Mind a hármat hazavitte és a csirkét a tojásra ültette, hogy kiköltse. A csirke napról-napra nőtt és midőn a negyedik hónapban megint benézett a baromfi istállóba, azt látta, hogy a csirkéből is, a fajdtojásból is egy-egy gyönyörű leány lett, a csókafiából pedig egy szolgálatra teremtett szegény árvaleány. Szalmét (így hívták a csirkéből lett leányt) csakhamar egész sereg kérő ostromolta, többi közt a nap, a hold és az éjszakcsillag legidősebb fia. A napot és a holdat az észt monda majdnem ugyanazon szavakkal utasíttatja vissza mint a mi költeményünk. Mikor a csillag jön, nem láthatja mindjárt Szalmét, csak a hangját hallja, a mint szobájából kiszól, hogy vezessék be a csillagot a szobába, etessék, itassék, mert ez lesz a férje. De a csillag nem akart enni, haragosan dobbantott a földre, hogy addig nem eszik, nem lesz jó kedve, míg Szalmét nem látja. Szalme hallja kivánságát és kiszól hozzá, hogy ha időt hagyott neki, hogy megnőjön, szép legyen, hagyjon neki arra is időt, hogy fölöltözzék és magát csinosítsa. Végre hosszas várás után behozták neki a menyasszonyt és nagy pompával megülték a lakodalmat. — Másodszor is eljött a hold, eljött a nap, hogy most Lindát, a fajdtojásból lett leányt kérjék meg, de ismét kosarat kaptak. Kikosarazta Linda még a hullámok királyát, a szelet, a Kungla király fiát is, kik szintén a kezét kérték meg. Végre az óriás Kalev jött. A lakodalmi vendégek magokban morogtak, midőn kivánságát hallották, a wieki özvegy se szivesen látta a kérőt, Linda azonban másként érzett, őt választotta ki férjének. Asztalhoz ültették Kalevet, kinálták, hogy egyék, igyék, de ő se akart addig evésről, ivásról hallani, míg Lindát meg nem látja a lakodalmasok körében. Neki is azt feleli Linda, a mit Szalme felelt az éjszakcsillag fiának: ha már eddig várt, várjon addig is, míg fölöltözik. Végre megjelent a vendégek előtt, de nem ismert rá még maga nevelő anyja sem, olyan szép lett. Csodálkozva kérdi:

«Ki ez? a nap? Ki ez? a hold?
Vagy az éjszakcsillag lánya?»

Nagy pompával ülték meg aztán Kalev és Linda lakodalmát is.

HALÁSZ IGNÁCZ.

MEDEA JÁSONHOZ.

— *Ovidius* XIII. heroidja. —

Rabod lett egykor Kolchis büszke lánya
Mikor segédül hívtad mesterségemet
Óh bár szabott vón' a sors háromsága [1])
Fejemre más vagy semmi végzetet!
Bátran meghaltam volna akkor még én
Hisz büntetés attól fogva a lét!
A péli fa [2]) mért járt hazám vidékén?
S aranygyapjú mért is kerestetétk?
Mért láttuk Kolchisban mi meg az Argót?
S görög mért itta a Phasis vizét? [3])
Miért kápráztam szőke fürteidtől
Hazug szavadnak óh miért hivék?
Ha nem teszem, hiába jön hajótok
Először vakmerő hajósival
És Aeson hálátlan fiát a szörnyű
Bikák veszítik el, úgy hogy kihal!
Vetette volna vesztét önmagának
Vetett vón' mag helyett sok daliát [4])
A hány mag, annyi ellensége támadt
Megölve a szántóvetőt magát,
Óh mennyi bűn lehetne veszve véled
És mennyi kín került vón' engem el.
Bár kéj a bűnöst sujtni vádjaimmal
E kéjt megérdemelte e kebel,
Midőn az új hajón [5]) Kolchisba jöttél,
Hazámban lelt a végzet tégedet,
Medea volt az ott, mi új arád itt, [6])
És gazdagabb apósod nem lehet,
Ezt csak Ephyre országa uralja, [7])
De azt uralja egy egész világ

---

[1]) *A sors Háromsága:* a Párkák.

[2]) *A péli fa:* az Argo, mely Pélion hegyén nőtt fasudarakból készült.

[3]) *Phasis vizét:* Phasis folyóviz Kolchis földjén.

[4]) *Sok daliát:* sárkányfogakat kelle Jásonnak elvetni (l. alább) s ezekből fegyveres férfiak keltek ki. Jáson sisakját veté közéjük s egymásra üzé.

[5]) *Új hajó:* az Argó, mert azt Kolchisban még nem látták.

[6]) *Új arád:* Creusa, Kreon leánya, kiért Jáson Medeát elhagyta.

[7]) *Ephyre:* régi neve Korinthusnak, a hol Kreon uralkodott.

A hótakart Skytháknak havas alja,
S mit balfelül a Pontusz habja lát,
Vendégül vett Aëtes titeket meg
Bársony párnán pihen meg testetek,
Csak akkor tudtam, hogy ki vagy valóban,
Midőn szivem már érted reszketett,
Megláttalak s lobbot vetett a szívem,
Mint istenek oltárin fáklya ég,
Nem csak magad, a végzet is feléd vont,
Szememre bűbájt hozott a tiéd.
Te láttad hűtlen, hiszen a szerelmet,
Melyik igaz szerelmes rejtheti ?
A szenvedély erői útat lelnek,
És lángja bátran pályát tör neki.

*

S megmondva lőn a föltétel tenéked :
«Bikákat fogni az ekébe bé,
Melyeknek lehe tüzes lángként éget,
S mik nem tűrtek igát eddigelé.
Ércz volt patájuk, ércz szügyük a lángtól,
Szörnyű hevében kormot is fogott,
S alig, hogy őket megtöréd, a rögbe
Rémes magot kell hintened legott,
Termésül harczos férfiak növendnek,
S a termés támad a szántóra majd,
S utólszor még az őrt is meg kell csalnod
Kire az éj álmot még sohse hajt.»
Igy szólt Aëtes. Lakomádnak vége,
Biborpárnákról fölkel mindenik,
Mi messze volt Kreusa kincse akkor,
S nem láttad még Kreonnak kincseit.
Te búsan mégy, könnyes szemmel kisérlek,
Istenhozzádot súgnak ajkaim,
Aztán kesergőn borulék az ágyra
És sírtam mintha veszne valakim.
Előttem állt a harcz a vad bikákkal,
Előttem állt a rettentő vetés,
Az örök-éber sárkány veszedelme [1])
A melynek bájad ím kitéteték.

---

[1]) *A sárkány veszedelme :* az aranygyapjút örökéber sárkány őrzé.

Szerelmem küzdött már a félelemmel,
Növelte ezt az őrült szerelem
És húgom[1]) kért könyörgve esdekelve
«Óh mentsd meg őket» kérte szüntelen,
S én megtevém. Emlékszel a ligetre,
Hol tölgy s fenyű némán ölelkezék.
Alig hatol a napnak fénye ebbe,
Ha rámosolyg kegyével a nagy ég.
Régente ott Diánatemplom állott,
Barbár-kezek-emelte szobra is,
Talán nevét most már el sem találod;
Ott mondta nékem ajkad, a hamis:
«Kezedbe van az én sorsom letéve,
Tetőled jut majd élet vagy halál,
Ha kéj neked, ám sujts Jáson szivére
De nemesebb ha áldásom talál.
Könyörgöm, óh szűz, mindazon csapásra,
Melyet fejemre sujthat haragod,
A mindent látó nap nevére kérlek,
Kimélj meg, s kárát látni nem fogod!
Ments meg magadnak, s ha csekélynek nézel,
Gondold, hogy így szánták az istenek,
Tanúim ők, hogy meg nem osztom mással
A nyoszolyát, hanem csakis veled.
Tanúim Júno, a násznak pártfogója,
S az istennő, kinek itt szobra áll,
Kivánom a hűség fejemben ójja,
A mint a bünnek átka eltalál!»
Igaz-e, hogy a lány szivét kicsaltad
S kéz-kézbe megtörtént a frigykötés,
Még könny is volt, megcsalni ez segített,
A hol a kérelem, s intés kevés.
S im: sértetlen fogod be a bikákat
A kőkemény ugar fölszántva rég,
Vetés helyett sárkányfog mén beléje
Pajzsos daljáknak látni már fejét.
Sápadtan ültem, bár ügyembe bízva,
Midőn a fegyveres nép ott kijött,
De ó csoda: a földszülötte dalják
Csatára keltek ott egymás között!

[1]) Medea nővérét Chalicopénak hívták, ő ismertette meg legelébb Jásont Medeával.

Ám mégsem alszik az az örök-éber [1])
Hogy túrja, söpri már a föld szinét,
Hogyan zörög ezerszer pikkelyével
S mellét a földnek hogy dülleszti még.
Hol volt akkor vajon királyi mátkád,
S a kincsek is, mikért feláldozol,
És hütlenséged néma szemtanúja,
Korinthus öble hol volt, mondsza hol?
Én, kit csak most, hogy alkalmatlan lettem,
Oly könnyedén barbárnak nevezel,
A lángszemű sárkányt tenérdekedben
Bűvös dalokkal én altattam el.
Elárulám érted szülőhazámat,
Apámat és a ki körülte van,
Elhagytam mind örjöngő szenvedélyben,
S vagyok jutalmul árva, hontalan.
Erényem rablónak lőn áldozatja,
Kiért elhagytam testvért és hazát,
De kis öcsémet [2]) azt, hiába, sorsát
Leírni jobbom szót még nem talált.
Pedig megtettem azt, a mit leírni
Most már szóval kiejtni sem merek,
S nem féltem. — Fél is a szerelmes asszony —
Hogy elnyelnek a zajgó tengerek,
Van is isten, hiszen ha volna, régen,
Lakoltunk volna szörnyü bűn miatt
Lakoltál volna síma szép szavaddal,
S én sínyleném botor bizalmamat,
Törtek vón' össze a kék Symplegádok
Együtt porladnánk csontjaink talán,
Vagy bárha Skylla áldozatja lennénk —
Ő győz csak ily rosz férfiak szaván —
Bár süllyesztette volna el hajónkat,
Temettek volna el a vad habok!
De nem, te győztesen kerülsz honodba
S a várt aranygyapjút is elhozod.
Említsem-é, a Peliás leányit?
Kik apjuk' szeretetből megölék

[1]) A sárkány.

[2]) Medea öcscsét, Absyrtost magával vitte és midőn az üldöző Aetes már-már elérte az Argót, darabokra szabdalva vetette oda apjának, s ezzel föltartóztatta.

Ha más gáncsol, neked dicsérni illék,
Hogy érted én mindenre kész valék.
Te képes voltál ajkadon kiejtni
— Óh nem találok erre már szavat —
Képes valál hideg szóval kiejtni
«Most hagyjad el actoni házamat.»
Kerültem házad, bár kísért szerelmem
S két gyermekem, szerelmed záloga,
Egyszerre a nász-dalt zenegni hallám,
S a fáklyafény szemembe villoga.
Mikor a násznak hangja messze szállott,
Akár halálnak is mondhattad azt,
Nem hittem, nem hihettem ennyi vétket,
De sejtelmem mégis majd megfagyaszt.
Jön víg sereg, Hymen dalát dalolják,
Minél közelb, annál borzalmasabb,
Szolgáim sírtak, könnyeket takartak,
Kiméletesbek voltak, mint magad.
Szerettem volna én is elfeledni,
De szívem búsult, mintegy sejtve azt,
Ám gyermekünk mutatta hütlenséged, —
Oly látvány, a mely szíveket fakaszt,
Fiam kinéz és odasúgja nékem:
«Anyám, anyám, távozzál innen el!
Szép nászt vezet, nászt ül apánk Iáson
A gyeplőket aranynyal fogja fel!»
Mellem verém, hogy majd szivem szakadt meg,
Arczomba mélyen véstem körmemet,
Szerettem vón' berontni a tömegbe
S fürtöd közt a füzért ragadni meg.
Alig birám megállni, hogy ne mondjam,
«Enyém ő, nektek birni nem szabad!»
Óh ősz atyám, hogy meg vagy most boszúlva
Öcsém neked is jut még áldozat!
Kiért hazát, szülét, mindent od'adtam.
Szerette férjem íme eltaszít;
Ki mindenem volt, kitagad magából,
S a mindenből alig hagy valamit.
Megfékeztem sárkányt, dühös bikákat,
Egy férfiún nem győzhetek csupán:
Tüzes zsarátnokot szóval elolték,
És lángomat le már nem bírhatám.

Elhágy a bűvszer, a javas itélet,
Ráolvasás és a legjobb füvek;
Nincs nappalom, s ébren talál az éjjel,
S ez álmatlan gyász mind a te müved!
Álomba ringatám a szörnyü sárkányt
Enszívemet el nem altathatom,
Ágyas ölelgeti a drága testet:
Hiába volt minden áldozatom.
Ő élvezi, a mért én bűnbe estem,
S talán mikor gyönyör kerülgeti,
Gúnnyal idézi bájam elvirultát
S titkon gonosz tréfát susog neki,
És ő nevet tréfád konok rovásán.
Csak rajta, rajta, hadd nevessetek!
Majd sirtok még s nálamnál melegebben
Játszik az ádáz láng majd veletek!
Mert míg van tűz, van kard és ádáz méreg,
Büntetlenül nem bántják Medeát;
De hogyha tán meglágyít még a kérés,
Hallj oly szót, mint azt még nem hallhatád!
Kérlek, miként engem nem egyszer kértél,
S eléd borúlok, mint gyakorta már,
Ne nézz engem, tekints e kisdedekre,
Kiket a mostoha szeszélye vár.
Oly hasonlók hozzád, hogy rájuk nézve
Legott forró könnyekre lágyulok,
Kérlek a drága, a verőfényes napra:
Tekintsd e két szerelmi zálogot!
Add szívedet, melyért oly sokat adtam,
Tartsd meg szavad, mit adtál egykoron,
Nem kérek én emberfölötti tettet,
És a türelmet békén hordozom.
Téged kivánlak, hűn igéretedhez,
S ha nászajándokom megkérdezed:
Megadtam azt, midőn kieszközöltem,
Hogy az Argó épen megérkezett,
Magadnak is téged és szerencséd
Tekinthetem gazdad ajándokúl;
Mi ehhez képest Sisyphus aranyja?
Eszmélj s vakult elméd talán okúl!
Hogy élsz, hogy van hatalmas úr-apósod,
Hogy hitvesül most szép lány jut neked,

Hálátlan! azt te mind az elhagyottnak
Azt mind csakis nekem köszönheted.
De majd!... Minek beszéljem el boszúmat?
Majd szörnyüt gondol még ki a harag.
Boszúm kiköltöm, bár megbánom is tán,
Mint bánom hogy szóval tartottalak.
Feleljen érte majd az ádáz isten,
Ki eremben hevíti véremet,
De rettentő készül bennem reátok,
És szörnyü az, mit lelkem rejteget.

Budapest, 1883 augusztus 21.

Ford. LATKÓCZY MIHÁLY.

VEGYESEK.

— **Magyar főpapok Olaszországban.** Ezen cim alatt a »Nemzet« f. é. április 28-iki számában *Vaisz Ignácz*-tól, ki Masolino olasz festő műveinek ismertetése által vonta magára ujabb időben a műtörténészek figyelmét, egy tárczaczikket olvastunk, mely röviden ismerteti Vitéz Jánosnak, Janus Pannoniusnak és Polycarpus Györgynek olasz humanistákhoz való viszonyát — Vespasiano Bisticci és Alfréd Reumont nyomán. Hazai szakembereink kutatásait Vaisz teljesen ignorálja, úgy látszik nincs is tudomása arról, hogy Vitéz Jánosról Fraknói, Janus Pannoniusról, Galeotto Marzióról s Polycarpus Györgyről Ábel is közölt egyet mást. Érdekes azonban Vaisz czikkében a következő műtörténelmi megjegyzés: Cesingét és barátját Marzio da Nami-t 1458-ban Mantegna, a paduai iskola főmestere Paduában lefestette. Már Vasari is tesz erről emlitést, de elferditett nevekkel és tényekkel. Maga Cesinge dicsőiti egyik költeményében Mantegna művét. Épen akkor dolgozott Paduában Donatello is a nagyhirü szobrász és nagyon valószinűnek tartom, hogy akkor készíttette Cesinge Donatello által Vitéz János érsek azon kis gyönyörű mellszobrát, melyet a nemzeti muzeumban láthatunk. Jelenleg a régiségtár 9-ik termében, 15-ik szekrényszám. Azelőtt a kis szobor Nyitrán volt és szent Donat-nak tartották, a művész (Donatello) bevésett kezdőbetüi miatt származott téves felfogás folytán. A munka egészen Donatello kezére mutat és valószinűleg arczkép után készült.

— «**Biliotheca Scriptorum Græcorum et Romanorum** edita curantibus Joanne *Kvičala* et Carolo *Schenkl*» czim alatt görög és latin classikusoknak uj gyűjteménye jelenik meg *Tempsky* kiadásában Prágában (Lipcsében Freitagnál, Budapesten Lampelnél). A gyüjtemény, mely iskolai használatra is van szánva s arra kiválóan alkalmas, a tudomány követeléseinek megfelelő kitünő szöveg által, melyhez a latin nyelven írt kritikai előszó tartalmaz megjegyzéseket, szép kiállitása, a szemet nem rontó nyomása és nagy olcsósága által tünik ki. Eddig a következő szerzők jelentek meg: *Sophocles Antigone*-ja (XI+41 és index metrorum), *Aiax*-a XVIII+44 és ind. metr.) és *Oedipus Rex*-je (XIV+47 és ind. metr.) Schubert Frigyes prágai tanár kiadásában (füzetenkint 24 kr.); *Caesar de Bello Gallico* czimü müve Prammer Ignácz bécsi tanár kiadásában (p. I—XX kritikai előszó, p. XXI—XXVIII a tartalom rövid foglalatja, p. XXIX—XXX chronologiai tábla, 164 oldal szöveg, a régi Gallia térképével; ára 65 kr.); *Livius XXVI—XXX-ik könyve* Zingerle Antal innsbrucki tanár kiadásában (XIV+233, ára 75 kr.); *P. Ovidi Nasonis Carmina Selecta* (a methamorphosisokból és az elegiákból) Sedlmayer Henrik István bécsi tanár kiadásában (I—X kritikai előszó, p. XI—XV De P. Ovidi Nasonis Vita et Scriptis; 139 l.; ára 48 kr.); *Q. Horati Flacci Carmina* Petschenig Mihály gráczi tanár kiadásában (p. I—VIII kritikai előszó, p. IX—XVI metra iambica et melica, p. XVII—XIX Tabula chronologica Horatiana; p. 1—218 a szöveg; ára 75 kr.). Az eddig megjelent füzetekből is látszik, hogy a gyüjtemény kiadói csak az osztrák-magyar monarchia tanintézetein keresik a tudósokat, kikre az egyes auctorok kiadását bizzák. Még inkább kitünik az, ha végig nézzük a még készülő félben levő kiadások lajstromát. Aristophanest ki fogja adni Holzinger, Demosthenest Schenkl Henrik, az Odysseát Scheindler, az Iliást Rzach, Platót Král, Thukydidest Cwiklinski, Cæsart de Bello Civili Prammer, Cicero beszédeit Goldbacher, Cornelius Nepost Koziol, Sallustiust Scheindler, Tacitust Müller J., Tibullust Zingerle, Vergilius Aeneisét Kvičala, Bucolicáit és Georgicáit Glaser stb. stb. Megjegyezzük végre, hogy vallás- és közoktatásügyi miniszteriumunk a Petschenig Horatius-kiadását iskolai használatra ajánlotta, mi a gyűjteménynek azon füzetein, melyeknek czimlapján a Lampel czég nevét olvassuk a Tempsky és Freitagé helyett (Budapest. Sumptus fecit R. Lampel (F. Wodianer). MDCCCLXXXIII) a következő alakban nyert kifejezést: «Editio ab Alto Regio Hungarico Ministerio Publicæ Eruditionis commendata.»

— **Egy újabb iró Hutten Ulrikról.** Janssen János ily czímű munkája: *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters* szokatlan feltűnést keltett Németországban. Az idén nyolczadik kiadásban jelent meg a három kötetre terjedő munka, a róla megjelent birálatok pedig a szerző válaszaival együtt egy kis irodalmat tesznek ki már. E kiváló érdeklődésnek legfőbb oka az, hogy Janssen katholikus, ki épen nem titkolja érzéseit és könyvének tárgya ép a reformatio kora. Természetes, hogy felfogása élénk mozgalmat keltett a protestáns Németországban, annál is inkább, mivel Janssen tudományos készültsége azoknak is imponált, kiknek érzéseit sértették eszméi. Nem volna itt helyén szólni a munka történettudományi értékéről vagy irányáról, de a reformatio zászlóvivői a német irodalomtörténetben is kiváló helyet foglalván el, e folyóirat olvasóit is érdekelhetik a tudós szerző támadásai Luther és a humanisták ellen. Kivált Hutten Ulrik ellen epéskedik Janssen, és ha vádjai igazak, félre kellene dobnunk Strauss jeles életrajzát, mely leghőbb rokonszenvünkre méltónak tünteti föl a lovagot. A kissé hetyke, de nemes, lelkesült, szenvedélyes és szerencsétlen Huttent Janssen egy örökké zavarokat hajhászó, elvtelen kalandornak festi, kinek semmi sem szent, csupán a saját haszna. Érveinek jellemzésére elég lesz bonczolnunk két súlyos vádját, melyeket azért emelünk ki a többiek közöl, mivel leginkább ezek vannak úgy indokolva, hogy az olvasót könnyen zavarba ejthetik.

Hogy mily elvtelen és képmutató volt Hutten — így érvel Janssen — abból is világos, hogy 1517-ben a mainzi érsektől követséget vállalt I. Ferencz franczia királyhoz, hogy megállapítsa ezzel azon alkupontokat, melyeknek erejénél fogva kötelezné magát az érsek, hogy Ferenczet a császári trónra segíti Miksa császár halála után. És ily követségre vállalkozott ugyanaz a Hutten, ki 1518-ban azt írta, hogy nem német, hogy felségárúló, hogy gyalázatos az, ki idegen fejedelmet akar ültetni a császári trónra. Jellemző — igy végzi Janssen — hogy Hutten panegyricusa, Strauss, e követséget ugyan fölemlíti, de czéljáról nem szól bővebben. Valóban nem szól, mivel csak annyit mondhat el, mint a mennyit tud és nem gondolhatta, hogy e követség komoly vádakra adhat alkalmat. Nem gondolhatta, hisz az 1517-iki küldetést az 1518-iki nyilatkozattól oly év választja el, melynek eseményeit Janssen csak mellékesen említi s nem a kellő összefüggésben. 1517-ben ugyanis nem idegen és német származású, hanem két teljesen idegen eredetű császárjelölt forgott szóban. Akkortájt Miksa császár VIII. Henrik angol király jelöltségét pártolta, a császár ellenségei pedig Ferenczhez hajoltak, csupán 1518 elején gondolt Miksa unokájának, a későbbi V. Károlynak jelöltségére. Károly mellett szólalt föl Hutten 1518-ban de 1517-ben nem volt módjában vele szembenállást foglalni. Azután figyelembe kell

vennünk, hogy bár Hutten nemzeti érzése erősebb volt, mint a legtöbb kortársaé, korán sem volt oly természetű, minőnek azt a modern eszmekörben elfogúlt olvasó képzelhetné. Mai napság bajosan képzelhető egy német, ki az uralkodó dynastia trónörököse ellenében egy nem német fejedelem jelöltségét pártolná, mig a Hutten korában ily jelöltség igen megszokott eszme volt és ha nemzetiségi szempontokat hozott fel valaki ellene, ritkán volt őszinte, hanem leplezni vagy szépíteni kívánta saját politikai aspiratióit néha öntudatlanúl is. Elismerjük, hogy Huttent a nemzeti érzés is ösztönözte Károly pártolására, de ez érzés nem volt oly kizárólagos vagy csak túlnyomó erejű, mint azt a Janssen által idézett azon nyilatkozatból lehetne sejteni, mely Huttennek a német fejedelmekhez intézett leveléből van kiszakítva. Természetes, hogy ezek előtt nem tárta ki reményeit, nem mondotta ki, hogy Károlytól Róma befolyásának megtörését és a neki, mint lovagnak, oly gyülöletes fejedelmi hatalom gyengítését remélte. Hutten nem volt fontolgató államférfiú, benyomásai és szenvedélyei kormányozták; mivel szíve vonzódott a Habsburgok sarjadékához, azért várta attól reményei teljesítését. Ily alárendelt befolyása volt a mai értelemben vett nemzeti érzésnek Hutten politikájára, ez tehát nem tartóztathatta 1517-ben a követség elvállalásától, mert ha fölteszszük is, hogy ekkor már ismerte Károly jelöltségét, azt kell hinnünk, hogy még habozott, vajon kitől várhatni többet? Különben aligha tulajdonított nagy fontosságot küldetésének, melynek természetét nem is ismerjük pontosan, és elvállalta, mivel szolgálatában állott a mainzi érseknek, kit tisztelt és szeretett, kitől a humanismus támogatását remélte. Szóval, Janssen ez esetben az elfogúlt történetírók szokásos eszközeivel élt: könnyelműen bánt a chronologiával és mai érzések nyelvén szólt régi viszonyokról.

E követség korában még nem sokat törődött Hutten az egyházi reformmal. De már 1521-ben a wormsi országgyűlés alatt Luther eszméiért izgatott, sőt szeretett volna érdekében fegyverhez nyúlni. Azonban barátja és vezére, Sickingen, nem vélte tanácsosnak a fegyveres actiót, az tehát el is maradt. Janssen igen egyszerű okát adja a szándék változásának: Huttent — ugy mond — a császár egy ügynöke négyszáz aranyforinttal megvesztegette. Állítása igazolása végett Maurenbrecherre hivatkozik, egy ultramontán történetíróra, ki *Studien und Skizzen zur Geschichte der Reformationszeit, Leipzig 1874* czímű könyvében valóban említi a megvesztegetést. Pedig az teljesen valótlan. Hutten valóban kapott 400 aranyforintot Károly császártól, kit bizonyára az a szándék vezetett, hogy Huttent eltántorítsa a fegyveres actiótól, de vajon Hutten sejthette-e szándékát? Nem 1521 elején kapta e a pénzt, mikor még Luther nem érkezett meg a wormsi országgyűlésre? És nem színlelt-e akkor a császár engedékenységet Luther eszméi iránt? Színlelt.

mint Ranke kiemeli, oly czélból, hogy a pápát elvonhassa Ferencz király szövetségétől. Hutten tehát, midőn a pénzt elfogadta, azon hiszemben volt, hogy Károly pártolni fogja Luthert, vagy legalább föl nem lép ellene. Ezt Janssen és Maurenbrecher nem említik, sőt azt is elhallgatják, hogy Hutten nemsokára visszaadta Károlynak a pénzt. Vajon mikor adta vissza? Egy forrás szerint május 22-én, vagyis mikor már teljesen világos volt előtte, hogy Károly nyílt ellensége Luthernek. Strauss ugyan minden alapos ok nélkül korainak tartja e dátumot, de ha fölteszszük is, hogy a folyvást nyomorgó Hutten egy ideig habozott visszaadni a pénzt, az nem igen gyengíti ama tettének dicsőségét, hogy mégis visszaadta, mit Janssen sok mindennel együtt bölcsen elhallgatott. Igy vádaskodik Janssen nem csupán Hutten ellen. Azt akarja bizonyítani, hogy a reformatió fölösleges volt, hogy nem javította, hanem rontotta a közállapotok fejlődését Németországban. Nem csoda, hogy minden lépten-nyomon másítani kénytelen a történelmi igazságot.

Angyal Dávid.

KÖNYVÉSZET.

Andrássy J. Kazinczy Ferencz. (Magyar Helikon, 11. sz.) Pozsony. Stampfel, 1883. 24 l. 20 kr.

Bászel A. Az ókori classikusok tanulmánya mint általános müveltségünk egyik főeszköze. Budapest, 1883. Kókai. 8-r. VI, 155 l. 1 frt 20 kr.

Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum. Edita curantibus Ioanne Kvicala et Carolo Schenkl. Budapestini, 1883. Lampl. R. (8-r.)

Tartalma: Qu. Horatii Fl. carmina. Scholarum in usum edidit M. Petschenigg. (XIX, 218 l.) 84 kr. — P. Ovidi N. carmina selecta. Scholarum in usum ed. H. St. Sedlmayer. (XVIII, 139. l.) 54 kr. — Sophoclis Antigone. Scholarum in usum edidit Fr. Schubert. (XII, 48 l.) 18 kr.

M. T. Ciceronis de imperio Gnaei Pompei oratio ad Quirites (pro lege Manilia), magyarázta Dr. *Kont* J. Budapest, 1883. (8-r. 63 l.) 50 kr.

Czakó Zsigmond összes művei. Sajtó alá rendezte és életrajzzal bevezette Ferenczy József; I. kötet. Budapest, Aigner, é. n. (1883.)

Ercsey S. Arany János életéből. Gyulai Pál előszavával és Arany János hatvan levelével. Budapest, 1883. Ráth. (8-r. VII, 211 l.) 2 frt.

Ferenczy J. Dr., Garay János. (Magyar Helikon. 12.sz.) Pozsony. Stampfel, 1883. (8-r. 28 l.) 20 kr.

Finály H. Az ókori súlyokról és mértékekről. Kiadja a m. t. akadémia II. osztálya. Budapest 1883. Akadémia (N. 8-r. 164 l.) 1 frt.

Finály H. A latin nyelv szótára. IV. füz. Contestatio-dolatilis. Budapest. Franklin-t. 1883. (8-r. 481—640) 80 kr.

Kardos S. A XVI. század magyar lyrai költészete. Budapest. Révai. 1883. (81 l.) 80 kr.

A RÓMAI NÉP JELLEMÉRŐL.

A népek őstörténelmét, valamint az államok keletkezésének kezdetét, melyet legtöbbször sűrű homály borít, tanulmányozásunk körébe vonni felette érdekes. Az inger, melyet ezek soha eléggé meg nem fejthető jellegüknél fogva reánk gyakorolnak, hasonló ahoz, a melyet a lélekbúvár tapasztal akkor, midőn a lelki jelenségeket teszi vizsgálódása tárgyává, igen jól tudva, hogy minden akarata mellett sem mehet vissza azoknak kútforrásához. Mindamellett egész örömmel tanúlmányozzuk úgy az őstörténelmi kérdéseket, mint pedig a lélek működésében tagadhatlanul tapasztalható tűneteket, mivel mindkettő már csak alig megfejthető voltánál fogva is bizonyos érdeket ébreszt bennünk.

Vannak kérdések, melyeknek megfejtésénél nem akadhatunk fön annyira, mivel sokkal inkább felismerhetők általunk, hogy sem mélyebb gondolkodásra volna szükségünk, míg ellenben mások egészen elvontak levén, kiesnek látkörünkből, s ugyancsak elmélkednünk kell fölöttük, ha legalább is megközelítő jóságú eredményre akarunk jutni s az olvasóban bizonyos érdeket kelteni fól. Természetes, hogy ilyes gondolataink tárgyias színezetüket elvesztve, határozottan az alanyiság jellegét öltik magukra. És ez nagyon természetes, mivel mi sem érthetőbb, mint elvont dolgok fejtegetésénél egészen elvont, — azaz önmagunkból kifejtendő gondolatokra vagyunk utalva, melyeknek aztán természetszerűen az alanyiság mezében kell megjelenniök.

Határozottan az ilyen feladatok közé számítható az is, melyet ez úttal lehető röviden ugyan, de mindamellett elég kimerítően fejtegetni akarunk, előre is megjegyezvén, hogy dolgozatunk netaláni hiányai nem akaratunk gyöngeségéből, hanem erőnk hiányából származtathatók. Érezzük és tudjuk ugyanis e feladat nehézségét, s tudjuk, hogy az említett feladat megkisérlendő fejte-

getésével oly térre léptünk, oly virányos mező tárúl fel előttünk, melyen felette hosszasan bolyonghatunk és időzhetünk ugyan a nélkül, hogy annak minden egyes részét alaposan megismerhettük, behatóan kikutathattuk volna. De ez nagyon természetes: annak minden egyes része oly érdekes, vonzó és tanulságos, hogy figyelmünk akaratlanul is bizonyos pontra irányítva néha nagyobb lépést teszünk, mintsem kellett volna s így egyes dolgok vizsgálódásunk körén kívül maradhatnak.

A római nép jelleméről akarunk írni, — egy oly nép jelleméről tehát, mely egy ideig az egész ismert világ felett páratlan erélylyel uralkodott, — fönmaradt szellemi kincseivel pedig most is irányadólag befoly az európai nemzetek összes műveltségére, mely nagy volt, midőn alkotott, hatalmas kitartó, midőn rombolt, de csak azért, hogy a helyett dicső dolgokat teremtsen s mely — el kell ismernünk — mindaddig hatalmas tényező leend, míg a jó, szép és igaz páratlan eszméje bennünk élni fog.

Egyes ember jellemének pontos felismerése és leirása is felette sok, néha leküzdhetetlen nehézségekkel jár, mivel többször épen a legfontosabb mozzanat megfigyelése merőben lehetetlenné válik az őszinteség azon hiánya által, melyet naponként szomorúan tapasztalhatunk. Nem juthatunk ugyanis talán sohasem őszinte érzelmek birtokába, már pedig a színlelt érzelmek, érzések megfigyelése az egyén jellemének megítélésénél csakis tévútra vezethet bennünket s így jellemzésünk megbízhatósága egészen elenyészik.

Ha tehát bajos, sőt sokszor csaknem lehetetlen egyes emberek jelleméről híven nyilatkoznunk, mennyivel nehezebb feladat, midőn ezen tisztet egész népre nézve akarjuk magunkra vállalni, — illetve tűztük ki magunk elé czélul s épen egy oly népre nézve, mely a legvegyesebb elemekből állva elő, a jellemnek legváltozatosabb alakjait egyesíté magában. Maga azon fönség, mely az egykor hatalmas római népet környezé, maga azon páratlan méltóság, melyet világuralmi hivatásának tudatában e nép magában érezett; a férfias erély, melyet magasztos tetteinek végrehajtásában történelmének minden egyes mozzanatában e nép tanúsított s azon czélszerűség, melyet minden intézkedésében lehetetlen föl nem találnunk: mind oly jelenségek, melyeknek egyesített tanulmányozása nélkül feladatunkat még csak közepes jósággal sem oldhatnók meg.

Tekintsünk körül, tájékozandók magunkat azon téren, melyre lépni szándékozunk. Keressük fel az irányelveket, melyek világító pontok gyanánt vezéreljenek el bennünket szerény tanulmányunk egybe állításánál.

A történelmileg jelentékeny népek a vizsgálat bizonyos szempontjából valóban úgy tekinthetők, mint egyének, kikben — mint naponként tapasztalhatjuk, — a jellemnek most ezen, majd azon oldala fejlődik ki szembetünőebben s kiknek észjárásuk, gondolkodásmódjuk bizonyos színt ölt magára, minélfogva félreismerhetlenűl az illető egyéneinek nyilváníthatók. Így a népeknél is. Egyik népben egy, a másikban más tulajdonság nyer kifejezést. Néha e tulajdonságok merőben ellentétesek, s nagy fokú engedékenységre van szükség, hogy egyik nép a másik népnél észlelt tulajdont magáévá tegye. Megtörténik ugyan, hogy egyik nép mintegy megfeledkezve önmagáról, észrevétlenűl szomszédjának szokásai, erkölcsei szerint él, ámbár csak a legritkább esetben fordulhat elő, mivel minden népre kitörülhetlenűl rá van ütve az évszázadokon át ápolt nemzetiség bélyege.

Azonban a római nép jelleméről irván, lehetetlen elmellőznünk azon összehasonlítást, mely a görög és római nép között önkénytelenűl is előáll s melyet igen czélszerűen megtehetünk szerény munkánk csekély becsének fokozása végett. Sajátszerű játéka a sorsnak, hogy e két népet külön-külön oly tulajdonokkal áldotta meg, melyek mulhatlanúl szükségesek voltak arra, hogy a római nép az anyagi, a görög pedig a szellemi nagyság magaslatára emelkedjék. E tekintetben vizsgálat alá vehetnők ugyan az egész görög népet, de jellemzésünk akkor sem leend hiányos, ha az athénébelieket figyeljük meg. Az athénébeliek természeti ösztöne, kikben a hellenség legtisztábban és letökéletesebben lép elénk, egészen a szabadságra van irányozva; kezdetben ugyan ők is, mint kelet egyéb népei, bizonyos természetes állapot korlátai által voltak ugyan egyesítve, de ezeket egymásután levetik és a persák fölötti csodálatos győzelmük folytán az egyszer kivívott szabadságot fentartják, miáltal, mint Herodot V, 78. mondja, a szabadság nálunk becses és igen jelentékeny dologgá azaz Χρῆμα σπουδαῖον-ná lőn; minthogy míg tyrannok uralma alatt állottak, akarva, nem akarva, egy úrnak dolgoztak, de a mint szabadokká lettek, kedvvel és kitartással csupán magukért működtek. A szabadság ezen hatása nemcsak külsőleg, hanem sokkal inkább

belsőleg nyilvánul. Nincs nép, határozottan állíthatja az ember, melynél a szabadság melegítő és üdítő napja alatt minden természetes erő és szellemi képesség oly teljesen és oly gazdagon fejlődött volna ki, mint az athénébelieknél, a mely főleg abban mutatkozik, hogy művészetben és irodalomban, szóval a szabad szellemi fejlődés ápolásában Athéné oly nagy eredményt mutatott fel és minden időkre útat tört s nem kevésbé abban, hogy nálűk a vallás is oly sajátszerű, egészen nemzeti jelleget öltött és oly jelentékeny, az egész népéletet átható befolyást nyert. A görögöknél a szellemi képzettség alapja abban rejlik, hogy ők országuk nem épen kedvező fekvésénél s természeti tulajdonainál fogva határozottan arra voltak utalva, hogy azt minden módon termékenynyé és áldásossá tegyék. A görögöket tehát már maga a természet mostohasága a szellem minden oldalú ápolására kényszerítette, különben nem is érték volna el azon szellemi nagyságot, melyet igazán megbámulhatunk ránk maradt irodalmi műveikben.

A római történet sajátszerűsége abban áll, hogy benne az eddig fejtegetett eredményeket egyesítve találjuk ugyan, de szorosan az államhoz kötötten, mivel itt az állam oly hatalmas, hogy az egyéniség benne teljesen megsemmisül oly mértékben, mint ezt különben sehol sem találjuk. Ha e tekintetben a görögöket nézzük, úgy találjuk, hogy náluk pedig teljesen ki van fejlődve az egyéni szabadság. Nagy különbség a rómaiaknál a kelet népeivel ellentétben, hogy itt az államnak föltétlen, mindenütt a legszigorúbb pontossággal véghezvitt követelményei legalább a leglényegesebb részekben a nép szabad elhatározásán alapszanak, a mely nemcsak a háború és béke feletti döntést, hanem a törvényei szentesítését s a hívatalnokok megerősítését is magának tartotta fön.

Valóban nem mélyedhetünk el csodálkozás nélkül azon kép szemléletében, melyet a római állam virágzása idejében s fejlődésének tetőpontján, a pun háború korában nyujt nekünk: felsőségek és a tanács, magától a néptől ezen magaslatra emelve, a legföltétlenebb tekintélynek és a legáltalánosabb tiszteletnek örvendettek, szabadon rendelkezve az állam erői felett. A nép minden pillanatban kész volt felsőségeinek fölhivására otthonát elhagyni, életét a hazáért föláldozni, mint a gyűlésekben részt venni, főleg midőn meg volt arról győződve, hogy az állam legfontosabb érdekei vannak koczkára téve. Tudjuk, hogy minden szabad római

köteles volt 16—46-ik évig a rendes hadseregben és 46—60-ig a tartalékban szolgálni. Ezen hosszas katonáskodás mind a mellett annyira kedvelt dolog volt, hogy mindenki a legnagyobb készséggel aláveté magát. Az æquok, volskok, hernicek s más ilyes népekkel folytatott kicsiny háborúk legrégibb korában ezen teher még felette könnyű volt, minthogy ezen háborúk nyáron át néhány hét alatt befejeztettek s ennélfogva a harczos csak rövid ideig volt távol otthonától. Fokozódott azonban ezen teher a későbbi időben, midőn a háborúk távol eső helyeken, pl. Hispánia, Áfrika, Görögország s Ázsiában folytak és a csapatok nem ritkán több évekig is együtt voltak, midőn a harczoló családatyának folytonosan gondoskodnia kellett családjáról is, mivel a zsold, melyhez kedvező körülmények között a zsákmánynak csekély része járult, csekély volt, sietett tehát, a mily gyorsan csak tehette, vissza, többnyire csekély örökségének munkálásához, midőn aztán ugyan serényen kellett dolgoznia, hogy a távolléte alatt eléggé nem kezelt birtokának jövedelméből fedezhesse a felgyűlt adósságot. Nehéz volt tehát a hadviselés, összekötve ezernyi akadálylyal, de azért egész büszkeséggel említé föl a római, ha egy csatában részt vehetett s így hazája javára közreműködött.

A rómaiaknak mint különös jellemvonását és mint valami különösen dícséretre méltó tulajdont szokták fölhozni, hogy ők mindent, melytől az emberi érzelem függ: életet, vagyont, egyéni hajlamokat és érzelmeket a legnagyobb előzékenységgel az államnak áldozatúl hoznak és csupán azért élnek és annak érdekeit mindenütt szem előtt tartják. Ez mindenesetre valami nagyszerű és csodálkozásra méltó. Épen ennek kellett tehát szükségképen azon nem mindig eléggé figyelembe vett következménynyel birnia, hogy az ember, úgy a saját érdekeit, mint a másokéit figyelmen kívül hagyta, ha egyúttal az állam érdekeiről volt szó.

A római nép jellleme, az általa igénybe vett gravitás kizárólag a politikai élet által volt meghatározva. Róma tisztelte az államot, mint eszményképét és legmagasabb czélját; az államtól vevé az egyed kötelmeinek és hajlamainak mértékét; a politikából, mint az egésznek középpontjából, indúlt ki a kör, melyben az erőknek törvényesen fejlődniök kellett. A köztársaság legboldogabb kora sem ismer semmi más érdeket, mint a mely nem a közös jóra irányul. Róma öröklétének gondolata és a haza állottak minden foglalkozásaiknak és óhajtásaiknak élén. Nyilvános, házi,

irodalmi, egy szóval minden különösebb tevékenységükbe egyetlen elvet ültettek át: minden tettet és gondolatot hasonló kinyomatba egyesíteni, az egyéneket szorosan összekapcsolni egy hatalamas politikai géniushoz való feltétlen bizalom és odaadás által, melynek a többi népek természetszerűleg engedelmeskedni tartoztak. Ebben megegyeznek magánosak a hivatalnokok fényes csapatával, hogy a polgár élete a nyilvánosságtól és az államférfiétől lényeges különbség által nincs elválasztva; a szintén nemzeti hitet követik az erőteljes jellemek, nemcsak a nemes fajokban, hanem a nép tömegének közepette is s így mindenütt nagyfokú erkölcsi teljességre találunk. Innen származik minden rangú államférfiúnak tekintélye és méltósága, kik különben is kitűnnek erélyes akarat, gyakorlati éles belátás és polgári erények által. A nagyszerű bajvívó helyek, a forum és a curia a világot uraló nép tetterejének szabad mozgást engedtek és az államférfiúi képzettség megszerzésére jótékony eszközöknek bizonyúltak be. Azonban politikai nevelésöknek legszebb gyümölcse a történelmi emlékezet bámulatos elevensége, mely minden ponton kitűnik s most világosan, majd egész hatálylyal szól a kedélyekhez, sőt élénkségét és hatályosságát még a császárság legkésőbbi éveiben is föntartja. Aztán e történelmi érzék nemcsak a római társadalmat és annak tagjait, hanem az irodalmat s főleg ennek két faját: a jogtudományt és szónoklatot, melyek ezen nemzetet a legélénkebben jellemzik, bizonyos olynemű jellemmel töltötte el, melyből politikai tevékenységének nagyszerűsége önként következett. Itt tehát minden tevékenységet politikai érdek kisért, a gyakorlati életre való, mintegy örökölt tulajdonság szabályozott, melynek ebből kifolyólag nemzeti jelleget kellett magára öltenie. Másképen van e tekintetben a dolog a görög népnél: ha az államban a polgári körök szerves központját látta is és azt összes erőinek kifejtésével dicsőiteni igyekezett, mindamellett az egyéneknek politikai tevékenységük mellett a szabadságnak és önelhatározásnak teljes mértéke fön volt hagyva, hogy a szellemi és érzéki világ hatásait vidám kedélylyel figyelhesse meg és biztos érzékkel valósítsa meg eszményei számára. Az állami életben tehát a görögöknek korlátlan tér maradott, melyen az irodalom és művészetben való sokoldalú tevékenység bizton fejlődhetett a nélkül, hogy magát idegen nézpontoknak vesse alá. Így pl. a költészet és szobrászat legkitünőbb termékei is a közösség színében tűntek föl és ahoz tértek vissza,

mivel annak gyökereiből eredtek mindig növekvő erővel és az általános jólét felvirágoztatására szolgáltak. A görögök ezen egyéni szabadsága és sokoldalúságával ellentétben, mely kizárólag az eszmények és tökély felé fordult, a rómaiak szellemi tehetsége egyoldalú volt, és inkább gyakorlati föladatok körül mozgott. Ennélfogva Róma az állami befolyások súlya alatt az irodalmi szakok kevés számát művelé nemzeti talajon, a szobrászat termékeit pedig, mint nem épen szükséges dolgot, visszaveté, tudva és érezve, hogy inkább a gyakorlati térre és a hazafiúi érzés fejlesztésére van hivatva. Ennélfogva hosszas ideig szűkebb körbe vonult vissza, sőt kész volt a kellemes élvezetekről is lemondani, csakhogy hőn ápolt eszményképének: a haza méltósága emelésének élhessen. Azonban államférfiai hivatásuk pontos betöltésén felül kétségtelenűl hamar tudatára ébredtek annak, hogy a görögöknél észlelt tulajdonokat, nemes szokásokat át kellene ültetni a haza földébe, mivel csakis azoknak ápolása, fejlesztése mellett érhetik el azon nemzeti nagyságot, melyre a római nép egész zöme egész kitartással törekedett.

De a rómaiak érzéke nem volt pusztán gyakorlati politikai értelmében véve, hanem erkölcsi is. Az ókornak egy állama sem vette fel oly teljesen magába a szoros értelemben vett erkölcsiség eszméjét és ennek leghatározottabb kifejezőjét: a rend elvét, mint a római, annyira, hogy intézményei ép úgy lelkesítve voltak attól, mint egyedek, mit legvilágosabban bizonyít Cicero de Republica I. 4: «Neque enim hac nos patria lege genuit aut educavit, ut nulla quasi alimenta expectaret a nobis, — sed ut plurimas et maximas nostri animi, ingenii, consilii partis ipsa sibi ad utilitatem suam pigneraretur; tantumque nobis in nostrum privatum usum, quantum ipsi superesse posset, remitteret.» Vagy még világosabban kifejezi magát, midőn I. 20. így szól: «Quid esse igitur censes discendum nobis, ut istud efficere possimus ipsum quod postulas? eas artis, qui efficiant ut usui civitati simus? id enim esse præclarissimum sapientiæ munus maximumque virtutis vel documentum, vel officium puto.»

Az elzárkózott polgári élet természetéből jött létre az annyira kedvelt társaság eszméje, melyből senki sem vonta ki magát, s mely már korán egységre és egyszerűségre tett szert. A társas élet ugyanis talán sehol sem vert oly erős gyökeret, mint Rómában, melynek üdvös következményei természetszerűleg mind amaz

ügyben nyilvánultak, melyeknek kivitele a szoros egyetértésen alapszik, mire a rómaiaknál oly szép példákat találhatunk.

A társaság eszméje korlátozta nemcsak az alanyi irányokat és vonzalmakat, hanem a hivatali és testületi állásokban is éles tagoltságot teremtett; szoros következetességhez, sőt a belső erők elvont fölfogására vezetett, mely körülmények a társadalmat és a családi élet jelenségeit áthatották.

Nézzük legalább főbb vonásokban, hogy a rómaiak a vallás dolgában milyen álláspontot foglaltak el. A rómaiak a vallást, tekintet nélkül a személyiségre és lelkiismeretre, a politikai egyetemességbe olvasztották be és úgy fogták föl, mint istencultust, náluk a vallás a világi rendszer egy részét jelenti, vagy pusztán egy politikai tényezőkön nyugvó szabályos eljárást, mely bizonyítja, hogy isteni és emberi dolgokban a rómaiak mily fontosnak tartották a politikai cultus minden oldalú művelését. Azonban a római istenek a római, mint egyáltalán az itáliai előtt nem anynyira a vallásos szemlélődés és művészies kezelés, mint inkább a politikai cultus tárgyai voltak. Ezen törzsek kiválóan gyakorlati érzéke és hajlama itt is érvényesűl. Megteremtette ugyan az élénk képzelet az isteneket, de képöknél nem marad pusztán a szabad szemléletben, hogy lényöket, alakjukat, életök és körülményeiket kirajzolja, hanem a mint e tekintetben minden intézkedés okos számítással meghatározott czélokra vonatkozik, úgy a gondolat túlnyomólag és csaknem kizárólag az istenek megalakításánál is ezen irányt követi. Az ősrómai vallás egy mythologiát sem teremtett, olyat, mely a görögökéhez bármi tekintetben hasonlítható volna, épen azért sokkal szabadabb is marad az istenekről szóló, de hozzájuk épen nem méltó elbeszélésektől, melyek amabban egész az utálatig előfordulnak. A római cultus évszázakon át ment volt ama képektől, de a mellett komoly, tiszta és felemelő, amaz érzékileg izgató elemek nélkül, melyeket más természet-vallásokban föltalálhatunk; de épen azért ezen vallás nem is volt képes egy oly művészeti érzék kifejlődésére, mint ez a helleneknél élénken mutatkozik, ösztönt adni, hogy minden emberi eszményt az istenekben megtestesítsen és bennök elevenen színre hozzon. A római vallás alaphangulata az ismeretlen hatalmaktól való azon tartózkodás, melyre legközelebbről a «religio» szó is utal; a megkötöttség azon érzete, mely a természet fölötti befolyások hivésétől, melyeknek az ember szüntelenűl ki van téve, — csodálatos hatá-

sok gondolatától, melyek minden lehető dolgok és ügyekben amazokhoz fűződnek, elválaszthatatlan. Azon érzetből tehát, hogy az isteneket, mint erkölcsi hatalmakat fogják föl, származik az erkölcsösség ama tisztelete, a jogtalanság megvetése, szóval a szigorú lelkiismeretesség, mely az állam boldogabb korszakában úgy lép elő, mint a római ember jellemének alapvonása; de innen származik egyúttal a lelki rabság, az előkor és hagyomány túlságos tisztelete, melyeket fenti tulajdonokkal, mint azok árnyoldalát, egyesítve találunk.

Más oldalról a természetfölötti, nem eléggé világos és szilárd törvények, hanem az érthetetlen és titokteljes módon ható isteni szellemeket is alakított a római képzelődés, melyre nagy következetességgel a természet minden jelenségeit, az emberi élet minden eseményeit visszavezetni törekszik. Innen a római vallás bizonyos titokteljes jellemet öltött fel, melyben az istenek iránti félénkség érzete is föltalálható, mely néhol egész az irtózásig fokozódik. Az ember folytonosan láthatatlan lényektől körülvéve találja magát, melyektől függ minden tekintetben s melyekkel minden lépten érintkezésbe jő; kicsi, mint nagy dolog kivitelénél szüksége van azok segítségére; kénytelen minden tetténél pontosan megfigyelni, hogy őket meg ne sértse, és így a vallási szertartás pontatlan teljesítése által azok kiengesztelhetlen haragját vonja magára. Azonban mégis találunk a vallás dolgában észellenest, mivel általán nem azt veszik tekintetbe, mint minden vallásban, hogy az istenek tisztelője élvezze azok áldását, azok megvetője pedig féljen büntetésüktől; hanem a vallásos cselekvény végrehajtása s nehány vallásos szónak kiejtésétől is jótékony vagy káros hatásokat várnak, melyek azonban azoknak képzelt jelentésén, nem pedig ezen tettek természetén alapulnak. Ezért a hatás, melyet egy tárgy vagy esemény a képzeletre gyakorolt, annak reális hatásával cseréltetik föl, azaz reális összeköttetésbe hozatik azzal.

Ily módon támadt a római vallásban, mint minden más régi vallásban, mindennemű előítélet szertartások és esküformák százféle gyakorlata, továbbá a szokásokban nyilvánuló ama sokoldalú tévhit, melyek csaknem gyerekeseknek látszanak. A babona is végtelen nagygyá lőn, mivel, míg egyfelől a rómaiaknak vallásuknál fogva meg volt ugyan szent komolyságuk, addig másfelől még nem tanulták meg, hogy a valódi isteni tiszteletet az ember

belsejébe helyezzék és a külső cselekedet vallásos becsét csupán annak a kedélyre és akaratra való hatásában keressék.

Ámbár kegyes, igazi ihlettől eltelt férfiak számosan vannak, főleg a köztársaság korábbi éveiben; de ezen férfiak lépésről lépésre követik elődeik vallási szokásait s a világért sem akarnak meghódolni a kor által megkövetelhető ujításoknak. Azonban a második pún háború vége előtt nincs már többé nyoma sem annak, hogy egyesek foglalkoznának vallási kérdésekkel s fejtegetnék annak az emberi életre és kedélyre ható tulajdonait; általában vallásosság tekintetében hanyatlás észlelhető, melyet különben tagadhatlanúl Rómának szerfölött gyors meggazdagodása idézett elő az erkölcsök megromlásával egyetemben.

Jellemzésünk bővítéseül s mintegy kiegészítéseül hadd mondjuk el még a következőket is.

Erkölcseiket jellemzi minden érzéki mythosznak és theogoniának fölkarolása is, melynél fogva a míg a hellenek plastikailag fölfogott istenvilága emberi módon lép elő: addig a római istenek elkülönítve állanak egymás mellett, nem társaságban mint a görögökéi, elvontan és költői dísz nélkül, mint a melyek az annyira ápolt politikai intentióknak s egyúttal Róma reális törekvéseinek leghatározottabb kifejezői. Ámbár ezen különös felfogásra a rómaiaknak kevésbbé phantastikus kedélye is befolyt, de talán még inkább a mythoszképzésben tevékeny képzelet hiánya, melyet az egészen ideális görögöknél az érzékiség legmagasabb fokáig fejlesztve méltán megbámulhatunk. A rómaiak történelmüket a vallás által szentesítették, a világi életet istentiszteleti szokásokkal hozták összeköttetésbe s általán véve a vallás náluk politikai intentióiknak háttere volt.

Különös, de tényképen kimondható, hogy a görögökre vonatkozó hagyományok iránti tiszteletnél fogva róluk mindig úgy nyilatkozunk s úgy tüntetjük fel őket, mint a kik az emberi élet minden terén a legtökélyesebbet, a legbefejezettebbet létesítették: továbbá ha párhuzamot vonunk köztük és a rómaiak között, az összehasonlítás mindig a görögök előnyére üt ki. Erről igen jellemzően nyilatkozik Sallustius de conj. Cat. VIII., midőn így szól: «Sed profecto fortuna in omni re dominatur: ea res cunctas ex lubidine magis quam ex vero celebrat obscuratque. Atheniensium res gestæ, sicuti ego æstumo, satis amplæ magnificæque fuere, verum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur. *Sed quia*

provenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum, qui fecere, virtus tanta habetur, quantum eam verbis potuere extollere praeclara ingenia. At populo Romano nunquam ea copia fuit, quia prudentissimus quisque maxume negotiosus erat; ingenium nemo sine corpore exercebat; optimus quisque facere, quam dicere, sua ab aliis bene facta laudari quam ipse aliorum narrare malebat.» Érdekes eme nyilatkozata is, de conj. Cat. VI. 5.:» Igitur talibus viris (Romanis) non labor insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non armatus hostis formidulosus: virtus omnia docuerat. Sed gloriæ maxumum certamen inter ipsos erat ....» Szintén ide vonatkozólag így szól Demosthenes 22. 76: «Πρὸς μὲν χρημάτων κτῆσιν οὐδεπώποτε ὁ δῆμος ἐσπούδασε, πρὸς δὲ δόξης ὡς οὐδὲ πρὸς ἓν τῶν ἄλλων. τεκμήριον δέ· χρήματα μὲν γὰρ πλεῖστα τῶν Ἑλλήνων ποτὲ σχὼν ἅπανθ᾽ ὑπὲρ φιλοτιμίας ἀνήλωσεν, εἰσφέρων δ᾽ ἐκ τῶν ἰδίων οὐδένα πώποτε κίνδυνον ὑπὲρ δόξης ἐξέστη».

Van egy tér, a melynek megtekintése a leghívebben föltárja azon gyakorlati érzéket, melyet a rómaiak minden tettüknél tanúsítottak s mely tekintetben példányaivá lőnek az utókor e nemű törekvéseinek s ez a jogtudomány, melyről igen szellemes megjegyzéseket találhatunk Ihering «Geist des römischen Rechts» czimű munkája 4-ik kiad. első oldalán, midőn így szól: «Dreimal hat Rom der Welt Gesetze diktirt, drei Mal die Völker zur Einheit verbunden, das erste Mal, als das römische Volk noch in der Fülle seiner Kraft stand, zur Einheit des Staats, das zweite Mal, nachdem dasselbe bereits untergegangen, zur Einheit der Kirche, das dritte Mal in Folge der Rezeption der römischen Rechts im Mittelalter zur Einheit des Rechts; das erste Mal mit äusserem Zwange durch die Macht der Waffen, die beiden andern Male durch die Macht des Geistes. Die welthistorische Bedeutung und Mission Roms in Ein Wort zusammengefasst, ist die Ueberwindung des Nationalitätsprinzips durch den Gedanken der Universalität. Schwer haben die Völker geseufzt unter dem Druck der äussern und der geistigen Bande, mit denen Rom sie umstrickt hielt, schwere Kämpfe hat es gekostet, bis es ihnen gelang, das Joch abzuschütteln.»

Ámbár a jogtudomány elemeit tagadhatlanúl a görögök intézkedéseiben föllelhetjük, a mennyiben — mint tudjuk — a törvények megalkotásával megbízott férfiak elsőbben is a görögöknél

érvényben lévő törvényeket, szabályokat tették tanúlmányozásuk tárgyává; de az ezekből elvont elveket annyira nemzeti alapon fejlesztették tovább, hogy az általuk megtett intézkedések teljesen levetkőzve az idegenszerűség jellegét, tökéletesen nemzetiekké lettek. E tekintetben legfontosabb szerep azon férfiaknak jutott, kik az úgynevezett «leges duodecim tabularum» alkotásával bizattak meg, a mennyiben ezen nyugszik az összes római jogtudomány. E törvények, akár beltartalmukat, akár beosztásukat tekintve, felette egyszerűek, de épen ezen egyszerűségüknél fogva szolgáltak alapúl arra, hogy belőlük a legrészletesebb s minden esetre kiható törvények keletkezzenek. E téren tehát már a köztársaság korában maradandó becsű alkotásokat találunk, de ezeknek száma sokszorosan nőtt a császárság korában tett szabályrendeletek és törvények kibocsátása által. E törvények mindenikén félreismerhetlenűl feltalálható ama politikai tapintat, mely e népnek mondhatni kizárólagos tulajdona s mely annyi bajok és belzavarok közepette Rómában a legnemesebb jellemeket hozta létre.

A törvények alkotása körűl tanúsított tapintatos eljárásnak tulajdonítható eredetileg Róma világuralmi állásának megszerzése, a mennyiben az általa meghódított népekkel oly tapintatosan bánt el, hogy azok észrevétlenűl az összbirodalom keblébe mentek át s miért? azért, mivel meghódíttatásukat nem követte az idegen szokásoknak és törvényeknek azonnal való meghonosítása, hanem mindezek lassankint s mondhatni észrevétlenűl csempésztettek be az idegen talajra.

Ehez járul az is, hogy a rómaiaknál a legrégibb időtől le egészen a legujabb időig azon alattvalók is, kiknek a szabadság elvétele után csaknem szolgai sors jutott osztályrészül, szövetségeseknek (socii) neveztettek s így a hosszas, elkeseredett harczok az itál népekkel, melyek azoknak teljes meghódítását idézték elő, a római népet illetőleg fœdus æquum-mal végződtek. E tekintetben csak a római nép barátságos érzületére kell utalnunk, melynek védve alatt külhoni királyok és fejedelmekre a legszolgaibb függés szokott alkalmaztatni s ehez képest bízták magukat a római nép védelmére, vagy mint a római írók magukat kifejezik: ‚Se in fidem Romanorum' vagy ‚fidei populi Romani permittere', mely alatt a római mi egyebet sem értett, mint hogy az illető a római nép rendeletének feltétlenűl alávesse magát.

A rómaiak jellemének ezen irányánál és természeténél fogva

épen nem csodálkozhatunk a felett, ha náluk bizonyos önérzetes túlsuly, saját nemzetök és nagy férfiaiknak szerfeletti dicsőítése, sőt az öndícséretre is túlságos hajlam fejlődött ki. Egyes emberek jellemének vizsgálásánál is megjegyzendő, hogy épen azon tulajdonok, melyeknek kivitele bizonyos mértékben önfeláldozással jár s a melyeknek tulajdonképen csakis a kötelesség teljesítéseért tesznek eleget, főleg önbecsüknek élénk érzetét ébresztik bennök, melyet aztán jól is esik nekik, a hol lehetséges, föltüntetni. Az önérzet ezen túlságos fokozása kétségtelenül megbocsátható egy oly népnek, mely kizárólag az állam politikai czélzatainak élt; mi valóban úgy is volt a római embernél, kiről elmondhatjuk, hogy mindent, melyben egy nép örömét és élvezetét keresni szokta, u. m. művészetet és költészetet, életet és vagyont föláldozott az állam nagyságáért, s minden oldalú szellemi képzettségét is arra való tekintettel szerezte meg. Egyébiránt tény, hogy ezen feltünő önbecsérzet és öndícséretre való hajlam a rómaiaknál kétségtelenül megvolt, mint ezt egész történelmük és irodalmuk is igen világosan bizonyítja, semhogy különösebb bizonyítékokra volna szükségünk.

E sajátságok egészen természetes, öntudatlan módon fejlődtek, s így jellemüknek korántsem ártottak, sőt egészen szilárd alapon fejlesztették azt tovább, minthogy leginkább ezen tulajdonok voltak azok, melyek a római népnek a világuralom eléréséhez az ösztönt és képességet szolgáltatták. A pún háborúk sikeres bevégzése után a római nép egyre gazdagodott. A gazdagodás képesekké tette őket a kivánt élvezetek megszerzésére, vágyaiknak kielégítésére s így történt, hogy a keletkező általános elfajzás hatása folytán a régi tisztelet és egyszerűség mindinkább eltűnt a római nép köréből, s hogy a csel és képmutatás a nyilvános ügyek vezetésénél mindinkább irányadókká lettek; hogy mindig kevésbé irtóztak az uralomvágy kielégítésére czélzó, aljas eszközöktől s hogy fejedelmek és népeknek, kiket megrontani akartak, szándékosan hazug igéreteket tettek, hogy így őket felbiztatva, annál könnyebben hatalmukba keríthessék. Livius erre vonatkozólag így szól LXII. 30: «In liberis gentibus populisque plebs ubique omnis ferme, ut solet, deterioris sententiæ erat ad regem Macedonasque inclinata: principum diversa cerneris studia.» Tették pedig ezt azért, hogy maguk mellé szolgálatkész királyokat nyerjenek meg s őket figye-

lemmel kisérve, gyengítsék és elnyomják s ha nekik úgy tetszett, háborúra ingereljék, de akkor is saját érdekükben.

Tacitus a rómaiak ezen mesterfogását igen jól ismerte és átlátta s arról így nyilatkozik (Agr. 14): «Vetere ac jam pridem recepta populi Romani consvetudine, ut haberet instrumenta servitutis et reges.» Épen oly jól ismerték, hogy kell mindent, mit az ember tett, a legroszabbat és legkegyetlenebbet is, a nagylelkűség és szelídség fénylő szövetébe öltöztetni; ámbár az ellenkezőt is igen jól tudták.

A történet egy példát hagyott fen számunkra, melyben ezen új irány, ámbár még küzdelemben a régivel, de már döntőleg s egész hatalommal kerül felszínre. Ugyanis, midőn 171-ben K. e. azon kor férfiainak egyik legtekintélyesebbike — Quintus Marcius Philippus — mint követ, szintén ezen ravasz és csalárd politikát űzte bámulatos következetességgel, mivel míg egyfelől Perseus királyt színlelt békeigéretekkel ámította, addig másfelől e tekintetben tanusított tapintatos eljárásával, illetve okosságával a tanácsban nyilvánosan kérkedett, de nem a várt eredménynyel, mivel voltak még néhányan hazafiasan érző és gondolkozó egyének (veteres et antiqui moris memores), kik ezt helyeselték, mindamellett a kor ferde irányzatainak hódoló többség az az által elnyerni vélt előnyt a legmelegebben fogadta. Ennek jellemzésére idézzük Livius (LXII. LXVII.) ezen nyilatkozatatát: «Marcius et Atilius Romam cum venissent, legationem in Capitolio ita renuntiarunt, ut nulla re magis gloriarentur, quam decepta per indutias et spem pacis rege. — Veteres et antiqui moris memores negabant se in ea legatione Romanas agnoscere artes: non per insidias et nocturna proelia, nec simulatam fugam inprovisosque ad incautum hostem reditus, nec ut astu magis quam vera virtute gloriarentur, bella maiores gessisse. Hæc seniores, quibus nova ea minus placebat sapientia. Vicit tamen ea pars senatus, cui potior utilis quam honesti cura erat, ut comprobaretur prior legatio Marcii et eodem rursus in Græciam cum quinqueremibus remitteretur iubereturque cetera, uti e re publica maxime visum esset, agere.» Ezen iránynak követése ellen fölemelték ugyan egyesek tiltakozásukat, de mindannyiszor eredménytelenül: hiában, leküzdhetlen volt az, mivel a kor megromlott levegőjében találta föl tápanyagát.

Ezen politikai ravaszság, melynek ügyes alkalmazása mellett szolgaságot és mindennemű nyomort hoztak a külföldi feje-

delmek fejére, az erkölcsi romlottság mellett egyúttal nagy fokú kegyetlenséget is rejt magában, azonban csak bizonyos tekintetben új irány, melyet a rómaiaknak különben is természetökben fekvő kegyetlenségre való átöröklött hajlam hozott létre az idők folyamában a rendkívül kedvező körülményeknél fogva. De e mellett a vérontás és szívtelen eljárások alakjában fellépő irtózatosság sem tűnik el egészen, csakhogy számítás és bizonyos elővigyázat színében szokott fellépni, a nélkül, hogy az által irtózatossága és utálatos voltából valamit vesztene.

A rómaiaknál a nyilvános köröket, valamint a családi életet is a czélszerűségnek és tapintatos eljárásnak ugyanazon szelleme lengte át. A családi élet jelentékeny volta nem csupán bensőleg mutatkozék, minthogy annak egyes tagjai nemcsak a politikai és szellemi kötelékek, hanem a ‚nomina gentilicia' által is összefüggöttek, melyeket a görögöknél hiában keresnénk; de külsőleg is feltűnt az atriumban, hol a férfi alattvalóit fogadá, parancsait osztogatá és tanácsot adott, a házi nő pedig munkáit teljesíté, míg az ősök dicső tetteire emlékeztető családi képeknek közvetlen szemlélete megjelenítette a család ősi büszkeségét és dicsőségét. A családban az erkölcsi érzületre való hajlam a fiúgyermek nevelésével kezdődött, ki az anya keblén nőtt ugyan fel, de ifjúvá serdülvén, atyja vezette őt be a politikai ismeretek elemeibe és az államférfiak társaságába. Az erkölcsös érzületet a gazdálkodási érzék és a városi és vidéki intézkedésekkel való beható foglalkozás is folytonosan táplálta, melyekből megtanulta az ifjú, hogy az izzadsággal megszerzett csekély vagyont rendben kell tartani, sőt — ha lehetséges — napról napra növelni annak jövedelmét. A rendőri intézkedések czélszerűsége és pontosságáról Cicero Tusc. prr. így szól: «Nam mores et instituta vitæ resque domesticas ac familiares nos profecto et melius tuemur et lautius.» A nyilvános és házi gyakorlatnak közös eleme tehát az ernyedetlen foglalkozás volt, hogy azonban ennek minden tekintetben pontosan megfeleljenek, az időnek, tekintettel a jelenre és jövőre, pontosan föl kellett használtatnia; tényleg tehát egész készséggel az államnak teljesítendő föladatok és a család szerény igényeinek betöltése között osztatott az meg. Az ókornak egy népe sem fösvénykedett anynyira az idővel az eszközök olyan bősége mellett, mint a rómaiak, ugyanis az államférfiúi foglalkozástól fönmaradt órákat (otium) szigorú lelkiismeretességgel a családi élet körében fölmerült teendők

elintézésére használták föl, annyira, hogy nem ismerünk népet, mely az időben való takarékosodás folytán még a nemes művészetek ártatlan szemléletében található gyönyört is oly szigorú következetességgel meg tudta volna magától tagadni. E tekintetben másképen áll a dolog az athénebelieknél, kik a politikai ügyekben való tevékeny részvétük mellett mindig elég okot találtak arra, hogy maguknak új erőt gyüjtsenek s így minden szellemi művészetet teljes odaadással gyakoroljanak.

Innen a római élet mindenütt egyszerű, önmagának tetszelgő szervezetet mutat; középpontja az állam és a politikai eszmekörök voltak; felosztása a közös erkölcsi öntudatban feküdt. Ebből támadtak az annyira jelentékeny hagyományok, a népnek érzületében gyökeredző, természetes illem alapjai, minden polgárra nézve a feladatok és jogoknak, kötelességek és kiváltságoknak szorosan meghatározott sora, melyek mind az elődeik iránti határtalan tisztelettől voltak eltelve. Beláthatjuk tehát, hogy ezen elvek és nézetek hasonlósága folytán minden római polgárnak ugyanazon typust kellett magára vennie; a különféleség ennélfogva a tömegben nagyon csekély, de annál nagyobb a hasonlóság. A többség ugyanis úgy tűnik fel, mint egy családnak tagjai, kiket közös érzület hat át, kiknek keblében rokon szív dobog.

Egy annyira fejlett, szilárd erkölcsösségen nyugvó társulat magasztosságától bizonyos egy-oldalúságok nem voltak elválaszhatók. Elsőben is feltűnő az erkölcsi túlságos szigor, pedig ők mondották: ‚summum jus summa injuria est'. Ennek hatalma áthatja a római nép egész történetét, irodalmának pedig nagyobb részén vörös fonálként húzódik végig. Ez volt a rómaiak erkölcsi érzületének leghivebb kifejezése, mely már magában véve is egy nagyszerű tény, mivel Róma, miután az erkölcsi érzület fejlesztése által társítva azt a politikai bölcs belátással, a világuralmat elnyerte, azzal kölcsönzött nemzeti irodalmának, mint halhatatlan gondolkodói örökbecsű gyüjteményének ragyogó fényt, de hallgatagúl ahoz fűződött azon feltétel, hogy minden, a mi az érzelmek körén kívül fekszik s így az érzékre hatást nem gyakorol, kizáratott, azaz nem vétetett figyelembe. Politikai jártasságuk és fölényüknek teljes tudatában a rómaiak minden művészet és tudománynyal szemben közönyösek voltak, a melyek nem a gyakorlati élet számára voltak rendelve s ha volt is némi érzékük a művészet iránt, azt korántsem űzték tiszta szellemi vonzalomból, mint a görögök,

hogy abból maguk számára bizonyos szellemi tápot merítsenek. Innen eredett az egész darabosságig fejlődő ellentét az elmélet és gyakorlat, a gondolat és cselekvés között, mely a görögöknek egy törzsénél sem található fel, kik az elmélet és gyakorlat közötti látszólagos ellentétet a legsikerültebben ki tudták egyenlíteni. A mi Rómában a politikai és az azzal egyesített hadi jelesség mellett érvényes volt s bárkinek is bizonyos tekintélyt szerezhetett, az gyakorlati, vagy jobban mondva önálló nemzeti jelleget hordott magán; a szónak elő kellett mozdítani a jelent s egyúttal a nemzet dicsőségét megörökíteni; de mi ezen mértéket tudományban és szemléletben, képzőművészet és nemes készségben felülmúlta, a becs és jellem nélküli, komoly férfiúhoz nem illő foglalkozások közé szokták számítani, melyeket a becsmérlő előítélet legörömestebb a görögöknek engedett át.

A rómaiak tehát minél nagyobb gondot fordítottak a czélszerűségre s így a gyakorlatiságra, annál idegenebb lőn reájok nézve a szellemi munka valódi megbecsülése, melyet az embernek önmagáért kellett művelnie, a nélkül, hogy valami jelentékeny anyagi haszonra számíthatna. Ebből tűnik ki, miért szorítkozott irodalmuk a szakok és nemek oly csekély számára, miért vonta továbbá e néhány szaknak művelését is oly szorosra, annyira, hogy például a dráma, az alanyi költészet csaknem minden faját műveletlenűl hagyá és a műveltekből is nagy részben ki volt zárva mindaz, mely az eszményiség és önszemlélődés jellemét hordta magán. Még zavaróbban és erőszakosabban egyesült az eszmekör ezen kicsinylésével a most elsőbben feltűnt meghasonlás az alak és tartalom között, mely aztán a modern világ irodalmában is föltalálható. A köztársaság írói anyagi érdekkel annyira el voltak telve s attól mintegy lelkesítve, hogy a szív érzelemvilágát figyelmen kívül hagyva, inkább csengő kifejezésekre törekedtek, keveset adva a stilus szépségére fordítandó fáradalmakra és a tartalom és alak között múlhatatlanúl megkívántató kellemes öszhangra, pedig ők mondák: ‚forma dat esse rei'. Hosszas ideig nem volt érzékük az alaki teljesség iránt, a művészet követelményeivel szemben való szemérem ismeretlen volt előttük és, minthogy sem az irályfajokat szorosan meg nem határozták, sem a kritikát nem gyakorolták, nem volt szükségük az irodalom terén kitűnt jelesekre, hírneves elődökre való visszatekintésre. Az irodalomban fölmutatott eljárásuk tehát egyáltalán alanyi maradt, annyira,

hogy ugyanazon tér művelői a legnagyobb eltérést mutatták, mindenikre reája nyomván saját alanyiságuknak bélyegét. Minthogy azonban Rómában az ókor iránti tisztelet soha sem aludt ki, e körülmény dolgozataiknak bizonyos egészséges színezetet kölcsönzött, annyira, hogy a görög alapon fejleni kezdő irodalom későbbi termékei alig alig mutatnak némi rokonságot az alapúl fölvett dolgozatokkal, sőt teljesen eredetieknek tekinthetők. Daczára a gondolat és előadásban való ezen egyoldalúságnak a római ízlés még is bizonyos bensőbb összefüggésre való hajlamot tüntet föl, melynek középpontja a politikai irányzatok egyesítésében található föl.

A polgári rend és fegyelem korlátlan hatalma az egyénnek bizonyos erkölcsi határozottságot s öntudatot kölcsönzött és az ebből keletkező polgári önérzet az aristokrát szellem uralma folytán lett teljessé, mely a kiváltságolt családokat, az előkelő nemesség legtöbbjét éles körvonalakban tünteti föl. A régi Rómában a műveltség és az irodalom ilyen alapvonásoknak megfelelő volt, melynél fogva az irodalmi termékeket most a ‚rusticitas', majd az ‚urbanitas' igen jellemző kifejezéseivel illették s íróiknak egyéniségétől, kik között első rangú államférfiak is voltak, volt feltételezve az alak és tartalom, melynek egyeztetésében az alanyiság mindig igen fontos szerepet játszott az ízlés és az erkölcsi meggyőződés kifejezésére. A görögök, kik előtt a természetes élet közmegbecsülés tárgya volt, a reálismus és ideálismus bámulatos egyeztetése által tűnnek ki, kiknél nincs előkelő vagy feltűnni vágyó egyén a nélkül, hogy minden tettét, minden gondolatát ne ezen utóbbi elvek egyesítésében keresné.

Rómában az irodalmi működés kezdete óta minden szellemi erő összefolyt egész a császárság harmadik évszázadáig, midőn Rómának hatalmi fölényével együtt az erkölcsi és irodalmi egységnek minden köteléke föloldódott ugyan, mindamellett az eddig egy egészet képező állam szétdaraboltatása mellett is még sok ideig megtartotta Róma az elsőséget úgy az erkölcsi világban, mint az irodalmi működés terén. Tudjuk ugyanis, hogy Róma, mint a politikai vezérelveknek góczpontja, az erkölcsök tisztaságának idejében, sőt a megmérhetlen erkölcsi sülyedés időszakában is, bizonyos tekintetben megtartotta a rendszeresség és erkölcsi tisztaság nemes eszméit Itália és a tartományokból minden haladó szellemet magához vonzván, illetve magában egyesíteni törekedvén s a fiatalabb nemzedéknek szellemi és erkölcsi befolyása élénkíthette

dék, melynek tanúlmányaiból a népies irodalom keletkezett, u. m. a patriciusi és plebejusi s az ezek közepett állást foglaló harmadik, a municipiumoknak és az Itáliába beözönlött idegeneknek világa, egy az idők folyamában kiegészített és fokról fokra tökéletesbűlt egyletet, melynek látköre a világváros hatalmas tényezői által emelkedett és fejlődött oly nagygyá.

Egy további fontos körülmény a rómaiaknak eklektikus, encyclopædicus tudáshoz hajló érzékük. Az ókornak egy népe sem tudta megfelelő praktikus érzékkel az idegen elemet magába fölvenni és úgy politikai czélzatokban, mint vallásban és hadi dolgokban annyira nemzeti czéljaikhoz alkalmazni, mint a rómaiak, mely természettől öröklött tulajdonságukat a görög írók közül is többen elismerik. Így pl. Athen. VI. p, 273 E. «ὅπερ ἐν τοῖς πάλαι χρόνοις ἐποίουν οἱ Ῥωμαῖοι· διαφυλάττοντες γὰρ ἅμα καὶ τὰ πάτρια μετῆγον παρὰ τῶν χειρωθέντων εἴ τι λείψανον καλῆς ἀσκήσεως εὕρισκον, τὰ ἄχρηστα ἐκείνοις ἐῶντες, ὅπως μηδ' εἰς ἀνάκτησιν ὧν ἀπέβαλον ἐλθεῖν ποτε δυνηθῶσι». Polybius pedig VI. 25. s köv. így szól: Ἃ συνιδόντες ἐμιμήσαντο ταχέως. ἀγαθοί γὰρ εἰ καί τινες ἕτεροι μεταλαβεῖν ἔθη καὶ ζηλῶσαι τὸ βέλτιον καὶ Ῥωμαῖοι».

Hasonló tapintattal tudták, mihelyest hatalmuk és alkotmányuk megerősödött, a hozzájuk átültetett s rájuk nézve is élvezhetővé tett görög irodalmat nagyobb részletekben magukra nézve

fegyelmezőleg a kortársakra, mint lehet a jelent tartalmas emlékiratokban megörökíteni, a multra való emlékezést az utókorra hagyni s egyúttal a már elért eredmény becsét kellően méltányolni, melynél fogva a régi és újkor hatalma a szakadatlan hagyomány mentében öröklődött át. A dicsvágyó államférfiú előtt említett szellemi eszközök kívánatosak voltak, minthogy azokból gyakorlati tevékenysége minden fokához nélkülözhetlen eszközt nyert: azok biztosították személyes befolyását, a méltó szellemi vagy physikai dolgokkal való megfeszített foglalkozás után felüdítették nyugalmi idejét, s a leggazdagabb életbölcseséget szerezték meg számára és utoljára pályafutásának végén tisztes helyet biztosítottak számára, hogy saját tetteinek és szavainak maradandó emléket szerezzen.

Azonban a népnek is tetszettek a magas művészetek, melyek fényes történelmének nagy épületét összefüggőleg elébe állították, politikájának és előkorának dicsőségét válogatott színekkel megvilágosították; a nép továbbá a drámai művészettel is megbarátkozott, mely nemcsak a nemzeti érzelmet fejezte ki világosan, hanem a mindennapi ember sajátos erkölcsét is oly élénken megelevenítette, sőt a hellenesült világból való kétértelmű képekből gazdag anyagot nyújtott. Az idegen irodalom tehát gyakorlati sajáttá kezdett átváltozni, és több néptörzsnek szellemi terméke, mely eddig is sokoldalú képzettség kifejezése volt és magasabb eszményi gondolatokat zárt magába, új érdekeknek is hozzáférhető lett. A beszédfajok mérsékelt, gyakorlatilag jogosúlt kiválogatásával a római irodalom ezen értelemben futotta meg pályáját, mely később egyre bővült és szélesbedett. Kezdetben csekély körre volt ugyan szorítva, pedig a meglehetős fokú szellemi képzettség nagyobb irodalmi tér művelésére is elég alkalmas lehetett, ennek oka azonban kétségtelenűl a kezdet nehézségeiben keresendő. Valamint ezen nemzet az emberi képzettség s a művészet különféle fajait kiválóan praktikus érzéke miatt soha sem tudta a görögök módja szerint művészi egészszé fejleszteni: épen úgy irodalma is bizonyos tekintetben egyoldalú maradt mindaddig, míg a római élet megszilárdulására s mintegy megcsontosodása után mind e mai napig utól nem érhetett szellemi magaslatra emelkedett.

Az irodalom kezdettől fogva szivesen szolgált alanyi czéloknak, az előkelő egyének büszke önérzetének, vagy követte azon

*

Szerény értekezésem csekély terjedelmű keretében igyekeztem lehető rövidséggel, de egész tárgyilagosan fejtegetni azon elveket, megjelölni azon nézpontokat, melyek a római irodalom reánk maradt nagybecsű termékeiből kivehetők. Róma fennállásának ideje alatt — mint tudjuk — háromféle kormányformán ment át, u. m. királysági, köztársasági és császárin. Ezek közűl az első a benne csoportosuló elemek sokféleségénél fogva korántsem volt alkalmas arra, hogy bárminő téren maradandó alkotásokat hozhasson létre; utóbbi a császárok önkénye s mindent magukhoz ragadni törekvő igyekezete folytán szintén nem volt alkalmas nagyszerű jellemek, magasztos elvek kifejlődhetésére, hiszen ezen kor az, melyben a hízelgési vágy oly nagy fokú volt, melyben mindenki szakadatlan figyelemmel kisérte az önkényileg uralkodó császár szeszélyeit és levetközve egyéniségének természetes tulajdonait tömjénezni igyekezett annak; míg a középső — a köztársasági — kormányforma termette azon mindig bámult és bámulandó jellemeket, melyek, — illetve kik csakis oly korszakban jöhetnek létre, mint ez, melyben a hazaszeretet olthatatlanúl lángolt a honfiak keblében párosúltan erélylyel és lankadatlan szorgalommal azon magasztos czél tudatában, — illetve előérzetében, hogy a római birodalomnak nagygyá és hatalmassá kell lennie.

G. Miháltz Ödön.

KISFALUDY K. AURORÁJA.[1])

I.

A kitől az első inditást vette, ahhoz fordult háladatos lelke szerénységében Kisfaludy először — Kulcsárhoz. Vele s a nála gyülekezni szokott irói társasággal beszéli meg először Almanachja tervét. Czélja megvalósítására ugyis pénzre és az irók szövetkezésére van szükség. Hogy anyagi támogatásuk nem lesz elegendő, sem szellemi közreműködésük megfelelő, azt csak később fogja tapasztalni.

A társaság helyesli Kisfaludy indítványát s fölbuzdulása hevében annyi igéretet tesz, hogy a siker bizonyosnak tetszik. «Nem fogjuk a költséget kimélni, jelenti erre 1820 februárban Kisfaludy Gaalnak, hogy külsőleg is bármely német Almanach mellett megállhasson; a nádor-főherczegnek akarjuk ajánlani.»

És hogy vállalatának a legnépszerűbb magyar költő támogatását biztosítsa, elmegy Sümegre bátyja látogatására. Kisfaludy Sándor helyesli öcscse tervét, átadja neki egyik költői elbeszélését s azonfölül megirja a Marczibányi-intézet igazgatóságának, hogy a 400 váltó forintot, melylyel ez csak az imént kitüntette, «egy munkában lévő, hasznot mulatsággal összefoglaló zsebkönyvnek első kiadására, s utóbb más míveknek közre bocsáttatására ajánlom».

A költőnek igaza van; a zsebkönyv valóban «munkában» volt. Gaal közvetítésével már áprilisben alkudozik a leendő szerkesztő egy bécsi metszővel; a következő hónapban a bécsi *Conversationsblatt* jelenti, hogy az első kötet 1821-re meg fog jelenni; juniusban már azt írhatja Kisfaludy Gaalnak, hogy sok anyagot küldöttek be almanakja számára; ismét később közbenjárásra kéri föl barátját nehány bécsi művésznél; s végül értesiti, hogy rendkivül el van vele foglalva és sohasem vállalkozott volna e munkára, ha minden oldalról nem unszolják.

Közben elhatározták, hogy a nőknek szánt zsebkönyvet helyesebb lesz a «császárnénak» ajánlani. A magyar irói körökben úgy

---

[1]) Szerzőnek *Kisfaludy Károly és munkái* czímű művének sajtó alatt levő második kötetéből.

ügyek lelkes pártfogójához fordult, s ez csakugyan kieszközölte, hogy a felséges asszony hajlandó az ajánlást elfogadni, ha a zsebkönyv a censurát kiállja.

Az esztendő végéig Kisfaludy az első kötetet nagyjában már megszerkeszté ugyan, de a következő évről mindazáltal elkésett.

A késedelem oka a pénz hiánya volt. A lomha teljesedés egy év alatt sem birta elérni a gyors igéretet. De a buzgó Kulcsár és Horvát nem hagyták a dolgot annyiban: egy alapítási tervet dolgoztak ki, s ezzel a következő év elején az ügy végre dülőre vitetett.

1821-ben Budapest legelső kiadója, Trattner, nagy számmal hívott meg írókat s más előkelő férfiakat farsangi vacsorára. Az Almanachról folyt hosszú tanácskozást Horvát István szakítá félbe: «Pénz kell mindenek előtt. Ezt tegyük össze s félig készen leszen az Almanach.» Erre hosszú csend állt be, melyet Forgó szakított meg, Pestmegye orvosa és Kisfaludy jó barátja, s így szólt: «Horvát bátyámnak igaza vagyon. Nekünk mindenek előtt pénz kell s azután tanács. Én tehát itt ime által adok az Almanachra 150 forintot.» Feleletül Horvát is nyomban leolvasott 150 frtot. Többen is adtak s meghatároztatott, hogy a nemes czél-eszközlés végett ki-ki adakozásra iparkodjék birni barátait és ismerőseit. Egy pár hónap múlva szembetünőképen nevekedett az almanach pénztára. Trattnernél fizettek 1775 forintot; Kisfaludy Károlynál

nök. Kisfaludy Károly ívén két nő is aláírt 50—50 forintot. Az összes offertum tett 2580 forintot, de csak 3490-et fizettek be — mai mérték szerint tehát kerékszám 996 forintot.

Ily módon jött létre és ennyi alappal indúlt meg azon vállalat, melyhez fogható sem fontosságra, sem hatásra irodalmunkban még nem volt — sem addig, sem azóta.

Az adakozók Horvát inditványára egy akarattal Kisfaludy Károlyt bízták meg az almanach szerkesztésével esztendei 700 — mai pénz szerint 280 — forint «jutalom fejében már csak azért is, mivel őt szépművészi tehetségein kívül is egy felől szeretve szerettük, más felől pedig nem épen kedvező helyheztetésén édes örömest ez által is könnyebbíteni akartunk».

Most már a munka gyorsabban ment. Februárban Kisfaludy felküldi Bécsbe a kész kötetet censurára és julius 15-én leérkezik a szerkesztőhöz a fegfelsőbb kézirat, mely szerint a felséges asszony a zsebkönyv ajánlását csakugyan elfogadja. «Czíme *Aurora* lesz, írja ekkor Kisfaludy Gaalnak és négy nap múlva sajtó alá kerül.»

S ugyancsak julius 20-án írja Kisfaludy zsebkönyve hirdetését, melylyel a közönség elé lép.

«Nemzeti nyelvünk előmenetelei — így szól — I. Ferencz királyunk uralkodása által oly szembetünők, hogy néhány évek alatt a Hazai Literatura századot haladni látszatik. A Tudomány pártfogása Nagyjainkat, az olvasás szeretete Nemeseinket a munkásság gyakorlása Iróinkat egészen elfoglalta s a Magyar Kultura *Arany-kora* hatalmas lépésekkel felénk közelít.

«Ily fényes helyhezetben a nemzeti csinosodás minden ágaira illik figyelmeznünk; hézagos és pulya tekintetek megalacsonyítanák a nemzeti méltóságot.

«Ennek megfontolása okozta, hogy nehány íróink egy Hazai Almanach kiadására AURORA név alatt 1822-ikre magokat eltökélették s engemet a hazafiúi törekedés szerkesztésével megtisztelték. Mélyen ihlette szívemet e nem érdemlett bizalom s új lángot gyujtott keblemben, hogy minden tehetségeimet a Haza szolgálatjára szenteljem.

«Auoróra főképen a magyar szép Nemnek nyujtatik ajándékul, hogy legyen, a mivel e szívek bálványi nemzeti érzéseiket táplálhassák. Nagy és fontos a szép Nem rendeltetése, mely első tenyésztője minden Nagynak, minden hazafiúi érzés nemes indulatainak.

majd elkezdődik a boszankodás és izgalom a késve készülő rajzok és metszetek miatt — csak a ki már valamely kész munkájának készültét átélte, képzelheti Kisfaludy emésztő nyugtalanságát a lassu processus alatt s kitörő örömét, midőn a kész kötet kezében volt. Az arany metszésü, préselt papiros kötésü s tokba foglalt 16-odrét kötetnek czímlapján ez állott: *Aurora. Hazai Almanach. Kiadá Kisfaludy Károly 1822. Pesten. Trattner János Tamásnál.*

És azonnal tollat fog és 1821 november 22-én a következő ujjongó sorokat írja Gaal barátjának: Kedves barátom — de ne fordítsuk; vesztenének közvetlenségökből. Ime ezt írja: «Theurer Freund! Endlich ist mein Almanach — dem Himmel seys getrommelt — erschienen!!!»

II.

Midőn Kisfaludy 1820-ban az Aurora első kötetét már javában szerkeszti, megtudja, hogy Bécsben is készül egy almanach. A vállalkozó Igaz Sámuel, a bécsi Magyar Kurir segédszerkesztője volt. Mint Kazinczynak írja, már 1819-ben akart egy zsebkönyvet kiadni, de e szándékát letétette vele azon környülállás, hogy Kisfaludy Sándor a regéiért nyert jutalmat ugyanezen czélra ajándékozta. «Azonban a múlt héten — 1820, október eleje — hiteles kútfőből esett értésemre a Pestieknek képtelen késedelmezések, melynél fogva még talán két esztendő múlva készülhetnek el Almanachjokkal.» S hozzá fog azonnal a munkához, mely *Zsebkönyv*

beolvasztva tökéletesebb munkát nyujthattunk volna hazánknak.» És megpróbálja, nem lehetne-e az ügyet utólag is elintézni? «Kisfaludy Károly úr — írja Igaz — a múlt ősz elején azt adatá tudtomra, hogy társaságomban kivánná ezentúl folytatni a zsebkönyveket vagy Almanakokat. Válaszom Perpeliczay által az vala: óhajtanám mindkettőnek folytathatását, de kevés hozzá a reményem s így kész vagyok ajánlásának elfogadására.»

Látni való, nem érintkeztek közvetetlenűl, s így egyik sem tudta pontosan, mint képzeli magának a másik az «összeolvasztást». Azután mire Kisfaludy az Igaz helybenhagyó szándékáról értesült, Aurorája megjelenő félben volt, s minthogy már is sajnosan tapasztalá a függő szerkesztés félszegségét, természetes, hogy még kevesebb kedve lehetett a szerkesztést a távol Bécs által is nehezíttetni. Az összeolvasztás hazafias szándékú, de impraktus terv volt s Kisfaludy belátta, hogy nem vetélkedésből, hanem épen az ügy érdekében kell azt elejtenie. «Én soha nem akartam, írja később Kazinczynak, Igazzal vetélkedni, sem ügyekezetét gátolni. Három évek előtt nem is sejtvén, hogy Zsebkönyve készül; már szedegettem az Aurora számára, ennél fogva senki nem vádolhat, hogy fényvágy vagy nyereség szomja birt ezen gondolatra — nyilván kezdettem és nyilván fogom vinni, míg környülállásaim engedik.»

Ezek a «környülállások» pedig az Aurora egész idején át nem ugyan megakasztó, de mégis eléggé fontos szerepet vittek. Kisfaludy Sándor az ő 400 váltó forintját csak egyetlen esztendőre engedte át, azután nyomban vissza kérte — nem mintha azt hitte volna, hogy az Aurora fönállhat most már az ő pénze nélkül is; sőt épen. Hanem mert nem tetszett neki, hogy öcscse oly nagy szerepet kezd vinni s a befolyás és hírnév egy új és állandó eszközére szert tenni. «Sándor rossz néven veszi, tudatja Toldy tájékoztatásúl Kazinczyval, mikor az ember Károlyról mint íróról szól — neki ez fáj. — Ez *sub rosa.*» Az Aurorának is csak a legelső kötetébe küldött műveiből jócskán; akkor még nem tudta, mivé fog az fejlődni. De minél határozottabb alakot ölt a vállalat és szerkesztője, annál inkább visszavonult. A második kötetben már csak három, a harmadikban csak két közleménye van — azután nem küld többé semmit. De neheztelt korára is. A dráma terére lépésével kezd hanyatlani költői ereje és költői hírneve. S minél inkább hódított az öcscse által megkezdett irány, annál jobban fogyott az ő

Ő üzletember volt, kereskedő volt. Kiadta Zerffi és Habermann urak *Vaterländisches Almanach für Ungarn*-ját, mert hasznot remélt. Ily remény fejében segítette az Aurorát is — de minthogy neki a bizomány nem hajtott eleget, minek támogatná? «Ő arat egyedűl, panaszolja Kisfaludy Gaalnak, a hol mi vetünk s hasznot húz mindenből, a mi nekünk gondot és fáradságot okoz.»

Így történt, írja Horvát István, hogy «mindjárt az első év végén önkény és saját haszon keresés fejtegette ki magát».

A különböző jellemű «saját haszon keresést» immár ismerjük. Mi volt az önkény?

Az első kötet szerkesztésében Kisfaludynak nem volt szabad keze. A derék alapítók elhatározták ugyan, hogy munkáikért semmi jutalmat nem kivánnak, de kötelezték magokat a munkára, valamint arra is, hogy ösmerőseiket fáradozásra serkenteni fogják.

És épen e legjobb indulatú buzgóságban rejlett a legnagyobb baj. Az agg és fiatal öreg urak, miután valamit megírtak, joggal elvárták — különben is «fundatorok» levén — hogy dolgozatuk benn legyen az Aurorában. Az öreg Schedius például írt egy czikket «A szépség tudományáról», mely az ember születésén kezdi és Schilleren végzi; különben nincs benne se szépség se tudomány; egy kicsit döczögős, egy kicsit homályos — szóval a szép Nem, «e szívek bálványi,» mint az udvarias Kisfaludy mondja, aligha olvashatta végig a czikket egy pár elszánt ásítás nélkül. No igaz, az egész nem több hét lapnál. De írt aztán még Fáy András egy pár

lapnyi terjedelmű. Kulcsár pedig különösen kitett magáért; ódát írt, igenis, valóságos ódát, a milyent a tudósok alkeusinak nevezgetnek. Ő írta az Aurora első kötetének első lapjára az első verset, az Ajánlást, melyet így végez be:

Felség ki érzed emberiség jovát,
'S áldással örvendsz tölteni Nemzetünk',
Őr-Istenünkként kis mivünkre
Hintsd kegyesen *Karolina !* fényed!

Nem mondjuk, hogy mindez nem érdekes, hogy nem volt érdemes kiadni; épen nem. Csak az volt a baj, hogy mindezt ki kellett adni. Ily módon a szerkesztés előbb-utóbb nem lesz egyéb összerakásnál; hol marad a szellem, az irány? Azután a munkatársakról is az alapitók gondoskodtak. Dessewffyt, Teleki Ferenczet aligha Kisfaludy kérte föl dolgozó társnak; Guzmicsről tudjuk, hogy Kulcsár kérte, írna valamit az Aurorába. Ezek az urak azt hitték, hogy minden tudós ember tud írni s minden a mi meg van írva, közölhető. Kisfaludynak azonban egészen más fogalma volt a szerkesztésről. Hozzájárul az is, hogy a czímlapon álló «kiadá Kisfaludy Károly» is majdnem szószerint igaz: a kiadás tényleges költségeiben neki nagyobb része volt mint bárkinek — és mégis az intézésbe majdnem kevesebb beleszólása, mint a többinek.

1822-ik évi április 15-én ezért új egyességet köt Kisfaludy a fundatorokkal: átvesz tőlük 2000 váltó forintot, ennek fejében köteles az Aurorát esztendőnként szépen kiállítva, legalább hat réztáblával kiadni s a tőkepénzen kívül minden egyéb költséget magára vállalni; magának a tőkepénznek megtérítésére pedig köteles az új Aurora legelső pénzeiből annyi bekötött exemplárt átadni, a mennyiből az egész somma kikerül; kötelezi magát azonfölül a magyar literaturára állítandó fundus gyarapítására minden évben a nyereségből 1000 forintot Kulcsárnál készpénzben letenni. Viszont a szerkesztésbe senkinek beleszólása nincs, hacsak ö maga valakinek barátságos tanácsával élnie szükségesnek nem tartaná.

Kisfaludy jól tudja, mily sulyos terhet vállalt ezzel magára. «Így kell magunknak áldozni, panaszolja Kazinczynak, midőn elfajult gazdagjaink szunnyadnak.» De megteszi, csakhogy független szerkesztő lehessen.

Es minél tovább szerkeszti almanachját, annál inkább megszereti, végre lénye egy részének tekinti — s mint ekkor magát, úgy teszi függetlenné két évvel később Auroráját.

2. v. t. i. mikor fürdött, hogy el ne lopják.

6. v. A falerni bor termett Campaniában, a Massicus, a mai Monte Masso alján. Az ókornak egyik leghíresebb bora.

7. v. t. i. háromszázezer sestertiust, azaz 32628 uj forintot ezüst pénzben. Lásd P. Thewrewk E. Római és görög pénzszámítás 6. lap.

9. v. remekelt serleg. Martialis «diatreta»-t mond. Efféle ivóedény metszett üveg vagy drága kőből készült, s köröskörül úgy volt dolgozva, hogy a rajta levő rajzok nemcsak kimagasodtak, hanem áttörve s a csészétől elállva átlátszó ékítményt, mintegy hálót képeztek. Szegszárdon is találtak ilyet s az most muzeumunk egyik legbecsesebb tárgya. V. ö. Rich, Illustrirtes Wörterbuch der römischen Alterthümer 223. l. Kubinyi Ágoston, Szegszárdi régiségek Pesten 1857. Képes kalauz a magyar nemzeti muzeum érem- és régiségtárában. Pest. 1870. 46. lap. II. kiad. 27. lap. Desjardins-Rómer. A magyar nemz. muzeum római feliratos emlékei Budapest, 1873. 165. lap.

P. T. E.

ARANY JÁNOS «FÜLEMILÉ»-JE
ÉS NAÇR-EDDIN TRÉFÁI.

Van a törököknek igen kedvelt népkönyvük, mely a ponyva útján a lehető legszélesebb körökben el van terjedve és számos kiadást ért. A könyv kisebb-nagyobb adomákat, tréfás mondásokat, hóbortos történeteket foglal magában, melyekben a másokat megtréfáló, felcsufító, de viszont akárhányszor maga is másoktól rászedett, nevetségessé váló személy rendesen bizonyos *Kodsa Naçreddîn.* Ez a *kodsa, kocsa* szó az ő czíme, és mind a csagatájtörökben, mind az oszmanliban azt jelenti, hogy nagy, öreg, úr, férj; czímül rendesen olyan embernek adják, a ki kisebb helységekben a tanító hivatalát meg az előimádkozó és egyházi szónok tisztét együttesen viseli. Különben a családapát vagy a mesterembert is szokták vele megtisztelni; hasonlóan használják tehát mint a németek a Meister czímet. A szó származását Vámbérynek «A török-tatár nyelvek etymologiai szótára» czímű művében a 88. és 98. lapon lehet látni. Naçr-eddîn tehát ilyen hármas hivatalt viselt és a mellett bolond volt a szó igazi értelmében, azaz a végtelen együgyűségnek és ostobaságnak, meg a furfangnak, sőt szellemességnek megmagyarázhatatlan vegyüléke. Reinhold Köhler [1]) a német irodalom *Claus Narr* nevű alakjával hasonlítja össze.

Hogy mikor és hol született Naçr-eddîn, azt biztosan tudni nem lehet; csupán annyit következtethetni magokból tréfáiból, adomáiból, hogy Kis-Ázsiában Alâ-eddîn szultán és Timurleng ideje tájában élt (az előbbi meghalt 1307-ben, az utóbbi 1404-ben Kr. u.). Flögel, Geschichte der Hofnarren 176. s köv. l. említi a jenisehri Nasurreddin Chodscha-t, mint I. Bâjezîd császár udvari bolondját. Flögel De la Croix oszmán történelméből merített, mely német fordításban Frankfurtban 1769-ben jelent meg; De la Croix

[1]) E dolgozatban forrásaim a következők: Nouveau journal asiatique, tome 13. (1834.) 488—492. l., melyen a következő czikk van: Contes turcs extraits de *Nazérétin Khodjah,* et traduits par Julien Dumoret ; Orient und Occident, herausgegeben von Theodor Benfey, 1. Band (Göttingen, 1862.) 431—448. l., melyen ez értekezés van: Nasr-eddin's Schwänke von Reinhold Köhler; ugyanott a 764—5. lapon pótlék Zu Nasreddin's Schwänken, ugyanama szerzőtől; Dr. A. E. Wollheim, Die National-Literatur sämmtlicher Völker des Orients (Berlin 1873.) II, 575—8. l.

melyek a mostani kiadásokban neki tulajdoníttatnak; van, a mely régibb korból való és már régibb könyvekben megvan; van, a mely mintegy az ő kedvéért át van idomítva és aztán úgy ráruházva; továbbá igen valószínű, hogy az újabb kiadásokba más és más, újabb eredetű adomákat vettek fel. Hogy a gyűjtemény mégis csak 125—130 darabból áll mai nap is, az onnan lehet, hogy az újonnan felvett darabokért más régebbieket elhagytak. E kihagyások alkalmával azonban épen nem az illem vezette a kiadókat, de még az adomák elmés vagy sületlen voltára sem voltak tekintettel, mert a könyvben most is van akárhány trivialitás és ostobaság. Szóval a ponyvairodalom kritikátlan, elhanyagolt termékével van dolgunk.

Kiadások igen gyakoriak, mint már említettem; czímök rendesen *Latâ' if* azaz tréfák. Ilyen jelent meg Konstantinápolyban 1812-ben, 1849-ben, mely utóbbi után készült a következő német fordítás: Meister Nasr-eddin's Schwänke und Räuber und Richter, aus dem türkischen Urtext wortgetreu übersetzt von Wilhelm von Camerloher, und resp. Dr. W. Prelog (Triest 1857.). Angol sor közt levő fordítással van néhány darab a következő műben közölve: W. B. Backer, Reading-book of the Turkish language, with grammar and vocabulary (1854.) Wollheim 13 darabot közöl német fordításban; Dumoret 3-at francziául.

Legelső sorban érdekel bennünket a Dumorettől közölt adomák elseje, *melynek tárgya ugyanaz, mint Arany Jánosnak «A füle-*

lenni, de a furcsa és jelentéktelen per gordiusi csomóját kénytelen erőszakosan kettévágni. Arany költeménye, mint tudjuk, más szándékú: maró gúnynyal ostorozza azt a viszketeget, melylyel a magyar ember a pert keresve keresi.

Naçr-eddîn adomája itt következik. Egykor két török együtt utazott, és elfáradva, fa tövében leült, hogy megpihenjen. Valamely ágon ülő madár észrevette őket és elkezdett dalolni. Az egyik utas azonnal felkiáltott: «Nekem énekelt!» «Bizony, nem tenéked!» felelé társa és ezen aztán annyira összevesztek, hogy a törvényszék elé mentek ügyöket vitatni. Beléptek a kihallgatás termébe, és az első szót emelvén és megmagyarázván a dolgot, így szólt a bíróhoz: «Mondd, hogy nekem dalolt», és hogy a bírót magának megnyerje, adott neki húsz piasztert. Aztán a másik oda járulván, így szólt: «Uram, kérlek, hadd daloljon nekem», és azzal negyven piasztert adott a bírónak. Aztán mind a kettő visszavonult és nagyon nyugtalankodott, hogy mi lesz perük vége. A bíró látva, hogy kimennek, utánuk küldi egyik szolgáját és visszahivatja őket. A szolga visszahívja őket és a bíró színe elé vezeti. «Lássuk peretek tárgyát,» kérdé ez az elsőtől. Ez az igazhivő így felelt: «Uram, együtt utaztunk; fán ülő madár észrevevén bennünket, elkezdett dalolni, és most nem tudjuk, hogy kettőnk közül melyiknek dalolt.» Miután így beszélt, nagy tisztelettel meghajtotta magát. A bíró erre felvetette fejét és nagy hangon a következő szavakat mondta: «Urak, sem neked nem dalolt, sem annak, hanem nekem dalolt.» Miután ezt az ítéletet kimondotta, elbocsátotta őket.

Érdekes még ez adomán kívül sok más is, melyet már Köhler német és egyéb adomákkal összehasonlított. Igen sokat lehet találni, mely magyar adomáink közt is feltalálható. Ilyen nevezetes a 49. számú Naçr-eddînnél, a mely így szól: Egykor a kodsa fára mászott és azt az ágat, melyen ült, vágta. Arra megy valaki és felkiált: «Hej, te ember, mit csinálsz? Mindjárt leesel, a mint az ág keresztül lesz vágva.» A kodsa rá sem hederített, tovább vágta az ágat és nemsokára leesett. Azonnal felugrott, amaz ember után szaladt és így szólt hozzá: «Hej, te ember, te tudtad, hogy le fogok esni, te bizonyosan azt is tudod, hogy mikor halok meg,» és megragadta az embert. Az nem szabadulhatott, míg végre így szólt: «Rakd meg jól szamaradat és hajtsd dombnak; a hol először — sóhajt, ott lelked fele elszáll, a hol másodszor, ott végkép elrepül lelked és semmi sem marad meg benned.» A kodsa úgy tett és

dvâtrinçikâ (a koldusbarátok harminczketteje, t. i. története) egy meséje is így szól, némi eltéréssel. Az elâkapurai ostoba barát, Dandaka, ugyanis azonnal ott marad, a hogy az ággal leesik, és azt hiszi, hogy meghalt, mert megjövendölték azon menők, hogy le fog esni és meghalni. A többi barát felveszi és keresztútnál nem tud merre menni. A megholt megmondja, hogy ő életében mindig balra tartott. Már el akarják égetni, mikor más emberek végre nagy nehezen felvilágosítják őket, hogy az nem halt meg, habár erősítgeti is és habár nem is szokott hazudni. A barátokat kinevetik, az a vége. Hasonlóan kezdődik, de egész máskép végződik a következő *tamul* mese. A Paramasta egy tanítványa jár úgy, mint Dandaka és aztán megkérdezi azt a brahmant, a ki figyelmeztette, hogy mikor hal meg tanítója. A brahman azt mondja, a mi épen eszébe jut: «Ha az embernek az a része, melyen ülni szokott, hideg, az a halál jele.» Erre az adoma egész másképen folyik tovább, mint az előbbiek. Hasonló mese van a *litvánban*, a melyben a seprőkötő a kereskedő intése után leesik a fáról, bár nem azt az ágat vágta, a melyen ült. Köhler ebben egész helyesen két különböző mese contaminatiójának nyomát látja; a seprőkötőt ugyanis később ravasz ficzkónak tünteti fel az adoma, a ki miután a kereskedő tréfás jóslata szerint, mely megint a lován fordul meg, megholtnak képzeli magát és más azon menő gazdag kereskedőktől kocsijokra téteti magát, egy korcsmában többféleképp rászedi e kereskedőket. A mese tehát nem tüntethette fel már eleinte osto-

hozzon neki eledelt, mert nagyon éhes, pedig mint halott csak nem mehet haza. Erre a fiatal ember megvigasztalódva megy tovább, hogy íme ez is sokkal ostobább, mint az ő rokonsága. Ez adomában már szinte erkölcsi tanulság is van, hogy nem kell az embernek sorsa ellen zugolódnia, még ha az is a nyomora, hogy ostobák veszik körűl. Végre szinte felesleges megjegyeznem, hogy *magyar* adoma is van ilyen. Emlékszem, hogy gyerekkoromban hallottam ilyet, a melyben azonban nem volt határozottan megmondva, hogy hitták a hőst, hol történt a dolog; csak úgy átalánosságban, mint a szász és litván adomában. Pædagogiai tekintet miatt a ló hármat *botlott*. Azt hiszem, mások is hallották, legalább olyanok, a kik túl a Dunán nevelkedtek.

Czigányadománkkal egyenlő az 5. számú: Egykor éjjel úgy tetszett álmában a kodsának, hogy valaki kilencz akcsát ad neki. «Istenem!» így kiáltott fel, «add, hogy tíz legyen belőle!» Aztán megint: «Add, hogy tizenkilencz legyen!» Erre felébredt, és mikor látta, hogy semmi sincs a kezében, hamar behúnyta szemét és kinyújtva kezét, így szólt: «No hát uram isten, nem bánom, legyen csak kilencz akcsa!»

A sok érdekes összehasonlítást, melyet Köhler czikkében találhatni, mind nagyon érdemes volna itt közölni és a megfelelő magyar vagy czigány adomákkal megtoldani; azonban terem nem engedi. Csupán mint *antisemitát* akarom a kodsát még bemutatni, aztán néhány, nézetem szerint, *tősgyökeres török* adomával végzem soraimat.

Az 54. (56.) adoma így szól: Midőn Naçr-eddîn efendi egykor Aksehrben sétálni ment, így kiáltott fel: «Istenem, bárcsak ezer aranyat adnál; de ha csak egy hija volna is, nem fogadnám el.» A kodsa szomszédja zsidó volt. Mikor ez a zsidó ezt hallotta, próbára akarta a kodsát tenni, kilenczszáz kilenczven kilencz aranyat tett zacskóba és a kodsa kéményén át bedobta. Mikor ez a zacskót meg a pénzt észrevette, így szólt: «Az isten meghallgatta imádságomat!» Azzal kibontotta a zacskót és megolvasta az aranyokat. Mikor észrevette, hogy egy a hija, így szólt: «A ki ezeket adta, még azt az egyet is meg fogja adni.» Azzal eltette a pénzt. A zsidó azalatt nyugtalankodni kezdett, oda megy, kopogtat a kodsa ajtaján és így szól: «Jó reggelt, kodsa efendi; add vissza aranyaimat». A kodsa felel: «Megbolondultál, kereskedő? Én az úristentől kértem aranyat, az adott: hogy dobhattad volna te a pénzt ide?»

A kodsa folytatá: «De meg az is kell, hogy prémes bekecs legyen a vállamon.» A zsidó hoz neki bekecset is. Erre mind a ketten felkerekednek és a törvényszék épületében a bíró úr elé lépnek. A zsidó a bíró kérdésére így szólt: «Ez az ember annyi aranyat vett el tőlem és most tagadja.» A bíró úr a kodsára tekint és az így szól: «Oh uram, mindig azon kértem istent, hogy ezer aranyat adjon, és íme adott, azonban egygyel kevesebbet; mindamellett azt mondtam, hogy a ki annyi aranyat adott, még azt az egyet is meg fogja adni és azzal elfogadtam a pénzt. De ez a zsidó, oh uram, még utoljára testemről ezt a bekecset és azt az összvért, melyen jöttem, szintén magának fogja követelni.» A mint így beszélt, a zsidó felkiáltott: «Uram, persze, hogy ez is mind az enyém!» «Micsoda zsidó fogások ezek!» kiáltott a bíró és miután ezt fejbe verette és a törvényszék épületéből kidobatta, a kodsa a bekecscsel és az összvérrel haza tért. A keleti igazságszolgáltatást is épen úgy világítja meg ez az adoma, mint a madárfüttyről szóló. Köhler ez adoma végével a Grimm-féle «Der gute Handel» czímű mese végét, továbbá a Sabadino delli Arienti 20. és a Timoneda 18. novelláját hasonlítja össze.

Mokány Berczi stilusában vannak a következők. Egykor a kodsa fekete ruhában járt. Mikor az emberek látták, kérdezték: «Kinek halála miatt öltöztél fekete ruhába?» A kodsa így felelt: «Fiam apja halt meg, azért gyászolok.» Históriai adoma a következő. Mikor a kodsát legelőször vezették Timur, a világhódító, elé, és az megkérdezte, hogy kicsoda, a kodsa bolondos önteltséggel

dani?» A gyülekezet így felelt: «Nem, uram, nem tudjuk». «Oh, ha nem tudjátok,» folytatá a kodsa, «hát mit mondjak?» Azzal ott hagyta a szószéket. Máskor megint így szólt a szószékről: «Ti igazhívők, tudjátok, mit akarok nektek mondani?» Erre azt mondták, hogy: «Tudjuk». A kodsa pedig így szólt: «No, ha tudjátok, hát minek mondjam meg?» és azzal megint ott hagyta őket. A gyülekezet elbámult, de aztán elhatározta, hogy ha megint így tesz a kodsa, néhányan azt mondják, hogy: tudjuk, mások meg azt, hogy: nem tudjuk. Nemsokára megint csak ezt kérdezte a kodsa a szószékről: «Testvéreim, tudjátok-e, mit fogok nektek mondani?» Erre az összebeszélés szerint némelyek azt mondták: «Tudjuk», mások meg azt, hogy: «Nem tudjuk». A kodsa pedig felelé: «No, jó; hát azok, a kik tudják, mondják meg azoknak, a kik nem tudják».

Egykor a kodsa efendi, isten legyen neki irgalmas, Konijaba (a régi Iconium) ment és ott csemegeárus boltjába lépett. E szóval «isten nevében» (a. m. nálunk: jó étvágyat kívánok) neki állt a sok édességet felfalni. A csemegeárus felkiáltott: «Ember, mit csinálsz?» és elkezdte ütni. A kodsa pedig így szólt: «Hej, be szép város ez a Konija, hol az embert verik és a mellett csemegével etetik!»

Dr. Pozder Károly.

Martial. VIII. 10.

Bassus tízezerért vásárolt tyrusi kelmét.
Ebben a vásárban jó nyeresége vala.
«Hát olyan olcsóan vásárolt?» kérdezesz engem.
Nem, de az árát ő meg nem adandja soha. P. T. E.

1. v. 10000 t. i. sestertius, a mi pénzünk szerint 1087·6 forint, tyrusi azaz: bíbor.

Archilochos 15. sz.

Munka szerez mindent s a gyakorlat tészen okossá.

P. T. E.

A drámának teljes magyarázatai a következők:

Schiller's Wilhelm Tell. Mit einer geschichtlichen Einleitung und erklärenden Anmerkungen, herausgegeben von Ch. H. Hugendubel. Berlin, 1836. Nem tudtam megszerezni, de bizonyára elavúlt.

Klassische Dichtungen der Deutschen, erläutert von Wilh. Ernst Weber. I. kötet: *Goethe's Iphigenie und Schiller's Tell.* Bremen, 1839. A *Tell* magyarázata p. 239—478. (Ennek 2. kiadása 1878.) Alapvető, értékes munka, mely mindenütt Schiller forrásaira megy vissza és gazdag történeti s ethnographiai anyagot hord össze. Főtévedése, mely sokszor egészen helytelen következtetésekre vezeti, hogy Schiller főforrását Müller János svájczi történetében találja. Ma elavúlt. Értékes magyarázatai átmentek a későbbi kiadásokba, főleg a Düntzerébe.

Schiller's Wilhelm Tell, auf seine Quellen zurückgeführt und sachlich und sprachlich erläutert von Joachim Meyer. Nürnberg, 1840. (2. kiad. 1876). Egyidejüleg Weber könyvével, önálló fontos dolgozat, mely Schiller művét első sorban a költő forrásaiból, főleg Tschudiból, iparkodik megmagyarázni. Még ma is figyelemre méltó.

Goethe's Faust und Schiller's Wilhelm Tell, nach ihrer weltgeschichtlichen Bedeutung und wechselseitigen Ergänzung von J. G. Rönnefahrt. Leipzig, 1855. Ma már teljesen mellőzhető.

Schiller's Wilhelm Tell. Erläutert von Heinrich Düntzer. (Erläuterungen zu den deutschen Klassikern, 53—54. Bändchen.) Leipzig, 1872., 2. kiad. 1878., 3. kiad. 1882. A dráma legteljesebb és általában legértékesebb magyarázata, mely csak az által válik itt-ott nevetségessé, hogy Schillert javítja s tanácsokat ad neki. Különben, mint Düntzer minden magyarázata, roppant bőbeszédű, kicsinyes és minden magasabb felfogásban szűkkeblű. Gazdag anyagánál s számos helyes megjegyzésé-

Wilhelm Tell, Schauspiel von Friedrich Schiller. Mit Einleitung, dem alten Volksschausspiel von Uri und Erläuterungen, herausgegeben von Moriz Carrière. Leipzig, 1871. (A darab szövegével.) Igen értékes bevezetés, mely a mondát, a mythoszt s a darabot magát tárgyalja. A jegyzetek jók, de távol sem elégségesek, még a német olvasó számára sem.

Die deutschen Klassiker, erläutert von Eduard Kuenen. I. Bändchen: Schiller's Wilhelm Tell. Cöln, 1876. 2. kiad. 1881. Semmi önállóság, az előbbi munkákból nagyrészt szóról szóra kiírva; de elég ügyes; csak a szövegnek magyarázata sem nem elég terjedelmes, sem nem igazán beható.

Schulausgaben deutscher Klassiker mit Anmerkungen, Stuttgart, Cotta: *Schiller's Wilhelm Tell, Schulausgabe mit Anmerkungen von Prof. Denzel in Stuttgart.* Stuttgart, 1881. Jó, mint e gyűjtemény többi kötetei, de kevés magyarázatot nyújt.

German Classics edited whit english notes by C. A. Buchheim. Volume II. *Wilhelm Tell, a Drama by Schiller*, Oxford, Clarendon Press, 1876. Minden tekintetben igen jó kiadás (teljes szöveggel), nagyon sok jegyzettel (p. 187—273.), melyek természetesen első sorban az angol olvasót tartják szem előtt.

Schiller's Wilhelm Tell, mit vollständigem Commentar für den Schulgebrauch und das Privatstudium von Jul. Naumann. Leipzig (1882). Keveset hoz és keveset ér. Rossz térképpel.

Schiller Tell Vilmosa. Középiskolai s magánhasználatra magyarázta Vida Aladár, Eperjes, 1882. A magyarázatok, melyek lehető rövidségre törekszenek és általában helyesek, de csekély számúak, az Universal-Bibliothek szövegéhez vannak fűzve. Iszonyú kiállítás.

Wilh. Tell, Schauspiel von Fr. Schiller. Kiadta s magyarázta Heinrich Gusztáv. Egy térképpel. Budapest, 1883.

Legyen szabad, e kiadásomról néhány megjegyzést tennem, tekintettel azon jeles szakismeretről s helyes paedagógiai felfogásról tanuskodó birálatra, melyet Bauer S. a *Tanáregyleti Közlöny* októberi füzetében közzé tett. Sem a magam védelme, sem birálóm czáfolata nem czélja e soroknak, hanem csak néhány megjegyzés közlése, melyek részben elvi kérdésekre vonatkoznak s azért általánosb érdekűek.

Bauer igen elismerőleg szól kiadásomról, mégis vannak nagy kifogásai. Mindenek előtt szükségtelennek tartja a térképet, «mely bizonyosan, ha nem is nagyon, de valamivel megdrágította» a könyvet. Erre nézve teljesen megnyugtathatom t. barátomat: a térképet én magam, a saját költségemen csináltattam, úgy hogy az a könyv árára semmi befolyást nem gyakorolhatott. De t. birálóm nemcsak ezen okból ellenzi a térképet; ellenzi ő a névmutatót is, melyben a helynevek meg vannak magyarázva. Szerinte mind a kettő szükségtelen. Ezen nézetében én

szereplők fellépését s egymáshoz való viszonyát nem értheti meg. Épen mert a színhely annyi apró helységet, tavat, folyót stb. foglal magában, nagyon kivánatos a térkép és a helynevek magyarázata. Én a Tell magyarázatánál mindig a fiúkkal rajzoltattam a térképet (mert nem volt a szöveg mellett) s azt tapasztaltam, hogy csak ezen rajz *után* tájékozódtak kellően a dráma cselekvényében is.[1])

Túlzottnak tartom Bauer azon megjegyzését is, hogy kár volt a Schiller előtti Tell-művekről megemlékeznem. Az egész czikk, melyben ezt tettem, *két* lap, — csakugyan nem érdemelne ez a tárgy még ennyi tért sem? Igaz, hogy nem tartozik szorosan a Schiller drámájának fejtegetéséhez; de nem kivánatos e, hogy tanítványaink szemkörét mindenképen tágítsuk?

A szómutató elleni kifogása nagyon helyes. Ez csakugyan egészen következetlen, a mennyiben oly szók vannak *itt* magyarázva, melyeket a szöveg alatt is megmagyarázhattam volna. Ez t. i. onnan van, mert ezeket a szókat csak a szedés alatt tettem ide. Azt láttam ugyanis, hogy némely lapon nagyon sok a jegyzet, több mint a szöveg. Ezt csúnyának tartom s azért a magyarázatok egy részét a szómutatóba helyeztem. Innen az eljárás következetlensége. De ez végre is nem lényeges dolog; lényeges csak az, hogy a nehézségek meg legyenek magyarázva, a szöveg alatt-e vagy a szómutatóban, az nem változtat a dolgon.

Végre a magyarázatokat magukat annyiban nem találja elégségeseknek, a mennyiben több helyet nem magyaráztam, melyek szerinte ily magyarázatot igényelnek. Ily általánosságban e kifogás bizonyosan indokolt — a biráló individualis szempontjából, és nem is jelent meg eddig *a világon* bármely író magyarázatos kiadása, hogy e vádat ne

helyeket most sem olyanoknak, melyek okvetetlenűl magyarázatot igényelnének; ha ilyeneknek tekintettem volna, bizonyára megmagyaráztam volna, mert, ismétlem, hogy «*tudatosan* nem mellőztem *egyetlen helyet sem*, melyben nehézséget véltem felismerhetni». A Bauer által felhozott helyek a következők:

I, 258. *Sag' es, wenn ich lüge*, a mi szerinte nem a. m. «ha hazudom». Csakugyan nem annyi, mert hazudni a. m. tudatosan nem-igazat állítani. Getrud pedig épen az igazat akarja megmondani. Tehát: «ha tévedek».

I, 291. *Hast du in Uri keinen Gastfreund?* A *Gastfreund* csakugyan nem egyszerű «vendég», hanem vendégbarát: családok, melyek az apák ideje óta benső, félig rokoni viszonyban álltak egymással. Ily vendégbaráti viszony főleg a régibb időben (pl. az ókorban is) volt nagy fontosságú, midőn az állam nem gondoskodott még kellően az idegenek védelméről.

I, 395. *Will' und Meinung*, az első a cselekvényre, az utóbbi a nézetre megy: ez a meggyőződése és ezt érvényre is akarja juttatni: ez az akaratja és jótetszése. V. ö. Arany, *Toldi Szerelme*, I, 33:

> Mert ezt így helyesnek, jónak igy találja
> Lajos, Magyarország mostani királya.

I, 449. *Alles ist euch feil um Geld:* nektek minden eladó (kelendő), mint sokszor Aranynál.

I, 529. *Ihr nennt's mit Namen*, való nevén nevezed.

I, 535. *Und dieses Dranges ist kein Ziel zu sehn*, és e nyomornak nincs határa, vége. V. ö. *Stuart Máriá*ban: *Der Tyrannei, der Härte wird kein Ziel.*

I, 548. *Der haushält zu Alzellen:* ki — lakik, kinek — otthonja van.

I, 645. *Jedem ward ein Notgewehr*, t. i. *zu teil*, a mi az ilyen szólamokban kiegészítendő: mindenkinek jutott, adatott védelmi eszköz.

I, 681. *Ihr seid in gleicher Mitschuld und Verdammniss* meg van magyarázva. *In gleicher Verdammniss sein*, ugyanazon büntetést érdemelni.

II, 60. *Welche Person ist's, die ihr spielt.* Person a. m. szerep; ez a szónak egyik legrégibb értelme.

II, 101. *Die Welt, sie fordert andre Tugenden.* Bauer azt hiszi, hogy *andere Tugenden* alatt Attinghausen itt keserű gúnynyal tulajdonképen azt érti: *Untugenden = etwas anderes als Tugenden.* Ez a felfogás nem helytelen; de sokkal egyszerűbb a magyarázat, ha a *Tugend* szót igazi értelmében vesszük: jelesség; tehát: másokban kell annak jeleskednie, a ki stb.

II, 176. *Du hast uns lang nicht mehr gesehn* t. i. unserem täglichen Treiben, wie wir leben.

mert különben minek a révész? de állandó emberi lakoknak nyomai nem voltak láthatók.

II, 538—543. Bauer téved Rösselmann felfogásában. A pap csakugyan Ausztriához szított s azért kétszínű politikával próbálja honfitársait az osztrák főúrságnak megnyerni. Csak mikor látja, hogy ezen felfogásával egyedül áll, fogja határozottan népe pártját. E felfogásom helyességét bizonyítja (a történeti tények mellett) különösen azon sértő bánásmód, melyben Rösselmannt ez alkalommal részesítik, midőn alig akarnak szóba állni vele (főleg 562, midőn Jost von Weiler szavába vág: *Zur Tagesordnung, weiter!*). Későbbi viselete azután kifogástalan.

III, 131. *Wer bin ich, dass ich den kühnen Wunsch erhebe?* Bauer szerint kiegészítendő: *so scheinen eure Blicke* (v. 130) *zu fragen.* Nem épen helytelen, csakhogy akkor úgy hangzanék e mondat: *Wer bist du* stb. A mondat nem szorúl sem magyarázatra, sem kiegészítésre; Rudenz kezdettől fogva nem meri Bertha kezét kérni, mert attól tart, hogy a nemes lovagkisasszony lenézi a svájczi parasztot.

III, 184. *Alles lässt mich eure Liebe sein und werden.* — *Alles* a. m. *das Höchste.* Szerelmedtől függ, hogy most és jövőre a legnagyobb igényeknek megfeleljek.

III, 223. *Und dies verschlossne selge Tal allein (möge) zum Himmel offen und gelichtet sein.* És ez a boldog völgyzugoly egyedűl az ég derűjének, fényének legyen tárva.

III, 237. *Wo die alte Treue heimisch wohnt,* Tomor: Hol még a régi hűség otthonos.

IV, 562. *Nehmt mit, was kommt.* — *Mitnehmen,* egykedvűen fogadni, a legjobb oldaláról venni a dolgot.

IV, 570. *D... ...ch ich einen, der von Baden kam,* kiegészítendő:

A dráma[1]) egyes momentumait tárgyalják a következő dolgozatok:

L. Börne, Ueber den Charakter des Wilhelm Tell in Schiller's Drama, 1830. Megtámadja Tell jellemét, mert alattomos gyilkos nem lehet drámai hős; de elismeri egyszersmind, hogy a költőnek nem szabad a mondán változtatnia. Doctrinair okoskodás. A dráma egy helyét nagyon félreérti: IV, 150 *und fuhr redlich hin*, a *redlich* szót, mai értelmében «becsületesen»-re magyarázva, pedig az Tschudiból származó svájczi kifejezés, a. m. a dologhoz értve, ügyesen.

F. Kürnberger, Die politischen Parteien im «Wilhelm Tell». «Europa», 1853, Nro 35. Nem ismerem. Az *Europa* régibb évfolyamai sehol sem kaphatók.

K. Lucae, Ueber Schiller's W. Tell, Ein Vortrag. Halle, 1865. Szép népszerű előadás, mely a mondára, mythoszra s magára a drámára kiterjed, de inkább csak érinti, mint igazán tárgyalja a felvetett kérdéseket. Bevezetés a színműbe, de nem a színmű magyarázata.

J. Becker, Schiller's Tell. Versuch einer methodischen Erklärung dieses Dramas in der Secunda des Gymnasiums. A züllichaui paedagogium programm-értekezése, mely a Langbeinféle «Pädagogisches Archiv»-ban (X. 1868, p. 641—677) is megjelent. Sok helyes megjegyzés, főleg a dráma szerkezetéről. Tanároknak, kik a *Tellt* az iskolában olvastatják s magyarázzák, nagyon ajánlható.

Rud. Peppmüller, Zu den Quellen des Schiller'schen Tell. Archiv für Literaturgeschichte, I, 1870. p. 461—485. Igen jó. Főleg Schiller két forrását tárgyalja: Scheuchzer művét: *Naturhistorie des Schweizerlandes* 1716—18; 2. kiad. 1752, és Tschudi krónikáját. Eredményei teljesen, még pedig a szerző érdemeinek elismerése nélkül, átmentek Düntzer Tell-magyarázatába, a miért Gosche R., az *Archiv* szerkesztője, megtámadta Düntzert. Ez védekezik a következő czikkben:

Zu Schillers Tell. Ein Wort in eigener Sache, von Heinrich Düntzer. Archiv für Literaturgeschichte, III, 1873, 148—151. l.

G. Meyer von Knonau, Der Hiatus zwischen der Sage vom Geheimbund und der Sage vom Tell im Schiller'schen W. Tell. Archiv f. Literaturgesch., II. 1872. p. 539—543. Jeles dolgozat. L. kiadásom bevezetését, p. 30.

Rud. Peppmüller, Homerisches in Schiller's W. Tell. U. o. p. 544—546. A szerző első értekezésének (l. fent) kiegészítése. Tartalma: nehány fordúlatnak és szólamnak, főleg a Stauffacher és Gertrud jelenetében

---

[1]) A dráma teljes magyarázatát adják még:

Lüben und Nacke. Einführung in die deutsche Literatur, II. köt. Előttem a 4. kiadás (Leipzig, 1869), p. 694—742. Nagyrészt Düntzerből.

C. Gude, Erläuterungen deutscher Dichtungen, Bd. I. Előttem a 3. kiadás (Leipzig, 1869), p. 289—327. Phrázisokból álló, részben émelygős fecsegés.

zur Anschauung gebracht, wie ein Volk und dessen Repraesentanten durch harte Schicksalschläge allmählig aus dem unbewussten Zustande ihrer Freiheit und ihres gegenseitigen Verhältnisses zum vollen Bewusstsein und zur vollen Würdigung derselben gebracht werden. Es wird hier ein Naturmensch und ein Naturvolk zum geselligen und politischen Menschen und Volke herangezogen» (p. 9.).

Hier. Schneeberger, *Die Wechselbeziehung zwischen Schiller's Tell und Shakespeare's Julius Cäsar.* Münnerstadt, 1882, programmértekezés. Nem kevésbbé erőszakos, mint szerzőnek első programmértekezése (l. fent). Shakespeare befolyásának tulajdonít oly vonásokat is, melyek a tárgyból, ill. Schiller főforrásából, Tschudiból, származnak. Hogy *Julius Caesar* a *Tell*re befolyással volt, azt Schiller maga is állítja és kiadásom bevezetésében, 30. l., én is hangsulyoztam.

Végűl összeállítom a *Tell* fordítóit, a mennyire tudomást szerezhettem rólok:

1. *Francziára:* I. H. Merle d'Aubigny, 1818. (prózában). — Ed. Dürre, 1834. — Eug. Tavre, 1848. — Franç. Sabatier-Ungher, 1859 (az eredetinek versmértékében). — Guill. Barante, 1821. — Theod. Braun. — Névtelen, a német szöveggel, Drezda, 1871.

2. *Angolra:* C. des Voeux, 1827. — Talbot, 1829. — C. T. Banfield, 1831. — S. Robinson, 1834. — Artur C. White and L. Braunfels, a német szöveg szószerinti angol fordítással s jegyzetekkel, 1841. 2. kiad. 1859. — W. Peter, 1845. — H. Thompson, 1845. — Miss Molini, 1846. — C. T. Brooks, 1847. — Theod. Martin, 1848. — C. Cartwright, 1869.

3. *Olaszra:* Andrea Maffei, 1844.

4. *Szlovénre:* France Cegnar. Klagenfurt, 1862.

5. [illegible] J. A. Bühler, Chur, 1865.

HAZAI IRODALOM.

Petite Histoire de la Littérature Française, depuis son origine jusqu'à nos jours, rédigé, d'après les ouvrages de Demogeot, Géruzez, Sainte-Beuve, etc., par *Jules Theisz. Deuxième édition. Lőcse,* I. Th. Reiss, 1883. *Leipzig,* Sigismund Volkening, — 8r. 72. l.

E füzet, mint a czímlap elárulja, német földön is forgalomba kel, a mi reánk nézve — valóban, nem tudjuk — vigasztaló-e vagy szomorító. Talán Lőcse és Lipcse megosztoznak rajta, — s ez esetben békével tűrjük a bajnak — ámbár nagyobbik — felét; csak ez utóbbi helyt föl ne támadna nyomban a káröröm érzete, a franczia nyelv- és irodalomnak, de legkivált a magyar tudománynak ime legujabb megcsúfoltatásán. Alig négy íven, keresztül vágtatni oly roppant mezőn, érintve több mint száz írót, Betrand de Borntól Sainte-Beuveig, a XII. századtól egész a legkissebb jelenig: megvalljuk, nem közönséges vakmerőség egy kezdőtől, ki csak most próbálgatja erejét s ki a nyelvvel is még folytonos küzdelemben, hadi lábon áll. E vad hajszában hányszor el nem fogy a lélekzete! hányszor nem kapadoz a megváltó phrasis után! s hogyan töri magát, lihegve, fuldokolva, a czél felé! Im', az idősb Dumas három sorban vívja a halhatatlanságot, szintígy Musset Alfréd, Millevoye, Laboulaye meg Sue Jenő. Jules Verne dicsőségét alig két sor adja át az utóvilágnak, Jules Janint meg épen csak fél sor örökíti. Ducisnek jut tíz sor, Descartesnak kevesebb; Picard hat sort foglal el, többet mint Mme de Sévigné, többet La Bruyère, La Rochefoucauld vagy Saint-Simon, ugyanannyit mint a retzi bíboros, s csak egygyel kevesebbet mint Malherbe vagy Bossuet. S vajon mi az? a mi e sorokban foglaltatik. Csupa foszlány, ismeretlen meg nagyon ismert tankönyvekből, az iskola semmit-mondó, hamis phraseologiája, színök-hagyott, üres formulák, s tetejében egy csomó könyvczím és — tout le reste. De mi az *embert*, az *írót* keressük: egy szabatos jellemrajzot, egy arczképet, mely hű a megszólalásig, a szívek és elmék titokzatos világát, könyet és sóhajt, eszméket, érzéseket, indulatokat. Mert az irodalom — mint Erdélyi mondja — olvasható lelki világ, s története lelki tudomány, — gyakorlati psychologia. Ilyet, csak ilyet kérünk, semmi egyebet; írót akarunk látni, nem másolót, — könyvet, nem protokollumot; akarunk olyas valamit, a mihez a szerzőnek *önön magát* kell adnia: tehát rajzot, a melynek vonalain elméje, szeme és keze végig futott, nem clichét, a mely egész idegen tőle, egészen külsőleges.

Hozzá tehetnők, — ha magától nem értené már mindenki, — *hazug*. Nem a reflexio, nem az érzés lelki munkája ez, hanem merő gépi eljárás, lelketlen procédé, mely nem igazi, őszinte ítéletet producál, ha-

hogy Commines — az mindig csak Commines, s hogy a «vrai feuilleton» — az nem Janinnal indul meg, hanem Geoffroyval, ki brumaire 18-ika után a *Débats*hoz szegődve, a szerény rovatot egyszerre hatalommá emeli, mely mindent sphaerájába von, szóvá tesz és vitat, s oly féktelen szabadsággal, minő akkoriban csak *földszint*, — a hirlap *emeletjén* nem létezett.

Egy példát, mégis, legyen szabad itt bemutatni, hogy illustrálja egyszersmind némely itélet genesisét. — Az első császárság lyrikusai közt, — mondja a szerző, — *Lebrun* az egyetlen, a ki *fő-fő becsülést* érdemel; de mindjárt hozzá teszi: *«son style est travaillé avec un soin déplorable»*. Íme, az egész Lebrun: egy jottával se több. Vajon kicsoda ismer rá ebből? s vajon kicsoda fejti meg? hogy kerül össze, *egy* lélekzet alatt, a «haute estime» meg a «soin déplorable», a «fő-fő becsülés» meg a «szánni való» kicsinyes gondosság. Az ellentét fölötte éles: van-e kiegyeztetni mód? Forduljunk Demogeothoz: ott megtalálni szintazon két phrasist, — megtalálni szintazon szavakkal, — csakhogy nem közvetlenűl egymás nyomán, és nem isolálva, nem egyes-egyedül. Motiválva van — ámbár nem eléggé — a *haute estime*, s jut a stilről szóló ítéletnek is megfelelő relief: szakadatlan erőlködés valami rendkivüli színt adni a kifejezésnek, bizarr szókapcsolatok, bizonyos abstractio a gondolatban, a közvetlenség és természetesség hiánya, stb. Írjuk ezt mind a *haute estime* rovására, és a *haute estime* meglehetős vékony sorra jut. A mint hogy Lebrun ódáinak csakugyan lemúlt, különösen mióta vannak oly kiváló ódaköltők, mint Lamartine és Victor Hugo. De hogy is férhetne *becsülés* e bérencz poéta nevéhez? ki a servilismus fertőiben töltötte java életét, ... után XVI-ik Lajos, a jakobinusok és Na-

nem april 12-ike, hanem 21-ike. Mi szükség itt plutarchosi anekdoták- és legendákra? melyek, érezve semmiségöket, szégyenkezve állnak a józan ész ítélőszéke előtt, s csak egy életrajz-tákoló servum pecus az, mely őket mélységes tiszteletben részesíti és átszállítja nemzedékről nemzedékre. S csak *egy* ember akadjon, a ki valamely badarságot világgá röpít: bizonyára lesz második ember, a ki elhiszi, és harmadik, tizedik, huszadik, — egy egész tömeg, — a mely e hitet vakon elfogadja. Ismétlődik számtalan jelenésben és változatban a Kaczor király meséje, kinek hatalmától minden állat megszeppen, ámbátor soha hírét sem hallotta.

Mert, valóban, hinni sokkal kényelmesebb mint ítélni, — rabszolgának lenni sokkal kényelmesebb, mint szabad embernek. A hit — az eljön hozzánk; ítélet s meggyőződésnek utána kell járni, lesni, keresni kell őket, nem egyszer fáradságos útakon. A hit — az passiv állapot, a meggyőződés igazi actio. S hány ember akad, a ki önszántából efféle actióhoz lát? mikor olyan édes a nyugalom! A mit másfél száz éve Racine Lajos költött, az a legenda, atyjának haláláról, még tartja magát erősen maig. A nagy költő, e szerint, Maintenonné ösztönzésére, a királyhoz emlékiratot készít a köznyomor ügyében, e miatt az uralkodó elégületlenségét magára vonja, és bújában meghal. «Racinet a királynak egy pillantása ölte meg» : ez kétségkivül igen szépen s költőileg hangzik, sokkal szebben, mint a száraz, prózai jelentés: «Racine májdaganatban halt el». Úgy látszik mintha ez utóbbi nem is illenék a sujethez! Egy szatócs — az meghalhat májdaganatban; de egy Racine — annak halála nem lehet ily köznapi.

Mégis, ez utóbbi a *tény*, amaz csak *mese*. Racine állandóan sohasem veszté el a király kegyét, s élvezte utolsó pillanatig. A köznyomorral ugyan sohasem törődött valami nagyon, s a mi a feliratot illeti, abban nem írt egy betűt se a népért, hanem igenis a királyi titkárok érdekében, tehát úgy szólván *pro domo*. Egyébiránt mi koránse akarjuk elvitatni a nagy költő rendkivüli érzékenységét, de annyit ismerjen el mindenki, hogy a hol van egy igen reális baj, nagyfokú májdaganat, a melyből kigyógyulni már nincs remény, — ott egyéb bajt keresni a halál okául, — s keresni a képzelet országában, — legalább is fölösleges.

Racine után a Port-Royal másik illustris növendéke: Pascal. Róla nénjétől, Périerné asszonytól, maradt reánk egy anekdotikus vonások gyűjteménye, a melyben sok őszinteség mellett, feltünően nyilvánulnak a testvéri szeretet túlzásai. Pascal e szerint tizenkét éves korán könyvek és tanítók nélkül, csupán reflexio segélyével, *föltalálja* a geometria egy részét, a mi az ókor philosophjainak századokon át annyi fejtörésbe és fáradságba került. Sajátságos, hogy ez úgy vélt «föltalálás» munkája szigorún sorban Euklid nyomán halad, s ha formulázni akarnók Pascal válaszát, a mint apja meglepi őt munkája közben és valla-

vagyunk hajlandók hinni a csodákban, — legkevesebbé akkor, midőn a természetes megoldás magától kinálkozik. A génieben ép oly kevés a természetfölötti, mint a külvilág akármely jelenségében. Vannak magasabb és vannak alsóbb rendű jelenségek, de nincs egyetlen egy, a mely kívül vagy felül állna a természet, vagy a lelki élet törvényein. A légkört megrázkódtató villamcsapás ép úgy természeti jelenség, ép oly *természetes*, mint az alig perczenő villanyszikra.

Kérdezhetnők még, vajon bír-e jelentőséggel s csakugyan méltó-e csodálatra: föltalálni egy közönséges igazságot, a mely két ezer év óta ismeretes; de már is — attól félünk — egészen elvesztettük szemünk elől a tárgyat, a mi voltaképen *Petite Histoire*, s azt hiszszük, elég is volt. Ámbár mi nem sajnálunk időt és fáradságot, a mely egy rossz könyv bírálatába telik, tudva, hogy semmi sincs, a mi annyira szakasztott mássa a jó könyvnek mint a rossz, s intellectualis téren a látszólag csekély rossz, ha semmibe veszszük, könnyen oly gyászos romlást okozhat, mint akár a legnagyobb.

Minimum malum fit contemnendo maximum.

Háhn Adolf.

Bevezetés az összehasonlító nyelvtanba. Irta *Bartal Antal.* Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadása. Budapest 1884.[1])

Az összehasonlító árja nyelvtudomány terén édes-kevés magyar munkát mutathatunk fel. De a bennünket legközelebbről érdeklő ugor nyelvészetnek sem régen vannak munkásai s maig sincsenek sokan. Azonban nem elég csak az ugor nyelvészettel foglalkoznunk; műveltségünk [illegible] Mert nyel-

nek kell a fő szerepet játszani; de egyúttal múlhatatlanúl ki kell emelnem, hogy műveltségünk története mennyire kivánatossá teszi az árja nyelvtudomány el-nem-hanyagolását.

A mi e téren eddig történt, azt a keveset összefoglalja és kellőkép méltatja Bartal Antal az «Árja nylevtudomány művelése hazánkban» czímű akadémiai székfoglalójában. Ugyan ott élte föladatáúl említi az e téren való működést. Az összehasonlító nyelvészet vívmányait értékesítő iskolai grammatikáin kívül azóta jelent meg Görög-latin hangtana, melyhez most igen méltókép és helyesen csatlakozik fent nevezett ide vágó legújabb munkája, melylyel a nyelvészet embereinek igen-igen hasznos szolgálatot tett. A ki tudja, mily rengeteg terjedelmű már az ide vágó angol vagy német irodalom, az nem fogja kicsinyelni azt a törekvést, mely a külfoldi művek önálló reprodukálásával rövid nyolcz íven alapos bevezetést nyújt az összehasonlító nyelvészetnek még fiatal, de már is teljes erőre kapott tudományába.

A szerző Egger nyomán dolgozva ki munkáját, a latin, görög és a franczia nyelvet vette fel tárgyalása alapjáúl. De a szellemes francziának művét teljesebbé tette ránk nézve a magyar nyelvi tünemények szemmel tartása által. Nem ártott volna, ha az indogermán nyelvészet alphája: a szanszkrit, nem maradt volna ki az összehasonlítás állandó keretéből. Úgy látom azonban, hogy a szerző is, az átdolgozó is szántszándékkal hagyta el a szanszkritot. T. i. inkább ismeretes dolgokból akarták magyarázni a grammatikai fogalmakat; ezeken akarták megmutatni a grammatikai eljárást, kimutatni az elveket, melyeknek alkalmazása általános minden nyelvben. Nem akartak a grammatikai tudomány fárasztó kutatásaiba bonyolódni, csak a népek történetére és irodalmuk földerítésére való becsét és hasznát akarták megismertetni. Egyébiránt Bartal Görög-latin hangtanában bőven fordúlnak elő a szanszkrit nyelvre való hivatkozások.

E Bevezetés az összehasonlító nyelvtanba — minden ízében szellemes, talpra esett, új szempontú munka, úgy hogy átdolgozása valóságos nyereség. Az összehasonlító nyelvészet alapfogalmaira, eljárására nézve igen helyes tájékoztató úgy a grammatikai fogalmak, elvek tisztázására, önálló felfogása, mint a jegyzetekben kimerítően csoportosított bibliographia által. Kicsiben általános nyelvtant ád a kezünkbe, mely eredetiségénél, éles megfigyeléseinél fogva igen alkalmas arra, hogy sok tekintetben helyesebb nyelvtudományi felfogást terjeszszen. Ezért már a gymnasium felső két osztályában is igen hasznavehető segédkönyv, érdekes fűszerezője a külömben sokszor száraz grammatikai tárgyalásnak.

Az anyag a rövid tárgyalás daczára oly nagy és sokféle, hogy vázlatos reprodukálásáról is le kell mondanunk. E rövid ismertetés ke-

rebb a gyönyörnél». Én ezt a sort így tudom: «Rózsánál rózsább, *gyönyörűbb* valami gyönyörnél». Elvont szó tehát itt sincs fokozva. De van Madách e kifejezésben: «Annál *szégyenebb*». —

Még érdekesebbek a syntaxisra, logikai rendre s a legterjedelmesebben tárgyalt etymologiára tett észrevételek. Másrészt a *brevis esse laboro*-nak tulajdonítható, hogy a szótani dolgokat tárgyaló fejezetek itt-ott némi hiányosságot mutatnak a könyv czímének szempontjából. Egyéb kifogást nem is tehetek s rövid ismertetésemet azzal végzem, hogy e könyv méltóan nyitja meg a Philologiai Társaság kiadványainak sorát. Quod bonum, faustum, felixque sit!

Dr. Csengeri János.

Görög nyelvkönyv. A gymnasium V. osztálya számára írta *Polgár György.* Budapest, 1883. Eggenberger. Ára 1 frt 20 kr.

Ki a német paedagogiai folyóiratokat lapozgatni szokta, ismeri azon élénk sürgést-forgást, mely jelenleg Németországban a görög elemi oktatás methodikájának terén uralkodik. A vita tárgyát főkép a görög olvasókönyv kérdése képezi. Mindinkább hangsúlyozzák Németországban is, hogy a görög olvasókönyv (valamint a latin is) már a tanítás legalsó fokán összefüggő olvasmányt nyujtson s így mentől elébb és mentől alaposabban a classicusok olvasására előkészítsen. S ily értelemben szerkesztett olvasókönyvek egymásután hagyják el a sajtót. Ott van pl. a Teubner kiadásában megjelent Meurer-féle és Vollbrecht-féle olvasókönyv, továbbá a Gothában Perthesnél megjelent Bachof-féle (1883), mely ... Hogy a görög olvasókönyv kérdése

lés tárgyává teszem. Megjegyzéseimet két főrészre fogom osztani. Először könyvünk tartalmát akarom röviden jelezni és egyes részeit tudományos szempontból megbirálni, azután pedig methodikai és didaktikai szempontból fogom az egészet vizsgálatom tárgyává tenni.

I. Polgár Nyelvkönyve 9 szakaszból áll. E részek ily sorrendben következnek egymás után: Bevezetés, Olvasókönyv, Magyarázatok, Gyakorlókönyv, Szócsoportok, Szótár az olvasmányokhoz, Szótár a görög gyakorlatokhoz, Szótár a magyar gyakorlatokhoz, Átnézet az alaktannak az olvasmány és görög gyakorlatok alapján tanítandó részei felett.

A Bevezetéssel (1—23) szerző eleget akar tenni az Utasítások azon kivánalmának, hogy a grammatikailag már érettebb tanuló, mielőtt az összefüggő olvasmányhoz hozzá fogna, előbb elvont rendszeres tárgyalás alapján sajátítsa el a legszükségesebb alaktani előismereteket. Mindenekelőtt a görög olvasást és írást és a hangok felosztását tanítja, továbbá a külömböző hangsúlyjeleket említi. De mindjárt itt kénytelen vagyok helyreigazító megjegyzést tenni. A 4. §. szerint «az egyszerű magánhangzók természetöknél fogva rövidek (ε, ο), hosszak (η, ω), kétesek (α, ι, υ).» Ez nem praecis beszéd és a «kétes» kifejezés a latinra nézve egészen mást jelentvén (pl. pătrem) itt csak zavarra adhat okot. A mi csak az irásjegyre nézve igaz, azt szerző, bár akaratlanul, a hangzóról mint olyanról állítja. A mássalhangzókat a 6. §-ban pillanatnyiakra (explosivae) és huzamosakra (continuae) osztja fel, a pillanatnyiakat tisztákra és hehezetesekre, a tisztákat nem zengőkre (κ, τ, π) és zengőkre (γ, δ, β). De a «zengő» kifejezés nézetem szerint helyesen csak a német Sonorlaut szónak felel meg, s ily értelemben zengők a görögben egyedül *l*, *r*, *m*, *n*. (V.ö. Sievers, Phonetik 41. l.) Ha pedig szerző a német tonlos és tönend kifejezéseket akarta fordítani, akkor a hehezeteseket is nem zengőknek kellett volna elneveznie és e felosztást a huzamos mássalhangzókra is kiterjesztenie. Ott is vannak zengők (*n*, *m*, *r*, *l*, *r*) és nem zengők (*s*, *h*, *f*). Jobb lesz tehát már praktikus szempontból az eddig megszokott módon a *k*, *t*, *p*-t ezentúl is tenuisnak, a *g*, *d*, *b*-t mediának nevezni el.

A Bevezetés hátralevő része a casus-alakítás és személyragozás külömböző módjait ismerteti. A főnévnél paradigmákat nyujt az α (η), ο és a többi magán- és mássalhangzós tövekre (ἅλς, ῥήτωρ, πίτυς, νέκταρ), összevetni iparkodván a görög és latin casusragozást és ennek fejlődését. Tanítja továbbá a hangsúlyjelek elhelyezését, a névelőt, az (α és ο tövű) mellékneveket és egyes névmásokat. Az igénél a főidők személyragjait τρέπω, εἰμί, δείκνυμι, τρέπομαι, δείκνυμαι praes. imperf. indicativusán, a történeti idők személyragjait pedig ἔτρεπον, ἦν, ἐδείκνυν, ἔτραπον, ἔτρεψα, ἐτρεπόμην, ἐδεικνύμην, ἐτραπόμην, ἐτρεψάμην praet. imperfectumok és aoristusok indicativusa alapján iparkodik genetikusan fejtegetni. A Bevezetés

kor azok pótlása miatt kapnak.» Hogy σῦς és hasonló szóknál nem pótló nyujtással és általában nem valamely mássalhangzó eleste által okozott nyujtással van dolgunk, felesleges bizonyítgatnom. Bajos továbbá iskolai könyvben állítani, hogy a görög igemódok megegyeznek a latin igemódokkal (§ 24). Okvetetlenűl az optativust mint a görög nyelv sajátos módját kell feltüntetni.

Legtöbb kifogás alá esnek a személyragok s főkép a casus-végződések alakulására vonatkozó genetikus fejtegetések, melyekre szerző az előszóban különösen felhívja az olvasó figyelmét. Ezek nagyrészt egyszerűen hasznavehetetlenek. Hasznavehetetlenek, mert szerző nem lévén tisztában a nyelvhasonlítás és nyelvtörténet módszere és eredményei iránt, többnyire helytelen állításokat koczkáztat. E kissé kemény itéletemet, azt hiszem, bővebben is tartozom igazolni. Ha állításaimat tudós tekintélyekkel nem támogatom, akkor ez csak a hely szűke miatt történik.

A 15. §-ban ezeket olvassuk: «Az α tők nominativusának eredeti ragja ς volt. Ez a hímnemüeknél meg is maradt, de a nőnemüeknél elveszett». Nem helyes; a nőnemüek semmiféle rokon nyelvben nem mutatnak fel *s*-t, melyet tehát az indogermán időre nézve sem szabad feltenni. (A latin materies-nek és hasonlóknak *es* végzete egészen más eredetű.) A hímnemüek *s*-ragja sem eredeti, mint a rokon nyelvekből kitünik, hanem valószínüleg az *o*-tövek analogikus hatása folytán került oda. A fentebbi sorokat pedig igy folytatni: «*minek következtében* a tő α-ja

vonás (α+αι-ból) ᾳ helyett ῃ-ra történik. Hiszen az ῃ a már *összevont* ᾳ helyébe lépett. — Az α-tövek többь. nom. pl. οἰκίαι soha sem volt οἰκια-j-ες, hanem itt egy aránylag későn keletkezett, csakis a görög és latin nyelvben található alakkal van dolgunk. Valószinűleg az ο-tövek több. nominativusának mintájára lett úgy, miért is az αι a hangsúlyozásra nézve rövid (γλῶσσαι). Ezt megelőzőleg a több. nominativusnak οἰκιας-nak kellett lenni, v. ö. szkr. açvās, oszk *asās* (arae). Miért lett volna *diēs* eredetileg = *dies-es*, a mit szerző egészen alaptalanul οἰκιαι-val összevetni kér, ismét rejtély előttem. — Indokolatlan állítás továbbá, hogy a kettős sz. genitivusának és dativusának ragja az α, ο és mássalhangzós töveknél φιν lett volna, melyből a φ kilöketett. A kettős szám kérdéses esetét még egyáltalán nem sikerült megmagyarázni. — Az ο-tövek genitivusánál πάπποιο és πάππου-nak semmi köze latin *avī*-hoz; ép oly kevés közük van *diei*-hez, mely sohasem volt *diesis*, valamint *senatu-os*-hoz sincs közük. E sorrend pedig: *avois*, *avoi*, *avei*, *avī* nem bir nyelvtörténeti alappal. — Az ο-tövek dativusát helytelen így írni: πάππω-ι, mert akkor azt kellene hinni, hogy παππω a tő és *i* a rag. Itt a rag (*ei*) és tő már a görög előtti időben vonatott össze. — Az ο-tövek több. nominativusa a névmásragozás (τοι = szk. *tē*) analogiájára kapta az *i*-t. Ily nominativusok a latin, szláv, litván és kelta nyelvekben találhatók. A latinból *pilumnoe*, *poploe* (= pilumnoi, poploi) ősrégi alakokat kellett volna összehasonlítani az egészen légből kapott *avois avoes* helyett. — A több. accusativusban a parallellának nem szabad *avons* (*avums*)-nak lenni, mert *avums* valóságos non-sens, hanem *avoms* (*avons*) *avōs*-nak. — Az ο-tövek több. genitivusában soha sem volt *s*. A tő ο-ja *om*-raggal már az indogermán időben *ōm*-má vonatott össze, tehát πάππων = *avūm*, régibb *avōm*. A latin *rum* nagyon késői termék, melyet még az umber és oszk nyelvek sem ismernek. Az α-tövek genitivusából származik. — A vocativusban az ο töveknél nem az eredeti *ă rag* gyengült ε-né. — Az ige egy. első személyére nézve több mint valószinű, hogy már az indogermán őskorban a thematikus igék csak *ō*-ra végződtek. De ha már tanítjuk is, hogy *mi* elkopott, még sem szabad oly monstrosus alakokat mint *trep-mi* és *vert-mi* alkotni. Ezekben a thematikus hangzó már indogermán eredetű. Stb.

Látni való, hogy legjobb lesz a Polgár-féle nyelvtörténeti fejtegetéseket, melyek ily alakban a tanulót csak megzavarni és tévútra vezetni alkalmasak, a tanításnál egyszerűen mellőzni. A tanár, ha e kezdő grammatizálást a fejlődési momentumok belevonása által érdekesebbé és tanulságosabbá akarja tenni, kénytelen lesz, a mi szükséges, saját maga kidolgozni. A ki pedig e téren nem eléggé tájékozott, érje be avval, a mit Hintner az ő jeles nyelvtanába jónak látott felvenni.

Egyuttal constatálnom kell szerzőnek egyes helyeken nem épen mintaszerű előadását is. A 18. §-ban pl. olvassuk: »Az éles hangsúlyjel

fejezete vagyis Kyros ifjúkori élete. Szerző az eredeti szöveget egész teljességében vette át és változtatást csak annyiban tett, a mennyiben azt a tartalom szerint 4 főrészre és 22 fejezetre osztotta. Hogy összefüggő történeti olvasmánynak elsőséget adott mesék, anekdoták, elmés mondások, tréfás párbeszédek és hasonló apróságok felett, csak helyeselni lehet. Ez utóbbiak rendesen különféle írókból meríttetvén, először stilus dolgában a kellő egységet nélkülözik; azután tárgyuk is igen hamar változván majdnem úgy, mint egyes össze nem függő mondatok a rendszertelen gondolkodást és szórakozottságot segítik elő. Ellenben a Xenophonból vett összefüggő olvasmány megismertetvén ezen író constructióival s kifejezésmódjával mintegy előkészítő iskola a következő osztály olvasmányához, a Memorabiliákhoz. Más kérdés, hogy nem lett-e volna czélszerű a Kyropaediának itt-ott eléggé szövevényes mondatszerkezetét egyszerűsítni. De erről később. Itt még csak azt jegyzem meg, hogy nem ártott volna Xenophon életéről és a Kyropaediáról néhány bevezető szót előrebocsátni.

Következnek a Magyarázatok (43—100), melyek az olvasmány minden egyes fejezetéhez először nehány sajátságos kifejezést állítanak össze és egyes a fordításra vonatkozó megjegyzéseket és tárgyi magyarázatokat adnak, másodszor az olvasmány illető része alapján tanítandó alaktani és csekély mérvben mondattani részleteket csoportosítják. Az alaktani részhez némi helyreigazító megjegyzéseim vannak. A hosszú hangzót az *nt* (és *n*) tövek *s* nélküli nominativusában, pl. ἄρχων szóban a nyelvtudomány mai álláspontján nem szabad többé úgy magyarázni,

hogy ἄρχων = ἀρχον(τ) és Vertretungsdehnungról beszél szemben az Ersatzdehnunggal. Ugyanez áll az ρ tövek *s* nélküli nominativusára nézve is. Helytelen továbbá az 51. §. azon állítása, hogy pl. χάριν acc.-ban az ν rag előtt τ esett volna ki. Χάριν, ἔριν stb. egyszerűen analogiák az *i*-tövek acc. szerint. — A 162. §. azt mondja: «ἐδίδουν, ἐδίδους, ἐδίδου s így tovább összevontan διδο tőtől az οω végű igék praet. imperf. szerint». E szerint tehát így kellene hibásan folytatni: ἐδίδουμεν stb. S azután hogy lehet még az egyes számban is a kötőhangzó nélküli ragozásnál az összevonást csak emlegetni is? — A futurum Atticumot (195. §.) helytelen úgy magyarázni, mintha ott «az *s*-nek kieste után ε betoldatnék». Itt jó lett volna Hintnert követni, ki κομι(δ-σ)ε-ω alakkal a dolgot helyesen magyarázza.

A Gyakorlókönyv (101—118) az olvasmány tárgyával kapcsolatos mondatokat ad az Olvasókönyv 22 fejezetének megfelelő csoportokban. A görög mondatokat nyomban az Olvasókönyv megfelelő fejezetei után kell fordítani, mert arra számítvák, hogy az olvasmányban gyéren előforduló és tárgyalásra váró nyelvtani adatokat kiegészítsék. A magyar-görög mondatok a már tárgyalt nyelvtani rész begyakorlására szolgálnak. A görög és magyar mondatokat kevés kivétellel szerző úr maga szerkesztette, még pedig ügyes módon. Nyelvi szempontból alig lehet kifogást tenni. Csak a következőt nem helyeslem. Az 1. gyakorlatban ὦ βασιλεῦ νομεῦ τοῦ λεώ helyett a görög nyelvszokásnak megfelelőbb: ὦ βασιλεῦ, ὁ νομεύς, valamint a 8—9. gyakorlatban e helyett: «μὴ θανάτου ἐκκριθῇτι», μὴ θανάτου ἐκκριθῇς. Ilyesmi mint: οἵτινες τῶν παίδων .... ἐπαιδεύθησαν, οὗτοι ἂν νεανισκεύσωνται (10. gy.) — ἡ Κύρου εὔκλεια καί οὐ ἡ τιμή — οἱ στρατιῶται δεικνύτωσαν τὴν σφετέραν ἀρετήν, καὶ Κῦρος τὴν ἦν — (12. gy.) az attikai prózában nem igen fordúl elő.

A könyv utolsó részét képezik az olvasmány egyes fejezeteivel összefüggő tárgyi, etymologikus és synonymák szerinti Szócsoportok (119—149), az olvasmányokhoz való Szótár betürendben (150—169), Szótár a görög gyakorlatokhoz (170—173), hol a gyakorlatok azon szavai, melyek az alphabetikus szótárban fel nem találhatók, beszédrészek és tövek szerint csoportokba vannak szedve, Szótár a magyar gyakorlatokhoz (174—180), hol a szók azon sorrendben jönnek egymás után mint a megfelelő mondatokban. Mindezek igen szorgalmasan vannak dolgozva. Csak a 137 lapon áll hibásan «κοιμάω fekszem alszom» lefektetni, elaltatni helyett.

Végre mint már mondtam egy függelék (181—187) átnézetet nyujt az alaktannak az egyes olvasmányok és görög gyakorlatok alapján tanítandó részei felett.

II. Vizsgáljuk már most Polgár Nyelvkönyvét methodikai és didaktikai szempontból.

jutna, és ezen systematikus kereten belül igen czélszerűen és feltünő nehézség nélkül lehetne azután az összefüggő olvasmány alapján az igéről szóló tant kiegészítni. Azt is szükségesnek tartom, hogy ily grammatikai előkészítő cursusban a megtanult nyelvtani alakok apró mondatokon begyakoroltassanak, miáltal egyúttal ez alakok syntaktikus használata is szemlélhetővé tétetnék. Az egyszerű grammatizálás az alakoknak a mondatban való praktikus alkalmazása nélkül, mint azt az Utasítások megengedik és Polgár Bevezetésében keresztül is viszi, végre mégis csak unalmassá válik és esetleg a tanítás sikerét is veszélyeztetheti. Az ily mondatokat a leendő összefüggő olvasmány tárgy- és eszmeköréből kellene meríteni. Igy elérnők, hogy a tanuló némi fordítási ügyesség és oly nyelvkincs birtokába jutna, melyet az összefüggő olvasmánynál azonnal értékesíthet. Ez azután emelné a tanuló önbizalmát és az összefüggő olvasmány fordításában a gyorsabb tempót lehetségessé tenné. Malmosi Károly, a mint látom, még az ily grammatikai előcursusban is perhorrescálja az apró mondatok fordítását. (L. Magyar Tanügy, 1883, 77 l.). Ennyire részemről nem mehetek. A meddig a nyelvtanba való bevezetés tart, addig apró mondatokat fordítani a tanuló értelmi tehetségére nézve annyival kevésbbé járhat veszéllyel, mivel tudvalevőleg a tanuló, ki egy idegen nyelvvel először áll szemközt, eleinte a szokatlan alakok benyomása alatt úgy sem jut hozzá, hogy az olvasottak tartalmára sokat ügyeljen.

Egy olvasókönyvben továbbá nagyon fontos momentum a szótanulás. E tekintetben is nem egy dolgot máskép kivánnék. Igy azt hiszem, hogy szükséges lett volna az egyes darabokhoz kidolgozott tárgyi s etymologikus szócsoportok előtt mindenek felett csakis az illető olvasmányban előfordúló szókat a tanuló részére áttekinthető módon csoportosítani. A tanulónak a tanár vezetése mellett eszközölt fordítás és elemzés után első sorban e szókat kell alaposan elsajátítania, s ezek azt hiszem az olvasmány tartalma által támogatva legjobban is fognak emlékezetébe vésődni. Csakis e tökéletesen elsajátított alaptörzs egyes alkalmas részeihez szabad azután a tárgyi stb. szócsoportoknak füződniök, még pedig korántsem oly nagy terjedelmet öltve, mint Polgár könyvében látjuk. Mert félő, hogy a Polgár szócsoportjaiban található rengeteg szóhalmazt még a legjobb tanulók sem fogják győzni. De ha már szerző jónak látta a szócsoportokat oly gazdagon kiállítani, akkor mindenesetre oda is kellett volna törekednie, hogy e szók legnagyobb részt a gyakorlatok görög és magyar mondataiban csakhamar értékesittessenek. E helyett mit veszünk észre? Az első, 9 sornyi olvasmányhoz csatlakozó szócsoport körülbelül 96 szót foglal magába. Ezek között van 80 új, mert csak vagy 16 fordúl elő magában az olvasmányban. (12 az olvasmányban található a szócsoportban nincs meg.) A 80 új szóból az első

véve az anyagot felosztani iparkodtam és azon eredményre jutottam, hogy a rendelkezésünkre álló körülbelűl 140 órában (a többi a Bevezetésre kell) több mint 12 olvasmány és gyakorlat bajosan lesz befejezhető, feltéve t. i. hogy a szócsoportokat teljesen és a 12 olvasmányhoz fűződő összes grammatikai dolgokat is alaposan át akarjuk venni. S ha e számításom helyes, akkor az olvasmányok és gyakorlatok csaknem fele a 6-ik osztályra maradna, a mi a Memorabiliák olvasását jóformán illusoriussá tenné. A ki tehát Polgár könyvét használni fogja, helyesen cselekszik majd, ha mindjárt kezdettől fogva, a hol csak lehet. rövidítéseket tesz és a grammatikai tárgyalásra kitűzött anyagból is minden lehetőt mellőz.

Még csak azt akarom említeni, hogy kivánatos lett volna az úgynevezett rendhagyó igealakokat a görög-magyar Szótárba külön felvenni, mint Szamosi tette. Továbbá nem ártott volna gyorsabb tájékozás végett a fordítandó szövegben megjelölni azon szókat, melyekhez a Magyarázatok megjegyzéseket adnak. S ha még hozzá teszem, hogy czélszerű lett volna a végén a mondattani megjegyzéseket kis rendszeres egésszé összefoglalni és könnyebb kezelés czéljából a könyvet két füzetre osztani, mely füzetek egyike a Bevezetést, Olvasókönyvet, Gyakorlókönyvet, másika a Szócsoportokat, Szótárakat és az alaktannak tárgyalandó részei feletti átnézetet magába foglalta volna, akkor azt hiszem Polgár művének jellemzésére minden szükségeset elmondtam.

Polgár Nyelvkönyve fentebb kimutatott egyes tévedései és hiányai daczára is egészben véve derék munka, melyről senki sem fogja állíthatni, hogy ἄνευ ἱδρῶτος volna szerkesztve. A rendelkezésre álló görög olvasókönyvek közt határozottan első helyen áll, miért is tanártársaim figyelmébe ajánlom.

Spitkó Lajos.

Palladas. Anth. Pal. XI. 54.

Vén vagyok, azt mondják a leányok. Fogjam a tükröt
S nézzem benne, hová tünt el az ifju korom.
Mit bánom, ha fehér, ha sötétszinü még a halánték,
A mikor éltemnek vége közelgve közelg.
Illatozó kenetek- s koszorúkkal s Bacchus-itallal
Űzöm az agg kornak terhes ezernyi baját.

P. T. E.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Dichtungen von Dr. Martin Luther, herausgegeben von Karl Goedeke. Mit einem Lebensbilde Luthers von *Jul. Wagenmann.* Leipzig, 1883, 244. l. (Deutsche Dichter des XVI. Jahrhunderts. XVIII.)

Luther költői műveinek legjobb kiadása, mely a számos régebbi kiadást mind nélkülözhetővé teszi, — igen jó bevezetéssel, az eredeti kiadások pontos lajstromával és kellően tájékoztató jegyzetekkel, melyekben a kiadó az egyes költemények forrásait is felemlíti, sőt sokszor teljes szövegben közli.

Luther nem sok költeményt írt és későn fogott a versíráshoz, pedig Thüringiából származott, a népdal virágzó honából, s maga is nagyon szerette a költészetet. Magdeburgban s Eisenachban mint tanuló énekkel kereste kenyerét; Erfurtban mint egyetemi hallgató latin költőkkel foglalkozott sokat, különösen Vergilius, Horatius és Ovidius voltak kedves olvasmánya. De később maga sokszor sajnálta, hogy fiatal éveiben nem olvasott több költeményt és szépirodalmi munkát. A humanisták latin verseit is olvasgatta, bár e férfiak iránt, kik vallási kérdésekben nagyrészt egészen közönyösek, sőt a keresztyén vallás irányában néha ellenséges indulattal voltak, nem érzett igazi rokonszenvet, maga is csak nehány latin verset írt. Végre ismeretes, hogy Luther — ötven évvel Shakespeare előtt — a szinházat is pártfogása alá vette és hogy a zenének lelkes barátja volt.

Mégis csak 1523-ban, tehát negyven éves korában, kezdett költeményeket írni, akkor is reformatori műve szolgálatában, egyházi dalokat. Főleg 1523 óta sokat foglalkozik az isteni tisztelet rendezésével. «Szeretném, írja (*Die Form der Messe*, 1523), ha sok német énekünk volna, melyeket a nép a misénél énekelhetne. De nincsenek német költőink és zenészeink, kik oly keresztyén és egyházi dalokat készíteni tudnának, melyek megérdemelnék, hogy a hívők Isten templomában naponta használják.» És ugyanakkor felszólítja és buzdítja tehetséges barátjait, hogy ily dalokat készítsenek, «mert bennem», írja Spalatinnak, «nincsen meg az a tehetség, hogy úgy tudjak ily dalokat írni, a mint szeretném». Szép és mégis népszerű költeményeket kíván. «Szeretném, ha azok az új udvari szók elmaradnának, hogy a szöveg teljesen a nép felfogása szerint, egészen egyszerű és mindennapos legyen, de mégis tisztán és szépen hangozzék.» De sokoldalú buzdítása nem volt eredményes; így tehát maga fogott hozzá a munkához s így lett az 1523—24-iki év a német evangelikus egyházi dalnak szülő éve.

Első költeménye egy valóságos történeti népdal: *Neu Lied von zwei Märtyrern Christi, zu Brüssel von den Sophisten zu Löwen verbrannt*

1524, melyben Voes Henrik és Esch János vértanú halálát (1523 julius 1.) megénekli; első egyházi dala e szavakkal kezdődik: *Nu freut euch lieben Christen-Gmein* 1524. Ugyanakkor hozzáfog egyes zsoltárok költői feldolgozásához, úgy hogy ezen 1523—24-iki évben 25 egyházi dala készült, melyekhez Luther életének még hátralevő 22 évében mindössze még csak 16 költemény járult. Leghíresebb egyházi dalát (*Ein feste Burg ist unser Gott*), melyhez mindjárt Luther halála után mindenféle mese és monda füződött, valószínűen 1529-ben, a speieri birodalmi gyülés idejében írta, midőn az evangelikus rendek a többség határozata ellen protestáltak és kijelentették, hogy Isten szava mellett megmaradnak. Utolsó egyházi dalai 1543-ból valók.

A czél, mely Luthert egyházi dalainak megirásánál vezette, az isteni tisztelet rendezése volt. Innen van, hogy dalait nagyrészt azon forrásokból merítette, melyek addig is az isteni tiszteletnél szerepeltek: a bibliából, különösen a zsoltárokból, a kátéból, latin egyházi hymnusokból s régibb német vallásos dalokból. Luther 41 egyházi dalából csak kilencz teljesen eredeti, 10 alapszik a biblián, 7 a kátén, 9 latin dalok fordításai, 6 régi német énekek átdolgozásai; de ez idegen forrásokon alapuló dalok is teljesen magukon viselik Luther egyéniségének s meggyőződésének bélyegét. A dalok utolsó kiadása, melyet még Luther maga eszközölt, 1545-ben jelent meg Lipcsében Babst Bálintnál. Ez egyszersmind Luther egyházi dalainak legjobb kiadása, melyet azért Goedeke az előttünk fekvő kiadásnál alapúl vett.

Egyházi dalokon kivül írt Luther még néhány *mesét*, melyeket ő maga aesopusi meséknek nevez. De e mesék nem alapúlnak a görög ú. n. aesopusi meséken, hanem azon (eredetiben s mindenféle fordításokban nagyon elterjedt) középkori latin gyűjteményen, melyet ritkán Aesopusnak, rendesen Romulusnak tulajdonított a kor (legutolszor s legjobban kiadta *H. Oesterley*, Berlin, 1870). E mesékhez járulnak némely verses mondásai, parabolái s tréfái, melyeket e kötetben mind öszszegyűjtve találunk.

Függelékül közli Goedeke még Muler Henrik és Keiser Leonhard vértanúk történetét, a mint Luther azt 1525 és 1528-ban megírta, továbbá Luthernek a zene szépségéről és értékéről írt megjegyzéseit, végre Justus Jonas jelentését Luther haláláról, mely Wittenbergben, 1546-ban megjelent s egyszerű, keresetlen előadásával még ma is megható olvasmány — nem-protestansok számára is.

Wagenmann bevezetése Luther életének egyszerű s rövid, de igen áttekintő s a lényeges momentumokat helyesen kiemelő elbeszélését és műveinek csoportosító felsorolását tartalmazza.

HEINRICH GUSZTÁV.

Die deutschen Lügendichtungen bis auf Münchhausen. Dargestellt von *Carl Müller-Fraureuth.* — Halle, Max Niemeyer, 1881.

A leplezetlen hazugságnak azon irodalmi termékeiről értekezik szerzőnk, melyeket a német szellem a Münchhausenről nevezett hazugsággyűjteményig produkált vagy idegen nemzetektől átvett. Műve a legminutiosusabb gonddal készült, épen azért pedáns és kevéssé élvezhető. Egyébiránt is, nem érdekelhet bennünket minden egyes hazugság, melyet Müller-Fraureuth gondosan elemez és első forrására igyekszik visszavezetni. Minthogy azonban a hazugság költészete minden népnél megvan, néhány vonással adjuk ennek átalános jellemzését.

A *zsoltáros* minden embert hazugnak mondott. És *Lucianus* ezen tagadhatatlanúl igaz észrevételt teszi: μάλα πολλοί εἰσιν οἱ τοιοῦτοι οἷς ἔμφυτος ἔρως ἐστὶ πρὸς τὸ ψεῦδος. *Platon* meg épen minden költőt, mint hazugot távol akar tudni idealis államától; s nem is tagadható, hogy, ha nem fektetjük a fősúlyt az erkölcsi szempontra, a költészetben sok túlzást, a való fölé emelést, tehát alapjában hazugságot fogunk felfedezni. Azonban illusiók nélkül az emberek nem szeretnek lenni; a költészet pedig nyújt ilyeneket, s valótlanságai sokszor a legnagyobb gyönyört okozzák nekünk. Nem is nevezzük tehát a valódi költészetet hazugságnak; de annak nevezzük a képzelem azon könnyed termékeit, melyek a valósággal oly könnyelműen bánnak, hogy egyszerre bárki által hazugságokúl ismerhetők fel. E hazugságok a tréfás adomákkal és mesékkel együtt képezik a nép szellemi táplálatát és mulató eszközét; mert a felsőbb poesis ájtatos élvezése csak keveseknek adatott.

Ismeretes, hogy némely népmesében magas pályadíj tűzetik ki a hazugoknak; pl. sokszor épen királyleány. Müller-Fraureuth ezt úgy magyarázza, hogy ily magas pályadíj kitűzése által a nép ki akarta fejezni naiv szeretetét a költészet alakításai iránt, s hogy egy jó «költeményért» (hazugságért) egy királyleányt sem tart túlzó árnak. Az ily pályázó hazugoknak egyik felöltő törekvésök, hogy sértés által kiejtessék a végzetes szót: «hazudsz». Például egy norvég mesében a kérő azt mondja a királyleánynak: atyádat anyám kaptafára ütötte; mire az utóbbi sértődve kimondja a döntő szót. Nevezetes vonás az ilyen versenyhazudásnál az is, hogy a hazudozó, ha nem győz is, nem bűntettetik. — Egyébiránt a nép meséiben gyakran nem oly naiv, a milyennek látszik. Példa rá, hogy a magyar mesélő a felötlőbb valótlanságoknál azt szokta mondani: «úgy láttam, mint most», «olyan igaz, mint hogy most ott vagyok» stb. Azért talán az a magyarázat volna helyesebb Müller-Frauruethénak helyébe, hogy a nép egyszerűen mulattatni akarja magát s azonfölül arra utalni, hogy a hazug gyakran mily nagy czélt képes elérni.

A megnevettetés, a mulatás tehát főczélja az ily hazudó költeményeknek. Tárgyaik szerint külömbözőeket külömböztethetünk meg. Így vannak, a melyek régi mythosokra vezetnek vissza; mások a gúny és szatira gyümölcsei; végre vannak olyanok, melyek pusztán nevettetés czéljából irattak.

Régi mondára vezet vissza egy sváb hazug azon állítása, hogy egy általa lőtt nyúl füléből száz akó méz folyt ki; és pedig az «Eldoradó» «Schlaraffenland» mondájára. Indogermán eredetűnek látszik a hazug azon bizonyítgatása, hogy egy éjjel fölment egy tölgyön a mennybe, mely fa egy éjen át az égig nőtt. Ilyszerű hazugságok különben nagyon el vannak terjedve. Példa rá Münchhausennek szecskából font kötele, melyen a holdba megy; s erre utalnak ily szólásmódok: ἐξ ἄμμου ρχοινίον πλέκειν, ex arena funem nectere, Dicks hatband made of sand, Seide aus Haferstroh spinnen.

Satirikus eredetre sok hazug költemény vezethető vissza. Így például a «Doctor Eisenbart» czímű hazugság-sorozat az orvosok és kuruzslók tudákos ügyetlenségeit gúnyolja. A «Finkenritter» czímű pedig a teljesen elfajult lovagiság éretlenségeit satirizálja nagy részben. A leghírnevesebb ilynemű mű tudvalevőleg a Lukianos Igaz történetei.

Volt kor, a melyben a hazug mesék és adomák a legnagyobb kedveltségnek voltak a tárgyai, s a mely épen azért roppant sokat is produkált. E kor a középkor vége és az újnak eleje. Egyébiránt is a középkor embereire nézve csak csekély mértékben léteztek phantastikusságok. Képzelmök tárgyról-tárgyra szökken, s a legellentétesebbeket egyesíti, a kimagyarázhatatlant megmagyarázza, s azt tartja nevetségesnek, mit mi manap együgyűségnek vagy ízetlenségnek nézünk. Így keletkeztek a «felfordúlt világról» szóló dalok és más eszelős költemények. Az ily művekben mindenféle eszköz és szerszám emberi tetteket végez; épen így az állatok is, kik azonfölül sajátságokat cserélnek; maguk az emberek pedig a legfurcsább és legészellenesebb dolgokat művelik. Gyakran találkozunk az ily művekben az ellentétes jelzők halmozásával: nagy, vastag, karcsú, kis tölgyfa; a mondatrészek fölcserélésével: az utas az útat vállára vette és fegyverét lábai alá; az alanynak a tárgygyal való fölcserélésével: a nyulak megfogják a kutyákat. — És az ily dolgok valamikor nagyon el voltak terjedve; manap csak szórványosan élnek még népdalokban és gyermekmesékben, valamint népmesékben is.

Mai ízlésünkkel legjobban összeegyeztethetők az adomaformájú hazugságok, melyeket a német «Lügenschwänke»-nek nevez. Ilyenek társaságban, eszem-iszom alkalmával manap is járják. Manap is azt tartják sokan, valamint régenten: bolond ember, a ki asztal fölött okosat beszél. Az a német kifejezés «aufschneiden» egyenesen asztali füllentéseknek köszöni lételét. Ilyen hazudozásokra különösen a πολύτροποι, a

az nehézkessége mellett is jó hasznát fogja venni …
könyvének, valamint Ellisen Münchhausenjének.

Tata. ERDÉLYI KÁROLY.

Kritische Untersuchungen über die Zimtländer von *Carl Schumann.* Gotha, 1883. Justus Perthes. (Ergänzungsheft Nro 73 zu Petermanns Mittheilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt.)

Áfrika és Ázsia között egy keskeny tengerág terül el, mely alakja, természeti tüneményei és környékének felette érdekes természeti viszonyai miatt már korán vonta magára a tudósok figyelmét. Különösen a mostani század elejétől kezdve geographusok és természettudósok nagy számban kutatták a vidéket és a tengert, és mióta Ehrenberg ottani tanulmányaival egy új tudományt, a legparányibb szerves lényekről szóló tudományt alapította, a tenger és környéke folytonos kutatások tárgyává lettek. A vidék azonban nem csak mint természeti tárgy, hanem egyszersmind — és részben még nagyobb mértékben — mint népek lakhelye vonzza a kutatók érdekeltségét. A tenger ugyanis alakja és csekély szélessége miatt inkább folyó völgyéhez hasonló, és az ottani népek történetében csakugyan nem mint elválasztó tenger, hanem mindig mint összekötő folyó szerepelt. Ennek tulajdonítandó, hogy ott a legrégibb idők óta a partmelléki népek között a legélénkebb közlekedés folyt, hogy a népek a tengernek majd egyik, majd másik partjára ván-

gába rejti a feleleteket az emberiség őstörténelmének legérdekesebb kérdéseire.

Az előttünk fekvő értekezés ezen kérdések egyikét meg akarja fejteni.

Szükségesnek tartottam ezeket előrebocsátani azon nehézségek feltüntetésére, melyek a lelkiismeretes kutatót itt lépten nyomon kétes dolgok végleges eldöntésében vagy csak kielégítő megoldásában folyton megakadályozzák. Schumann teljesen ismeri és méltatja kitüzött feladatának nehézségeit és azon czélból, hogy az olvasó bizalmat helyezzen a szerzőbe, megismerteti őt azon tanulmányokkal, melyeket tett. Schumann ugyanis ezeket mondja: «A kérdés sokoldalúsága egyszersmind valószínűvé teszi a megoldás hiányosságát. Az egyes tudományágak mai terjedelménél fogva nem lehet senki azok mindegyikében teljesen otthonos. Az ókori philologiában, mely pedig e téren oly fontos anyagot szolgáltat, nem vagyok szakember. Az arabs forrásokat az eredeti szövegekben, részben kézirati emlékekben tanúlmányoztam; az egyiptomi okleveleket összehasonlítottam az eredetiekkel. A növénytani és földrajzi tanúlmányok szűkebb, sok évi szaktudományom körébe esnek.» Ezen szavakból tehát megtudjuk, hogy a szerző tulajdonképeni szakmája a természetrajz és a földrajz, hogy az arabs nyelvet teljesen birja, hogy az egyiptomi nyelvben oly jártas, hogy képes az eredeti okmányokat összehasonlítani a fordításokkal és ez utóbbiakat megbirálni; hogy pedig a classica philologiában nem olyan járatlan, mint velünk el akarja hitetni, mutathatja a classica írók pontos és lelkiismeretes használata, bizonyíthatja a kitűzött feladat sikeres megoldása. Hogy szerzőnk minden tekintetben tájékozottan lépett a tanulmányok ezen terére, bizonyíthatja még azon körülmény is, hogy az ókor híres és kapós terményei közül ép azt választotta kutatásának különös tárgyává, mely előfordulása, elterjedése és eredete tekintetében mai napig vita tárgya maradt. A fahéj ugyanis határozottan azon fűszer, melynek megszerzésére az első hajózási vállalatok törekedtek, sőt a fahéj talán az első fűszer, mely a tengeren túlról Egyiptomba jutott.

A fahéj, melyet Herodotos tökéletesen ismer és melyet a jeles történetíró és geographus behatóan le is ír, már a XI. egyiptomi dynastia alatt készült emlékeken fordul elő azon becses anyagok közt, melyek Punt-ból hozattak; az egyiptusoknak ezen országgal üzött kereskedésök felette élénk volt, — ezt bizonyítja a számos arra vonatkozó felirat — és tartott egészen a XXI. dynastiáig, a mikor ezen közlekedés egy időre teljesen megszünt. Szerzőnk ezért Masperoval a phönikusokat okozza, kik jelentékeny kereskedelmi ügyességökkel talán monopoliumot szereztek az ottani kereskedelemre. Ezen feltevés nézetünk szerint nem helyes, még pedig két okból nem az: először is a phönikusok a Veres

89-ben történt Kr. e. Josephus szerint ezen Ptolemaeos, anyja megölése után, a nép dühe elöl menekülvén, Kos szigetére futott, a hová anyja már előbb a törvényes király előtt kincseit megmentette volt. Schumann helyesen mondja, hogy Josephus itt tévedett, mert Kos szigete nem tartozott soha az egyiptusi birodalomhoz; szerinte Josephus Kos szigetet Kus-sal (Kusch) tévesztette össze, mi annál lehetségesebb, mivel Kusch középhangzóját az egyiptusi nyelvben ki nem irják, a görög nyelvben pedig az éles sch-hangzó hiányzik, egészen eltekintve attól, hogy a görög ember előtt Kos sokkal ismeretesebb volt, mint Kusch. Ha ez igaz (a mi természetes), akkor Punt Kus-ban keresendő. Kus alatt pedig az egyiptusok mindig Afrika dél-keleti partját értették.

Schumann ezen eredménynyel természetesen nem elégedett meg és kutatott oly hely után, mely bizonyossá teheti vélekedését. Szerzőnk ilyen helyet talált is: Opone városát. «A szavak magja — mondja Schumann — mássalhangzói összetételében tökéletesen egyenlő. Az eltérések oly jelentéktelenek, hogy nem vehetők tekintetbe, kivált mivel könnyen magyarázhatók meg. A szó elejéhez csatolt alif a sémi nyelvekben oly gyakori, hogy nem lephet meg; az pedig tény, hogy ezen vidék ős idők óta a szemközt lakó arabs törzsek befolyása alatt állott. Az egyiptomi szó végén levő *t* nőnemű utórag, mely a sémi nyelvekben országnevekre általános és az észak-afrikai törzsek nyelveiben szintén előfordul.» Mind

Ugyanazt a tüneményt találhatjuk a népek elnevezésénél, például: német, sváb, frank, allemande, muszka stb.

Az értekezés második pontja foglalkozik az ókor talán legérdekesebb terményével. Ezen termény az egyiptomi Khisit, melyet rendesen Casia-val vagy fahéj-jal azonosítanak. Schumann szintén helyesnek tartja ezen identificátiót, csakhogy ő a név eredetét nem az egyiptomi nyelvben keresi, hanem egészen máshol. Az egyiptomi nyelv szótáraiban mutatkozó bizonytalanságok ugyanis őt arra a gondolatra hozták, hogy a Khisit név nem is egyiptomi származásu, hanem hogy az a Nilus vidékén szintúgy mint Görögországban csak idegen szó. Kutatásai egy japáni barátja támogatása folytán eredményhez is vezettek. Schumann már tudta, hogy a fahéj chinai neve «kueï». A termény japáni elnevezésére nézve pedig barátja ezeket irta neki: «A fahéj általános neve a japán nyelvben ni-keï. Megkülönböztetnek 1. kii-schin (szóról szóra a fahéj szíve), mely öregebb törzshéjból állíttatik elő az által, hogy a külső para- és a belső hámrétegek gondosan eltávolíttatnak; 2. keï-schi (fahéj ága) a Németországban használt fajta, mely fiatalabb hajtások héjából állíttatik elő, ott Japánban kevesebb értékűnek tartják.» Schumann a japán (illetőleg chinai) és az egyiptomi név között oly egyezést talál, hogy e név eredete bizonyosnak mondható; a keï hang végén levő *i* ugyanis alig hallatszik és csak az *e* meglágyulására szolgál, mint például az orosz jod *a*, *u*, *e* után. A második szótagban lévő *sch* pedig a német éles sziszegő hangtól teljesen külömbözik, mert csak mint hehezett, selypezett *s* ejtetik ki, úgy hogy a kettős szó majdnem kîsî (kîzî) hangzik). Schumannt kutatásában még megerősítette Gabelentz hírneves nyelvész, ki a fahéj nevére vonatkozólag ezeket irta neki: «Kuei, jap. kei = laurus cassia, cinnamonsum aromaticum; — kuéi-či, kei-ši Wells-Williams chinai szótárában cassia-kéreg, Hepburus japán szótárában pedig cinamomum, cassia». A cassia szó tehát chinai eredetű; az ellen csak annak lesznek kételyei, ki az egyiptusok (illetőleg phönikusok) kereskedelmi összeköttetéseinek körét a korlátolt classicai méretekkel méri.

Schumann derék értekezésére itt leginkább azért kivántam figyelmeztetni, mivel az nemcsak a történésznek, hanem a philologusnak is sok és érdekes anyagot nyujt. Dr. Heinrich Alajos.

Die Cantica der sophokleischen Tragoedien. Nach ihrem rythmischen Bau besprochen von *Hugo Gleditsch*. Zweite durch den Abdruck des Textes vermehrte Bearbeitung der «Sophokleischen Strophen» desselben Verfassers. Wien, 1883. Carl Konegen. XV. és 276. l. 3 frt 60 kr.

Mióta a hetvenes években *Rossbach* és *Westphal* (különösen ez utóbbi System der antiken Rhythmik [Breslau. Leuckart. 1865.] czímű

ban) követték: egész sorát látjuk a kitünő tudósoknak hasonló kérdésekkel foglalkodni. De a midőn ezek az egyes görög költőket teszik kutatásaik tárgyává, nem elégednek meg a költemények rhythmikai magyarázatával, hanem különösen azt a kérdést törekszenek megfejteni, miként adták elő a görög dráma kardalait, minő szerepe volt előadás közben az egész karnak és egyes tagjainak, szóval, alapját vetik *a görög kardal technikája* ismeretének. *M. Schmidt* (Die sophokleischen Chorgesänge rhythmirt. Jena, Mauke. 1870. Sophokles Antigone nebst den Scholien des Laurentianus. Jena, Fischer. 1880.) és *Brambach* (Metrische Studien zu Sophokles. Teubner. 1869. Die sophokleischen Gesänge für den Schulgebrauch metrisch erklärt. Teubner. 1870; második változatlan kiadása 1883-ban jelent meg) ugyan csak a rhythmusra vannak tekintettel, de már *Arnoldt* (Die Chorpartien bei Aristophanes scenisch erläutert. Teubner. 1873. Die corische Technik des Euripides. Halle, Mühlmann, 1878. Der Chor im Agamemnon des Aeschylus scenisch erläutert. Halle, Mühlmann. 1881.), *Hense* (Der Chor des Sophocles. Berlin, Weidmann. 1877. Über die Vortragsweise sophocleischer Stasima. Rhein. Mus. XXXII. 439—515. ll.), *Muff* (Über den Vortrag der chorischen Partien bei Aristophanes, Halle, Mühlmann, 1872. Die chorische Technik des Sophokles. Halle, Mühlmann, 1877. Der Chor in den Sieben des Aischylos, Halle, Mühlmann. 1882.) és *Wecklein* (Über die Technik und den Vortrag der Chorgesänge des Aeschylus. Teubner.

(De Metra des Sophokles. Progr. des Königl. Wilh.-Gymn. zu Berlin 1867. és 1868.) átdolgozásának nevezi ugyan, de mivel ő abban nemcsak az azóta megjelent szakmunkáknak hanem saját folyton ezen irányban eszközölt kutatásainak eredményeit is értékesítette, könyvét bátran új munkának tekinthetjük. Számot adván röviden az előszóban könyvének kidolgozásáról, áttér Sophocles lyrai részeinek (canticáinak) tárgyalásra. Minden egyes kardal elé tartalmára vonatkozó rövid tájékoztató bevezetést csatol, azután adja a szöveget (előbbi két programm-értekezésében hiányoztak a bevezető szavak, sőt magát a tárgyalása alapjául fölvett szöveget sem adta, csak annak a Laurentianus A.-tól eltérő helyeit), melyben a recitálás könnyebbsége kedveért a thesissel (ezen elnevezést a görög rhythmikusok és nem a római metrikusok értelmében használja) kezdődő sorokat kikezdi, az anakrusissal kezdődőket bekezdi; a τονή-t (syllaba longa longior-t) valamint a verssor beljében előforduló pausát egy rövid vastag vonással jelöli, azon szótag után állítva azt, mely a τονή-t képezi, vagy melynél a pausa fordul elő; az egyes periodusokat nyomtatásbeli közökkel szemlélteti. A szöveg alatt áll a Laurentianus sorbeosztása és a szövegre vonatkozó kritikai jegyzetek, melyekben a kettős pont előtt a szövegbe fölvett lectio áll a forrás megnevezésével, a kettős pont után az ugyanazon helyre vonatkozó leghitelesebb kézirati adat. Ezeket követi a metrumok rhythmikai magyarázata schemák kiséretében, melyekben minden dipodia első thesisére ictus-jelt tesz és az egyes kolonokat egymástól tactus-vonással elválasztja, (de az egyes tactusokat nem külömbözteti meg, és az iambusokban meg anapæstusokban nem vágja el J. H. H. Schmidt módjára az arsist a thesisből). A hét tragœdia után egy pár Tereus fragmentumot tárgyal. Befejezi a munkát egy kritikai függelék, melyben az egyes szövegváltoztatásokat röviden megokolja.

Az utolsó évtizedben Gleditsch mellett különösen Brambach és M. Schmidt foglalkodtak Sophocles kardalainak magyarázatával (l. föntebb említett műveiket); de míg Brambach ezen évben megjelent könyvének második kiadása változatlan lenyomata az elsőnek (M. Schmidt Die sophokleischen Chorgesänge rhythmirt czímű munkájára, a menynyiben ott a rhythmus tisztán zenészeti szempontból tárgyaltatik [magyarázatul csak kóta-jeleket használ, és pl. a dochmiusokat Mendelssohn szerint taglalja] nem leszünk tekintettel), addig Gleditsch a mások és saját eredményeit értékesítve, olyan munkát ad, mely írójának finom rhythmikai érzésénél és nagy kritikai tehetségénél fogva a maga nemében határozottan a legkitünőbb. Tartózkodva J. H. H. Schmidt mesterkélt periodus-theoriájától és pausa-tanától Rossbach-Westphal elveiből indul ki, szerintök külömböztetvén meg a strophák fajait. Kimutatja a periodusok és strophák szerkezetének rendszerességét, de óvakodik

előtérbe lépő *colonokon* alapuló colometriát tartja egyedül helyesnek (kivéve azon stereotyp versfajokat, minő a hexameter, tetrameter és az asynartetok ismeretesebb nemei, melyeknél két colonnak egy sorba való irása egészen biztos), nem csak azért, mert ezen újabbkori colonokon alapuló colometria nagyrészt helyes képét adja az eredeti versbeosztásnak, hanem már csak azért is, mert az alexandriainál sokkal áttekinthetőbb (l. a fentebb említett munka 68., 130. és 134. lapjait). Külömben hogy az eredeti versbeosztás colonokon alapul, azt véleményünk szerint az is bizonyítja, hogy a kardalok sorainak számozása (minek stereotyp volta nyilván a legrégibb traditióban gyökeredzik) a colonok számításán alapul (l. erre nézve még M. Schmidt czikkünk elején idézett «Antigone»-jének XXXIII-ik lapját). A mit Brambach a kardalok versbeosztására nézve egyedül helyesnek tart, azt M. Schmidt «Antigone»-jében alkalmazva látjuk, hol (nem tudjuk, vajjon Brambach után indulva-e vagy tőle függetlenül, könyvében legalább nem említi Brambach nevét) a kardalok sorai következetesen colonok szerint vannak beosztva.[1]) Ugyan csak M. Schmidt a colonokot és periodusokat függőleges vonásokkal, a pericope-ket diagrammokkal szemlélteti, és így

---

[1]) Szabadjon annak illustrálására, hogy milyen a zürzavar e tekintetben, példaképen (hogy egy esettel az egész tényállást jellemezzük) Antigone parodosának első sorát bemutatni, mely a kezeink közt levő szöveg- és jegyzetes kiadásokban a következő alakokban fordul elő: A Laurentianus A. szerint (ἀκτὶς ἀελίου τὸ κάλλ-) adja e sort *Benloew-Béllaguet* (Sophocle Antigone. Paris, Hachette. 1881), *Brambach* (Metr. Stud. zu Soph., Die sophokl. Ges. für den Schulgebr. metr. erkl.), *M. Schmidt* (Die sophokl. Chorges. rhythmirt, Soph. Antig.), *Schneidewin-Nauck* (Sophokles. Viertes Bändch.: Antigone. Berlin, Weidmann. 1880), *Wecklein* (Ausgew. Trag. des Soph. Erstes Bändch.: Antigone. München, Lindauer. 1874), *Linwood* (The Theban Trilogy of Sophocles. London; Longmans, Green. 1878; ἀελίου τὸ helyett ἀελίοιο); ἀκτὶς ἀελίου, τὸ κάλλισιον ἑπταπύλῳ alakban *Schubert* (Sophoclis Antigone scholarum in usum edidit —. Pragae sumpt. fecit Tempsky. Lipsiae sumpt. fecit Freytag. 1883); ἀλτὶς ἀελίου, τὸ κάλλιστον ἑπταπύλῳ φανὲν alakban *Campbell-Abboth* (Sophocles in single plays for the use of schools. Oxford, Clarendon Press, 1880), *Campbell* (Sophocles edited with english notes and introductions by —. Oxford, Clarendon Press. 1879), *Dindorf* (Sophoclis Antigone in usum scholarum edidit —. Lipsiae, in aed. Teubneri. 1881), *Tournier* (Les tragédies de Sophocle. Paris, Hachette. 1877), *Wolff-Bellermann* (Sophocles, Dritter Theil: Antigone. Teubner. 1878), *Wunderus-Wecklein* (Sophoclis tragoediae. Vol. I. Sect. IV. Continens Antigonam. Teubner. 1878), *Gleditsch* (Die Cant. der sophokl. Trag.; ἀελίου τὸ helyett ἀελίοιο); ἀκτὶς ἀελίου, τὸ κάλλιστον ἑπταπύλῳ φανὲν Θήβᾳ τῶν alakban *J. H. H. Schmidt* (Leitf. in der Rhyth. u. Metr. der class. Spr. für Schulen).

VARIAE LECTIONES.

LXI. Brinkmann, Die Metaphern I. Band. Die Thierbilder der Sprache Bonn. 1878. 189. lapján azt mondja, «die metaphorische Bedeutung aber die ἀροῦν bei den Tragikern hat, z. B. bei Sophokles, Oed. Tyr. 1497: Τὴν τεκοῦσαν ἤροσεν, ὅθενπερ αὐτὸς ἐσπάρη. Antig. 569: Ἀλλὰ κτενεῖς νυμφεία τοῦ σαυτοῦ τεκνοῦ: Ἀρώσιμοι γαρ εἰσι χἀτέρων γύαι [v. ö. Pecz Vilmos Aesch. és Sophocl. tropusai 60. lap] möchte sich sonst in keiner Sprache finden, vereinzelt jedoch bei Shakespeare, Pericles IV, 6: An if she were a thornier piace of ground than she is, she shall be ploughed».

Brinkmann megfeledkezett arról, hogy a latinban is találni idevágó példákat. Íme: arare pueros Plaut. Truc. I. 2, 48. fundum alienum arat Asin. V. 2, 24. ut muliebria conserat arva Lucr. IV, 1107. genitali arvo Verg. Georg. III. 136. v. ö. ἄρουρα. Ugyanezen metaphorán alapszik, amit Jókainál, Adomák 267. lap. olvasunk: Paraszt ember dolga a földét magának szántani.

Budapest, 1882. sept. 3. PONORI THEWREWK EMIL.

Rufinostól. Anth. Pal. V, 93.

Jól van Eros ellen vértezve személyem a harczra:
Meg nem győz, ha reám, egyre, csak egymaga jön.

VEGYESEK.

— **Párhuzamos idézetek.** (Lásd az első gyűjteményt fent a 998—1002. lapon.)

Non ego, si medius Polluce et Castore ponar
In cæli sine te parte fuisse velim. (Ovid. Am. II, 16, 13.)
Jobb itt lenn csak álmodnom, hogy bírlak,
Mint a mennyben lennem nélküled! (Petőfi: Álmaimban...)
Nem jó csillag lett volna én belőlem,
Tudja isten, nem maradnék az égen,
Nem kellene én nekem a mennyország,
Lejárnék én
Minden estén,
Kedves rózsám, te hozzád. (Petőfi: Boldog éjjel...)
V. ö. még a Vadrózsák 167. és 185. ll.

Quid non sentit amor? (Ov. Met. IV, 67.)
Oh, a vak szerelem mindeneken átlát. (Arany Toldi szer. II, 33.)
V. ö. még: Quis fallere possit amantem? (Verg. Aen. IV, 296.)

Quemque ego cum rebus, quas totus possidet orbis
(Ov. Met. VII, 59.)
Aesonidem mutasse velim.
De ha téged birhatnálak
A világért nem adnálak. (Petőfi.)

Τὸ γὰρ ἐσλεύσσειν οἰκεῖα πάθη,
μηδενὸς ἄλλου παραπράξαντος
μεγάλας ὀδύνας ὑποτείνει. (Soph. Aias 260).
Μάλιστα λυποῦσ' αἳ φανῶσ' αὐθαίρετοι. (Soph. Oed. Tyr. 1230).
Ea molestissime ferre homines debent, quæ ipsorum culpa contracta sunt. (Cic. Ep. I, 18, 2.)
Az a seb heged be legtovább,
Mit enmagunk ejténk. (Shakspere: Troil. és Kress.)

Ἐπεὶ τίς ὧδε
τέκνοισι Ζῆν' ἄβουλον εἶδεν; (Soph. Trach. 139.)
Gyermekeit el nem hagyja,
Ki mindnyájunk édes atyja. (Arany.)

Ὡς γὰρ ἐπεκλώσαντο θεοὶ δειλοῖσι βροτοῖσι,
ζώειν ἀχνυμένοις. (Hom. Il. XXIV, 525.)
Vivere est militare (Seneca.)
Küzdés az élet. (Kölcsey.)

. . . quæ natura negabat
Visibus humanis, *oculis* ea *pectoris* hausit. (Ov. Met. XV, 63.)
Hamlet: Mintha látnám atyámat.
Horatio: Hol, uram ?
Hamlet: *Lelkem szemében.* (Shakspere : Hamlet.)

Κατὰ ἀτριβεῖς ὁδοὺς ἐπορεύοντο. (Xen. Anab. IV, 2, 8.)
Invia lustra. (Verg. Aen. IV, 151).
Járatlan útakon ki jársz . . . (Vörösmarty.)

Ἄοικον εἰς οἴκησιν. (Soph. Phil. 534.)
S nem lelé honját a hazában. (Kölcsey : Hymnus.)

Δύο φέρει δ'ἓν ἑνὶ λόγῳ. (Soph. El. 1087.)
Una mercede duas res adsequi velle (Cic. pro Rosc. 29.)
Két legyet ütni egy csapással.
Egy rókáról két bőrt nyúzni.

Οὐδέν πω κακον γ' ἀπώλετο. (Soph. Phil. 446.)
Rossz pénz nem vész el.

Nodum in scirpo quaeris. (Ter. And. 941).
A kákán is csomót keres.

Μητρός, ἥ μ'ἐγείνατο. (Soph. El. 261.)
A pleonasmusra nézve v. ö. Szülő anyám.

Πότνια μήτηρ (Hom.)
Az állandó jelzőre nézve : Édes anyám.

Δόσις ὀλίγη τε, φίλη τε. (Hom.)
Édes-kevés.

Læta aliqua *viderant*. (Tac. Ann. XIV, 63.)
Hidd meg, hogy bút *látsz*. (Népk.)

Nunc autem vix est in *sentina* locus (Cic. Ep. III, 10, 3.)
Tüskebokor legyen az én lakásom. (Arany L. Gyulai Népk. II, 70.)

Auribus teneo lupum. (Ter. Phor. 506.)
Kertem alatt jár a farkas.
V. ö. lupus in fabula.

Cum tacent, clamant. (Cic. in Cat. I, 8.)
A paradoxonra nézve : Rút, ha szép is, az ily szöméj. (Vadr. 40.)

Μελίτος γλυκίων ῥέεν αὐδή. (Hom. Il. I, 248.)
Mézzel folyó szókkal szüvem hibát talá't (Vadr. 20. l.)
Mézzel folyó ajakára. (Erd. Népk. I.)

Πρὸς γὰρ τὸ τελευταῖον ἐκβὰν ἕκαστον τῶν πρὶν ὑπαρξάντων κρίνεται.
(Dem. Ol. A. 11.)

Lementével dícsérd a napot.

Dr. Csengeri János.

— **Katona József kéziratai.** Miletz János úr, budai főreáliskolai tanár, egy pár becses irodalmi ereklyének van birtokában, melyeknek létezéséről eddig nagyon kevesen tudtak. Ez ereklyék részben Katona Józsefre, *Bánk bán* költőjére vonatkozó, részben Katona Józseftől magától származó kéziratok, köztük néhány kiadatlan is. A legfontosabb reánk nézve az elveszettnek hitt *Rózsa vagy Az ártatlan légy a pókok közt* czímű satirikus darabnak töredéke, melyet Gyulai Pál fölemlít, s mely Déryné ellen volt intézve. Rendkivül érdekes még Kisfaludy Károly *Ilká*jának biráló elemzése (fájdalom szintén töredék), melyről Gyulainak nincs tudomása; továbbá egy *Naplókönyv*, a mely Katona ügyvédi dolgairól ad hosszú lajstromot, de a melyben, többek közt, föl van jegyezve a nap, midőn nemes Kecskemét városa a költőt *Bánk bán*ért száz forinttal jutalmazta. Van ezen kivűl néhány levél Katona apjától, vannak kivonatok történelmi művekből, a költő tanulmányait feltüntető könyvlajstrom, s egy pár ifjúkori darabjának első dolgozása. Együtt, kétség kivül, igen becses anyag, melynek mi előbbi közzétételét s feldolgozását az irodalom érdekében igen kivánatosnak tartjuk.

ıc
ái
i
Rı
z.
ea
—
er
ıc
et
'e.
sl
ZJ

za
.o
ve
et
)
el
ε
ra
ít
el
ol:
ö
'7
ti
2(
in
tí
.o
.á
r
.
aj
ár
ze
C
o
i
K

Az 1824-ben megjelent *Rudolf von Habsburg* czímű hőskölteményt olasz nyelvben megismertette Mocenigo: *Sposizione del poema eroico Rudolfo di Habsburg, letta all Academia di Padova dal Conte Pietro Mocenigo, con alcuni saggi di traduzione latina e italiana dell' Abbate Giamb. Svegliato*, Padova 1827. Ide sorolandó P. Aless. Paravia a *Hedwig*-epizód fordításával (Padua, 1828.), valamint Ricci Rudolfias-fordítása ottava rime-ben és ugyanezen mű örmény fordítása a velenczei P. L. Alishantól.

Mocenigo a fentemlített *Sposizione*-ben felajánló levél után (III—VI. l.) adja az eposz tartalmát (1—31. l.), azután következnek annotazioni és fordítási próbák, az olasz szöveg mellé tett eredeti szöveggel. Az olasz fordításokhoz csatlakoznak Giamb. Svegliato latin fordításai: 1. *Hedvigis episodium.* (II. é.) 2. *Hartmannus Calvi montem petit, matri aegrotanti valetudinem precibus impetraturus.* (VI. é.) 3. *Poeta Hornek pium Rodulphi facinus cantu prosequitur.* (X. é.) Közlöm ez utóbbi epizódot, melynek tárgya Schiller *Der Graf von Habsburg* cz. balladája által közismeretessé lett és az 1811-ben elhalt Collin H. (Stl. W. IV. 241.) 12 énekre tervezett Rudolfiasában is előfordúl.

Poeta Hornek pium Rodulphi facinus cantu prosequitur. [1])

Ecce autem querulo tinnitus missus ab aere
Auditur longe nemorisque e parte reposta
Aureo honore stolae et niveo spectandus amictu
Obvius aedituo adproperat praeunte sacerdos,
Dia ferens misero moribundæ pabula vitæ.
Atque hinc si qua sibi aut hinc detur semita quærit,
Vestigatque oculis late: vis nuper aquarum
Surpuerat parvum furibundo gurgite pontem.
At moesta adverso interea stat littore, et orat
Uxor opem: media coniux heu! morte tenetur,
Aeternaque sibi ferri solamina poscit
Auxiliumque viæ. Tenero iamque actus amore
Sollicita sibi crura manu nudabat, et alti
Tentare audebat fluvii vada caeca minister;
Quum factum procul advertens celer obstitit heros,
Et flexis sanctum genibus ter numen adorans,
Servitio facilem tanto pellaque decorum
Tradit equum, atque suos animo gliscente revisit.

---

[1]) Pyrker L. J., Rudolf von Habsburg, X. 333—364. — Collin H., Sämmtliche Werke, IV. 241: Der Sänger. — Schiller, Der Graf von Habsburg.

z eposz tartalmát (1—31. l.), ...
itási próbák, az olasz szöveg ...
fordításokhoz csatlakoznak Giani ...
nis episodium. (II. é.) 2. Hartman...
valetudinem precibus impetratam ...
i facinus cantu prosequitur. ...
rgya Schiller Der Graf von Habs...
ett és az 1811-ben elhalt Collin ...
zett Rudolfiasában is előfordul.

pium Rodulphi facinus cantu pros...

querulo tinnitus missus ab aere
ge nemorisque e parte reposta
re stolae et niveo spectandus amict...
tuo adproperat praeunte sacerdos
misero moribundæ pabula vitæ.
si qua sibi aut hinc detur semita ...
oculis late: vis nuper aquarum
arvum furibundo gurgite pocten...
iverso interea stat littore, et orat
media coniux heu! morte tenetur,
ibi ferri solamina poscit
vitæ. Tenero iamque actus amore
... manu nudabat, et alti

Sit quodcunque tamen templi sacer ...
Planitiesque simul campi, quæ proxima stagno est,
Aetherium posthac ne quis sub funeris horam
Auxilium votis nil proficientibus oret.»
Obstupuit pastor generoso in pectore talem
Admirans animam, «Deus et, Deus illicet ipse
Munere pro tanto, exclamat, tibi præmia reddat
Debita: sis longum felix, quaeque inde futura
Pando arcana tibi, tacita tu mente recondas.
Adveniet, mihi crede, dies, namque haud ego fallor,
Romulei decus imperii tibi nobile quando
Fulgeat impositum capiti diadema verendo.
Hinc tua progenies solio sublimis ab alto
Jura dabit populis seros dominata per annos,
Vestraque iam cunctas implebit gloria terras.»
Hæc fantem stupuere omnes, frontemque loquentis
Intuiti, sensere viri quid gesserat heros,
Quantum et celarat generosa modestia factum.

Himpfner Béla.

— **Kisfaludy K. Irenejének tárgya,** melynek eredetéről s különböző feldolgozásairól a *Budapesti Szemle* 58. számában terjedelmesebb czikket irtam, vagy talán e tárgynak valamely feldolgozása a XVII. században népszerűbb lehetett, mint eddig hittem. Ezt bizonyítja egy bécsi népdráma (ú. n. Haupt- und Staatsaktion): *Die Glorreiche Marter Joannes von Nepomuk unter Wenzeslav dem faulen König der Böhmen,*[1] melynek ...

szavakkal üdvözli Venczelt, ki jámbor feleségének mellőzésével, a szép, de feslett Ahalibamát teszi nejévé:

Euer Majestät sind ein glückseeliger Mahomet in den Armen dieser vergötterten Irenen, —

mire Ahalibama így válaszol:

Der Himmel lasse mich nicht mit dieser unglückseligen Schönen gleiches Schicksal erleben, da sie von dem heissgeliebten Kayser im Angesicht des ganzen ottomanischen Kriegsheeres ein Versöhnopfer der streitbegierigen Janitscharen geschlachtet wurde.

E czélzás mehet a novellára vagy annak valamely drámai feldolgozására. Ha Ayrer drámájára lehetne következtetnünk, ez bizonyítaná, a mi eddig teljesen eldöntetlen kérdés, hogy a nürnbergi író színművei, első sorban Irene-drámája, csakugyan színre kerültek. H. G.

— **Shakespeare görögül.** Már régebben jelentek meg Shakespeare egyes színművei új görög fordításban, de prózában és különben is csekélyebb értékű átültetésekben. Most egy nagyobb szabású, jeles vállalat van folyamatban: Demetrius Bikélas 1876-ban indította meg Shakespeare összes drámáinak fordítását az eredetinek versmértékében (Σαιξπείρου Τραγῳδίαι). Eddig e fordításból, melyet igen dicsérnek, öt füzet jelent meg egy-egy drámával: 1876-ban *Romeo és Julia*, *Othello*, *Lear király*, 1882-ben *Macbeth* és *Hamlet* (Ἀμπλέτος, mint Bikélas írja, mert μ nem állhat közvetlenül λ előtt). A legközelebbi füzet tartalma *A velenczei kalmár* lesz.

— **A Budapesti Philologiai Társaság** folyó évi október 10-én dr. Ponori Thewrewk Emil elnöklete alatt *felolvasó gyűlést* tartott, melynek első tárgyát elnöknek *Az udvariasság nyelve* czímű felolvasása[1]) képezte. Ismerteti Ihering Rudolf tanár *Der Zweck im Recht* czímű megjelenőfélben levő munkájának az udvariasság nyelvéről szóló fejezetét, melynek correcturáját a szerző beküldte átnézés végett a fölolvasónak, miután már azelőtt fölkérte volt a magyar nyelvre vonatkozó adatok közlésére. Ihering szerint eredetileg minden nép csak egyféle nyelvvel bírt, később azonban a népek legnagyobb részénél a közönséges nyelv mellett kifejlődött az udvariasság nyelve is, melynek kétféle alakja van: vagy symbolikus vagy nyelvi. A symbolikus részint testi (pl. a meghajlás), részint idői vagy térbeli (pl. a magasabb rang); a nyelvi részint phraseologiai részint syntaktikai. Az utóbbi kettőre több példát hoz föl, melyek közül a syntaktikaiak, a mennyiben kivételességükkel majdnem monstrosusan sértik meg a nyelv szabályait, különösen érdekesek. — A második felolvasó Dr. Krausz Jakab *Aristotelesről és Platoról* érteke-

[1]) Megjelent a *Nemzet*nek október 12. és 13. kelt számaiban.

A felolvasó gyűlést *választmányi ülés* követte (elnök Dr. Ponori Thewrewk Emil; jegyző Dr. Pecz Vilmos; jelen voltak Dr. Ábel Jenő, Bartal Antal, Dr. Csengeri János, Dr. Heinrich Gusztáv, Dr. Kassai Gusztáv, Köpesdy Sándor, Pirchala Imre). Ábel Jenő Németh Dezső premontrei tanárnak a társaságba való belépését és Gyulay Rudolf, Liszy Lajos és Dr. Szombathy Ignácz tagoknak a társaságból való kilépését jelenti be.

Elnök jelenti, hogy azon meggyőződésében, hogy a Budapesti Phil. Társaság bizonyára részt akar venni a Miklosich Ferencz hírneves nyelvész tiszteletére rendezett ünnepélyben, ezt a rendező bizottságnak bejelentette, valamint az ezen alkalomból készítendő adresse és érem megszerzésére szükséges öt forintot is beküldte. Helyeslőleg tudomásul vétetik.

Ezután következett az ülés főtárgya, a Classica Philologia Realis Encyclopaediájának ügye. Ábel Jenő jelenti, hogy a kitűzött határidőig (1883 julius 1-ig) nála és Bartal Antalnál csak 90 előfizető jelentkezett; ez okból azt ajánlja, hogy az előfizetési határidő hosszabbíttassék meg, illetőleg új előfizetési határidő tűzessék ki. Heinrich Gusztáv azt javasolja, hogy szóllíttassék föl Knoll Károly academiai könyvárus a kiadás költségeinek részletes kimutatására; bizassék meg Ábel Jenő a meglevő kézirati anyag áttekintésével, és adjon ennek mennyiségéről és minőségéről véleményt a legközelebbi választmányi ülésen; vállalja magára a társaság a munka subventionálását, így azután remélhető, hogy nemcsak az Academia, de talán a kormány is fogja anyagilag támogatni a vállalatot. Elnök azt hiszi, hogy ha a mű mint egész meg nem jelen-

költségén kiszedették. De mivel az említett szabályzat ugyanezen idő alatt az illetékes körök használatára másutt is sajtó alá került, azt ajánlja, hogy miután a kormány példányai szélesebb körökben úgy sem igen kaphatók, az említett szabály épen ezen szélesebb körök kedveért a Nagymélt. m. kir. vallás és közokt. ministerium engedelmével mint a társaság kiadványa (mi a czímlapon is ki volna teendő) könyvárusi úton eladassék. Heinrich G. indítványa egyhangúlag elfogadtatik.

P. V.

— **Balassa egy költeményének versformájáról.** Balassa versei közt a formát illetőleg érdekes a X. sz. (a történelmi társulat által kiadott gyűjteményben): *Kiben az szeretője háladatlansága és keminsége felől panaszolkodik.* — «Egy siciliana nótára.» — Hogy itt nem a Siciliából származó s Rückert által tudvalevőleg a német irodalomban meghonosított «siciliánával» van dolgunk, mely az ottava rímához legközelebb áll, s melynek sorai keresztrímekkel négyszer váltakoznak, arról meggyőzhet egy tekintet, melyet Balassa költeményének négy soros strópháira vetünk. Ezeknek 15—16 szótagú sorai *egy* rímben végződnek; de ami legfeltünőbb, s amit Szilády Áron nem említ e költeményhez írt jegyzetében, a három első sor középrímekkel van ellátva, sajátságos elhelyezéssel, mint:

Nem használ | min*ekünk* | szer*elmünk* | nálok, sem | könyörgés

vagy

Szeretnem | penig *azt* | ki fár*aszt* | sok búval | mi hasznom.

Ily hármas ütemű sorokat befejez a strópha negyedik sora, mely középrím nélkül négyes ütemekből áll, mint:

Jó kedvvel tür, | szenved, enged | csak juthatna | jó kedvibe.

Hogy a strópha ez összetételét s a középrímeket nem lehet véletlennek tulajdonítanunk, vegyük a 6. 7. 8. tehát egymás után következő versszakokat:

Mint párducz prédá*nak* kinom*nak* kegyetlen örvendez,
Háladatlankép*en* bűnem*ben* gonoszúl fizet s bút szerez:
Mosolog kinom*on*, mint nagy j*ón*, hogy lelkem epedez
Szerelmiben mint szélvészben, látván, hogy szintén úgy evez.

Megyek? már nem tu*dom*, ha lá*tom*, hogy én el nem hagyhatom
Noha kínját vall*om*, de váln*om* tűle nem kivánkozhatom
Szeretnem penig *azt*, ki fár*aszt*, sok búval — mi hasznom?
Hát megyek? ellene vétsek(-é)? — Oh azt sem lehet, mert szánom.

az V. sz. «az gianeta padouana nótájára».

GEIRINGER LAJOS.

— **A Budapesti Philologiai Társaság** f. é. November hó 14-ikén *felolvasó gyűlést* tartott. Elnök: Dr. Ponori Thewrewk Emil. Jegyző: Ábel Jenő. A mult gyülés jegyzőkönyvének hitelesítése után Dr. Heinrich Gusztáv mint első felolvasó a «Faust és Cyprianus» mondákról értekezik. Felolvasásának tartalma röviden ez: Ezelőtt k. b. háromszáz évvel jelent meg egy igénytelen kis könyv Faustról, silány alakban, de az irodalomra nézve igen nagy fontosságú tartalommal. E könyv tartalmát két dolog jellemzi: Faust reális alakja és a tizenhatodik század szelleme. A monda hőséről egykorú irók nyilatkozataiból valóságként az világlik ki, hogy Faust György (vagy János) egy földmívelőnek előre törő de felületes képzettségű és kalandos természetű fia, ki természetellenes halállal (talán physikai experimertumai közt) mult ki. Ez az a reális alak, melyre a monda, a kor szellemét tükröztetvén vissza, mindenféle kalandos dolgot ráruház. Az a kérdés, voltak-e már azelőtt olyan mondai alakok, melyek a Faust-mondát létrejöttében elősegítették. A tudósok különösen három mondának tulajdonítanak ilyen befolyást, melyek közül felolvasó ez uttal a Kr. utáni negyedik századból való Cyprianus-ról szóló görög mondával foglalkodik, és kimutatja, hogy az a Faust-mondára semmi befolyással se volt, mert tartalma (ismerteti azt) egészen más: a kereszténység dicsőítése. Calderon, a híres spanyol költő, második kézből ezt a mondát dolgozza föl «A csodatevő magus» czímű drámájában, mely a katholicismusnak a sátán fölött való diadal-

dettel bírnak. A jelen voltak közül többen (különösen Heinrich Gusztáv) kiemelték a tárgy érdekességét, de egyszersmind a hypothesis csekély valószínűségét is. (E czikket jövő füzetünkben közöljük.)

A felolvasó gyűlést *választmányi ülés* követte. Elnök: Dr. Ponori Thewrewk Emil. Jegyző: Dr. Pecz Vilmos. Jelen voltak: Dr. Ábel Jenő, Bermüller Ferencz, Dr. Heinrich Gusztáv, Malmosi Károly, Pirchala Imre választmányi tagok. A mult ülés jegyzőkönyvének hitelesítése után Heinrich Gusztáv Erdélyi Károly ajánlatával Holczinger Imre tatai kegyes rendi tanárnak a társaságba rendes tag gyanánt való belépését, Ábel Jenő Vizoly Zachariásnak a társaságból való kilépését jelenti be.

Elnök jelenti, hogy a társaság módosított alapszabályai a nagymélt. m. k. belügyministerium által helybenhagyatva leérkeztek.

Heinrich Gusztáv jelenti, hogy a tanárvizsgálati szabályzat, mint a társaság kiadványa, a doctoratusi szabályzattal együtt fog megjelenni.

Elnök indítványozza, hogy a társaság Bartal Antalnak, a m. k. gyakorló iskola igazgatójának meleg köszönetét fejezze ki azon önzetlen készségeért, melynél fogva ő «Bevezetés az összehasonlító nyelvtanba különös tekintettel a classicus nyelvekre» czímű munkáját azon kikötéssel, hogy annak jövedelme a társaságé legyen, esetleges deficitjét meg ő viselje, a társaságnak ajándékozva, egyszersmind kiadványainak sorozatát is megujította. Elnök indítványa egyhangulag elfogadtatik.

Következett az 1883/1884-iki közgyűlés előkészítése. A közgyűlés ideje 1883 évi Deczember 30-ika, kezdete fél 10-kor (megelőzi azt 9 órakor választmányi ülés). Candidáló bizottság: Heinrich Gusztáv (mint elnök), Pirchala Imre és Malmosi Károly; pénztárvizsgáló bizottság: Ábel Jenő (mint elnök), Bermüller Ferencz és Pecz Vilmos. A közgyűlés tárgyai: 1) elnöki megnyitó (a classicusok magyarra való fordításáról), 2) az első titkár jelentése, 3) a pénztárvizsgáló bizottság jelentése, 4) a jövő évi költségvetés megállapítása, 5) indítványok megvitatása, 6) választások.

Az ülés utolsó tárgya a *Társasági Ügyrend* volt, mely beható vita után befejeztetett. P. V.

Euemostól. 4. sz.

Hogyha okossággal jár, mennyire jó a merészség.
Hogyha magában jár, károkat átkot okoz.

P. T. E.

Burián J. Görögös alakok és mondatszerkezetek Vergiliusnál tekintettel az Aeneisre. (Losonczi főgymn.) 24 l.

Cserny E. De M. Tulli Ciceronis oratione pro Murena habita. (Pozsonyi kath. főgymn.) 24 l.

Csertő A. A görög jog és törvénykezés fejlődése, különös tekintettel az attikaiaknak a főbenjáró bűnöknél alkalmazott perrendtartására. (Nagy-Károlyi kath. gymn.) 24 l.

Dalmartello A. — La vita di Demade, Oratore Ateniese, ed il frammento dell' orazione ὑπὲρ τῆς δωδεκαετίας. (Fiumei állami gymn.) 38 l.

Ebenspanger J. A magyar nyelv névszavainak viszonyítása. (Felső-lövői ág. tanintéz.) 12 l.

Farkas J. Quintilianus pályaválasztása. — Paedagogiai életkép. — (Kolozsvári kath. gymn.) 90 l.

Ferenczy A. Arany János élete. (Zentai városi gymn.) 25 l.

Fröhlich R. Nagy Sándor dunai hadjárata. (Budapesti ág. hitv. főgymnas.) 38 l.

Füredi J. Cicero szónoki pályája. (S.-a.-újhelyi kegy.-r. gymn.) 18 l.

Geréb J. Részletek a Herodotoshoz való praeparatiokból. (Budapesti tanárképző intézet gyakorló főgymn.) 14 l.

Hám J. Temetési szertartások a rómaiaknál. (Nagy-kanizsai kath. főgymn.) 31 l.

Herrmann A. Lessing «Nathan»-ja Magyarországon (Adatgyűjtés). (Fehértemplomi állami főgymn.) 21 l.

Horváth G. A pontifexek testülete. (Szombathelyi főgymn.) 65 l.

Kemény J. A latin nyelv hatása a magyar nyelvre. (Nagybecskereki

Nyáry J. A nyelv eredetéről. (Tatai algymn.) 41 l.

Olejovics J. A római triumphusról. (Temesvári kath. főgymn.) 38 l.

Prohászka O. Arany János emlékezete. (Soproni leányiskola.) 10 l.

Radics Gy. Hunyadi János Kačič András könyvében. (Zombori főgymn.) 14 l.

— A *rómaiak* családi és állami élete. (Kézdi-Vásárhely Kantai kath. algymn.) 14 l.

Schuster M. Der bestimmte Artikel im Rumänischen und im Albanesischen. (Nagy-szebeni ev. gymn.) 23 l.

Szekeres K. Dr. A görögök mennyiségtana. (Rozsnyói kath. főgymn.) 45 l.

Szerelemhegyi T. A jászkunok nyelve. (K.-kún-félegyházi kath. algymn.)

Szilasi M. A latin alaktan az első és második osztályban. (Budapesti VII. ker. gymn.)

Thewrewk Á. Magyar nyelvészeti adalékok. (Budapesti II. ker. főgymn.) 29 l.

Travnik Zs. A XIV. Lajos korabeli dráma-irodalom: Corneille és Racine. (Lévai k. r. gymn.) 22 l.

Travnicsek H. Euripides ethikája. (Lőcsei k. kath. főgymn.) 35 l.

Vajda E. — Dr. Bergmann Fr. Vilmos új alliteratiói elméletének magyarázata, alkalmazása és jelentősége, a magyar és ó germán nyelvek költészetében. (Székely-udvarhelyi főreálisk.) 34 l.

Közli: HELLEBRANT ÁRPÁD.

KÖNYVÉSZET.

Badics F. dr. — Kisfaludy Sándor. (Magyar Helikon. 16. füzet). Pozsony, 1883. Stampfel. 8-r. 20 kr.

Cserny K. és **Dávid J.** Latin stilusgyakorlatok. A gymnasiumok felsőbb osztályai, különösen a VI. osztály számára. II. rész. Pozsony, Stampfel K. 1883. (N. 8-r. IV, 152. l.) 1 frt.

Dengi J. Magyar stilisztika és gyakorlókönyv. — A gymnasiumi tanítás új terve és az utasítások alapján a gymnasiumok IV. osztálya számára. Budapest 1883. Eggenberger (8-r. VIII, 85 l.) 80 kr.

Geréb J. Herodotos vallási és ethikai elvei. Tanulmány. Budapest, 1883. Athenaeum. (8-r. 42. l.)

Gyomlay Gy. Az attikai köztisztviselők ellenőrzéséről különös tekintettel bűntényeik megtorlására. — Egy fejezet az ó-görög államrégiségekhez. Budapest, Franklin-társulat 1883. (8-r. 86 l.). (Különlenyomat az Egyetemes Philologiai Közlöny-ből.)

Kuun Géza Comes. Additamentorum ad Codicem Cumanicum Novam Seriem scripsit. Budapestini, Franklin 1883. (N. 8-r. 40 l.)

görögök mennyiségtana. (Pozsony

ászkunok nyelve. (K.-kún-félegyház
laktan az első és második osztály

nyelvészeti adalékok. (Budapest

Lajos korabeli dráma-irodalom:
gymn.) 22 l.
ndes ethikája. (Lőcsei k. kath. gym
mann Fr. Vilmos új alliteratio
ása és jelentősége, a magyar
zékely-udvarhelyi főreálisk.) 34 l.
Közli:

KÖNYVÉSZET.

Sándor. (Magyar Helikon.
r. 20 kr.
Latin stilusgyakorlatok. A
a VI. osztály számára. II.
V, 152. l.) 1 frt.

Közlöny»-ből.)

Schiller Fr. Wilhelm Tell. Schauspiel. Kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv. (Jeles irók iskolai tára. XXI.) 1 térképpel. Budapest, Franklin-társ. 1883. (8-r. 207 l.) 80 kr.

Szamosi J. Szemelvény Plato műveiből. Gymnasiumok számára összeállította, bevezetéssel, tartalomkivonattal és jegyzetekkel ellátta Dr. — Budapest, 1883. Eggenberger. (N. 8-r. XXXIV, 97 l.) 70 kr.

Szamosi J. Tirocinium Poeticum. Bevezetésül a latin költők olvasásához. Siebelis János nyomán szerkesztette és szótárral ellátta. — 4. jav. kiadás. Budapest, Nagel B. 1883. (8-r. VIII, 143 l.) 1 frt.

Télfy I. Uj görög irodalmi termékek. (Értekez. a nyelv- és széptudományok köréből. XI. köt. 2. sz.) (8-r. 58 l.) 40 kr.

— Középkori görög verses regények. (Értekezések a nyelv. és széptud. köréből. XI. k. 3. sz.) Budapest, 1883. Akadémia. (8-r. 44 l.) 30 kr.

Vály B. Dr. Vas Gereben Radákovits élete és munkái. Budapest, 1883. Grimm. (N. 8-r. 79 l.) 50 kr.

Veress J. Magyar-latin kézi szótár. Középtanodák számára. Budapest, 1883. Lampel. (N. 8-r. IV, 284 l.) 1 frt 80 kr.

Vermes J. Virág Benedek. (Magyar Helikon. 9. sz.) Pozsony, 1883. Stampfel, 20 kr.

Közli: HELLEBRANT ÁRPÁD.

NYILT TÉR.[1])

Észrevételek *Binder Jenő* úrnak Feuchtersleben: «*Adalék a lélek életrendjéhez*» czímű műve általam eszközlött magyar fordítását

Nézetem szerint az alapos és üdvös eredményre számító birálatnak első sorban és mindvégig objectivnek kell lennie. Kimutatni a tárgy hiányait, de mindenesetre békét hagyni a személynek. Ellenesetben a kritika személyeskedéssé aljasul. Míg a józan birálat hálás szívvel, — az ily bramarbaziró személyeskedés megvetéssel fogadtatik.

S még hagyján! ha a tárgyra nézve mondott birálat minden irányban kiállná a próbát, ha ahhoz szó nem férhetne: akkor a személyes argumentum-félékre nézve is hajlandóbb az ember a kritikus nemes hevében kimondani talált erősebb kifejezések mentegetésére; talán arra is, hogy azokat igazoltaknak találja! De a jelen esetben!

Különben vegyük sorra a megtámadott csak jelentékenyebb kitételeket.

Ki fog tünni, hogy a biráló úr mindenütt határozottan csak a külső héjjal foglalkozik, a nélkül, hogy a magvat érintené. Pedig minden fordításnál nem annyira az egyes kifejezések a fő, hanem az: vajjon sikerült-e visszaadni a szerző gondolatának velejét, a mű szellemét?

Kifogásolja biráló úr az *akarási erő*-féle kitételt. Azt mondja ezt «akarat ereje» által kellett volna kifejeznem. (*Die Kraft zu* [biráló szerint nagy betűvel *W*ollen, holott nézetem szerint ez mint ige kis betűvel irandó] *wollen.*) Erre határozottan állítom: a fenforgó esetben helyesebb az akarási erő. Ha Feuchtersleben az akarat erejét és nem az erőt: akarni, értette volna, akkor úgy fejezte volna ki magát: Die Willenskraft, vagy Kraft des Willens, nem pedig die Kraft zu wollen. Megmaradok a mellett is, hogy határozottan jobb a kitétel, mindenesetre jellemzőbb: «az erő, melynek képzeletet és észt még csak mozgásba hoznia kell», mint a biráló által javasolt: «az az erő, melytől indítva mozdul meg csak a képzelet és az ész», mert amott inkább kifejezzük annak az erőnek activ lényegét.

Kifogásolja biráló úr: «Itt van Stahlnak mintegy megdicsőült lelke stb.» Javasolja, hogy jobb lett volna: «Itt van Stahlnak lelke mintegy átszellemülve stb.» Amott — azt mondja — hajlandó az ember hazajáró lélekre gondolni! Hát itt ugyan mit képzeljen és hogyan képzelje az olvasó a léleknek, tehát magában véve már szellemnek, még további átszellemülését? Valóban: Risum teneatis...

Fájdalom! hogy kénytelen vagyok beismerni, mikép a sajtó-hiba a műben sok.

Ily sajtó-hiba a «legújabb művelés» e helyett «*legbújább* művelés», melyre nézve biráló úr engem *itt*, szolgai fordítás vádjával illet, fölvévén, mikép az a «legújabb» «legüdébb» helyett lőn szedve. Egyszersmind az «*üppig*» szót «legélénkebb» kifejezéssel kellett volna javaslata szerint visszaadnom. Ugyan nem távolabb áll-e a «legélénkebb» fogalma az «üppig» fogalmától, mint — a hol a dolog szelleméből indulva ki s a

tanra nézve ?

E helyett: «Az ész, melyet bizonyos előbbi indokok határozásra birtak, a következők által talán más határozatra indíttatik»... javasolja a biráló úr ezt: «Az észen, mely az első okoknak enged a következők fordítnak egyet». Hát, kérdem, az okok iránti engedés nem határozás-e? Aztán ez utóbbiban nem csempésztetik-e be a mondatba oly értelem, mintha, míg az első okoknak az ész csak engedne, a következők már kényszerítőleg hatnának, a mennyiben az észen fordítnak egyet. És miért ne fordíthatnának kettőt, vagy százat?

A «társadalmisági kötelezettség» a birálónak nagyon kapóra jött. Argumentum és tanács helyett azonban itt már beéri az élczelni akaró köszönetnyilvánítással s utal jövő szóképzésre, már előre is bemutatva ennek termékeit. Itt kritikájának egész feladatát abba helyezte, hogy törekedett pikánssá lenni egy kicsit. Pedig itt is érvényesíthette volna tudományát a «Pflicht der Geselligkeit» visszaadásával. Hadd láttuk volna a medvét!

E mondatban: «Ily megelőző vagy valóban gyógyító kezelés alapszik a törvényen stb.» a szórendet támadja meg. Nézetem és meggyőződésem szerint alaptalanúl, mert ha e mondatot úgy alkotom, mint szerző javasolja, t. i. «Ily megelőző vagy valóban gyógyító kezelés azon a törvényen alapszik» akkor a súlyt a *kezelésről* a *törvényre* helyezzük át. Már pedig nekem azt a kezelést volt szándékom — s azt hiszem a szerző szellemében azt kellett — kiemelni, nem pedig a törvényt.

Legszebb azonban, a mit bíráló úr azon bölcsész eljárásának ki-
... hogy a «fájdalomban rosz nincsen»

tette. Nem inkább felel-e ez meg a német szövegnek és szellemének: «dadurch an seinem eigenen Körper einen heftigen Gichtanfall überwältigte und sich *diesen* gleichsam an die Füsse herabdemonstrirte» — mint a B. úr által ajánlott eme fordítás: «saját testén heves csúzrohamot győzött le és *azt* mintegy ledemonstrálta lábairól.» Tehát *sich* an die Füsse herabdemonstrirte, annyi mint ledemonstrálta lábairól. Szinte képzeli az ember, hogy az a csúzroham mint ugrándozott, mielőtt a bölcsész azt lábairól ledemonstrálta! Vagy a bölcsész saját lábairól demonstrálta-e le? Nem jogosabb-e a kérdés itt: Érti ezt ember fia?

Megrójja még B. úr, hogy «holde Stunden» szerintem kegyes órák, pedig a mi derült, üde, nyájas, az mindenesetre kegyes is. Nekem tudja be azt is, hogy Organismus: *szervezet* helyett «*szerv*»-nek szedetett stb. stb.

Mellőzöm ezt s a többi megjegyzést is mind. Az eddigi észrevételekkel is, úgy hiszem, eléggé bebizonyítottam, hogy minden dolognak két oldala van s hogy könnyebb kifogásolni mint létesíteni.

Egyet mindazonáltal el nem hallgathatok és ez az, hogy tünjék föl bár még oly unicumnak is B. úr előtt, mikép szerintem a moralista erkölcsi hitszónoklatot, *Lavater* orvosi hitszónoklatot tart stb. nem unicum, mert íme B. úr is a közönségnek még pedig nem átvitt, de a szó szoros értelmében kritikai *hit*szónoklatot szeretne tartani, intvén, hogy ne higyjenek nekem, hanem esküdjenek meg az ő szavai igazságára. Tehát mintegy követeli, hogy e részt hitökkel őt szerencséltessék. Élczel, személyeskedik velem s tanácsokat osztogat. Pedig eszébe juttathatná, hogy hát én is idézzek valamit, mikép a Demokritos hírneves szerzőjének még epitaphiuma is int: Nescire et errare humanum est! stb. Nem követem e térre. Pedig tekintettel arra a ráfogásra, mintha én Feuchtersleben kristálytiszta forrásvizét pocsolyává zavartam volna, méltán elmondhatnám legalább csak azt, hogy sokkal alaposabban állíthatnám mikép B. úr szerepében a kritika «*vizi dalnokává*» szegődött el e pocsolya mellé.

És befejezésül még egyet, t. i. hogy fájdalom! hazánkban is maholnap lelkiismeretes kritikusok nem — de csakis kottériák és pajtások lesznek.[1])

Kassa, október hó. Dr. Klekner Alajos.

---

[1]) Kötelességünk megjegyezni, hogy ez utolsó szavak Binder J. úr birálatára nem vonatkozhatnak. Szerk.

B. úr, hogy »holde Stunden« szerz
lt. üde, nyájas, az mindenesetre leg
r Organismus: *szerezet* helyett

a többi megjegyzést is mind. Az elő
ı. eléggé bebizonyitottam, hogy mi
könnyebb kifogásolni mint létesíte
náltal el nem hallgathatok és ez az
onak is B. úr előtt, mikép szerint
ı, *Lavater* orvosi hitszónoklatot tar
r is a közönségnek még pedig nem
tikai *hitszónoklatot* szeretne tartan
hanem esküdjenek meg az ő
li. hogy e részt hitökkel őt szeren
elem s tanácsokat osztogat. Pedig
is idézzek valamit, mikép a
phiuma is int: Nescire et errare
re. Pedig tekintettel arra a
ytiszta forrásvizét pocsolyává
legalább csak azt, hogy soha
r szerepében a kritika

ég egyet, t. i. hogy fájdalom! ha
— de csakis

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG TISZTVISELŐI

1883-ban.

Elnök :	Dr. P. Thewrewk Emil.
Másodelnök :	Dr. Beöthy Zsolt.
Első titkár :	Dr. Ábel Jenő.
Másodtitkár :	Dr. Pecz Vilmos.
Pénztárnok :	Knoll Károly, akad. könyvárus.

VÁLASZTMÁNYI TAGOK:

Fővárosiak :

Dr. Bászel Aurél
Bermüller Ferencz
Heinrich Gusztáv
Hofer Károly
Kassai Gusztáv
Király Pál
Köpesdi Sándor
Malmosi Károly
Maywald József
Pirchala Imre
Dr. Simonyi Zsigmond
Dr. Torma Károly

Vidékiek :

Dr. Csengeri János
Hehelein Károly
Dr. Hómann Ottó
Dr. Keleti Vince
Dr. Lipp Vilmos
Náthafalussy Kornél
Dr. Ortvay Tivadar
Petrovich Ferencz
Dr. Pozder Károly
Dr. Ring Mihály
Dr. Szamosi János
Veress Ignácz.

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	Oklevél díja
	Dr. Beöthy Zsolt	5	5	5	+
	Bermüller Ferencz	5	5	—	+
20.	Dr. Boros Gábor, Nagy-Szeben	5	5	5	2
	Dr. Brassai Sámuel, Kolozsvár	5	.	.	.
	Budaváry József, Nyitra	5	5	5	+
	Burány Gergely, Szombathely	5	5	5	2
	Dr. Csengeri János,	5	.	.	+
25.	Cserép József, Sátoralja-Ujhely	—	5	5	2
	Cserhalmi Samu	5	5	5	2
	Csomár István, Munkács	6	.	.	+
	Dr. Csősz Imre, Nyitra	—	—	5	2
	Dóczi Imre, Nagy-Kőrös	5	5	5	+
30.	Drajkó Béla	5	5	.	+
	Elischer József, Nagy-Szeben	5	5	.	+
	Erdélyi Károly, Tata	—	5	5	2
	Dr. Erődi Béla, Fiume	5	5	5	+
	Fábián Imre, Kassa	5	5	5	.
35.	Faludi Miksa, Székesfehérvár	5	.	.	.
	Farkas József, Kecskemét	5	5	5	+
	* Ferencz Valdemár, Fehértemplom	.	.	.	.
	Dr. Fináczy Ernő, Pancsova	5	5	5	+
	Dr. Fraknói Vilmos	5	5	5	+
40.	Frimmel Aladár	—	—	3	.
	Dr. Fröhlich Róbert	5	5	5	+
	* Garami Rikárd	5	.	meghalt	+
	Gerevics Gusztáv, Eperjes	5	5	5	+
	Geréb József	—	5	5	2
45.	Geréb Márton, Kolozsvár	5	5	.	.
	Gergely Károly, Debreczen	5	5	5	+
	Géresi Kálmán, Debreczen	5	1	.	+
	Gódor Gyula, Aranyos-Maróth	.	.	.	+
	Goldis János, Arad	5	5	.	2
50.	Dr. Goldziher Ignácz	5	.	.	+
	Gyomlay Gyula	—	5	5	2
	György Lajos, Szatmár	5	5	5	2
	Dr. Gyulai Pál	5	5	5	.
	Gyulay Rudolf, Komárom	5	5	5	2
55.	Háhn Adolf,	5	5	.	.

	HEGEDŰS ISTVÁN, Kolozsvár --- ---	5	5	.	+
	HEHELEIN KÁROLY, Szatmár--- ---	5	5	5	+
	Dr. HEINRICH ALAJOS --- --- ---	5	5	5	+
65.	Dr. HEINRICH GUSZTÁV --- --- ---	5	5	5	+
	Dr. HEINRICH KÁROLY --- --- ---	5	.	.	.
	HELLEBRANT ÁRPÁD --- --- ---	5	.	.	.
	Dr. HERZL MÓR --- --- --- --- ---	5	.	.	.
	HIMPFNER BÉLA, Beszterczebánya	—	5	.	.
70.	HOFER KÁROLY --- --- --- --- ---	5	5	.	.
	HOLCZINGER IMRE, Tata --- ---	—	—	.	—
	Dr. HÓMAN OTTÓ, Kolozsvár --- ---	5	5	5	+
	Dr. HOFFMANN FRIGYES, Pozsony ...	—	5	5	.
	JANNY LÁSZLÓ, Kolozsvár --- --- ---	—	5	5	.
75.	JESZENÁK RÁFAEL, Losoncz--- ---	5	5	5	+
	JURKOVICS EMIL, Beszterczebánya---	5	5	5	+
	KÁPOSZTÁSSY JUSZTINIÁN, Eger ---	5	5	5	.
	Dr. KASSAI GUSZTÁV--- --- --- ---	5	5	.	.
	KATINSZKY GÉZA, Kassa --- ---	5	5	5	.
80.	KATONA MIHÁLY, Nagy-Szalonta ---	—	—	5	2
	Dr. KELETI VINCZE, Beszterczebánya	5	5	5	2
	KEMÉNY HUGÓ, Kőszeg --- --- ---	5	5	5	.
	KEMPF JÓZSEF --- --- --- --- ---	—	5	.	2
	KISPÁL MIHÁLY --- --- --- ---	—	5	.	2
85.	KIRÁLY PÁL --- --- --- --- --- ---	5	.	.	+
	* KOCSNER JÓZSEF--- --- --- ---	—	—	3	.

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	Oklevél díja
	KUUN GÉZA gróf, Maros-Németi ...	.	.	.	+
95.	Dr. KANYURSZKY GYÖRGY...	—	—	5	—
	LATINOVICS GÉZA, Katymár	6	6	5	.
	* LÄHNE VILMOS...	—	—	3	.
	LEHR ALBERT...	—	5	5	.
	LINTNER LAJOS	5	5	.	+
100.	Dr. LIPP VILMOS, Keszthely	5	5	5	.
	LISZY LAJOS, Székesfehévár	5	5	5	+
	* LORENTZ JÓZSEF, Fehértemplom	5	5	.	+
	LUGOSSY JÓZSEF, Debreczen	5	5	5	+
	MADARÁSZ GUSZTÁV, Nagy-Kálló ...	5	5	5	+
105.	MALATINSZKY JÁNOS, Zsolna ...	5	5	.	+
	MALMOSI KÁROLY	5	5	.	+
	MANDOLA JÓZSEF	5	.	.	.
	Dr. MÁRKI JÓZSEF	5	5	5	+
	Dr. MARGALITS EDE, Zombor ...	5	.	.	.
110.	MARKUSOVSZKY SÁMUEL, Pozsony ...	5	5	5	.
	* MÁRTON JENŐ, ...	—	—	3	.
	MÁTRAY AURÉL, Baja	—	5	5	.
	MATSKÁSSY JÓŻSEF, Szeged	5	5	5	+
	Dr. MAYR AURÉL	.	.	.	+
115.	MAYWALD JÓZSEF	5	5	5	+
	G. MIHÁLITZ ÖDÖN, Zilah...	—	5	5	2
	MORAVCSIK GÉZA, Szarvas	5	5	.	2
	MOSER JÓZSEF, Ujvidék	5	5	5	+
	NAGY KÁROLY, Fogaras...	5	5	5	.
120.	NÁTAFALUSSY KORNÉL, Rozsnyó ...	5	5	.	+
	NÉMETH DEZSŐ	—	—	.	—
	ODESCALCHI ARTHUR hg....	.	.	.	.
	OLEJOVITS JÁNOS, Nagy-Károly ...	—	5	5	2
	Dr. ORTVAY TIVADAR, Pozsony ...	5	5	.	.
125.	PACHER J. D., Győr	—	—	6	—
	PAULIK JÓZSEF, Pozsony...	—	5	.	2
	* PECZ GEDEON	—	—	3	.
	Dr. PECZ VILMOS	5	5	5	+
	PAULIK Á. M. Kassa	—	—	5	—
130.	PETROVICH FERENCZ, Nagyvárad	5	5	5	.
	PFEIFFER ANTAL, Trencsén	5	5	5	+

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye.	1881. évi tagdíj	1882 évi tagdíj	1883. évi tagdíj	Oklevél díja
	PIRCHALA IMRE	5	5	5	+
	PONGRÁCZ EMIL gróf, Vágujhely	6	6	6	.
	Dr. POZDER KÁROLY, Losoncz	5	5	5	.
5.	* PRUZSINSZKY IÁNOS	—	—	3	.
	RADLINSZKY JÓZSEF	—	—	5	.
	* RÁCZ SOMA	—	—	3	.
	RADÓ ANTAL	—	.	.	.
	RANDWEG MIHÁLY, Vácz	—	5	5	2
	REITMANN FERENCZ	5	2.50	.	+
	* REMÉNYI EDE	—	—	3	—
	REMSEY ISTVÁN, Trencsén	5	5	5	+
	RÉVY FERENCZ	5	5	.	+
	Dr. RIEDL FRIGYES	5	5	5	.
	)r. RING MIHÁLY, Pozsony	5	5	5	.
	r. ROMÁN SÁNDOR	5	.	.	.
	LAMIN LEO, Sopron	5	5	.	+
	MU FERENCZ, Pannonhalma	—	—	5	—
	HLOTT GYULA, Beszterczebánya	5	5	.	+
	CHUBER MÁTYÁS	—	—	3	—
	SIMON JÓZSEF SÁNDOR, Zombor	5	.	.	+
	ON MIHÁLY, Kis-Zombor	—	.	.	.
	LL SALAMON	—	5	5	2
	IMONYI ZSIGMOND	5	5	5	+
	BA JÁNOS, Lakocsa, Sopron m.	—	5	.	.
	ISTVÁN, Kazar	—	5	.	.
	SZILVESZTER, Győr	5	5	5	2
	GYULA, Nagy-Kőrös	5	5	5	.
	MOSI JÁNOS, Kolozsvár	5	5	5	+
	SZ KÁROLY	—	—	.	.
	SÁNDOR, Debreczen †	5	5	meghalt	+
	SE MENYHÉRT, Eger	előfiz.	5	5	+
	FERENCZ, Nagy-Enyed	5	5	5	2
	SALAMON, Székesfehérvár	5	5	.	2
	ISTVÁN, Sümegh	5	5	5	.
	ISTVÁN, M.-Sziget	5	5	5	+
	MÓR	.	.	.	.
	EI JÓZSEF	—	—	5	.
	ORE, Sárospatak	5	5	5	+

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	Oklevél díja
170.	* SZKUNZEVICS KORNÉL...	—	—	3	.
	Dr. SZOMBATHY IGNÁCZ, Győr... ...	5	5	kilépett	+
	SZOMBATHY ISTVÁN, Kecskemét ...	5	5	.	+
	SZŐKE ADOLF, Losoncz	5	5	.	+
	SZUNTER NÁNDOR, Arad	5	5	5	+
175.	Dr. TÁRKÁNYI BÉLA	5	5	5	+
	Dr. Ponori THEWREWK EMIL... ...	5	5	5	+
	TIBER ÁGOST	5	5	.	+
	Dr. TORMA KÁROLY...	5	5	.	.
	Dr. TÖRÖK AURÉL	5	.	.	+
180.	TREMMER GYULA, Léva...	—	—	5	—
	UHRIN PÁL, Szkala	5	5	5	+
	UNGER ROMÁN, Székesfehérvár ...	5	5	.	+
	VAJDAFY GÉZA, Ungvár	5	5	5	+
	Dr. VÁLI BÉLA...	—	5	.	.
185.	VARGA EMIL, Szolnok...	5	a szolnoki n.-gymnasiumra átiratott		
	VÁRKONYI ENDRE, Tata...	5	5	5	2
	VASS SÁMUEL, Nagy-Kőrös	5	5	5	.
	VÉGH ENDRE, Kaposvár...	5	5	.	.
	VERESS IGNÁCZ, Nagy-Szeben	5	5	5	.
190.	VERMES IMRE LAJOS, Nagy-Szeben	—	—	.	2
	VIRKLER ENDRE	5	5	.	+
	VIZOLY ZAKARIÁS, Pancsova	5	5	.	+
	VOLF GYÖRGY	5	5	5	+
	R. VOZÁRI GYULA Szatmár-Németi...	5	5	5	+
195.	Dr. WAGNER LAJOS, Pozsony ...	5	5	5	+
	Dr. WARGHA SAMU, Esztergom ...	—	5	5	2
	WIGAND JÁNOS, Pancsova	5	5	.	.
	Dr. WLISLOCKI HENRIK, Kolozsvár	5	5	.	2
	ZICHY ANTAL	5	5	5	+

III. SZAKASZ.

A KÖZGYÜLÉS.

5. A társaság közgyülése Budapesten a karácsonyi szünidőkben tartatik a választmány által megszabott és négy héttel előre kihirdetett napirend szerint.

6. A közgyülés tárgyai: *a)* az elnök megnyitó beszéde és az első titkár évi jelentése; *b)* az évi számadások megvizsgálása; *c)* az évi költségvetés megállapítása; *d)* közérdekü értekezések felolvasása; *e)* az inditványok megvitatása; *f)* a társaság tisztviselőinek, a választmánynak és tiszteleti tagoknak megválasztása; *g)* az alapszabályok módositása.

7. A közgyülés határozatképes, ha legalább annyi tag van jelen, a mennyi a budapesti tagok számának egy harmadrésze; határozatot a jelenlevők kétharmada hoz. Csak a jelenlevő tagok szavazhatnak, még pedig a választásoknál titkosan.

IV. SZAKASZ.

A TÁRSASÁG TAGJAI.

8. A társaság tagjai alapitók, tiszteletiek, rendesek és rendkivüliek.

9. Alapitó tagok azok, kik a társaság részére legalább száz forintot fizetnek be, vagy ez összeg 6°/₀ kamatjának évenkinti fizetése mellett a felajánlott összegről kötelezvényt adnak. Ha az alapitó egyszersmind rendes tag is, ezért külön dijat nem fizet.

10. Tiszteleti tagokúl oly férfiak választhatók, kik a philologia terén maguknak kiváló érdemeket szereztek. A tiszteletbeli tagok egyszersmind a választmány tagjai melynek gyüléseire meghivatnak.

11. Rendes tag lehet minden tanár s mindaz, kitől a társaság céljainak előmozditását remélheti.

lasztmány elé terjeszteni. Ezen inditvány csak azon esetre megy a közgyülés elé, ha a választmány azt magáévá tette. A tiszteleti tag választására két harmad szótöbbség szükségeltetik. Külföldi egyének csakis a magyar kir. belügyminiszterium előleges beleegyezése mellett választhatók a társaság tiszteleti tagjaivá.

V. SZAKASZ.

A TAGOK KÖTELESSÉGEI ÉS JOGAI.

15. Minden tag okleveleért 2 forintot fizet.

16. A tagok kötelesek a társaság czélját az alapszabályok által kitűzött határon belül előmozdítani és az évi tagdíjat junius 30-ig pontosan befizetni. Julius 1-én túl a tagdíjhátralékok az illetők költségére postán utánvételeztetnek.

17. Az oly tagoktól, kik tagdíjukat 3 éven át nem fizetik, a választmánynak jogában áll, azt biróilag behajtani.

18. A rendes tagok három évre 5 frt évi tagdíj lefizetésére

A társasági év a naptári évvel összeesik.

19. Minden alapító, tiszteleti és rendes tagnak szavazó joga van, azonkivül választó és választható. Jogában áll továbbá

a) uj tagot bejelenteni és ajánlani;

b) írásban a választmányhoz indítványt beadni s annak a közgyülés elé való terjesztését követelni.

20. A rendkívüli tagnak jogában áll: írásban a választmányhoz indítványt beadni s rendkívüli tagot ajánlani.

21. Végre a társaság minden tagjának joga van felolvasást tartani és a vitatkozásokban résztvenni.

22. A társaság minden tagjának az «Egyetemes Philologiai Közlöny» ingyen jár; ezen folyóirat szerkesztőinek kijelölése a M. Tud. Akademia nyelvtudományi bizottságának és a választmánynak jogköréhez tartozik.

VI. SZAKASZ.

A VÁLASZTMÁNY.

23. Minden ügyet, mely a 6-ik pontban megemlítve nincs, a társaság választmánya rendez el, melynek tagjai: *a)* az elnök; *b)* az alelnök; *c)* az első titkár; *d)* a másodtitkár; *e)* a pénztárnok *f)* 12 budapesti és 12 vidéki tag. A választmány minden felolvasó gyülés után választmányi gyülést tart.

24. A választmány tagjainak hivatalos müködése egyik rendes közgyüléstől a másik rendes közgyülésig tart, kivéve a titkárokat és a pénztárnokot, kik 3 évre választatnak. A kilépők újra választhatók.

25. Az elnök, vagy ha akadályozva van, az alelnök elnököl a havonkinti rendes felolvasó, továbbá a választmányi üléseken, valamint a rendes és rendkívüli közgyüléseken; aláír a titkárok egyikével együtt minden fontosabb iratot; képviseli a társaságot egyesek és hatóságok irányában; utalványozza a választmány által helyben hagyott költségeket, de sürgős esetben a társaság pénztárából 10 frt erejéig utal-

doskodik, hogy a társaság készpénze a választmány

szerint gyümölcsözőleg elhelyeztessék, és az év végén benyujtja az évi részletes számadást a választmánynak, mely azt a közgyűlés elé terjeszti.

28. A választmányi tagok feladata az indítványokat a választmányi gyüléseken megvitatni, az elnöktől vett megbízásokban eljárni és szükség esetén az elnök felszólítására ideiglenesen a titkári vagy pénztári teendőket is elvállalni.

29. A választmány csak akkor határozatképes, ha legalább hét tag van jelen. A vidéki választmányi tagok fontosabb esetben írásbeli szavazásra szólíthatók fel. Határozatot az általános többség hoz.

VII. SZAKASZ.

A VÁLASZTÁS.

... választása három külön választásban tör-

VIII. SZAKASZ.

A TÁRSASÁG FELOSZLÁSA.

31. Feloszlás esetében a társaság vagyona a M. Tud. Akadémia nyelvtudományi osztályára száll. Mig a társaság hamincz tagot számlál, fel nem oszolhatik.

32. Az alapszabályok módosítása, valamint a társaság feloszlása esetében a vagyonának hovafordításáról szóló közgyülési határozat foganatosítás előtt a m. kir. belügyminiszteriumhoz felterjesztendő.

33. Az egylet azon esetben, ha az alapszabályokban meghatározott czélt és eljárást, illetőleg hatáskörét meg nem tartja és további működésének folytatása által az állam érdeke vagy az egyleti tagok vagyoni érdeke veszélyeztetnék, a kir. kormány által felfüggesztethetik s a felfüggesztés után elrendelendő szabályos vizsgálat eredményéhez képest végleg fel is oszlattathatik, vagy esetleg, különbeni feloszlatás terhe alatt, az alapszabályok legpontosabb megtartására köteleztethetik.

34. A jelen alapszabályok a miniszteri megerősítés napján lépnek életbe.

Budapesten 1883 október 1.

Dr. Ponori Thewrewk Emil s. k.
a budapesti philologiai társaság elnöke.

60,221. szám.
VIIa.

Látta a magyar királyi belügyminiszter.

Buda-Pesten, 1883-ik évi október hó 17-én.

A miniszter helyett:

Prónay József s. k
államtitkár.

lt és eljárást, illetőleg hatás…
működésének folytatása által …
gok vagyoni érdeke …
ggeszthetik s a felfügg…
zsgálat eredményéhez képest …
y esetleg, különbeni feloszlatás …
egpontosabb megtartására …
lpszabályok a miniszteri megerő…

… október 1.

Dr. Ponori Th…
a budapesti …

nemi szerelem metafizikája. — V. Az élethez való akarat …
VI. Az élet semmiségéről és gyötrelméről.

Forditotta s magyarázatokkal ellátta

BÁNÓCZI JÓZSEF.

Tartalom: Elöszó. — I. A halálról. — II. A faj élete. — III. A tulajdonságok öröklése. — IV. A nemi szerelem metafizikája. — Függelék a negyedik értekezéshez. — V. Az élethez való akarat igenléséről. — VI. Az élet semiségéről és gyötrelméről. — Jegyzetek az értekezésekhez. — Schopenhauer-irodalom.

Ára fűzve 1 frt.

III. FÜZET

HUME.

VIZSGÁLÓDÁS AZ EMBERI ÉRTELEMRŐL.

Forditotta s magyarázatokkal ellátta

ALEXANDER BERNÁT.

Tartalom: A fordító előszava. — A szerző figyelmeztetése. — I. A filozófia különböző fajairól. — II. A képzetek eredetéről. — III. A képzetek társulásáról. — IV. Skeptikus kételyek az elme működéséről. — V. E kételyek skeptikus megoldása. — VI. A valószinüségről. — VII. A szükséges kapcsolat fogalmáról. — VIII. A szabadságról és szükségességről. — IX. Az állatok értelméről. — X. A csodákról. — XI. A külön gondviselés és jövő életről. — XII. Az akadémiai vagy skeptikus filozófiáról.
… II. A mű taglalása. A mű jelentősége. Az angol …

